

श्रीगणेशाय नमः

अष्टांगसंग्रहः

श्रीमद्वाग्भटाचार्यनिर्मितः॥

पद्भिः सूत्रादिभिः स्थानैरायुर्वेदप्रकाशकः ॥

भिषग्वर्यशिरोरत्नवालशास्त्रिपदांबुजे ॥
मिलिंदायितचित्तेन जनस्थाननिवासिना ॥
तर्देइत्युपनाम्ना च भिषक्पदभृता गुरोः ॥
सखारामतनूजेन गणेशेन प्रयत्नतः ॥
देवधरकुलोत्पन्नभिषजः कृष्णशास्त्रिणः ॥
साक्षेनायं यथाबुद्धि शोधितश्च प्रकाशितः ॥

मुंदापुरस्थगणपतकृष्णाजीमुद्रणालयेन ॥
कान्होदातनुजात्मारामेण स्वीयमुद्रणायंत्रे ॥
आकाशचंद्रवस्तुभूमित १८१० शकसंवत्सरे शुचौ मासे ॥
पक्षेऽस्मिन् तृतीयातिथौ गुरोर्वासरेऽकितश्चापि ॥

हा ग्रंथ १८६७ चा आक्ट २५ प्रमाणे रजिस्टरकरून याजवर प्रकाशित करणारानें
आपला हक्क ठेविला आहे.

किंमत १५ रुपये

श्रीशं वंदे

उपोद्घातः

अस्तीदं वस्तुमतीमंडलैकदेशवार्ति भरतखंडं नाम ॥ अत्र वेदवेदांगपारंगसंकोचकै-
ज्ञानिनो महर्षयः संबभूवुः ॥ तैलौकानुग्रहकांक्षयाऽनेकानि शास्त्राणि रचितानि ॥ पूर्व-
धिमागीनुयायिनोऽत्रत्याः पंडितवर्यास्तत्तच्छास्त्रेषु विस्तीर्णान् यंथान् रचयामासुः ॥

तथावैद्यकेऽध्यायुर्वेदानुसारेणात्रेयधन्वंतरिमधृतयोमहर्षयोऽग्निवेशशुश्रुतप्रमुखास्त-
च्छिष्याश्च त्वनाममसिद्धान्यनेकानि तंत्राणि तेनिर ॥ तानि सर्वाण्यालोच्य वैद्यवर्यशिरो-
मुकुटालंकारहीरकः श्रीमद्वाग्भटाचार्योऽपिवैद्यशास्त्रे सर्वलोकोपयोगायाष्टांगसंग्रहाष्टांगतद-
परसरत्नसमुच्चयादीनतिमगलभर्घयान् रचयामास ॥

अयं ग्रंथकारस्तु सिंधुदेशेऽजनि तत्पितृनाम सिंहगुमइति तत्पितामहनाम वाग्भट-
वासी॥ एतच्चानेन तंत्रकृताऽस्मिन्नेवाष्टांगसंग्रहे प्रकटीकृतम् ॥ तद्यथा ॥ भिषग्बरोवाग्भट
इत्यभून्ने पितामहो नामधरोऽस्मि यस्य ॥ हुतोऽभवत्तस्य च सिंहगुमस्तस्याप्यहं सिंधुषु
लब्धजन्मेति ॥

बुद्धाय तस्मै नमः इत्याद्युक्तत्वाद्वाग्भटे बौद्धमतानुयाय्यासीदिति केषां चिन्मतम्
तत्तु नसम्भूयतः अर्चयेद्देवगोविप्रवृद्धवैद्यनृपातिथीनामथर्वविहिता शान्तिःप्रतिकूलप्रहा-
र्षनम् ॥ मातरं पितरं देवान् वैद्यान्विभान् हरं हरिं ॥ पूजयेच्छीलयेद्दानवमसत्यदया-
जवान् ॥ इत्यादिवाग्भटवचनानुरोधतः बुद्धशब्दस्य ज्ञानवानित्यर्थपरत्वाच्च वाग्भटे
वैदिकधर्मानुयायी ब्राह्मणआसीन्नबौद्धमतानुयायीत्यपि गम्यते ॥

वाग्भटः कस्मिन्काले समजनीति सम्यङ् ज्ञायते ॥ तथाप्यस्य प्राचीनत्वं सर्वैर
पुररीकृतं

आयुर्वेदस्याष्टांगानि कायबालग्रहोर्ध्वांगशल्यविपरसायनवाजीकरणानीति ॥
तानि सूत्रगारीनिदानचिकित्साकल्पोत्तरस्थानेषु षट्सु व्याख्यातानि ग्रंथंकोरेण ॥ तत्र
षट्पथा पंचस्थानव्यापि कायांगमुत्तरस्थानं चैतरांगसंग्राहकं ॥ अष्टांगानां कल्पना शरी-
रावस्थाविशेषनिबधनाऽस्ति ॥ कायशब्देनात्र सर्वावस्थं सर्वावयवं च शरीरं गृह्यते ॥
बालशब्देन प्राथमिकवयस्यं शरीरं । पक्षशब्देन मूतादिभिरार्चशरीरं । ऊर्ध्वांगशब्देन शिरः।
शाल्यशब्देन त्रणातीतत्वं । शेषं स्पष्टं ॥

१ तत्र प्रथमं सूत्रस्थानं चत्वारिंशदध्यायात्मकं ग्रंथकर्तुराचार्यस्यातीव शास्त्ररचना-
चातुर्यं प्रकटीकरोति ॥ अस्मिन् स्थाने सर्वतंत्रव्यापिनो निखिलशास्त्रार्थाः सूत्रिताः ॥
आरोग्यरक्षणोपायास्तत्तदनुजनितदोषवैषम्यनिवृत्त्यर्थं श्रम्यत्वीचरणं वेगरोधनिषेधस्त-
थानित्योपयोगिनामन्त्रपानादिद्रव्याणां गुणा विधयश्च द्रव्याणां गणा गुणाश्च दोषधातु-
मलानां विरुताविरुतानां लक्षणानि विरुतानां शनोपायाः रोगाणां सामान्यतत्त्वतत्तिर्भे-
दाः प्रतिषेधाश्च स्नेहृत्वेदेवमनविरेचनवस्तिनस्यधूमगंडूपायाश्चोतनादिविधयश्च साफल्येन

निरूपिताः ॥ तथाच भंत्राणां शस्त्राणां च निरूपणं सांगोपांगं कृतं ॥ किंच सिराणां ध्वजः कथं कर्तव्यः शल्यानामाहरणं कथं कार्यं शस्त्रक्षारादिकर्माणि कथं विधेयानि तद्द्वारोगाः के इत्येतत्सर्वं सविस्तरं कथितम् ॥

२ द्वितीयं शारीरस्थानं द्वादशाध्यायात्मकं ॥ अत्र शुद्धाशुद्धयोः शुक्रार्तवघोर्लक्षणाणि तद्दोषास्तत्पतीकाराश्च तत्सयोगाद्भौत्यतिः गर्भिणीलक्षणानि सा पुत्रं कन्यां तृतीयप्रकृतिं वा जनयिष्यतीति सूचकान्यव्यभिचारीणि लक्षणानि मासिमासि गर्भः कथं जायते गर्भसंगे जाते सति किं कर्तव्यं गर्भस्य व्यापदः कास्तस्य निष्क्रामणे काव्यापत्तयः संभवति मूढगर्भादीनां निष्क्रामणं कथं कार्यं तेषु सस्त्रावचारणं कथं विधेयमित्येतत्सकलं सूतिकाशास्त्रं विवर्णितम् ॥ अपिच अंगप्रत्यंगविभागः अस्थिसिराधमनीक्षोतसां वर्णनं स्थाननिर्देशश्च मर्मणां स्थानानि नामानि प्रमाणानि च तद्दिघातजानि लक्षणानि तेषां सद्यःप्राणहरत्वं कालान्तरप्राणहरत्वं विकृतांगकारकत्वं चेत्यादि यद्यच्चिकित्सोपयोगि शारीरवर्णनमावश्यकं तत्सर्वं कार्त्स्न्येन निदर्शितं मरणव्यापकानि रिष्टानि च कथितानि ॥

३ तृतीयं निदानस्थानं षोडशाध्यायात्मकं ॥ अत्र ज्वरादीनां हेतवः पूर्वरूपाणि लिंगानि उपशमः समाप्तिश्चेति रोगज्ञानोपायाः कथिताः ॥

४ चतुर्थं चिकित्सास्थानं चतुर्विंशत्यध्यायात्मकं ॥ अत्र पूर्वोक्तज्वरादिभ्याधिपुद्गेषावस्थानुरोधेनौषधप्रयोगाः कथिताः प्रतिरोगं विशिष्टान्यन्नपानानि सूचितानि शस्त्रावचारणार्हेषु व्याधिषु पक्वशोफोदराशोश्मरीप्रभृतिषु शस्त्रक्रिया साकल्येन प्रदर्शिता क्षाराप्रसाध्येषु क्षाराप्रिकर्म च ॥

५ पंचमं कल्पस्थानमष्टाध्यायात्मकं ॥ अत्र वमनविरेचनवस्तीनां कल्पा वमनादीनां व्यापत्तयस्तत्पतीकाराश्च ॥ औषधीनां कथादिकल्पना मानं च कथितं ॥

६ षष्ठमुत्तरस्थानं पंचाशदध्यायात्मकं ॥ अत्र पङ्क्तिरध्यायैर्वालिचिकित्सितं द्वितीयमंगं व्याख्यातं ॥ चतुर्भिर्भूतत्रिद्यानाम तृतीयमंगं ॥ अष्टादशभिः शालाक्यापरपर्मायमूर्ध्वीगनाम चतुर्थमंगं कथितं ॥ यत्र नेत्रकर्णनासासुखमूर्ध्ना रोगास्तल्लक्षणानि चिकित्सा च निरवशेषं व्याख्याता ॥ एकादशभिः शल्यतंत्रं पंचममंगं कथितं ॥ अस्मिन् ब्रणभेदा अस्थिभगलक्षणानि भगदरादिलक्षणानि योनिर्मेदुरोगास्तच्चिकित्सा चानवभिर्विषतंत्रं नाम षष्ठमंगं ॥ यत्र स्थावरजंगमभेदेन द्विविधं विष सविस्तरं निरूपितं ॥ एकेनाध्यायेन सप्तमं रसायनमंगं ॥ यत्रोक्तप्रयोगैर्जरावलीपलितनाशो भवति बन्धाधानं स्मृत्युदेकश्च भवति ॥ पंचाशत्तमेनातिमेनाध्यायेन वाजीकरणमष्टममंगं व्याख्यातं यदीयौषधप्रयोगाः शुक्रवृद्धि स्त्रीरमणे च शक्तिं ददति ॥ एवं पङ्क्तिः स्यान्नैः पंचाशदधिकशताध्यायात्मकमष्टांगसग्रहं नाम तंत्रं समुहसति ॥

पंथस्यास्य संशोपनार्थं वेदशास्त्रसंपन्नानां माटे इत्युपाह्वानां बालशास्त्रिणां समप्रमेकं संप्रहपुस्तकं पुण्यपत्तनादानीतम् ॥ तथा परलोकनिवासिनां निरंतरोपाह्वानां

गोविंदेशास्त्रिणां समग्रं पुस्तकं जनस्थानादानीतम् तयोर्बहूपयोगीजातः तथाच
सर्वागमुंदराख्यासहितस्याष्टांगद्वयस्य तथा हेमाद्रिख्याख्यास्तथा चरकमुश्रुतयो
श्रोपयोगीजातः ॥ पुस्तकसंशोधनसमये देवधरकुलोत्पन्नस्य भिषजः कृष्णशा
स्त्रिणस्तथा देवोपनाम्नो विदुषो मनोहरशर्मणो ऽपि सम्यक्साहाय्यं जात ॥ राजद
त्तरावबहादुरपदवीनामधारिणां फ० क्ला० स० जज्जदित्यधिकारवतां उमयाशंकरतनुजानां
लालशकरशर्मणां । तथा राजदत्तरावसाहेब इति पदव्या सी. एस. आयूडिति पदव्या च
विराजमानानां मंडलिकोपाध्वानां नारायणसूनुविश्वनाथशर्मणां महताऽऽश्रयेण कृपया
चैतद्ग्रन्थमुद्रणं समाप्तिमगमन् ॥ पुस्तकग्राहकाणामपि महत्साहाय्यं जातं तेषां नामावलिर
पि लिखिताऽस्त्यग्रे ॥

अस्मिन् ग्रंथेऽन्यपुस्तकदृष्टपाठांतराणि तत्तत्पत्रावो लिखितानि ॥ क्वचित्क्वचित्स्थले
ऽरुणदत्तहेमाद्रिख्याख्यानुरोधेनाभरमेदिनीकारकांशाद्यनुरोधेन च साक्षिसंक्षिप्तपि लिखिता
ऽस्ति तथा यत्र क्वचित्स्थले ग्रन्थसंगतिः समीचीना न दृष्टा तत्रैव* चिह्नं कृतमस्ति ॥ भ्रम
ममादादिनायद्यशुद्धादिकं क्वचित्स्यात्तत्तुषियः क्षान्तुमर्हति ॥ संति हि सर्वसहा. सूरयइत्यलं
विस्तरेणेति शम ॥

गणेशशर्मा

श्री

अष्टांगसंग्रहपूर्वभागस्यानुक्रमणिका

अ० क्रमांकाः	अ० नामानि	पृष्ठांकाः	अ० क्रमांकाः	अ० नामानि	पृष्ठांकाः
१ सूत्रस्थाने					
१	आयुष्कामोऽध्यायः	१	२५	लेहविध्यध्यायः	१२८
२	शिष्योपननीयाध्यायः	५	२६	स्वेदविध्यध्यायः	१३२
३	दिनचर्याध्यायः	७	२७	वमनविरेचनविध्यध्यायः	१३६
४	क्षुत्तुचर्याध्यायः	१४	२८	वस्तिविध्यध्यायः	१४४
५	रोगानुत्पादनीयाध्यायः	१८	२९	नस्पविध्यध्यायः	१५३
६	द्रवद्रव्यविज्ञानीयाध्यायः	२०	३०	धूमपानविध्यध्यायः	१५८
७	अन्तस्वरूपविज्ञानीयाध्यायः	२९	३१	गंडूपादिविध्यध्यायः	१६०
८	अन्तरिक्षाविध्यध्यायः	४४	३२	आश्वीतानां ननविध्यध्यायः	१६३
९	विरुद्धान्विज्ञानीयाध्यायः	५५	३३	तर्पणपुटपाकविध्यध्यायः	१६५
१०	अन्नपानविध्यध्यायः	६४	३४	यंत्रशस्त्रविध्यध्यायः	१६७
११	मात्राशितोऽध्यायः	९९	३५	जलौकोविध्यध्यायः	१७३
१२	विविधोपध्विज्ञानीयाध्यायः	७४	३६	सिराव्यपविध्यध्यायः	१७५
१३	अध्यसंग्रहाध्यायः	८०	३७	शल्याह्रणविध्यध्यायः	१८०
१४	शोषनादिगणसंग्रहाध्यायः	८३	३८	शस्त्रकर्मविध्यध्यायः	१८४
१५	महाकषायसंग्रहाध्यायः	८६	३९	क्षारकर्मविध्यध्यायः	१८९
१६	विविधगणसंग्रहाध्यायः	८९	४०	अग्निर्कर्मविध्यध्यायः	१९३
१७	द्रव्यादिविज्ञानीयाध्यायः	९२	२ शारीरस्थाने		
१८	रसभेदीयाध्यायः	९६	१	पुत्रकामोऽध्यायः	१९५
१९	दोषादिविज्ञानीयाध्यायः	१००	२	गर्भावक्रांतिशारीराध्यायः	२०१
२०	दोषभेदीयाध्यायः	१०५	३	गर्भोपचरणीयशारीराध्यायः	२०७
२१	दोषोपक्रमणीयाध्यायः	११०	४	गर्भव्यापच्छारीराध्यायः	२१३
२२	रोगभेदीयाध्यायः	११४	५	अंगविभागशारीराध्यायः	२१९
२३	भेषजावचारणीयाध्यायः	११९	६	सिराविभागशारीराध्यायः	२२७
२४	द्विविधोपक्रमणीयाध्यायः	१२४			

अ० क्रमांकाः	अ० नामानि	पृष्ठांकाः
७	मर्मविभागशारीराध्यायः	२३३
८	प्रकृतिभेदीयशारीराध्यायः	२३७
९	विकृतांगविज्ञानीयशारीराध्यायः	२४२
१०	विकृतेहाविज्ञानीयशारीराध्यायः	२४५
११	{ विकृतव्याधिविज्ञानीयशारीरा- ध्यायः	२४७
१२	दूतादिविज्ञानीयशारीराध्यायः	२५०

३ निदानस्थाने

१	सर्वरोगनिदानाध्यायः	२५६
२	ज्वरनिदानाध्यायः	२६०
३	रक्तपित्तकासनिदानाध्यायः	२६६
४	श्वासहिष्मानिदानाध्यायः	२६९
५	राजयक्ष्मादिनिदानाध्यायः	२७०
६	मदात्म्यादिनिदानाध्यायः	२७४
७	अर्शोनिदानाध्यायः	२७६
८	{ अतीसारग्रहणीरोगनिदाना- ध्यायः	२८९
९	मूत्राघातनिदानाध्यायः	२८१
१०	ममेहनिदानाध्यायः	२८३
११	विद्रधिबृद्धिगुल्मनिदानाध्यायः	२८६
१२	उदरनिदानाध्यायः	२९०
१३	{ पादुरोगकामलाशोकविसर्पनिदाना- ध्यायः	२९३
१४	कुष्ठकुमिनिदानाध्यायः	२९६
१५	वातव्याधिनिदानाध्यायः	२९९
१६	वातशोणितनिदानाध्यायः	३०३

अष्टांगसंग्रहोत्तरभागस्या

नुक्रमणिका

४ चिकित्सास्थाने

१	ज्वरचिकित्साध्यायः	१
---	--------------------	---

अ० क्रमांकाः	अ० नामानि	पृष्ठांकाः
२	जीर्णज्वरचिकित्साध्यायः	७
३	रक्तपित्तचिकित्साध्यायः	१५
४	कासचिकित्साध्यायः	१९
५	क्षतक्षयकासचिकित्साध्यायः	२४
६	श्वासहिष्माचिकित्साध्यायः	३२
७	राजयक्ष्मचिकित्साध्यायः	३६
८	{ छर्दिद्वेदोगतृष्णाचिकित्सा- ध्यायः	४३
९	मदात्म्यादिचिकित्साध्यायः	४८
१०	अर्शसांचिकित्साध्यायः	५६
११	अतिसारचिकित्साध्यायः	६६
१२	ग्रहणीदोषचिकित्साध्यायः	७२
१३	मूत्राघातचिकित्साध्यायः	७७
१४	ममेहचिकित्साध्यायः	८२
१५	विद्रधिबृद्धिचिकित्साध्यायः	८६
१६	गुल्मचिकित्साध्यायः	८९
१७	उदरचिकित्साध्यायः	९५
१८	पादुरोगचिकित्साध्यायः	१०१
१९	श्वयथुचिकित्साध्यायः	१०६
२०	विसर्पचिकित्साध्यायः	१०८
२१	कुष्ठचिकित्साध्यायः	११०
२२	श्वित्ररुमिचिकित्साध्यायः	१२१
२३	वातव्याधिचिकित्साध्यायः	१२४
२४	वातशोणितचिकित्साध्यायः	१३२

५ कल्पस्थाने

१	वमनकल्पाध्यायः	१३७
२	विरचनकल्पाध्यायः	१४१
३	वमनविरचनव्यापस्तित्थध्यायः	१४६
४	बस्तिकल्पाध्यायः	१५०
५	सिद्धबस्तिकल्पाध्यायः	१५४

अ० क्रमांकाः	अ० नामानि	पृष्ठांकाः
६	वस्तिव्यापत्तिद्विकल्पाध्यायः	१५८
७	सेह्यापदिकासिद्धध्यायः	१६३
८	भेषजकल्पाध्यायः	१६६

६ उत्तरस्थाने

१	बालोपचारणीयाध्यायः	१७०
२	बालमयप्रतिषेधाध्यायः	१७७
३	बालग्रहविज्ञानाध्यायः	१८७
४	बालग्रहप्रतिषेधाध्यायः	१८९
५	सपनविषयध्यायः	१९४
६	प्रत्येकग्रहप्रतिषेधाध्यायः	१९७
७	भूतविज्ञानाध्यायः	२०३
८	भूतप्रतिषेधाध्यायः	२०८
९	उन्मादप्रतिषेधाध्यायः	२१२
१०	अपस्मारप्रतिषेधाध्यायः	२१६
११	वर्मरोगविज्ञानाध्यायः	२२०
१२	वर्मरोगप्रतिषेधाध्यायः	२२२
१३	सधिसितासितरोगविज्ञानाध्यायः	२२५
१४	{ सधिसितासितरोगप्रतिषेधाध्या- यः	२२७
१५	दृष्टिरोगविज्ञानाध्यायः	२३२
१६	तिमिरप्रतिषेधाध्यायः	२३४
१७	स्निग्धनाशप्रतिषेधाध्यायः	२४०
१८	सर्वगतक्षिररोगविज्ञानाध्यायः	२४३
१९	अभिष्यन्दप्रतिषेधाध्यायः	२४५
२०	अक्षिपाकपित्तप्रतिषेधाध्यायः	२५१
२१	कर्णरोगविज्ञानाध्यायः	२५४
२२	कर्णरोगप्रतिषेधाध्यायः	२५५

अ० क्रमांकाः	अ० नामानि	पृष्ठांकाः
२३	नासारोगविज्ञानाध्यायः	२६३
२४	नासारोगप्रतिषेधाध्यायः	२६४
२५	मुखरोगविज्ञानाध्यायः	२६८
२६	मुखरोगप्रतिषेधाध्यायः	२७२
२७	शिरोरोगविज्ञानाध्यायः	२७९
२८	शिरोरोगप्रतिषेधाध्यायः	२८१
२९	व्रणविभक्तिविज्ञानीयाध्यायः	२८७
३०	व्रणप्रतिषेधाध्यायः	२९१
३१	सद्योव्रणविज्ञानप्रतिषेधाध्यायः	२९६
३२	भगविज्ञानप्रतिषेधाध्यायः	३००
३३	भगदरविज्ञानप्रतिषेधाध्यायः	३०५
३४	घण्ड्युदश्लोपदापचीनाङ्गीवि०	३०८
३५	घण्ड्यादिप्रतिषेधाध्यायः	३१०
३६	क्षुद्ररोगविज्ञानाध्यायः	३१४
३७	क्षुद्ररोगप्रतिषेधाध्यायः	३१७
३८	गुह्यरोगविज्ञानाध्यायः	३१९
३९	गुह्यरोगप्रतिषेधाध्यायः	३२२
४०	विषप्रतिषेधाध्यायः	३२९
४१	सर्पविषविज्ञानाध्यायः	३४१
४२	सर्पविषप्रतिषेधाध्यायः	३४६
४३	कीटविषविज्ञानप्रतिषेधाध्यायः	३५२
४४	सूताविषविज्ञानप्रतिषेधाध्यायः	३५८
४५	प्रत्येकसूताविषप्रतिषेधाध्यायः	३६२
४६	{ मूषिकाकूर्कविषविज्ञानप्रतिषेधा- ध्यायः	३६६
४७	विषोषद्रवप्रतिषेधाध्यायः	३७०
४८	विषोषयोगीयाध्यायः	३७५
४९	रसायनाध्यायः	३७९
५०	वाजीकरणाध्यायः	४०९

॥ श्री ॥

अष्टांगसंग्रहे

सूत्रस्थानम् १

श्रीगणेशाय नमः ॥ श्रीधन्वंतरये नमः ॥ श्रीसीतारामचंद्राय नमः ॥ श्रीशं वंदे ॥ श्रीगुरुभ्यो नमः ॥ तृष्णादीर्घमसद्विकल्पशिरसं प्रहे-
पचंचत्फणं कामक्रोधविषं वितर्कदशनं रागप्रचंडेक्षणं ॥ मोहास्पं
स्त्रशरीरकोटरशयं चित्तोरगं दारुणं प्रज्ञामंत्रवलेन यः शमितवान्बु-
द्धाय तस्मै नमः ॥ रागादिरोगाः सहजाः समूला येनाशु सर्वे जगतोऽ-
प्यपास्ताः ॥ तमेकवैद्यं शिरसा नमामि वैद्यागमज्ञांश्च पितामहादीन्
॥ अथात आयुष्कामीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ इति ह स्माद्वरात्रे
यादयो महर्षयः ॥ आयुःकामयमानेन धर्मार्थसुखसाधनं ॥ आयुर्वे-
दोषदेशेषु विधेयः परमादरः ॥ आयुर्वेदामृतं सार्थं ब्रह्मा ब्रुवा सना-
तनं ॥ ददौ दक्षाय^१ सोऽश्विभ्यां^२ तौ शतक्रतवे^३ ततः ॥ धर्मार्थकाममो-
क्षाणां विघ्नकारिभिरामयैः ॥ नरेषु पीड्यमानेषु पुरस्कृत्य पुनर्वसुं ॥
धन्वंतरिभरद्वाजनिमिकाश्यमकश्यपाः ॥ महर्षयो महात्मानस्तथाऽ-
लंवापनादयः ॥ शतक्रतुमुपाजग्मुः शरण्यममरेश्वरं^४ ॥ तान्दृष्ट्वैव
सहस्राक्षो निजगाद यथागमं ॥ आयुषः पालकं वेदमुपवेदमथर्वणः ॥
कायबालग्रहोर्ध्वीगशल्यदंष्ट्राजराहृषैः ॥ गतमष्टांगतां^५ पुण्यं ब्रुवुधे
यं पितामहः^६ ॥ गृहीत्वा ते तन्मास्त्रायं प्रकाश्य च परस्परं ॥ आयु-
र्मानुषं लोकं मुदिताः परमर्षयः^७ ॥ स्थित्यर्थमायुर्वेदस्य ते ऽथ तंत्रा-
णि चक्रे^८ ॥ कृत्वा ऽग्निवेशहारीतभेडमांडव्यसुश्रुतान् ॥ करालादी-

अथ सच्छिष्यान् ग्राहयामासुरादृताः^१ ॥ स्वंस्वं तंत्रं नतस्तेऽपि चकुस्ता-
 नि कृतानि च ॥ गुरुन् संश्रावयामासुः सर्पिसंधान्सुमेधसः ॥ तैः प्रश-
 स्तानि तान्येषां प्रतिष्ठां भुवि लेभिरे^१ ॥ तेषामेकैकमव्यापि समस्तव्या-
 धिसाधने ॥ प्रतितंत्राभियोगे तु पुरुषायुषसंक्षयः ॥ भवत्यध्ययनेनैव
 यस्मात्प्रोक्तः पुनःपुनः ॥ तंत्रकारैः स एवार्थः कचित्कश्चिद्विशेषतः
 ॥ तेऽर्थप्रत्यायनपरा वचने यच्चनादृताः^१ ॥ सर्वतंत्राण्यतः प्रायः सं-
 हृत्याष्टांगसंग्रहः ॥ अस्थानविस्तराक्षेपपुनरुक्तादिवर्जितः ॥ हे-
 तुलिङ्गौषधस्कंधत्रयमात्रनिबंधनः ॥ विनिगूढार्थतत्त्वानां प्रदेशानां प्र-
 काशकः ॥ स्वान्यतंत्रविरोधानां भूयिष्ठं विनिवर्तकः ॥ युगानुरूप-
 संदर्भो विज्ञागेन करिष्यते^१ ॥ नित्योपयोगेऽदुर्बोधं सर्वांगव्यापि भा-
 वतः ॥ संगृहीतं विशेषेण यत्र कायचिकित्सितं ॥ न मात्रामात्र
 भष्यत्र किञ्चिदागमवर्जितं ॥ तेऽर्थाः स ग्रंथबंधश्च संक्षेपाय
 क्रमोऽन्यथा^१ ॥ वायुः पित्तं कफश्चेति त्रयोदोषाः समासतः ॥ प्रत्येकं
 ते त्रिधा वृद्धिक्षयसाम्यविभेदतः ॥ उत्कृष्टमध्याऽल्पतया त्रिधा वृ-
 द्धिक्षयावपि ॥ विकृताविकृता देहं ग्रंथि ते वर्द्धयन्ति च ॥ ते व्यापिनो-
 ऽपि हृन्नाभ्योरधोमध्योर्ध्वसंश्रयाः ॥ वयोऽहोरात्रिभुक्तानां तैऽतम-
 ध्यादिगाः क्रमात् ॥ तैर्भवेद्विषमस्तीक्ष्णोमंदश्चाग्निः समैः समः ॥
 क्रोष्ठः क्रूरो मृदुर्मध्यो मध्यः स्यात्तैः समैरपि ॥ शुक्रार्तवस्थैर्जन्मौदौ
 विपेणेव विपरुमेः ॥ तैश्च तिस्रः प्रकृतयो हीनमध्योत्तमाः पृथक् ॥
 समधानुः समस्तासु श्रेष्ठा निंदा द्विदोषजाः^१ ॥ तत्र रुक्षो लघुः शी-
 तः खरः सूक्ष्मश्चलो ऽनिलः ॥ पित्तं सैस्त्रेहतीक्ष्णोष्णं लघु विस्रं सरं
 द्रवं ॥ स्निग्धः शीतो गुरुर्मदः श्लक्ष्णो मृत्तः स्थिरः कफः ॥ संसर्गः
 सन्निपातश्च तद्विद्विषयकोपतः ॥ तौ पोढा दशधा चोक्तावुत्कर्षा-
 दिविकल्पनात्^१ ॥ रसासृद्धांसमेदोस्यिमज्जाशुक्राणि धातवः ॥ सप्त

दृष्या^१ मला मूत्रशरत्स्वेदादयोऽपि च ॥ रसादिस्थेषु दोषेषु व्याध-
यः संभवन्ति ये ॥ तज्ज्ञानित्युपचारेण तानाहुर्वृतदाहवत्^२ ॥ प्रीणनं जी-
वनं लेपः स्नेहो धारणपूरणे ॥ गर्भोत्पादश्च कर्माणि धातूनां क्रमशो
विदुः ॥ शरीरं धारयन्त्येते धात्वाहाराश्च सर्वदा ॥ वृद्धिः समानैः
सर्वेषां विपरीतैर्विपर्ययः ॥ रसाः स्वादुम्ललवणतिक्तोषणकषाय-
काः ॥ पदं द्रव्यमाश्रितास्ते च यथापूर्वं बलावहाः ॥ तत्राद्या माहृतं
घ्नन्ति त्रयस्तिक्तादयः कफं ॥ कषायतिक्तमधुराः पित्तमन्ये तु कुर्व-
न्ते ॥ शमनं कोपनं स्वस्थहितं द्रव्यमिति त्रिधा ॥ उष्णशीतगुणो-
त्कर्षात्तत्र वीर्यं द्विधा स्मृतं ॥ त्रिधा विपाको द्रव्यस्य स्वादुम्लक-
दुकात्मकः ॥ गुहमंदहिमस्निग्धश्लक्ष्णसांद्रमृदुस्थिराः ॥ गुणाः
ससूक्ष्मविशदा विंशतिः सविपर्ययाः ॥ इंद्रियार्था व्यव्यायी च विका-
पी चापरे गुणाः ॥ व्यव्यायी देहमखिलं व्याप्य पाकाय कल्पते ॥
विकापी विकपन्नेव संधिवंधान्विमुंचति ॥ सरतीक्ष्णप्रकर्षौ तु कैश्चि-
त्तौ परिकल्पितौ ॥ सत्त्वं रजस्तमश्चेति त्रयः प्रोक्ता महागुणाः ॥
कालार्थकर्मणां योगो हीनमिध्यातिमात्रकः ॥ सम्यग्योगश्च विज्ञे-
यो रोगारोग्यैककारणं ॥ रोगस्तु दोषवैषम्यं दोषसाम्यमरोगता ॥
निजागंतुविभागेन रोगाश्च द्विविधा मताः ॥ तेषां कायमनोभेदादधि-
ष्ठानमपि द्विधा ॥ रजस्तमश्च मनसो हौ च दोषाबुदाहृतौ ॥ द-
र्शनस्पर्शनप्रश्नैः परीक्षेत च रोगिणं ॥ रोगं निदानप्राप्नुपलक्ष-
णोपशयासिद्धिः ॥ भूमिदेहप्रभेदेन देशमाहुरिह द्विधा ॥ जांगलं वा-
तभूयिष्ठमनूपं तु कफोल्बणं ॥ साधारणं सममलं त्रिधा भूदेशमा-
दिशेत् ॥ क्षणादिर्व्याध्यवस्था च कालो भैषज्ययोगकृत् ॥ शोध-
नं शमनं चेति समासादौषधं द्विधा ॥ शरीरजानां दोषाणां क्रमेण

१ तिक्तः किराततिक्तादिः (कटुइति भाषायां) २ उपणः मरीचादिः (तिस्रः ६० भा०)

३ लघुतीक्ष्णोष्णरुक्षगरद्रवकठिनसरस्थूलपिच्छला इति दश क्रमाद्विपरीताः

परमौषधं ॥ वस्तिर्विरेको वमनं तथा तैलं घृतं मधु ॥ धीर्धैर्यात्मादि-
 विज्ञानं मनोदोषौषधं परं ॥ तंत्रस्यास्य परं चातो वक्ष्यते ऽध्यायसं-
 ग्रहः ॥ आयुष्कामीयशिष्यार्थदिनर्तुव्याध्यसंभवाः ॥ द्रवाज्ज्ञान
 संरक्षाविरुद्धाज्ज्ञानपानिकाः ॥ मात्राशितौषधज्ञानश्रेष्ठशुध्यादिस्तं-
 ग्रहाः ॥ महाकषायविविधद्रव्यादिरसभेदकाः ॥ दोषादिज्ञानत-
 न्नेदतत्किमारोगभेदजं ॥ चिकित्सास्नेहनस्वेदशुध्यास्थापननावर्त-
 ॥ धूमगंडूपट्टक्सेकवृत्तियंत्रजलौकसः ॥ सिराविधिः शल्यविधिः
 शस्त्रक्षाराधिकर्मकाः ॥ चत्वारिंशदिमेऽध्यायाः सूत्रं शरीरमुच्यते ॥
 पुत्रार्थगर्भावकांतिचर्याव्यापच्छरीरजाः ॥ सिरामर्मप्रकृत्याख्यावि-
 कृतंगेहितामयाः ॥ सद्गता द्वादशाध्याया निदानं सार्वरोगिकं ॥
 ज्वरासृक्श्वातयक्ष्मादिमदाद्यशोऽतिसारिणां ॥ मूत्राघातप्रमेहाणां
 विद्रध्याद्युदरस्य च ॥ पांडुकुष्ठानिलार्त्तानां वातालस्य च पोडशं ॥
 चिकित्सा च ज्वरस्यालकासयोः श्वातयक्ष्मणोः ॥ वमौ मदात्ययेऽर्शः
 सुविशि द्वौ द्वौ च मूत्रिते ॥ विद्रधौ गुल्मजठरपांडुशोफवितर्पिषु ॥
 कुष्ठश्वित्रानिलव्याधिवातात्तेषु चिकित्सितं ॥ चतुर्विंशतिरध्यायाः
 कल्पसिद्धिरतः परं ॥ कल्पो वमोर्विरेकस्य तत्सिद्धिर्वस्ति कल्पना ॥
 कल्पसिद्धिश्च वस्तीनां सिद्धिर्वस्त्यनुवासयोः ॥ द्रव्यकल्पो ऽष्टमः स्या
 नमतउत्तरमुत्तरं ॥ बालोपचरणे व्याधिग्रहज्ञाननिषेधने ॥ स्नाने पृथ-
 ग्रहे भूते हावुन्मादे स्मृतिक्षये ॥ वर्त्मसंधिगतौ द्वौ द्वौ दृक्तमोर्लि-
 गनाशिषु ॥ सर्वदृक्स्पंददृक्पाके कर्णनासामुखेषु च ॥ मूर्ध्नि व्रणे
 तथा द्वौ द्वौ सद्योभगे जगंदरे ॥ ग्रंथ्यादौ क्षुद्ररोगेषु गुह्यरोगे पृथ-
 क्द्वयं ॥ विषे द्वौ भुजगे कीटे द्वौ च तूतासु भूपके ॥ विषे विषोष
 योगे च तथा ऽध्यायो रसायने ॥ वाजीकरणमृदिश्य पंचाशोऽष्टां-
 गपूर्णः ॥ पञ्चाशदध्यायशतं पद्भिः स्यान्नैः समीरितं ॥ इत्यायुष्का-
 मीयो नाम प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

॥ अथातः शिष्योपनयनीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ गुरुम-
 क्तो ऽभियुक्तो ऽतियुक्तो धीस्मृतिपाटवैः ॥ क्रज्वास्यनासानपनस्त-
 नुस्त्रिग्वधनखच्छविः ॥ ब्रह्मचारी जितद्वंद्वो धीरः सुचरितः स्थिरः ॥
 षण्मासानुपितः शक्तो लज्जाशौचकलान्वितः ॥ शिष्योऽध्याप्यो ग-
 तो यावदंतं तंत्रार्थकर्मणां ॥ नाकालविद्युस्तनिते भूकंपे राहुदर्श-
 ने ॥ पंचदश्यामचंद्रायां परोक्षे वा गुरोः पठेत् ॥ नाविच्छिन्नपदं
 नातिमंदं नात्युच्चनीचकैः ॥ हितान्यतममाचार्यं पर्युपासीत राजव-
 त् ॥ शयीत सुसर्वास्मिन्नुत्तिष्ठेतास्य पूर्वतः ॥ न ब्रूयात्केवलं ना-
 म न साध्वपि विनोदयेत् ॥ अभेद्योऽनुद्धतः स्तब्धः सूरतः प्रियद-
 र्शनः ॥ बहुश्रुतः कालवेदी ज्ञातग्रंथो ऽर्थशास्त्रवित् ॥ अनाथान्
 रोगिणो यश्च पुत्रवत्समुपाचरेत् ॥ गुरुणा समनुज्ञातः स भिषक्शा-
 ब्दमश्रुते ॥ यस्तु केवलशास्त्रज्ञः कर्मस्वपरिनिष्ठितः ॥ स मुह्यत्यानु-
 रं प्राप्य प्राप्य भीरुरिषाह्वं ॥ यः पुनः कुरुते कर्म धाष्टर्याच्छास्त्र-
 विवर्जितः ॥ स सत्सु गह्रामामोति यथं चर्च्छति राजतः ॥ हेतौ लिं
 गे प्रशमने रोगाणामपुनर्भवे ॥ ज्ञानं वतुर्विषं यस्य स राजार्हो भि-
 षक्तमः ॥ शस्त्रं शास्त्राणि सलिलं गुणदोषप्रवृत्तये ॥ पात्रापे
 क्षीप्यतः प्रज्ञां बाहुश्रुन्येन बृंहयेत् ॥ प्रदीपभूतं शास्त्रं हि दर्शनं वि-
 पुला मतिः ॥ ताभ्यामतः सुयुक्ताभ्यां चिकित्सन्नापराध्यति ॥ आ-
 हूतएव यो याति सुवेपः सुनिमित्ततः ॥ गत्वाऽऽतुरार्थादन्यत्र न नि-
 धत्ते मनः क्वचिन् ॥ व्याधीन्परीक्षते सम्पद्विद्वानादिविशेषतः ॥
 ज्ञेयैर्णीयां च तद्वार्ता न प्रकाशयते बहिः ॥ सहसा न च तस्याऽ
 पि क्रियाकालमहापयन् ॥ जानाति चोपचरितुं स वैद्यः सिद्धिम-
 श्रुते ॥ नाददीताभिर्षं स्त्रीभ्यस्तदध्यक्षे पराङ्मुखं ॥ तामिश्च रह-

सि स्थानं परिहासं च वर्जयेत् ॥ आर्तं च नृपसद्वैद्यैर्हिष्टं तद्वैपि-
 णं द्विपं ॥ चंडं शोकातुरं भीरुं कृतघ्नं वैद्यमानिनं ॥ हीनोपकरणं व्य-
 ग्रमविधेयं गतायुषं ॥ जिजीविषुर्व्याधितोऽपि पूर्वोक्तगुणवर्जितान् ॥
 क्रियाविक्रमिणो वैद्यान्मृत्योरग्रेसरा हि ते' ॥ शिपक् द्रव्याण्युपस्था-
 ता रोगी पादचतुष्टयं ॥ चिकित्सितस्य निर्दिष्टं प्रत्येकं तच्चतुर्गुणं ॥
 दक्षस्तीर्थात्तेशास्त्रार्थो दृष्टकर्मा शुचिर्शिपक् ॥ बहुकल्पं बहुगुणं संप-
 न्नं योग्यमौषधं ॥ अनुरक्तः शुचिर्दक्षो बुद्धिमान्परिचारकः ॥ आ-
 द्यो रोगी शिपग्वशो ज्ञापकः सत्त्ववानपि ॥ यद्वैद्ये विगुणे पादा गु-
 णवंतोऽप्यनर्थकाः ॥ सपादहीनानप्यार्तान् गुणवान् यच्च यापयेत् ॥
 चिकित्सायास्तमेवातः प्रधानं कारणं विदुः' ॥ साध्योऽसाध्यइति
 व्याधिर्हिधा तौ तु पुनर्हिधा ॥ सुसाध्यः कृच्छ्रसाध्यश्च याप्यो यश्चा-
 नुपक्रमः ॥ सर्वापधक्षमे देहे यूतः पुंसो जितात्मनः ॥ अमर्मगोऽ-
 ल्पहेत्वग्रूपरूपोऽनुपद्रवः ॥ अनुल्यदूष्यदेशानुप्रकृतिः पादसंपदि ॥
 ग्रहेष्वनुगुणेष्वेकदोषमार्गो नवः सुखः ॥ सुखसाध्यः सुखोपायः का-
 लेनाल्पेन साध्यते ॥ कृच्छ्रैरुपायैः कृच्छ्रस्तु महद्भिश्च चिरेण च ॥
 असाध्यर्लिङ्गसंकीर्णस्तथा शस्त्रादिसाधनः ॥ शेषत्वादायुषः पथ्यैर्या-
 प्यः प्रायो विपर्यये ॥ दत्त्वाऽल्पं सुखमल्पेन हेतुना स प्रतन्यते ॥ या-
 ति नाशेपतां रोगः कर्मजो नियतायुषः ॥ प्रपतञ्चिव विष्कंभैर्धार्यतेऽ-
 न्नातुरो हितैः ॥ परोऽसाध्यः क्रियाः सर्वाः प्रत्याख्येयो ऽतिवर्तते ॥
 तस्मादुपेक्ष्यऽवाप्तौ स्थितोऽत्यंतविपर्यये ॥ अममोहारतिकरो दृष्ट-
 रिष्टोऽक्षनाशनः' ॥ व्याधिं पुरा परीक्ष्यैवमारसेत ततः क्रियां ॥
 स्वार्थविद्यापशोहानिमन्यया ध्रुवमामुयात् ॥ साध्ययोरपि संयोगो
 ऽबलिनो यात्यसाध्यतां ॥ विद्यादसाध्यमेवातः साध्यासाध्यसमाग-
 मं ॥ नासाध्यः साध्यतां याति साध्यो याति त्वसाध्यतां ॥ पादाप-

चाराहैवाच्च यांत्पवस्थांतरं गदाः ॥ वरमांशीविषविषं दीसमधिम-
योऽपि वा ॥ उपपुंजीत न त्वात्तांतामिषं कृषणाज्जनात् ॥ परो-
भूतदयाधर्म इत्यार्त्तपु भिषग्वरः ॥ वर्त्तते यस्तु सिद्धार्थः स सर्वम-
तिवर्त्तते ॥ इति शिष्योपनयनीयो नाम द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

अथातो दिनचर्याध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ ब्रौह्मे मुहूर्त्तउत्तिष्ठेज्जी-
र्णाजीर्णं निरूपयन् ॥ रक्षार्थमायुषः स्वस्थो जातवेगः समुत्सृजे-
त् ॥ उदङ्मुखो मूत्रशरुदक्षिणाभिमुखो निशि ॥ वाचं नियम्य
प्रणतः संवीतागोऽवगुंठितः ॥ प्रवर्त्तयेत्प्रचलितं नतु यत्नादुदीरये-
त् ॥ नामेध्यमार्गमृद्धस्मगोस्थानाकीर्णगोमये ॥ पुरांतिकादिव-
ल्मीकरम्योत्कृष्टचितिद्रुमे ॥ न नारीपूज्यगोकैन्दुबाध्वन्नाग्निजलं प्र-
ति ॥ न चोत्तिरस्कृत्य महीं मयाशक्त्योस्तु कामतः ॥ न वेगितोऽ-
न्यकार्यः स्यान्नाजित्वा साध्यमामयं ॥ निःशल्यादुष्टमृषिंढीपरिमृ-
ष्टमलापनः ॥ अभ्युत्थृताभिः शुचिभिरग्निर्मृद्भिश्च योजयेत् ॥
लेपगंधापहं शौचमनुत्पतितविंदुभिः^१ ॥ स्पृष्ट्वा धातून्मलानश्नु दृ-
शं केशनखांश्चुतान् ॥ स्नात्वा भोक्तुमना भुक्त्वा सुप्त्वा क्षुत्वा सु-
रार्चने ॥ रथ्यामाक्रम्य चाचामेदुपविष्टउदङ्मुखः ॥ प्राङ्मुखो वा
विविक्तस्थो न बहिर्जानु नान्यदृक् ॥ अजल्पन्नुत्तरासंगी स्वच्छैरं-
गुष्ठमूलगैः ॥ नोद्धृतैर्नानतो नोर्ध्वं नाग्निपक्वैर्नपूतिभिः ॥ न फेनवु-
हुदक्षारैर्नैकहस्तापितैर्जलैः ॥ नार्द्रैकपाणिर्नामेध्यहस्तपादो न शब्द-
यन्^२ ॥ वटासनाकंखदिरकरंजकरवीरजं ॥ सर्जारिमेदापामार्गमा-
लतीककुशोद्भवं ॥ कपायतिक्तकटुकं मूलमन्यदपीदृशं ॥ विज्ञा-
तदक्षं क्षुण्णाग्रमृज्वग्रंथि सुभूमिजं ॥ कनीन्यग्रसमस्थौल्यं मुकू-
चं द्वादशांगुलं ॥ प्रातर्भुक्त्वा च यतवाग्नसक्षेपेदतथावनं ॥ व्या-
प्यन्निवर्गत्रितयक्षौद्राक्तेन च घर्षयेत् ॥ शनैस्तेन तनो दंतान्

१ सर्पावप २ दानात् ३ रात्रेरुषाल्योमुहूर्त्तोब्राह्मस्तस्मिन् ४ नक्षत्ररिक्त्येतिनाह.
५ व्याप्य कुष्ठं त्रिवर्गत्रितय त्रिकटुत्रिफलात्रिजातकानि

दंतमांसान्यबाधयन् ॥ लिखेदनुमुखं जिह्वां जिह्वानिलैखनेन
 च ॥ तथाऽस्य मलवैरस्यजिह्वागंधाऽऽस्यदंतजाः ॥ रुचिवैश-
 चलयुता न भवन्ति भवन्ति च ॥ नाद्यादजीर्णवमधुश्वासकासज्वरा-
 दिती ॥ तृष्णाऽऽस्यपाकहृत्त्रैशिरःकर्णामयी च तत् ॥ नैवश्लेष्मा-
 तकारिष्टविभीतधवधन्वजान् ॥ विल्ववभृलनिर्गूडीशिग्रुतिल्वक-
 तिंदुकान् ॥ कोविदारशमीपीलुपिप्पलैर्गुदगुग्गुलून् ॥ पारिभद्रक-
 मल्लीकामोचकयी शाल्मली शणं ॥ स्वाहम्ललवणं शुष्कं सुपिरं
 पूतिपिच्छिलं ॥ पालाशमासनं दंतधावनं पादुके त्यजेत् ॥ दंतान्पूर्व-
 मधो घर्पेत्प्रातः सिंचेच्च लोचने ॥ तोयपूर्णमुखो ग्रीष्मशरदोः शीत-
 वारिणा ॥ प्रणम्य देवान्दृष्ट्वांश्च मंगलौष्टशतं शुभं ॥ शृण्वन्कां
 चनविन्यस्तं सर्पिः पश्येदनंतरं ॥ सौवीरमंजनं नित्यं हितमक्ष्णोस्त-
 नो भजेत् ॥ लोचने तेन भवतो मनोज्ञे सूक्ष्मदर्शने ॥ व्यक्तत्रिवर्णे
 विमले मुस्त्रिग्वधनपक्ष्मणी ॥ चक्षुस्तेजोमयं तस्य विशेषात्श्लेष्मतो
 भयं ॥ योजयेत्सप्तरात्रेऽस्मात्स्वावणार्थं रसांजनं ॥ अणुतैलं ततो
 नस्यं ततोऽङ्गुष्ठधारणं ॥ घनोन्नतप्रसन्नत्वक्स्कंधग्रीवाऽऽस्यवक्षसः ॥
 मुगंधिवदनाः स्निग्धनिःस्वना विमलेंद्रियाः ॥ निर्वलीपलितव्यंगा म-
 वयुर्नस्यशीलिनः ॥ ओष्ठस्फुटनपारुष्यमुखशोषद्विजामयाः ॥ न
 स्युः स्वरोपपाताश्च स्नेहगङ्गुष्ठधारणात् ॥ खदिरक्षीरिवृक्षारिमेदांबुक-
 यलग्नहः ॥ अरोचकास्यवैरस्यमलपूतिप्रसेकजित् ॥ सुखोष्णोद-
 कगङ्गुष्ठैर्जायते वक्त्रलाघवं ॥ प्रायोगिकं ततो धूमं गंधमाल्यादि चा-
 चरेत् ॥ धूमादस्योर्ध्वजत्रूत्या न स्युर्वातकफामयाः ॥ अंजनोत्क्ले-
 शितं नस्यैः कवलैर्नावनेरितं ॥ धूमेन कवलोत्प्लिष्टं क्रमाद्वातकफंजये-
 त् गंधमाल्यादिकं वृष्यमलक्ष्मीघ्नं प्रसाधनं ॥ वासो न धारयेज्जीर्णं

१ मलवैरस्यादयो न भवन्ति रुच्यादयो भवन्ति पेनिसंबंधः २ दूतादिविज्ञानीयशरीराकं
 दपिमधुयुतादि

मलिनं रक्तमुल्बणं ॥ मौल्यं न लवं न बहिर्न रक्तं जलजादृते ॥ नैव
 चान्येन विधृतं वस्त्रं पुष्पमुपानहौ ॥ रुचिवैशद्यसौगंध्यमिच्छन्वक्त्रेण
 धारयेत् ॥ जातीलवंगकंपूरकं कोलकटुकैः सह ॥ तांबूलीनां किसलयं ह-
 र्यं पूगफलान्वितं ॥ रक्तपित्तक्षतक्षीणरुक्षोत्कुपितचक्षुषां ॥ विषमूर्च्छा-
 भेदातीनामपथ्यं शोषिणां च तत् ॥ पथ्यं सुप्तोत्थिते भुक्ते स्नाते बाते
 च मानवे ॥ द्विपत्रमेकं पूगं च सचूर्णखदिरं च तत् ॥ उत्तिष्ठेत ततोऽत्यर्थं
 मथैष्वर्थानुबन्धिषु ॥ निंदितं दीर्घमप्यापुरसन्निहितसाधनं ॥ कृपिं व-
 णिज्यां गोरक्षामुपायैर्गुणिनं नृपं ॥ लोकद्वयाविरुद्धां च धनार्थी संश्रये-
 त्कियां ॥ मुक्तवेगश्च गमनस्वमाहारसमास्त्रियः ॥ पाणिनाऽऽलभ्य नि-
 ष्कामेद्रत्नपूज्याज्यमंगलं ॥ सातपत्रपदत्राणो विचरेद्युगमात्रदृक् ॥
 निशि चात्यधिके कार्ये दंडी मौली सहायवान् ॥ प्राहृत्य पर्यदेद्रा-
 त्रौ न प्राहृत्य शिरोऽहनि ॥ चैत्यपूज्यध्वजाशस्तच्छायाभस्मनुपा-
 शुचीन् ॥ नाक्रमेच्छर्करालोष्टवलिस्नानभुवो न च ॥ मध्याह्ने सं-
 ध्ययोरात्रावर्द्धरात्रे चतुष्पथं ॥ न सेवेत न शर्वय्या वृक्षचैत्यात्र च-
 त्वरं ॥ सूनूनादवीशून्यगृहशमशानानि दिवाऽपि न ॥ न हुंकुर्याच्छिवं
 पूज्यं प्रशस्तान्मंगलानि च ॥ नापसव्यं परिक्रामेत्तेतराण्यनुदक्षिणं ॥
 चतुष्पथं नमस्कुर्यात्प्रज्ञातांश्च वनस्पतीन् ॥ न व्यालव्याधिताशस्तैर्ना-
 दांतक्षुत्पिपासितैः ॥ न छिन्नपुच्छैर्नैकाक्षैर्गोष्ठेन च न म्रजेत् ॥ ना-
 तिभ्रगेऽतिसायं वा न नभोमध्यगे रवौ ॥ नासन्निहितपानीयो नातिनू-
 र्णं न संततं ॥ न शत्रुणा नाविदितैर्नैको नाधार्मिकैः सह ॥ दद्याद्दत्ताऽऽ-
 तदृद्धस्त्रीमारिचैकिद्विजन्मने ॥ स्नानभोजनपानानि बाह्येभ्यो नाच-
 रेत्पुरः ॥ नर्दां तरेन्नबाहुभ्यां नाग्निस्कंधमभिव्रजेत् ॥ नारोहेद्विषमं

१ मौल्यं कुसुमतत्सजोरिति मेदिनी ॥ २ अर्थो विषयार्थनयोर्धनकारणवस्तुष्विति-
 मेदिनी ॥ ३ पाणिबधस्थानं ४ प्रभातकाले ५ रथी

शैलं नावं संशयितां तरुं ॥ निपातयेन्नलोटेन न फलेन फलं, द्रुमा-
 त् ॥ न वार्यमाणः प्रविशेन्नादारेण न चासने ॥ स्वयं तिष्ठेत्परगृहे यु-
 क्तिनिद्रं न बोधयेत् ॥ नाचरेत्पाणिवाक्पाददृढभेदोदरचापलं ॥ त्रिः
 पक्षस्य कचस्मश्रुनखरोमाणि वैर्द्धयेत् ॥ न स्वहस्तेन दत्तैर्वा^१ स्नानं
 चानुसमाचरेत् ॥ अथ जातान्नपानेच्छो मारुतघ्नैः सुगंधिभिः ॥ यथ-
 तुंसस्पर्शसुखैस्तैलैरभ्यंगमाचरेत् ॥ अभ्यंगो वातहा पुष्टिस्त्वमदाढर्य-
 दृढत्वकृत् ॥ दग्धभक्षतर्जुजाक्लृमश्रमजरापहः ॥ रथाक्षचर्मषटव-
 द्भवंत्यभ्यंगतो गुणाः ॥ स्पर्शने ऽभ्यधिको वायुः स्पर्शनं च त्वगा-
 श्रयं ॥ त्वच्यश्च परमभ्यंगो यस्मात्तं शीलयेदतः ॥ शिरःश्रवणपादे-
 पु तं विशेषेण शीलयेत् ॥ स केश्यः शीलितो मूर्ध्नि कपालेन्द्रियतर्पणः ॥
 हनुमन्याशिरःकर्णशूलघ्नं कर्णपूरणं ॥ पादाभ्यंगस्तु तत्स्यैर्यनिद्रादृ-
 ष्टिप्रसादकृत् ॥ पादसुप्तिश्रमस्तंसंकोचस्फुटनप्रणुत् ॥ वज्र्योऽ-
 भ्यंगः कफग्रस्तकृतसंशुल्ब्यजीर्णिभिः ॥ शरीरायासजननं कर्म व्या-
 यामउच्यते ॥ लाघवं कर्मसामर्थ्यं दीप्तो ऽग्निर्मेदसः क्षयः ॥ वि-
 भक्तघनगात्रत्वं व्यायामादुपजायते ॥ वातपित्तामयी बालो दृढोऽ-
 जीर्णी च तं त्यजेत् ॥ अर्द्धशक्त्या विपेव्यस्तु बलिभिः स्निग्धमो-
 जिभिः ॥ शीतकाले वसंते च मंदमेव ततोऽन्यदा ॥ तं कृत्वाऽनुसु-
 खं देहं मर्दयेच्च समंततः ॥ तृष्णा क्षयः प्रतमको रक्तपित्तं श्रमः क्लृमः ॥
 अतिव्यायामतः कासो ज्वरश्छर्दिश्च जायते ॥ व्यायामजागरा-
 ध्वस्त्रीहास्पन्नाप्यादिसाहसं ॥ गज सिंहइवाकर्षन् भजन्नति विनश्य-
 ति ॥ उद्धर्तनं कफहरं मेदसः प्रविलायनं ॥ स्थिरीकरणमंगानां त्वक्प्र-
 सादकरं परं ॥ दीपनं दृष्यमायुष्यं स्नानमोजोबलप्रदं ॥ कंदूमलश्रम-
 स्वेदतंत्रातृद्वाहपाप्मजित् ॥ उष्णांबुनाऽधःकायस्य परिपेको बला-
 वहः ॥ तेनैव चोत्तमांगस्य बलदृढकेशचक्षुषां ॥ नानाशुत्य शिरः

स्नायान्नजले ऽल्मे न शीतले ॥ स्नानोदकावतरणस्वभान्नग्नो न चाच-
 रेत् ॥ पंच पिंडाननुष्ठत्य न स्नायात्परवारिणि ॥ नात्मानमीक्षेत जले न-
 तटस्थो जलाशयं ॥ न प्रतिस्फालयेदंबु पाणिना चरणेन वा ॥ स्नात्वा
 न मृज्याद्वात्राणि धुनुयान्न शिरोरुहान् ॥ न वसीतार्द्रएवाशु सोष्णीपे
 धौतवाससी ॥ न त्वंवरं पूर्वघृतं न च तैलवसे स्पृशेत् ॥ वासोऽन्य
 दन्यच्छयने निर्गमे देवतार्चने ॥ स्नानमर्दितनेत्रास्यकर्णरोगातिसा-
 रिषु ॥ आध्मानपीनसाजीर्णशुक्तवत्सु च गर्हितं ॥ अन्नपानविधा-
 नेन भुंजीतान्नं विनात्ययान् ॥ अभिनंद्य प्रसन्नात्मा हुत्वा दत्त्वा च
 शक्तितः ॥ पाकं सजलमेकांते यथासुखमविब्रुवन् ॥ प्रयच्छेत्सर्व-
 मुद्दिश्य पाचयेन्नान्नमात्मने ॥ नान्नमद्यान्मुमूर्षूणां मृतानां दुःख-
 जीविनां ॥ स्त्रीजितक्लीबपतितक्रूरदुष्कृतकारिणां ॥ गणारिगणिका-
 सत्रधूर्तानां पाणिकं च न ॥ नोत्संगे भक्षयेद्भक्ष्यान्जलं नांजलिना
 पिबेत् ॥ सर्वं च तिलसंबद्धं नाद्यादस्तमिते रवौ ॥ न शुक्तमात्रआ-
 यस्येन्ननिषिद्धं भजेत्सुखं ॥ धर्मोत्तराभिरर्घ्याभिः कथाभिस्त्रिगु-
 णात्मभिः ॥ मध्यं दिनस्य गमयेदिष्टशिष्टसहायवान् ॥ न लोकभू-
 पविद्भिर्धैर्न संगच्छेत नास्तिकैः ॥ कलिवैररुचिर्नस्याद्धीरः संपहि-
 पत्तिषु ॥ श्रुतादन्यत्र संतुष्टस्तत्रैव च कुतूहली ॥ क्षान्तिमान् द-
 क्षिणो दक्षः सुसमीक्षितकार्ष्णकः ॥ ऋमान् धीमान्महोत्साहः संवि-
 भागी प्रियातिथिः ॥ अक्षुद्रवृत्तिर्गभीरः साधुराश्रितवत्सलः ॥ दाता
 पितृभ्यः पिंडस्य यद्या होता रुपात्मकः ॥ अनुज्ञाता सुवार्तानां
 दीनानामनुकंपकः ॥ आश्वासकारी भीतानां क्रुद्धानामनुनायकः ॥
 पूर्वाभिभाषी सुमुखः सुशीलः पूज्यपूजकः ॥ वित्तबंधुवयोविद्या-
 दत्तैः पूज्या यथोत्तरं ॥ आत्मदुःखममर्यादं मूढमुद्दिक्षतसत्यधं ॥ सुत-
 रामभ्युपेक्षेत नरकार्चिष्मादिघनं ॥ धर्म्यमर्थ्यं प्रियं तथ्यं मितं पथ्यं
 वदेद्दचः ॥ नात्मानमवजानीयान्न स्तूयान्न च पीडयेत् ॥ न हीना

नवमन्येत वृत्त्यर्थागबलश्रुतैः ॥ नारुंतुदःस्यान्न कूरो न तीक्ष्णो नोप-
 तापवान् ॥ हेतावीर्येन तु फले पापं पापेऽपि नाचरेत् ॥ परस्य दंढं
 नोद्यच्छेत्कुद्धो नैनं निपातयेत् ॥ अन्यत्र पुत्राच्छिष्याद्वाशासना-
 र्हाद्धिताय सः ॥ नृत्यवादित्रगीतादिनोल्बणां नाचरेत्क्रियां ॥
 प्रसिद्धकेशवाग्वेषशमसांत्वपरायणः ॥ ऊर्ध्वं नाभेः शरीरस्य स्पृशे-
 न्नाधरवाससा ॥ न कुर्यान्मिथुनीभूय शौचं प्रति विटंबनं ॥ नासंवृत-
 मुखो हास्यक्षवोद्गारविजृम्भणं ॥ पाणिद्वयेन युगपत्कंदूयेन्नात्मनः
 शिरः ॥ बहेन भारं शिरसा युगपच्चाग्निवारिणी ॥ नासिकां न विकु-
 ष्णीयाद्दशनान्न विषद्वयेत् ॥ कुर्याद्विलेखनच्छेदभेदास्फोटनमर्दनं ॥
 नाकार्यं न च कार्येऽपि मुखांगनखवादनं ॥ पादं पादेन नाक्रामेन्न कंदू-
 येन्न शौचयेत् ॥ न कांस्यभाजने तौ च नोपविष्टः प्रसारयेत् ॥ अ-
 भीक्षुं निर्मलान् दध्यान्नखपादमलाशयान् ॥ नासमिद्धमुपासीत
 हुताशं नैव चाशुचिः ॥ नानुवातं न विवृतो न क्लृप्तो नान्यमानसः ॥
 धमेन्नास्येन न स्कंदेन्नाधः कुर्यान्न पादतः ॥ सततं न निरीक्षेत चल-
 सूक्ष्माप्रियाणि च ॥ नाप्रशस्तं न विष्मृत्तं न दर्पणममार्जितं ॥ उ-
 द्यंतमस्तमायांतं तपंतं प्रतिमागतं ॥ उपरक्तं च भास्वंतं वाससा वा
 तिरोहितं ॥ नान्यदप्यति तेजस्वि न क्रुद्धस्य गुरोर्मुखं ॥ स्त्रियं स्व-
 वंतीं नोदक्यां न नग्नां नान्यसंगतां ॥ न पानभोजनस्वमक्षुतजृंभासु-
 खासने ॥ शयीत नैकशयने न चाश्रीयात्तया सह ॥ तामनीर्ष्यश्च
 गोपायेत्स्वैरिणी नाशयेद्दृढं ॥ नोच्छिष्टस्तारकाराहुनुहिनांशुदिवा-
 करान् ॥ पश्येन्न यायान्न पठेन्न स्वप्यान्न स्पृशेच्छिरः ॥ पाय-
 यंतीं चरंतीं वा नान्यस्मै गां निषेदयेत् ॥ अर्कैन्दुपरिवेपोल्काशतक्र-
 तुधनूपि च ॥ नान्यद्देवार्चने कर्म कुर्याद्भावेन वर्पति ॥ तिथिं प-

१ पातकिनि २ गीतादिना उल्बणामिति पदच्छेदः ३ न विकिरेत् ४ श्वेतिपादः

५ अथरज.खला ॥ स्त्रीधर्मिण्यविरात्रेयीमलीनी पुष्पवत्पि ॥ ऋतुभ्रमप्युदकपापीत्यमरः

क्षस्य न ब्रूयान्नक्षत्राणि न निर्दिशेत् ॥ नात्मनो जन्मलक्षण-
 धनसारं गृहे मलं ॥ प्रकाशयेन्नावमानं न च निःस्नेहतां प्रभोः ॥ पु-
 रोवातातपरजस्तुषारपरूपानिष्ठान् ॥ अनृजुः क्षवधूद्वारकासस्वमात्रमै-
 थुनं ॥ सशब्दमनिलं हस्तभूनेत्रोन्मेषवादितां ॥ कूर्लच्छायां सुरापानं
 व्यालदंष्ट्रिविपाणिनः ॥ हीनानार्यातिनिपुणसेवां विग्रहमुत्तमैः ॥ सं-
 ध्यास्वभ्यवहारस्त्रीस्वमाध्ययनचिंतनं ॥ आरोग्यजीवितैश्वर्यविद्यासु-
 स्थितिमानितां ॥ तोयाग्निपूज्यमध्येन यानं धूमं शवाश्रयं ॥ मद्या-
 निसक्तिं विसंभस्वातंघ्ये स्त्रीषु च त्यजेत् ॥ नैकाहमप्यधिवसेद्वास्तु
 तच्छास्त्रगर्हितं ॥ न देशं व्याधिवहुलं नवैद्यं नाप्यनायकं ॥ नाधर्मि
 जनभूयिष्ठं नोपसृष्टं न पर्वतं ॥ वसेत्प्राज्यां वृषैपज्यसमित्पुष्पतृणै-
 धने ॥ सुभिक्षक्षेमरम्यांते पंडितैर्मंडिते पुरो ॥ नरामराणां सिद्धानां शा-
 स्त्राणां चाजिगुप्तकः ॥ आराधकस्त्रिवर्गस्य यथायोग्यं जनस्य च ॥
 दश धर्मपथान् रक्षन् जयेन्नाभ्यंतरानरीन् ॥ हिंसां स्तेयान्यथाकामं पै-
 शून्यं परुषानृतं ॥ संभिन्नालापं व्यापादमभिध्यां दृग्विपर्ययं ॥ पापं
 कर्मेति दशधा कायवाङ्मानसैस्त्यजेत् ॥ परोपघातक्रियया वर्जयेदर्जनं
 श्रियः ॥ अर्थानां बह्वनर्थानामदाताऽपि ह्यसंभवात् ॥ स्वर्गापवर्गविभ-
 वानयत्नेनाधितिष्ठति ॥ सायं भुक्त्वा लघु हितं समाहितमनाः शुचिः ॥
 शास्तारमनुसंसृत्य स्वशय्यां चाथ संविशेत् ॥ देशे शुचावनाकीर्णे
 द्वित्रासपरिवारकः ॥ युक्तोपधानं स्वास्तीर्णं विस्तीर्णाविपमं सुखं ॥
 जानुनृत्यं मृदु शुभ्रं सेवेन शयनासनं ॥ प्राग्दक्षिणशिराः पादावकु-
 र्वाणो गुरुन् प्रति ॥ पूर्वापरनिशाभागे धर्ममेवानुचिंतयेत् ॥ आददीत
 सदा देहादित्थं सारमसारतः ॥ विभ्यत्यतिक्षणं मृत्योरप्यथातथचेष्टि-
 तात् ॥ आरोग्यविभवप्रज्ञावयोधर्मक्रियावतः ॥ सुखमायुर्हितं चोक्तं

१ कूलरोधस्तच्छायां २ कलहमिति यावत् ३ प्राणिवधः । चौर्यं । अगम्यागमनं । प
 रस्याप्रत्यक्षं तदोपकोर्तनं । परस्य प्रत्यक्षं तदोपकोर्तनं । असत्यं । असत्त्वलापः । परानिष्टाचि-
 तनं । परत्वापहारेच्छा । आमवाक्येष्वप्रमाणानुदिरिति हिंसादीनां क्रमात्पर्यायाः ॥

विपरीनं विपर्यये ॥ सर्वतेजोनिधानं हि नृपइत्युच्यते भुवि ॥ अदू-
पयन्मनस्तस्माद्भक्तिमांस्तमुपाचरेत् ॥ पर्यस्तिकोपाश्रयकोपहास-
विवादनिष्ठीवनजृम्भणानि ॥ सर्वाः प्रकृत्यभ्यधिकाश्च चेष्टास्तत्संनि-
धाने परिवर्जयेत्तु ॥ सर्वाह्यवस्था विविधाश्च तास्ताः सम्यक् स-
मीक्ष्यात्महितं विदध्यात् ॥ अन्योऽपि यः कश्चिदिहास्ति मार्गो
हितोपदेशेषु भजेत तं च ॥ इति चरितमुपेतः सर्वजीवोपजी-
व्यः प्रथितपृथुगुणौघो रक्षितो देवताभिः ॥ समधिकशतजीवी नि-
र्वृतः पुण्यकर्मा व्रजति सुगतिनिम्नो देहभेदेऽपि तृष्टि ॥ इति दि-
नचर्यानाम तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

अथात ऋतुचर्याध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ कालो हि नाम भगवा-
ननादिनिधनो यथोपचिनकर्मानुसारी यदनुरोधादादित्यादयः खादय
श्च महामृतविशेषास्तथा तथा विपरिणमंतो जन्मवतां जन्ममरणस्यर्तु-
रसवीर्यदोषदेहबलव्यापत्संपदां च कारणत्वं प्रत्ययतां प्रतिपद्यते ॥
स मात्राकाष्ठाकलानाडिका मुहूर्तयामाहोरात्रपक्षमासर्चयनवर्षभेदे-
न द्वादशधा विभज्यते ॥ तत्राक्षिनिमेषो मात्रा ॥ ताः पञ्चदश का-
ष्ठा ॥ तान्निशत्कला ॥ ताः संदशभागा विंशतिर्नाडिका ॥ नाडिका-
द्वयं मुहूर्तश्च ॥ ते तुल्यरात्रिदिवे राशिभागे चत्वारः पादोना यामः ॥
तैश्चतुर्भिर्हो रात्रिश्च ॥ पञ्चदशाहोरात्राः पक्षः ॥ पक्षद्वयं मासः ॥
स शुक्लान्तः ॥ तैमार्गशीर्षादिभिर्द्विसंख्यैः क्रमाद्धेमंतशिशिरवसंतग्री-
ष्मवर्षाशरदाख्याः षड्रतवो भवति ॥ तेषु शिशिरादयस्त्रयो र्वेरुद-
गयनमादानं च शेषा दक्षिणायनं विसर्गश्च ॥ तावादानविसर्गौ वर्ष ॥
तयोरादानमाश्रेयं ॥ तस्मिन् खलु कालस्वभावमार्गपरिगृहीतोऽत्यर्थो-
ष्णाग्नस्तिजालमंडलोऽर्कस्तुत्संपर्कादायवश्च तीव्ररूक्षाः सोमजं गु-
णमुपशोषयंतो जगनः स्नेहमाददाना ऋतुक्रमेणोपजनितरौक्ष्याद्भू-

क्षान् रसांस्तिककपाथकटुकानभिप्रबलयन्तो नृणां दौर्बल्यमावहन्ति
 ॥ विसर्गस्तु सौम्यः ॥ तस्मिन्नपि कालमार्गमेषवातवर्षाभिहतप्रभा-
 वे दक्षिणायनगेऽर्के शशिनि चाज्याहतबले शिशिरामिर्भाभिः शश्वदां-
 प्यायमाने माहेन्द्रसलिलप्रशांतसंतापे जगत्पुरुषा रसाः प्रवर्द्धतेऽम्ल-
 लवणमधुरा यथाक्रमं बलं चोपचीयते नृणामिति ॥ भवति चात्र ॥ हे-
 मन्ते शिशिरे चाप्यं विसर्गादानयोर्बलं ॥ शरद्वसंतयोर्मध्यं हीनं वर्षा निदा-
 घयोः ॥ धूमधूम्ना रजोमंदास्तु पाराविलमंडलाः ॥ दिगादित्या मरुच्छै-
 त्पादुत्तरो रोमहर्षणः ॥ रोध्रप्रियंगुपुञ्जागलबल्यः कुसुमोज्ज्वलाः ॥ दृ-
 सा गजाजमहिपवाजिवायससूकराः ॥ हिमानीपटलच्छन्ना लीनमीन-
 विहंगमाः ॥ नद्यः सवाष्पाः सोष्माणः कूपापश्च हिमागमे ॥ देहोष्मा-
 णो विशंतोऽतः शीते शीतानिलाहताः ॥ जठरे पिंडितोष्माणं प्रबलं कुर्वते
 ऽनलं ॥ विसर्गे बलिनां प्रायः स्वभावादिगुरु क्षमं ॥ बृंहणान्यन्नपा-
 नानि योजयेत्तस्य युक्तये ॥ अनिधनोऽन्यथा सीधेदत्युदीर्णतयाऽ
 थवा ॥ धातूनपि पचेदस्य ततस्तेषां क्षयान्मरुत् ॥ तेजःसहचरः कु-
 प्येच्छीतः शीते विशेषतः ॥ अतो हिमे भजेत्त्रिगधान्त्वादम्ललव-
 णान् रसान् ॥ विलेशयौदकानूपप्रसहानां भृतानि च ॥ मांसानि गुडपि-
 ष्ठोत्थमद्यान्यभिनवानि च ॥ मापेक्षुक्षीरविलतिवसानैलनवौदनान् ॥
 व्यायामोद्वर्तनाभ्यंगस्वेदधूमांजनातपान् ॥ सुखोदकं शौचविधौ भू-
 मिगर्भगृहाणि च ॥ सांगारयानां शय्यां च कुथकंबलसंस्कृतां ॥ कुं-
 कुमेनानुदिग्धांगोऽगुरुणा गुरुणाऽपि वा ॥ लघूष्णैः प्रावृतः स्वप्यात्का-
 लेधूपाधिवासितः ॥ पीनांगनांगसंसर्गनिवारितहिमानिलः ॥ शिशिरे
 शीतमधिकं मेघमारुतवर्षजं ॥ रौक्ष्यं चादानजं तस्मात्कार्यः पूर्वोऽधिकं
 विधिः ॥ वसन्ते दक्षिणो वायुराताम्रकिरणो रविः ॥ नवप्रवालत्वक्प-
 त्राः पादपाः कर्कुभोऽमलाः ॥ किंशुकाशोकचूतादिवनराजिविराजि-

ताः॥ कोकिलालिकुलालापकलकोलाहलाकुलाः॥ शिशिरे संचितः श्ले-
ष्मा दिनरुद्धाभिरीरितः ॥ तदा प्रबाधमानोऽग्निं रोगान्प्रकुरुते बहून् ॥
अतोऽस्मिंस्तीक्ष्णवमनधूमगंधूपनावनं ॥ व्यायामोद्धर्तनक्षौद्रयवगो-
धूमजांगलान् ॥ सेवेत सुहृदुद्यानपुवतीश्च मनोरमाः ॥ स्नातः स्वल्-
कृतः सखी चंदनागुरुरूपितः ॥ विचित्रामत्रविन्यस्तान् सहकारो-
त्पलांकितान् ॥ निर्गदांश्चासवारिष्ठसीधुमार्द्धिकमाधवान् ॥ कथितंमु-
स्तशुंठयंबु सारांसः क्षौद्रवारि वा ॥ गुरुशीतदिवास्वभस्त्रिधामुमधुरां-
स्त्यजेत् ॥ ग्रीष्मे ऽतसीपुष्पनिभस्तीक्ष्णांशुर्दावदीपिताः ॥ दिशो
ज्वलन्ति भूमिश्च मारुतो नैर्ऋतः सुखः ॥ पवनातपसंस्वेदैर्जतवो ज्वरि-
ताश्च ॥ तापार्तुंगमातंगमहिषैः कलुषीकृताः ॥ दिवाकरकरांगारानि-
करक्षपितांभसः ॥ ग्रहद्वरोधसो नद्यश्छायाहीना महीरुहाः ॥ विशी-
र्णजीर्णपर्णाश्च शुष्कवल्कलतांकिनाः॥ आदत्ते जगतः स्नेहांस्तदादि-
त्यो भृशं यतः ॥ व्यायामातपकद्वम्ललवणोष्णं त्यजेदतः ॥ मद्यं न
सेव्यं स्वल्पं वा सेव्यं सुवबहुवारि वा ॥ अन्यथा शोषशैथिल्यदाहमोहा-
न्करोति तत् ॥ नवमृद्भाजनस्थानि तृद्यानि सुरभीणि च ॥ पानका-
नि समंथानि सिताढ्यानि हिमानि च ॥ स्वादुशीतं द्रवं चान्नं जां-
गलान्मृगपक्षिणः ॥ शालिक्षीरघृतद्राक्षानारिकेरांचुशर्कराः ॥ तालहं-
तानिलान् हारान् स्रजः सकमलोत्पलाः ॥ तन्वीर्मृणालवल्याः कां-
ताश्चंदनरूपिताः ॥ सरांसि बापीः सरितः काननानि हिमानि च ॥ सु-
रभीणि निपेवेत वासांसि सुलघूनि च ॥ निष्यतद्यंत्रसलिले स्वप्या
द्धारागृहे दिवा ॥ रात्रौ चाकाशतलके सुगंधिकुसुमास्तृते ॥ कर्पूरचं-
दनाद्रागो विरलानंगसंगमः ॥ वर्षासु वारुणो वायुः सर्वसस्यसमृद्धमः ॥
मिर्जेद्रनीलनीलाश्रुदंमंदाविलं नमः ॥ दीर्घिका नववार्यौधमग्रसो-
पानपंक्तयः ॥ वारिधाराभृशाघातविकाशितसरोरुहाः ॥ सरितः सा-

गराकारा भूरव्यक्तजलस्थला ॥ मंद्रस्तानितजीमूतशिखिदुर्दुरनादिता ॥
 इंद्रगोपधनुःखंडविद्युदुद्योतदीपिता ॥ परितः श्यामलतृणा शिलांधकु
 टजोज्ज्वला ॥ तदाऽऽदानावले देहे मंदेऽग्नौ बाधिते पुनः ॥ वृष्टिभूवा-
 प्तोषाम्लपाकदुष्टैश्चलादिभिः ॥ वस्तिकर्म निषेवेत रुनसंशोधनक्रमः ॥
 पुराणशालिगोधूमयवान् यूपरसैः कृतैः ॥ निर्गदं मदिरारिष्टमार्द्दीकं
 स्वल्पगंबु वा ॥ दिव्यं कथितकूपोत्थं चौड्यं सारसमेववा ॥ वृष्टि-
 धाताकुले त्वन्हि भोजनं क्लेदवातजित् ॥ परिशुष्कं लघु स्निग्धमुष्णा-
 म्ललवणं सजेत् ॥ प्रायोन्नपानं सक्षौद्रं संस्कृतं च यनोदये ॥ असरी-
 सृपभूवाप्पशीतमारुतशीकरं ॥ साभियानं च भवनं निर्दशमशकोदुरं ॥
 प्रपयोद्वर्त्तनस्नानधूमगंधागुरुप्रियः ॥ यायात्करेणुमुख्याभिश्चित्रस्त्र-
 ग्वस्त्रभूषितः ॥ नदीजलोदमंथाहःस्वमातिद्रवमैथुनं ॥ तुषारपादचरण-
 व्यायामार्ककरांस्त्यजेत् ॥ शरदि व्योम शुभ्राभ्रं किंचित्पंकाकिता
 मही ॥ प्रकाशकाशसप्ताब्दकुमुदा शास्त्रिशालिनी ॥ विक्षिप्त-
 तीक्ष्णकिरणो मेघौषविगमाद्रविः ॥ बभ्रुवर्णोऽतिविमलाः कौंचमा-
 लाकुला दिशः ॥ कमलांतरसल्लीनमीनहंसांसघट्टनैः ॥ तरंगमंगतुंगा-
 नि तरांसि विमलानि च ॥ वर्षाशीतोचितांगानां सहसैवार्करश्मि-
 मिः ॥ तप्तानां संचितं पूर्वं तदा पित्तं प्रकुप्यति ॥ शस्तं तिक्तैर्हविः-
 पानं विरेकोऽस्त्रश्रुतिः सदा ॥ शीतं लघ्वन्नपानं च कषायत्वादुत्तिक्त-
 कं ॥ शालिपष्टिकगोधूमयवमुद्रसितामधु ॥ पटोलामलकं द्राक्षा जां-
 गलं क्षुद्रतां मृशं ॥ दिवा दिवाकरकरैर्निशाकरकरैर्निशि ॥ संतप्तं लह्मा-
 दितं तोयमगस्तेनाविपीकृतं ॥ निर्मलं शुचि कालेन पक्वं पानेऽमृतोपमं
 ॥ हंसौषपक्षविलेपश्रमद्वमरपंक्तिषु ॥ सुसरोरुहसेव्यासु सरसीषु प्लवेत
 च ॥ लघुशुद्धांबरसखी शीतोशीरविलेपनः ॥ सेवेत चंद्रकिरणान्प्रदोषे

सौधमाश्रितः ॥ तृप्तिदध्यातपक्षारवसातैलपुरोनिलान् ॥ तीक्ष्णमद्यदि-
वास्वप्रनुपारांश्च विवर्जयेत् ॥ नित्यं सर्वरसाभ्यासः स्वस्वाधिक्यमृ-
ताद्यतौ ॥ ऋत्वोरंत्यादिसप्ताहादनुसंधिरिति स्मृतः ॥ तत्र पूर्वो विधि-
स्त्याज्यः सेवनीयोऽपरः क्रमात् ॥ असात्म्यजा हि रोगाः स्युः सह-
सा त्यागशीलनात् ॥ ऋतुष्वेवंविधेष्वेव विधिः स्वास्थ्ये च देहिनां ॥
निर्दिश्यतेऽन्यरूपेषु विरुद्धज्ञानिको विधिः ॥ मासराशिस्वरूपारध्यमृ-
तोर्यल्लक्षणत्रयं ॥ यथोत्तरं भजेच्चर्या तत्र तस्य बलादिति ॥ इति ऋतु-
चर्यानाम चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

अथातो रोगानुत्पादनीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ वेगान्न धारयेद्वा-
तविण्मूत्रक्षवतृदक्षुधां ॥ निद्राकासश्रमश्वासजृम्भाश्रुच्छर्दिरेतसां ॥ अ-
धोवातस्य रोधेन गुल्मोदावर्तरुक्कृमाः ॥ वातमूत्रशक्तसंगदृष्टद्यमिवध-
द्वद्गदाः ॥ स्नेहस्वेदविधिस्तत्र वर्तयो भोजनानि च ॥ पानानि वस्तयश्चै-
व शस्तं वातानुलोमनं ॥ शकृतः पिंडिकोद्देष्टप्रतिश्यायशिरोरुजः ॥ ऊर्ध्व-
वायुः पैरीकर्त्ती हृदयस्योपरोधनं ॥ मुखेन विद्रुप्रवृत्तिश्च पूर्वोक्ताश्वा-
मयाः स्मृताः ॥ अंगमंगाश्मरीवस्तिमैर्द्रवक्षणेवेदनाः ॥ स्युर्मूत्ररो-
धात्पूर्वं च प्रायो रोगास्तदौषधं ॥ वर्त्यभ्यंगावगाहाश्च स्वेदनं वस्तिकर्म
च ॥ अन्नपानं च विद्धेदि विद्रोधोत्थेषु यक्ष्मसु ॥ मूत्रजेषु तु पा-
ने च प्राग्भक्ताच्छस्यते घृतं ॥ जीर्णांतिकं चोत्तमया मात्रया यो-
जनाद्वयं ॥ अवप्रीढकमेतच्च संज्ञितं^१ धारणात्पुनः ॥ उद्गारस्यारुचिः कं-
पो विवंधो हृदयोरसोः ॥ आध्मानकासहिध्माश्च हिध्मावत्तत्र भेषजं ॥
शिरोर्त्तीन्द्रियदौर्बल्यमन्यास्तंभार्दितं क्षुतेः ॥ तीक्ष्णधूमांजनाप्राणनाव-
नार्कविलोकनैः ॥ प्रवर्तयेत्सुतिं सक्तां स्वेदाभ्यंगौ च शीलयेत् ॥ यो-
ज्यं वातघ्नमन्नं च घृतं चोत्तरभक्तकं ॥ शोषांगसादवाधिर्यसंमोहश्च-

१ जघापा.पश्चिमे भागे पिंडिकाकृति मांसं पिंडिका तस्याजद्वेष्ट्यमानाया इव दुःखं

२ गुदे परिकर्त्तनवत्पौडा

मूत्रद्वेदाः ॥ तृष्णाया निग्रहात्तत्र शीतः सर्वो विधिर्हितः ॥ अंगभंगा-
 रुचिग्लानिकाश्रयशूलग्रमाः क्षुधः ॥ तत्र योज्यं लघु स्निग्धमुष्णमल्पं
 च भोजनं ॥ निद्राया मोहमूर्द्धाक्षिगौरवालस्यजृम्भिकाः ॥ अंगमर्दश्च-
 तत्रेष्टः स्वप्नः संवाहनानि च ॥ कासस्य रोधात्तद्विद्धिः श्वासा रुचिद्वेदा-
 मयाः ॥ शोषो हिध्मा च कार्योऽत्र कासहा सुतरां विधिः ॥ गुल्मद्वेदोग-
 संमोहाः श्रमश्वासाद्विधारितात् ॥ हितं विश्रमणं तत्र वातघ्नश्च कि-
 षाक्रमः ॥ जृम्भायाः क्षववद्वेगाः सर्वश्चानिलजिह्विधिः ॥ पीनसाक्षि-
 शिरोद्वेदुद्गन्ध्यास्तंभारुचिभ्रमाः ॥ सगुल्माग्नाप्यतस्तत्र स्वप्नो मध्यं प्रि-
 याः कथाः ॥ विसर्पकोठकुष्टाक्षिकंदूपांद्वाभयज्वराः ॥ सकासश्वासद्वे-
 द्धासव्यंगश्वयथवो वमेः ॥ गंडूषधूमावाहारं रुक्षं भुक्त्वा तदुद्धमः ॥
 व्यापामः क्षुनिरत्नस्य शस्तं चात्र विरेचनं ॥ सक्षारलवणं तैलमभ्यंगार्थं
 च शस्यते ॥ शुक्रात्तत्त्ववर्णं गुह्यवेदनाश्वयथुज्वराः ॥ दृढग्रथामूत्रसं-
 गांगभंगद्व्यश्मपंडताः ॥ ताम्रचूडसुराशालिवस्त्यभ्यंगावगाहनं ॥ वस्ति
 शुद्धिकरैः सिद्धं भजेत्क्षीरं प्रियाः स्त्रियः ॥ तृदशुलार्त्तं त्यजेत्क्षीणं
 विद्धमं वेगरोधिनं ॥ रोगाः सर्वेऽपि जायन्ते वेगोदीरणधारणैः ॥ नि-
 दिष्टं साधनं तत्र भूयिष्ठं ये तु तान्प्रति ॥ तैतश्चानेकधा प्रायः पवनो
 पत्प्रकुप्यति ॥ अन्नपानौषधं तस्य पुंजीतातोऽनुलोमनं ॥ तेषु तेषु
 विकारेषु यथास्वं च चिकित्सितं ॥ क्रमादपंकेऽपि मणौ पंकोऽ-
 वश्यं भवेद्यतः ॥ उत्तिष्ठेत यथाकालं मलानां शोधनं प्रति ॥ च-
 यकाष्ठामुपारुह्य कुर्वते ते सुपेक्षिताः ॥ प्रायशः सुचिरेणापि भेष-
 जद्वेषिणो गदान् ॥ अतिस्थौल्याग्निसदनकुष्ठमेहद्वतौजसः ॥ सो-
 तोरोधाक्षविभ्रंशश्वासाश्वयथुपांडुताः ॥ आमोरुस्तंभजठरकृच्छ्रालस-
 कदंडकान् ॥ तृप्तिप्रमीलकालस्यग्रहण्यशौभगंदगन् ॥ ग्रीह-
 विद्रधिबीसर्पमदसंन्यासपीनसान् ॥ छर्दिगंडकमिग्रंथितद्रादुःस्वप्न-

दर्शनं ॥ कंठामयान्मूर्द्धरुजं प्रणाशं बुद्धिनिद्रयोः ॥ तेजोवर्ण-
 बलानां च तृप्यतो बृंहणैरपि ॥ उचितैरपि चाहारैर्यस्मादस्य व-
 ङ्ति न ॥ दोषोपलिसवदना रसं रसवहाः शिराः ॥ वमनादीनतो
 पुंज्यात्स्वस्थस्यैव यथाविधि ॥ दोषाः कदाचित्कुप्यन्ति जिता
 लघनपाचनैः ॥ ये तु संगोधनैः शुद्धा न तेषां पुनरुद्भवः ॥ य-
 थाक्रमं यथायोगमत ऊर्ध्वं प्रयोजयेत् ॥ रसायनानि सिद्धानि दृष्य-
 योगांश्च कालवित् ॥ भेषजक्षपिते पथ्यमाहारैर्बृंहणं क्रमात् ॥ शालि-
 पष्ठिकगोधूममुद्गमांसघृतादिभिः ॥ दृष्टदीपनभैषज्यसंयोगाद्बुचिप-
 क्तिदैः ॥ साभ्यंगोर्ध्वनखाननिरुहस्त्रेहवस्तिभिः ॥ तथा स लभ-
 ते शर्म सर्वपावकपाटवं ॥ धीवर्णेन्द्रियवैमल्यं वृषतां दैर्घ्यमायुषः ॥
 ये भूतविषवाय्वग्निक्षतभंगादिसंभवाः ॥ कामक्रोधभयाद्याश्च ते
 स्युरागंतवो गदाः ॥ त्यागः प्रज्ञापराधानामिन्द्रियोपशमः स्मृतिः ॥
 देशकालात्मविज्ञानं सहस्रस्यानुवर्तनं ॥ अथर्वविहिता शान्तिः प्र-
 तिकूलग्रहार्चनं ॥ भूताद्यस्पर्शनोपायो निर्दिष्टश्च पृथक्पृथक् ॥
 अनुत्पत्यै समासेन विधिरेवः प्रदर्शितः ॥ निजागंतुविकाराणामुत्पन्ना-
 नां च शान्तये ॥ शीतोद्भवं दोषचयं वसन्ते विशोधयन् द्यौष्मजम-
 श्रकाले ॥ घनात्यये वार्षिकमाशु सम्यक् प्राप्नोति रोगानृतुजान्न
 जातु ॥ नित्यं हिताहारविहारसेवी समीक्ष्यकारी विषयेष्वसक्तः ॥ दाता
 समः सत्यपरः क्षमावानासोपसेवी च भवत्यरोगः ॥ अर्थेष्वलभ्येष्व
 कृतप्रपन्नं कृतादरं नित्यमुपायवत्सु ॥ जितेन्द्रियं नानुत्पन्ति रोगास्तत्का-
 लपुक्तं यदि नास्ति दैवं ॥ कालोऽनुकूलो विषया मनोज्ञा धर्म्याः क्रियाः
 कर्म सुखानुबन्धि ॥ सत्त्वं विषेयं विशदा च बुद्धिर्भवन्ति धीरस्य सदा
 सुखाय ॥ इति रोगानुत्पादनीयो नाम पंचमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

अथातो द्रवद्रव्यविज्ञानीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ जीवनं तर्प-

णं हृद्यं लहादि बुद्धिप्रबोधनं ॥ तन्वव्यक्तसं मृष्टं शीतं लघ्वमृतोप-
मं ॥ सूर्योद्भूतप्रमुक्तत्वाल्लघु वातकफापहं ॥ शैत्यजीवनसौम्यत्वैः पि-
त्तरक्तविपार्तिजित् ॥ गंगां नमसो भ्रष्टं स्पृष्टं त्वर्केदुमारुतैः ॥ हिता-
हितत्वे तद्भूयो देशकालावपेक्षते ॥ येनाभिष्टममलं शाल्यन्नं राज-
तस्थितं ॥ अक्लिन्नमविवर्णं वा तत्तोयं गंगमन्यथा ॥ सामुद्रं तन्न
पातव्यं मासादाश्वपुजादिना ॥ स्वातथौतशिलापृष्ठवस्त्रादिभ्यः स्नुतं
जलं ॥ हेममृन्मयपात्रस्थमविपन्नं सदा पिबेत् ॥ तदभावे च भू-
मिष्ठमांतरिक्षानुकारि यत् ॥ श्वेते कपायं तत्त्वादु कृष्णे तिस्रं च
पांडुरे ॥ नीले कपायमधुरं देशे लवणमूपरे ॥ सक्षारं कपिले मिश्रं मिश्रे-
ऽथांबुगुणाधिके ॥ मधुरं लवणाम्लं तु भवेद्भूमिगुणाधिके ॥ तेजोधि-
के तिक्तकटु कपायं पवनाधिके ॥ दिव्यानुकारित्वव्यक्तसत्त्वा-
सत्वगुणाधिके ॥ शुचिपृथ्वसितश्वेते देशे चाकानिलाहतं ॥
कौपसारसताढागचौडघण्टास्रवणौद्भिदं ॥ वापीनदीतोयमिति
तत् पुनः स्मृतमष्टधा ॥ सक्षारं पित्तरुक्तकौपं दीपनं नातिवा-
तलं ॥ सारसं स्वादु लघु च ताढागं गुरु वातलं ॥ चौडघं तु
पित्तलं दोषहरं प्रस्रवणोदकं ॥ औद्भिदं स्वादु पित्तघ्नं स्वादु
वापीजलं लघु ॥ नादेयं वातलं रुक्षं कटुकं च तथाऽऽदिशेत् ॥
धन्वानूपमहीधाणां सामिष्याद्गुरुलाघवं ॥ पश्चिमोदधिगाः शीघ्रवहा
याश्चामलोदकाः ॥ पथ्याः समासात्ता नद्यो विपरीतास्ततोऽन्यथा ॥
उपलास्फालनाक्षेपविच्छेदैः खेदितोदकाः ॥ हिमवन्मलयोद्भूताः प-
थ्यास्ताएव च स्थिराः ॥ कृमिश्लीपदहृत्कंठशिरोरोगान्प्रकुर्वते ॥ प्रा-
च्यावन्त्यपरांतोत्था दुर्नामानि महेन्द्रजाः ॥ उदरश्लीपदातंकान् सख-
विध्यमवाः पुनः ॥ कुष्ठपांडुशिरोरोगान् दोषल्यः पारियात्रजाः ॥ बल-
पौरुषकारिण्यः ॥ सागरांबु त्रिदोषहृत् ॥ कीटाहिमूत्रविदकोथतृणजा-

लोत्कराविलं ॥ पंकर्पकजशैवालहतपर्णादिसंस्तृतं ॥ सूर्येदुपवनादृष्टं
जुष्टं च क्षुद्रजंतुभिः ॥ अभिरुष्टं विवर्णं च कलुषं स्थूलफेनिलं ॥ विरसं
गंधवत्तमं दंतग्राह्यतिशैत्यतः ॥ अनार्तवं च यद्विव्यमार्तवं प्रथमं च
यत् ॥ लूतादितंतुविण्मूत्रविपसंश्लेषदूषितं ॥ तत्कुर्यात्स्नानपानाभ्यां तृ-
ष्णाऽऽध्मानोदरज्वरान् ॥ कासाग्निसादामिष्यंदकंदूगंडादिकानतः ॥
तद्वर्जयेदभावे वा तोयस्यान्यस्य शस्यते ॥ घनवस्त्रपरिस्त्रावैः क्षुद्रजंतव-
भिरक्षणं ॥ व्यापन्नस्यास्य तपनमग्न्यर्कायसर्पिडकैः ॥ पर्णीमूलवि-
सग्रंथिमुक्ताकतकशैवलैः ॥ वज्रगोमेदकाभ्यां वा कारयेत्तत्प्रसादनं ॥
पाटलाकरवीरादिकुसुमैर्गंधनाशनं ॥ पानीयं न तु पानीयं पानीयेऽन्य-
प्रदेशजे ॥ अजीर्णं कथितं चामे पक्वे जीर्णेऽपि नेतरत् ॥ शीते विधिरयं
तप्ते त्वजीर्णं शिशिरं त्यजेत् ॥ पानीयं प्राणिनां प्राणा विश्वमेव
च तन्मयं ॥ अतोऽत्यंतनिषेधेऽपि न क्वचिद्हारि वार्यते ॥ तस्य
शोषांगसादाद्या मृत्युर्वा स्यादलाभतः ॥ न हि तोयाहिना वृत्तिः
स्वस्थस्य व्याधितस्य च ॥ केवलं सौपथं पक्वमाममुष्णं हितं
च तत् ॥ समीक्ष्य मात्रया युक्तममृतं विपमन्यथा ॥ अतियोगेन
सलिलं तृप्यतोऽपि प्रयोजितं ॥ प्रयाति पित्तश्लेष्मत्वं ज्वरित-
स्य विशेषतः ॥ वर्द्धयत्यामृतृग्निद्रातंद्राऽऽध्मानांगगौरवं ॥ कासा-
ग्निसाददह्लासप्रसेकश्वासपीनसान् ॥ पाके स्वादु हिमं वीर्यं तदु-
ष्णमपि योजितं ॥ तस्मादयोगपानेन लाघवाच्च वियोजयेत् ॥ आ-
मविष्टब्धयोः कोष्ठां निष्पिपासोप्यपः पिबेत् ॥ यावत्स्यः क्लेदयं-
त्यन्नमतिक्लेदोऽग्निनाशनः ॥ विवद्धः कफवाताभ्यां मुक्तामाशय-
बंधनः ॥ पच्यते क्षिप्रमाहारः कोष्णतोयद्रवीकृतः ॥ अनवस्थि-
तदोषाग्नेर्वर्पाधिक्षीणबलस्य च ॥ नाल्पमप्याममुदकं हितं त-
द्धि त्रिदोषकृत् ॥ तेजसः प्रतिपक्षत्वान्मंदाग्निर्वर्जयेज्जलं ॥ सर्व-

मेव तथा स्यंदह्रीहविद्रधिगुल्मिनः ॥ पांडूदरातिसाराशोऽग्रहणीशोप-
 शोफिनः ॥ काममल्पमशक्तौ तु पेयमौषधसंस्कृतं ॥ कृते शर-
 त्रिदाघाभ्यां पिवेत्स्वस्थोऽपि चाल्पशः ॥ भक्तस्यादौ जलं पीतम-
 ग्निसादं कृशांगतां ॥ अंते करोति स्थूलत्वमूर्ध्वं चांमाशयात्क-
 फं ॥ मध्ये मध्यांगतां साम्यं धातूनां जरणं सुखं ॥ शीतं मदा-
 त्यग्लानिमृच्छाच्छादिश्रमश्रमान् ॥ तृष्णोष्मदाहपित्तास्रविपाण्यं-
 बु निहंति तत् ॥ क्षीणपादत्रिभागाद्धं देशर्तुगुरुलाघवात् ॥ कथि-
 तं फेनरहितमवेगममलं हितं ॥ हिष्माऽऽध्मानानिलश्लेष्मतृट्कास-
 श्वासपीनसे ॥ पार्श्वशूलाममेदःसु सद्यःशुद्धौ नवज्वरे ॥ दीपनं पा-
 चनं कंठ्यं लघु वस्तिविशोधनं ॥ पापाणरूप्यमृद्धेमजनुतापार्कता-
 पितं ॥ पानीयमुष्णं शीतं वा त्रिदोषघ्नं तृडर्तिजित् ॥ लघ्वरुक्षं कृ-
 मघ्नं च तोयं कथितशीतलं ॥ संसर्गं पित्तकफयोः सन्निपाते च श-
 स्यते ॥ तोयं बन्धिगुणभ्रष्टं पाकेऽम्लं सर्वदोषरुत् ॥ भवेत्पर्युषितं
 तद्वत्तोयं तु करकोद्धवं ॥ अतिशैत्यगुरुस्थैर्यसंधातैः कफवातरुत् ॥
 चंद्रकांतभवं रक्षोविपपित्तज्वरापहं ॥ दृष्टिमेधावपुःस्थैर्यकरं स्वादु
 हिमं लघु ॥ नारिकेलोदकं स्निग्धं स्वादु वृष्यं हिमं लघु ॥ तृष्णापि-
 त्तानिलहरं दीपनं वस्तिशोधनं ॥ वर्षासु दिव्यनादेये परं तोये वरावरे ॥
 इति तोयवर्गः ॥ गव्यं माहिपमाजं च कारभं स्त्रैणमाविकं ॥ ऐभमेकशफं
 चेति क्षीरमष्टविधं स्मृतं ॥ स्वादुपाकरसं स्निग्धमोजस्यं धातुवर्द्धनं ॥
 वातपित्तहरं वृष्यं श्लेष्मलं गुरु शीतलं ॥ प्रायः पयोऽन्नगव्यं तु जी-
 वनीयं रसायनं ॥ क्षतक्षीणहितं मेघ्यं वर्ण्यं स्तन्यकरं सरं ॥ श्रमश्रम-
 मदालक्ष्मीश्वासकासाधितृट्क्षुधः ॥ जीर्णज्वरं भूत्ररुच्छं रक्तपित्तं च
 नाशयेत् ॥ हितमत्यग्न्यनिद्रेभ्यो गरीयो माहिपं हिमं ॥ अल्पांबुपा-
 नव्यायामकंदुतिक्ताशनैर्लघु ॥ आजं शोषज्वरश्वासरक्तपित्तातिसार-
 जित् ॥ ईषद्रूक्षोष्णलवणमौष्ट्रकं दीपनं लघु ॥ शस्तं वातकफानाहकमि-

शोफोदरार्शसां ॥ मानुपं वातपित्तासृगमिघाताक्षिरोगजित् ॥ तर्पणाश्वो-
 तनैर्नस्यैरद्वयं तूष्णमाविकं ॥ वातव्याधिहरं हिष्माश्वासपित्तकफप्र-
 दं ॥ हस्तिन्याः स्थैर्यरुद्धाढमुष्णं त्वैकशफं लघु ॥ शाखावातहरं साम्ल-
 लवणं जडताकरं ॥ पयोऽभिष्यंदि गुर्वामं युक्त्या शृतमतोऽन्यथा ॥
 विना तु वनितास्तन्यमाममेव तु तद्धितं ॥ भवेद्गरीयोऽतिशृतं धारो-
 ष्णममृतोपमं ॥ पिण्याकाम्लाशिनीनां तु गुर्वाभिष्यंदि तद्भृशं ॥ अ-
 चेष्टया च प्रादोपाद्गरीयः स्मृतमौपसं ॥ व्याख्यानस्तेन लघिमा चे-
 ष्टावत्प्रकृतिष्वपि ॥ ह्रस्वेपु चानिदेहेभ्यो मांसेष्वप्येवमादिशेत् ॥
 अम्लपाकरसं ग्राहि गुरुष्णं दधि यातजित् ॥ मेदःशुक्रबलश्ले-
 ष्मरक्तपित्ताग्निशोफरुत् ॥ रोचिष्णु शस्नमरुचौ शीतके विषमज्व-
 रे ॥ पीनसे मूत्ररुच्छे च रुक्षं तु ग्रहणीगदे ॥ नैमाद्यान्निशि नैवोष्णं
 वसंतोष्णशरत्सु न ॥ नामुद्रसूपं नाक्षौद्रं तन्नाघृतसितोपलं ॥ न
 चानामलकं नापि 'मंदं नो नित्यमन्यथा ॥ ज्वरासृक्पित्तवीर्यसर्पकुष्ठपां-
 दुभ्रमप्रदं ॥ तक्रं लघु कपायाम्लं दीपनं कफवातजित् ॥ शोफो-
 दरार्शोग्रहणीदोषमूत्रग्रहारुचौः ॥ गुल्मह्रीहृषृतव्यापद्गरपांद्वाभयान्
 जयेत् ॥ तद्वन्मस्तु सरं स्रोतःशोधि विष्टंभजिह्वषु ॥ शीतं त्वाद क-
 पायाम्लं नवनीतं नवोद्धृतं ॥ यक्ष्माऽर्शोर्दितपित्तासृग्वातजिह्वाहि दी-
 पनं ॥ क्षीरोद्भवं तु संग्राहि रक्तपित्ताक्षिरोगजित् ॥ शस्तं धीस्मृतिमे-
 धाग्निबलायुःशुक्रवस्तुपां ॥ बालघृद्धप्रजाकांति सौकुमार्यस्वरार्थिनां ॥
 क्षतक्षीणपरितर्पशस्त्राग्निग्लपितात्मनां ॥ वातपित्तविपोन्मादशोपाल-
 क्ष्मोज्वरापहं ॥ स्नेहानामुत्तमं शीतं वयसः स्थापनं परं ॥ सहस्रवीर्य-
 विधिभिर्पृतं कर्मसहस्ररुत् ॥ मदापस्मारमूर्च्छायशिरःकर्णाक्षिघोनि-
 जान् ॥ पुराणं जयति व्याधीन्व्रणशोधनरोपणं ॥ पूर्वोक्तांश्चाधिका-

१ सम्पगतिष्ण (आदमुरं इति भाषायां) २ नैव तत्र क्षते दधानोष्णकाले न
 दुर्धते ॥ न मूर्च्छाभ्रमदाहेषु न रोगे रक्तपित्तिरुदति हेमाद्रावधिक ३ दशवर्षस्थित

न्कुर्याद्गुणांस्तदमृतोपमं ॥ तद्वच्च घृतमंडोऽपि रक्तस्त्रीक्ष्णस्तनुश्च
 सः ॥ बल्याः किलाटकूचीकातर्कपिंडकमोरणाः ॥ सक्षीरशाकर्पायूपा
 रोचना बन्धिसादनाः ॥ शुक्रनिद्राकफकरा विष्टंभिगुरुदोषलाः ॥
 विद्यादधिघृतादीनां गुणदोषान्यथापयः ॥ गन्धे क्षीरघृते श्रेष्ठे
 निंदिते चाविसंभवे ॥ इति क्षीरवर्गः ॥ इक्षोरसो गुरुः स्निग्धो बृंहणः
 कफमूत्ररुत् ॥ वृष्यः शीतः पवनजिद्भुक्ते वातप्रकोपनः ॥ रक्त
 पित्तप्रशमनः स्वादुपाकरसः सरः ॥ सोऽग्रे सलवणो दंतपीडितः
 शर्करासमः ॥ मूलाग्रजंतुजुष्टादिपीडनान्मलसंकरात् ॥ किंचित्क्ला-
 लविघृत्या च विहृतिं याति यांत्रिकः ॥ विदाही गुरुविष्टंभी ते-
 नासौ तत्र पौंड्रकः ॥ शैत्यप्रसादमाधुर्यैर्वरस्तमनु वांशिकः ॥ शतप
 र्वककांतारनैपालाद्यास्ततः क्रमात् ॥ सक्षाराः सकपायाश्च सोष्णाः
 किंचिद्विदाहिनः ॥ फाणितं गुर्वभिष्यंदि चयलन्मूत्रशोधनं ॥ ना-
 तिश्लेष्मकरो धौतः सृष्टमूत्रशरुद्रुडः ॥ प्रभूतकमिमज्जासृद्धेदोमां-
 सकफोऽपरः ॥ हृद्यः पुराणः पथ्यश्च नवः श्लेष्माश्रिसादरुत् ॥ वृष्याः
 क्षीणक्षतहिता रक्तपित्तानिलापहाः ॥ मत्स्पंडिकाखंडसिताः क्रमेण
 गुणवत्तमाः ॥ तद्गुणा तित्तमधुरा सैकपाया हिमा लघुः ॥ त्रिदोष
 घ्नी सिता काशोपुदगच्छदसंभवा ॥ दाहवृद्धार्दिमूर्च्छाशुक्पित्तघ्न्यः
 सर्वशर्कराः ॥ शर्करेक्षुविकाराणां फाणितं च वरावरे ॥ इतीक्षुवर्गः ॥
 चक्षुष्यं छेदि तृट्श्लेष्मविपहिष्माऽसपित्तनुत् ॥ कुष्टमेहकमिच्छ-
 दिश्वासकासातिसाराजित् ॥ वणशोधनसंधानरोपणं वातलं मधु ॥

१ दध्ना तन्नेन वा सहपाकात्पृथक् मूतघनद्रवभाग क्षीर कूचीका ॥ सं-
 च पाकादिना क्षीरशाकः ॥ तयोघनभागः पृथगद्धृतः किलाटः ॥ द्रवभागोमोरणः ॥
 प्रसूतिदिनादारभ्ययावन्मलिनं घनं क्षीरं तावत्क्षीरयूषः ॥ घनवत्त्वदं त्वयं सूतद्रव-
 भागं पिंडीभूतं तत्र तत्रापिंडकइतिहेमाद्रिः २ अधौतगुडः ३ कपाया यासशर्करेति-
 पाठः । यासो दुस्पर्शः (घमासा)

मधुरं कटुकं पाके तत्तुल्या मधुशर्करा ॥ उष्णमुष्णार्तमुष्णे च युक्तं
 चोष्णैर्निहन्ति तत् ॥ विषान्वयत्वेन विषपुष्पेभ्योऽपि यतो मधु ॥ कु-
 र्वते ते स्वयं यच्च सविषा भ्रमरादयः ॥ प्रच्छर्दने निरुहे च मधूष्णं
 न निवार्यते ॥ अलब्धपाकमाश्वेव तयोर्यस्माच्चिवर्तते ॥ गुरुरुक्षक-
 पायत्वाच्छैत्याच्चाल्पं हितं मधु ॥ न हि कष्टतमं किञ्चित्तदजीर्णा-
 द्यतो नरं ॥ उपक्रमविरोधित्वात्सद्यो हन्याद्यथा विषं ॥ नाना-
 द्रव्यात्मकत्वाच्च योगवाहि परं मधु ॥ वृष्ययोगैरतोयुक्तं वृषतामनु-
 वर्तते ॥ आमरं पौत्तिकं क्षौद्रं माक्षिकं च यथोत्तरं ॥^१ वरं जीर्णं च
 तेष्वंत्ये द्वे एव ह्युपयोजयेत्^२ ॥ इति मधुवर्गः ॥ तैलं स्वयोनिवत्तत्र
 मुर्यं तीक्ष्णं व्यवायि च ॥ त्वग्दोषरुदचक्षुष्यं सूक्ष्मोष्णं कफरुज
 च ॥ रुशानां बृंहणाघालं स्थूलानां कर्शनाय च ॥ बद्धविट्कं कृमिघ्नं
 च संस्कारात्सर्वरोगजित् ॥ तैलप्रयोगादजरा निर्विकारा जितश्रमाः ॥
 आसन्नतिबला युद्धे दैत्याधिपतयः पुरा ॥ सतिक्तोपणमैरंडं तैलं स्वादु
 सरं गुरु ॥ बर्ध्मगुल्मानिलकफानुदरं विषमज्वरं ॥ रुक्शोफौ च कटी
 गुह्यकोष्ठपृष्ठाश्रयौ जयेत् ॥ तीक्ष्णोष्णं पिच्छिलं विस्तरं तैरंडोद्भवं भृ-
 शं ॥ कटूष्णं सार्षपं तीक्ष्णं कफशुक्रानिलापहं ॥^३ उमाकुसुंभजं सोष्णं
 त्वग्दोषकफपित्तरुत् ॥ दंतीमूलकरक्षोग्नकरंजारिष्टशिग्रुजं ॥ सुव-
 र्चलंगुदीपीलुशंखिनीनीपसंभवं ॥ सरलागुरुदेवाब्धिशिशुपासारजन्म
 च ॥ तुवरारुप्करोत्थं च तीक्ष्णं कटुसपित्तरुत् ॥ अर्शःकुष्ठरुमि-
 श्लेष्मशुक्रमेदोनिलापहं ॥ करंजनं व्रजे तिक्ते नात्युष्णे तत्र निर्दि-
 शेत् ॥ कपायतिक्तकटुकं सारलं व्रणशोधनं ॥ भृशोष्णतीक्ष्णकटुनी

१ सविषपुष्पेभ्यदतिपाठः २ वरं स्यादामरं शुद्धं घृतवर्णं तु पौत्तिकं ॥ क्षौद्रं
 तु कपिलं मोक्तं तैलाभं माक्षिकं स्पृष्टं ॥ विशेषादूर्वाभिष्यदि आमरं स्वादु त-
 पणं ॥ क्षौद्रं सतिक्तमधरं लघु रुक्ष विशोधनं ॥ पौत्तिकं बृहणं रुक्ष कफव्रणहितं
 लभ्यति हेमाद्रावधिकः पाठः ३ मंडः पुराणो विशदस्तीक्ष्णो रुक्षो लघुस्तनुरिति च
 ४ लघु पित्तरुक्कोष्ठकुशशौव्रणनंतुर्जादित्यष्टांगद्वयेऽधिकः पाठः

तविरारुणकरोद्भवे ॥ विशेषात्कमिकुष्ठे तयोर्ध्वार्धोविरेचने ॥ अ-
 क्षातिमुक्तकाक्षोडनालिकेरमधूकजं ॥ त्रपुसैर्वारुकूष्मांडश्लेष्मातक-
 पियालजं ॥ वातपित्तहरं केश्यं श्लेष्मलं गुरु शीतलं ॥ पित्तश्लेष्म-
 प्रशमनं श्रीपर्णीकिंशुकोद्भवं ॥ तिलतैलं वरं तेषु कौसुममवरं परं ॥
 वसामज्जा च वातघ्नौ बलपित्तकफप्रदौ ॥ मांसानुगस्वरूपौ च वि-
 द्यान्मेदोऽपि ताविव ॥ औलूकी शौकरी पाकहंसजा कुकुटोद्भवा ॥
 वसा श्रेष्ठा स्वर्गेषु कुंभीरमाहिषोद्भवा ॥ काकमद्गुवसा तद्वत्कारंडोत्था
 च निंदिता ॥ शाखादमेदसां छागं हास्तिनं च वरावरे ॥ इति तैल-
 वर्गः ॥ दीपनं रोचनं मद्यं तीक्ष्णोष्णं तुष्टिपुष्टिदं ॥ सखादु तित्तकदुक-
 मम्लपाकरसं सरं ॥ सकपायं स्वरारोग्यशान्तिभावर्यहृद्यु ॥ नष्टनिद्रा-
 तिनिद्रेभ्यो हितं पित्तासदूपणं ॥ रुशस्यूलहितं रुक्षं सूक्ष्मं क्षोतो-
 विशोधनं ॥ वातश्लेष्महरं पुक्त्या पीतं विषवदन्यथा ॥ गुरु तद्दोषज-
 ननं नवं जीर्णमतोऽन्यथा ॥ पेयं नोष्णोपचारेण न विरिक्तक्षुधातुरैः ॥
 नातितीक्ष्णमृदुस्वच्छघनं व्यापन्नमेव वा ॥ गुल्मोदराशोऽग्रहणीशोप-
 स्त्रेहनी गुरुः ॥ सुराऽनिलघ्नी मेदोसूक्तस्तन्यमूत्रकफावहा ॥ तद्गुणा-
 वारुणी तृद्या लघुस्तीक्ष्णा निहन्ति च ॥ शूलकासवमिश्वासविवंधा
 ध्मानपीनसान् ॥ शूलप्रवाहिकाशोफतृष्णाऽऽटोपार्शसां हितः ॥ जंगलः
 पाचनो ग्राही रुक्षस्तद्वच्च मेदकः ॥ बैकसो तृत्तसत्त्वादिष्टंभी दो-
 पकोपनः ॥ नातितीव्रमदा लघ्वी पथ्या वैभीतकी सुरा ॥ व्रणे-
 पांड्वामये कुष्ठे न चात्यर्थं विरुध्यते ॥ विष्टंभिनी यवसुरा गुर्वी
 रुक्षा त्रिदोषला ॥ कौहली वृंहणी गुर्वी श्लेष्मलस्तु मधूलकः ॥
 यथाद्रव्यगुणोऽरिष्टः सर्वमद्यगुणाधिकः ॥ ग्रहणीपांडुकुष्ठार्शःशोप-

१ शालिपिष्टकृतं मद्यं २ श्वेतसुरा सा च श्वेतपुनर्नवादिमूलयुक्तेन शालिपिष्टेन
 क्रियते ३ मद्याधःस्थितद्रवभागः ४ मद्याधःस्थितघनभागः ५ (बाकुसुदिति भाषायां)
 ६ कथितौषधैः कृतं मद्यं

शोफोदरज्वरान् ॥ हन्ति गुल्मकृमिघ्नीहः कपायकदुवातलः ॥
 मार्द्दीकं लेखनं हृद्यं नात्युष्णं मधुरं सरं ॥ अल्पपित्तानिलं पांडुमे-
 हार्शःकृमिनाशनं ॥ अस्मादल्पांतरगुणं खार्जूरं वातलं गुरु ॥ शा-
 कंरः सुरभिः स्वादुर्हृद्यो नातिमदो लघुः ॥ सृष्टमूत्रशकृद्वातो गौ-
 ढस्तर्पणदीपनः ॥ वातपित्तकरः शीधुः स्नेहश्लेष्मविकारहा ॥ मेदः
 शोफोदरार्शोऽन्नस्तत्र पक्वसो वरः ॥ छेदी मध्वासवस्तीक्ष्णो ॥ मे-
 हपीनसकासजित् ॥ सुरासवस्तीक्ष्णमदः स्वादुस्तीक्ष्णोऽनिलाप-
 हः ॥ मैरेयो मधुरो हृष्यः सरः संतर्पणो गुरुः ॥ धातक्यन्निपुतो जी-
 र्णो रुक्षो रोचनदीपनः ॥ द्राक्षासवो मधुसमः परमं स तु दीपनः ॥
 मार्द्दीकसदृशः प्रोक्तो मृद्दीकेक्षुरसासवः ॥ समासादासवो हृद्यो वा-
 तलः स्वौषधानुगः ॥ द्राक्षेक्षुर्माक्षिकं शालिरुक्षेमा ब्रीहिपंचमाः ॥
 मद्याकरा यदेभ्योऽन्यत्तन्मद्यप्रतिरूपकं ॥ गुणैर्यथोल्बणैर्विद्यान्म-
 द्यमाकरसंकरात् ॥ रक्तपित्तकफोत्क्लेदि शुक्तं वातानुलोमनं ॥ विदा-
 हि मृशतीक्ष्णोष्णं हृद्यं रुचिकरं सरं ॥ दीपनं शिशिरस्पर्शं पांडुदृक्कृ-
 मिनाशनं ॥ गुहेक्षुमद्यमार्द्दीकशुक्तं लघु यथोत्तरं ॥ कंदमूलफलाद्यं
 च तद्विद्यात्तदासुतं ॥ शांडाकी चासुतं चान्यैकालाम्लं रोचनं
 लघु ॥ धान्याम्लं मेदि तीक्ष्णोष्णं पित्तकृत्स्पर्शशीतलं ॥ श्रमक्कमहरं
 रुच्यं दीपनं वस्तिशूलजित् ॥ शस्तमास्थापने हृद्यं लघु वातकफा-
 पहं ॥ एभिरेव गुणैर्युक्ते सौवीरकतुषोदके ॥ कृमिहृद्गोगुल्मार्शःपां-
 दुरोगनिवर्हणे ॥ ते कर्माहितुपैर्विद्यात्सतुषैश्च यवैः कृते ॥ इति मद्यवर्गः ॥
 मूत्रं गोऽजाविमहिपीगजाश्वोष्ट्रखरोद्भवं ॥ पित्तलं रुक्षतीक्ष्णो-
 ष्णं लवणानुरसं कटु ॥ कृमिशोफोदरानाहशूलपांडुकफानिलान् ॥

१ अकथितौषधैः कृतं मद्यं २ उत्तमा मद्याकरादित्योजना ३ कंदमूलफलादीनि
 सस्नेहलवणानि च ॥ यत्र द्रवैर्भिषग्यते तच्छुक्तमभिधीयतइति ४ शाकमुद्रादिवरकसंधा-
 ने शांडाकी ५ शुक्तशांडाकीभ्यामितरत्तच्च पिण्याकादिकृत

गुल्मारुचिविषाश्वित्रकुष्टाशींसि जयेद्दधु ॥ विरेकास्थापनालेपस्वेदा-
दिषु च पूजितं ॥ दीपनं पाचनं सेदि तेषु गोमूत्रमुत्तमं ॥ श्वासका-
सहरं छागं पूरणात्कर्णशूलजित् ॥ दद्यात्सारं किलासे च गजवा-
जिसमुद्भवं ॥ हंत्युन्मादमपस्मारं कृमीन्मेहं च रासभं ॥ कपाय-
तित्तमेतेषां हिध्माश्वासहरं शकृत् ॥ मार्गमोजःक्षयहरं वैष्किरं वा-
तरोगनुत् ॥ प्रसहानामपस्मारमुन्मादं च नियच्छति ॥ महामृगसमुद्भूतं
कुष्ठद्वज्जलचारिणां ॥ नेत्ररोगहरं पित्तं प्रवृद्धं च नियच्छति ॥ पित्तं
तित्तं कृमिहरं रोचनं कफवातजित् ॥ तित्तं पामाहरं मूत्रं मानुषं तु
विषापहं ॥ इति मूत्रवर्गः ॥ तोयक्षीरेक्षुतैलानां वर्गैर्मध्यस्य च क्रमात् ॥
इति द्रवैकदेशोऽयं यथास्थूलमुदाहृतः ॥ इति द्रवद्रव्यविज्ञानीयो
नाम षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

अथानोऽन्नस्वरूपविज्ञानीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ रक्तोमहान्
सकलमस्तूर्णकः शकुनाहतः ॥ सारामुखो दीर्घशूको रोध्रशूकः सुगंध-
कः ॥ पुंङ्गुः पांडुः पुंङ्गरीकः प्रमोदो गौरशारिवौ ॥ कांचनो महिषः शूको
दूपकः कुसुमांडकः ॥ लांगला लोहवालाख्याः कर्दमाः शीतभीरुकाः ॥
पतंगास्तपनीयाश्च ये चान्ये शालयः शुभाः ॥ स्वादुपाकरसाः स्नि-
ग्धा वृष्या वद्धाल्पवर्चसः ॥ कपायानुरसाः पथ्या लघवो मूत्रला
हिमाः ॥ शूकजेषु वरस्तत्र रक्तस्तृष्णात्रिदोषहा ॥ महान्तस्थानु-
कलमस्तं चाप्पनु ततः परे ॥ तस्मादल्पांतरगुणाः क्रमशः शालयो
ऽवराः ॥ यवका हायनाः पांशुवाप्पनैपघकादयः ॥ स्वादूष्णा गु-
रवः स्निग्धाः पाकेऽम्लाः श्लेष्मपित्तलाः ॥ सृष्टमूत्रपुरीषाश्च पूर्वं
पूर्वं च निर्दिताः ॥ स्निग्धो ग्राही लघुः स्वादुस्त्रिदोषघ्नः स्थिरो हिमः ॥
पष्टिको ब्रीहिपुं श्रेष्ठो गौरश्चासितगौरतः ॥ ततः क्रमान्महाब्रीहिरुष्ण-

१ दद्यात्क्षये इति सर्वागस्तुंदरायां पाठः २ कंडनेन विना शुक्ला हेमन्ताः शालयः
स्मृता इति भावप्रकाशे ३ वार्षिकाः कंडिताः शुक्ला ब्रीहयश्चिरपाकिन इति च ॥ सर्वाग-
स्तुंदरायां तु । लुण्ण सितः स्मृतः शाभीरक्तो ब्रीहिरुदाहृत इति

ग्रीहिजतूमुखाः ॥ कुङ्कुटाङ्कलावाख्यपारावतकसूकराः ॥ वर-
 कोद्दालकोज्वालचीनशारददर्दुराः ॥ गंधनाः कुरुविदाश्च ॥ गुणैर-
 ल्पांतराः स्मृताः ॥ स्वादुरम्लविपाकोन्यो ग्रीहिः पित्तकरो गुरुः ॥
 बहुमूत्रपुरीषोष्णो त्रिदोषस्त्वेव पाटलः ॥ कङ्गुकोद्रवजूर्णाव्हगर्मू-
 टीचूर्णपादिकाः ॥ श्यामाकतोयश्यामाकहस्तिश्यामाकशिबिराः ॥
 शिबिरो दारुनीवारवह्कूबरकोत्कटाः ॥ मधूली शान्तनुः संडिर्वेणु-
 पर्णो प्रशान्तिका ॥ गवेधुकांडलौहित्यनोदपर्णीमुकुन्दकाः ॥ कफपि-
 त्तहरा रूक्षाः कपायमधुरा हिमाः ॥ वातला बद्धविण्मूत्रा लघवो ले-
 खनात्मकाः ॥ भयसंधानरुतत्र प्रियंगुर्दहणी गुरुः ॥ कोरदूपः परं ग्राही
 स्पर्शशीतो विपापहः ॥ उद्दालकस्तु वीर्योष्णो नीवारः श्लेष्मवर्द्धनः
 ॥ शीतवीर्या विशेषेण स्निग्धा रुप्या मधूलिका ॥ रूक्षः शीतो
 गुरुः स्वादुः सरो विद्वातरुद्यवः ॥ रुप्यः स्थैर्यकरो मूत्रमेदः पित्त-
 कफान् जयेत् ॥ पीनसश्वासकासारुस्तंभकंठत्वगामयान् ॥ गु-
 णैर्न्यूनतरा ज्ञेया यवादेव यवाव्ह्याः ॥ उग्णाः सरा वेणुयवाः क-
 पाया वातपित्तलाः ॥ रुप्यः शीतो गुरुः स्निग्धो जीवनो वातपित्त-
 हा ॥ संधानकारी मधुरो गोधूमः स्थैर्यरुत्तरः ॥ पथ्या नंदीमुखी शी-
 ता कपाया मधुरा लघुः ॥ इति शुकधान्यवर्गः ॥ शिंबिजा मुद्गमंग-
 ल्यवनमुद्गमकुष्ठकाः ॥ मसूरचवलाढक्यश्चणकाश्च पृथग्विधाः ॥ कपा-
 यस्वादुलघवो विवंधाध्मानकारिणः ॥ रूक्षा बद्धमलाः शीता विपाके
 कटुका हिताः ॥ पित्तासृक्कफमेदस्सु सूपालेपादियोजनात् ॥ सूच्या-
 नामुत्तमा मुद्गा लघीयांसोऽल्पमारुताः ॥ हरितास्तेष्वपि वरा मकुष्ठाः
 रुमिकारिणः ॥ वर्ण्याः परं प्रलेपाद्यैर्मसूरा ग्राहिणो भृशं ॥ राजमाषो
 गुरुर्भूरिशकटूक्षोऽतिवातलः ॥ कपायस्वादुरुक्षोष्णाः कुलत्था रक्त-
 पित्तलाः ॥ पीनसश्वासकासारोहिष्माऽऽनाहकफानिलान् ॥ प्रति

शुक्राश्रमरीं शुक्रं दृष्टिं शोफं तथोदरं ॥ ग्राहिणो लघवस्तीक्ष्णा
 विपाकेऽम्ला विदाहिनः ॥ निष्पावस्तु सरो रूक्षः कषायमधुरो
 गुरुः ॥ पाकेऽम्लो वातविष्टंभी स्वन्यमूत्रासपित्तकृत् ॥ उष्णो
 विदाही दृक्शुक्रकफशोफविपापहः ॥ मापः स्निग्धो बलश्ले
 ष्ममलपित्तकरः सरः ॥ गुरुष्णोऽनिलहा स्वादुः शुक्रवृद्धिविरिककृत् ॥
 फलानि मापवद्विद्यात्काकांडोलात्मगुप्तयोः ॥ कुराश्रशिंवी मधुरा
 वातपित्तहरा हिमा ॥ मधुराः शीतला गुर्व्यो बलघ्नयो रूक्षणात्मि
 काः ॥ स्नेहादया बलिभिर्भोज्या विविधाः शिंविजातयः ॥ स्निग्धो-
 ण्णतिक्तकटुकः कषायमधुरस्तिलः ॥ मेध्यः केश्यो गुरुर्वर्ण्यः स्पर्श-
 शीतोऽनिलापहः ॥ अल्पमूत्रः कटुः पाके मेधाऽग्निकरुपित्तकृत् ॥
 कृष्णः प्रशस्तस्तमनु शुक्लस्तमनु चारुणः ॥ स्निग्धोर्मा स्वादुति-
 क्कोष्णा कफपित्तकरी गुरुः ॥ दृक्शुक्रदृत्कटुः पाके तद्वद्वीजं कुसुं-
 श्रजं ॥ मापोऽत्र सर्वेष्ववरो यवकः शूकजेपु च ॥ नवं धान्यमभिष्यं
 दि सेक्यं केदारजं च यत् ॥ लघु वर्षोपितं दग्धभूमिजं स्थलसं-
 भवं ॥ शीघ्रजन्म तथा सूष्यं निस्तुपं युक्तिभार्जितं ॥ इति शिंवी
 धान्यवर्गः ॥ मंडपेयाविलेपीनामोदनस्य च लाघवं ॥ यथापूर्वं शि-
 वस्तत्र मंडो वातानुलोमनः ॥ तृङ्गलानिदोपशेषघ्नः पाचनो धातु-
 साम्यकृत् ॥ स्रोतोमार्दवकृत्स्वेदी संधुक्षयति चानलं ॥ क्षुत्तृ-
 ण्णाग्लानिदौर्वल्यकुक्षिरोगज्वरापहा ॥ मलानुलोमनी पथ्या पेया
 दीपनपाचनी ॥ विलेपी ग्राहिणी हृद्या नृष्णाघ्नी दीपनी हिता ॥
 व्रणाक्षिरोगसंशुद्धदुर्बलस्नेहपायिनां ॥ सुधौतः प्रसृतः स्विन्नो-
 ऽत्यक्तोष्मा चौदनोलघुः ॥ यश्चाग्नेयौषधक्वाथसाधितो भृष्टतंदुलः ॥
 विपरीतो गुरुः क्षीरमांसाद्यैर्यश्च साधितः ॥ इतिसंयोगसंस्कारै-

१ नि.शुक्रा कपिकच्छुः २ सशूका कपिकच्छुः (कवचबीज) ३ उमा अतसी
 ४ सिक्थैर्विरहितो मंडः पेया सिक्थसमान्विता ॥ धनसिक्था विलेपी स्यादिति

रन्नान्यन्यानि चादिशेत् ॥ शुष्यतां व्याधियुक्तानां शुद्धानां शुद्धि-
कांक्षिणां ॥ कृशक्षामक्षतोरस्कक्षीणधात्विन्द्रियौजसां ॥ दृष्टिश्रव-
णबन्ध्यायुर्वलवर्णस्वरार्थिनां ॥ भग्नविश्लिष्टसंयीनां वणिनां वातरो-
गिणां ॥ हृद्यः पथ्यः परं दृष्यो बृंहणः प्रीणनो रसः ॥ मौद्गस्तु पथ्यः
संशुद्धघणकंठाक्षिरोगिणां ॥ वातानुलोमी कौलत्थोगुल्मतूनीप्रतूनि-
जित् ॥ प्रभूताभ्यन्तरमलो मापयूपः परं स्मृतः ॥ खलकांवलिको
हृद्यो छेदिनो स्त्रौपधानुगौ ॥ पिशितेन रसस्तत्र यूपो धान्यैः खलः
फलैः ॥ मूलैश्च निलकल्काम्लप्रायः कांवलिकः स्मृतः ॥ ज्ञेया कृता
कृतास्ते तु स्नेहादियुतवर्जिताः ॥ अल्पमांसादयः स्वच्छा दकलाव-
णिकाः स्मृताः ॥ विद्याद्यूपे स्ते सूपे शाके चैवोत्तरोत्तरं ॥ गौरवं तनु-
सांद्राम्लस्वादुष्वेपु पृथक् तथा ॥ निलपिण्याकविकृतिः शुष्कशाकं
विरूढकं ॥ शांढाकीवटकं दृघं दोषलं ग्लपनं गुरु ॥ पर्पटा लघवो-
रुच्या लघीयान् क्षारपर्पटः ॥ हृद्या दृष्या रुचिकरा गुर्वो रागैर्खा-
डवाः ॥ प्रीणना भ्रमवृद्धार्दिमदमूर्च्छाश्रमच्छिदः ॥ वृद्धार्दिश्रमनुन्म-
थैः शीतः सद्यो बलप्रदः ॥ प्रमेहक्षयकुष्ठानि न च स्युर्मथपायिनः ॥
रसांला बृंहणी दृष्या स्निग्धा बल्या रुचिप्रदा ॥ श्रमक्षुत्तृक्लमहरं
पानकं प्रीणनं गुरु ॥ विष्टंभि मूत्रलं हृद्यं यथाद्रव्यगुणं च तत् ॥
लजास्तृट्छर्द्यतीसारमेहमेदःकफच्छिदः ॥ कासपित्तोपशमना दीप-
ना लघवो हिमाः ॥ पृथुका गुर्वो बल्याः कफविष्टंभकारिणः ॥
धानौ विष्टंभिनी रुक्षा तर्पणी लेखनी गुरुः ॥ कंठनेत्रामयक्षुत्तृद्भ्रम-
च्छर्दिघ्नापहा ॥ सक्तवो लघवः पानात्सद्यएव बलप्रदाः ॥ निचया-
त्काटिना गुर्वी प्रोक्ता पिंडी मृदुर्लघुः ॥ सक्तूनां द्रवतायोगाहृषीय-

१ अकुरितधान्य २ सितामध्वादिमधुरा रागास्तवाच्छकांतयः ॥ ते साम्नाः खांडवा
दृष्टाः पेयाभ्यांशुकगालितादितितंत्रान्तरे ३ दवालोडिताः सप्तर्षिष्काः सक्तवो मथः ४ शिख-
रिणी ५ शृटयवादिधान्यं ६ शृष्टानां निस्तुषाणां यवानां चूर्णः

स्पवलोहिका ॥ शष्कुलीमोदकादीनां व्याख्यातैवं च कल्पना ॥ नो-
दकांतरितान्न द्विर्न निशायां न केवलान् ॥ न भुवत्वा न द्विजैश्छि-
त्त्वा सक्तूनद्यान्न वा बहून् ॥ कर्कधुवदरादीनां श्रमतृष्णाक्लमच्छि-
दः ॥ सक्तवोऽम्लरसा दद्या यथाद्रव्यगुणाश्च ते ॥ पिण्याको ग्लपनो
रुक्षो विष्टम्भी दृष्टिद्रूपणः ॥ वेसंवारो गुरुः स्निग्धो बलोपचयवर्द्धनः ॥
मुद्रादिजास्तु गुरवो यथाद्रव्यगुणानुगाः ॥ कुंकूलखर्परश्राष्ट्रकटुंगार-
विपाचितान् ॥ एकयोनीलघून्विद्यादपूपानुत्तरोत्तरं ॥ घारीकैडरि-
काद्याश्च गुरवश्च यथोत्तरं ॥ इति कृतान्नवर्गः ॥ हरिणैणकुंगर्श-
गोकर्णमृगमातृकाः ॥ कालपुच्छकचारुक्ववरपोतशशोरणाः ॥ श्वदंष्ट्र-
रामशरभकोहकारकशंभराः ॥ करालकृतमाली च पृपतश्च मृगाः स्मृ-
ताः ॥ लाववर्तीकवार्तीररक्तवर्त्मकककुताः ॥ कर्पिजलोपचक्रा-
ख्यचकोरकुरुवाहवः ॥ वर्त्तको वर्तिका चैव तित्तिरः क्रकरः शिखी ॥
ताम्रचूडारव्यवरकगोनर्दगिरिवार्तिकाः ॥ तथा सारपदेन्द्रामयरटाश्चेति
विचिकिराः ॥ शतपत्रो भृंगराजः कोपष्टिर्जीवजीवकः ॥ खंजरी-
टकहारीतदुर्नामारिक्लशा गृहाः ॥ लढा लड्डपो घटहा गोक्षेवो डिं-
डिमाणवः ॥ जटी दृष्टिभिपार्कारलोहपृष्ठकुलिंगकाः ॥ सारिकाशुक-
शाङ्गारव्यचिरीटीककुयष्टिकाः ॥ मंजूलीयकदात्पूहगोपापुत्रप्रियात्म-
जाः ॥ कलार्बकः परभूतः कपोतोऽगारचूडकः ॥ पारावतः पाण-
विक इत्युक्ताः प्रतुदा द्विजाः ॥ श्वेतः श्यामश्चित्रपृष्ठः कालकः
काकुली मृगः ॥ भेकचिह्नटकूचीकागोधाशहकशंढकाः ॥ दृपाहिकद-
लीश्वाविन्नकुलाद्या विलेशयाः ॥ गोखराश्वतरोष्ट्राऽश्वदीपिमिह-

१ नागरधान्यकाजार्जिहृगुहृतादिसंस्कृतं कृद्धितं, मांसं २ श्वधाकापुत्तानं पृन्म-
यपात्रं कुक्कुलं ॥ तदेव न्युज्जं खर्परं ॥ तदेव सच्छिदं श्राष्ट्रं ॥ छेहमयं न्युज्जंकटुं ॥ अंगार-
शब्देन अंगारपूर्णं पात्रं हसंन्यादि ३ विकीर्यमक्षयति ते विकिराः ४ प्रतुघ मक्षयति ते
प्रतुदाः ५ चित्रे शेरते वर्तति ते विलेशयाः

क्षैवानराः ॥ मार्जारीरूपकव्याघटकवधुतरक्षवः ॥ लोपाकजंबुक-
 श्येनचापोलूकश्ववायसाः ॥ शशघ्नीभासकुररगृध्वेश्यकुलिङ्गकाः ॥
 धूमिका मधुहा चेति प्रसहा मृगपक्षिणः ॥ महिपन्थंकुरोहीतवराह-
 रुवारणाः ॥ समरश्चमरः खड्गो गवयश्च महामृगाः ॥ हंससारस-
 क्कादंबवककारंडवह्निवाः ॥ मृणालकंठचक्राब्जवलाकारक्तशीर्षकाः ॥
 उक्कोशपुंडरीकाक्षशरारीमणितुंडिकाः ॥ काकतुंडघनारावमहुक्त्रौचां-
 बुक्रुकुटाः ॥ नद्यास्यमल्लिकाद्याश्च पक्षिणां जलचारिणः ॥ मत्स्या
 रोहितपाठीनकूर्मकुंभीरकर्कटाः ॥ शुक्तिशेखोद्रशंबूकशफरीर्षमि-
 षंद्रिकाः ॥ चुल्लकीनक्रमकरशिशुमारतिमिङ्गिलाः ॥ राजीचिल्लिचि-
 माद्याश्च मांसमित्यादुरष्टधा ॥ योनिष्वजावी व्यामिश्रगोचरत्वाद-
 निश्चिते ॥ आद्यांत्या जांगलानूपा मध्यौ साधारणौ स्मृतौ ॥ विकी-
 र्यादिक्रियायोगैर्भक्षणाद्विष्किरादयः ॥ तत्र बद्धमला रुच्या मांसा-
 नामुत्तमा हिमाः ॥ कपायत्वादुविशदा लघवो जांगला हिताः ॥
 पित्तोत्तरे घातमध्ये सन्निपाते कफानुगे ॥ ताम्रोऽत्र हरिणः कृष्ण-
 स्त्वेणो तृद्यसिदोपजित् ॥ लघीयान् पट्टसश्वासौ ग्राही रुक्षो हि-
 मः शशः ॥ कटुपाकोऽग्निरुत्पथ्यः सन्निपातेऽनिलावरे ॥ तद्व-
 ह्मनोऽप्यरुक्षस्तु किंचिद्रुक्षः कपिजल ॥ पारायताः कपोता-
 श्च तद्वहन्याः सुपूजिताः ॥ ईषदुष्णगुरुस्निग्धा बृंहणा वर्तकाद-
 यः ॥ तित्तिरिस्तेष्वपि वरो मेधाऽग्निलशुक्रकृत् ॥ ग्राही षण्यो
 ऽनिलोद्विक्तसन्निपातहरः परं ॥ धनानूपविचारित्वास्निग्धोष्णगुरुबृं-
 हणः ॥ नातिपथ्यः शिखी पथ्यः श्रोत्रस्वरवयोदृशां ॥ तद्वच्च
 कुकुटो दृष्यो घाम्यस्तु श्लेष्मलो गुरुः ॥ मेधानलकरा तृद्याः
 क्रूराः सोपचक्रकाः ॥ गुरुः सलवणः काणकपोतः सर्वदोषकृत् ॥
 गुरुष्णस्निग्धमधुरा वर्गाश्चातो यथोत्तरं ॥ मूत्रशुक्रकृतो बल्या वा-

तन्नाः कफपित्तलाः^१ ॥ शीता महामृगास्तेषु^२ कंव्यादाः प्रसहाः पुनः ॥
 चक्षुष्याः मृष्टविष्णुमूत्रा मांसलाः कटुपाकिनः ॥ जीर्णांशोग्रह-
 णीदोषशोषार्त्तानां परं हिताः ॥ गोधा नियच्छति विषं मूषकः शु-
 कवर्द्धनः ॥ शुष्ककासश्रमात्यग्रिविषमज्वरपीनसान् ॥ काश्यं
 केवलवातांश्च गोमांसं सन्नियच्छति ॥ चटकाः श्लेष्मलाः स्नि-
 ग्धा वातघ्नाः शुक्रलाः परं ॥ गुरुष्णो महिषः स्निग्धः स्वमदा-
 द्यर्धवृहत्वरुः ॥ तद्वद्वराहः श्रमहा रुचिशुक्रबलप्रदः ॥ हंसः स्वरकरः
 पित्तरक्तजिह्वधुरो हिमः ॥ कफपित्तकरा मत्स्याः परं पवननाशनाः ॥
 प्रतिस्रोतोविचारित्वादाकाशप्लवनेन च ॥ रोहितः प्रवरस्तेषां परं चि-
 लिचिमोऽवरः ॥ अंगोचरविचारित्वात्सर्वदोषकरो हि सः ॥ कुलीरः
 परमं वृण्यो बृंहणः प्रीणनो गुरुः ॥ नातिशीतगुरुस्निग्धं मांसमा-
 जमदोपलं ॥ शरीरधानुसामान्यादनभिष्यंदि बृंहणं ॥ विपरीतमतो
 ज्ञेयमाधिकं बृंहणं तु तत् ॥ अतिमेघं त्यजेन्मांसं हतं व्याधिविपो-
 दकैः ॥ स्वयं मृतं धूमपूर्णमंगोचरमृतं कुर्यात् ॥ सद्योहतं वयस्थं च
 शुद्धं सुरभि शस्यते ॥ एणः कुर्मो हरिणः शशो लावः कर्पिजलः ॥
 तित्तिरिः ककरो गोधा श्वाविद्वधो मृगाधिपः ॥ बर्हिणः सारिका-
 न्यंकुर्हंसो रोहितकच्छपौ ॥ वर्मा चाग्न्यः स्वर्गेषु^३ प्रवरास्तेष्वपि
 स्तृताः ॥ लावैणगोधाः सिद्धश्च^४ निंदितो गौः सदद्वरः ॥ कप्यः काण-
 कपोतश्च^५ शेषमुक्तं यथायथं ॥ गुरुण्यंडानि^६ वालानां कपायलवणं
 पलं ॥ वृद्धानां स्नायुमूयिष्ठमवल्यं गुरु दोपलं ॥ पुंस्त्रियोः पूर्वपश्चा-
 द्दं गुरुगो^७ गर्भिणी गुरुः ॥ लघुर्योपि चतुष्पात्सु विद्वंसेषु पुनः पुमान् ॥
 शिरःस्कंधोरुपृष्ठस्य कट्याः सक्थोश्च गौरवं ॥ तथाऽऽमपकाशय-
 चोर्ध्वापूर्वं विनिर्दिशेत् ॥ शोणितप्रभृतीनां तु धातूनामुत्तरोत्तरं ॥
 मांसाद्वरीयो उपणमैद्वृक्कयलुद्धं ॥ इति मांसवर्गः ॥ शाकं पाठा-

शठी सूपा मुनिपण्णसतीनजं ॥ त्रिदोषघ्नं लघु ग्राहि सराज-
क्षववास्तुकं ॥ मुनिपण्णो ऽग्निरुदृष्यस्तेषु' राजक्षवः परं ॥ ग्रह-
ण्यशो'धिकारघ्नो' वर्चोभेदि तु वास्तुकं' ॥ हन्ति दोषत्रयं कुष्ठं
वृष्या सोष्णा रसायनी ॥ काकमाची सरा स्वर्या' चांगैर्यम्ला ऽ
ग्निदीपनी ॥ ग्रहण्यशो'ऽनिल'श्लेष्महितोष्णा ग्राहिणी लघुः ॥
पटोलसप्तलारिष्टशार्ङ्ग'ष्टा'वल्गुजाऽमृताः ॥ वेत्राग्रदहतीवासाकुंतली-
तिलपर्णिका ॥ मंडूकपर्णी'कर्कोटकारखेदकपर्पटाः ॥ नाडीकलाय-
गोजिह्वावार्ताकं वनतिक्तकं ॥ करीरं कुलकं नंदी कुक्षैला शकु-
लादनी ॥ कटिहं केंबुकं शीतं सकोशातककर्कशं ॥ तिक्तं पाके
कटु ग्राहि वातलं कफपित्तजित् ॥ दृढं पटोलं रुमिनुत्स्वादुपाकं
रुचिप्रदं ॥ पित्तलं दीपनं भेदि वातघ्नं दहतीदृपं ॥ दृपं तु वमि-
कासघ्नं रक्तपित्तहरं परं ॥ कारखेदं सकटुकं दीपनं कफजित्परं ॥
वार्ताकं कटुतिक्तोष्णं मधुरं कफवातजित् ॥ सक्षारमभिजननं
दृढं रुच्यमपित्तलं ॥ करीरमाध्मानकरं कपायं स्वादु तिक्तकं ॥
कोशातकावल्गुजकौ भेदनावग्निदीपनौ' ॥ श्यामाशाल्मलिकाश्मर्यफं-
जीकर्णकयूधिकाः ॥ दृक्षादनीक्षीरिदृक्षार्वीतनिकदृक्षकाः ॥ लोधः
शणः कर्बुदारः ससेलुर्विषमुष्टिका ॥ भल्लातकः कोविदारः कमलो-
त्पलार्कशुकं ॥ पटोलादिगुणं स्वादु कपायं पित्तजित्परं ॥ बद्धमूत्रं
सरा फंजी करीरं स्पादमीरुजं ॥ सतिक्तं लघु चक्षुष्यं दृष्यं दोष-
त्रयप्रणुत् ॥ तंदुलीयो हिमो रुक्षः स्वादुपाकरसो लघुः ॥ मदपित्तं
विपासुघ्नो मुंजातं वातपित्तजित् ॥ म्रिगधं शीतं गुरु स्वादु दृहणं-
शुक्ररूपरं ॥ पालंक्या पिच्छिला गुर्वी श्लेष्मला भेदिनी हिमा ॥
मदघ्नपोदका चंचुर्ग्राही तौ पूर्ववत्तथा ॥ विदारो वातपित्तघ्नी मू-
त्रला स्वादुशीतला ॥ जीवनी दृहणी कंठ्या गुर्वी दृष्या रसायनी ॥

चक्षुष्या सर्वदोषघ्नी जीवन्ती मधुरा हिमा ॥ शाकानां प्रवरा न्यूना
द्वितीया किञ्चिदेव तु ॥ वातपित्तहरा भंडी पर्वणी पर्वपुष्पिका ॥ कू-
प्मांडतुंबकालिंगकर्कश्वरुचिर्भट्टिशं ॥ तथा त्रपुसचिनाकचिर्भट्टं
कफवातहृत् ॥ भेदि विष्टम्भभिष्यंदि स्वादुपाकरसं गुरु ॥ व-
ह्नीफलानां प्रवरं कूप्मांडं वातपित्तजित् ॥ बस्तिशुद्धिकरं वृष्यं त्र
पुसं त्वतिमूत्रलं ॥ तुंबं रुक्षतरं ग्राहि कालिंगैर्वारुचिर्भट्टं ॥ बालं
पित्तहरं शीतं विद्यात्पक्वमतोऽन्यथा ॥ शीर्णदंतं तु सक्षारं पि-
त्तलं कफवानजित् ॥ रोचनं दीपनं तृद्यमघीलाऽऽनाहनुल्लघु ॥ मृ-
णालविसशाळूकशृंगाटककसेरुकाः ॥ नंदीमापककेलूटकौंचादन
कलोडयकं ॥ सतरुढं कदंबं च रुक्षं ग्राहि हिमं गुरु ॥ कलंत्रनालिका
मार्पकुटिंजरकुतुंबकं ॥ चिल्लीनिप्पावलट्टाककुरुढकगवेधुकाः ॥ जा-
तुका सालकल्याणी त्रिपर्णी पीलुपर्णिका ॥ कुमारजीवलोणीका-
यवशाकं सुवर्चला ॥ कुकुंडनलिनीमुष्टरुकधूमकलक्ष्मणं ॥ आलु
कानि च सर्वाणि तथा सूप्यानि रातकः ॥ जीवंतकश्चुपर्णी प्रपु-
ष्पाटकुठेरकं ॥ स्वादु रुक्षं सलवणं वातश्लेष्मकरं गुरु ॥ शीतलं सु-
ष्टविष्मूत्रं प्रायो विष्टम्भ जीर्यति ॥ त्विजं निष्पीडितरसं श्लेहाढ्यं
नातिदोषलं ॥ लघुपत्रा तु या चिल्ली सा वास्तुकसमा मता ॥ तर्का-
रीवरुणं स्वादु सतिक्तं कफवातजित् ॥ वर्षाभ्वौ काष्ठशाकं च स-
क्षारं कटुतिक्तकं ॥ दीपनं भेदनं हंति गरशोफकफानिलान् ॥ दी-
पनाः कफवातघ्नाश्चिरविल्वांकुराः सराः । लघुरुष्णा सरा तिक्ता सो-
रुवृका च लांगली ॥ वातलौ कटुतिक्ताम्लौ भेदिनौ तिष्ठवेतसौ ॥
तद्वत्पंचांगुलो वंशकरीरास्तु विदाहिनः ॥ वातपित्तकरा रुक्षाः कटु-
पाकाः कफापहाः ॥ बिल्वरास्त्रावलाशाकं वातघ्नमतिसारजित् ॥
वायुं वत्सादनी हन्यात्कर्फं कंजीरचित्रकौ ॥ पत्तूरो दीपनस्तिक्तः
श्रीहार्शः कफवातजित् ॥ लमिकासकफोत्क्लेदान्कासमर्दो जपेत्तरः ॥

रूक्षोष्णमम्लं कौसुमं गुरु पित्तकरं सरं ॥ सक्षारमधुरं स्निग्धमुष्णं
 गुरु च सारपं ॥ शाकानामवरं बद्धविष्मूत्रं सर्वदोषकृत् ॥ यद्दालम-
 व्यक्तरसं किञ्चित्क्षारं सतिक्तकं ॥ तन्मूलकं दोषहरं लघु सोष्णं
 नियच्छति ॥ गुल्मकासक्षयश्वासवर्णनेत्रगलामयान् ॥ खराग्रिसा-
 दोदावर्तपीनसांश्च महत्पुनः ॥ रूक्षोष्णं कटुकं स्वादु विपाके सर्व-
 दोषकृत् ॥ गुर्वभिष्यंदि च स्निग्धसिद्धं तदपि वातजित् ॥ वातश्ले-
 प्महरं शुष्कं सर्वमामं तु दोषलं ॥ कटूष्णो वातकफहा पिंडालुः पि-
 त्तवर्द्धनः ॥ कुठरशियुसुरससुमुखाऽऽसुरिभूस्तृणाः ॥ धान्यतुंवस्शैलेय
 यवानीशंगवेरिकाः ॥ पर्णाशो गृजनोऽजाजी कंडीरो जलपिप्पली ॥
 फणिज्जार्जकजंवीरखराश्वाकालमालिकाः ॥ दीप्यकक्षवकद्दीपिव-
 स्नगंधादि बद्धविद् ॥ रसे पाके च कटुकं दोषोत्क्लेशकरं लघु ॥ विदाहि
 रूक्षं तीक्ष्णोष्णं दृक्शुक्लमिनाशनं ॥ वर्गो हरितकारव्योऽयमुप-
 देशेषु युज्यते ॥ वासनो व्यंजनानां च तृद्यो दीपनरोचनः ॥ हिष्मा-
 कासविषश्वासपार्श्वरूक्पूतिगंधहा ॥ सुरसः सुमुखः शोफगरहा धा-
 नका पुनः ॥ कषायतिक्तमधुरा मूत्रला न च पित्तकृत् ॥ खराश्वा
 यस्तिशूलघ्नी चित्रको दीपनः परः ॥ पत्रे सक्षारमधुरो मध्ये म-
 धुरपिच्छिलः ॥ तीक्ष्णोष्णो लशुनः कंदे कटुपाकरसः सरः ॥ ड-
 द्यः केश्यो गुरुर्दृष्यः स्निग्धो दीपनपाचनः ॥ भद्रसंधानकृद्द्वयो
 रक्तपित्तप्रदूषणः ॥ किलासकुण्डगुल्मार्शोमिहकृमिकफानिलान् ॥ सहि-
 ध्मापीनसश्वासकासान्हंति रसायनं ॥ पलांडुस्तद्गुणैर्न्यूनो विपाके म-
 धुरस्तु सः ॥ कफं करोति नो पित्तं केवलानिलनाशनः ॥ दीपनः सूर-
 णो रुच्यः कफघ्नो विशदो लघुः ॥ विशेषादर्शासां पथ्यो भूकंदस्त्वति-
 ॥ पुष्पे पत्रे फले नाले कंदे च गुरुना क्रमात् ॥ वरा शाकेषु
 ॥ सारपं त्वरं परं ॥ इति शाकवर्गः ॥ द्राक्षा फलोत्तमा

वृष्या चक्षुष्या सृष्टमूत्रविद् ॥ स्वादुपाकरसा स्निग्धा सकपाधा
 हिमा गुरुः ॥ निहंत्यनिलपित्तास्रतिकास्यत्वमदात्यवान् ॥ तृष्णा-
 कासज्वरश्वासस्वरभेदक्षतक्षयान् ॥ उद्विक्तपित्तान् जयति त्रीन् दो-
 पान्त्वादु दाडिमं ॥ पित्ताविरोधि नात्युष्णमरुलं वातकफापहं ॥ स-
 र्वं हृद्यं लघु स्निग्धं ग्राहि रोचनदीपनं ॥ मोचखर्जूरपनसनारिकेल
 परूपकं ॥ आम्राततालकाश्मर्यराजादनमधूकजं ॥ सौवीरवदरां-
 कोलफलगुल्फेष्मातकोद्भवं ॥ वातामाभिपुकाक्षोढमुकूलकनिकोच-
 कं ॥ उरुमाणं प्रियालं च बृंहणं गुरु शीतलं ॥ दाहक्षतक्षयहरं र-
 क्तपित्तप्रसादनं ॥ स्वादुपाकरसं स्निग्धं विष्टंभि कफशुक्रहृत् ॥ ना-
 रिकेलं गुरु स्निग्धं पित्तघ्नं स्वादु शीतलं ॥ बलमांसकरं हृद्यं बृंह-
 णं वस्तिशोधनं ॥ मोचं स्वादुरसं प्रोक्तं कपायं नातिशीतलं ॥ र-
 क्तपित्तहरं वृष्यं रुच्यं श्लेष्मकरं गुरु ॥ स्निग्धं स्वादु कपायं च राजा-
 दनफलं गुरु ॥ फलं तु पित्तलं तालं सरं काश्मर्यजं हिमं ॥ शकृन्मू-
 त्रविवंधघ्नं केश्यं मेध्यं रसायनं ॥ मधूकजमहृद्यं तु वदरं सरणात्म-
 कं ॥ वातामाद्युष्णवीर्यं तु कफपित्तकरं सरं ॥ परं वातहरं स्निग्धमनु-
 ष्णं तु प्रियालजं ॥ प्रियालमज्जा मधुरो वृष्यः पित्तानिलापहः ॥ कोल-
 मज्जा गुणैस्तद्वच्चर्दिदृक्कासजिह्व सः ॥ तिंदुकाश्मंतकासीनफलनी-
 र्विवतोदनं ॥ टंकाश्वकर्णत्रकुलगगिरुधवधन्वनं ॥ श्वेतपाकं कपित्था-
 नि सिंचतीभव्यजांबवं ॥ क्षीरितृक्षफलं बीजं पौष्करं कफपित्तजि-
 ह्व ॥ कपायमधुरं रुक्षं शीतलं गुरु लेखनं ॥ विषंकाध्मानजननं स्तं
 भनं वातकोपनं ॥ कपित्थमामं कंठघ्नं कपायाम्लं त्रिदोषहृत् ॥ प-
 कं रुच्यं कपायाम्लं स्वादु हिष्मावमिप्रणुत् ॥ दोषघ्नं खांद्वारिष्ट-
 रागयुक्तिषु पूजितं ॥ विषघ्नमुमयं ग्राहि कपित्थाद्येवमादिशेत् ॥ बृं-
 हणं वातपित्तघ्नं स्निग्धं सिंचनिकाफलं ॥ शन्यं विशदमम्लं च जां-

वं त्वतिवातलं ॥ विष्टं मरुदकं कंठ्यं च साम्लं तु क्षीरिवृक्षजं ॥ पि-
 त्तश्लेष्मघ्नमम्लं च वातलं चाक्षकीफलं ॥ बालं कपायकदुम्लं रु-
 क्षं वातास्रपित्तकृत् ॥ संपूर्णमाघ्नमम्लं तु रक्तपित्तकफप्रदं ॥ स्वादु
 साम्लं गुरु स्निग्धं मारुतघ्नमपित्तलं ॥ हृद्यं पर्यागतं श्लेष्ममांसशु-
 क्रवलप्रदं ॥ सहकाररसो हृद्यः सुरभिः स्निग्धरोचनः ॥ दीपनः पित्त-
 वातघ्नः शुक्रशोणितशुद्धिकृत् ॥ कपायं रोचनं हृद्यं वातलं लवलीफलं ॥
 गुर्वग्निसादकद्विल्वं दोषलं पूतिमारुतं ॥ पक्वं बालं पुनस्तीक्ष्णं पि-
 त्तलं लघु दीपनं ॥ वातश्लेष्मघ्नमृष्णं च स्निग्धं ग्राह्युभयं प-
 रं ॥ वृक्षाम्लं ग्राहि रुक्षोष्णं लघु रोचनदीपनं ॥ वातश्लेष्महरं
 किंचिदूनं कोशाघ्नजं ततः ॥ फलं करं विष्टं पित्रश्लेष्मा
 विरोधि च ॥ गुरूष्णमधुरं रुक्षं केशघ्नं च शमीफलं ॥ कटुपा-
 कसं पीलु तीक्ष्णोष्णं भेदि पित्तलं ॥ रुमिगुल्मोदरगरस्त्रीहारः
 कफवातजित् ॥ सतिक्तं स्वादु यत्पीलु नात्युष्णं तद्विदोषजित् ॥
 नीपं शताक्षिकं प्राचीनामलं तृणशूल्यकं ॥ अस्मादल्पांतरगुण-
 मैंगुदं सविकंकनं ॥ त्वक् तिक्ता कटुका स्निग्धा मातुलुंगस्य वा-
 तजित् ॥ बृंहणं मधुरं मांसं वातपित्तहरं गुरु ॥ लघु तत्केसरं का-
 सश्वासहिध्मामदात्ययान् ॥ आस्यशोपानिदश्लेष्मविबंधच्छर्द्य-
 रोचकान् ॥ गुल्मोदरार्शःशूलानि मंदाग्नित्वं च नाशयेत् ॥ भङ्गा-
 तकस्य त्वदग्रांसं बृंहणं स्वादु शीतलं ॥ तदस्पृश्यग्निसमं मेध्यं कफवात-
 हरं परं ॥ स्वादुम्लं शीतमुष्णं च द्विधा पालेयतं गुरु ॥ रुच्यमत्य-
 ग्निशमनं रुच्यं मधुरमारुकं ॥ पक्वमाशु जरां याति नात्युष्णं गुरु दो-
 षलं ॥ द्राक्षापरूपकं चार्द्रमम्लं पित्तकफप्रदं ॥ गुरूष्णवीर्यं वातघ्नं
 सरं सकरमर्दकं ॥ तथाऽम्लं कोलककैबुलिकुचाघ्रातकारुकं ॥ ऐरा-
 वतं दंतशटं सतृदं मृगलिङ्गिकं ॥ नाति पित्तकरं पक्वं शुष्कं च करम-

र्दकं ॥ दीपनं भेदनं शुष्कमग्निकाकोलंयोः फलं ॥ तृष्णाश्रम
 क्लमच्छेदि लघ्विष्टं कफवातयोः ॥ फलानामवरं तत्र लिङ्गं सर्व-
 दोषहृत् ॥ हिमानलोष्णदुर्वातव्याललादिदूषितं ॥ जंतुजुष्टं
 जले मग्नमभूमिजमनार्तवं ॥ अन्यधान्ययुतं हीनवीर्यं जीर्णतयाऽपि
 च ॥ धान्यं त्यजेत्तथा शाकं रूक्षसिद्धमकोमलं ॥ असंजातरसं
 तद्वच्छुष्कं चान्यत्र मूलकात् ॥ प्रायेण फलमप्येवं तथाऽऽमं वि-
 ल्ववर्जितं ॥ इति फलवर्गः ॥ शूकरांशविजपकान्नमांसशाकफ-
 लाश्रयैः ॥ वगैरनैकदेशोऽयं भूयिष्ठमुपयोगवान् ॥ निर्दिष्टो रसवी-
 र्याद्यैर्यथास्वं कर्मसाधने ॥ न शक्यं विस्तरेणापि वक्तुं सर्वं तु सर्वथा ॥
 हिताहितत्वेऽप्येकान्तनियमोऽस्मादनिश्चितः ॥ मात्रायोगक्रियादे-
 शकालावस्थादिभेदतः ॥ ततस्ततो यतो दृष्टास्ते ते भावास्तथा
 तथा ॥ मात्रया सेवितं मद्यं हन्ति रोगांस्तदुद्भवान् ॥ निपेक्षमाणं
 तिलशो विषमप्यमृतायते ॥ हीनातिमात्रभशनं मरुन्निचयको-
 पनं ॥ भजतो विषरूपत्वं तुल्यांशे मधुसर्पिपी ॥ क्षारोऽम्लरसतंयो-
 गे मधुरी भवति क्षणात् ॥ उत्तुङ्गक्यास्तिदुकेन तिक्तता मधुरायते ॥
 हिंगुगैरिकसिंधूत्थं गंधवर्णरसाधिकं ॥ पूगतांबूलशंखेभ्यो वर्णगंधरसो-
 द्भवः ॥ कोद्रवो हृत्पसृक्पित्तं करोत्येव विदाहिभिः ॥ कुष्ठं तत्कार्यपि
 तिलो हन्ति भल्लातकैः सह ॥ गुडः कर्ताऽग्निसादस्य स हिनस्त्यभया-
 दिभिः ॥ तृप्यत्यग्नौ सैमदनं सर्पिरप्युपदिश्यते ॥ जीवनीयमपि क्षीरं
 विपलेशेन मृत्पवे ॥ तुल्ये अपि हृतोऽन्योन्यं विषे स्थावरजंगमे ॥ स-
 क्तवो वातला रूक्षाः पीतास्ते तर्पयन्ति तु ॥ विनाऽपि चोपयोगेन म-
 णिमंत्रादि कार्यरुन् ॥ आर्द्रकाज्जायते शुंठी संस्कारेण लघीयसी ॥

१ सर्पादिसत्रिपमाणी व्यालः

२ तिलस्य कुष्ठकारित्वमप्यवहारविषये

३ ससिक्कक

वधं त्वतिवाललं ॥ विष्टंभरुदकंठ्यं च साम्लं तु क्षीरिदक्षजं ॥ पि-
 त्तश्लेष्मघ्नमम्लं च वातलं चाक्षकीफलं ॥ घातं कपायकदुम्लं रु-
 क्षं वातास्रपित्तकृत् ॥ संपूर्णमाघ्नमम्लं तु रक्तपित्तकफप्रदं ॥ स्वादु
 साम्लं गुरु स्निग्धं मारुतघ्नमपित्तलं ॥ हृद्यं पर्यागतं श्लेष्ममांसशु-
 क्तप्रदं ॥ सहकाररसो हृद्यः सुरभिः स्निग्धरोचनः ॥ दीपनः पित्त-
 वातघ्नः शुक्रशोणितशुद्धिकृत् ॥ कपायं रोचनं हृद्यं वातलं लवलीफलं ॥
 गुर्वप्रिसादरुद्विल्वं दोषलं पूतिमारुतं ॥ पक्वं वालं पुनस्तीक्ष्णं पि-
 त्तलं लघु दीपनं ॥ वातश्लेष्मघ्नमुष्णं च स्निग्धं ग्राह्युभयं प-
 रं ॥ रुक्षाम्लं ग्राहि रुक्षोष्णं लघु रोचनदीपनं ॥ वातश्लेष्महरं
 किंचिदूनं कोशाघ्नजं ततः ॥ फलं करंजं विष्टंभि पित्तश्लेष्मा
 विरोधि च ॥ गुरुष्णमधुरं रुक्षं केशघ्नं च शमीफलं ॥ कदुपा
 करसं पीलु तीक्ष्णोष्णं भेदि पित्तलं ॥ रुमिगुल्मोदरगरुह्रीहार्शः
 कफवातजित् ॥ सतिक्तं स्वादु यत्पीलु नात्युष्णं तच्चिदोषजित् ॥
 नीपं शताक्षिकं प्राचीनामलं तृणशूल्यकं ॥ अस्मादल्पांतरगुण-
 मैंगुदं सधिकंकनं ॥ त्वक् तिक्ता कदुका स्निग्धा मातुलुंगस्य वा-
 तजित् ॥ बृंहणं मधुरं मांसं वातपित्तहरं गुरु ॥ लघु तत्केसरं का-
 सश्वासहिध्मामदात्ययान् ॥ आस्यशोपानिलश्लेष्मविबन्धच्छर्द्य-
 रोचकान् ॥ गुल्मोदरार्शःशूलानि मंदाघ्नित्वं च नाशयेत् ॥ भक्षा-
 तकस्य त्वङ्मांसं बृंहणं स्वादु शीतलं ॥ तदस्थ्यग्निसमं मेध्यं कफवात-
 हरं परं ॥ स्वादुम्लं शीतमुष्णं च द्विधा पालेवतं गुरु ॥ रुच्यमत्य-
 ग्निशमनं रुच्यं मधुरमारुकं ॥ पक्वमाशु जरां याति नात्युष्णं गुरु दो-
 षलं ॥ द्राक्षापरूपकं चार्द्रमम्लं पित्तकफप्रदं ॥ गुरुष्णवीर्यं वातघ्नं
 सरं सकरमर्दकं ॥ तथाऽम्लं कोलिकर्कषुल्लिकुचाघ्रातकारकं ॥ ऐरा-
 वतं दंतशटं सतूदं मृगलिङ्गिकं ॥ नाति पित्तकरं पक्वं शुष्कं च करम-

र्दकं ॥ दीपनं भेदनं शुष्कमम्लिकाकोलयोः फलं ॥ तृष्णाश्रम
 क्लमच्छेदि लघ्विष्टं कफवानयोः ॥ फलानामवरं तत्र लिङ्गुचं सर्व-
 दोपहृत् ॥ हिमानलोष्णदुर्वातन्याललालादिदूषितं ॥ जंतुजुष्टं
 जले मग्नमभूमिजमनार्तवं ॥ अन्यधान्ययुतं हीनवीर्यं जीर्णतयाऽपि
 च ॥ धान्यं त्यजेत्तथा शाकं रूक्षसिद्धमकोमलं ॥ असंजानरसं
 तद्वच्छुष्कं चान्यत्र मूलकात् ॥ प्रायेण फलमप्येवं तथाऽऽमं बि-
 ल्यवर्जितं ॥ इति फलवर्गः ॥ शूकरांशविजपकान्नमांसशाकफ-
 लाश्रयैः ॥ वर्गेरनैकदेशोऽयं भूयिष्ठमुपयोगवान् ॥ निर्दिष्टो रसवी-
 र्याद्यैर्यथास्वं कर्मसाधने ॥ न शक्यं विस्तरेणापि वक्तुं सर्वं तु सर्वथा ॥
 हिताहितत्वेऽप्येकांतनियमोऽस्मादनिश्चितः ॥ मात्रायोगक्रियादे-
 शकालावस्थादिभेदतः ॥ ततस्ततो यतो दृष्टास्ते ते भावास्तथा
 तथा ॥ मात्रया सेवितं मद्यं हन्ति रोगांस्तदुद्भवान् ॥ निपेक्ष्यमाणं
 तिलशो विषमप्यमृतायते ॥ हीनातिमात्रमशनं मरुन्निचयको-
 पनं ॥ भजतो विषरूपत्वं तुल्यांशे मधुसर्पिषी ॥ क्षारोऽम्लरससंयो-
 गे मधुरी भवति क्षणात् ॥ उत्तुङ्क्व्यास्तिदुकेन तिक्तता मधुरायते ॥
 हिङ्गुगैरिकसिंधूत्थं गंधवर्णरसाधिकं ॥ पूगतांबूलशंखेभ्यो वर्णगंधरसो-
 द्भवः ॥ कोद्रवो हंत्यमृक्पित्तं करोत्येव विदाहिभिः ॥ कुष्ठं तत्कार्यपि
 तिलो हन्ति भल्लानकैः सह ॥ गुडः कर्त्ताऽग्नितादस्य स हिनस्त्यमया-
 दिभिः ॥ तृष्यत्यग्नौ सैमद्रनं सर्पिरप्युपदिश्यते ॥ जीवनीयमपि क्षीरं
 विपलेशेन मृत्पवे ॥ तुल्ये अपि हतोऽन्योन्यं विषे स्यावरजंगमे ॥ स-
 क्तयो घातला रूक्षाः पीतास्ते तर्पयन्ति तु ॥ विनाऽपि चोपयोगेन म-
 णिमंत्रादि कार्यरुन् ॥ आर्द्रकाज्जायते शुंठी संस्कारेण लघीयसी ॥

१ सर्पादिसन्निपणनी ध्यातः

२ तिष्ठस्य कुष्ठकारित्वमभ्यवहारविषये

३ समिकगक

लघुभ्योऽपि हि सक्तुभ्यो गुरवः सिद्धर्षिद्विकाः ॥ भृष्टः क्षुण्णोऽपि
 पृथुको रक्तशालेर्लघोर्गुरुः ॥ शालिः पिष्टो गरीयस्त्वं गोधूमादपि
 गच्छति ॥ लघुपित्तहरा लाजा बीहितो गुरुपित्तलात् ॥ संग्रा-
 हिणो लघोर्मुद्रात्कुल्माषो भेदनो गुरुः ॥ आमं ग्राहितरं तक्रं तत्त्व-
 लीकृतमन्यथा ॥ गुढात्तोयाच्च सुतरां मूत्रलं गुरु पानकं ॥ गरीयो
 गुडदध्नुक्तं रसाला चातिशुक्रला ॥ दंढामिमथनादधो गुरुणश्चा-
 तिशोफदात् ॥ अनुद्धृतस्नेहमपि तक्रं शोफहरं लघु ॥ सर्पिः स्नि-
 ग्धतरं हंति नार्दितं नवनीतवत् ॥ चक्षुष्योऽपि हि गोधूमस्तैलप-
 कस्तु दृष्टिहा ॥ मूलकं दोषजननं स्निग्धसिद्धं त्वदोपलं ॥ उष्णं वि-
 पीभवत्येव विपन्नमपि माक्षिकं ॥ दुर्माजनस्था द्राक्षाऽम्ला दोषला-
 च प्रजायते ॥ श्लक्ष्णशुष्कघनोलेपश्चंदनस्यापि दाहकत् ॥ त्वग्ग-
 तस्योष्मणो रोधाच्छीतकृत्वन्यथाऽगुरोः ॥ मेध्यस्तिलः स्पर्शशीतो
 ऽमेध्यं तैलं खलोऽहिमः ॥ तस्यैव श्लेष्मकारित्वं न तैलस्य खल-
 स्यवा ॥ दध्नः श्वययुकारित्वं न तक्रनवनीतयोः ॥ भूमिसात्म्यं द-
 भिक्षीरकरीरं मरुवासिषु ॥ क्षारः प्राच्येषु मत्स्यास्तु सैधवेष्वशमके-
 पु तु ॥ तैलाम्लं कंदमूलादि मलये कोंकणे पुनः ॥ पेया मंथउदी-
 च्येषु गोधूमोऽवन्तिभूमिषु ॥ बाल्हीका बाल्हवाक्षीना शुलीका य-
 वनाः शकाः ॥ मांसगोधूममार्दकशखवैश्वानरोचिताः ॥ देहसात्म्यं
 घृतं क्षीरं मद्यं मांसं च कस्यचित् ॥ पेया यूषो रसोऽन्यस्य गोधू-
 मोऽन्यस्य शालयः ॥ अहितैरपि तेषां च तैरवोपहितं हितं ॥ अ-
 न्नपानीपथं दोषमात्राकालाद्यपेक्षया ॥ सात्म्यं ह्याशु बलं धत्ते
 नातिदोषं च बद्धपि ॥ संसनं सत्पयो गव्यं भवति ग्राहि कस्य-
 चित् ॥ मंदोऽग्निर्मवति प्रायः कफवातोत्तरे हिमे ॥ विपन्नेनापि प-
 यसा देहेऽर्हवर्द्धते विपं ॥ स्थूलस्थविस्वालादौ वमनादि निषिध्यते ॥

तन्मामं कफं कोष्ठे हन्ति कंठे करोति तु ॥ वातद्वत्वेऽपि मृद्वीका-
 खजूरं कोष्ठवातरुन् ॥ नातिपथ्यः शिखी पथ्यः श्रोत्रस्वरवयोदृशां ॥
 दृष्टेः स्पर्शहिमं द्रव्यं श्रोत्रस्योष्णं तु पूजितं ॥ पयः स्वादु सरं
 शीतं विपरीतं ततो दधि ॥ कालेन जायते तस्मात्क्षीरवच्च पुनर्धू-
 तं ॥ पयो दधि च वातघ्नमजातं वातघ्नं तु तत् ॥ तक्रं ग्राहि कपा-
 याम्लमम्लमेव तु भेदनं ॥ धातकीगुडतोयानि कारणं मद्यसुक्त-
 योः ॥ शीते न तु तदाद्यन्ते स्निग्धाम्ललवणा हिताः ॥ उदमं धदिवा-
 त्तमौ ग्रीष्मादन्यत्र गर्हितौ ॥ समप्योमेऽपि वर्माद्या वातादिचप्यहे-
 तवः ॥ कतुष्वन्यो रसेष्वन्यो रूक्षस्नेहबलक्रमः ॥ रसापनी-
 काकमाची सद्यः पर्युषिता विषं ॥ मूलकं दोषजिह्वालं विपरीतं तु
 कंदवत् ॥ ज्वरे पेयाः कपायाश्च सर्पिः क्षीरं विरेचनं ॥ पडहं पडहं
 धुंज्याहोक्ष्य रोगबलाघलं ॥ छर्दिद्वद्भोगगुल्मार्ते वमनं च चिकित्ति-
 तं ॥ निषिद्धमपि निर्दिष्टं ॥ वस्तिरर्शसकुष्ठिनोः ॥ ज्वरे तुल्यर्तु-
 दोषत्वं प्रमेहे तुल्यदूष्यता ॥ रक्तगुल्मे पुराणत्वं सुखसाध्यत्वहेत-
 वः ॥ आश्वेतनमभिष्यंदे युंजीतोर्ध्वं दिनत्रयात् ॥ अंजनं पक्वदो-
 पस्प प्रतिश्याये च नावनं ॥ नातिप्रवृद्धे निमिरे सिरामोक्षो वि-
 धीयते ॥ दुष्टास्रसंभवेऽपीष्टो नास्रपित्ते सिराव्ययः ॥ अपथ्यं
 पथ्यमप्यन्नं निशायां नेत्ररोगिणां ॥ अहिताः सक्तवः शुष्का
 हिता स्ते तु प्रमेहिणः ॥ गुल्मिनः क्षीरदध्यादि हृषुपाद्यैर्धुतं हि-
 तं ॥ वातघ्नं वातकोपेऽपि वर्षासु मधु शस्यते ॥ तदेव मद्यं मद्यस्य
 विपस्य तु निपांतरं ॥ घृतमानूपदेशोत्थं हेमन्ते च बलाधिकं ॥ आ-
 लस्यगौरवे रूपं वातजेऽपि ज्वरे पुरः ॥ स्वेदैर्याति शमं दाहः प्रायो-
 लशुनपाकजः ॥ दिवास्वभाज्जरां याति शुक्तमन्येद्युरद्य न ॥ को-
 ष्ठे रुदोऽमिरुहायुर्मेदसाऽर्शोभिरभिहृत् ॥ दुष्पानं दुर्जरं सर्पिर्दी-

पनं च पयोऽन्यथा ॥ सर्पादिशवकोषेभ्यो वृश्चिकानां समुद्भवः ॥ ते तैरेव पुनर्दष्टाः सद्यो मुंचन्ति जीवितं ॥ स्वयमेवपि तीक्ष्णतान्पुनर्नातिबाधते ॥ सर्वाङ्गव्यापि तेषां च शुक्रवत्संसृतं विषं ॥ तन्मांसमुपयोगाय मांसवर्गे च पठ्यते ॥ छर्दिघ्नी मक्षिकाविद् च मक्षिकैव तु वामयेत् ॥ कफे लघनसाध्येऽपि कर्तारि ज्वरगुल्मयोः ॥ तुल्येऽपि देशकालादौ लघनं न समंजसं ॥ सर्वथा दोषजित्त्वं ग्रहण्यां दोषरुद्घने ॥ पीनसश्वासकासादौ सिद्धमेव प्रशस्यते ॥ इत्येतेऽन्ये च बहवः सूक्ष्मा दुर्लभहेतुकाः ॥ कर्म वैचित्र्यभावेपु किंचित्तेषां निर्दिशितं ॥ दिशाऽनया शेषमपि स्वयमूहेत बुद्धिमान् ॥ न शास्त्रमात्रशरणो न चानालोचितागमः ॥ इति मात्रादिप्रकरणं ॥ इत्यन्नस्वरूपविज्ञानीयो नाम सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

अथातोऽन्नरक्षाविधिमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ ईश्वराणां वसुमतां विशेषेण तु भूभुजां प्रायेण मित्रेभ्योऽप्यमित्रा भूयांसो भवन्ति ॥ ततस्तत्प्रयुक्ताः समासन्नवर्तिनोऽन्नपानादिषु विषं प्रयच्छन्ति ॥ त्वियञ्च तत्प्रेणिधिप्रयुक्ताः सौभाग्यलोभेन ॥ तस्माद्राजा कुलीनं त्रिग्व्यमासमास्तिकमार्यमार्यपरिग्रहं दत्तं दक्षिणं निभृतं शुचिमनुद्धतमनलसमव्यसनिनमनहंस्तमकोपनमसाहसिकं वाक्यार्थावबोधकुशलं निष्णातमष्टाङ्गे यथाऽऽन्नायमायुर्वेदे सुविहितयोगक्षेमं सन्निहितागदादिप्राणं सात्त्विकं च प्राणाचार्यं परिगृहीतम् ॥ तमर्थमानाभ्यां यथाकालं गुरुमिव शिष्यः पितरमिव पुत्रः पूजयेत् ॥ प्रतिकूलमपि तद्वचः सांप्रतं मतमिति प्रति मन्येत ॥ न हि मद्रोऽपि गजपतिर्निरंकुशः श्लाघनीयो जनस्य ॥ तस्मात्तदायत्तमाहारविहारं प्रति चात्मानं कुर्यात् ॥ उपात्तमपि खलु जीवितमुपायबलेन स्वसमयमधितिष्ठति ॥ अपिच ॥ बहुपरिग्रहा नरपतयः सन्ति चाशुकारिणः शूलसंन्यासादयः प्र-

तिक्षणं प्रत्यवेक्षणीयावस्थाश्च रोगिणो विशेषेण राजानः ॥ ते हि
 प्रमादपरिगता दुःस्वासहिष्णवश्च स्वयमप्यपथ्यरुचयः सन्निहिता
 हितप्रियवचनप्रापपरिवाराश्च ॥ तस्माद्विपजो राजा राजगृहासन्ने
 निवेशनं कारयेत् ॥ तथाहि ॥ सर्वोपकरणेषु नृपतिशरीरोपयोगि-
 प्वपरोक्षवृत्तिर्भवति ॥ स सम्यक्संपन्नमन्नं सुपरीक्षितं विशुद्धम-
 ग्न्यादिषु प्रागुपनीतं शिखिना दृष्टमभिप्रोक्षितं प्रोक्षणैः पुरस्थितो
 राजानं हस्तबद्धौषधिरत्नं भोजयेत् ॥ भुञ्जानस्यास्य दुन्दुभीनगदप्रति-
 सान्वादयेत् ॥ तत्र सविपमन्नं सान्यमानमविस्त्राव्यं भवति चिरेणप-
 च्यते पक्वं च सद्यः पर्युपितमिव निरुष्णस्तब्धं च जायते यथास्वव-
 र्णगंधरसैर्नर्वापद्यते प्रक्षिद्यते चंद्रिकाचितं च भवति ॥ व्यंजनानामा-
 शु शुष्कत्वं भवति कायस्य ध्यामता हीनातिरिक्तविकृतानां चात्र
 छायाणां दर्शनमदर्शनमेव वा फेनपटलसीमंतकोर्ध्वविविधराजितंतु-
 बुद्बुदप्रादुर्भावः ॥ विशेषेण लवणोत्वणे फेनमाला ॥ रसस्य मध्ये
 नीला राजी ॥ पयसस्ताम्रा ॥ मद्यतोययोः काली ॥ दध्नः श्यावा ॥
 तकस्याऽऽनीलपीता ॥ मस्तुनः कपोताभा ॥ धान्याम्लस्य कृष्णा ॥
 द्रवौषधस्य कपिला ॥ घृतस्य सलिलाभा ॥ क्षौद्रस्य हरिता ॥ तैल-
 स्यारुणा वसागंधश्च ॥ फलानामामानां पाकः ॥ पक्वानां प्रकोथः ॥
 द्रव्याणामाद्राणां सहसा म्लानत्वमन्यत्वभावः ॥ शुष्काणां श्यावता
 यैवर्ण्यच ॥ कठिनानां भ्रदिमा ॥ मृदूनां कठिनत्वं ॥ माल्यस्य म्लान-
 ता गंधनाशः स्फुटिताग्रत्वं ॥ आस्तरणप्रावरणानां ध्याममंडलता
 तंतुरोमपक्ष्मसदनं च ॥ लोहमणिमयानां पंकमलोपदेहः स्नेहरागौ-
 र्वप्रभावर्णस्पर्शनाशश्च ॥ विपदस्तु स्वदोषशंकया चस्तो भीतः
 स्वेदवेपथुमान् शुष्कश्याववक्त्रः समंतात्सोद्वेगं विलक्षोऽभिधीक्षते ॥
 यत्र चानेन विपं प्रयुक्तं तद्विशेषेण ॥ तथा स्वस्तोत्तरीयः स्तंभकुड्या-

पनं च पयोऽन्यथा ॥ सर्पादिशवकोथेभ्यो वृश्चिकानां समुद्भवः ॥ ते तैरेव पुनर्दष्टाः सद्यो मुंचन्ति जीवितं ॥ स्वयमेवपिपं तीव्रं तान्पुनर्नातिबाधते ॥ सर्वाङ्गव्यापि तेषां च शुक्रवत्संस्तुतं विपं ॥ तन्मांसमुपयोगाय मांसवर्गे च पठ्यते ॥ छर्दिघ्नी मक्षिकाविद् च मक्षिकैव तु वामयेत् ॥ कफे लघनसाध्येऽपि कर्तारि ज्वरगुल्मयोः ॥ तुल्येऽपि देशकालादौ लघनं न समंजसं ॥ सर्वथा दोषजित्तक्रं ग्रहण्यां दोषरुद्धणे ॥ पीनसश्वासकासादौ सिद्धमेव प्रशस्यते ॥ इत्येतेऽन्ये च बहवः सूक्ष्मा दुर्लभहेतुकाः ॥ कर्म वैचित्र्यभावेपु किंचित्तेषां निदर्शितं ॥ दिशाऽनया शेषमपि स्वयमूहेत बुद्धिमान् ॥ न शास्त्रमात्रशरणो न चानालोचितागमः ॥ इति मात्रादिप्रकरणं ॥ इत्यन्नस्वरूपविज्ञानीयो नाम सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

अथातोऽन्नरक्षाविधिमाध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ ईश्वराणां वसुमतां विशेषेण तु भूभुजां प्रायेण मित्रेभ्योऽप्यमित्रा भूयांसो भवन्ति ॥ ततस्तत्प्रयुक्ताः समासन्नवर्तिनोऽन्नपानादिषु विपं प्रयच्छन्ति ॥ त्रिष्वक्ष तत्प्रणिधिप्रयुक्ताः सौभाग्यलोभेन ॥ तस्माद्राजा कुलीनं त्रिगन्धमासमास्तिकमार्यमार्यपैरिग्रहं दक्षं दक्षिणं निभृतं शुचिमनुद्धतमनलसमव्यसनिनमनहंकृतमकोपनमसाहसिकं धावयार्थायवोधकुशलं निष्णातमष्टांगेयथाऽऽन्नायमायुर्वेदे सुविहितयोगक्षेमं सन्निहितागदादियोगं सात्त्व्यज्ञं च प्राणाचार्यं परिगृहीतम् ॥ तमर्थमानाभ्यां यथाकालं गुरुमिव शिष्यः पितरमिव पुत्रः पूजयेत् ॥ प्रतिकूलमपि तद्वचः सांपतं मतमिति प्रति मन्येत ॥ न हि भद्रोऽपि गजपतिर्निरंकुशः श्लापनीयो जनस्य ॥ तस्मात्तदायत्तमाहारविहारं प्रति चात्मानं कुर्यात् ॥ उपात्तमपि खलु जीवितमुपायबलेन स्वसमयमधितिष्ठति ॥ अपिच ॥ बहुपरिग्रहा नरपतयः सन्ति चाशुकारिणः शूलसंन्यासादयः प्र-

तिक्षणं प्रत्यवेक्षणीयावस्थाश्च रोगिणो विशेषेण राजानः ॥ ते हि
 प्रमादपरिगता दुःखासहिष्णवश्च स्वयमप्यपथ्यरुचयः सन्निहिता
 हितप्रियवचनप्रायपरिवाराश्च ॥ तस्माद्भिषजो राजा राजगृहासन्ने
 निवेशनं कारयेत् ॥ तथाहि ॥ सर्वौषकरणेषु नृपतिशरीरोपयोगि-
 ष्वपरोक्षवृत्तिर्भवति ॥ स सम्यक्संपन्नमन्नं सुपरोक्षितं विशुद्धम-
 ग्न्यादिषु प्रागुपनीतं शिखिना दृष्टमग्निप्रोक्षितं प्रोक्षणैः पुरस्थितो
 राजानं हस्तबद्धौषधिरत्नं भोजयेत् ॥ भुञ्जानस्यास्य दुन्दुभीनगदप्रलि-
 सान्वादयेत् ॥ तत्र सविषमन्नं स्वाव्यमानमविस्त्राव्यं भवति चिरेणप-
 च्यते पक्वं च सद्यः पर्युपितमिव निरुष्मस्तब्धं च जायते यथास्वव-
 र्णगंधरसैर्व्यापद्यते प्रक्लिद्यते चंद्रिकायितं च भवति ॥ व्यर्जनानामा-
 शु शुष्कत्वं भवति कायस्य ध्यामता हीनातिरिक्तविह्वलानां चात्र
 छायाणां दर्शनमदर्शनमेव या फेनपटलसीमंतकोर्ध्वविविधराजितंतु-
 बुद्बुदप्रादुर्भावः ॥ विशेषेण लवणोत्त्वणे फेनमाला ॥ रसस्य मध्ये
 नीला राजी ॥ पयसस्ताम्रा ॥ मद्यतोययोः काली ॥ वध्नः श्यावा ॥
 तक्रस्याऽऽनीलपीता ॥ मस्तुनः कपोताभा ॥ धान्याम्लस्य कृष्णा ॥
 द्रवौषधस्य कपिला ॥ घृतस्य सलिलाभा ॥ क्षौद्रस्य हरिता ॥ तैल-
 स्यारुणा वसार्गंधश्च ॥ फलानामामानां पाकः ॥ पक्वानां प्रकोथः ॥
 द्रव्याणामाद्राणां सहसा म्लानत्वमन्यत्वभावः ॥ शुष्काणां श्यावता
 वैवर्ण्यच ॥ कठिनानां अदिमा ॥ मृदूनां कठिनत्वं ॥ माल्यस्य म्लान-
 ता गंधनाशः स्फुटिताग्रत्वं ॥ आस्तरणप्रावरणानां ध्याममंडलता
 तंतुरोमपक्ष्मसदनं च ॥ लोहमणिमयानां पंकमलोपदेहः स्नेहरागौ-
 रवप्रभावर्णस्पर्शनाशश्च ॥ विषदस्तु स्वदोषशंकया चस्तो शीतः
 स्वेदवेषधुमान् शुष्कश्याववक्त्रः समंतात्सोदेगं विलक्षोऽभिबीक्षते ॥
 यत्र चानेन विषं प्रयुक्तं तद्विशेषेण ॥ तथा स्वस्तोत्तरीयः स्तंभकुड्या-

पनं च पयोऽन्यया ॥ सर्पादिशवकोषेभ्यो दृश्विकानां समुद्भवः ॥ ते तैरेव पुनर्दष्टाः सद्यो मुंचन्ति जीवितं ॥ स्वयमेवपिपं तीव्रं तान्पुनर्नातिबाधते ॥ सर्वाङ्गव्यापि तेषां च शुक्लवत्संसृतं विपं ॥ तन्मांसमुपयोगाय मांसवर्गे च पठ्यते ॥ छर्दिघ्नी मक्षिकाविद् च मक्षिकैव तु वामयेत् ॥ कफे लघनसाध्येऽपि कर्तारि ज्वरगुल्मयोः ॥ तुल्येऽपि देशकालादौ लघनं न समंजसं ॥ सर्वथा दोषजित्कं ग्रहण्यां दोषरुद्धणे ॥ पीनसञ्चासकासादौ सिद्धमेव प्रशस्यते ॥ इत्येतेऽन्ये च बहवः सूक्ष्मा दुर्लभहेतुकाः ॥ कर्म वैचित्र्यभावेपु किञ्चित्तेषां निदर्शितं ॥ दिशाऽनया शेषमपि स्वयमूहेत बुद्धिमान् ॥ न शास्त्रमात्रशरणो न चानालोचितागमः ॥ इति मात्रादिप्रकरणं ॥ इत्यन्नस्वरूपविज्ञानीयो नाम सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

अथातोऽक्षरक्षाविधिमाध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ ईश्वराणां वसुमतां विशेषेण तु भूभुजां प्रायेण मित्रेभ्योऽप्यमित्रा भूयांसो भवन्ति ॥ ततस्तत्प्रयुक्ताः समासन्नवर्तिनोऽन्नपानादिषु विपं प्रयच्छन्ति ॥ खिपश्च तत्प्रणिधिप्रयुक्ताः सौभाग्यलोभेन ॥ तस्माद्राजा कुलीनं स्त्रियमासमास्तिकमार्यमार्यपरिग्रहं दक्षं दक्षिणं निभृतं शुचिमनुद्धतमनलसमव्यसनिनमनहंरुतमकोपनमसाहसिकं वाक्यार्थाविबोधकुशलं निष्णातमष्टाङ्गे यथाऽऽन्नायमायुर्वेदे सुविहितयोगक्षेमं सन्निहितागदादिपोगं सात्प्यज्ञं च प्राणाचार्यं परिगृहीतम् ॥ तमर्थमानाभ्यां यथाकालं गुरुमिव शिष्यः पितरमिव पुत्रः पूजयेत् ॥ प्रतिकूलमपि तद्वचः सांप्रतं मतमिति प्रति मन्येत ॥ न हि भद्रोऽपि गजपतिर्निरंकुशः श्लघनीयो जनस्य ॥ तस्मात्तदायत्तमाहारविहारं प्रति चात्मानं कुर्यात् ॥ उपात्तमपि खलु जीवितमुपायबलेन स्वसमयमधितिष्ठति ॥ अपिच ॥ बहुपरिग्रहा नरपतयः सन्ति चाशुकारिणः शूलसंन्यासादयः प्र-

तिक्षणं प्रत्यवेक्षणीयावस्थाश्च रोगिणो विशेषेण राजानः ॥ ते हि
 प्रमादपरिगता दुःखासहिष्णवश्च स्वयमप्यपथ्यरुचयः सन्निहिता
 हितप्रियवचनप्रायपरिवाराश्च ॥ तस्माद्विपजो राजा राजगृहासन्ने
 निवेशनं कारयेत् ॥ तथाहि ॥ सर्वौषकरणेषु नृपतिशरीरोपयोगि-
 ष्वपरोक्षवृत्तिर्भवति ॥ स सम्यक्संपन्नमन्नं सुपरीक्षितं विशुद्धम-
 न्यादिषु प्रागुपनीतं शिखिना दृष्टमभिप्रोक्षितं प्रोक्षणैः पुरस्थितो
 राजानं हस्तबद्धौषधिरत्नं भोजयेत् ॥ भुञ्जानस्यास्य दुन्दुभीनगदप्रलि-
 सान्वादयेत् ॥ तत्र सविपमन्नं स्वाव्यमानमविस्त्राव्यं भवति चिरेणप-
 च्यते पक्वं च सद्यः पर्युपितमिव निरुष्मस्तब्धं च जायते यथास्वव-
 र्णगंधरसैर्वापद्यते प्रक्लियते चंद्रिकायितं च भवति ॥ व्यंजनानामा-
 शु शुष्कत्वं भवति काथस्य ध्यामता हीनातिरिक्तविकृतानां चात्र
 छायाणां दर्शनमदर्शनमेव वा फेनपटलसीमंतकोर्ध्वविविधराजितंतु-
 बुद्बुदप्रादुर्भावः ॥ विशेषेण लवणोत्त्वणे फेनमाला ॥ रत्तस्य मध्ये
 नीला राजी ॥ पयसस्ताम्रा ॥ मद्यतोययोः काली ॥ दध्नः श्यावा ॥
 तक्रस्याऽऽनीलपीता ॥ मस्तुनः कपोताभा ॥ धान्याम्लस्य कृष्णा ॥
 ब्रवौषधस्य कपिला ॥ घृतस्य सलिलाभा ॥ क्षौद्रस्य हरिता ॥ तैल-
 स्यारुणा वसागंधश्च ॥ फलानामामानां पाकः ॥ पक्वानां प्रकोयः ॥
 द्रव्याणामाद्राणां सहसा म्लानत्वमन्यत्वभावः ॥ शुष्काणां श्यावता
 वैवर्ण्यच ॥ कठिनानां अदिमा ॥ मृदूनां कठिनत्वं ॥ मांस्यस्य म्लान-
 ता गंधनाशः स्फुटिताग्रत्वं ॥ आस्तरणप्रावरणानां ध्यानमंदलता
 तंतुरोमपक्ष्मसदनं च ॥ लोहमणिमयानां पक्कमटोपदेहः श्रेढागणै-
 र्वप्रभावणस्पर्शनाशश्च ॥ विपदस्तु त्र्योदशगंक्या वस्त्रां मीनः
 खेदवेषधुमान् शुष्कश्चाववक्त्रः सपनान्नादेनं विटसोऽतिवीर्येन ॥
 यत्र चानेन विपं प्रयुक्तं तद्विशेषेण ॥ तथा वस्त्रांतरीयः संमकुटश-

दिभिरात्मानमंतर्धत्ते स्वलिङ्गगतिर्दीनो लज्जावानस्थानगामी पृष्टोऽ-
 संबद्धमुत्तरं ददाति नैव वा विवक्षुर्मुख्यत्पंगुलीः स्फोटयति ग्रीवामा-
 लभते शिरःकंदूपत्योष्ठौ परिलेढि जृम्भते भुवं लिखति क्रियासु त्वरते-
 विपरीतमाचरति स्वभूमौ च नावतिष्ठते ॥ नृपाज्ञया त्वस्याऽपि केचिद-
 पराधांतराहाऽनवस्थितसत्त्वाः समाचरन्त्येवं ॥ तस्मादध्यादिष्वपि
 परीक्षेत ॥ बन्धिस्तु सविपमर्जं प्राप्यैकावर्तो रूक्षमंदार्चिरिद्रा-
 युधवदनेकवर्णज्वालो भृशं चटचटायते ॥ कुणपगंधी धूमध्वास्य
 मूर्च्छाप्रसेकरोमहर्षशिरोवेदनापीनसदृष्ट्याकुलताः जनयति ॥ तत्र
 नलदकुष्ठलामज्जकैः क्षौद्रभूतैर्नस्यमंजनं च कुर्यात् ॥ धूममेव वा
 ऽपामार्गविडंगबलाहयचित्रकमेपशृंगीपुष्पसुमनःक्षारकद्राक्षाधृतगुड-
 कृतं पिबेत् ॥ स्नेहलवणयोगादपि चाग्निरिस्थं स्यात् ॥ अतो धियोभिः
 परीक्षेत ॥ तत्र विपजुष्टाहाराभ्यवहारात्काकाः क्षामस्वरा भवन्ति ॥
 मक्षिकाः सविषान्ने न निलीयन्ते ॥ निलीना वा विपद्यन्ते ॥ दृष्टएव
 चास्मिंश्चकोरस्याक्षिणीविरज्येते ॥ कोकिलस्य त्वरो विकृतिमेति ॥
 हंसस्य गतिः स्खलति ॥ कूजति मृगराजः ॥ माद्यति कौचः ॥
 विरौति रुकवाकुः ॥ विक्रोशति शुकः ॥ सारिका च छर्दयति ॥
 चामीकरोऽन्यतो याति ॥ कारंदबो म्रियते ॥ जीवंजीवको ग्लायति ॥ दृ-
 ष्टरोमा भवति नकुलः ॥ शरुद्विष्टजति वानरो रोदिति पृपतो दृष्यति
 मयूरो दर्शनादेव चास्य विषं मंदतामुपैति ॥ विपदूषितस्य पुनरा-
 हारस्योष्मा मयूरकंठाभोऽभ्युदेति ॥ तद्वाप्येण धूमवन्मूर्च्छा-
 दयः ॥ तेषां तद्वदेव साधनं ॥ हस्तेन स्पृष्टमन्नं विषवद्वाहशो-
 फखापनखशातान्करोति ॥ तत्र श्यामैर्द्रगोपसोमोत्पलैर्लेपः ॥ अ-
 भ्यवहियमाणं त्वोष्ठचिमिचिमांतर्वक्त्रदाहजिह्वामूँलगौस्वहनुस्तं-

१ सविषान्नपुक्तवहेः २ सुमना मालती जातिरित्यमरः ३ क्षारको जालकं क्री-
 ने कलिका कोरकः पुमानिति च ४ पक्षिभिः ५ शूलेति पाठः

भदंतहर्षलालाः करोति रसापरिज्ञानं च ॥ तत्र धूमोक्तं दंतकाष्ठो-
 क्तं च कर्म ॥ आमाशयगतं स्वेदमदमूर्च्छाच्छर्दिवैवर्ण्यान्मानरोम-
 हर्षदाहारुचिदृष्टिद्वयोपरोधान् विंदुभिश्चात्रयमंगानां करोति ॥
 तत्र मदनफलालाबुविंबीकोशातकीफलैर्दधिमधुपुक्तमाशु वमनं
 दद्यान्निष्पावांबुभिर्वा ॥ ततः स्निग्धशरीरं विरेचयेत् ॥ त्रिफला-
 त्रिकदुनागपुष्पमधुकर्वाह्णिपणीवृहतीद्वयचूर्णं सिंहव्याघ्रकतरश्व-
 र्क्षदोषिमार्जारशृगालमृगगोधानामन्यतमपित्तयुक्तं सक्षौद्रं पानमेव
 जीवनो नामाऽगदः परं सर्वविषौषधं ॥ तस्मिन् जीर्णं व्योपातिवि-
 वासिद्धां पयसा घृतेन चोपस्तंभितां यवागूं पाययेत् ॥ परिणतापां
 च तस्यां त्रिकदुकसिद्धेन मुद्गपूपेण किंचिद्वषणेन सप्तर्षिकेण मृ-
 दुमोदनं भोजयेत् ॥ मधुकशिरीषचंदनैश्चैनमालिपेत् ॥ पक्काश-
 यगतं तृड्दाहमदमूर्च्छातीसारोटोपतंद्रेद्रियविरुतिबलभ्रंशकार्श्यपां-
 दुत्वोदराणि जनयति ॥ तत्र नीलिनीफलपुक्तेन सर्पिषा विरेचनं ॥
 समाक्षिकं च दूषीविषारिं दध्ना पाययेत् ॥ दंतकाष्ठप्रयुक्ते तु विषे
 कूर्चकविशरणमौषधगंधो रूक्षता जिह्वादंतौष्ठमांसशोफश्च ॥ तत्र
 भ्रूच्छाय धातकीपुष्पजांबवास्थिहरीतकीचूर्णैः सक्षौद्रैः सप्तच्छदक-
 ल्केन वा प्रतिसारणं कुर्यात् ॥ दाढिमकरमर्दभक्ष्याघ्राश्रातककोल्य-
 दरसं क्षौद्रयुतं गंडूपं ॥ अनेन जिह्वानिलैस्त्रयनकबलंगंदूपा व्या-
 रब्धाः ॥ अंजनप्रयुक्तेऽश्रुदूषिकोपदेहदाहरागवेदनादृष्टिविभ्रमा
 भवंत्यांध्यं च ॥ तत्र सर्पिःपानं योज्यं ॥ शृतेन पयसा सप्तकृत्यः
 पिप्पलीर्भावयेत् ॥ ततस्तत्कल्केन सर्पिर्विषकं नेत्रतर्पणं ॥ कपि-
 त्यमेवशृंगीमल्लानकानां पुष्पैर्वरणनिर्यासेन चांजनं ॥ बृहतीशिरीष-
 बीजप्रपौढरीकनागबलाचूर्णं सप्तकृत्यो मधुना शाययेत् ॥ तच्च क्षो-
 त्तांजनसुवर्णचूर्णयुक्तमंजनं ॥ नस्पधूमप्रयुक्ते शिरोरुक्कफास्त्रावः स्वे-

शिवाकारैः स्फोटैः ३ मच्छानं कृत्वा (फांतण्याशकून) ३ दूषिका नेत्रप्रमत्तः

भ्योरुधिरागमनमिन्द्रियवैकृतं च ॥ तत्रातिविपाश्वेताकाकमाचीमदयं-
 तिकाकल्कक्षीरसिद्धं सर्पिर्नस्ये पाने च विदध्यात् ॥ अभ्यंगप्रयुक्ते
 त्वग्दाहस्वेदपाकस्फोटावदरणानि ॥ तत्र शीतांबुपरिपित्तस्य चंदनत-
 गरोशीरकुष्ठवेणुपत्रिकाऽमृतासोमबल्लीश्वेतापद्मकालेयकैरनुलेपनं ॥
 एतान्येव च सकपित्थरसगोमूत्राणि पानं ॥ गिरिकर्णिकाश्वेतमूलप्रियं-
 गुसारिवामधुकसर्पसुगंधामृगैर्वारुमूलानि शेलुकाथपिष्टानि प्रलेपः ॥ अ-
 नेनोद्धर्तनोद्धर्पणपरिपेकानुलेपनमूपणयानशय्याऽऽस्तरणवस्त्रकवचर-
 थपादुकोपानत्पादपीठा व्याख्याताः ॥ विशेषतस्त्वाभरणकृते विकारे
 ऽश्वगंधाऽपामार्गकिणिहीरवादिरशिरीषकल्कैर्गोपित्तप्रयुक्तैः प्रदेहः ॥
 पादपीठकृते श्लेष्मातकसर्पसुगंधाकल्को मधुयुक्तः ॥ छत्रप्रयुक्ते स्फो-
 टानां क्षिप्रपाकानां पक्वजांबवप्रकाशानां प्रादुर्भावः ॥ तत्र मधुकपाट-
 लाकसेरुकरोध्रांजनकुष्ठसर्पसुगंधाखदिरशिरीषकल्कैः सर्वगात्रप्रदेहः ॥
 अनेन चामरव्यजने व्याख्याते ॥ शिरोभ्यंगप्रयुक्ते वेदना ग्रंथिज-
 न्म केशच्यवनं च ॥ तत्र श्यामापालिंदीतंदुलीयकचूर्णघृतक्षपितैः
 सुभाषितकृष्णमृत्प्रलेपः ॥ गोमयमालतीमूषिककपर्प्यन्यतमकल्को र-
 सो वाऽगारधूमो वा ॥ श्लेष्मातकत्वक्पाटलाशिरीषमधुकहरिद्राद्वयै-
 रजाक्षीरालोडितैः परिपेकः ॥ अनेन शिरःस्नानस्नपनोदककंककतकत्न-
 गुष्णीपा व्याख्याताः ॥ कर्णपूरणप्रयुक्ते शोफशूलपाकाः श्रोत्रवै-
 गुण्यं च ॥ तत्र बहुपत्रास्वरसो घृतक्षौद्रयुक्तः प्रतिपूरणं सोमब-
 ल्करसो वा सुशीतः ॥ मुखालेपप्रयुक्ते मुखस्य श्यावता पद्मकंद-
 काश्च भवंत्पुष्पं फलाश्च विकारः ॥ तत्र मधुकपयस्याम्बुजीवक-
 फंजीपुनर्नवाचंदनैः सघृतैर्लेपः सर्पिषः पानं च ॥ सविपपुष्पाघ्राणा
 च्छिरोव्यथा साश्रुनेत्रत्वं गंधाज्ञानं च ॥ तत्रानंतरोक्तो विधिर्वाप्यो-
 दितश्चेति ॥ भवति चात्र ॥ फलमूलच्छदादीनां दद्यात्प्रक्षालनोद-

कं ॥ भाजनव्यंजनानां च तथा कुर्यादतंद्रितः ॥ भ्रूयाणि प्रापयित्वा तु स्पृश्यान्संस्पृश्य तानपि ॥ प्रतिवापं ततो दत्त्वा प्रतीक्ष्यैकनाडिकां ॥ ततो विज्ञाय शुद्धिं च भाजनस्योदकस्य च ॥ आहारमुपपुंजीत यथावद्वसुधाधिपः ॥ मंदं तीक्ष्णविषाभ्याशाद्विपमुत्सीयते भृशं ॥ तस्मात्तीक्ष्णविषं हस्ते बध्नीयात्कुशलो भिषक् ॥ विपसंधारणं धन्यं रक्षोघ्नं प्रीतिवर्द्धनं ॥ अपिच ॥ सापधानघटी-मूपाफलकस्थापितौषधं ॥ प्रागुदिच्योर्दिशोर्गुप्तं शैपज्यागारमिष्यते ॥ उच्चैः प्रशस्तदिग्देशं बहुवातापनं महत् ॥ महानसं सुसंमृष्टं विश्वास्यजनसेवितं ॥ सहाःस्थाधिष्ठितद्वारं कैक्ष्यावत्सवितानकं ॥ सुधौतदृढकुंभादिपरिशुद्धजलेधनं ॥ स्वकर्मकुशला दत्ताः सूदास्तत्राप्रमादिनः ॥ कृतकेशनखाः पित्र्या राज्ञः कृत्यैरसंगताः ॥ तेषामधिपतिर्विप्रः कुलजः सुपरीक्षितः ॥ संविभक्तश्च भक्तश्च शुचिर्वैद्यवशानुगः ॥ सर्वेऽपि भूभृदासन्नाः शस्ताः संततमीदृशाः ॥ मिथोविग्रहसंचातरहिता भूभृते हिताः ॥ तान्वैद्यो गुणवानेको मनसा प्रतिजागृयात् ॥ भूभृद्वैद्योपकरणसंरक्षणसमुद्यतः ॥ अर्थाभ्यमित्र्यं व्रजतो जगीपोवैद्यः सुसज्जीपधशस्त्रयंत्रः ॥ तुंगध्वजाख्यातनिवासभूमिर्धुद्धागतं योधजनं चिकित्सेत् ॥ पंधानमुदकं छायां भक्तं यवसमिधनं ॥ दूपयंत्यरपो यस्मात्तद्विद्याच्छोधयेत् च ॥ प्रस्थानं वा निवेशं वा नाविज्ञाय प्रयोजयेत् ॥ भूवारितृणकाष्ठाश्वमार्गान्मार्गवनस्पतीन् ॥ विपेणोपहता भूमिः कचिद्गन्धेव लक्ष्यते ॥ प्रम्लानतृणगुल्मादिमृतकीटसरीसृपा ॥ विशीर्यन्ते खुरनखा दाहकंदूरुजान्विताः ॥ छर्दिर्मूर्च्छा ज्वरो मोहः शिरोदुःखं च जायते ॥ तत्रे शोभांजनान्मूलं सोमवल्लीमुशीरकं ॥ मातु-

१ सामिध्यात् २ कक्ष्याग्रहप्रकोष्ठस्यादिति कोशः ३ यो गच्छत्यलं विप्रतः प्रति ॥
-सोऽभ्यमित्र्य इत्यमरः

लुंगरसं हिं गु पाययेदपि मात्रया ॥ मूत्राप्यजाविहस्तिभ्यो मांसानि-
 रुधिराणि च ॥ सर्वगंधैः समायोज्य पचेत्पक्वे च निक्षिपेत् ॥ सोमरा-
 र्जी सुनंदारव्यां सरलां गंधनाकुलीं ॥ चारटीं त्रायमाणां च शोक्षयेत्तेन
 तांभुवं ॥ सविषं विरसं तोयं कवोष्णं राजिमिश्रितं ॥ फेनिलं गुरु वि-
 च्छिन्नं खगैरनभिनांदितं ॥ मृताकुलितमत्स्यं च स्पर्शादुक्शोफकं
 दुरुत् ॥ ओदनः साधितस्तेन मुक्तमात्रो विदह्यते ॥ विदग्धः पच्य-
 ते कृच्छ्रात्पक्वो मूर्च्छाज्वरप्रदः ॥ दर्शयेत्सर्वतो श्रीलपतलोहितकर्बुरं
 ॥ तत्र शिग्वादिभगदं नूमिदोपोदितं पिबेत् ॥ अजशृंगी विशा-
 लाख्यां विषघ्नीमुत्तमारणीं ॥ फणिज्जकं प्रतिविषां दग्ध्वा तद्भस्म
 गालयेत् ॥ बहुशो गालितं तच्च पाचयेत्तत्र च क्षिपेत् ॥ कल्कापि
 त्वा प्रतीवापं सरलां रजनीद्वयं ॥ इलामुदीच्यं मंजिष्ठां सुनंदां चाकु-
 चीमपि ॥ पात्यंते बिंदवस्तस्माद्यत्र तन्निर्विषी भवेत् ॥ पारलापा-
 रिसद्राश्वकर्णशम्याकशिग्रुकान् ॥ कलशांतर्गतान् दग्ध्वा प्रक्षिपेत्स-
 विषेऽभसि ॥ शीते घर्मा हिमश्रोणो मारुतो विषसंपुतः ॥ अममू-
 र्च्छादिकारी च शिग्वादस्तत्र चेप्यते ॥ देवदारुनतानंतामधुकांजन-
 गैरिकं ॥ बभ्रुकंदं लतां लोधं विकिरेत् श्लक्ष्णचूर्णितं ॥ इक्षामेषु
 यताकासु दृष्येषु सुमहत्सु च ॥ सर्वतभूर्णसंपर्काज्जिर्दिपो जायते
 ऽनिलः ॥ विरुता भवति च्छाया पादपे विषदूषिते ॥ निर्गन्धमतिगंधं
 वा तत्पुष्पं दृच्छिरोरुजं ॥ कुर्यात् फलपलाशादि कंदूपाकातिसार-
 क्तं ॥ भूमीमुद्दिश्य यत्प्रोक्तं तत्सर्वं तत्र शस्यते ॥ न च कन्यामवि-
 दितां संस्पर्शोदपरीक्षितां ॥ विविधान्कुर्वते योगान्कुरालाः खलु-
 मानवाः ॥ आजन्मविषसंयोगात्कन्या विषमयी कृता ॥ स्पर्शोच्छ्वा-
 सादिभिर्हीति तस्यास्त्वेतत्परीक्षणं ॥ तन्मस्तकस्य संस्पर्शान्मायेते पु-
 ष्पपल्लवौ ॥ शय्यायां मत्कुणैर्वस्त्रे धूकाभिः स्नानवारिणा ॥ जंतुभि-

म्रियते ज्ञात्वा तामेवं दूरत स्तयजेत् ॥ नाप्रोक्षितं नाविदितं भिष-
 जा नानवेक्षितं ॥ नाप्राशितं च सूदाद्यैः किञ्चिदाहारयेन्नृपं ॥ ध-
 न्यं सर्वार्थसिद्धारण्यं पापरक्षोबिषापहं ॥ परं चक्षुष्यमापुष्यं शत्रुघ्नं व-
 क्ष्यतेऽजनं ॥ अथ शुक्लपक्षे पुण्येऽहनि पुष्यपुनर्वसुहस्तचित्रामृगशि-
 रःश्रवणरेवतीशतभिषक्प्राजापत्योत्तराणामन्यतमेन नक्षत्रेण योगमु-
 पगते भगवत्यौषधिपतौ प्रशस्ते मुहूर्ते सिंधुस्रोतः समुत्थं स्निग्धं सप्रभं
 गन्धवर्णच्छेदनीलोत्पलाभमंजनमाहरेत् ॥ तस्याद्यौ भागाः कनकरज-
 तोदुंबराणामेकैको भागस्तत्सर्वं मूषायां प्रक्षिप्य बलिमंगलपूर्वकमभि-
 मुपसमाधाय त्वदिरकदरधवस्पंदनान्यतमदारुभिर्गोभयैर्वा मज्ज्वाल-
 येत् ॥ ततश्चार्यावलोकितेश्वरमार्यताराब्रह्मदक्षाश्विरुद्रेन्द्रादित्यसो-
 मवरुणवैश्वानरवायुविष्णुजनकसरद्वाजधन्वंतरिसुश्रुतभव्यसुकन्या-
 स्कंदचवनवैनतेयानन्यांश्च पृथाविध्युक्तदेवताः सुमनोऽक्षतलाजस्व-
 स्तिकसंयावनिस्तुपयवसंस्तुतगुहघृतमिश्रपायसैरर्चयित्वा द्वाद्वैद्य-
 ब्राह्मणांश्च शुक्लवाससो महतीभिर्दक्षिणाभिः पूजयित्वा तस्मि-
 न्नग्नौ तदंजनं ध्मातं ध्मातमावर्त्य पृथक् पृथक्पिपेचपेद्मोशकद्र-
 समूत्रघृतदधिक्षौद्रवसामज्जतैलमद्यसर्वगंधांशुशर्करोदकेक्षुरसेषु तथा
 हरीतक्यामलकविभीतककाशमर्यमृद्धीकाशृंगाटककसेरुकोत्पलनलि-
 मसौर्गाधिकमृणालिकाकाथेषु तथा लावकर्पिजलेणशशहरिणकुलीर-
 रसेषु तथा मधुकचंदनकालानुसार्यनलदपद्मकोशीरमंजिष्ठाऽनंतगै-
 रिकंकुमोदकेषु ॥ ततः शुक्लवाससि बध्वा द्वादशरात्रमांतरि-
 क्षेऽभसि दासयेत् ॥ ततश्छायायां विशोष्य स्फटिकमुक्ताप्रवा-
 लकालानुसार्यप्रतिवापं पुनरपि बलिमंगलपूर्वकं महद्वाससा कन्यया
 दृपदि पेययित्वा सुवर्णरजतताम्रशंखशैलद्विरदरदनगर्वलवैदूर्यस्फटि-
 क्रमेपशृंगासनसारान्यतमघटितायामंजनिकायां निधापयेत् ॥ अथ

पुनरपि पूर्ववत्कृतस्वस्त्यधनं सावित्रेण कर्मणा सर्वविद्विजन्मा
विधिवत्तदभिसंस्क्र्यात् ॥ ततो गजस्कंधमारोप्य पांडुरच्छत्रचा-
भरवालव्यजनैरनुगतं तथा शंखदुंदुभिस्वनैर्हिजातिवरप्रयुक्तैश्च वेद-
वादमिश्रैः पुण्याहधोपैः कृतपुष्पोपहारं वैद्यगृहान्नायकगृहमनुप्रवेश-
येत् ॥ अनंतरं च तेन विदेहाधिपोपदिष्टेन सर्वार्थेषु सिद्धेनांजनेन य-
थोक्तानामेवांजनमाजनद्रव्याणामन्यतमया शलाकया गोब्राह्मणपूजा
पूर्वकं शुचिः सनियमो भूत्वा धारणीमिमां विद्यामधीयानः पूतः पूर्व-
मक्षि दक्षिणमंजयेत् ॥ नमश्चक्षुःपरिशोधनराजाय तथागतायार्हते स-
म्यक्संबुद्धाय ॥ तद्यथा ॥ ॐ चक्षुःप्रज्ञाचक्षुर्ज्ञानचक्षुर्विज्ञानचक्षुर्वि-
शोधय स्वाहा ॥ ततः परं तामेव धारणीमनुसंस्मरन् सायं प्रातः
प्रत्यहं ॥ एतत्परमं पवित्रमारोग्यकरमूर्जस्करं सर्वविघ्नहरमंजनम-
श्विभ्यामिंद्रस्य हृत्रवधाम्पुदितस्य प्राक् प्रकल्पितं ॥ तस्मादेत-
द्राज्ञां राजमहामात्राणां च महीं विजिगीषमाणानां ब्राह्मणानां च
वेदाध्ययनमन्यद्वा महच्छास्त्रमवगाहमानानां प्रसन्नमना भिषक्
प्रकल्पयेदिति ॥ भवति चात्र ॥ अयं योगाः प्रवक्ष्यन्ते बृहस्पति-
कृताः शिवाः ॥ यान्तेवमानो नृपतिः शत्रुभ्यो भैति वंचनां ॥ वि-
ल्वाढकीयवक्षारपाटलीवाल्हिकोपणाः ॥ श्रीपर्णीशाल्मलीपुक्ता-
निःकायः प्रोक्षणं परं ॥ सविषं प्रोक्षयेत्तेन सद्यो भवति निर्विषं ॥
यवसंधनपानीयवस्त्रशय्यासनौदनं ॥ कवचाभरणच्छत्रवालव्यजनवे-
श्मचाः सेतुपाटल्यतिविपाशिपुगोपीपुनर्नवं ॥ समंगाविषमूलत्वक्कपि
त्यष्टपशोणितं ॥ सहदंतशठं तद्वत्प्रोक्षणं विषनाशनं ॥ छाक्षा-
प्रियंगुमंजिष्ठासमंगाऽलहरेणुकाः ॥ सप्तष्टचाह्नामधुपुता वैश्रुपितेन
कालिकताः ॥ निखनेद्गोविषाणस्थाः सप्तरात्रं महीतले ॥ ततः
कृत्वा मणिं हेम्ना बद्धं हस्तेन धारयेत् ॥ संस्पृष्टं सविषं तेन

सद्यो भवति निर्विषं ॥ मनोव्हाऽलशमीपुष्पत्वद्विशाश्वेतसर्पपाः ॥
 कपित्थकुष्ठमंजिष्ठाः पित्तेन श्लक्ष्णकल्कताः ॥ शुनो गोः क-
 पिलायाश्च सौम्याख्योऽयं वरोऽगदः ॥ विषजित्परमं कार्यो मणि-
 रत्र च पूर्ववत् ॥ मूषकाजरुहा वा ऽपि हस्ते बद्धा विषापहा ॥
 हरेणुमांसीमंजिष्ठाः रजनीमधुकं मधु ॥ अक्षत्वक् सुरसं लाक्षा श्व-
 पित्तं पूर्ववन्मणिः ॥ वादित्राणि पताकाश्च पिष्टैरेभिश्च लेपिताः ॥
 श्रुत्वा दृष्ट्वा समाधाय सद्यो भवति निर्विषः ॥ त्र्यूपणं पंचलवणं मं-
 जिष्ठां रजनीद्वयं ॥ सूक्ष्मैलां त्रिवृतां पत्रं विडंगार्नीद्रवारुणी ॥
 मधुकं चेति सक्षौद्रं गोविषाणे निधापयेत् ॥ तस्मादुष्णांबुना मात्रां
 प्राग्भक्तं योजयेत्तथा ॥ विषं मुक्तं जरां याति निर्विषेऽपि
 न दोषकृत् ॥ जतुसर्जसोशीरसर्पपापत्रवालकैः ॥ संवेष्टारुक्कर-
 पुरैः कुसुमैर्जुनस्य च ॥ धूपो वासगृहे हन्ति विषं स्थावरजंगमं ॥ न
 कीटाः सविषास्तत्र नोदुरा न सरीसृपाः ॥ न कृत्वाः कर्मणाद्याश्च
 धूपोऽयं यत्र दह्यते ॥ शिखिपिच्छं बलाकास्थि सर्पपाश्वंदनं धृतं
 धूपो विषघ्नः शयनवसनासनगेहगः ॥ विशालाख्योपमंजिष्ठायष्टीलवण-
 पंचकं ॥ द्विनिशापत्रवेष्टैलात्रिवृत्पूर्णं समाक्षिकं ॥ पूर्वोक्तं त्र्यूप-
 णादिं च स्नानीयेऽभसि योजयेत् ॥ काथोऽथवाऽर्ककुसुमश्वे-
 तापामार्गसर्पपैः ॥ सदध्याज्यः कृतो घुक्तैः समाचीनाकुलीयकैः ॥
 कल्को वा चंदनशीरपिलाशट्टमवलकैः ॥ मूर्खैलवालुसुरसनाकुली-
 तंदुलीयकैः ॥ कायः सर्वोदकार्येषु काकमाचीघृतैर्हितः ॥ रोच-
 नापत्रनेपांलीकुंकुमैस्तिलकान्वहून् ॥ विषैर्न बाध्यते स्याच्च नारी-
 नरनृपप्रियः ॥ चूर्णेर्हरिद्रामंजिष्ठाकिणिहीकणनिंबजैः ॥ दिग्धं नि-
 र्विषतामेति गात्रमित्याह गौतमः ॥ नस्यपानांजनालेपैर्युज्यान्
 संजीवनादिकान् ॥ अगदान्विषजग्धस्य तीक्ष्णानि यमनानि च ॥

पिप्पलीमधुकक्षौद्रशर्करैस्तैः सह ॥ हनिशापत्रवेष्टैलात्रिद्व
 चूर्णं समाक्षिकं ॥ पित्तदहनं सिरामोक्षं प्राप्तं विस्त्रावणं पदि ॥
 दृढयावरणं कार्यं प्रागेव हितमिच्छता ॥ पिवेद्धृतमजेपारव्यम-
 मृतं चाप्यमुक्तवान् ॥ सर्पिः क्षौद्रं वधि क्षीरमंततः शीतलं
 जेलं ॥ सितामधुकपालिदीकल्कवन्मांसमिप्पते ॥ गोधाहरि-
 णवचूर्णां संकणाशुंठि पार्षतं ॥ सनागरं सातिविषं शिखिनः स-
 सितोपलं ॥ सुशीताः सघृताभ्रैषां यथास्वं कल्पिता रसाः ॥ विषपी-
 ताय दद्याच्च शुद्धापोर्ध्वमथस्तथा ॥ सूक्ष्मं ताम्ररजः काले सक्षौ-
 द्रं दृढिशोधनं ॥ शुद्धे दृढि ततः शाणं हेमचूर्णस्य दापयेत् ॥ न
 सज्जते हेमपणि पद्मपत्रंबुवह्निपं ॥ जायते विपुलं चायुर्गरेष्येष्ट
 विधिः स्मृतः ॥ इत्थं विषगरादिभ्यो रक्षेद्द्वयो नरेश्वरं ॥ स्यात्तदु-
 च्छेदउच्छेदः प्रजानां सर्वकर्मणां ॥ आज्ञाधैर्यक्षमात्यागा मानु-
 पत्वेऽप्यमानुषाः ॥ यद्वाङ्मा कर्मभस्तस्मादाराध्योऽसावर्ताद्रियैः ॥
 यत्र साक्षान्नृपस्तत्र विज्ञातः प्रविशेद्विपक् ॥ न संमतोऽप्यनुचितं
 पानस्यानासनं सजेत् ॥ उचितं पुरतो राज्ञस्तिष्ठेद्वाक्यं न चाक्षि-
 पेत् ॥ अहीनकालं राजार्थं स्वार्थं प्रियहितैः सह ॥ देशे काले प-
 रार्थं च वदेद्धर्मार्थसंहितं ॥ नानुशिष्यादपृच्छंतं महदेतद्वि ता-
 हसं ॥ नाचरेदहितेनैनं मूलच्छेदकरं हितम् ॥ अनुकूलं हितं वाच्यमहि-
 साद्वारयेन्मिथः ॥ उदारैः सांतपन्वाक्यैर्दोषश्चेत्तदुपेक्षया ॥ नूय्यां वा प्र-
 तिवाक्ये स्याद्वर्जयेत् द्वेषसंकथां ॥ विषभिदप्यचित्तज्ञो वात्तिशोऽपि
 नु भावयित् ॥ अतिप्रियोपि द्वेष्योऽपि यात्याशु विप्ररोततां ॥ निषेध
 राज्ञे कुर्वीत कार्याणि सुलघून्यपि ॥ न चापाञ्चरिं तिष्ठेत्कोशस्थ-
 नावरोधयोः ॥ स्वल्पेऽपि दर्शयेत्तुष्टिं छात्रेऽनुद्धतमानसः ॥ मिथः कथ-
 नमन्येन कौलीनं दृष्ट्वादितां ॥ षष्ठादि राज्ञः सदृशं राजलीलं

घ वर्जयेत् ॥ दत्तं यत्तु नृपेणैव तद्धार्यं तुष्टिद्वये ॥ हसितव्ये स्मितं
 कुर्यात्प्रभोरेवानुवृत्तितः ॥ उच्यमानेऽवलंबेन परमर्मणि मूकतां ॥
 स्वमर्मणि तु बाधिर्यधैर्यमाधुर्यसौष्टवं ॥ अत्यायासेन नात्मानं
 कुर्यादतिसमुच्छ्रितं ॥ पातो यथा हि दुःखाय नोच्छ्रायः सुखकृत-
 था ॥ आसन्नसेवा नृपतेः क्रीडा शस्त्राहिपावकैः ॥ कौशले-
 नातिमहता विनीतैः सा निरुह्यते ॥ प्राप्य दुष्प्रापैश्वर्यं बहु-
 मानं च भूपतेः ॥ यथोपभुंजीत चिरं तथा स्यादप्रमादवान् ॥
 विदध्यात्परितः शय्यां रक्षामंत्रातिमंत्रितान् ॥ रात्रौ सिद्धार्थकान्
 भूतिमक्षतैरन्वितां शुचिं ॥ रक्षाशक्तिं तयोच्छीर्य सयवा-
 कुरयावकां ॥ सदूर्वं पूर्णकलशं सपुष्पफलपल्लवं ॥ उपहारं च सं-
 ध्यायां भुक्त्वाचाते निशासु च ॥ एतत्त्वस्त्ययनं कर्म कर्तव्यं शु-
 चिनाऽऽशु च ॥ आयुष्यं पौष्टिकं भूतविपकार्मणपाप्मजित् ॥ सं-
 क्षेप एव विपपालनसाधनाय प्रोक्तस्तु विस्तरविधिः पुनरुत्तरेषु ॥
 आलोक्य सम्यगखिलं मतिपूर्वकारी भुंजीत तं परिकल्प्य वि-
 कारचिह्नं ॥ इति विपगरक्षोरक्षणायोपदेशं भजति नरपतिर्यो नि-
 त्यमेवाप्रमत्तः ॥ निजपुररिपुटंदैरप्रधृष्यो महात्मा जनयति स ज-
 नानां क्षेमयोगौ चिराय ॥ इत्यन्नरक्षा० नामाष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

अथातो विरुद्धान्नविज्ञानीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ प्रा-
 म्यानुपौदकपिशितानिमधुगुदतिलपयोभापमूलकविसैर्विरुधान्यैश्च
 नैकष्यमद्यात् ॥ विशेषतः पयसा मत्स्यान् ॥ उभयं ह्येतन्मधुर-
 रसविपाकत्वादत्यभिष्यंदि शीतोष्णवीर्यत्वात्परस्परं विरुद्धं ॥ ते-
 ष्वपि विशेषेण चिलिचिगः ॥ स पुनः शकली लोहितनयनः सर्वतो
 लोहितराजिः प्रायो भूमौ विचरति ॥ सोऽत्यभिष्यंदितमत्वात्सुतरां-
 व्याधीनुपजनयत्यामविषं च ॥ सर्वं चाम्लं द्रवमद्रवं पयसैकष्यं विरु-

द्वं ततउत्तरं वा विरुद्धं फलं च ॥ कंगुवरकमकुष्ठकुलत्थमापनिष्यावा
 श्व ॥ न मूलकादि हरितकं मक्षयित्वा पयः सेव्यं कुष्टावाधमयात् ॥
 पौष्करं रोहिणीकं जातुकं वा शाकं सह मधुपयोभ्यां नाभ्यवहरेत् ॥
 ताभ्यां च सह कपोतान् सर्पपतैलभृष्टान् ॥ तथा सर्पपतैलभृष्टा-
 नां मत्स्यवराहाणां मांसानि ॥ बदराणि श्वाविहराहमांसानि चै-
 कध्यं ॥ पित्तेनाममांसानि ॥ दध्ना कुक्कुटं पृपतं च ॥ कुसुंमशाके-
 नौरभ्रं ॥ सौवीरकेण तिलशष्कुलीः ॥ क्षीरेण लवणं ॥ मूलकेन माप-
 सूपं ॥ नवनीतेन मूलशाकं ॥ उपोदकां भैरेयमार्दीकाभ्यां ॥ पीलूनि
 करीरैः ॥ विसैर्विरुढकानि ॥ दध्ना मापसूपेन गुडेन मधुना घृतेन वा
 लकुचफलं ॥ दध्ना तकेण तालफलेन वा कदलीफलं ॥ पिप्पलीम-
 रिचाभ्यां मधुना गुडेन वा काकमार्चा ॥ तामेव मत्स्यपचने शृंगवे-
 रपचने वा भाजने सिद्धामन्यत्र नाभ्यवहरेत् ॥ ताभ्यां वा सिद्धां
 रात्रिमुपितां ॥ कांस्यभाजने दशरात्रोपितं सर्पिः ॥ मद्यदधिमधुमह्ना
 तकेषु चोष्णं ॥ तक्रसिद्धः कैंपिलको विरुद्धः ॥ अंगारशुल्यो भासः
 ॥ सुराक्षरापायसाश्चैकध्यं विरुद्धाः ॥ मधुसर्पिर्वसानैलोदकानि स-
 मधृतानि द्विशस्त्रिशः समस्तानि वा ॥ मधुघृते वादिव्योदकानुपाने-
 ॥ मधुपुष्करबीजं ॥ पद्मोत्तरिकाशाकं शार्करो भैरेयो मधु च सहो-
 पयुक्तं सर्वं विरुद्धं वातं चातिकोपयति ॥ हारिद्रकः सर्पपतैलभृष्टो-
 विरुद्धः पित्तं चातिकोपयति ॥ पायसो मथानुपानो विरुद्धः श्लेष्मा-
 णं चातिकोपयति ॥ उपोदका तिलकल्कसिद्धा हेतुरतिसारस्य ॥ ब-
 लाका वारुण्या कुल्माषैश्च विरुद्धा ॥ सैव वराहवसापरिमृष्टा स-
 द्यो व्यापादयति ॥ गोधालावतित्तिस्मयूरकर्पिजलाश्चैरंडदार्वाग्रिसि-
 द्धा ऐरंडतैलसंमूर्च्छिताः ॥ हारीतमांसं हारिद्रशूलकावसक्तं हारिद्रा-
 ग्रिष्ठुष्टं च ॥ तदेव अस्मपांशुपरिध्वस्तं सक्षौद्रं च ॥ तथा मत्स्यनि

स्तलनसिद्धाः पिप्पल्यः ॥ शीतोष्णं नवपुराणमामपकं च नैकध्य-
मद्यात् ॥ सलिताऽभ्यवगाहः सहस्रोष्णामितसस्य त्वग्दृष्ट्योरुप-
घाताय तृष्णाऽभिवृद्धये च ॥ तथैव च पयःपानं रक्तपित्ताय ॥ १-
रीरेणायस्तस्य सहसाऽभ्यवहारश्छादिपे गुल्माय वा ॥ वाचा त्वाय-
स्तस्य स्वरसादाय ॥ इत्यन्नपानद्रव्यविरोधैकदेशो बाहुल्येनोपयो-
गी कथितः ॥ भेषजद्रव्याणां तु यथोपदेशमेव प्रयोगो न्याप्यतरः ॥
तद्विरोधः पुनरतिप्रसंगमयाञ्चोक्तः ॥ न च तद्विज्ञानमेकांतमद्रकं ॥
अपिच ॥ उत्क्लेश्य दोषान्नहरेद्रव्यं पतत्तमासतः ॥ विरुद्धं तद्वि-
धातूनां प्रत्यनीकतया स्थितं ॥ बलिनां मिथोगुणानां विषमतया स-
मतयाऽप्युभयथाऽपि ॥ संस्कारादिवशादपि भवति निसर्गादपि
विरोधः ॥ क्षीरं कुलत्थैः पनसेन मत्स्यैस्तसं दधि क्षौद्रघृते समांशे ॥
वार्यूरवरे रात्रिषु सक्तवश्च तोयांतरास्ते यवकास्तथैव ॥ कुशाग्रीय-
धियामेतदुदाहरणमात्रकं ॥ उपनीतबलं विद्वान्सर्वत्र क्रमते पतः ॥
विस्फोटशोफमद्विद्रधिगुल्मयक्ष्मतेजोबलस्मृतिमतीन्द्रियचित्तनाशा-
न् ॥ कुर्याद्विरुद्धमशनं ज्वरमसृपित्तमैष्टौ गदांश्च महतो विषवच्च मृत्युं ॥
तेष्वाशु कुर्यात्संशुद्धिं शमं वा तद्विरोधिभिः ॥ द्रव्यैस्तेरेव वा पूर्वं शरी-
रस्याभिसंस्कृतिं ॥ व्यायामस्निग्धदीप्ताग्निवयस्थबलशालिनां ॥ विरो-
ध्यपि न पिठायै सात्त्विकमल्पं च भोजनं ॥ दोषादिवैषरीत्येन हरंती रो-
गिणो रुजं ॥ ऐक्यं दधिदुग्धादियोजना न विरुध्यते ॥ योगादिभे-
दाद्यद्यद्वा पथ्यानामप्यपथ्यता ॥ तद्भेदांतरस्तस्मद्विरोधोऽपि नि-
वर्तते ॥ पादांशेन त्यजेत्सात्त्विकमहितं हितमाचरेत् ॥ एकांतरं त-
तश्चोर्ध्वं द्व्यंतरं त्र्यंतरं तथा ॥ क्रमेणानेन संत्यक्ता दोषाः सर्वाद्वि-

१ वातव्याध्यक्षरीकुष्ठमेहोदरभगदराः ॥ अर्शास्ति ग्रहणीत्यष्टौ महारोगाः प्रको-
रिता इति

तौ गुणाः ॥ प्रभवन्ति न पीडयै प्राप्नुवन्ति स्थिरात्मतां ॥ त्रितयं
 चेदमुपपन्नमाहारः स्वमोऽब्रह्मचर्यं च ॥ एभिर्भुक्तिभुक्तैरुपपद्यमुप-
 स्तंभैः शरीरं बलवर्णोपचयोपचितमनुवर्तते यावदायुषः संस्कारः ॥
 तत्राहार उक्तो वक्ष्यते च ॥ कालादिसर्गप्रभवा तमोमूला तमोम-
 ग्री ॥ बाहुल्यात्तमसो रात्रौ निद्रा प्रायेण जायते ॥ श्लेष्मावृतेषु
 स्रोतःसु श्रमादुपस्तेषु च ॥ इन्द्रियेषु स्वकर्मभ्यो निद्राऽऽविशति
 देहिनं ॥ सर्वेन्द्रियव्युपरतौ मनोऽनुपरतं यदा ॥ विषयेभ्यस्तदा
 स्वमं नानारूपं प्रपश्यति ॥ निद्रापतं सुखं दुःखं पुष्टिः काश्यं ब-
 लाबलं ॥ दृपता क्लीबता ज्ञानमज्ञानं जीवितं न च ॥ अकालेऽ-
 तिप्रसंगाच्च न च निद्रा निषेविता ॥ सुखायुपी पराकुर्यात्कालरात्रि-
 रिवापरा ॥ सैव युक्ता पुनर्भुक्ते निद्रा देहं सुखायुषा ॥ योगाभियोगि-
 नां बुद्धिर्निर्मला तपसा यथा ॥ रात्रौ जागरणं रूक्षं श्लिग्धं प्रस्व-
 पनं दिवा ॥ अरूक्षमनभिष्यंदित्वासीनप्रचलापितं ॥ ग्रीष्मे वायु-
 च्छमादानरौक्ष्यरात्र्यल्पभावतः ॥ दिवा स्वमो हितोऽन्यस्मिन्कफपित्त-
 करो हि सः ॥ मुक्त्वा तु भाष्ययानाध्वमद्यस्त्रीभारकर्मभिः ॥ क्रोधशो-
 कभयैः क्लृप्तान् श्वासहिष्माऽतिसारिणः ॥ दृढवालाबलक्षीणक्षु-
 त्त्तृदृशूलप्रपीडितान् ॥ अजीर्ण्यभिहतोन्मत्तान्दिवा स्वमोचितानपि ॥
 धातुसाम्यं तथा ह्येषां श्लेष्मा चांगानि पुष्यति ॥ बहुमेदः कफाः
 स्वप्युः स्नेहनित्पाश्च नाहनि ॥ विपार्तः कंठरोगी च नैव जातु निशा-
 स्वपि ॥ हलीमकशिरोजाढ्यस्त्वैमित्यगुरुगात्रताः ॥ ज्वरभ्रममति-
 भ्रंशस्रोतोरोधाग्रिमंदताः ॥ शोफारोचकटह्वासपीनसाद्वावभेदकाः ॥
 कंदूरुकोठपिटकाकासतंद्रागलामयाः ॥ विषवेगप्रवृत्तिश्च भवेदहितनि-
 द्रया ॥ अपच्यमानो बाहुल्यात्स्रोतां स्यादणुते कफः ॥ ततः स्रोतःसु
 रुद्धेषु जायते गात्रगौरवं ॥ गुरुगात्रस्य चालस्यमालस्यादतिनिद्रता ॥

विरेकः कायशिरसोर्वमनं रक्तमोक्षणं ॥ धूमक्षुत्तद्व्यथाहर्षशोक-
 मैथुनभीक्रुधः ॥ चितोत्क्रंठाऽसुखा शय्या सत्वौदार्यं तमोजयः ॥
 रूक्षान्नं चाहितां निद्रां वारयन्ति प्रसंगिणी ॥ एत एव च विज्ञेया
 निद्रानाशस्य हेतवः ॥ कालशीलक्षयो व्याधिर्वृद्धिश्चानिलपित्तयोः ॥
 निद्रानाशादंगमर्दशिरोगौरवजृम्भिकाः ॥ जाड्यग्लानिभ्रमापक्तितन्द्रा-
 रोगाश्च वातजाः ॥ कफोऽल्पो वायुनोद्धूतो धमनीः संनिरुध्य तु ॥
 कुर्यात्संज्ञापहां तंद्रां दारुणां मोहकारिणीं ॥ उन्मीलितविनिर्मुग्धे
 परिवर्तिततारके ॥ भवतस्तत्र नयने सुते लुलितपश्मणी ॥ अर्द्धत्रि-
 रात्रात्सा साध्या न सा साध्या तत्रः परं ॥ यथाकालमतो निद्रां रात्रौ-
 सेवेत सात्म्यतः ॥ असात्म्याज्जागरादर्द्धं प्रातः स्वप्यादभुक्तवान् ॥
 शीलयेन्मंदनिद्रस्तु क्षीरमिक्षुरसं रसं ॥ आनूपौदकमांसानां भक्ष्यान्
 गौडिकपैष्टिकान् ॥ शालीन्मद्यानि मापांश्च किलाटान्माहिपं दधि ॥
 अभ्यंगोद्वर्तनस्नानमूर्ध्वश्रवणपूरणं ॥ चक्षुपस्तर्पणं लेपं शिरसो वदन-
 स्य च ॥ प्रवाते सुरभौ देशे सुखां शय्यां यथोचिते ॥ संवाहनं स्पर्श-
 सुखं चित्तज्ञैरनुजीविभिः ॥ सर्पिः क्षीरानुपानं च जीवन्तीयैः शृतं पिबेत् ॥
 कांताबाहुलताऽऽश्लेषो निर्वृत्तिः कृतकृत्यता ॥ मनोनुकूला विषयाः
 कामं निद्रासुखप्रदाः ॥ ब्रह्मचर्यरतेर्ग्राम्यसुखनिस्पृहचेतसः ॥ निद्रा
 संतोषतृप्तस्य त्वंकालं नातिवर्तते ॥ एतान्येव च भूयिष्ठं निद्रालुः प-
 रिवर्जयेत् ॥ कालस्वभावाऽऽमयचित्तदेहखेदैः कफागंतुतमोभवा
 च ॥ निद्रा विभर्ति प्रथमा शरीरं पापात्मिका व्याधिनिमित्तमन्या ॥
 ग्राम्यधर्मप्रवृत्तौ तु रजस्वलामनिष्टाचारामशस्तामतिस्थूलामतिकृशां
 गर्भिणीं सूतिकामनुत्तानां विकृतांगीं गणिकामप्रजसं दुष्टयोनि
 मन्ययोनिमन्यस्त्रियं विशेषाच्च वयोवर्णदृद्धां सगोत्रां गुरुभिन्नबंधुभ-
 त्यपत्नीं वर्णिनीं तथा चैत्यचत्वरचतुष्पथोपवनश्मशानायतनसालिलौ-
 षधिद्विजगुरुमुरनृपालयेष्वहनि गोसर्गे मध्यंदिनेऽर्द्धरात्रे पर्वदिने-

प्वनंगे पिपासुरप्रणीतसंकल्पो वा न गच्छेत् ॥ विशेषेण चातिव्य-
 थायितां गर्भिणीं नवप्रसूतामृतुमतीं संवृतयोनिं च न विपरीतव्य-
 थाये योजयेत् ॥ मूर्द्धादिघातं च परिहरेत् ॥ न च निपेकाभिमु-
 खं शुक्रं धारयेत् ॥ मनःशरीरस्थितिमात्रमेव सेवेद्वयायं न च त-
 स्परः स्यादिति ॥ भवति चात्र ॥ विश्रब्धदृष्टो रहसि तत्कामस्तरुणः
 पुमान् ॥ समस्थितांगः सुरभिर्मुक्तमूत्रादिरव्ययः ॥ नानाशितो नात्य-
 शितो दृष्याणां तर्पितस्त्र्यहान् ॥ नारी नारीगुणैर्युक्तां सहपूर्वगुणां व्रजेत्
 द्यद्वाहसंतशरदोः पक्षादृष्टिनिदाघयोः ॥ सेवेत कामतः कामं हेमंते
 शिशिरे बली ॥ स्नानांगरागव्यजनैन्दुपादमांसासवक्षीररसान् रसाढां ॥
 भक्ष्यान्सिताढधान्सलिलं सुशीतं सेवेत निद्रां च रतांततांतः ॥ स्त्रीसं-
 संसर्गाद्धि सद्यः स्यात्क्रीवता बलिनामपि ॥ एवं त्वाप्याध्यते शीघ्रं
 तेषां शुक्रं च धाम च ॥ दृष्ट्वाऽपुरोजःशुक्राणां क्षयं मेढ्राश्रया-
 न्गदान् ॥ वायोः कोपमधर्मं च मूढः प्राप्नोत्यतोऽन्यथा ॥ उत्तानो
 वेगरोधी वा दृद्धिमेहाश्मशर्कराः ॥ तिमिरादिगदोत्पत्तिं मूर्द्धाघा-
 हननात्पुवं ॥ भ्रमक्लमोरुदौर्बल्यबलधात्विन्द्रियक्षयाः ॥ अपर्वमरणं
 च स्याद्विशेषेणातिमैथुनात् ॥ न चर्तपोडशाद्वर्षात्सप्ततेः परतो न
 च ॥ आयुष्कामो नरः स्त्रीभिः संयोगं कर्तुमर्हति ॥ अतिबालो
 ह्यसंपूर्णसर्वधातुः स्त्रियं व्रजन् ॥ उपतप्येत सहसा तडागमिव का-
 जलं ॥ शुक्रं रूक्षं यथा काष्ठं जंतुजग्यं विजर्जरं ॥ स्पृष्टमाशु
 विशीर्येत तथा दृढः स्त्रियं व्रजन् ॥ कायस्य तेजः परमं हि शुक्र-
 माहारसारादपि सारभूतं ॥ जितात्मना तत्परिरक्षणीयं ततो वपुः
 संततिरप्युदारा ॥ अप्रमत्तो भजेद्भावांस्तदात्वसुखसंज्ञकान् ॥ सु-
 खोदकेषु सज्जेत देहस्यैतदलं हितं ॥ भज्ञापराधोऽसात्म्यार्थसंयोगः
 कालवैरुतं ॥ हितेऽपि रतमाहारे योजयंत्यामर्षैरं ॥ नापध्यसेविनं

सद्यः प्रव्रथन्ते तदा मलाः ॥ प्रकोपं प्रतिबध्नान्ति भिन्नैर्दूष्यादिभि-
 र्यदा ॥ न च सर्वोपचारोऽपि सर्वदा सर्वदोषहृत् ॥ न हि सर्वा-
 ण्यपध्यानि तुल्यदोषाणि नैव च ॥ सर्वे तुल्यबला दोषा न सर्वाणि
 वपूँषि च ॥ व्याधिक्षमत्वे शक्तानि यतोऽपथ्यं तदेव तु ॥ गच्छत्यप-
 ध्यतमतां तुल्यदूष्यादिर्वर्द्धितं ॥ न एव च पुनर्दोषा हेतुभिर्बहुभि-
 श्विताः ॥ मिथो विरुद्धा बलिनो दीर्घकालानुबन्धिनः ॥ सर्वे समं
 प्रकुप्यन्ति प्राप्याल्पमपि कारणं ॥ प्राणायतनमाश्रित्य गंभीराः स-
 र्वमार्गगाः ॥ देहे हितोचिते ते स्पृशिरादप्याशुकारिणः ॥ अहि-
 तान्यपि चान्येषामभ्यासादुपशेते ॥ दोषाश्चैषां क्षयं यांति कर्म
 धातातपादिभिः ॥ भिन्नाहारवयःसात्म्यप्रकृतीनां समं भवेत् ॥
 एको विरुतवाय्वादियुगपत्सेवनाद्गदः ॥ वातादीनां तु विरुति-
 र्विरुताद्बहुवारतः ॥ भौमांतरिक्षदिव्येभ्य उत्पातेभ्यश्च जायते ॥
 संभवः पुनरेतेषां कर्मणः सामुदायिकात् ॥ दुष्टो वायुरभिध्यंदी
 स्तिमितोऽत्युष्णशीतलः ॥ कुंडली भैरवरवः परुषोऽनार्तवो बली ॥
 अन्योन्यव्पाहतगतिः पांसुबाष्पविपान्वितः ॥ रसवर्णादिविरुतम-
 पक्रांतविहंगमं ॥ निंदितप्रभवं तोयमुपक्षीणजलाशयं ॥ मक्षिका-
 मूपिकाव्प्रालवहूत्पातप्रदूषितः ॥ देशोऽपथ्यान्बहुलो नष्टधर्म-
 महौषधिः ॥ कालश्च विपरीतोऽतिहीनलिंगो यथायथं ॥ एते दुष्परि-
 हारत्वादहितायोत्तरोत्तरं ॥ येषामनियतं कर्म तस्मिन्काले सुदारुणे ॥
 कर्म पंचविधं तेषां योज्यं तद्वद्रसायनं ॥ शस्यते देहवृत्तिश्च भेषजैः
 पूर्वमुद्धृतैः ॥ ब्रह्मचर्यं दया दानं सदाचाररतिः शमः ॥ सद्धर्मः सत्क-
 था पूजा देवर्षीणां जितात्मनां ॥ देशानामविषजानां साधूनां च निपे-
 वणं ॥ दैवव्यपाश्रयं चेष्टं कर्म जीवितरक्षणं ॥ हेमन्तादिषु कुर्वीत स्वं
 स्वं चाकालिकेष्वपि ॥ विधिं तच्छीलनं यस्माच्छीतादिहृद्दकारितं ॥

ऋतुचर्या हि शीतोष्णवृष्टिदोषप्रतिक्रिया ॥ अतएवर्तुचर्यायां हेमन्त-
 शिशिरौसमौ ॥ सर्वप्राणमृतां नित्यमायुर्गुक्तिमपेक्षते ॥ दैवे पुरुष-
 कोरे च स्थितं ह्यस्य बलावलं ॥ अन्यजन्मकृतं कर्म दैवं पौरुष-
 मैहिकं ॥ विद्यात्ते कर्मणी त्रेधा श्रेष्ठमध्यावरत्नतः ॥ तयोरुदारयो-
 र्गुक्तिर्दीर्घस्य सुसुखस्य च ॥ नियतस्यायुषो हेतुर्विपरीतस्य चाप-
 रा ॥ मध्या मध्यस्य मिश्रस्य संकीर्णा शृणु चापरं ॥ दैवं पुरुषका-
 रेण दुर्बलं ह्युपहन्यते ॥ तथा दैवेन बलिना पौरुषं कर्म दुर्बलं ॥
 दृष्ट्वा तदेके मन्यन्तेऽनियतं मानमायुषः ॥ कर्म किंचित्कर्त्ताचत्काले विपा-
 के नियतं महत् ॥ किंचिच्च कालनियतं प्रत्ययैः प्रतिबोध्यते ॥
 एवं च द्विविधो मृत्युः कालाकालविभेदतः ॥ उपदिष्टस्तत्रैव हि-
 ताहितविधिक्रमः ॥ एकोत्तरं मृत्युशतं ब्रुवते वेदवादिनः ॥ तत्रैकः
 कालसंयुक्तः शेषास्त्वागंतवः स्मृताः ॥ श्वेनाजिरादियागेन भ्रातृ-
 व्यस्य तथाच तैः ॥ दैर्घ्यश्रवससांमाद्यैर्विहितः स्वात्मनो वधः ॥ आयु-
 ष्कामस्य तत्प्राप्तिस्तथेष्टया मित्राविंदया ॥ सर्वस्मादेवचात्मानं गोपाये-
 दीदृशी स्मृतिः ॥ तथा मरणमुद्दिष्टं सौगतानां चतुर्विधं ॥ विपमाप-
 रिहारेण जायते नियतायुषां ॥ ध्रुवं रोगित्वमन्येषां मृत्युरेव त्वपर्वणि ॥
 अकांडशस्त्रघाताद्यैः प्रत्यक्षो मृत्युरन्यथा ॥ उद्धांतचंडमातंगतु-
 रंगादिसमागमं ॥ अरातिदुष्टबाध्यादिसाहसाहितभोजनं ॥ वर्जयेदिति
 न ब्रूयुर्मुनयो दिव्यचक्षुषः ॥ दैवव्यपाश्रयादींश्च रसायनविधिं
 न वा तेऽपि यथाकाममायुषः स्थितिमायुषुः ॥ अहिर्निह-
 गजादिभ्यो विदुषां न भयं भवेत् ॥ मिथ्या प्राकारदुर्गाणि मिथ्या
 मारणरक्षणं ॥ आयुष्कामस्य मिथ्यैव परदारादिवर्जनं ॥ मंत्रदे-

१ अथाकालमृत्युमाह २ किंचिन्नेतिपाठः ३ भ्रातृव्यस्य शत्रोः भ्रातृभ्यो भ्रातृजदि-
 पावित्यमरः ॥ ४ सोमाद्यैर्विहितस्त्वात्मनोवधइतिपाठः ५ भुतिरितिपाठः ६ विने-
 तिपाठः

धतयाऽऽहूता नाचक्षीरन्महाहयः ॥ विपसृतप्रवृद्धस्याभावभावौ
 तदायुषः ॥ संन्यासरोहिणीकादिग्रस्तस्य सहसा भवेत् ॥ उपे
 क्षया न मरणं जीवितं वा चिकित्सया ॥ ग्रन्थं नृसहस्रस्य युद्धेऽ-
 न्योन्यमभिघ्नतः ॥ साधुवृत्तस्य चातुल्या न भवेदायुषः स्थितिः ॥
 नायुधैर्द्विपार्मद्राद्या नौपधैरार्तमश्विनौ ॥ उपक्रमेरन्न भवेदकालमरणं
 यदि ॥ घटानामामपकानां पालनापरिपालनैः ॥ विराशुकालव
 र्तित्वं चित्रस्थानां च दृश्यते ॥ इत्यत्यंतप्रसिद्धेऽपि सिद्धे सर्वा
 गमैरपि ॥ दृष्टेऽप्यकाठमरणे विचिकित्सेत्कथं बुधः ॥ गुणवद्भि
 पगादीनां संभवे संभवेत्तु यः ॥ मृत्युस्तं कालजं प्राङ्गुरितरं तद्विपर्य
 ये ॥ यथा रथो बाह्यमानो न्यापेन क्रमशः क्षयं ॥ यायादात्मवता-
 मायुस्तथाऽन्येषां विपर्ययः ॥ शुचितैलदशो दीपः कीटवाताद्यपीडितः ॥
 दीप्तिमान्वर्त्तते सम्पक् यथैवास्त्रेहसंक्षयात् ॥ स एवातो यथा च स्या-
 द्विपरीतो विपर्यये ॥ हिताहितोपचारेण तथैव पुरुषो ध्रुवं ॥ सर्व-
 मन्यत्परित्यज्य शरीरं पालयेदतः ॥ तदभावे हि भावानां सर्वाभा-
 वः शरीरिणां ॥ नगरी नगरस्येव रथस्येव रथी सदा ॥ स्वशरीरस्य
 मेधावी कृत्येष्ववहितो भवेत् ॥ आहारकल्पनाहेतून्स्वभावादीन्वि-
 शेषतः ॥ समीक्ष्य हितमश्रीयाद्देहो ह्याहारसंभवः ॥ मीलज्जायं-
 त्रणालोमहर्षशोकवशंगतः ॥ न जातु धारयेद्देगांस्तद्धि सर्वापदां प-
 दं ॥ हितमभ्यस्यतः पुंसो नाकाले कालदंष्ट्रया ॥ संजायते पराम-
 र्शो बलोत्साहैर्द्रियायुषां ॥ अहितानि च संत्यज्य दोषमप्याभुया-
 द्यदि ॥ तथाप्यान्वृण्यमायाति साधूनामात्मवानिति ॥ यच्च रोगसमु-
 स्थानं न शक्यमिह केन चित् ॥ परिहर्तुं न तत्प्राप्य शोचितव्यं मनी-
 पिणा ॥ हिताहारविहाराणां सदाचारनिषेविणां ॥ लोकहयव्यपेक्षाणां
 जीवितं ह्यमृतायते ॥ गृध्रग्राम्यसुखे वश्यः क्लेशानां हतसत्पथः ॥ मूढो

जीवत्पनर्थाय दुर्गातिं परिहृयन् ॥ विदुषां ऽतः शरीरस्थान्नित्यं सन्नि-
हितानरीन् ॥ जित्वा वज्र्यानि वज्र्यानि चिरं जीवितुमिच्छता ॥ तदा त्वे-
चानुबंधे वा तस्मात्कर्माशुभोदयं ॥ स्मरन्नात्रेयवचसो न धीमान्कर्तु-
मर्हति ॥ ॥ इति विरुद्धान्नविज्ञानीयो नाम नवमो ऽध्यायः ॥ ९ ॥

अथातो ऽन्नपानविधिमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ विधिविहितमन्न-
पानमिष्टेन्द्रियार्थमायतनमायुषो ब्रुवते ॥ यत्तदायत्तानि ह्योजस्तेजोधा-
र्त्विन्द्रियबलनुष्टिपुष्टिप्रतिभारोग्यादीनि ॥ तर्दिपना चांतरग्रेः स्थितिः ॥
अग्निमूलं च देहधारणमिति ॥ अथात्मवान् स्वभावसंयोगसंस्कार-
मात्रादेशकालोपयोगव्यवस्थाः सप्ताहारकल्पनाविशेषाणां स्वास्थ्य-
स्वास्थ्यफलानां हेतुभूताः समीक्ष्य हितमेवानुरुध्येत ॥ तत्र स्वभाव-
तो दिव्योदकरक्तशालिपष्टिकमुद्गेणलावादयो लघवः ॥ क्षीरेक्षुमीहि-
मापानूपा मिपादयो गुरुव इति ॥ ते खल्वपि संयोगादिविशेषैरन्यथात्वं
प्रतिपद्यन्ते ॥ तत्र संयोगो नाम हयोर्वहूनां वा संहतीभावः ॥ स वि-
शेषमारभते यन्नैकशो नैकदोषाणि द्रव्याणि ॥ संस्कारस्तु तोयाम्नि-
सन्निकर्पशौचमंथनदेशकालभावनाभाजनादिभिरुपजन्यते ॥ मात्रा
पुनः पिंडपरिमाणतः समुदायेन प्रतिद्रव्यापेक्षया चाहारराशिः ॥ देशो
द्रव्यस्योपयोक्तुश्चोत्पत्त्यवस्थाने ॥ तत्र पुनरुपयोक्ता स्वस्थानुरत्नतः
प्रकृतिभेदतश्च परीक्ष्यः ॥ कालस्तु ऋतुव्याध्यपेक्षो जीर्णाजीर्णलक्षण-
श्च ॥ अजीर्णं हि पूर्वस्याहारस्यापरिणतो रस उत्तरेण संसृज्यमानः सर्वा-
न्दोषान्प्रकोषयत्याशु ॥ जीर्णे तु स्वस्थानस्येषु दोषेषु वातानुलो-
म्पात्पृष्ठेषु मूत्रपुरीषवेगेषु विशुद्धे पूद्धारदयस्त्रोणो मुखेषु विशद-
करणे लघुनि शरीरे ऽग्रावुदीर्णे जातायां बुभुक्षायामभ्यवहृतम-
न्नममदूपपदोषानापूर्वत्ववर्णानभिवर्द्धयति ॥ केवलमयमेव का-
लो भोजनस्य ॥ अतीतकालं पुनस्तद्वातविष्टत्वं कृच्छ्रादिपच्य-

ते कर्षयत्यन्नरुचिं च पुनरुपहन्ति ॥ उपयोगव्यवस्था तु नास्मा-
तो न दिग्वासा नैकवस्त्रधृक् न मलिनवसनो नाद्रुत्वा नाजपित्वा
नानिरूप्य देवताभ्यो न पितृभ्यो नादत्वाग्रमग्रये न गुरुभ्यो
नातिथये नाभ्यागतेभ्यो न श्ववयःश्वपचेभ्यः प्रत्यवेक्ष्य चाश्रि-
तानपि तिरश्चः परिगृहीतान् प्रशस्तदेशकालोपकरणयुक्तः स्वर्गी
विभूषितः सुगंधिरार्द्रपाणिपादः सुविशुद्धवदनोऽभिमतसहायः केश
मक्षिकाद्यजुष्टमनिंद्यमनिंदन्न निर्दितं पुनर्नोष्णीकृतं नात्युष्णमनुप-
दग्धं सुसिद्धमलोलो नासात्म्यं नाविदितं नाविदितागमं नातिसायं
नातिप्रगे नाकाशे नातपे नांधकारे नाधो दक्षस्य न शय्यास्थो नोन्न-
म्य प्रदेशिनीं न पात्रे मित्रे नासंवृते न मलिने भावदूषिते वा न चा-
सनस्थितेन हस्तेन प्राङ्मुखः सुमनाः शुचिभक्ताक्षुधितानुकूलजनो-
पाहितं हितमन्नमश्रीयात् ॥ न पर्युषितमन्यत्र मांसोपदंशभक्ष्ये-
भ्यः ॥ नाशोपमन्यत्र दधिमधुघृतसलिलसक्तुशुक्तपायसेभ्यः ॥ अ-
पिच ॥ स्निग्धं लघूष्णमविलंबितमनतिद्रुतमजल्पन्नहसंस्तन्मनाः
समीक्ष्य सम्यगात्मानं ॥ स्निग्धलघूष्णानि हि बन्हिमौदर्यमुदी-
रयन्ति कोष्ठं परिशोधयन्ति घातून् विकुर्वन्ते क्षिप्रं जीर्यत्यनिलम-
नुलोमयन्ति ॥ तथा स्निग्धं दृढीकरोतीन्द्रियाण्युपचिनोति शरी-
रमपचिनोति जरसं बलमभिवर्द्धयति वर्णप्रसादमभिनिर्वर्त्तय-
ति ॥ लघु च पुनः त्वभावादिभिरन्नमप्रतिपीडयद्दोषानव्यथमानं
परिणाममेति ॥ विपन्नमपि चाल्पदोषं भवति ॥ उष्णं पुनर्जनय-
ति रुचिमुपशोषयति श्लेष्माणं ॥ विलंबितं तु भुंजानो न तृप्तिम-
धिगच्छति बद्धु च भुंक्ते शीती भवति चान्नजातं विपमपाकं च भव-
ति ॥ अतिद्रुतं तु भुंजानस्य जल्पतो हसतो ऽन्यमनसो वा भवे-
दुत्सहेहनमवसादनं भोजनस्याप्रतिष्ठानं गुणदोषाविभावनं च ॥ समीक्ष्य

सम्यगात्मानमिति ॥ ममेदं सात्म्यमिदमसात्म्यमिति च नित्यमप्रमत्तः
 प्रत्यवेक्षेत ॥ तत्र सात्म्यं नाम सहात्मना भवत्यतस्तदौचित्यादुपशेत
 इत्येके ॥ सात्म्यविपरीतमनुपशयादसात्म्यं ॥ अन्ये पुनः प्रकृतिवयो-
 देशर्तुदोषव्याधिवशेन सात्म्यं बहुविधमिच्छन्ति ॥ ते ह्युपशय-
 भाचमंगीकृत्य विपरीतगुणमप्युपचारेण सात्म्यमाचक्षते ॥ तुल्यगुणं
 चानुपशयादसात्म्यं ॥ सात्म्यं तु प्रवरावरमध्यविभागेन त्रिविधं ॥
 तत्र सर्वरसं प्रवरमेकरसमवरं मध्यं तु मध्यममेव ॥ तेषु प्रवरं समदो-
 षस्योपदिशन्तीति ॥ तेषामपि क्रमेण सात्म्यमपि चाहितं पादेन
 पादांशेन वा विवर्जयेदित्युक्तं प्राक् ॥ तत्र यदाहारजातं समान्धातू-
 ननुवर्तयन्ति विपमांश्च समीकरोति तत्समास्ततो हितं ॥ विपरीतम-
 हितं ॥ तत्पुनर्मात्रायोगादिवैचित्र्यादनियतमपि यथोपदेशं यथाभू-
 चिष्टं च शीलयेत्परिहरेच्च ॥ तथा विशेषतः समशनमध्यशनममात्रा-
 शनं विपमाशनं च वर्जयेत् ॥ तत्र पथ्यापथ्यमेकत्र भुक्तं समशनं ॥
 भुक्तस्योपरि भुक्तमध्यशनं ॥ अमात्राशनं पुनः पृथगेवोपदेक्ष्यते ॥
 अप्राप्तातीतकालं तु भुक्तं विपमाशनमिति ॥ भुञ्जानस्तु पेयायूपरसा-
 न्न्यंजनानि राजनेषु पात्रेषु निदध्यात् ॥ परिशुष्कप्रदिग्धानत्युष्णं च
 पयः सौवर्णेषु ॥ खलकंदूरकंबलिकान्कांस्येषु ॥ रागखांडवसंढकान्
 बज्रवैडूर्यविचित्रेषु ॥ घृतमायसे ॥ पयः सुशीतं ताघ्रमये ॥ पानीय-
 पानकानि च मृद्धेमस्फाटिकमयेषु ॥ ओदनं च विस्तीर्णं मनोरमे स्था-
 ने ॥ अन्यथा ह्रिवर्णगंधरसान्यत्वादहितं स्यात् ॥ अपिच ॥ दक्षिणपार्श्वे
 भक्ष्यं स्थापयेत् ॥ सव्ये पेयं मुखोद्धर्पणपिंडो च ॥ मध्ये भोज्यमिति ॥
 यथाऽग्निसात्म्यं तु प्राक् द्रवमुपशुष्कं वाऽश्नीयात् ॥ प्रागेव तु गुरु स्वादु
 म्लिग्धं च ॥ मध्येऽम्ललवणं ॥ अंते रुक्षं द्रवमितरसयुक्तं च ॥ तत्र

मंदाग्नेर्द्रव्येण समुत्तेजितोष्मणोऽन्यदुपयुक्तं सम्यक्पाकमेति ॥
 अनुपानं तु सलिलमेव श्रेष्ठं सर्वरसयोनिद्यात्सर्वभूतसात्म्यत्वाज्जीव-
 नादिगुणयोगाच्च ॥ तच्छीतं दधिमधुगोधूममद्यविशेषेषु सर्वेषु च विदा-
 ह्यिषु शरद्वीष्मयोश्च ॥ उष्णं पिष्टमप्येष्वन्येषु च दुर्जरेषु हेमन्ते च
 ॥ द्रवद्रव्यविज्ञानीयं चेत्सेत ॥ क्षीरं शालिपष्टिकयोस्तक्षोपवासा-
 ध्वभाप्यस्त्रीव्यापामकृन्तबालदृष्टेषु ॥ मांसरसः शोषादिषु ॥ बाले
 स्वम्लानि च ॥ पित्ते शर्करोदकं ॥ त्रिफलोदकं तु सक्षौद्रं श्लेष्मणि
 प्रायशश्चाक्षिगलरोगेषु ॥ मस्त्वेव वा दधनि कूचीकाकिलाटयोश्च ॥
 धान्याम्लं मरुतं वा शाकावरान्नेषु ॥ मद्यं मांसेषु फलाम्ल-
 मंबुवाऽऽसवांश्च विविधान् विभज्य प्रयोजयेत् ॥ विशेषतस्तु
 मध्वासवान् ग्राम्येषु ॥ तीक्ष्णान् फलासवान्वन्येषु ॥ न्यग्रोधा-
 दिफलासवान्विष्किरेषु ॥ अर्कसेलुशिरीषकपित्थासवान्विलेशयेषु
 दिग्बहनेषु च ॥ अम्लफलासवान्प्रसहेषु ॥ काशेक्षुपद्मबीजशृं-
 गाटककसेरुकमृद्दीकामदिशसवान् क्षौद्रयुक्तं वा शीतमुदकमुदश्वि-
 द्वा महामृगेष्प्रीदकेषु च ॥ सुरां प्रतुदेषु तथा श्रमार्तेषु रुशेषु च ॥
 मधूदकं स्थूलेषु ॥ मद्यं मद्यमांससात्म्याल्पाग्निषु ॥ अपिच ॥ स-
 मासेनान्नविपरीतमविरोधि च ॥ अनुपानं खलु तर्पयति प्रीणय-
 त्यूर्जयति हंहयति देहस्य पर्याप्तिमभिवर्द्धयति शुक्तमवसादय-
 त्यन्नसंधातं भिनत्ति मार्दवमापादति क्लेदयति सुखपरिणामितामा-
 शुष्यवायितां चाहारमुपनयति ॥ वर्ज्यं तूर्ध्वजत्रुगदश्वासकः सप्रसेक-
 हिध्मास्त्रभेदोरःक्षतिभिर्गीतभाप्यप्रसक्तैश्च ॥ तेषां हि प्रदूष्यामा-
 शयमुरःकंठस्थितमाहारजं स्नेहमासाद्य तदभिष्यंदाद्रिसादच्छर्द्यादी-
 नामयान्विदध्यात् ॥ पीत्वा च भाप्यगेयाध्वस्वप्नाच्च शीलयेत् ॥
 पानं तु प्रक्लिन्नदेहमेहकंठाक्षिरोगग्रणिनइति ॥ ततः पाणिगतमन्न-

मन्येनापनीय दन्तांतरस्थं च शनैः शोधनेन विशोध्य विधाय लेपगंध-
 स्नेहापनोदमाचांतौऽगुल्यग्रगलितांबुपरिपिक्तनेत्रस्तांबूलादिरुतवदन-
 वैशद्यो धूमपानादिद्वतोर्ध्वकफवेगः पदशतमात्रं गत्वा वामपार्श्वेन
 संविशेत् ॥ द्रवोत्तरभोजनस्तु शय्यां नातिसेवेत् ॥ यानप्लवनबाहना-
 ध्यातपांश्च मुक्तवान्वर्जयेत् ॥ आहारपरिणामकराः पुनरूप्मा वायुः
 क्लेदः स्नेहः कालः समयोऽगश्च ॥ तत्रोष्मा पाचयति वायुरपकर्षति
 क्लेदः शैथिल्यमापादयति स्नेहो मार्दवं जनयति कालः सर्ववपुर्व्या-
 सिमभिनिर्वर्तयति ॥ समयोऽगस्त्वेपां परिणामधातुसाम्यकरः संप-
 द्यते ॥ समयोऽगस्य पुनः कारणान्पुचितो हितश्च देहसंस्कारोऽभ्य-
 वहारश्चेष्टा शयनं सौमनस्यं च ॥ परिणामतस्त्वाहारगुणाः शरीरज-
 गुणभावमापद्यते यथास्त्वमविरुद्धाः ॥ विरुद्धास्तु विहिताश्च विरो-
 धिभिर्विहन्त्युः शरीरमिति ॥ भवंति चात्र ॥ कुकूलभृष्टपृथुका-
 न्सुपिष्टरुततंदुलान् ॥ न जातु मुक्तवानद्यान्मात्रयाऽद्यात्सुकां
 क्षितः ॥ शाकावरान्नकटुम्लकपायलवणोत्कटं ॥ त्यजेदेकरसासात्म्यं
 गुरु शुष्कं च भोजनं ॥ वक्ष्यते यन्निदानादौ सर्वरोगप्रकोप-
 नं ॥ अत्यभिप्यंदि विष्टंभि विदाहि हिमरुक्षणं ॥ किलाटदधि-
 कूचीकामत्सर्पशुष्काममूलकं ॥ क्षारपिष्टविरुद्धाद्यं तत्समस्तं न शी-
 लयेत् ॥ शीलयेच्छालिगोधूमयवपष्टिकजांगलं ॥ सुनिपण्णकजी-
 वंतीवाल्मूलकवास्तुकं ॥ पथ्याऽऽमलकमृद्दीकापटोलीमुद्गशर्कराः ॥
 घृतदिव्योदकक्षीरक्षौद्रदाढिमसैंधवांत्रिफलां मधुसर्पिर्भ्यां निशि नेत्र-
 बलाय च ॥ स्वास्थ्यानुवृत्तिरुद्यच्च रोगोच्छेदकरं च यत् ॥ स्व-
 भावमात्रायोगादिपरस्परविपर्ययैः ॥ भोजनानि विरुध्यन्ते तानि विद्वा-
 न् विवर्जयेत् ॥ त्यागादिपमहेतूनां समानां चोपसेवनान् ॥ विपमा-
 नानुबध्नांति जायन्ते धातवः समाः ॥ अन्नेन कुक्षेर्द्वांशौ पानेनैकं

प्रपूरयेत् ॥ आश्रयं पवनादीनां चतुर्थमवशेषयेत् ॥ मंदानलवला-
 रोग्यनृपेश्वरसुखात्मसु ॥ योज्यः क्रमोऽयं सततं नावश्यमितरेषु
 च ॥ करोति रूक्षं बलवर्णनाशं त्वग्रूक्षतां वातशरुचिरोधं ॥ स्नि-
 ग्धं त्वतिश्लेष्मचयप्रसेकद्वैरवालस्यरुचिप्रणाशान् ॥ अत्युष्णम-
 न्नं मददाहृतृष्णाबलप्रणाशभ्रमरक्तपित्तं ॥ शीतं तु सादारुचिव-
 न्हिनाशं हृत्तासविष्टंभनरोमहर्षान् ॥ अतिस्थिरं मूत्रशरुद्विवंधम-
 तृप्तिमव्याप्तिमशीघ्रपक्तिं ॥ अतिद्रवं पीनसमेहकासस्थंदान्करोत्य-
 भिवलं च हंति ॥ अतिमधुरमनलशमनं मुक्तमसात्म्यं न पुष्ट-
 ये वपुषः ॥ अतिलवणमचक्षुष्यं तीक्ष्णात्यम्लं जरा साक्षात् ॥
 इति विधिमवलंब्य योऽन्नपानं बलमिव विग्रहवत्संदोषपुंक्ते ॥ त-
 नुमपि तनुजां रुजं त्वनाप्य ब्रजति नरः स समाशतस्य पारं ॥
 इत्यन्नपानविधिर्नाम दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

अथातो मात्राशितीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ मात्राशी स्या-
 त् ॥ मात्रा पुनरभिवलाहारद्रव्यापेक्षिणी ॥ कुक्षेरप्रतिपीडनमाहा-
 रेण हृदयस्यासंरोधः पार्श्वयोरविपाटनमनतिगौरवमुदरस्य ग्री-
 णनर्मिंद्रियाणां क्षुत्पिपासोपरतिः स्वस्थानासनशयनगमनोच्छ्वा-
 सप्रश्वासहास्यसंकथामु सुस्वानुवृत्तिः सायं प्रातश्च सुत्वेन प-
 रिणमनं बलवर्णोपचयकरत्वं चेति मात्राया लक्षणं ॥ त्रिभा-
 गसौहित्यमर्द्धसौहित्यं वा गुरूणां समुपदिश्यते ॥ लघूनाम-
 पि च नातिसौहित्यं ॥ अनिलानलगुणबहुलानि हि लघूनि तुल्यगु-
 णत्वादग्निबंधुक्षणान्यविधिना चाल्पदोषाणि ॥ इतराणि तु पृथिवी-
 सलिलगुणबहुलान्यसामान्याद्विपरीतान्यन्यत्र व्यापामाभिवलात् ॥
 अमात्रा पुनरशनस्य हीनता ऽऽधिक्यं च ॥ तत्र हीनमात्रमशनं
 बलवर्णोपचयमनोबुद्ध्याद्विपोषातकरं विबंधरुदृश्यमतायुष्यमनौ-

जस्य सारविध्मापनमलक्ष्मीजननमशीतेश्च वातविकाराणामायननं ॥
 अतिमात्रं पुनः सर्वदोषप्रकोपनमाहुः ॥ तेन हि प्रपीड्यमाना वा-
 तादयो युगपत्प्रकुपिताः कुक्ष्यैकदेशस्यास्तदेशपरिपक्त्वाविश्य वि-
 ष्णुमयनोऽलसकृमिभिर्निर्वर्तयन्ति सहसा वाऽधरोत्तराभ्यां मार्गाभ्यां
 प्रच्यावयन्तो विसूचीकां ॥ अपिच ॥ प्रयाति नोर्ध्वं नाधस्तादाहा-
 रो न च पच्यते ॥ आमाशयेऽलसीमूतस्तेन सोऽलसकः स्मृतः ॥
 विविधैर्वेदनोद्धेदेर्वाय्वादिभृशकोपतः ॥ सूचीभिरिव गात्राणि विध्य-
 तीति विसूचिका ॥ तत्र वातः शूलानाहांगमर्दमुखशोषप्रलापकंप-
 मूर्च्छाभ्रमजृम्भोद्देष्टनाऽक्षिप्रवेशशिरोद्धयातिरुक्शिराकुंचनस्तंभना
 नि करोति ॥ पित्तं पुनर्ज्वरातिसारांतर्दाहवैषण्यतृष्णामदभ्रमप्र-
 लपनानि ॥ श्लेष्मा तु छर्द्यरोचकप्रसेकांगसादाविपाकशीतज्व-
 रगात्रगौरवाणि ॥ विशेषतस्तु दुर्बलस्याल्पाग्नेर्बहुश्लेष्मणो वात-
 मूत्रपुरीषवेगविधारिणोऽन्नपानमनिलप्रपीडितं श्लेष्मणा विवृद्धमा-
 र्गमलसत्वादबहिर्मुखी भवेत् ॥ छर्द्यतीसारवर्जानियथोक्तानि शु-
 लादीन्पुपजनयत्यतिमात्राणि ॥ अतिमात्रदुष्टास्तु दोषा प्रदुष्टा-
 मवृद्धमार्गास्तिर्यग्गच्छन्तः कदाचिदस्य शरीरं दंडवत्स्तंभयन्ति
 ततस्त्रमलसकप्रसाध्यं ब्रुवते ॥ विरुद्धाभ्यजीर्णाशनशीलिनः
 पुनरामदोषनामविषमामनन्ति विषसदृशलिंगत्वात्तत्परमसाध्यमाशुका-
 रितया विरुद्धोपक्रमत्वाच्च ॥ न च केवलं मात्रयैव कृत्स्नमाहारफलम-
 वाप्तुं शक्यं स्वभावादीनां मित्रफलत्वात् ॥ तथाहि ॥ गुरुरुक्षशुष्कशी-
 तहिष्टविष्टंभिविदाह्यशुचिविरुद्धात्यंबुपानद्रवमकाले वा कामक्रोध-
 लोभेर्ष्यान्दीशोकोद्देगमयक्षुद्रुपतप्तेन वा यदन्नपानमुपयुज्यते तदप्या
 ममेव प्रदूषयति ॥ तत्र साध्यमामं दुष्टमलसीभूतमुद्दिश्वेत्पाययित्वा
 सलवणपुष्पं वारि ॥ तथा त्वच्छर्दयन्मतिलीनदोषं कृष्णानागदंतीक-

ल्कयुक्तं पाययेत् ॥ मदनफलकपायं वा पिप्पलीसिद्धार्थककल्कयु-
 क्तं ॥ दंतीमागधिकाऽवचूर्णितं वा कोशातकीरसं ॥ अवस्थापेही वा
 वमनकल्पोक्तानि तीक्ष्णवमनानि ॥ ततः स्वेदनवर्तिप्रणिधानाभ्या-
 मुपाचरेत् ॥ अपिच ॥ सद्यः सम्यग्विशुद्धस्य शाम्भ्यंति तदुपद्रवाः ॥
 शूले निरन्नकोष्ठेऽग्निः कोष्णाभिश्चूर्णिताः पिबेत् ॥ हिंगुप्रतिविपा
 व्योपसौवर्चलवचाभ्याः ॥ अथवा पिप्पलीमूलत्रिष्टतादारुसैधवं ॥
 शुंठीसुक्क्षीरलवणपिप्पलीमरिचानि च ॥ पाठाम्लवेतसक्षारयवा-
 नीपौकराणि च ॥ हिरुत्तरं हिंगुवचाऽग्निकुष्ठरुवाचिकाक्षारविट्ताज-
 मोदं ॥ शूलोदरानाहविसूचिकारौहट्टोगगुल्मोर्ध्वसमीरणघ्नं ॥ मुरता-
 जमोदपूतीकवचाशुंठ्यभिधान्यकैः ॥ सवलकसठीबिल्वैः काथं तृद्-
 शूलवान् पिबेत् ॥ पिबेद्विषकं ह्यमृताकपयं कदंबानिबार्जुनवृक्षकाणां ॥
 काथं सुखोष्णं लवणप्रगाढं विसूचिकाऽजीर्णविपादमर्दिनं ॥ रास्त्राक-
 द्फलपट्टं यथावहतीद्वयजोगकैः ॥ गुग्गुल्वतिविपाकपुष्टपत्रव्याघ्रनखां-
 बुदैः ॥ कुर्याच्छुष्कैः समूत्रैर्वा लेपोदृत्तनधूपनं ॥ सरुक्चानद्धमुदरम-
 म्लपिष्टैः प्रलेपयेत् ॥ दारुहैमवतीकुष्ठशताव्हादिरुसैधवैः ॥ यदचूर्ण-
 श्च सक्षारतक्रः कोष्ठार्तिजित्परं ॥ योजयेद् सैधवांश्च तत्र विषमूत्र-
 संग्रहे ॥ नाम्यमानानि चांगानि भृशं स्विन्नानि वेष्टयेत् ॥ विसूच्या-
 मतिरुद्धायां पाण्योर्दोहः प्रशस्यते ॥ द्विषारजीर्णपिण्याककुष्ठारु-
 ष्करपत्रकैः ॥ सशुक्तसैधवैस्तैलं पक्वमभ्यंजने हितं ॥ सुच्छर्दितविरि-
 तस्य गात्रायामेतिदारुणे ॥ अल्लानकमधूच्छिष्टजीर्णपिण्याकनाग-
 रैः ॥ घृततैलं पचेत्साम्लैस्तच्च खलीघ्नमुत्तमं ॥ त्वक्पत्ररास्त्राऽगुरुशि-
 गुकुष्ठैरम्लप्रपिष्टैः सवचाशताव्हाः ॥ उद्वर्तनं खल्विविसूचिकाघ्नं तैलं
 विषकं च तदर्थकारि ॥ तदहश्चोपवास्यैनं विरिक्तवमुपाचरेत् ॥ सामा-
 न्येनेति सिद्धोक्ता विसूच्यलसकक्रिया ॥ आमदोषेषु त्वक्चकाले जी-

णाहारं दोषोपलिमामाशयस्त्रिमितगुरुकोष्ठमनञ्जामिलापममिसमी-
 क्ष्य पाययेत् ॥ दोषशेषपाचनार्थमौषधं बन्धिसंधुक्षणहेतोश्च ॥ अजीर्णा-
 हारं पुनर्न पाययेत् ॥ यत आमसत्र आमदोषमौषधमाहारजातं चा-
 शक्तः पक्षुमग्निः ॥ इत्येषां विश्रमोऽतिबलत्वादुपरतानलमसद्वलमातुरं
 सहसा निपातयेत् ॥ आमदोषजानां पुनर्विकाराणामपतर्पणेनैवोप-
 शमो भवति ॥ तत्तु त्रिविधं ॥ लंघनं लंघनपाचनमवसेचनं च ॥ तत्र
 लंघनमल्पदोषाणां ॥ तेन ह्यनिलानलवृत्त्या वातातपपरीत इवाल्प-
 सलिलाशयोऽल्पो दोषः शोषमापद्यते ॥ लंघनपाचनाभ्यां मध्यम-
 लो वातातपाभ्यां पांसुभस्मावकिरणैरेव चानतिमहान्सलिलाशयः ॥
 बहुदोषाणां पुनर्दोषावसेचनमेव कार्यं ॥ न ह्यस्त्राविते पल्वलोदंकौघे
 शाल्यादिपुष्टिर्भवति ॥ तस्मात्संतर्पणनिमित्तानां नांतरेणापतर्पणम-
 स्ति शांतिः ॥ अपतर्पणनिमित्तानां नांतरेण संतर्पणमिति ॥ एवम-
 न्येषामपि व्याधीनां यथास्वं निदानविपरीतमौषधमवचारयेत् ॥ सति
 त्वनुबन्धे निदानविपरीतमपास्य व्याधिविपरीतमेव तदर्थकारि वा ॥
 विमुक्तामदोषस्य पुनः परिपक्वामदोषशेषस्य दिसे चाग्नावभ्यंगास्था-
 पनानुवासनं विधिवत्कोहपानं च युक्त्या प्रयोज्यं प्रसमीक्ष्य दोषौ-
 पधादीन्यनंतराणीति ॥ भवति चात्र ॥ यः श्वायदंतोष्ठनखोऽल्प-
 संज्ञो बन्ध्यर्दितोऽभ्यंतरयातनेत्रः ॥ क्षामस्वरः सर्वविमुक्तसंधिर्याया-
 चरोऽसौ पुनरागमाय ॥ व्योषं करंजस्य फलं हरिद्रे मूलं समावा-
 प्य च मातुलुंग्याः ॥ छायाविशुष्का गुटिकाः कृतास्ता हन्युर्विह-
 र्ची नयनांजनेन ॥ शिरीषनक्तान्धफणिज्जबीजत्रायंत्यपामार्गफलानि
 वर्तिः ॥ वस्तस्य मूत्रेण विसृचिकाग्री प्रलेपधूपांजननस्ययोगैः ॥
 अजीर्णं च कफादामं विष्टब्धमनिलाद्भवेत् ॥ विदग्धं पित्तदोषेण
 त्रिप्रकारमिति स्मृतं ॥ तत्रामे गुरुतोत्केदः शोफो गंडाक्षिकूटयोः ॥
 उद्गारश्च यथाशुक्तमविदग्धः प्रवर्तते ॥ विष्टब्धे शूलमाध्मानं विवि-

धां धातवेदनाः ॥ मलवाताप्रवृत्तिश्च स्तंभो मोहोऽगपीडनं ॥ वि-
दग्धे भ्रमतृष्णमूर्च्छाः पित्ताच्च विविधा रुजः ॥ उद्गारश्च सधूमा-
म्लः स्वेदो दाहश्च जायते ॥ लंघनं कार्यमामे तु विष्टब्धे स्वेदनं
भृशं ॥ विदग्धे वमनं यदा यथावस्थं हितं भवेत् ॥ गरी-
यसो भवेत्तीनादामादेव विलंबिका ॥ कफवातानुविद्धामाँ-
गा तत्समसाधना ॥ रसरूपेऽन्नविद्वेषो हृदयाशुद्धिगौरवे ॥ त-
न्नाभुक्त्वा दिवास्वप्यात्सुद्वानद्यान्मितं लघु ॥ यामैश्चतुर्भिर्द्वाभ्यां
च भोज्यमैषज्ययोः समे ॥ पाकोऽर्धो युक्तयोर्द्वौ च तीक्ष्णे मंदे
पुनश्चिरात् ॥ सप्तक्तमौषधं तस्मान्मंदग्रेखचारयेत् ॥ पूर्वाण्हे भो-
जनं सात्त्वं लघुदीपनदृंहणं ॥ प्रातराशे त्वजीर्णेऽपि सायमाशो
न दुप्यति ॥ अजीर्णे सायमाशे तु प्रातराशो हि दुप्यति ॥
दिवा प्रबोध्यतेऽर्केण हृदयं पुंडरीकवत् ॥ तस्मिन्विबुद्धे त्र्यो-
तांसि स्फुटत्वं यांति सर्वशः ॥ व्यायामाच्च विचाराच्च विक्षिप्तत्वाच्च चे-
तसः ॥ न क्लेदमुपगच्छन्ति दिवा तेनास्य धातवः ॥ अक्लिप्ते
ष्वन्नमासक्तमन्यतेषु न दुप्यति ॥ अविदग्धेष्विव पयःस्वन्यत्संमि-
श्रितं पयः ॥ रात्रौ तु हृदये म्लाने संवृतेष्वधनेषु च ॥ यांति कोष्ठे
परिक्लेदं संवृते सर्वधातवः ॥ क्लिप्तेष्वन्यदपकेषु तेष्वासक्तं प्रदुप्य-
ति ॥ विदग्धेषु पयःस्वन्यत्पयस्तमेष्विवार्पितं ॥ नैशे तस्मादजीर्णे-
ऽन्ने नान्यद्भुंजीत भोजनं ॥ उद्गारशुद्धिस्तसाहो वेगोत्सर्गो यथोचितः ॥
लघुता क्षुत्पिपासा च जीर्णाहारस्य लक्षणं ॥ प्रायः प्रज्ञापराधेन
रोगग्रामः प्रजायते ॥ नृणामशनलुब्धानां विशेषेण विसूचिका ॥
दोषोपनद्धं यदि लीनमर्जं पित्तोल्बणस्यावृणुयाच्च बन्धि ॥ जायेत
दुष्टा तु ततो वृमुक्ता या मंदबुद्धीन्विषवन्निर्हन्ति ॥ ॥ इति मात्राशि-
तीयो नामैकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

अथातो विविधौषधिविज्ञानीयमध्यायं व्याख्यास्यामः॥द्विविधमौषधमूर्जस्करं रोगघ्नं च ॥ उभयमपि चोभयात्मकं ॥ बाहुल्येन तु निर्देशः ॥ तत्रोर्जस्करं द्विविधं रसायनं वाजीकरणं च ॥ रोगघ्नमपि द्विविधं ॥ रोगस्य प्रशमनमपुनर्भवकरं च ॥ पुनश्च द्विविधं ॥ द्रव्यमद्रव्यं च ॥ तत्र द्रव्यं त्रिविधं ॥ भौमभौद्धिदं जंगममिति ॥ तेषु वक्ष्यमाणहेमादिलवणांतं प्रायेण भौमं ॥ औद्धिदं तु पुनर्वनस्पतिवानस्पत्यवीरुदौर्पाधिभेदेन चतुर्विधं भवति ॥ तत्र फलिनो वनस्पतिः ॥ पुष्पफलवान्वानस्पत्यः ॥ वल्लीगुल्मं वीरुत् फलपाकांतावौषधिरिति ॥ जंगमोद्भवं तु मधुघृतादि जंगमं द्रव्यमाहुः ॥ अद्रव्यं पुनरुपवासानिलातपच्छायाभंत्रसांत्वदानभयोबासक्षोभणहर्षणमर्त्तनत्वमजागरणसंवाहनादि ॥ तथा त्रिविधमौषधं दैवव्यपाश्रयं युक्तिव्यपाश्रयं सत्वावजयश्च ॥ तत्र दैवव्यपाश्रयं मंत्रौषधिमणिमंगलबलपुपहारहोमनियमप्रायश्चित्तोपवासस्वस्त्ययनप्रणिपातगमनादि ॥ युक्तिव्यपाश्रयमाहारौषधयोजनादि ॥ सत्वावजयः पुनरहिताग्निमनोनिग्रहः ॥ पुनरपि च त्रिविधं ॥ अपकर्षणं प्रकृतिविधानं निदानत्यागश्च ॥ ते पुनरपकर्षणादभ्यो द्विविधाः बाह्याभ्यंतरभेदेन ॥ तत्र बाह्यमपकर्षणं ग्रंथ्यर्गुदोषपक्ष्मकमिश्रल्यादिषु शस्त्रहस्तयंत्रादिभिः॥ अभ्यंतरं पुनर्वसनविरेचनादिभिः ॥ प्रकृतिविधानं संशमनं ॥ तद्धाह्यमभ्यंगस्वेदप्रदेहपरिपेकोन्मर्दनाद्यं ॥ अभ्यंतरं यदंतरमनुप्रविश्याविक्षोभयदोषान् शमयति ॥ निदानत्यागो यथादोषं शीतोष्णासनव्यायामादीनां वर्जनं स्निग्धरुक्षाद्यनुभ्यवहारश्च॥तत्र शस्त्रादिसाध्ये भेषजमनुक्रमते न तु भेषजसाध्ये शस्त्रादि ॥ पुनरपि त्रिविधं हेतुविपरीतं व्याधिविपरीतमुभयार्थकारि च तत्र हेतुविपरीतं गुरुस्निग्धशीतादिजे व्याधौ लघुरुक्षोष्णादि तथेतरस्मिन्नितरत् ॥ व्याधिविपरीतं द्वौ मूलोपक्रमौ तौ च स्नेहस्वेदौ लघनदहणे पंचकर्मणि वमनादी-

नि सधूपधूमाजनादीनि च॥ तथा विम्लापनोपनाहनपाटनादीनि॥ यच्च
 दोषशमनत्वे सत्यपि ज्वरे विशेषतोऽभिहितं मुस्तापर्पटकं यवाग्वश्रः
 प्रमेहे रजनी यवान्नं चेत्यादि॥ रक्तपित्ते चोर्ध्वगे विरेचनमयोगे वमनं॥
 उभयार्थकारि पुनर्देव्यपाश्रयमौषधः॥ तथा छर्द्या छर्दनमतिसारेऽ-
 नुलोमनं मदात्यये मद्यपानं तुच्छदग्धेऽग्निप्रतपनं पित्तेऽतर्गूढे विमार्ग-
 ने वा स्वेदः कट्फललवणतीक्ष्णोष्णाभ्यवहारश्च बहिःप्रवर्तनाय स्वभा-
 गापादनाय च॥ श्लेष्मणि चातर्निगूढे स्तब्धे बहिः शीतोपचारस्त-
 त्पीडितस्योष्मणोऽतःप्रवेशेन कफविलयनायेति॥ एवंविधं ह्यविपरीत-
 मेव सन्निपेजं हेतुव्याधिविपरीतमर्थं करोति॥ अनौषधं पुनर्द्विविधमे-
 व॥ बाधनमनुवाधनं च॥ तत्र सद्यःप्राणहरं बाधनं॥ कालान्तरेणानु-
 बाधनमिति॥ परं चातो रसवीर्यादिभेदेन यथास्थूलमौषधैकदेश उप-
 दिश्यते॥ सुवर्णं बृहणं त्रिगुणं मधुरं रसपाकयोः॥ विषदोषहरं शीतं-
 सकषायं रसायनं॥ कृप्यं त्रिगुणं कषायाम्लं विपाके मधुरं सरं॥ वय-
 सःस्थापनं शीतं लेखनं वातपित्तजित्॥ ताम्रं सतिक्तमधुरं कषायं
 लेखनं लघु॥ कटुपाकरसं शीतं रोपणं कफपित्तजित्॥ कांस्यं
 कषायानुरसं विशदं लेखनं लघु॥ दृष्टिप्रसादनं रुक्षं जित्तं पित्तक-
 फापहं॥ सतिक्तलवणं भेदि पाण्डुत्वकृमिघातनुत्॥ लेखनं पित्तलं
 किंचिद्वैषु सीसं च तद्रुणं॥ चक्षुष्यं कृष्णलोहं च कषायं स्वादुति-
 क्तकं॥ लेखनं वातलं शीतं कृमिकुष्ठकफप्रणुत्॥ गात्रशैथिल्यपा-
 लित्यपाण्डुघ्नं शोषशोफजित्॥ तद्वृत्तीक्ष्णं विशेषेण तद्विकापि सुदु-
 र्जरं॥ पद्मरागमहानीलपुष्परागविदूरकाः॥ मुक्ताविद्रुमवज्रैर्द्रवैर्दूर्ध-
 स्फटिकादिकं॥ मणिरत्नं सरं शीतं कषायं स्वादु लेखनं॥ चक्षुष्यं-
 धारणात्तत्तु पापालक्ष्मीविपापहं॥ धन्यमायुष्यमोजस्यं हर्षोत्साह-
 करं शिवं॥ सक्षार उष्णवीर्यश्च काचो दृष्टिरुदंजनान्॥ शंखोदधि-

मलौ शीतौ कपायावतिलेखनौ ॥ तुत्यकं कटु सक्षारं कपायं विशदं-
 लघु ॥ लेखनं भेदि चक्षुष्यं कंदूलमिविपापहं ॥ विशदो गैरिकः स्निग्धः
 कपायमधुरो हिमः ॥ कफघ्नी तिक्तकटुका मनोव्हा लेखनी सरा ॥
 स्निग्धं कपायकटुकं हरितालं विपप्रणु ॥ कपायं मधुरं शीतं लेख-
 नं स्निग्धमंजनं ॥ रक्तपित्तविषहृदिहिध्माघ्नं दृक्प्रसादनं ॥ स्त्रोतो-
 जनं वरं तत्र ततः सौविरकांजनं ॥ कफघ्नं तिक्तकटुकं छेदि सोष्णं रसां
 जनं ॥ स्वादु हिध्माप्रशमनं कासमेहक्षयापहं ॥ कफघ्नमुष्णं कटुकं
 शिलाजतु रसायनं ॥ तिक्तं च च्छेदनं योगवाहित्वात्सर्वरोगजित् ॥
 विशेषात्कृच्छ्रमेहार्शः पांडुशोफकफापहं ॥ कपाया मधुरा रूक्षा कासघ्नी
 वंशरोचना ॥ तवक्षीरी क्षयश्वासकासघ्नी मधुरा हिमा ॥ विष्यंदि ल-
 यणं सर्वं सूक्ष्मं सृष्टमलं मृदु ॥ वातघ्नं पाकि तीक्ष्णोष्णं रोचनं कफ-
 पित्तकृत् ॥ सैधवं तत्र सत्त्वादु दृष्यं दृढं त्रिदोषनुत् ॥ लघ्वनुष्णं
 दृशः पथ्यमविदाह्यमिदीपनं ॥ लघु सौवर्चलं दृढं सुगंध्युद्गारशो-
 धनं ॥ कटुपाकं विबंघ्नं दीपनीयं रुचिप्रदं ॥ ऊर्ध्वाधः कफवातानु-
 लोमनं दीपनं बिडं ॥ विबंधानाहविष्टं भगूलगौरवनाशनं ॥ विपाके
 स्वादु सामुद्रं गुरु श्लेष्मविवर्द्धनं ॥ सतिक्तकटुकं क्षारं तीक्ष्णमुच्छेदि
 चौद्भिदं ॥ रुष्णे सौवर्चलगुणा लवणे गंधवर्जिताः ॥ रोमकं लघु पां-
 सूत्यं सक्षारं श्लेष्मलं गुरु ॥ लवणानां प्रयोगे तु सैधवादि प्रयोजयेत् ॥
 गुल्मद्वद्गहणीपांडुह्रीहानाहगलामयान् ॥ श्वासारः कफकासांश्च शम-
 येद्यवशूकजः ॥ सर्जिका तद्रुणाच्यूना क्षारेण तु ततोऽधिका ॥
 क्षारः सर्वश्च परमं तीक्ष्णोष्णः रुमिजिह्वुः ॥ पित्तासृग्दूषण. पा-
 की छेद्यो दृढो विदारणः ॥ अपथ्यः कटुलावण्याच्छुक्रौज. केशच-
 क्षुपां ॥ पथ्या कपायभूयिष्ठा स्वादुः पाके रसात्यये ॥ रसैः पंचभि-
 रायुक्ता रूक्षा विलवणा लघुः ॥ दीपनी पाचनी मेध्या घयसः स्था-
 पनी परं ॥ उष्णवीर्या सराऽऽयुष्या बुद्धिं द्रियवलप्रदा ॥ कुष्ठवैषण्यवै-

स्वयं पुराणविषमज्वरान् ॥ शिरोक्षिपांदुष्टद्रोगकामलाग्रहणीगदान् ॥
 सशोषशोफातीसारमेहभोहवमिहमीन् ॥ श्वासकासप्रसेकार्शःप्लीहाना-
 ह्मरोदरं ॥ विबन्धं स्रोतसां गुल्ममूस्तंक्षमरोचकं ॥ हरीतकी जये-
 द्धार्धास्तांस्तांश्च कफवातजान् ॥ तद्ददामलकं शीतं माधुर्यापित्त-
 जित्परं ॥ कफं कटुविपाकित्वादम्लत्वान्मारुतं जयेत् ॥ परं च कंठ्यं
 चक्षुष्यं दृढ्यं दाहज्वरापहं ॥ आक्षं तु तद्गुणन्यूनं कपायमधुरं
 हिमं ॥ कासश्वासगलश्लेष्मपित्तशुक्रहरं लघु ॥ परं केशपस्तु
 तन्मज्जा शुक्रघ्नं च ततोऽजनं ॥ इयं रसायनवरा त्रिफलाऽक्ष्यामपा-
 पहा ॥ रोषणी त्वग्गदक्लेदमेदोमेहकफास्रजित् ॥ पत्रकं कफवातघ्नं
 त्रिसुंगधि त्रिजातकं ॥ केसरं रक्तगुदजविषपित्तकफापहं ॥ तद्युक्तं
 तच्चतुर्जातं नातिशीतोष्णमुच्यते ॥ पित्तप्रकोपि तीक्ष्णोष्णं रुक्षं
 रोचनदीपनं ॥ रसे पाके च कटुकं कफघ्नं मरिचं लघु ॥ श्ले-
 ष्मला स्वादुशीताऽऽर्द्रा गुर्वी स्निग्धा च पिप्पली ॥ सा शुष्का विप-
 रीताऽतः स्निग्धा दृष्या रसे कटुः ॥ स्वादुपाकाऽनिलश्लेष्मकास-
 श्वासापहा सरा ॥ न तामत्युपयुंजीत रसायनविधिं विना ॥ नागरं
 दीपनं दृष्यं ग्राहि दृढ्यं विबन्धनुत् ॥ रुच्यं लघु स्वादुपाकं स्निग्धोष्णं
 कफवातजित् ॥ तद्ददार्द्रकमेतच्च त्रयं त्रिकटुकं जयेत् ॥ स्थौल्या-
 मिसदनश्वासकासश्लीपदपीनसान् ॥ चर्विकापिप्पलीमूलं मरिचा-
 ल्पांतरं गुणैः ॥ चित्रकोऽमिसमःपाके शोफार्शःकमिकुष्ठहा ॥ पंच-
 कोलकमेतच्च मरिचेन विना स्मृतं ॥ गुल्मप्लीहोदरानाहशूलघ्नं दी-
 पनं परं ॥ बिल्वकाश्मर्यतर्कारीपाटलाटिंदुकैर्महत् ॥ जयेत्कपायं
 तिक्तोष्णं पंचमूलं कफानिलौ ॥ ह्रस्वं बृहत्पंशुमतीक्ष्णगोक्षुरकैः
 स्मृतं ॥ स्वादुपाकरसं नातिशीतोष्णं सर्वदोषजित् ॥ बलापुनर्न-
 वैरैः शूर्पपर्णीदृयेन च ॥ मध्यमं कफवातघ्नं नातिपित्तकरं लघु ॥
 असीरुवीराजीवनीजीवकर्पसकैः स्मृतं ॥ जीवनाख्यं तु चक्षुष्यं

दृष्यं पित्तानिलापहं ॥ तृणारव्यं शरदर्भक्षुशालिकाशैस्तु पित्तजि-
 त् ॥ अजशृंगी हरिद्रा च विदारी सारिवाऽमृता ॥ बल्याख्यं कं-
 टकारव्यं तु श्वदंष्ट्राऽभीरुसैर्यकैः ॥ सार्हिषाकरमर्दकैः सर्वदोषह-
 रे च ते ॥ कारवीकुंचिकाऽजाजीकवरीधान्यतुंबुरु ॥ अन्नगंधहरं
 रुच्यं दीपनं कफवातजित् ॥ बाष्पिका कटुतिक्तोष्णा कृमिश्ले-
 ष्महरा परं ॥ तद्वच्च राजिका विघ्नसादेनी दीपनी परं ॥ शुलातो-
 पहरा रुच्या दीप्यकः कोष्ठशूलजित् ॥ अतृट्थाः सर्पपाः स्निग्धा-
 बाष्पिकावच्चकीर्तिताः ॥ हिंशु वातकफानाहशूलघ्नं पित्तकोपनं ॥
 कटुपाकरसं रुच्यं दीपनं पाचनं लघु ॥ पित्तास्रकोपि तच्चैव श्रे-
 ष्ठं बोष्काणदेशजं ॥ ततो न्यूनगुणं त्वन्यद्रव्यव्यंजनधूपनं ॥ शता-
 ब्दाकुटतगरसुरदारुहरेणवः ॥ एलेलालुसरलत्वग्वायनखचोरकाः ॥
 लघूष्णाः कटुकाः पाके कफवातनिवर्हणाः ॥ सैर्यकस्तिक्तमधुरः
 स्निग्धोष्णः कफवातजित् ॥ बस्तिमृत्रविबंधघ्नो दृष्यो गोक्षुरको
 हिमः ॥ पाचनं कफपित्तघ्नं तिक्तं शीतं विपाहृयं ॥ कफघ्नं तिक्तक-
 टुकं मुस्नं संप्राहि पाचकं ॥ तिक्ताऽमृता त्रिदोषघ्नी ग्राहिण्युष्णा
 रसायनी ॥ दीपनी ज्वरतृड्दाहकामलावातरक्तनुत् ॥ तिक्तशीतौ
 ज्वरहरौ लघू भूनिवर्षणौ ॥ निवस्तिक्तो हिमः कुष्ठकृमिपित्त-
 कफापहः ॥ महार्निवः परं ग्राही कपायो रूक्षशीतलः ॥ गुग्गुलुः
 पिच्छिलस्पर्शो विशदोऽभ्यवहारतः ॥ सत्त्वादुः सकटुस्तिक्तः स-
 कपायो रसायनं ॥ मणयः स्वर्यः कटुः पाके रूक्षः सूक्ष्मोऽग्निदीपनः ॥
 क्लेदमेदोऽनिलश्लेष्मगंडमेहापचौरुमीन् ॥ पिटकाग्रंथिशोफांश्च हंत्यु-
 ष्णाः संसनो लघुः ॥ शंखपुष्पी सरा तिक्ता मेघ्या कृमिविपाप-
 हा ॥ कटुतिक्तोष्णमगुरु स्निग्धं वातकफापहं ॥ पित्तास्रविष-
 तृड्दाहकृमघ्नं गुरु रूक्षणं ॥ सर्वं सतिक्तमधुरं चंदनं शिशिरं प-

रं ॥ लघु रक्तं तथोशीरं बालकं पाचनं च तत् ॥ ज्वरातिसा-
 र्वमथुरक्तपित्तक्षतापहं ॥ मधुकं रक्तपित्तघ्नं व्रणशोधनरोपणं ॥
 गुरु स्वादु हिमं दृष्यं चक्षुष्यं स्वरवर्णकत् ॥ कटुतिक्ते निशे मेहकुष्ठ-
 पित्तफापहे ॥ प्रलेपाज्जयतः कंडूं शोफं दुष्टघ्नं विपं ॥ प्रपौ-
 ढरीकं चक्षुष्यं शिशिरं व्रणरोपणं ॥ कपायतिक्तमधुरं रक्तपित्तप्र-
 सादनं ॥ बलात्रयं स्वादु दृष्यं स्निग्धं शीतं बलप्रदं ॥ तत्र ना-
 गबला बल्पा क्षतक्षीणहिता गुरुः ॥ तांबूलं कटु सक्षारं रुच्यमु-
 ष्णं कफप्रणुत् ॥ शोदि संमोहकृत्पूगं कपायं स्वादु रोचकं ॥ जा-
 तिपत्री कटुफलं कंकोलकलवंगकं ॥ लघु तृष्णापहं दृढं वक्रदौ-
 र्गध्यनाशनं ॥ सस्वादुतिक्तस्तृष्णाघ्नः कर्पूरश्छेदनो हिमः ॥ लताक-
 स्तूरिका तद्वन्मुखशोपहरा परं ॥ कपायमधुरं शीतं पत्रं पित्तक-
 फास्त्रजित् ॥ तद्वद्वकुलपुन्नागकुमुदोत्पलपाटलं ॥ सचंपकं ततो न्यू-
 नं गुणैः कोरंटाकिशुकं ॥ मालतीमल्लिकापुष्पं तिक्तं जयति मारुतं ॥
 विषपित्तकफात्रागं सिंधुवारं च तद्रुणं ॥ कफघ्नं कैतकं तिक्तं शैरी-
 पं विषहारि च ॥ वातलं पुष्पमागस्त्यं कपायं कफपित्तजित् ॥ चा-
 तुर्थिकज्वरहरं नावनेनोपयोजितं ॥ बंधूकं श्लेष्मलं ग्राहि तद्वदेव-
 च पूथिका ॥ कफघ्नमुष्णवीर्यं च कुंकुमं व्रणशोधनं ॥ अवल्गुजैडगज-
 जं बीजं वातकफप्रणुत् ॥ आस्या वर्णश्लेष्ममेदःसौकुमार्यरुदन्यथा ॥
 अतोऽध्वाऽग्निबलायुं पि कुर्याच्चक्रमणं सुखं ॥ मारुतस्यानुलोम्यं च
 खुडस्तंश्रमापहं ॥ अन्वर्थसंज्ञं पादत्रं बलदृक्शुक्ररक्षणं ॥ वर्ण्यं
 नेत्रहितं छत्रं वातवर्पातपापहं ॥ प्रवातो रौक्ष्यवैवर्ण्यस्तंश्रुहाहृद्-
 भ्रमान् ॥ श्रमाग्निमूच्छाश्च जयेदप्रवातस्ततोऽन्यथा ॥ प्राग्वायु-
 रुष्णोऽग्निष्यंदी त्वग्दोषाशौविषकृमीन् ॥ सन्निपातज्वरश्वासमाम-
 वायुं च कोपयेत् ॥ पश्चिमः शिशिरो हंति मूच्छां दाहं तृपं विपं ॥

दक्षिणो मारुतः श्रेष्ठो नेत्र्योऽगबलवर्द्धनः ॥ रक्तपित्तप्रशमनो न
च वातप्रकोपनः ॥ उत्तरो मारुतः क्षिग्धो मृदुर्मधुर एव च ॥ कपा-
यानुरसः शीतो दोषाणामप्रकोपनः ॥ आतपो भ्रमतृदस्वेददाहमूर्च्छा-
विवर्णताः ॥ कुर्यात् पित्तासवन्हांश्च छायात्वेतानपोहति ॥ तमः
कपापकटुकं ज्योत्स्ना मधुरशीतला ॥ भवति चात्र ॥ रसादिभेदै-
रिति भेषजानां विद्वन्नात्रमुक्तं नयतोऽस्ति किञ्चित् ॥ अनौषधं द्र-
व्यमिहावबोधो रूपस्य तेषां वनगोचरेभ्यः ॥ इति विविधौषधः
विज्ञानीयो नाम द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

अथातोऽष्टांगसंग्रहमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ श्रेष्ठमुदकमाश्वा-
सनस्तं मनक्लेदनानां ॥ स्नानं सुरा च श्रमहराणां ॥ क्षीरं जीवनीयानां ॥
मांसं बृंहणीयानां ॥ रसः प्रीणनानां ॥ लवणमन्नद्रव्यरुचिकराणां ॥
तिदुकमन्नन्नद्रव्यरुचिकराणां ॥ अम्लं हृद्यानां ॥ कुकुटो बल्यानां ॥ तैलं
वातश्लेष्मप्रशमनानां ॥ सर्पिर्वातपित्तप्रशमनानां ॥ मधु श्ले-
ष्मपित्तप्रशमनानां ॥ स्वेदो मार्दवकराणां ॥ व्यामामः स्थैर्य-
कराणां ॥ क्षारः पुंस्त्वोपघातिनां ॥ आमं कपित्थमकंठघानां ॥
आविकं सर्पिरहृद्यानां ॥ महिषीक्षीरं स्वभजननानां ॥ मंदं
कं दध्यभिष्यंदकराणां ॥ इक्षुर्मूत्रजननानां ॥ यवाः पुरीषजननानां ॥
जांबवं वातजननानां ॥ कुलत्था अम्लपित्तजननानां ॥ मापाः शष्कु-
ल्योऽविक्षीरं च पित्तश्लेष्मजननानां ॥ दुरालभा पित्तप्लेष्मोपशो-
पणानां ॥ उपवासो ज्वरहराणां ॥ वृषो रक्तपित्तप्रशमनानां ॥ कंदका-
रिका कासघ्नानां ॥ लाक्षा सद्यःक्षतघ्नानां ॥ नागबलाभ्यासः
क्षयक्षतघ्नानां ॥ पुष्करमूलं हिष्माश्वासकासपार्श्वशूलहराणां ॥
अजापयः शोषघ्नस्तन्यकररक्तसंग्रहणप्रशमनानां ॥ मृदुप्लो-
ष्ठप्रसादश्चर्दिदृष्ट्यातियोगप्रशमनानां ॥ अरुक्करश्चित्रकमूलं च
शुष्कार्शः प्रशमनानां ॥ कुटजो रक्ताशः प्रशमनानां ॥ लाजा-

श्छर्दिघ्नानां ॥ यावशूकः संसनीयपाचनीयाशोघ्नानां ॥ तक्राभ्या-
 सोऽर्शःश्वयथुग्रहणीदोषवृतव्यापत्प्रशमनानां ॥ कठ्यान्मांसाभ्या-
 सोऽर्शःशोषग्रहणीदोषघ्नानां ॥ मुत्तं संग्रहणीयदीपनीयपाचनीया-
 नां ॥ अतिविषा संग्रहणीयपाचनीयसर्वदोषहराणां ॥ बिल्वं सं-
 ग्रहणीयदीपनीयवातकफप्रशमनानां ॥ उदीच्यं निर्वाणदी-
 पनीयछर्द्यतीसारहराणां ॥ कटुंगं संग्रहणीयदीपनीयानां ॥ कुट
 जत्वक् श्लेष्मपित्तरक्तसंग्रहणीयोपशोषणानां ॥ उत्पलकुमुदकिंज-
 ल्कोऽनंता च संग्रहणीयरक्तपित्तप्रशमनानां ॥ काश्मर्यफलं रक्तसं-
 ग्रहणीयरक्तपित्तप्रशमनानां ॥ गंधप्रियंगुः शोणितपित्तातिवेगप्रश-
 मनानां ॥ पृश्निपर्णी रक्तसंग्रहणीयदीपनीयपाचनीयवातहर-
 ष्ट्याणां ॥ शालिपर्णी वृष्यसर्वदोषहराणां ॥ बला संग्रहणी-
 यबल्यवातहराणां ॥ पिप्पलीमूलं पाचनीयदीपनीयानाहहराणां ॥
 चित्रकमूलं दीपनीयपाचनीयगुदशोफशूलहराणां ॥ गोक्षुरको मूत्र-
 कच्छानिलहराणां ॥ हरिद्रा प्रमेहहराणां ॥ रक्तावसेको विद्राधिविस-
 र्पपिट्टिकागंडमालापहराणां ॥ एरंडतैलाभ्यासो वर्ध्मगुल्मानिलशूलह-
 राणां ॥ लशुनो गुल्मानिलहराणां ॥ हिंगुनिर्यासश्छेदनीयदीपनीया-
 नुलोमिकवातकफप्रशमनानां ॥ अम्लवेतसो भेदनीयदीपनीयानुलो-
 मिकवातश्लेष्महराणां ॥ उष्ट्रीक्षीरमुदरश्वयथुघ्नानां ॥ अयोरजः पां-
 दुरोगघ्नानां ॥ खदोरः कुष्ठघ्नानां ॥ विडंगं कृमिघ्नानां ॥ रास्ना वात-
 हराणां ॥ एरंडमूलं वृष्यवातहराणां ॥ गुग्गुलुर्मेदोऽनिलहराणां ॥
 अमृता संग्रहणीयदीपनीयवातप्लेष्मशोणितविबंघप्रशमनानां ॥ म-
 दनफलं वमनास्थापनानुवासनोपयोगिनां ॥ त्रिवृत्सुखविरेचनानां ॥
 चतुरंगुलो मृदुविरेचनानां ॥ श्लुक्पयस्तीक्ष्णविरेचनानां ॥ प्रत्यक्पु-
 ष्पी शिरोविरेचनानां ॥ त्रिफला तिमिरघ्नानां ॥ त्रिफलागुग्गुलु म-

प्यानां ॥ शिरीषो विपन्नानां ॥ आमलकं वयःस्थापनानां ॥ हरीतकी
 पथ्यानां ॥ क्षीरघृताभ्यासो रसायनानां ॥ समघृतसक्तुप्राशाभ्यासो
 वृष्योदावर्तहराणां ॥ संकल्पो नक्रेतश्च वृष्याणां ॥ दौर्मनस्यमृ-
 ध्याणां ॥ तैलगण्डूपाभ्यासो दंतबलरुचिकराणां ॥ चंदनोदुंबरं निर्वा-
 पणालेपनानां ॥ राम्नाऽगुरुणी शीतापनयनप्रलेपनानां ॥ लामज्जको-
 शीरे दाहत्वग्दोषस्वेदापनयनप्रलेपनानां ॥ कुष्ठं बानहराभ्यंगोपनाहो-
 पयोगिनां ॥ मधुकं चक्षुष्यवृष्यकेश्यकंठघवर्ण्यविरंजनीयरोपणीया-
 नां ॥ अजीर्णाशनं ग्रहणीदूषणानां ॥ विरुद्धवीर्याशनं निदितव्या-
 धिकराणां ॥ गुरुभोजनं दुर्विपाकानां ॥ अतिमात्राशनमामदोष-
 हेतूनां ॥ यथाग्न्यभ्यवहारोऽग्निसंधुक्षणानां ॥ यथासात्म्यमाहार-
 विहारौ सेव्यानां ॥ एकासनशयनभोजनं सुखपरिणामकराणां ॥
 विपमाशनमग्निवैषम्यकराणां ॥ काले भोजनमारोग्यकराणां ॥ सुद-
 र्शनमन्नं श्रद्धाजननानां ॥ वेगधारणमनारोग्यकराणां ॥ तृप्तिराहारगुणा-
 नां ॥ अनशनमायुषो न्हासकराणां ॥ प्रमिताशनं गवेधुकाञ्च च क-
 र्शनीयानां उद्दालकाञ्च रूक्षणीयानां ॥ मद्यं सौमनस्यजननानां ॥
 मद्याक्षेपो धीष्टतिस्मृतिहराणां ॥ स्त्रीष्वतिप्रसंगः शोषहाराणां ॥ शुक्र-
 वेगनिग्रहः पाण्ड्यकराणां ॥ पादाभ्यामुद्धर्तनमन्नश्रद्धाजननानां ॥
 सूनादर्शनमन्नाश्रद्धाजननानां ॥ मिथ्यायोगो व्याधिमुखानां ॥ रज-
 स्त्रलागमनमलक्ष्मीमुखानां ॥ ब्रह्मचर्यमायुष्याणां ॥ परदारगमनम-
 नायुष्याणां ॥ अयथाप्राणमारंभः प्राणोपरोधिनां ॥ विपादो रोगवर्द्ध-
 नानां ॥ हर्षः प्रीणनानां ॥ शोकः शोषणानां ॥ निर्द्वेतिः पुष्टि-
 करेणां ॥ आश्वासो बलकराणां ॥ पुष्टिः स्वप्नकराणां ॥ स्वप्नस्तं-
 द्राकराणां ॥ सर्वरसाभ्यासो बलकराणां ॥ एकरसाभ्यासो दौ-
 र्वल्यारोचकान्पतमदोषप्रकोपकराणां ॥ अग्निरामस्तंभशीतशूलो-
 द्द्वेष्टकप्रशमनानां ॥ गर्भशल्यमाहार्याणां ॥ अजीर्णमुद्धार्याणां ॥

बालो मृदुभेषजार्हाणां ॥ वृद्धो वाप्यानां ॥ गर्भिणी तीक्ष्णौषधं-
 व्यायव्यायामवर्जनीयानां ॥ सौमनस्यं गर्भधारणानां ॥ सन्निपा-
 तो दुश्चिकित्स्यानां ॥ आमविषमचिकित्स्यानां ॥ ज्वरः शीघ्ररोगा-
 णां ॥ कुष्ठं दीर्घरोगाणां ॥ राजयक्ष्मा रोगसमूहानां ॥ प्रमेहोऽनुप-
 गिणां ॥ जलौकसोऽनुशङ्खाणां ॥ वस्तिर्धन्वाणां ॥ हिमवानौषधिभू-
 मीनां ॥ सोम ओषधीनां ॥ मरुभूमिरारोग्यदेशानां ॥ आनूपभूमिर-
 हितदेशानां ॥ निर्देशकारित्वमातुरगुणानां ॥ अनिर्देशकारित्वं रिष्टा-
 नां ॥ भिषक् चिकित्सांगानां ॥ सिद्धिर्धैर्यगुणानां ॥ नास्तिको व-
 ज्यानां ॥ लौल्यं क्लेशकराणां ॥ आत्मवत्तोषकारिणां ॥ शास्त्रसहित-
 स्तर्कः साधकानां ॥ दृष्टकर्मता निःसंशयकराणां ॥ असमर्थता
 भयकराणां ॥ तद्दिद्यसंभाषा बुद्धिवर्द्धनानां ॥ आचार्यः शास्त्रा-
 धिगमहेतूनां ॥ सदैद्यहेपः प्राणत्यागहेतूनां ॥ आयुर्वेदोऽमृतानां ॥
 सद्वचनमनुष्ठेयानां ॥ वायुः प्राणसंज्ञाप्रदानहेतूनां ॥ सर्थसंन्यासः
 सुखानामिति ॥ तत्रोदकाभिमृद्ध्यलोष्टप्रसादतकाभ्यासरक्तावसेकै-
 रंडतैलाभ्यासोष्ठीक्षीरमदनफलमद्याक्षेपैकरसाभ्यासगर्भिणीनामेकैक-
 स्मात्समुदायाच्च निर्धारणं ॥ पुष्करमूलादीनां तु समुदायादेवेति ॥
 अध्याणां शतमुद्दिष्टं पंचपंचाशदुत्तरं ॥ अल्पमेतद्विजानीयाद्विता-
 हितविनिश्चये ॥ इत्यध्यसंग्रहो नाम त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

अथातः शोधनादिगणसंग्रहमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ मदनजी-
 मूतकेक्ष्वाकुकोशातकीद्वयफलपुष्पपत्राणि ॥ कुटजकरंजत्रपुससर्पप-
 पिप्पिलीविडंगैलाप्रत्यक्पुष्पाहरेणपृथ्वीकाकुस्तुंबरुप्रपुञ्जाटानां फ-
 लानि शारदानि च ॥ हस्तिपर्णीकोविदारकर्बुदारारिष्टाश्वगंधानीपविदु-
 लाविंबीवंबुजीवकश्वेताशणपुष्पीसदापुष्पीवचाचित्राचित्रकमृगेंद्रवा-

१ अस्मिन् अध्याये पञ्चपञ्चाशदधिकं शतमध्यायानामुक्तं गणनाया कृत्यायामेको-
 नपञ्चदशशतमायाति तद्विषयं ॥

रुणीसुखवीचतुरंगुलत्वादुकंटकपाठापाटलीशार्ङ्गमधुकमूर्वासप्तपर्ण-
 सोमवल्कलीपिशिष्टुसुमनःसौमनस्यायवानोदृश्रीवपुनर्नवामहासहासु
 द्रसहेक्षुकांडकालदंतपिप्पलीमूलचविकानलदोशीरन्हीवेरमूलानि ॥
 शाल्मलीशाल्मल्लुकाभद्रपर्ण्यैरावण्युपोदकोदालकधन्वरसांजनराजाद-
 नोपचित्रागोपशृंगाटिकापिच्छाः॥प्रियंगुपुष्पं॥तालीसपत्रं॥हरिद्राशृंग-
 बेरकंदौ॥मधूकदारुहरिद्रासारौ ॥ तगरगुडूचीमधुफाणितक्षीरक्षारलव-
 णानि चेति वमनोपयोगीनि ॥ त्रिवृत्श्यामादंतीद्रवंतीशंखिनीसप्तला-
 ऽजगंधाऽजशृंगीवचागवाक्षीछगलांत्रीसुवर्णक्षीरीचित्रककिणिहीन्ह-
 स्वपंचमूलवृश्रीवपुनर्नवावास्तुकशाकसालमूलानि ॥ तिल्वकरम्यक-
 कांपिहकपाटलीत्वचः ॥ त्रिफलापीलुपियालकुबलवदरकर्कधुकाश्म-
 र्यपरूपकद्राक्षानीलिनीकूतनिकोदकीर्याविडंगपूगपंचांगुलफलानि ॥
 चतुरंगुलफलपत्राणि॥पृतिकत्वक्फलपत्राणि ॥ महावृक्षसप्तपर्णज्यो-
 तिष्मतीक्षीराणि ॥ क्षीरमस्तुमद्यधान्याम्लमूत्राणिचेति विरेचनो-
 पयोगीनि ॥ कोशातकीदेवदालीसप्तलाकारवेहिकास्वरसा अर्क-
 क्षीरमुष्णोदकं चेत्युप्तयात्मकानि ॥ वस्तिपु तु तेषु तेष्ववस्थां-
 तरेषु यान्युपयुज्यन्ते द्रव्याणि तान्येवासंख्येयत्वान्नोपदिश्यन्ते ॥
 रसस्कंधेभ्य एव यथादोषं यथावस्यं च विभजेत् ॥ सर्वेषु तु प्रायो
 मदनकुटजजीमूतकेक्ष्वाकुकोशातकीहृषप्रपुससिद्धार्थकशताब्दाफ-
 लानि॥बलादशमूलैरंडत्रिवृहचायष्टथाह्वकुष्टरास्त्रापुनर्नवकतृणमूला-
 नि ॥ सरलदेवदारुहृषगुरसांजनव्योपपत्रैलाऽमृतायवकोलकुल-
 त्यगुडलवणमस्तुयान्याम्लमूत्रस्त्रेहसौद्रक्षीराणिचेति निरुहोपयोगी-
 नि ॥ अपामार्गविडंगमरिचपिप्पलीशिरीषविल्वजाज्यजमोदवार्ता-
 कपृथ्वीकैलाहरेणुफलानि ॥ तालीसतमालतर्कारीहरितकवर्गपत्राणि॥
 सर्पपफलपत्राणि ॥ शिष्टुफलपत्रत्वचः॥ हरिद्रामूलकलशुननागरकंद-
 पत्राणि॥अतिविपाकंदाः॥ कुष्ठवचाभार्ङ्गश्वेताकिणिहीनागदंतीज्यो-

तिष्मतीगवाक्षीवयस्याष्टश्रिकालीर्विबीकरंजमूलानि ॥ अर्काटर्कपु-
 ष्पमूलानि ॥ रोध्रमदनसप्तपर्णनिंबफीलुबीजानि ॥ मुरंगीमातुलुंगील-
 वंगपुष्पाणि ॥ अगुरुमुरदारुसरलसहकीर्जिगिण्यसनरसांजनहिंगुला-
 क्षानिर्यासः ॥ तमालशालतालमधुकदर्वीसाराः ॥ तेजस्विनीमेघ-
 शृंगीवरगेंगुदीरुहतीक्ष्णत्वचः ॥ राजादनमज्जसौद्रलवणानि मद्यानि
 गवादिशरुद्रसमूत्रपित्तान्येवंविधानि चैन्द्रियोपशमनान्यन्यान्यपि तथा
 स्नेहाः क्षीरं रक्तं मांसरसो धान्यरसस्तोयमिति शिरोविरेचनोपयोगी-
 नि ॥ मधुकपद्रकमंजिष्ठासारिवामुस्तापुन्नागकेसरैलवालुकसुवर्णत्व-
 क्तमालपृथ्वीकाहरेणुलाक्षाशतपुष्पासहकीशर्करामदनकमरुबकन्य-
 घोघोदुंबराश्वत्थप्लक्षलोध्रत्वक्पद्मोत्पलानि सर्वगंधद्रव्याणि च कुष्ठत-
 गरवज्ज्यानि प्रायोगिकधूमोपयोगीनि ॥ अगुरुगुग्गुलुसहकीशैलेयक-
 नलदन्दीबेरहरेणुशीरमुस्ताध्यामकवरांगश्रीवेष्टकस्थौणेयकपरिपेलवै-
 लवालुककुंदुरुकसर्जरसपृथ्वाहफलसारस्नेहमधूच्छिष्टविल्वफलम-
 ज्जयवतिलमापकुंकुमानि भेदोमज्जवसासर्पीपि च स्नेहिकधूमोपयो-
 गीनि॥शिरोविरेकद्रव्याणि गंधद्रव्याणि च तीक्ष्णानि मनोब्रह्महरिता-
 लं चेति तीक्ष्णधूमोपयोगीनि॥भद्रदारुकुष्ठगरवरुणबलातिबलार्तग-
 लकच्छुराष्टकीकुबेराक्षीवत्सादन्यर्काटर्ककतकभाईकापासीष्टश्रिका-
 लीपत्तूरप्रभृतीनि विदार्यादिगणो वीरतरादिस्तृणात्यवज्ज्यानि पट्पंच-
 मूलानि चेति वातशमनानि॥दूर्वाऽनंतामोचरसमंजिष्ठापरिपेलवकात्मा-
 कालीयकदलीकंदलीपयस्याऽऽत्मगुमानालिकेरखजूरद्राक्षाविदारीब-
 दरीवलानागवलानागपुष्पाशतावरीशीतपाकयोदनपाकीतृणशूल्यांशु-
 मतीह्यारिष्टकारिष्टारूपकेत्कटप्रियंगुधातकीधवधन्वनस्पंदनखदि-
 रकदरपियालतालशालसर्जतिनिशाश्वकर्णगुंदावानोरपद्मापद्मकपद्म-
 बीजमृणालकुमुदनलिनसौगंधिकपुंदरीकशतपत्रसेवालकल्हारोत्पल-
 काकोल्युत्पलिकाशालूकशृंगाटककसेरुकक्रौंचादनप्रभृतीनि शीतवी

रुणीमुखवीचतुरंगुलत्वादुकंटकपाठापाटलीशार्ङ्गपामधुकमूर्वाससपर्ण-
 सोमवल्कहीपिशिशुसुमनःसौमनस्यायवानौवृश्चीवपुनर्नवामहासहाक्षु
 द्रसहेक्षुकांडकालवृंतपिप्पलीमूलचविकानलदोशीरन्हीवेरमूलानि ॥
 शाल्मलीशाल्मलुकाभद्रपण्यैरावण्युपोदकोद्दालकधन्वरसांजनराजाद
 नोपचित्रागोपशृंगाटिकापिच्छाः॥प्रियंगुपुष्पं॥तालीसपत्रं॥हरिद्राशृंग-
 बेरकंदौ॥मधूकदारुहरिद्रासारौ ॥ तगरगुडूचीमधुफाणितक्षीरक्षारलव-
 णानि चेति धमनोपयोगीनि ॥ त्रिवृत्श्यामादंतीद्रवंतीशंखिनीसप्तला-
 ऽजगंधाऽजशृंगीवचागवाक्षीछगलांत्रीसुवर्णक्षीरीचित्रककिणिहीन्ह-
 स्वपंचमूलवृश्चीवपुनर्नवावास्तुकशाकसालमूलानि ॥ तिल्वकरम्यक-
 कांपिहकपाटलीत्वचः ॥ त्रिफलापीलुपियालकुवल्बदरकर्कधुकाश्म-
 र्यपक्ष्मपकद्राक्षानीलिनीक्लीतनिकोदकीर्याविडंगपूगपंचांगुलफलानि ॥
 चतुरंगुलफलपत्राणि॥पूतिकत्वक्फलपत्राणि ॥ महावृक्षसप्तपर्णज्यो-
 तिष्मतीक्षीराणि ॥ क्षीरमस्तुमद्यधान्याम्लमूत्राणिचेति विरेचनो-
 पयोगीनि ॥ कोशातकीदेवदालीसप्तलाकारवेदिकास्वरसा अर्क-
 क्षीरमुष्णोदकं चेत्युभयात्मकानि ॥ वस्तिपु तु तेषु तेष्ववस्थां-
 तरेषु यान्युपयुज्यन्ते द्रव्याणि तान्येवासंख्येयत्वाच्चोपदिश्यन्ते ॥
 रसस्कंधेभ्य एव यथादोषं यथावस्थं च विभजेत् ॥ सर्वेषु तु प्रायो
 मदनकुटजजीमूतकेक्ष्वाकुकोशातकीहयत्रपुससिद्धार्थकशताब्हाफ-
 लानि॥बलादशमूलैरंडत्रिवृद्वचापष्टधाहकुएरास्त्रापुनर्नवकत्तृणमूला-
 नि ॥ सरलदेवदारुहपुषाईगुरसांजनव्योपपत्रैलाऽमृतायवकोलकुल-
 त्यगुडलवणमस्तुधान्याम्लमूत्रस्नेहक्षौद्रक्षीराणिचेति निरूहोपयोगी-
 नि ॥ अपामार्गविडंगमरिचपिप्पलीशिरीषविल्वाजाज्यजमोटवार्ता-
 कपृथ्वीकैलाहरेणुफलानि ॥ तालीसतमालतर्कारीहरितकवर्गपत्राणि॥
 सर्पपफलपत्राणि ॥ शिशुफलपत्रत्वचः॥ हरिद्रामूलकलशुननागरकंद-
 पत्राणि॥अतिविपाकंदाः॥ कुष्ठवचाभार्ङ्गीश्वेताकिणिहीनागदंतीज्यो-

तिष्मतीगवाक्षीवयस्थारुशिकालीर्विवीकरंजमूलानि ॥ अर्काटर्कपु-
 ष्पमूलानि ॥ रोध्रमदनसप्तपर्णनिंबपीलुबीजानि ॥ मुरंगीमातुलुंगील-
 वंगपुष्पाणि ॥ अगुरुसुरदारुसरलसहकीर्जिगण्यसनरसांजनार्हगुला-
 क्षानिर्यासः ॥ तमालशालतालमधुकदर्वीसाराः ॥ तेजस्विनीमेप-
 श्रृंगीवरतिंगुदीवृहतीद्वयत्वचः ॥ राजादनमज्जक्षौद्रलवणानि मद्यानि
 गवादिशलद्रसमूत्रपित्तान्येवंविधानि चैन्द्रियोपशमनान्यन्यान्यपि तथा
 स्नेहाः क्षीरं रक्तं मांसरसो धान्यरसस्तोषमिति शिरोविरेचनोपयोगी-
 नि ॥ मधुकपद्रकमंजिष्ठासारिवामुस्तापुत्रागकेसरैलवालुकसुवर्णत्व-
 कृतमालपृथ्वीकाहरेणुलाक्षाशतपुष्पासहकीशर्करामदनकमरुबकन्य-
 घोधोदुंबराश्वत्थहृक्षलोध्रत्वक्पद्मोत्पलानि सर्वगंधद्रव्याणि च कुष्ठत-
 गरवज्यानि प्रायोगिकधूमोपयोगीनि ॥ अगुरुगुग्गुलुसहकीशैलेयक-
 नलदन्दीबेरहरेणूशीरमुस्ताध्यामकवरांगश्रीविष्टकस्थौणेयकपरिपेलवै-
 लवालुककुंदुरुकसर्जरसयष्ट्यावृहफलसारमेहमधूच्छिष्टविल्वफलम-
 ज्जयवतिलमापकुंकुमानि भेदोमज्जवसासर्पीपि च स्नेहिकधूमोपयो-
 गीनि ॥ शिरोविरेकद्रव्याणि गंधद्रव्याणि च तीक्ष्णानि मनोव्हाहरिता-
 लं चेति तीक्ष्णधूमोपयोगीनि ॥ भद्रदारुकुष्ठतगरवरुणबलातिबलार्तग-
 लकच्छुरावृकीकुवेराक्षीवत्सादन्यर्काटर्ककतकमार्द्धीकार्पासीवृश्चिका-
 लीपत्तूरप्रभृतीनि विदार्यादिगणो वीरतरादिस्तृणारुख्यवज्यानि पट्पंच-
 मूलानि चेति वातशमनानि ॥ दूर्वाऽनंतामोचरसमंजिष्ठापरिपेलवकात्मा-
 कालीयकदलीकंदलीपयस्याऽऽत्मगुप्तानालिकेरखजूरद्राक्षाविदारीब-
 दरीबलानागवलानागपुष्पाशतावरीशीतपाक्योदनपाकीतृणशूल्यांशु-
 मतीद्वयारिष्टकारिष्टाटरूपकेत्कटप्रियंगुधातकीधवधन्वनस्यंदनखदि-
 रकदरपियालतालशालसर्जतिनिशाश्वकर्णगुंदावानोरपद्मापद्मकपद्म-
 बीजमृणालकुमुदनलिनसौगंधिकपुंडरीकशतपत्रसेवालकल्हारोत्पल-
 काकोल्युत्पलिकाशालूकशृंगाटककसेरुककौंचादनप्रभृतीनि शीतवी

र्याणि सारिवादिः पद्मकादिः पटोलादिर्न्यग्रोधादिर्दाहहरो महाकपाय-
स्तृणपंचमूलं चेति पित्तशमनानि॥ शीतशिवशतपुष्पासरलसुरदारु-
क्षेण्णुदीप्तातलासुमनःकाकादनीलांगलीहरितकर्णमुंजातलामज्जकप्रभृ-
तीन्यारग्वधादिरसनादिरर्कादिः सुरसादिर्मुष्ककादिर्वत्सर्कादिर्मुस्ता-
दिः शीतघ्नश्च महाकपायो बलीकंदकपंचमूले च श्लेष्मशमनानीति ॥
भवति चात्र ॥ समीक्ष्य दोषदूष्यादीनमीर्वाः सुयोजिताः ॥ सर्वामय-
जयायालं जायंते नियतात्मनां ॥ ॥ इति शोधनादिगणसंग्रहो नाम
चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

अथातो महाकपायसंग्रहमध्यायं न्यास्यास्यामः ॥ आनंत्पादौप-
धानामामयानां चानंता एव कपायाः ॥ ये तु सुतरामुपयोगवन्तः प्रकर्ष-
वर्तिनो वा ते जीवनीयादिसंज्ञाः प्रत्येकं दशकपायसंयोगात्पंचचत्वारिं-
शन्महाकपाया वक्ष्यंते ॥ यत्प्रतिबोधार्थमेव मंदबुद्धीनां बुद्धिमतामुदा-
हरणमात्रदर्शनार्थं ॥ शवयं हि बुद्धिमद्भिः स्वादुशीतस्निग्धादीन् जी-
वन्त्यादिषु साधारणान् गुणानालोच्य क्षीरेक्षुद्राक्षाऽक्षोडविदारीकंदा-
दिष्वपि तद्गुणेषु जीवनीयादित्वमवधारयितुं ॥ यथोक्तानुसरणमेव तु श्रे-
यो मंदबुद्धेरिति ॥ व्यस्ताश्च ते चत्वारिंशतानि पंचाशदधिकानि तद-
भिधानान्येव ॥ यद्यपि तानि तान्येव द्रव्याणीति द्रव्यसंकरः कपायेषु
तथापि न संज्ञाविरोधः ॥ एकस्यापि बहुकार्यनिर्वर्तनात् ॥ तत्र लव-
णवर्जा रसाः कल्पनायां कपाया इत्युच्यंते ॥ तद्योनित्वात् ॥ लवणे
तु निर्यासादिकल्पनानामसंभवः ॥ पृथगुपयोगोपकाररहितत्वाच्च नैर-
र्थक्यमिति ॥ भवंति चात्र ॥ जीवंतिकाकोल्यौ द्वे मेदे मुद्गमापप-
र्ण्यौ च ॥ ऋषभकजीवकमधुकं चेति गणो जीवनीयारग्यः ॥ वाट्या
बला पयस्या काकोल्याविक्षुवाजिगंधे च ॥ क्षीरिणिराजक्षवके भार-
द्वाजी च बृंहणीयो ऽयं ॥ हेमवती चिरबिल्वं मुस्ता कुष्ठं वचा

हरिद्रे च ॥ चित्रककटुकाऽतिविषा वर्गोऽयं लेखनीयारूपः ॥ अं-
 केरंडौ चित्राचित्रकचिरविल्वशंखिनीसरलाः ॥ हेमक्षीरी कटुका वन्हि-
 मुखी भेदनीयानि ॥ मधुमधुकृशिनपर्णी कटुफललोध्रमियंगुधातक्यः ॥
 अंबष्टकीसमंगा मोचरसश्चेति संधानः ॥ हिगुमरिचाम्लवेतसदीप्यक-
 भल्लातकास्थिसंयोगात् ॥ वर्गः सपंचकोलो निर्दिष्टो दीपनीयोऽयं ॥
 ऐंद्रघतिरसापयस्या ऋष्यप्रोक्तास्थिराबलाऽतिबलाः ॥ इति बल्यो
 दशकोऽयं ह्ययंग्वा रोहिणी ऋषभः ॥ चंदनतुंगपयस्यासितालताम-
 धुकपन्नकोशीरं ॥ वर्ण्यो गणोऽयमुदितो मंजिष्ठासारिवासहितः ॥ हं-
 सपदीवहतीहयमृद्धीकासारिवेक्षुमूलानि ॥ कैटव्यमधुकृष्णाः सवि-
 दार्यः कंठजननानि ॥ वृक्षाम्लवदरदाडिमकुवलाभ्राघ्रातलिकुच-
 करमर्दं ॥ हृद्यं समातुलुंगाम्लवेतसं विद्धि वर्गमिमं ॥ नागरच-
 विकाचित्रकविडंगमूर्वाऽमृतावचामुस्ताः ॥ सहपिप्पलीपटोलास्तृ-
 सिन्नोऽयं गणः प्रथितः ॥ कुटजफलविल्वचित्रकमहौषधप्रतिविषा-
 वचाचविकाः ॥ धन्वयवासं पथ्या दारुहरिद्रा गणोऽशोघ्नः ॥ खदि-
 रामलकारुप्करनिशाऽभयाससपर्णकरवीराः ॥ कुष्ठघ्नाश्चतुरंगुलविडंग-
 जातिप्रबालाश्च ॥ नलदक्तमालचंदनसर्पपथननिंबकुटजमधुकानि ॥
 कंडूं दारुहरिद्रा सनक्तमालानि निघ्नंति ॥ अक्षीवमरिचकेशुकविडंग-
 कांडीरकिणिहिनिर्गुडयः ॥ घ्नंति कृमीन् श्वदंष्ट्राविपारखुपपर्यस्तथा न
 चिरात् ॥ मंजिष्ठाश्लेष्मातकरजनीमुवहाशिरीषपालिंद्यः ॥ सैलाचं-
 दनकतकाः ससिंदुवारा विषं घ्नंति ॥ शालिकुशकाशपष्टिकवीरण-
 दर्भेक्षुवालिकेक्षूणां ॥ तद्वहुद्रोक्तयोर्मूलमलं स्तन्यजननाय ॥ पाठा
 नागरसुरतरुचनाऽमृतासारिवेद्रयवमूर्वाः ॥ कटुकाकिराततिक्तं वर्गोऽयं
 स्तन्यशुद्धिकरः ॥ मेदाकाकोलीहयवृक्षरुहाजीवकर्पभकुलंगाः ॥
 शुक्रजननो गणोऽयं सहजटिलाशूर्पपर्णीभिः ॥ कुष्ठैलवालुकटुफलकां
 टेक्ष्विष्वन्धिफेनकोशीरैः ॥ बमुकेशुरकैः शुक्रं शुत्थ्येतसकदंबनिर्या-

सेः ॥ द्राक्षाकाकोलीद्वयमधुपर्णीमधुकजीवकविदार्यः ॥ स्नेहोपगाः स-
 मेदाजीवंतीशालिपर्णीकाः ॥ सौमांजनकपुनर्नवदृश्वीवकुलत्थमापव-
 दराणि ॥ स्नेहोपगानि विद्यात्सयवतिलाकौरुवूकानि ॥ लाजाम्रवद-
 रदाढिमयवपष्टिकमातुलुंगसेव्यानि ॥ जंब्वाम्रपल्लवानि वामिनिग्रह-
 णानि मृत्स्ना च ॥ नागरधन्वयवासकवालकपर्पटकचंदनगुडूच्यः ॥ भू-
 निंबचनपटोलीकुस्तुंबर्षस्तृपं घ्नन्ति ॥ बृहतीद्वयवृक्षरुहापुष्करमूलाभ-
 याकणाशृंग्यः ॥ हिष्मां निघ्नन्ति शठी दुरालभा बदरबीजं च ॥ श्यामा-
 ऽनंता पद्मा कदुंगः पद्मकेसरं लोधं ॥ धातुकिकुसुमसमंगामोचरसा-
 म्नास्थि विट्प्रहणं ॥ जंबूसल्लकिमधुकं नीलोत्पलकच्छुरातिलश्र्याब्धं ॥
 मृष्टा च मृत्पयस्या सशाल्मली विद्धिरजनानि ॥ जंब्वाम्रोदुंबरवट-
 कपीतनप्लक्षपिप्पलाश्मंतं ॥ भल्लातसोमवल्कं मूत्रग्रहणाय निर्दिष्टं ॥
 कमलनलिनकुमुदमधुकसौगंधिकधातकीलताकुमुमं ॥ मूत्रं नयति
 विरागं सौत्पलशतपत्रपुंडरीकं च ॥ वृक्षादनोश्वदंष्ट्रादर्भैत्कटवसुकवशि-
 रकुशकाशाः ॥ मूत्रं विरेचयेयुर्गुद्रा पापाणस्तेदथ ॥ द्राक्षाऽऽमलकपु-
 नर्नवदृश्वीवदुरालभाऽभयारुण्णाः ॥ कासं घ्नन्ति सशृंगी तामलकी
 कंटकारी च ॥ चंडाऽम्लवेतसशठीतामलकोसुरसाहिंगुजीवंत्यः ॥ पुष्क-
 रमूलैलाऽगुरुधर्गोऽयं श्वासशमनाय ॥ द्राक्षापीलुपक्षपकमंजिष्ठासारि-
 षाऽमृतापाठाः ॥ त्रिफला चेति गणोऽयं ज्वरस्य शमनाय निर्दिष्टः ॥
 दाढिमफल्गुपक्षपकपियालयवपष्टिकेसुवदराणि ॥ श्रमनाशनानि वि-
 द्याद्वाक्षाखजूरसहितानि ॥ पद्मकलाजोशोरं मधुकोत्पलसारिवासि-
 तोदोच्यं ॥ काश्मर्यफलं चंदनमेव गणो दाहहा प्रोक्तः ॥ नतनागरा-
 गुरुवचाधान्यकमूतीकपिप्पलीव्याघ्र्यः ॥ शीतं शमयंत्यचिरात्स्योनाकः
 साधिमंयश्च ॥ तिंदुकपियालबीजकसप्तच्छदखदिरकदरवदराणि ॥
 अरिमेदवाजिकर्णौ कंकुमश्चोददशमनानि ॥ काकोल्येलासेव्यं नि-

दिग्धिके शालिपृश्निपर्ण्यौ च ॥ घ्रंत्यंगमर्दमचिराच्चंदनमधुकोरुवूकं
 च ॥ दीप्यकमरिचाजाजीगंडीरं साजगंधमथ शूलं ॥ शमयति
 सपंचकोलं शोफं दशमूलमौद्वयं च ॥ मधुमधुकलाजगैरिकफल-
 नीमोचरममृत्कपालानि ॥ संस्थापयन्ति रुधिरं रुधिरं च सशर्करं
 रोधं ॥ शैलैलवालुकट्फलमोचरसारशोकपद्मकशिरीषं ॥ स्थापयति
 वेदनामथ सहतुंगकदंबविदुलं च ॥ कैडर्यहिङ्गुचोरकपलंकपाऽशो-
 करोहिणिषयस्थाः ॥ पूत्यरिमेदो जटिलागोलोमिवचाश्च संज्ञा-
 दाः ॥ ऐन्दी दूर्वाऽमोघा विष्वक्सेनाऽव्यथा शिवा ऽरिष्टा ॥ बा-
 ह्नी सवादघपुष्पी शतवीर्या स्थापयेद्गर्भं ॥ अमृता पथ्या धात्री
 जीवन्ती श्रेयसी स्थिरा युक्ता ॥ मंजूकपर्ण्यतिरसा स्थापयति पुन-
 र्नैवा च वयः ॥ इति नानाविधव्याधिविघातार्थमुदाहृताः ॥ योगा
 रोगातुखशात्कल्पयेत्तान्यथायथं ॥ ॥ इति महाकपायसंग्रहो नाम
 पंचदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

अथातो विविधगणसंग्रहमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ विदारिपंचां-
 गुलवृश्चिकालीष्टुश्रीवेदेवाह्वयशूर्पपर्ण्यः ॥ द्वे पंचमूले लघुजीवनारख्ये
 कंठूकरी गोपसूता त्रिपादी ॥ विदार्यादिरपं त्वयो वृंहणो वातपित्त-
 हा ॥ शोषगुल्मंगमर्दोर्ध्वश्वासकासहरो गणः ॥ सारिवोशीरकाश्म-
 र्यमधूकशिशिरद्वयं ॥ यष्टीपरूपकं हन्ति दाहपित्तास्रतृड्गदान् ॥ प-
 द्यकपुंड्रौ वृद्धितुगर्ध्यः शृंग्यमृता दश जीवनसंज्ञाः ॥ स्तन्यकरा घ्रन्ती-
 र्णपित्तं प्रीणनवृंहणजीवनवृष्याः ॥ परूपकं वरा द्राक्षा कट्फलं क-
 तकात्फलं ॥ राजवृंहं दाढिमं शाकं तृणमूत्रामपवातजिन् ॥ अंजनं फलि
 नीमांसीपद्मोत्पलरसांजनं ॥ सैलामधुकनागावृंहं विपांतर्दाहपित्तनु-
 त् ॥ पटोलकदुरोहिणीचंदनं मधुस्रवगुडूचिपाठान्वितं ॥ निहन्ति कफ-

पित्तकुष्ठज्वरान्विषं वमिमरोचकं कामलां ॥ गुहूचीपद्मकारिष्ठधा-
न्यकारक्तचंदनं ॥ पित्तश्लेष्मज्वरच्छर्दिदाहवृष्णाघ्नमभिरुन् ॥ आर-
ग्वर्धेद्रयवपाटलिकाकतिकर्निवामृतामधुरसामुवहक्षपाठाः ॥ भूर्नि-
वसैर्यकपटोलकरंजपुग्मसप्तच्छटाग्रिसुपवीफलवाणधौटाः ॥ आरं-
ग्वधादिर्जयति छर्दिकुष्ठविषज्वरान् ॥ कफं कंडूं प्रमेहं च दुष्टवणवि-
शोधनः ॥ असनतिनिशभूर्जश्वेतवाहप्रकीर्याः खटिरकदरमंडीशिशि-
पामेषशृंग्यः ॥ त्रिहिमतलपलाशा जौंगकः शाकशालौ धवक्रमुकक-
लिंगच्छागकर्णाश्वकर्णाः ॥ असनादिर्विजयते श्वित्रकुष्ठकफकृमीन् ॥
पांडुरोगं प्रमेहं च भेदोदोपनिवर्हणः ॥ वरणसैर्यकपुग्मशतावरीदहन-
मोरटविल्वविषाणिकाः ॥ द्विहृतीदिकरंजजयाहयं बहलपल्लवधर्म-
रुजाकराः ॥ वरणादिः कफं भेदो मंदोऽग्रित्वं नियच्छति ॥ आढ्यवातं
शिरःशूलं गुल्मं चातः सविद्रधिं ॥ उपकस्तुत्यकं हिंगु कासीसद्वयसै-
धवं ॥ सशिलाजतु कच्छाश्वगुल्मभेदः कफापहं ॥ वीरतरोऽरणिको न-
लगुण्ठी मोरटदुंदुकसैर्यकपुग्मं ॥ मुस्तकमंजरिकर्कशपार्या भूत्रविरेककरो
दशकश्च ॥ वर्गो वीरतराद्योऽयं हन्ति वातकृन्तानुगदान् ॥ अशमरीशर्क-
रामूत्रकच्छ्रायातरुजाहरः ॥ रोधगावरकरोधपलाशा जिगिणीसरल-
कट्फलपुक्ताः ॥ कुत्सितांबकदलीगतशोकाः सैलवालुपरिपेठवमो-
चाः ॥ एष रोधादिको नाम भेदः कफहरो गणः ॥ योनिदोषहरः स्तं-
भी वण्यो विषविनाशनः ॥ अर्काळको नागदंती विशल्या भार्ही रा-
क्षा छधिकाली प्रकीर्या ॥ प्रत्यक्पुष्पी पीततैलोदकीर्या श्वेतापुग्मं
तापसानां च वृक्षः ॥ अयमर्कादिको वर्गः कफभेदोविपापहः ॥ कृमि-
कुष्ठप्रशमनो विशेषाद्व्रणशोधनः ॥ सुरसपुगफणिज्जं कालभाला विडंगं
खरबुकटपकर्णाकट्फलं कासमर्दः ॥ क्षवकसरसिभार्हीकार्मुकाः
काकमाची कुठहलविषमुष्टी भूस्तृणो भूतकेरी ॥ सुरसादिर्गणः श्ले-

प्लमेदःकृमिनिपूदनः ॥ प्रतिशयायारुचिश्वासकासघ्नो वणशोधनः
 ॥ मुष्ककस्तुम्बराद्वीपिपलाशधवर्शिंशिपाः ॥ गुल्ममेहाशमरीपांडुमे-
 दोर्शकफशुक्रजित् ॥ वन्सको मधुरसा त्रुटिर्वचा दीर्घवृंतफलवे-
 ल्लसर्पपाः ॥ रोहिणी स्थपनिर्द्विगुमाद्वयः शूलघाति दशकं घृणप्रिया ॥
 वत्सकाद्योऽनिठश्लेष्ममेदोऽरोचकपीनसान् ॥ शूलार्शोज्वरगुल्मांश्च
 हन्ति दीपनपाचनः ॥ वचाजलददेवान्धनागरातिविपाऽभयाः ॥ हरि-
 द्राद्वयपृथग्वाहकलशकुटजोद्भवाः ॥ वचाहरिद्रादिगणावामाती-
 सारपाचनौ ॥ मेदःकफाद्वयपवनस्तन्यदोपनिवर्हणौ ॥ प्रियंगुपु-
 ष्पांजनयुग्मपद्माः पद्माद्रजो योजनवलयनंता ॥ मानद्रुमो मौचरसः
 समंगा पुन्नागशीतं मदनीयहेतुः ॥ अंवष्टा मधुकं नमस्करी नंदी-
 षक्षपलाशकच्छुराः ॥ रोधं धातुकिविल्वपेशिके कद्वंगः कमलोद्भ-
 वं रजः ॥ गणौ प्रियंग्वंवष्टादी पक्वातीसारनाशनौ ॥ संधानीयौ
 हितौ पित्ते वणानामपि रोपणौ ॥ मुस्तावचाग्निहिनिशाद्वितित्ता
 मल्लानपाठात्रिफलाविपास्त्याः ॥ कुष्टं त्रुटी हैमवती च योनिस्त-
 न्यामयघ्ना मलपाचनाश्च ॥ न्यग्रोधपिप्पलसदाफलरोध्रयुग्मजंबू-
 द्वयार्जुनकपीतनसोमवल्काः ॥ पुष्पाश्रवंजलपियालपलाशनंदीको-
 लीकदंवविरलामधुकं मधूकं ॥ न्यग्रोधादिर्गणो वण्यः संग्राही मय-
 साधनः ॥ मेदःपित्तास्रतृट्वाहयोनिरोगनिवर्हणः ॥ एलायुग्मतुरुष्ककु-
 ष्ठफलिनीमांसीजलध्यामकस्पृकाचोरकचोचपत्रतगरस्थौणेयजातीर-
 साः ॥ शुक्तिर्व्याघ्रनखो ऽमरान्धमगुरुः श्रीवासकः कुंकुमं चंडा
 गुग्गुलुदेवधूपरवपुराः पुन्नागनागाह्वयौ ॥ एलादिको वातकफौ विपं
 च विनियच्छति ॥ वर्णप्रसादनः कंदूपिटिकाकोठनाशनः ॥ श्यामा-
 दंतीद्रवंतीक्रमुककुठरणाशंखिनीचर्मसाह्वास्वर्णक्षीरीगवाक्षीशिखरि-
 जनकच्छिन्नरोहाकरंजाः ॥ वस्तांत्री व्याधिघातो बहलबहुरस-

स्तीक्ष्णदृक्षात्फलानि श्यामाद्यो हन्ति कुष्ठं विषमरुचिकफौ दृद्रुजं
 मूत्ररुच्छं ॥ पिप्पलीपिप्पलीमूलचव्यचित्रकशृंगवेरमरिचहस्तिपि-
 प्पलीहरेणुकैलाऽजमोर्देद्रयवपाठाजीरकसर्पपमहानिवफल्गुर्हिगुप्ताङ्गी
 वचामुस्तामधुरसाऽतिविषाविडंगानि कटुरोहिणीचेति ॥ पिप्पल्यादिः
 कफहरः प्रतिश्यायानितारुचीः ॥ निहन्त्यादीपनो गुल्मशूलघ्नश्वा-
 मपाचनः ॥ पञ्चविंशतिरित्युक्ता वर्गास्तेषु त्वलाभतः ॥ पुंज्यात्त-
 द्विधमन्यच्च द्रव्यं जह्यादयौगिकं ॥ एते वर्गा टोपदृप्याद्यपेक्ष्य क-
 ल्ककाथक्षेहलेहादियुक्ता ॥ पाने नस्येऽन्वातनेऽतर्बहिर्वा लेपाभ्यं-
 गैर्गति रोगान्मुकुच्छान् ॥ इति विविधगणसंग्रहो नाम षोडशो-
 ऽध्यायः ॥ १६ ॥

अथातो द्रव्यादिविज्ञानीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ इह हि द्रव्यं
 पञ्चमहाभूतात्मकं ॥ तस्याधिष्ठानं पृथिवी योनिरुत्कं खानिलानलः
 समवायान्निर्बृत्तिविशेषौ ॥ उत्कर्षेण तु व्यपदेशः ॥ तस्मान्भूतसम-
 वायसंभवान्नैकरसं द्रव्यं ॥ ततश्च नैकदोषा व्याधयः ॥ तत्र
 व्यक्तो रसः ॥ अनुरसस्तु रसेनाभिभूतत्वादव्यक्तो व्यक्तो वा किं-
 चिदन्ते ॥ रसस्य तु छेदनोपशमने द्वे कर्मणी हिताहितौ प्र-
 भावौ ॥ तदाश्रयेषु च द्रव्यसंज्ञकेषु पृथिव्यादिषु गुणाः
 प्रकृतिविरुतिविचारदेशकालवशाद्बुद्वादयो रसेषूपचर्धन्ते ॥ तत्र द्रव्यं
 गुरुकठिनविशदमंदसांद्रस्थूलस्थिरगंधगुणबहुलं पार्थिवमुपचयगौरव-
 संघातस्थैर्यकरं ॥ द्रवस्निग्धशीतगुरुमंदसांद्रसरमृदुपिच्छिलरसगुणब-
 हुलमौदकमुपक्लेदस्नेहबंधविष्यंदमार्दवप्रल्हादकरं ॥ तीक्ष्णोष्णरुक्ष-
 सूक्ष्मलघुविशदरूपगुणबहुलमाग्नेयं टाहपाकप्रकाशप्रभावर्णकरं ॥
 रुक्षसूक्ष्मलघुविशदविकापिव्यवायिशीतखरस्पर्शगुणबहुलं वायव्यं
 रौक्ष्यलाघववैशद्यग्लानिविचारकरं ॥ मृदुसूक्ष्मलघुविशदऽलक्षव्यवा-

विविपक्तिशब्दगुणबहुलमाकाशात्मकं मार्दवसौपिर्यलाघवकरं ॥ इत्थं
 च नानौषधभूतं जगति किञ्चिद्द्रव्यमस्ति विविधार्थप्रयोगवशात् ॥
 तत्राग्निमारुतात्मकं प्रायेणोर्ध्वभागं ॥ तयोर्हि लाघवाद्ध्वगतित्वाच्चा-
 ग्रेः प्लवनत्वाच्च मारुतस्य ॥ भूम्यौदकात्मकं तु प्रायेणाधोभागं तयोर्हि
 गौरवान्निम्नगत्वाच्च तोषस्य ॥ व्यामिश्रात्मकमुभयतो भागं ॥ शमनं
 तु दोषविपरीतगुणमुक्तं प्राक् ॥ तत्संकरे च यतो बाहुल्येन व्यपदे-
 शाः ॥ तथाऽनिलात्मकं ग्राहि ॥ अनलात्मकं दीपनपाचनं ॥ उभया-
 त्मकं लेवनं ॥ भूम्युदकात्मकं बंहणं ॥ तत्र कटुम्ललवणा वीर्येण
 यथोत्तरमुष्णाः ॥ तिक्तकपायमधुराः शीताः ॥ तिक्तकटुकपाया रुक्षा
 वद्धविष्मूत्रमारुताः ॥ लवणाम्लमधुराः स्निग्धाः सृष्टविष्मूत्रमारु-
 ताः ॥ लवणकपायमधुरा गुरवः ॥ तद्दृढम्लकटुतिक्ता लघवः ॥ अ-
 न्ये पुनर्गुरुलघुस्निग्धरुक्षसाधारणं लवणमिच्छन्ति ॥ वीर्यं तु केचि-
 द्गुरुलघुस्निग्धरुक्षतीक्ष्णमंदशीतोष्णभेदेनाष्टविधमाहुः ॥ अपरे पुनः
 पठन्ति ॥ वीर्यं द्रव्यस्य तज्ज्ञेयं यद्योगात्क्रियते क्रिया ॥ नावीर्यं क्रि-
 यते किञ्चित्सर्वा वीर्यरुता हि सा ॥ यैरष्टविधं तैरपि चैवमतिप्रकृष्ट-
 शक्तियुक्तानामशेषौषधगुणसारभूतानामष्टानामेव गुर्वादीनां वीर्यसं-
 ह्ता विशिष्टाऽऽम्नायविहितापि लौकिकीति समुद्भाव्यते ॥ तथाहि
 रसविपाकगुणांतरविजयिन्या भूयांसश्च वरिष्ठाश्च गुणाः संगृहीताः ॥
 विशेषवृत्त्या च तत्र तत्र द्रव्यस्वरूपकथने व्यवहारः प्रवर्तितो भवति ॥
 अतएव च सर्वानिशाया द्रव्यस्वभावः प्रभाव इत्याम्रातः ॥ सत्यपि
 च क्रियानिर्वर्तनसाम्ये विपरीता रसादयो वीर्याख्यया प्रभावसंज्ञया
 वा न परिमृश्यन्ते ॥ अन्ये तु गुर्वादीनामग्रीपोमात्मकत्वादादानवि-
 सर्गविभागेन कालस्योष्णशीतात्मकं द्विविधमेवामनन्ति ॥ एवं चा-
 हुः ॥ नानात्मकमपि द्रव्यमग्रीपोमौ महाबलौ ॥ व्यक्ताव्यक्तं जग-

दिव नातिक्रामति जानुचित् ॥ तत्रोष्णं दहनपचनस्वेदनविठयनावि-
 लकफशमनानि करोति ॥ शीतं ल्हादनस्तंभनजीवनरक्तपित्तप्रसाद-
 नादीनि ॥ विपाकस्तु प्रायः स्वादुः स्वादुलवणयोऽम्लोऽम्लस्य कटु-
 रितरेपां ॥ रसैरसौ तुल्यफल ॥ द्रव्यगुणविशेषेण चास्याल्पमध्य-
 भूयस्त्वमुपलक्षयेत् ॥ पराशरस्तु पठति ॥ पाकाखयो रसानामम्लोऽ-
 म्लं पच्यते कटुः कटुकं ॥ चत्वारोऽन्ये मधुरं संसृष्टरसास्तु संसृष्टं ॥
 कटुतिक्तकपायाणां कटुको येषां विपाक इति पक्षस्तेषां पित्तविघाते
 तिक्तपायौ कथं भवतः ॥ तत्र यन्मधुरं रसविपाकयो शीतवीर्यं च
 द्रव्यं यच्चाम्लं तयोरुष्णवीर्यं च यद्वा कटुकं तेषां यथास्वं रसादि-
 भ्यः प्रायो गुणान् दोषकोपशमनत्वं च विद्यात् ॥ तद्यथा ॥ क्षीरमदिरा-
 मरिचादीनां रसादितंकरेण त्वन्यथात्वं ॥ यथा मधु मधुरं श्लेष्माणं शम-
 यति कटुपाकतया सकपायत्वाद्गौरवाच्च वातं जनयति शीतवीर्यत्वाच्च ॥
 तथा यवोऽपि ॥ आनूपौदकपिशितं शीतमपि पित्तं करोत्युष्णवीर्यत्वा-
 त्तथा तैलं कटुविपाकतया च विपाकतएव बद्धविष्णुमूत्रं ॥ अम्लं
 कांजिकं कफं जयति रुक्षोष्णत्वात् ॥ कपित्थं तु रौक्ष्यात् पित्तं च
 शीतवीर्यत्वात् ॥ आमलकं पित्तं शीतवीर्यत्वात् स्वादुपाकतया च
 कफं रौक्ष्याल्लाघवाच्च शैत्यरौक्ष्यलाघवैस्तु न वातं ॥ लवणं सैधवं स्वादु-
 पाकतया पित्तं जयति लाघवात्कफं जयति ॥ कटुकाऽपि शुंठी स्नेहौ-
 ण्यस्वादुपाकैर्वातं क्षपयति पिप्पली च ॥ लशुनोऽपि स्नेहौष्ण्य-
 गौरवै ॥ पलांडुश्च ॥ स तु स्नेहगौरवाभ्यां जनयति श्लेष्माणं वृद्धं च
 मूटकं स्वादुपाकतया ॥ तिक्तानि व्याघ्रीविशल्याऽर्कागुरुण्युष्णवी-
 र्यत्वात् पित्तं जनयन्ति ॥ कपायतिक्तं महत्पंचमूलं वातं जयति
 न तु पित्तमुष्णवीर्यत्वात् ॥ कपायश्च कुलत्थोऽम्लपाकतया च ॥
 इत्येतन्निर्दर्शनमात्रमुक्तं ॥ तस्मात् ॥ किंचिद्रसेन कुरुते कर्म
 वीर्येण चापरं ॥ द्रव्यं गुणेन पाकेन प्रमावेणैव किंचन ॥ यद्यद्व्ये

रसादीनां बलवत्त्वेन वर्तते ॥ अभिभूयेतरांस्तत्कारणत्वं प्रपद्यते ॥
 विरुद्धगुणसंयोगे भूयसाऽल्पं हि जीयते ॥ रसं विपाकस्तौ वीर्यं
 प्रभावस्तान्यपोहति ॥ बलसाम्ये रसादीनामिति नैसर्गिकं बलं ॥
 विरुद्धा अपि चान्योन्यं रसाद्याः कार्यसाधने ॥ नावश्यं स्पुर्वि-
 चांताय गुणदोषा मिथो यथा ॥ रसवीर्यप्रभृतयो भूतोत्कर्षापकर्षतः ॥
 रुकरूपा विरूपा वा द्रव्यं समधिशेते ॥ माधुर्यशैत्यैश्चिच्छल्यस्रो-
 हगौरवमंदताः ॥ सहचर्या स्थिताः क्षीरे नत्वानूपौदकामिपे ॥ गुणा
 द्रव्येषु ये चोक्तास्तैर्बलं तनुदोषयोः ॥ स्थितिरुद्धिक्षयास्तस्मात्तेषां
 हि द्रव्यहेतुकाः ॥ रसं विद्यान्निपातेन तेनाधिवसनेन च ॥ वीर्यं वि-
 पाकं द्रव्याणां कर्मणः परिनिष्ठया ॥ मधुरस्कंदनिर्विघ्नतैलगुडा-
 दिषु ॥ गुणाः स्वादादिभेदेन रसपटुं न युज्यते ॥ अस्तु भेदादसं-
 रथत्वमैक्यं वा स्वादुलक्षणात् ॥ भूतोत्कर्षापकर्षेण भेदो यो ऽ-
 ल्पेन कल्प्यते ॥ संकीर्णत्वात्फले चासौ तुल्यत्वान्न विवक्ष्यते ॥
 गुवादीनां विशेषेऽपि स्वजातेरनतिक्रमात् ॥ संख्याभेदो यथा नास्ति
 रसानामपि स क्रमः ॥ दृष्टं मुखोपलेपादि यत्सर्वेषु घृतादिषु ॥ न
 च तद्वाढिमाद्येषु पडेवानो रसाः स्मृताः ॥ आनंत्यैकत्वयोश्च स्यान्न
 विचित्रार्थतंत्रणं ॥ गुवाद्या वीर्यमुच्यंते शक्तिमंतो ऽन्यथा गुणाः ॥
 परसामर्थ्यहीनत्वाद्गुणा एवेतरे गुणाः ॥ यथारसं जगुःपाकाः पट्वेचि-
 त्तदसांप्रतं ॥ यत्स्वादुर्वीहिरस्मत्त्वं न चाम्लमपि दाढिमं ॥ याति तैलं
 च कटुतां कटुकाऽपि न पिप्पली ॥ यथारसत्वे पाकानां न स्यादेवं
 विपर्ययः ॥ यस्माद्दृष्टो यवः स्वादुर्गुरुप्यनिलप्रदः ॥ दीपनं शी-
 तमप्याज्यं वसोष्णाप्यग्निसादिनी ॥ कटुपाकोपि पित्तघ्नोऽमुद्गो मा-
 पस्तु पित्तलः ॥ स्वादुपाकोऽपि चैलं कृत्स्नगंधोष्णं गुरु फाणितं ॥ रसः
 स्वादुर्यथा चैतत्तथाऽन्येष्वपि दृश्यते ॥ वातलं कफपित्तघ्नमम्लमप्या-
 क्षकीफलं ॥ कुरुते दधि गुर्वेव वन्हिं पालेवतं तु न ॥ कपित्थं दाढिमं चा-

म्लं ग्राहि नामलकीफलं ॥ कपाया ग्राहिणी शीता धातुकी न
हरीतकी ॥ अप्रधाना पृथक्, तस्माद्रसाद्या संसृतास्तु ते ॥
प्रभावस्तु यतो द्रव्ये द्रव्यं श्रेष्ठमतो मतं ॥ रसादिसाम्ये यत्क
र्म विशिष्टं तत्प्रभावजं ॥ दंती रसाद्यैस्तुल्याऽपि चित्रकस्य विरे-
चनी ॥ मधुकस्य च मृद्दीका घृतं क्षीरस्य दीपनं ॥ कटुपाकरसस्त्रि-
धगुरुत्वै कफघातजित् ॥ लशुनो वातकफरुञ्जतु तैरेव यद्गुणैः ॥
मिथोविरुद्धान्वातादीन्लोहिताद्या जयन्ति यत् ॥ कुर्वति यवकाद्याश्च
तत्प्रभावविजृम्भितं ॥ शिरीषादि विपादिघ्नं स्वभावं तद्विद्वद्वये ॥ म-
णिमंत्रौपधीनां च यत्कर्म विविधात्मकं ॥ शल्याकर्पणपुंजन्मरक्षा-
शुर्धोवशादिकं ॥ दर्शनाद्यैरपि विषं यन्निपच्छति चागद ॥ विरेचय-
ति यदृष्यमाशु शुक्रं करोति वा ॥ ऊर्ध्वाधोभागिकं यच्च द्रव्यं यद्वम-
नादिक ॥ मात्रादि प्राप्य तत्तच्च यत्प्रपञ्चेन वर्णितं ॥ तच्च प्रभावजं
सर्वमतोऽर्चित्यः स उच्यते ॥ रसेन धीर्येण गुणैश्च कर्म द्रव्यं विपाकेन
च यद्विदध्यात् ॥ सद्योऽन्यथा तत्कृते प्रभावाद्देतोस्तस्तत्र न गोच-
रोऽस्ति ॥ इति द्रव्यादिविज्ञानीयो नाम सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

अथातो रसभेदीयमध्यायं व्याख्यास्याम ॥ रस खल्वप्य प्रा-
गव्यक्तश्च ॥ स पटुतुक्त्वात्कालस्य महाभूतगुणानामृनानिरेकविशेषेण
संमृष्टो विषमं विदग्ध पोढा पृथग्विपरिणमते मधुरादिभेदेन ॥ तत्र
भूजलयोर्बाहुल्यान्मधुरो रसः ॥ भूतेजसोरम्लः ॥ जलतेजसोर्लवणः ॥
वाय्वाकाशयोस्तिक्तः ॥ वायुतेजसो कटुकः ॥ वायूर्व्योः कपायः ॥
तेषां स्वादुरास्वाद्यमानो मुखमुपलिपन्तीन्द्रियाणि प्रसादयति देहं प्र-
ल्हादयति पेटपदपिनीलिकानामिष्टतमः ॥ अम्लस्तु जिह्वामुद्वे-
जयत्युर कंठं विद्वहति मुखं स्नावयत्यक्षिभ्रुवं संकोचयति दर्शनाद्धर्प-
यति रोमाणि च ॥ लशुनो मुखं विष्यंदयति कंठकपोलं विदहत्यञ्जं

प्ररोचयति ॥ तिक्तो विशोषयति वदनं विशोषयति कंठं प्रलिहति रस-
नं ॥ कटुको भृशमुद्वेजयति जिह्वाग्रं चिमिचिमायति कंठकपोलं
स्त्रावयति मुखाक्षिनासिकं विदहति देहं ॥ कपायस्तु जडयति जिह्वां
बध्नाति कंठं पीडयति हृदयं ॥ तत्र मधुरो रसो जन्मप्रभृति सात्म्या-
स्सर्वधातुविवर्द्धन आयुष्यो बालवृद्धक्षतक्षीणबलवर्णैर्द्रियत्वकेशकंठ-
हितः प्रीणनो बृंहणो जीवनस्तर्पणः स्थैर्यसंधानस्तन्यकरो वातपित्त-
विपदाहमूर्च्छातृष्णाप्रशमनः स्निग्धः शीतो मृदुर्गुरुश्च ॥ एवंगुणोऽपि
स सदाऽत्युपयुज्यमानः स्थौल्याग्निसादगुरुताऽलसकातिनिद्राः ॥ श्वा-
सप्रमेहगलरोगविसंज्ञताऽऽस्यमाधुर्यलोचनगदार्बुदगंडमालाः ॥ छर्द्यु-
द्वर्दमूर्द्धरुक्कासपीनसकृमीन् ॥ श्लीपदज्वरोदरघीबानि चावहेत् ॥ अ-
म्लोऽनिलनिवर्हणोऽनुलोमनः कोष्ठविदाही रक्तपित्तकृदुष्णवीर्यः शी-
तस्पर्शो बोधयतीन्द्रियाणि रोचनः पाचनो दीपनो बृंहणस्तर्पणः प्रीणनः
क्लेदनो व्यवायी लघुः स्निग्धो हृद्यश्च ॥ जनयति शिथिलत्वं सेवितः
सोऽति देहे कफविलयनकंदूपांडुतारुग्विधातान् ॥ क्षतविहितविसर्प-
रक्तपित्तं पिपासां श्वयथुमपि रुशानां वैजसत्वाद्भ्रमं च ॥ लवणः
स्तंभबंधसंघातविध्मापनः सर्वरसप्रत्यनीको दीपनो रोचनः पाचनः
क्लेदनः शोषणः स्नेहनः स्वेदनो मेदनश्चेदनः सरो व्यवायी विका-
पी हरति पवनं विष्यंदयति कफं विशोषयति स्रोतांसि नातिगु-
रुः स्निग्धतीक्ष्णोष्णश्च ॥ खलतिपलिततृष्णातापमूर्च्छाविसर्पश्वयथु-
किटिभकोठाऽऽक्षेपरोधास्रपित्तं ॥ क्षतविपमदष्टिं वातरक्तं क-
रोति क्षपयति बलमोजः सोऽति वा सेवनेन ॥ तिक्तः स्वयमरोचिष्णुर-
रुचिविपकमिमूर्च्छाक्लेदज्वरदाहतृदकुष्ठकंडूहरः क्लेदमेदोवसामज्जावि-
ण्मूत्रपित्तश्लेष्मोपशोषणो दीपनः पाचनो लेखनः स्तन्यकंठशोधनो
मेध्यो नातिरूक्षः शीतो लघुश्च ॥ धातुबलक्षयमूर्च्छाग्लानिभ्रमवा-

तरोगपरुषत्वं ॥ खरविशदरौक्ष्यभावैः सोऽतिसमासेवितः कुर्यात् ॥ कटु-
कोऽलसकश्वपथूदर्यस्यौल्याभिष्यंदरुमिवरोगविपकुष्ठकंदूप्रशमनो
मणावसादनः स्नेहक्लेदशोषणो रोचनः पाचनो दीपनो लेखनः शोध-
यः शोषयत्यन्नं स्फुटयतीन्द्रियाणि भिनत्ति शोणितसंघातं छिनत्ति
बंधान् विद्वणोति स्रोतांसि क्षपयति श्लेष्माणं लघुरूक्षतीक्ष्णोष्ण-
श्च ॥ कुरुतेऽतिनिषेवितः स तृष्णामदमूर्च्छादवमोहदेहसादान् ॥ बल-
शुक्रगलोपशोषकंप्रमतापरुषतातिकर्शनानि ॥ करचरणपार्श्वपृष्ठ-
प्रभृतिष्वनिलस्य कोपमति तीव्रं ॥ संकोचतोदमेदैर्वाय्वभिगुणाधिक-
त्वेन ॥ कपायो बलासं सपित्तं सरक्तं निहंत्याशु वध्नाति वर्चोऽतिरुक्षः ॥
गुरुस्त्वक्स्वर्णत्वक्स्तु क्लेदशोषी हिमः प्रीणनो रोपणो लेखनश्च ॥ अ-
त्यभ्यासात्तोऽपि शुक्रोपरोधं तृष्णाऽऽध्मानस्तंभविघ्नंभकार्श्यं ॥ स्रोतो-
बंधं वातविष्णुमूत्रसंगं पक्षाघाताक्षेपकार्दाश्च कुर्यात् ॥ अथ मधुरद्रव्य-
स्कंधो घृतमधुतैलक्षीरमेदोमज्जेशुविकृतिद्राक्षाऽक्षोढखजूरमोचचोच-
पनसंसिचितिकापियालराजादनखजूर्रीतालमस्तककाशमर्षमधूकपरुष
कतामलकीवीराविदारीशतावरीतवक्षीरीक्षीर्यभीक्षीरशुक्लामधूलिका-
ऽऽत्मगुप्ताबलाऽतिबलाविश्वेदेवातहृदेवीशालिपर्णीपृश्निपर्णीमहासहा
क्षुद्रसर्द्धिर्द्धिश्चिश्चावणीमहाश्रावणीछत्राऽतिछत्रर्ष्यपोक्तर्ष्यगंधाश्वऽ-
गंधाश्वंदष्टामृणालिकापुष्करबीजशृंगाटककसेरुकतककनकविंवीप्रपौं
ढंरीकप्रभृतीनि जीवनीयोगणस्तृणपंचमूलं च ॥ अम्लद्रव्यस्कंधो दा-
हिमामलकाग्राघ्रातककोशाग्रमातुलुंगरुद्रासाम्लाग्लोकाग्लवेतसकुट-
लकुचपालेवतत्रव्यकरमर्दघन्वधन्वनकोलवदौरावतकपित्यदंतशठपा-
चीनामलकतिलकंठकहृष्यदधिमस्तुतकधान्याम्लमद्यशुक्तप्रभृतीनि
॥ लवणद्रव्यस्कंधः सैधवादीनि क्षारांतानि त्रपुसीसकप्रभृतीनि च ॥
तिक्तद्रव्यस्कंधोऽगुरुतगरोशीरवालकचंदननलदरुतमालनक्तमालापा
मार्गहरिद्राह्वयमुस्तमूर्वामदनफलाजशृंगीत्रायमाणाकटुकाकिरातति-

सक्तकरवीरविशालासुपव्यतिविपायवासकज्योतिष्मतीपाठाविकंक-
 तार्किकाकमाचीवचावरणवत्सकवैजयंतीवेतससप्तपर्णसोमवल्कसुमनः
 कांस्यलोहप्रभृतीनि पटोलादिश्च शाकवर्गः॥ कटुकद्रव्यस्कंधो मरिच-
 हिं गुतेजोवतीहस्तिपिप्पलीविडंगभट्टातकास्थिमूलकसर्पपलशुनपलां-
 दुकरंजमनःशिलाऽलदेवदारुकुष्ठैलासुरसुरसचोस्कहरेणुंकामूत्रपित्तप्र-
 भृतीनि कुठेरादिश्च हरितवर्गः पंचकोलं च ॥ कपायद्रव्यस्कंधो ह-
 रीतकीप्रियंग्वनंताक्षौद्रलोधकद्वंगकट्फलधवधन्वनधात्रीफलंधातुकी-
 पुष्पपद्मापद्मकपद्मपुष्पनागकेसरकुमुदोत्पलतुंगतिंदुककदंबोदुंबरजं-
 ब्वाभलक्ष्णवटविभीतकविकंकतजंब्याघ्रास्थ्यामकपित्थाश्वत्थमोचरस-
 समंगासोमवल्कसप्तपर्णस्पंदनासनसहकीशालतालपियालैलवालुक-
 परिपेलर्वाजिगिणीबदरीखदिरकदरारिमेदकाशकसेरुकवंशाशमंतकाशो-
 कशिरीर्पाशपापलाशशमीशणशंखनाभिमेपशृंगीवरुणखर्जूरस्फूर्ज-
 कसर्जभूर्जार्जुनाजकर्णवरुणप्रवालमुक्तजंजनैरिकविसमृणालप्रभृती-
 नि ॥ तत्र प्रायो मधुरं श्लेष्मलमन्यत्र पुराणशाल्मल्यवगोधूम-
 मुद्गमधुशर्कराजांगलमांसात् ॥ प्रायोऽम्लं पित्तलमन्यत्र दाडिमा-
 मलक्यत् ॥ प्रायो लवणमचक्षुष्यमन्यत्र सैधवात् ॥ प्रायस्ति-
 क्तकटुकं घातलमरुष्यं चान्यत्रामृतापटोलनागरपिप्पलीलशुनात् ॥
 प्रायः कपायं शीतं स्तंभनं चान्यत्र हरीतवयाः ॥ इति यथास्थू-
 लं नित्योपयोगिनां प्रधानतमाज्ञां चोपसंग्रहः ॥ घृतामलकसंधू-
 त्थपटोलीमगधाऽभयाः ॥ श्रेष्ठा यथास्वं स्कंधेषु रसदेशस्तु क-
 थ्यते ॥ अथ यः शिशिरपवनधरणीधरविधिवनगहननदीतडागपल्ल-
 लोदपानकमलकुमदकुवलयकीर्णो रम्योऽतिस्थिरस्त्रिग्वभूमिभूरिह-
 रिततृणोऽतिदूरविस्तृतप्रतानप्रवालोपसंच्छन्नपादपः सैस्यसरीसृप-
 खंगवहुलः श्लेष्मपित्तप्रायो गुर्वौषधिसलिलः श्लीपदगलरोगाप-

चीज्वराधामयोपद्रुतजनपदः सोऽनूपो मधुररसयोनिः ॥ पंस्तु विष-
मविपुलसिकतास्थलबहुलोऽतिदूरावगाढविरससलिलः कठिनः क्ले-
शसहारोगशरीरदीर्घायुः प्रायजनपदोऽनूपविपरीतश्च स जांगलः क-
टुकरसयोनिः ॥ अत एव चानूपसाधारणो जांगलसाधारणश्चेति वि-
कल्पः ॥ तयोराधो लवणाम्लयोर्योनिरितरश्चेतरयोः ॥ संयोगास्ते-
षां समपंचाशद्भवंतीति ॥ भवंति चात्र ॥ स्वादुर्द्विकेषु पंचाम्लश्चतुरो
लवणस्त्रयं ॥ द्वौ तिक्तः कटुकश्चैकं याति पंचदशेति ते ॥ त्रिकेषु
मधुरः साम्लश्चतुरो लवणान्वितः ॥ त्र्यन्युक्तस्तित्तकेन द्वौ कटुनैकं
निपेयते ॥ स्वादुर्दशैवमम्लः पद त्रयादिसंख्यातु पूर्ववत् ॥ लवण-
स्त्रीन्मजत्पेकं तिक्त एषोऽत्र विंशतिः ॥ स्वादुः साम्लश्चतुष्केषु पद
त्रयं लवणानुगः ॥ एकं तिक्तयुतो याति दशैव मधुरो रसः ॥ चतु-
रोऽम्लः पदुश्चैकं भेदाः पंचदशेति च ॥ एकैकस्य परित्यागे विद्या-
त्यंवरसाश्च पद ॥ एकं च पदसं पद च पृथगेवं त्रिपष्टिषां ॥ ते रसानुर-
सतो रसभेदास्त्वारत्नम्यपारिकल्पनया च ॥ संभवन्ति गणनां सम-
तीता दोषभेजवशादुपयोज्याः ॥ ॥ इति रसभेदीयो नामाष्टाद-
शोऽध्यायः ॥ १८ ॥

अथातो दोषादिविज्ञानीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ दोषधा-
तुमलमूलो हि देहः ॥ तमुच्छ्वासनिश्वासेत्साह्रमस्यर्देन्द्रियपाटववे-
गप्रवर्तनाभिर्वापुःपुण्ड्रहति ॥ पक्तयूष्मासिलापलुत्पिपासाप्रभाप्रसा-
ददर्शनमेधाशौर्यमार्दवादिभिः पित्तं ॥ स्थैर्यस्नेहसंधिवंधवृषताक्षमा-
धीबलालौल्यादिभिः श्लेष्मा ॥ तुष्टिप्रोणनरक्तपुष्टिमिस्तु रसः ॥
जीवनवर्णप्रसादनमांसपोषणैरसृक् ॥ देहलेपमलमेदःपुष्टिमिर्मांसं ॥
नेत्रगात्रस्निग्धतास्नेहदाढर्धास्थिपुष्टिमिर्मेदः ॥ देहोर्ध्वताधारणम-
ज्जपोपणाभ्यामस्थि ॥ स्नेहबलास्थिपूर्णशुक्रपुष्टिमिर्मज्जा ॥
हर्षबलमोत्सादनैः शुक्रं ॥ अवहन्तानिलानलधारणैः शकृत् ॥

अन्नक्लेदनिर्वाहणेन मूत्रं ॥ क्लेदत्वक्खेहरोमधारणैः स्वेद इति ॥
 कांश्यकाण्यगात्रकंपस्फुरणोष्णकामितासंज्ञानिद्रानाशबलेंद्रियोप-
 पातास्थिशूलमज्जाशोषमलसंगाध्मानाटोपमोहदैन्यमयशोकप्रलापा-
 दिमिर्द्वो वायुः पीडयति ॥ पीतत्वग्लान्तीन्द्रियदौर्बल्यौजोवित्तंसशी-
 ताभिलापदाहतिक्तास्पतातृणमूच्छाऽल्पनिद्रताक्रोधादिभिः पित्तं ॥
 श्वेत्यशैत्यस्थौल्यालस्पगौरवांगसादस्रोतःपिधानमूच्छानिद्रातंद्राश्वा-
 सकासप्रसेकदृढासाग्रिसादसंधिविश्लेषादिभिः श्लेष्मा ॥ प्रसेकारो-
 चकास्यवैरस्यदृढासस्रोतरोधस्वादुद्वेपांगमर्दादिभिरन्यैश्च श्लेष्मवि-
 कारमाधैरसः ॥ कुष्ठविसर्पपिटिकासृग्दराक्षिमुखमंद्रगुदपाकप्लीहगुल्म-
 विद्रधिब्यंगकामलाऽग्निनाशनमःप्रवेशरक्तांगनेत्रतावातरक्तैरेभिरन्यैश्च
 पित्तविकारमाधैरसः ॥ गलगंडगंडमालाऽर्बुदग्रंथितालुजिह्वाकंठरोग-
 स्फिग्गंडौष्ठबाहूदरोरुजंघागौरवद्विभिः श्लेष्मरक्तविकारमाधैश्च मां-
 सं ॥ प्रमेहपूर्वरूपैः स्थौल्योपद्रवैश्चान्यैरपि श्लेष्मरक्तमांसविकारमा-
 धैमदः ॥ अध्पस्थिभिरधिदंतैश्चास्थि ॥ नेत्रांगरक्तगौरवैः पर्वसु च
 स्थूलमूलारुर्निर्मज्जा ॥ अतिस्त्रीकामताशुक्राश्मरीसंभवाभ्यां शुक्रं ॥
 आधिक्यकुक्षिशूलाटोपगौरवैः शकृत् ॥ आधिक्यवस्तिनोदाध्मानै-
 र्मूत्रं ॥ आधिक्यकंदूदौर्गंधैः स्वेदः ॥ अन्येऽपि च दूषिकादिमला बा-
 हुल्पद्रवताकंदूगौरवैः ॥ प्रसेकारुचिदृढाससंज्ञामोहाल्पवाक्चेष्टताप्र-
 हर्षांगसादाग्रिवैषम्यादिभिः क्षीणो वायुः पीडयति ॥ स्तंभशैत्यानि-
 यतनोददाहरोचकाविपाकांगपारुष्यकंपगौरवनखनयनशौक्यादिभिः
 पित्तं ॥ भ्रमोद्वेष्टनानिद्रांगमर्दपरिशोपतोददवदाहस्फोटनवेपनधूमाय-
 नसंधिशैथिल्यदृढदयद्रवश्लेष्माशयशून्यतादिभिः श्लेष्मा ॥ शब्दासहत्वं-
 दृढदयद्रवकंपशोपशूलशून्यतास्पंदनघटनैरल्पयाऽपि च चेष्टया श्रमत-
 र्पाभ्यां रसः ॥ त्र्यौक्ष्याम्लशीताभिलापशिराशैथिल्यैरसः ॥ स्फिग्गं-
 डादिशुष्कनातोदरौक्ष्याक्षग्लानिसंधिस्फोटनधमनीशैथिल्यैर्मांसं ॥ प्री-

चीज्वराद्यामयोपद्रुतजनपदः सोऽनूपो मधुररसयोनिः ॥ यस्तु विष-
मविपुलसिकतास्थलबहुलोऽतिदूरावगाढविरससलिलः कठिनः क्ले-
शसहारोगशरीरदीर्घायुः प्रायजनपदोऽनूपविपरीतश्च स जांगलः क-
टुकरसयोनिः ॥ अत एव चानूपसाधारणो जांगलसाधारणश्चेति वि-
कल्पः ॥ तयोराद्यो लवणाम्लयोर्योनिरितरश्चेतरयोः ॥ संयोगास्ते-
षां सप्तपंचाशद्भवंतीति ॥ भवंति चात्र ॥ स्वादुर्द्विकेषु पंचाम्लश्चतुरो
लवणस्रयं ॥ द्वौ तिक्तः कटुकश्चैकं याति पंचदशेति ते ॥ त्रिकेषु
मधुरः साम्लश्चतुरो लवणान्वितः ॥ त्रीन्युक्तास्तत्तत्केन द्वौ कटुनैकं
निपेयते ॥ स्वादुर्द्वैवमम्लः षट् त्र्यादिसंख्यातु पूर्ववत् ॥ लवण-
स्त्रीभजत्येकं तिक्त एषोऽत्र विंशतिः ॥ स्वादुः साम्लश्चतुष्केषु षट्
स्रयं लवणानुगः ॥ एकं तिक्तपुतो याति दशैव मधुरो रसः ॥ चतु-
रोऽम्लः षटुश्चैकं भेदाः पंचदशेति च ॥ एकैकस्य परित्यागे विद्या-
त्पंचरसाश्च षट् ॥ एकं च षड्सं षट् च षट्पदेवं त्रिपट्टिधा ॥ ते रसानुर-
सतो रसभेदास्तारतम्यपरिकल्पनया च ॥ संभवन्ति गणनां सम-
तीता दोषभेदजवशादुपयोज्याः ॥ ॥ इति रसभेदीयो नामाष्टाद-
शोऽध्यायः ॥ १८ ॥

अथातो दोषादिविज्ञानीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ दोषधा-
तुमलमूलो हि देहः ॥ तमुच्छ्वासनिश्वासोत्साहमस्पर्शेन्द्रियपाटववे-
गप्रवर्तनाभिर्वायुरनुगृह्णाति ॥ पक्ष्मपूष्माभिलापक्षुत्पिपासाप्रसाप्रसा-
ददर्शनमेधाशौर्यमार्दवादिभिः पित्तं ॥ स्थैर्यस्नेहसंधिबंधपताक्षमा-
धीबलाढौल्यादिभिः श्लेष्मा ॥ तुष्टिप्रीणनरक्तपुष्टिभिस्तु रसः ॥
जीवनवर्णप्रसादनमांसपोषणैरसृक् ॥ देहलेपमलमेदःपुष्टिभिर्मसिं ॥
नेत्रगात्रस्निग्धतास्नेहदाढ्यास्थिपुष्टिभिर्मदः ॥ देहोर्ध्वताधारणम-
ज्जपोषणाम्पामस्थि ॥ स्नेहबलास्थिपूर्णशुक्रपुष्टिभिर्मज्जा ॥
हृष्यबलगर्भात्पादनैः शुक्रं ॥ अवष्टमानिष्ठानलधारणैः शरत् ॥

णित्वादरुचिरन्धरमाहा कारणांतरान् ॥ तत्र समानगुणभूयिष्ठानाम-
 न्यप्रकृतीनामाहारविहाराणामभ्यवहारः श्रेयान् ॥ तद्यथा ॥ शुक्र-
 क्षये क्षीरस्तर्पिणोरुपयोगो मधुरस्निग्धशीतानामपरेषां च द्रव्याणां ॥
 कर्मापि यद्यस्य धातोः समानक्रियतया वृद्धिकरं तस्यतस्य वृद्धिम-
 भिलषता तत्तदासेव्यं ॥ तथैव चातुल्यक्रियतया स्नातकरं भेदार्थेनेति ॥
 अपिच ॥ विशेषतो रक्तवृद्धिजान् रक्तनिवर्हणप्रसादनकायविरेचनैः ॥
 मांसवृद्धिजान् संशोधनशस्त्रक्षाराभिकर्मभिः ॥ मेदोजान्स्थौल्य-
 कार्श्याकियाक्रमेण ॥ रसक्षयजान्मांसरसमद्यक्षरैः ॥ अस्थिक्षय-
 जान् वस्त्रिभिस्त्रिक्तोपहितैश्च, क्षीरस्तर्पिभिः ॥ शरुहृद्धिजानती-
 सारसाधनेन ॥ शकृक्षयजान् यवमापकुल्मापाजमेपमद्यादिभिः ॥ मू-
 त्रवृद्धिक्षयजान् मेहकृच्छूचिकित्सया ॥ स्वेदक्षयजानभ्यंगव्याया-
 ममद्यस्वप्ननिवातशरणस्वेदैरिति ॥ भवति चान्न ॥ ये पाचकांशा धा-
 तुस्योस्तेषां मांद्यानितैक्ष्ण्यतः ॥ वृद्धिः क्षयश्च धातूनां जायते शृणु-
 चापरं ॥ पारंपर्येऽपि दावाग्नेस्तत्तत्प्राप्येधनं शित्वा ॥ वृद्धिक्षयौ
 यथा याति तथा धातुपरंपरा ॥ द्रव्यं तुल्यं विशिष्टं हि त्वं त्वं वृ-
 त्त्यै क्षयाय च ॥ प्रत्यात्मबीजनैर्यस्माद्भूशमाशु च जायते ॥ पूर्वो
 धातुः परं कुर्याद्वृद्धः क्षीणश्च तद्विधं ॥ दोषा दुष्टा रसैर्धातून् दूषयं-
 त्पुनये मलान् ॥ अधो द्वे सप्त शिरसि खानि स्वेदवहानि च ॥
 मला मलायनानि स्युर्यथास्वं तेष्वतो गदाः ॥ वक्ष्यन्ते पातजास्तत्र
 निदाने वातरोगिके ॥ पित्तं त्वचि स्थितं कुर्याद्विस्फोटकमसू-
 रिकाः ॥ रक्ते विसर्पं दाहं च मांसे, मांसावकोथनं ॥ सदाहान्मेदसि
 ग्रंथीन् स्वेदवृद्धमनं मृशं ॥ अस्मिन् दाहं मृशं मज्जि, हारिद्रनखने-
 व्रतां ॥ पूति पीतावभासं च शुक्रं श्रुक्समाश्रितं ॥ शिरागतं क्रो-
 धेतापप्रलापं स्नायुगं तृपं ॥ कोष्ठगं मदवृद्धदाहान् व्यापिनोऽन्यांश्च

हृद्द्विकटीस्वापसंधिशून्यतांऽगरूक्षणाकार्ष्णश्रमशोषमेदुरमांसाभि-
 लापैर्मांसक्षयोक्तैश्च मेदः ॥ दंतनखरोमकेशशातनरौक्ष्यपारुष्यसंधिशै-
 थिल्यास्थितोदास्थिवद्धमांसामिलापैरस्थि ॥ अस्थिसौपिर्यनिस्तो-
 ददौर्बल्यभ्रयतमोदर्शनैर्मज्जा ॥ श्रमदौर्बल्यास्यशोपतिमिरदर्शनांगपा-
 दुतांसदनह्रैव्यमुष्कतोदमेद्द्रूमायनैश्चिराच्च निपेकेण सरक्तनिपेकेण
 वा शुक्रं ॥ सशब्दस्य वायोः कुक्षौ त्रिर्यगूर्ध्व च श्रमणेनात्रवेष्टनेन वा-
 र्धद्वयपीडनेनाल्पतया च शक्यत् ॥ वस्तिनिस्तोदमुखशोषकच्छ्रा-
 ल्पविष्वर्णमूत्रतादिभिः सरुधिरमूत्रतया वा मूत्रं ॥ स्तब्धरोमतारोमच्य-
 वनत्वक्परिपाटनत्वापपारुष्यस्वेदनाशैः स्वेदः ॥ अन्येऽपि च मला य-
 थायथं मलायनदोषतोदशोपशून्यत्वलापवैः ॥ विपरीतगुणक्षयवृद्धि-
 म्यां च वृद्धिक्षयापुपलक्षयेत् ॥ मलानां त्वतिसंगोत्सर्गाभ्यां च तद्वृ-
 द्धिक्षयौ ॥ वृद्धेस्तु मलानां क्षयः पीडयति सुतरामनौचित्यात् ॥ तत्रा-
 स्त्रि स्थितो वायुरंशुस्वेदयोः पित्तं शोषेत् तु श्लेष्मा ॥ तस्मादेकंवृद्धि-
 क्षयसाधनत्वमेपां न त्वेवमस्थिवाय्वोः ॥ सर्वेषु हि वृद्धिः प्रायोऽतिसंतर्प-
 णनिमित्तत्वाच्छ्लेष्मणोऽनुगता ॥ तद्विपर्ययाच्च क्षयो वायुना ॥ त-
 स्माहंघनवृंहणाभ्यां वृद्धिक्षयजान्विकारानुपाचरेत् ॥ पवने तु वृंहण
 लंघनाभ्यां ॥ सर्वत्र च द्रव्यगुणकर्मविपर्ययतुल्यभावेनाविरुद्धे-
 न ॥ धातवः खलु शारीराः समानगुणैः समानगुणभूयिष्ठैर्वाऽऽहार-
 विहारैरभ्यस्यमानैर्वृद्धिमाप्नुवन्ति ॥ ऋासं तु विपरीतैर्विपरीतगु-
 णभूयिष्ठैर्वा ॥ तथाहि देहे धातवो ये गुरुस्ते गुरुभिरैक्यकारि-
 तयोपधीयन्ते ॥ लघवस्तु लघुभिः ॥ तद्विपरीतैस्तु पृथक्त्वका-
 रिभिरसचीयन्ते ॥ तस्मादन्येभ्यो द्रव्येभ्योऽपि सुतरां रक्तमाप्या-
 प्यते रक्तेन मांसं मांसेन मेदो मेदसा मज्जा मज्जा शुक्रं शुक्रेणामगर्भे-
 ण गर्भः ॥ यत्र त्वेवं लक्षणेन सामान्येन सामान्यवतामाहारविहाराणां
 मसान्निध्यं स्यात् सन्निहितानां चाभ्यवहरणमशक्यं विरुद्धत्वात्

पाणि हीनाः प्रोद्भवंति समाः स्वं कर्म कुर्वते ॥ यएव देहस्य समा
विवृत्यै त एव दोषा विपमा वधाय ॥ यस्मादतस्ते हितचर्ययैव क्ष-
याद्विद्वद्धेरिव रक्षणीयाः ॥ ॥ इति दोषादिविज्ञानीयो नमैकोनविं-
शोऽध्यायः ॥ १९ ॥

अथानो दोषभेदीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ वाय्वाकाशधा-
तुभ्यांवायुः ॥ आग्नेयं पित्तं ॥ अंशः पृथिवीभ्यां श्लेष्मा ॥ तत्र प-
क्काशयः कटिः सक्थिनी पादावस्थि श्रोत्रं स्पर्शनं च घातस्थाना-
नि ॥ अत्र पक्काशयो विशेषेण ॥ नाभिरामाशयः स्वेदो लसीका
रसो रुधिरं चक्षुः स्पर्शनं च पित्तस्थानानि ॥ अत्र नाभिर्विशेषेण ॥ उरः
कंठः शिरः क्लोम पर्वाण्यामाशयो रसो मेदो घ्राणं रसनं च श्लेष्म-
स्थानानि ॥ अत्राप्युरो विशेषेण ॥ इत्थमधोमध्योर्ध्वसन्निवेशिना
दोषत्रयेण शरीरमागारमिव स्थूणात्रितयेन स्थिरीकृतं ॥ अतश्च दोषा
देहं स्थेमानमानयंतः स्थूणा इत्थुच्यन्ते ॥ धारणाद्धातवः ॥ मलिनी-
करणादाहारमलत्वान्मलाः ॥ दूषणस्वभावाद्दोषा इति ॥ त एते प्र-
त्येकं पंचधा भिद्यन्ते ॥ तद्यथा ॥ प्राणोदानव्यानसमानापानभेदैर्वा-
युः ॥ तत्र प्राणो मूर्द्धन्यवस्थितः कंठोरधरो बुद्धिद्रियहृदयमनोध-
मनीधारणप्रीवनक्षवधूद्धारश्वासोच्छ्वासाश्चपवेशादिक्रियः ॥ उदान-
धरस्यवस्थितः कंठनासिकानाभिचरो वाक्प्रवृत्तिप्रयत्नोर्जाविलवर्ण-
स्रोतःप्रीणनधीधृतिस्मृतिमनोविबोधनादिक्रियः ॥ व्यानो हृद्यव-
स्थितः कृत्स्नदेहचरः ॥ शीघ्रतरगतिर्गतिप्रसारणकुंचनोत्क्षेपावक्षेपनि-
मिपोन्मेषणजृम्भणान्नस्वादनस्रोतोविशोधनस्वेदाण्क्त्वावणादिक्रियो
योनौ च शुक्रप्रतिपादनो विश्रज्य चान्नस्य किंदात्सारं तेन क्रमशो-
धातूस्तर्पयति ॥ समानोऽतरग्रिसमीपस्थितस्तत्संधुक्षणः पक्कामा-
शयदोषमलशुक्रार्तवांशुवद्भूतोविचारी तदवलंबनान्नधारणपाचन-

यक्ष्मणः ॥ श्लेष्मा त्वचि स्थितः कुर्यात्स्तंभं श्वेतावभासतां ॥ पां-
 दुरामयं शोणितगो मांससंस्थोऽर्बुदापचीः ॥ आर्द्रचर्मावनद्धाभगा-
 त्रतां चातिगौरवं ॥ मेदोगः स्थूलतां मेहमस्त्रां स्तब्धत्वमस्थिगः ॥
 भज्जगः शुक्लनेत्रत्वं शुक्लस्थः शुक्लसंचयं ॥ विबंधं गौरवं चाति शिरास्थः
 स्तब्धगात्रतां ॥ स्नायुगः संधिशून्यत्वं कोष्ठगो जठरोन्नतिं ॥ अरोचका-
 धिपाकौ च तांस्तांश्च कफजान् गदान् ॥ विष्णून्त्रयोः साश्रययोस्तत्र
 तत्रोपदेक्ष्यते ॥ उपतापोपघातौ तु स्वाश्रयैर्द्रियगैर्मलैः ॥ व्यायामादूष्म-
 णस्तैक्षण्यादहिताचरणादपि ॥ कोष्ठाच्छाखा रिथमर्माणि द्रुतत्वान्मा-
 रुतस्य च ॥ दोषा यांति तथा तेभ्यः स्रोतोमुखविशोधनात् ॥ दृष्ट्यामि-
 ष्यंदनात्पाकात्कोष्ठं वायोश्च निग्रहात् ॥ तत्रस्थाश्च पित्तवेरन् मूयो हेतु-
 प्रतीक्षिणः ॥ ते कालादिवलं लब्ध्वा कुप्यन्त्यन्याश्रयेष्वपि ॥ तत्रान्य-
 स्थानसंस्थेषु तदीयामबलेषु तु ॥ कुर्याच्चिकित्सां स्वामेव बलेनान्या-
 मिमाविषु ॥ आगतुं शमयेद्दोषं स्थानिनं प्रतिकृत्य वा ॥ तेजो यत्सर्व-
 धातूनामोजस्तत्परमुच्यते ॥ मृदु सोमात्मकं शुद्धं रक्तमीपत्सपीतकां
 यत्सार आदौ गर्भस्य यत्तद्गर्भरसाद्रसः ॥ संवर्तमानं हृदयं समाश्रय-
 ति यत्पुरा ॥ यच्छरीररसमेहः प्राणा यत्र प्रतिष्ठिताः ॥ यस्यानाशा-
 न्न नाशोऽस्ति प्रीणिता येन देहिनः ॥ हृदयस्थमपि व्यापि तत्परं
 जीवितास्पदं ॥ ओजः क्षीयेत कोषक्षुत्प्यानशोकश्रमादितिः ॥ बि-
 भेति दुर्बलोऽभीक्ष्णं घ्यायति व्यथितेन्द्रियः ॥ दुश्छायो दुर्मना
 रुक्षो भवेत्क्षामश्च तत्क्षये ॥ जीवनीयौषधक्षीररसाद्यास्तत्र भेषजं ॥
 ओजोवृद्धौ हि देहस्य तुष्टिपुष्टिवलोदयाः ॥ यदन्नं द्वेष्टि यदपि प्रार्थ-
 येताविराधि तु ॥ तत्तत्त्यजन् समश्रंश्च तौ तौ वृद्धिक्षयौ जयेन् ॥
 कुर्यते हि रुचिं दोषा निपरीतसमानयोः ॥ वृद्धाः क्षीणाश्च भृषिष्ठं ल-
 क्ष्यन्त्यनुधास्तु न ॥ यथावलं यथास्वं च दोषा वृद्धा वितन्वते ॥ रु-

मिता ॥ लिङ्गानां दर्शनं स्वेषामस्वास्थ्यं रोगसंभवः ॥ स्वस्थानस्थस्य
 समता विकारासंभवः शमः ॥ देहे कुष्ठोऽनिलवशात्कुष्ठोऽर्द्धोऽवयवोऽपि
 वा ॥ दोषो विकारं कुरुते खे वर्षमिव तोयदः ॥ अथ प्रकुपिता
 वातादयो नानाविधैर्विकारैः शरीरमुपतापयन्ति ॥ आविष्कृततमास्तु
 वायोरशीतिर्विकाराश्चत्वारिंशत्पित्तस्य विंशतिः श्लेष्मणः ॥ तत्र
 वातविकाराः ॥ तद्यथा ॥ नखभेदो विपादिका पादशूलं पादभ्रंशः
 सुप्तपादता वातखुडता गुल्फग्रहः पिंडिकोद्द्वेष्टनं गृध्रसी जानुभेदो
 जानुविश्लेषऊरुसादऊरुस्तंभः पंगुत्वं गुदभ्रंशो गुदानिर्हणणाक्षेपो
 मेढूस्तंभो वक्षणानाहः श्रोणिभेदो विद्धेदउदावर्तः खंजत्वं कुञ्जत्वं
 वामनत्वं त्रिकग्रहः पृष्ठग्रहः पार्श्वावमर्दउदरावेष्टो हृन्मोहो हृद्भ्रवो
 वक्षोद्धर्पस्तथा वक्षोपरोधो वक्षस्तोदो बाहुशोषस्तथा ग्रीवास्तंभो
 मन्यास्तंभः कंठध्वंसो हनुस्तंभस्ताल्बोष्ठभेदो दंतभेदो दंतशैथिल्यं
 मूकत्वं वाक्संगः प्रलापः कपाद्यास्यता मुखशोषो रसाज्ञत्वं घ्राणनाशः
 कर्णशूलमशब्दश्रुतिरुच्चैःश्रुतिर्वाधिर्यं वर्त्मस्तंभो वर्त्मसंकोचस्तिमिर-
 मक्षिशूलमक्षिण्युदासो भ्रूण्युदासः शंखभेदो ललाटभेदः शिरोरुक्केश-
 भूमिस्फुटनमर्दितमेकांगरोगः सर्वांगरोग आक्षेपको वंडकः श्रमो भ्रमो
 वेपथुर्जृम्भाग्लानिर्विपादो रौक्ष्यं पारुष्यं श्यावारुणावभासत्वमस्त्रमो-
 ऽनवस्थितचित्तता च ॥ पित्तविकाराः पुनः ॥ ओषः प्रोषो दवो दवधु-
 र्विदाहोऽतर्दाहस्त्वग्दाहोऽसदाहो धूमकोऽम्लकऊष्माधिक्यमतिस्वे-
 दोगंगंधोऽवयवसदनं शोणितक्लेदो मांसक्लेदस्त्वद्व्यासदरणं चर्मदर-
 णं रक्तकोठो रक्तविस्फोटो रक्तमंडलानि रक्तपित्तं हरितत्वं हारिद्रत्वं
 नीलिका कक्ष्या कामला तित्तास्यता लोहितगंधास्यता पूतिमुखत्वं
 तृष्णाधिक्यमतृप्तिरास्यपाको गलपाको ऽक्षिपाकः पायुपाको मेढूपाको
 जीवादानं तमःप्रवेशो हरितहारिद्रनेत्रमूत्रशकृत्वं च ॥ श्लेष्मविकारा-

विवेचनकिट्टाधोनयनक्रियः ॥ अपानोऽपानेऽवस्थितो वस्तिश्रो-
णिमैद्रुपणवंक्षणोरुचरो विष्णूत्रशुक्रार्तवगर्भनिष्क्रमणादिक्रियः ॥
पाचकरंजकसाधकालोचकभ्राजकत्वमेदैः पित्तं ॥ तत्र यदाम-
पकाशयमध्यस्थं पंचमहाभूतात्मकत्वेऽपि तेजोगुणोत्कर्षाक्षपित-
सोमगुणं ततश्च त्यक्तद्रवस्वभावं सहकारिकारणैर्वापुक्छेदादिभिर-
नुग्रहाद्दहनपाचनादिक्रियया लब्धाग्निशब्दं पित्तमन्नं पचति सारं-
किट्टौ विभजति शेषाणि च पित्तस्थानानि तत्रस्थमेवानुगृह्णाति न-
त्पाचकमित्युच्यते ॥ आमाशयस्थं तु रसस्य रंजनाद्रंजकं ॥ हृदय-
स्थं बुद्धिमेधाभिमानोत्साहैरभिप्रेतार्थसाधनात्साधकं दृष्टिस्थं रूपा-
लोचनाच्चालोचकं ॥ त्वक्स्थं त्वचो भ्राजनाद्भ्राजकं ॥ तदभ्यंगपरि-
पेकालेपादीन्पाचयति छायाश्च प्रकाशयति ॥ अवलंबकक्लेदकबोध-
कतर्पकश्लेपकत्वमेदैः श्लेष्मा ॥ सतूरस्थः स्ववीर्येण त्रिकस्यान्न-
वीर्येण च सह हृदयस्य च शेषाणां च श्लेष्मस्थानानां तत्रस्थ एवो-
दककर्मणाऽवलंबनादवलंबक इत्युच्यते ॥ आमाशयस्थितोऽन्नसंघा-
तस्य क्लेदनात्क्लेदकः ॥ रसनस्थः सम्यग्रसबोधनाद्बोधकः ॥ शिरस्थ-
श्चक्षुस्तर्दिन्द्रियतर्पणात्तर्पकः ॥ पर्वस्योऽस्थिसंधिश्लेपात् श्लेपक इति ॥
एवममीषु स्थानेषु भूयिष्ठमविकृताः सकलशरीरव्यापिनोऽपि वातपि-
त्तश्लेष्माणो वर्तन्ते ॥ तेषां दृद्धिहेतुर्वक्ष्यते निदानेषु ॥ समासतश्च
दृद्धिक्षयलक्षणमुक्तं पूर्वाध्याये ॥ दृद्धिर्हि द्वेधा चयकोपभेदेन ॥ त-
त्रोष्णगुणोपहिता रूक्षादयो वायोः संचयमापादयन्ति शीतगुणोपहि-
ताः प्रकोपमुष्णगुणोपहिताः श्लिग्धादयः प्रशमं ॥ शीतगुणोपहिता-
स्तीक्ष्णादयः पित्तस्य चयमुष्णगुणोपहिताः कोपं शीतगुणोपहिता
मैदादयः प्रशमं ॥ शीतगुणोपहिताः श्लिग्धादयः कफस्य चयमुष्ण-
गुणोपहिताः कोपं तथा तु रूक्षादयः प्रशमं ॥ तत्राचयो दृद्धिः स्व-
धाम्न्येव प्रहेपो दृद्धिहेतुषु ॥ विपरीतगुणेच्छा च कोपस्तून्मार्गगा-

मिता ॥ लिंगानां दर्शनं स्वेषामस्वास्थ्यं रोगसंभवः ॥ स्वस्थानस्थस्य
 समता विकारासंभवः शमः ॥ देहे कुब्धोऽनिष्ठवशात्कृत्स्नोऽर्द्धोऽवयवेऽपि
 वा ॥ दोषो विकारं कुरुते स्वे वर्षमिव तोयदः ॥ अथ प्रकुपिता
 वातादयो नानाविधैर्विकारैः शरीरमुपतापयन्ति ॥ आविष्कृततमास्तु
 वायो रशीतिर्विकाराश्चत्वारिंशत्पित्तस्य विंशतिः श्लेष्मणः ॥ तत्र
 वातविकाराः ॥ तद्यथा ॥ नखभेदो विपादिका पादशूलं पादभ्रंशः
 सुप्तपादता घातखुडता गुल्फग्रहः पिण्डिकोद्द्वेष्टनं गृध्रसी जानुभेदो
 जानुविश्लेषऊरुसादऊरुस्तंभः पंगुत्वं गुदभ्रंशो गुदार्तिर्द्वपणाक्षेपो
 मेढ्रस्तंभो बक्षणानाहः श्रोणिभेदो विद्धेदउदावर्तः खंजत्वं कुब्जत्वं
 वामनत्वं त्रिकग्रहः पृष्ठग्रहः पार्श्वाविमर्दउदरावेष्टो हृन्मोहो हृद्बबो
 वक्षोर्द्वर्पस्तथा वक्षोपरोधो वक्षस्तोदो बाहुशोपस्तथा ग्रीवास्तंभो
 मन्यास्तंभः कंठध्वंसो हनुस्तंभस्ताल्नोष्ठभेदो दंतभेदो दंतशैथिल्यं
 मूकत्वं वाक्संगः प्रलापः कपायास्पता मुखशोषो रसाज्ञत्वं घ्राणनाशः
 कर्णशूलमशब्दश्रुतिरुच्चैःश्रुतिर्वाधिर्यं वर्त्मस्तंभो वर्त्मसंकोचस्तिमिर-
 मक्षिशूलमक्षित्व्युदासो भ्रूव्युदासः शंखभेदो ललाटभेदः शिरोरुक्केश-
 भूमिस्फुटनमर्दितमेकांगरोगः सर्वांगरोग आक्षेपको दंडकः श्रमो भ्रमो
 वेपथुर्जृम्भाग्लानिर्विपादो रौक्ष्यं पारुष्यं श्यावारुणावभासत्वमस्वभो-
 ऽनवस्थितचित्तता च ॥ पित्तविकाराः पुनः ॥ ओषः शोषो दबो दबधु-
 र्विदाहोऽतर्दाहस्त्वग्दाहोऽसदाहो धूमकोऽम्लकऊष्माधिक्यमतिस्वे-
 दोगंधोऽवयवसदनं शोणितक्लेदो मांसक्लेदस्त्वद्भ्रंशदरणं चर्मदर-
 णं रक्तकोठो रक्तविस्फोटो रक्तमंडलानि रक्तपित्तं हरितत्वं हारिद्रत्वं
 नीलिका कक्ष्या कामला तित्तास्थता लोहितगंधास्थता पूतिमुखत्वं
 तृष्णाधिक्यमतृप्तिरास्थपाको गलपाकोऽक्षिपाकः पापुपाको मेढ्रपाको
 जीवादानं तमः प्रवेशो हरितहारिद्रनेत्रमूत्रशकृत्वं च ॥ श्लेष्मविकारा-

स्तु ॥ तृप्तिस्तंद्रा निद्राऽऽधिक्यं स्तैमित्यं गुरुगात्रताऽऽलस्यं मुरवमा-
धुर्यं प्रसेकः श्लेष्मोद्विगणं मलाधिक्यं बलासो हृदयोपलेपः कंठोप-
लेपो धमनीप्रतिचयो गलगंडोऽतिस्थौल्यं शीताभित्वमुददः श्वेताव-
भासता श्वेतनेत्रमूत्रशकृत्वं च ॥ तत्र सर्वांगीणस्तीव्रो दाहः स्वेदार-
तिमानोपः ॥ प्रादेशिकः स्वेदरहितोऽग्न्यर्चिषेव दाहः श्लोपः ॥ मुखो-
ष्ठतालुषु दाहो दवः ॥ चक्षुरादीन्द्रियेषु दाहो दवधुः ॥ पाणिपादांसमू-
लेषु विविधः संतापो विदाहः ॥ कोष्ठे दाहोऽतर्दाहः ॥ शिरोघ्नीषाकंठ-
तालुषु धूमायनं धूमकः ॥ सांतर्दाहहृदयशूलोद्गारोऽम्लकः ॥ शोणि-
तस्य कृष्णतादौर्गध्यतनुत्वानि क्लेदः ॥ मांसस्पतु कृष्णतादौर्गध्यं च ॥
वाह्यत्वक्संहतिश्चर्म ॥ कोष्ठगौरवादाहारास्पृहा तृप्तिः ॥ अन्ये पुनराहुः ॥
अन्नाभिनंदना तृप्तिरिव तृप्तिरोचकः ॥ निद्रार्तस्येव विषयाग्रहणं
तंद्रा ॥ स्तैमित्यं तु प्रमीलक इत्यन्यैः पठितं ॥ उपलेप इवोपलेपः ॥
तदतिशयः प्रतिचयोऽतिपूरणं ॥ अग्रेरतिमंदता शैत्यं ॥ उरोऽभिष्यंद-
उददः ॥ केषांचिच्छीतवेषधुरुददः ॥ अन्ये पुनराहुः ॥ शीतपानीय-
संस्पर्शाच्छीतकाले विशेषतः ॥ सरागकंडूः शोफः स्यादुददः स कफो-
द्भव इति ॥ महाविकारास्तु यथास्वमेवोपदेक्ष्यंते ॥ क्षुद्रविकाराः पु-
नर्पदेवांगमाविशंति तदुपपदमेव नाम लभंते ॥ यथा ॥ नखशंखल-
लाटमेवाः सांतर्दाहकंठहृदयोपलेपादयः ॥ तेषां हि तथैव स्वरूपमुप-
दिष्टं भवति ॥ सर्वेषु तेषु तेष्वनुक्तेषु चान्येष्वसंख्येयत्वाद्द्विकारेष्वि-
मान्येव दोषाणामात्मलिङ्गानि सकलशरीरव्यापीन्यव्यभिचारीणि च ॥
तथा तत्कर्माण्युपक्रमश्च ॥ तत्रात्मलिङ्गान्यायुष्कामीये निर्दिष्टानि ॥
कर्माणि तु वायोः संस्रव्याससंगसादभेदतोदहर्पतर्पवर्तमर्दकंठव्यधवे-
ष्टभंगशूलशोषस्वापपारुष्यसौपिर्यसंकोचस्पंदनानि कफापरसत्त्वं श्या-
मारुणवर्णता च ॥ पित्तस्य दाहोष्णपाकस्वेदक्लेदकोयत्वावरागाः कटु-
म्लारसत्त्वं शुक्लारुणवर्ज्यवर्णता च ॥ श्लेष्मणः कंदूस्वैर्यगौरवोपदेहस्त्रे

हृशैत्यबंधचिरकारित्वानि मधुरलवणरसत्वं श्वेतवर्णता चेति ॥ कपि-
लस्त्रेपां स्वलक्षणानि रसतो निर्दिदेश ॥ कटुम्ललवणं पित्तं स्वादुम्ल-
लवणः कफः ॥ कपायतिक्तकटुको वायुर्दृष्टोऽनुमानतः ॥ सुश्रुतः पुनः
पठति ॥ पित्तं विदग्धमम्लतामुपैति ॥ श्लेष्मा लवणतां ॥ तदेवमेता-
नि वाय्वादिरूपकर्माण्यवहितः सम्यगुपलक्षयेदागमप्रत्यक्षानुमानैः ॥
अनंतरं च देशकालमात्रादीन्प्रमाणीकृत्याश्वेवोपक्रमेतेति ॥ भवन्ति
चात्र ॥ वक्ष्यन्तेऽतः परं दोषा दृद्धिक्षयविभेदतः ॥ पृथक् त्रीन्विद्धि
संसर्गस्त्रिधा तत्र तु तात्रव ॥ त्रीनेवसमया दृढ्या पढेकस्यातिशाय-
ने ॥ त्रयोदश सस्तेषु षड्भेकातिशयेन तु ॥ एकं तुल्याधिकैः षट्
च तारतम्यविकल्पनात् ॥ पंचविंशतिरित्येवं दृष्टैः क्षीणैश्च तावतः ॥
एकैकदृद्धिसमताक्षयैः षट् ते पुनश्च षट् ॥ एकक्षयद्वंद्वद्व्या सविप-
र्यययाऽपि ते ॥ भेदा द्विपटिर्निर्दिष्टास्त्रिपटः स्वास्थ्यकारणं ॥ रोगाव-
स्थामु युगपद्द्विसाम्यक्षयानुगं ॥ षट्कं हि दुर्वोधतरं विकारैरिति दर्श्यं
ते ॥ प्रकृतिस्थं यदापित्तं दृढो वायुः कफक्षये ॥ स्थानादादाय गात्रेषु
यत्र यत्र विसर्पति ॥ तदा भेदश्च दाहश्च तत्रतत्रानवस्थितौ ॥ गात्रो
द्वेशे तथा स्यातां बलहानिपरिश्रमौ ॥ प्रकृतिस्थंकफं क्षीणे पित्ते वा-
युर्यदा बली ॥ कर्पेत्कुर्यात्तदा शूलं सशैत्यस्तंभगौरवं ॥ प्रकृतिस्थं
यदा वातं पित्तं दृढं कफक्षये ॥ संरुणद्धि तदा दाहः शूलं चास्यो-
पजायते ॥ प्रकृतिस्थंकफं दृढं पित्तं वायुक्षये यदा ॥ सन्निरुध्या-
त्तदा कुर्यात्संतंद्रागौरवं ज्वरं ॥ प्रकृतिस्थं यदा वायुं दृढः पित्तक्षये
कफः ॥ सन्निरुध्यात्तदा कुर्याच्छीतकं गौरवं रुजं ॥ प्रकृतिस्थं य-
दा पित्तं दृढः श्लेष्माऽनिलक्षये ॥ सन्निरुध्यात्तदा कुर्यान्मंदाग्नित्वं
शिरोग्रहं ॥ निद्रातंद्रोपलेपांश्च दृद्रोगं गात्रगौरवं ॥ द्धोवनं पित्तकफ-
योर्नखादीनां च पीततां ॥ ये दोषदृद्धिक्षययोर्विकाराः कीर्तिताः पृ-
थक् ॥ शेषेष्वपि तु तानेव कल्पयेत्तद्यथायथं ॥ संसर्गाद्रसंरुधिरादि-

भिस्तथैषां दोषांस्तु क्षयसमताविद्वद्भिर्भैदैः ॥ आनन्त्यं तरतमयोगत-
श्च यातान् जानीयादवहितमानसो यथास्वं ॥ इति दोषमेदीयो नाम
विंशोऽध्यायः ॥ २० ॥

अयातो दोषोपक्रमणीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ वातस्थोपक्र-
मः स्नेहः स्वेदो मृदूनि स्निग्धोष्णमधुराम्ललवणानि संशोधनान्यभ्य-
वहार्याणि चाभ्यंगपूर्वमुपनाहनोपवेष्टनोन्मर्दनपरिपेकावगाहसंवाहन-
पीडनानि वित्रासनविस्मापनविस्मरणानि सुरासवविधानं श्लेहाश्वाने-
कयोनयो दीपनीयपाचनीयवातहरविरेचनीयद्रव्योपहितास्तथा शत
पाकसहस्रपाकाः सर्वशः प्रयोगार्था वस्तयो वस्तिनियमो विशेषतस्तैलं
मांसरसोऽनुवासनानि सुखशीलता स्त्रीसंपर्कवर्जनश्च हैमन्तो विधिः ॥
पित्तस्य सर्पि पानं सर्पिषा स्नेहनमथोदोषहरणं मधुरतिक्तकपायाणा-
मौषधाभ्यवहार्याणामुपयोगो मृदुसुरभिशीतद्व्यानां गंधानामुपसेवा
परमशिशिरसुरभिसलिलमज्जनं मनोनुकूलसंस्पर्शसुखानां मुक्तामणि-
वैदूर्याश्मगर्भशंखशिलापद्मरागचंद्रकांतकांततरतैरलावलीनां चामरत्रा-
सितसहस्रपत्रोत्पलकदलीदलनवमालिकाकुंदमल्लिकादिविविधवर्णप्र-
सूनविरचितानां स्त्रजां च धारणमुरसा ॥ क्षणे क्षणे चाप्यचंदनप्रियंगु-
कालीयकमृणालकर्पूरसुगंधिशीतस्वच्छगंधवारिभिः सकमलकुमुदकुव-
लयैर्मूमितलरुवाटवातायनहर्म्यभित्तीनामभिप्रोक्षणं ॥ श्रुतिसुखद-
मृदुमधुरमनोनुगानां गीतवादित्राणामभ्युदयानां च श्रवणं ॥ अयंत्र-
णैः समानवेपचरितैरुत्सवोत्तरान्योन्यदर्शनैः सुहृद्भिः सहासनं ॥ अमृ-
तवचनविहारं स्वभावसुरभितरवदनकुड्यलानां नातिस्पृष्टाभिधायिना-
मनुषचारमधुरकोमलोद्भाषानां प्रियाणामपत्यकानां सदयमाश्लेषः ॥ नि-
र्दयं च तनुमृदुसुरभिनिवसनाभिर्मल्लिकामुकुलानुकारिमुक्ताफलप्राय-

१ अश्वगधोमरकतमणिः (पाचइतिलोके) गारुत्मतमरकतमश्वगधोहरि-मणिरित्यमरः

२ तरलोहारमध्यगदत्यमर

३ अमरत्रासितेतिपाद्योभाति

विभूषणाभिः सहचरोनिनादसंकल्पोपजनितीत्सुवयकलहंसांनुनादि-
तनूपुरशनाकलापसिजितानुगमसंमुखमुग्धमृदुवचनाभिर्निजजघननि-
विडकुचयुगुलालंकारमारोहह्रनश्रमश्वसनकंप्रमध्वमुकुलितलोचनो-
त्पलाभिः किंचिद्विगलितनवयौवनाभिः प्रियांगसंगमात्रातिमात्रसुखा-
स्वादविस्रंस्यमानांशुकैककालोपजातवीढावैलक्ष्यप्रगल्भतावैक्य-
हर्षविपादविस्मयस्मितकोपप्रसादसाध्वसस्रस्तस्विन्नसर्वांगदवीकृत-
हिमांगरागाभिः समस्तदेहद्वयप्रल्हादकारिणीभिर्विलासवतीभिश्च-
तुरंगमिवानंगवलमंगैस्तनुभिरपि समुद्दहंतीमिरंगनाभिः॥सकलरजनी-
करकरनिकरावकीरणाशिशिरतराणि भवनतलसलिलपुलिनानि ॥सित-
सिकततोयसृततलमनेककापपत्रप्रवृत्तविमलसलिलधारं धारागृहं ॥
सागरानुकारितोयाशयोपतीरमुनिविष्टकुसुमितबहुविटपपृथुतुंगविधि-
धतरतरुनिबहवहलच्छायोपसंच्छन्नं धवलरक्तनीलनीरजरजोव्यास-
मस्तजलविपुलसिकतिलोपकल्पितं दोलायमानगलदुदककलशशर-
णकरकस्तवदुदकप्रवाहाहितमृत्तौरभभूतलैकदेशं प्रलंबमानाघ्रजंबू-
कदंबविदुलनिबुलादिकिसलयमंजरीफलस्तवकप्रत्युत्पटादिकं मु-
हुर्मुहुः पुरुषप्रथमप्रेरितघटमुखोद्गीर्णोशीरचंदनानुविद्धावलप्रपतित-
शेषमुक्ताफलायमानजललवमुच्छ्रायविस्तारवदनिपिद्धदूरविस्तृतशी-
तवातप्रवेशमत्यर्थसततांबुशीतशीकराभिपेकप्रतिहतसंतापदाहमोह-
श्रमक्लमपिपासमतिशयप्राप्तरामणीयकं हिमाचलस्पर्द्धिशैत्यमंबुधर-
काललीलाविहंवि कायमानं ॥ प्रफुल्लपद्मोत्पलपुंडरीकसौगंधिकको-
कनदशतपत्रपरागरागानुरंजितजलचरविहंगमणकलनिनदरम्या दी-
र्घिकाः ॥ मधुपानलोभनिलीयमानालिकुलचलितलताप्रताननिपति-
तविविधकुसुमनिघयशयनरचनासव्यापारमृदुपवनान्पुपवनानि ॥ वि-
शेषतस्तु पृतं पयो विरेचनानि सौम्या सर्वे जावा दिवास्त्रभवर्ज्य-

अथ ग्रैष्मो विधिः ॥ श्लेष्मणः पुनर्विधिविहितानि तीक्ष्णानि संशो-
 धनानि विरुक्षप्रायाण्यभ्यवहार्याणि कटुतिक्तकपायोपहितानि ती-
 क्ष्णानि दीर्घकालस्थितानि दृढानि मृदानि ॥ धावनलघनप्लवन-
 जागरणनियुद्धसंव्यवायव्यायामरुक्षोन्मर्दनस्यानोच्छादनानि ॥ वि-
 शेपतः क्षौद्रं यूषो घमनानि सर्वशश्चोपवासः सधूमगंदूपः सुखप्र-
 तिषेधः सुखार्थं वासंतो विधिरिति ॥ भवति चात्र ॥ उपक्रमः पृ-
 थग्दोषान् योऽयमुद्दिश्य कल्पितः ॥ संसर्गसन्निपातेषु तं यथास्वं
 विकल्पयेत् ॥ ग्रैष्मः प्रायो मरुपित्ते वासंतः कफमारुते ॥ मरुतो
 योगवाहित्वात्कफपित्ते तु शारदः ॥ योज्याः पटुम्लमधुरा वायौ कुद्धे र-
 साः क्रमात् ॥ पित्ते तिक्तस्ततः स्वादुः कपायश्च रसो हितः ॥ कटुकः प्राक्
 ततस्तिक्तः कपायोऽपि कफामये ॥ चयप्रकोपप्रशमा वायोर्ग्रीष्मादि-
 षु त्रिषु ॥ वर्षादिषु तु पित्तस्य श्लेष्मणः शिशिरादिषु ॥ चीयते ल-
 घुरुक्षामिरोपधीभिः समोरणः ॥ तद्विधस्तद्विधे देहे कालस्यौष्ण्यान्नं
 कुप्यति ॥ अङ्गिरम्लविपाकामिरोपधीभिश्च तादृशं ॥ पित्तं पाति
 चयं कोपं न तु कालस्य शैत्यतः ॥ चीयते लिङ्गशीतामिरु-
 दकोपधीभिः कफः ॥ तुल्येऽपि काले देहे च स्कन्धत्वा-
 न्नं प्रकुप्यति ॥ इति कालस्वभावोऽयमाहारादिवशात्पुनः ॥ चया-
 दीन् पाति सद्योऽपि दोषाः कालेऽपि वा न तु ॥ व्यामोति सहसा
 देहमापादतलमस्तकं ॥ निवर्तते तु कुपितो मलोऽल्पाल्पं जलौघवत् ॥
 चयं च जपेद्दोषं कुपितं त्वविरोधयन् ॥ सर्वकोपे बलीयांसं शेपदो-
 षाविरोधतः ॥ क्रमान्मरुत्पित्तकफान् सर्वत्र सदृशे बले ॥ वातादीनां
 यथापूर्वं यतः स्वाभाविकं बलं ॥ ऊचे पराशरोप्यर्थममुमेव प्रमा-
 णयन् ॥ यथोपन्यासतः प्राप्तमादौ दोषमपि गजितं ॥ नेतृभङ्गेन
 दृष्टो हि समं सैन्यपराजयः ॥ स्थानतः केचिदिच्छन्ति प्राक् ता-
 वत् श्लेष्मणो वधं ॥ शिरस्पुरति कंठे च प्रलिप्तेऽन्नरुचिः कु-

तः ॥ तदभावे कथं भोज्यपानद्रव्यावचारणं ॥ असत्यभ्यवहारे
 च कुतो दोषविनिग्रहः ॥ तस्मादादौ कफो घात्यः कायद्वारा-
 गलेव सः ॥ मध्यस्थायि यतः पित्तमाशुकारि च चिंत्यते ॥ अतो
 वातसखस्यास्य कुर्यात्तदनुनिग्रहं ॥ अतएव च पित्तादिः कफांतो-
 ऽन्यैः क्रमः स्मृतः ॥ सुश्रुतश्च न सर्वत्र मतमेतद्वीति तु ॥ ज-
 येज्ज्वरेऽतिसारे च क्रमात्पित्तकफानिलान् ॥ प्रायेण तापात्मतया
 ज्वरे तेजो विशिष्यते ॥ विशश्च सरता पित्तात्तथा च मृदुकोष्ठता ॥
 तस्य चानुबलः श्लेष्मा गौरवापक्तिजाड्यरुत् ॥ वायुश्च वर्द्धतेऽ-
 वश्यं यस्त्वहःसु तयोः क्षये ॥ ज्वरातिसारयोस्तस्मादेपदोषजये
 क्रमः ॥ कफपित्तानिलान्ये क्रमादाद्भुक्तयोरपि ॥ यस्मादामा-
 शयोत्क्षेशाद्भूपिष्टं तत्समुद्भवः ॥ क्रमेणाद्येन तत्रापि प्रदुष्टान् स्वा-
 शये स्थितान् ॥ स्वाशये तु प्रदुष्टानां स्थितैवं द्याशुकारिता ॥
 विज्ञाय कर्मभिः स्वैर्दोषोद्रेकं यथावत् ॥ भेषजं योजयेत्तत्र तंत्री-
 कुर्यान्न तु क्रमं ॥ प्रयोगः शमयेद्वाधिं ॥ योऽन्यमन्यमुदीरयेत् ॥
 नासौ विशुद्धः शुद्धस्तु शमयेद्यो न कोपयेत् ॥ कुट्टं मलमलं
 जेतुं नाल्पभावादुभावपि ॥ दोषा दोषात्मकत्वाच्च न साम्येऽपि
 परस्परं ॥ शीतद्रवाम्ललवणकट्वादिगुणतुल्यता ॥ दृष्टा मिथश्च दो-
 षेषु नातोऽन्योन्यं जयन्ति ते ॥ आरंभकं विरोधेऽपि मिथो यद्गु-
 णत्रयं ॥ विश्वस्य दृष्टं युगपद्वाधेर्दोषत्रयं तथा ॥ वायुरामान्वयः
 सार्तिराध्मानरुदसंचरः ॥ दुर्गंधमसितं पित्तं कटुकं बहलं गुरु ॥
 आविलस्नंतुमांस्त्यानः प्रलेपी पिच्छिलः कफः ॥ विपर्यये तु पक्त्वं
 तथा ताम्रं समेचकं ॥ पीतं च पित्तमच्छं च श्लेष्माऽच्छः पिंडितो-
 ऽथवा ॥ विशदश्च सफेनश्च धवलो मधुरो रसे ॥ उष्मणोऽल्पबल-

१ तत्र प्रधानेनिद्धातङ्ग्यमर ॥ सर्वागमुदरायातु भेषजं योजयेत्तनु एविकुर्यान् क्र-
 मंभिषगितिपाठ सन्निपातज्वरचिकित्साप्रकरणे

त्वेन धातुमाद्यमपाचितं ॥ दुष्टमामाशयगतं रसमामं प्रचक्षते ॥
 अन्ये दोषेभ्य एवातिदुष्टेभ्योऽन्योन्यमूर्च्छनात् ॥ कोद्रवेभ्यो वि-
 पस्थेव वदंत्यामस्य संभवं ॥ सर्वदेहप्रविद्यतान् सामान्दोषान्न नि-
 र्हेत् ॥ लीनान्धातुष्वनुत्क्लिष्टान् फलादामाद्रसानिव ॥ आश्रयस्य
 हि नाशाय ते स्युर्दुर्निर्हरत्वतः ॥ पाचनैर्दिपनैः स्नेहैस्तान्स्वेदैश्च प-
 रिष्कृतान् ॥ शोधयेच्छोधनैः काले यथासन्नं यथाबलं ॥ हंत्वाशु
 युक्तं वक्त्रेण द्रव्यमामाशयान्मलान् ॥ घ्राणेन चोर्ध्वजत्रूथान् प-
 क्काधानाद्गुदेन च ॥ उत्क्लिष्टानथ ऊर्ध्वं वा न चामान्वहतः स्वयं ॥
 धारयेदौषधैर्दोषान्विघृतास्तेऽपि कुर्वते ॥ रोगानुत्पादनिर्दिष्टानति-
 स्थौल्यादिकान् गदान् ॥ ग्रहस्तान्प्रागतो दोषानुपेक्षेत हिताशिनः ॥
 विविधान् पाचनैस्तैस्त्वैः पाचयन्निर्हेत वा ॥ इति दोषोपक्रमणी-
 यो नामैकविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥

अथातो रोगभेदीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ सप्तविधाः खलु रोगा
 भवंति सहगर्भजातपीडाकालप्रभावस्वभावजाः ॥ ते तु पृथक् द्विवि-
 धाः ॥ तत्र सहजाः शुक्रार्तवदोषान्वयाः कुष्ठार्शोमेहादयः पितृजा मा-
 तृजाश्च ॥ गर्भजा जनन्यपचारात्कौञ्च्यपांगुल्यपैंगुल्यकिलासादयोन्न-
 रसजा दौहदविमानजाश्च ॥ जातजाः स्वापचारात्संतर्पणजा अपतर्प-
 णजाश्च ॥ पीडाकृताः क्षतभंगप्रहारक्रोधशोकमयादयः शारीरा मान-
 साश्च ॥ कालजाः शीतादिकृता ज्वरादयो व्यापन्नजा असंरक्षणजा-
 श्च ॥ प्रभावजा देवगुरुसंघनशापाथर्वणादिकृता ज्वरादयः पिशा-
 चादयश्च ॥ स्वभावजाः क्षुत्पिपासाजरादयः कालजा अकालजा-
 श्च ॥ तत्र कालजा रक्षणकृताः अरक्षणजा अकालजाः ॥ तस्मै
 समासतः पुनर्द्विविधा भवंति प्रत्युत्पन्नकर्मजाः पूर्वकर्मजाश्च ॥ तत्र
 रोगोत्पत्तिं प्रत्युत्पन्नं कर्म यदनेनैव शरीरेण दृष्टमदृष्टं चोद्दिश्यासोप-
 दिष्टानां विहितानां प्रतिपिद्धानामननुष्ठानमनुष्ठानं वा ॥ जन्मांतरा-

तीतेन तु पूर्वं ॥ तत्तु पुनर्देवाख्यमुक्तं च नियतानियतभेदेन प्राक् ॥
 तस्मात् दृष्टहेतवः प्रत्युत्पन्नकर्मजाः ॥ विपरीता दैवजन्मानः ॥
 अल्पनिदाना महारुजश्चोभयात्मकाः ॥ तत्र यथास्वं प्रतिपक्षशील-
 नात् पूर्वेषां रोगाणामुपशमः ॥ सत्येव विपक्षशीलने निर्दिष्टकर्मक्षया-
 द्वैविकानां ॥ दोषकर्मक्षयादन्येषां ॥ अन्ये पुनः प्रत्युत्पन्नं कर्म परक-
 तमपि वर्णयन्ति ॥ तच्च पराभिसंस्कारमाचक्षते ॥ एवं चाहुः ॥ यदि
 स्वयं कृतादेव कर्मणः कार्यनिवृत्तिः स्यात् न दृष्टं पुरुषान्तरकृता-
 त्किमिति विद्वानपि पराचरितयोरुपकारापकारयोः सुखदुःखानुरोधा-
 त्तोपरोपौ प्रतिकर्तव्यचिन्तां वा प्रतिपद्यते ॥ एवमेते व्याधयो द्वि-
 विधाः संतस्त्रिविधा जायन्ते ॥ ततश्च दोषविशेषतो भूयः सप्तविधाः ॥
 सकलोऽपि चायं रोगसमूहः प्रतीकारवानायुर्वेदविहितमुपदेशमपेक्षते ॥
 यस्मान्नियतहेतुकोऽप्यामयः सम्पग्भिषगदेशानुष्ठानादुपात्तायुःसं-
 स्कारापरिक्षये सप्तवेदनतां प्रतिपद्यते ॥ अनुष्कम्पमाणस्तु सर्व-
 एव प्रायशो भनक्त्यकाङ्क्षे ॥ स्वयमपि च दैवान्निदानाल्पतया वा नि-
 वर्तमानः षोडशगुणसमुदितक्रियोपलंभादाशुतरमपरिहृष्टस्य चाप-
 गच्छति ॥ अनियतफलदायिनि तु दैवे हिताभ्यासरतरथावकाशमेव
 न लभते व्याधिः ॥ तस्मान्न कस्यांचिदवस्थायामात्मवान् हिताहि-
 तयोस्तुल्यदर्शी स्यात् ॥ त्रिविधाश्च पुनर्व्याधयो मृदुमध्याधिमात्र-
 भेदेन ॥ तत्राल्पलक्षणा मृदवो मध्यलक्षणा मध्याः संपूर्णलक्षणा-
 स्त्वधिमात्राः ॥ ते पुनः सुखसाध्यादिविशेषेण चतुर्विधाः प्रागुपदि-
 ष्ठाः ॥ सुबहुशोऽपि च भिद्यमाना व्याधयो निजागंतुतां न व्यभिचरं-
 ति ॥ तत्र निजास्तु दोषोत्थाः ॥ तेषु पूर्ववातादयो वैषम्यमापद्यन्ते ततो
 व्यथाऽभिनिर्वर्तन्ते ॥ बाह्यहेतुजास्त्वागंतवः ॥ तेषु व्यथा पूर्वमुपजा-
 यते ततो दोषवैषम्यं ॥ दोषवैषम्येणैव च बहुरूपा रुगनुबध्यते प्रव-

र्द्धते च ॥ एवंच कृत्वा न दोषव्यतिरेकेण रोगानुबंधः ॥ केवलं
 पौर्वापर्ये विशेषः ॥ तस्मादेकाकाराएव रोगास्तथा रुक्तामान्या-
 दसंख्यभेदा वा प्रत्येकं समुत्थानस्थानसंस्थानधर्मनामवेदनाप्रभावो-
 पक्रमविशेषात्ते यथास्थूलं यथास्त्वमेवोपदेक्ष्यते ॥ असंख्येयत्वाच्च
 दोषलिङ्गेवैरोगानुक्रमं च विमजेत् ॥ दोषा एव हि सर्वरोगैककारणां ॥
 यथैव शकुनिः सर्वतः परिपतन् दिवसं स्वां छायां नातिवर्तते ॥ यथा
 वा कृत्स्नं विकारजातं वैश्वरूप्येण व्यवस्थितं गुणत्रयमव्यतिरिच्य
 वर्तते ॥ तथैवेदमपि कृत्स्नं विकारजातं दोषत्रयमिति ॥ यथा च
 विद्युद्दर्पादयो नमसि भवंति न त्ववश्यं निमित्ततस्त्ववश्यमपि ॥
 तरंगबुद्बुदादयश्चांभसः ॥ तथा दोषेषु रोगाः ॥ त्रिविधं तु निमित्तमे-
 पामसात्संयुक्त्याः प्रज्ञापराधः परिणामश्च ॥ ते पुनः प्रत्ये-
 कमतिप्रयोगायोगमिध्यायोगभेदात्रिविधा भिद्यन्ते ॥ तत्र यथास्त्वं
 चक्षुरार्द्धाद्रियाणां रूपादिभिरर्थैरतिसंसर्गोऽतियोगः ॥ अल्पशो नैव
 वा संसर्गस्त्वयोगः ॥ सूक्ष्मातिदूरांतिकस्थातिभास्वद्भैरवाभिस्यविकृ-
 तादिदर्शनं द्विष्टात्पुच्छपरुषभीषणादिश्रवणं पूत्यमेध्यातितौक्ष्ण्य-
 प्रतिकूलाद्याभाणं स्वभावादिभिराहारकल्पनाविशेषायतनैरपध्यानां
 रसानामभ्यवहारस्तथा स्नानादीनां शीतोष्णादीनां च स्पृश्याना-
 मयथावदुपसेवनमशुचिभूताभिघातविषवातादिसंस्पर्शश्च मिध्यायोगः
 ॥ कायवाङ्मनोभेदेन तु त्रिविधमप्यहितं कर्म प्रज्ञापराधः ॥ तत्र का-
 यादिकर्मणोऽतिप्रवृत्तिरतियोगः ॥ अल्पशो नैव वा प्रवृत्तिरयोगः ॥
 वेगोदीरणधारणविषमांगचेष्टनस्त्वलनकंद्वयनप्रहारप्राणायामादि तथा
 क्षुत्पिपासाऽर्द्धभुक्तभाषणादि मयशोकेर्ष्यामात्सर्यादि दशविधं चाकु-
 शलं कर्म यथास्त्वं मिध्यायोगः ॥ परिणामः पुनः कालोच्यते ॥ सो-
 ऽपि शीतोष्णवर्षभेदात्रिविधा तत्रातिमात्रस्त्वलक्षणः कालोऽतियोगः ॥

हीनस्वलक्षणस्त्वयोगः ॥ विपरीतो मिथ्यायोगः ॥ त एतेऽतियोगा-
 दयः सामान्यतोऽनुपशयलक्षणाः ॥ सर्वौ वा प्रज्ञापराधत्वाय घदे-
 पामविवर्जनं ॥ अर्थकर्मकालाः पुनः सम्यग्योगेनोपशयाद्भूयिष्ठं स्वा-
 स्थ्यहेतवः ॥ तत्रापि रसवर्जा विषया यथायथमिन्द्रियं बाधन्ते ऽनु-
 गृह्णन्ति च शेषा रसकर्मकालास्तु सर्वं देहं ॥ अपिच ॥ सर्वभावानां
 भावाभावौ नांतरेण योगातियोगादीन् व्यवस्येत् ॥ सर्वेषां पुनर्विकारा-
 णां निदानदोषदूष्यविशेषेभ्यो भावाभावविशेषा भवन्ति ॥ यदा ह्ये-
 ते त्रयोनिदानादिविशेषाच्चान्योन्यमनुब्रंशन्तीपहाऽनुब्रंश्यबला वा न
 तदाऽभिनिवर्तते व्याधयश्चिराद्वा ऽभिनिवर्तते तनवो वा भवंत्यसंपूर्ण-
 लिंगा वा ॥ विपर्यये तु विपरीताः ॥ त्रयश्च रोगाणां मार्गा बाह्यम-
 ध्याभ्यन्तराः ॥ तत्र बाह्यो रक्तादिधातवस्त्वक् स पुनः शाखास्थः ॥
 तदाश्रया गंडपिट्टिकालज्यपचीचर्मकीलावुदाधिमांसमपःस्रंगादयो ब-
 हिर्भागाश्च शोथाशोर्गुल्मविसर्पविद्रव्यादयः ॥ मध्यो मूर्द्धहृदयवस्त्या-
 दीनि मर्माण्यस्थिसंधयः ॥ तत्रोपनिबद्धाश्च स्नायुशिराकंडरादयः ॥
 तदाश्रयाः पक्षवधग्रहापतानकार्दितराजयक्ष्मास्थिसंधिशूलगुदभ्रंशा-
 दयो मूर्द्धादिरोगाश्च ॥ आभ्यन्तरो महास्रोतः शरीरमध्यं महानिम्नमाम-
 प्रकाशयाश्रयः कोष्ठोऽन्तरिति पर्यायाः ॥ तदाश्रया ज्वरातिसारच्छर्द्य-
 लसकविमूचिकाश्वासकासहिष्माऽऽनाहोदरप्लीहादयोऽन्तर्भागाश्च शो-
 फाशोर्विद्रधिगुल्मादयः ॥ ते च रोगाः स्वप्रधाना भवंत्यन्यपरिवारा वा
 क्रमादननुबंधानुबंधाख्याः ॥ तत्राद्याः स्वतंत्राः स्पष्टारुतयो यथास्वं
 समुत्थानोपशयाश्च ॥ इतरे तु तद्दीपरीताः ॥ तद्वच्च दोषा अपि ॥ तत्रा-
 न्यपरिवारा व्याधयो द्विविधाः पुरोगामिनो ऽनुगामिनश्च ॥ तेष्वद्याः
 पूर्वरूपसंज्ञाउपद्रवास्त्वितरे ॥ तान् यथायथमेव वक्ष्यमाणानुपलक्ष-
 येत् ॥ प्रधानप्रशमे प्रशमो भवति तेषां ॥ अनुपशाम्यतो वा पश्चात्ता-
 नुपक्रमेत् त्वरितं वा बलवन्तमुपद्रवं प्रधानाविरोधेन ॥ स हि पीडाक-

रतरो भवति ॥ व्याधिपरिक्लिष्टदेहत्वात्प्रमेहपीडकादिवत् ॥ तथाऽन्यः
 प्रधानमेवरोगोऽन्यस्य हेतुर्भवति ॥ यथा ज्वरो रक्तपित्तस्य रक्तपित्तं
 वा ज्वरस्य ॥ तौ श्वासस्य ॥ घ्नीहा जठरस्य ॥ तच्छुष्यथोः ॥ अशीसि
 गुल्मोदरातिसारग्रहणीनां ॥ प्रतिश्यायः कासज्वरयोः ॥ तौ क्षयस्य ॥
 क्षयः शोषस्य ॥ एकश्चापचारो निमित्तमेकस्य व्याधेः ॥ बहूनां च
 तथा बहवः ॥ तद्देहकं लिङ्गं ॥ एवमेव प्रशमेऽभ्युपायः ॥ तथा स ए-
 वान्यस्य प्रकोपे ॥ तस्मात्तानवहितः सम्यगागमादिभिः परीक्षे-
 त ॥ तत्रागमतो रोगमेवमेवंप्रकोपनमेवंयोनिमेवमात्मानमेवमधिष्ठा-
 नमेवैवेदनमेवंरूपशब्दगंधरसस्पर्शमेवंपूर्वरूपमेवमुपद्रवमेवंवृद्धिस्थान-
 क्षयान्वितमेवमुदर्कमेवंनामानं ॥ तस्मिन्नियं प्रतीकारस्य प्रवृत्ति-
 रन्यथा निवृत्तिः ॥ प्रत्यक्षतस्त्वातुरस्य यथास्वमिन्द्रियैर्वर्णसंस्थानप्र-
 माणोपचयच्छायाविष्णुमूत्रछर्दिताधिक्यमंत्रकूजनमंगुल्यादिसंधिस्फु-
 टनं देहशरद्वृणादिगंधं सुप्तशीतोष्णस्तंसंस्पंदश्लक्षणावरस्पर्शं च ॥
 प्रकृतिविकृतिमुक्तमास्यरसं तु प्रश्रेण तथा सुच्छर्ददुश्च्छर्दत्वं मृदुक्कूर-
 कोष्ठतां त्वमदर्शनमभिप्रायं जन्मामयप्रवृत्तिनक्षत्रदिष्टेष्टसुखदुःखा-
 नि च ॥ तथा वयः प्रत्यक्षेण च ॥ अनुमानतस्तु यूकापसर्पणेन शरीरस्य
 वैरस्य ॥ मक्षिकोपसर्पणेन माधुर्यं ॥ तथाऽग्निं जरणशक्त्या बलं व्या-
 यामशक्त्या गूढलिङ्गं व्याधिमुपशयानुपशयतो दोषप्रमाणमुपचारविशे-
 पेणापुपः क्षयं रिष्टैः प्रकृतिसत्त्वसारसात्प्यबलान्यनुशीलनेनेति ॥ भवति
 चात्र ॥ ज्ञानबुद्धिप्रदीपेन योनाविशति योगिवत् ॥ आतुरस्यांतरात्मा-
 नं न स रोगांश्चिकित्सति ॥ द्वाविमौ व्याधितौ व्याधिस्वरूपस्याप्रकाश-
 कौ ॥ तद्यथैको गुरुव्याधिः सत्वदेहबलाश्रयात् ॥ लघुव्याधिवदाभाति
 लघुव्याधिस्ततोऽन्यथा ॥ बाह्यावयवमात्रेण तयोर्मुह्यति वालिशः ॥
 ततोऽल्पमल्पवीर्यं वा विपरीतमतोऽथवा ॥ पथ्यं विपर्यये पुंजन् प्रा-

णान्मुष्णाति रोगिणां ॥ ज्ञानांशेन न हि ज्ञानं कृत्स्ने ज्ञेये प्रवर्तते ॥
 बुभुक्षेत शिषक् तस्मात्तत्त्वं तंत्रानुशीलनात् ॥ अभियुक्तस्तु सततं
 सर्वमालोच्य सर्वथा ॥ न जानु स्वलति प्राज्ञो विषमेऽपि क्रियापथे ॥
 आगंतुरन्वेति निजं विकारं निजस्तथाऽऽगंतुमतिप्रवृद्धं ॥ तत्रानुबंधं
 प्रकृतिं च सम्पक् ज्ञात्वा ततः कर्म समारभेत ॥ ॥ इति रोगभेदी-
 यो नाम द्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥

अथानो भेषजावचारणीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ भेषजम-
 चचारयन् प्रागेव तावदेवमातुरं परीक्षेत ॥ कस्मिन्नयं देशे जातः संवृ-
 द्धो व्याधितो वा ॥ तस्मिंश्च देशे मनुष्याणामिदमाहारजातमिदं-
 विहारजातमेतावद्वलमेवंविधंसत्त्वमेवंविधंसात्म्यमियंभक्तिरिमेव्याधयो
 हितमिदमहितमिदमिति ॥ प्रायो ग्रहणेन केन वा निदान वि-
 शेषेणास्य कुपितो दोषो दोषस्य श्लोकस्यापि बहवः प्रकोपे हेतवः
 ॥ तस्माद्यथास्वलक्षणैः कर्मभिश्च बुद्ध्याऽपि दोषमेवमवगमयेत् ॥ त-
 द्यथा ॥ किमाहारेण कुपितो वायुः किं विहारेण तथा रूक्षेण लघुना
 शिशिरेण वा साहसेन वेगरोधेन वा भयेन शोकेन वेति ॥ ततश्च तत्प्रति-
 पक्षमेवौषधं प्रयुज्यमानमाशु सिद्धये संपद्यते ॥ तत्र मधुराम्ललवणा
 रसाः कटुतिक्तकषायाश्चेतरेतरप्रतिपक्षाः ॥ तदनंतरं चोपलभेत मृदु-
 मध्यातिमात्रविकल्पनया कथं निदानमासेवितं ॥ एकरूपस्यापि हि
 हेतोर्मृदादिविभागेन पृथक्समवेतानां च दोषाणामंशांश्चलविक-
 ल्पविशेषाद्वाधेर्बलावलविशेषः ॥ तत्रानेकदोषात्मकेषु व्याधिष्वनेक-
 रसेषु च भेषजेषु रसदोषप्रभावमेकैकशोऽभिसमीक्ष्य व्याधिभेषजप्र-
 भावतत्त्वं व्यवस्येत ॥ नत्वेवं सर्वत्र ॥ नहि विषमविकृतिसमवेतानां
 जानात्मकानां परस्परणोपगृहीतानामुपहतानां चान्यैश्च विकल्पनैर्वि-
 कल्पितानामवयवप्रभावानुमानेन समुदायप्रभावतत्त्वमध्यवसितुं श-
 क्यं ॥ तथाविधे हि समुदये समुदयप्रभावमेवोपलभ्य व्याध्यौषधप्र-

भावतत्त्वमवगच्छेत् ॥ तथा कस्य धामाधिष्ठाय व्याधिरयमवस्थित
इति निरूपयेत् ॥ प्रविष्टतो हि दोषः स्वमेव स्थानमातंकायाः
धितिष्ठन् मूर्द्धादीन्वा दुस्तरो भवति ॥ ततश्च स्थानविशेषेण भेषज-
विशेषः पर्यैपितव्यः ॥ ततश्चैवमालोचयेत् ॥ कस्यायमौषधस्य व्या-
धिरातुरो वा योग्यः कियतो वा दोषानुरूपो हि भेषज्यवीर्यप्रमाणवि-
कल्पो व्याधिन्वाधितबलापेक्षो भवति ॥ सहसाऽतिबलानि संशोधनौष-
धान्याग्नेयवायव्यान्यतिसौम्यान्यतिमात्राणि वा तथाऽग्निसारशस्त्र-
कर्माण्यल्पसत्त्वमातुरमल्पबलं वाऽतिपातयेयुः ॥ संशमनानि तु व्या-
धिवलादधिकानि तमुपशमय्य व्याधिं व्याधिक्षपिते देहे शीघ्रमन्यमा-
वहन्ति ॥ शरीरबलादधिकानि ग्लानिमूर्च्छामदमोहबलक्षयान्निबलाद-
धिकानि ग्लानिमग्निसादं च ॥ अपिच ॥ अतिस्थूलोऽतिकृशो दुर्ब-
लो दुर्बद्धमांसशोणितास्थ्यंगावयवोऽल्पाग्निरल्पाहारोऽसात्म्याहारो-
ऽपचितः साररहितो वा व्याधिवलमेव तावदसमर्थः सोढुं किं पुनस्त-
थाविधो भेषजमेववेगं ॥ तस्मात्तादृशमविपादकरैर्मृदुसुखैरुत्तरोत्तर-
गुरुभिरविभ्रमैश्चोपाचरेदौषधैर्विशोषार्दबलाः ॥ ताह्यनवस्थितमृदुविह्व-
बद्धदयाः प्रायः सुकुमाराः परं संस्तभ्याश्च ॥ ततोऽपि विशेषेण शिश-
वः ॥ तथा बलवति बलवद्वाप्यातुरेऽल्पबलमल्पं वा भेषजमकिं-
चित्करं भूयः एव दोषमुत्क्लेश्य व्याधिमुदीरयेत् ॥ योग्यमपि औषधमेवं
परीक्षेत ॥ इदमेवंरसवीर्यविपाकमेवंगुणमेवंग्रन्थमेवंगर्भेवंप्रभावम-
स्मिन्देशे जातमस्मिन्नुतावेवंगृहीतमेवंनिहितमेवंविहितमेवंनिषिद्धमे-
वमुपसंस्कृतमेवंसंपुक्तमेवंपुक्तमनघा मात्रयैवविधस्य पुरुषस्यैववि-
धे कालऽनुतावंनंदोषमपकर्षत्युपशमयति वा ॥ अन्यदपि चैवविधं
भेषजमभूत् ॥ तथा तेनानेन वा विशेषेण प्रयुक्तमिदमकरोत् ॥ सूक्ष्माणि
हि दोषौषधदूष्यदेशकालबलानलाहारसारसात्म्यसत्त्वप्रकृतिवयसाम-

वस्थांतराणि यान्यनालोचितानि निहन्युरातुरं॥आलोच्यमानानि तु
 विपुलबुद्धिमपि चिकित्सकमाकुलीकुर्युः किंपुनरल्पबुद्धिं ॥ तस्माद-
 भीक्ष्णशः शास्त्रार्थकर्मानुशीलनेन संस्कुर्वीत प्रज्ञां॥अपिच ॥ संति
 व्याधयो ये शास्त्रउत्सर्गापवादैरुपक्रमं प्रात निर्दिष्टाः ॥ तत्र प्राज्ञएव
 दोषादिगुरुलाघवेन सम्यगव्यवस्येदन्यतरनिष्ठायां ॥ कालश्च भेषजस्य
 योग्यतामादधाति ॥ सतु क्षणलवमुहूर्तादिभेदेनातुरावस्थया च हि-
 धोक्तः प्राक् ॥ अपिच ॥ शीतोष्णवर्षलक्षणस्त्रिविधः कालः ॥ त-
 त्र शीतोष्णयोर्वृष्टिशीतयोश्चांतरेण साधारणौ वसंतजलदात्ययौ ॥
 ग्रीष्मवर्षकालयोस्तु प्रारंभो वृष्टेः प्रावृट्तिरिति विकल्प्यते ॥ प्राक् त-
 त्र शीतोष्णवर्षलक्षणा ऋतवत्त्वयो हेमंतग्रीष्मवर्षारव्यास्तेषामंत-
 रे संशोधनार्थं साधारणा वसंतप्रावृट्शरदारव्यात्वयो विकल्प्यन्ते ॥
 तत्र संशोधनं प्रति फाल्गुनचैत्रौ वसंतः ॥ आपाढश्रावणौ प्रा-
 वृट् ॥ कार्तिकमार्गशीर्षौ शरत् ॥ तेषु साधारणेष्वहस्तु वमना-
 दीनां प्रवृत्तिर्निवृत्तिरितरेष्वयोगातियोगमयात् ॥ साधारणा हि मं-
 दशीतोष्णवर्षतया सुखत्वाद्भवन्त्यविकल्पकाः शरीरौषधानां विपरी-
 तास्त्वितरे ॥ तथाहि ॥ शीतकालेऽतिमात्रशीतोपहतत्वाच्छरीरम-
 त्यर्थशीतवातविष्टब्धबद्धगुरुदोषं भवति ॥ तदनुप्राप्तं च भेषजं सं-
 शोधनार्थमुष्णस्वभावमपि शीतोपहतत्वान्मंदवीर्यतां गतमयोगाय जा-
 यते॥शिशिरं च वातप्रायोपद्रवाय॥तद्दृढपांस्वपि समंतादतिघनेन घन-
 संपातेनावनते नभस्पुपरुद्धतेजःप्रकरेषु दिनकरकरेषु जलदपटलप्ला-
 वनोद्दामकर्दमायां भूमावत्यर्थोपक्लिन्नमवसन्नानलमलमुद्रितमलव-
 लमादानदुर्बलं शरीरं भवति॥औषधयामस्तु जलदोदरप्रतप्तप्रमुक्तधा-
 रावपातसंभृतांबुनिबहोपप्लावितमूलजालसारविटपो बहलकोमलपल्ल-
 वोपचितस्कंधशाख पुनरिव बालतामुपगतोऽल्पवीर्यो भवति॥अपरि-

भावतत्त्वमवगच्छेत् ॥ तथा कस्य धामाधिष्ठाय व्याधिरयमवस्थित
 इति, निरूपयेत् ॥ प्रविशतो हि दोषः स्वमेव स्थानमातंकाया-
 धितिष्ठन् मूर्द्धादीन्वा दुस्तरो भवति ॥ ततश्च स्थानविशेषेण भेषज-
 विशेषः पर्यैषितव्यः ॥ ततश्चैवमालोचयेत् ॥ कस्यायमौषधस्य व्या-
 धिरातुरो वा योग्यः कियतो वा दोषानुरूपो हि भेषज्यवीर्यप्रमाणवि-
 कल्पो व्याधिव्याधितबलापेक्षो भवति ॥ सहसाऽतिबलानि संशोधनौष-
 धान्याग्नेयवायव्यान्यतिसौम्यान्यतिमात्राणि वा तथाऽग्निक्षारशस्त्र-
 कर्माण्यल्पसत्त्वमातुरमल्पबलं वाऽतिपातयेयुः ॥ संशमनानि तु व्या-
 धिबलादधिकानि तमुपशमय्य व्याधिं व्याधिक्षपिते देहे शीघ्रमन्यमा-
 षहन्ति ॥ शरीरबलादधिकानि ग्लानिमूर्च्छामदमोहबलक्षयानग्निबलाद-
 धिकानि ग्लानिमग्निसादं च ॥ अपिच ॥ अतिस्थूलोऽतिरुशो दुर्ब-
 लो दुर्बद्धमांसशोणितस्थ्यंगावयवोऽस्याग्निरल्पाहारोऽसात्म्याहारो-
 ऽपचितः साररहितो वा व्याधिबलमेव तावदसमर्थः सोढुं किं पुनस्त-
 थाविधो भेषजमेवंवेगं ॥ तस्मात्तादृशमविपादकैर्मृदुसुखैरुत्तरोत्तर-
 गुरुभिरविभ्रमैश्चोपाचरेदौषधैर्विशोषादेबलाः ॥ तास्यनवस्थितमृदुविकृ-
 बद्धदयाः प्रायः सुकुमाराः परं संस्तभ्याश्च ॥ ततोऽपि विशेषेण शिश-
 वः ॥ तथा बलवति बलवद्वाध्यातुरेऽल्पबलमल्पं वा भेषजमकिं-
 चित्करं भूय एव दोषमुत्क्लेश्य व्याधिमुदीरयेत् ॥ योग्यमपि औषधमेवं
 परीक्षेत ॥ इदमेवंसर्वीर्यविपाकमेवंगुणमेवंद्रव्यमेवंकर्मैवंप्रभावम-
 स्मिन्देशे जातमस्मिन्नुतावेवंगृहीतमेवंनिहितमेवंविहितमेवंनिषिद्धमे-
 वमुपसंस्कृतमेवंसंयुक्तमेवंप्रयुक्तमनया मात्रपैवविधस्य पुरुषस्यैववि-
 धे कालज्ञतावन्नंदोषमपकर्षत्युपशमयति वा ॥ अन्यदपि चैवविधं
 भेषजमभूत् ॥ तथा तेनानेन वा विशेषेण प्रयुक्तमिदमकरोत् ॥ सूक्ष्माणि
 हि दोषौषधद्वयदेशकालबलानलाहारसारसात्म्यसत्त्वप्रकृतिवयसाम-

वस्थांतराणि यान्यनालोचितानि निहन्युरातुरं॥आलोच्यमानानि तु
 विपुलबुद्धिमपि चिकित्सकमाकुलीकुर्युः किंपुनरल्पबुद्धिं ॥ तस्माद-
 भीक्ष्णशः शास्त्रार्थकर्मानुशीलनेन संस्कुर्वीत प्रज्ञां॥अपिच ॥ संति
 व्याधयो ये शास्त्रउत्सर्गापवादैरुपक्रमं प्राति निर्दिष्टाः ॥ तत्र प्राज्ञैष
 दोषादिगुरुलाघवेन सम्यगध्यवस्येदन्यतरनिष्ठायां ॥ कालश्च भेषजस्य
 योग्यतामादधाति ॥ सतु क्षणलवमुहूर्तादिभेदेनातुरावस्थया च हि-
 धोक्तः प्राक् ॥ अपिच ॥ शीतोष्णवर्षलक्षणस्त्रिविधः कालः ॥ त-
 च शीतोष्णयोर्दृष्टिशीतयोश्चांतरेण साधारणौ वसंतजलदात्ययौ ॥
 ग्रीष्मवर्षकालयोस्तु प्रारंभो वृष्टेः प्रावृट्तिरिति विकल्प्यते ॥ प्राक् त-
 च शीतोष्णवर्षलक्षणा ऋतवस्त्रयो हेमंतग्रीष्मवर्षारव्यास्तेषामंत-
 रे संशोधनार्थं साधारणा वसंतप्रावृट्शरदारव्यास्त्रयो विकल्प्यन्ते ॥
 तत्र संशोधनं प्रति फाल्गुनचैत्रौ वसंतः ॥ आपाढश्रावणौ प्रा-
 वृट् ॥ कार्तिकमार्गशीर्षौ शरत् ॥ तेषु साधारणेष्वहस्सु धमना-
 दीनां प्रवृत्तिर्निवृत्तिरितरेष्वयोगातियोगमयात् ॥ साधारणा हि मं-
 दशीतोष्णवर्षतया सुखत्वाद्भवन्त्यविकल्पकाः शरीरौषधानां विपरी-
 तास्त्वितरे ॥ तथाहि ॥ शीतकालेऽतिमात्रशीतोपहतत्वाच्छरीरम-
 त्यर्थशीतवातविष्टब्धबद्धगुरुदोषं भवति ॥ तदनुप्राप्तं च भेषजं सं-
 शोधनार्थमुष्णस्वभावमपि शीतोपहतत्वान्मंदवीर्यतां गतमयोगाय जा-
 यते॥शिशिरं च वातप्रायोपद्रवाय॥तद्वह्नींस्वपि समंतादतिघनेन धन-
 संघातेनावनते नभस्पृपरुद्धतेजःप्रकरेषु दिनकरकरेषु जलदपटलप्ला-
 वनोद्दामकर्दमायां भूमावत्यर्थोपक्लिन्नमवसन्नानलमलमुद्रित्तमलव-
 लमादानदुर्बलं शरीरं भवति॥औषधग्रामस्तु जलदोदरप्रततप्रमुक्तधा-
 रावपातसंभृतांबुनिवहोपप्लावितमूलजालसारविटपो वहलकोमलपल्ल-
 वोपचितस्कंधशाखः पुनरिव बालतामुपगतोऽल्पवीर्यो भवति॥अपरि-

संस्थिततया च क्षितिमलप्रायाभिरम्लविपाकाभिः खगमृगसरीसृपादि-
 श्वधातुमूत्रपुरीषसंस्पृष्टाभिरद्भिः सलिलसीकरानुविद्धशिशिरपवन-
 संस्पृक्तेन च धराधरोष्मणा कोमलत्वादपरिणतस्यास्य सुतरां विदाहो
 जन्यते ॥ ततश्चासावपथ्यतामुपगतो ध्रुवमयोगाय ॥ प्रथमसंगृहीत-
 मपि चौपधं तोषदतोयानुगतमारुतोपहतं जगतीति ॥ ग्रीष्मे पुनरा-
 दानोपहतत्वाच्छरीरमुष्णरूक्षवातातपौष्मानमतिस्विन्नमतिशिथिलं-
 मतिप्रविलीनदोषं भवति ॥ भेषजं पुनरनुष्णमपि तपनतरतपनकरनि-
 पातादुष्णवीर्यतीक्ष्णतामुपगतमतियोगायोपकल्पते ॥ शरीरं च पि-
 पासाभ्रमक्लमोषद्रवाय ॥ तस्मात्साधारणेष्वेव तदंतरालेषु वमनादीनि
 प्रोजयेत् ॥ न चेदात्ययिको व्याधिः ॥ आत्ययिके तु कृत्रिमगुणोपधानेन-
 पथर्तुगुणविपरीतेन संयोगसंस्कारप्रमाणविकल्पैश्चोपपाद्यौपधमव-
 हितोऽवचारयेत् ॥ आतुरावस्थामु तु कालाकालसंज्ञा ॥ तद्यथा ॥
 अस्यामवस्थायामस्यौपधस्य कालोऽकालो वा ॥ न ह्यप्राप्तातीत-
 कालमौपधं यौगिकं भवति तस्यत्वेकादशधाऽवचारणं ॥ तद्यथा ॥
 अमक्तं प्राग्भक्तं मध्यभक्तमधोभक्तं समभक्तमेतरेभक्तं सामुद्रं मुहु-
 र्मुहुः सप्राप्तं प्राप्तांतरं निशि च ॥ तत्राभक्तं नाम केवलमेवौपधं ॥ त-
 न्निरन्त्रोपयोगादतिवीर्यं कफोद्रेके विमुक्तामाशयस्रोताः प्रातर्बलवा
 नुपयुंजीत ॥ इतरस्तु प्राग्भक्तादिकं ॥ अन्नसंसर्गेण हि तच्चाति
 ग्लानिकरं भवति ॥ प्राग्भक्तं नाम यदनंतरभक्तं ॥ तदपाना
 निलविकृतावधकायस्य च बलाधानार्थं तद्वतेषु च व्याधिषु
 प्रशमनाय रुशीकरणं च योज्यं ॥ मध्यभक्तं मध्ये भक्तस्य तत्समा-
 नानिलविकृतौ कोष्ठगतेषु च व्याधिषु पैत्तिकेषु च ॥ अधोभक्तं भक्ता-
 दनंतरं ॥ तत्तु व्यानविकृतौ प्रातराशांतमुदानविकृतौ पुनः सायमाशांतं
 पूर्वकायस्य च बलाधानार्थं तद्वतेषु व्याधिषु च श्लेष्मिकेषु

च प्रशमाय स्थूलीकरणं च ॥ समभक्तं यदन्नेन समं सा-
 धितं पश्चाद्वा समालोडितं ॥ तद्दालेषु सुकुमारेष्वौषधेष्विष्व-
 रुचौ सर्वाङ्गेषु ॥ अंतरभक्तं यत्पूर्वाण्डभक्ते जीर्णे मध्यान्दे
 भोजनमुपयुज्यते तस्मिंश्च जीर्णे पुनरपराण्डे भोजनं ॥ एते-
 न रात्रिर्व्याख्याता ॥ तद्विषाग्नेर्व्यानजेष्वाभयेषु ॥ सामुद्रं यदा-
 दावन्ते च भुक्तस्य ॥ तत्तु लब्धन्नपानयुक्तं पाननावनावलेहादि
 हिध्मायां कंपाक्षेपयोरुर्ध्वाधःसंश्रयेच दोषे ॥ मुहुर्मुहुस्तु पुनःपुन-
 र्भुक्ते यदभुक्ते वा ॥ तच्छ्वासकासहिष्मातृर्द्धादिषु विपनिमित्तेषु च
 विकारेषु ॥ सग्रासं यद्वाससंपृक्तं ॥ ग्रासांतरं यद्वासयोर्ग्रासयोर्मध्ये ॥
 हयमज्येतत्प्राणानिलविरक्तौ ॥ तथा सग्रासं चूर्णलेहवटकादिकमग्नि-
 दीपनं धाजीकरणानि चोपयुंजीत ॥ ग्रासांतरं दृढाग्ने वमनं धूमं च ॥
 जत्रूर्ध्वामयेषु तु निशायां ॥ अत्राद्ये काले तृपितः पीतांबुरजीर्णी
 क्षुधितः क्षामश्च भोजनं वर्जयेत् ॥ शेषेषु चाह्वयमसात्म्यमतिती-
 क्ष्णोग्रगंधं भूरिमात्रं चेति ॥ भवति चात्र ॥ रोगमादौ परीक्षेत त-
 दनंतरमौषधं ॥ ततः कर्म भिषक् पश्चाज्ज्ञानपूर्वं समाचरेत् ॥ नि-
 वृत्तोऽपि पुनर्व्याधिस्त्वेनायाति हेतुना ॥ देहे मार्गीकृते दोषशेषः
 सूक्ष्म इवानलः ॥ तस्मात्तमनुवधीयात्प्रयोगेणानपायिना ॥ सि-
 द्धानामपि योगानां पूर्वेषां दाढ्यमावहन् ॥ सातत्यात्त्वाद्भावाद्वा
 पथ्यं द्वेष्यन्वभागतं ॥ कल्पनाविधिभिस्तैस्तैः प्रियत्वं गमयेत्पुनः ॥
 मनसोऽर्थानुकूलेन तुष्टिरूर्जा रुचिर्बलं ॥ सुखोपभोगता च स्था-
 द्याधेश्वातः परिक्षयः ॥ लौल्यादोषक्षयाद्वाधिवैषम्येण च याऽरु-
 चिः ॥ तासु पथ्योपचारज्ञो योगेनात्र प्रकल्पयेत् ॥ शीतोष्ण-
 वर्षानिचितं चैत्रश्रावणकार्तिके ॥ क्रमात्साधारणे श्लेष्मवातपित्तं
 हरेद्भुतं ॥ प्रादृशरदसंतानां मासेष्वेतेषु वाऽऽहरेत् ॥ साधारणेषु वि-
 धिना त्रिमासांतरितान्मलान् ॥ कृत्वा शीतोष्णदृष्टीनां प्रतीकारं

यथायथं ॥ प्रयोजयेक्रियां प्राप्तां क्रियाकालं न हासयेत् ॥ समाहे-
न गुणालाभे क्रियामन्यां प्रयोजयेत् ॥ पूर्वस्यां शांतवेगायां न क्रि-
यासंकरो हितः ॥ गुणेऽल्पेऽपि तु तामेव विशेषोत्कर्षलब्धये ॥ मे-
पजं नृपतेर्हृद्यमल्पमल्पात्ययं शुचि ॥ सिद्धागमं बहुगुणं बहुकृत्वः
प्रयोजितं ॥ अनन्यकार्योऽवहितस्तन्मन्त्रिगुरुसंमतं ॥ आस्त्रादि-
तं परिचरैः स्वयं चानु प्रयोजयेत् ॥ उचितो यस्य यो देशस्तज्जं
तस्यौषधं हितं ॥ देशेऽन्यत्रापि वसतस्तत्तुल्यगुणजन्म च ॥ धी-
र्यवद्भावितं सम्यक्स्वरसैरसरुह्यु ॥ रसगंधादिसंपन्नं काले जीर्णं
च मात्रया ॥ एकाग्रमनसा युक्तं भैषज्यममृतापते ॥ इति भे-
पजावचारणीयो नाम त्रयोविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥

अथातो द्विविधोपक्रमणीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ उपक्रम्यस्य
हि हित्वाद्द्विधोपक्रमो मनः ॥ एकः संतर्पणस्तत्र द्वितीयश्चापतर्प-
णः ॥ बृंहणो लंपनश्चेति तत्पर्यायाबुदाहृतौ ॥ बृंहणं पट्टहत्वाय लंप-
नं लाघवाय यत् ॥ देहस्य भवतः प्रायो भोमाप्यमितरच्च ते ॥ स्नेहनं रू-
क्षणं कर्म स्वेदनं स्तंभनं च यत् ॥ भूतानां तदपि द्वैध्याद्वितयं नातिवर्तते
॥ शोधनं शमनं चेति द्विधा तत्रापि लंपनं ॥ यदीरयेद्बहिर्दीपान् ॥ पंच-
धा शोधनं तु तत् ॥ निरूहो धमनं कायशिरोरेकोऽस्त्रविलुतिः ॥ न
शोधयति यद्दीपान्समाज्जोदीर्यत्यपि ॥ समीकरोति विपमान् शमनं
तच्च सप्तधा ॥ पाचनं दीपनं क्षुत्तृड्व्यायामालपमारुताः ॥ बृंहणं शम-
नं त्वेव वायोः पित्तानिलस्य च ॥ बृंहयेद्वाधिभैषज्यमद्यस्त्रीशोक-
कर्शितान् ॥ माराध्वोरक्षतक्षीणरूक्षदुर्बलवातलान् ॥ गर्भिणीसूति-
कावालदृद्धान् ग्रीष्मेऽपरानपि ॥ मांसक्षीरसितासर्पिर्मधुरस्निग्धव-
स्तिग्निः ॥ स्वप्नशय्यासुखाभ्यंगस्नाननिर्वृतिहर्षणैः ॥ मेहामदोपाति-
स्निग्धज्वरोरुस्तंभकुष्ठिनः ॥ विसर्पविद्रधिहृद्दृशिरःकंठाक्षिरोगिणः ॥
स्थूलांश्च लंपयेन्नित्यं शिशिरेत्वपरानपि ॥ तत्र संशोधनैः स्थौल्यव-

लपित्तकफाधिकान् ॥ आमदोषज्वरच्छर्दिरतीसारहृदामयैः ॥ विबन्ध-
 गौरवोद्गारहृत्तासादिभिरानुरान् ॥ मध्यस्थौल्यादिकान् प्रायः पूर्वं पा-
 चनदीपनैः ॥ एभिरेवामयैरानान् हीनस्थौल्यबलादिकान् ॥ क्षुत्तृ-
 णानिग्रहैर्दोषैस्त्वातान्मध्यबलैर्दृढान् ॥ समीरणातपायासैः किमुता-
 ल्पबलैर्नरान् ॥ न बृंहयेत्तुंघनीयान् बृंह्यांश्च मृदु लंघयेत् ॥ घुत्तया
 वा देशकालादिवलतस्तानुपाचरेत् ॥ बृंहिते स्याद्वलं पुष्टिस्तत्साध्या-
 मयसंक्षयः ॥ विमलेंद्रियता सर्गो मलानां लाघवं रुचिः ॥ क्षुत्तृदसंहो-
 दयः शुद्धहृदयोद्गारकंठता ॥ व्याधिमार्दवमुत्साहस्तं द्रानाशश्च लंघि-
 ते ॥ अनपेक्षितमात्रादिसेविते कुरुतस्तु ते ॥ अतिस्थौल्यातिक्रा-
 श्यादीन् वक्ष्यन्ते ते च सौपथाः ॥ रूपं तैरेव विज्ञेयमतिबृंहितलंघिते ॥
 तत्र शोधनमुद्दिश्य स्थौल्याद्याः प्रागुदाहृताः ॥ गुर्वादिवृद्धसंलीनश्ले-
 षमिश्रोऽन्नजो रसः ॥ आमएव श्लथीकुर्वन् धातून्स्थौल्यमुपानयेत् ॥
 अतिस्थौल्यादतिक्षुत्तृदस्वेदश्वासनिद्रताः ॥ आयासाक्षमताजाड्य-
 मल्पापुर्वलवेगता ॥ दौर्गन्ध्यं गद्गदत्वं च भवेन्मेदोतिपुष्टितः ॥ स्रोतः-
 सु मेदोरुद्धेषु वायुः कोष्ठे विशेषतः ॥ चरन्प्रज्वलयत्यग्निं क्षुत्तृपौ
 स्तस्ततोऽधिकं ॥ स्थूलं कोटरबृहदौ बृहतोऽग्न्यनिलौ च तं ॥ स्वेद-
 याहिसिरामूलज्वादिप्यन्दनादपि ॥ मेदसः श्लेष्मयोगाच्च भवति स्वे-
 दभूरिता ॥ कोष्ठ एव विषकेऽस्य संरुद्धस्रोतसो रसे ॥ सर्वत्रालब्धवृ-
 त्तित्वात्प्रापो मेदः प्रचीयते ॥ तच्छेषोऽल्परसोऽल्पत्वाच्चातं रक्तादिपु-
 ष्टये ॥ तुल्येऽपि वाय्वादिवये प्राक्खितं चीयते तरां ॥ मेदस्तेनास-
 मत्वेन धातूनां विदधानि तत् ॥ स्वासादीनचिराच्चान्यान्ज्वरोदरभगंदरा-
 न् ॥ मेहोरुस्तंभपिट्काविद्रधिप्रभृतीन् गदान् ॥ अथथोपचयोत्सा-
 हश्चलस्फिगुदरस्तनः ॥ अतिस्थूलः स्मृतो योज्यं तत्रान्नं मारुतापहं ॥
 श्लेष्ममेदोहरं यच्च कुलत्था धवका यवाः ॥ जूर्णश्यामाकमुद्राद्याः पा-
 नेऽरिष्टो मधूदकं ॥ मस्तु तक्रं च तीक्ष्णोष्णं रुक्षं छेदि च भेषजं ॥ चि-

तान्यवायव्यायामशोधनास्वपनं भजेत् ॥ देहापेक्षी तथा रुक्षं स्नान-
 मुद्वर्तनादि च ॥ मधुना त्रिफलां लिङ्गाद्रुद्धूचीमभयां घनं ॥ रसांज-
 नस्य महतः पंचमूलस्य गुग्गुली ॥ शिलाजतोः प्रयोगश्च सा-
 ग्रिमंथरसो हितः ॥ विडंगं नागरं क्षारः काललोहरजो मधु ॥
 यवामलकचूर्णं च योगोऽतिस्थौल्यदोषजित् ॥ मदनं त्रिफलामु-
 स्तसप्ताब्दास्त्रिष्टमस्नुकं ॥ सपाठाख्यं पीतमतिरुंहणरोगजित् ॥
 तद्वत्सकशान्याकदेवदारुनिशाद्वयं ॥ समुस्तपाठाखदिरत्रिफलानि-
 बगोक्षुरं ॥ एलाहपभपङ्गुथाखराश्वोपलमेदकं ॥ तत्रेण दधि-
 मंडेन पीतं कोलरसेन वा ॥ मूत्ररुच्छं कृमीन्मेहं स्थूलतां च
 व्यपोहति ॥ कृमिघ्नत्रिफलतैलसक्तुन्यूपणदीप्यकैः ॥ लोहो-
 दकाद्भुतो मंथः शस्तो रुंहणरोगिणां ॥ व्योपकट्टीवराशिमुविडंगाति-
 विपास्थिराः ॥ हिंगुसौवर्चलाजाजीयवानीधान्यचित्रकाः ॥ निशे
 वृहत्पौ हपुषा पाठा मूलं च केंबुकात् ॥ एषां चूर्णं मधुघृतं तैलं च
 सदृशांशकं ॥ सक्तुभिः पोडगगुणैर्युक्तं पीतं निहंति तन् ॥ अति-
 स्थौल्यादिकान्तर्वान् रोगानन्यांश्च तद्दिधान् ॥ तृद्रोगकामलाश्वि-
 त्रश्वासकासगलग्रहान् ॥ बुद्धिमेधास्मृतिकरं सन्नस्याग्रेष्व दीप-
 नं ॥ योज्यं तथा यथा व्याधिः स्वेदाद्यक्त्वावणान्यपि ॥ अतिकाश्र्यं
 श्रम कासस्तृष्णाधिक्यमरोचकः ॥ स्नेहाग्निनिद्रादृक्श्रोत्रशुक्लैः
 क्षुत्स्वरक्षयः ॥ वस्तिरुद्धूर्द्ध्वजं वोरुत्रिकपाश्वरुजं ज्वरः ॥ प्रलापोर्ध्वा-
 निलग्लानिछर्दिषर्वास्थिमेदनं ॥ वर्चोमूत्रग्रहाद्याश्च जायन्ते ऽतिविलं-
 घनात् ॥ अतिकाश्र्येन नायासवर्परीतोष्णक्षुत्तृपः ॥ तृमिव्याध्यौ-
 पधमदान् सहते ऽल्पबलत्वतः ॥ श्वासकासक्षयह्रीद्गुल्मार्शोव-
 न्हिमंदताः ॥ कृशं प्रायश्च धावन्ति रक्तपित्तज्वरामयाः ॥ काश्र्य-
 मेव वरं स्थौल्यान्न हि स्थौल्यस्य भेषजं ॥ रुंहणं लघनं नालम-

तिमेदोऽग्निवातजित् ॥ मधुरस्निग्धसौहित्यैर्यत्सौख्येन च नश्यति ॥
 ऋशिमा स्थविमा ऽत्यंतविपरीतनिपेवणैः ॥ शुष्कस्फिगुदरग्रीवः
 स्थूलपर्वा सिराततः ॥ उच्यते ऽतिरुशस्तत्र प्रागुक्तो वृंहणो वि-
 धिः ॥ अश्वगंधाविदार्याद्या वृष्याश्चौषधयो हिताः ॥ अर्चितया
 हर्षणेन ध्रुवं संतर्पणेन च ॥ स्वप्नप्रसंगाच्च रुशो वराह इव पुष्यति ॥
 लंघनोत्प्रेषु रोगेषु शेषेष्वप्युपकल्पयेत् ॥ यत्तदात्वे समर्थं स्या-
 द्दद्याभ्यासेन पुष्टये ॥ सद्यःक्षीणो यतः सद्यो वृंहणेनोपचीयते ॥ चि-
 रं क्रमेण च क्षीणस्तदाभ्यासेन तत्र च ॥ वृंहणं तत्र मात्राग्निबला-
 दीन्वीक्ष्य योजयेत् ॥ नहि मांससमं किंचिदन्यदेहवृहत्त्वकृत् ॥ मां-
 सादमांसं मांसेन संभृतत्वाद्विशेषतः ॥ कव्यान्मांसरसांस्तस्माद्-
 कंलावणिकौष्ठधून् ॥ वेसवारीकृतैस्तद्दृज्जांगलैश्च कृताकृतान् ॥ रसां-
 स्तथा च क्षीरादीस्तर्पणांस्तर्पणान्मुनः ॥ पुंज्यात्कृशानां ज्वरिणां का-
 सिनां मूत्रकच्छिन्नां ॥ तृप्यतामूर्ध्ववातानां मूढमारुतवर्चसां ॥ समरु-
 णासितानैलक्षौद्राज्यो हि सतर्पणः ॥ मंथस्तद्वस्तिताक्षौद्रमदिरासक्तु-
 योजितः ॥ फाणितं सक्तवः सर्पिर्दधिमंडोऽम्लकांजिकं ॥ तर्पणं मूत्रक-
 च्छूद्रमुदावर्तहरं परं ॥ मंथः खर्जूरमृद्दीकावृक्षाम्बाम्बलीकदाडिमैः ॥
 परुपकैः सामलकैः सद्यस्तृष्णार्तिरोगजित् ॥ स्वादुरम्लो जलकृतः
 सखेहो रूक्ष एव च ॥ सद्यः संतर्पणो मंथः स्थैर्यवर्णवलप्रदः ॥ गु-
 रु चातर्पणं स्थूले विपरीतं हितं रुशे ॥ यवगोधूममुभयोस्तद्योग्या-
 हितकल्पनं ॥ स्थौल्यकार्श्ये प्रकृत्याऽपि स्यातां तत्राप्ययं विधिः ॥
 सततं व्याधिततया सदा योज्यो विभज्य च ॥ मात्रादिषुक्ते सेवे-
 त यस्तु वृंहणलंघने ॥ समधात्वग्निदेहो ऽसौसमसंहननो भवेत् ॥ दृ-
 ष्णोऽद्रियबलत्वाच्च न द्वैरभियुज्यते ॥ दोषगत्याऽतिरिच्यंते ग्राहिभे-
 द्यादिभेदतः ॥ उपक्रमा न तु द्वित्वान्नित्रा अपि गदा इव ॥ ॥ इति
 द्विविधोपक्रमणीयो नाम चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ २४ ॥

। अयातः स्नेहविधिं मध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ स्नेहादिपूययोगाय त-
 द्वापच्छमनाय च ॥ कुर्यात्प्रागेव तद्योगिद्रव्यसंभारसंग्रहं ॥ गुरुशी-
 तसरस्त्रिगन्धमन्दसृक्ष्ममृदुद्रवं ॥ औषधं स्नेहनं प्रायो विपरीतं विरूक्षणं ॥
 सर्पिर्मज्जा वसा तैलं स्नेहेषु प्रवरं मतं ॥ तत्रापि चोत्तमं सर्पिः संस्का-
 रस्यानुवर्तनात् ॥ माधुर्यादविदाहित्वाज्जन्माद्येव च शीलनात् ॥ पित्त-
 घ्नास्ते यथापूर्वमितरघ्ना यथोत्तरं ॥ घृतात्तैलं गुरु वसा तैलान्मज्जा-
 ततोऽपि च ॥ द्वाभ्यां त्रिभिश्चतुर्भिस्तैर्यमकस्त्रिद्वतो महान् ॥ स्नेहा-
 शया दधि क्षीरं मांसास्थि फलदारु च ॥ स्वेद्यसंशोध्यमद्यस्त्रीव्या-
 यामांसक्तचिंतकाः ॥ वृद्धबालाबलरुशा रूक्षाः क्षीणास्त्रेतसः ॥ वा-
 तार्तस्यंदतिमिरदारुणप्रतिबोधिनाः ॥ स्नेह्या न त्यतिमंदाग्नितीक्ष्णाग्नि-
 स्थूलदुर्बलाः ॥ ऊरुत्तंभातिसारामगलरोगगरोदरैः ॥ मूर्च्छाच्छर्धरु-
 चिश्लेष्मतृष्णामद्यैश्च पीडिताः ॥ अपप्रसूता युक्ते च नस्ये वस्ती
 विरेचने ॥ तत्र धीस्मृतिमेधाग्रिकांक्षिणां शस्यते घृतं ॥ ग्रंथिनाडी-
 रुमिश्लेष्ममेदोमारुतरोगिणु ॥ तैलं लाघवदाढर्याधिकूरकोष्ठेषु देहि-
 पु ॥ घातातपाध्वभारस्त्रीव्यायामक्षीणधातुषु ॥ रुक्तेक्ष्णक्षमात्यग्नि-
 वाताहतपथेषु च ॥ शेषौ वसा तु संध्यस्थिरमर्मकोष्ठरुजामु च ॥ तथा
 दग्धाहतभ्रष्टयोनिकर्णशिरोरुजि ॥ तैलं प्राद्वपि वर्षाते सर्पिरन्यौ तु
 माधवे ॥ सर्वं सर्वस्य च स्नेहं पुंज्याद्भास्वतिनिर्मले ॥ क्षतौ साधार-
 णे दोषसाम्येऽनिलकफे कफे ॥ दिवा निश्यनिले पित्ते संसर्गे पित्तव-
 त्यपि ॥ त्वरमाणे तु शीतेऽपि दिवा तैलं च योजयेत् ॥ उष्णेऽपि
 रात्रौ सर्पिश्च दोषादीन्वीक्ष्य चान्यथा ॥ निश्यन्नुते वातकफाद्रोगा-
 नहनि पित्ततः ॥ युक्त्याऽवचारयेत्स्नेहं मक्ष्याद्यन्नेन वस्तिभिः ॥ न-
 स्याभ्यंजनगंधूपमूर्द्धकणाक्षितर्पणैः ॥ रसमैदककत्वाभ्यां चतुःषष्टि-
 विचारणाः ॥ स्नेहस्यान्याभिभूतत्वादल्पत्वाच्च क्रमात्स्मृताः ॥ यथो-
 क्तहेत्वभावाच्च नाच्छपेयो विचारणा ॥ स्नेहस्य कल्पः स श्रेष्ठः स्नेह-

कर्माशुसाधनात् ॥ द्वाभ्यां चतुर्भिरष्टाभिर्धामैर्जीर्यति योः क्रमात् ॥
 ऋस्वमध्योत्तमा मात्रास्तास्ताभ्यश्च कनीयसी ॥ कल्पयेद्दीक्ष्य दोषा-
 दीन्प्रागेव तु ऋसीयसी ॥ अज्ञातकोष्ठे हि बहुः कुर्याज्जीवितसंशयं ॥
 तत्र दुर्बलमंदाग्निवालवृद्धसुखात्मकैः ॥ अपथ्यरिक्तकोष्ठैश्च ज्वरा-
 तीसारकासिभिः ॥ ऋस्वा पेया सुखा सा हि परिहारे तु वर्तते ॥
 चिराच्च बल्या न रुजे व्यापन्नाऽपि प्रकल्पते ॥ मेहारुपिटिकाकुष्ठ-
 वातशोणितपीडितैः ॥ मध्यमा मृदुकोष्ठैश्च स्नेहनी स्यात्सुखेन सा ॥
 न बलक्षपणी मंदविभ्रंशा शुद्धयेऽप्यलं ॥ महादेहानलबलक्षुत्तृदक्के-
 शसहिष्णुभिः ॥ गुल्मोदावर्तवीसर्पसर्पदंशाभिपीडितैः ॥ उन्मत्तैः
 रुच्छ्रमूत्रैश्च महती शीघ्रमेव सा ॥ सर्वजार्गानुसारेण जयेद्वाधीन्सुयो-
 जिता ॥ ह्यस्तने जीर्णैवाग्ने स्नेहोऽच्छः शुद्धये बहुः ॥ शमनः
 क्षुद्रतोऽनन्नो मध्यमात्रश्च शस्यते ॥ रुंहणो रसमद्याद्यैः सभक्तो-
 ऽल्पो हितः स च ॥ बालवृद्धपिपासार्तलेहद्विण्मयशीलिषु ॥
 स्त्रीलेहनित्यमंदाग्निसुखितक्लेशभीरुषु ॥ मृदुकोष्ठाल्पदोषेषु काले चो-
 ष्णे कशेषु च ॥ स्नेहः प्राग्भोजनात् कुर्यादूरुजं पाकटीबलं ॥ वेगानु-
 लोम्यमारोग्यमथ काथगदक्षयं ॥ नध्ये बृहत्वाग्निबलस्थिरताकुक्षिरु-
 क्षामान् ॥ इंद्रियस्थिरतामूर्ध्वमूर्ध्वजत्रुगदक्षयं ॥ वाते सत्वघ्नं सर्पिः
 पित्ते केवलमिष्यते ॥ वैद्यो दद्याद्बहुकफे क्षारत्रिकटुकान्वितं ॥ वा-
 र्धुष्णमच्छेऽनुपिबेत्स्नेहे तत्सुखपक्तये ॥ आस्थोपलेपशुल्क्यै च तौव-
 रारुष्करे न तु ॥ उष्णोपचारः स्नेहे स्यादुष्णो मृष्णौर्विरुध्यते ॥ ततो
 गुरुप्रावरणो निर्वातशयनस्थितः ॥ जरणांतं प्रतीक्षेत तृष्यन्नुष्णाल्पं
 वारिपः ॥ शिरोरुक्श्ममन्निष्टीवमूर्च्छासादारतिक्लमैः ॥ जानीयान्नेप-
 जं जीर्यजीर्णं तच्छांनिलाघवात् ॥ अनुलोमानिलस्वास्थ्यशुत्त-
 णोद्धारशुद्धिभिः ॥ जीर्णाजीर्णविशंकायां पुनरुष्णोदकं पिबेत् ॥

तेनोद्गारविशुद्धिः स्यात्ततश्च रुचिलाषवं ॥ भोज्योऽन्नं मात्रया पा-
 स्यन् श्वः पिवन् पीतवानपि ॥ द्रवोष्णमनभिष्यंदि नातिस्निग्धमसंक्र-
 रं ॥ उष्णोदकोपचारी स्याद्दह्यचारी क्षपाशयः ॥ व्यायामवेगसंरोध-
 शो कर्षर्षहिमातपान् ॥ प्रवातयानयानाध्वमाप्यात्यंशनसंस्थितीः ॥
 नीचात्पुच्छोपधानाह स्वमधूमरजांसि च ॥ यान्यहानि पिवेत्तानि ता-
 वंत्यन्यान्यपि त्यजेत् ॥ सर्वकर्मस्वयं प्रायो व्याधिक्षीणेपु च क-
 मः ॥ उपचारस्तु शमने कार्यः स्नेहे विरिक्तवत् ॥ स्नेहस्य पानात्पू-
 र्वं च दातव्यं मृदु भेषजं ॥ उत्तेजनं हुताशस्य कोष्ठलाघवकारि च ॥
 उपहमच्छं मृदौ कोष्ठे कूरे सतदिनं पिवेत् ॥ सम्यक्स्निग्धोऽथवा
 यावदतः सात्मी भवेत्परं ॥ सात्मीभूतो हि कुरुते न मलानामुदीरणं ॥
 अतियोगेन वा व्याधीन् यथांशो ह्यतियोजनात् ॥ विहत्य सेतुं मृत्को-
 ष्ठात्स्ववति क्षपयन्मृदं ॥ स्नेहोऽप्यग्निं तथा हत्वा स्ववति क्षपयंस्तनुं ॥
 वातानुलौम्प्यं दीप्तोमिर्वचः स्निग्धमसंहतं ॥ मृदुस्निग्धांगताग्लानि
 स्नेहोद्देगोऽथ लाघवं ॥ विमलेंद्रियता सम्यक्स्निग्धे रूक्षे विपर्ययः ॥
 पांड्वामयांगसदनघाणवक्रगुदस्रवाः ॥ गुददाहारुचिच्छर्दिर्मूर्च्छातृष्णा-
 प्रवाहिका ॥ शुष्कोद्गारभ्रमश्नासकासाः स्नेहातिसेवनात् ॥ अमात्र-
 याऽहितोऽकाले मिथ्याहारविहारतः ॥ स्नेहः करोति शोफार्शस्तंद्रा-
 निद्राविसंज्ञिता ॥ कंठकुष्ठज्वरोक्लेशशूलानाहबलक्षयान् ॥ जठरेंद्रि-
 यदौर्बल्यजाड्यामस्तंभवाग्रहान् ॥ तांस्तान्स्वदोषहेतुतथान्यांद्वादी-
 श्वातियोजनात् ॥ क्षुत्तृष्णाहोस्वनस्वेदरूक्षपानान्नभेषजं ॥ तकारि-
 एखलोद्दालयवश्यामाककोट्वाः ॥ पिप्पलीत्रिफलाक्षौद्रपथ्यागो-
 मूत्रगुग्गुलु ॥ यथास्वं प्रतिरोगं च स्नेहव्यापदि साधनं ॥ विरूक्षणे
 लघनवत् रुतातिकृतलक्षणं ॥ स्नेहेन पैत्तिकस्याग्निर्पदा तीव्रतरीकृतः ॥
 स्नेहमाशु जरां नीत्वा पुनरोजोऽभितश्चरन् ॥ उदोरस्येतोपसर्गा पि-

पातामस्य चाधिकां ॥ सोसूस्त्यजेद्यद्युदकं न पिवेदांशु शीतलं ॥
 शीतसेकावगाहान्वा तत्तृष्णापीडितो भजेत् ॥ स्नेहाग्निना दद्यमानः
 स्वविषेणेव पन्नगः ॥ अजीर्णबलवत्यांतु शीतैर्दद्याच्छिरोमुखं ॥
 छर्दयेत्तदशांतौ च पीत्वा शीतोदकं पुनः ॥ रुक्षान्भुक्षित्वेन्द्रुक्त्वां
 तादृश्यां तु कफानिले ॥ समदोषश्च निःशेषं स्नेहमुष्णांबुनोद्धरेत् ॥
 तनो दोषातिबलतः पूर्वोक्तं च विधिं श्रेयेत् ॥ न सर्पिः केवलं पित्ते
 पेयं सामे विशेषतः ॥ सर्वं ह्यनुरुजं देहं हत्वा संज्ञां च मारयेत् ॥
 स्निग्धद्रवोऽग्नधन्वोत्थरसमुक् स्वेदमाचरेत् ॥ स्निग्धस्त्वहं स्थितः कु-
 र्याद्विरेकं वमनं पुनः ॥ एकाहं दिनमन्यच्च कफमुत्क्लेष्य तत्करैः ॥
 तिलमापदधिक्षीरगुडमत्स्यरसादिभिः ॥ मांसलां मेदुरां भूरिस्नेहमा-
 णो विपमाग्नयः ॥ स्नेहोचिताश्च ये स्नेहास्तान्पूर्वं रुक्षयेत्ततः ॥ सं-
 स्नेह्य शोधयेदेवं स्नेहव्यापन्न जायते ॥ अलं मलानोरयितुं स्नेहश्चा-
 सात्प्यतां गतः ॥ बालदृष्टादिषु स्नेहपरिहारासहिष्णुषु ॥ योगानि-
 माननुद्देगान्सद्यः स्नेहान्प्रयोजयेत् ॥ प्रभूतमांसनिःक्राथान् जांग-
 लानूपजान् रसान् ॥ स्नेहभृष्टेषु वा तेषु यवागूं वाऽतिसंहतां ॥ ति-
 लचूर्णं च सस्नेहं फाणितं कृशारां तथा ॥ तिलकांबलिकं भूरिस्नेहं
 सर्पिभ्यमीमपि ॥ पेयां सुखोष्णां क्षैरेयां पात्रे वांससिताघृते ॥ स-
 र्पिलवणयुक्तं वा सद्यः स्निग्धं तथा पयः ॥ पेयां च पंचप्रसृतां स्नेहै-
 स्तंदुलपंचमैः ॥ पापसं मापमिश्रं च दृढस्नेहसंभाषुतं ॥ तैलशुंठी-
 गुडसुरं जीर्णं मांसरसाशिनः ॥ स्नेहं वैकं सुराच्छेनं दध्नीं वांस-
 गुडं सरं ॥ वसां वराहजां सर्पिः पिप्पलीं लवणं तिलान् ॥ पिप्पलीं
 लवणं स्नेहांश्चतुरो दधि मस्तुकं ॥ दध्ना सिद्धं व्योपंगर्भं पांचोद्गा-
 क्षारसे घृतं ॥ यवकोलकुलत्थांबुक्षारक्षीरसुरादधि ॥ घृतं च सिद्धं
 तुल्यांशं सद्यः स्नेहनमुत्तमं ॥ सिद्धांश्च चतुरः स्नेहान् बदरत्रिफला-
 रसैः ॥ योनिशुक्रामयहरान्सद्यः स्नेहान्प्रयोजयेत् ॥ लवणोपहिताः

स्नेहाः स्नेहयन्त्यचिरान्नरं ॥ तद्धि विष्यन्धरूक्षं च सूक्ष्ममुष्णं व्य-
 वायि च ॥ गुडानूपामिपक्षीरतिलमापसुरादधि ॥ कुष्ठशोफप्रमेहेषु स्ने-
 हार्थं न प्रकल्पयेत् ॥ त्रिफलापिप्पलीपध्यागुगुल्वादिविपाचिता-
 न् ॥ स्नेहान् यथास्वमेतेषां योजयेदविकारिणः ॥ क्षीणानां त्वामपैर-
 भिदेहसंधुक्षणक्षमान् ॥ दीप्तांतराग्निपरिशुद्धकोष्ठः प्रत्यग्रधानुर्बल-
 वर्णयुक्तः ॥ दृढेन्द्रियो मंदजरः शतायुः स्नेहोपसेवी पुरुषः प्रदिष्टः
 ॥ इति स्नेहविधिर्नाम पंचविंशोऽध्यायः ॥ २५ ॥

अथातः स्वेदविधिमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ चतुर्विधोऽभिस्वे-
 दो भवति ॥ तापोपनाहद्रवोष्ममेदेन ॥ तत्र तापस्वेदः पाणिकांस्य-
 फालवालुकावस्त्रघटिकादिभिः साक्षादग्निना च प्रयोक्तव्यः ॥ उ-
 पनाहस्तु सर्वगंधधान्यसर्पपकिण्ववचादेवदारुराक्षैरंडमूलमधुकशता-
 ब्धामुराकिण्वादिवातहरद्रव्यचूर्णेर्षवगोधूमशकलैरानूपारूक्षूपितशिरः-
 पादामिपवेसवारैश्च ॥ तथा श्लेष्मसंसृष्टे वायौ सुरसादिभिः पित्तसं-
 सृष्टे च पद्मकादिभिः ॥ पृथक् सहितैर्वा क्षीरशुक्तधान्याम्ललव-
 णमस्तुप्रगाढैः सुस्निग्धैः सुखोष्णैः साल्वणामिधानैः बहुशः प्रदिह्यो-
 ष्यवीर्यापूतिमृदुरोमचर्मभिस्तदभावे पनवातहरपत्राविककौशेपैरुप-
 नद्धमंगमहःस्थितं विदाहपरिहारार्थं निशि भुंचेत् दिवा वा निशि ब-
 द्धं दोषदेशकालवशेन वा ॥ द्रवस्वेदस्तु द्विविधः परिपेकोऽवगाहश्च ॥
 तत्र शिग्रुवरणामृतकमूलकसर्पपसुरसार्जकवासावंशाश्मंतकाशोकशि-
 रीपार्ककरंजैरंहमालनीपत्रमंगमूतिकदशमूलादिवातहरद्रव्यसलिलसु-
 राक्षीरशुक्तादिकाथैः पूर्वोक्तैश्च यथादोषं पृथक्सहितैर्वा कुंभीर्वर्षणि-
 काः प्रणालीर्वा पूरयित्वा वातहरसिद्धस्नेहाभ्यक्तमनभ्यक्तं धोपविष्टं किं
 लिजे वा शयानमेकांगे सर्वांगे वा बस्त्रावच्छिन्ने परिपेचयेत् ॥ तैरेवामि
 पूर्णे महति कटाहे कुंडे द्रोण्यां वाऽवगाहयेत् ॥ ऊष्मस्वेदः पुनरुपधा मि

यते ॥ पिंडः संस्तरो नाडी घनाश्मा कुंभी कूपः कुटी जेताकश्च ॥
 तत्र कपालपापाणलोष्टलोहपिंडानप्रिवर्णान्संदर्शने गृहीत्वांऽभस्यम्ले
 वा निमज्जयेत् ॥ तैराद्राविकवस्त्रेण वेष्टितैः स्लेष्ममेदोभूयिष्ठं सरु-
 जमंगं ग्रंथिमद्वा स्वेदयेत् ॥ पांशुसिकतागवादिपुरीषधान्यबुसपु-
 लाकपल्लैर्वाऽम्लोत्कथितैः पूर्ववेष्टितैर्गवादिशक्ताऽऽर्द्धेण पिंडी-
 कृतेनोपनाहद्रव्योत्कारिकाकृशरापायसपिंडैर्वा वातरोगेष्विति पिंड-
 स्वेदः ॥ स एव संकराख्यः ॥ पथार्हस्वेदद्रव्याणि पिहितमुखायां
 कुंभ्यां सम्यगुपस्वेद्य निवातशरणशयनकिलिंजे प्रस्तार्याविककौशो-
 यवातहरपत्रान्यतमोत्तरप्रच्छदे कुथकाविकाजिनप्रावारादिष्ववच्छ-
 न्नं स्वेदयेदिति संस्तरस्वेदः ॥ पूर्ववेदवोपस्वेद्योर्वामुखेनाधोमुखां
 नाडीं मूलच्छिद्रप्रमाणपार्श्वच्छिद्रामभिसंधायावलप्य च पार्श्वच्छि-
 द्रस्थया नाड्या शोरेपिकावंशदलकिलिंजकरंजपत्रान्यतमकृतया ग-
 जाग्रहस्तसंस्थानया व्यामदीर्घयाऽध्यर्द्धव्यामदीर्घया वा स्वायाम-
 चतुर्भागाष्टभागपरिणाहमूलाप्रस्रोतसा सर्वतो वातहरपत्रसंघृतछिद्र-
 या द्वित्रिर्वा विनामितया मुखोपविष्टस्य स्वभ्यक्तमार्द्यतेऽंगे बाष्पमु-
 पहरेत् ॥ बाष्पो ह्यनृजुगामी विहतचंडवेगस्त्वचमविदहन् सुखं स्वेद-
 यतीति नाडीस्वेदः ॥ पुरुषायाममात्रमधिकं वा घनं समं च शिलातलं
 भूप्रदेशं वा वातहरदारुदीप्तेनाग्निना सर्वतस्तापयित्वाऽग्निमपोह्योष्णो-
 दकाम्लादिसिरभ्युक्ष्य यथोक्तप्रच्छदे संस्तरवत्स्वेदयेदिति घनाश्मस्वे-
 दः ॥ पूर्ववत्स्वेदद्रव्याणि कुंभ्यामुत्काथ्योपश्लिष्योपविष्टस्तद्दूष्माणं
 गृहीयात् ॥ भूमौ वा तां निखाय तदूर्ध्वमासनं शयनं वा नातिघनप्र-
 च्छदं परितः प्रलंबमानकुथाकंबलगोणिकं निधाय तत्रस्थस्योष्माणं
 गृण्हतः कुंभ्यामप्रिवर्णानयोगुडानुपलांश्च शनैर्निमज्जयेदिति कुंभी-
 स्वेदः ॥ शयनम्याधो विस्तारद्विगुणग्वान्ते कूपे वातहरदारुकरीपान्यत-

रपूर्णदग्धे विगतधूमे स्वास्तीर्णशयनस्थं स्वेदयेदिति कूपस्वेदः ॥ कुटीं
 नात्युच्चविस्तारां वृत्तामच्छिद्रामुपनाहकल्कघनप्रदिग्धकुट्यां सर्वतो
 विधूमप्रदीप्तखदिरांगारपूर्णहसंतिकासमूहपरिहृतां विधाय तन्मध्ये च
 शय्यां तत्रस्थं स्वेदयेदिति कुटीस्वेदः ॥ अथ जैताकं चिकीर्षुभूमिं
 परीक्षेत ॥ पूर्वस्यामुत्तरस्यां वा दिशि गुणवति प्रशस्तभूमिभागे देशे
 कृष्णमृत्तिके सुवर्णवर्णमृत्तिकेवा परीबाहपुष्करिण्यादीनां जलाशया
 नामन्यतमस्य कूले दक्षिणे पश्चिमे वा सुतीर्थे सममुविनक्तभूमिभागे
 सप्ताष्टौ वाऽरैः परिकम्पोदकात्प्राङ्मुखमुदङ्मुखं वाऽभिमुखतीर्थं
 कूटागारं कारयेत् ॥ उत्सेधविस्तारतः परमरत्नयः षोडश समंतात्सुवृत्तं
 मृत्कर्मसंपन्नमनेकवातायनं ॥ अस्य च कूटागारस्यांतः समंततो भि-
 त्तिमरत्निविस्तारोच्छ्रायां पिंडिकां कारयेदाकपाटात् ॥ मध्ये चास्य
 कूटागारस्य किष्कुमुक्तं द्विपुरुषप्रमाणं मृन्मयं कंदुसंस्थानं बहुसूक्ष्म
 छिद्रमंगारकोष्ठकस्तं सापिधानं कारयेत् ॥ तं च खादिराणामाश्वक
 र्णानां वा काष्ठानां पूरयित्वा दीपयेत् ॥ स यदा जानीयात्साधुदग्धानि
 काष्ठानि विगतधूमान्यवतप्तं सर्वमग्निना तदग्निगृहं स्वेदयोग्येन चोष्म-
 णा युक्तमिति ॥ तत्रेनं वातहराभ्यंगाभ्यक्तगात्रं वस्त्रावच्छन्नं प्रवेशयेत्
 ॥ अनुशिष्यात्सौम्यं प्रविश कल्याणायारोग्याय च ॥ प्रविश्य चैनां-
 पिंडिकामारुह्य पार्श्वपरपार्श्वभ्यां ययामुखं शयीथाः ॥ न च त्व-
 रया स्वेदमूर्च्छांपरीतेनापि पिंडिकेया विमोक्तव्याऽऽप्राणोच्छ्वासात् ॥
 अश्यानो ह्यतः पिंडिकावकाशाद्वारमनधिगच्छन् स्वेदमूर्च्छांपरीततया
 सद्यः प्राणान् जह्या ॥ तस्मात्पिंडिकामेनां न कथंचन मुंचेयाः ॥ त्वं यदा-
 जानीयाः विगताविष्यंदमात्मानं सम्यक्प्रसृतस्वेदपिच्छं सर्वस्रोतो-
 विमुक्तं तृधुभूतमग्नतविवंधस्तं मसुप्तिवेदनागौरवमिति ॥ ततः पिंडि-

१ छतमुष्टिकरो रत्निररत्निरकनिष्ठकईतिकोश २ कारयत्कपाटवर्जमिति चरकपाठः

३ चरकेन धनुश्चिक्नुमात्रं पुरुषप्रमाणमिति पाठः ॥ किष्कुर्हस्त

कानुमारेण द्वारं प्रपद्येथाः ॥ निष्क्रम्य च चक्षुषोः परिपालनार्थमति-
 स्विन्नोऽपि न सहसा शीतोदकमनुप्रविशेथाः ॥ सम्पक्स्विन्नस्त्वपग-
 तसंतापकृमो मुहूर्तासुखोष्णेन वारिणा यथान्यायं परिपिक्तोऽक्षी-
 यादिति जैताकः स्वेदः ॥ तेषां विशेषतस्तापोष्मस्वेदौ कफे प्रयो-
 जयेत् ॥ उपनाहमनिले किञ्चित्पित्तसंसृष्टेऽन्यतरस्मिन् द्रवमिति ॥
 अनाग्नेयं पुनर्भेदः कफावृत्ते वायौ ॥ निवातसदनगुरुप्रावरणमुहु-
 र्मद्यपानशुद्धायामातपनियुद्धाध्वभारहरणामर्पणैः ॥ उपनाहं च पि-
 त्तान्वये पूर्वोक्तेनैव विधिनाऽग्निरहितमिति ॥ भवति चात्र ॥ निवा-
 तेंऽतर्बहिः स्निग्धो जीर्णान्नः स्वेदमाचरेत् ॥ व्याधिव्याधितदेशर्तुवशा-
 न्मध्यवरावरं ॥ कफार्तो रूक्षणंरूक्षो रूक्षस्निग्धं कफानिले ॥ आमाश-
 यगते वायौ कफे पक्वाशयाश्रिते ॥ रूक्षपूर्वं तथा स्नेहपूर्वं स्थाना-
 नुरोधतः ॥ अल्पं वंक्षणयोः खल्यं दृढगुष्कद्वये न वा ॥ पद्मोत्पला-
 दिभिः सक्तुर्पिड्या वाऽऽच्छाद्य चक्षुषी ॥ शीतैर्मुक्तावलीपद्म कु-
 मुदोत्पलभाजनैः ॥ मुहुः करैश्च तोषाद्रैः स्विद्यतो हृदयं स्पृशेत् ॥
 शीतशूलक्षये स्विन्नो जातेऽगानां च मार्दवे ॥ स्याच्छनैर्मृदितः
 स्नातस्ततः स्नेहविधिं भजेत् ॥ पित्तालकोपतृणमूर्छास्वरांगसदन-
 भ्रमाः ॥ संधिपीडा ज्वरः श्यावरक्तमंडलदर्शनं ॥ स्वेदान्तियोगाच्छर्दि-
 श्च तत्र स्तंभनमौषधं ॥ विपक्षाराग्यतीसारछर्दिमोहानुरेपु च ॥ स्वे-
 दनं गुरु तीक्ष्णोष्णं प्रायः स्तंभनमत्र तु ॥ तत्र स्थिरसरस्निग्धरूक्ष-
 सूक्ष्मं च भेषजं ॥ स्वेदनं स्तंभनं श्लक्ष्णरूक्षसूक्ष्मसरद्रवं ॥ प्रायस्ति-
 क्तं कपायं च मधुरं च समासतः ॥ स्तंभितः स्याद्दूले लब्धे यथोक्तमय-
 संक्षयात् ॥ स्तंभत्वक्स्नायुसंकोचकंपह्वाग्धनुप्रहैः ॥ पादौष्ठत्वक्करैः
 श्यावैरतिस्तंभितमादिशेत् ॥ न स्वेदयेदतिस्थूलरूक्षदुर्बलमूर्छितान् ॥
 स्तंभनीयक्षतक्षीणक्षाममद्यविकारिणः ॥ तिमिरोदरपीसर्पकुष्ठरोगा-
 ढ्यरोगिणः ॥ पीतदुग्धदधिस्लेहमधूनृतविरेचनान् ॥ अष्टदग्धगुद-

ग्लानिक्रोधशोकभयार्दितान् ॥ क्षुत्सृग्णाकामलापांडुमेहिनः पित्तपी-
डितान् ॥ गर्भिणीं पुष्पितां सूतां मृदुचात्ययिके गदे ॥ श्वासका-
सप्रतिश्यायहिष्माऽऽध्मानविबंधिषु ॥ स्वरमेदानिलव्याधिपक्षाघाता-
पतानके ॥ अंगमर्दकटीपार्श्वपृष्ठकुक्षिहनुग्रहे ॥ महत्वे मुष्कयोः ख-
ल्यामायामे वातकंठके ॥ मूत्ररुद्धार्बुदग्रंथिशुक्राघाताढ्यमारुते ॥ वे-
पथुश्वयथुस्वापस्तंभजृंभांगगौरवे ॥ कर्णमन्याशिरःकोष्ठजंघापादोरु-
रुक्षु च ॥ स्वेदं यथायथं कुर्यात्तदौषधविभागतः ॥ स्विन्नोऽन्नं पथ्यम-
श्नीयादोपरोगानुरोधतः ॥ तदहः क्षिग्धसर्वांगो व्यायामं सुतरां त्यजे-
त् ॥ अग्नेर्दीप्तिं मार्दवं त्वक्प्रासादं भक्तश्रद्धां स्रोतसां निर्मलत्वं ॥
कुर्यात्स्वेदो जाड्यघनं द्रापहारं स्तब्धान् संधींश्चेष्टयत्याशु चास्य ॥ स्नेह-
क्लिन्नाः कोष्ठगा धातुगा वा स्रोतोलीना ये च शाखास्थिसंस्थाः ॥
दोषाः स्वेदैस्ते द्रवीकृत्य कोष्ठं नीताः सम्यक् शुद्धिभिर्निर्हिष्यन्ते ॥
इति स्वेदविधिर्नाम पट्विंशोऽध्यायः ॥ २६ ॥

अथातो वमनविरेचनविधिमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ दोषहरण-
मूर्ध्वभागं वमनारव्यमधोभागं विरेचनारव्यमुभयं वा मलविरेचनादि-
रेचनमुच्यते ॥ तत्रोष्णतीक्ष्णसूक्ष्मव्याप्यविकापीण्यौषधानि-
स्ववीर्येण हृदयमुपेत्य सौक्ष्म्याद्यवायित्वाच्च धमनीरनुसृत्य स्नेहेन
मृदूकृत्यांतःशरीरे, स्त्रोष्मणाऽऽर्द्रदारुवद्विष्यन्ने स्थूलाणुस्रोतोभ्यः
सकलमपि दोषसंघातमौष्ण्यत्पुनर्विष्यंदयन्ति ॥ तैक्ष्ण्याद्विकापित्वा-
च्च विच्छिदन्ति ॥ स विष्यन्नविच्छिन्नो दोषसंघातः परिप्लवः स्नेहा-
क्तभाजनस्य इवोदकांजलिस्सज्जन्नुत्सवणमावादामाशयमागम्योदा-
नप्रणुन्नोऽग्निवाय्वात्मकत्वादूर्ध्वभागप्रमावाच्चौषधस्योर्ध्वं प्रवर्तते ॥
सलिलपृथिव्यात्मकत्वादधोभागप्रमावाच्चौषधस्याधः ॥ उभयतश्चो-
भयगुणात्मकत्वादुभयभागप्रमावाच्च ॥ तत्रोत्क्रिष्टे श्लेष्मणि पित्त-
संमृष्टे वा तत्स्यानगते वा पित्ते ऽनिले वा श्लेष्मोत्तरे वमनमाचरेत् ॥

पित्ते तु विरेकं श्लेष्मसंसृष्टे वा तत्स्यानगते वा श्लेष्मणीति ॥ तत्र व-
मनसाध्या विषपीतदृष्टदिग्धविद्धविरुद्धाजीर्णाश्रनवज्वरराजघक्ष्मा-
तिसाराधोरक्तपित्तविसूचिकाऽलसकाविपाकारोचकापचीग्रंथ्यर्धुद-
श्लीपदभेदोगरोन्मादापस्मारस्वासकासहृत्तासवितर्पप्रमेहकुष्ठपांडुवर्म
मुखघ्राणकपालरोगकर्णकोथशोफस्तन्यदोषादयो दोषभेदीयोक्ताश्च
श्लेष्मव्याधयो विशेषेणैते हि परं वमनेन नाशमुपयांति ॥ सलिलापग-
मेनानिष्वन्नशाल्यादिवत् ॥ अवम्यास्तु गर्भिणीसुकुमारान्यकार्य-
व्यग्ररूक्षरूक्षाशनप्रायातिदीप्ताग्निभाराध्वकर्मनित्यक्लान्तक्षतक्षीणा-
तिस्थूलकृशहृद्बालदुर्बलश्रमभयशोककोपमदमूर्च्छाभुत्पिपासार्तोप-
वासन्यवायव्यायामाध्ययनचिंताप्रसक्तछर्दिरूध्वरक्तापित्तवातास्था-
पितानुवासितसंहतकोष्ठदुःछर्दहृद्भोगोदावर्तमूत्राघातह्रीहगुल्मोदरा-
घ्नीलार्शःस्वरोपघाततिमिरभ्रमानिलार्तादिताक्षेपकाक्षिशिरःशंखकर्ण-
पार्श्वशूलिनोऽनास्थापितश्च रुमिणकोष्ठइति ॥ अन्यत्रामगरविषविरु-
द्धान्यवहारेभ्यः शीघ्रतरविकारित्वादेषां ॥ तत्र गर्भिण्या गर्भव्याप-
दामगर्भभ्रंशाच्च दारुणरोगप्राप्तिः स्यात् ॥ सुकुमारस्य हृदयविकर्ष-
णादूर्ध्वमधो वा रुधिरप्रवृत्तिः ॥ अन्यकार्यव्यग्रस्थीपथं न प्रवर्त्तते ॥
रुच्छ्रेण वा प्रवर्तमानमयोगाहोपान्कुर्यात् ॥ रुक्षस्य वायुरंगग्रहं ॥ रु-
क्षाशनप्रायस्य वायुना क्षपितदोषत्वाद्वलक्षयः स्यात् ॥ तथाऽतिदी-
प्ताग्नेरग्निवलेन ॥ भाराध्वकर्मनित्यपानां चाप्यासेन ॥ क्षतस्य शूय-क्ष-
णनाद्रक्तातिप्रवृत्तिः ॥ क्षीणादीनामौषधबलाक्षमत्वाद्देहवलोपराधो-
ऽतःक्षतमयं च ॥ प्रसक्तच्छर्द्यूर्ध्वरक्तापित्तयोरुद्गानउक्षिप्य प्राणान्
हरेद्रक्तं वाऽतिमवर्त्तयेत् ॥ ऊर्ध्ववातास्यापितानुवासितानामूर्ध्ववातादि
प्रवृत्तिः ॥ संहतकोष्ठस्य दुःछर्दस्य चातिमात्रप्रवाहणादंतः कोष्ठे
समुत्क्रिष्टैर्दोषैर्वितर्पस्तंभजाद्वचैर्वित्यानि मरणं वा ॥ हृद्भोगिणो

हृदयोपरोधः ॥ उदावर्त्तादिभिरावर्त्तानामर्दितादिभिश्च यथापथमा-
मयप्रवृद्धिर्मरणं वा ॥ कृमिणकोष्ठस्यास्थापनेनावः पूर्वमनिर्हृती कृमि-
भिरतिबहुत्वादशेषानि सरणेन हृदयमतिकर्षाद्विच्छर्दिपोऽतिप्रवृत्तिः
स्यात् ॥ चिन्ताप्रसक्ताश्चात्र धूमातैः प्रायः सर्वकर्मभिर्वक्ष्यमाणैः
परिहर्तव्याः ॥ अजीर्णी तु सर्वैरेव वमनवजैरामदोषभयात् ॥
नवज्वरस्य दोषस्तंभमथादिति ॥ अथ विरेचनसाध्या , जीर्ण-
ज्वरोर्ध्वरक्तपित्तगुल्मवेदप्रधिप्लीहाऽर्शोभगंदरोदरकृमिणकोष्ठमूत्राद्या-
तरेतोयोनिदोषवातशोणितहृत्लीमकव्यंगतिमिरकाचाभिष्यंदाक्षिपा-
कक्षाराग्निदग्धदुष्टवगशिरःपक्वाशयशूलोदावर्तविषं वच्छर्दिविस्फोटा-
दयो बन्धोक्ताश्च विसूचिकादयो दोषभेदीयोक्ताश्च पित्तव्या-
धयो विशेषेण ॥ एते हि परं विरेचनेन नाशमुपयांत्यभ्यपन-
यनेनाभिगृह्यतापवत् ॥ अविरेच्याः पुनर्नवज्वरातीसार्यधोरक्त-
पित्तक्षतगुदलंपितरात्रिजागरितास्थापिताल्पाग्निराजयक्ष्ममदात्यया-
ध्मातसशल्ल्याभिहृतातिस्निग्धरुक्षकूरकोष्ठाः ॥ तत्र नवज्वरस्यावि-
पक्वान्दोषान्न निर्हरेद्वा तानेव तु कोपयेत् ॥ अतिसार्यधोरक्तपित्त-
योरतिप्रवृत्त्या हन्यात् ॥ क्षतगुदस्य गुदे प्राणोपरोधकरीं रुजं जन-
येत् ॥ लंपितादयो भेषजवेगं न सहेरन् ॥ राजयक्ष्मातस्य क्षीण-
धातुतया मलबलत्वं तदभावाद्देहनाराः स्यात् ॥ मदात्ययार्तस्य
मद्यक्षीणे देहे वायुः प्राणोपरोधाय ॥ आध्मातस्य पुरीषाशये नि-
चितो वायुर्विसर्पन् सहसा तीव्रतरमाध्मानं मरणं वा जनयेत् ॥ स-
शल्ल्याभिहतयोः क्षते वायुराश्रितो जीवितं हिंस्यात् ॥ अतिस्नि-
ग्धस्यातियोगो भवेत् ॥ कूरकोष्ठस्यौषधोद्धता दोषा ह्यवर्तमाना
हृदयशूलपर्वभेदानाहृच्छर्दिमूर्च्छाक्लमान् जनयित्वा प्राणान् हन्युः ॥
गर्भिण्यादीनां पूर्वोक्तदोषः स्यात् ॥ अथ साधारणे काले सम्य-

क्लिग्धस्त्रिभ्रमनुपहतमानसं सुच्छर्दयितव्यमिति ग्राम्यानुपौद-
 कशृनमांसरसक्षीरदधिमापतिलपल्लशाकादिभिर्द्रवप्रायैः समुत्कृशि-
 तश्लेष्माणं सुखोपितं जीर्णाहारं पूर्वाण्हे स्नातानुलिप्तं स्रग्विण-
 महतवाससं देवताऽग्निद्विजगुरुद्वैद्यानर्चितवंतं कृतहोमबलिमंगल-
 प्रायश्चित्तस्वस्तिवाचनं जानुसमसंस्तृतमहोपधानोपाश्रयासनोपविष्टं
 निरन्नमीपत्स्निग्धं वा यवागुमंडेन घृतमात्रां पीतवंतं क्षीरकृशका-
 लद्वद्वमुकुमाराच्चा दोपानुरूपेणाकंठं पीतक्षीरतक्रपूपेक्षुमांसरसम-
 घनुपोदकयवागुमंडान्यतमं नक्षत्रतिथिकरणमुहूर्तोदये प्रशस्ते यथा-
 व्याधिदोषदृष्यादिविहितामौषधमात्रां मधुसैधवयुक्तां सुखोष्णां द्वा-
 ह्यगप्रयुक्ताभिराशीर्भिरभिमंत्रितां पुनश्च ॥ ब्रह्मदक्षाश्विरुद्रेन्द्रभू-
 चंद्रार्कानिलानलाः ॥ ऋषयः सौपधिग्रामा भूतसंधाश्च पांनु वः ॥
 रसायनमिवर्पीणाममराणामिवामृतं ॥ सुधेवोत्तमनागानां सैषज्य-
 मिदमस्तु ते ॥ नमो जगधते सैषज्यगुरवे वैदूर्यप्रभराजाय तथाग-
 तायार्हते सम्यक्संबुद्धाय ॥ तद्यथा ॥ ॐ सैषज्ये सैषज्ये मद्वा सैष-
 ज्ये सैषज्यसमुद्गते स्वाहा ॥ इत्येवमभिमन्त्र्योदङ्गुखः प्राङ्गुखमा-
 तुरं पाययेत् ॥ पीतवानूरुन्यस्तमुजो वमनानुगतमानसो ऽभितसैः
 प्राणिभिरुपतप्यमानो मुहूर्तमनुपालयेत् ॥ स यदा जानीयात् स्वे-
 दप्रादुर्भावेन दोषं प्रविलयमापद्यमानं रोमहर्षेण वा स्थानेभ्यः
 प्रविचलितं कुक्ष्याध्मानेन च कुक्षिमनुसृतं क्रमात् हृदयोपम-
 र्दद्वलासास्यसंस्त्रवणैश्चोर्ध्वमभिमुखीभूतं समुपस्थितानेकप्रतिघाहः
 पार्श्वललाटोपग्रहेण नाभिप्रपीडनेन पृष्ठप्रतिलोममर्दनेन च प्रह-
 तन्यपत्रपाणीयपुरुषो विद्वत्तौघतालुकंठो नातिमहता व्यायामेन
 वेगांनुदीरयन्नाप्रवृत्तान् प्रवर्तयन् प्रवृत्तांश्चानुवर्तयन् सुपरिलिखितन-
 त्वाभ्यामंगुलीभ्यामुत्पलकुमुदैरंडनालैर्वा कंठमनसिस्पृशन् वमेजात्य-

अतो नात्यवनतः पार्श्वपट्टतो वा ॥ तत्रात्पुञ्जतस्य पृष्ठद्वयपीडा
भवति ॥ अत्यवनतस्य शिरः कोष्ठपीडा पार्श्वपट्टतस्य पार्श्वकोष्ठद्व-
ययोर्ध्वजत्रुपीडति ॥ एवं कटुतीक्ष्णैः कफे छर्दयेत् ॥ स्वादुभिः पित्तपु-
ते ॥ अम्लैः सस्नेहैरनिलसंसृष्टे ॥ यावत्कफच्छेदः केवलौषधप्रवृत्तिः
पित्तदर्शनं वा ॥ हीनवेगस्तु पिप्पल्यामलकसर्पपक्कलवणोष्णोद-
कैः पुनः पुनः प्रवर्तयेत् ॥ प्रभूतवमनासहिष्णुर्द्वाहं ज्यहं वा विश्रम्य ॥
असात्म्पवीभत्सदुर्दर्शदुर्गंधानि वमनानि विदध्यात् ॥ विपरीतानि तु
विरेचनानि ॥ सर्वेषु च वमनेषु सैधवं मधु च विदद्यात्कफविलयनवि-
च्छेदनार्थं ॥ वेगांश्चास्य प्रतिग्राहगतानवेक्षेन ॥ तत्राप्रवृत्तिः केवल-
स्य वा भेषजस्य प्रवृत्तिर्विबन्धो वा वेगानामयोगलक्षणं ॥ ततश्चरोच-
कगौरवाध्मानकंडूस्फोटकोठालस्यशूलप्रतिश्यायलोमहर्षप्रसेकशोफ-
शीतज्वरादयः ॥ योगलक्षणं पुनः काले क्रमात्कफपित्तानिलप्रवृत्तिर्ना-
ति महती व्यथा स्वयं चावस्थानां ॥ ततश्च स्वस्थता मनःप्रसादः स्वरवि-
शुद्धिर्रोचकादिवैपरीत्यं च ॥ अतियोगे तु फेनिलरक्तचंद्रिकोद्गमनं त-
तश्च क्षामतास्वरक्षयदाहकंठशोषभ्रममोहोन्मादमूर्च्छाशिरःशून्यताह-
ङ्गमायनगात्रशूलसुमितृष्णोर्ध्वानिलप्रकोपकर्णशूलार्दितबाक्संगहनुसं-
हननजिह्वाप्रवेशनिर्गमाक्षिण्यावृत्तिविसंज्ञतानिद्रावलाग्निहानयो भ-
वंति ॥ जीवशोणितप्रवृत्त्या मरणं वा ॥ तेषां सिद्धिषु साधनं वक्ष्यते ॥
योगेन तु खल्विभं छर्दितवंतं सुविशोषितपाणिपादमुखं मुहूर्तमाश्वास्य
'धूमत्रयस्यान्यतमं सामर्थ्यतः पाययित्वा पुनरुपस्पृष्टोदकं संमानित-
सुरभितंबूलं निवातागारशय्यास्थितं स्नेहोक्तेनाहारविधिनाऽनुशि-
ष्यात् ॥ ततोऽग्निबलमवेक्ष्य क्षुधं च सायान्हे सुखोदकपरिपिक्तः पु-
राणानां रक्तशालितंदुलानां सुसिद्धमन्नमस्नेहलयणकटुकमल्पस्नेह-
लवणकटुकं वा द्रवप्रापमुष्णोदकानुप्राप्य सायं प्रातरुपयुंजानो विधि-
मिममवेक्षेत् ॥ तेषां विलेपीमकृतं कृतं च घृतं रसं त्रीनुभयं तथैकं ॥

क्रमेण सेवेत नरोऽन्नकालान्प्रधानमध्यावरशुद्धिशुद्धः ॥ यथाऽणुर-
 मिस्तृणगोमयाद्यैः संधुक्ष्यमाणो भवति क्रमेण ॥ महान् स्थिरः सर्व-
 पचस्तथैव शुद्धस्य पेयादिभिरंतरग्निः ॥ जघन्यमध्यप्रवरे तु वेगाश्च-
 त्वार इष्टा वमने पडद्यौ ॥ दशैव ते द्वित्रिगुणा विरेके प्रस्थस्तथा स्या-
 त् द्विचतुर्गुणश्च ॥ पित्तावसानं वमनं विरेकादूर्ध्व कफांतं च विरेकमा-
 द्भुः ॥ द्वित्रान्सविट्कानपनीयवेगान्मेयं विरेके वमने तु पीतमिति ॥ अ-
 थ वमितवंतं पुनरेव स्नेहस्वेदाभ्यामुपपाद्य श्वो विरेचयितव्य इति सु-
 ज्वरमश्लेष्मलं क्षिग्धं फलाम्लमृष्णमुष्णोदकानुपानं जागलरसौदनं
 भोजयेत् ॥ ततः सुखोपितं पूर्वाक्तेन विधिनाऽतीतश्लेष्मकाले निरञ्जं
 विभज्य कोष्ठं यथाहौपधमात्रां पाययेत् ॥ न त्वक्तवमनमन्यत्रातिकू-
 रकोष्ठात् ॥ अकृतवमनस्य हि श्लेष्मणोपहतमौपधमूर्ध्वं प्रवर्तते ॥
 उरसि वाऽवरुद्धमवतिष्ठते ॥ ततो नालं विरेकाय ॥ सम्पत्तिरिक्तस्यापि
 चाधःस्तः श्लेष्मा ग्रहणां छादयित्वा गौरवमापादयति प्रवाहिकां
 वा ॥ न त्वेष दोषोऽतिकूरकोष्ठस्य बाध्यात्मकत्वात् ॥ श्लेष्मकाले त्वक्त-
 तवमनोक्तदोषः ॥ शुक्लाध्मानगौरवाणि च कृत्वा छर्दिक्षीणे श्लेष्म-
 ण्यपराण्हे रात्रौ वा विरेचयेत् ॥ तेनात्राहतमपि तुल्यं छर्दिं च पुनस्त-
 ज्जनयति ॥ अवरिक्तस्य तु श्लेष्मकाले वमनं योज्यं तथोर्ध्वं हृत्वेन
 निर्हरणात् ॥ कोष्ठस्तु त्रिविधो भवति ॥ मृदुः कूरो मध्यश्च ॥ तत्र
 बहुपित्तो मृदुः ॥ स विरिच्यते क्षीरेक्षुरसाम्लतक्रमस्तुगुहकशरास-
 पिर्नवमद्योष्णोदकपीलुद्राक्षापूगफलादिभिरपि ॥ बहुपातः कूरः स
 दुविरिच्यत्विफलातिल्वकत्रिहृत्तीलिनीफलादिभिरपि ॥ बहुश्लेष्मा
 समदोषश्च मध्यः ॥ स साधारणः ॥ ये च क्षिग्धास्त्वच्छपानेन प्राय-
 शस्त्रिसप्तपंचरात्रैरिति ॥ तत्र कपायमधुरदन्यैः पित्ते विरेचनं ॥ मृत्र-
 कटूष्णैः कफे ॥ क्षिग्धोष्णलवणैर्वान्ते ॥ पीतमात्र एव चौपधे छर्दि-
 विधांताय शीतांबुना मुखमस्य सहसा सिंचयेत् ॥ ततश्चोष्णोदकेन

सौंऽतर्मुखं विशोऽध्याद्रसुरभिर्मृन्मातुलुंगजंबीरसुमनःसौगंधिकादि-
 द्रव्यगंधानुपजिघ्रेत् ॥ निवातमुखशय्यास्थितश्चाविवंधार्थमल्पा-
 ल्पमुष्णोदकमनुकंठयन्स्नन्मना वेगानधारयन्न नीरयमाणश्च शय्यास-
 न्ने प्रतिग्राहेऽशीतस्पृक् विरिच्येत ॥ यथा च वमने स्वेदप्रसेकौपधक-
 फपित्तानिलाः क्रमेण प्रवर्तते तथा विरेचने वातमूत्रपुरीषपित्तक-
 फाः पुनश्चान्ते वायुः दोषाणां हि देहे तथासन्निवेशान्मार्गवैपरीत्याच्च
 शोधनयोरिति ॥ अप्रवृत्तौ भेषजोत्तेजनार्थमुष्णोदकं पाययेत् ॥ पा-
 णितापैश्च जठरं स्वेदयेत् ॥ प्रवृत्ते च दीप्ताग्नेः स्निग्धवपुषो बहुदो-
 षस्याल्पे दोषे नैव वा प्रवृत्तेऽल्पदोषस्यापि जीर्णभेषजस्याह शेषं
 बलं चापेक्ष्य भूयो मात्रां विदध्यात् ॥ न त्वजीर्णोपधस्यातियोग-
 भयात् ॥ तदहर्वा भुक्तवतोऽन्येद्युः ॥ अट्ठमेहं वा दशरात्रादूर्ध्वमु-
 पस्कृतदेहमवहितो भूयः पाययेत् ॥ ह्रीभयलोभैश्च वेगात्तिघातशी-
 लाः प्रायशस्त्रियो राजसमीपस्था वणिजश्च भवंति ॥ तस्मादेते वेग-
 धारणप्रवृद्धवातत्वात्तदाऽऽतुरा दुर्विरेच्याश्च ॥ तान्सुस्निग्धान् शोधये-
 त् ॥ अन्यानपि चाकालनिर्हारविहाराहारान् ॥ अतश्चेपां सत्राऽऽतु-
 रत्वादल्पोऽप्यामयो दुःसाध्यो भवति ॥ तेषां पुनः क्रियाविधिः स्ने-
 हव्यापत्तिद्वावुपदेक्ष्यते ॥ तत्रासम्पग्विरेकात्कुक्षिद्वयविशुद्धिरा-
 ध्मानमरुचिः प्रसेकः कफपित्तोत्क्लेशछर्दिभ्रमाः कंठूः पित्ता विदा-
 हो गौरवमग्नितादस्तंद्रा स्तैमित्यं प्रतिश्यायो वानविण्मूत्रसंगश्च ॥
 सम्पग्विरेकाद्वाध्युपशमो यथोक्तविपर्ययश्च ॥ अतिविरेकात्तु के-
 बलं दोषरहितमुदकं रक्तं वा मेदोमांसधावनोपमं रुष्णं वा प्रवर्तते ॥
 परिकर्तिका हृदयोद्वेष्टनं गुदनिःसरणं नयनप्रवेशः पिपिलिकासंचा-
 रद्विषांगे वमनातियोगतुल्यता च ॥ सम्पग्विरिक्तं चैनं वमनोक्तेन धूम्र-
 र्जेन विधिनोपपादयेत् ॥ अथ वमितवानिव क्रमेणानुगुणानुपपुंजानः
 प्रकृतिसौजनमागच्छेदिति ॥ भवति चात्र ॥ जीर्णाग्ने वमनं योज्यं

कफे जीर्णे विरेचनं ॥ मंदबन्धिमसंशुद्धमक्षामं दोषदुर्बलं ॥ अदृष्ट-
जीर्णालिंगं च लघयेत्पीतमेपजं ॥ स्नेहस्वेदौषधोक्तेः शतंगैरिति न वा-
ध्यते ॥ संशोधनासु विस्त्रावस्नेहयोजनलंबनैः ॥ यात्यग्रिर्मदतां तस्मा-
त्कर्म पेयादिमाचरेत् ॥ क्षुताल्पपित्तश्लेष्माणं मध्यमं वातपैत्तिकं ॥
पेयां न पाययेत्तेषां तर्पणादिक्रमो हितः ॥ अपक्वं वमनं दोषान् प-
च्यमानं विरेचनं ॥ निर्हरेद्दमनस्यातः पार्कं न प्रतिपालयेत् ॥ ऊर्ध्वा-
धो रेचनं युक्तं वैपरीत्येन जायते ॥ यदा तदा छर्दयतः सिंचेदु-
ष्णेन वारिणा ॥ पादौ शीतेन चोर्ध्वांगं विपरीतं विरेचनं ॥ दुर्बलो
बहुदोषश्च दोषपाकेन यः स्वयं ॥ विरिच्यते भेदनीयैर्शोण्यैस्तमुपपा-
दयेत् ॥ दुर्बलः शोधितः पूर्वमल्पदोषः कृशो नरः ॥ अपरिज्ञातको-
ष्ठश्च पिवेन्मृद्वल्पमौषधं ॥ परं तदसकृत्पीतमन्यथा संशयावहं ॥ हरेद्व-
हूंश्चलान्दोषानल्पानल्पान्पुनः पुनः ॥ दुर्बलस्य मृदुद्रव्यैरल्पान्तं शमयेत्तु-
नान् ॥ क्लेशयन्ति चिरं ते हि हन्युश्चैनमनिर्हृताः ॥ मंदाग्निं क्रूरकोष्ठं च
सत्सारलघ्वैर्वृतैः ॥ संयुक्षिताग्निं विजितकफवातं विशोधयेत् ॥ रुक्ष-
बः हनिलक्रूरकोष्ठव्यायामशीलिनां ॥ दीप्ताग्नीनां च भैषज्यमविरेच्यै-
व जीर्यति ॥ तेभ्यो वस्ति पुरा दद्यात्तनः स्निग्धं विरेचनं ॥ शकृन्नि-
र्हंत्य वा किञ्चित्तीक्ष्णाग्निः फलवर्तिभिः ॥ प्रवृत्तं हि मलं स्निग्धो-
धिरेको निर्हरेत्सुखं ॥ विपाभिघातपिटिकाकुष्ठशोफविसर्पिणः ॥ काम-
लापांडुमेहार्ताभ्यातिस्निग्धान्विशोधयेत् ॥ सर्वान्स्नेहदिरैकैश्च रुक्षै-
स्तु स्नेहभाविनान् ॥ कर्मणां वमनादीनां पुनरप्यन्तरेऽन्तरे ॥ स्नेह-
स्वेदौ प्रयुंजीत स्नेहमन्ते बलाय च ॥ ऊपादिभिर्यथोत्क्लेश्य स्थियते
वाससो मलः ॥ तथैव वपुषः स्नेहस्वेदमापतित्वादिभिः ॥ स्नेहस्वे-
दावनभ्यस्य कुर्यात्संशोधनं तु यः ॥ दारुशुष्कमिवानामे शरीरं
तस्य दीर्यते ॥ मुखं क्षिप्तं महावेगमसक्तं यत्प्रवर्तते ॥ नातिग्लानि-

करं नापि हृदि पायौ च रुक्करं ॥ अंतराशयगं क्लिन्नं क्लृप्तं दोषं निर-
स्यति ॥ विरेचनं निरूहं वा तत्तीक्ष्णमिति निर्दिशेत् ॥ जलाघ्निकाटै-
रस्पृष्टं देशकालगुणान्वितं ॥ नवं मात्राधिकं किञ्चिन्तुल्यवीर्यैः सु-
भावितं ॥ छेदस्वेदोपपन्नस्य तीक्ष्णत्वं यात भेषजं ॥ अनो विपर्य-
ये मंदं मंदतां च प्रपद्यते ॥ तीक्ष्णोमध्यो मृदुर्व्याधिः सर्वमध्याल्प-
लक्षणः ॥ बलापेक्षं हितं तेषु तीक्ष्णं मध्यं मृदु क्रमात् ॥ अप्रवर्त्य
मलाद् द्रव्यं सात्मीभूतं हि जीर्यति ॥ वमनं वा विरेकं वा तस्मात्सा-
त्म्यं न योजयेत् ॥ विभ्रंशो विपवत्सम्यग्यो हि यस्यामृतोपमः ॥
काले ऽवश्यं प्रयोज्यं च तस्माद्यत्नेन तत्पिबेत् ॥ बुद्धिप्रसादं बलमि-
न्द्रियाणां धातुस्थिरत्वं ज्वलनस्य दीप्तिं ॥ चिराच्च पाकं वयसः करो-
ति मंशोधनं सम्यगुपास्यमानं ॥ ॥ इति वमनविरेचनविधिर्नाम
सप्तविंशोऽध्यायः ॥ २७ ॥

अथातो वस्तिविधिमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ वस्तिरनिलप्रधा-
नेषु प्रयुज्यते ॥ वस्तिना दीयते वस्तिं वा पूर्वमन्वेत्यतो वस्तिः ॥
स च सर्वोपक्रमाणां प्रधानतमः शीघ्रसुखदं हृणानुकारित्वाहिकता-
निलोच्छेदित्वाच्च ॥ अनिलो हि दोषाणां नेता स्वतंत्रः सर्वशरीर-
चेष्टैककारणं पंचामतया सप्रत्यंगांगव्यापी विधाता विविधबाह्या-
ध्यात्मिकभावसर्गस्थितिप्रलयानां हेतुमार्गत्रयजानामपि रोगाणामि-
ति ॥ सुखत्वादेव च वस्तिर्बालवृद्धकृशस्थूलक्षीणधात्विन्द्रियेषु स्त्रीव-
निलोपसर्गादप्रजासु रुच्छप्रजासु चोपदिश्यते ॥ तथाऽग्निबलवर्णमेधा
स्वरायुःसुखदो वयःस्यापनः पंगुरुग्णमग्रस्तंभसंकुचितानिलाध्मान-
शूलारोचकोदावर्तपरिकर्तिकादिषु हित इति ॥ स तु वस्तिस्त्रिविधः ॥
आस्थापनमनुवासन उत्तरवस्तिश्च ॥ तत्रास्थापनं दोषदूष्यानुसारेण
ज्ञानाद्रव्यसंयोगादिनिर्वृत्तं ॥ तस्य भेदा उत्क्लेदनं शोधनं शमनं छे-
दनं दंष्ट्रणं बाजीकरणं पिच्छावस्तिर्माषुतेलिकमित्यादयः ॥ माषु-

तैलिकस्य पर्याधा यापनो युक्तयो दोषहरः सिद्धवस्तिरिति ॥ ते-
 षां नामभिरेव स्वरूपमाख्यातं ॥ तद्वयःस्थापनादोपस्थापनाद्वाऽऽ-
 स्थापनमित्युच्यते ॥ शरीरोहणादोपनिर्हरणादचित्यवीर्यप्रभावतया
 चास्मिन्नूहासंभवान्निरुह हति ॥ अनुवासनं यथाहौपधसिद्धः स्नेह-
 नार्थं स्नेहः ॥ स्नेहविधौ स चतुर्धाऽभिहितः ॥ तस्य भेदो मात्रावस्तिः
 स पेयस्नेहह्रस्वमात्रानुल्यः सेव्यः सदा च माधुतैलिकवद्वालट्टद्वा-
 ध्वभारयानव्यापामचिंतास्त्रीनित्यस्त्रीनृपेश्वरमुकुमारदुर्बलानिलजम्भा-
 ल्पाग्निभिर्निष्परिहारतया सुखो बल्यो वर्ण्यः सृष्टमलो दोषघ्नश्च ॥
 तथापि तौ नाजीर्णे योज्यौ ॥ न च दिवास्वप्नस्तयोः सेव्यः ॥ यतश्चासा-
 धनुवसन्नपि न दूष्यत्यनुवासरमपि वा दीयत इत्यनुवासनं ॥ उत्तरवस्ति-
 रपि स्नेहनेऽनुवासनवच्छोधने निरुहवदपि च केचिदाहुः ॥ स निरु-
 हादुत्तरमुत्तरेण वा मार्गेण दीयत इत्युत्तरवस्तिः ॥ तत्रास्थाप्या गुल्म-
 ष्टीहानाहशूलशुद्धातीसारजीर्णज्वरप्रतिश्यायादथरोगहृदयकुक्षिपा-
 र्श्वग्रहपर्वामितापपार्श्वयोनिशूलंगमुत्तिशोपकंपगौरवानिलाघवांनकू-
 जयातविण्मूत्रशुक्रसंगाश्मरीशर्कराद्विद्विशुकार्तवस्तन्यनाशरजःक्षयो-
 न्माददोषकृमिणकोष्ठविषमाग्निसशब्दाल्पाल्पोग्रगंधोत्थानादयो दोष-
 भेदीयोक्ताश्च वातव्याधयः ॥ विशेषेणैते हि परं वस्तिना नाशमुप-
 पांति मूलच्छेदेन दक्षवत् ॥ अनास्थाप्यास्त्वतिस्त्रिग्वोत्क्लिष्टदोषक्ष-
 तोरस्क्रातिकृशा निरन्त्राः कृतवमनविरेकनस्पप्रसक्तच्छर्दिनिष्ठीविका-
 कासश्वासहिष्माऽशौर्वद्धछिद्रदकोदराध्मातालसकविसूचिकाऽऽमाती
 सारारोचकाल्पाग्निगुदशोफकुष्ठमदमेहार्ता गर्भिणी चाप्रवृत्ताष्टममा-
 सा ॥ तत्रातिस्त्रिग्वोत्क्लिष्टदोषयोर्दोषानुत्केश्योदरं मूर्छां श्वपथुं वा
 निरुहो जनयेत् ॥ क्षतोरस्कस्यातिक्लास्य च क्षोभव्यापन्नशरीर-
 माशु पीडयेत् ॥ अनिरञ्जस्य वक्ष्यते ॥ कृतवमनविरेकयोस्तु रिक्तं

देहं क्षतं क्षार इव दहेत् ॥ स्नेहवस्तिस्तु सद्योऽग्निमवसाद्य श्लेष्मा-
 मयाय स्यात् ॥ कृतनस्यस्यास्य विभ्रंशं भृशविरतोर्ध्वस्रोतस्तया
 कुर्यात् ॥ अनुवासनं तु दोषोत्क्लेशं ॥ प्रसक्तच्छर्द्यादीनां वायुर्निरू-
 हमूर्ध्वं नयेत् ॥ अर्शसस्यावृतमार्गत्वादनागच्छन्वस्तिः प्राणान्निह-
 स्यात् ॥ स्नेहः पुनर्शर्शस्यभिष्यंध्याध्मानाय स्यात् ॥ वद्धोदराद्याध्मा-
 तानां भृशतरमाध्मानान्मृत्युः ॥ अलसकार्तादीनां चामदोपात् ॥
 अरोचकार्तादीनां यथास्वमामयवृद्धिः ॥ गर्भिण्याः पूर्वोक्तो दोषः ॥
 य एवास्थाप्यास्तएवानुवास्याः ॥ रूक्षातिदीप्ताग्रयः केवलानिलार्ता
 श्व विशेषेण ॥ ते हि परमनुवासनेनाप्याप्यन्ते मूलसेकेन वृक्षवत् ॥
 य एवानास्थाप्यास्तएवाननुवास्याः ॥ तथा निरन्नपांडुरोगकामलाप्र-
 मेहप्रतिश्यायप्लीहकफोदराढ्यवातवर्चोभेदार्त्तपीतविपगरपित्तकफा-
 भिष्यंदगुरुकोष्ठातिस्थूलश्लीपदगलगंडापचीकृमिणकोष्ठाः ॥ तत्रा-
 तिलिग्धादीनां यथास्वमुक्ताः पृथग्दोषाः ॥ अपिच ॥ अभुक्ते
 रिक्तकोष्ठस्य प्रयुक्तमनुवासनं ॥ सरदूरगसूक्ष्मत्वैः क्षिप्रमूर्ध्वं प्रप-
 द्यते ॥ तेन घायोर्जयो न स्याद्वातधामन्यतिष्ठता ॥ कायाग्ने-
 राशु नाशश्च विशेषादनिर्वर्तिना ॥ स्नेहः सद्योऽशिताहाररुद्धे त्वामा-
 शयेऽनिलं ॥ पक्वस्थं हंति पक्वस्थश्च्यवते चान्नपाकतः ॥ निरुहश्च
 समीरश्च तीक्ष्णवेगावुभावपि ॥ तावन्नमूर्छितौ तीक्ष्णावधोऽग्नेन स-
 ह्यगतौ ॥ उर्ध्वं वा शरुता सार्द्धं संस्थितौ कोष्ठ एव वा ॥ समला-
 हारविष्टब्धौ हरेतामाशु जीवितं ॥ शुक्त एवानुवास्योऽस्मान्न निरू-
 क्षोऽत्र भुक्तवान् ॥ पांडुरोगार्तादीनां दोषानुत्क्लेश्य स्नेहवस्तिरुदरं ज-
 नयेत् ॥ प्रनिश्यायादिवतां भूयएव दोषं वर्द्धयेत् ॥ तयोस्तु नेत्रं मु-
 यर्णाटिधानुमणिशंखशृंगदंतास्थिवेणुनलखदिरकदरतिनिशतिंदुकादि-
 दारुसारमयमृज्जकर्कशं गोपुच्छाकृति गुलिकामुखमूनवर्पवार्पिकसप्त-
 द्वादशपोडशवर्षाणां विंशतिप्रभृतिषु च क्रमात्पंचपद्सप्ताष्टनवद्वाद-

शांगुलप्रमाणं मूलेऽग्रे चातुरांगुष्ठकनिष्ठिकापरिणाहमर्द्धांगुलात्प्रभृत्य-
 र्द्धार्द्धांगुलप्रवृद्धं त्र्यंगुलपर्यंतप्रवेशमूलच्छिद्रं वनमुद्रमापकलायक-
 ञ्चकलायकं कंधुवाह्यग्रच्छिद्रं मूलच्छिद्रप्रमाणांगुलैरग्रे यथास्वं सन्नि-
 विष्टकर्णिकं कर्णिकांतःप्रतिबद्धसूत्रांतर्गृहीताग्रपिधानघनचैलवर्ति मू-
 ले द्वांगुलांतराले कर्णिकाद्वयं कारयेत् ॥ वर्षांतरेषु च वयोवलशरीरा-
 ण्यवेक्ष्य नेत्रप्रमाणमुत्कर्षयेत् ॥ ततोऽजाविवराहहरिणगोमहिषा-
 न्यतमजं श्लेहमुद्रविमृदितं विगतच्छिद्रशिराग्रं थिस्कंधं नातिवर्जुलं मृ-
 दु दृढं कपायरक्तं सुखसंस्थाप्यौषधप्रमाणं न्युज्जं विवृताननं विवेश्य
 बस्ति कर्णिकयोर्दृढेन सूत्रेण घनं समं च बद्ध्वा परिवर्त्य पुनश्चान्यद्व-
 स्तिमुखबंधनार्थं सूत्रमुपधायानुगुप्तं निधापयेत् ॥ वस्त्वभावे ह्रस्वनीज-
 गलांकपादमधूच्छिष्टोपदिग्धघनसूक्ष्मतांतवान्यतमं निवेशयेत् ॥ आ-
 स्थापनमात्रा तु प्रथमे वर्षे प्रकुंचः ॥ ततः परं प्रतिवर्षं प्रकुंचमभिव-
 र्द्धयेदापद् प्रसृताः ततश्चोर्ध्वं प्रसृताभिरुद्धिः ॥ प्राप्तानतीताष्टादशस-
 ततेस्तु द्वादश प्रसृताः ॥ परं चातो दशैव ॥ अन्ये पुनर्द्वादशप्रसृत-
 स्थाप्यष्टाविच्छंति ॥ यथास्वमांस्थापनमात्रा पादहीना माधुनैलिके-
 प्रयोज्या ॥ अनुवासने त्वेवमेवास्थापनस्य पाद इति ॥ अथास्थाप-
 नीयमातुरं श्लेहस्वेदोपपन्नं कृतवमनाविरेकमासेषितपेयादिसंसर्गक-
 ममुपजातबलमनुवासनार्हं पूर्वमेवानुवासयेत् शीतवसंतयोर्दिवा अ-
 न्यथा रात्राववेक्ष्य वा दोषादीन् ॥ अन्यथा हि श्लेहोक्तमयप्रादुर्ता-
 वः ॥ धान्वंतरीयाः पुनराहुः ॥ न रात्रौ प्रणयेद्वस्ति श्लेहोत्क्लेश-
 शो हि रात्रिजः ॥ श्लेहवीर्यधुतः कुर्यादाध्मानं गौरवं ज्वरं ॥ अन्हि
 स्थानस्थिते दोषे बन्धौ चान्नरसान्विते ॥ स्फुटस्रोतोमुखं देहं श्लेहो
 यत्परिसर्पति ॥ अल्पपित्तकफं रुक्षं भृशं वातरुजादितं ॥ भुक्तं जी-
 र्णाशनं कामं रात्रावप्यनुवासयेत् ॥ केवलानिलनिपीडितं त्वशुद्धम-

प्यनिरूपितबलं चाप्यनुवासयेदात्ययित्वाद्वाधेः ॥ तस्य विधिर्वमना-
 दधिकतरं कृतमंगलमनुसुखमभ्यक्तमुष्णांबुस्नातं युक्तस्नेहमुचितात्पा-
 दहीनं द्रवपूर्वं लघूष्णं सानुपानमशनमशितवंतं कृतचक्रमणमुत्सृष्टवि-
 ण्मूत्रमनाद्रहस्तमशंकनीयपरिवारं निवाते वेश्मनि प्रतते शयने
 मात्पुच्छिते. स्वास्तृत ईषदुञ्जतपाददेशे वामपार्श्वेन प्राक्शि-
 रसं संवेशयेत् ॥ अतिस्लिग्धाशिनो शुभ्रयमार्गसंसर्गात्लेहो मदमू-
 र्च्छामिसादहृत्तासान्जनपति ॥ रूक्षाशिनो विष्टंभं बलवर्णहानिं
 वा ॥ अल्पमात्रद्रवाशिनो विसृष्टविण्मूत्रस्य चाभ्राह्तेन तदावर-
 णाद्वापदं ॥ चिरमशितवतो विदाहाभिमुखभक्तस्थ ज्वरं कुर्यात् ॥
 यतश्च वामपार्श्वाश्रयाणि बन्धिग्रहणीगुदवलीमुखानि तानि तत्पार्श्व-
 शायिनो निम्नानि भवंति ॥ अतस्तथौपधमस्वलितमामोति प्रवे-
 शनिर्गमाविति संविष्टं चैनमृजुस्थितदेहं स्वबाहूपधानं प्रसारितवा-
 मसक्थिमाकुंचितेतरं तस्यैव चोपरि प्रसारितदक्षिणबाहुं कारयेत् ॥
 पूर्वमेव तु वैद्यो बर्त्या मुपिहिताग्रच्छिद्रं नेत्रं भाजनस्योपरि कृत्वा
 दक्षिणपादांगुष्ठांगुलिभ्यां कर्णिकाया उपरिष्ठान्निष्पीड्याविबधाय
 शलान्हासैधवचूर्णावचूर्णितं प्रागेव नेत्रस्पर्शात्पूर्ववदभिमन्त्रितं यथा-
 र्हं यथाहौपधविपकं सुखोष्णं यस्तौ स्नेहमासिच्य्यावलीकोच्छ्वासं
 निःसारितवातबुद्बुदमौपधाते सूत्रेण हित्स्त्रिर्वा बस्तिमुखमावेष्ट्य द-
 क्षिणपाणौ नेत्रमुपनिधाय तिष्ठेत् ॥ ततो घृताभ्यक्ते पायी
 वामहस्तप्रदेशिन्याऽभ्यक्तप्रवेशप्रदेशमपनीतवर्त्युत्तानवामहस्तांगुष्ठो-
 दरपिहिताग्रं मध्यमाप्रदेशिन्युपगृहीतकर्णिकमृज्वनुपृष्टवंशमनुसुख-
 मेकमना लाघवेन निष्कंपमद्भुतमविलंबितं नेत्रमाकर्णिकं प्रवेशयेत्
 ॥ आतुरोऽपि तदनुलोममवलंबेत् ॥ ततश्च वैद्यो बस्तिमुखं दक्षि-
 णहस्तांगुष्ठप्रदेशिनीभ्याममुंचन्नेत्रमचालयन् हस्तद्वयेनोत्तानेनैक-
 ग्रहणेनैवानिलाधिष्ठानभूतं किंचिदवशोपयन् न शनैर्वेगमनुपीडये-

त् ॥ अन्यथा हि व्यापदो भवन्ति ॥ ताः ससाधना सिद्धिषु वक्ष्यन्ते
 ॥ अन्ये तु त्रिंशन्मात्राः पीडनकालमाहुः ॥ न च वस्तौ दीयमाने
 श्वकासहासजुंभास्पंदनान्याचरेत् ॥ विण्मूत्रानिलवेगे तु नेत्रमारुप्य
 वेगांते शेषं प्रणयेत् ॥ अंते चोत्तानस्य स्फिजौ पाणितलेन त्रिच-
 तुरो वारांस्ताडयेत् ॥ तथा तत्पार्ष्णिभ्यां पादतश्च शय्यां त्रिरुत्क्षि-
 पेत् ॥ सोपधानस्य च प्रसारितसर्वाङ्गस्य पार्ष्णिके मुष्टिनाऽऽह्न्या-
 त् ॥ तथा पाण्यगुलिपादतर्लपिठिकाः सरुजं चाङ्गं स्नेहेन प्रतिलोमं
 वाक्शतमात्रं शनैर्विगूणहीयात् ॥ एवमाशु स्नेहो न निवर्तते समनुग-
 च्छति चासमंतात्सिराः ॥ ततः परं तु स्नेहोक्तमाचारमनुवर्तेत ॥ दीप्ताग्निं
 च सार्धं लघ्वन्नं भोजयेत् ॥ नैव चानागतस्नेहमपि द्वितीयेऽहनि ॥
 न च तमनुवासयेत् ॥ आगमनकालस्तु परो यामत्रयं ततः परमना-
 गच्छंतमहोरात्रमुपेक्षेत ॥ तदाप्यनिवर्तमाने फलवर्तिभिरुपणार-
 नालप्रायैर्वा तीक्ष्णवस्तिभिः शोधयेत् ॥ स्नेहव्यापत्तिर्द्विं चेक्षेत ॥
 अतिरौक्ष्यादनागच्छन्नचेज्जाढ्याद्युपद्रवाय स्यात् ॥ ततस्तथाप्युपेक्षे-
 त ॥ शीघ्रनिवृत्ते तु विना मलेन केवले स्नेहे स्नेहमन्यं पुनर्योज-
 येत् ॥ न ह्यसावतिष्ठन् कार्यं करोति ॥ सुखोपितं चैनं तथा कृ-
 तवमनविरचनास्थापनान्यतमं प्रातः शुंठीधान्यकाथमितरद्दोष्णमु-
 दकं स्नेहशोपजरणाय वातकफोपशान्तये च पाययेत् ॥ ततोऽन्न-
 काले यथोक्तमन्नमश्रीयान् ॥ न चानुवासितं पेयां पाययेत् ॥
 सा हि सस्नेहकोष्ठमेनमभिष्यंदयति ॥ पुनश्च तृतीयेऽह्न्यनुवा-
 सयेत्पंचमे वा ॥ यथा वा स्नेहपक्तिः स्यात् ॥ अतश्च दीप्ता-
 ग्निरुक्षवातोल्बणव्याग्रामनित्यान्प्रत्यहं ॥ एवममुना क्रमेण दोषार्थ-
 नुसारतत्रिचतुरैः स्नेहवस्तिभिरुपस्त्रिग्वं शोधनेनास्थापनेन स्रोतो-
 विशुद्ध्यर्थमास्थापयेत् ॥ वाताधिक्यादस्त्रिग्वं तु स्नेहनेन ॥ अथैनं
 तृतीये पंचमे वाऽहनि किञ्चिदावृत्ते मध्याह्ने कृत्तमंगलस्वस्रयनम-

प्यनिरूपितबलं चाप्यनुवासयेदात्ययित्वाद्वाधेः ॥ तस्य विधिर्वमना-
 दधिकतरं कृतमंगलमनुसुखमभ्यक्तमुष्णांबुस्नातं युक्तस्नेहमुचितात्पा-
 ष्ढहीनं द्रवपूर्वं लघूष्णं सानुपानमशनमशितवंतं कृतचक्रमणमुत्सृष्टवि-
 ण्मूत्रमनार्द्रहस्तमशंकनीयपरिवारं निवाते वेश्मनि प्रतते शयने
 नात्युच्छिन्ने स्वास्तृत ईषदुन्नतपाददेशे वामपार्श्वेन प्राक्शि-
 रसं संवेशयेत् ॥ अतिस्लिग्धाशिनो सुभयमार्गसंसर्गात्स्नेहो मदमू-
 र्च्छाप्रिसादद्धृत्तासान्जनयति ॥ रूक्षाशिनो विष्टंभं बलवर्णहानिं
 वा ॥ अल्पमात्रद्रवाशिनो विसृष्टविण्मूत्रस्य चाभ्राहतेन तदावर-
 णाद्वापदं ॥ चिरमशितवतो विदाहाभिमुखभक्तस्य ज्वरं कुर्यात् ॥
 यतश्च वामपार्श्वाश्रयाणि बन्धिग्रहणीगुदवलीमुखानि तानि तत्पार्श्व-
 शायिनो निम्नानि भवंति ॥ अतस्तथौपधमस्त्वलितमामोति प्रवे-
 शनिर्गमाविति संविष्टं चैनमृजुस्थितदेहं स्वबाहूपधानं प्रसारितवा-
 मसक्थिमाकुंचितेतरं तस्यैव चोपरि प्रसारितदक्षिणबाहुं कारयेत् ॥
 पूर्वमेव तु वैद्यो बर्त्या सुपिहिताग्रच्छिद्रं नेत्रं भाजनस्योपरि कृत्वा
 दक्षिणपादांगुष्ठांगुलिभ्यां कर्णिकाया उपरिष्ठान्निष्पीड्याविबधाय
 शताब्दासैधवचूर्णावचूर्णितं प्रागेव नेत्रस्पर्शात्पूर्ववदभिमन्त्रितं यथा-
 र्हं यथाहौपधविपकं सुखोष्णं वस्तौ स्नेहमासिच्यावलीकोच्छ्वासं
 निःसारितवातबुद्बुदमौपधाते सूत्रेण द्विस्त्रिर्वा बस्तिमुखमावेष्ट्य द-
 क्षिणपाणी नेत्रमुपनिधाय तिष्ठेत् ॥ ततो घृताभ्यक्ते पायी
 वामहस्तप्रदेशिन्याऽभ्यक्तप्रवेशप्रदेशमपनीतवर्त्युत्तानवामहस्तांगुष्ठो-
 दरपिहिताग्रं मध्यमाप्रदेशिन्पुपगृहीतकर्णिकमृज्वनुपृष्टवंशमनुसुख-
 मेकमना लाघवेन निष्कंपमद्भुतमविलंबितं नेत्रमाकर्णिकं प्रवेशयेत्
 ॥ आतुरोऽपि तदनुलोममवलंबेत् ॥ ततश्च वैद्यो बस्तिमुखं दक्षि-
 णहस्तांगुष्ठप्रदेशिनीभ्याममुंचनेत्रमचाळयन् हस्तद्वयेनोत्तानेनैक-
 ग्रहणेनैवानिलाधिष्ठानभूतं किंचिदवशोपयन् न शनैरवेगमनुपीडये-

त् ॥ अन्यथा हि व्यापदो भवन्ति ॥ ताः ससाधना सिद्धिषु वक्ष्यन्ते
 ॥ अन्ये तु त्रिशन्मात्राः पीडनकालमाहुः ॥ न च वस्तौ दीयमाने
 श्वकासहासजुंभास्पंदनान्याचरेत् ॥ विण्मूत्रानिलवेगे तु नेत्रमारुप्य
 वेगाति शेषं प्रणयेत् ॥ अंते चोत्तानस्य स्फिजौ पाणितलेन त्रिच-
 नुरो वारांस्ताडयेत् ॥ तथा तत्पार्श्वभ्यां पादतश्च शय्यां त्रिरुक्षि-
 पेत् ॥ सोपधानस्य च प्रसारितसर्वांगस्य पार्श्विके मुष्टिनाऽऽह्न्या-
 त् ॥ तथा पाण्यर्गुलिपादतलपिडिकाः सरुजं चांगं स्नेहेन प्रतिलोमं
 बाक्शतमात्रं शनैर्विगृण्णीयात् ॥ एवमाशु स्नेहो न निवर्तते समनुग-
 च्छति चासमंतात्तिराः ॥ ततः परं तु स्नेहोक्तमाचारमनुवर्तेत ॥ दीप्ताग्निं
 च सायं लध्वज्जं शोजयेत् ॥ नैव चानागतस्नेहमपि द्वितीयेऽहनि ॥
 न च तमनुवासयेत् ॥ आगमनकालस्तु परो यामत्रयं ततः परमना-
 गच्छंतमहोरात्रमुपेक्षेत ॥ तदाप्यनिवर्तमाने फलवर्तिमिलवणार-
 नालप्रायैर्वा तीक्ष्णवस्तिभिः शोधयेत् ॥ स्नेहव्यापत्तिर्द्धिं चेक्षेत ॥
 अतिरौक्ष्यादनागच्छन्नचेज्जाह्याद्युपद्रवाय स्यात् ॥ ततस्तथाप्युपेक्षे-
 त ॥ शीघ्रनिवृत्ते तु बिना मलेन केवले स्नेहे स्नेहमन्यं पुनर्योज-
 येत् ॥ न ह्यसावतिष्ठन् कार्यं करोति ॥ सुखोपितं चैनं तथा कृ-
 तवमनविरेचनास्थापनान्यतमं प्रातः शृंठीधान्यकाथमितरहोष्णमु-
 दकं स्नेहशोषजरणार्थं वातकफोपशान्तये च पापयेत् ॥ ततोऽन्न-
 काले यथोक्तमन्नमश्रीयान् ॥ न चानुवासितं पेयां पापयेत् ॥
 सा हि सस्नेहकोष्ठमेनमभिष्यंदयति ॥ पुनश्च तृतीयेऽह्न्यनुवा-
 सयेत्यंचमे वा ॥ यथा वा स्नेहपक्तिः स्यात् ॥ अतश्च दीप्ता-
 ग्निरुक्षवातोल्वणव्यापामनित्यान्नत्यहं ॥ एवममुना क्रमेण दोषाद्य-
 नुसारतश्चिचतुरैः स्नेहवस्तिभिरुपस्निग्धं शोधनेनास्थापनेन सोतो-
 विशुल्पर्यमास्थापयेत् ॥ वाताधिक्यादस्निग्धं तु स्नेहनेन ॥ अथैनं
 तृतीये पंचमे वाऽहनि किंचिदावृत्ते मध्याह्ने कृतमंगलस्य सयनम-

भ्यक्तदेहं स्वेदितमुत्पृष्टमलमनाशितं नातिक्षुधितमवेत्यातुरमार्याव-
 लोकिनं नाथमार्यं तारामात्मभुवं धातास्मश्विनांविंदमात्रेयं सप्त मुनी-
 न्काशिविदेहपतिप्रभृतीनामिवेश्यादींश्च तंत्रकारान्दीपगंधपुष्पफलव-
 लिधूपैर्यज्ञ इव प्रकल्पितभागान् कृत्वौषधीवृद्धवैद्यहिजातींश्च संपूज्य
 तद्विद्यसहितो दोषौषधादिबलेन यथार्हमुपकल्पयेद्वस्ति ॥ तत्र विंश-
 तिमात्राणि पलान्यौषधानां मदनफलाष्टकं च काथकल्पेन विपचेत् ॥
 काथाच्चतुर्याशं स्नेहमनिले पट्टांशं पित्ते स्वस्थवृत्ते चाष्टमांशं तु क-
 फे ॥ सर्वत्र चाष्टगमंशं कल्कस्य स्याद्यावता वा नात्यच्छतांद्रता-
 भवेत् ॥ गुडस्य पलं घृतया मधुसैंधवे यथायोग्यं च शेषाणि कल्प-
 येत् ॥ सर्वाणि चैकध्यमुष्णोदककुंभीवाप्याभितप्तानि खजमथि-
 तानि यस्तौ प्रक्षिप्यानुवासनवन्निरूहं प्रणयेन्नात्पुष्णशीतं नातिमृ-
 द्दुतीक्ष्णं नातिस्निग्धरूक्षं नातितनुसांद्रं न हीनातिमात्रं नालवणा-
 तिलगणं नात्यम्लं च ॥ तत्र वाप्यमात्रानुतापादौषधस्य विदाहो
 न मनति ॥ खजप्रमथनान्तु कायस्नेहादयः सम्यक् संप्रयुक्ताः स-
 म्यगेव योगमारंभते ॥ अन्यथा पुनः काथादीनामुल्बणोऽन्यतमो-
 ऽन्यतमं यथास्वं दोषमीरयेत् ॥ अत्युष्णादीनां तु पृथग्व्यापदः सा-
 धनानि च सिद्धिपूत्रकालमुपदेक्ष्यते ॥ अपिच ॥ तीर्थकृष्णीति
 हि न याति धारा गुदे मणः स्याच्चलिते च नेत्रे ॥ दत्तः शनैर्नाश-
 यमेति वस्ति. कंठं प्रधावेदनिपीडितस्तु ॥ स्तंभं विघत्तेऽतिमृदु-
 र्हिमश्च तप्ताम्लतीक्ष्णो भ्रमदाहमोहान् ॥ स्निग्धो ऽतिजाड्यं पवनं
 तु रुक्षस्तन्वल्पमात्रालगणस्त्वयोगं ॥ करोति मात्राभ्यधिकोऽतियोगं
 क्षोभं तु सांद्रः सुचिरेण चैति ॥ दाहातिसारौ लवणोऽतिकुर्यात्त-
 स्मात्सुपुक्तं सममेव दद्यात् ॥ अन्ये पुनराहुः ॥ मात्रां त्रिपलिकां
 कुर्यात्स्नेहमाक्षिकयोः पृथक् ॥ कर्पाई माणिमंथस्य स्वस्थे कल्क-
 पलद्वयं ॥ सर्वद्रवाणां शेषाणां पलानि दश कल्पयेत् ॥ माक्षिकं

स्वर्णं तैलं कल्कं काथमिति क्रमात् ॥ आवपेत निरुहाणामेष संयो-
 जने विधिः ॥ दत्तमात्रे तूत्तानः सोपधानो निरुहवीर्येण देहव्यासये
 तन्मनास्तिष्ठेत् ॥ उदीर्णविगन्धोत्कटको विसृजेत् ॥ आगमनकाल-
 स्तु परो मुहूर्तः ॥ तदाप्यनागच्छन्नाशु मृत्यवे स्यात् ॥ अतस्त-
 न्नानुलोमिकस्नेहक्षारमूत्राम्लस्निग्धतीक्ष्णोष्णमन्यं प्रयोजयेत् ॥ फ-
 लवर्तित्वेदमयोत्रासार्दीश्च ॥ वस्तिव्यापत्तिर्दिष्टं चेक्षेत ॥ त्रयं नि-
 वृत्ते तु पूर्ववद्वितीयं तृतीयं चतुर्थं च दद्याद्यावद्वा मुनिरूढः स्यात् ॥
 तत्राद्यो ऽनिलं स्वमार्गदपकर्षति द्वितीयः पित्तं तृतीयः श्लेष्माण-
 मिति ॥ तस्य हीनसम्पगतियोगास्तु विरिक्तवत् ॥ सम्पद्भिरूढं तु
 कोष्णसलिलावसिक्तं तनुना जांगलरसेन भोजयेत् ॥ स्नाताशित-
 स्यास्य चला दोषशेषाः स्वस्थानमाश्रयन्ते ॥ ततः पुनर्वातार्तमातुरं
 हृंहणीयमन्यं वा तद्विधमशितानंतरं सार्यं वा पुनरल्पलब्धशितं यथा-
 त्वमनिलादिषु दशमूलादिसाधितेन तैलेनानुवासयेत् ॥ तस्य हीन-
 सम्पगतियोगाः स्नेहपीतवत् ॥ विशेषस्तु सम्पगानुवासिते किञ्चि-
 त्कालं स्थित्वा स्नेहः सपुरीषोऽनिलानुगतः प्रवर्तत इति ॥ भवति
 घात्र ॥ एवं कफे स्नेहवस्तिमेकं त्रीन्वा प्रयोजयेत् ॥ पंच वा सप्त
 वा पित्ते नवैकादश वाऽनिले ॥ पुनस्ततोप्ययुग्मास्तु पुनरास्थापनं
 नतः ॥ कफपित्तानिलेष्वन्नं यूपक्षीररसैः क्रमान् ॥ वातघ्नौषधिनिः
 क्रायत्रिवृतासैर्धवैः स्मृतः ॥ वस्तिरेकोऽनिले स्निग्धः स्वादुःस्त्रोष्णर-
 सान्वितः ॥ न्यग्रोधादिगणकाथपद्मकादिसितायुतौ ॥ पित्ते स्वादु-
 हिमौ साज्यक्षीरेक्षुरसमाक्षिकौ ॥ आरग्वधादिनिःकाथवत्सकादिषु-
 तास्रयः ॥ रूक्षाः सक्षौद्रगोमूत्रास्तीक्ष्णोष्णकटुकाः कफे ॥ त्रयश्च
 सन्निपातेऽपि दोषान् घ्नन्ति यतः क्रमात् ॥ नाचार्यचरकस्यातो व-
 स्तिस्त्रिभ्यः परं मनः ॥ न हि दोषश्चतुर्थोऽस्ति पुनर्दीपेत यं प्रति ॥
 उत्क्लेशनं शुद्धिकरं दोषाणां शमनं क्रमात् ॥ त्रिषैव कल्पयेदस्तिमि-

त्यन्येऽपि प्रचक्षते ॥ दोषौषधादिबलतः सर्वमेतत्प्रमाणयेत् ॥ सम्प-
 द्विरूढलिङ्गं तु नासंभाव्य निवर्त्तयेत् ॥ प्राक् स्नेह एकः पंचाति द्वा-
 दशास्थापनानि च ॥ सान्वासनानि कर्मैवं वस्तयस्त्रिंशदीरिताः ॥
 कालः पंचदशैकोऽत्र प्राक्स्नेहोऽस्ते त्रयस्तथा ॥ पट् पंच वस्तयंतरिता
 योगोऽष्टौ वस्तयोऽत्र तु ॥ त्रयो निरूढाः स्नेहाश्च स्नेहावाद्यनयो-
 रुभौ ॥ स्नेहवस्तिं निरूढं वा नैकमेवातिशीलयेत् ॥ उत्क्लेशामिषधौ स्नेहा
 निरूढान्मरुनो भयं ॥ तस्मान्निरूढः स्नेहः स्यान्निरूढश्चानुवासितः
 ॥ स्नेहशोधनयुक्त्यैवं वस्तिकर्म त्रिदोषजित् ॥ अष्टादशाष्टादशकान्
 वस्तीनां यो निपेवते ॥ विधिना ना यथोक्तेन स भवेदजडोऽरु-
 जः ॥ सहस्रायुः श्रुतधरो वीतपाप्माऽमरप्रभः ॥ बाजिस्वदो नागब-
 लः स्थिरबुद्धीर्द्वियानलः ॥ वस्तौ रोगेषु नारीणां योनिगर्भाशयेषु च
 द्वित्रास्थापनशुद्धेभ्यो विदद्याद्वस्तिमुत्तरं ॥ आतुरांगुलमानेन तन्नेत्रं
 द्वादशांगुलं ॥ वृत्तं गोपुच्छवन्मूलमध्ययोः कनकर्णिकं ॥ सिद्धार्थ-
 कप्रवेशायं श्लक्ष्णं हेमादिसंभवं ॥ कुंदाश्वमारमुमनःपुष्पहंतोपमं
 दृढं ॥ तस्य वस्तिर्मृदुलघुर्मात्रा शुक्तिर्विकल्प्य वा ॥ अथ स्नानाशि-
 तस्यास्य स्नेहवस्तिविधानतः ॥ कजोः मुखोपविष्टस्य पीठे जानुसमे
 मृदौ ॥ हृष्टे मंड्रे स्थिते चर्जौ शनैः स्नोतोविशुद्धये ॥ मालतीपुष्पहं-
 ताग्रपरिणाहां घनामृजुं ॥ श्लक्ष्णां शलकां प्रणयेत्तथा शुद्धेऽनुसेव-
 नि ॥ आमेहनांतं नेत्रं च निष्कंपं गुदवत्ततः ॥ पीडितेऽनुगते
 स्नेहे स्नेहवस्तिक्रमो हितः ॥ वस्तीनेन विधिना दद्यात्त्रिंशत्तुरो-
 ऽपि वा ॥ अनुवासनवच्छेपं सर्वमेवास्य चिंतयेत् ॥ स्त्रीणामार्त-
 षकाले तु योनिर्गृण्हात्यपाहता ॥ विदधीत तदा तस्मादनृतावपि
 चात्यये ॥ योनिविभ्रंशगृलेषु योनिव्यापद्यस्यन्दरे ॥ नेत्रं दशांगुलं
 मुद्रप्रवेशं चतुरंगुलं ॥ अपत्यमार्गे योज्यं स्याद्वांगुलं मूत्रवर्त्मनि ॥

मूत्ररुच्छ्रविकारेषु बालानां त्वेकमंगुलं ॥ प्रकुंचो मध्यमा मात्रा
 बालानां शुक्तिरेव तु ॥ उत्तानायाः शयानायाः सम्यक्संकोच्य
 सक्थिनी ॥ ऊर्ध्वजान्वाखिचतुरानहोरात्रेण योजयेत् ॥ वस्तीस्त्रिरा-
 न्नमेवं च स्नेहमात्रां विवर्द्धयेत् ॥ व्यहमेव च विश्रम्य प्रणिदध्यात्पु-
 नरूपहं ॥ पक्षाद्विरेको वमिते ततः पक्षाच्चिरुहणं ॥ सद्यो निरूढश्वा-
 न्वास्यः सप्तरात्राद्विरेचितः ॥ यथा कुसुंभादियुतात्तोयाद्रागं हरेत्पटः ॥
 तथा द्रवीकृताद्देहाद्द्विस्तिर्निर्हरते मलान् ॥ ॥ इति वस्तिविधिर्ना-
 माष्टाविंशोऽध्यायः ॥ २८ ॥

अथातो नस्यविधिमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ नासायां प्रणीय-
 मानमौषधं नस्यं ॥ नावनं नस्तःकर्मेति च संज्ञां लभते ॥ नासा
 हि शिरसो द्वारं तत्रावसेचितमौषधं स्रोतःशृंगाटकं प्राप्य व्याप्य
 मूर्द्धानं नेत्रश्रोत्रकंठादिसिरामुखानि च मुंजादिपीकामिवासक्तामू-
 र्ध्वजत्रुगतां वैकारिकीमशोपामाशु दोषसंहतिमुत्तमांगादपकर्षति ॥
 तन्निधा विरेचनं बृंहणं शमनं च ॥ तेषां विरेचनं जत्रूर्ध्वगतेऽधि-
 गौरवशोफोपदेहकंदूस्त्वन्माभिष्यंदस्त्रावप्रसेकवैरस्यारोचकस्वरभेदक-
 मिप्रतिश्यायापस्मारगंधाज्ञानग्रंथ्यवुददद्रुकोठादिषु श्लेष्मजेषु ती-
 क्ष्णेन स्नेहेन शिरोविरेचनद्रव्यैर्वा सिद्धेन तेषां वा काथचूर्णस्वरसै-
 स्तेरेव वा यथाऽर्हद्रव्यश्लक्ष्णकक्लितालोढितैर्मधुसैधवासवपित्तमूत्रै-
 र्यथास्वं चोपदिष्टैर्योज्यं ॥ तत्र श्रीरुक्मीक्षशमुकुमारेषु स्नेहः ॥ गलरो-
 गसन्निपातज्वरातिनिद्रामनोविकारकृमिशिरोरोगाक्षिस्पंदनतिमिररु-
 च्छ्रविपाभिपन्नाभिष्यंदसर्पदण्डविसंज्ञेषु शेषौ ॥ तेष्वेव च भूयसि
 दोषे शीघ्रकारिणि च चूर्णः ॥ स हि नासायामावेगकरतरो भवति ॥ बृं-
 हणं सूर्यावर्ताद्वावभेदककृमिशिरोरोगाक्षिसंकोचस्पंदनतिमिररुच्छ्र-
 वत्रोधदंतकर्णशूलनादनासामुगवशोपवाकसंगम्वरोपघातमन्यारोगाप-

तानकाववाहुकनिद्राशादिष्वनिळोत्थेषु स्निग्धमधुरद्रव्यैस्तत्सिद्धै-
 र्यथायथं चोपदिष्टैः स्नेहैर्निर्णयैर्धान्यमांसरसरक्तैश्च ॥ शमनमकालव-
 लोपलितखलतिदारुणकरक्तराजीव्यंगनीलिकारक्तपित्तादिषु यथास्व-
 मुपदिष्टैः स्नेहैर्मपजस्वरसादिभिः क्षीरोदकाभ्यां वा समदोषे वाऽणुतै-
 ल्लेनेति ॥ तत्र स्नेहो मात्रामेदाद्विधा ॥ मर्शः प्रतिमर्शश्च ॥ विरेचनः
 शमनो वा नासया प्रणीयमानः कल्कोऽवपीडसंज्ञो विरेचनचूर्णस्तु
 प्रथमनारव्यः ॥ परिशेषं तु नावनमवपीडकसंज्ञं ॥ कल्कीकृतादौषधा-
 दवपीडितः सुतो रसोऽवपीड इत्यपरेषां ॥ तत्र पुनस्तीक्ष्णो वैशेषि-
 की शिरोविरेचनसंज्ञा ॥ तथाऽन्ये सर्वमेव विरेचनं नस्यमित्याहुः सद्यः
 श्लेष्मविरेचनसामान्यात् ॥ अणुतैलविधानं तु मंजिष्ठाधुकप्रपौंड-
 रीकजीवकर्पभककाकोलीद्वयपयस्यासारिवाऽनंतानीलोत्पलांजनरा-
 त्राविडंगतंदुलमधुपर्णीश्रावणीमेदाकाकनासासरलसालमद्रदारुचंदनैः
 सुपिष्टैरष्टगुणं पटुणेन पयसा तैलं पचेत् ॥ घृतं वा पित्तोल्बणेषु दोषे-
 सु ॥ अथवा चंदनागुरुपत्रदार्वीत्वडप्रधुकबलाद्वयबिल्वोत्पलपद्मकेसर-
 प्रपौंडरीकाविडगोशीरन्हीत्रैरव्यत्वडमुस्तसारिवावृहतीद्वयांशुमतीद्वय-
 जीवंतीदेवदारुसुरमिशतावरीः शतगुणे दिव्येऽभसि दशभागावशिष्टं
 काथयेत् ततस्तस्य काथस्य दशमांशेन समांशं तैलं साधयेत् ॥ द-
 शमे चात्र पाके तैलतुल्यमाजमपि पयो दद्यात् ॥ एतदप्यणुतैलं
 पूर्वस्माद्विशेषेणोद्विद्यदाढ्यंकरं केश्यं त्वच्यं कंठ्यं ग्रीणनं वृंहणं दोष-
 त्रयघ्नं च ॥ अस्यानर्हास्तु भुक्तभक्तस्नेहमद्यगरतोयपीतपातु-
 कामशिरःस्नातस्नातुकामसिरादिव्यधस्तुतरक्तभूत्रितोच्चारिताभिहतक-
 तवमनविरेकवस्तिर्कर्मगामिणीसूतिकानवप्रतिश्यायश्वासकासिनोऽना-
 तैवदुर्दिनेष्वपि ॥ तत्र भुक्तभक्तस्य नस्येरितो दोष ऊर्ध्वलो-
 तांस्यावृत्य छादंश्वासकासप्रतिश्यायान् जनयेत् ॥ स्नेहादिपीतपातु-
 कामानामक्षिनासाम्यस्थंदोषहृतिमिरगिगेगेगान् ॥ शिरस्नात-

स्य शिरोक्षिकर्णशूलकंठरोगपीनसहनुमन्यास्तंभार्दितशिरः कंपान् ॥
 स्नातुकामस्य मूर्द्धस्तेमित्यजाड्यारुचिपीनसान् ॥ स्मृतस्त्वस्य क्षा-
 मतामरुचिमग्निसादं च ॥ मूत्रितोच्चास्तियोर्मृशतरवेगधारणजान्वि-
 कारान् ॥ अभिहतस्य तीव्रतरां रुजं ॥ कृतवमनादीनां श्वासकास-
 स्वरेंद्रियहानिशिरोगौस्वकंदूलमिदोपान् ॥ गर्भिण्या भक्तद्वेषज्वर-
 मूर्च्छाऽर्द्धावभेदकाः स्युरपत्यं च व्यंगं विकर्लेन्द्रियमुन्मादापस्मारपुक्तं
 वा ॥ सूतिकायाः स्मृतस्त्वोक्तान्, दोपान् ॥ नवप्रतिश्यायस्य स्त्रो-
 तोरोधादुष्टप्रतिश्यायकेशशातकमिकंदूविचर्चिकाः ॥ श्वासकासिनो-
 व्याधिविद्वद्भिः ॥ अकाले दुर्दिने सहसैव शैत्याच्छिरोरुग्वेपथुस्तै-
 मित्यतालुनेत्रकंदूपाकमन्यास्तंभकंठरोगप्रतिश्यायास्तृपिकाः ॥ तेषु य-
 थास्वमायतनं दोषोद्रेकं चापेक्ष्य स्नेहस्वेदशिरोवक्रलेपसेकतीक्ष्णाव-
 पीडधूमगंदूपादीनाचरेत् ॥ विशेषेण तु गर्भिणी रूक्षे नस्यकर्मणि व-
 र्पाभूकाकोलीकपिकच्छुभिः शृतं पयः पिबेत् ॥ बलाविदार्यशुमतीमे-
 दामिवा ॥ एभिरेव च शृतं हविः ॥ वातहरसिद्धश्च स्नेहः शिरोवस्तौ-
 कर्णपूरणे च योज्यः ॥ एवं च बृंहणमन्नपानं ॥ शुक्तमक्तादिष्वपि चा-
 त्यधिकव्याध्यानुर्मपेक्षेत् ॥ मर्शप्रमाणं तु प्रदेशान्यंगुलीपर्वद्वयान्नि-
 मप्रोत्थताद्यावत्पतति स विंदुः ॥ अमी दशाष्टौ पाहुंदवउत्तममध्यम-
 कनीयस्यो मात्राः ॥ काथादीनामष्टौ पट् चत्वारः ॥ प्रथमननस्यं तु पडं-
 गुलद्विमुखया नाड्या मुखानिलेस्तिस्याकंठगते दोपानुरोधतश्च पु-
 नः पुनर्योजनमिति ॥ अथ नस्याहं नरमव्याहतवेगं धौतांतर्बहिर्मुखं-
 स्निग्धस्त्रिभिरशिरसं नातिलुपितं प्रायोगिकधूमपानविशुद्धस्रोतसं स्वा-
 स्तीर्णनिवातशयनस्यमुत्तानशीर्षमीपदुन्नतपादं प्रसारितकरचरणं ज-
 नूध्वं पाणितापेन पुनः पुनः स्वेदयेत् ॥ ततः कनकरजतताम्रान्य-
 तमशुक्तिस्वितं प्रदेयमौषधित्रिभागमुष्णांबुप्रतप्तं किंचित्पलं वितरि-
 रसो धामहस्तांगुष्ठकनिष्ठिकाभ्यामाक्रम्य नयनप्रच्छादनं चतुर्गुणं

पासो मध्यमया नासाग्रमुन्नमय्य प्रदेशिन्यनामिकाभ्यां चैकैकं ना-
 सापुटं पर्यायेण पिधायेतरस्मिन्नासास्त्रांतसि दक्षिणहस्तेन प्रना-
 ड्या पिचुना वाऽनवच्छिन्नधारमांसिचेत् ॥ वातपित्तकफामयेषु
 क्रमेणापराणहमध्यान्हपूर्वाण्हेषु ॥ लालासावसुप्तप्रलापदंतकटक-
 टायनक्रयनरुच्छ्रोन्मीलनपूतिमुखकर्णनादतृष्णादितशिरोरोगश्वास-
 कासोन्निद्रेषु रात्रौ स्वस्थहृते तु शीते मध्यान्हे शरद्वसंतयोः प्राणहे-
 ग्रीष्मेऽपराणहे वर्षास्वादित्यदर्शने पंचकर्माण्याचरतो वस्तिकर्मा-
 न्तरकालमेव ॥ न च हीनाधिकं सकृदेव सर्वमत्युष्णशीतमत्युन्नता-
 वनतशिरसे संकुचितगात्रावयवाय देयं ॥ तत्र हीनं दोषमुत्क्लेश्य-
 न निर्हरेत् ॥ गौरवारुचिकासप्रसेकपीनसर्छादिकंठरोगान्कुर्यात् ॥ अ-
 धिकमतियोगदोषान् ॥ सकृदेव सर्वं दत्तमुत्त्रेह्नशिरोरोगप्रतिश्याय-
 माणक्लेदानुच्छ्वासोपरोधं च ॥ अत्युष्णं दाहपाकज्वररक्तागमशिरोरु-
 ग्दृष्टिदौर्बल्यमूर्च्छाभ्रमान् ॥ अतिशीतं हीनदोषान् ॥ अत्युन्नतशिरसो
 ऽपि सम्यक्शिरोऽप्रतिपद्यमानं तानेव ॥ अत्यवनतशिरसोऽतिदूरग-
 मनान्मूर्च्छाजाड्यकंदूदाहज्वरान् संकुचितगात्रस्य सम्यग्धमनीर-
 व्यामुषद्दोषोत्क्लेशं वेदनां स्तंभं वा ॥ यदि च नस्ये दीयमाने भेष-
 जवेगादसात्म्यतया वा मूर्च्छा स्यात्ततः शिरोवर्जं शीतांससा सिंचे-
 त् ॥ न च नस्ये निषिध्यमाने क्रोपहास्यव्याहारस्पंदनोच्छिदनान्या-
 चरेत् ॥ तथाहि शिरोरुक्प्रतिश्यायकासतिमिरखलतिपालितव्यंगति-
 लकालकमुखदृषिकाणां संभवः ॥ दत्तमात्रे तु नस्ये कर्णललाटके-
 शभूमिगंडमन्यास्कंधपाणिपादतलान्यनुसुखं मर्दयेत् ॥ शनैश्चोच्छि-
 षेत् ॥ अनभ्यवहरंश्च वामदक्षिणपार्श्वयोरौषधं निष्ठीवेत् ॥ सकफं-
 हितदभ्यवहृतमग्निमवसादयेत् ॥ दोषं च संबर्द्धयेत् ॥ एकपार्श्व-
 निष्ठीवने न सर्वाः सिरा भेषजेन सम्यग्व्याप्यन्ते ॥ पुनः पुनश्चैनं स्वे-
 दयेदाभेषजदर्शनाच्चोच्छिद्धेऽनिष्ठीवेच्च ॥ ततश्चैवमेव द्वितीयमंशम-

नुपेचयेत्तथा तृतीयं दोषादिवलेन वा ॥ चिरेचने त्ववपीडे दोषब-
 लमपेक्ष्य पश्चात्स्नेहमनुपेचयेत् ॥ निवृत्तनस्य चैवमुन्निद्रमुत्तानं
 वाक्शतमात्रं शाययेत् ॥ ततः पुनरप्युत्क्लिष्टदोषशेषोपशांतये वैरेच-
 निकं यथाहं वा धूमं पाययित्वाष्णोदकगंधूपान्धारयेत् ॥ अथास्य
 स्नेहोक्तमाचारमादिशेत् ॥ अतिद्रवपानं च वर्जयेत् ॥ पुनश्च तृतीये
 ऽहनि नस्यमवसेचयेत् ॥ हिध्मास्वरोपघातमन्यास्तंभापतानकेषु
 शिरसि चानिलात्पीद्यभिभूते प्रत्यहं सार्यं प्रातरुभयकालं वा ॥
 अनेन विधिना पंच सप्त नव वा दिनानि दद्यादासम्यग्योगाद्वा ॥ तत्र
 सम्यक्कृत्रिग्ये मूर्द्धनि विरिक्ते वा सुखोच्छ्वासनिश्वासक्षवधुस्त्वमप्रबो-
 धशिरोवदनैर्द्रियविशुद्धयो भवन्ति यथोक्तन्याध्पुपशमश्च ॥ अयोगाति
 योगयोस्तु यथास्वं वातपित्तविकारास्तान्यथास्वमेव साधयेत् ॥ अ-
 न्यांश्च पूर्वोक्तान् विकारान् ॥ प्रतिमर्शस्तु क्षामक्षततृष्णामुखशोषवृद्ध-
 बालभिरुसुकुमारेष्वप्यकालवर्षदुर्दिनेष्वपि च योज्यः ॥ न तु दुष्टप्रति-
 श्मायबहुदोषकृमिणशिरोमद्यपीतदुर्वलश्रोत्रेषु ॥ एषां सुदीर्णदोषत्वा-
 त्तावता दोषोत्क्लेशो भवति ॥ तस्य पंचदशकालास्तेषां च गुणाः ॥
 प्रातर्दत्ते भुक्तवतश्चांते स्रोतोविशुद्धिः शिरोलाघवं मनःप्रसादश्च
 भवति ॥ विष्णूत्रशिरोभ्यंगांजनकवलांते दृष्टिप्रसादः ॥ दंतधाव-
 नांते दंतदृढता सौगंध्यं च ॥ अध्वन्यायामव्यवायांते श्रमक्लमस्वे-
 दस्तंसनाशः ॥ दिवास्वमान्ते निद्राशोपगौरवप्रणाशो मनःप्रसादश्च ॥
 अतिहसितानिऽनिलप्रशमः ॥ छार्दनांते स्रोतोलीनश्लेष्मव्यपोहः ॥
 दिनांते स्रोतोविशुद्धिः सुखनिद्राप्रबोधश्च भवति ॥ भवति चात्र ॥
 प्रमाणं प्रतिमर्शस्य विंदुहितयमिष्यते ॥ विंदुर्वा येन चोत्क्लेशो ना-
 नुत्क्लिष्टस्य जायते ॥ निष्ठ्यूते यत्र वा स्नेहो न साक्षादुपलक्ष्यते ॥
 न नस्यमृनससाब्दे नातीताशीतिवत्सरे ॥ न घोनाष्टादशे धूमः कव-
 लो नोनपंचमे ॥ न शुद्धिरूनदशमे न चातिक्रान्तमसनौ ॥ आज-

न्ममरणं शस्तः प्रतिमर्शस्तु वस्तिवत् ॥ मर्गवच्च गुणान्कुर्यात्स हि
 नित्योपसेवनात् ॥ न चात्रयंत्रणा नापि व्यापञ्चो मर्शवद्भयं ॥ तैल-
 मेव च नस्यार्थं नित्याभ्यासेन शस्यते ॥ शिरसः श्लेष्मधामत्वात्त्रेहाः
 स्वस्थस्य नेतरे ॥ आशुक्लच्चिरकारिन्वं गुणोत्कर्षापकृष्टता ॥ मर्शं च
 प्रतिमर्शं च न विशेषो भवेद्यदि ॥ को मर्शं सपरीहारं सापदं च
 भजेत्ततः ॥ अच्छपानविचारारूप्यो कुटीवातातपस्थितो ॥ अन्वा-
 संमात्रावस्ती च तद्देव विनिर्दिशेन् ॥ ॥ इति नस्यविधिर्नामैको-
 नत्रिंशोऽध्यायः ॥ २९ ॥

५६ ॥ १० ॥

अथातो धूमपानविधिमव्यायं व्याख्यास्यामः ॥ धूमो हि शिरोक्षिके-
 र्णशुलाभिष्यंदगौरवाद्धावभेदकपीनसकासश्वासास्यवैरस्यप्रसेकैवस्व-
 र्यपूतिघाणमुखहिष्मागलरोगदंतशूलदौर्बल्यारुचिहनुमन्याग्रहकमिकं
 दूषां हृत्क्लेशदोषक्षययुग्माश्रवाहुल्यतंद्राऽतिनिद्राक्लथनातिजत्रूर्ध्वगत-
 वातकफव्याधिप्रशमाय प्रयुज्यते ॥ तथा शिरः कपालेन्द्रियमनोबृंह-
 णप्रसादनाय च ॥ शीतद्रव्यनिर्वृत्तोऽपि त्वग्निसंयोगादुष्णतया पित्तर-
 क्तविरुद्धः ॥ स त्रिविधो भवति ॥ शमनो बृंहणः शोधनश्च ॥
 तथा कासघ्नो वामनो व्रणधूपनश्च ॥ तत्र शमनः प्रायोगिको मध्यम
 इति पर्यायाः ॥ बृंहणः स्नेहनो मृदुरिति ॥ शोधनो विरेचनस्तीक्ष्ण इ-
 ति च ॥ अधूमाहस्तु विरिक्तदत्तवस्तिरात्रिजागरिताभिहतशिरोमधुद-
 धिदुग्धमद्यस्नेह्यवागूविपपीतमत्स्याशितपांडुरोगप्रमेहोदराध्मानोर्ध्व-
 वातनिमिररोहिणिकारक्तपित्तिनोऽत्युष्णोऽन्येपि ॥ एषां हि भ्रमज्वरे-
 शिरोभित्तापेन्द्रियोपघाततालुशोषपाकधूमायनछर्दिमूर्च्छारक्तपित्तादि-
 तानि मृत्युं वा धूमो जनयति ॥ अतिमात्रश्चान्येषामपि ॥ तत्र वात-
 कफान्यतरसंसृष्टं पित्तमुपलक्ष्य यथास्वं सर्पिकपायपाननस्यास्याले-
 पांजनपरिपेकान्निघ्नरुक्षशीतान् प्रयुंजीत ॥ एतेन सर्वधूमोपघातप्र-
 तीकारो व्याख्याता ॥ विशेषतस्तु सर्वभूतोन्निगते धूमे तीव्रतरा वे-

दना भवन्त्योपाध्माननेत्ररागश्वासकासपीनसांगस्वरसादाम्लकाः ॥ तत्र
 घृतक्षीरेक्षुरसद्राक्षाशर्करोपयोगस्तद्विधैरेव वमनं कटुतिक्तैरपि च नस्य-
 गंडूपाः ॥ पानकालास्त्वष्टौ प्रायोगिकस्य निशामूत्रशरुदंतधावनस्वे-
 दनस्याहारशस्त्रकर्माताः ॥ एकादशमृदोः क्षुतव्यवायुहसितचिरासित-
 जृम्भितमूत्रशरुदंतधावनतर्पणपुटपाकशस्त्रकर्माताः ॥ पंच तीक्ष्णस्पृ-
 नस्पांजनछादितस्नानाहःस्वभाताः ॥ एषु हि कालेषु वातकफोत्क्लेशो
 भवति ॥ नेत्रं तु वस्तिनेत्रद्रव्यभवं गोपुच्छाकारमग्रमूलयोः कनिष्ठि-
 कांगुष्ठाग्रपरिणाहं राजमापधूमवर्तिप्रवेशच्छिद्रमृजु त्रिकोशं श्लक्ष्णं
 शिथिलशलाकागर्भं शमनादिषु क्रमादातुरांगुलमानेन चत्वारिंशद्वात्रिं-
 शच्चतुर्विंशत्यंगुलं कुर्यात् ॥ कासघ्ने वमने च दशांगुलं व्रणधूपनार्थं ऽ
 ष्ठांगुलं कलायपरिमंडलं कुलत्थवाहि स्रोतइति ॥ एवं हि धूमो दूरा-
 त्पट्यतो नेत्रस्य पर्वच्छेदादूर्ध्वं तनुतया च शनैः श्लिष्यन्न बाधको
 भवति ॥ कासघ्नादिषु नेत्राभावे देवनलवंशैरंडादीनामन्यतमां नार्हो
 योजयेत् ॥ यथास्वं च धूमद्रव्याणां कल्केन श्लक्ष्णेनाक्षमात्रेण द्वा-
 दशांगुलायतामीपिकामंभस्यहोरात्रोपितां लेपयेत् ॥ तत्र च नवांगुल-
 गर्भा पंचप्रलेपामंगुष्ठस्थूलां यवमध्यां छायाशुष्कां वर्ति कृत्वा विगते-
 पिकां च स्नेहाक्तामंगारेषु प्रदीप्य नेत्रमूलच्छिद्रे च निधाय यथाहं पा-
 नायोपनयेत् ॥ अथ धूमार्हः सुमना ऋजूपविष्टः प्राक्कृतोद्धासनि-
 श्वासो विवृतौष्टदशनो नेत्राग्रनिविष्टदृष्टिः पर्यायेणैकैकं नासापुटं
 पिधायेतरेणाक्षिप्य मुखेनोत्सृजेत् ॥ मुखेन तु मुखेनैव न ना-
 सया दृग्विधातभयात् ॥ तत्र प्रायोगिकं द्वौ द्वौ त्रीन्वाऽऽ-
 पानांस्त्रींश्च पार्यायान्कंठाच्चोर्ध्वमुत्क्षिप्य दोषे पूर्व नासया ततो
 मुखेन कंठे तु पूर्वमास्येन परं चाहोरात्रस्य द्विः पिबेत् ॥ स्नेहिकं
 त्रींस्त्रींश्चतुश्चतुरो वाऽऽपानान् यावद्वाऽऽशुप्रवृत्तिस्तथाऽहोरात्र-
 स्य ॥ तीक्ष्णं नासाभ्यामेव चतुश्चतुश्चापानान् यावद्वा स्रोतो-

लाघवं तथा त्रिधनुर्वा ऽहोरात्रस्य ॥ तत्राक्षेपविसर्गावापानइत्याहुः ॥
 कासघ्नं तु चूर्णं गुलिकां वा निर्धूमदीप्तस्थिरांगारपूर्णं सुसंस्थिते श-
 रावे प्रक्षिप्यान्प्रेन बुध्नवृत्तच्छिद्रेण शरावेणापिधाप्य निधाय च त-
 त्र स्रोतसि नेत्रं मुखेनैव धूमं पिबेत् ॥ उरःप्राप्तं च मुखेनैवोद्दमेत् ॥
 प्रशान्तिं च धूमे पुनः क्षिपेत्पिबेच्च दोषशुद्धेर्लाघवाद्वा ॥ तद्वद्दामनम-
 पि तिलकशरामप्यनतिघनां पीत्वा पिबेत् ॥ तद्वच्च व्रणमपि धूप-
 येद्देशाद्याय क्लेदवेदनोपशमाय च ॥ धूमस्यायोगे दोषोत्क्लेशाद्रोगवृ-
 द्धिः ॥ अतियोगे प्रागुक्तमिति ॥ भवति चात्र ॥ ऋत्कंठेन्द्रियसंशु-
 द्धिः शिरसो लाघवं शमः ॥ यथेरितानां रोगाणां सम्यक्प्रीतस्य
 लक्षणं ॥ शमनो घातकफयोः संसर्गं स्वस्थकर्मणि ॥ वृंहणो मा-
 रुते शस्तो धूमः संशोधनः कफे ॥ इति धूमपानविधिर्नामत्रिं-
 शोऽध्यायः ॥ ३० ॥

अथातो गंडूपादिविधिमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ चतुर्विधो भव-
 ति गंडूपः स्नेहिकः शमनः शोधनो रोपणश्च ॥ तेषामाद्यास्त्रयः क्र-
 मेण घातपित्तकफामयघ्नाः ॥ रोपणस्त्वास्यव्रणघ्नः शमनः स्तंभनः
 प्रसादनो निर्वापण इतिपर्यायाः ॥ तत्र स्वाहम्ललवणोष्णैरौषधैः सि-
 द्धो युक्तो वा नात्युष्णः स्नेहो मांसरसतिलकल्कोदकं क्षीरं वा स्नेहि-
 कः ॥ तिक्तकपायमधुरशतैः पटोलारिष्टजम्बाघमालतीपल्लवोत्पल-
 मधुकक्काथसितोदकसौद्रक्षरिक्षुरसघृतादिभिः शमनः ॥ कटुम्ललव-
 णोष्णैः शिरोविरेचनद्रव्यैः शुक्तमयधान्याम्लमूत्रान्यतमकल्किता-
 लोहितैः शोधनः ॥ रोपणस्तु कपायमधुरशतैर्यथास्वं चोषदिष्टैः ॥
 अपिच ॥ दंतहर्षे दंतचाले मुखरोगे च वातिके ॥ मुखोष्णमथवाशी-
 तं तिलकल्कोदकं हितं ॥ गंडूपधारणे नित्यं तैलं मांसरसोऽथवा ॥
 ऊपादाहान्विते पाके क्षते चांगंतुसंभवे ॥ विषे क्षाराग्निदग्धे च स-
 र्पिर्धार्प्य पयोऽथवा ॥ वैगद्यं जनयत्यास्ये संदधाति मुक्त्वव्रणान् ॥ टा-

हृत्प्राप्रशमनं मधुगंदूपधारणं ॥ धान्याम्लमास्यवैरस्यमलदौर्गन्ध-
नाशनं ॥ तदेवालवणं शीतं मुखशोपहरं परं ॥ आशु क्षारांबुगंदूपो
भिनत्ति श्लेष्मणश्चयं ॥ अथ निषाते सातपे मुखोपविष्टस्तन्मनाः
स्विन्नमृदितगलकपोलललाटदेशो वरमध्यावरां क्रमाद्वक्रार्द्धत्रिभा-
गचतुर्भागपूरणीं द्रवमात्रां कल्कं वा कोलप्रमाणं किंचिदुन्न-
मितास्यो ऽनभ्यवहरन्धारयेत् ॥ कवले तु पर्यायेण कपोलौ
कंठं च संचारयेत् ॥ अयमेव च कवलगंदूपयोर्विशेषः ॥
मुखे संचर्षते या तु सा मात्रा कवलः स्मृतः ॥ असं-
चारा तु या मात्रा स गंदूपः प्रकीर्तितः ॥ पुनश्चास्य स्वेदमर्द-
नान्याचरेत् ॥ एवमुत्क्रिष्टः कफो वक्रं प्रतिपद्यते ॥ तावच्च धार्यो
यावत्कफपूर्णकपोलता स्रवद्ग्राणनेत्रता भेषजस्य वा ऽनुपहतिः क-
फेन ॥ एवं त्रीन्पंच सप्त वा गंदूपान्धारयेत् ॥ यावद्वा सम्यग्धूमपी-
तलिङ्गोत्पत्तिः ॥ तस्य स्वास्थ्येन योगं जाड्यरसाज्ञानारुचिप्रसेकोप-
लेपैरयोगं मुखशोपपाकक्लृमारुचिहृदयद्रवस्वरसादकर्णनादैरतियोगमु-
पलक्षयेत् ॥ तेषां यथास्वं प्रतिकुर्वीत ॥ प्रतिसारणं तु त्रिविधं गंदू-
पोदितानां द्रव्याणां रसक्रिया कल्कश्रूर्णश्च ॥ तदभिध्यंदाधिमंथ-
गलगुण्डिकादिषु घृत्या प्रयोज्यं ॥ अतिप्रसारणादूपाशोपदाहक्लेदशो-
फादयो भवन्ति ॥ मुखालेपोऽपि त्रिविधो दोषघ्नो विपघ्नो घर्ष्यश्च ॥
त्रिप्रमाणश्चतुर्भागत्रिभागार्द्धगुलोत्सेधः ॥ न चाल्पमुखोऽतिमाप्य-
हास्यकोधशोक्रोदनस्वेदनाद्यपातपदिवास्वप्नान्मेवेत ॥ कंदूत्वक्शो-
पपीनसदृष्ट्युपघातजघात् ॥ न च शुष्यन्नुपेक्षितव्यः ॥ शुष्को हि-
छर्वि दूपयति तमार्द्रयित्वाऽपनयेत् ॥ आलेपांते च मुखमभ्यज्यात् ॥
न तु योज्यो रात्रिजागरिताजीर्णदत्तनस्थारुचिहनुग्रहप्रतिश्यायि-
नां ॥ सम्यक्प्रयुक्तश्चाकालवलीपलिनतिमिरव्यंगतिलकादीन्प्रशमय-

ति ॥ स्वस्थस्य दृष्टिबलं पुंडरीककांतवक्त्रतां च करोति ॥ मूर्द्ध
 तैलं पुनश्चतुर्धा मिथ्यते ॥ अभ्यंगः परिपेकः पिचुर्बस्तिरिति ॥
 यथोत्तरं ते बलिनः ॥ तत्राभ्यंगो रूक्षकंदूमलादिषु प्रयुज्यते ॥ परि-
 पेकस्वरूपिकाशिरस्तोददाहपाकवर्णेषु ॥ केशशातस्फुटनधूपननेत्रस्तं-
 नेषु पिचुः ॥ बस्तिस्तु प्रमुष्यार्दितरात्रिजागरितनासास्यशोपतिमि-
 र्वाफ्मंशेषु चातिदारुणेषु ॥ तेष्वभ्यंगादयः प्रसिद्धस्वरूपाः ॥
 शिरोवस्तिविधिस्तु बस्तिं सुमृदितं द्विमुखं शिरःप्रमाणमाकर्णप्रदेशं
 द्वादशांगुलविस्तारं कुर्यात् ॥ अथ शुद्धतनोः सायं रात्रौ वा स्व-
 भ्यस्तस्विन्नस्य सोपाश्रयासनोपविष्टस्य केशांते श्लक्ष्णं व्यंगुलं सु-
 सूक्ष्मेण भापपिष्टेन सप्तःसुखांबुमृदितेनोष्णयतः प्रदिग्धं वस्त्रपटं ब-
 ध्नीयात् ॥ ततस्तस्योपरि संप्राप्य बस्तिं बस्तिमूलं च दृढमवलीकं-
 समं चैलवेणिकया बध्ना पुनर्भापपिष्टेनापरित्वा विहृत्वा यथान्वाधि-
 वोपदूष्महितं सिद्धमभ्यतमं स्नेहं सुखोष्णमासेचयेद्यावत्केशाभूमेरुपर्य-

स्ताग्रं दक्षिणं जानुमंडलं ॥ निमेषोन्मेषकालेन समं मात्रा तु सा
स्मृता ॥ ॥ इति गंडूपादिविधिर्नामैकत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३१ ॥

अथात आश्वेतनांजनविधिमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ आश्वेतनं
सर्वाक्षिरोगेष्वप्युपक्रमः ॥ नानाद्रव्यकल्पनया च रागाश्रुपर्परुग्दाहतो
दभेदपाकशोफकंदूघ्नः ॥ अव्यक्तेष्वेवं गुणमेव पक्ष्मपरिहारेणाक्षिकोशा-
लेपनं तच्च पुनर्विडालकसंज्ञं ॥ तथोरकालो रात्रिः ॥ कालस्तु सर्वमह-
र्दिनोत्पत्तिर्वा ॥ निवातशरणशयनस्यस्य विरोध्य नेत्रमपांगेऽभ्यंज-
नं कृत्वा वामहस्तेनोन्मील्य दक्षिणहस्तेन शुक्तयवसक्तया पिचुवर्त्या
दश द्वादशाष्टौ वा बिंदून् कनीनकदेशे द्वांगुलादवसेचयेत् ॥ एवम-
नासज्ज्विंदुपातेनाक्षिताडनाद्रागादयो जायन्ते ॥ आश्वेतितं च मृदु-
ना चैलेन शोधयेत् ॥ अन्येन चोष्णांबुद्रुतेन वातकफयोः स्वेदयेत् ॥
आश्वेतनं च तयोः कोष्णं ॥ सुशीतं पित्तरक्तविकारेषु ॥ तत्तु नात्य-
र्थं तीक्ष्णमुष्णं शीतं वा प्रज्जुतमूनमपरिस्त्रावितं वा योजयेत् ॥ अति-
तीक्ष्णमुष्णं वा दाहरागपाकदृष्टिदौर्बल्यानि करोति ॥ अतिशीतं
स्तंभाश्रुपर्पनिस्तोदान् ॥ अतिमात्रं कपायवर्त्मतासंकोचस्फुरणो-
न्मीलनप्रवातासहत्वधर्मान् ॥ ऊनप्रमाणान्न रोगशान्तिः ॥ अपरिश्रुत-
मश्रुपर्पवेदनाः ॥ नेत्रे च प्रणिहितमौषधं कोशसंधिसिराशृंगादक-
्राणास्यस्रोतांसि गत्वोर्ध्वं प्रवृत्तमपवर्त्तयति दोषं ॥ यदा चाश्वो-
त्तनेन पित्तश्लेष्मशोणितोत्पेषु नयनामयेषु संशोभन्निर्विशुद्धस्य दूषि-
काधनत्वपैच्छिल्यकंदूद्रेकश्वयथुम्लानतारागविच्छेदैः पक्कलिंगमुपल-
क्षितं भवति तदा नेत्रमात्राश्रये व्याधावंजनं प्रयोज्यं ॥ न दोषवेगोदये
न चानिर्हृतदोषे ॥ तत्र हि दोषोत्क्लेशेन रागादिदृष्टिः शुक्रपाकति-
मिरोत्पत्तिश्च ॥ तत्तु लेखनं रोपणं स्नेहनं प्रसादनमिति चतुर्विधं भवति ॥
तत्राम्ळादिभीरसैः पञ्चभिः शुक्रमार्मादिषु लेखनं ॥ तिक्तकपायैः स-
स्नेहैरतिष्यंदेषु रोपणं ॥ सर्पादिवसादिभिर्वातनिमिरादिषु स्नेहनं ॥

स्वादुशीतैः सस्नेहैरभिष्यंदांते सूर्योपरागाशनिविद्युत्संपातभूतपिशाचा-
 त्यद्भुतदर्शनाद्युपहृतायां दृष्टौ स्वस्थवृत्ते च प्रसादनं ॥ प्रसादनएव
 च चूर्णस्तीक्ष्णांजनातिसंतप्ते चक्षुषि प्रयुज्यमानः प्रत्यंजनसंज्ञां ल-
 भते ॥ पट्टिधं वा प्रतिरसभेदादंजनं ॥ द्विविधमेव वा तीक्ष्णं मृदु
 च ॥ कल्पना तु त्रिविधा ॥ पिंडो रसक्रिया चूर्णश्च ॥ यथापूर्वं ते ब-
 लिनः ॥ तस्मात्प्रबलमध्यावलेष्वामयेषु क्रमात्तान्प्रयोजयेत् ॥ तत्र
 पिंडो हरेणुमात्रस्तीक्ष्णस्य ॥ रसक्रिया विडंगमात्रा ॥ तद्विगुणा मृ-
 दोः ॥ चूर्णो द्विशलाकः ॥ मृदोस्त्रिशलाकः ॥ पात्रे तु कुर्यात्सौव-
 र्णं मधुरं ॥ राजतेऽम्लं ॥ मेघशृंगमये लवणं ॥ कांस्ये तिक्तं ॥ वैदर्प-
 मयेऽश्ममये वा कटुकं ॥ ताम्रमयआयसे वा कषायं ॥ नलद्वक्षप-
 द्मकस्फटिकशंखान्यतमे शीतं ॥ एवमव्यापन्नगुणं भवति ॥ वार्तिष-
 र्पणार्थं च शिला तीक्ष्णा निम्नमध्यानुकारिणी पंचांगुलायता त्र्यं-
 गुलविस्तीर्णा ॥ शलाकाः पंच कनकरजतताम्रलोहोद्भवा अंगुली च ॥
 तन्नाद्ये प्रसादनेऽजने स्नेहने च ॥ मध्या लेखने ॥ अंत्ये रोपणे ॥ मृ-
 दुत्वादंगुल्येव प्रधानं ॥ अंतःसरुजेऽक्षिणं सैव प्रयोज्या ॥ शेपा द-
 शांगुला राजमापस्थूलाः सुस्थक्ष्णास्तनुमध्या मुखयोर्मुकुटाकाराः
 कलापपरिमंडलाश्च ॥ अथांजनं, नातिशितोष्णाभ्रतायां षेडापामु-
 श्रयकालं च योज्यं ॥ तथा सततं नैव वा ॥ सरुजे चाक्षिणं प्रावप-
 श्चादितरस्मिन् ॥ अन्यथाऽजनोद्देगसंकुचितेऽतः सम्पगौपधं नानु-
 प्रविशेत् ॥ तत्रैवमतिशीतादिषु यथास्वं दोषोत्क्लेशादिकारपरिवृद्धिः ॥
 न च योज्यं क्रुद्धमीतशंकितशोक्तश्रांतमात्रविरिक्तधूममद्यपीत-
 दत्तनस्पर्शात्रिजागरितवेगितरुदितपिपासितज्वरितछर्दितांतनांतनेत्रा-
 मिहतशिरोरुजार्तशिरःस्नातानुदितादित्येषु ॥ एष्वंजनादूष्मोर्ध्वगः
 संरंभाश्रुवेदनाविलत्वोपारागदूषिकानिस्तोदरुच्छ्रोन्मीलनश्चयथुशुक-

तिमिरादीन् जनयेत् ॥ अथ समसुखोपविष्टस्योपविष्टो वामांगुष्ठेन वर्-
 त्मोत्तरमुत्क्षिप्य कृष्णभागस्याधः कनीनकादपांगं यावदंजनं नयेदन-
 ल्पमप्रभूतमनतितीक्ष्णमनच्छमसांद्रमकर्कशमद्भुतमविलंबितमतिति-
 र्यग्दृष्ट्यकंपितमघटितमनाक्रांतं च ॥ चूर्णे तु गतागतं कुर्या-
 त् ॥ अन्यथा हि रागाश्रुशुक्राद्युत्पत्तिः ॥ ततोऽजनानुगमनायानुन्मी-
 लयेत् शनैरंतश्चक्षुः संचारयेत् ॥ एवमप्यनुगच्छति वर्त्मनी किंचिच्चा-
 लयेत् ॥ न तु सदसोन्मेषणनिष्पीडनप्रक्षालनानि कुर्यात् ॥ सवाह्यो-
 त्क्लिष्टदोषस्तंभययात् ॥ अपिच अपेतौषधसंरंभं निर्दृष्टं नयनं यदा ॥
 व्याधिदोषर्तुयोग्याभिरद्भिः प्रक्षालयेत्तदा ॥ सचैलेनाथ नयनं स-
 व्यांगुष्ठेनदक्षिणं ॥ ऊर्ध्ववर्त्मनि संगृह्य शनैः शोध्यं समंततः ॥ दक्षिणां-
 गुष्ठेकेनैवं शोध्यं सव्यं च ह्येचनं ॥ वर्त्मप्राप्तोऽजनादोपो रोगान्कुर्या-
 दतोऽन्यथा ॥ तीक्ष्णांजनांते चैनं धूमं पाययेत् ॥ यस्यांजिते कं-
 दूजाढ्योपदेहाः स्फुल्लस्य तीक्ष्णमंजनं धूमं वा पुनरेवावचारयेत् ॥
 एतदेव दुर्बिरक्ताक्षिलक्षणं साधनं च ॥ अतिविरेकात्संतापनिस्तोद-
 शुलस्तंभपर्याश्रुदारुणप्रतिबोधकपायवर्त्मताशिरोरुग्दृष्टिदौर्बल्यानि ॥
 तत्र शीतमाश्रोतनं प्रत्यंजनं वा ॥ सम्यग्विरेकाद्यथास्वमामयोप-
 शमः सुखोन्मीलननिमीलनवातातपसद्वत्त्वानि चेति ॥ भवति चात्र
 ॥ रोपणादिष्वपि तथा योगादीननुचितयेत् ॥ दोषोदयानुसारेण
 प्रतिकुर्वीत तेषु च ॥ ॥ इत्याश्रोतनांजनविधिर्नाम द्वात्रिंशोऽ-
 ध्यायः ॥ ३२ ॥

अथातस्तर्पणपुटपाकविधिमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ ॥ यन्नयनं
 परिताम्यति परिगुष्कं रुक्षं स्तब्धं जिम्हं निम्नमाविष्टमवनद्धं जी-
 र्णपक्ष्म तथाकृच्छ्रोन्मीलशिरोत्पातशिराहर्षार्जुनशुक्रतिमिरामिष्यंदा-
 धिमंथान्यतोवातवातपर्यायशुष्काक्षिपाकाल्पशोफादिरोगातुरमपगत-
 रागाश्रुदृष्टिकावेदनं तत्र तर्पणं योजयेत् ॥ न त्वशांतोपद्रवेऽक्षिणि ना-

तिशीतोष्णवर्षदुर्दिने न नस्यानर्हेषु च ॥ तद्वत्पुटपाकमपि ॥ अथ
 दिवसस्याष्टमे भागे गते शेषे वा निर्वातातपरजोधूमे कृतनीलपी-
 तान्यतरजवनिके वेश्मनि जीर्णभक्तस्य सुखशयनगतस्योत्तानस्य
 सुमृदितमापपिष्टकल्केन नेत्रकोशाद्विह्वलुच्छ्रायावाधारौ परि-
 मंडलावसंवाधौ समावपरित्वाविणौ कृत्वा तत्रोष्णोदकप्रविलीनं नि-
 मीलिते नेत्रे यथास्वौषधविषकं क्षीरं सर्पिः सर्पिर्महं वा ऽवसेचयेद्या-
 वन्निमग्नान्यक्षिपक्ष्माणि धूरोमाणि च ॥ नतःशनैरस्योन्मेपमाचरतोः
 मात्रा गणयेत् ॥ वर्त्मजेषु विकारेषु शतं संधिजेषु त्रीणि शुक्लजेषु पं-
 च कृष्णजेषु सप्त दृष्टिजेष्वष्टौ सहस्रमधिमंथेयुः ॥ प्रतिदोषं तु वाते सहस्रं
 पित्ते षट्शतानि कफे पंच स्वस्थकर्मणि च ॥ ततोऽस्यापांगदेशे शलाक-
 याऽऽधारद्वारं कृत्वा स्नेहं माजने स्वावयेत् ॥ अधारौ चापनीय कल्केना-
 क्षिकोशौ प्रमृज्य स्नेहेरितकफोपशान्तये विरेचनं यथाहं धूमं पाययेत् ॥
 सुखोदकप्रक्षालितमुखं चैनं यथाव्याधि भोजयेत् ॥ आतपाकाश-
 भास्वदर्शनानि च परिहरेत् ॥ अनेन विधिना प्रत्यहं वायावेकांतरं
 रक्तपित्तयोर्द्व्यंतरं कफे स्वस्थे च ॥ यथादोषोत्कर्षं संसर्गसन्निपातयोः ॥
 एवमेकाहं त्र्यहं पंचाहं वा कुर्यादातृमेवा ॥ तृप्तातृप्तातृसलिंगानि
 तु क्रमात्स्वास्थ्यवातपित्तकफविकारैरादिशेत् ॥ यदा तु सम्पग्योग-
 प्राप्तं तर्पणं भवति तदा तद्विधेर्वैरोगेषु पुटपाकं विदध्यात् ॥ स
 त्रिविधः ॥ स्नेहनो लेखनः प्रसादनश्च ॥ तत्र स्नेहनमानूपसाधारणमां-
 समेदोमज्जवसाभिः स्वादुद्रव्यैश्च क्षीरपिष्टैरुक्षेऽक्षिणं प्रयोजयत् ॥ ले-
 खनं जांगलमृगपक्षिमांसयकृद्भिर्मुक्ताप्रवालशंखताम्रायःसमुद्रफेनका-
 सीसस्रोतोजसैंधवादिभिश्च लेखनद्रव्यैर्दधिमस्तुपिष्टैः स्निग्धे ॥ प्रसा-
 दनीयं तु जांगलमृगपक्षियकृद्द्वयमज्जवसाभिर्मधुरद्रव्यैश्च स्त्रीस्त-
 न्यक्षीराज्यपिष्टैः ॥ स तु वातपित्तरक्तदृष्टिदौर्बल्यव्रणनाशनः कफ-

विरुद्धः ॥ अथ विल्वमात्रं वेसवारीकृतं मांसपिष्टं तन्मात्रेणैवौषधपिष्टेन
 संसृष्टैरिष्टपटोलपत्रैः स्नेहनादिषु क्रमाद्देष्टवित्वा कुशमुंजसूत्रान्यतमेन
 वेष्टयेत् ॥ मृत्प्रलेपनं चात्र द्व्यंगुलोत्सेधं कृत्वा धवधन्वनमधूकन्यग्रो-
 धकाश्मर्यराजादनार्जुननक्तमालपाटलीनामन्यतमैः काष्ठैः शकृता वा
 गोमहिषयोः पचेत् ॥ अग्निवर्णं चैनमपनीय विगतमृत्सूत्रपत्रं कृत्वा-
 बस्त्रेण पीडयेत् ॥ तेन रसेन सायं तर्पणवत्पूरयेन्नेत्रे ॥ धारयेच्च स्नि-
 ग्धे शतद्वयं मात्राणां लेखने शतं प्रसादने त्रीणि शतानि ॥ तर्पणव-
 देव धूमपानं प्रसादनवर्जं ॥ मुखोष्णौ च पूर्वौ ॥ शीतः प्रसादनः पुट-
 पाकस्त्वेकाहं द्व्यहं त्र्यहं वा योज्यः ॥ द्विगुणश्च तर्पणपुटपाकयोः प-
 रिहारः ॥ बद्धाक्षश्च माळतीमल्लिकाकुसुमैर्निशां निवसेत् ॥ तथा प-
 क्षातिसारेऽपि पुटपाकस्यायमेव विधिरिति ॥ भवति चात्र ॥ सेकेऽ-
 जने तर्पणे च पुटपाके च ये गदाः ॥ जायेरन्विधिविभ्रंशाद्यथास्वं ता-
 न्प्रसाधयेत् ॥ इति तर्पणपुटपाकविधिर्नाम त्रयस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३३ ॥

अथातो यंत्रशस्त्रविधिमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ मनःशरीरबाध-
 कराणि शल्यानि ॥ तेषां नानाविधानां नानाप्रदेशविनिविष्टानामाह-
 रणेऽभ्युपायो यंत्राण्यशौमगंदरादिषु च शस्त्रक्षाराभ्यवचारणे शेषांगर-
 क्षणे च ॥ तथा बस्तिप्रणयनादौ शृंगालाबुधटिकादयो जांबवौष्टादीनि ॥
 अन्यान्यपि चानेकरूपाण्यनेककार्याणि स्वस्थानुरोपकरणानि ॥ अतः
 कर्मयशात्तेषामियत्ताऽवधारणमशक्यं ॥ अन्ये पुनरेकोत्तरं यंत्रशत-
 मित्याचक्षते ॥ इह तु समासतः षोढा निर्दिश्यन्ते ॥ स्वस्तिकसदंशता-
 लनाढीशलाकारव्यान्यनुयंत्राणि च ॥ तत्र स्वस्तिकयंत्राणि कंकर्ति-
 हृग्धकुररादिविविधव्यालमुखान्याकारानुगतामिधानानि ॥ प्रायशो
 लौहान्यष्टादशांगुलानि ॥ मसूराकारमतिः कोटैरवबद्धानि मुल्लेऽकु-
 शोवदारुतवारंगाण्यस्थिविद्वेषशल्पोद्धरणार्थानि ॥ तेषां सिंहव्याम-

शुजंगमकरादिमुखानि दृश्यवार्गेषु शल्येषु प्रयोजयेत् ॥ इतरेषु तु
 यथायोगं ब्रणाकारानुरोधेन कंककाककुरादिमुखानि ॥ सनिबंधनो-
 निर्निबंधनश्च षोडशांगुलौ संदंशौ द्वौ भवतः ॥ तौ त्वङ्माससिराम्नायु-
 गतशल्योद्धरणार्थमुपविश्येते ॥ तथाऽन्य संदंशः षडंगुलोद्धांगुलवि-
 स्तृतो वक्रद्विबाहुर्गुण्ठांगुलिप्रांतसमागमाकृतिः सूक्ष्मशल्याक्षिपक्ष्म
 ब्रणाधिमांसाहरणे ॥ तद्वच्च मुचुंडी सा तु फज्जुश्लक्षणा सूक्ष्मदंता
 सक्तद्विभुजा मूले रुचकनद्धा बलयपीडनाच्छिन्नार्मशेषगंभीरब्रणा-
 धिमांसाहरणे ॥ तालयंत्रे अपि द्वे द्वादशांगुले ॥ मत्स्यगलतालकव-
 देकतालकद्वितालके कर्णनाडीशल्यहरणार्थे ॥ नाडीयंत्राणि सुपिरा-
 ण्यनेकप्रकाराण्यनेकप्रयोजनान्यनेकतोमुखान्येकतोमुखानि च भवं-
 ति ॥ स्रोतोगतशल्यदर्शनाहरणार्थं रोगदर्शनार्थं क्रियासौकर्यार्थमा-
 चूपणार्थं चेति ॥ तानि स्रोतोद्धारपरिणाहानि यथायोगप्रदीर्घाणि च
 कुर्यात् ॥ कंठशल्यदर्शनार्थं नाडी दशांगुलायतां पंचांगुलपरिणाहां ॥
 द्विकर्णस्य तु वार्गस्य संग्रहार्थं त्रिच्छिद्रमुखां नाडीं तत्प्रमाणतः कुर्या-
 त् ॥ तथा चतुष्कर्णस्य पंचच्छिद्रमुखां ॥ शल्यनिर्घातनीं तु पद्मकर्णि-
 काकारशीर्षी द्वादशांगुलां त्र्यंगुलसुपिरां ॥ अर्शोयंत्रं त्रिविधं ॥ तल्लौ-
 हं दांतं शार्ङ्गं वार्क्षं वा गोस्तनाकारं चतुरंगुलायतं हस्ततलायतमेकं
 पंचांगुलानि परिणाहेन पुंसां ॥ षडंगुलानि स्त्रीणां ॥ द्विच्छिद्रं दर्श-
 नार्थमेकच्छिद्रं कर्मणि ॥ तथाहि ॥ सुखेन दर्शितं शस्त्रक्षाराभ्यनति-
 क्रमश्च छिद्रं तु त्र्यंगुलायतमंगुलोदराविस्तारं ॥ षडंगुलमवशिष्टं तस्या-
 धोऽद्धांगुलमुपरि तथाऽद्धांगुलोच्छित्तोद्धतकर्णिकं ॥ तृतीयं तु तादृशमे-
 व शम्पाख्यं पार्श्वच्छिद्ररहितं पीडनार्थं ॥ भगंदरे तु छिद्रादूर्ध्वमोष्ठमप-

१ अत्र तालशब्देन प्रदेशोच्यते ॥ तेन एकतालमेकप्रदेशो यस्यतदेकतालः ॥ द्वे ताले
 प्रदेशौ यस्यतद्वितालकः ॥ एतेन मत्स्यशकलवत्प्रतनु मुखैकप्रदेशमेकतालः ॥ मत्स्य शकल
 वत्प्रतनुमुखदिप्रदेश द्वितालमित्युक्तं ॥ परिणाहस्तु कर्णादिप्रवेशी ज्ञेयमिहेमादि

नीय कुर्वीत ॥ तद्वच्च धाणाशौर्बुदयंत्रं नाड्याकारं द्वांगुलायतमेकच्छिद्रं
 प्रदेशिनीपरिणाहं ॥ तथाऽगुलित्राणकमंगुलिप्रवेशनं किंचित्स्थूल-
 वृत्तौष्ठमूर्ध्वाधश्छिद्रं गोस्तनाकृति चतुरंगुलं दांतं शार्ङ्गं वार्द्धं वा ॥
 तत् दृढेन सूत्रेण मणिबंधप्रतिबद्धमास्यविलावणे योज्यं ॥ योनि-
 त्रणदर्शने यंत्रं पोडशांगुलं मध्ये सुपिरं चतुर्भिस्तं चतुःशलाकं सं-
 त्रारिण्या मुद्रयोर्ध्वं निबद्धमुत्पलमुकुलवक्रं मूले शलाकाऽऽक्रम-
 णादूर्ध्वविकासि च ॥ नाडीत्रणप्रक्षालनाभ्यंजनयंत्रे षडंगुले ब-
 स्तिपयंत्राकारे मुखतोऽकर्णिके मूलमुखयोरंगुलकलायप्रवेशस्तोतसी ॥
 वकोदरे नाडीमुभयतोद्वारां पिच्छनाडीं वा युंज्यात् ॥ श्लेहवस्तु-
 त्तरवस्तिप्रथमनधूममूत्रवृद्धिरुद्धमणिकप्रभृतिषु यथास्वमेव च यं-
 त्राण्युक्तानि ॥ शृंगं तु ह्रस्वमध्यदीर्घमर्धदशद्वादशांगुलायतं त्र्यंगु-
 लप्रवेशमुखमग्रे सर्पपोपमच्छिद्रं तनुचर्मनद्धं चूचुकाकारं च ॥ तद्वा-
 तविपरक्तांबुदुष्टस्तन्याचूपणार्थं ॥ श्लेष्मरक्तचूपणार्थस्त्वलावुः ॥
 स द्वादशांगुलदीर्घोऽष्टादशांगुलपरिणाहस्त्रिचतुरंगुलवृत्तसमुच्छ्रितमु-
 खः परिवेष्टितप्रदीप्तकुशत्रत्वजपिचुगर्भश्च प्रयोज्यः ॥ तद्वदेव च
 मानकर्मभ्यां घटी ॥ सा तु गुल्मोन्मनविलयनार्थं च ॥ शलाका-
 यंत्राण्यपि नानाकृतीनि नानार्थानि यथायोगदीर्घपरिणाहानि च
 भवन्ति ॥ तेषामेपणकर्मणी द्वे गंडूपदमुखे ॥ स्तोतोगतशल्याहरणा-
 र्थेऽष्टांगुलनवांगुले द्वे मसूरदलमुखे ॥ पद् शंकवः ॥ तेषां व्यूहनाक्रियौ
 द्वादशपोडशांगुलौ द्वावहिफणामुखौ ॥ तथा चालनार्थे दशद्वादशांगु-
 लौ शरपुंखमुखौ ॥ आहरणार्थे बडिशमुखौ ॥ तथा गर्भशंकुः शंकुतुल्यो
 ऽष्टांगुलः प्रणताग्रो मूढगर्भाहरणे ॥ तथा सर्पफणाप्रवदेकाप्रवक्रं त-
 दाख्यमश्मर्याहरणार्थं ॥ तथा दंतनिर्घातनं चतुरंगुलं शरपुंखमुखं
 स्थूलवृत्तप्रांतं ॥ पद् कार्पासकृतोष्णीपाणि विविधव्रणक्लेदक्षारम-

मार्जनक्रियासु ॥ तेषामपि दूरासन्नप्राणवणोपयोगिनी पदसप्तांगु-
ले द्वे ॥ तद्वदेव कर्णेऽष्टांगुलनवांगुले द्वे ॥ पांयौ दशद्वादशांगुले द्वे ॥
कर्णशोधनं सुचमुखमश्वत्यपत्राग्रं ॥ तथा क्षाराग्निकर्मार्थं जांयवौष्ठा-
नि द्वादशदशाष्टांगुलानि क्रमाद्व्यांगुलांगुलाद्द्वीगुलफलानि ॥ शलाकाश्च
स्थूलसूक्ष्मदीर्घ-ह्रस्वमध्याः ॥ अत्रष्टद्वाद्वैदुषका मध्योर्ध्वनिर्गतश-
लाकाग्रहणा ॥ नासाशौर्बुदयोः कोलास्थिदलमात्रमुखा खल्लीतीक्ष्णो-
ष्ठा ॥ क्षारविषौषधप्रणिधानाय च दर्व्यास्तिस्रोऽष्टांगुला दर्व्याकाराः
कनौनिकाऽनामिकामध्यमांगुलीनखपरिमाणनिम्नमुखाः ॥ तथाऽज-
लिकांऽजलिस्थाना ॥ उत्तरखस्त्यंजनादिषु यथायथमेवोपदिष्टानि ॥
अनुयंत्राण्ययस्कांतरज्जुचर्मातर्वस्त्राश्ममुद्गरपाणिपादतलांगुलिजिह्वा
दंतनखमुखशारवावालचलोष्मकालपाकहर्षभयानि ॥ एतानि देहे
सर्वस्मिन्देहस्यावयवेऽपि वा ॥ संधौ कोष्ठे धमन्यां च यथायोगं प्र-
योजयेत् ॥ यंत्रकर्माणि तु निर्वातनपूरणबंधनव्यूहनवर्तनचालनविव-
रणपोडनमार्गशोधनविकर्षणाहरणव्यंजनोन्नमनविनमनभंजनोन्मथ-
नाचूपणैषणदारणर्जुकरणप्रक्षालनप्रधमनांजनप्रमार्जनानि बाहुल्येन
चतुर्विंशतिर्भवन्ति ॥ निवर्तते साध्ववगाहते च ग्राह्यं गृहीत्वोद्धरते च-
यस्मात् ॥ यंत्रेष्वतः कंकमुखं प्रधानं स्थानेषु सर्वेष्वधिकारि यच्च ॥
शस्त्राणि पद्मिंशतिर्भवन्ति ॥ तद्यथा ॥ दंतलेखनमंडलाग्रद्विपत्रो-
त्प्लपत्राध्यर्द्धधारमुद्रिकाकर्तरीसर्पवक्रकरपत्रकुशपत्राटामुखांतरमु-
खशारारिमुखत्रिकूर्चकुठारिकावीहिमुखशलाकावेतसपत्राराकर्णव्यध-
नसूचीसूचीकूर्चखजैषणीवडिशनखशस्त्राणि ॥ प्रायशश्च तानि षडंगु-
लानि सुध्मातावर्तितायोधटितान्युत्पलपत्रनीलानि सुग्रहाणि सुरूपा-
णि सुधाराणि सुसमाहितमुखाप्राण्यकरालानि प्रत्येकं च प्रायो द्वित्रा-
णि स्वप्रमाणाद्धचतुर्थभागफलानि तानि व्याधिदेशवशात्प्रयुंजीत ॥

॥ तेषां नामभिरेवाकृतयः प्रायेण यंत्रवद्वाख्यानाः ॥ तत्र द्वयमाद्यं
 लेखने ॥ वृद्धिपत्रादीनि त्रीणि पाठने चत्वारि भेदने ॥ मंडलाद्यादी-
 न्यष्टौ छेदने ॥ कुशपत्रादीनि पंच प्रच्छाने ॥ कुठारिकादीनि षट्
 व्यधने ॥ तेषामारावीहिमुखे भेदने छेदने ॥ सूच्यः सीवने ॥ सूची-
 कूर्चः कुट्टने ॥ खजो मथने ॥ एषण्येषणे भेदने च ॥ बडिशो ग्रहणे ॥
 नावशस्त्रमुद्धरणे छेद्यमेद्यलेख्यप्रच्छानेषु च ॥ इतिहादशविधे कर्म-
 ण्युपयोगः ॥ विशेषतस्तु दंतलेखनं प्रबद्धवच्चतुरस्रमेकधारं दंतशर्क-
 रालेखने ॥ मंडलाग्रं प्रदेशिन्यंतर्नखविस्तृतफलं तल्लेखनविच्छेदन-
 योर्वर्त्मरोगोत्पन्नदंतमंसदुर्निविष्टघणगलगुण्डिकादिषु प्रयोज्यं ॥ वृ-
 द्धिपत्रं क्षुराकारं तत्तूत्रते गंभीरे वा श्वयथावज्जु सूच्यग्रमिष्टं ॥ विप-
 रीते तु पृष्ठतोऽवनतधारं ॥ अंगुलीशस्त्रकं मुद्रिकानिर्गतमुखं वृद्धि-
 पत्रमंडलाग्रान्तर्धारान्यतमतुल्यार्द्धांगुलायतवारं प्रदेशिनीप्रथमपर्व-
 प्रमाणार्पणवृत्तमुद्रिकं दृढसूत्रप्रतिबद्धं कंठरोगेषु प्रयुज्यते ॥ कर्तरी
 त्रिंशत्पाशा वृणस्त्रायुकेशसूत्रच्छेदनार्थं ॥ सर्पवक्रं वक्रमर्द्धांगु-
 लफलं घ्राणकर्णाशौर्बुद्धच्छेदनार्थं ॥ करत्रयं दशांगुलं द्वांगुलविस्तारं
 सूक्ष्मदंतं खरधारं सुत्तहनिबद्धमस्थिच्छेदनार्थं ॥ कुशपत्रारामुखे
 द्वांगुलफले ॥ अंतर्मुखमर्द्धचंद्राकाराध्यर्द्धांगुलफलं ॥ कुठारिका पृथुदं-
 टा गोदंताकाराऽर्द्धांगुलकलाऽस्थ्याश्रितसिराव्यधार्था ॥ व्रीहिमुख-
 मध्यर्द्धांगुलफलं मांसलप्रदेशसिराव्यधार्थं बध्मोदरगुल्मविद्रव्यादि-
 व्यधनभेदनार्थं च ॥ शलाकोभयतोमुखी कुरवकमुकुलाग्रा ताम्रययी
 लिङ्गनाशव्यधार्था ॥ आरा चतुरस्राऽर्द्धांगुलवृत्तमुखा तावत्यवेगा
 वहलकर्णपालीव्यधार्था पक्वामशोफसंदेहभेदनार्था च ॥ कर्णत्र्यं-
 नं त्र्यंगुलायतमंगुलसुपिरं घनं वा यूयिकामुकुलाग्रं ॥ सूच्यस्ति-
 स्त्रो वृत्ता निगूढदृढपाशाः ॥ तत्र मांसलेध्ववकागेषु त्र्यंगुलं त्र्यं-
 ग्रा ॥ संध्यस्थिवर्णेष्वल्पमांसेषु च द्वांगुला वृत्ता ॥

योर्मर्मसु च सार्द्धद्व्यंगुला धनुर्वक्रा व्रीहिमुखा च ॥ सूचीकूर्चौ हृत्तै-
 कमूलोऽग्रे सुनिबद्धसप्ताष्टसूचिकः कुष्टश्वित्रव्यंगैर्बलुसादिषु ॥ ख-
 जस्त्वर्द्धांगुलायतोऽष्टकंटकमुखस्ताम्रो लौहो वा नासाभ्यन्तरतः शो-
 णितमोक्षणार्थः ॥ एषण्यौ द्वे सुश्लक्ष्णस्पर्शौ ॥ तयोरेकाऽष्टांगुला
 गतिकोशशाल्यसावयत्सु ग्रणेषु सुपिरान्वेषणे ॥ अन्या सूचीसंस्थाना
 क्षाराक्तसूत्रप्रतिबद्धा नाडीनां भगंदरगतीनां च भेदने ॥ बडिशो-
 ऽत्यंबनतमुखः सूचीतीक्ष्णाग्रो ग्रहणे गलशुण्डिकामदिः ॥ नख-
 शस्त्रमष्टांगुलमेकतोऽश्वकर्णमुखमन्यतो वत्सदंतमुखं सूक्ष्मशाल्योद्धृती
 ॥ अनुशस्त्राणि तु जलौकक्षाराभिसूर्यकांतकाचस्फटिककुरुविद-
 नखशाकशेफालिकादिखरपत्रसमुद्रफेनशुष्कगोमयादीनि ॥ स्वबु-
 द्ध्या च विकल्प्य विविधानि यंत्रशस्त्राणि तत्कर्माणि चोपकल्पये-
 त् ॥ हस्तएव चात्र प्रधानतमस्तदधीनत्वाद्यंत्रशस्त्राणां ॥ तत्र
 दीर्घहृत्स्वस्थूलवक्रतनुवक्रविपमप्राक्षग्राहिशिथिलता इत्यष्टौ यंत्र-
 दोषाः ॥ तथाऽऽद्याः पंच कुंठखंडाखरधारताश्चेत्यष्टावेव शस्त्रदोषाः ॥
 अन्यत्र करपत्रात् ॥ तत्र क्षारेण पापितं शस्त्रं शरशल्यास्थिच्छेदने-
 पूर्वकेन मांसच्छेदने तैलेन पाटनभेदनेषु सिराव्यधन्नायुच्छेदनेषु च
 प्रयुंजीत ॥ धारा पुनश्छेदनानामासुरी लेखनानामर्द्धमासुरी व्य-
 धनानां विस्त्रावणानां च कौशिकी ॥ तेषां छेदनभेदनलेखनानां हं-
 तंसाधारणे भागे प्रदेशिनीमध्यमांगुष्ठैः सुसमाहितं गृण्हीयात् ॥
 हंताग्रे विस्त्रावणानि ॥ प्रदेशिन्यंगुष्ठकाभ्यां हस्ततलमच्छादितहं-
 ताद्यं व्रीहिमुखं मुखे ॥ मूलेष्वाहरणार्यानि ॥ पाशस्योपरि मध्ये
 संदंशं कर्तरी च ॥ शेषाण्यपि यथायोगं क्रियासौकर्येण ॥ निशा-
 नी तु तेषां सुश्लक्ष्णशालिका भावमुद्रप्रभा ॥ धारासंस्थापनं च
 शास्त्रमलीफलकं ॥ मन्त्राधिगतशास्त्रोऽप्यरुतयोग्यः सुबहुशो वाऽप्य-

दृष्टकर्मां शस्त्रकर्मणि प्रवर्त्तेत । सिरास्त्रायुमर्मादिव्याप्तत्वाद्देहस्य ॥
 तस्मात्सरोमचर्मपुष्पफलालाबुत्रपुसोदकपंकपूर्णदृतिवस्तिवर्धमांस-
 पेशिकोत्पलनालादिषु ययार्हमाहरणादियोग्यां कुर्यात् ॥ तथा घट-
 पार्श्वस्रोतस्यंभोभिः पूर्णेन नेत्रेण वस्तिपीठनयोग्यां ॥ अपिच ॥
 पुक्तकारी शिपंगुभुस्तुः पुरुषं संपूर्णगात्रमविपहतमदीर्घव्याधिपीठितं
 निष्कृष्टांत्रमवहंत्यामापगायां मुंजबल्वजवेष्टितं पंजरस्थमप्रकाशे देशे
 कोथयेत् ॥ तं सम्यक् प्रकुथितं चोद्धृत्यापतदेहं कृत्वोशीरवेणुकूर्चादी-
 नामन्यतमेन शनैः शनैस्वघृष्य त्वगादीन् सर्वानेवबाह्याभ्यंतरानंगसि-
 रास्त्राभ्यादीनवपवानाचार्योपदर्शितेनागमेन चक्षुषा च लक्षयेत् ॥ इति
 शास्त्रेण यदृष्टं दृष्टं प्रत्यक्षतश्च यत् ॥ समागतं तदुभयं भूयो ज्ञानं वि-
 वर्द्धयेत् ॥ स्यान्नवांगुलविस्तारः सुषनो द्वादशांगुलः ॥ क्षौमपत्रो-
 र्णकौरोपदुकूलमृदुचर्मजः ॥ विन्यस्तपाशः सुस्पृतः सांतरोर्णास्थश-
 स्त्रकः ॥ शलाकापिहितास्यश्च शस्त्रकोशः सुसंचयः ॥ ॥ इति यंत्र-
 शस्त्रविधिर्नाम चतुस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३४ ॥

अथातो जलौकोविधिमध्यापं व्याख्यास्यामः ॥ ॥ नृपादधर्मी-
 रुत्तुकुमारबालस्थविरनारीणामष्टग्विस्त्रावणाय जलौकसो योजयेत् ॥
 तास्तु द्विविधाः सविषा निर्विषाश्च ॥ तत्र दुष्टांबुसर्पमंडूकमत्स्यादिश-
 वक्रोयमूत्रपुरीषजा रक्तश्वेतातिरुष्णतनुस्थूलचपलपिच्छिलाः स्थूल-
 मष्पारोमशाः शक्रापुधवद्विचित्रोर्ध्वराजीचिना वा सविषाः ॥ तदंशा-
 द्वाहशोफपाककंदूपिटिकाविसर्पज्वरमूर्च्छांश्चित्रोत्पत्तिः ॥ तत्र विष-
 पित्तरक्तहरां क्रियां कुर्वीत ॥ पद्मोत्पलसौगंधिकादिमुगंधविमलविपु-
 लसलिलशैवालजाः शैवालश्यावा निलोर्ध्वराजयो हृत्ताश्च निर्विषाः ॥
 सर्पासां च परं प्रमाणमष्टादशांगुलानि ॥ तत्र चतुःपंचषडंगुला नृषु यो-
 जयेत् ॥ गजवाजिष्वपराः ॥ ताः मुकुमारास्तनुत्वचोऽत्यशिरस्क

बृहदधरकायाश्च स्त्रियः॥ विपरीताः पुमांसोऽर्द्धचंद्राकृतिपुरोदत्ताश्च॥
 तत्र बहुदोषेषु चिरोत्थितेषु चामयेषु पुमांसो योजयितव्याः ॥ स्त्रियो
 विपरीतेषु॥ जलौकसस्त्वार्द्रचर्माद्युपायैर्गृहीत्वा सुरभिपंकगर्भे नवे घटे-
 स्थापयेत् ॥ शृंगाटककसेरुकशालूकशैवालमृणालवल्लूरमृत्प्रापुष्कर-
 बीजचूर्णं स्वादुशीतस्वच्छं च तोयमन्नपानार्थं ताभ्यो दद्यात् ॥ ला-
 लादिकोथपरिहारार्थमेव च ज्वहाब्जहात्पूर्वमन्नपानमपनीयान्यत्प्र-
 क्षिपेत् ॥ पंचाहाश्च तद्विधेषु घटांतरे ताः संचारयेत् ॥ तासां तु
 दुष्टशोणितसम्यग्धमनात्प्रततपातनाच्च मूर्च्छा भवति ॥ तासामंभो-
 मिः पूर्णभाजनस्थानामचेष्टयाऽऽहारानभिलाषेण च ज्ञात्वा ता विष-
 र्जयेत् ॥ इतरास्तु हरिद्रासर्पपकल्कांभसि मुक्तपुरीषा अवंतिसोमे त-
 क्ते वा पुनश्च समाश्वासिता जले सुखोपविष्टस्य सन्निविष्टस्य वा मृ-
 द्गोमयचूर्णाभ्यामनुमुखं विरुक्ष्य दंशदेशं योजयेत् ॥ अलगंतीषु
 क्षीरघृततवनीतरुधिरान्यतमविंदून्पसेत्प्रच्छेद्वा ॥ अश्वखुरवच्च वक्त्रं
 निवेश्योन्नतस्कंधा दशंति यदा च शिशुवच्छसंत्याशिरःस्पंदोर्मवेगैः
 पिबंति तदा मृदुयाससा प्रच्छादयेत् ॥ सेचयेच्चांभसानल्पाल्पं ॥ य-
 था च हंसः क्षीरोदकात्क्षीरमादत्ते ॥ तद्वदुत्क्लिष्टे रक्ते जलौकाः प्रा-
 ग् दुष्टमसृक् ॥ यदा च तदंगे तोदः कंडूर्वा तदा शुद्धरक्तक्षणाथम-
 पनयेत् ॥ लौल्याच्च दंशममुंचंत्याः क्षौद्रं लवणचूर्णं वा मुखे दद्या-
 त् ॥ पतितां तु तंदुलकंडनोपदिग्धगात्रां तैललवणाक्तमुखीं पु-
 च्छादामुखमनुलोमं शनैः पीडयन् सम्यग्धामयेत् ॥ ततः पूर्वव-
 त्सन्निदध्यात् ॥ सप्तरात्रं च ताः पुनर्न पातयेत् ॥ अशुद्धे तु
 रक्ते मधुना गुडेन वा दंशान्किंचिद्विघट्टयन् स्थापयेत् ॥ सुत-
 रक्तस्य च सद्यो दंशं शीताभिरद्भिः प्रक्षाल्य सर्पिःपिचुनाऽवगुंठये-
 त् ॥ स्थिररक्तं चोत्क्लिष्टशोणितशेषप्रसादनाय कपायमधुरशिशिरैः
 सघृतैः प्रदेहे प्रदिह्यात् ॥ तत्र योगादीन् सिराव्यधवदुपलक्षयेत्प्र-

तिकुर्वीत च ॥ दुष्टरक्तापगमाच्छुष्यथुशैथिल्यं दाहरागशूलोपश-
मश्च ॥ रक्तं तु पित्तेन दुष्टमलानुषटिकाभ्यां न निर्हरेदग्रिसंगाद्वात-
कफाभ्यां च दुष्टं निर्हरेत् ॥ तथा कफेन न शृगेण स्कन्धत्वाद्वात-
पित्ताभ्यां तु दुष्टं निर्हरेत् ॥ अथ प्रच्छाद्यामं तनुवस्त्रपटलावनद्धप्रां-
तेन शृगेण चूपेत् ॥ तथा प्रदीप्तपिचुगर्भाभ्यामलानुषटिकाभ्या-
मिति ॥ भवति चात्र ॥ गात्रं बध्वापरिदृढं रज्वा पट्टेन वा समं ॥
स्नायुसंध्यस्थिमर्माणि त्यजन्प्रच्छानमाचरेत् ॥ अधोदेशप्रविसृतैः
पदैरुपरिगामिभिः ॥ न गाढघनतीर्यग्भिर्न पदे पदमाचरेत् ॥ प्रच्छाने-
नैकदेशस्थं सुप्तं शृंगादिभिर्हरेत् ॥ ग्रथितं तु जलौकोत्तिरसृग्वा-
पि सिराव्यधैः ॥ प्रच्छानं पिंडिते वा स्यादवगाढे जलौकसः ॥ त्व-
क्स्थेऽलानुषटीशृंगं सिरैव व्यापकेऽसृजि ॥ वातादिधाम वा शृंगज-
लौकोऽलानुभिः क्रमात् ॥ स्नुतासृजः प्रदेहाद्यैः शीतैः स्याद्वायुकोप-
तः ॥ सतोदकं दूः शोफस्तं सर्पिपोष्णेन सेचयेत् ॥ ॥ इति जलौ-
कोविधिर्नाम पंचत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३५ ॥

अथातः सिराव्यधिविधिमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ बह्वो हि इ-
क्तावसेचनोपायाः प्रागभिहितास्तेषामन्येषां च विरेकादीनामुपक्र-
माणां तत्साध्येष्वामयेषु सिराव्यधः प्रधानं ॥ अमुना हि नै तनू-
लाः शोषमायांति केदारसेतुभेदेन शाल्यादय इव ॥ नयाच ॥ निग-
व्यधश्चिकित्साद्धं संपूर्णं वा चिकित्सितं ॥ शल्यनंत्रे स्मृतो यद्वद-
स्तिः कायचिकित्सिते ॥ यथा रक्तमधिष्ठानं विकाराणां विकारिणं ॥
अन्यन्न हि तथा दूष्यं कर्मदं प्रयमंतनः ॥ तत्रात्रुगागुरमाद्राग्नामृत्
रसारव्यमविकृतमविकृतेन तेजसा रंजितमिंद्रगोपाकारं च अगर्भादि-
गुंजाफलात्तक्तकपदसुवर्णवर्णं धौनं च त्रिज्यमानं मृत्तुनीषद्वयं
स्निग्धमशीतोष्णं गुरु पित्तकचयक्रोपोदगमनं मीम्यद्वयं द्रव्यं
रक्तमाहुस्तदा दूष्यं ॥ दोषमिति केचिन् ॥ अमृतामृत्तुनीषद्वयं द्रव्यं

विधमेव विधिबन्दाहारंविहाराभ्यासाद्विशुद्धं बलवर्णसुखापुषां योनि ॥
 इतरथा पुनः शरत्कालस्वभावादेव वा प्रदुष्टमभिष्यंदाधिमंथशुक्रार्मति
 मिररक्तराजीशिरस्तोदभेददाहकंदूकर्णरोगमुखपाकपूतिमाणास्योपदे-
 हत्वगुल्मप्लीहविद्रधिबीसर्पज्वररक्तपित्तकुष्ठपिटिकाःली५ दोषदंशशो-
 फबातशोणितरक्तमेहक्षुद्रोगाभिस्वरनाशांगगौरवसादारोचकाम्लोद्वा-
 रलवणास्पताक्रोधमोहस्वेदमदमूर्च्छासन्ध्यासकंपतंदादीनां ॥ ये च शी-
 तोष्णस्निग्धरूक्षाद्यैः सर्वदोषप्रतिपक्षैः सम्यगप्युपक्रांताः साध्या अपि
 न सिध्यन्ति ते च रक्तप्रकोपजाः ॥ तस्मात्तेष्वत्युद्रिक्तरक्तवित्तावणाप
 यथास्वं सिरां विध्येत् ॥ न तु स्नेहपीतकृतपंचकर्मान्यतमगर्भिणीसूति
 काजीर्णिकामलाक्लीबोनपोडशातीतसप्ततिवर्षाभिधातातिश्रुतरक्तादु-
 ष्टरक्तातिस्निग्धास्त्रिजातिस्त्रिजाक्षेपकपक्षाघातातिसारछर्दिश्वासकां-
 सोदररक्तपित्तार्शःपांडुरोगसर्वांगशोफपीडितानां ॥ न चान्वधनीयार्थं
 त्रितानुत्थिताः सिरा न तिर्यङ् चान्तिशीतोष्णवाताश्रेषु ॥ तत्र स्नेह-
 पीतादिषु सम्यग्बिद्धा अपि सिरा न स्वंत्यतिस्वन्ति वा ॥ सम्यक्
 स्निग्धस्त्रिजस्य पुनर्नवीभूता दोषाः शोणितमनुप्रविष्टाः सम्यक् प्रच्य-
 वन्ते ॥ न त्वेवं निषेधो विषसंस्पर्शोपसर्गात्ययिकन्याधिषु ॥ प्रति रोगे तु
 व्यर्थं प्रति विभागः ॥ शिरोनेत्ररोगेषु ललाटधा उपनास्याऽपांग्या
 वा ॥ कर्णरोगेषु परितः कर्णौ ॥ नासारोगेषु नासाग्रे प्रतिश्याये तु
 नासाललाटस्थाः ॥ मुखरोगेषु जिह्वापृष्ठतालुहनुगाः ॥ जत्रूर्ध्वं ग्रंथिषु
 ग्रीवाकर्णशंखमूर्द्धगाः ॥ अपस्मारे हनुसंधिमध्यगाः ॥ उन्मादे तूरोपांग-
 ललाटगाः ॥ विद्रघौ पार्श्वशूले च पार्श्वकक्षास्तनंतरस्थाः ॥ चतुर्थके
 स्कंधाधोगतानामन्यतरपार्श्वाश्रयां ॥ तृतीयकेऽस्योरंतरे त्रिकसंधि-
 मध्यगतां ॥ प्रवाहिकायां शूलिन्यां श्रोण्योः समंताद्यंगुले ॥ निर्ह-
 तोपदंशशुक्रन्यापत्सुमेद्रे ॥ गलगंडऊरुमूलसंश्रितां ॥ गृध्रस्यां जानु-

संधेरुपर्यधो वा चतुरंगुले ॥ अपच्यामिद्रवस्तेरधस्ताद्वंगुले ॥ कोष्ठ-
 कशीर्षसक्थिवातरुजासु गुल्फस्योपरिचतुरंगुले ॥ श्लीपदेषु यथास्वं
 वक्ष्यते ॥ पाददाहहर्षचिप्यवातरोगितवातकंटकविपादिकापाददा-
 रीप्रभृतिषु पादरोगेषु क्षिप्रमर्मणउपरिष्ठात् द्व्यंगुले ॥ एतेनेतरसक्थि-
 बाहू च व्याख्यातौ ॥ विशेषतस्तु वामबाह्वभ्यंतरतो बाहुमध्ये ह्रीहो-
 दरे ॥ एवमेष च दक्षिणबाहौ यरुदाख्ये ॥ तथा कासश्वासयोरप्या-
 दिशन्ति ॥ गृध्रस्यामिव विश्वाच्यां ॥ बाहुशोपावबाहुकयोरप्येके ॥
 अदृश्यमानासु चैतास्वतिप्रवृद्धन्याधेरन्यन्याध्युक्तानामपि यथासर्ज-
 न्यधः ॥ प्रागेव चोपकल्पयेच्छयनासनोदकुंभवस्त्रपद्मादि ॥ तथा-
 यथालाभं च तगरैलाशीतशिवकुष्ठपाठाविडंगभद्रदारुत्रिकटुकागार-
 धूमहरिद्रार्काकुरनक्तमालचूर्णमसृक्स्त्रावणाय ॥ असृक्स्थापनाय
 च रोधमधुकप्रियंगुपत्तंगैरिकरसांजनशाल्मलीशंखयवगोधूममाप-
 चूर्ण ॥ वटाश्वत्थाश्वकर्णपलाशविभीतकसर्जार्जुनधन्वनधातकी-
 सालसारारिमेदतिदुक्तत्वगंकुरनिर्यासश्रीवेष्टकमृत्कपालमृणालांजन-
 चूर्ण ॥ क्षौममपीलाक्षासमुद्रफेनचूर्णं वा तथाऽन्यच्चातिसुतरक्तव्याप-
 त्प्रतीकारोपकरणं ॥ सज्जोपकरणो हि न वैद्यो मोहमामोति ॥ अथ
 कनस्वस्त्यपनमातुरं व्याधिवलसात्म्याद्यपेक्ष्य स्निग्धं जांगलसं य-
 प्रागं च पाययित्वा मुहूर्तमात्रमाशवासितं पूर्वाण्हेऽपराण्हे वाऽगारा-
 तपोष्णवाष्पान्यतमस्विन्नं जानूच्छ्रिते मृदावासने जानुनिहितकूर्परं
 समस्त्यतपादं प्रत्यादित्यमुपवेशयेत् ॥ केशांते च ह्योतचर्मवल्कपद्मा-
 न्यतमेन बन्धीयात् ॥ ततश्चायतेन वस्त्रांगुष्ठगर्भेण मुष्टिद्वयेनानुरो-
 यथास्वं मन्ये निपीडयेदंतैश्च दंतान् गंडौ चाध्मापयेत् ॥ पुरुषश्चैनं
 पृष्ठतो वस्त्ररुकाटिकांतरन्यस्तवामप्रदेशिनीको नातिगाढं ग्रीवायां
 परिक्षिप्य वेष्टयन्वस्त्रं प्राणानवाधमानो यंत्रयेत् ॥ इत्येवोऽनमृश्व-

वर्ज्यानां सिराणां व्यधने यंत्रविधिः ॥ ततश्चास्य वैद्योऽंगुष्ठनिष्ठव्या
मध्यमांगुल्या सिरां ताडयेत् ॥ उत्थितां च स्पंदमानां स्पर्शादभिल-
क्ष्य वामहस्तेन कुठारिकामूर्ध्वदंढां कृत्वा सिरामध्ये न्यस्य लक्षयित्वा
च तथैव मध्यमांगुल्या ताडयेदंगुष्ठोदरेण वा पीडयेत् ॥ गूढबहलत्वक्प्र-
तिच्छन्नायामंगुष्ठापीडनादुन्नमनमुपलक्षयेत् ॥ उत्काशनेन क्रोधसंरंजेण
चापूर्यते सिराः ॥ अंगुष्ठेन तु नासाग्रमुन्नमय्य ब्रीहिमुखेनोपनासिकां
विधेत् ॥ उन्नमितविदष्टाग्रजिह्वाधो जिह्वायाः ॥ विहतास्पस्य
तालुनि दंतमूले च ॥ ग्रीवासिरासु स्तनयोरुपरि यंत्रं ॥ उदरोर-
सोः प्रसारितोरस्कस्योन्नमितशिरसः ॥ बाहुभ्यामालंबमानस्य पा-
र्श्वयोः ॥ उन्नमितमेढ्रस्य मेढ्रे ॥ श्रोणीपृष्ठस्कंधेषून्नमितपृष्ठस्या-
वाक्शिरस उपविष्टस्य ॥ विश्वाचीगृध्रस्योरनाकुंचिते कूर्परे जानु-
नि वा सुखोपविष्टस्य गूढांगुष्ठवद्धमुपेर्व्यधनीयप्रदेशस्योपरि चतु-
रंगुले ह्योताद्यन्यतमेन बध्वा हस्तसिरां ॥ एवमेकपादं सुस्थितं स्था-
पयित्वाऽन्यपादमीपत्संकुचितं तस्योपरि निधाय जानुसंधेरधो ह-
स्ताभ्यामांगुलं निपीड्य पूर्ववद्ध्वा पादसिरां व्यधेत् ॥ तत्रतत्र
च तैस्तेरुपापैर्विकल्प्य यंत्रयेत् ॥ तत्र मांसलेज्ववकाशेषु यवमा-
त्रं ब्रीहिमुखेन ॥ अतोऽन्यथाऽर्द्धयवमात्रं ब्रीहिमात्रं वा ॥ अस्त्रा-
मुपरि कुठारिकयाऽर्द्धयवमात्रं ॥ सर्वत्र चानुत्तानावगाढमृज्वसंकी-
र्णं समं मर्माद्यनुपधाति सिरामध्ये शस्त्रमाशु पातयेत् ॥ एकप्रहारा-
भिहता धारया या स्रवेदसक् ॥ मुहूर्तं रुद्धा तिष्ठेच्च सम्यग्विद्धेति
तां विदुः ॥ अल्पकाठं बहुत्यल्पं दुर्विद्धा तैलचूर्णनैः ॥ सशब्दम-
तिविद्धा तु स्रवेदुःखेन धार्यते ॥ सम्यग्विद्धानामपि च सिराणाम-
बहनकारणानि मूर्छां भयं यंत्रशैथिल्यमतिगाढत्वमत्याशितताक्षा-
मत्वं कुंठशस्त्रव्यधो मूर्त्रिलोच्चारितत्वं दुःखिन्नता कफाघृतव्रणदा-
रता चेति ॥ अथाप्रवृत्तिकारणं यथाम्बुमुपलक्ष्य प्रतिकुर्यात् ॥ तग-

रादिचूर्णेन च तैललवणप्रगाढेन सिरामुखमवचूर्णयेत् ॥ पृष्ठमध्ये चा-
 तुरं पीडयेत् ॥ एवं साधु वहति ॥ सम्यक्प्रवृत्ते तु कफानिलोपशमर-
 क्ताविच्छेदार्थमुष्णलवणतैलत्रिबिंदुभिः सिरामुखं सिंचेत् ॥ अग्रे स्र-
 वति दुष्टासं कुमुंभादिव पीतिका ॥ सम्यक् सुत्वा स्वयं तिष्ठे-
 च्छुद्धं तदिनि नाहरेत् ॥ यस्य तु स्रवति रक्ते मूर्छा जायते
 तस्य विमुच्य यंत्रं शीतसलिलार्द्रपाणिस्पर्शेन व्यजनवायुना
 श्रोत्रमुखेन वचसा समाश्वासयन्नुपशमय्य मूर्छा पुनः स्थावयेत् ॥
 पुनः पुनर्मूर्छत्यपरेद्युत्पद्ये वा ॥ परमं तु रुधिरावसेचनप्रमाणं प्रस्यः
 ॥ अतोऽन्यथा व्याधिदेहर्तुबलमपेक्षेत ॥ तत्र फेनिलमरुणं श्या-
 वमच्छं रूक्षमस्कंदि कपायरसं लोहगंधि वेगस्त्रावि शीतं च रक्तं
 वातात् ॥ गृहधूमांजनोदककृष्णं पीतं हरितं विस्रं मत्स्यगंधि कदु-
 त्वान्मक्षिकाऽनिष्टमौष्ण्यादस्कंदि सचंद्रकं गोमूत्राभं पित्तात् ॥ को-
 विदारपुष्पगैरिकोदकपांडु शीतं स्निग्धं स्कंदि घनं पिच्छिलं तंतुमद्भ-
 णद्वारावसादि लवणरसवसागंधि च कफात् ॥ हृद्दसंकीर्णं संसर्गात् ॥
 कंसनीलमाकुलं दुर्गंधं च सन्निपातात् ॥ शुद्धमुक्तं प्राक् ॥ ततः स्नुत-
 रक्तस्य व्यधमनुलोममंगुष्ठेनापरुष्य शनैर्यत्रमपनीयाश्वासयेत् ॥ सतैलं
 च ह्योतं सिरामुखे दत्वा वप्रीयात् संवेशयेच्चैनं ॥ अतिष्ठति तु रक्ते सिरा-
 मुखं संधातुं पूर्वोक्तैश्चूर्णैरवचूर्ण्यागुल्मग्रेण पीडयेत् ॥ शाल्युपोद-
 कापिच्छांवा व्रणमुखे दत्वा गाढं वप्रीयान्मधूच्छिष्टप्रलिसं वा पटं ॥
 शीतांबुना वा सिंचयेत् ॥ शीतमधुरकपायान्नपानैः सेरुप्रदेहप्रवा-
 तवेश्मभिर्वा स्कंदनायोपचरेत् ॥ पद्मकादिकाथं शर्करामधुमधुरं क्षी-
 रमिक्षुरसमेणहरिणाजोरश्महिषवराहाणामन्यतमस्यसिरां विध्वा रु-
 धिरमांघ्र्यं घृतमृष्टं वा पानं दद्यात् ॥ तेनैव वा दर्शपादमृदितेनानुवासा-

येत् ॥ स्निग्धैश्च यूपरसैर्भोजयेत् ॥ व्यधादनंतरं वा पुनस्तामेव सिरां-
विध्येत् ॥ सर्वथा चानवतिष्ठमाने पाचनाय क्षारं दद्यात् ॥ संको-
चयितुं वा सिरामुखं तप्तशलाकया दहेत् ॥ न च क्षणमप्युपेक्षेत ॥
क्षीणरक्तस्य हि वायुर्मर्माण्युपसंगृह्य मूर्च्छासंज्ञानांशशिरःकंपभ्रम-
मन्यास्तंभापतानकहनुश्रंशहिष्मापांडुत्ववाधिर्यधातुक्षयाक्षेपकादी-
न्करोति मरणं वा ॥ प्राणाः प्राणमृतां रक्तं तत्क्षयात् क्षीयतेऽन-
लः ॥ वर्द्धतेचानिलस्तस्माद्युक्त्या बृंहणमाचरेत् ॥ अशुद्धं तु रक्त-
मपराहेऽन्येषुवा पुनः स्थापयेत् ॥ ततोऽपि शोषं सर्वथा वाऽस्य विल्ला-
व्यरक्तस्य शीतसेकप्रदेहविरेकोपवासस्निग्धमधुरान्नपानैः प्रसादये-
त् ॥ मांसमात्रं वा स्नेहादिभिरुपचर्य पुनर्विध्येत् ॥ दुर्व्यधातिव्य-
धकुट्टिततिर्यग्व्यधादेर्व्यधदोषाद्वापदो याः स्युस्ता यथास्वं साधयेदि-
ति ॥ भवति चात्र ॥ उन्मार्गणा यंत्रनिपीडनेन स्वस्थानमायांति पु-
नर्न यावत् ॥ दोषाः प्रदुष्टा रुधिरं प्रपन्नास्तावद्धिताहारविहारभा-
क् स्यात् ॥ नात्पुष्णशीतं लघुदीपनीयं रक्तेऽपनीते हितमन्नपानं ॥
तदा शरीरं ह्यनवस्थिताहगग्रिर्विशेषादिति रक्षितव्यः ॥ प्रसन्नव-
र्णैर्द्रियमिन्द्रियार्थानिच्छंतमव्याहतपक्षवेगं ॥ सुखान्वितं पुष्टिबलोप-
पन्नं विशुद्धरक्तं पुरुषं वदन्ति ॥ ॥ इति सिराव्यधविधिर्नाम पट्-
त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३६ ॥

॥ अथातः शल्याहरणविधिमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ ॥ त्रि-
विधा गतिः शल्यानामृर्ध्वमधस्तिर्यक्च ॥ सा पुनः प्रत्येकमृजुवक्र-
भेदेन द्विधा ॥ तत्र ध्यामं पिडिकाचितं शोफवेदनावंतं मुहुर्मुहुः
शोणितास्त्राविणं बुद्धदबदुद्गतं मृदुमांसं च व्रणं सशल्यं विद्यात् ॥
विशेषतस्तु त्वग्गते शल्ये विवर्णः शोफो भवत्यायतः कठिनश्च ॥
मांसगते शोफाभिद्विद्धिः शल्यमार्गानुपसंरोहः पीडनासहिष्णुता चो-
पः पाकश्च ॥ पेयंतरस्थे शोफयर्जं मांसप्राप्तवन् ॥ सिरागते मिराध्मानं

शूलं च ॥ स्नायुगे स्नावजालाक्षेपणं संरंभश्चोपरुक् ॥ स्नोतोगते स्नो-
 तसां । स्वकर्मगुणहानिः ॥ धमनीस्थे सफेनं रक्तमीर्यन्ननिलः सश-
 ब्दो निर्गच्छत्यंगपीडा दृढामश्च ॥ अस्थिगते विविधा वेदनाः शो-
 फश्च ॥ संधिगतेऽस्थिवर्धेष्टोपरोधश्च ॥ अस्थिसंधिगतेऽस्थिपूर्णता सं-
 यपो बलवांश्च ॥ कोष्ठगते त्वाटोपानाहौ भूत्रपुरीषाहारदर्शनानि
 च व्रणमुत्पादयन्ति ॥ मर्मगते मर्मविद्धवद्यथायथं चोर्षादिष्टैः परि-
 स्त्रावैस्त्वगादिषु शल्यमुपलक्षयेत् ॥ सुक्ष्मगतिषु शल्येष्वेतान्येव-
 लक्षणान्यविस्पष्टानि भवन्ति ॥ शुद्धदेहानामनुलोमसन्निविष्टान्युप-
 रुह्यन्ते ॥ दोषप्रकोपव्याभिघातेभ्यश्च पुनः प्रचलितानि पुनरावा-
 धयन्ति ॥ तत्र त्वक्प्रनष्टे स्निग्धस्निग्धायां मृन्मापयवगोधूमगोमयचू-
 र्णमर्दितायां त्वचि यत्र संरंभो वेदना वा भवति यत्र वा स्त्यानं सर्पि-
 निहितमाशु विलीयते प्रलेपो वा विशुष्यति तत्र शल्यं जानीयात् ॥
 मांसप्रनष्टे स्नेहादिभिः क्रियाभिरानुरमुपपादेयत् कर्शितस्य च शिथि-
 लीभूतमनवबद्धं क्षुभ्यमानं यत्र संरंभं वेदनां वा जनयति तत्र शल्यं ॥
 एवं कोष्ठास्थिपेशीविवरेष्वपि ॥ सिरास्नोतोधमनीस्त्रावप्रनष्टे खंडचक्रं
 रधमश्वपुक्तमारोह्यातुरं विपमेऽध्वनि शीघ्रं नयेत् ततः संरंभादिति-
 र्जानीयात् ॥ संधिप्रनष्टे स्नेहस्वेदोपपन्नान् संधीन् प्रसारणाकुंचनब-
 धनपीडनैरुपचरन् पूर्ववदवगच्छेत् ॥ अस्थिप्रनष्टे स्निग्धस्निग्धान्य-
 स्थीनि बंधनपीडनाभ्यां भृशमुपचरंस्तदुपलक्षयेत् ॥ मर्मप्रनष्टेऽ-
 प्यनन्यज्ञावान्मांसादिभ्यो मर्मणामुक्तं परीक्षणं भवति ॥ सामान्य-
 लक्षणं तूच्छतृहस्तिस्कंधाश्वद्रुमारोहणद्रुतयानलंघनप्लवनन्यायामैर्ज-
 षोद्गारकासक्षवथुष्ठीवनहसनप्राणायामैर्मलशुक्रोत्सर्गैर्वा यत्र संरंभो
 वेदना वा भवति यत्र वा स्वल्पेऽप्यायासे स्वापो गौरवं घटनं शोफो-
 वा स्यात्तत्र शल्यमादिशेत् ॥ समासतश्चतुर्विधं शल्यं भवति वृत्त-
 दित्रिचतुष्कोणभेदेन ॥ तददृश्यमानं व्रणसंस्थानादनुमिमीत ॥ सर्व-

शल्यानी तु महतामाहरेण द्वेवोपायौ प्रतिलोमोऽनुलोमश्च ॥ तत्र
 प्रतिलोममवाचीनमानयेदनुलोमं पराचीनं ॥ तिर्यग्गतं यतः सुखा-
 हार्यं भवति ततश्चिच्छोपहरेत् ॥ प्रतिलोममनुत्तुङ्घितं छेदनीयमुखं-
 च शल्यं न निर्घातयेत् तथा कक्षावंक्षणोरपशुकांतरपतितानि नैव
 चाहरेत् ॥ विशल्यघ्नमर्मप्रविष्टं प्रनष्टं वा शोफवेदनापाकविरहितं ॥
 अथ ह्रस्वप्राप्यं शल्यं हस्तेनाहरेत् ॥ तदशक्यं यथायथं यंत्रेण ॥
 तथाप्यशक्यं शस्त्रेण विशस्य ततो निर्लोहितं व्रणं कृत्वाऽग्निघृत-
 प्रभृतिभिः स्वेदयित्वाऽवदह्य तर्पयित्वा सर्पिर्मधुभ्यां बध्वाऽऽचारिक-
 मादिशेत् ॥ सिरास्त्रावलभं शलाकाग्रेणाभिमोच्यापहरेत् ॥ हृदये-
 ऽभिवर्तमानं शल्यं शीतजलादिभिरुद्देजिनस्यापहरेद्यथामार्गं दुरा-
 हरं ॥ अन्यतोऽप्यवबध्यमानं पाटयित्वापहरेत् ॥ अस्थिविवरप्रवि-
 ष्टमस्थिविदष्टं वाऽवगृह्य पट्यां पुरुषं यंत्रेणापकर्षयेत् ॥ अशक्यमे-
 वं वा बलवद्भिः सुगृहीतस्य यंत्रेण वा ग्राहयित्वा शल्यं वारंगं प्रति-
 शुज्य वा धनुर्गुणैरेकतो बध्वाऽन्यतश्च पंचांग्ना सुसंयतस्याश्वस्य व-
 ऋकटके बधीयात् ॥ अथैनमेवं कशया ताडयेद्यथोन्नमयन् शिरो
 वेगेन शल्पमुद्धरति ॥ दृढां वा वृक्षशाखामवनम्य तस्यां पूर्ववद्ध-
 ध्वोद्धरेत् ॥ दुर्यलं वारंगं वा कशाभिर्बध्वा ॥ श्वयधुप्रस्तवारंगमुत्पी-
 ढ्य श्वयधुं ॥ अदेशोत्तुङ्घितमश्ममुद्गरप्रहारेण विचाल्य यथामार्गमे-
 व ॥ कर्णवतु यंत्रेण विमृदितकर्णं कृत्वा नाडीयंत्रेण वा बहुमुखेन
 यथास्वमुपसंगृह्य शलाकायंत्रेणानेन वा पूर्ववदाहरेत् ॥ अनुलो-
 ममकर्णमनल्पव्रणमुखमयस्कांतेन ॥ पकाशयगतं विरेचनेन ॥ वात-
 विण्मूत्रगर्भसंगं प्रवाहणेन ॥ दुष्टवातविपस्तन्यास्थविषाणादिचूर्णेन
 ॥ कंठस्रोतोगतं तु शल्ये विसासंसक्तं सूत्रं कंठे प्रवेशयेत् ॥ अथ
 तद्गृहीतं विज्ञाय शल्यं सममेव सूत्रं विसं चाक्षिपेत् ॥ विसाभावे
 मृणालेष्वायमेव विधिः ॥ जानुपे तु कंठसक्ते कंठे नाडीं प्रवेशये-

तया चाग्नितप्तां सूक्ष्ममुखीं शलाकां ॥ अथ तां गृहीतशल्यां शी-
 ताभिरग्निः परिपिच्य स्थिरीभूतामाहरेत् ॥ अजातुपेप्येवमेव तप्तां
 जतुमधूच्छिष्टान्यतरप्रदिग्वां शलाकां ॥ मत्स्यकंटकमन्यद्वा तादृग-
 स्थिशल्पं कंठेऽवलम्बं सूत्रेण सूत्रछोतेन वा वेष्टितयाऽगुल्याऽपहरेत् ॥
 अथवा केशोंदुकं दृढदीर्घसूत्रवद्धं द्रवोपहितं पाययेद्दामयेच्च ॥ वमत-
 श्च शल्यैकदेशसक्तं सूत्रं सहसैवाक्षिपेत् ॥ मृदुना वा दंतधावनकूर्चेना-
 भिहरेत् ॥ प्रणतो वा प्रणुदेत् ॥ वालोडे विलम्बे तद्वत्कंटकं ॥ क्षतकं-
 ठश्च त्रिफलाचूर्णं मधुघृतसितोपेतमनुकंठयन् लिह्यात् ॥ अपां पूर्णं
 पुरुषमवाक्शिरसमग्रपीडयेद्भुनुयाद्दामयेच्च भस्मराशौ वा निखन्या-
 दामुखात् ॥ अन्यथा ह्युन्मार्गगाभिरग्निराध्मानकासश्वासपीनसैर्द्रि-
 योपघातज्वरादयः श्लेष्मविकारा मृत्युश्च ॥ तत्र यथास्वं प्रतिकुर्यात् ॥
 ग्रासशल्पमंबुना प्रवेशयेत् स्कंधे वा मुष्टिनाऽभिहन्यात् ॥ कंठस्थं
 श्लेष्माणमन्नलवं वा प्रथमनोत्काशनावकाशनैर्निर्वमेत् ॥ सूक्ष्ममक्षि-
 शल्पं लेखनोपधमनवालजलवस्त्रजिह्वाभिरपनयेत् ॥ तथा निर्भुज्य
 चर्मं वर्त्मगतमपनीय घोष्णांबुवाप्पस्वेदं समधुमधुककाथेन सर्पिषा च
 परिपेकं कुर्यात् ॥ त्वयमपि च शल्पमश्रुक्षवधुकासोद्गारमूत्रपुरीषानि-
 लैर्नयनादिभ्योऽगावयवेभ्यः पतति ॥ कीटे कर्णस्रोतःप्रविष्टे तोदो
 गौरवं भरभरायणं च भवति स्पंदमाने चाभ्यधिकं वेदना ॥ तत्र सल-
 षणेनांबुना मधुसुक्तेन मथेन वा सुखोष्णेन पूरणं ॥ निर्गते च कीटे त-
 दुत्सर्जनं ॥ तत्रैव तु मृते पाककोथक्लेदा भवन्ति ॥ तेषु कर्णस्रावोक्तं कु-
 र्यात्प्रतिनाहोक्तं च ॥ तोयपूर्णं कर्णं हस्तोन्मथितेन तैलांबुना पूरयेत् पा-
 र्श्वानतं वा कृत्वा हस्तेनाहन्यान्नाड्या वाऽऽचूपेदिति ॥ भवति चात्र ॥
 जातुपं हेमरूप्यादिधानुजं च चिरस्थितं ॥ उष्मणा प्रायशः शल्पं देहजे-
 न विलीयते ॥ विपाणवेणुदार्ढ्यस्थिदंतवालोपलानि तु ॥ शल्यानि न
 विशीर्यते शरीरे मृन्मयानि च ॥ विपाणेष्ववयस्तालद्रागुल्यं चित्-

दपि ॥ प्रायो निर्भुज्यते तद्धि पचत्याशु पलासृजी ॥ शल्ये मां-
सावगाढे चेत्सदेशो न विदस्यते ॥ ततस्तन्मर्दनस्वेदशुद्धिकर्शनदं-
हणैः ॥ तीक्ष्णोपनाहपानान्नघनशस्त्रपदाकनैः ॥ पावयित्वा हरेच्छ-
ल्यं पाटनैपणपीडनैः ॥ शल्यप्रदेशयंत्राणामवेक्ष्य बहुरुपतां ॥ तैस्तै-
रुपायैर्मतिमान् शल्यं विद्यात्तथाऽऽहरेत् ॥ घणे प्रसन्ने प्रांतेषु नातिस्वा-
शांसहिष्णुषु ॥ अल्पे शोफे च तापे च निःशल्यमिति निर्दिशेत् ॥ का-
यएव परं शल्यं निजदोषमलाविलः ॥ शल्यशल्यं शराद्यं तु विशेषा-
त्तेन चिंतयेत् ॥ ॥ इति शल्याहरणविधिर्नाम सप्तत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३७ ॥

अथातः शस्त्रकर्मविधिमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ ॥ द्विविधेऽपि
हि व्याधावुपायापेक्षे निजआंगतौ वा भेषजविपयातीते शस्त्रकर्म प्रयु-
ज्यते ॥ स चामयः प्रायेण श्वयधुपूर्वको भवति ॥ अतः शोफावस्थ-
स्यैव वातकफपित्तरक्तसंसर्गसन्निपातात्मकतामुपलक्ष्य पाकमयाद्य-
थास्त्रमुपवासलेपसेकासृद्धोक्षकपायघृतपानशोधनानि प्रयुंजीत ॥
तथाप्यनुपशाम्यति प्रविलयनं ॥ अविलीयमाने चोपनाहनं ॥ तत्र
शोफस्यामलक्षणमल्पताऽल्पोष्मरुजत्वं त्वक्सवर्णता स्थैर्यं च ॥
पच्यमानस्तु विवर्णो बस्तिरिवाततः संरंभशूलरागदाहोपारुचितृष्णा-
ज्वरारतिस्पर्शासहत्वानिद्रतासमन्वितो विष्यंदयति सर्पिः शोषयति प्र-
वेहं सर्पपकल्कोपलिप्तइव चिमचिमायते पिपीलिकाभिरिव संसृज्य-
मे पीडयतइव पाणिना ऽवपाटयतइवांगुल्या ताडयतइव दंडेन तुघत
इव सूचीभिर्भिद्यतइव शक्तिभिश्छिद्यतइव शस्त्रेण दश्यतइव वृश्चि-
कैर्दह्यतइवाभिलाराभ्यां मध्यतइवोल्मुकेन ॥ पक्वे तु गतवेगत्वं प्रमृष्टा-
नतां त्वक्शिथिलता बलीप्रादुर्भावः पांडुता मध्योन्नतताऽंगुल्यवपी-
डितमुक्ते प्रत्युन्नमनं बस्ताविवोदकस्य पूयस्य संचरणं कंडूसंरंभशूला
पुपशमश्च ॥ शूलं नर्तेऽनिलाद्वाहः पित्ताच्छोफः कफोदयात् ॥ रागो
रक्ताच्च पाकः स्यादतो दोषैः सगोणितैः ॥ पाकेऽतिवृत्ते मुपिरस्तनु

त्वग्दोषमक्षितः ॥ प्लीभिराचितः श्यावः शीर्यमाणतनूरुहः ॥ कफजे-
 षु तु शोफेषु केषुचिद्वर्गभिरत्वाद्रक्तमेव विपच्यते ॥ ततश्चास्पष्टं पक्व-
 लिंगं भवति ॥ यत्र हि त्वक्सावर्ण्यं शीतशोफताऽल्परुजताऽश्मवच्च
 घनता न तत्र मोहमुपेयात्तं रक्तपाकमित्याचक्षते ॥ अथैनं सम्यक्-
 पक्वमवधार्य सौरुद्रद्वबालदुर्बलक्रीवक्षीणगर्भिणीविपार्दितशस्त्राक्षमे-
 षु पाकोद्धतदोषेषु च पीडितेषु संधिमर्माश्रितेष्वल्पेषु वा शोफेषु ती-
 क्ष्णोष्णद्रव्यैर्दारुणं कुर्वीत ॥ इतरेषु पादनं ॥ आमपादने सिरास्त्रायु-
 न्यापादनं शोणिनातिप्रवृत्तिर्वदनाभिद्विद्विखदरणं क्षतविसर्पो वा-
 स्यात् ॥ तिष्ठन्नंतः पुनः पूयः सिरास्त्राय्वहगामिपं ॥ विद्वद्धो दहति
 क्षिप्रं तृणोलपमिवानलः ॥ यश्चिन्नस्याममज्ञानाद्यश्च पक्वमुपेक्षते ॥
 श्वपचाविव विज्ञेयौ तावनिश्चितकारिणौ ॥ प्राक् शस्त्राद्भोजयेदिष्टं
 मद्यं तीक्ष्णं च पाययेत् ॥ न भूर्च्छत्यन्नसंयोगान्मत्तः शस्त्रं न बुध्य-
 ते ॥ अन्यत्र मूढगर्भोदराश्मरीमुखरोगेभ्यः ॥ अथोपद्धतयंत्रशस्त्र-
 क्षाराग्निजांबवौष्ठपिचुष्टोतपत्रसूत्रचर्मपट्टमधुमेहकपायालेपकल्कसे-
 कोदकुंभीशीतोष्णोदककटाहव्यजनादिष्वणोपयोगि सर्वोपकरणमा-
 स्तृत्तशपनीयमुपस्थितमेहवलवदवलंदकपुरुषमिष्टेऽहनि मुहूर्ते च
 बध्यक्षतान्नपानरुक्मरत्नाचिंतविप्रं प्रणतेष्टवेवतं भुक्तवंतमातुरं प्राङ्मु-
 खमुपवेश्य संवेश्य च यंत्रयित्वा प्रत्यङ्मुखो वैद्यो मर्मसिरास्त्रायुसं-
 ध्यस्थियधमनी. परिहरन्ननुलोमं शस्त्रं निदध्यादापूयदर्शनात्सरुदेवाहरे-
 च्छस्त्रमाशु च ॥ महत्त्वपि च पाकेषु द्वांगुलं शस्त्रपदमुक्तं ॥ द्वांगुलांतरं
 त्र्यंगुलांतरं वा ऽभिसमीक्ष्य विवृते प्रदेशे वामप्रदेशिन्याऽन्वेपित्वा
 नातिविवृते गंभीरे मांसले चैषण्या विपरीते करीरादिनालेनातिसंवृते
 सूकरवालेन ॥ यतो गतां गतिं निद्यादुत्संगो यत्र यत्र च ॥ तत्र
 तत्र मणं कुर्यात्सुविभक्तं निराशयं ॥ आयतं च विशालं च यथादो-

पो न तिष्ठति ॥ शौर्यं माशुक्रिया तीक्ष्णं शस्त्रमस्त्रेदवेपथू ॥ असंमोहश्च वैद्यस्य शस्त्रकर्मणि शस्यते ॥ तत्र भ्रूगंडलाटाक्षिकू-
 दौष्ठदंतवेष्टमन्याकंठजत्रुकक्षाकुक्षिबंधनेषु तिर्यक्छेदइष्ट ॥ अन्यत्र
 तु सिरास्त्रायूपघातोऽतिवेदना चिराद्व्रणसंरोहो मांसकंदी च तिर्यक्छे-
 दान्द्रवंति ॥ ततः शस्त्रमवचार्य शीताभिरद्भिरातुरमाश्वस्य समंता-
 त्प्रतिपीडयांगुल्या व्रणमभिप्रक्षाल्य कपायेण व्रणात्छोतेनांमोऽप-
 नीय वेदनारक्षोघ्नेर्गुग्गुल्वगुरुसर्जरसवचागौरसर्पपाहिगुलवणनिंबपत्रैः
 सघृतैर्व्रणं धूपयित्वा यथास्वमौपधेन मधुघृततिलकल्कैश्च दिग्धां व-
 र्तिं प्रणिधाय कल्केन पूरयित्वा नातिभृष्टयवसक्तुभिघृताकैर्भाजनांते-
 ऽभसा दक्षिणांगुलीभिः सुमृदितैरवच्छाद्य घनां कवलिकां दत्वा सज्य-
 दक्षिणान्यतरपार्श्वे मृदुमनाविद्धमसंकुचितमृजुपट्टं निवेश्य बध्नीया-
 त् ॥ वातश्लेष्मोद्भवांस्तत्र द्विस्त्रिर्वा वेष्टयेद्व्रणान् ॥ सकृदेव परिक्षिप्य
 पित्तरक्ताभिघातजान् ॥ शस्त्रक्षतरुजायां तु प्रततायां यष्टीमधुकस-
 पिपोप्पेन व्रणं सिंचेत् ॥ उदकुंभाच्चापो गृहीत्वा भोक्षन् परितो पाच-
 कार्यपणैशवर्षादिभिरस्य रक्षां कुर्याद्रक्षोभिभवनिषेधार्थं ॥ तेभ्यश्च
 बलिमुपहरेत् ॥ धारयेच्च शिरसा ॥ लक्ष्मीं गुहामतिगुहां जटिलां ब्र-
 ह्मचारिणीं ॥ यचां छत्रामतिच्छत्रां दूर्वां सिद्धार्थकानपि ॥ गुग्गुलवा-
 दिभिरेवं शयनासनादि हिरन्हो धूपयेत् ॥ तथा स्नेहोक्तं दिनचर्याक्त-
 माचारमनुवर्तेत ॥ विशेषतश्च दिवास्वभाद्व्रणे शोफकंदूरागरुकूपूषद्व-
 द्धिः ॥ स्त्रीणां तु स्मृतिसंस्पर्शदर्शनैश्चलिते क्षुते ॥ शुके व्यवायजान्
 दोषानसंसर्गेष्ववाप्नुयात् ॥ भोजयेच्चैनं यथासात्म्यं समातीतशालिप-
 ष्टिकयवगोधूमान्वतमं मुद्गमसूराढकीसतीनयूपजांगलरसोपेतं जीवं-
 तीमुनिषण्णतंदुलीयकवास्तुकवार्ताकपटोलकारषेहकवालमूलकशा-
 कपुक्तं दाडिमामलकसैंधवसहितं सर्पिं स्निग्धं लघ्वल्पमुष्णोदकोत्तरं

च ॥ एवमस्य सम्यगाशितं जरामुपैति ॥ अजीर्णादनिलादीनां विश्र-
 मो बलवान्भवेत् ॥ ततः शोफरुजापाकदाहानाहानवामुयात् ॥ नवधा-
 न्यमापकलायकुलत्थनिष्पावशिबीशीतांबुमद्येलुक्षीरपिष्टतिलावैरुति
 शुष्कशाकपिशितहस्तिकाम्ललवणकंदुकक्षारानूपामिपाणि वर्जयेत् ॥
 वर्गोऽयं नवधान्यादिर्माणेनः सर्वदोषकृत् ॥ मद्यं तीक्ष्णोष्णरूक्षाम्ल
 माशु व्यापादयेद्वणं ॥ बालोशौरैश्च बीज्येत न चैनं परिपद्येत् ॥ न
 तुदेन्न च कंदूयेच्चेष्टमानश्च पालयेत् ॥ स्निग्धवृद्धहिजातीनां कथाः
 शृण्वन्मन प्रियाः ॥ आशावान्पाधिमोक्षाय क्षिप्रं व्रणमपोहति ॥
 पुनश्च तृतीये ऽहनि प्रक्षालनादि पूर्ववद्व्रणकर्म कुर्यात् ॥ द्वितीयदि-
 वसे मोक्षणादादौ विग्रथितो व्रणश्चिरादुपरोहत्युग्ररुजश्च भवति ॥ न
 च विकेशिकामौषधं वाऽतिस्निग्धरूक्षमतिश्लथगाढमश्लक्ष्णं दुर्न्यस्तं
 च दद्यात् ॥ अतिमेहाक्लेदः ॥ अतिरौक्ष्याच्छेदो वेदना च ॥ अति-
 श्लयत्वादपरिशुद्धिः ॥ गाढतया संरंभः ॥ अश्लक्ष्णत्वाद्दुर्न्यासाच्च व्रण-
 वर्त्मौषधर्पणं ॥ व्रणं शोषयते शीघ्रं स्थिता ह्यंतर्विकेशिका ॥ व्यैम्लं
 तु पादितं शोफं पाचनैः समुपाचरेत् ॥ भोजनैरुपनाहैश्च नातिव्रणविरो-
 धिभिः ॥ यत्र सीत्यो व्रणस्तत्र चलास्थिशल्पपांशुतृणरोमशुष्कर-
 क्तादीन्यपोह्य विच्छिन्नं प्रविलंबि मांसं संध्यस्थीनि च यथारथाने
 सम्यक्स्थापयित्वा स्थिते रक्ते यथाहं सूच्योपहितेन स्नापुसूत्रवा-
 लान्पतमेन सीज्येत् ॥ शण्णाश्मन्तकमूर्वातसीनां वा बल्कैः ॥ सीयनवि-
 कल्पास्तुसमासेन चत्वारः ॥ गोष्फणिका तुन्नसेवन्या वेहितकं ग्रं-
 थिवंधनमिति ॥ तेषां नामभिरेवालतिविभागः प्रहारवशाच्चोपयोगः ॥
 न वाऽतिसन्निकृष्टां विप्रकृष्टामत्यल्पबहुग्राहिणीं वा सूचीं पातयेत् ॥
 एवं सम्यक्स्पृतमेवक्ष्य मधुपूतपुक्तेरंजनमधुकनिंबरोधप्रियंगुसहकी-
 फलक्षौममपीचूर्णैरवकीर्य पूर्ववद्वंषादीन्ययोजयेत् ॥ असीव्या वंशज-

वक्षःकक्षादिषु प्रचलेष्वल्पमांसेषु च वायुनिर्वाहिणोऽतर्लीहितशल्या
 विपाप्रिक्षारकृताश्च वणाः ॥ सीव्यास्तु मेदःसमुत्था मित्रालिखिताः
 कफग्रंथिरल्पपालीकः कर्णः सद्योवणाश्च ॥ शिरोललाटाक्षिकूटकर्ण-
 नासागंडौष्ठरुकाटिकाबाहूदरस्फिक्पायुप्रजननमुष्कादिष्वचलेषु मां-
 सवत्सु च प्रदेशेषु ॥ कोशदामोत्संगस्त्वस्तिकानुवेष्टितमुत्तोल्लोमंडल-
 स्यगिकायमकखट्वाचीनविबं धवितानगोफणाः पंचांगीचेति पंचदश बंध-
 विशेपाः ॥ तेषां नामभिरेवाकृतयः प्रायेण व्याख्याताः ॥ तत्र कोश-
 मंमुलीपर्वसु विदध्यात् ॥ दाम संवार्धेऽंगे ॥ उत्संगं विलंबिनि ॥ स्वस्ति
 कं संधिकूर्चभ्रूस्तनांतरकक्षाक्षिकपालकर्णेपु ॥ अनुवेष्टितं शाखासु ॥
 मुत्तोल्लो ग्रीवामेंद्रयोः ॥ मंडलं वृत्तेऽंगे ॥ स्यगिकामंगुष्ठांगुलिमेंद्राग्रमू-
 ष्टद्विपु ॥ यमकं यमलवणयोः ॥ खट्वां हनुशंखगंडेषु ॥ चीनमपां-
 गयोः ॥ विबंधमुदरोरुष्टे ॥ वितानं मूर्द्धादौ पृथुलेऽंगे ॥ गोष्फणं
 नासौष्ठचिबुकस्तविष्यपु ॥ पंचांगीं जत्रूर्ध्वमिति ॥ यो वा पश्मिन्प्रदे-
 शे मुनिविष्टो भवति तं तस्मिन्कुर्वीत न तु वणस्पोपरि ग्रंथिर्बाधकरो
 यथा स्यात् ॥ बंधस्त्विष्टोऽनिले दुष्टे दृढभग्ने व्रणेषु च ॥ तत्रांत्ययो-
 र्द्विधा बंधः सन्यदक्षिणमेदतः ॥ त्रिविधस्त्वेव सर्वत्र गाढश्लथसम
 त्वतः ॥ कफवाते घनो गाढः पित्तरक्ते तनुश्लथः ॥ वातपित्ते समो
 बंधः कफपित्तव्रणेषु च ॥ तथास्फिक्कक्षावंक्षणोरुशिरःसु गाढं बध्नी-
 यात् ॥ शाखावदनकर्णकंठमेंद्रमुष्कपृष्ठपार्श्वोदरोर सु समं ॥ अक्ष्णोः
 संधिषु च शिथिलं ॥ वातश्लेष्मजे तु शिथिलस्थाने समं समस्थाने
 गाढं गाढस्थाने गाढतरं ॥ तथा शीतवसंतयोः खट्वात्पित्तरक्तजे तु गाढ-
 स्थाने समं समस्थाने शिथिलं तैस्थाने नैव ॥ तथा शरद्रीष्मयोः सा-
 यं प्रातः स्यात् ॥ अबध्यमानः पुनर्दशमशकतृणकाष्ठपांशुशीतवाता-
 तपादिसंपर्काद्विषोपद्रवोपद्रुतो दुष्टतामुपैति ॥ स्नेहश्चात्र न चिरं

तिष्ठति भेषजमचिराच्छुष्यति रुच्छेण रोहति रूढे च वैवर्ण्यं भवति ॥
 अपिच ॥ चूर्णितं मथितं मग्नं विच्छिद्यमथ पाटितं ॥ अस्थिम्लायुसि-
 राच्छिन्नमस्थिवन्धे न रोहति ॥ उत्थानशयनाद्यासु सर्वहासु न पीड्यते ॥
 उद्वृत्तौष्ठः समुत्सन्नो विषमः कठिनोऽतिरुक् ॥ समो मृदुररुक् शीघ्रं
 व्रणः शुद्ध्यति रोहति ॥ स्थिराणामल्पमांसानां रौक्ष्यादनवरोहतां ॥
 प्रच्छाद्यमौषधं पत्रैर्यथादोषं यथर्तु च ॥ अजीर्णतरुणाच्छिद्रैः समन्तात्सु
 निवेशितैः ॥ धौतैरर्ककेशैः क्षीरिर्मूर्जार्जुनकदंबजैः ॥ कुष्ठिनामग्निद-
 ग्धानां पिटिकामधुमेहिनां ॥ कर्णिकाश्चोदुरविषैः क्षारदग्धा विषान्वि-
 ताः ॥ मांसपाके न बंधव्या गुदपाके च दारुणे ॥ शीर्यमाणाः सरुग्दाहाः
 शोफावस्था विसर्पिणः ॥ अरक्षया व्रणे यस्मिन्माक्षिका निक्षिपेत्
 कृमीन् ॥ ते भक्षयंतः कुर्वन्ति रुजाशोफासंस्रवान् ॥ सुरसादिं प्रयुं-
 जीत तत्र धावनपूरणे ॥ सप्तपर्णकरंजार्कनिंबराजादनन्वचः ॥ गोमू-
 त्रकल्कितो लेपः सैकः क्षारांबुना हितः ॥ प्रच्छाद्य मांसपेश्या वा व्रणं
 तानाशु निर्हरेत् ॥ उत्पद्यमानासु च तासु तास्त्ववस्थ्यासु दोषादीनपेक्ष्य
 यथास्वमुपक्रमैरुपक्रमेत् न चैनं त्वरमाणः सांतर्दोषमुपसरोहयेत् ॥
 स ह्यल्पेनाप्यपचारेणांतरुत्संगं कृत्वा भूयो विकुरुते ॥ तस्मात्सुशुद्धं
 रोपयेत् ॥ रूढेप्यजीर्णव्यायामव्यवायादीन्निवर्जयेत् ॥ मासान्पट्सप्त
 वा नृणां विधिरेपः प्रशस्यते ॥ इतीदं व्रणमाश्रित्य दिङ्मात्रमुप-
 दर्शितं ॥ उत्तरे विस्तरस्तस्य वक्ष्यते साधनं प्रति ॥ ॥ इति शस्त्रकर्म-
 विधिर्नामाष्टत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३८ ॥

अथातः क्षारकर्मविधिमाध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ ॥ क्षारो हि
 नानौषधसमवायनिर्हृत्तेः सर्वरसाधिष्ठानं कटुकलवणरसमूयिष्ठस्ती-
 क्ष्णो दहनः पाचनोऽवदारणो विलपनः शोधनो रोपणः कृम्याममेदो-
 विषापहः सर्वशस्त्रानुशस्त्राणां च वरिष्ठश्छेदनमेदनपाटनलेखनकरणा-
 द्यतश्च संयाधावकाशजेषु दुःखावचारणोपशस्त्रेषु नासाशोर्बुदादिषु

शस्त्रेण चासित्थ्यत्सु दुष्टवर्णेषु बहुशःप्रकोपिषु प्रयुज्यते ॥ स द्विधा
चात्स्यातःपरिमार्जनेन ॥ तत्रारौर्बुद्धमगंदरग्रंथिदुष्टवर्णनाडीचर्मकील-
वर्त्ममुखरोगकुष्ठकिलासतिलकालकादिषु बहिःपरिमार्जनेन ॥ अंतःप्र-
मार्जनेन तु गुल्मगरोदराग्रिसादशूलानाहाश्मरीशर्करादिषु ॥ स यथा-
स्वमेवोपदेक्ष्यते ॥ न तूभयोऽपि योज्यो भीरुदुर्बलक्षामवातपित्तादित-
ज्वरातिसारपांडुशिरोरुद्धपरोगमेहाक्षिपाकतिभिरारोचकानुरक्तवमन-
विरेकर्तुमतीर्गभिष्युद्धृतफलयोनिसर्वांगशूलविषमद्यपीतेषु ॥ मर्मसि-
राह्वायुसंधितरुणास्थिसेवनीधमनीगलनाभिनखांतरमुष्कशोफ.स्रोतः-
स्वल्पमांसेषु च देशेष्वक्ष्णोश्चान्यत्र धर्मरोगात् ॥ तथाऽतिशीतोष्णमर्प-
दुर्दिनप्रवातेषु च ॥ अथ बहिःपरिमार्जनविधौ मध्यो मृदुस्तीक्ष्ण-
श्च ॥ तस्य पाकविधिः शरदि शुचिरुपोषितः शुक्लवासाः प्रशस्तेऽहनि
प्रशस्तदेशजातं मध्यमवयसमनुपहतं महान्तं कालमुष्ककं सुरापलसु-
मनोक्षतादिभिश्चतुर्दिशं बलिं दत्वा प्रदक्षिणं चाभ्यर्च्यैनमधिवासयेत् ॥
दैवतेभ्यो नमस्तेभ्यो निवसंतीह ये श्रिताः ॥ गंतुमर्हत्यसंकुद्धास्य-
वस्त्रेमं वा सपर्ययं ॥ ज्ञेयजार्थं ग्रहीष्यामि सर्वप्राणभृतामिमं ॥ वृक्षं न
लोभान्न क्रोधाद्वाह्यणार्थं विशेषत इति ॥ तथाऽपरेद्युस्तत्र यद्यद्भूतं वैकृतं
वा किंचिन्न पश्येत् ॥ ततो युगमात्रमारूढे सवितरि ब्राह्मणान्वाचयित्वा
तं पादपं पूर्वाग्रमुत्तरायं वा पातयेत् ॥ एवं च पारिभद्रपलाशाश्वकर्णरा-
जवृक्षमहावृक्षवृक्षकैंद्रवृक्षवृक्षास्फोटसप्तच्छदनक्तमालतिल्वककदली
विभीतकाशमारकपूतिकचित्रकार्ककाकजंधाऽपामार्गाग्रिमंथान्वसं-
तोपगृहीतांश्चयवान्सशुकनालांश्चतस्रश्च कोशातकीः सर्वान्समूलफ-
लपत्रशाखान् खंडशः कल्पयित्वा नातिशुष्कान् शिलातलस्यान्निवाते
पृथग्विचयीकृत्य मुष्ककनिचये च सुधाशर्कराः प्रक्षिप्य तिलकुंतलैरा-
दीपयेत् ॥ दग्ध्वा च शान्तेऽग्नौ पृथक् सुधाशर्कराभस्म कृत्वेतरसर्वक्षार-
द्रोणमभ्यधिकमुष्ककं सलिच्छपलसहस्रेण गवादिमूत्रपलसहस्रेण चा-

लोडय महता वस्त्रेण परिस्त्रावयेद्यावदच्छो रक्तस्तीक्ष्णः पिच्छिलश्च
जातस्तदा तं क्षारनिष्यंदं गृहीत्वा भस्म विवर्जयेत् ॥ ततः स्नेहपाक
विधिना पचेत् ॥ पच्यमाने तु तस्मिंस्ताः सुधाभस्मशर्कराः क्षीरपाकं
शंखनाभौंश्चायसे पात्रेऽग्निवर्णान् कृत्वा तत्क्षाराच्छकुडवमात्रे निर्वा
प्यं तेनैव च सुश्लक्ष्णं पिष्ट्वा प्रतिवापं दद्यात् ॥ ततश्च सुतरां दर्व्याऽव-
घट्टयेत् ॥ यदा च सचाप्यैर्वुद्बुदैः समुत्तिष्ठेत्सांद्रतया च दर्वीप्रलेपी स्या-
त्तदैतमश्वत्थार्यायोषटे यवराशौ सुगुप्तं स्थापयेत् ॥ एष मध्यमः क्षारः ॥ मृ-
दौ शर्करादीनिर्वाप्यापनयेन्नतु पिष्ट्वा क्षिपेत् ॥ तीक्ष्णे तु दंतीचित्रकलां
गलिकापूतीकप्रवालतालपत्रीविडसर्जिकाकनकक्षीरीर्हिगुवचाऽतिवि-
पाः श्लक्ष्णचूर्णीकृता दग्धाश्च शंखशुक्तीः पूर्ववत् प्रतिवापं दद्यात् ॥
तांश्च व्याधिवलतः सप्तरात्रादूर्ध्वं प्रयुंजीत ॥ क्षीणजले तु बलाधा-
नार्थं पुनः क्षारजलमावपेत् ॥ तत्र नातितीक्ष्णो नातिमृदुः श्वेतः श्ल-
क्ष्णः शीघ्रः पिच्छिलः शिखरी सुखनिर्वाप्योऽल्परुग्विष्यंदी चेति
दश क्षारस्य गुणाः ॥ दशैव च दोषाः ॥ तद्यथा ॥ अत्युष्णोऽतिशी-
सोऽतितीक्ष्णोऽनिमृदुरतितनुरतिघनोऽतिपिच्छिलो विसर्पी हीनौप-
धो हीनपाकश्चेति ॥ तत्र क्षारकर्मण्युपहरेत्पिचुर्वातिशलाकादवर्ज्यजलि-
र्कायूतमधुसुक्तनुपोदकमस्तुक्षीरोदकशीतोपदेहशयनासनादीनि ॥ अथ
क्षारार्हस्योपविष्टस्य संविष्टस्य वाऽऽसपरिचारकगृहीतस्य व्याधिं छि-
त्वाऽवलिरव्य प्रच्छाद्य वा पिचुष्टोतान्यतरावगुंठितया शलाकया क्षारं
पातयेत् ॥ ततो मात्राशतमुपेक्षेत ॥ वर्त्मरोगे तु निर्मुज्य वर्त्मनी पि-
चुना मधूच्छिष्टेन वा कृष्णभागं प्रच्छाद्य पद्मपत्रतनुः क्षारलेपः ॥ घ्रा-
णजेषु त्वर्शोर्वुदेष्वादित्याभिमुखस्योन्नमय्य नासिकामुपेक्ष्य च पं-
चाशन्मात्राः ॥ तद्वच्छ्रोत्रजेषु ॥ गुदाशःसु पाणिना यंत्रद्वारं पिधाय
धारयेन्मात्राशतमेव ॥ ततः प्रमार्जनेन प्रमृज्य क्षारं सम्यग्दग्धमवेक्ष्य
निर्वापयेत्सर्पिर्मधुभ्यां सुक्तनुपोदकमस्तुक्षीरादिमिश्र ॥ ततः परं शी-

तमधुरैः सघृतैः प्रदिह्यात् ॥ अभिष्यंदीनि भोज्यानि भोज्यानि ह्ले-
 दनाय च ॥ स्थिरमूलत्वात्तु यदि क्षारदग्धं न विशीर्यते ततो धान्या-
 म्लयीजमधुयष्टिकापुक्तैस्तिक्ष्णैरालेपयेत्सुवर्णक्षीरीयुतैर्वा त्रिद्विद्विङ्गसा-
 रिवाद्भिर्वा ॥ मालतीवृषांकोटर्निवास्फोटपटोलीकरवीरपत्रकाथो व्र-
 णे प्रक्षालनं ॥ एषामेवच कल्ककाये सिद्धं सर्पिस्तैलं वा रोपणं नाग-
 पुष्पमंजिष्ठाचंदनतिलपर्णिकासु वा ॥ यथाव्याधिदोषं च व्रणमुपक्र-
 मेत् ॥ तिलाः समधुका रोपणाश्वास्य पूजिताः ॥ तत्र पक्वजांबवसं-
 काशमवसन्नमीपद्यथास्वविकारोपशांतौ सम्यग्दग्धं भवति ॥ तद्वि-
 पर्यये तोदकंदूजाढ्यादिभिश्च दुर्दग्धं तत्र पुनः पातयेत् ॥ ऊपादाहरा-
 गशोफज्जरपाकविसर्पशिरोरोगवातपित्तकोपैरतिदग्धं ॥ अपिच ॥ ने-
 त्रेऽतियोगाहृत्तर्मेनिर्भेदेर्नेद्रियभ्रंशः ॥ घ्राणे नासावंशतरुणास्थिदरणं
 संकोचो गंधाज्ञानं च ॥ तद्वच्छ्रोत्रादिष्वपि च यथास्वं व्यापत् ॥ गु-
 दे विष्मूत्ररोगोऽतिसारः पुंस्त्वोपघातो गुदविशरणाच्च मृत्युर्वा सर्वदा वा
 शोफनोदवेदनास्त्रावाः शरून्मूत्रविधारणाशक्तिर्वा ॥ तमतिप्रवृत्तमा-
 त् पूर्वोक्तेरेव निर्वापणैः पुनः पुनर्निर्वापयेत् ॥ अतश्च दाद्यमतिप्रमा-
 णं न सरुदेव दहेदिति ॥ भवति चात्र ॥ अम्लो हि शीतः स्पर्शेन
 क्षारस्तेनोपसंहितः ॥ ॥ यात्याशु स्वादुतां तस्मादम्लैर्निर्वापये-
 त्तरां ॥ ज्वरातिसारतृणमोहमूर्च्छाद्वेदनार्तिभिः ॥ कक्षं दहत्यग्निरिव
 शरीरं क्षारविभ्रमः ॥ पाथयेतातियोगेऽतस्तं शीघ्रं सघृतं दधि ॥ सगु-
 ढं वा दधिसरं तैलं वा ससितोपलं ॥ धात्रीफलकपित्थाम्लदाडिमस्व-
 रसे घृतं ॥ द्विगुणे साधितं पानसेकैः क्षारातिरुग्धरं ॥ दाडिमामलका-
 घ्रातकपित्थकरमर्दकान् ॥ आघ्राच्च मातुलुंगाच्च रसं मृद्वग्निना पचेत्
 ॥ ततो निवृत्तक्षाराय दद्यान्मात्रां यथाबलं ॥ क्षारो निवर्तते तेन
 प्रसादं त्वक्चगच्छति ॥ शोणिनातिप्रवृत्तौ तु वास्यांतःशिथिरो वि-
 धिः ॥ इति क्षारविधिर्नामिकोनचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ३९ ॥

अथातोऽग्निकर्मविधिमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ अग्निः क्षारादपि
 गरीयानौपधशस्त्रक्षारैरसिद्धानां तदाहसिद्धेरपुनर्भवाच्च ॥ तत्राग्निकर्म
 त्वचि मांसे सिरास्त्रायुसंध्यस्थिषु च प्रयुज्यते ॥ तत्र मशानिलकाल-
 कचर्मकीलसरूक्स्तब्धप्रम्लापदंगाभिष्यंदाधिमंथशिरोभ्रूशंखलला-
 तरुजार्दितेषु सूर्यकांतपिप्पल्यजाशकृद्गोदंतशरशलाकाभिस्त्वग्दाहो
 यथास्त्वमभिष्यंदादिषु तु भ्रूशंखललाटदेशेषु ॥ ग्रंथ्यवृंदाशौभगंद-
 र्गंडगंडमालाश्लीपदान्नद्विदुष्टवणगतिनाड्यवगाढपूयलसीकेषु जां-
 वबौष्टसूचीशलाकापृतगुडमधुमधुयष्टीतैलवसाहेमतान्नायोरूप्यकां-
 स्यैर्भासदाहः ॥ सिरास्त्रायुसंध्यस्थिछेदशोणितातिप्रवृत्तिदंतनाडी-
 श्लिष्टवर्त्मोपपक्ष्मकलग्नालिंगनाशासम्यग्व्यधेषु जांवबौष्टशलाका-
 सूचीमधूच्छिष्टमधुगुडस्नेहैः सिरादिदाहः ॥ न तु दहेद्भिन्नकोष्ठमं-
 तःशोणितमंतःशल्यमनेकवणपीडितमुष्णे च काले तथा क्षारानर्हं
 च ॥ आत्यपिके तु व्याधौ कृतोष्णप्रतीकारस्य पिच्छिलमन्नम-
 शितवतोऽग्निकर्म कुर्यात् ॥ अथ दाहार्हमातुरं कृतस्त्वस्तपयनमुपहृ-
 तसर्वोपकरणं प्राक्शिरःसंविष्टमासावलंबितं कृत्वा वैद्यो निर्धूमरह-
 त्स्थिरदीप्तखदिरखदराद्यंगारैरयोषटनप्रकारेण भस्त्रानिलाध्मातैर्व्यज-
 नेन बोर्ध्वनिर्गच्छज्ज्वालतयाऽऽपादितापाद्यमानमासुराग्निवर्णैर्जवि-
 बौष्ठादिभिर्व्याधिप्रदेशवशाहृत्यार्द्धचंद्रस्वस्तिकाष्टापदविंदुरेखाप्रति-
 स्तारणविकल्पैर्मुहुर्मुहुर्हितोपहिताभिर्वाग्भिरद्भिश्चातुरमाश्र्वासयन् द-
 हेदासम्यग्दाहलिंगोत्पत्तेः ॥ उच्छूनमुपिरप्रलूनदंतनाडीसजंतुदुष्टय-
 णेषु तु स्नेहमधूच्छिष्टगुडैः पूरयित्वा दहेत् ॥ सम्यग्दग्धे च मधुसर्पिपी
 दद्याच्छीतस्निग्धांश्च प्रदेहान् ॥ सम्यग्दग्धलिंगं पुनः सशब्दं दहनं दुर्गं
 धित्वं त्वक्संकोचश्च ॥ त्वग्दग्धे कपोतवर्णत्वमल्पशोफरुजता शुष्कसं-
 कुचितमणता च ॥ मांसदग्धे रुष्णोन्नतमणत्वं स्थिते च रक्ते सलसीका-

स्मृतिः ॥ सिरादग्धे रुष्णारुणकर्कशस्थिरव्रणता स्नाय्वादिदग्धे च ॥ दुर्द-
 ग्धातिदग्धयोः प्रमाददग्धवल्लक्षणं चिकित्सितं च ॥ प्रमाददग्धं पुनश्च-
 तुर्विधं भवति तुच्छं दुर्दग्धं सम्यग्दग्धमतिदग्धं च ॥ तत्र यद्विवर्ण-
 मृष्यतेऽतिमात्रं तत्तुच्छं ॥ यत्रोत्तिष्ठन्ति स्फोटतीघ्रोपादाहरुजश्वि-
 राक्षोपशाम्यन्ति तद्दुर्दग्धं ॥ पक्तालफलवर्णं समस्थितं पूर्वलक्षणयुक्तं
 च सम्यग्दग्धं ॥ अतिदग्धे तूग्ररुजता धूमायनं मांसप्रलंबनं सिरादि-
 व्यापदो गंभीरव्रणता ज्वरदाहृतृणमूर्च्छाछर्दयः ॥ शोणितातिप्रह-
 त्तिस्तन्निमित्ताश्चोषद्रवाः रुच्छ्रेण रोहणं रुढे च विवर्णनेति ॥ स्नेहदा-
 हस्तु कष्टतरो भवति स हि स्नेहस्थ सूक्ष्ममार्गानुसारित्वाद्दूरमनुप्रवि-
 शतीति ॥ भवति चात्र ॥ तुच्छस्याग्निप्रतपनं कार्यमुष्णं च भेषजं ॥
 स्त्याने रक्ते हिमैर्नोष्मा निष्क्रामति यतो वहिः ॥ वेदना वर्द्धते तेन
 रुधिरं च भिदह्यते ॥ उष्णं निष्क्रामयत्कुर्यादुष्माणं मंदतां रुजः ॥
 शीतामुष्णां च दुर्दग्धे क्रियां कृत्वा चतः पुनः ॥ घृतले-
 पनसेकांस्तु शीतानेवावचारयेत् ॥ सम्यग्दग्धे तवक्षीरीरुष्णाचं-
 दनगैरिकैः ॥ सामृतैः सघृतैर्लेपं कल्कैर्वाऽऽनूपमांसजैः ॥ शां-
 तोष्माणि परं कुर्यात्पित्तविद्रधिसाधनं ॥ अतिदग्धे विशीर्णानि मांसा
 न्युद्धृत्य शीतलं ॥ क्रियां कुर्यात्तवः पश्चाच्छालितं दुलकंडनैः ॥ ति-
 बुकत्वकपायैर्वा पिष्टैः साज्यैः प्रलेपयेत् ॥ गुहूच्याश्छादयेत्पत्रैरथ
 वौषोदकैर्ब्रणं ॥ भेषजं वाऽस्य कुर्वीत सर्वं पित्तविसर्पघत् ॥ स्नेहद-
 ग्धे मृशतरं तत्र रुक्षं तु योजयेत् ॥ शस्त्रक्षारामयो यस्मान्मृत्योः
 परममायुधं ॥ अप्रमत्तो भिषक् तस्मात्तान्सम्यगवचारयेत् ॥ इति
 संत्रस्य ऋदयं सूत्रस्थानं समाप्यते ॥ अत्रार्थाः सूत्रिताः सूक्ष्माः
 प्रतन्यन्ते हि सर्वतः ॥ इत्यग्निकर्मविधिर्नाम चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ १० ॥
 ॥ इति श्रीसिंहगुप्तसूनुश्रीमद्भाग्यदाचार्यविरचितेऽष्टांगसंग्रहे प्रथमं
 सूत्रस्थानं संपूर्णं ॥ १ ॥ श्रीरुष्णार्पणमस्तु ॥ ५ ॥ ॥ ५ ॥

॥ श्री ॥

अष्टांगसंग्रहे

शारीरस्थानम् २

श्रीगणेशाय नमः ॥ धन्वंतरये नमः ॥ अथातः पुत्रकामीयं शारीरं
व्याख्यास्यामः ॥ इति ह स्माद्गुरात्रेयादयो महर्षयः ॥ अथ खलुपु-
मानेकविंशतिवर्षः कन्यामनुल्यगोत्रामनुल्यामिजनामर्त्तचारिरोगकु-
लप्रसूतां रूपशीललक्षणसंपन्नामनूनामविनष्टदंतौष्ठकर्णनखकेशस्तीर्णा
मृदुमरोगप्रकृतिमकपिलामर्पिगलामहीनाधिकांगीः द्वादशवर्षदेशीया-
ममरभुजगसरिदचलवक्षपक्षिभक्षत्रान्यप्रेक्ष्यक्षीपणकनामान्यनुद्वहंती-
मनयामर्निधामर्निधेन विधिनोदहेत् ॥ तस्यां द्वादशवर्षीयां पंचविं-
शतिवर्षः पुरुषः पुत्रार्थं प्रयतेत ॥ तदा हि तौ प्राप्तवीर्यौ वीर्यान्वित-
मपत्यं जनयतः ॥ ऊनपंचविंशतिवर्षेणोनपोदशवर्षीयामाहितो गर्भः
कुक्षिस्थ एव विनाशमामुयादल्यायुर्वलारोग्यविभवो वा स्याद्विकल-
द्रियो वा कृतावाधे च रात्रित्रये तथा दुष्टे शुक्रार्तवइति ॥ तत्राहारस्य
सम्यक्परिणतस्य कमान्मज्ज्ञानमनुप्राप्तस्य सारः शुक्रसंज्ञां लभते ॥
तत्तु क्षीरद्वय सर्पिरिक्षुरसश्च गुडः शरीरे शुक्रधरां कलामाश्रित्य सर्वा-
गन्धापितया स्थितं विशेषतश्च मज्जमुष्कस्तनेषु हर्षोदीरितं तु संपद-
नेन हृदयावेशात्पिंडीभूतमंगादंगात्प्रवर्तते तत्सौम्यं स्निग्धं गुरु शुक्रं
मधुगंधि मधुरं पिच्छिलं बहु बहलं घृततैलक्षौद्रान्यतमवर्णं च शुक्रं
गर्भाधानयोग्यं भवति ॥ तथा रक्तमेव च खोणां मासे मासे गर्भकोष्ठम-
नुप्राप्य व्यहं प्रवर्तमानमार्तवमित्याहुः ॥ अनिप्रसंगेनानृताहतौ वा

तदेवासृग्दरं प्रदरं व्यापदं च रक्तयोनिसंज्ञां लभते ॥ तत्साधने रक्त-
 पित्तचिकित्सितं गुह्यरोगप्रतिपेधं चेक्षेत ॥ वातकफाहतमार्गाणां त्व-
 प्रवर्तमानं पित्तलैरुपचारैस्तत्प्रवर्तमानं सशुक्रमशुकं वा जीव
 रहितं वातलान्यासेवमानाया योपितो गर्भलिंगानि दर्शयद्बुल्मी भ-
 वति तत्र गुल्मचिकित्सितमीक्षेत ॥ कदाचिद्वा गर्भइव वातोदरं
 भवति तद्वातोपशमनैरुपशाम्यति ॥ तदेव कदाचिदार्तवं सौम्यैर्दृह-
 णात्मभिराहारविहारैः स्तम्भितमनुपद्रवमेवोदरं गर्भाधिष्ठितमिव वर्द्धय-
 ति ॥ येन तामगर्भा गर्भिणीमाहुर्मूढाः ॥ ततो विपरीतैर्यदृच्छया वा
 प्रवृत्ते रक्ते गर्भशरीरमपश्यन्तो भूतद्वतमित्यज्ञा ब्रुवते ॥ यस्मा-
 त्संभवत्योजसोऽपहरणं रक्षोभिर्न तु कायस्यानिष्टत्वादशक्तेर्वा ॥ इ-
 च्छाशक्तयोर्हि प्रवृत्ते रूपलब्धिर्न च दृश्यते कस्यचिदमानुषैर्देहापहा-
 रः ॥ यदि च दृष्टमपि समुल्लंघ्य केचिदतिशयशक्तियुक्ता गर्भस्य
 शरीराक्षेपे प्रवर्त्तते तदा कथमिव प्राप्तावसरास्तज्जननीरुपेक्षेरन् ॥
 आर्तवं पुनः शशरुधिरलाक्षारसोपमं धौतं च विरज्यमानं शुद्धमाहुः ॥
 यथाच बालस्य जीर्णस्य वा तरोः पुष्पफलं पुष्पफलस्य वा त-
 द्विधस्य गंधो नोपलभ्यते तथैव नोनपोढशातीतसप्ततिवर्षस्य पुंसः शु-
 क्रसेकादयः ॥ योपितश्चोनद्वादशातीतपंचाशद्वर्षाया रजस्तन्यादय
 इति ॥ अथ शुद्धशुक्रार्तवमरोगं मिथोऽनुरक्तं मिथुनमुपस्नेह्य विधि-
 वत्संशोध्यास्यापनानुवासनाभ्यामुपाचरेत् ॥ विशेषतस्तु घृतक्षीरव-
 द्भिर्मधुरौपधसंस्कौरैः पुरुषं तैलेन नारीं पित्तलैश्च मांसैः ॥ एवं हि
 समानगुणतया शुक्रार्तवमाप्यायते ॥ वातपित्तश्लेष्मकुणपगंधिग्रंथि
 पूयक्षीणमूत्रपुरीषरेतांसि त्वबीजानि भवंति ॥ तत्र तनु रूक्षं फेनि-
 लमरुणमल्पं विच्छिन्नं सरुजं चिराच्च निपिच्यते वातेन ॥ किंचि-
 त्पीतमपिच्छिलमानीलं वा दहदिव प्रवर्तते पित्तेन ॥ मज्जोपसंरुधं

प्रभूतं विवद्वं चांससि च किञ्चिन्मज्जति श्लेष्मणा ॥ कुणपगंध्य-
 नल्पं रक्तेन ॥ ग्रंथिभूतं वातश्लेष्मभ्यां ॥ पूतिपूयनिभं पित्तश्ले-
 ष्मभ्यां ॥ क्षीणं वातपित्ताभ्यां ॥ तदुक्तं ससाधनं प्राक् ॥ मूत्रपुरी-
 पगंधि सन्निपातेन ॥ आर्तवमपि शुक्रवदोपैरुपसंस्तृष्टमवीजमेव ॥
 तस्य लिंगं नाम च पूर्ववत् ॥ तेषु कुणपग्रंथिपूयक्षीणरेतांसि कृच्छ्र-
 साधनानि ॥ मूत्रपुरीषशुक्रार्तवं त्वसाध्यं कुणपग्रंथिपूयार्तवं वा ॥
 तत्राद्यांस्त्रीन् शुक्रार्तवदोषान् यथास्वं दोषसाधनेन साधयेत् ॥ गु-
 ह्यप्रतिपेधेन चोभयानपि च ॥ वातिके शुक्रदोषे सुक्तसैधवफला-
 म्लसिद्धं यवक्षारप्रतिवापं सर्पिःपानं ॥ विल्वविदारीक्षीरयुक्तमास्थप-
 नं ॥ मधुकमद्रदारुसिद्धं तैलमनुवासनं ॥ क्षीरकुलीररससिद्धं तैलमु-
 त्तरवस्तिः ॥ पैतिके कांडेक्षुश्वदंष्ट्रागुडूचीसिद्धं मूर्वामधुकप्रतीवापं
 सर्पिःपानं ॥ त्रिवृच्चूर्णः सघृतो विरेकः ॥ पयस्याश्रीपणींसिद्धं क्षीरयु-
 क्तमास्थापनं ॥ मधुकमुद्रपर्णींसिद्धं तैलमनुवासनमुत्तरवस्तिश्च ॥
 श्लैष्मिके पापाणभेदकाश्मंतकामलककाथसिद्धं पिप्पलीमधुकचूर्ण-
 प्रतीवापं सर्पिःपानं ॥ मदनफलकपायो वमनं ॥ दंतीविडंगचूर्ण-
 स्तैललीढो विरेकः ॥ राजहृक्षमदनफलकपायप्रगाढमास्थापनं ॥
 मधुकपिप्पलीसिद्धं तैलमनुवासनमुत्तरवस्तिश्च वातजेऽप्यार्तवदोषे
 शार्ङ्गीभद्रदारुसिद्धं सर्पिःपानं ॥ कार्श्र्म्यक्षुद्रसहासिद्धं वा क्षीरं ॥
 मधुकशृगालविन्नाकल्कं पयःसर्पिःसहितं ॥ प्रियंगुतिलकल्कं वा यो-
 नौ धारयेत् ॥ सरलमुद्रपर्णीकपायः प्रक्षालनं ॥ पित्तजे काकोली
 हयविदारीमूलकाथमुत्तलपद्मककाथं मधुकपुष्पकार्श्र्म्यफलकाथं वा
 सरार्करं पिबेत् ॥ श्वेतचंदनकाथं वा सक्षौद्रं ॥ धवधातकीकल्कं वा ॥
 घृतेन वा मधुकमधुरसामृद्धीकाकल्कं ॥ शम्पाकगवाक्षीक्षीरं विरेकः ॥
 चंदनपयस्याकल्कं योनौ धारयेत् ॥ गैरिकारिष्टकपायः प्रक्षालनं ॥

श्रैष्ठिके कुटजकटुकाऽश्वगंधाकाथं पिबेत् ॥ समाक्षिकं वा क्षीरि-
 दक्षप्रवालकाथं ॥ एतेषामेव वा चूर्णं मधुघृताभ्यां लिङ्घ्यात् ॥ मद-
 नफलकपायेण वमनं ॥ तत्कल्कमेव च योनौ धारयेत् ॥ रोघर्ति-
 दुक्कपायः प्रक्षालनं वस्तमेपमूर्त्रं वा ॥ कुणपरेतसि धातुकीपुष्प-
 खदिरार्जुनदाडिमैः सिद्धमसनादिभिर्वा सर्पिः पाययेत् ॥ ग्रंथिरेत-
 सि पापाणमिदा पलाशमस्मना वा ॥ पूयेरेतसि परूपकादिन्यग्रोधा-
 दिभ्यां ॥ मूत्रपुरीपरेतसि वायुनाऽतिविरुते हिङ्गुशीरचित्रकैरथवा
 चित्रकवितुलकप्रियङ्गुहिङ्गुसमंगामृणालसिद्धमेलामोचचूर्णप्रतिवार्यं ॥
 तथा ग्रंथ्यार्तवे पाठात्रिकंटकदृक्षककाथं ॥ कुणपपूर्यार्तवे च
 दनकाथं पिबेत् त्रिफलाकल्ककथौ चात्र धारणाचमने ॥ सर्वेषु
 च शुक्रार्तवदोषेषु स्त्रीपुंसौ स्नेहादिकर्मभिर्विशेषेण चोत्तरवस्तिभिः
 पुनः पुनरुपाचरेत् ॥ यथास्वं च योनौ कल्कैः पिचुमिध्व ॥ इत्येवं
 विशुद्धशुक्रार्तवौ पूर्वोक्तं विधिमासेवेतां ॥ ऋतुस्तु दृष्टार्तवो द्वाद-
 शरात्रं भवति ॥ षोडशरात्रमित्यन्ये ॥ शुद्धयोनिगर्भाशयार्तवाया मा-
 समपि तु केचित् ॥ तद्दृष्टार्तवोप्यस्तीत्यपरे ॥ क्षामप्रसन्नवदनां
 स्फुरच्छ्रोणिपयोधरां ॥ सस्ताक्षिकुक्षिं पुंस्कामां विद्यादृतुमतीं स्त्रि-
 यं ॥ पद्मं संकोचमायाति दिनेऽतीते यथा तथा ॥ ऋतावतीति यो-
 निः सा शुक्रं नांतः प्रतीच्छति ॥ मासेनोपचितं रक्तं धमनीभ्यामृ-
 तौ पुनः ॥ ईपत्कृष्णं विगंधं च वायुर्योनिमुखाभ्युदेत् ॥ ततः पुष्प-
 दर्शने प्रथमदिवसात्प्रभृति ब्रह्मचारिणी स्नानाद्यलंकाररहिता दर्भ-
 संस्तरशायिनी त्रिरात्रमासीत् ॥ पर्णशरावकरतलान्यतमे च यावत्कं
 पयसा सिद्धमल्पं कर्शनार्थमश्रीयात् ॥ तीक्ष्णोष्णाम्ललवणानि वर्ज-
 येत् ॥ चतुर्थेऽहन्पुद्गतिता शीतसलिलस्नानाऽनुलिप्ताऽलंकृता शुक्लम-
 ल्यांबरा कृतमंगलस्वस्त्ययनैवाविधमेव मर्तारं पश्येदनन्यमनाः ॥ तदा
 हि यादृशमेव पश्यति चिंतयति वा तादृशं प्रसूत इति ॥ ततः स्नाना-

स्तुनरपि गुणवत्पुत्रार्थी चतुरात्रमुपेक्षेत ॥ पुष्पदिनात्सप्तरात्रं ॥ अथाष्ट-
 म्यां दशम्यां द्वादश्यां वा रात्रौ पुत्रकामः संविशेत् ॥ पंचम्यां सप्त-
 म्यां नवम्यां वा दुहितृकामः ॥ ताम्रस्तरोत्तरमायुरारोग्यैश्वर्यसौभा-
 ग्यवलवर्णेन्द्रियसंपदपत्यस्य भवति ॥ अतः परं तूत्तरोत्तरमेवायुरा-
 दीनां ह्रासः ॥ तत्र युग्मासु रात्रिष्वल्पीभवत्यार्तवमयुग्मास्वाप्या-
 यते ॥ तस्मात्तासु क्रमात्पुत्रस्य दुहितुश्च जन्म ॥ अतएव चानु-
 परतार्तवदर्शनां पुत्रार्थी विषमेष्वप्यहस्तु नोपेयात् ॥ यदि त्वाहा-
 रानुरोधादयुग्मासु शुक्रस्याधिकता युग्मासु च न्यूनता स्यात् ततः
 पुमान् स्याकृतिर्दुर्बलो हीनांगो वा जायते ॥ स्त्री च पुरुषाकृतिर्दुर्बला
 हीनांगी वा ॥ एकादशीत्रयोदश्योस्तु नपुंसकं स्यात् ॥ अथोपाध्या-
 यः पुत्रीयं विधानमाचरेत् ॥ शुद्रायास्तु मंत्रवर्जितं ॥ यादृशं च पुत्रमा-
 शासीत तद्रूपवर्णचरितान् जनपदाननुचिंतयेत् स्त्री वाच्या ॥ तज्ज
 नपदाहारविहारोपचारपरिच्छदांश्चानुविदधीत ॥ कर्मांते च पुमान्मासं
 ब्रह्मचारी सर्पिःक्षीराभ्यां शाल्योदनमग्निप्राश्य नात्पाशितः सुखी
 स्वर्गी सुमनाः प्रीणितांगः शुक्लनिवसनो मौहूर्तिकानुमते रात्रिभागे क-
 ल्याणानि चिंतयंस्तदग्निकामः स्वास्तीर्णशयनं दक्षिणेन पादेन प्रागा
 रोहेत् ॥ तद्दिधैव च प्रमदा कर्शितांगी तैलमापोत्तराहारा पूर्वं वामपादेन
 पुरुषस्य दक्षिणतः शय्यामधिरोहेत् ॥ तत्र मंत्रं प्रयुंजीत ॥ आहिर-
 सि आयुरसि सर्वतः प्रतिष्ठासि धाता त्वा दधातु विधाता त्वा दधातु
 ब्रह्मवर्चसा भवेति ॥ ब्रह्मा बृहस्पतिर्विष्णुः सोमः सूर्यस्तथाऽश्वि-
 नौ ॥ अगोऽथ मित्रावरुणौ वीरं दधतु मे सुतमिति ॥ ततः परस्परं
 सामभिरभिसांतव्य सहर्षमनुकूलं संवसेतां ॥ पर्याप्ते चैनां शीतो-

१ पुष्पदिनात्सप्तरात्रमिति सर्वत्र मूलपाठो दृश्यते ॥ प्रमत्तु ततः पुष्पदर्शनद्वया-
 रभ्य त्रिरात्रमासीत ॥ ततः स्नानादिभ्यारभ्य चतुरात्रमुपेक्षेतेति वाक्यद्वयस्य तात्पर्यं
 छिप्यमिति भाति

दकेन सहसा परिपिंचेत् ॥ तत्रात्याशिता क्षुधिता पिपासिता मी-
 ता विमनाः शोकार्ता क्रुद्धाऽतिमेदुराऽन्यकामाऽव्यवायकामा वा
 न गर्भं धत्ते विगुणं वा ॥ तथा पुरुषोऽपि नचासावधस्तिष्ठेत् ॥
 तथा हि स्त्रीचेष्टः पुमान् जायते पुंचेष्टा वा स्त्री ॥ न च न्युब्जां पा-
 र्श्वगतां वा सेवेत् ॥ न्युब्जायां वानो बलवान् स योर्नि पीडयति ॥ द-
 क्षिणपार्श्वगायाः श्लेष्मा पीडितश्च्युतोऽपिदधाति गर्भाशयं ॥ वा-
 मपार्श्वगायास्तद्वत्पित्तं विदहति रक्तशुके ॥ दस्मादुत्ताना बीजं
 गुणहीयात् ॥ तथाहि यथास्थानमेव तिष्ठन्ति दोषाः ॥ लब्धगर्भा
 चैनां विदित्वा प्राग्व्यक्तीभावाद्वर्गस्य पुण्ये पुंसवनादि प्रयुंजीत ॥
 द्वादशरात्रमित्यन्ये ॥ तत्रापि युग्मदिनेष्विति केचिन् ॥ प्रत्यह-
 मित्यपरे ॥ तद्यथा ॥ लक्ष्मणावटशुंगसहदेवाविश्वेदेवानामन्यतमां
 क्षीरेऽभिपुत्य त्रींश्चतुरो वा विदून् दक्षिणे नासापुटे स्वयमासिंचेत्पि-
 च्चुना वामे तु दुहितृकामा ॥ न चैतान्निष्ठीवेत् ॥ तथा पुण्योद्धृता-
 याः श्वेतवृहत्या मूलकल्काद्रसं नावयेत् ॥ तद्वच्चोत्पलपत्रं कुमुद-
 पत्रं लक्ष्मणामूलं वटशुंगानि चाष्टौ च नावयेत् ॥ शुक्लमाल्यां
 वरधरा च नारी पुण्योद्धृताया लक्ष्मणाया मूलकल्कमुदुंबरमात्रं
 पयसा पिबेत्पुत्रस्योत्पादाय स्थितये च ॥ तद्वद्वैरदंडमपामार्ग जी-
 षकर्षभकौ शंखपुष्पी मध्यदंढां सहचरं नम्रजीवमभिजिह्वामटौ वा
 वा वटशुंगानि ॥ पिष्टस्य च पच्यमानस्योष्माणमाघ्राय तद्रसं देह-
 ल्यां स्थितां पूर्ववन्नावयेत् ॥ यच्चान्यदपि ब्राह्मणा वृद्धस्त्रियो वा
 ब्रूयुस्तच्च कुर्यात् ॥ ततः प्रजास्थापनाख्या महौषधीः शिरसा द-
 क्षिणेन च पाणिना धारयेत् ॥ एताभिश्च सिद्धं पयो घृतं वा पिबेत् ॥
 एताभिरेव पुण्ये पुण्ये स्नायात्सदा चेत्यमालमेत ॥ तथा सर्वासां जी-
 वनीयानामोषधीनां सदोपयोगस्तैस्तैर्विधिभिः ॥ इति गर्भस्थापनानि ॥

सौम्याकृतिवचनोपचारचेष्टाश्च प्रियहितानुवर्तिनः परिचारकास्तथा
 भर्तेति ॥ पुनश्चैनां मासादुपेयात् ॥ तत्र शुक्ले शुक्ले वृतमंडाभे वा गर्भ
 स्य गौरत्वं तैलाभे रुग्णत्वं मध्नाभे श्यामत्वं ॥ तथा क्षीरादिमधुराणा-
 मुपयोगान्मातुरुदकविहाराच्च गौरता तिलान्नविदाहिना रुग्णता व्या-
 मिश्राणां श्यामता ॥ देशकुलानुवृत्तित्वश्च वर्णभेदः ॥ तथा तेजोधातोरुद-
 काकाशधानुसंपर्काद्गौरता भूवायुसंपर्कात् रुग्णता सर्वधातुसाम्ये श्या-
 मता ॥ सत्वविशेषकराणि पुनर्मातापितृसत्वान्यंतर्वन्त्याः श्रुतयश्चाभी-
 क्षणाः स्वोपचितं कर्म भवति पूर्वाभ्यासश्चेति ॥ भवन्ति चात्र ॥ घृतक्षीरा-
 दिनित्यासु मुदितासुकफात्मसु ॥ आर्तबं तिष्ठति चिरं विपरीतास्वतो-
 ऽन्यथा ॥ निपातादेव गृण्हाति रागं वासो यथाऽमलं ॥ ध्रुवं गर्भ-
 तथा बीजं क्षेत्रं बीजमुपस्कृतं ॥ अविरुद्धे ध्रुवं देवे काले युक्तस्य क-
 मर्णः ॥ सिद्धिः पुंसवनाद्यस्मात्पूर्वं व्यक्तेः प्रयोजयेत् ॥ जाताश्चैवं रूप-
 यंतो महासत्त्वाश्चिरायुषः ॥ ऋणान्मोचयितारः स्युः सुपुत्राः पुत्रिणां
 मताः ॥ दैवताचारशौचादिरता सूते महागुणं ॥ धावत्येवं चाचरितं
 प्राग्जन्माभ्यासयोगतः ॥ योपितोऽपि स्वयंत्येव शुक्रं पुंसः समागमे ॥
 गर्भस्य तन्न किंचिन्नु करोतीति न चिंत्यते ॥ ॥ इति पुत्रकामीयो-
 नाम प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

अथातो गर्भावकांतिशारीरं व्याख्यास्यामः ॥ गते पुराणे रजसि
 नवे ऽवस्थिते शुद्धे गर्भस्थाशये मार्गे च बीजात्मना शुक्रमविकृतमवि-
 कृतेन वायुना प्रेरितमन्यैश्च महाभूतैरनुगतमार्तवेनाभिमूर्च्छितमन्वक्ष-
 मेव रागादिक्लेशवशानुवर्तिना स्वकर्मचोदितेन मनोजवेन जीवेना-
 भिसंसृष्टं गर्भाशयमुपयाति ॥ कार्याणां च कारणानुविधायित्वात्त-
 त्स्वभावात् प्रतीपद्यते ॥ ततएव च शुक्रस्य बाहुल्यात्पुमानार्तवस्य

बाहुल्यात्स्त्री तयोः साम्येन नपुंसकं ॥ शुक्रार्तवेऽनिलेन खंडशो भि-
 श्ने यथाविभागमपत्यानामुत्पत्तिः ॥ विकृते वियोन्याकृतीनां ॥ अथ
 भार्याः सद्योगृहीतगर्भायाश्च लिंगं योन्या बीजग्रहणं तृप्तिर्गर्भा
 स्फुरणं शुक्रार्तवयोरननुबंधश्च ॥ तथा ग्रहणं दृष्ट्वाभस्नंदांगसादः
 प्रसेको हृदयव्यथा ग्लानिः पिपासा च ॥ क्रमेण तु व्यक्तगर्भायाः
 कुक्षिमात्रगौरवं क्षामनेत्रस्वरताऽक्षिरोमसंलुलनं निद्रा जृम्भणं मूर्च्छा
 छर्दिररुचिः पादशोफोऽम्लेऽभिलापस्तेषु तेषु चोच्चापचेषु भावेऽपि-
 ति॥तस्याश्च रजोवाहिनीं स्रोतसां वर्त्मान्युपरुध्यते गर्भेण॥तस्मात्ततः
 परमार्तवं न दृश्यते ॥ ततस्तदधःप्रतिहनमपरमपरं चोपचीयमान-
 मपरेत्याहुः ॥ जरायुरित्यन्ये ॥ स्थिते तु रक्ते रोमराजी प्रादुर्भवति
 जरायुशोषं चोर्ध्वमसृक् प्रतिपद्यते ॥ तस्मात्पीनकपोलपयोधरता
 कृष्णौष्ठचूचुकत्वं च ॥ स्ननाश्रयमेव च कैफोपरंजितं स्तन्यतामुप-
 गतं प्रसूतायाः पुनराहारसेनाप्यायवे ॥ तत्र प्रथमे मासे कललं
 जायते ॥ द्वितीये घनः पेश्यवृद्धं वा तेभ्यः क्रमात्पुंस्त्रीनपुंसकानि ॥
 तृतीये पंचधा प्ररोहति ॥ तद्यथा ॥ सक्थिनी बाहू शिरश्च ॥
 सक्थ्यादिप्ररोहैककालमेव च सर्वांगावयवेंद्रियाणि युगपत्संभवं-
 त्यन्यत्र जन्मोत्तरकालजेभ्यो दंतादिभ्यः क्रमेण तु स्पष्टीभव-
 ति ॥ एषा प्रकृतिः ॥ विकृतिरतोऽन्यथा ॥ यथास्वं च गर्भस्य पुंस्त्रीन-
 पुंसकान्यतमलिंगानुरूपा एव भावा मनसि शरीरे च संतिष्ठन्ते ॥
 वैशेषिकलिंगसंकरे तु यतो भूयस्त्वं ततोऽन्यतरा भावाः ॥ तद्यथा॥
 क्लृप्तं भीरुत्वमवैशारद्यं मोहोऽनवस्थानमधोगुरुत्वमसंहननं शैथि-
 ल्यं मार्दवं गर्भाशयबीजभावास्तथा भुक्ताश्चापरे स्त्रीकराभावाः ॥
 ततो विपरीताः पुंस्कराः ॥ संकीर्णा नपुंसककराः ॥ तदा चास्य
 चेतना प्रव्यक्ता भवति ॥ ततश्च तत्प्रभृति स्पंदतेऽभिलापं पंचे-

द्रियार्थेषु करोति ॥ मातृजं ह्यस्य हृदयं तद्रसहारिणीभिर्धमनीभिः
मातृहृदयेनाभिसंबद्धं भवति ॥ तस्मात्तयोस्ताभिः श्रद्धा संपद्यते ॥
तथा च द्विहृदयां नारीं दौर्द्धदिनीत्याचक्षते ॥ अन्ये तु पक्षत्र-
यात्प्रभृत्यापंचमान्मासादौर्द्धदकालमाहुः ॥ प्रार्थनायां च तीव्रायां
काममहितमप्यस्यै हितोपसंहितं दद्यात् ॥ दौर्द्धदविमाननाद्धि वायुः
प्रकुपितोऽतः शरीरमनुचरन् गर्भस्य बिनाशं वैरूप्यं वा कुर्यात् ॥
लब्धदौर्द्धदा तु वीर्यवंतं चिरायुषं च पुत्रं प्रसूते ॥ चतुर्थेऽगप्रत्यंगवि-
भागः प्रव्यक्तो गर्भश्च स्थिरो भवति ॥ पंचमे मनः प्रतिबुद्धतरं भ-
वति मांसशोणितोपचयश्च ॥ षष्ठे केशरोमनखास्थिस्राव्यादीन्य-
भिव्यक्तानि बलवर्णोपचयश्च ॥ सप्तमे सर्वांगसंपूर्णता ॥ अष्टमे
गर्भश्च मातृतो गर्भतश्च माता रसहारिणीभिर्बाहिनीभिर्मुहुर्मुहुरोजः
परस्परमाददाते ॥ तस्मात्तदा गर्भिणी मुहुर्मुदिता भवति
मुहुर्मुर्लाना तथा गर्भः ॥ एवं गर्भस्य जन्म व्यापत्तिमत्तदा भव-
ति ॥ ओजसोऽनवस्थितत्वात् ॥ तथाह्यस्य निष्क्रमणोन्मुखस्य
परिवर्तनादीन्यनुभवत एवौजसा वियोगः ॥ यद्यपि च किञ्चित्काल
मस्योच्छ्वसनं स्यात्तच्छिन्नस्येवांगस्यौजःसंस्कारानुवृत्तिरुतं ॥ ज-
नन्यास्तु स्थिरौजस्कतयेकदेशेन रसे संक्रांते ग्लानिरिवेति ॥ अन्ये
पुनराहुः ॥ नैर्ऋतमागत्वात्तत्र गर्भस्य मरणं ॥ तस्मात्प्रसवप्रतिषे-
धार्थं स्त्री स्नाता शुचिर्ब्रह्मचारिणी देवताराधनपरमा स्यात् ॥ मां-
सौदनत्रालिं चात्र निर्वपेत् ॥ तस्मिन्नेकदिवसातिक्रान्तेऽपि प्रसवका-
लमाहुरासंबत्सरात् ॥ अतः परं विकारी भवति ॥ गर्भस्तु मातुः पृष्ठा-
भिमुखो ललाटे क्कनांजलिः संकुचितांगो गर्भकोष्ठे दक्षिणपार्श्वमा-
श्रित्यावतिष्ठते पुमान् वामं स्त्री मध्यं नपुंसकं ॥ तत्र स्थितश्च गर्भो
मातरि स्वपंत्यां स्वपिति प्रबुद्धायां प्रबुध्यते ॥ परतंत्रवृत्तेश्च गर्भ-
स्य ॥ निषेकात्प्रभृति गर्भाशयोपश्लेहोपश्लेदी वर्तनं मनो व्यक्तीभवदं-

गम्यं गस्याऽस्य नाभ्यां प्रतिबद्धा नाडी नाड्यामपरा तस्यां मातृ-
 हृदयं ॥ ततो मातृहृदयादाहारस्रो धमनीभिः स्यंदमानोऽपरामुपै-
 ति ॥ ततः क्रमाच्चामि ॥ ततश्च स पुनर्गर्भस्य पक्वाशये स्वकाया-
 मिना पच्यमानः प्रसादवाहुल्याद्वात्वादिपुष्टिकरः संपद्यते ॥ त-
 था रोमकूयैरुपलेहो रस एव च पयोमूतः ॥ अजातस्य तात्तादन्न-
 पानाननुश्रवशादमलत्वाच्च रसस्य गर्भस्य स्थूलमलासंभवः ॥ जन्म-
 काले तु प्रसूतिमारुतयोगात्परिहृत्याऽवाक्शिरा निष्क्रामत्यनुचापरा-
 च्छुता मातृहृदयात् ॥ एषा प्रकृतिः ॥ विकृतिरतोऽन्यथा ॥ तत्र या द-
 क्षिणं पादं पूर्वमभिहरति दक्षिणश्च यस्या बाहुर्वलवांस्तेन च चेष्टेत-
 स्तने च प्राक् पयो दृश्यतेऽत्पुन्नतत्कुक्षिपरिमंडलगर्भा पुन्नाम-
 दर्शनस्पर्शनप्रश्नदौर्हृदाभिस्ता पुन्नामधेयांश्च स्वमान् पश्यति प्र-
 सन्नमुखवर्णा तीक्ष्णक्षुधूर्ध्वरोमराजिः पुरुषानभिलापिणी च सा पुत्रं
 प्रसूते तद्विपर्यये कन्यां संकरे च नपुंसकं ॥ प्रश्नकाले नारी यक्षि-
 गमंगं बाह्यद्रव्यं वा परामृशति तल्लिङ्गमस्या गर्भमादिशेत् ॥ यदा
 तून्मार्गगो वातो गर्भस्य रसवाहीनि स्रोतांसि शोषयति तदा वात-
 रोगी हीनो जायते ॥ बहूनि वा वर्षाण्युदरे तिष्ठति ॥ यदा स्त्री-
 पुंसयोः सममर्थो निष्पद्यते ॥ बीजं वा तयोः समांशं संमुखं च ॥
 यदा च बीजं भागे दुष्यति तदा द्विप्रकृतिर्हिरेतो नपुंसकं भवति ॥
 यदा स्त्री प्रथमं कृतार्था भवति ततः पुरुषेण पश्चाच्छुक्रमुत्सृष्टं ह-
 र्पानवस्थितचेतसः स्त्रिया वालो विगुणीकरोति पुंस्त्ववाहीनि चास्य
 स्रोतांसि चोपहन्ति तदा वातेंद्रियं भवति ॥ तन्मैथुने घातमेवोत्सृज-
 ति ॥ यदा तु कात्स्न्येनोपहन्ति अनुपपन्नैव वा स्रोतोमुखं पिप्रत्ते ॥
 तदा संस्कारबाह्यं भवति तत्र संस्कारो बाजीकरा वस्तयोऽभ्यव-
 हारश्चेतोर्हर्षणानि च ॥ तानि हि शुके वलमादधानानि स्रोतांस्यस्या-

प्याययंतीति ॥ यदाऽल्पबीजोऽल्पबलः पुमानुद्देगः स्त्रीद्वेषयुक्तो-
 ऽन्यकामो वा नार्या व्यवयप्रतिघातं करोति तद्विधा वा नारी पुंसः ॥
 तदा ऽऽसेक्यं स्त्रीपुंमौ तद्विधौ भवतः तदा वक्रध्वजो भवति त-
 स्य नैव ध्वजस्तभ्यते ॥ यदा पूतियोन्याः स्त्रिया गर्भौ भवति ॥ त-
 च्छुक्रास्वादात्ध्वजोच्छ्रायं लभते ॥ यदा पुनरुभावपि तत्सौगंधि-
 काख्यं योनिध्वजगंधेन बलं लभते ॥ यदा त्वीर्ष्याभिभूतौ मंदहर्षौ
 संसृज्येते तदेर्ष्यालुरिति संज्ञं ॥ तस्य परं मिथुनीभूतं दृष्ट्वा मैथुनप्रवृ-
 त्तिर्भवति ॥ यदा पुरुषस्य गर्भस्य वाय्वग्निदोषादृपणनाशः तदा वा-
 युपिण्डकाख्यं भवति ॥ एताः कर्मवैचित्र्यादधौ पंढ्योनयः संकीर्णाः
 कथिताः ॥ यदा तु स्त्रियाः शोणितगर्भाशयौ दोषाः किंचित् प्रदू-
 पयंति तदा यो गर्भौ भवति तस्य गर्भस्य यस्य यस्य मातृजस्या-
 वयवस्य बीजे बीजांशे वा दोषः प्रकोपमापद्यते तं तमवयवं विकृ-
 तिराविशति ॥ यदा ह्यस्याः शोणितारख्ये बीजे गर्भाशयस्थे निर्व-
 र्तकं बीजं प्रदुष्यति तदा बंध्यां जनयति ॥ यदा तस्यावयवस्तदा
 पूतिप्रजां ॥ तस्या जातं जातं म्रियते ॥ यदा पुनः सोऽवयवः स्त्री-
 कराणां च शरीरसंश्रयाणामधोगुरुत्वादीनां निर्वर्तका ये बीजांशा-
 स्तेषामेकदेशः ॥ तदा ख्याकृतिप्रायामस्त्रियं वार्ता नाम जनयति ॥
 तां स्त्रीव्यापदमाचक्षते ॥ एवमेव पुंसो यदा शुक्रारख्ये बीजे बीजं
 प्रदुष्यतीत्यादियोजयेद्वंध्यं पूतिप्रजं तथा पुरुषाकृतिप्रायमपुरुषं
 नृणामलिंङ्गा नाम जनयतीत्येतेन मातृजानां पितृजानां चावयवानां वि-
 कृतिव्याख्यानेन सात्स्यजानां रसजानां सत्वजानां चावयवानां वि-
 कृतिव्याख्याता भवति ॥ यस्य ह्यंगावयवस्य बीजे बीजांशे वा उत्पत्ति-
 र्भवति तस्य तस्यांगावयवस्य विकृतिरुपजायते ॥ नोपजायतेऽनुपता-
 पात् ॥ यदा च लब्धगर्भाऽन्वक्षमेव वातलान्यासेवते तदाऽस्या वायुः

प्रकुपितः शरीरमनुसर्पन् गर्भाशयेऽवतिष्ठमानो गर्भस्य अद्वयधिरमू-
कमिम्मिणगद्गदस्वंजकुञ्जवामनहीनांगाधिकांगत्वान्यन्यं वा वातवि-
कारं करोति ॥ तथा वायुवत्पित्तमपि खलतिपलितश्मश्रुहीनतावद्गु-
खकेशैर्गल्यादीनि ॥ श्लेष्मा तु कुष्ठकिलाससदंतत्वादीनि ॥ त्रिवर्गो
मिश्रान्विकारान् ॥ अपिच ॥ दृष्टिमागमप्रतिपन्नं तेजो जात्यंघ्रत्वं त
देव वातानुगतं विरुक्तरुक्षारुणाक्षं पित्तानुगतं पिगाक्षं श्लेष्मानुगतं
शुक्लाक्षं रक्तानुगतं रक्ताक्षमिति ॥ गर्भसमानयोगक्षेमा द्वि गर्भिणी भ-
वति ॥ तस्माद्दिशेषतस्तां प्रियहिताभ्यां गर्भोपघातकरेभ्यो रक्षेत् ॥ य-
था यथा च गर्भो दृष्टिमागमोति तथा तथा भासहाररसापचाराच्च स्त्रिया
बलक्षयः ॥ तत्रेमे गर्भोपघातकराः ॥ मद्यया ॥ व्यवायव्यायामकर्श-
नाभिघातातिमात्रसंक्षोभिघानयानरात्रिजागरणदिवास्वप्नभेगविधार-
णाजीर्णातपाम्निक्रोधशोकभयोन्नासोपवासोत्कटकविषमकठिनासन-
श्वश्रुकूपप्रपाताप्रियावलोकनश्रवणादयः ॥ समासतः सर्वमतिगुरुष्ण-
तीक्ष्णरुक्षमन्नपानं दारुणाश्च चेष्टाः ॥ तथा ॥ देवतारक्षोऽनुपचयप-
रिरक्षणार्थं न रक्तानि वासांसि धारयेन्न घानमधिरोहेन मद्यमांसम-
श्रीयात् ॥ यच्चान्यदपि दृढस्त्रियो ब्रूयुः ॥ प्रततोत्तानशायिन्याः पुन-
र्गर्भस्य नाभ्याश्रया नाडी कंठमनुवेष्ट्य व्यापत्तिं करोति ॥ विवृत-
शया नक्तचारिणी चोन्मत्तं जनयति ॥ कलहशीलाऽपस्मारिणं ॥
व्यवायशीला दुर्वपुषमन्हीकं स्त्रैणं वा ॥ शोकनित्या भीरुमपचितम-
ल्पायुषं वा ॥ अभिध्यायिनी परोपतापनमीर्ष्यालुं स्त्रैणं वा ॥ स्तेनः
त्वायासबहुलमभिद्रोहिणमकर्मशीलं वा ॥ अमर्षणा चंडमौषधिकं
वा ॥ स्वप्नशीला निद्रालुमनुधमल्यार्थिं वा ॥ मद्यनित्या तृष्णालुमल्प-
स्मृतिमनवस्थितं वा ॥ गोधामांसनित्याऽश्मरिणं शनैर्भेहिनं वा ॥
वराहमांसनित्या रक्ताक्षं क्रथनमतिपरुषरोमाणं वा ॥ मत्स्यमांसनि-

त्या चिरनिमेषं स्तब्धाक्षं वा ॥ मधुरानित्या प्रमेहिणं मूकमतिस्थूलं
 वा ॥ अम्लनित्या रक्तपित्तिनं त्वगक्षिरोगिणं वा ॥ टवणनित्या शी-
 भ्रवलीपलितं खलतिकं वा ॥ तिक्तनित्या शोषिणमवलमपचितं वा ॥
 कटुकनित्या दुर्बलमल्पशुक्रमनपत्यं वा ॥ कपायनित्या श्याममाना-
 हिनमुदावर्तिनं वा ॥ यच्च यच्च यस्य व्याधेर्निदानं तत्तदासेवमानांऽत-
 र्वन्ती स्त्री तत्तद्विकारबहुलमपत्यं जनयति ॥ एतेन पितृजा अपि
 शुक्रदोषा व्याख्याताः ॥ तस्मात्प्रजासंपदमिच्छन्तौ साध्वात्मानमुपा-
 चरेतां ॥ विशेषेण नारी ॥ व्याधींश्चास्या मृदुमधुरशिशिरसुखैरौपथा-
 हारविहारैरुपाचरेत् ॥ न चास्या वमनादीनि प्रयोजयेत् ॥ न रक्ता-
 वसेचनं केवलं त्वष्टमं मासमुपादायास्थापनमनुवासनं वा ॥ वमना-
 दिसाध्येषु पुनर्विकारेषु मृदुभिस्तदर्थकारिभिर्वोपक्रमेत् ॥ पूर्णमिव
 तैलपात्रमसंक्षोभयद्गर्भिणीमुपाचरेदिति ॥ भवंति चात्र ॥ इत्यना-
 त्यधिके व्याधौ विधिरत्यधिके पुनः ॥ तीक्ष्णैरपि क्रियायोगैः स्त्रियं
 यत्नेन पालयेत् ॥ स्त्री हि मूलमपत्यानां स्त्री हि रक्षति रक्षिता ॥
 सर्वाश्रमाणां प्रथमं गृहस्यत्वमनिदितं ॥ जरायुणा मुखे छन्ने कंठे च
 कफवेष्टिते ॥ वायोमार्गनिरोधाच्च न गर्भस्थः प्ररोदिति ॥ इति
 गर्भावक्रान्तिर्नाम द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

अथातो गर्भोन्मचरणीयं शारीरं व्याख्यास्यामः ॥ प्रथमे
 मासि गर्भिणी क्षीरमुपसंस्कृतं मात्रावच्छीतं काले पिबेत् ॥
 तस्मिन्नपि चाद्यं द्वादशरात्रं क्षीरोद्भवं सर्पिः शालिपर्णीपलाशा-
 भ्यां शृतं कनकरजतकथितशीतोदकानुपानं पिबेत् ॥ खादु-
 शीतं द्रवप्रायं सात्प्यं च सायं प्रातराहारयेत् ॥ न चा-
 भ्यंगोद्वर्तनानि सेवेत ॥ ययोक्तानि च दोषकराणि परिहरेदापं
 चमान्मासात् ॥ विशेषेण द्वितीये मधुरौषधसिद्धं पयः पिबेत् ॥ तृ-
 तीये तदेव सर्पिर्मधुभ्यां ॥ चतुर्थेऽक्षमात्रनवनीतयुक्तं ॥ पंचमे क्षीर-

सर्पिः ॥ पष्ठे तदेव मधुरौपधसिद्धं ॥ सप्तमे च ॥ तस्मिंश्च गर्भस्य
 केशोत्पत्त्या मातुर्विदाहो भवतीति द्वियो भापन्ते नेति भगवानात्रेयः ॥
 गर्भोत्पीडनात्तु दोषा हृदयं प्राप्य विदहन्ति ततः कंदूर्जायते कंदू
 किक्किसं ॥ तत्र कोलोदकेन नवनीतस्य मधुरौपधसिद्धस्य पाणि-
 तलमात्रमस्यै दद्यात् ॥ चंदनमृणालकल्कैश्च स्तनोदरं मृद्वीयात् ॥
 शिरोपधातुकीसर्पपमधुकचूर्णैर्वा ॥ कुटजार्जकबीजमुस्ताहरिद्राक-
 ल्कैर्वा निवकोलसुरसमंजिष्टाकल्कैर्वा ॥ शशहरिणपुनर्नवामालती-
 मधुकसिद्धेनांभसा पृषत्तुरुधिरयुक्तया त्रिफलया करवीरपत्रकल्क-
 सिद्धेन च तैलेनाभ्यंग ॥ परिपेकः पुनर्मालनीमधुकसिद्धेनांभसा ॥
 कंदूयनं वर्जयेत् ॥ त्वग्मेदे वैरूप्यपरिहारार्थं स्नानोद्धर्तनं चंदनं च-
 शीलयेत् ॥ मधुरं चाहारमल्पमल्पस्नेहलक्षणमल्पोदकानुपानं भुंजी-
 त ॥ अष्टमे क्षीरयवागूं सर्पिष्मतां पिबेत् ॥ नेति पदकाथो गर्भस्य
 पैंगल्याबाधभयात् ॥ अस्ति पैंगल्याबाधस्तथाप्येवं कुर्वीत ॥
 नीरुजं बलवर्णसत्वसंहननसंपदुपेतं ज्ञातीनामप्रगण्यमपत्यं ज-
 नयतीति भगवानात्रेयः ॥ बटरोदकेन पल्लवयोदधिमस्तुतैललवण-
 फलघृतमधुयुक्तेनास्थापयेत् ॥ पुराणविद्विशुल्क्यैर्मधुकादिमधुरौ-
 पधसिद्धेन च तैलेनानुवासयेदनुलोमनाय वायोः ॥ अनुलोमे हि
 मारुते सुखमनुपद्रवा प्रसूते ॥ गर्भिणीं तु न्युज्जामास्थापयेदनुवास-
 येद्वा ॥ तथा ऽस्या विवृतमार्गतया सम्यगौपधमनुप्रविशति ॥ अत-
 ऊर्ध्वं स्निग्धाभिर्धवागूभिर्जागलरसैश्चोपाचरेदाप्रसवकालादिति भगवा-
 न्धन्वंतरिः ॥ नवमे तु ततएवानुवासनतैलात्पिबुं योनौ प्रणयेत् गर्भ-
 मार्गाशययोः स्नेहनार्थमिति ॥ अनेन प्रथममासादारभ्य क्रमेण ग-
 र्भिण्याः प्रसवकाले गर्भधारिणीकुक्षिकटीपार्श्वपृष्ठं मृदूभवति ॥ वा-
 युश्चानुलोमः संपद्यते ॥ मूत्रपुरीषं च प्रकृतिभूतं जरायुश्च मार्गं प्रति-
 पद्यते ॥ पुत्रं चेष्टं कल्पमायुष्मंतं सुखिनं सुखेन काले बलवती प्र-

सूते ॥ बिल्वकार्पासीफंफणापाटलीपिचुमंदाग्रिमंथमांसीवर्धमानकप-
त्रजंगकाथेन शीतेन सर्वगंधोदकेन वा गर्भिण्याः प्रत्यहं स्नानमुपदिशे-
त् ॥ प्राक् चैवास्या नवमान्मासादपट्टतास्थिशर्कराकपाले प्रशस्ते देशे
वास्तुविद्याप्रशस्तं सर्वतुमुखमुपट्टतसर्वोपकरणं सन्निहितज्वलनं
प्राग्द्वारमुदग्द्वारं वा सूतिकागारं कारयेत् ॥ तत्रानुकूलेषु नक्षत्रादि-
षु पुण्याहशब्देन गोवाह्यणट्टद्वाञ्चत्वाऽऽवर्तमाना प्रदक्षिणं प्रविश्य
बहुशः प्रसूताभिरनुक्ताभिरविपादाभिः क्लेशक्षमाभिः परिहृता स्व-
स्त्ययनपराऽनुलोमनैराहारविहारैरनुलोमितवातमूत्रपुरीषा प्रसवका
लमुदीक्षेत ॥ स्वल्पेऽपि च विण्मूत्रविवंधे फलवर्तीः प्रणिदद्यात् ॥
तत्रासन्नप्रसवायाः क्लमो ग्लानिर्मुक्तबंधने इवाक्षिणी निष्ठीविका
मूत्रपुरीषबाहुल्यं शिथिलकुक्षिताऽधोगुरुत्वमन्नानभिलापो वेदनो-
दरद्वयकटीवस्तिबंधनेषु तोदभेदशूलस्फुरणस्त्रवणानि च योन्या
भवन्ति ॥ तदनंतरमावीनां प्रादुर्भावो गर्भोदकप्रवाहश्च ॥ अथैनामु-
पस्थितगर्भा कृतकौतुकमंगलां पुत्रामफलहस्तां स्वभ्यक्तामुष्णो-
दकपरिपिक्तां सघृतां यवागूं पाययेत् ॥ ततः सुरक्तार्पणचर्मप्रच्छेदे
मृदुनि भूमिशयने शयानामुत्तानामाभुग्नसक्थिपृष्ठामहतवाससोऽशं-
कनीयाः प्रियदर्शनाः परिणतवयसः प्रजननकुशलाः प्रगल्भाः कृत्तन-
खाः स्त्रियः सूतिकां सूनृताभिर्वाणीभिराश्वासयंत्यः पयुषासीरन् ॥
अथास्यै दद्यात्कुष्ठैलाङ्गलीवचाचव्यचित्रकचिरविल्वचूर्णमुषामा-
तुं मुहुर्मुहुः ॥ तथा भूर्जपत्रशिशिपासर्जरसान्यतमधूममंतरांतरा च ॥
पार्श्वपृष्ठकटीसक्थिदेशान्कोष्णेन तैलेनाभ्यज्यानुसुखमस्या मृद्री-
यात् ॥ एवमवाक् परिवर्तते गर्भः ॥ तस्यलक्षणं ॥ विमुच्य द्दयमुदर-
माविशति वस्तिशिरोऽवगृण्णाति ॥ त्वरयंत्येनामाव्यः न चेदेवं प-
रिवर्तते ततो मुहुर्मुहुर्जृम्भणं चक्रमणं च कारयितव्याऽनंतरोक्तं विधिः ॥

अन्ये तु मुशलेनोलूखलं धान्यपूर्णमाहननीयमित्याहुः॥तत्तु न सम्य-
क् ॥ दारुणन्यायामवर्जनं हि गर्भिण्याः सततमुपदिश्यते ॥ विशेषतश्च
प्रसवकाले प्रचलितसर्वधातुदोषायाः सौकुमार्यत्वान्नार्या मुशलव्या-
यामेनेरितो वायुरन्तरं लब्ध्वा प्राणान् हिंस्यादिति ॥ अथ परिवर्त्तग-
र्भा पर्यकमेनामारोप्य कुशला स्त्री पादतोऽस्या निषण्णाया योनिम-
नुलोममनुसुखमभ्यज्य स्फुरौ पादाम्भ्यां पीडयेत् ॥ योनिं च पुनः
पुनः प्रसारयेत् ॥ ब्रूयाच्च सुभगे शनैः शनैः प्रवाहयस्व सुप्रसन्नस्ते भु-
खवर्णाः पुत्रं जनयिष्यतीति ॥ अन्या तु वामकर्णेऽस्या मंत्रमिमं जपे-
त् ॥ क्षितिर्जलं विपत्तेजो वायुर्विष्णुः प्रजापतिः ॥ सगर्भा त्वां सदा
यातु वैशल्पं वा दधात्वपि ॥ प्रसूय त्वमविक्षिप्तमविक्षिप्ता शुभानने॥
कार्तिकेयद्युतिं पुत्रं कार्तिकेयाभिरक्षितमिति ॥ तथा ॥ इहामृतं च
सोमश्च चित्रभानुश्च भामिनि ॥ उच्चैःश्रवाश्च तुरगो मंदिरे तिबसंतु
ते ॥ इदममृतमपां समुद्धृतं वै तव लघु गर्भमिमं प्रमुंचतु स्त्रि ॥ तदन-
ल्पवनाकं वासवास्ते सह लवणांबुधैर्दिशन्तु शांतिमिति ॥ तथा परा-
ऽनुशिष्यात् ॥ अनागतायां वेदनायां मा प्रवाहिष्ठाः ॥ अकालप्रवाहणं
हि विष्णून्नादिवेगानामिवोदीरणमनर्थकरमहितं च गर्भस्य श्वासकास-
शोपकुञ्जतादिकारित्वात् ॥ तथा तेषामेव विधारणमिव वेदनायामप्रवा-
हणमुपधाताय ॥ ततो यथोक्तं कुरुष्व शनैः शनैश्च पूर्वं प्रवाहिष्ठाः ॥
निर्गमे बाढं गर्भस्य योनिमुखप्रतिपत्तौ बाढतरमाप्रसवादिति ॥ त-
स्यास्तु प्रवाहमानायाः स्त्रियाः शब्दं कुर्युः प्रजाता प्रजाता धन्यं
धन्यं पुत्रमिति ॥ तथाऽस्या हर्षेण प्राणा आप्यायन्ते ॥ गर्भसंगे तु
योनिं धूपयेत् रुष्णसर्पनिर्मोकेन पिंडीतकेन वा ॥ बध्नीयाच्च हिरण्यपु-
ष्पीमूलं हस्तपादे ॥ पारयेच्च सुवर्चलां विशल्यां वा ॥ अथ प्रसूताया
न चेदपरा पतति ततो दक्षिणेन पाणिना नामेरुपरिष्ठाद्वलवदुपपीडय

पृष्ठत उपसंगृह्य विधुनुयात् ॥ पाण्य्या वा श्रोणिमाकुट्टयेत् ॥ स्फि-
 जी वीपसंगृह्य सुपीडितं पीडयेत् ॥ वेण्यांऽगुल्या वा केशवेष्टितया च
 कंठतालु परामृशेत् ॥ भूर्जपत्रकाचमणिसर्पनिर्मोकैश्च योनिं धूपयेत्
 भूर्जगुग्गुलुभ्यां वा ॥ शालिमूलसिद्धेन वा सर्पिषा योनिमभ्यज्य क-
 दुकाटानुजालिनीनिवसर्पनिर्मोकैर्धूपयेत् ॥ अनभ्यक्तां वा कटुतैल-
 मिश्रैः कल्कीकृतैर्वा तैलाक्तैरालिपेत् ॥ गुडनागरकल्केन वा ॥ तदेव
 वा मक्षयेत् ॥ लांगलीमूलकल्केन वा पाणिमुदरं चालिपेत् ॥ महादृ-
 क्षक्षीरं वा मूर्द्धन्यनुपेचयेत् ॥ कुष्ठतालीसकल्कं बिल्वबिल्वजयूपमै-
 रेयासवसुरामंडान्यतमेन व्योपतीक्ष्णोष्णेन वाऽम्लेन कुलत्थरसेन मधु-
 कपिप्यलीसंपाकेन वा पाययेत् ॥ पिप्पल्येलाकोलविठचन्यचित्रको-
 पकुंचिकाकल्कं वा ॥ खरस्य वृषभस्य वा जीवतो दक्षिणं कर्णमु-
 ङ्क्ष्य बिल्वबिल्वजयूपादीनामाप्लवनामन्यतमे प्रक्षिप्य मुहूर्तस्थि-
 तमुङ्क्ष्य तदाप्लवनं पाययेत् ॥ कुष्ठैलाकल्कं वा सुरया ॥ अर्कालर्क-
 कपायं वा सुरोन्मिश्रं ॥ कुष्ठलांगलीमूलककल्कं वा मद्यमूत्रान्यत-
 तरेण ॥ वत्सकादिचूर्णं वा मद्येन ॥ शतपुष्पाकुष्ठमदनंहिगुसिद्धस्य
 च तैलस्य पित्तं ग्राहयेत् ॥ ततश्चैनामनुवासनकालेऽनुवासयेत् ॥
 बिल्वबिल्वजयूपाद्याप्लावनैश्च ॥ फलजीमूतकेक्ष्वाकुधामार्गवकुटजा-
 र्ककृतवेधनहस्तिपर्णुपहितैरास्थापयेत् ॥ सिद्धार्थककुष्ठलांगलीमहा-
 दृक्षक्षीरमिश्रेण वा सुरामंडेन शाल्मलीहंतानि वा स्विन्नान्यापोध्य
 पंचमूलकपाये विमर्दयेत् ॥ तेन च पूतेन श्लेहवता फलादिपुक्तेन ययो-
 क्तास्थापनद्रव्यसिद्धेन कटुतैलेनोत्तरवस्ति दद्यात् ॥ शिथुसुमुख-
 मरिचाज्जिचित्रककल्कक्षीरगोमूत्रसिद्धेन वा कटुतैलेनाऽनुवासये-
 त् ॥ उमाशाल्मलीपिच्छया वा सवृतया योनिं पूरयित्वा विधुनु-
 यात् ॥ त्रिग्वेधेन वा रुतनखेन पाणिना नाडानुसारतोऽपहरेत् ॥ प्र-

जातायां चेद्वस्तिमूर्द्धोदरेषु शूलं मक्कल्लाख्यं स्यात् ॥ तत्र यवक्षारचूर्णं सर्पिषा सुखोष्णोदकेन वा पिबेत् ॥ वरणादिं वा सपंचकोलमेलप्रतीवापं ॥ अथवा धीस्तरादिभूपकादिप्रतीवापं ॥ लवणचूर्णं वा वत्सकादिनिर्घृहेण ॥ वत्सकादिं वा मदिरया ॥ अंशुमतीद्वयकाथेन वा मरिचभद्रदारुकल्कं ॥ भार्हीनागरेदवदारुकल्कं बोष्णांससा ॥ पुराणगुडं वा त्रिकटुत्रिजातकधनिकाचूर्णसंसृष्टं भक्षयेत् ॥ तस्याश्चेत्स्वस्थानतो योनिर्भश्येत् ॥ ततो यस्य कस्यचिच्छोणितेनाभ्यज्य योनिं यथास्थानं कुशला स्त्री निवेशयेत् ॥ निविष्टां चाशोकरोहिणीबर्हिपोशीरप्रियंगुदेवदारुकल्कविपकेन तैलेन बहुशः स्वेदयेत्पूरयेत् ॥ ब्रूयाच्च गच्छ सुप्तगे स्वस्थानमिति ॥ तद्वच्चान्यतमा स्त्री जानमात्रमेव बालं बालोपचरणीयेन विधिनोपपादयेत् ॥ तमुपदेक्ष्यते तूत्तरेषु ॥ अथ सूतिकां बलातैलेनाभ्यज्यात् ॥ बुभुक्षितां च पंचकोलचूर्णेन यवान्पुपकुंचिकाचव्यचित्रकव्योपसंधवचूर्णेन वा युक्तामह परिणामिनीं यथासात्म्यं स्नेहमात्रां पाययेत् ॥ स्नेहायोग्यां वातहरीपथकायं ह्रस्वपंचमूलकयं वा पीतवत्याश्च यमकेनाभ्यज्य वेष्टयेदुदरं वस्त्रेण ॥ तथा न बापुरुदरविकृतिमुत्पादयेदनवकाशत्वात् ॥ जीर्णे तु स्नेहे पूर्वोपधेरेव सिद्धां विदार्यादिगणकाथेन क्षीरेण वा यवागूं सुस्तिन्नां द्रवां मात्रया पाययेत् ॥ प्राक्स्नेहपद्मागूपानाभ्यां चोभयकालमुष्णोदकेन परिपेचयेत् ॥ एवं त्रिरात्रं पंचरात्रं सप्तरात्रं वाऽनुपाल्य ततो यवकोलकुलत्थयूपेण लघुना चान्नपानेन द्वादशरात्रात्परं जांगलरसादिभिश्च क्रमादाप्याययेदग्निबलादीन्यपेक्ष्य ॥ कथितशीतं च तोयं पाययेत् ॥ तथा जीवनीयवृंहणीयमधुरवातहरसिद्धैरभ्यंगोच्छादनपरिपेकावगाहैरन्नपानैश्च द्दधैरुपाचरेत् ॥ एवं हि गर्भवृद्धिसंपितशिथिलसर्वशरीरधातुप्रवाहणवेदनाक्लेदरक्तनिमुतविशेषशून्यशरीराच्च पुनर्नवीभवत्यतएव च सूति-

काया व्याधिः कृच्छ्रसाध्यो भवत्यसाध्यो वा तस्मात्तां यथोक्तेन विधिना प्रयत्नेनोपचरेत् ॥ एवं साऽध्यर्द्धमासमुपसंस्कृता क्रमेण विमुक्ताहारविहारयंत्रणा विगतसूतिकाभिधाना स्यात् ॥ पुनरार्त-
वदर्शनादित्येके ॥ इत्याद्यं मासमादाय यावद्गर्भक्षमा पुनः ॥ स्त्री स्यात्तावद्विधिः सर्वः सर्वथा साधु दर्शितः ॥ इति गर्भोपचरणीयो नाम तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

अथातो गर्भव्यापदं शारीरं व्याख्यास्यामः ॥ स्त्री चेदापन्नगर्भा परिहार्याण्यासेवेत ॥ तत्र यस्या वस्तिपार्श्वश्रोणिषोनिमुखेषु शूलं पु-
ष्पदर्शनं वा स्यात् ॥ तां मृदुमुखशिशिरास्तरणशयनस्थामीपदवन-
तशिरसं शीतप्रदेहपरिपेकादिभिरुपाचरेत् ॥ तद्यथा ॥ सहस्रधौतेन सर्पिपाऽधोनाभेः सर्वतः प्रदिह्यात् ॥ मधुकसर्पिषा सुशीतेन पिचु-
माप्लाव्य योनिसमीपे स्थापयेत् ॥ गव्येन पयसा मधुकांशुना न्य-
ग्रोधादिकपायेण वा परिपेचयेत् ॥ परिपीततत्स्वरसानि च तैलानि चोनी निधापयेत् ॥ तच्छृंगसिद्धस्य वा क्षीरसर्पिषः पिचुं ॥ अति-
स्त्रवति तु रक्ते ततएवाक्षमात्रं प्राशयेत् ॥ केवलादेव वा क्षीरसर्पि-
षः ॥ पद्मोत्पलकुमुदकिंजल्कं च समधुशर्करं लेहयेत् ॥ धातकी गै-
रिकसर्जरसरसांजनचूर्णं वा समधु ॥ न्यग्रोधादित्वक्प्रवालकल्कं वा ॥ शशैणहरिणरुधिरं वा सक्षौद्रं पाययेत् ॥ वृद्धिविदारीजीवन्तीर्वा पयसा ॥ नीलोत्पलसितापकलोष्ठचंदनादि वा तंदुलांशु वा सरसा-
न्यसरेण ॥ गंधप्रियंग्वसितोत्पलशालूकोदुंबरशालादुन्यग्रोधशुंगानि वाऽऽजेन पयसा ॥ कसेरुकमृणालशृंगाटककाश्मर्यपरूपकद्राक्षासा-
खिप्रपोहरीकानंतोत्पलकंदबीजकाथेन वा शर्करामधुमधुरेण ॥ शा-
लिपिष्टं जीवनीयशृतं वा क्षीरं ॥ वलाऽतिवलाशालिपष्टिकेक्षुमू-
लकाकोलीशृतेन च पयसा समधुशर्करेण रक्तशाल्योदनं सुशीतं भो-
जयेच्छीतवीर्यजांगलसेन वा ॥ रक्तपित्तक्रियाश्च शोधनवर्ज्याः

प्रयुंजीत ॥ सौम्याश्च मनोनुकूलाः कथाः ॥ अट्टशोणितां तु मधु-
 कपयस्यासुरदारुभिः सिद्धं पयः पाययेत् ॥ ताम्रबल्यश्मंतकशतावरी
 पयस्याभिर्वा ॥ विदार्यादिगणेन वा ॥ श्वदंष्ट्रास्त्रसक्षीरसिद्धं वा
 सर्पिः ॥ पलांदुरससिद्धं वा सक्षौद्रं ॥ अपूर्णत्रिमासायास्तु पुष्प-
 दर्शने गर्भः प्रायो न तिष्ठत्यसंजातसारत्वात् ॥ आमाम्नये शोर्ध्वं
 मपि विरुद्धोपक्रमत्वात् ॥ तत्र रूक्षशीतानि प्रयुंजीत ॥ तद्यथा ॥
 प्रागुपवासं तथा दुरालभाऽमृतोशीरुपपटकचनचंदनातिविषाबला
 कद्वंगधान्याकक्कायपानं तृणधान्यशालिपट्टिकपेयामशनं च मुद्गादि-
 चूर्पैर्जिते त्वामे श्लिग्धशीतानि पूर्ववत् ॥ आमगर्भे तु पतिते
 मद्यानामन्यतमं सामर्थ्यतः पाययेद्गर्भकोष्ठविशुद्ध्यर्थमस्तिविस्मर-
 णार्थं च ॥ अमद्यपां पाचनीयद्रव्योपहिताभिः स्नेहलवणवर्जा-
 भिः सतिलाभिरुद्दालकादियवागूभिरुपाचरेद्यावन्तो माता स्तावंत्यहा-
 नीनि ॥ ततः प्रीणनैर्वलानुरक्षिमिरस्त्रैर्हराहरैरादोषधानुक्लेदशु-
 द्धैः ॥ आमगर्भशेषेण हि पुनः पुनः शूलमनुपज्येत ॥ तस्मा-
 त्तीक्ष्णैरनवशेषयन्त्रुपाचरेत् ॥ ततः परं स्नेहपानैर्वस्तिमिराहारै-
 श्च दीपनीयपाचनीयजीवनीयरुहणीयमपुस्वातहरैरिति ॥ यस्याः पु-
 नर्महति जातसारे गर्भे वर्ज्यानामवर्जनात्पुष्पदर्शनं स्यादन्यद्वा यो
 निस्त्रवणं ॥ तस्यास्तन्निमित्तं वायुः प्रकुपितः पित्तश्लेष्माणौ प-
 रिगृह्य गर्भस्य रसवहां नाडीं प्रतिपीड्यावतिष्ठते ॥ ततो नाड्यां दो-
 षैः कुल्पायामिव तृणपत्रादिभिः प्रतिच्छन्नायां रसस्यासम्यग्यह-
 नाद्गर्भो वृद्धिमनामुबन्धुपविशत्पुपशुष्यति वा ॥ तत्र यस्याः का-
 दाचित्कार्तवपरित्वावादल्पौ च दृश्येते सततं च गर्भः प्राप्तात्पारिमा-
 णादपरिहीयमानएव स्फुरति न च कुक्षिर्विवर्द्धते तमुपविष्टकमित्या-
 चक्षते ॥ यदा तु प्रतिमासमार्तवं प्रत्यहं वा परित्स्त्रवणं नात्यल्पं च
 तथा परिहीयमाणो गर्भभिरात्किंचित्स्पंदते ॥ कुक्षिश्च वृद्धोऽपि प

रिहीयते । तदुपशुष्ककं नागोदरं च ॥ तौ तु मातुराहारतेजसाऽल्पे-
नाप्यायमानौ यदा पुष्टौ स्यातां तदा वर्षगणैरपि प्रमदा प्रसूयत ए-
व ॥ तत्र धातेनोपविष्टकोपशुष्ककयोर्वायुः प्रतिहन्यते सशब्दं फे-
निलं विच्छिन्नं शरदुपवेश्यते मूत्रमुपरुध्यते कटीपृष्ठद्वयेषु वेदना
जृम्भा निद्रानाशोऽभीक्ष्णं प्रतिश्यायः शुष्ककासः सादः क्ष्वेलेते इव
कर्णौ तुघ्नेते इव शंखौ पिपीलिकाभिरिव संसृज्यते शरीरं परिकं-
तन्निव वायुर्धमति कुक्षौ तमइव प्रवेश्यते दुःखेनान्नस्य जरणमह-
रहः परिहानिः स्फुटितविवर्णपरुषत्वकृत्वं च भवति ॥ पित्तेन ताम्र-
हरितमुपवेश्यते धूमकोऽम्लकश्छर्दिर्मूर्च्छा कुक्षिद्वयदाहः पीतरक्त-
गोमूत्राभनेत्रमूत्रनखत्वं काली दुर्बला नित्यशूला च नारी भवति ॥
श्लेष्मणा मधुरास्यत्वमुत्क्रेशः श्लेष्मोद्गमनं भक्तद्वेषः श्वेतहस्तपा-
दनेत्रता कासः श्वासश्च ॥ तयोर्जीवनीयद्वंद्वणीयमधुरौपधसिद्धानां
सर्पिषामुपयोगः ॥ तथा पयसां रसानामामगर्भाणां च गर्भदृष्टिकरः ॥
तथा संभोजनमेतैरेव च घृतादिभिः ॥ सुभिक्षाया अभीक्ष्णं यानवाह-
नादिभिः क्षोभणमार्जनजृम्भणैरुपपादनं ॥ अथ विशेषेण धाते पूर्वमेव सै-
धवोपहितं क्षीरवस्तिं दत्त्वा शीतोदकस्नातां मृदु शाल्योदनं भोजयेत् ॥
ततो विदार्यादिगणसाधितेन सर्पिषा ऽनुवासयेत् ॥ निवातं च सेवेत् ॥
पित्ते मधुकविदारीनिर्यूहसिद्धं पयः पिबेत् ॥ तिस्रः स्थूलकुक्षुटीर्निस्तु-
पमापाढकं च क्षीरोदकेनोदूखले संक्षुब्ध तद्रसेन सर्पिषा च तित्तिरिक्-
पिजलान्यतररसं साधयित्वा पाययेदुपविष्टकविवर्द्धनार्थमुपशुष्ककद्वं-
द्वणार्थं च ॥ अजासर्पिषा क्षीरेण जीवनीयैश्च संस्कृतां यवागूं पि-
बेत् ॥ पयस्या काकोलीद्वयसुनिपण्णककल्केन पयसा च सर्पिर्वि-
पचेत् ॥ तत्कालं क्षीरानुपानमुपयुंजीत ॥ आमगर्भरसेन वाऽश्री-
मात् ॥ तानेव च तत्र मृष्टान् भक्षयेज्जलचरमांसानि च ॥ कफे त्वा-
नूपोदकपिशितोपदंशामच्छसुरां त्रिरात्रं पंचरात्रं सप्तरात्रं वा पि-

वेत् ॥ तिलमुद्गमापलवणविल्वपत्रैः पञ्चभिर्घृतपात्रं संयोज्य त्वनु-
गुप्तं निधापयेत् ॥ ततः प्रातः पिष्टं विल्वमात्रं शृतशीतच्छागदुग्धा-
नुपानं प्राश्नीयात् ॥ अत्रैव वा वदरचूर्णपात्रमपि निदध्यात् ॥ ए-
वमृद्वौ तीक्ष्णैर्विरेचयेदपरापातनीयैश्च पातयेत् ॥ यस्याः पुनर्वा-
तोपसृष्टस्रोतसि संलीनो गर्भः प्रसुप्तो न स्पंदते तं लीनमित्याहुः ॥
तत्र श्येनोक्रोशगोमत्स्यगोधाशिखिकुकुटतित्तिरीणामन्यतमस्य र-
सेन भूरिर्तापिष्केण मापयूपेण मूलकयूपेण वा घृताढ्येन रक्तशाल्यो-
दनं भोजयेत् ॥ सक्तून्वा तिलमापविल्वशलादुपुक्तान् पयसा पाय-
येत् ॥ मेघमांसोपदंशं वा माहीकं ॥ तैलेन चामीक्ष्णमुदरवंक्षणोरु-
कटीपार्श्वपृष्ठान्यभ्यंज्यात् ॥ मुहुर्मुहुश्चैनां हर्षयेत् ॥ पूर्वोक्तं चेक्षे-
त् ॥ यस्याः पुनरुदावर्तविबंधः स्यात्तां वातहरस्निग्धाजपानैरुपाच-
रेत् ॥ अष्टमे तु मासे मधुरकसिद्धेन तैलेनानुवासयेत् ॥ तदसिद्धौ
वीरणशालिकुशकाशेक्षुवालिकावेतसपरिव्याधमूलानां भृतिकानंत-
काश्मर्यपरूपकमधुकमृद्दीकानां च पयसाऽर्द्धदिकेनोद्ग्रह्य रसं तेन पि-
यालविभीतकमज्जतिलकल्कपुक्तेनेपलवणोष्णेन निरुहयेत् ॥ वि-
गतविबंधां च स्नाताशितां सायं तेनैव तैलेनानुवासयेत् ॥ उदावर्तो
हि समुपेक्षितः सहसा सगर्भा गर्भिणीमतिपातयेत् ॥ यस्याः पुनर-
तिमात्रदोषोपचयाद्यथोक्तैर्वा व्यवयादिभिरन्यैर्वा व्याधिभिः पूर्वो-
पचितेन वा जनन्यपत्ययोः कर्मणा बंधनान्मोच्यते गर्भः फलमिव
वृतात् स मुक्तबंधनो गर्भशय्यामतिक्रम्य यकृत्प्लीहांत्रविवैरवसंस-
मानः कोष्ठसंक्षोभमापादयति ॥ ततः कोष्ठसंक्षोभाद्वायुरपानो मूढः
कुक्षिबस्तिपार्श्वोदरयोनिशूलानाहविण्मूत्रसंगानापाद्य गर्भं व्याव-
यति तरुणं शोणितभावेन ॥ सोऽभिहितः प्राक् ॥ विदधे तु गर्भे
स्तब्धं स्तिमितं शीतमश्मगर्भमिवोदरमाभाति ॥ शूलमधिकमुपजा-
यते न च स्पंदते गर्भो नाव्यः प्रादुर्भवति न स्रवति योनिरक्षिणीचा-

स्याः संस्येते तथा भृशमरतिपरीता व्ययतेऽन्यथा चेष्टने ताम्यति
 भ्राम्यति रोदित्यहर्निशं न स्वपिति प्रत्युच्छ्वासात्कुच्छ्वाच्छ्वासित्यति-
 कष्टं प्राणिति क्षयतीत्येवंविधां स्थितं मृतगर्भा विद्यात् ॥ तं तु गर्भं
 कदाचिदसम्यगपत्यपथमनेकधा प्रतिपन्नं विगुणेन वायुना पीडितं
 मोहितं च मूढगर्भमित्याहुः ॥ विगुणानिलप्रतिपीडनवैचित्र्यादसं-
 रप्यगतिं च ॥ समासतस्तु त्रिविधा गतिरुर्ध्वा तिर्यङ्न्युज्जा च ॥ सं-
 स्थानानि पुनरष्टौ ॥ तान्यत्रैवोत्तरत्र वक्ष्यते ॥ तेषु सर्वेष्वपि विप-
 रीतेन्द्रियार्थमाक्षेपयोनिभ्रंशसंवरणमकुलश्वासभ्रमाभिपन्नां शीतगा-
 त्रां पूत्युद्गारां च वजयेत् ॥ न तु क्षणमप्युपेक्षेत गर्भशल्यं ॥ तद्धि
 निरुच्छ्वासीकृत्याशु जननीं हन्यात् ॥ सचेतनश्च गर्भः शस्त्रेण विदा-
 र्यमाणो विपममंगानि विक्षिपेत् ॥ तस्मात्तत्संगे सृत्यः प्रयतेरन् पु-
 र्वोक्तानि च मन्त्रौषधानि प्रयुंजीत ॥ त्रिविधस्तु संगो भवति ॥ शि-
 रस्यंते जघने वा ॥ मूढगर्भस्य तु जरायुपातनसामान्यं कर्त्तव्येके ॥
 मन्त्रादिकर्माथर्ववेदविहितमित्येके ॥ दृष्टकर्मणा शल्यहर्त्रा शल्या-
 हरणमित्येके ॥ तत्त्वतः कष्टतममस्ति शस्त्रकर्म ॥ यतो योनियक-
 ल्हीहांत्रगर्भाशयादीनां मध्ये ताननुपहिंसताऽस्पर्शवता शस्त्रमवचा-
 र्यमुत्कर्षणापकर्षणव्यावर्तनोत्कर्त्तनछेदनभेदनपीडनजृक्करणानि चैके
 न पाणिना कार्याणि ॥ तस्मादीश्वरमापृच्छ्य परं च यत्नमास्थाय
 तद्विद्यसहितस्तमुपक्रमेत् ॥ अक्रियायां ध्रुवं मरणं ॥ तथोदराश्मरी-
 प्रभृतीनपि ॥ अथोत्तानाया व्यामुग्रसक्थ्या वत्तचुंभलोन्नमितकटि-
 प्रदेशायाश्च धन्वनागमृत्तिकाशाल्मलीपिच्छाधृतैरभ्यज्य हस्तं योनिं
 च गर्भमाहरेत् ॥ तत्र सक्थिभ्यामागतस्यानुलोम्याच्छिन्नमेव ॥ एक-
 स्मिन् सक्थि प्रपन्नस्येतरं सक्थि प्रसार्य सिङ्गदेशागतस्य सिङ्गदेशं
 प्रतिपीडयोर्ध्वमुत्क्षिप्य सक्थिनी प्रसार्य तिर्यगागतस्य परिवर्त्य वा-

ऽपराद्धमुत्क्षिप्य पूर्वार्द्धमपत्यपथं प्रत्यार्जयमानोऽप पार्श्वदन्तशिरसो-
 ऽसं प्रतिपीड्योर्ध्वमुत्क्षिप्य शिरोऽपत्यपथमानीय बाहुद्वयं प्रपन्नस्यो-
 र्ध्वमुत्पीड्यांऽसौ शिरोमूलमानीय निर्हरेत् ॥ यस्त्वाभुग्नमध्यः पा-
 णिपादशिरोभिर्योनिं प्रतिपद्यते ॥ यश्चाभुग्नएवैकेन पादेन योनिं द्विती-
 येन पायुं ॥ तौ मूढौ हस्तेनाहर्तुमशक्याविति शस्त्रमवधारयेत् ॥ अथ
 स्त्रियमाश्वस्य मंडलाग्रेणांगुलिशस्त्रेण चा विदार्य शिरःकपालान्याह-
 न्य शंकुना गृहीत्वा चुबुके तालुन्युरसि कक्षायां वाऽपहरेत् ॥ अभिन्न-
 शिरसं वाऽक्षिकूटे गंडे वा ॥ तथांऽसंसंसक्तस्यांसदेशे बाहुं छित्वा द-
 नेरिवाध्मातस्य घातपूर्णमुदरमवदार्य निरस्यांत्राणि शिथिलीभूतमा-
 हरेत् ॥ जघनसक्तस्य जघनकपालानि दारयित्वेति ॥ शवंति चात्र ॥
 यद्यद्यायुवशादंगं सज्जेद्गर्भस्य खंडशः ॥ तत्तच्छित्वा हरेत्सम्यग्रक्षे-
 प्पार्श्वं च यत्नतः ॥ अथापतंतीमपरां पातयेत्पूर्ववद्विपक् ॥ एवं निर्द्ध-
 तशल्पां च सिंचेदुष्णेन वारिणा ॥ दद्यादभ्यक्तवेहायै योनौ स्नेहपिबुं
 ततः ॥ योनिर्मृदुर्भवेत्तेन शुलं चास्याः प्रशाम्यति ॥ दीप्यकान्ति-
 विपारास्त्राहिं ग्वेलापंचकोलकात् ॥ चूर्णं स्नेहेन कल्कं वा कायं वा
 पाययेत्तथा ॥ कटुकान्तिविपापाठाशाकत्वग्धिगुतेजिनीः ॥ तद्वच्च दो-
 पस्पंदार्यै वेदनोपशमाय च ॥ त्रिरात्रमेवं सप्ताहं स्नेहमेव ततः पिबेत् ॥
 सायं पिबेदरिष्टं च तथा सुकृतमासवं ॥ शरीरककुमकाथपिचून्
 योनौ च निक्षिपेत् ॥ उपद्रवाश्च येऽन्ये स्युस्तान्यथास्वमुपाचरेत् ॥
 पयो वातहरः सिद्धं दशाहं भोजने हितं ॥ रसो दशाहं च परं लघुप-
 थ्याल्पभोजना ॥ स्वेदाभ्यंगपरा स्नेहान् बलातैलादिकान् भजेत् ॥
 ऊर्ध्वं चतुर्भ्यो मासेभ्यः सा क्रमेण सुखानि च ॥ अथ बलातैलमु-
 पदेक्ष्यामः ॥ बलामूलकपायस्य भागाः षट् तावंतएव पयसो यव-
 कोलकुलत्पदशमूलकपायस्य भागो भागश्चतुर्दशस्तैलस्य तत्सर्वमै-

कंघ्यं कृत्वा श्लक्ष्णचूर्णानि चावाप्य काकोलीक्षीरकाकोलीजीवक-
 पैमकमुद्गपर्णीमापपर्णीमेदामहामेदाक्षीरशुक्रामधुकदेवदारुमंजिष्ठा-
 चंदनसारिवाबलातगरकुष्ठशतावर्यश्वगंधापुनर्नवाशतपुष्पापत्रकत्वक्-
 सर्जरसशैलेयकवचाऽगुरुकालानुसार्यसैंधवानिशनैर्मृद्वग्निना साधयित्वा
 सुभाजनेऽनु गुप्तं निदध्यात् ॥ एष भगवतो धन्वंतरेरभिमतस्त्वैलराजो
 राज्ञां राजमात्राणां कृशानां सूतिकाणां शिशूनामतीतवयसां सुकुमा-
 राणां महाग्रहगृहीतानां दोषरोगक्षपितवपुषां मर्मविद्धपतिताभिहतम-
 न्मविश्लिष्टांगानां देवापघातामिशस्तमनोज्वरपरीतानां पाननावनाभ्यं-
 गवस्तिपु प्रयोज्यः ॥ तेन बलपौरुषस्मृतिमतिमेधाग्निवीर्यौजांसि वर्द्ध-
 ते पक्षपाताक्षेपकार्दितादिविविधवातविकारगुल्महिंम्नाश्वासकासानि-
 वर्तते ॥ अहरहश्चोपयुज्यमानेन पण्मासाद्विंशद्विद्धिः प्रशममेति ॥ वंध्या
 च पुत्रं गुणघंतमिच्छया लभतइति ॥ सर्वं ते चात्र ॥ बस्तिहारे विप-
 न्नायाः कुक्षिः प्रस्पंदते यदि ॥ जन्मकाले ततः शीघ्रं पादयित्वोद्धरे-
 च्छिथुं ॥ मधुकं शाकत्रीजं च पयस्या सुरदारु च ॥ अश्मंतकः रुण्य
 तिलास्ताम्रवल्ली शतावरी ॥ वृक्षादनी पयस्या च लज्जा सौप्तलसारि-
 वा ॥ अनंता सारिवा राम्ना पद्मा च मधुयष्टिका ॥ बृहतीद्वयकाशमर्य-
 क्षीरिशुंगतवचो घृतं ॥ पृश्निपर्णी बला शिघ्रुः श्वदंष्ट्रा मधुपर्णिका ॥
 शुंगाटकं विसं द्राक्षा कसेरु मधुकं सिता ॥ ससैतान् पयसा योगानर्द्ध
 श्लोकसमापनान् ॥ क्रमात्सप्तसु मासेषु गर्भं स्रवति योजयेत् ॥ कपि-
 त्थविल्ववृहतीपटोलेक्षुनिदिग्धिकात् ॥ मूलैः शृतं प्रयुंजत क्षीरं
 मासे तथाऽष्टमे ॥ नवमे सारिवाऽनंतापयस्यामधुयष्टिभिः ॥ योजयेदशमे
 मासि सिद्धं क्षीरं पयस्यया ॥ अथवा यष्टिमधुकनागरामरदारुभिः ॥
 इति गर्भव्यापन्नाम चतुर्योऽध्यायः ॥ ४ ॥

अयातोऽगवितामं शारीरं व्याख्यास्यामः ॥ सकलमपि शरी-
 रमंमिदमुच्यते ॥ तच्च पुनः पदंगं शिरोऽतराधिर्हो बाहू सक्थिनी

च ॥ नेत्रनाभिराणिरादादीनि त्वस्य प्रत्यंगानि ॥ महोगुणमयेभ्यश्च
 स्वपवनतेजोजलभूम्यःखेभ्यो महाभूतेभ्यश्चेतनाधिष्ठितेभ्योऽभिनि-
 र्दत्तिः ॥ भूतानामेव च दृष्टादृष्टविविधकर्मवशादनेकरूपात्तन्निवेश-
 विशेषादाकृतिप्रमाणत्वेद्दीप्तिस्वरादीनां साहस्यमसाहस्यं वा सूक्ष्म-
 स्थूलनारतम्यभेदभिन्नमतिबहुप्रकारं निष्पद्यते ॥ तत्र सत्वबहुलमा-
 काशं ॥ रजोबहुलं वायुः ॥ उभयबहुलोऽग्निः ॥ सत्वतमोबहुलमंबु ॥
 तमोबहुला भूः ॥ तेषामप्रतिघातश्चलत्वमौष्ण्यं द्रवता काठिन्यमिति
 क्रमाहिं गानि ॥ विशेषतश्च श्रोत्रादिष्विन्द्रियेष्ववस्थानं शब्दस्पर्-
 शरूपरसगंधैरेकप्रवृद्धैरन्वयः ॥ तत्राकाशजानि श्रोत्रं शब्दः स्तो-
 तांसि विविक्तता च ॥ वायवीयानि स्पर्शनं स्पर्शः प्रश्वातोच्छ्वासा-
 दिपरिस्फंदनानि लाघवं च ॥ आग्नेयानि दर्शनं रूपं पित्तमूष्मा
 पक्तिः संतापो मेधा वर्णो भास्तेजः शौर्यं च ॥ आंभसानि रसनं रसः
 स्वेदक्लेदवसारसासृक्शुक्रमूत्रादिद्रवसमूहः शैथिल्यं स्नेहश्च ॥ पा-
 र्थिवानि घ्राणं गंधः केशनखास्थ्यादिमूर्तिसमूहो धैर्यं गौरवं च ॥
 तेषु मातृजानि मृदूनि त्वग्रक्तमांसमेदोमज्जनानिद्वयमाशयगर्भा-
 शयपरुल्लोहक्लोमांत्रगुदादीनि ॥ पितृजानि स्थिराणि केशनखा-
 स्थिशुक्रांसिरात्राष्वादीनि ॥ आत्मजानि तासु तासु योनिपूत्यत्ति-
 र्मनश्चेतनेन्द्रियाणि प्राणापानौ धारणमाकृतिस्वरवर्णविशेषाः काम-
 क्रोधलोभभयद्वर्षाः धर्माधर्मशीलनास्मृतिबुद्धीच्छाद्वेषप्रयत्नाहंकार-
 सुखदुःखापुरात्मज्ञानानि च ॥ सात्म्यजान्यापुरारोग्यमनालस्यम-
 लोत्पत्तिर्मिन्द्रियरसादस्वरवर्णबीजैजःसंपत्प्रशस्नताः प्रहर्षभूयस्त्वं
 मेधा बलं च ॥ रसजानि कृत्स्नस्य देहस्य संभवो दत्तिर्द्विद्विस्तृप्ति-
 न्त्यौल्यं पुष्टिरुत्साहश्च ॥ शुद्धसत्वजानि शौचमास्तिकत्वं कृतज्ञ-
 ता दाक्षिण्यं व्यवसायः शौर्यं गांभीर्यं बुद्धिर्मेधा स्मृतिः शुक्लध-
 मंरुचिर्भक्तिरनसिष्वंगस्तमोगुणविपर्ययश्च ॥ राजसानि दुरुपचारा

शौर्यं मात्सर्यममितसापित्वमहंकरो लोलुपत्वं दंभो मानः क्रोधा
 हर्षः कामश्च ॥ तामसान्यज्ञानं विषाद प्रमादो निद्राऽऽलस्यं क्षु-
 त्पृष्णा शोको मात्सर्यं विप्रतिपत्तिः पराभिसंधानं सत्वगुणवैपरीत्यं
 च ॥ तत्र सत्त्वं मनः ॥ तस्योपद्रवो रजस्तमश्चेति ॥ एव भूता-
 त्मकं देहमाहुः ॥ तस्य पुनः प्रविभागः ॥ त्वचः कला दोषा धात-
 वो मला बुद्धिर्द्रियाणि तदधिष्ठानानि कर्मेन्द्रियाण्यतीन्द्रियमाशयाः
 प्राणायतनानि कंठरा जालानि कूर्चा रज्जुकसीवन्धोऽस्थिसंघाताः
 सीमंता अस्थीन्यस्थिसंधयः स्नायूनि पेश्यः सिरा धमन्यः स्रोतां
 स्यूष्माणो मर्माणि केशश्मश्रुलोमानि प्रकृतिविकृतिभेदाश्च ॥ तत्रासृ-
 जः पच्यमानस्य क्षीरस्येव संतानिकाः पट् त्वचो भवंति ॥ त्वक्प्रसादा-
 द्रक्तस्य प्रसादः ॥ तासामुदकधरा चाद्या ॥ द्वितीयाऽसृक्धरा ॥ तृतीया
 सिध्मकिलासाधिष्ठाना ॥ चतुर्थी सर्वकुष्ठाधिष्ठाना ॥ पंचमी पुनरलजी
 बिद्रध्यधिष्ठाना ॥ षष्ठी तु प्राणधरा ॥ पस्यां छिन्नायां ताम्यः यंधमिव
 च तमः प्रविशति यां चाधिष्ठायास्तूपि जायंते पर्वस्तु रुग्णरक्तानि स्थू-
 लमूलानि दुश्चिकित्स्यतमानि ॥ अन्ये तु सप्त त्वचो पदंति ॥ तत्र
 प्रथमा भासिनी नाम या वर्णानामवभासिनी खादीनां च पंचानां
 छायाणां सा वीहेरष्टादशभागप्रमाणा ॥ द्वितीया लोहिनी नाम यो-
 दशभागप्रमाणा ॥ तृतीया श्वेता नाम द्वादशभागप्रमाणा ॥ चतुर्थी
 ताभ्रानामाष्टभागप्रमाणा ॥ पंचमी वेदिनी नाम पंचभागप्रमाणा ॥ षष्ठी
 रोहिणी नाम त्रीहिप्रमाणा ॥ सप्तमी मांसधरा नाम व्रीहिद्वयप्रमा-
 णा ॥ यस्तु धात्वाशयांतरेषु क्लेदोऽवतिष्ठते यथास्वमूष्मभिर्विपक्वः
 स्तायुश्श्लेष्मजरापुच्छजः काष्ठइव सारो धातुसारः रसशेयोऽल्पत्वा-
 त्कलासंज्ञः ॥ ता धात्वाशयांतरमर्यादाः सप्त कलाः ॥ तासां प्रथमा
 मांसधरा नाम पस्यां मांसे सिरास्नायुधमनीस्रोतसां भूमाविव पंको-
 दके बिसमृणालानां प्रताना भवंति ॥ द्वितीया रक्तधरा नाम मां-

सस्याभ्यन्तरतस्तस्यां शोणितं विशेषतश्च सिराह्नीहयकृत्सु भवति
मांसाच्च क्षतात्क्षतजं दृष्टादिव क्षीरिणः क्षीरं प्रवर्तते ॥ तृतीयां मे-
दोधरा नाम मेदो हि तस्यामुदरेऽण्वस्थिषु च सरक्तं भवति तदेव च
शिरसि कपालप्रतिच्छन्नं मस्तिष्कारयं मस्तुलुंगारयं च स्थूलास्थि-
षु तु मज्जा ॥ चतुर्थीं श्लेष्मधरा नाम तत्स्थेन हि श्लेष्मणाऽऽश्ले-
पिताः सर्वसंधयो दृढा भवन्ति सोपांगाश्वाक्षाः ॥ पंचमीः पुरीषधरा
नाम सा ह्यंत्रामपक्वाशयाश्रिता कोष्ठांतरुंदुकस्थं मलं विभजति ॥
षष्ठी पित्तधरा नाम पक्वामाशयमध्यस्था सा ह्यंतरग्न्यधिष्ठानतयाऽऽ-
माशयात्पक्वाशयोन्मुखमन्नं बलेन विधार्य पित्ततेजसा शोषयंती
पचति पक्वं च विमुंचति ॥ दोषाधिष्ठिता तु दौर्बल्यादाममेव ततो-
ऽसावन्नस्य ग्रहणात्पुनर्ग्रहणीसंज्ञा बलं च तस्याः पित्तमेवाग्न्याभि-
धानमतः साग्निनोपस्तब्धोपहृंहितैकयोगक्षेमा शरीरं वर्तयति ॥ सप्त-
मी शुक्रधरा नाम द्यंगुले दक्षिणे पार्श्वे बस्तिद्वारस्य चाधो मूत्रमा-
र्गमाश्रिता सकलशरीरव्यापिनी शुक्रं प्रवर्तयति ॥ दोषा धातवो
मलाश्च प्रागुदिताः ॥ पंच बुद्धीन्द्रियाणि श्रोत्रं स्पर्शनं दर्शनं रस-
नं घ्राणं च ॥ तेषां समभागतया क्रमाद्विषयाः शब्दस्पर्शरूपरसगं-
धाः ॥ पंच बुद्धीन्द्रियाधिष्ठानानि कर्णौ त्वगक्षिणी जिह्वा नासिके
च ॥ पंच कर्मेन्द्रियाणि बाह्वपायूपस्थपाणिपादसंज्ञकानि ॥ तान्यपि
च वचनोत्सर्गहर्षादानगमनार्थानि ॥ अतीन्द्रियं तु मनः सर्वार्थैरन्व-
यात् ॥ तद्योगेन चेंद्रियाणामर्थप्रवृत्तिः ॥ बुद्धिकर्मेन्द्रियोभयात्मक-
त्वाच्च ॥ सप्ताशयाः क्रमादसृक्कफामपित्तपक्ववायुमूत्राधाराः ॥ स्त्री-
णां पित्तपक्वाशययोर्मध्ये गर्भाशयोऽष्टमः ॥ तेषु प्रतिचद्धानि को-
ष्ठांगानि हृदयपक्वहृत्पुष्फुसौंदुककृत्कांत्रादीनि ॥ तत्र समानेनाध्या-
यमानस्य देहोष्मणा पच्यमानस्य शोणितस्याच्छतो जायते यकृ-
त्क्षीहा च ॥ रक्तकेनात्फुप्फुसं ॥ रक्तकिट्टादुंदुकः ॥ रक्तमेदप्रसादा-

द्वैकौ ॥ रक्तमांसप्रसादादंत्राणि ॥ तानि सार्द्धं त्रिव्यामानि पुंसां ॥ त्रि-
 व्यामानि स्त्रीणां ॥ रक्तस्थानिलयोगात्कौलीयं ॥ हृदयं पुनः श्ले-
 ष्मरक्तप्रसादात्संभवति पद्मकोशसंकाशं सुपिरमधोमुखं ॥ तद्विशेषे-
 ण चेतनायाः स्थानं सर्वभावानां च चेतनानुगानां ॥ तस्य वामपा-
 र्श्वे ङ्गीहा फुफ्फुसश्च दक्षिणतो यत्कृत्स्नोर्मैव ॥ तथा कफरक्तवाहि-
 नां स्रोतसां महाभूतानां च प्रसादाद्विद्रियाणि ॥ तेष्वपि च नेत्रे
 श्लेष्मणः प्रसादाच्छुक्लमंडलं तत्पितृजं ॥ असृजः कृष्णमंडलं त-
 न्मातृजं मध्ये दृष्टिमंडलं तदुभयात्मकं ॥ पक्ष्मवर्त्मशुक्लकृष्णदृष्ट्या-
 रण्यानि पंचमंडलानि ॥ तत्संधयश्चत्वारः ॥ द्वौ चापांगकनीनयोः ॥
 इति ते पट् ॥ पट् च पटलानि ॥ द्वे वर्त्मनी ॥ बाह्यं चाश्रितमग्न्यंभसी
 द्वितीयं मांसं तृतीयं मेदश्चतुर्थमस्थि तेषां बहलता दृष्टेः पंचमांशेन ॥
 बंधनगुणास्तु चत्वारः सिराकंडरामेदःकफात्मकाः ॥ श्लेष्मा तु परं
 सर्वसंधिवंधनमित्युक्तं प्राक् ॥ नेत्राश्रितं तु तेजो बाह्यतेजसा स्वयो-
 निना योगाच्छस्त्रमिवाश्मना कर्मण्यं भवति ॥ अतिपोगादुपहन्यते ॥ त-
 च वैद्युतवद्ब्रह्मामुखवच्चामोमध्यगमपि वीर्योत्कर्षात्तेजस्त्वं न जहा-
 ति ॥ मांसात्कफप्रसादात्तु जिह्वा जायते ॥ मांसात्कफमेदःप्रसादा-
 हृपणाविति ॥ दंश प्राणायतनानि मूर्द्धा जिह्वाबंधनं कंठो हृदयं नाभि-
 र्बस्तिर्गुदः शुक्रमोजो रक्तं ॥ एषामाद्यानि सप्त पुनर्महामर्मसंज्ञा-
 नि ॥ षोडश कंडराः तासां द्वे द्वे करचरणेषु चतस्रः पृथक्प्रीवापृष्ट-
 योः ॥ षोडश जालानि तेषां मांससिराम्नाय्वस्थिजानि चत्वार्यैकै-
 कत्र गुल्फे मणिवंधे च परस्परगवासितानि स्थितानि ॥ पट् कूर्चा
 हस्तपादप्रीवामेद्रेषु ॥ चतस्रो मांसरज्जवः पृष्ठवंशमुभयतः पेशी-
 निबंधनार्थं तासां द्वे बाह्ये द्वे चाम्यंतरस्थिते ॥ सप्त सीवन्पः ताः पं-

१ कुक्ष्यंतरगतौ गोलकौ ॥ २ क. व्योजदिति भाषार्थः ३ क्लीम पिपासास्थानं ॥

४ रश्मत्प्रभावः.

च शिरसि जिह्वामेहनयैरेकैका ॥ परिहार्याश्च शस्त्रेण ॥ चतुर्दशा-
 स्थिसंपानाः तेषामेकैको गुल्फजानुवंक्षणमणिवंधकूर्परकक्षासु वि-
 कशिरसोश्च ॥ तद्वत्सीमंताः ते तु पंच शिरसीत्यष्टादश ॥ त्रीणि व-
 द्याऽधिकान्यस्थिशतानि ॥ तेषां च त्वारिराच्छतं शाखासु स विंशश-
 तमंतराधौ शतं मूर्द्धनीति ॥ तत्रैकैकस्मिन् सविधनि पंच पादनखाः
 प्रत्येकमंगुल्यां त्रीण्यस्थीनि तानि पंचदश ॥ पंचपादशलाकाः त-
 त्प्रतिबंधकमेकं द्वे द्वे कूर्चगुल्फजंघास्वैकैकं पार्श्वजानूरुपु ॥ सर्वाणि-
 च नखास्थ्यादीनि सविधवद्वाहोश्च ॥ चतुर्विंशतिः पशुकाः ॥ ता-
 वंत्येव तत्स्थालकान्यर्घुदानि च ॥ त्रिंशत् पृष्ठे ॥ अष्टावुरसि ॥ ए-
 कैकं भगे त्रिके ॥ नितंबयोश्च द्वे ॥ तद्वदक्षकं संतसफलकेषु ॥ तथा-
 गंडकर्णशंखेषु जत्रुतालुनोश्च ॥ त्रयोदश ग्रीवायां चत्वारि कंठनाड्यां
 द्वे हनुबंधने द्वात्रिंशदंताः तद्वदुलूखलानि च त्रीणि नासायां पद् शि-
 रसि ॥ तानि जानुनितंबसंगंडतालुशखवंक्षणमध्यशिरसु कपाल-
 संज्ञानि ॥ दशनास्तु रुचकाः ॥ घ्राणकर्णग्रीवाक्षिकोशेषु तरुणानि ॥
 पाणिपादपार्श्वपृष्ठेषु बलयाणि ॥ शेषाणि नलकानीति ॥ नामानुग-
 ताह्वीनि पंच विधान्यस्थीनि ॥ तेषु हि सिराभिः स्नायुभिश्च निज-
 द्धानि मांसानि ॥ दशोत्तरं शतहयमस्थिसंघीनां ॥ तेषामष्टपाष्टिः
 शाखासु ॥ एकोनपष्टिंतराधौ ॥ अशीति रूर्ध्व ॥ तत्रैकैकस्मि-
 न् सविध पादंगुलौ प्रत्येकं त्रयः द्वावंगुष्ठे ॥ ते चतुर्दश ॥
 एकैको गुल्फजानुवंक्षणेषु त्रयः कटिकपालेषु ॥ चतुर्विंशतिः
 पृष्ठवंशे ॥ तद्वत्पार्श्वयोः ॥ अष्टावुरसि ॥ अष्टौ ग्रीवायां ॥ त्रयः
 कंठनाड्यां ॥ अष्टादश कंठनाडीनिवद्वा हृदययकृत्क्लोमनाडीषु ॥
 द्वात्रिंशदंतमूलेषु ॥ एकैकः काकलनासामूर्द्धसु ॥ द्वौ द्वौ गंडकर्ण-
 शंखवर्त्मनेत्रहनुसंधिषु ॥ द्वावुपरिष्ठाद्भ्रुवोः पंच शिरः कपालेषु ॥ तैऽ-

गुलिगुल्फजानुमधिबन्धकूर्परेषु कोरसंज्ञाः ॥ कक्षाबन्धनदन्तमूलेषु
 खलसंज्ञाः ॥ अंसपीठगुदभगनिर्वेषु सामुद्राः ॥ ग्रीवापृष्ठवंशयोः
 प्रतराः ॥ शिरःकटिकपालेषु तूनसेवनीसंज्ञाः ॥ हनूमयतो वायसतुंज्ञाः ॥
 कंठनेत्रहृदययकृत्कोमनाडीषु मंडलसंज्ञाः ॥ श्रोत्रशृंगाटकेषु शंखाव-
 र्ताः ॥ इत्यस्थिसंधयोऽष्टविधाः ॥ आयुपेशीसिराश्रितैस्तु सह सह-
 स्रद्वयं न पुनः शस्त्रप्रणिधाने तेषु बाध्यमस्तीति पृथङ्गोच्यते ॥
 अब आयुशतानि ॥ तेषां षट्शतानि शाखासु ॥ त्रिंशच्छतद्वयमंतरा-
 धौ ॥ ऊर्ध्वं सप्ततिः ॥ तत्रैकैकस्मिन्सक्त्रिं पादांगुल्यां प्रत्येकं षट्
 षट् ॥ तानि त्रिंशत् ॥ दश दश पादतलकूर्चगुल्फेषु ॥ त्रिंश-
 आंघायां ॥ दश जानुनि ॥ चत्वारिंशदूर्ध्वं ॥ दश बन्धने ॥ चत्वारिंश-
 त्कट्यां ॥ विंशतिर्मुष्कमैद्रवस्त्यंत्रेषु ॥ अशीतिः पृष्ठे ॥ पष्टिः पार्श्व-
 योः ॥ अष्टादशोरसि ॥ चत्वार्यक्षकयोः ॥ अष्टावंसयोः ॥ हे हे म-
 न्याऽवदुनेत्रौष्ठतालुषु ॥ त्रिंशद्वीवायां ॥ त्रीणि जन्तुणि ॥ चत्वारि
 हन्वोः ॥ पंच जिह्वायां ॥ द्वादशोत्तराधरेषु दन्तमांसेषु ॥ पण्मूर्द्ध-
 नि ॥ तत्र शाखासु संधिषु च प्रतानवन्ति ॥ महास्त्रावानि तु वृत्तानि
 तानि कंडरासंज्ञानि ॥ वस्त्यामयक्काशयांत्रेषु सुपिराणि ॥ पार्श्वपृ-
 ष्ठोरःशिरःसु पृथूनि ॥ छावबन्धनैर्हि संधिषु सुबद्धा तनुर्नैरिव सम्य-
 गीहते ॥ तस्मादस्थिसिरादिभ्योऽपि तानि यत्नतो रक्षेत् ॥ यत्र स्त्रा-
 वानि बाह्यान्वभ्यंतराणि च सम्यग्जानाति स गूढमपि शल्य-
 माहर्तुं समर्थो भवति ॥ पंच पेशीशतानि ॥ तासां चत्वारिं-
 शतानि शाखासु ॥ पष्टिंतराधौ ॥ चत्वारिंशदूर्ध्वं ॥ तत्रैकैक-
 स्मिन् सद्विधनि पादांगुल्यां प्रत्येकं तिस्रः ॥ ताः पंचदश ॥
 दश दश प्रपदे पादतले गुल्फे च ॥ तथा पादस्योपरि कूर्चं सन्निवि-
 ष्ठाः ॥ विंशतिर्जंघायां ॥ पंच जानुनि ॥ विंशतिरुर्ध्वं ॥ एकैका मैद्र-

सेवन्योः ॥ द्वे वृषणयोः ॥ दश स्फिजोः ॥ तिस्रो गुदे तास्तु बलीसंज्ञाः ॥
 द्वे वस्तिशिरसि ॥ चतस्र उदरे ॥ नाभ्यामेका ॥ द्वे हृदि अमाशये-
 च ॥ षट् पुरुषीहोदुकेषु ॥ षष्ठे पंचोर्ध्वसनिविष्टाः ॥ दश दीर्घाः
 पार्श्वयोः ॥ दश वक्षसि ॥ तिस्रोऽसाक्षकोपरितः ॥ दश ग्रीवायां ॥
 अष्टौ गंडयोः ॥ अष्टौ हन्वोः ॥ एकैका गलकाकलजिह्वामूर्द्धसु ॥
 द्वे द्वे तालुललाटयोः ॥ नासौष्ठकर्णेषु च ॥ स्त्रीणां तु विंशतिरधिका ॥
 तत्र दशस्तनयोः तासां यौवने परिवृद्धिर्भवति ॥ दश योनौ ॥ तासां
 मंभ्यंतराश्रिते द्वे मुखाश्रिते वृत्ते द्वे ॥ तिस्रो गर्भमार्गाश्रयाः ॥ यस्यां-
 गर्भं स्तिष्ठति ॥ योनिस्तु शंखनाभ्याकृतिरुपावर्ता तस्यास्तृतीयआवर्तं
 पित्तपक्वाशपांतरे रोहितमत्स्यमुखाकारा गर्भशय्या ॥ तस्यां शुक्रार्त-
 धप्रवेशिन्यस्तिस्त्रः पेश्यः ॥ तामिहि शरीरे तनुबहलस्थूलाणुपृथुवृत्त-
 ष्वस्त्वदीर्घस्थिरमृदुश्चक्ष्णकर्कशाभिः संध्यस्थिसिरास्त्रावानि प्रच्छा-
 दितानि ॥ सिराधमनीमुखानां त्वणुशो विभज्यमानानामेकोनत्रिंशच्छ-
 तसहस्राणि नव च शतानि षट्पंचाशानि भवेति ॥ तामिरिदं शरीरं
 गघातितं पिनद्धमाततं च ॥ तावन्ति च केशश्मश्रुलोमानि तासां हि
 मुखानि तत्प्रतिबद्धान्यतस्तानि तामिराप्यायने ॥ तैश्च वाः स्वेदमभि-
 बहन्ति ॥ तथाऽभ्यंगालेपादिवीर्यं त्वचि विपक्वमंतर्नयन्ति स्पर्शं च गृ-
 ण्णन्ति ॥ स्रोतांसि पुनरसंख्येयान्येव ॥ तथाऽपि तु सिरादीनि यथास्थूलं
 व्ययोपयोगं चान्यत्रोपदेक्ष्यन्ते ॥ इत्येवं परिसंख्यात्वा शरीरे मूर्ति मंतः
 स्थिरा जावाः ॥ द्रवास्तु यत्तदतियोगेन च्यवमानं पुरीषमनुबध्नाति तथा
 मूत्रं रुधिरमन्यांश्च शरीरे धातून् ॥ यच्च सर्वशरीरगतं बाह्यात्वग्विभर्ति यच्च
 त्वगंतरे व्रणगतं लसीकाशब्दवाच्यं यच्चोष्मणाऽनुबद्धं रोमकूपेभ्योऽभि-
 निष्पतत्स्वेदवाच्यं तदुदकं तस्याद्यस्य चाहारसास्यस्य रसाग्न्यस्य तथा
 रक्तस्य शूलः श्लेष्मणः पित्तस्य मूत्रस्य वसायाः मेदसो मज्जश्च
 स्वेन स्वेनांजलिप्रमाणेन यथापूर्वमेकादिसंख्याप्रवृद्धिः ॥ अर्द्धांजलिः

शुक्रस्य ॥ तावदेव मस्तिष्कमोजश्च ॥ स्त्रीणां रजसोऽजलयश्चत्वारः ॥
 स्तन्यस्य द्वौ ॥ उभयमपि चैतद्रसप्रसादात्मकमिति ॥ समधातोः प-
 रिमाणमिदं ॥ अनो वृद्धिक्षयौ यथात्वं लक्षणैर्विभावयेदपरांश्चापरि-
 संख्यात्मान्मूर्तामूर्तान् भावान् ॥ तद्यथा ॥ मांसकर्णादिमलान्वायुबु-
 द्धिस्मृत्यार्दाश्च ॥ धान्वन्तरीयाः पुनः पठन्ति ॥ विलक्षणाणि हि शरीराणि
 नित्यमेव च चला दोषधातुमलाः ॥ तस्मादुदकादीनामपि समत्वं मां-
 सादिवत्परिमाणतो निर्देष्टुमशक्यं ॥ केवलं स्वास्थ्यमात्रेणानुमानतो-
 लक्षयेदिति ॥ सर्वेष्वेव त्वययवाः परमाणुभेदेनातिसौक्ष्म्यादसंख्येयतां
 धांति ॥ तेषां संयोगविभागे परमाणूनां कर्मभेदो वायुः कारणं ॥ त-
 देतदंगमभेदेन भेदतश्च गृह्यमाणं बंधाय मोक्षाय भवतीति ॥ भवति
 चात्र ॥ इति सर्वावयवशो यो जानाति कलेवरं ॥ अहितेषु स मोहेन
 न कदाचित्प्रवर्तते ॥ इत्यंगविभागो नाम पंचमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

अथातः सिराविभागं शरीरं व्याख्यास्यामः ॥ दश मूलसिरा हृदय-
 प्रतिबद्धाः सर्वांगप्रत्यंगान्योजो नयन्ति ॥ तत्प्रतिबद्धा हि शरीरचे-
 द्याः ॥ तास्तु द्वांगुलमंगुलमर्द्धांगुलं यवं यवार्द्धं च गत्वा द्रुमपत्रसे-
 वनीप्रतानवन्निद्यमानाः सप्त शतानि भवन्ति ॥ तासां चतुःशती शा-
 खास्तु ॥ तत्र षोडशाव्यधनीयाः ॥ षट्त्रिंशं शतमंतराधौ ॥ तत्र द्वाविं-
 शत् ॥ चतुःषष्ट्यधिकं शतमूर्ध्वं तत्रापि पंचाशत् ॥ तासामेकैकस्मि-
 न्सक्विंशं शतं ॥ तत्र न विध्येज्जालधरा ॥ तिस्रश्चाभ्यन्तरगाः ॥ द्वात्रिंश-
 च्छोण्यां गुदभेदाश्रयाः ॥ तासां हे हे वंक्षणयोः कटीकतरुणयोश्चेत्यष्टौ
 शततरो रक्षेत् ॥ षोडश पार्श्वयोः तयोरूर्ध्वगामेकैकां पार्श्वसंधिसंज्ञां ॥
 चतुर्विंशतिः पृष्ठे ॥ तासां पृष्ठवंशमुभयतो हे हे ऊर्ध्वगामिन्यौ ताश्चत-
 स्रः ॥ चतुर्विंशतिरुदरे ॥ तासां भेदस्योपरिरोमराजीमुभयतो हे हे ता
 अपि चतस्रः ॥ चत्वारिंशदसि ॥ तासां हे हृदये ॥ हे हे च स्त-
 नमूलस्तनरोहितेषु ॥ एकैकाऽपस्तंभापालापेष्विति ॥ तश्चतुर्दश ॥

चतुर्विंशतिर्घावायां ॥ तासां चतस्रोऽष्टौ च मर्मसंज्ञाः ॥ द्वे कृका-
 टिकयोर्द्वे विधुरयोरिति षोडश शस्त्रेण न स्पृशेत् ॥ हन्वोः षोडश तासां
 संधिसंवन्धिभ्यो द्वे ॥ षोडश जिह्वायां ॥ तासामधो द्वे रसवेदिभ्यो द्वे
 वाक्प्रवर्तिभ्यो ताश्चतस्रः ॥ चतुर्विंशतिर्नासायां ॥ तासां द्वे गंध-
 वेदिभ्यो तासामेव च तालुन्येकामिति तिस्रः ॥ षट्पञ्चाशन्नेत्रयोः ॥
 तयोरुन्मेषनिमेषक्रिये द्वे द्वे द्वे चापांगयोरिति षट् ॥ नासानेत्रगतास्तु
 ललाटे षष्टिः ॥ तासां केशांतानुगताश्चतस्रो द्वे चावर्तयोरेका च स्थ-
 पन्यामिति सप्त ॥ कर्णयोः षोडश तासां शब्दबाहिभ्यो द्वे ते एष
 च शंखयोः तासां शंखसंधिगते द्वे ॥ द्वादश मूर्द्धनि ॥ तासामु-
 त्क्षेपयोर्द्वे सीमन्तेष्वेकैकामेकामधिपतावित्यष्टौ शस्त्रेण परिहरेत् ॥ त
 था क्षुद्रिकाः कुटिलाः संकीर्णा ग्रथिताः संधिषु चाशस्त्रकृत्याः ॥
 तासां पथास्त्रं तुर्पांशविभागेन पञ्चसप्तत्यधिकं शतकर्मनिलरक्तं ब-
 हति ॥ एष विभागः पित्तश्लेष्मशुद्धरक्तेष्वपि ॥ स्थिता ह्येषं देहम-
 नुगृण्णंति दोषाः ॥ व्यत्ययेन तु षोडशंति ॥ तत्र स्थावारुणाः प्र-
 स्पंदिभ्यः सूक्ष्माः क्षणपूर्णरक्ता वातरक्तं बहन्ति ॥ नीलपीतासि-
 ताः स्पर्शोष्णाः क्षिप्रस्त्राविण्यः पित्तरक्तं ॥ गौर्यः स्निग्धाः स्थि-
 राः शीताः कंडूमत्स्यः कफरक्तं ॥ लक्षणसंकरे संसर्गसन्निपातरक्तं ॥ समा
 गूढाः स्निग्धा रोहिण्यः शुद्धरक्तमिति ॥ धमन्यस्तु चतुर्विंशतिः ॥ तानिः
 कायोऽयमारामइव जलहारिणीभिः केदारइव कुल्याभिरुपस्त्रियति ॥
 तानिश्च नामिश्चक्रनाभिरारकैरिवारुता ॥ तस्मान्नाभ्यां विशेषेण
 प्राणा व्यवस्थिताः यतश्च सांस्तरय्यधिष्ठानां ॥ तासां खलु धमनीनां द-
 शोर्ध्वं प्रसृता दशाधश्चतसस्तिर्यक् ॥ ततस्ताभिर्यथास्वमंगावपवा धा-
 र्यते आप्यायन्ते च ॥ तासामूर्ध्वगा हृदयमग्निप्रपञ्चाः प्रत्येकं त्रिधा
 जायन्ते ॥ ततस्त्रिंशतो मध्ये द्वे द्वे वातपित्तकफरक्तसाम्बहतः ॥ अ-
 ष्टाभिः शब्दरूपरसगंधा गृह्यन्ते ॥ द्वाभ्यां द्वाभ्यां जायते घोषं करो-

ति स्वभिति प्रतिबुध्यते च ॥ द्वे चाश्रु बहतः द्वे च स्तनाश्रिते नार्याः
 स्तन्यं नरस्य शुक्रं ॥ अधोगमाः पक्वाशयस्था एवं त्रिधा जायन्ते ॥
 तत्र दशाद्याः पूर्ववत् ॥ द्वे बहतोऽन्नमंत्राश्रयेण द्वे तोयं द्वे मूत्रं द्वे शुक्रं
 बहतो द्वे च मुंचतः ॥ ते एव नारीणामार्तवं ॥ द्वे वर्जानिरसन्यौ स्थू-
 लांत्रप्रतिबद्धे शेषास्त्वष्टौ तिरश्चीनाः स्वेदमाभितर्पयन्ति ॥ तिर्यग्गामि-
 न्यश्चतस्रो भिद्यमानाः सुबहुधा भवन्तीत्युक्तं प्राक् ॥ स्रोतांसि पुंसां
 नव कर्णौ नेत्रे नासापुटौ मुखं पापुर्मूत्रपथोऽन्यानि च त्रीणि स्त्रीणां
 स्तनौ रक्तपथश्च ॥ तथाऽपराण्यंतःस्रोतांसि जीवितायतनानि त्रयो-
 दश प्राणोदकान्नधातुमलानामायतनानि ॥ तत्र प्राणवाहिनां हृदयं
 मूलं महास्रोतश्च ॥ तानि क्षयरौक्ष्यपिपासाक्षुब्धायामवेगधारणादि-
 भिर्दुष्यन्ति ॥ ततोऽतिसृष्टं प्रतिबद्धं कुपितमल्पाल्पमभीक्ष्णं वा सश-
 ब्दशूलमुच्छ्वसन् ॥ तत्र श्वासवत्साधनं ॥ उदकवाहिनां तालु मूलं क्लोम
 च ॥ तान्याममयातिपानोष्णशुष्कान्नतृष्णिग्रहादिभिर्दुष्यन्ति ततोऽति
 तृष्णा मुखशोषः कर्णक्षेडनं तमोदर्शनं च ॥ तत्र तृष्णोक्तमौषधं ॥ अ-
 न्नवाहिनामामाशयो मूलं धामपार्श्वं च ॥ तेषां दुष्टौ सर्वं मात्राशित्ती-
 योक्तमवगच्छेत् ॥ रसवाहिनां हृदयं मूलं दशधमन्यश्च ॥ रक्तवा-
 हिनां यकृत्प्लीहा च ॥ मांसवाहिनां स्त्रावानि त्वक् च ॥ मेदोवाहिनां
 वृक्कौ मांसं च ॥ अस्थिवाहिनां जघनं मेदश्च ॥ मज्जवाहिनां प-
 र्वाण्यस्थीनि च ॥ शुक्रवाहिनां स्तनौ मुष्कौ मज्जा च ॥ मूत्रवाहिनां
 वस्तिर्वक्षणी च ॥ शलद्वाहिनां पक्वाशयः स्थूलांत्रं च ॥ स्वेदवाहिनां
 मेदो रोमकूपाश्च ॥ तेषां दूषणं विविधमहिताहारविहारमुपद्रवान् सा-
 धनं च दोषादिविज्ञानीयाद्यथास्वं वृद्धिक्षयलक्षणेन लक्षयेत् ॥
 व्यथे तु स्रोतसां भ्रममोहकंप्रलापाध्मानशूलारुचितृद्च्छर्दिज्वरा-
 तिरुधिरस्रुतिमूत्रपुरीषरोधा मरणं च ॥ तस्मात्स्रोतोविद्धं प्रत्याख्या-

योपाचरेत् ॥ उद्धृतशल्यं च सद्योवर्णविधानेन ॥ तत्र स्रोतसामेव
 विशेषाः सिरा धमन्यः ॥ अन्येत्वन्यत्वमिच्छन्ति ॥ सिराधमनीस्रो-
 तसां केवलं परस्परसन्निकर्पात्सदृशकर्मत्वात्सौक्ष्म्याच्च विभक्तकर्म-
 णामप्यविभागइव लक्ष्यते ॥ अपरे पुनराहुः ॥ स्रोतांसि सिरा धम-
 न्यो रसवाहिन्यो नाड्यः पञ्चानोऽयनानि मार्गाः शरीरच्छिद्राणि सं-
 हृतासंहृतानि स्थानान्याशयाः क्षया निकेताश्चेति शरीरे धात्ववका-
 शानां लक्ष्यालक्ष्याणां नामानीति ॥ तेचावकाशाः ॥ प्रकुपिताः
 स्थानस्यान्मार्गस्थांश्च धातून्प्रकोपयन्ति ॥ तेऽपि तान् स्रोतांसि च ॥
 स्रोतांसि धातवश्च धातून् ॥ तेषां सर्वेषामेव दूषयितारो दुष्टा दो-
 षाः ॥ ते च प्रायशो दुष्पित्तमिदोषात् ॥ तस्मात्तन्निमित्तान्यापुरा-
 णेभ्यबलोपचयवर्णौजांसि ॥ तत्प्रतिबद्धान्येवच रंजकादीनि भूता-
 ग्रयो धात्वग्रयश्च ॥ तथाऽन्नमपि तेनैव पक्वममृततां पात्यपक्वं च
 विपतां ॥ तत्र पित्तविशेषः पाचकसंज्ञोऽग्निरिति प्रागभिहितः ॥ अ-
 न्ये पुनरावक्षते ॥ दोषधातुमलसन्निपातजनितौऽतस्तृप्त्वा पथा-
 निर्दिष्टाधिष्ठानकर्माऽग्निरिति ॥ स खलु विधिवदभ्यवहृतमन्नजातं
 प्राणेन वायुना कोष्ठमारुष्टं द्रवैर्विभिन्नसंपातं रोहेन मृदूकृतमग्नि-
 संप्लुक्षितः समानेनामाशयस्थं स्थालीस्थमिवांबुतंदुलमग्निरंतरग्निः
 पचति ॥ तत्तु सर्वरसमपि पच्यमानमादौ मधुरीभूतं कफं फेनी-
 भूतमुदीरयति ॥ ततो विदग्धमल्लीभूतमायाशपाद्यवमानमच्छं
 पित्तं ॥ प्राप्य च पक्काशयं कटुकीभूतमनिलं ॥ ततश्चैवं विक्लिन्नआ-
 हारे पंच पंचात्मकामहाभूताग्रयो वायुना व्यस्तान्यथास्वं पंचैव
 भूतगुणानाहारस्थान् पचन्ति ॥ ते पक्काः पुनर्यथास्वमेव देहाश्रिता-
 ः स्वविकारभूतान् भूतगुणानाप्याययन्ति ॥ एवं च पक्कादाहारा-
 द्विविधौपधगर्भादिव श्लेहादच्छः सारभूतो रसाख्यः किट्टाख्यश्च
 मलोऽग्निनिवर्तते ॥ ताभ्यां च सारमलाभ्यां तदात्मकानामेव शारी-

रगुणानां धात्वाख्यानां यथास्वं स्रोतांसि पारंपर्येणाव्यवच्छिन्नसं-
 तानमापूर्यते ॥ स्रोतोम्यश्च यथाविभागं यथायथमेव धातवः पुप्यं-
 ति ॥ उत्तरोत्तरानुप्रवेशोऽपि च पूर्वेषां स्रोतसां यथाकालं सम्यगाहा-
 रोपयोगेन परिणामवताप्यायमानानां नापचयो भवति ॥ ततश्च
 धात्वाख्याः प्रसादमलाः स्वस्वमेव मानमनुवर्तते यथावयःशरी-
 रं ॥ तत्राहारस्रो ग्यानविक्षिप्तो यथास्वं सप्तसु धात्वभिपु क्रमात्प-
 च्यमानः स्वात्मभावप्रच्युतिसमनंतरमेव प्रातरक्तादिधातुसंज्ञकः का-
 लवदस्वलितबलप्रमाणो देहमूर्जयित्वा धातून्धातुमलांश्च पुष्पाति ॥
 अथान्नकिट्टमच्छं मूत्रं घनं शकृत् ॥ रक्तस्य सारो रक्तं मलः कफो ल-
 सीका च ॥ रक्तस्य सारो मांसं कंडराः सिराश्च मलः पित्तं ॥ मांसस्य
 सारो मेदस्त्वचो वसा च किट्टं कर्णाक्षिनासिकास्यरोमकूपप्रजननम-
 लाः ॥ मेदसः सारोऽस्थिस्त्रायुसंधयः किट्टं स्वेदः ॥ अस्त्रः सारो मज्जा
 किट्टं केशलोमानि नखाः ॥ मज्जस्तु सारः शुक्रं मलोऽक्षिषिट् वचां स्ने-
 हः ॥ शुक्रस्य सारमोजः ॥ अत्यंतशुद्धतया चास्मिन्मलाभावः ॥ अन्ये
 पुनरतएव तस्य नेच्छन्ति पाकं ॥ अपरे पुनः शुक्रस्य सारं गर्भमेवामनन्ति ॥
 वायुः पुनरग्रेराहारस्य च बद्बल्यतया तस्मात्तस्मान्मूर्च्छनाविशेषा-
 दमूर्त्तः शब्दधानीपच्छब्दप्रचुरोऽल्पो वा पंचात्मा कोष्ठे प्रादुर्भवति ॥
 एवं च कृत्वा देहेऽन्नमया एव सर्वे भावाः ॥ तेनैव चेदमेवं चिरे-
 ण व्याप्तमंतर्बहिः शरीरस्यंन्नमनवरतप्रवाहेण स्वास्थ्यबलोपचययुक्तं
 यावत्कर्मोपादानं याप्यते ॥ अन्यथा त्वन्नरस्रोत्क्षेपणाद्विबद्धस्रोत-
 सां वा यथावदनभिसंधीयमानधातुप्रवाहमंतरा व्यवच्छिद्यते व्याधि-
 प्राजनं वा भवति ॥ अन्ये तु वर्णयन्ति ॥ अभ्यवहृतमात्रस्याहारस्य
 कंठनाडीप्रलुठितस्य महानिम्नमवतीर्णस्य यो य एवांशः कायाग्निना-
 ऽवलीढः पाकमुपनीयते तस्य तस्यैव प्रसादात्स्रो रसलेशोऽभिनिर्द-
 त्सिमनंतरं समं समस्तधातुषु संवृतासंवृतैः प्रविस्तृतो विवृतमुखेष्वास-

श्रेणु द्वारैः स्रोतःसु भूयान्प्रथमतः चान्वेति पर्यायिणेतरेष्वपि ॥ एवम-
 न्नरसएव साक्षात्सर्वधातून् केनचिदेव कालभेदेन पुष्णाति ॥ न पुनर्धा-
 तवो धात्वंतरतां स्वरूपोपमर्देन प्रतिपद्यन्तइति ॥ अग्निस्तु बलभेदेन
 चतुर्विधो भवति समो विषमस्तीक्ष्णो मंदश्च ॥ तत्र समो यः सम्यगेवोप-
 युक्तमन्नं सम्यक् पचति ॥ विषमो ऽसम्यगप्युपयुक्तं पचति सम्यगपि
 च न पचति ॥ तीक्ष्णो ऽसम्यगप्युपयुक्तमाशु पचति स एव वर्धमानो
 ऽत्यग्निर्भवति ॥ मंदस्तु सम्यगप्युपयुक्तमुदरगौरवाध्मानविब्रंभाटो-
 पांत्रकूजनमुखशोषपायुस्तंभादीन्यामलिंगानि दर्शयित्वा चिरात्पच-
 ति ॥ बाह्येनापि च ज्वालांगारात्मकेनाग्निना नैकाकारः सर्वदा पाको
 भवति किमुतांतराश्रयेणोष्मात्मना समेनापि तस्मात्तं प्रयत्न-
 तो रक्षेत् ॥ तत्र प्रवरेण सात्म्येन समं यथास्वमवरेणेतरान् कमशः सा-
 म्यमापाद्य प्रवरेण परिपालयेद्दोषोपक्रमणीयोक्तेन च वातादिसाधने-
 न ग्रहणोरोगविहितैश्चौषधव्यायामयोगैरिति ॥ भवति चात्र ॥ स्वधा-
 तुसमनर्णानि दृढस्थूलान्यणूनि च ॥ स्रोतांसि दीर्घाण्याकृत्या प्रता-
 नसदृशानि च ॥ आहारश्च विहारश्च यः स्यादोषगुणैः समः ॥ धातुभि-
 र्विगुणो यश्च स्रोतसां स प्रदूपकः ॥ अतिप्रवृत्तिः संगो वा सिराणां-
 ग्रंथयोऽपि वा ॥ विमार्गतो वा गमनं स्रोतसां दुष्टिलक्षणं ॥ वि-
 सानामिव सूक्ष्माणि दूरं विप्रसृतानि च ॥ द्वाराणि स्रोतसां देहे रसो
 ग्रहणवीयते ॥ केचिदादुरहोरात्रात् पट्टहादपरे परे ॥ मासात्प्रयानि
 शुक्रवमन्नं पाकक्रमादिति ॥ दृष्यादीनि प्रभावात्तु सद्यः शुक्रादि-
 कुर्वते ॥ प्रायः करोत्यहोरात्राद्यदन्यदपि भेषजं ॥ समः समाने स्थान-
 स्थे विषमोऽग्निर्विमार्गगे ॥ पित्ताग्निमूर्च्छिते तीक्ष्णो मंदोऽस्मिन्क-
 फपीडिते ॥ शतिऽमौ श्रियते पुक्ते चिरं जीवत्यनामयः ॥ रोगी
 स्याद्विहते तस्मात्तं प्रयत्नेन पाळयेत् ॥ इति सिराविभागो नाम
 षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

अथातो मर्मविभागं शारीरं व्याख्यास्यामः ॥ सप्तोत्तरं मर्मशतं ॥
तत्र चतुश्चत्वारिंशच्छाखासु पट्विंशतिरंतराधौ सप्तत्रिंशदूर्ध्वं ॥ अथै-
कैकस्मिन्सविध मध्यमांगुलिमणितो मध्ये पादतलस्य तलद्वयं ना-
म मर्म तत्र विद्वस्य रुजया मरणं ॥ अंगुष्ठांगुल्योर्मध्ये क्षिप्रं
तत्राक्षेपकेण मरणं ॥ क्षिप्रस्योपरि द्वांगुलउभयतः कूर्चः तत्र पादस्य-
भ्रमणवेपने भवतः ॥ गुल्फसंधेरधः कूर्चशिरः तत्र रुजाशोफौ ॥ पादजं-
घयोः संधाने गुल्फः तत्र रुक् स्तब्धसक्थिता जडता वा ॥ पार्श्विप्र-
भृति द्वादशमिरंगुलैर्जघामध्ये इन्द्रवस्तिः तत्र शोणितक्षयान्मरणं ॥
जंघोर्धोः संधाने जानु तत्र खंजता ॥ जानुनख्यंगुलादूर्ध्वमुभयत
आणिः तत्र शोफाभिवृद्धिस्तब्धसक्थिता च ॥ ऊरुमध्ये उर्वी तत्र
रक्तक्षयात्सक्थिशोषः ॥ ऊर्व्यास्तूर्ध्वमधो वंक्षणसंधेरुहमूले लोहिता-
ख्यं तत्र रक्तक्षयात्पक्षाघातः ॥ वंक्षणद्वयमध्ये विटपं तत्र पांढघम
ल्पशुक्रता वा ॥ सक्थिवद्वाहोः ॥ विशेषस्तु गुल्फो मणिवंधस्तथा जानु
कूर्परंतयोर्व्यधे कुणिता ॥ विटपवच्च कक्षाक्षमध्ये कक्षाधारः तत्र कुणि-
त्वं ॥ वातवर्चो निरसनस्थूलान्त्रप्रतिबद्धो गुदः तत्र सद्यो मरणं ॥ अल्पमां-
सशोणितोऽभ्यंतरतः कट्या धनुर्वक्र एकद्वारोऽधोमुखो वस्तिः तत्रा-
पि सद्यो मरणमश्मरीवणादृते ॥ तत्राप्युभयतो विद्धे न जीवति एक-
तो मित्रे मूत्रस्त्रावी वणो भवति स तु यत्नेनोपक्रांतो रोहति ॥ पक्वा-
माशयमध्ये नाभिः तत्रापि सद्यो मरणं ॥ कोष्ठवक्षसोः स्तनयोश्च मध्ये
सत्वरजस्तमोविष्टानमामाशयद्वारं दृढयं तत्रापि सद्यो मरणं ॥ स्त
नयोरधस्तात् द्वांगुलमुभयतः स्तनमूले तयोः कफपूर्णकोष्ठस्य मरणं ॥
स्तनचूचुकयोर्दूर्ध्वं द्वांगुलमुभयतः स्तनरोहिते तयोः शोणितपूर्णको-
ष्ठस्य मरणं ॥ उभयत्रोरसो नाड्यो वातवहे अपस्तंभौ तयोः
शोणितपूर्णकोष्ठतया कासश्वासाभ्यां च मरणं ॥ अंसकूटयोरधः पा-

श्वयोरुपरि भागयोरपालापौ तयोः पूयत्वमापन्नेन रक्तेन मरणं ॥ पृष्ठवं-
 शमुभयतः प्रतिश्रोणीकर्णावस्थिनी कटीकतरुणे तयोः शोणितक्षया-
 त् पांडुर्विवर्णौ हीनरूपो म्रियते ॥ पार्श्वयोर्जघनवह्निर्भागे पृष्ठवंशमु-
 भयतः कुकुंदरौ तयोः स्पर्शाज्ञानमधःकाये चेष्टानाशश्च ॥ श्रोणीक-
 र्णयोरुपर्याशयाच्छादनौ पार्श्वोत्तरप्रतिबद्धौ नितंबौ तयोरधः काये शो-
 फो दौर्बल्यं मरणं च ॥ अधःपार्श्वोत्तरप्रतिबद्धौ जघनपार्श्वमध्ये ति-
 र्यग्धूर्ध्वं च पार्श्वसंधी तयोः शोणितपूर्णकोष्ठतया मरणं ॥ स्तनमूलयो-
 रार्जवेनोभयतः पृष्ठवंशं दृष्ट्वौ तयोः शोणितातिप्रवृत्तिनिमित्तै-
 रुपद्रवैर्मरणं ॥ पृष्ठवंशमुभयतो बाहुमूलसंबद्धे अंसफलके त-
 योर्बाहुस्वापशोपौ ॥ ग्रीवाबाहुशिरोमध्येऽसपीठस्कंधबंधनावंसौ त-
 योः स्तब्धबाहुता ॥ कंठनाडीमुभयतश्चतस्रो धमन्यः तासां द्वे नी-
 ले द्वे मन्ये तासु मूकना त्वरैकृत्यं रसाग्राहिता वा भवति ॥ ग्री-
 वायामुभयतश्चतस्रः सिरा मातृकास्तासु सद्यो मरणं ॥ शिरोग्री-
 वयोः संधाने कृकाटिके तयोश्चलमूर्द्धता ॥ कर्णपृष्ठयोरधःसंयुते-
 विधुरे तयोर्वाधिर्यं ॥ घ्राणमार्गमुभयतः श्रोत्रमार्गप्रतिबद्धावभ्यंतरतः
 फणौ तयोर्गंधाज्ञानं ॥ श्रुवोः पुच्छांतयोरधोऽक्ष्णोर्बाह्यतोऽपांगौ त-
 योरांध्यं ॥ श्रुवोः पुच्छांतयोरुपर्यनुकर्णं ललाटे शंखौ तयोः सद्यो म-
 रणं ॥ श्रुवोरुपरि निम्नयोरावर्तौ तयोरांध्यं दृष्ट्युपपातो वा ॥ शं-
 खयोरुपरि केशांतउत्क्षेपौ तयोः सशल्यः पाकात्पतितशल्यो वा जीवे-
 न्नाद्भुतशल्यः ॥ श्रुवोर्मध्ये स्थपनी तत्रोत्क्षेपवत् ॥ पंच संधयः शिरसि
 तिर्यग्धूर्ध्वं च सीमंता नाम तेषून्मादभ्रमचित्तनाशैर्मरणं ॥ जिह्वाघ्रा-
 णाक्षिश्रोत्रतर्पणीनां सिराणां तालुनि सन्निपातः तासां मुखानि च-
 त्त्वारि शृंगाटकसंज्ञानि तेषु सद्यो मरणं ॥ मस्तकाभ्यंतरउपरिष्ठाच्छि-
 रासंधिसन्निपातो रोमावर्तः सोऽधिपतिर्नाम तत्रापि सद्यो मरणं भव-
 तीति ॥ सामान्यलक्षणं पुनर्मर्मणां पीडिते रुजोत्पत्तिर्विषमं च स्पंद-

नं ॥ सामान्येनैव च ॥ देहप्रमुसिर्गुरुता संमोहः शीतकामिता ॥ स्वेदो
मूर्च्छा वमिः श्वासो मर्मविद्वस्य लक्षणं ॥ अपिच ॥ मरणकारित्वा-
न्मर्म तत्पुनर्मांससिरास्त्रावास्थिसंधिसन्निपातः ॥ तेन तस्मिन् पीड्य-
माने विशेषतः प्राणाबाधः ॥ बाहुल्येन तु निर्देशः ॥ तस्मान्मांसाद्या-
श्रयतो मर्माणि पंचधा भिद्यन्ते ॥ तद्यथा ॥ ॥ तलद्वयद्रवस्तिगु-
दस्तनरोहितान्येकादश मांसमर्माणि ॥ उर्वालोहितारम्यनाभिद्वय-
स्तनमूलापस्तंभापालापपार्श्वसंधिवृहतीनीलामन्यामातृकाफणापांग-
स्थपनीश्रृंगाटकान्येकचत्वारिंशच्छिरामर्माणि ॥ क्षिप्रकूर्चकूर्चशिरोवि-
टपकक्षाधराणिवस्त्यंसविधुरोक्षेपाः सप्तविंशति स्त्रावमर्माणि ॥ क-
टीकतरुणनितंबांसफलकशंखास्त्वष्टावस्थिमर्माणि ॥ गुल्फमणिवंध-
जानुकूर्परकुकुंदरुकाटिकाऽऽध्वर्तसीमंताधिपतयो विंशति संधिमर्मा-
णि ॥ पुनश्च पंचधा गुदवस्तनाभिद्वयमातृकाशंखश्रृंगाटकाधिपतयः
एकोनविंशति सद्यः प्राणहराण्याग्नेयत्वात्तेषां सप्तरात्राभ्यन्तरं का-
लः ॥ तलद्वयपक्षिमेद्रवस्तिवैक्षोमर्मकटीकतरुणनितंबपार्श्वसंधिवृह-
तीसीमंतास्त्रयस्त्रिंशत्कालांतरप्राणहराणि सौम्याग्नेयत्वात्तेषां पक्षा-
भ्यन्तरं कालः ॥ तेष्वपि तु क्षिप्राणि कदाचिदाशु ॥ उक्षेपौ स्थपनी-
च त्रीणि विशल्यघ्नानि वायव्यत्वात् ॥ शल्यमुखावरुद्धो हि पाव-
दत्र वायुस्तिष्ठति तावज्जीवति ॥ कूर्चजानुकूर्पराण्युर्वालोहितारम्य-
विटपकक्षाधरकुकुंदरांसफलकनीलामन्यारुकाटिकाविधुरफणापां-
गावर्ताश्चतुश्चत्वारिंशद्वैकल्यकराणि सौम्यत्वात् ॥ सोमो हि स्थैर्य-
शैत्याभ्यां प्राणान्धारयति ॥ तान्यपि च कदाचिदभिहतानि मारयं-
ति ॥ कूर्चशिरोगुल्फमणिवंधास्त्वष्टौ रुजाकराण्यग्निवापुसोमगुण-
बाहुल्यात् ॥ अग्निवायू हि विशेषेण रुजाकरौ ॥ सोमस्तु प्राणानवलं-

वतइत्युक्तं ॥ अन्ये त्वाहुः ॥ मांसादीनां पञ्चानामपि विद्वद्भानां
 समवायाद्विशल्यघ्नानि ॥ एकैकहीनानामल्पानां च क्रमादितराणि
 स्वभावतएव चान्ये वदन्ति ॥ प्रतिनियतकर्माणि चंद्रसूर्याय-
 स्कांतोपलानामिवांबुवन्हिलोहसंश्लेषाः तथा च छिन्नेषु बहुमर्मस्व-
 पि पाणिपादेषु स्वभावत एव न मृत्युः ॥ अपरे पुनरत्रापि हेतु-
 माहुः ॥ पाणिपादच्छेदे हि सिराः संकोचमायांत ततोऽल्पास्रवप्र-
 वृतेर्जीवितं मर्मव्यथे त्वतिरक्तस्रुतितो वायुवैकृतेन च मरणं ॥ तस्मा-
 न्मर्मातिहतस्य तदंगमाशु संधिदेशाच्छेदनीयं ॥ अतिहतानां तु म-
 र्मणां यथास्वं पूर्वं पूर्वं च कर्म र्पदन्ते वा हतानामुत्तरमेव ॥ पुन-
 श्च पंचधा भिद्यते ॥ तद्यथा ॥ उर्व्यः कूर्चशिरांसि विटपे कक्षा-
 धरे च द्वादश स्वांगुलोन्मितानि ॥ गुल्फौ मणिवंधौ स्तनमूले च
 षट् द्यंगुलानि ॥ जानुनी कूर्परे च चत्वारि त्र्यंगुलानि ॥ कूर्चा गुदो
 वस्तिर्नाभिर्हृदयं नीले मन्ये मातृकाः सीमंताः शृंगाटकानि चैको-
 नत्रिंशत्पाणितलसंमितानि ॥ शेषाणि षट्पंचाशदंगुलदलप्रमाणानि ॥
 अन्ये पुनराहुः ॥ ग्रीहिप्रमाणानि तिप्राणि ॥ कलायप्रमाणाः स्त-
 नरोहितोत्क्षेपाः ॥ तथाऽन्ये तिलप्रमाणान्यपि मर्माणीच्छन्ति ॥ म-
 र्मंति चात्र ॥ मर्मव्यासेऽपि देहेऽस्मिन्नापुर्मर्माणि रक्षति ॥ आप-
 ष्याण्येव सेवेत सदा तस्माद्विचक्षणः ॥ मर्माभिघातः स्वल्पोऽपि-
 प्रायशो बाधते तरां ॥ रोगा मर्माश्रयास्तद्वत्प्रकांता यत्नतोऽपि-
 च ॥ विक्षिप्यते भृशं सीदन् शून्यो भ्रमति वेपते ॥ ऊर्ध्वं श्वसि-
 ति कृच्छ्रेण स्रस्तगात्रो मुहुर्मुहुः ॥ हृदयं दह्यते चास्य नैकस्या-
 नेऽवतिष्ठते ॥ मर्मोपघातान्मरणमेतैर्लिंगैः समश्रुते ॥ अमर्मविद्वोऽपि
 परश्चेदभेदादिपीडितः ॥ अतिनिरुतरक्तश्च सद्यस्त्यजति जीवितं ॥
 अतोऽन्यथा जीवति तु विद्वः शरशतैरपि ॥ पुण्यवान्निपतायुश्च
 न कथंचिन्न जीवति ॥ तस्मादाचरमोच्छासाच्चिकित्सेदेव यत्नतः ॥

तद्वधुमित्रानुमतः प्रत्याख्यायातुरं भिषक् ॥ इति मर्मविभागो नाम
सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

अथातः प्रकृतिभेदीयं शारीरं व्याख्यास्यामः ॥ सप्त प्रकृत-
यो दोषैः दृढक् संसर्गेण साम्येन च भवन्ति ॥ तत्र शुक्रार्तवगर्भाश-
यकालेषु मातृश्राद्धारविहारयोरेकोऽनेको वा यो दोषो भवत्याधिव्येन
तेनामरणाद्विषयवल्यामिवोत्पद्यमानस्य कृमेर्विषेण सविषकृमेरिव ह-
श्चिकोदेराशीविषस्येव वा स्वविषेण प्रकृतिर्जायते ॥ नस्मात्तन्मय-
तया शुक्रार्तवयोर्देहस्य भावितत्वात्प्राकृतत्वाच्च तावता तेन दोषे
ण न विहृन्पते ॥ तद्गुणैरेव चास्य शरीरमुपस्क्रियते ॥ ततश्च तद्गु-
णप्रतिपक्षैः सहसा न बाध्यते ॥ तस्यां त्ववस्थायां विकृतिमति दोषे
उल्बणे नैव गर्भः संभवति ॥ संभवत्येव वा विपद्यते विकृतो
वा भवति ॥ तथा च केचिदाहुः ॥ द्विविधा वातादयः प्राकृ-
ता वैकृताश्च ॥ तत्र प्राकृताः सप्तविधायाः प्रकृतेर्हेतुभू-
ताः शरीरैकजन्मानः ॥ ते शरीरधारणाद्वातुसंज्ञाः दोषाख्यानां वि-
कृतानां बीजभूतानां मुमूर्षोः स्वरूपाश्चलन्ति ॥ सर्वेष्वपि च देहे स-
न्निहितेषु प्रकृताबुल्बणेन व्यपदेशः ॥ वैकृतास्तु गर्भादग्निनिःसृ-
तस्याहाररसात्संभवन्तः प्राकृतेष्वेव रोहन्ति ते कालादिवशेन स्वप्र-
माणवृद्धिस्त्रययोगाद्देहमनुगृह्णन्ति दूषयन्ति च तद्दोजोऽपि परं ह-
ृदयस्य मष्टविंदुप्रमाणमाधारः प्राकृतिकस्य रसात्मकस्यौजसः क्षय-
वृद्धिभाजः ॥ अथ स्वदोषगुणानुरोधाद्वातप्रकृतिस्तनुरुक्षस्तब्धाल्पां
गदंतनखरोमनेत्रस्वरः शीतद्विदुद्वद्वपिंडिकः सशब्दसंधिगामी शीघ्रा-
रंजक्षोत्तप्रहणविस्मरणश्चलघृतिमतिगतिदृष्टिस्वभावसौहार्दः स्तेनो-
ऽनार्यो मत्सर्पजितेन्द्रियः प्रियगांधर्वेतिहासहासविलासकलहमृगयो-
धानपात्रः स्निग्धोष्णमधुराम्ललवणान्नपानकांक्षोपशयश्च भवति ॥

अपिच ॥ अल्पवित्तवलयजीवितनिद्रः क्षामवाग्धमनिसंततगात्रः ॥
 दुर्भगोऽतिबहुभुक् बहुभापी नास्तिकः स्फुटितकेशकरांघ्रिः ॥ किं-
 चिदुन्मिषितदृक्मुखमुसस्रस्यति कथयति खादति दंतान् ॥ शुष्क-
 रूक्षविपमासु सस्तिष्ठ व्योम्नि शैलशिखरेषु च याति ॥ पित्तप्रकृ-
 तिरुष्णगौरगात्रस्ताघ्नखनयनजिह्वौष्ठपाणिपादतलः शिथिलसंधि-
 बंधमांसः कर्मकपिलधिरलमृदुकेशरोमा मध्यबलायुरल्पशुक्रव्य-
 वायापत्यः शूरोऽभिमानो शीघ्रवलीखलतिपलितपिष्टुव्यंगक्षुत्पि-
 पासो मेधावी दुर्भगः स्वादुतिक्तकपायशीलामिलापोपशयश्च भव-
 ति ॥ अपिच ॥ दयितमाल्पविलेपनमंडनः सुचरितः शुचिराश्रि-
 तवत्सलः ॥ विभवसाहसबुद्धिबलान्वितो भवति भीषु गतिर्द्विषता-
 मपि ॥ घर्मद्वेषी स्वेदनः पूतिगंधर्भुर्पुञ्चारकोपपानाशनेर्ष्यः ॥ सुप्तः
 पश्येत्कर्णिकारान् पलाशान् दिग्दाहोल्काविद्युदकानलांश्च ॥ कफप्र-
 कृतिस्तु दूर्बेदीवरशरकांडान्यतमवर्णः सममुविभक्तक्षिग्धस्थिरसुकुमा-
 रश्छिष्टमांससंधिबंधः परिपूर्णचारुगात्रो महाललाटोरुवाद्बुर्बुत्तसि-
 तासितप्रसन्नायतविशालपक्ष्मलाक्षः सिंहमृदंगयनघोषः क्षुत्पिपा-
 सोष्णसहिष्णुर्वह्जोवलयशुक्रव्यवायापत्यश्चिरशोपमाल्पानुलेपनो द-
 हप्रच्छन्नवैरः पेशलः सत्यवादी स्मृतिमान्धातिमानलोलुपो बाल्ये-
 प्यरोदनः कटुतिक्तकपायोष्णरूक्षेच्छोपशयश्च भवति ॥ अपिच ॥
 अल्पव्याहारकोपमेधाशनेहः प्राज्यायुर्वित्तो दीर्घदर्शी वदान्यः ॥
 श्राद्धो गंजोरः स्यूललक्षः क्षमावानार्यो निद्रालुर्दीर्घसूत्री रुतज्ञः ॥
 ऋजुर्विषश्चित्सुभगः सलज्जो भक्तो गुरुणां दृढसौहृदश्च ॥ स्वमे स-
 पद्मान्तविहंगमालांस्तोपाशयान् पश्यति तोयदांश्च ॥ उभयलक्षणसं-
 करे तु संसर्गकृतिः ॥ सर्वगुणसमुदितः समदोषप्रकृतिः ॥ तत्राद्या-
 त्वयो नित्यातुराः दोषानुपशयितप्रकृतित्वात् ॥ विशेषतश्च हृद्प्र-
 कृतयः ॥ तेषु हि गुणमिश्रविकारकारिषु क्षुत्पिपासादिप्विवारोग्य-

व्यपदेशः ॥ तस्माद्विपरीतगुणेन विधिना दोषोपक्रमणीयोक्तेन ता-
 नुपाचरेत् ॥ सर्वं सर्वस्तेन सात्त्वेनान्यांश्च यथर्तुविहितेन च ॥ दो-
 षवच्च गुणैरपि सत्त्वादिभिः सप्त प्रकृतयो भवन्ति ॥ तास्तदभिनि-
 र्दत्तैरेव यथोक्तैः शौचादिभिर्जानीयात् ॥ तथा पुनः सप्त प्रकृतयो
 जातिकुलदेशकालवयोबलप्रत्यात्मसंश्रयाः ॥ दृश्यन्ते हि पुरुषाणां
 जात्यादिनियतास्ते ते भावविशेषाः सप्तादीनां च तरतमयोगाच्छ-
 रीरविशेषेभ्यश्चान्योन्यानुविधानत्वाच्च भेदाग्रिमसंख्येयं भवति ॥ शरी-
 रमपि सत्त्वादीननुरुध्यते सत्त्वादयोऽपि शरीरं सत्त्वाद्यसंख्यभेदव-
 शाच्च रूपस्वरचरितानुकरणमप्यनूकशब्दवाच्यमसंख्यभेदं भवति ॥
 तदावेशस्त्वनंतरजन्माभ्यासवासनया जन्यते तस्मादेवमानुपतिर्यक्-
 प्रेतनारकाणां तत्तद्विशेषाणां च यथायथमेवानूकं पुरुषस्यान्वीक्षे-
 त ॥ वयस्त्रिविधं बालं मध्यं वृद्धं च ॥ तत्रापौडशाद्वर्षाद्बालं ॥
 आपष्टमव्ययं ततो वृद्धं ॥ तेष्वपि स्तन्याहारोभयवृत्त्या बालं
 त्रिविधं ॥ तस्मिन् देहप्रमाणवृद्धिः श्लेष्मोद्रेकश्च ॥ तेन बालस्य
 स्नेहमार्दवसौकुमार्याल्पक्रोधत्वसौभाग्यानि भवन्ति ॥ मध्यमपि त्रि-
 विधं यौवनं संपूर्णत्वमपरिहानिश्च ॥ तस्मिन् पित्तोद्रेकः तेन
 क्षीमाग्निता प्रज्ञाधिक्यपरिपाकौ व्यवसायश्च ॥ तत्रात्रिंशतो यौव-
 नमाचत्वारिंशतः सर्वधात्विन्द्रियबलवीर्यपौरुषस्मरणवचनविज्ञानप्रश्र-
 यगुणसंपूर्णत्वगतः परमपरिहानिः ॥ वृद्धं तु श्वः श्वः क्षीयमाणधा-
 त्विन्द्रियादिगुणं बलीखलतिकासश्वासाग्रिसादादिभिरभिभूयमानं जी-
 र्णं भवनमिवाग्निदृष्टमवसीदति ॥ तस्मिन्मारुतोद्रेकः तेन श्ल-
 थासारमांससंख्यस्थिता त्वक्पारुष्यमवनामः कायस्य वेपथुः का-
 सश्वातश्लेष्मसिंघाणकोदीरणं धातुक्षयश्च ॥ अन्ये पुनराहुः ॥ बाल्ये
 वृद्धिं प्रभामेधात्वक्शुक्राक्षिश्रुतीन्द्रियं ॥ दशकेषु क्रमाद्यान्ति मनः

सर्वेन्द्रियाणि च ॥ एवं वर्षशतमायुषः प्रमाणं ॥ अस्मिन्काले संति
 पुनः कर्मविशेषादृनाधिकवर्षशतजीविनो मनुष्याः तेषां यथोक्तैः प्र-
 कृतिविशेषैरायुषः प्रमाणमुपलभ्य वयस्त्रिधा विभजेत् ॥ अपिच ॥
 वर्षं वर्षं क्षयं याति नृणां याते शते शते ॥ आयुषो पुण्यबाहु-
 ल्याद्यदायन्मानमिष्यते ॥ बलमपि त्रिविधं भवति ॥ सहजं का-
 लकृतं युक्तिकृतं च ॥ तत्र सहजं देहसत्वयोः प्राकृतं ॥ कालकृत-
 मृतुविभागजं वयःकृतं च ॥ युक्तिकृतं पुनराहारविहारोत्थमूर्जस्करं
 योगजं च ॥ तद्वद्विकरास्त्वमे च भावा भवंति ॥ तद्यथा ॥ बल-
 वत्पुरुषे देशे जन्म तद्विधे च काले मुखश्च कालयोगो बीजक्षेत्रगुण
 शरीराहारसत्वसंपत्तयः स्वभावो यौवनं व्यायामो हर्षश्च ॥ तथा
 साराण्यष्टौ त्वग्रक्तमांसमेदोस्थिमज्जशुकसत्वात्मकान्युत्तरोत्तरवराणि
 बलमानज्ञानार्थमुपदिश्यन्ते ॥ अपिच ॥ न मृक्षेदेहमात्रदर्शनादेव भि-
 पगयमुपचयेन महाशरीरत्वाद्वा बलवानयं कृशत्वादल्पशरीरत्वाद्वाऽल्प
 बल इति ॥ तच्चोभयमप्यन्यथादृष्टं गजसिंहे ॥ तत्र सर्वैः सारिरूपेतो
 भवत्यतिबलः परमगौरवयुक्तः क्लेशक्षमः सर्वारंभेष्व्वात्मनि प्रत्याशावा-
 न् कल्याणाभिनिवेशी स्थिरशरीरः सुसमाहितगतिः सानुनादास्त्रि-
 ग्धगंतीरमहास्वरः सुखैश्वर्यवित्तोपभोगः सन्मानभाग्मंदजरामयः
 प्रायस्तुल्यगुणविस्तीर्णापत्यो दीर्घायुश्च ॥ तद्विपरीतस्त्वसारः म-
 ध्यो मध्यगुणः ॥ प्रमाणं पुनः स्वांगुलैः ॥ पादांगुष्ठप्रदेशिन्यौ द्व्यंगु-
 लायते तिस्रोऽन्याः क्रमेणोत्तरोत्तरं पंचमभागहीनास्तत्रास्त्रहीना वा ॥
 चतुरंगुलायताः पृथक्प्रपदपादतलपार्श्वयः पट्पंचचतुरंगुलविस्तृताश्च
 तुर्दशैवायामेन पादश्चतुर्दशैव परिणाहेन ॥ तथा गुल्फौ जंघामध्यं
 च ॥ चतुरंगुलोत्सेधः पादः ॥ अष्टादशायामा जंघाऊरुश्च ॥ चतुरं-
 गुलं जानु ॥ त्रिंशदंगुलपरिणाहऊरुः ॥ षडायामौ मुष्कमैत्रावष्टपं
 चपरिणाहौ ॥ षोडशविस्तारा कटी पंचाशत्परिणाहा ॥ दशांगुलं

वस्तिशिरः ॥ द्वादशांगुलमुदरं ॥ दश विस्तारे द्वादशायामे पार्श्वे ॥
 द्वादशोत्सेधं त्रिकं ॥ अष्टादशोत्सेधं पृष्ठं ॥ द्वादशकं स्तनांतरं ॥
 द्व्यंगुलः स्तनपर्यन्तः ॥ चतुर्विंशत्यंगुलविशालं द्वादशोत्सेधमुरः ॥ द्व्यं-
 गुलं हृदयं ॥ अष्टकौ स्कंधौ कक्षे च ॥ षट्पादं तौ ॥ षोडशकौ प्र-
 बाहू ॥ पंचदशकौ प्रपाणी ॥ द्वादशांगुली पाणी तत्रापि पंचांगुला
 मध्यमांगुलिः ॥ ततोऽर्द्धांगुलहीने प्रदेशिन्यनामिके ॥ सार्द्धत्र्यं-
 गुलौ कनिष्ठिकांगुष्ठौ ॥ चतुरस्रसेधा द्वाविंशतिपरिणाहा शिरोधरा ॥
 द्वादशोत्सेधं चतुर्विंशतिपरिणाहमाननं ॥ पंचांगुलमास्यं ॥ चतुरंगुलं
 पृथक् चिबुकौष्ठनासादृष्ट्यन्तरकर्णललाटं ॥ त्रिभागांगुलविस्तारा ना-
 सापुदमर्पादा ॥ द्व्यंगुलायतमंगुष्ठोदरविस्तृतं नेत्रं ॥ तत्र शुक्लतृतीयां-
 शः कृष्णः कृष्णात्रयमांशा मसूरदलमात्रा दृष्टिः ॥ पदंगुलोत्से-
 धं द्वात्रिंशत्परिणाहं शिर इति ॥ सर्वं पुनः शरीरमंगुलानि चतुर-
 शीतिः ॥ तदायामविस्तारसमं सममुच्यते ॥ तत्र यथोक्तपरि-
 माणमिष्टमनिष्टं हीनमधिकं वा ॥ तथाहि ॥ हस्तदीर्घगौरकृष्णरो-
 मारोमस्थूलकृशं चेति ॥ इष्टं च पुनर्महाशिरोदशनवदनहनुस्तनाग्र-
 पृष्ठस्वरमुपचितोरुस्फिकटिवक्षोग्रीवातालुकमुभयगुणपाणिपादचुबुक
 कर्णललाटं सूक्ष्मास्थिदंतनखांगुलिपर्वकेशं दीर्घांगुलिसक्थिबाहू-
 च्छ्वासेक्षितनेत्रजिह्वं विस्तीर्णास्याधरोष्ठजिह्वाललाटकर्णपीठवक्षो-
 ऽल्पमेढूग्रीवाकेशं श्लिग्धत्वक्चक्रजनघनदशनस्वनं स्थिरैर्द्रिपत्वङ्ग-
 खकेशपार्श्वं गंभीरनाभिसंधिस्तरं गूढजत्रुपृष्ठवंशदंतमूलं रक्तताल्बो-
 धनखनेत्रांतमाताभ्रजिह्वाहस्तपादतलं कृष्णकेशभ्रूनेत्रपक्षमतारकं
 शुक्लशुक्लमंडलदशनचरितमुन्नतचित्तस्कंधललाटोदरमुखनखपादं नी-
 चैर्बद्धकर्णस्तननासाग्रचक्रमणं धनस्कंधकंधरादंतांगुलित्वक्सौहार्दं ॥
 तनुनखमध्यजिह्वं वृत्तस्फिकृग्रीवानखं समपृष्ठदंतललाटोक्षितं ॥ त-

थाऽनुपूर्ववृत्तावूरू ॥ दक्षिणावर्ता नाभिः ॥ प्रकृष्टांतरौ स्तनौ
 भ्रुवौ च ॥ कूर्माकृतयो नखाः पादौ च ॥ ऋज्वास्यं नासावंश-
 श्च ॥ अनुल्यणे हनू वेपथ्व ॥ श्लक्ष्णं तालु जिह्वा च ॥ नाति-
 स्थूलकृशावोष्ठौ देहबंधश्च ॥ सस्पंदं हृदयं शंखौ मन्ये च ॥ सो-
 ष्म तालुपादोदरं निःश्वासश्च ॥ पृष्ठतोऽवनतौ रोमशौ च कर्णौ ॥
 ईषत्प्रलंबिन्यौ भ्रुवौ ॥ वलिमं सुश्लिष्टसंध्यर्द्धचंद्राकृति ललाटमा-
 तपत्रोपमं शिरः ॥ नैकमूला मृदवः केशाः ॥ दृढं गूढं शिरास्थि-
 संधि ॥ प्रकृतियुक्तानि घातमूत्रपुरीषगुह्यानि हसितरुदितादनि च
 चेष्टितानि ॥ तथा स्नातानुलिसमधःप्रसृतानुपूर्व्या शुभ्यदिष्टं शरीर-
 मिति ॥ भवति चात्र ॥ उत्तरोत्तरसुक्षेत्रं गर्भात्प्रभृति नीरुजं ॥
 आयामज्ञानविज्ञानैर्बद्धमानं शनैः शुभं ॥ इति सर्वगुणोपेते शरीरे
 शरदां शतं ॥ आयुरैश्वर्यमिष्टाश्च सर्वे भावाः प्रतिष्ठिताः ॥ अनुत्सेक-
 मदैन्यं च सुखं दुःखं च सेवते ॥ सत्ववांस्तप्यमानस्तु राजसो नैव ता-
 मसः ॥ दानशीलदयासत्यब्रह्मचर्यकृतज्ञताः ॥ रसायनानि मैत्री च
 पुण्यायुर्द्विहृद्गुणः ॥ इति प्रकृतिभेदीयो नामाष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

अथातो चिकित्तांगविज्ञानीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ स्वस्था
 नामानुराणां वा पुरुषाणां देहंतराभिलापिणामौषधविषयमतीताः
 सकलशरीरव्यापिनो दोषा घनाघनाश्च वर्षमायुषः क्षयं सूचयंतो-
 ऽकस्मात्स्वभावविपर्ययं जनयन्ति ॥ तत्समासतो रिष्टमित्याहुः ॥
 तत्र गौरोऽगौरः श्यामोऽश्यामः कृष्णोऽकृष्णइति देहप्रकृतिवर्णाः ॥
 तद्भेदाश्च पद्मगौरादयः ॥ नीलश्यामताम्रहारिद्रशुक्लादयस्तु विकृतयः
 तत्र प्रकृतिविकृतिवर्णौ युगपदगैः शक्ये देशे वा मरणाय ॥ एतेन
 म्लान्युचयशोकहर्षरौक्ष्यक्षेहादयस्तथा प्रकृतिभेदीयोक्तानां मह-
 दुपचयसूक्ष्मदीर्घाणां सर्वेषां च दोषादिविभागेन प्रतिनियतानां

भावानामनिमित्ततोऽन्यथात्वमुक्तं भवति ॥ छायास्तु शरीरे पञ्च ॥
तत्र खादमलवद्वाकाशनीलनिर्मला सस्नेहा सप्रभेव ॥ वातात्पांशु-
भस्मरूक्षा रजोऽरुणा श्यावा निष्प्रभा स्वेदमलगंधिः ॥ तेजसो-
द्भुतद्भुताशविद्युत्तप्ततपनीयरक्ता दृष्टिमुखा ॥ अंसो वैदूर्येद्रनी-
लविमला घना सुस्निग्धा ॥ भ्रुवो रुचिराभा घना स्थिरा स्निग्धा
शुद्धा श्यामा श्वेता च ॥ तासां वायव्या विनाशाय क्लेशाय चाति-
महते शेषाऽस्तु सुखोदयाः ॥ सप्त प्रभा रक्ता पीता पांडुरा सिता ऽसि-
ता श्यावा हरिता च ॥ ताः स्निग्धा विकाशिन्योऽमलाः शुभाः वि-
परीतास्त्वशुभाः ॥ तयोर्विशेषः ॥ छाया वर्णमाक्रामत्यासन्ना च
लक्ष्यते पञ्चभूतात्मिका च ॥ प्रभा तु वर्णं प्रकाशयति विप्रकृष्टालक्ष्यते
तेजःप्रभैव च ॥ यस्य दृष्टौ प्रतिच्छायामयी कुमारिका न दृश्यते स
परायुः ॥ यस्यातपादर्शादिष्वंकस्मात्प्रतिच्छाया छिन्ना भिन्ना ही-
नाऽधिकाऽऽकुला नष्टा जिह्वाऽवाक्शिरा विशिरा द्विशिरा विस्तृ-
ताऽन्यथा वा विकृता वा दृश्यते ॥ यस्य ललाटं न स्थितिः ॥ यस्य
केशलोमान्यनभ्यक्तान्यभ्यक्तवद्दृश्यते ॥ नयने चातिप्रविष्टे निर्गते
विस्तृते संक्षिप्ते संक्षिप्तभ्रुणी विनतभ्रुणी जिह्वे विपमे विभ्रान्तदर्शने
हीनदर्शने नकुलामे कपोतामे अलान्तवर्णे नीलादिविकृतवर्णे अतिच-
ले स्तब्धस्वस्ते प्रसृते अल्पुन्मिषिते अतिनिमिषिते तुलितपक्ष्मणी
वा ॥ नासिका वा ऽतिविष्टताऽतिसंघृता कुटिला स्फुटिता पिटिका-
चिता शुष्का वा स गतायुः ॥ यस्याधोऽधरोष्ठो यात्युत्तरौष्ठश्चोर्ध्व-
मुमौ वा पक्वजंबूनीलौ ॥ दंता वाऽतिरूक्षास्ताघ्राः श्यामाः पंकिलाः
पुष्पिताः सशर्करा वा सहसा वा पतन्ति ॥ जिह्वा वा जिह्वा स्तब्धा
मुत्ताऽवलिसा गुर्वी श्यावा शूना शुष्का विसर्पिणी कंटकाचितेव
वा ॥ यस्य गंडललाटहनुबंधनानि स्थानाद्युतानीव सस्तानि यस्य
न धत्ते शिरः शिरोधरां पृष्ठं वा स्वभारं ॥ हनू वा पिंडमास्पृश्यं ॥

यस्योत्तिक्तं मेढ्रमतिनिःसृतौ वा वृषणावतो विपर्ययो वा ॥ यस्य मू-
त्रमत्युग्रं ॥ यस्य विषदोषाहिना खेभ्यः सरोमकूपेभ्यो रक्तं प्रव-
र्तते ॥ यस्यानिमित्तमंगान्यतिलघून्यतिगुरूणि वा स्युः स मुमूर्षुः ॥
यस्यैकोऽनेको वा स्त्रो गद्गदाव्यक्तज्ञामदीनो वा सहस्रोपलभ्यते ॥
यो वा विवस्त्रुर्मुह्यति ॥ यस्य वदतो भृशमूर्ध्वमुरो रुजति ॥ यस्यो-
च्छ्वासोऽतिदीर्घोऽतिह्रस्वः पूतिगंधिः सुगंधिर्वा ॥ यस्यांगुलय आ-
घम्यमाना न स्फुटयुः यस्यान्योऽन्योऽपि क्षुतगतमूत्रणादिषु स्वभा-
वातीतः शब्दः ॥ यस्येष्टोऽनिष्टो वा माल्यफलचंदनकुणपादिगंधो दे-
हमुखमलघ्रणवस्त्रादिषु ॥ यस्य शरीरं वैरस्यात्सौरस्याद्वाऽत्यर्थं यू-
कामक्षिकादयस्त्यजंति भजंति वा ॥ यस्य सततोष्मत्संगावयवेषु शै-
त्यं शीतिषु वा कुमुदोत्पलानुकार्यति शैत्यमतिस्वेदोऽतिस्तंभो विगत-
मांसशोणितेष्विव च संसः ॥ यस्य च योगोऽतियोगो वा शरीरे यु-
गपन्महाभूतानां दृश्यते सर्वे ते कालपका इति ॥ भवति चात्र ॥ य-
स्यापूर्वाः सिरालेखा बालेह्यकृतयोऽपि वा ॥ ललाटे बस्तिशीर्षे वा
पण्मासान्न स जीवति ॥ पाद्मिनीपत्रवत्तोषं शरीरे यस्य देहिनः ॥
ह्रवते ह्रवमानस्य पण्मासास्तस्य जीवितं ॥ हरितामाः सिरा यस्य
रोमकूपाश्च संहताः ॥ सोऽम्लाभिलापी पुरुषः पित्तान्मरणमश्नुते ॥
यस्य गोमयचूर्णांशं चूर्णं मूर्ध्नि मुखेऽपि वा ॥ सस्नेहं मूर्ध्नि धूमो वा
मासांतं तस्य जीवितं ॥ मूर्ध्नि भ्रुवोर्वा कुर्वति सीमंतावर्तका न-
वाः ॥ मृत्युं स्वस्थस्य पद्मात्रात्रिरात्रादातुरस्य तु ॥ यस्य स्नातानु-
लिसस्य पूर्वं शुष्यत्युरो भृशं ॥ आर्द्रेषु सर्वगात्रेषु सोऽर्द्धमासं न जी-
वति ॥ उरस्पृग्भा भवेद्यस्य जठरे चातिशीतता ॥ मित्रं पुरीषं तृष्णा
च यथा प्रेतस्तथैव सः ॥ मूत्रं पुरीषं निष्ठघृतं शुक्रं चाप्सु निम-
ज्जाति ॥ निष्ठघृतं बहुवर्णं वा यस्य मासात्स नश्यति ॥ स्त्रस्य दुर्ब-
लीभावं हार्नि च बलवर्णयोः ॥ रोगरुद्धिमयुक्त्या च दृष्ट्वा मरणमा-

दिशेत् ॥ अपस्वरं प्रापमाणं प्राप्तं मरणमात्मनः ॥ श्रोतारं चास्य
 शब्दस्य दूरतः परिवर्जयेत् ॥ ऊर्ध्वश्वासं गतोष्माणं शूलोपहतवं-
 क्षणं ॥ शर्म चानधिगच्छतं बुद्धिमान् परिवर्जयेत् ॥ यो जातशीत-
 पिटकः शीतांगो वा विदह्यते ॥ उष्णद्वेपी च शीतार्तः स प्रेताधिपगो-
 चरः ॥ यस्य रज्जुरिव छाया कंठे सक्तोपलक्ष्यते ॥ अवश्यं रुप्यते
 जंतुः सोऽचिराद्यमर्किकरैः ॥ इति विरुतांगविज्ञानीयो नाम
 नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

अथातो विरुतेहाविज्ञानीयं शारीरं व्याख्यास्यामः ॥ यनीशु-
 तमिवाकाशमाकाशमेव यो यनं ॥ अमूर्तमिव मूर्तं च मूर्तं वाऽमूर्तव-
 त्स्थितं ॥ तेजस्य तेजस्तद्वच्च शुक्लं कृष्णमसच्च सत् ॥ अनेत्ररोगश्चंद्रं
 च बहुरूपमलांछनं ॥ जायद्रक्षांसि गंधर्वान्प्रेतानन्यांश्च तद्विधान् ॥
 रूपं व्याकृति तद्वच्च यः पश्यति स नश्यति ॥ सप्तर्षीणां समीपस्थां
 यो न पश्यत्यरुंधती ॥ ध्रुवमाकाशगंगां वा न स पश्यति तां समां ॥
 मेघतोयौघनिर्घोषकीणापणववेणुजान् ॥ शृणोत्यन्यांश्च यः शब्दानस-
 तो न सतोऽपि वा ॥ निष्पीड्य कर्णौ शृणुयान्न यो धुकधुकास्वनं ॥ तद्वद्वं
 धरसस्पर्शान्मन्यते यो विपर्ययात् ॥ सर्वशो वा न यो यश्च दीपगंधं न-
 जिम्रति ॥ विधिना यस्य दोषाय स्वास्थ्यायाविधिना रताः ॥ यः पंशुने-
 व कीर्णागो योऽगे घातं न वेत्ति वा ॥ अंतरेण तपस्तीक्ष्णं योगं वा
 विधिपूर्वकं ॥ जानात्यर्ताद्रियं यश्च तेषां मरणमादिशेत् ॥ जिह्वा
 श्यावा मुखं पूति सव्यमक्षि निमज्जति ॥ खगा वा मूर्ध्नि लीयन्ते य-
 स्य तं परिवर्जयेत् ॥ निकषन्निव यः पादौ च्युतांसः परिसर्पति ॥
 हीयते बलतः शश्वद्योन्नमश्नन्हितं बहु ॥ योऽल्पाशी बहुविष्मू-
 त्रो बद्धाशी चाल्पमूत्रविट् ॥ यो वाऽल्पाशी कफेनार्तो दीर्घं श्व-
 सिति चेष्टते ॥ दीर्घमुच्छ्वस्य यो ह्रस्वं निश्वस्य परिताम्यति ॥
 ह्रस्वं च यः प्रश्वसिति व्याविद्धं स्पंदते मृशं ॥ शिरो विक्षिपते रु-

च्छाद्योऽच पित्वा प्रपाणिकौ ॥ यो ललाटसुतस्वेदः श्लथसंधानबंध-
नः ॥ उत्थाप्यमानः संमुखेद्यो बली दुर्बलोऽपि वा ॥ उत्तानएव स्व-
पिति यः पादौ विकरोति च ॥ शयनासनकुड्यादौ योऽसदेव जि-
घृक्षति ॥ अहास्यहासी संमुखन् यो लेढि दशनच्छदौ ॥ उत्तरोष्ठं पं-
रिलिहन्नुद्गारांश्च करोति यः ॥ यमभिद्रवति छाया रुग्णा पीताऽरु-
णाऽपि वा ॥ शिपग्नेपजपानाञ्जगुरुमित्रद्विपश्च ये ॥ वशगाः सर्व-
एवैते विज्ञेयाः समवर्तिनः ॥ ग्रीवाललाटहृदयं यस्य स्थिद्यति शी-
तलं ॥ उष्णोऽपरः प्रदेशश्च शरणं तस्य देवताः ॥ योऽणुज्योतिरने-
काग्रो दुश्छायो दुर्मनाः सदा ॥ बलिं बलिगुजो यस्य प्रणोतं नोप-
शृंजते ॥ निर्निमित्तं च यो मेधां शोभामुपचर्य श्रियं ॥ प्रामोत्यतो
वा विभ्रंशं स प्रामोति यमक्षयं ॥ गुणदोषमयी यस्य स्वस्थस्य व्या-
धितस्य वा ॥ यात्यन्यथात्वं प्रकृतिः पणमासान्न स जीवति ॥ म-
क्तिः शीलं स्मृतिस्त्यागो बुद्धिर्व्यलमहेतुकं ॥ पठेनानि निवर्तते पद्धि-
र्मासैर्मरिष्यतः ॥ मत्तवद्गतिपाकंपमोहा मासान्मरिष्यतः ॥ नश्यत्य-
जानमृपहहात्केशलुंचनवेदनां ॥ न याति यस्य चाहारः कंठं कंठा-
मयादृते ॥ प्रेप्साः प्रतीपतो यांति प्रेताकृतिरुदीर्यते ॥ यस्य निद्रा
भवेन्नित्या नैव वा न स जीवति ॥ वक्रमापूर्यतेऽश्रूणां स्थिद्यतश्च-
रणौ भृशं ॥ चक्षुश्चाकुलतां याति यमराष्ट्रं गमिष्यतः ॥ यैः पुरा र-
मते भावैरतिस्तेन जीवति ॥ कथयेन्न च पृष्ठोऽपि दुःश्रवं मरणं
भिषक् ॥ गतासौर्वैद्युमित्राणां न चेच्छेतं चिकित्सितुं ॥ यमदूतपि-
शाचाद्यैर्यत्परासुरपास्यते ॥ घृद्धिरौषधवीर्याणि तस्मात्तं पस्विर्ज-
येत् ॥ अरिष्टं नास्ति मरणं दृष्टरिष्टं च जीवितं ॥ अरिष्टे रिष्टवि-
ज्ञानं न च रिष्टेप्यनैपुणात् ॥ चरकस्येति वचनं सुश्रुतेन तु पठ्य-

ते ॥ ध्रुवं हि रिष्टे मरणं ब्राह्मणैस्तत्किलामलैः ॥ रसायनतपोदान-
तत्पैरथ निवार्यते ॥ कृष्णात्रेयो हिधा रिष्टं स्थिरास्थिराविभेदतः ॥
दोषाणामपि बाहुल्याद्विष्टाभासः समुद्भवेत् ॥ तद्दोषाणां शमे शा-
म्येत्स्थाव्यवश्यं तु मृत्यवे ॥ आयुर्वेदफलं कृत्वा यदायुर्ज्ञं प्रतिष्ठि-
तं ॥ रिष्टज्ञानादृतस्तस्मात्सर्वदैव भवेद्विपक् ॥ ॥ इति विरुतेहा-
विज्ञानीयो नाम दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

अथातो विरुतव्याधिविज्ञानीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ स-
र्वैर्यथास्वं हेतुशायूपरूपैरतिमात्रैर्यस्य व्याधिरुत्पद्यते व्याधितस्य वा
यस्याशु मुखे पिङ्गवर्णलेखातिलकालकाः करजरदनेषु वा पुण्याण्यु-
दरे वा नानावर्णाः सिराः यस्य शुष्यतो नेत्रोपदेहो वर्त्मनासिकान्य-
तरश्चयधुर्वर्त्मलंसो वा यस्य क्षीणस्य क्षुत्तृष्णा वा हृद्यैर्बहुभिरप्य-
न्नपानैर्न शाम्याति यस्य सफेनमसृक् प्रसिच्यते कुक्षिशूलं च
उरसो वा यस्य श्लेष्मा नीलपीतलोहितो बहुशश्च यस्य बलवा-
न् ग्रीवावमर्दो जिह्वाशोफः कंठास्यगुदपाकश्च यस्यामाशयोत्था प-
रिकर्तिकाऽतितृष्णा शकृद्भेदश्च यस्य पक्वाशयोत्था परिकर्तिकाऽतितृ-
ष्णाऽतिमात्रश्च गुदग्रहः यस्यामपक्वाशयान्यतरस्माश्रित्य संज्ञां च ह-
त्वा वायुः कंठे घुर्घुरकं करोति यस्य क्षीणस्य तृष्णाभिष्टब्धिर्हृदि शू-
लं च तथा हिष्मारक्तानिसारौ वाऽऽध्मानातीसारौ वा भृशं स-
तृष्णौ स परापुरिति ॥ भवति चात्र ॥ ज्वरो निहन्ति धलवान्
गंभीरो दीर्घरात्रिकः ॥ सप्रलापश्चमश्वासः क्षीणं शूनं हतानलं ॥
अक्षामं सक्तवचनं रक्ताक्षं हृदि शूलिनं ॥ संशुष्ककासः पूर्वाण्हे-
योऽपराण्हेऽपि वा भवेत् ॥ बलमांसविहीनस्य श्लेष्मकाससमन्वितः ॥
रक्तपित्तं भृशं रक्तं कृष्णमिद्रधनुःप्रभं ॥ ताम्रहारिद्रहरितं रूपं र-
क्तं प्रदर्शयेत् ॥ रोमकूपप्रविसृतं कंठास्यहृदये सजत् ॥ वाससो रं-
जनं पूति वेगवच्चातिभूरि च ॥ हृद्धं पाण्डुज्वरच्छर्दिकासशोफातिसा-

पूर्णं शंखयोर्मुक्तमांसता ॥ संत्रासश्चोष्णतांऽप्ये च यस्य तं परिवर्ज-
येत् ॥ अकस्मादनुधावच्च विषृष्टं त्वक्समाश्रयं ॥ घंदनोशीरमदिरा-
कुणपध्वांसगंधयः ॥ शैवालकुक्कुटशिखाकुंकुमालम्पीप्रभाः ॥ अंतर्दाहा
निरूप्माणः प्राणनाशकरा घणाः ॥ यो घातजो न शूलाय स्यान्न
दाहाय पित्तजः ॥ कफजो न च पूयाय मर्मजश्च रुजे न यः ॥ अ-
चूर्णश्चूर्णकीर्णाभो यत्राकस्माच्च दृश्यते ॥ रूपं शक्तिध्वजादीनां सर्वा-
स्तान् वर्जयेद्द्वान् ॥ विष्मूत्रमारुतवहं रुमिणं च मगंदरं ॥ घट्टयन्
जानुना जानु पादावुद्यम्य पातयन् ॥ योऽपास्यति मुहुर्वक्त्रमातुरो न स
जीवति ॥ दंतैश्छिदन्नखाप्राणि तैश्च केशांस्तृणानि वा ॥ भूमिं का-
ष्ठेन विलित्वन् लोष्टं लोष्टेन ताडयन् ॥ ऊष्टलोमा सांद्रमूत्रः शुष्कका-
सी ज्वरी च यः ॥ मुहुर्हसन्मुहुः क्ष्वेडन् शय्यां पादेन हंति यः ॥ मु-
हुश्छिद्राणि विमृशन्नातुरो न स जीवति ॥ ऊर्ध्वश्वासं गतोष्माणं शू-
लोपहतवंक्ष्णं ॥ शर्म चानाधिगच्छंतं बुद्धिमान्परिवर्जयेत् ॥ विका-
रा यस्य वर्द्धन्ते प्रकृतिः परिहीयते ॥ सहसा सहसा तस्य मृत्युर्हरति
जीवितं ॥ यमुद्दिश्यातुरं वैद्यः संपादयितुमौषधं ॥ यतमानो न श-
क्नोति दुर्लभं तस्य जीवितं ॥ विज्ञातं बहुशः सिद्धं विधिवच्चाव-
चारितं ॥ न सिन्ध्यत्यौषधं यस्य नास्ति तस्य चिकित्सितं ॥ अ-
वेद्यस्यौषधेऽन्ने वा कल्प्यमाने विपर्ययः ॥ अकस्माद्गंधवर्णादेः
स्वस्योऽपि न स जीवति ॥ निवाते सेंधनं यस्य ज्योतिश्चाप्युपशा-
म्यति ॥ आतुरस्य गृहे यस्य म्रियन्ते वा पतन्ति च ॥ अतिमात्र-
ममत्राणि दुर्लभं तस्य जीवितं ॥ यं नरं सहसा रोगो दुर्वलं परि-
मुंचति ॥ संशयं प्राप्तमात्रेयो जीवितं तस्य मन्यते ॥ इति विरु-
तव्याधिविज्ञानीयो नामैकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

अथातो दूतादिविज्ञानीयं शारीरं व्याख्यास्यामः ॥ निर्दिष्टं रि-
ष्टमातुराश्रयं ॥ दूतस्यापि तु जातिवेषभापाचेष्टितदेशकाला वैद्य-

स्य च तत्संगमसंकल्पप्रस्थानप्रयाणप्रवेशा ग्रहचारो पूर्वसंभ-
वः स्वमदर्शनानि च रोगिणः शुभाशुभं सूचयन्ति ॥ तत्रानुराहणो-
त्तमोऽन्याश्रमः पार्वदः पंडो मुंडी जटिलः स्त्री व्याधितो ऽनेको
जीर्णविवर्णमलिनच्छिन्नाद्रैकवसनः पंकतैलदिग्धो रक्तमाल्यानुले-
पनो विह्वलांगरूपकर्मा खरोष्णमाहिषवाहनो विह्वलः श्वसन् रुदन्
निष्ठुरोऽमंगलाभिधायी दूरादाद्ध्यमानस्तृणलोष्टतुपांगारभस्मतुपसी
सास्थिकेशशिरोललाटनासिकाऽऽस्यदंतजिह्वाग्रीवानखाऽनामिकांऽ-
गुलिस्तनजठरनाभिपृष्ठकटीमेहनजंपाकपालपललोपलमुशलशूर्पोपा-
नन्मार्जनीशम्बस्त्रांतदशाकार्पासमग्नच्युतसृक्काष्ठयष्टितुलारज्जुपाश-
चर्मवेणुरिक्तभाजनस्नेहभाजनधरः पादाभ्यां भुवं मुंचन् विलिखन्
गृहीत्वा पक्वं फलमसारं वा तद्विधमन्यद्वा विकारतुल्यगुणे च देशे
काले वा दूतो वैद्यमुपसर्पन्शुभः ॥ तद्यथा ॥ घृतोदकादिद्रवसमीप-
स्थमतिशीतस्तब्धः प्रत्युपसि श्लेष्मामयेऽशुभः पित्तामये तु शुभः ॥
तथा सेतुभंगे छर्दिमेहातिसारादिष्वशुभः सेतुबंधे तु शुभः ॥ तथा
मध्यान्होभयतंध्यार्द्धरात्रिचतुर्थीपष्टीनवमीपर्वदिनेषु ग्रहोपरागोपा-
तदर्शनभरणीकृतिकाऽऽर्द्राऽऽश्लेषामघामूलपूर्वासु चाशुभो यश्च वैद्यं
सुप्तं नम्रं च भूमौ शयानमभ्यक्तं मुक्तकेशं दक्षिणाभिमुखं विह्वलं
छिंदंतं मिंदंतमग्नपितृकार्यप्रवणमशस्तं चिंतयंतं कथयंतं चोपति-
ष्ठति यो वा दिशं याम्यां प्रति कृत्वाऽजलिं विषमैकपादस्थः यस्मि-
न् व्याधिताश्रयं कथयति दूते मिषगशुभमिन्द्रियार्थमुपलक्षयेत् संक-
ल्पयेद्वा तं च नानुयायात् ॥ अतोऽन्यथा पुनः करुणापेशलेन मनसा
सौमनस्यवता मातापितृसमेनानुरस्थार्त्यंतमारोग्यमाश्वासनेन प्रया-
तव्यं ॥ प्रस्थानगमनप्रवेशेषु दधिमधुघृतलाजपुष्पाक्षतोदुंबराश्व-
त्थमुक्तामणिछत्रदूर्वाकुशादर्शकन्याध्वजस्यंदनाष्टापदाक्षनृपश्रीतरु-

भद्रपीठानि सस्यानि मत्स्या हया हंसश्वापो रुपः केसरी दक्षिणावर्त-
 शंखाब्जसिद्धार्थका रोचना स्वस्तिकस्तोरणं कीचका वेणवो वरुणम-
 धुमदसिक्तगण्डगजस्तोयलवोऽनुदः पूर्णकुंभो हरिद्राऽद्रिर्द्रिदः फलान्या-
 द्रं मांसं सितं चामरं गौः सवत्सांऽगना पुत्रिणी मानुषं वर्धमानं सहस्रं
 नराणां प्रयुक्तानि यानानि धन्वंतरिर्वा मनो ब्राह्मणो भूमिरभ्युद्भूता
 सिद्धमन्त्रं वराहश्च तोयोत्थितस्त्रिनयनमधुसूदनस्कंदपद्मासना लो-
 कपालाः सुराः स्वं दिशोऽग्निः सरांसि स्वतन्त्रः समुद्रा मखा मारुतो
 ज्योतिषं धर्मशास्त्राणि तीर्थानि काव्यं धर्मार्थकामाश्रितं बालबि-
 ल्यादयो वेदवाक्यं निधिः कौस्तुभः कांचनं मणिभद्रः सुमेरुः प्रि-
 यंगुः प्रदीपो वचामोदकौ दितिरदितिररुंधती बुद्धिः सावित्र्युमाऽऽ-
 काशगंगा शची देवसेना सुधा शान्तिर्लक्ष्मीः सरस्वत्यर्पत्यक्षमा स्व-
 स्तिशब्दो वपट्कार उँकारपुण्याहधर्मक्रियाश्चैतदष्टोत्तरं मंगलानां
 शतं दर्शनात्स्पर्शनात्कीर्तनाच्चाशुभानि व्यपोह्यार्थसिद्धिं दिशंत्युत्त-
 मां ॥ अपिच ॥ पुत्रामानः पक्षिणो वामाः शुभाः शिवाश्यामार्पि-
 गलाकोकिलारलाछुछुंदरीसूकरीगृहगोधिकैकशफाश्च स्त्रीनामानः प्र-
 दक्षिणाः शिखिभल्लूकश्रीकंठश्चेति न गजाजकपयश्च प्रवेशे तु विपरी-
 ताः सर्वत्र च दक्षिणाद्वा मगमनमनिष्टं श्वश्रृगालयोः विपरीतं मृ-
 गविहंगयोः ॥ सर्वथा ऽपि दर्शनं भरद्वाजचापभासनकुलानां ॥ शशस-
 र्पाजाऽविगोधाजाहकमूकराणां तु कीर्तनमिष्टं न दर्शनं विरुतं च
 विपरीतमृक्षवानरयोः ॥ सर्वमपि त्वनिष्टं सरट्कुक्कुटविडालोलूका-
 नां ॥ तथा ग्रंथ्यर्बुदादिषु छेदशब्दइष्टो गुल्मोदरादिषु भेदशब्दाऽ-
 तिसाररक्तपित्तादिषु रुद्धशब्दोऽश्मर्युदावर्तादिषु प्रवर्त्तनशब्दइति ॥
 एवमन्येपि ध्वनयो योज्याः ॥ सर्वत्रैव च स्थिरस्थावरवर्धमानत्राता-

२ दक्षिणावर्तशंखस्तु यस्य सद्यनि तिष्ठति ॥ मंगलानि प्रवर्त्तते तस्य लक्ष्मी स्व-
 घृष्टेत्यनूपविवेके ॥ २ वरुणमधु वारुणीसुरा ३ अपत्यक्षमाइत्यत्राक्षमालेतिपाठः

ऽचलध्रुवक्षेमशिवादयः शब्दा अन्या वादित्रस्वराश्च श्रेष्ठाः॥क्षुतहत-
 पतिताक्रोशप्रहारछेदमेददाहहाहाप्रतिपेधादिशब्दाः प्रतिपिद्धाः प्र-
 तिपिद्धायां दीप्तायां च दिशि क्रूराः पक्षिमृगध्वनयो वृक्षे वा रूक्ष-
 शुष्के सवल्लिकंटके तद्विधे वा देशे दर्शनं च तृणपल्लकाष्टभारकर्पर-
 कलोष्ठादीनां कंटकोर्द्धपादयानशयनासनादिमग्नोपस्कररिक्तकुंभम-
 द्यवसतैर्लगाभिणीश्वपाकव्यसनीमृतानां च प्रवेशे चातुरगृहात्पूर्वा-
 क्तमांगल्यनिर्गमः प्रविष्टस्य तु भिषजः न सत्कारो लाभनुष्टिस्तुतय-
 श्च शुभाशुभा आनुरस्य वक्रानुवक्राग्रहा गर्हितस्थानस्थाः केतु
 शनिराहुभिर्जन्मक्षाभिभवो गृहदारशयनासनवाहनमणिरत्नोपकरणेषु
 वा गर्हितलक्षणप्रादुर्भावश्चिकित्साप्रतिपेधाय ॥ स्वमस्तु स्वयमन्ये-
 न वा दृष्टः शुभाशुभहेतुः स सप्तविधो दृष्टः श्रुतोऽनुभूतः प्रार्थितः
 संकल्पितो भाविको दोषजश्च ॥ तत्राद्यः पंचविधोऽफलः तथा य-
 थास्वप्रकृतिर्विस्मृतो दिवाऽतिरुहस्वोऽतिदीर्घो नातिसुप्तदृष्टश्च पूर्वरा-
 त्रेऽल्पं चिराच्च फलं करोति ॥ गोसर्गे महत्सद्यश्च ॥ निद्रया च
 पुनरनुपहतः प्रतीपैर्वा वचोभिर्दानयमनियमादिभिर्वा ॥ त-
 द्वा यः प्रेतैः सह मद्यं पिबन् शुना ऽऽरुण्यते स हन्यते ज्व-
 रेण॥यो लाक्षारक्ताभमंवरं पश्यति यो वा रक्तदेहमाल्यवस्त्रो हसन्ना-
 र्यां न्हियते स रक्तपित्तेन ॥ यो याम्यां दिशं खरोधूमहिषवराहान्यत-
 मेन स यक्ष्मणा ॥ यस्य कंटकीनी लता वंशस्ताड्यो वा दृढि जायते
 स गुल्मेन ॥ यस्य शिरसि स शिरोरोगेण वा शिरश्छेदनेन ॥ यस्य
 नभस्याज्यावसिक्तस्याग्निमर्चिषं जुह्वतो जायते पद्मान्युरसि स कु-
 ष्ठेन ॥ यश्चंडालैः सह स्नेहं पिबति स प्रमेहेण ॥ यो रक्षोभिः सह नृ-
 त्यन्नप्सु मज्जति स उन्मादेन ॥ यो मत्तः सोऽपस्मारेण ॥ यश्चंद्रसू-
 र्ययोरुपरागं पश्यति तस्य नेत्ररोग उपजायते ॥ यस्तयोः पतनं तस्य
 नेत्रविनाशः ॥ यः शङ्कुलीरपूपांश्चाभ्यवहृत्य प्रतिबुद्धश्छर्दयति

यस्य शिरसि लतादयो जायन्ते वपांसि च निलीयन्ते मौढ्यं वा भवति
 यो गृध्रोऽलूककाकायैः प्रेतपिशाचरक्षोद्रविट्ठांधस्त्रीचंडालाद्यैर्वा परिच-
 र्यते दक्षिणाभिमुखं वा स्त्रिया नृत्यंत्या ऽऽरुप्यते वायसादिभिर्वा स्वयं
 वा दिग्वासा याति शून्याटवीं वा कपिरथेन प्रेतैः प्रव्रजितैर्वा परिष्वज्यते
 नम्रो वा रक्तां स्रजं धारयति पंकदिग्धो हसति नृत्यति वा वेत्रवंशकं-
 टकतृणगह्वने संसृज्यते पतति वा पांशूपधानायां भुवि घल्मीकभस्म-
 श्मशानश्च आयतनेषु वा पंककूपकलुषोदकेषु वा मज्जति स्रोतसा वा
 न्द्विपते रक्तकुसुमवनांभूमिं गुह्यामंथकाराचितां पापकर्मालयं संवाभं
 जननीं वा प्रविशति मत्स्येन वा ग्रस्यते श्मश्रुकर्म च यो गात्रदृष्टिं
 विबाहं चानुभवति शैलप्रासादाघातनत्पारोहति वा घूपपुष्पाढ्यशा-
 ल्मलीकिंशुककोविदारपारिभद्रकान् यो वा पराजीयते वध्यते छर्दपति
 विरिच्यते ढुप्यति लभते वा हिरण्यलोहलवणतैलपिण्पाककार्पासा-
 नश्नाति पक्वान्नं पिबति मद्यं श्रेहं वा ऽभ्यज्यते निर्भर्त्स्यते वा कुपितैः
 पितृभिः चंद्रार्कतारादीपदेवतानेत्रदशनान्यतमान्नश्यतो वा पश्यति
 वक्रं वा बाहुं नगं वा विभिद्यमानं पुरुषान् वा नद्यान्कपायवाससोऽसौ-
 म्यान्दंडपाशहस्तान् रुष्णान् रक्ताक्षान् स्त्रियं वा रुष्णां शुक्लदर्शनां दी-
 र्घकेशस्तनीं कालरात्रिरूपां ते व्याधिताः पंचतामामुवंति ॥ स्वस्थास्तु
 जीवितसंदेहमिति ॥ भयंति चात्र ॥ मनोवहानां पूर्णत्वात्स्रोतसां प्र-
 बलैर्मलैः ॥ दृश्यन्ते दारुणाः स्वप्ना विनाशाभिमुखात्मभिः ॥ अक-
 ल्याणमपि स्वप्नं दृष्ट्वा तत्रैव यः पुनः ॥ पश्येत्सौम्यं शुभं तस्य शुभ-
 मेव फलं भवेत् ॥ देवान् द्विजान् गोवृषभान् जीवतः सुदृढो
 नृपान् ॥ साधून् यशस्विनो बन्धिमिदं स्वच्छान् जलाशयान् ॥ क-
 न्यां कुमारकान् गौरान् शुक्लवस्त्रान्सुतेजसः ॥ नराशनं दीप्ततनुं समंता-
 द्बुधिरक्षितः ॥ यः पश्येन्नभते यो वा छत्रादर्शविशामिव ॥ शुक्लाः सुम-
 नसो बस्त्रममेध्यालेपनं फलं ॥ शैलप्रासादसफलदृक्षामिदं नरद्विपान् ॥

आरोहेत्तेश्वयानं च तरेन्नदह्दोदधीन् ॥ पूर्वोत्तरेण गमनमगम्याग-
मनं मृतिं ॥ संवाधानिःसृतिः स्पर्शस्तारकाचलमास्वतां ॥ रोदनं
पतितोत्थानं द्विपतां चावमर्दनं ॥ यस्य स्यादायुरारोग्यं वित्तं स
बहुशोऽश्रुते ॥ पितृदेवद्विजातीनां क्रुद्धभीतरुशात्मनां ॥ मणिनां व-
रपुष्पाणां दर्शनं न प्रशस्यते ॥ तेषामेव तु तुष्टानां शुद्धपुष्पां वरात्मनां ॥
दर्शनं शस्यते स्वमे तैश्च संभाषणं शुभं ॥ दृष्ट्वा स्वमान् दारुणान्
शोभनान्वा प्रातः स्नातः सर्पपानमिवर्णान् ॥ द्रुत्वा सावित्र्या सर्पिषा
ऽऽक्तांस्तिलान्वा पूतः पापैर्मुच्यते व्याधिभिश्च ॥ मंगलाचारसंपन्नः
परिवारस्तथाऽऽनुरः ॥ श्रद्धधानोऽनुकूलश्च प्रभूतद्रव्यसंग्रहः ॥ सत्व-
लक्षणसंयोगो भक्तिर्बैद्यद्विजातिषु ॥ चिकित्सायामनिर्बैदस्तदारोग्य-
स्य लक्षणं ॥ इत्यत्र जन्ममरणं यतः सम्यगुदाहृतं ॥ शरीरस्य ततः
स्थानं शारीरमिदमुच्यते ॥ ॥ इति दूतादिविज्ञानीयो नाम द्वाद-
शोऽध्यायः ॥ १२ ॥

इति श्रं वैद्यपतिसिंहगुप्तसूनुश्रीमद्वाग्भटाचार्यविरचितेऽष्टांगसंग्रहे द्वि-
तीयं शारीरस्थानं संपूर्णं ॥ २ ॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥ ३ ॥

॥ श्री ॥

अष्टांगसंग्रहे

निदानस्थानम् ३

श्रीगणेशाय नमः ॥ अथातः सर्वरोगनिदानं व्याख्यास्यामः ॥ इति
ह स्नाहुरात्रेयादयो महर्षयः ॥ पुरा कृतयुगे विगतरागद्वेषादिहंदा
जितलोभक्रोधश्रमक्लमालस्यभया निष्परिग्रहाः पुरुषा बभूवुः ॥ ते-
षां पुण्यबलेन पृथिव्यादीनां सर्वगुणसमुदायाविचिंत्यरसवीर्यादिस-
मुद्धानि सस्यान्योपधयश्चासन् ॥ ते तानि जितेन्द्रियत्वात्काले मा-
त्रया चोपयुंजानाः सत्यार्जवानृशंस्यादिगुणयोगाच्च सरसदृश्यतेज-
सो रूपाकृतिप्रमाणप्रसादोपचयसंहननसत्वसारसंपन्ना दीर्घायुषो
नीरुजश्च बभूवुः ॥ अश्नति तु कृतयुगे धुगस्वभावात्क्रमेण परिही-
यमाणसर्वगुणेषु पृथिव्यादिषु शरीरगुणेषु च धर्मातिक्रमात्पुरुषेष्वव-
श्यंभाविनो निरपेक्षरूक्षामिरुपेक्षिता देवताभिर्ज्वरादयः प्रादुरभूवन् ॥
इति सर्वरोगाणां सामान्यतः संभवः ॥ ज्वरस्तु स्थाणुशापात्प्राचेत-
तसतामुपगतस्य प्रजापतेः क्रतौ भागमपरिकल्पयतस्ताद्विनाशार्थं पू-
र्वजन्मामानितया रुद्राण्या प्रेरितस्य पशुपतेर्दिव्यमब्दसहस्रं परि-
रक्षितवतः क्रोधमतिचिरकालसंभृतो यतांते रोषाग्निः किंकररूपेण
किल पिहितमूर्तिर्धौमद्रनामा अस्मग्रहरणस्त्रिशिरोऽक्षिबाहुपादः पिं-
गललोचनो दंष्ट्री शंकुकर्णः कृष्णतनुरुत्तमांगान्निश्चचार ॥ स दे-
वीविनिर्मितया सह भद्रफाल्या प्रतिरोमकूपमभिनिःसृतैर्विविधविकृ-
तारुतिभिरनंतैर्मयानकवाक्यक्रियावपुर्भिरनुचरैः परिवृतश्चतुर्युगांत-

करांभोदसहस्रनिनदोऽनुनादयन् रोदसी ज्वालागर्भेण परितः कलक-
 लारावेण महाभूतसंघवकारिणा विधाय दानववधमश्वमेधाध्वरविध्वं-
 साज्ञां च प्राञ्जलिर्विज्ञापयामास शिवं ॥ शिवीभूतोऽसि देवदेव देवैः
 पितामहप्रभृतिभिर्जगतः पित्रा च धात्राऽभिष्टूयमानः संप्रत्यहं किं
 करवाणीति ॥ तं शूली क्रोधमादिदेश ॥ यस्मात्त्रिदशैरप्यजग्धो म-
 म क्रोधो व्रतविघ्नं चिकीर्षुर्देत्यसैन्यं च दक्षश्च दक्षहव्यं त्वया जीर्ण-
 मतो जगतोऽस्य सस्थावरस्य ज्वरयिता ज्वरो भवान् भवतु ॥ त्वं हि-
 सर्वरोगाणां प्रथमः प्रवरो जन्ममरणेषु तमोमयतया महामोहः प्राग्ज-
 न्मनो विस्मारयिताऽपचारांतरेषु चोष्ममयत्वात्संतापात्मा द्वयेष्वपि
 ध्रुवो ज्वरो भवेति ॥ सोऽयमेवमुमापतिनाऽनुगृहीतो नानानामभिः
 सर्वतोऽनुभुवि विचरति ॥ तद्यथा ॥ पाकलो गजेष्वभितापो वाजि-
 ष्वलर्कः कुक्कुरेष्विद्रमदो जलजेषु ज्योतिरोपधीषु चूर्णको धान्ये-
 ष्वप्सु नीलिका भूमावूपो मानुषेषु ज्वरइति ॥ तत्सहजाश्वारोचकां
 गमर्दशिरोव्यथाभ्रमक्लमग्लानितृष्णासंतापादयः ॥ तत्संतापाच्च रक्त-
 पित्तं ॥ तत्रैव च यज्ञे क्रोधभयाभिभूतानां परितो विद्रवतां लंघनह-
 वनाद्यैर्देहविक्षोभणैर्गुल्मविद्राधिद्विजठरादयो हविःप्राशान्मेहकुष्ठा-
 र्शःशोफातिसारादयो भयोन्नासशोकाशुचिसंस्पर्शैरुन्मादापस्मारग्रहा-
 दयो रोहिण्यतिसंगाच्छेषदुहित्संभोगकृताच्च प्रजापतिक्रोधाक्षत्र-
 राजस्य राजयक्ष्मा तत्सहोद्भवाश्च कासश्वासादयः ॥ सोऽपि हि न विना
 ज्वरेणाऽनुवधातीति ॥ सकलोऽपि रोगग्रामो ज्वरपूर्वको ज्वरशब्दवाच्य
 च ॥ ज्वरस्तमो विकार आतंकः पाप्मा गदो व्याधिराबाधो दुःखमामयो

१ यथांतरेषु ॥ पाकलः स तु नागानामभितापस्तु वाजिनां ॥ गवामोश्वरसङ्गश्च
 मानवानां ज्वरो मतः ॥ अजावीनां शृङ्गापाख्यः करभे चालसो भवेत् ॥ हारिद्रो महिषाणां
 तु मृगरोगो मृगेषु च ॥ पक्षिणामभिधातस्तु मत्स्येष्विद्रमदो मतः ॥ पक्षाघातः पतंगानां
 व्यालेष्वक्षिकसंशकइति ॥

यक्ष्मा रोग इत्यनर्थान्तरं॥तत्र रुजतीति रोगः॥तस्योपलब्धिर्निदानपूर्-
 वरूपरूपोपशपसंप्राप्तिभिः॥तत्र निदानं व्याधिप्रकोपः॥तस्य पुनर-
 हिताहारविहारसेवा ॥ निदानपर्यायास्तु हेतुर्निमित्तमायतनं कारकः
 कर्ता कारणं प्रत्ययः समुत्थानं मूलं योनिरिति ॥ पूर्वरूपं नाम येन
 व्याधिव्याधिविशेषो ज्ञायते न तु दोषविशेषस्तदुत्पत्त्यमानस्य व्या-
 धेरल्पत्वादव्यक्तं रूपं ॥ स्पष्टं पुनारूपं ॥ तस्य शब्दांतराणि
 लिंगमाकृतिलक्षणं चिन्हं संस्थानं व्यंजनमिति ॥ उपशयो हेतु-
 व्याधिविपरीतैर्विपरीतार्थकारिभिश्चौपधाहारविहारैः सुखानुबंधः ॥ स
 हि व्याधिसात्म्यसंज्ञः ॥ तद्विपरीतोऽनुपशयः ॥ एतेन देशकालौ व्या-
 ख्यातौ ॥ संप्राप्तिः पुनरेवं दुष्टो दोषस्तेन चैवमारब्धो व्याधिः ॥ तत्प-
 र्याया जातिरागतिर्निर्दृष्टिर्निष्पत्तिरिति ॥ सा संख्याविकल्पप्राधान्य-
 बलकालविशेषैर्मिद्यते ॥ तत्र संख्या तावदष्टौ ज्वरास्त्रिविधं रक्तपित्तं
 पंच कासा इति ॥ विकल्पः समवेतानां दोषाणामंशांशकल्पना ॥
 प्राधान्यं व्याधीनामनुबंध्यनुबंधभेदान्तरतमयोगाद्वा ॥ दोषाणां बल-
 विशेषो हेत्वादिकात्संन्यायवविभावनया ॥ काल विशेषः पुनर्दो-
 षाणामृत्वहोरात्राहारसमयनियतः प्रकोपइति ॥ एतावतैवसमा-
 सतः कथितो निदानार्थः ॥ विस्तरेण तु यथास्वं प्रतिरोगमु-
 पदेक्ष्यते ॥ अथ तिक्तकटुकपायरूक्षलघुशीतविष्टंभिविरूढक-
 नृणधान्यकलायचणककरीरतुंबकलिंगचिर्मिटविसशालूकजांबवतिंदु-

१ निर्दिश्यते व्याधिरनेनेति निदान ॥ निश्चित्य दीयते प्रतिपाद्यते व्याधिरनेनेति
 वा ॥ निराश्रयो निश्चये ॥ तथा च निर्निश्चयनिषेधयोरिति ॥ लोकेऽपि अद्य ते निदानं
 करिष्यामीत्युक्ते निश्चयं करिष्यामीत्यवगम्यते ॥ निदानमितिकरणे ल्युट् ॥ तेन व्याधि-
 निश्चयकरणमात्रनिदानमिति निदानादिपंचकसामान्यलक्षणं ॥ निदानशब्दोऽयं निदानविशेषे
 हेतौ च प्रतीयते ॥ यथा नृणशब्दनृणविशेषे नृणजानौ च ॥ २ उत्पन्नव्याधिप्रोपकमेव लिंगं
 रूपमिति लक्षणं ३ संक्षेपतस्तुपशयलक्षणं ॥ औषधादिजनितसुखानुबंधउपशयइति ४ निदानं
 समानधर्मिणोऽपि मभावात्प्रसंगकारिणः ॥ ५ औषधादीनां दुःखकरउपयोगोऽनुपश-
 यइत्यर्थः ॥ ६ दोषैतिकर्त्तव्योपलक्षणं व्यापेज्जम् संशयिः ॥

कहीनशुष्कप्रमिततृपिताशनक्षुधितांबुपानासृक्क्षयविरेचनादिकर्मा-
 तियोगवेगविधारणोदीरणरात्रिजागरणप्रवातव्यवायव्यायामबलवद्युद्ध-
 निग्रहातिस्वरचापकर्षणालुच्चविषमलंघनाध्वाऽध्ययनधावनसलिलत-
 रणाभिघातदम्यगोवाजिगजनिग्रहाश्मशिलालोहकाष्ठोत्क्षेपविक्षेप-
 भ्रमणचालनगाढोच्छादनपराधातनादिसाहसभयशोकोत्कंठादिभिर-
 तितेसेवितैर्ग्रीष्मवर्षापरान्हापररात्राहारपरिणामतेषु च वायुः प्रकोप-
 मापद्यते ॥ कटुम्ललवणक्षारोष्णतीक्ष्णविदाहिशुक्तशांडाकीनद्य-
 मूत्रमस्तुदधिधान्याम्लतैलकुल्लथमापनिष्पावतिलान्नलृद्धाकुठेरका-
 दिवर्गाध्राघ्रातकाम्बुकापीलुमज्जातकास्थिलांगलिकामरिचातपाम्नि-
 रजोधूमक्रोधेर्ष्याऽजीर्णैर्भैथुनोपगमादिभिर्वर्षाशरन्मध्यंदिनाद्धरात्रा-
 हारविदाहकालेषु च पित्तं ॥ मधुराम्ललवणस्निग्धगुरुशीतपिच्छि-
 लाभिष्यंदिनवान्नपिष्टपृथुकस्थूलमक्षयशक्कुल्यामक्षीरकिलाटमोरट-
 कूचिकापिंडकपीयूषेक्षुरसफाणितगुडापूपपिशितमोचखर्जूरभव्यना-
 लिकेरनिशांबुपानात्यंबुपानातिसंतर्पणभुक्तमात्रदिवस्त्रभकालातिस्व-
 मकायवाङ्मनोव्यापारानारंभानुपधानशयनावश्यायहर्षछर्दिविघातविरे-
 चनाद्ययोगादिभिः शिशिरवसंतपूर्वाण्हप्रदोषभुक्तमात्रेषु च श्ले-
 ष्मा ॥ हृदयसंसर्गात्संसर्गः ॥ सर्वेषां तु मिश्रीभावात्तथाऽनशनात्यश-
 नाध्यशनसमशनविषमाशनविरुद्धाशनसंकीर्णाशनव्यापन्नांभुमद्यमं-
 दकदधिपौवकपत्रसुरापिण्याकाममूलकसर्पपशुष्कशाकर्वलूरुशपि-
 शितलकुचामफलमृत्तिकाभ्यवहारार्जपरिवर्त्तर्तुव्यापदंसात्स्यौषधि-
 गंधाघ्राणविषापिटकाविषगराभ्यवहारानार्तवदुर्दिनग्रहपीडाग्रहावेशपु-
 रोवातपर्वतोपश्लेपरसायनश्लेहस्वेदविरेचनादिमिथ्यायोगेभ्यः पार्पा-
 नां च कर्मणामभ्यासात्पूर्वकृतानां च परिणामात्स्त्रीणां विषमप्रस-

वात्प्रसूतानां च मिथ्योपचारात्सन्निपातः ॥ इति सामान्यतः सर्वे-
 पु रोगेषु दोषप्रकोपहेतुरुक्तइति ॥ भवति चात्र ॥ प्रतिरोगमिति कु-
 द्धा रोगाधिष्ठानगामिनीः ॥ रसायनीः प्रपद्याशु दोषा देहे विकुर्वते ॥
 आधानजन्मनिधनप्रत्यराख्यविपत्करे ॥ नक्षत्रे व्याधिरुत्पन्नः क्ले-
 शाप मरणाय वा ॥ ज्वरस्तु जातः पट्टात्रादश्विनीषु निवर्तते ॥
 भरणीषु च पंचाहात्सप्ताहात्कृत्तिकासु च ॥ त्रिःसप्तरात्रादथवा रो-
 हिण्यामष्टरात्रतः ॥ एकादशाद्वा दिवसान्मृगे पणवरात्रयोः ॥ पंचा-
 हान्मृत्युरार्द्रायां त्रिपक्षे संशयोऽथवा ॥ पुनर्वसौ प्रवृत्तस्तु ज्वरोऽपैति
 त्रयोदशात् ॥ दिवसात्सप्तविंशाद्द्व्यहात्सप्ताहतोऽथवा ॥ पुष्याश्ले-
 षासु मरणं चिरेणाऽपि मघासु तु ॥ अवश्यं स्वास्थ्यमाप्नोति द्वाद-
 शाहान्न चेन्मृतः ॥ फाल्गुन्योः पूर्वयोर्मृत्युरन्ययोस्तु दिनेऽष्टमे ॥ नवमे
 द्वेकविंशे वा ज्वरः सौम्यत्वमृच्छति ॥ हस्तेऽन्दि सप्तमे शान्तिश्चि-
 त्त्रायामष्टमेऽथवा ॥ पुनश्चित्रागमे स्वातौ दशाहादथवा त्रिभिः ॥ प-
 क्षैर्मृत्युं विशारवासु द्वाविंशेऽहनि निर्दिशेत् ॥ नयमेऽन्दि न चेच्छां-
 तिर्मैत्र्ये मृत्युस्ततः परं ॥ ज्येष्ठायांपंचमे मृत्युरुर्ध्वं वा द्वादशात्सुखं ॥
 स्वास्थ्यं दशाहान्मूले न त्रिःसप्ताहेऽथवा गते ॥ पूर्वाषाढासु नवमे
 ततोऽन्यासु तु मासतः ॥ अष्टाभिरथवा मासैर्नवभिर्वा भवेच्छिवं ॥ आ-
 ज्येष्ठाद्द्विनिष्ठसु द्वादशाहारुणेषु तु ॥ षडहे द्वादशाहे वा मृत्युर्नद्रप-
 दासु तु ॥ उत्तरासु द्विसप्ताहात्पशमो रेवतीषु च ॥ चतुरात्रेऽष्टरात्रे वा
 क्षेममित्याह हारितः ॥ इति सर्वरोगनिदानं नाम प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

अथातो ज्वरनिदानं व्याख्यास्यामः ॥ अष्टाभिः कारणैर्ज्वरः
 संजायते मनुष्याणां पृथक्दोषैः संसृष्टैः सन्निपतितैरागंतुना च ॥

१ आधानं जन्मतो यद्वाम नक्षत्रं निधनं सप्तमी तारा मत्परः पंचमी तारा
 विपत्करः मृतीपातारा २ चैकविंशेवेतिपाठ ३ रस्तेनेतिपाठः ४ भवेदितिपाठः
 ५ मध्ये अनुराधायां

तत्र यथोक्तैः प्रकोपनविशेषैः प्रकुपिता दोषाः प्रविश्यामाशयमू-
ष्मणा भिश्रीभूयाममनुगम्य रसस्वेदवाहीनि स्रोतांसि पिधाय पि-
त्तं तु द्रवत्वान्ततमिव जलमनलमुपहत्य सर्वेऽपि च दोषाः पक्कारं
स्वस्थानाद्बहिर्निरस्य सह तेन सकलमपि शरीरमभिसर्पति ॥ तत्सं-
पर्काद्बन्धवलेन स्वेनोष्मणा नितरां देहोष्माणमेधयन्तोऽतःस्रोतो-
मुखपिधानात्स्तंभमादधाना बहिरपि स्वेदमपहरन्तः सर्वेन्द्रियाणि चो-
पतापयन्तो ज्वरमभिनिर्वर्त्तयन्ति ॥ तस्येमानि पूर्वरूपाणि मुखे वै-
रस्पमज्जानभिलापो गुरुगात्रत्वमालस्यमल्पप्राणता गतिस्खलनं नि-
द्राधिक्यमरतिरसूया हितोपदेशेषु ग्रहेषु बालेषु मधुरेषु च जक्ष्ये-
ष्वम्ललवणकटुकाग्निनंदनमविपाकौऽगमर्दश्चक्षुषो राकुलत्वं साश्रुता
जृम्भा विनामः क्लृप्तो रोमहर्षः शब्दानलान्धुशीतवातच्छायातपे-
ष्वकस्मादिच्छादेषौ च ॥ तदनंतरं व्यक्तीभावो ज्वरस्येति ॥ भव-
ति चात्र ॥ आगमापगमक्षोभमृदुता वेदनोष्मणां ॥ वैषम्यं त-
त्र तत्रांगे तास्ताः स्युर्वेदनाश्वलाः ॥ पादयोः सुप्तता स्तंभः पि-
ठिकोद्वेष्टनं श्रमः ॥ विश्लेषइव संधीनां सादृश्वोः कटिग्रहः ॥
पृष्ठं क्षोदमिवामोति निष्पीड्यत इवोदरं ॥ छिद्यन्तइव चास्थीनि
पार्श्वगानि विशेषतः ॥ दृढयस्य ग्रहस्तोदः भ्राजनेनेव वक्षतः ॥ स्कंधयो-
र्मथनं वाहोर्भेदः पीठनमंसयोः ॥ अशक्तिर्भक्षणे हन्वोर्जृम्भणं कर्णयोः
स्वनः ॥ निस्तोदः शंखयोर्मूर्ध्नि वेदना विरसास्यता ॥ कपायास्यत्वम-
थवा मलानामप्रवर्त्तनं ॥ रूक्षारुणत्वगास्याक्षिनखमूत्रपुरीषता ॥
प्रसेकारोचकाश्रद्धाविपाकास्वेदजागराः ॥ कंठौष्ठशोपस्तृद् शुष्कौ
छर्दिकासौ विपादिता ॥ हर्षो रोमांगदंतेषु वेपथुः क्षवयोर्ग्रहः ॥ श्र-
मः प्रलापो घर्मेच्छा विनामश्चानिलज्वरे ॥ युगपद्वासिरंगानां प्रला-

१ प्रतोदेनेव ॥ २ अरोचकेन वक्रस्थमपि न भुंक्ते अश्रद्धया केवल नाभिलषति
मुखरत्नं भक्षयत्येवेति विशेषः ॥

पः कटुवक्त्रता ॥ नासाऽस्यपाकः शीतेच्छा अमो मूर्च्छा मदोऽर-
 तिः ॥ विद्भ्रंशः पित्तवमनं रक्तघ्नीवनमम्लकः ॥ रक्तकोठोद्भवः पी-
 तहरितत्वं त्वगादिषु ॥ स्वेदो निःश्वासैवगंध्यमतितृष्णा च पित्तजे ॥
 विशेषादरुचिर्जाड्यं स्रोतोरोधोऽल्पवेगता ॥ प्रसेको मुखमाधुर्यं ह-
 स्तेपश्वासपीनसाः ॥ दृढासश्चर्दनं कासः स्तंभः श्वैत्यं त्वगादिषु ॥
 अंगेषु शीतपिट्कास्तंद्रोदर्दः कफोद्भवे ॥ काले यथात्वं सर्वेषां प्र-
 वृत्तिर्द्विरेव वा ॥ निदानोक्तानुपशयो विपरीतोपशायिता ॥
 यथास्त्रलिङ्गसंसर्गो ज्वरः संसर्गजोऽपि च ॥ शिरोर्तिमूर्च्छावमि-
 दाहमोहकंठास्पशोपारनिर्ष्वेदाः ॥ उन्निद्रतातृद्भ्रमरोमहर्षा जं-
 शाऽतिवाक्त्वं च चलात्तपित्तात् ॥ तापहान्यरुचिर्ष्वशिरोरुक्पी-
 नसश्वसनकासविवंधाः ॥ शीतजाड्यतिमिरभ्रमतंद्राः श्लेष्मवातज-
 नितज्वरलिङ्गं ॥ शीतस्तंभस्वेददाहान्यवस्था तृष्णा कासः श्लेष्मपि-
 त्तप्रवृत्तिः ॥ मोहस्तंद्रा लिप्ततिकास्पना च ज्ञेयं रूपं श्लेष्मपित्त-
 ज्वरस्य ॥ सर्वजो लक्षणैः सर्वैर्दाहोऽत्र च मुहुर्मुहुः ॥ तद्वच्छीतं
 महानिद्रा दिवा जागरणं निशि ॥ सदा वा नैव वा निद्रा महास्वे-
 दोऽतिनैव वा ॥ गीतनर्तनहास्यादिविरुतेहाप्रवर्तनं ॥ साश्रुणी कलु-
 पे भ्रुमे रक्ते लुलितपक्ष्मणी ॥ अक्षिणी पिंडिका पार्श्वमूर्द्धपर्वा-
 स्थिरुक् श्रमः ॥ सखनौ सरुजौ कर्णौ कंठः शुकैरिवावृतः ॥ परिद-
 ग्धा स्वरा जिह्वा गुरुस्तंभसंधिता ॥ रक्तपित्तकफघ्नीवो छोलनं शि-
 रसोऽतितृद् ॥ कोठानां श्यावरक्तानां मंडलानां च दर्शनं ॥ दृढ-
 था मलसंसर्गः प्रवृत्तिर्वाऽल्पशोऽति वा ॥ श्लिग्धास्पता बलभ्रंशः
 स्वरसादः प्रलापिता ॥ दोषपाकश्चिरात्तंद्रा प्रततं कंठकूजनं ॥ सन्नि-
 पातमग्निन्यासं तं ब्रूयाच्च हतौजसं ॥ वायुना कफरुद्धेन पित्तमतः

१ स्वेदो घर्मागमनं प्रायेण सामदोषेण स्रोतसा निरोधान्नसर्वज्वरेषु घर्मनिरोध-
 शत्रु तु पित्तस्य तैक्ष्ण्यपातज्वरप्रभावात् न भवति ॥

प्रपीडितं ॥ व्यवयित्वाच्च सौक्ष्म्याच्च बहिर्भागं प्रवर्तते ॥ तेन हा-
 रिदनेत्रत्वं सन्निपातोद्भवे ज्वरे ॥ दोषे विबद्धे नष्टेऽग्नौ सर्वसंपूर्ण-
 रुक्षणः ॥ असाध्यः सोऽन्यथा रुच्छो भवेद्वैकल्यदोऽपि वा ॥ अ-
 न्यश्च सन्निपातोत्थो यत्र पित्तं पृथक् स्थितं ॥ त्वचि कोष्ठे ऽथवा
 दाहं विदधाति पुरोऽनु वा ॥ तद्वद्दातकफौ शीतं दाहादिर्दुस्तरस्तयोः ॥
 शीतादौ तत्र पित्तेन कफे स्यंदितशोपिते ॥ शीते शान्तेऽम्लको मू-
 र्च्छा मदस्तृष्णा च जायते ॥ दाहादौ पुनरंते स्फुस्तं द्रास्वेदवमिक्ल-
 माः ॥ आगंतुरभिघातामिपंगशापामिचारतः ॥ चतुर्द्धाऽत्र क्षतच्छेदवा-
 हाद्यैरभिघातजः ॥ श्रमाच्च तस्मिन्पवनः प्रायो रक्तं प्रदूषयन् ॥
 सव्यथाशोफवैवर्ण्यं सरुजं कुरुते ज्वरं ॥ ग्रहावेशौ पथिषिपक्रोधभीशो-
 ककामजः ॥ अभिपंगाद्गृहेणास्मिन्नकस्माद्धासरोदने ॥ ओषधीगं-
 धजे मूर्च्छा शिरोरुक् श्वपथुः क्षवः ॥ विषान्मूर्च्छाऽतिसारास्य-
 श्वावतादाहद्वद्गदाः ॥ क्रोधात्कंपः शिरोरुक् च प्रलापो मयशोकजे ॥
 कामाद्भ्रमोऽरुचिर्दाहो ह्रीनिद्राधीष्टतिक्षयः ॥ ग्रहादौ सन्निपात-
 स्य मयादौ मरुतस्त्रये ॥ कोपः कोपेऽपि पित्तस्य यौ तु शापामि-
 चारजौ ॥ सन्निपातज्वरौ धोरौ तावत्सखतमौ मतौ ॥ तत्राभिचा-
 रकैर्मत्रैर्हूयमानस्य तप्यते ॥ पूर्वं चेतस्ततो देहस्ततो विस्फोटतृ-
 द्भ्रमैः ॥ सदाहमूर्च्छैर्ग्रस्तस्य प्रत्यहं वर्द्धते ज्वरः ॥ इति ज्वरोऽष्ट-
 धा दृष्टः समासाद्विविधस्तु सः ॥ शारीरो मानसः सौम्यस्तीक्ष्णोऽत-
 र्वहिराश्रयः ॥ प्राकृतो वैकृतः साध्योऽसाध्यः सामो निरामकः ॥ पूर्व-
 शरीरे शारीरे तापो मनसि मानसे ॥ पवने योगवाहित्वाच्छीतं
 श्लेष्मयुते भवेत् ॥ दाहः पित्तयुते मिश्रं मिश्रंऽतः संश्रये पुनः ॥ ज्वरे-
 ऽधिकं विकाराः स्फुरंतः क्षोभो मलग्रहः ॥ बहिरेव बहिर्भगे तापोऽपि
 च सुसाध्यता ॥ वर्षाशिरहसतेषु वाताद्यैः प्राकृतः क्रमात् ॥ वैकृ-
 तोऽन्यः स दुःसाध्यः प्रायश्च प्राकृतोऽनिलात् ॥ एकमार्गक्रियारंभ-

व्यतिवृत्तेर्महात्ययात् ॥ वर्षासु मारुतो दुष्टः पित्तश्लेष्मान्वितो ज्व-
 रं ॥ कुर्यात्पित्तं च शरदितस्य चानुबलः कफः ॥ तत्प्रकृत्या विस-
 र्गाच्च तत्र नानशानाद्भयं ॥ कफो वसन्ते तमपि वातपित्तं भवेदनु ॥ ब-
 लवत्स्वल्पदोषेषु ज्वरः साध्योऽनुपद्रवः ॥ सर्वथा विकृतिज्ञाने प्रागसा-
 ध्यउदाहृतः ॥ ज्वरोपद्रवतीक्ष्णत्वमग्लानिर्वद्भूमूत्रता ॥ न प्रवृत्तिर्न
 विट्जीर्णा न क्षुत्तामज्वराकृतिः ॥ ज्वरवेगोऽधिकं तृष्णा प्रलापः श्व-
 सनं भ्रमः ॥ मलप्रवृत्तिरुत्क्लेशः पच्यमानस्य लक्षणं ॥ जीर्णताऽम-
 विपर्यासात्ससरात्रं च लंघनात् ॥ ज्वरः पंचविधः प्रोक्तो मलकालव-
 लाबलात् ॥ प्रायशः सन्निपातेन भूयसा व्यपदिश्यते ॥ संततः सत-
 तोऽन्येद्युस्तृतीयकचतुर्थकौ ॥ धातुमूत्रशरुद्वाहिस्रोतसां व्यापिनो
 मलाः ॥ तापयंतस्तनुं सर्वा तुल्यदूष्यादिर्वाद्धिताः ॥ बलिनो गुरवः
 स्तब्धा विशेषेण रसाश्रिताः ॥ संततं निष्प्रतिहंहा ज्वरं कुर्युस्सुदु-
 सहं ॥ मलं ज्वरोष्मा धातून्वा स शीघ्रं क्षपयेत्ततः ॥ सर्वाकारं रसादी-
 नां शुद्ध्याऽशुद्ध्याऽपि वा क्रमात् ॥ वातपित्तकफैः सप्तदश द्वादश
 वासरान् ॥ प्रायोऽनुयाति मर्यादां मोक्षाय च वधाय च ॥ इत्यग्निवेश-
 स्य मतं हारीतस्य पुनः स्मृतिः ॥ द्विगुणा सप्तमी यावन्नवम्येकादशी
 तथा ॥ एषा त्रिदोषमर्यादा मोक्षाय च वधाय च ॥ शुद्ध्यशुद्धौ
 ज्वरः कालं दीर्घमप्यनुवर्तते ॥ कृशानां व्याधिमुक्तानां मिथ्याहारा-
 दिसेविनां ॥ अल्पोऽपि दोषो दूष्यादेर्लब्ध्वाऽन्यतमतो बलं ॥ सप्रत्य-
 नीको विषमं कुर्याद्द्विदशयान्वितः ॥ सूक्ष्मसूक्ष्मतरास्येषु दूरदूतरेषु
 च ॥ दोषो रक्तादिमार्गेषु शनैरल्पाश्रिरेण यत् ॥ याति देहं च नाशेषं
 भृषिष्ठं मेपजेऽपि च ॥ क्रमोऽयं तेन विच्छिन्नसंतापो लक्ष्यते ज्वरः ॥
 विषमो विषमारंभक्रियाकालानुपंगवान् ॥ यथोत्तरं मंदगतिर्मंदशक्ति-
 र्यथा यथा ॥ कालेनामोति सदृशान्तरसादींस्तथा तथा ॥ दोषो ज्वरय-
 ति क्रुद्धश्चिराच्चिस्तरेण वा ॥ भूमौ स्थितं जलैः सितं कालमेव प्रती-

क्षते॥ अंकुराय यथा बीजं दोषबीजं रुजे तथा ॥ वेगं कृत्वा विषं य
 द्ददाशये लीयतेऽबलं ॥ कुप्यत्यासबलं भूयः काले दोषविषं तथा ॥
 एवं ज्वराः प्रवर्तन्ते विषमाः सततादयः ॥ दोषः प्रवर्तन्ते तेषां स्वे काले
 ज्वरयन् बली ॥ निवर्तन्ते पुनश्चैष प्रत्यनीकबलावलः ॥ क्षीणे दोषे
 ज्वरः सूक्ष्मो रसादिष्वेव लीयते लीनत्वात्कार्श्यवैवर्ण्यजाड्यादीनाव-
 धाति सः ॥ अतिलीनोऽतिमंदत्वान्द्रवत्यन्द्हि न पंचमे ॥ आसन्न-
 विवृतास्यत्वात्क्षोतसां रसबाहिनां ॥ आशु सर्वस्य वपुषो व्याप्तिर्दो-
 षेण जायते ॥ संततः सततस्तेन विपरीतो विपर्ययात् ॥ दोषो र-
 क्ताश्रयः प्रायः करोति सततं ज्वरं ॥ अहोरात्रस्य स द्विः स्या-
 त्सकृदन्येद्युराश्रितः ॥ तस्मिन्मांसवहानाडीर्मेदोनाडीस्तृतीयके ॥ ग्रा-
 ही पित्तानिलाभ्यूर्ध्वस्त्रिकस्य कफपित्ततः ॥ सपृष्ठस्यानिलकफात्स-
 चैकाहान्तरः स्मृतः ॥ चतुर्थको मले मेदोमज्जास्थान्यतमस्थिते ॥ म-
 ज्जस्थान्वेत्सपरे प्रभावं स तु दर्शयेत् ॥ द्विधा कफेन जंघाभ्यां-
 प्रथमं शिरसोऽनिलात् ॥ गंभीरधातुचारित्वात्सन्निपातेन संभवात् ॥
 तुल्योच्छ्रायाच्च दोषाणां दुश्चिकित्स्यश्चतुर्थकः ॥ अस्थिमज्जोम-
 यगते चातुर्थिकविपर्ययः ॥ व्यहात् द्यहं ज्वरयति दिनमेकं तु मुं-
 घति ॥ बलायलेन दोषाणामन्नचेष्टादिजन्मना ॥ ज्वरः स्यान्मन-
 सस्तद्वत्कर्मणश्च तदा तदा ॥ उत्केशो गौरवं दैन्यं जंगोऽगानां विजृम्भ-
 णां ॥ अरोचको घमिः सादः सर्वस्मिन् रसगे ज्वरे ॥ रक्तनिष्ठीवनं तृष्णार-
 क्तोष्णपिडिकोद्गमः ॥ दाहरागभ्रममदप्रलापा रक्तसंश्रिते ॥ तृङ्गलानिः
 सृष्टवर्चस्त्वमंतर्दाहो भ्रमस्तमः ॥ दौर्गन्ध्यं गात्रविक्षेपो मांसस्थे
 मेदसि स्थिते ॥ स्वेदोऽतिवृष्णा वमनं स्वगंधस्यासहिष्णुता ॥ प्रला-
 पो ग्लानिररुचिरस्थिस्थे त्वस्थिमेदनं ॥ दोषप्रवृत्तिरूर्ध्वार्धः श्वासां-
 गाक्षेपकूजनं ॥ अंतर्दाहो बहिः शैत्यं श्वासो हिष्मा च मज्जगे ॥

तमसो दर्शनं मर्मच्छेदनं स्तब्धमेन्द्रता ॥ शुक्रप्रवृत्तिर्मृत्युश्च जायते शु-
 क्रसंश्रये ॥ उत्तरोत्तरदुःसाध्याः पंचात्रांत्यौ तु वर्जयेत् ॥ प्रालिपन्नि-
 व गात्राणि श्लेष्मणा गौरवेण च ॥ मंदज्वरश्लेष्मस्तु स शीतः स्या-
 त्श्लेष्मकः ॥ नित्यं मंदज्वरो रूक्षः शीतः कृच्छ्रेण सिद्ध्यति ॥ स्तब्धां-
 गः श्लेष्मभूयिष्ठो भवेद्वातवलासकः ॥ हरिद्राभेकवर्णाभस्तद्वर्णं येः
 प्रमेहति ॥ स वै हारिद्रको नाम ज्वरभेदोऽतकः स्मृतः ॥ कफवातौ
 समौ यस्य हीनपित्तस्य देहिनः ॥ तीक्ष्णो वा यदि वा मंदो जायते
 रात्रिगो ज्वरः ॥ दिवाकरापीतवले व्यायामाच्च विशोपिते ॥ शरीरे नि-
 यंतं वाताज्ज्वरः स्यात्पूर्वरात्रिकः ॥ आमाशये यदा दुष्टे श्लेष्मपि-
 त्ते व्यपस्थिते ॥ तदाऽर्द्धं शीतलं देहे त्वर्द्धं चोष्णं प्रजायते ॥ काये
 पित्तं यदा दुष्टं श्लेष्मा चांते व्यवस्थितः ॥ उष्णत्वं तेन देहस्य शी-
 तत्वं करपादयोः ॥ धौनून्प्रसोभयन्दोषो मोक्षकाले विलीयते ॥ ततो-
 नरः श्वसन्निश्चयन्कूजन्वमति चेष्टते ॥ वेपते प्रलपत्युष्णैः शीतैश्चांगैर्ह-
 तप्रभः ॥ विसंज्ञो ज्वरवेगार्तः स क्रोधइव वीक्षते ॥ सदोपशब्दं च शरद्भवं
 सृजति वेगवत् ॥ देहो लघुर्व्यपगतक्लममोहतापः पाको मुखे करणसौ-
 ष्ठवमव्यथत्वं ॥ स्वेदः क्षवः प्रकृतियोगि मनोऽञ्जलिप्सा कंदूश्च मूर्ध्नि
 विगतज्वरलक्षणानि ॥ इति ज्वरनिदानं नाम द्वितीयोऽध्यायः ॥ २॥

अथातो रक्तपित्तकासनिदानं व्याख्यास्यामः ॥ भृशोष्णतीक्ष्णक
 दुष्मलवणानि विदाहिमि ॥ कोद्रवोद्दालकैश्चात्रैस्तद्युक्तेरतिसेवितैः ॥
 कुपितं पित्तलैः पित्तं द्रवं रक्तं च मूर्च्छिते ॥ ते मिथस्तुल्यरूपत्वमा
 गम्य व्यामुतस्तनुं ॥ पित्तं रक्तस्य विरुद्धेः संसर्गाद्वृषणादपि ॥ गंधव
 र्णानुवृत्तेश्च रक्तेन व्यपदिश्यते ॥ प्रभवत्यसृजः स्थानात्स्नीहतो यकृत
 श्च तन् ॥ शिरोगुरुत्वमरुचिः शीतेच्छा धूमकोऽभ्रकः ॥ छर्दिछर्दितवेम
 त्स्यं कासः श्वासो भ्रमः क्लमः ॥ लोहलोहितमत्स्यामगंधास्यत्वं स्वर

क्षयः ॥ रक्तहारिद्रहरितवर्णता नयनादिषु ॥ नीललोहितपीतानां वर्णा-
 नामविवेचनं ॥ स्वप्ने तद्वर्णदर्शित्वं भवत्यस्मिन् भविष्यति ॥ ऊर्ध्वं ना-
 साक्षिकर्णस्यैर्मर्द्रयोनिगुदैरथः ॥ कुपितं रोमकूपैश्च समस्तैस्तत्प्रवर्तते
 ॥ ऊर्ध्वं साध्यं कफाद्यस्मात्तद्विरचनसाधनं ॥ बह्वौषधं च पित्तस्य
 विग्को हि वरौषधं ॥ अनुवंधी कफो यश्च तत्र तस्यापि शुद्धिक्नु ॥
 कपायाः स्वादवोऽप्यस्य विशुद्धश्लेष्मणो हिताः ॥ किमु तिक्ताः कपा-
 या वा ये निसर्गात्कफापहाः ॥ अधो याप्यं चलाद्यस्मात्तत्प्रच्छर्दन-
 साधनं ॥ अल्पौषधं च पित्तस्य वमनं न वरौषधं ॥ अनुवं-
 धी चलो यस्य शांतयेऽपि न तस्य तत् ॥ कपायाश्च हितास्त-
 स्य मधुरा एव केवलं ॥ कफमारुतसंसृष्टमसाध्यमुन्नयाधनं ॥
 अशक्यप्रतिलोम्यत्वादभावादौषधस्य च ॥ न हि संशोधनं किंचिद-
 स्यस्यप्रतिलोमं ॥ शोधनं प्रतिलोमं च रक्तपित्ते शिषगुजितं ॥
 एवमेवोपशमनं सर्वशो नास्य विद्यते ॥ संरुष्टेषु हि दोषेषु सर्वजि-
 च्छमनं हितं ॥ तत्र दोषानुगमनं सिरास्रइव लक्षयेत् ॥ उपद्रवांश्च वि-
 कृतिज्ञानतस्तेषु चाधिकं ॥ आशुकारी यतः कासः स एवातः प्रच-
 क्षते ॥ पंच कासाः स्मृता वातपित्तश्लेष्मक्षतक्षयैः ॥ क्षयायोपे-
 क्षिताः सर्वे बलिनश्चोत्तरोत्तरं ॥ तेषां भविष्यतां रूपं कंठे कंदूरो-
 चकः ॥ शुक्रपूर्णाभकंठत्वमस्वास्थ्यं हृदयस्य च ॥ कपायविदला-
 सात्प्यपट्टम्लमधुरोपणैः ॥ रूक्षशोतगुरुत्रिगुणैर्द्विषुःपिताग्नैः ॥ धा-
 रणोदीरणायासराज्यहःस्वप्नजागरैः ॥ अन्यैश्च तद्विधैर्यानुजयावग्न-
 कारिभिः ॥ क्रुद्धः प्रतिहतोऽपाने यदाऽपानः प्रपद्यते ॥ ऊर्ध्वं र-
 सस्य स्वस्थाने निर्ग्राहुरूपपद्यते ॥ उदानेन सजंस्तत्र क्ते चानु प्र-
 पूर्य च ॥ बाहिनीर्गलमूर्द्धस्थास्ततोऽगान्युत्तिपन्निव ॥ निरञ्जिदा-
 क्षिणी पृष्ठमुरपार्श्वे च पीडयन् ॥ विवृतत्वान्मुखेऽग्ने निरञ्जन्त्यो-

पमध्वनिः ॥ यस्मात्तस्मात्स वर्णोज्ज्वलमांसक्षयावहः ॥ हेतुभेदा-
 त्पतीघातभेदो वायोः संरहसः ॥ यद्रुजाशब्दवैषम्यं कासानां जाय-
 ते ततः ॥ कुपितो वातलैर्वातः शुष्कोरः कंठवक्रतां ॥ हृत्पार्श्वोरः-
 शिरःशूलमोहक्षोभस्वरक्षयान् ॥ करोति शुष्कं कासं च महावेगरु-
 जास्वनं ॥ सौंऽगहर्षी कफं शुष्कं रुच्छ्रान्मुक्त्वा ऽल्पतां व्रजेत् ॥
 पित्तात्पीताक्षिकफता तित्तास्यत्वं ज्वरो भ्रमः ॥ पित्तासृग्वमनं
 तृष्णा वैस्वर्यं धूमकोऽम्लकः ॥ प्रततं कासवेगेन ज्योतिषामिव दर्श-
 नं ॥ कफादुरोल्परुद्धमूर्द्धहृदयं स्तिमितं गुरु ॥ कंठोपलेपसदनपीनस-
 च्छर्द्यरोचकाः ॥ रोमहर्षो घनस्निग्धश्वेतश्लेष्मप्रवर्तनं ॥ युद्धाद्यैः
 साहसैस्तैस्तैः सेवितैरयथाबलं ॥ उरस्यंतःक्षते वायुः पित्तेनानुगतो ब-
 ली ॥ कुपितः कुरुते कासं कफं तेन सशोणितं ॥ पीतं श्यावं च
 शुष्कं च ग्रथितं कुथितं बद्धं ॥ घृषेत्कंठेन रुजता विभिन्नेनेव चो-
 रसा ॥ सूचीभिरिव तीक्ष्णाभिस्तुद्यमानेन शुलिना ॥ पर्वभेदज्वर-
 श्वासतृष्णावैस्वर्यकंपवान् ॥ पारावतश्वाकूजन् पार्श्वशुली ततोऽ-
 स्य च ॥ क्रमाद्दीर्घं रुचिः पक्ता बलं वर्णश्च हीयते ॥ क्षीणस्य सा-
 सृङ्गत्रत्वं स्याच्च पृष्ठकटिग्रहः ॥ वायुप्रधानाः कुपिता धातवो रा-
 जयक्ष्मिणः ॥ कुर्वन्ति यक्ष्मायतनैः कासं घृषेत्कफं ततः ॥ पृतिपूयो-
 पमं पीतं विस्रं हरितलोहितं ॥ लुप्येते इव पार्श्वे च हृदयं पततीव
 च ॥ अकस्मादुष्णशीतेच्छा बद्धाशित्वं बलक्षयः ॥ स्निग्धप्रसन्नव-
 क्तवं श्रीमदर्शनेनेत्रता ॥ ततोऽस्य क्षयरूपाणि सर्वाण्याविर्भवन्ति-
 च ॥ इत्येषः क्षयजः कासः क्षीणानां देहनाशनः ॥ याप्यो वा बलिनां
 तद्वत्सतजोऽग्निवयौ तु तौ ॥ सिध्येतामपि सामर्थ्यात्साध्या दोषैः पृ-
 थक् त्रयः ॥ मिश्रा याप्या ह्यात्सर्वे जरसा स्थविरस्य च ॥ कासा-
 च्छ्वासक्षयच्छर्दिस्वरसादादयो गदाः ॥ भवंत्युपेक्षया यस्मात्तस्मात्तं
 त्वरया जयेत् ॥ इति रक्तपित्तकासनिदानं नाम तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

अयातः श्वासहिम्यानिदानं व्याख्यास्यामः॥कास इच्छा भवेच्छा-
 सः पूर्वैर्वादोपकोपनैः ॥ आमातिसारवमयुविषपांडुज्वरैरपि॥रजोघृमा
 निलैर्मर्मपातादतिहिमांबुना ॥ सुद्रकस्तमकश्छिन्नो महानृध्वश्च पंच-
 मः ॥ कफोपरुद्धगमनः पवनो विष्वगास्थिनः ॥ प्राणोदकान्नशरीनि
 दुष्टः स्रोतांसि दूषयन् ॥ उरःस्थः कुस्ते श्वासमामाशयसमुद्भवं ॥ प्रागू-
 पं तस्य हृत्पाश्वशूलं प्राणविलोमता ॥ आनाहः शंस्रमेदश्च नत्राया-
 सातिभोजनैः ॥ प्रेरितः प्रेषेत्युद्धं स्वयं संशमनं ममन् ॥
 प्रतिलोमं सिरा गच्छन्नुदीर्यं पवनः कफं ॥ परिगृह्य शिगे-
 ग्रीवमुरःपार्श्वे च पीडयन् ॥ कासं घृगुरकं मोहममर्चिं पीनसं तृपं ॥
 करोति तीव्रवेगं च श्वासं प्राणोपतापिनं॥प्रनाम्येतस्य वेगेन निष्टु-
 तांते क्षणं सुखी ॥ रुच्छाच्छयानः श्वस्तिनि निपण्णः स्वास्थ्यमृ-
 च्छति ॥ उच्छ्रिताक्षो ललाटेन स्विद्यता भृगुमर्चिमात् ॥ विगु-
 ष्कास्पो मुहुःश्वासी कांस्रत्युष्णं भवेत्तुः ॥ मेघांबुगीनशार्ग्वानिः
 श्लेष्मलैश्च विवर्द्धते स प्राप्यस्तमकः माथ्यो नवो वा वन्दिनो भ-
 वेत् ॥ ज्वरमूर्च्छापुनः शान्तिः शाम्येन्नमकमन् नः ॥ छिन्नाच्छ्रमि-
 ति विच्छिन्नं मर्मच्छेदरुजार्द्रिनः ॥ मन्दमूर्च्छः मानाहो वन्दिदा-

व्यक्ताः प्राणहरा भुवं ॥ श्वासैकहेतुप्राग्रूपसंख्याप्रकृतिसंश्रयाः ॥
 हिध्मा भक्तोद्भवा क्षुद्रा यमला महतीति च ॥ गंभीरा च मरुत-
 त्र त्वरयाऽयुक्तिसेवितैः ॥ रूक्षतीक्ष्णखरासात्म्यैरन्नपानैः प्रपीडितः
 करोति हिध्मामरुजां मंदशब्दां क्षवानुगां ॥ शमं सात्म्यान्नपानेन या
 प्रयाति च साऽन्नजा ॥ आयासात्पवनः क्रुद्धः क्षुद्रां हिध्मां प्रवर्तये-
 त् ॥ जत्रुमूलप्रविश्रुतामल्पवेगां मृदुं च सा ॥ दृष्टिमायास्यतो याति
 भुक्तमात्रे च मार्दवं ॥ चिरेण यमलैर्वैगैराहारे या प्रवर्तते ॥ परिणा-
 मोन्मुखे दृष्टिं परिणामे च गच्छति ॥ कंपयंती शिरोग्रीवमाध्मातस्या
 ति तृप्यतः ॥ प्रलापच्छर्द्यतीसारनेत्रविधुतिजृम्भिणः ॥ यमला वेगिनी
 हिध्मा परिणामवती च सा ॥ स्तब्धभ्रूशंखयुग्मस्य सास्त्रविधुतचक्षु-
 षः ॥ स्तंभयंती तनुं वाचं स्मृतिं संज्ञां च मुष्णती ॥ रुंधती मार्ग-
 मन्नस्य कुर्वतीमर्मघटनं ॥ पृष्ठतो नमनं शोपं महाहिध्मा प्रवर्तते ॥
 महामूला महावेगा महाशब्दा महाबला ॥ पकाशयाद्वा नाभेर्वा
 पूर्ववद्या प्रवर्तते ॥ तद्रूपा सा मुहुः कुर्याज्जन्तामंगप्रसारणं ॥ गं-
 भीरिणाऽनुनादेन गंभीरा तामु साधयेत् ॥ आद्ये द्वे वर्जयेदंत्ये सर्व-
 लिंगां च वेगिनीं ॥ सर्वाश्च संचितामस्य स्थविरस्य व्यवापिनः ॥
 व्याधिभिः क्षीणदेहस्य भक्तच्छेदक्षतस्य वा ॥ सर्वेऽपि रोगा नाशा-
 य न त्वेवं शीघ्रकारिणः ॥ हिध्माश्वासौ यथा तौ हि मृत्युकाले कृ-
 तालयौ ॥ इति श्वासहिध्मानिदानं नाम चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

अथातो राजयक्ष्मादिनिदानं व्याख्यास्यामः ॥ अनेकरोगानुगतो
 बहुरोगपुरोगमः ॥ राजयक्ष्मा क्षयः शोषो रोगराडिति च स्मृतः ॥ न-
 क्षत्राणां हिजानां च राज्ञोऽभूद्यदयं पुरा ॥ यच्च राजा च यक्ष्मा च
 राजयक्ष्मा ततो मतः ॥ देहौषधक्षयकृतेः क्षयस्तत्संभवाच्च सः ॥
 रसादिशोषणाच्छोषो रोगराट् तेषु राजनात् ॥ सादृशं वेगसंरोधः शु-
 क्रौजः स्नेहसंक्षयः ॥ अन्नपानवैधित्यागभ्रत्वारस्तस्य हेतवः ॥ तै-

रुदीर्णोऽनिलः पित्तं कफं चोदीर्य सर्वतः ॥ शरीरसंधीनाविश्य तान्
 न् सिराश्च प्रपीडयन् ॥ मुखानि स्रोतसां रुध्वा तथैवाति विदृत्य
 वा ॥ सर्पन्मूर्ध्वमधस्तिर्यक् यथास्वं जनयेद्भदान् ॥ रूपं भविष्यत-
 स्तस्य प्रतिश्यायो भृशं क्षयः ॥ प्रसेको मुखमाधुर्यं सदनं बन्हिदे-
 ह्योः ॥ स्थाल्यमन्त्रान्नपानादौ शुचावप्यशुचीक्षणं ॥ मक्षिकातृण-
 केशादिपातः प्रायोऽन्नपानयोः ॥ ढङ्गासश्छर्दिरुचिरश्रतोऽपि बल-
 क्षयः ॥ पाण्योस्वेक्षा पादास्पर्शोऽक्ष्णोरतिशुक्लता ॥ बान्होः प्र-
 माणजिज्ञासा काये वैमत्स्यदर्शनं ॥ स्त्रीमद्यमांसप्रियता घृणित्वं
 मूर्द्धगुंठनं ॥ नखकेशातिवृद्धिश्च स्वप्ने चाभिभवो भवेत् ॥ पतंग-
 लकलासाहिकपिश्वापदपक्षिभिः ॥ केशास्थितुषभस्मादिराशौ सम-
 धिरोहणं ॥ शून्यानां ग्रामदेशानां दर्शनं शुष्यतोऽभसः ॥ ज्योति-
 र्गिरीणां पततां ज्वलतां च महीरुहां ॥ पीनसश्वासकासांसमूर्द्धस्व-
 ररुजोऽरुचिः ॥ ऊर्ध्वं विद्भ्रंशसंशोपावधश्छर्दिस्तु कोष्ठगे ॥ तिर्य-
 कस्थे पार्श्वरुग्दोषे संधिगे भवति ज्वरः ॥ रूपाण्येकादशैतानि जा-
 यन्ते राजयक्ष्मिणः ॥ तेषामुपद्रवान्विद्यात्कंठोर्ध्वंसमुरुरुजं ॥ जृ-
 भांगमर्दनिष्ठीवबन्धिसादास्यपूतिताः ॥ तत्र वाताच्छिरःपार्श्वशूल-
 मंसांगमर्दनं ॥ कंठोर्ध्वंसः स्वरभ्रंशः पित्तात्पादांसपाणिषु ॥ दाहोऽ-
 तिसारोऽसृक्छर्दिर्मुखगंधो ज्वरो मदः ॥ कफादरोचकश्छर्दिः कासो
 मूर्द्धागगौरवं ॥ प्रसेकः पीनसः श्वासः स्वरसादोऽल्पबन्धिता ॥ दो-
 पैर्मदानलत्वेन सोपलेपैः कफोल्बणैः ॥ स्रोतोमुखेषु रुद्धेषु धातू-
 ष्वस्वल्पकेषु च ॥ विदह्यमानः स्वस्थाने रसस्तांस्तानुपद्रवान् ॥ कु-
 र्यन्नगच्छन्मांसादीनसृक् चोर्ध्वं प्रधावति ॥ पच्यते कोष्ठेऽन्नान्नमन्त्रप-
 क्रैव चास्य यत् ॥ प्रायोऽस्मान्मलतां यातं नैवालं धातुपुष्टये ॥ र-
 सोऽप्यस्य न रक्ताय मांसाय कुतएव तु ॥ उपष्टब्धः स शक्ता केव-

लं वर्तते क्षयी ॥ लिङ्गेष्वल्पेष्वपि क्षीणं व्याध्यौपधवलक्षमं ॥ व-
 र्जयेत्साधयेदेवं सर्वेष्वपि ततोऽन्यथा ॥ दोषैर्व्यस्तैः समस्तैश्च क्षया-
 त्पट्टश्च मेदसा ॥ स्वरभेदो भवेत्तत्र क्षामो रूक्षश्चलः स्वरः ॥ शूक-
 पूर्णाभकंठत्वं स्निग्धोष्णोपशयोऽनिलात् ॥ पित्तात्तालुगले दाहः शो-
 पउक्तावसूयनं ॥ लिपन्निव कफात्कंठं मंदः खुरखुरायते ॥ स्वरो वि-
 चद्भः सर्वैस्तु सर्वलिङ्गः क्षयात्कपेत् ॥ धूमायतीव चात्यर्थं मेदसा
 श्लेष्मलक्षणः ॥ रुच्छूलक्ष्याक्षरश्चात्र सर्वैरत्यं च वर्जयेत् ॥ अरो-
 चको भवेद्दोषैर्जिह्वाहृदयसंस्थितैः ॥ सन्निपातेन मनसः संतापेन
 च पंचमः ॥ कपांयतिक्तमधुरं वातादिषु मुखं क्रमात् ॥ सर्वोत्थे
 विरसं शोकक्रोधादिषु यथामलं ॥ छर्दिर्दोषैः पृथक् सर्वैर्हिष्टैर्यै-
 श्च पंचमी ॥ उदानो विकृतो दोषान्सर्वानप्यूर्ध्वमस्यति ॥ तासूत्क्लेशा
 स्पलावण्यप्रसेकारुचयोऽग्रगाः ॥ नाभिपृष्ठं रुजन्वायुः पार्श्वं चाहा-
 रमुत्क्षिपेत् ॥ ततो विच्छिन्नमल्पाल्पं कपायं फेनिलं वमेत् ॥ शब्दो-
 द्गार युतं रुष्णमच्छं रुच्छ्रेण वेगवत् ॥ कासास्यशोषद्वन्मूर्द्धस्वरपी-
 ङाकृमान्वितः ॥ पित्तात्क्षारोदकनिभं धूयं हरितपीतकं ॥ सासृग-
 म्लं कटूष्णं च तृष्णमूर्च्छादाहतापवत् ॥ कफात्स्निग्धं घनं शीतं श्ले-
 ष्मन्तंतुगवाक्षितं ॥ मधुरं लवणं भूरिप्रसक्तं लोमहर्षणं ॥ मुखश्वय-
 थुमाधुर्यतंद्रादृक्षासकासवत् ॥ सर्वलिङ्गा मलैः सर्वै र्विष्टोक्ता या च
 तां त्यजेत् ॥ पूत्यमेध्याशुचिर्हिष्टदर्शनश्रवणादिभिः ॥ तप्ते चित्ते
 हृदि क्लिष्टे छर्दिर्हिष्टार्थयोगजा ॥ वातादीनेव विमृशोत्कमितृष्णा-
 ऽऽमदौर्हृदे ॥ शूलवेपथुदृक्षासैर्विशोपात्कमिजां वदेत् ॥ रुमिहृद्रो-
 गलिङ्गैश्च स्मृताः पंचैव दृढदाः ॥ तेषां गुल्मनिदानोक्तेः समुत्थानैः
 समुद्भवः ॥ वातेन शूल्यते इत्यर्थं तुद्यते स्फुटतीव च ॥ भिद्यते शु-
 ष्यति स्तब्धं हृदयं गहन्यता द्रवः ॥ अकस्माद्दीनता शोको भयं
 शब्दासहिष्णुता ॥ वेपथुर्वैटनं मोहः श्वासरोधोऽल्पनिद्रता ॥ पित्ता-

तृष्णा भ्रमो मूर्च्छा दाहः स्वेदोऽम्लकः कृमः ॥ छर्दनं चाम्लपित्त-
 स्थ धूमकः पीतता ज्वरः ॥ श्लेष्मणा हृदयं स्तब्धं भारिकं सा-
 श्मगर्भवत् ॥ कासाग्रिसादनिष्टीवनिद्रालस्यारुचिज्वराः ॥ सर्वलिंगं
 त्रिभिर्दोषैः कृमिभिः श्यावनेत्रता ॥ तमःप्रवेशो हृत्तासः शोषः कंठूः
 कफस्रुतिः हृदयं प्रतप्तं चात्र कृकचेनेव दीर्यते ॥ चिकित्सेदामयं
 घोरं तं शीघ्रं शीघ्रकारिणं ॥ वातात्पित्तात्कफात्तृष्णा सन्निपाताद्-
 सक्षयात् ॥ पृष्ठी स्यादुपसर्गाच्च वातपित्ते तु कारणं सर्वासु तत्प्र-
 कोपो हि सौम्यधातुप्रशोपणात् ॥ सर्वदेहभ्रमोत्कंपतापहृद्वाहमोहक-
 त् ॥ जिह्वामूलगलक्लोमतालुतोयवहाः सिराः ॥ संशोष्य तृष्णा जायते
 तासां सामान्यलक्षणं ॥ मुखशोषो जलातृप्तिरन्नद्वेषः स्वरक्षयः ॥
 कंठौष्ठजिह्वाकार्कश्यं जिह्वानिष्क्रमणं कृमः ॥ प्रलापश्चित्तविभ्रं-
 शस्तृड्प्रहोक्तास्तथाऽऽमयाः ॥ मारुतात्क्षामता दैन्यं शंखतोदः शि-
 रोभ्रमः ॥ गंधाज्ञानास्यवैरस्य श्रुतिनिद्राबलक्षयाः ॥ शीतांबुपानाद्दु-
 द्विश्चपित्तान्मूर्च्छाऽऽस्यतिक्तता ॥ रक्तेक्षणत्वं प्रतप्तं शोषो दाहोऽतिधू-
 मकः ॥ कफो रुणद्धि कुपितस्तोयबाहिषु मारुतं ॥ स्रोतःसु सकफस्ते-
 न पंकवच्छोष्यते ततः ॥ शुकैरिवाचितः कंठो निद्रा मधुरवक्रता ॥ आ-
 ध्मानं शिरसो जाड्यं स्तैमित्यच्छर्द्यरोचकाः ॥ आलस्यमविपाकश्च सैर्वै-
 स्यात्सर्वलक्षणा ॥ आमोद्भवा च भक्तस्य संरोधाद्वातपित्तजा ॥ उ-
 ष्णक्लांतस्य सहसा शीतलो भजतस्तृपं ॥ ऊष्मा रुद्धो गतः कोष्ठं
 यां कुर्यात्पित्तजैव सा ॥ या च पानातिपानोत्था तीक्ष्णाग्नेः संहजा
 च या ॥ स्निग्धगुर्वम्ललवणभोजनेन कफोद्भवा ॥ तृष्णा रसज्ञयोक्तेन
 लक्षणेन क्षयात्मिका ॥ शोषमोहज्वराद्यन्यदीर्घरोगोपसर्जनः ॥ या
 तृष्णा जायते तीव्रा सोपसर्गात्मिका स्मृता ॥ ॥ इति राजयक्ष्मादि-
 निदानं नाम पंचमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

अथातो मदात्ययादिनिदानं व्याख्यास्यामः ॥ तीक्ष्णोष्णरूक्ष
सूक्ष्माम्लव्यवाय्वाशुकरं लघु ॥ विकापी विशदं मद्यमोजसोऽ-
स्माद्विपर्ययः ॥ तीक्ष्णादयो विप्रेप्युक्ताश्चित्तोपप्लाविनो गुणाः ॥
जीवितांताय जायंते विप्रे तूत्कर्षवृत्तितः ॥ तीक्ष्णादिभिर्गुणै-
र्मद्यं मंदादीनोजसो गुणान् ॥ दशभिर्दश संक्षोभ्य चेतो नय-
ति विक्रियां ॥ आद्ये मदे द्वितीये च प्रमादायतने स्थितः ॥
दुर्विकल्पहतो मूढः सुखमित्यधिमुह्यते ॥ मध्यमोत्तमयोः संधिं
प्राप्य राजसतामसः ॥ निरंकुश इव व्यालो न किञ्चिन्नाचरेज्ज-
डः ॥ इयं भूमिस्वद्यानां दौःशील्यस्येदमास्पदं ॥ एकोऽयं बहुमार्गा-
या दुर्गतेर्देशिकः परं ॥ निश्चेष्टः शववच्छेते तृतीये तु मदे स्थितः ॥
मरणादपि पापात्मा गतः पापतरां दशां ॥ धर्माधर्मं सुखं दुःखमर्थान-
र्थं हिताहितं ॥ यदासक्तो न जानाति कथं तच्छीलयेद्बुधः ॥ मद्ये-
मोहो भयं शोकः क्रोधो मृत्युश्च संश्रिताः ॥ सोन्मादमदमूर्च्छायाः
सापस्मारापतानकाः ॥ यत्रैकः स्मृतिविभ्रंशस्तत्र सर्वमसाधु यत् ॥
अयुक्तियुक्तमन्नं हि व्याधये मरणाय वा ॥ मद्यं त्रिवर्गधीर्धैर्यलज्जा-
देरपि नाशनं ॥ नाति माद्यंति बलिनः कृताहारा महाशनाः ॥ स्निग्धाः
सत्ववयोयुक्ता मद्यनित्यास्तदन्वयाः ॥ मेदःकफाधिका मंदवातपित्ता
दृढाग्रयः ॥ विपर्ययेऽति माद्यंति विस्वब्धाः कुपिताश्च ये ॥ मद्येन
चाम्लरूक्षेण साजीर्णे घट्टनाऽति वा ॥ वातात्पित्तात्कफात्सर्वैश्चत्वारः
स्युर्मदात्ययाः ॥ सर्वेऽपि सर्वैर्जायते व्यपदेशस्तु भूयसा ॥ सामान्यं ल-
क्षणं तेषां प्रमोहो हृदये व्यथा ॥ विद्वेदः प्रततं तृष्णा सौम्याग्नेयो
ज्वरो ऽरुचिः ॥ शिरः पार्श्वस्थिरुक्कंपो मर्मभेदस्त्रिकग्रहः ॥ उरोविबं-
धस्तिमिरं कासः श्वासः प्रजागरः ॥ स्वेदोऽतिमात्रं विष्टंभः श्वयथुश्चि-
त्तविभ्रमः ॥ प्रलापश्छर्दिरुक्लेशो भ्रमो दुःस्वप्नदर्शनं ॥ विशेषा-
ज्जागरश्वासकंपमूर्द्धरुजो ऽनिलात् ॥ स्वप्ने भ्रमत्युत्पतति प्रेतैश्च-

सह भायते ॥ पित्तादाहज्वरस्वेदमोहातीसारस्तृड्भ्रमाः ॥ देहो हरित-
हारिद्रो रक्तनेत्रकपोलता ॥ श्लेष्मणा छर्दिद्वह्नासनिद्रोदर्दांगगौर-
वं ॥ सर्वजे सर्वलिंगत्वं मुक्त्वा मद्यं पिवेत्तु यः ॥ सहसा ऽनुचितं
चान्यत्तस्य ध्वंसकविक्षयौ ॥ भवेतां मारुतात्कष्टौ दुर्बलस्य वि-
शेषतः ॥ ध्वंसके श्लेष्मनिष्ठीवः कंठशोपोऽतिनिद्रता ॥ शब्दास-
हत्वं तंद्रा च विक्षयेऽंगशिरोतिरूक् ॥ हृत्कंठरोगः संमोहः कासतृ-
ष्णावमिज्वराः ॥ निष्ठतो यस्तु मद्येभ्यो जिनात्मा बुद्धिपूर्वकत् ॥
विकारैः स्पर्श्यते तेन न स शारीरमानसैः ॥ रजोमोहाहिताहारपर-
स्य स्युस्त्रयो गदाः ॥ रसासृक्चेतनावाहिस्रोतोरोधसमुद्भवाः ॥ म-
दमूर्च्छासंन्यासा यथोत्तरवत्तोत्तराः ॥ मदोऽत्र दोषैः सर्वैश्च र-
क्तमद्यविपैरपि ॥ सक्तानल्पद्रुताभापश्चलस्त्वलितचेष्टितः ॥ रूक्ष-
श्पावारुणतनुर्मदे वातोद्भवे भवेत् ॥ पित्तेन कोधनो रक्तपीतामः क-
लहप्रियः ॥ स्वल्पसंयद्भवाक् पांडुः कफाद्धानपरोऽलसः ॥ सर्वा-
त्मा सन्निपातेन रक्तात्तब्धांगदृष्टिता ॥ पित्तलिंगं च मद्येन विरुते-
हास्वरांगता ॥ विपे कंपोऽति निद्रा च सर्वेभ्योऽभ्यधिकस्तु सः ॥ लक्ष-
येल्लक्षणोत्कर्षाद्वातादीन् शोणितादिषु ॥ अरुणं नीलरुणं वा खं प-
श्यन्प्रविशेत्तमः ॥ शीघ्रं च प्रतिबुध्येत हृत्पीडा वेपथुभ्रमः ॥ कार्श्यं श्या-
वाऽरुणा छाया मूर्च्छाये मारुतात्मके ॥ पित्तेन रक्तं पीतं वा नभः पश्य-
न्विशेत्तमः ॥ विबुध्येत च तत्स्वेदो दाहवृत्तापपीडितः ॥ मित्रविद् पीत-
नीलाभो रक्तपीताकुलेक्षणः ॥ कफेन मेघसंकाशं पश्यन्नाकाशमावि-
शेत् ॥ तमश्चिराच्च बुध्येत सद्वह्नासः प्रसेकवान् ॥ गुरुभिः स्तिमि-
तैर्गौरार्द्रचर्मावनद्धवत् ॥ सर्वाकृतिस्त्रिमिर्दोषैरपस्मारइवापरः ॥ पा-
तयत्याशु निश्चेष्टं विना बीभत्सचेष्टितैः ॥ दोषेषु मदमूर्च्छायाः ग-
तवेगेषु देहिनां ॥ स्वयमेवोपश्याम्यंति सन्यासो नौपधैर्विना ॥ वा-

ग्देहमनसां चेष्टामाक्षिप्यातिवला मलाः ॥ संन्यासं सन्निपतिताः
 प्राणायतनसंश्रयाः ॥ कुर्वन्ति तेन पुरुषः काष्ठीभृतो मृतोपमः ॥
 म्रियेत शीघ्रं शीघ्रं चेन्न चिकित्सा प्रयुज्यते ॥ अगाधे ग्राह्यदृ-
 ष्टे सट्टिलौघद्वातटे ॥ संन्यासे विनिमज्जतं नरमाशुं निवर्तयेत् ॥
 ॥ इति मदात्ययादिनिदानं नाम पष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

अथातोऽशौनिदानं व्याख्यास्यामः ॥ अस्मिन्निदानेऽशौनिदानं ॥ अस्मिन्निदानेऽशौनिदानं ॥ अस्मिन्निदानेऽशौनिदानं ॥
 तानि पुनः सुबहुप्रकाराणि सुबहुप्रकाराणि च पापुमंद्वादिसंश्रया
 मांसकीलाः ॥ समासतस्तु द्विविधान्यशौनिदानं सहजानि जम्भोत्तरका-
 लजानि च ॥ पुनश्च द्विविधानि शुष्काण्यार्द्राणि च ॥ सर्वेषां पु-
 नरधिष्ठानं मेदोमांसत्वक्स्थूलान्नप्रतियद्धोऽर्द्धपंचांगुलो गुदः ॥
 तस्मिन्पूर्वमुक्ता वलीसंज्ञास्तिम्बः पेश्योऽध्यर्द्धगुलाः ॥ ताः प्रवा-
 हिणी विसर्जनी संवरणी च ॥ रोमांतेभ्योऽध्यर्द्धयवं गुदौष्ठमाहुः ॥
 प्रथमा तु गुदौष्ठादंगुलमात्रे ॥ तत्र सहजानां गुदवलीवीजोपतसि-
 रायतनं ॥ तस्यां द्विविधो हेतुर्मातापित्रोरपचारो दैव्यं च ॥ ता-
 भ्यां सन्निपातप्रकोपः ॥ तस्मात्तान्यसाध्यानि ॥ एतेन कुलजाः
 सर्वे विकारा व्याख्याताः ॥ विशेषतस्तु सहजानि दुर्दर्शनपरुषपांद्-
 पचितदारुणान्यंतर्मुखानि बहुबलवदुपद्रवोपद्रुतानि च भवंति ॥
 अथेतराणि पद्विधानि पृथग्दोषैः संस्पृष्टैः सन्निपातितैः शोणितेन
 च ॥ तत्र वातश्लेष्मोत्तराणि शुष्काणि रक्तपित्तोत्तराण्यार्द्राणी-
 ति ॥ दोषप्रकोपहेतुस्तु प्रागुक्तः ॥ स हि यदा मलोपचयमादधानि
 पुनश्चोत्कटकविषमकठिनासनसेवनादुद्धांतधानोष्ठादिप्रयाणादतिव्य-
 वायाद्वस्तिनेत्रासम्भक्प्रणिधानादिना गुदक्षणादमीक्षणं शीतां-
 बुसंस्पर्शाच्चैल्लोष्ठतृणादिसंघर्षात्प्रततातिनिर्वाहणाद्वातमूत्रपुरीषवेगो-
 दीरणादुदीर्णवेगविधारणात्स्त्रीणां चामगर्भश्रंशाद्गर्भोत्पीडनाद्विषम-
 प्रसूतेरेवंविधैश्चापरेः प्रकुपितो वायुरपानस्थं मलमुपचितमधोगमा-

साद्य गुदवलीष्वाधत्ते ततस्तास्वभिपण्णास्वर्शांसि संभवन्ति ॥ तेषांपूर्व-
रूपाणि कृच्छ्रात्पक्तिरंत्रकूजनमुद्गारवाहुल्यमम्लकोऽन्नाश्रद्धा वि-
ष्टंभोऽश्मगर्भाभनाभित्वमाटोपोऽधस्तात्कृच्छ्रेण सशब्दं वायोः प्रवृत्ति-
र्वहुमूत्रत्वमल्पपुरीषता गुदपरिकर्तः सक्थिसदनमक्ष्णोः श्वयथुरवि-
मर्लेन्द्रियत्वमालस्यं तंद्रा काश्यं दौर्बल्यमाशंका ग्रहणीदोषशोपो-
दरपांडुरोगगुल्मेषु ॥ जातेषु चैतानि लिंगानि प्रव्यक्ततराणि भवं-
ति ॥ तैः खल्वधोमार्गोपरोधाद्वापुरूपानो निवर्त्तमानः समानव्यानो-
दानप्राणान् पित्तश्लेष्माणौ च प्रकोपयन्ननलमुपमृद्वाति ॥ अथ
सर्वैश्वार्शसो भवत्यतिक्शो विवर्णः क्षामो दीनः प्रचुरविवद्धवातमू-
त्रपुरीषोऽश्मरीशर्करावाननियतविवद्धमुक्तामपक्वविभिन्नशुष्कवर्चा-
स्तथाऽतरांतराऽऽमश्वेतपांडुहरितपीतरक्तारुणतनुसांद्रपिच्छलोपवे-
शी नाभिवक्ष्णोद्देशप्रचुरपरिकर्तकान्वितः सगुदशूलप्रवाहिकापरिह-
र्षप्रमोहोऽल्पशुक्लप्रजोऽल्पभुक् शिरासंततगात्रः क्रोधनो दुरुपचारः
कासश्वासतृष्णापीनसारोचकपाणिपादवदनाक्षिकूटश्वयथुक्षयथुवेष-
थुवमथुपरीतस्तैमिरिकः शिरःशुली क्षामभिन्नस्वरः कर्णरोगी स-
ज्वरः सांगमर्दः सर्वपर्वस्थिशूलोऽतरांतरा हृदयकुक्षिपार्श्वपृष्ठव-
स्तित्रिकग्रहोपतप्तः प्रध्यानपरः परमलसश्च ॥ तत्र वातोल्बणानि
शुष्कम्लानकठिनपरुषक्षश्यावारुणानि तीक्ष्णस्फुटितमुखानि वि-
षममध्यानि कदंबपुष्पतुंडिकेरिकाकैर्कधूसिद्धार्थकविंवीखर्जूरफल-
प्रमाणानि वक्राणि मिथो विसदृशानि कटीपार्श्वार्दिष्वधिकवेदनानि
सशूलोदावर्त्तकराणि गुल्माघ्नीलाघ्नीहोदराणि चास्य तन्निमित्तान्ये-
व रुणत्वद्भ्रनखनयनवदनमलाश्च भवन्ति ॥ पित्तोल्बणानि नीलाग्राणि
रक्तापीतकृष्णानि मृदुशिथिलानि स्पर्शासहानि विस्त्रगंधीनि तनूनि
तनुरक्तसाधीणि दाहपाकवंति ज्वरमोहारुचिकराणि यक्ष्मप्रकाशानि

शुकजिह्वाजलौकोवक्रसदृशानि यवमध्यानि प्रक्लिन्नानि मित्रपी
 तवर्चांसि हारिद्रत्वङ्नखादिकराणि च ॥ श्लेष्मोल्बणानि महामूला
 नि स्थिरस्निग्धपाण्डुवृत्तोपचितानि गुरुस्तब्धश्लक्ष्णपिच्छिलानि सुप्र-
 सुप्तानि स्पर्शक्षमाणि करोरपनसास्थिगोस्तनाकारार्णयतिमात्रोत्था-
 नप्रवाहिकावक्षणाहनामिपरिकर्तिकाहृत्तासप्रसेककासश्वासपीन-
 सारुचिच्छर्दिक्कच्छ्रमूत्रप्रमेहशीतज्वरशोफशिरोगौरवेन्द्रियोपलेपाग्नि-
 मार्दवकैवल्यामविकारप्रवृत्तानि न मिद्यन्ते न स्वन्ति कंडूवट्टलानि स-
 श्लेष्मवसाप्रकाशमलोपवेशीनि शुक्लत्वङ्नखादिकराणि च ॥ लक्ष-
 णसंकरात्संसर्गसन्निपातजानि विभजेत् ॥ रक्तोल्बणानि तु वटप्ररो-
 हविद्रुमकौकण्तिकाभानि पित्तवहक्षणाणि च तथा गाढपुरी-
 पप्रतिपीडितान्यत्यर्थं दुष्टमुष्णमसृक् सहसा विसृजन्ति ॥ तस्याति-
 प्रवृत्तौ रक्तक्षयोपद्रवा भवन्तीति ॥ भवति चात्र ॥ मुद्गकोद्रवजूर्णा-
 वह्करीरचणकादिभिः ॥ रूक्षैः संग्राहिभिर्वायुः स्वस्थाने कुपितो
 बली ॥ अथोवहानि स्रोतांसि संरुध्याधः प्रशोषयन् ॥ पुरीषं वा-
 तविण्मूत्रसंगं कुर्वीत दारुणं ॥ तेन तीव्ररुजा कोष्ठपृष्ठदृष्टार्धगा
 भवेत् ॥ आध्मानमुदरावेष्टो हृत्तासः परिकर्तनं ॥ बस्तौ च सुतरां
 शूलं गंडश्वयधुसंभवः ॥ पवनस्योर्ध्वगामित्वं ततश्छर्दिरुचिज्वराः ॥
 हृद्रोगग्रहणीदोषमूत्रसंगप्रवाहिकाः ॥ बाधिर्यतिमिरश्वासशिरोरुक्ता-
 सपीनसाः ॥ मनोविकारस्तृष्णासपित्तगुल्मोदरादयः ॥ ते ते च वात-
 जा रोगा जायन्ते भृशदारुणाः ॥ दुर्नाम्नामित्युदावर्तः परमोऽयमुप-
 द्रवः ॥ वाताभिभूतकोष्ठानां तैर्विनाऽपि न जायते ॥ सहजानि त्रि-
 दोषाणि यानि चाभ्यन्तरे बलौ ॥ जायन्तेऽशौंसि संश्रित्य तान्यसा-
 ध्यानि निर्दिशेत् ॥ द्वंद्वजानि द्वितीयायां बलौ यान्याश्रितानि च ॥

कृच्छ्रसाध्यानि तान्याहुः परिसंवत्सराणि च ॥ बाह्यायां तु वलौ
जातान्येकदोषोत्त्वणानि च ॥ अर्शांसि सुखसाध्यानि न चिरोत्पतिता-
नि च ॥ मेंढ्रादिष्वपि वक्ष्यन्ते यथास्वं नाभिजानि तु ॥ गंडूपदास्यरू-
पाणि पिच्छिलानि मृदूनि च ॥ व्यानो गृहीत्वा श्लेष्माणं करोत्य
शस्त्वचो वहिः ॥ कीलोपमं स्थिरस्वरं चर्मकीलं तु तं विदुः ॥ वा-
तेन तोदः पारुष्यं पित्तादसितरक्तता ॥ श्लेष्मणा स्निग्धता तस्य
ग्रथितत्वं सवर्णता ॥ अर्शांसां प्रशमे यत्रमाशु कुर्वीत बुद्धिमान् ॥
तान्याशु हि गुदं बध्वा कुर्युर्वद्गुदोदरं ॥ ॥ इत्यर्शोनिदानं नाम
सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

अथातोऽतीसारग्रहणीरोगनिदानं व्याख्यास्यामः ॥ दोषैर्ब्य-
स्तैः समस्तैश्च मयाच्छोकाच्च पट्विधः ॥ अतीसारः स सुतरां जाय-
ते ऽत्यंयुपानतः ॥ कृशशुष्कामिपासात्म्यतिलपिष्टविरूढकैः ॥ मद्य-
रूक्षातिमात्रान्नैरर्शोभिः स्नेहविभ्रमात् ॥ कृमिभ्यो वेगरोधाच्च तद्दि-
धैः कुपितोऽनिलः ॥ विस्रंसयत्यथो धातून् हत्वा तेनैव चानलं ॥ व्या-
पद्यानुशक्तकोष्ठं पुरीषं ब्रवतां नयन् ॥ प्रकल्पतेऽतिसाराय लक्षणं
तस्य भाविनः ॥ तोदो हृद्गुदकोष्ठेषु गात्रसादो मलग्रहः ॥ आ-
ध्यानमविपाकश्च तत्र वातेन विज्जलं ॥ अल्पाल्पं शब्दशृङ्गाढं
विवद्धमुपवेश्यते ॥ रूक्षं सफेनमच्छं च ग्रथितं वा मुहुर्मुहुः ॥ त-
था दग्धगुडाभासं सपिच्छापारिर्कृतिकं ॥ शुष्कास्यो अष्टपायुश्च
हृष्टरोमा विनिष्ठनन् ॥ पित्तेन पीतमसितं हारिद्रं शाहलप्रभं ॥ सर-
क्तमतिदुर्गंधं तृणमूर्च्छास्वेददाहवान् ॥ सशूलं पायुसंतापपाकवान्
श्लेष्मणा घनं ॥ पिच्छिलं तंतुमच्छेतं स्निग्धमामं कफान्वितं ॥ अ-
भीक्ष्णं गुरु दुर्गंधं विवद्धमनुबद्धरूक् ॥ निद्रालुरलसोऽजहिहल्पा-
ल्पं सप्रवाहिकं ॥ सरोमहर्षः सोत्केशो गुरुवस्तिर्गुरुदरः ॥ कृतेऽप्य-
कृतसंज्ञश्च सर्वात्मा सर्वलक्षणः ॥ मयेन क्षोभिते चित्ते सपित्तो द्रा-

विवेच्छकृत् ॥ वायुस्ततोऽतिसार्येत । क्षिप्रमुष्णं, द्रवं, प्लवं ॥ वातपि-
 त्तसमं लिङ्गैराहुस्तद्वच्च शोकतः ॥ अतिसारः समासेन द्विधा, सामो-
 निरामकः ॥ सासृद्धिरसस्तत्राऽद्ये गौरवादप्सु, मज्जति ॥ शक-
 दुर्गंधमाटोपविष्टं मूर्तिप्रसेकिनः ॥ विपरीतो निरामस्तु, कफात्पक्वे-
 ऽपि मज्जति ॥ अतीसारेषु यो नाति यत्नवान्, ग्रहणीगदः ॥ तस्य-
 स्यादग्निविध्वंसकरैरन्यस्य सेवितैः ॥ सामं शकन्निरामं वा जीर्णं ये-
 नातिसार्यते ॥ सोऽतिसारोऽतिसरणांदाशुकारी, स्वभावतः ॥ सामं-
 सान्नमजीर्णंऽन्ने जीर्णं पक्वं च नैव वा ॥ अकस्माद्वा मुहुर्वृद्धम-
 कस्माच्छिथिलं मुहुः ॥ चिररुद्ध्रहणीदोषः संचयाच्चोपवेशयेत् ॥
 स चतुर्द्धा पृथक्दोषैः सन्निपाताच्च जायते ॥ प्राग्रूपं तस्य संदर्शनं
 चिरात्पचनमम्लकः ॥ प्रसेको वक्त्रैरस्यमरुचिस्तृड्भ्रमौ क्लमः ॥ आ-
 नद्दोदरता छर्दिः, कर्णक्ष्वेडांत्रकूजनं ॥ सामान्यलक्षणं काश्य-
 धूमकस्नमको ज्वरः ॥ मूर्च्छाशिरोरुग्विप्लवः श्वपथुः, कर्पा-
 दपोः ॥ तत्रानिष्ठात्तालुशोपस्तिमिरं कर्णयोः स्वनः ॥ पार्श्वो-
 रुवंक्षणग्रीवारुजाऽग्नीक्ष्णं विसूचिका ॥ रसेषु गृद्धिः सर्वेषु क्षुत्तृष्णा
 परिकर्तिका ॥ जीर्णं, जीर्यते चाध्मानं भुक्ते स्वास्थ्यं, समं भु-
 तं ॥ वातहृद्रोगगुल्मार्शः, क्षीहपांडुत्वशंकितः ॥ चिरादुःखं, द्रवं
 शुष्कं, तन्वामं शब्दफेनवत् ॥ पुनः पुनः सृजेद्वर्चः पायुरुक्श्वा-
 सकासवान् ॥ पित्तेन नीलं पीताभं पीताभः सृजति द्रवं ॥ पूत्य-
 म्लोद्गारदृक्कंठदाहारुचितृड्दितः ॥ श्लेष्मणा पच्यते दुखमन्त्रं, छ-
 र्दिरोचकः ॥ आस्योपदेहनिष्ठीवकांसदृहोसपीनसाः ॥ हृदयं, म-
 न्यते स्त्यानमुदरं स्तिमितं गुरु ॥ उद्गारो दुष्टमधुर, सदनं स्रीप्यहर्षणं ॥
 सिन्नामश्लेष्मसंसृष्टगुरुवर्चः प्रवर्त्तनं ॥ अरुशोस्यापि दौर्बल्यं सर्वजं सं-

१ अन्यस्य अनतिसारिणोऽपि अग्निविध्वंसकरैर्विह्वल्यहेतुभिरनपानैः शीघ्रिते
 ग्रहणीरोगः स्यात् ॥

वसंकरः ॥ सिराविभागे ये चोक्ता विपमाद्यास्त्रयोऽग्रयः ॥ तेऽपि
 स्युर्ग्रहणीदोषाः समस्तु स्वास्थ्यकारणं ॥ वातव्याध्यश्मरीकुष्ठमेहो-
 दरमगंदराः ॥ अशींसि ग्रहणीत्यष्टौ महारोगाः सुदुस्तराः ॥ ॥ इत्य-
 तीसारग्रहणीनिदानं नामाष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

अथातो मूत्राघातनिदानं व्याख्यास्यामः ॥ विंशतिर्मूत्राघाता
 भवन्ति ॥ तद्यथा ॥ वातपित्तकफसन्निपातरुच्छ्राणि वातपित्तश्लेष्म-
 शुक्राश्मर्यो वातवस्त्यष्टौलाकुंडलिकामूत्रातीतजठरोत्संगप्रथिशुक्र-
 विद्वातोष्णघातमूत्रक्षयावसादाश्चेति ॥ तत्र वातवस्त्यादयो नव वा-
 तोल्वणाः ॥ ततो द्वौ वातपित्तोल्बणौ ॥ अंत्यः कफपित्तोल्बणः ॥
 सर्वेषां पुनर्मूत्ररोगाणामधिष्ठानं वस्तिः ॥ स मर्मस्वमिहितः प्राक् ॥
 स चाधोमुखोऽपि मूत्रवहनाडीषु सूक्ष्ममुखसहस्रनिस्पंदेन मूत्रारव्ये-
 नाविरतं नवो घटह्वाप्सु निमग्नमुखोऽपि पार्श्वेभ्योऽभिसा पूर्यते
 तैरेव च स्रोतोभिर्वातादयोऽपि दुष्टाः प्रविश्य वस्तिं यथास्वमाघाता-
 न्प्रमेहांश्च जनयन्ति ॥ तत्राल्पशो मुहुर्मुहुर्वस्तिमेंद्रवक्षणेषु तीव्रशूलः
 रुच्छ्रान्मूत्रयति वातरुच्छ्रे ॥ सदाहं सरुजं पीतं कृष्णं रक्तं वा पित्त
 रुच्छ्रे ॥ वस्तिमेंद्रयोगैरिव शोफो मूत्रं च सपिच्छं मेहति कफरु-
 च्छ्रे ॥ सर्वलक्षणः सन्निपातरुच्छ्रे ॥ स च रुच्छ्रतमः ॥ यदा तु वायुर्व-
 स्तिमुखमावृत्य सपित्तं सकफं सशुक्रं वा मूत्रं परिशोषयति तदा
 क्रमेण गोरेव पित्ताद्गोरोचना मणिकस्पेष स्वच्छादपि जलात्सपंक-
 ताऽश्मर्यमिनिर्वर्तते ॥ सर्वा च सा श्लेष्माश्रया ॥ अथास्याः पूर्व-
 रूपाणि ज्वरो वस्त्याध्मानमरुचिर्मूत्ररुच्छ्रं वस्तिशिरोमुष्कशोफसां
 वेदना वस्तगंपित्वं मूत्रस्येति ॥ सामान्यलिंगानि तु नाभिबस्तिसेव-
 नीषु मेहतो तथा मार्गनिरोधने वेदना मूत्रधारासंगस्तद्व्यापाये च गो-
 मेदकप्रकाशमनाविलमसिकतं सुखं मूत्रं विसृजति ॥ तत्संक्षोभणाच्च

सरुधिरः ॥ धावनलंघनादिभिश्चास्य विविधा वेदना भवन्ति ॥ यथै-
 व पक्वाशयात्स्वस्तेन शक्ताऽधिष्ठिते वस्तौ मूत्रं न प्रवर्तते तथाऽ-
 श्मर्यापि ॥ तत्र वायुना वस्तिसेवनीमेहनेषु तीव्रवेदनार्दितो दंतान्
 खादति नाभिं पीडयति मेढ्रं मृद्राति मुहुर्मुहुर्वैषथ्यमान् रुच्छ्रात्सवातं
 शक्नुहिमुंचति विशीर्णधारं च मूत्रयत्यश्मरी चास्य श्यावा परुषा
 विषमा कदंबपुष्पवत्कंदकाचिता भवति ॥ पित्तेन पच्यमानः इव
 दह्यते वस्तिः ॥ अश्मरी च सरक्ता पीतावभासरुग्णा भङ्गातकास्थि-
 संस्थाना ॥ श्लेष्मणा मिद्यते निस्तुद्यत इव गुरुः शीतश्च वस्तिरश्म-
 री च श्वेता महती कुकुटांडप्रतिमा मधुवर्णा वा भवति ॥ प्रायेणै-
 तास्तिस्रोऽश्मर्यो बालानां जायन्ते तेषामेव चाल्पवस्तित्वादल्पमां-
 सोपचयत्वाच्च सुखग्रहणाहरणाः ॥ महतां तु शुक्राश्मरी शुक्रनिमि-
 त्ता भवति ॥ मैथुनविधाताच्छुक्रमुपस्थितमनिरस्यमानं विमार्गगम-
 निलो विगृह्य वृषणयोर्ंतरे संहरति संहन्योपशोषयति ततः शुष्कम-
 श्मरी भवति ॥ सा शुक्रमार्गमावृणोति मूत्ररुच्छं वस्तिवेदनां वृषणयो-
 र्श्च श्वयथुमुत्पादयति उत्पन्नमात्रायां च शुक्रं निरेति ॥ पीडितमात्रे च
 तस्मिन्नावकाशे विलीयत इति ॥ अश्मर्यैव तु वायुनाऽणुशो विभिन्ना
 शर्करेपुच्यते ॥ अनुलोमे च मारुते सा सिकतेव मूत्रेण सह च्यवते ॥
 वायुस्तु मूत्रवेगरोधाद्वस्तिमुखमावृणोति ततो मूत्रसंगं वेदनां कंडूं च
 करोति ॥ कदाचिच्च वस्तिं स्वस्थानात्प्रच्याव्य गर्भमिवोद्धृतं स्थूलं परि-
 श्रुतं च कुरुते तत्र च शूलस्पंदनदाहोद्वेदनानि बिंदुशश्च मूत्रस्रवणं पी-
 दिते च वस्तौ धारया प्रवृत्तिः ॥ अयं द्विविधोऽपि घातवस्तिः रुच्छ्रात्सा-
 ध्यः ॥ तयोरपि द्वितीयोऽनिलप्रबलः रुच्छ्रात्साध्यतरः ॥ वस्तिविण्मार्गांतरे
 वायुर्वनोन्नतं तीव्ररुजमचलमष्ठीलाभं ग्रंथिं करोति तेनानिलविण्मूत्र-
 संगो भवत्याध्मानं च सा वाताष्ठीला ॥ विगुणो वायुर्वस्तौ कुंडलीमू-
 तस्तोवशूलस्तंभगौरवाच्चितो मूत्रमाविश्याल्पशो वा प्रवर्तयन् भ्रम-

ति सा वातकुण्डलिका॥ मूत्रमतिवेलं विधार्य विमुच्यमानं न प्रवर्तते वा-
हमानस्य तु रुच्छ्रादल्पं प्रवर्तते तन्मूत्रातीतं॥ मूत्ररोधादपानो वायुर्ना-
भेरधस्तानीवरुजमाध्मानं मलसंगं च कुर्वन्नुदरमभिपूरयेत्तन्मूत्रजठरं
॥ मारुतेनाक्षिप्तं छिद्रवैगुण्येन वा मूत्रयतो मूत्रमल्पं वस्तौ नाळे मणौ
वा स्थित्वा तच्छेषगुरुमेदस्य सरुजमरुजं वा शनै सवेत्त मूत्रोत्संगः॥
वस्तिद्वारेऽल्पो वृत्तः शीघ्रसंभवोऽश्मरीतुल्यलिङ्गो मूत्रग्रंथिः ॥ मू-
त्रितस्य व्यवायगमनाद्वातोद्धतं स्वस्थानाद्भ्युतं शुक्रं मेहतो मूत्र-
स्य प्राक् पश्चाद्वा भस्मोदकसंकाशं प्रवर्तते तन्मूत्रशुक्रं ॥ वायुना
पीडितं शरुन्मूत्रस्रोतः प्रपद्यते ततो विड्मधि विट्संतष्टं च रुच्छ्रान्मू-
त्रयति स विट्वातः ॥ अत्यध्वाऽऽतपोष्णभोजनादिभिः पित्तं प्रवृद्धम-
निलेरितं वस्तिमेदं गुददाहं कुर्वद्भरितहारिद्रक्तं सरक्तं वा मूत्रं रुच्छ्रा-
त्प्रवर्तयेत्स तूष्णवातः॥ वातपित्तं वस्तिमाश्रित्य मूत्रं सशूलदाहं क्षप-
यति स मूत्रक्षयः ॥ पित्तं श्लेष्मोभयमपि वा वातेन वस्तौ मूत्रं संह-
न्यते ततो मूत्रं सदाहं रक्तं पीतं श्वेतं सांद्रे रुच्छ्रात्प्रवृत्ति शुष्कं च
शंखरोचनान्यतरचूर्णवर्णं सर्ववर्णपुक्तं वा भवति स मूत्रावसादः ॥
इति विस्तरतः प्रोक्ता रोगा मूत्रावसादजाः॥ निदानलक्षणैरूर्ध्वं वक्ष्यं-
तेऽतिप्रवृत्तिजाः ॥ इति मूत्राघातनिदानं नाम नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

अथातः प्रमेहनिदानं व्याख्यास्यामः ॥ विंशतिः प्रमेहा भवन्ति ॥
कफादुदकेलुसांद्रसुरापिष्टशुक्रसिकताशीतशनैर्लालाप्रमेहा दश ॥
पित्तात्क्षारकालनीलहारिद्रमांजिष्टशोणितमेहाः षट् ॥ वानाद्वसामज्ज-
हस्तिमधुमेहाश्चत्वार इति ॥ तेषां च यत्किंचिदाहारविहारजातं श्ले-
ष्ममेदोमूत्रजननं स हेतुः ॥ तत्र वातपित्तमेदश्चेदमांसशुक्रसैरन्वि-
तो वस्तिगतः श्लेष्मा प्रमेहान् जनयति ॥ तैः कफशोणिताभ्यां च युक्तं
पित्तं ॥ तैर्वसात्सीकामज्जौजोभिश्च वायुः ॥ त्रयाणामपि दोषाणां
श्लेष्मा प्रमेहेषु प्रायः प्राक् प्रकोपमापद्यते श्लेष्माधिष्ठानावान्मूत्रस्य

तद्वृद्धेश्च मेदस्य तेन प्रथमं दृष्यतेऽत्यंतसेहागत्वान् ॥ तदनंतरं क्लेश-
 दयः ॥ ततः श्लेष्मादिक्षये पित्तं प्रवलीभवच्छोणितमपि दूषयति ॥
 सत्क्षयेऽपि वायूरसादीन्घातून् शरीरस्य परस्परं सारभूतान्बस्तिमाह-
 ष्य मूत्रेण सह विसृजति ॥ तस्मात्कफपित्तवातजाः क्रमेण साध्य-
 र्थाप्यासाध्याः ॥ तथा पित्तजाः संसृष्टदोषमेदः स्यान्त्वाद्विरुद्धोप-
 क्रमत्वाच्च ॥ वातजाः पुनः क्षीणेषु घातुषु महात्ययिकतया विरुद्धोप-
 क्रमत्वाच्च ॥ मेदसि तु नातिदुष्टे पित्तजा अपि साध्यतां गच्छेयुः ॥ घातुसं-
 क्रांत्युनः सर्वमेहेषु मूत्रमाविलं भूरि च भवति ॥ दोषदूष्याणां चो-
 द्दृष्टापकृष्टसंयोगेन मूत्रवर्णसस्पर्शगंधविशेषाद्वर्णानामिव शुक्ल-
 ण्णादीनां शबलकल्मापादयः प्रमेहाणां भेदा भवन्ति ॥ तेषां पूर्व-
 रूपाण्यतिदृष्टिर्नखानां जटिलीभावश्च केशानां माधुर्यमास्यस्य ता-
 लुकंठशोषः पिपासा मलाधिक्यं बहिःकाये कायछिद्रेषु च शीते-
 च्छा स्नेहः स्वेदः सुप्तता चांगेषु पाणिपाददाहोऽतिमाधुर्यात्पिपीलि-
 कोपसर्पणं विस्रगंधता च मूत्रशरीरयोः शुक्लता च मूत्रे श्वासो नि-
 द्रा तंद्रालस्याप्रहर्षाश्च ॥ तत्र शीतं श्वेतमंगंधमच्छमुदकमिवो-
 दकमेही मेहति ॥ इक्षुरसमिवातिमधुरं शीतमीपत्पिच्छिलाविलमि-
 क्षुमेही ॥ पर्युपित्तं सांद्रीभवन्तांद्रमेही ॥ सुरातुल्यमुपरिप्रसन्न-
 धः सांद्रं सुरामेही ॥ ऋष्टरोमा पिष्टमिव सांद्रसितं च पिष्टमेही ॥
 शुक्राभं शुक्रमिश्रं वा शुक्रमेही ॥ सरुजं ससिकेतमिव सिकतामेही ॥
 मधुरमतिशीतं शीतमेही ॥ मंदं शनैः शनैः शनैर्मेही ॥ पिच्छिलं तं-
 तुवद्धमिव लालाविलालामेही ॥ वर्णगंधरसस्पर्शस्तु सारोपमं सार-
 मेही ॥ उष्णं मयीकालं कालमेही ॥ सफेनमच्छमम्लं चापपत्रनी-
 लं नीलमेही ॥ कटुकं सदाहं हरिद्राप्लुतमिव हारिद्रमेही ॥ विस्रं मं-
 जिष्ठोदकवर्णं मंजिष्ठमेही ॥ विस्रमुष्णं लवणं शोणितसेकाशं शो-

णिनमेही ॥ वसामिश्रं वसां वा वसामेही ॥ मज्जमिश्रं मज्जानं वा
 मज्जमेही ॥ सलसीकं मधुरमवेगं लसीकयैव च विबद्धमनुबद्धमज-
 स्मं भत्तइव हस्ती खवति हस्तिमेही ॥ सफेनमच्छमोजःस्निग्धमधुरं
 तद्रौक्ष्याद्वायुः कषायत्वेनोपसृजति तेन कषायमधुरोपेतं मध्विव मे-
 हति मधुमेही ॥ स तु द्विधा कैश्चिद्विष्यते ॥ धानुक्षयेणानिलप्र-
 कोपादोपावरणेन वा ॥ तदाहतो हि वायुराहारप्रसादमादाय
 मुद्गुर्मुद्गरनिमित्तं दोषलिङ्गानि दृद्धिक्षयौ चाविर्भावयत्कृच्छ्रसाध्यं
 मधुमेहं प्रवर्तयति ॥ सर्वेऽपि चोपेक्ष्यमाणा मधुमेहत्वमायांति ॥
 तस्मात्सर्वेऽपि मधुमेहशब्देनोच्यन्ते यतश्च सर्वेष्वपि प्रादुर्भावमधु-
 रमेहति मधुरश्चास्य देहो भवतीति ॥ तत्र प्रतिश्यायः शरीरशै-
 थिल्यमरोचकाविपाकौ प्रसेकश्छर्दिर्निद्रा कासश्च श्लेष्मजानामुपद्र-
 वा भवन्ति ॥ वृषणावदरणं वस्तिमेदृतोदोऽम्लिका पिपासा ज्वरो-
 दाहो मूर्च्छाऽतीसारः पांडुरोगश्च पित्तजानां ॥ ऋतुहो लौल्यमनिद्रा-
 ता कंफः शूलं बद्धपुरीषत्वं शोषः कासः श्वासश्च वातजानां ॥ अ-
 र्थैर्ममस्य मेदःक्लेदादिभिरभिष्यन्नदेहस्य दोषैरनुगन्धातोः प्रमे-
 हाभिष्टब्धौ मांसलेष्ववकाशेषु संधिषु मर्मसु च प्रदेशविशेषाश्रया-
 त्वाणापहारिण्यो भूयः कष्टतमोपद्रवा दश पिष्टिका जायन्ते सुतरां
 चाधिकाये ॥ तदभिगुत्वा हि प्रमेहिणां दोषाः ॥ तद्यथा ॥ शरा-
 विका कच्छपिका जालिनी पुत्रिणी विदारिका सर्पपिका मसूरिका
 उलजी विनता विद्रधिश्च ॥ तत्र श्यावा क्लेदवेदनायुक्ता निम्नमध्योन्न-
 तौष्ठा शरावसंस्थानप्रमाणा शराविका ॥ महामूला उवगाढार्तितादा श्ल-
 क्ष्णा कच्छपपृष्ठनिष्ठा कच्छपिका ॥ महाशया उतितोदा स्तन्या स्नि-
 ग्धस्त्राविणी सूक्ष्मच्छिद्रा मांसतिराजालाहता जालिनी ॥ महती पि-
 ष्टिकाभिरल्पाभिराचिता पुत्रिणी ॥ कठिना विदारिकंदबद्धता विद्रा-
 रिका ॥ शीघ्रपाका महावेदना सर्पपाकतिप्रमाणा तद्विधाभिश्च पि-

द्विकामिधितो सर्पपिका ॥ मसूरोकारप्रमाणा मसूरिका ॥ त्वचमु-
 त्यानादिव दहति स्फोटैरावता विसर्पति रक्तेरुष्णा तृणमोहज्वरकरी
 दाहभूषिष्ठाऽतिकष्टा चालजी ॥ महती नीलाऽवगाढरुक्छेदा पृष्ठोदरा-
 न्यतराधिष्ठाना विनता विनता ॥ विद्रधिस्तु वक्ष्यते पृथगेव ॥ तासांमा-
 ष्याः पंचातिवलश्लेष्ममेदःसंभवेन मूळव्याधेकरूपत्वात्तद्विद्विकारिते-
 षा दुःसाध्याः ॥ न त्वितराः पित्तोल्बणतयाऽल्पकफमेदोभवात् ॥ प्रमे-
 हवशाच्च पिडकास्तु यथास्त्रं दोषोद्रेको भवतीति ॥ भवति चात्र ॥
 प्रमेहेण विनाऽप्येता जायन्ते दुष्टमेदसः ॥ तावच्च नोपलक्ष्यन्ते पाव-
 द्दस्तुपरिग्रहः ॥ हारिद्रवर्णं रक्तं वा मेहप्राधूपवर्जितं ॥ यो मूत्रयेन्न
 तं मेहं रक्तपित्तं च तद्दिदुः ॥ दृष्ट्वा प्रमेहं मधुरं सपिच्छं मधूपमस्या-
 द्विविधो विचारः ॥ संपूरणाद्वा कफसंभवः स्यात्क्षीणेपु दोषेष्वनिला-
 त्मको वा ॥ सपूर्वरूपाः कफपित्तमेहाः क्रमेण ये वातरुताश्च मेहाः ॥
 साध्या न ते पित्तरुतास्तु याप्याः साध्यास्तु मेदो यदि नातिदुष्टं ॥
 ॥ इति प्रमेहनिदानं नाम दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

अथातो विद्रधिद्विगुल्मनिदानं व्याख्यास्यामः ॥ भुक्तैः पर्यु-
 पितात्पुष्णरूक्षशुष्कविदाहिभिः ॥ जिह्मशय्याविचेष्टाभिस्तैस्तैश्चा-
 रुक्प्रदृषणैः ॥ दुष्टत्वद्व्यासंभेदोस्थिस्रावाद्यकंडराश्रयः ॥ यः शोफो
 बहिरंतर्वा महामूलो महारुजः ॥ वृत्तः स्यादायतो यो वा स्मृतः पो-
 षा संविद्रधिः ॥ दोषैः पृथक् समुदितैः शोणितेन क्षतेन च ॥ बाह्यो-
 ऽत्र तत्र तत्राग्रे दारुणो ग्रथितोन्नतः ॥ आंतरो दारुणतरो गंभीरो
 गुल्मवहनः ॥ बल्मीकवत्समुच्छ्रायी शीघ्रघातपिशिशवत् ॥ नाभि-
 बस्तिपेक्ष्महीदृक्कोमदत्कुक्षिवंक्षणे ॥ स्याद्वृक्कयोरपाने च घातात्तत्राति-
 तीवरेण ॥ श्यावारुणश्चिरोत्थानपाको विपमसंस्थितिः ॥ अपेक्ष्ये
 दंभ्रमानाहस्पंदसर्पणशब्दवान् ॥ रक्तताम्रासितः पित्तातृणमोहज्वर-
 दाहवान् ॥ क्षिप्तोत्थानप्रपाकश्च पांडुः कंदूयुतः कफात् ॥ सोत्क्लेशशी-

तक्तस्तंभजृम्भारोचकगौरवाः ॥ चिरोत्थानविदाहर्षं संकीर्णः सन्निपा-
 तेतः ॥ सामर्थ्याच्चात्र विमजेद्वाह्योभ्यन्तरलक्षणं ॥ रुष्णस्फोटारतः
 श्यावस्तीव्रदाहुरुजाज्वरः ॥ पित्तलिङ्गोऽसृजा बाह्यः स्त्रीणामेव तथाऽ-
 तरः ॥ शस्त्राद्यैरभिघातेन क्षते वाऽपथ्यकारिणः ॥ क्षतोष्मा । वायु-
 विक्षिप्तः । सरक्तं पित्तमीरयन् ॥ पित्तासृग्लक्षणं कुर्याद्विद्रधिः भू-
 र्धुपद्रवं ॥ तेषूपद्रवभेदश्च स्मृतोऽधिष्ठानभेदतः ॥ नाभ्यां हिष्मा भ-
 वेद्वस्तौ मूत्ररुच्छ्रेण भूति च ॥ श्वासो यकृति रोधस्तु डीन्युच्छा-
 सस्य तृद् पुनः ॥ गलग्रहश्च क्लोम्नि स्यात्सर्वांगप्रग्रहो हृदि ॥ प्रमो-
 हस्तमकः कासो हृदयोद्धटनं व्यथा ॥ कुक्षिपार्श्वतारांसार्तिः कु-
 क्षावाटोपजन्म च ॥ सकथोर्ग्रहो वंक्षणयोर्लकयोः कटिपृष्ठयोः ॥
 पार्श्वयोश्च व्यथा पार्थो पवनस्य निरोधनं ॥ आमपक्वविदग्धत्वं तेषां
 शोफवटादिशेत् ॥ नाभेरूर्ध्वं मुखात्पक्वाः प्रस्रवंत्यधरे गुदात् ॥ उमा-
 न्याः नाभिजो विद्याद्वोपं क्लेदाच्च विद्रधौ ॥ यथास्वं व्रणवत्तत्र वि-
 बर्ज्यः सन्निपातजः ॥ पक्वो हृन्नामिवस्तिरस्यो मित्रोऽतर्बहिरेषां वा ॥
 पृक्श्चांतः स्रवन् वक्रात्क्षीणस्योपद्रवान्वितः ॥ एवमेव । स्तनसिरा
 विहताः प्राप्य योपिता ॥ मूलानां गर्भिणीनां वा संभवेच्छ्रयधुर्धनः
 ॥ ॥ स्तने सदुग्धे । दुग्धे वा बाह्यविद्रधिलक्षणः ॥ नाडीनां सूक्ष्म-
 चक्रत्वात्कल्पानां तु न जायते ॥ कुक्षो रुद्धगतिर्वायुः शोफभू-
 लकरश्चरन् ॥ मुष्की वंक्षणतः प्राप्य फलकोशमिवाहिनीः ॥
 भ्रंषोऽथ धमनीर्द्विं करोति फलकोशयोः ॥ दोषास्रमेदोमृजान्त्रैः
 स । रुद्धिः सप्तधा गदः ॥ मूत्रान्नजावप्यनिलाद्वेतुभेदस्तु केव-
 लं ॥ वातपूर्णवृत्तिस्पर्शो रुक्षो वातादहेतुरुक् ॥ पक्वोऽंशुवर्तकां-
 शः पित्तादाहोष्मपाकवान् ॥ कफाच्छीतो गुरुः स्निग्धः कंठमा-
 न्कठिनोऽल्परुक् ॥ रुष्णस्फोटारतः पित्तलिङ्गवृद्धिश्च रक्तः ॥ क-
 फवन्मेदसा रुद्धिर्मदुस्तालफलोपमः ॥ मूत्रधारणशीलस्य मूत्रजः स

तु गच्छतः ॥ अंसोभिः पूर्णदृतिवत्सोमं याति सरुद्धुः ॥ मूत्रक-
 च्छमधः स्याच्च वलयं फलकोशयोः ॥ वातकोपिभिराहारैः शीततोषा-
 धगाहनैः ॥ धारणेणसाराध्वविषमांगप्रवर्तनैः ॥ क्षोभणैः क्षुभितोऽ-
 न्यैश्च क्षुद्रांत्राव्रयवं यदा ॥ पवनो विगुणीकृत्य स्वनिवेशादधो नयेत् ॥
 कुर्याद्वंक्षणासंधिस्थो ग्रंथ्याभं श्वयथुं तदा ॥ उपेक्षमाणस्य च मुष्क-
 द्द्विमाध्मानरुक्स्तंभवतीं स वायुः ॥ प्रपीडितोऽतः स्वनवान्प्रयाति
 प्रध्मापयन्नेति पुनश्च मुक्तः ॥ अंत्रद्विद्विरसाध्योऽयं वातद्विसमाक-
 तिः ॥ रुक्षकृष्णारुणसिरातंतुजालगवाक्षितः ॥ गुल्मोऽपृथा पृथग्दोषैः
 संसृष्टैर्निचयं गतैः ॥ आर्तवस्य च दोषेण नारीणां जायतेऽधमः ॥
 अथ यो ज्वरातिसारादिभिर्वमनादिभिर्वा कर्मभिः कर्शितो वातलान्पाः
 हारयत्याहारामिलापी वा शीतमुदकं पिबत्यन्नपानानंतरं वा छंदनप्लव-
 नव्यवाययानयानादीन् देहविक्षोभिणः सेवतेऽनुदीर्णा वा छर्दिमुदी-
 रयत्युदीर्णान्वा वातादीन्निश्वासोच्छ्वासौ वा निगूणहात्यस्नेहपूर्व वा
 वमनविरचने करोति तथा कर्शितएवातिविद्राहिनोऽभिष्यंदिनो वा
 निपेवते तस्य यथास्वं वातप्रधानाः प्रकुपिता दोषाः पृथक् संसृष्टाः सम-
 स्ताः सरक्ता वा महास्रोतोऽनुप्रविश्यादृत्योर्ध्वमधश्च मार्गं शूलमुपजन-
 यंतो गुल्ममभिनिर्वर्तयन्ति ॥ यतश्च तस्मिन् शूलविद्वद्भव व्यध्यतेऽति-
 वेदनार्दितः कृच्छ्रोच्छ्वासस्तस्माच्छूलमित्पुच्यते ॥ तत्रातिकर्शनात्क-
 फपित्ताभ्यां वा मार्गरोधाच्चन्धाश्रयो वायुरुत्प्लुतो रौक्ष्यात्कठिनीभूतः
 स्वाशये स्वतंत्रः परतंत्रो वा पित्तश्लेष्माशये स्पर्शोपलभ्यः पिंडित-
 त्वादमूर्तोऽपि मूर्ततामिवोपगतो ग्रंथिरूपेणावतिष्ठमानो गुल्मसंज्ञां
 लभते ॥ तस्य पंच स्थानानि बस्तिर्नाभिः पार्श्वं हृदयं च ॥ अथास्य
 पूर्वरूपाणि सदनममिशरीरयोररुचिः सौहित्यासहिष्णुताकुक्षिशूला-
 त्याध्मानमुद्विरणं बहुशो विदग्धेऽन्ने छर्दिराटोपो मलस्याप्रादुर्भाषो
 प्रवृत्तिश्च ॥ तत्र वातात्सूच्येव शंकुनेव व्यथो मन्याशिर शंखशूल-

ज्वरांगमर्दशीहाटोपात्रकूजोदावर्तोच्छ्वासोपरोधमुखशोषस्तब्धगात्रताः
वायुकालेषूपद्रवरुद्धिर्विपमाग्रिता रुष्णारुणपरुपत्वङ्गुखादित्वं गुल्म-
श्चास्य चलत्वाद्वायोरनियतस्थानसंस्थानोदयप्रलयाल्पमहारुजः पि-
पीलिकापरिगतइव तोदस्फुरणवद्गुलो विस्तारयतीव स्वदेशं चर्मइव
कदाचित्कदाचित्संकोचयतीव हर्षयतीव रोमाणि वेदनातिप्रवृत्तौ तु स
र्षस्मिन्नपि देहे प्रायो वस्त्याश्रयश्च भवति॥पित्ताद्वाहो धूमकोऽम्लक
स्तृष्णा ज्वरः स्वेदो विद्वेदो मूर्च्छा शीतोपशयता हरितहारिद्रत्वं गुल्म-
श्चास्य तप्तायःपिंडइव तमवकाशं दहति दृश्यते धूमायत ऊष्मायते शि-
थिलइव व्रणइवास्पर्शसहो निर्लोभा प्रायो नाभ्याश्रयश्च ॥ कफात्
स्तैमित्यमरोचकाविपाकौ हृदयोपलेपः शीतज्वरस्तृप्तिः सदनं कासो
हृत्तासः पीनसो निद्राऽऽलस्यं नखादिषु शुक्लता गुल्मश्च सुप्तस्थि-
रगुरुकठिनावगाढोऽल्परुक् प्रायो हृत्पार्श्वाश्रयश्च ॥ संसृष्टलिंगः सं-
सर्गात्सं त्रिविधः ॥ सर्वलिंगनिचयेन च यो गुल्मः सोऽसाध्यः ॥ रे-
क्तगुल्मस्तु गर्भकोष्ठार्त्तवोपगमनवैशेष्यात्पार्त्तत्रयादवैशारद्यादपेक्षा-
रानुरोधाच्च त्रिया एव भवति ॥ तत्र यदा सा ऋतुमती नवप्रसूता
योनिरोगिणी वा वातलान्यासेवते तदाऽस्या वायुः कुपितो योन्या
मुखमनुप्रविश्यात्तवमुपरुणाद्धि ॥ तदुपरुध्यमानं मासे मासे कुक्षि-
मग्निनिर्वर्त्तयति गर्भलिंगानि च हृत्तासतंद्रांऽगसाददौर्द्धदस्तन्यद-
र्शनादीनि ॥ वायुसंसर्गात्पुनः पित्तैर्कप्रकोपतया च वातपित्तगुल्म-
रूपाणि क्रमाच्छूलस्तंभदाहतीसारादीनि गर्भाशये च सुतरां शूलं
तथा योन्या दौर्ध्यमास्तावं च करोति ॥ गुल्मश्च न गर्भइवाग्निः पि-
डितएव तु चिरेण सशूलं स्पंदते ॥ गुल्मएव च वर्द्धते न कुक्षिः ॥
स्वेदोपाधिष्ठानश्च सर्वो भवति गुल्मः ॥ तस्माच्चिरेण नैव पाकमेति

॥ भृशदुष्टरक्ताश्रयत्वात् विद्रधिः शीघ्रपाको भवतीति ॥ भवति
 चात्रा ॥ गुल्मेऽंतराश्रये वस्तिकुक्षिद्वह्नीहवेदना ॥ अग्निवर्णवलयशो
 वेगानां चाप्रवर्त्तनं ॥ अतो विपर्ययो वाये कोष्ठांगेषु तु नातिरूक् ॥
 वैवर्ण्यमवकाशस्य वहिरुन्नतताऽधिकं ॥ साटोपमत्युग्ररुजमाध्मा-
 नमुदरे भृशं ॥ ऊर्ध्वाधो वातरोधेन तमानाहं प्रचक्षते ॥ घनोष्ठी-
 लोपमो ग्रंथिरष्ठीलोर्ध्वसमुन्नतः ॥ आनाहलिंगस्तिर्यक् च प्रत्यष्ठीला
 तदाकृतिः ॥ पक्काशयाद्गुदोपस्थं वायुस्तीव्ररुजः प्रयन् ॥ तूनी प्रतू-
 नी तु भवेत्स एवातो विपर्यये ॥ उद्गारबाहुल्यपुरीषबंधतृप्तक्षमत्वां-
 त्रविकूजनानि ॥ साटोपमाध्यानमपाक्तिशक्तिमासन्नगुल्मस्य वदन्ति
 चिन्हं ॥ ॥ इति विद्रधिद्विगुल्मनिदानं नामैकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

॥ अथात उदरनिदानं व्याख्यास्यामः ॥ रोगाः सर्वेऽपि मं-
 देऽग्नौ सुतरामुदराणि तु ॥ अजीर्णान्मलिनैश्चान्नैर्जायन्ते मलसं-
 चयात् ॥ ऊर्ध्वाधो धातवो रुध्वा बाहिनीरंबुवाहिनीः ॥ प्राणान्यपा-
 नान्तंदूष्य कुर्युस्त्वङ्मांससंधिगाः ॥ आध्माप्य कुक्षिमुदरम-
 पृथा तच्च सिद्यते ॥ पृथग्दोषैः समस्तैश्च ग्रीहबद्धक्षतोद-
 कैः ॥ तेनार्ताः शुष्कताल्बोष्ठाः शूनपादकरोदराः ॥ नष्टचेष्टाबलां-
 हाराः रुक्षाः प्रध्मातकुक्षयः ॥ स्युः प्रेतरूपाः पुरुषा भाविन-
 स्तस्य लक्षणं ॥ क्षुन्नाशोऽन्नं चिरात्सर्वं सविदाहं च पच्यते ॥ जी-
 र्णाजीर्णं न जानाति सौहित्यं सहते न च ॥ क्षीयते बलतः शश्व-
 द्बृक्षित्यल्पेऽपि चेष्टिते ॥ दृष्टिर्विशोऽप्रवृत्तिश्च किंचिच्छोफश्च पा-
 दयोः ॥ रुग्बस्तिसंधौ ततता लघ्वल्पैर्भोजनैरापि ॥ राजीजन्म व-
 क्षीनाशो जठरे जठरेषु तु ॥ सर्वेषु तंद्रा सदनं मलसंगोऽल्पबन्धि-
 ता ॥ दाहः श्वयथुराध्मानमंते सलिलसंभवः ॥ सर्वं त्वतोयमरुण-
 मशोफं नातिभारिकं ॥ गवाक्षितं सिराजालैः सदा गुडगुडायते ॥ ना-

१ तथाचागमः ॥ मांसगोणितभूयस्त्वात् पाकं गच्छति विद्रधिः ॥ मांस
 गोणितहीनत्वादुल्भः पाकं न गच्छतीति ॥

भिमंत्रं च विष्टभ्य वेगं कृत्वा प्रणश्यति ॥ मारुतो हृत्कटीनाभि-
 पायुवंक्षणवेदनाः ॥ सशब्दो निश्चरेद्वायुर्विड्बं वो मूत्रमल्पकं ॥ ना-
 तिमंदोऽनलो लौल्यं न च स्याद्विरसं मुखं ॥ तत्र वातोदरे शो-
 फः पाणिपन्मुष्कसंधिषु ॥ कुक्षिपार्श्वोदरकटीपृष्ठरुक् पर्वभेदनं-
 शुष्ककासोऽगमदोऽधो गुरुता मलसंग्रहः ॥ श्यावारुणत्वगादित्वम-
 कस्माद्धासदृद्धिमत् ॥ सतोदभेदमुदरं तनुरुष्णसिराततं ॥ आ-
 ध्मातदृतिवच्छब्दमाहतं प्रकरोति च ॥ वायुश्चात्र सरक्शब्दो वि-
 चरेत्सर्वतो गतिः ॥ पित्तोदरे ज्वरो मूर्च्छा दाहस्तृद् कटुकास्य-
 ता ॥ भ्रमो ऽतिसारः पीतत्वं त्वगादावुदरं हरित् ॥ पीतताम्रसि-
 रानद्धं सत्वेदं सोष्म दह्यते ॥ धूमायति मृदुस्पर्शं क्षिप्रपाकं प्रदूयते
 ॥ श्लेष्मोदरेऽगसदनं स्वापः श्वयथुगौरवं ॥ निद्रोत्क्लेशारुचि-
 श्वासकासशुक्लत्वगादिताः ॥ उदरं स्तिमितं स्निग्धं शुक्लराजीतं
 महत् ॥ चिराभिदृद्धिकठिनं शीतस्पर्शं गुरुस्थिरं ॥ त्रिदोषकोपनै-
 स्तैस्तैः स्त्रीदत्तैश्च रजोमलैः ॥ गरदूपीविपाद्यैश्च सरक्ताः संचिता मलाः
 ॥ कोष्ठं प्राप्य विकुर्वाणाः शोषमूर्च्छाभ्रमान्वितं ॥ कुर्युस्त्रिलिंगमुदरं शी-
 ग्रपाकं सुदारुणं ॥ बाधते तच्च सुतरां शीतवाताभ्रदर्शने ॥ अत्याशितस्य
 संक्षोभाद्यानपानातिचेष्टितैः ॥ अतिव्यवायकर्माध्वमनव्याधिकर्शनैः
 ॥ वामपार्श्वोऽश्रितः झीहा च्युतः स्थानाद्विवर्द्धते ॥ शोणितं वा रसादिभ्यो
 विवृद्धं न विवर्द्धयेत् ॥ सोष्णीलेवातिकठिनः प्रोन्नतः कूर्मपृष्ठवत् ॥ क्रमेण-
 वर्द्धमानश्च कुक्ष्यावुदरमावहेत् ॥ श्वासकासपिपासास्यवैरस्याध्मानरु-
 ग्ज्वरैः ॥ पांडुत्वक्च्छर्दिमूर्च्छार्तिदाहमोहैश्च संधुतं ॥ अरुणाभं विवर्णं
 वा नीलहारिद्रराजिमत् ॥ उदावर्त्तरुणानाद्दिर्भोहृत्तृद्दहनज्वरैः ॥ गौरवारु-
 चिकाठिन्यैर्विद्यात्तत्र मलान् क्रमात् ॥ झीहवदक्षिणात्पार्श्वोत्कुर्याद्य-
 रुदपि च्युतं ॥ पक्ष्मवालैः सहानेन मुक्तैर्बद्धायने गुदे ॥ दुर्नाभिसिरुदावर्त्त-

रन्नेर्वात्रोपलेपिभिः॥वर्चःपित्तकफान् रुध्वा करोति कुपितो ऽनिल॥
 अपानो जठरं तेन स्पृदाहृतृज्वरक्षवाः ॥ श्वासकासोरुसदनं
 शिरोद्वन्नामिपायुरुक्॥ मलसंगोऽरुचिः श्छर्दिरुदरं मूढमारुतं ॥स्थि-
 रं नीलारुणसिराराजिनद्धमराजि वा ॥ नाभेरुपरि च प्रायो गोपु-
 च्छारुति जायते ॥ अस्थ्यादिशल्यैः सान्निश्वेदुक्तैरत्यशनेन वा ॥
 मिथ्यते पच्यते चांत्रं तच्छिद्रैश्च स्रवन् बहिः ॥ आमएव गुदा-
 देति ततोऽल्पाल्पः स विद्रुसः ॥ तुल्यः कुण्ठगन्धेन पिच्छिलः
 पीतलोहितः ॥ शेषश्चापूर्य जठरं जठरं घोरमावहेत् ॥ वर्द्धते तदधो
 नाभेराशु चैति जलात्मतां ॥ उद्विक्तदोषरूपं च व्यासं च श्वास-
 तृदभ्रमैः ॥ छिद्रोदरमिदं प्रादुः परित्सावीति चापरे ॥ प्रवृत्तस्नेह-
 पानादेः सहसाऽऽमांशुपायिनः ॥ अत्यंशुपानान्मन्दाग्नेः क्षीणस्यां-
 तिरुशस्य वा ॥ रुध्वांऽशुमार्गाननिलः कफश्च जलमूर्च्छितः ॥ वर्द्ध-
 येतां तदेवांशु तत्स्थानादुदराश्रितौ ॥ तत स्यादुदरं तृष्णागुदलुतिरु-
 जान्वितं ॥ कासश्वासारुचियुतं नानावर्णसिराततं ॥ तोयपूर्णद्व-
 तिस्पर्शशब्दप्रक्षोभेषथु ॥ दकोदरं महत्स्निग्धं स्थिरमावृत्तनाभि
 'तत्॥उपेक्षया च सर्वेषु दोषाः स्वस्थानतश्च्युताः ॥ पाकाद्वा द्रवीकुर्यु-
 संधीन् खोतोमुखान्यपि॥स्वेदस्तु बाह्यस्रोत सु विहतस्तिर्यगास्थितः
 ॥तदेवोदकमाप्याप्यपिच्छां कुर्यात्तदा भवेत्॥गुरुदरंस्थिरं वृत्तमाहंतं
 'च सशब्दवत्॥मृदु व्यपेतराजीकं नाभ्यां स्पृष्टं च सर्पति ॥ तदनूद-
 कजन्मास्मिन् कुक्षिद्विस्ततोऽधिका ॥ सिरांतर्द्धानमुदकजठरोक्तं
 च लक्षणं ॥ वातपित्तकफहृत्सन्निपातोदकोदरं ॥ रुच्छं यथोक्त-
 रं पक्षात्परं प्रायोऽपरे हृतः ॥ सर्वं च जालसलिलं रिष्टोक्तोपद्रवान्वि-
 तं ॥ जन्मनैवोदरं सर्वं प्रायः रुच्छतमं मतं ॥ बलिनस्तदजातांबु
 'यत्रसाध्यं नवोत्थितं ॥ ॥ इत्युदरनिदानं नाम द्वादशोऽध्यायः ॥ १२

अथातः पांडुरोगकामलाशोफविसर्पनिदानं व्याख्यास्यामः ॥ पित्तप्रधानाः कुपिता यथोक्तैः कोपनैर्मलाः ॥ तत्रानिलेन बलिना क्षिप्तं पित्तं हृदि स्थितं ॥ धमनोर्दश संप्राप्य व्यामुवत्सकलं वपुः ॥ श्लेष्मत्वग्रक्तमांसानि प्रदृष्यांतरमाश्रितं ॥ त्वङ्मांसयोस्तत्कुरुते त्वचि वर्णान् पृथग्विधान् ॥ पांडुहारिद्रहरितान्पांडुत्वं तेषु चाधिकं ॥ यतोऽतः पांडुरित्युक्तः स रोगस्तेन गौरवं ॥ धातूनां स्याच्च शैथिल्यमोजसश्च गुणक्षयः ॥ ततोऽल्परक्तमेदस्को निःसारः स्याच्छुभेन्द्रियः ॥ मृद्यमानैरिवांगैर्ना द्रवता हृदयेन च ॥ शुनाक्षिकूटः सदनः कोपनः घृवनोऽल्पवाक् ॥ अन्नहिट् शिशिरद्वेषी शीर्णरोमा हर्ता नलः ॥ सन्नसक्थिर्ज्वरी श्वासी कर्णक्षेडी श्रमी भ्रमी ॥ स पंचधा पृथग्दोषैः समस्तैर्मृत्तिकादनात् ॥ प्राग्रूपमस्य हृदयस्पंदनं क्लृप्तता त्वचि ॥ अरुचिः पीतमूत्रत्वं स्वेदाग्नावोऽल्पवन्हिता ॥ सादः श्रमोऽनिलात्तत्र गात्ररुक् तोदकपनं ॥ कृष्णरुक्षारुणसिरानखविष्णमूत्रनेत्रता ॥ शोफानाहास्यवैरस्यविद्वशोपाः पार्श्वमूर्द्धरुक् ॥ पित्ताद्धरितपीताक्षसिरादित्वं ज्वरस्तमः ॥ तृदस्वेदमूर्च्छाः शीतेच्छा दौर्गन्ध्यं कटुवक्रता ॥ वर्चोभेदोऽम्लको दाहः कफाच्छुक्लसिरादिता ॥ तंद्रालवणवक्रत्वरोमहर्षस्वरक्षयाः ॥ कासश्छर्दिश्च निचयान्मिश्रलिङ्गोऽतिदुःसहः ॥ मृत्कपायाऽनिलं पित्तमूपरा मधुरा कफं ॥ दूषयित्वा रसादौश्च रौक्ष्याद्भुक्तं विरुक्ष्य च ॥ सोतांस्यपक्वैवापूर्णं कुर्याद्रुद्ध्वा च पूर्ववत् ॥ पांडुरोगं ततः शुननाभिपादास्पमेहनं ॥ पुरीषं कृमिवन्मुचेन्द्रिजं साररुक्कफं नरः ॥ यः पांडुरोगी सेवेत पित्तलं तस्य कामला ॥ कोष्ठशाखाश्रयां पित्तं दग्ध्वाऽसृज्जमांसमावहेत् ॥ हारिद्रनेत्रमूत्रत्वद्गुणवक्रशरुत्तया ॥ दाहाविपाकतृष्णावान् मेकाग्रो दुर्बलेंद्रियः ॥ भवेत्पित्तोत्त्वणस्यासौ पांडुरोगादृतेऽपि च ॥ उपेक्षया च शोफाद्या सा कृच्छ्रा कुंभकामला ॥ हरितस्यावपीत-

त्वं पांडुरोगे यदा भवेत् ॥ वातपित्ताद्धमस्तृष्णा स्त्रीष्वहर्षो मृदुर्ज्वरः
 ॥ तं द्रा बलानलभ्रंशो लोढरं तं हलीमकं ॥ अलसश्चेति शंसन्ति तेषां
 पूर्वमुपद्रवाः ॥ शोफप्रधानाः कथिताः सङ्घातो निगद्यते ॥ पित्तर-
 क्तकफान् वायुर्दुष्टे दुष्टान् बहिसिराः ॥ नीत्वा रुद्धगतिस्तैर्हि
 कुर्यात्स्वङ्मांससंश्रयं ॥ उत्सेधं संहतं शोफं तमाहुर्निचयादतः ॥ सर्वं
 हेतुविशेषैस्तु रूपभेदान्नवात्मकं ॥ दोषैः पृथक् द्वयैः सर्वैरभिघाताद्दि-
 षादपि ॥ द्विधा वा निजमागतं सर्वाङ्गैकाङ्गजं च तं ॥ पृथून्नतग्र-
 थितताविशेषैश्च त्रिधा विदुः ॥ सामान्यहेतुः शोफानां दोषजानां विशे-
 पतः ॥ व्याधिकर्मोपवासादिक्षीणस्य भजतो द्रुतं ॥ अतिमात्रमथान्यस्य
 गुर्वम्भस्निग्धशीतलं ॥ लवणक्षारतीक्ष्णोष्णशाकांनुस्वमजागरां मृद्वा-
 म्यमांसवल्लूरमजीर्णश्रममैथुनं ॥ पदातेर्मार्गगमनं यानेन क्षोभिणाऽपि
 वा ॥ श्वात्तकासातिसारार्शोजठरमदरज्वराः ॥ विसूच्यलसकच्छर्दि-
 गर्भवीसर्पपाण्डवः ॥ अन्ये च मिथ्योपक्रांतास्तैर्दोषा वक्षसि स्थिताः ॥
 ऊर्ध्वं शोफमधो वस्तौ मध्ये कुर्वति मध्यगाः ॥ सर्वाङ्गाः सर्वगतं प्र-
 त्यङ्गेषु तदाश्रयाः ॥ तत्पूर्वरूपं दवधुः सिरायामोऽङ्गगौरवं ॥ वाताच्छो-
 फश्च लो रुक्षः खररोमाऽरुणासितः ॥ संकोचस्पंदहर्षातितोदभेदमसु-
 सिमान् ॥ क्षिप्तोत्थानशमः शीघ्रमुन्नमेत्पीडितस्तनुः ॥ क्षिग्धोष्णम-
 र्दनैः शाम्पेद्रात्रावल्पो दिवा महान् ॥ त्वक्च सर्पपलिसेव तस्मिंश्चि-
 मिचिमायते ॥ पीतरक्तासिताभासः पित्तादाताग्ररोमवान् ॥ शीघ्रानु-
 सारप्रशमो मध्ये प्राक् जायते तनुः ॥ सत्तृड्ढाहज्वरस्वेददवक्लेदमद-
 श्रमः ॥ शीताभिलापी विद्वेदी गंधी स्पर्शासहो मृदुः ॥ कंठूमान् पां-
 दुरोमत्वकठिनः शीतलो गुरुः ॥ स्निग्धः श्लक्ष्णः स्थिरः स्त्यानो नि-
 द्राछर्द्यग्निसादरुन् ॥ आक्रांतो नोन्नमेत्लच्छशमजन्मा निशाबलः ॥
 सवेन्नासृक्चिरात्पिच्छां कुशशखादिविक्षतः ॥ स्पर्शोष्णकांक्षी च क-
 फाद्यथास्वं द्वंद्वजाख्यः ॥ संकराद्धेतुलिङ्गानां निचयान्निचयात्मकः ॥

अभिघातेन शस्त्रादिछेदभेदक्षतादिभिः ॥ हिमानिलोदध्यनिलैर्महात-
 कपिकच्छुजैः ॥ रसैः शूकैश्च संस्पर्शाच्छुययुः स्याद्विसर्पवान् ॥ भृशोष्मा
 लोहिताभासः प्रायशः पित्तलक्षणः ॥ विपजः सविषप्राणिपरिसर्पण-
 मूर्त्रणात् ॥ दंष्ट्रादंतनखापातादविषप्राणिनामपि ॥ विष्णुमूत्रशुक्रोपह-
 तमलवद्वस्त्रसंकरात् ॥ विषवृक्षानिलस्पर्शाद्रयोगावचूर्णनात् ॥ मृदु-
 श्वलोऽवलंबी च शीघ्रो दाहरुजाकरः ॥ नवोऽनुपद्रवः शोफः साध्यो
 ऽसाध्यः पुरेस्तिः ॥ स्याद्विसर्पोऽभिघातनिर्दोषैर्दृष्यैश्च शोफवत् ॥ अधि-
 घ्नानं च तं प्राहुर्बाह्यांतरुभयाश्रयान् ॥ यथोत्तरं च दुःसाध्यास्तत्र
 दोषा यथायथं ॥ प्रकोपनैः प्रकुपिता विरोपेण विदाहिभिः देहे शीघ्रं-
 विसर्पति तैऽतरंत-स्थिता बहिः ॥ बहिस्था हितये द्विस्था विद्यान्तत्रां-
 तराश्रयं ॥ मर्मोपतापात्संमोहादयनानां विषद्वनात् तृष्णातियोगा-
 द्द्वेगानां विषमं च प्रवर्तनात् ॥ आशु चाग्निबलभ्रंशादतो बाह्यं विष-
 र्यपात् ॥ तत्र बातात्परीसर्पो बालज्वरसमव्ययः ॥ शोफस्फुरणनिस्तो-
 दभेदायामार्तिहर्षवान् ॥ पित्ताद्भुतगतिः पित्तज्वरलिङ्गोऽतिलोहितः ॥
 कफात्कंडूपुतः स्निग्धः कफज्वरसमानरुक् ॥ स्वदोपलिङ्गैश्चीयते सर्वै-
 स्फोटैरुपेक्षिताः ॥ ते पक्वभिन्नाः स्वं स्वं च विधत्ते वणलक्षणं ॥ वा-
 तैःपित्ताज्ज्वरच्छर्दिमूर्च्छाऽतीसारतृद्भ्रमैः ॥ अस्थिभेदाभिसदनतम-
 कारोचकैर्युतः ॥ करोति सर्वभगं च दीप्तांगारावकीर्णवत् ॥ यं यं देशं
 विसर्पश्च विसर्पति भवेत्स सः ॥ शांतांगारासितो नीलो रक्तो वाऽऽशु च
 चीयते ॥ अग्निदग्धद्व स्फोटैः शीघ्रगत्वाद्भुतं च सः ॥ मर्मानुसारी धीत-
 र्पः स्याद्वातोऽतिबलस्ततः ॥ व्यथेदंगं हरेत्संज्ञां निद्रां च श्वासमीर-
 येत् ॥ हिष्मां च स गतोऽवस्थामीदृशीं लभते न ना ॥ कचिच्छर्मारति-
 ग्रस्तो भूमिशय्यासनादिषु ॥ चेष्टमानस्ततः छिद्यो मनोदेहश्चमोद्भ-
 वां ॥ दुष्प्रबोधोऽश्रुते निद्रां सोऽग्निवीसर्पउच्यते ॥ कफेन रुद्धः पक्व
 गो भित्त्वा तं बद्ध्वा कफं ॥ रक्तं वा वृद्धरक्तस्य त्वक्सिराम्बावमां-

सर्गं ॥ दूषयित्वा च दीर्घाणुवृत्तस्थूलवरात्मनां ॥ ग्रंथीनां
 कुरुते मालां रक्तानां तीव्ररुग्ज्वरा ॥ श्वासकासातिसारास्य
 शोषहिध्मावमिश्रमैः ॥ मोहवैवर्ण्यमूर्च्छांगसंगाग्निसदनैर्युतां ॥ इ-
 त्ययं ग्रंथिवीसर्पः कफमारुतकोपजः ॥ कफपित्ताज्ज्वरस्तंभो तं-
 द्रानिद्राशिरोरुजः ॥ अंगावसादविक्षेपप्रलापारोचकभ्रमाः ॥ मूर्च्छा-
 ऽग्निहानिर्मेदोऽस्त्रां पिपासैन्द्रियगौरवं ॥ आमोषवेशनं लेपः स्नोतसां
 स च सर्पति ॥ प्रायेणामाशये गृण्हन्नेकदेशं नचानिरुक् ॥ पिढकै-
 र्वकीर्णोऽतिपीतलोहितपांडुरैः ॥ मेचकामोऽसितः क्लिग्धो मलिनः
 शोफवान् गुरुः ॥ गंभीरपाकः प्राज्योष्मा स्पृष्टः क्लिन्नोऽवदीर्यते ॥
 पंकवच्छीर्णमांसश्च स्पृष्टस्त्रायुसिरागणः ॥ शवगंधिश्च वीसर्प कर्द-
 माख्यमुशंति तं ॥ सर्वजो लक्षणैः सर्वैः सर्वधात्वभिसर्पणः ॥ बाह्य-
 हेतोः क्षतात्कुट्टः सरक्तं पित्तमीरयन् ॥ विसर्पं मारुतः कुर्यात्कुलत्थ-
 संह्रैश्चितं ॥ स्फोटैः शोफज्वररुजादाहादयं श्यावलोहितं ॥ पृथग्दो-
 पैस्त्रयैः साध्या हृद्गजाश्चानुपद्रवाः ॥ असाध्यौ क्षतसर्वोत्थौ सर्वे चा-
 क्रांतमर्मकाः ॥ शीर्णस्त्रायुसिरामांसाः प्रक्लिन्नाः शवगंधयः ॥ इति
 पांडुकामलाशोफविसर्पनिदानं नाम त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

अथातः कुष्ठकृमिनिदानं व्याख्यास्यामः ॥ मिथ्याहारविहारेण
 विशेषेण विरोधिना ॥ साधुनिदावधान्यस्वहरणाद्यैश्च सेवितैः ॥ पाप्म-
 निः कर्मभिः सद्यः प्राक्तनैः प्रेरिता मलाः ॥ सिराः प्रपद्य तिर्यग्गा-
 स्त्वग्लंसीकासूगामिपं ॥ दूषयंति श्लथीकृत्य निश्चरंतस्ततो बहिः ॥ त्वचः
 कुर्वति वैवर्ण्यं दुष्टाः कुष्ठमुशंति तत् ॥ कालेनोपेक्षितं यस्मात्सर्वं
 कुण्ठाति तद्वपुः ॥ प्रपद्य धातून् व्याप्यातः सर्वान्संक्लेद्य चावहेत् ॥
 सस्वेदंक्लेदसंकोथान्कृमीन्सूक्ष्मान्सुदारुणान् ॥ लोमत्वक्स्त्रायुधम-
 नीस्तरुणास्थीनि यैः क्रमात् ॥ भक्षयेच्छुब्रमस्माच्च कुष्ठबाह्यमुदा-
 हृतं ॥ कुष्ठानि सप्तधा दोषैः पृथग्द्वैः समागतैः ॥ सर्वेष्वपि त्रिदोषेषु

व्यपदेशोऽधिकत्वतः ॥ वातेन कुष्ठं कापालं पित्तादौदुंबरं कफात् ॥
 मंडलाख्यं विचर्ची च कक्षाख्यं वातपित्तजं ॥ चर्मैककुष्ठकिटिभ-
 सिध्माठसविपादिकाः ॥ वातश्लेष्मोद्भवाः श्लेष्मपित्ताद्द्रुशतारूपी ॥
 पुंडरीकं सविस्फोटं पामा चर्मदलं तथा ॥ सर्वैः स्यात्काकणं पूर्वं
 त्रिकं दद्रुसकाकणं ॥ पुंडरीकसंजिह्वे च महाकुष्ठानि सप्त तु ॥ अति-
 श्लक्ष्णखरस्पर्शस्वेदास्वेदविवर्णताः ॥ दाहः कंडूस्त्वचि स्वापस्तोदः
 कोठोन्नतिभ्रमः ॥ व्रणानामधिकं शूलं शीघ्रोत्पत्तिश्चिरस्थितिः ॥
 रुढानामपि रूक्षत्वं निमित्तेऽल्पेऽपि कोपनं ॥ रोमहर्षोऽसृजः काण्ण्यं
 कुष्ठलक्षणमग्रजं ॥ रुष्णारुणकपालासं रूक्षं सुप्तं खरं तनु ॥ वि-
 स्तृतासमपर्यंतं हृषितैर्लोभमिश्रितं ॥ तोदाढ्यमल्पकंडूकं कापालं
 शीघ्रसर्पि च ॥ पकोदुंबरताम्रत्वकरोमगौरसिराचितं ॥ बहलं बहल-
 क्लेदरक्तं दाहरुजाधिकं ॥ आशूथानावदरणरुमि विद्यादुदुंबरं ॥
 स्थिरं स्त्यानं गुरु क्षिग्धं श्वेतरक्तमनाशुगं ॥ अन्योन्यसक्तमुत्सर्जं
 बहुकंडूक्षुतिकरुमि ॥ श्लक्ष्णपीतामपर्यंतं मंडलं परिमंडलं ॥ सकंडूपि-
 ङ्गिका श्यावा लसीकाढ्या विचर्चिका ॥ परुषं तनु रक्तांतमंतः श्यावं
 समुन्नतं ॥ सतोददाहरुक्क्लेदं कर्करौः पिडकैश्चितं ॥ क्षतजिह्वाह-
 ति प्रोक्तमृक्षजिह्वं बहुरुमि ॥ हस्तिचर्मखरस्पर्शं चर्मैकाख्यं महाश्र-
 यं ॥ अस्वेदं मत्स्यशकलसन्निभं किटिभं पुनः ॥ सूक्ष्मं किणखर-
 स्पर्शं कंडूमत्परुषासितं ॥ सिध्मं रूक्षं बहिः क्षिग्धमंतर्घृष्टं रजः कि-
 रेत् ॥ श्लक्ष्णस्पर्शं तनुश्वेतताम्रं दौग्धिकपुष्पवत् ॥ प्रायेण चोर्ध्व-
 कापे स्याद्दंडैः कंडूयुतैश्चितं ॥ रक्तैरलसकं पाणिपाददार्यो विपादिका ॥
 तीव्रात्यो मंदकंडूश्च सरागपिङ्गिकाचिताः ॥ दीर्घप्रताना दूर्वावदतसी-
 कुसुमच्छविः ॥ उत्सन्नमंडला दद्रूः कंडूमत्पनुपंगिणी ॥ स्थूलमूलं
 सदाहार्तिरक्तश्यावं बहुवर्णं ॥ शतारुः क्लेदजं त्वाद्वयं प्रायशः पर्वजन्मवा ॥

रक्तांतमंतरा पांडुकंदूदाहरुजान्वितं ॥ सोत्सेधमाचितं रक्तेः पद्मपत्रमि-
 बांशुभिः ॥ धनभूरलसीकासृक्प्रायमाशुविभेदि च ॥ पुंडरीकंतनुत्वग्भि-
 श्वितं स्फोटैः सितारुणैः ॥ विस्फोटं पिडिकाः यामा कंदूक्लेदरुजाधिकाः ॥
 सूक्ष्माः श्यावारुणाः बद्धाः प्रायः स्फिक्पाणिकूर्परे ॥ सस्फोटमस्पर्शसंहं
 कंदूरुक्लेददाहवत् ॥ रक्तं दलधर्मदलं काकणं तीव्रदाहरुक् ॥ पूर्वं
 रक्तं च रुग्णं च काकणं तीक्ष्णोपमं ॥ कुष्ठलिङ्गैर्युतं सर्वैर्नैकवर्णं ततो
 भवेत् ॥ दोषसेदोपविहितैरादिशोष्ठिगकर्मभिः ॥ कुष्ठेषु दोषोल्बणतां
 सर्वदोषोल्बणं त्यजेत् ॥ रिष्टोक्तं यच्च यच्चास्थिमज्जगुक्तमाश्रयं ॥
 याप्यं भेदोगतं कृच्छं पित्तद्वंदास्रमांसं ॥ अकृच्छं कफवाताढ्यं
 स्वकस्थमेकमलं च यत् ॥ तत्र त्वचि स्थिते कुष्ठे तोदवैवर्ण्य-
 रक्षताः ॥ स्वेदस्नापश्चयथवः शोणिते पिशिते पुनः ॥ पाणि-
 पादाश्रिताः स्फोटाः क्लेदः संधिषु चाधिकं ॥ कौण्यं गतिस्रयो-
 ऽगानां दलनं स्याच्च भेदसि ॥ नासाभंगोऽस्थिमज्जस्थे नेत्ररागः स्वर-
 क्षयः ॥ क्षते च रुमयः शुके खदारापत्यबाधनं ॥ यथापूर्वं च सर्वाणि
 स्युल्लिङ्गान्यसृगादिषु ॥ कुष्ठैकसंभवं श्वित्रं किलासं दारुणं च तत् ॥
 निर्दिष्टमपरित्नावि त्रिधातूद्भवसंश्रयं ॥ वाताद्रूक्षारुणं पित्तात्ताम्रं-
 कमलपत्रवत् ॥ तदाहं रोमविध्वंसि कफाच्छ्लेत् घनं गुरु ॥ सकंदु च
 क्रमाद्रक्तमांसभेदः सु चादिशेत् ॥ वर्णैर्नैवेदगुमयं कृच्छं तच्चोत्तरोत्त-
 रं ॥ अशुक्लरोमाबहलमसंसृष्टं मिथो नवं ॥ अनपिदग्धजं साध्यं
 श्वित्रं वर्ज्यमतोऽन्यथा ॥ गुह्यपाणितलोष्ठेषु जातमप्यचिरंतनं ॥
 वर्जनीयं विशेषेण किलासं सिद्धिमिच्छता ॥ स्पर्शैकाहारशय्या-
 दिसेवनात्प्रापशो गदाः ॥ सर्वे संचारिणो नेत्रत्वग्बिकारा विशे-
 पतः ॥ रुमयस्तु द्विधा प्रोक्ता बाह्याभ्यंतरभेदतः ॥ बहिर्मल-
 कफासृग्विद्वज्जन्मभेदाद्यतुर्विधाः ॥ नामतो विंशतिविधा बाह्यास्त-
 त्र मलोद्भवाः ॥ तिलप्रमाणसंस्थानवर्णाः केशांबराश्रयाः ॥ व-

हुपादाश्च सूक्ष्माश्च पूकालिक्षाश्च नामतः ॥ द्विधा ते कोठपिड-
 काकंदूगंडान्प्रकुर्वते ॥ कुष्ठैकहेतवोऽतर्जाः श्लेष्मजास्तेषु चाधिकं ॥
 मधुरान्नगुडक्षीरदधिसुक्तनवौदनैः ॥ शरुज्जा बहुविधान्यपर्णशाको
 लकादिभिः ॥ कफादामाशये जाता वृद्धाः सर्पति सर्वतः ॥ पृ-
 थुवधनिताः केचित्केचिद्रंहूपदोषमाः ॥ रुढधान्यांकुराकारास्तनु-
 दीर्घास्तथाऽणवः ॥ श्वेतास्ताग्रावसाताश्च नामतः सप्तधा तु ते ॥ अं-
 त्रादा उदरावेष्टा वृद्धयादा महाकुहाः ॥ कुरवो दर्भकुसुमाः सु-
 गंधास्ते च कुर्वते ॥ वृद्धासमास्पृक्षवणमविपाकमरोचकं ॥ मृ-
 च्छाच्छर्दिज्वरानाहकार्ष्यक्षवथुपीनसान् ॥ स्तृवाहिसिरास्थाना र-
 क्तजा जंतवोऽणवः ॥ अपादवृत्तताग्राश्च सौक्ष्म्यात्केचिददर्श-
 नाः ॥ केशादा लोमविध्वंसा लोमहीपा उद्वराः ॥ पद् तेकुष्ठैक-
 कर्माणः सहस्रौसमातरः ॥ पक्वाशये पुरीषोत्था जायन्तेऽधोविसर्पि-
 णः ॥ वृद्धास्ते स्युर्मवेपुश्च ते यदाऽऽमाशयोन्मुखाः ॥ तदोस्योद्गार-
 निःश्वासविह्वंगंधानुविधायिनः ॥ पृथुवृत्ततनुस्थूलाः श्यावपीतमिता-
 सिताः ॥ ते पंच नाम्ना रुमयः ककेरुकमकेरुकाः ॥ सौसुरादाः सलूना
 र्या लेलिहा जनयन्ति च ॥ विद्वेदशूलविघ्नमकार्ष्यपारुष्यपांडुताः ॥
 रोमहर्षाग्रिसदनगुदकंठ्विनिर्गमात् ॥ ॥ इति कुष्ठरुमिनिदानं ना-
 म चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

अथातो वातव्याधिनिदानं व्याख्यास्यामः ॥ सर्वार्थानर्थ-
 करणे विश्वस्यास्यैककारणं ॥ अदुष्टदुष्टः पवनः शरीरस्य विशेषतः ॥
 स विश्वकर्मा विश्वात्मा विश्वरूपः प्रजापतिः ॥ स्रष्टा धाता विभु-
 विष्णुः संहर्ता मृत्युरंतकः ॥ तदुद्यौ प्रपन्नेन यतितज्यमतः सदा ॥
 तस्योक्तं दोषविज्ञाने कर्म प्राक्तनैरुतं ॥ समासाद्यासतो दोषमे
 दीये नाम धाम च ॥ प्रत्येकं पंचधा चारो व्यापारश्चेद् वैद्यं ॥

तस्योच्यते विज्ञागेन सनिदानं सलक्षणं ॥ असंख्यमपि सं-
ख्यायै यदशीत्या पुरेस्तं ॥ धातुक्षयकैर्वायुः कुट्थत्यतिनिपेवि-
तैः ॥ चरन्श्रोतस्सु रक्तेषु शृशं तान्येव पूरयन् ॥ तेभ्योऽन्यदोष-
पूर्णैर्भ्यः प्राप्य वा ऽऽवरणं बली ॥ तत्र पक्वाशये कुट्थः शूलः
नाहान्नकूजनं ॥ मलरोधाश्मवर्ध्वांश्चिकृष्टकटीग्रहं ॥ करोत्यधरका-
ये च तांस्तान्कृच्छ्रानुपद्रवान् ॥ आमाशये तृट्ठमधुश्वासकासवि-
सूचिकाः ॥ कंठोपरोधमुद्गारान् व्याधीनूर्ध्वं च नाभितः ॥ श्रोत्रा-
दिष्विन्द्रियबधं त्वचि स्फुटनरूक्षते ॥ रक्ते तीव्रा रुजः स्वापं, तापं
रागं विवर्णतां ॥ अरूढप्यन्नस्य विष्टंममरुचिं कृशतां भ्रमं ॥ मां-
समेदोगतो ग्रंथीस्तोदाढ्यान्कर्कशान् भ्रमं ॥ गुर्वगं चातिरुक्स्तंभं
मुष्टिदंढहतोपमं ॥ अस्थिस्थः सक्थिसंध्यस्थिशूलं तीव्रं बलक्षयं ॥
मज्जस्थोऽस्थिषु सौपिर्यमस्त्वमं स्तब्धतां रुजं ॥ शुक्रस्य शीघ्रमुत्सर्गं
संगं विकृतिमेव वा ॥ तद्वर्द्धमस्य शुक्रस्थः सिरास्वाध्मानरिक्तते ॥
तत्स्थः स्नावस्थितः कुर्याद्दृग्धस्यायामकुञ्जताः ॥ वातपूर्णदृतिस्पर्शं
शोकं संधिगतोऽनिलः ॥ प्रसारणाकुंचनयोः प्रवृत्तिं च सवेदनां ॥
सर्वांगसंश्रयस्तोदमेदस्फुरणमंजनं ॥ स्तंभनाक्षेपणत्वापसंध्याकुंचन-
कंपनं ॥ यदा तु धमनीः सर्वाः कुट्थोऽभ्येति मुहुर्मुहुः ॥ तदांगमाक्षि-
पत्येपे व्याधिराक्षेपकः स्मृतः ॥ अधःप्रतिहतो वायुर्वज्रत्यूर्ध्वं ह-
दाश्रिताः ॥ नाडीः प्रविश्य हृदयं शिरःशंखौ च पीडयन् ॥ आ-
क्षिपेत्परितो गात्रं धनुर्वचास्य नामयेत् ॥ कृच्छ्रादुच्छ्वसिति स्त-
ब्धस्तमीलितदृक्कतः ॥ कपोतइव कूजेच निःसंज्ञः सोऽपतंत्रकः ॥
स एव चापतानाख्यो मुक्ते तु मरुता हृदि ॥ अश्रुवीत मुहुः स्वा-
स्थ्यं मुहुर्स्वास्थ्यमारुते ॥ गर्भपातसमुत्पन्नः शोणितातिस्रवोत्थि-
तः ॥ अभिपातसमुत्पन्नश्च दुश्चिकित्स्यतमो हि सः ॥ मन्ये संस्तभ्य
वातोऽनरूपेत्य धमनीर्यदा ॥ व्याप्नोति सकलं देहं जज्जुरायम्यते

तदा ॥ अंतर्धनुस्त्रिंशं च वेगैः स्तंभं च नेत्रयोः ॥ करोति जृम्भां
दशनं दशनानां कफोद्गमं ॥ पार्श्वयोर्वेदनां वाक्यहनुपृष्ठकटिग्र-
हं ॥ अंतरायामइत्येष बाह्यायामश्च तद्विधः ॥ देहस्य वहिरायामा-
स्पृष्टतो न्हियते शिरः ॥ उरश्चोत्क्षिप्यते तत्र कंधरा चा-
वमृच्यते ॥ दंतौघास्ये च वैवर्ण्यं प्रस्वेदः स्रस्तगात्रता ॥
बाह्यायामं धनुःकंपं झुवते वेगिनं च तं ॥ व्रणं मर्माश्रितं प्राप्य समी-
रणसमीरणात् ॥ व्याधच्छंति तनुं दोषाः सर्वाभापादमस्तकं ॥ तृ-
प्यतः पांडुगात्रस्य व्रणायामः स वर्जितः ॥ गते वेगे भवेत्स्वास्थ्यं
सर्वेष्वक्षेपकेषु तु ॥ जिह्वातिलेखनाच्छुष्कमक्षणादभिधाततः ॥
कुपितो हनुमूलस्थः संसयित्वा ऽनिलो हनू ॥ करोति विवृतास्य-
त्वमथवा संवृतास्यतां ॥ हनुसंभः स तेन स्यात्कच्छ्राच्चर्वणभापणं
॥ वाग्वाहिनीसिरासंस्थो जिह्वां स्तंभयते ऽनिलः ॥ जिह्वास्तंभः
स तेनाञ्जपानवाक्येष्वनीशता ॥ शिरसा भारहरणादतिहास्यप्रभाप-
णात् ॥ उन्नासवक्त्रक्षवधुरवरकार्मुककर्पणात् ॥ विपमादुपधानाच्च
कठिनानां च चर्वणात् ॥ वायुर्विवृद्धस्तैस्तैश्च वातलैरूर्ध्वमास्थितः
॥ वक्त्रीकरोति वक्त्रार्द्धमुक्तं हसितमीक्षितं ॥ ततोऽस्य कंपते मूर्द्धा
वाक्संगः स्तब्धनेत्रता ॥ दंतचालः स्वरभ्रंशः श्रुतिहानिः क्षवग्रहः ॥
गंधाज्ञानं स्मृतेर्मोहस्वासः सुप्तस्य जायते ॥ निष्ठीवः पार्श्वतो या-
यादेकस्याक्ष्णो निमीलनं ॥ जत्रोरूर्ध्वं रुजास्तीवाः शरीरार्द्ध-
ऽधरेऽपि वा ॥ तमाहुरार्दितं केचिदेकायाममथापरे ॥ रक्तमाश्रित्य
पवनः कुर्यान्मूर्द्धधराः सिराः ॥ रुक्षाः सवेदनाः रुष्णाः सोऽसाध्यः
स्याच्छिराग्रहः ॥ गृहीत्वाऽर्द्धं तनोर्वायुः सिराः स्यादूर्ध्वशोष्य च ॥ प-
क्षमन्यतरं हंति संधिवंधान्विमोक्षयन् ॥ रुक्त्स्नोऽर्द्धकायस्तस्य स्यादक-
र्मण्यो विचेतनः ॥ एकांगरोगं तं केचिदन्ये पक्षवधं विदुः ॥ सर्वांगरोगं

तद्वच्च सर्वकायाश्रये ऽनिलो॥ शुद्धवातहतः पक्षः रुच्छ्रसाध्यतमो मन्
 ॥ रुच्छ्रस्त्वन्येन संसृष्टो विवर्ज्यः क्षयहेतुकः॥ आमवद्वायनः कुर्यात्सं
 स्तभ्यांगं कफान्वितः ॥ असाध्यं हतसर्वहं दंढवदंडकं मरुत् ॥ ७
 समूलस्थितो वायुः सिराः संकोच्य तत्रगाः ॥ बाहुप्रस्पंदितहरं जन
 पत्यवचाटुकं ॥ तलं प्रत्यंगुलीनां या कंडरा बाहुपृष्ठतः ॥ बाहुचेष्ट
 पहरिणी विश्वाची नाम सा स्मृता ॥ वायुः कट्यां स्थितः सक
 कंडरामाक्षिपेद्यदा ॥ तदा खंजो भवेज्जंतुः पंगुः सकभ्रोर्द्वयोरपि
 कंपते गमनारंभे खंजनिव प्रयाति यः ॥ कलाधरखंजं तं विद्यान्
 क्तसंधिप्रबंधनं ॥ शीतोष्णद्रवसंशुष्कगुरुस्निग्धैर्निपेवितैः ॥ जीण
 जीर्णै तथाऽयाससंक्षोभस्वप्नजागैः ॥ तश्श्लेष्ममेदःपवनमाममत्पर्य
 चितं ॥ अभिभूयेतरं दोषमूरुचेत्प्रतिपद्यते ॥ सकप्यस्थीनि प्रपूय
 तः श्लेष्मणा स्तिमितेन तत् ॥ तदा स्तभ्राति तेनोरु स्तब्धौ शीत
 वचेतनौ ॥ परकीयाविव गुरु स्यातामतिभृशव्यर्थौ ॥ ध्यानांगम
 स्तैमित्पतंद्वाच्छर्धरुचिज्वरैः ॥ संपुतौ पादसदनरुच्छ्रोद्धरणसुसिति
 ॥ तमूरुस्तंभमित्याद्वराड्यवातं तथा परे ॥ वातशोणितजः शो
 जानुमध्ये महारुजः ॥ ज्ञेयः क्रोष्टुकशीर्षस्तु स्थूलः क्रोष्टुकशीर्ष
 त् ॥ रुक्पादे विपमे न्यस्ते श्रमाहा जायते यदा ॥ वातेन गुल्फ
 श्रित्य तमाहुर्वातकंटकं ॥ पार्श्वे प्रत्यंगुलीनां या कंडरा मारुता
 ता ॥ सकप्युत्क्षेपं निगूणहाति गृध्रसौ तां प्रचक्षते ॥ विश्वाची
 सी चोक्ता खड्गी तीव्ररुजान्विते ॥ दृष्येते चरणौ यस्य भवेतां
 प्रसृंसवत् ॥ पादहर्षः स विज्ञेयः कफमारुतकोपजः ॥ पाद
 कुरुते दाहं पित्तास्रवसहितोऽनिलः ॥ विशेषतश्चक्रमिते पाददाहं
 मादिशेत् ॥ इति वातव्याधिनिदानं नाम पंचदशोऽध्यायः ॥ १५

१ विश्वाचीचोक्ता बाहुचेष्टापहारिणीत्यादिना धयेन गृध्रसीपाधुनैवाक्ता ते तीव्ररुजान्विते गृहीति भवेत् ॥

अथातो वातशोणितनिदानं व्याख्यास्यामः ॥ विदाह्यन्नं विरु-
द्धं च - तत्तथाऽसृक्प्रदूषणं ॥ भजतां विधिहीनं च स्वमजागरमैथु-
नं ॥ प्रायेण सुकुमाराणामचक्रमणशीलिनां ॥ अग्निघातादग्निद्वेश्व
नृणामसृजि दूषिते ॥ वातलैः शीतलैर्वापुर्द्विद्वः क्रुद्धो विमार्गः ॥
तादृशेनासृजा रुद्धः प्राक् तदेव प्रदूषयेत् ॥ आढ्यरोधं खुर्द्धं वात-
बलासं वातशोणितं ॥ तदाहुर्नाममिस्तच्च पूर्व पादौ प्रधावति ॥
विशेषाद्यानयानाद्यैः प्रलंबौ तस्य लक्षणं ॥ भविष्यतः कुष्ठसमं
तथा सादः श्लथंगता ॥ जानुजंघोरुकट्यंसहस्तपादांगसंधिषु ॥
कंदूस्फुरणनिस्तोदमेदगौरवसुसताः ॥ मूत्वा मूत्वा प्रणश्यंति मुहुरा-
विर्मवंति च ॥ पादयोर्मूलमास्थाय कदाचिद्धस्तयोरपि ॥ आखो-
रिव विपं क्रुद्धं कृत्स्नं देहं विधावति ॥ त्वङ्मासाश्रयमुत्तानं तत्पूर्वं
जायते ततः ॥ कालान्तरेण गंभीरं सर्वान्धानूनमिब्रवत् ॥ कंद्वावि-
संयुतोत्ताने त्वक् ताम्रा शावलोहिता ॥ सायामा भृशदाहोपा गंभी-
रेऽधिकपूर्वरुक् ॥ श्वयथुर्यथितः पाको वायुः संध्यस्थिमज्जसु ॥
छिदन्निव चरत्यंतर्बकीकुर्वंश्च वेगवान् ॥ करोति खंजं पंगुं वा शरी-
रे सर्वतश्चरन् ॥ वातेऽधिकेऽधिकं तत्र शूलस्फुरणतोदनं ॥ शोफस्य
रूक्षरूष्णत्वश्यावतादृद्धिहानयः ॥ धमन्यंगुलिसंधीनां संकोचोऽगग्र-
होऽतिरुक् ॥ शीतद्वेषानुपशायौ स्तंभवेपयुसुप्तयः ॥ रक्ते शोफोऽति-
रुक्तोदस्ताम्रश्चिमिचिमायते ॥ स्निग्धरुक्षैः शर्म नैति कंदूच्छेदसम-
न्वितः ॥ पित्ते विदाहः संमोहः स्वेदो मूर्च्छा मदः सतृद् ॥ स्पर्शा-
क्षमत्वं रुग्णः शोफः पाको भृशोष्मता ॥ कफे स्तैमित्यगुरुना सुप्ति-
स्निग्धत्वशीतताः ॥ कंदूर्मदा च रुग्द्वंद्वसर्वलिङ्गं च संकरे ॥ एकदो-
पानुगं साध्यं नवं याप्यं द्विदोषजं ॥ त्रिदोषजं त्यजेत्सावि सन्ध-
मर्बुदकारि च ॥ रक्तमार्गं निहत्याशु शाखासंधिषु माम्नः ॥ निवे-
श्यान्योन्यमाचार्यं वेदनाभिर्हरत्यमून् ॥ वार्या पंचात्मके प्राणो री-

क्ष्यव्यायामलंघनैः ॥ अत्याहाराभिघाताध्ववेगोदीरणधारणैः ॥ कुपि-
 तश्चक्षुरादीनामुपघातं प्रवर्त्तयेत् ॥ पीनसार्दिततृट्कासश्वासादींश्चाम-
 यान् बहून् ॥ उदानः क्षवथूद्धारच्छार्दिनिद्राविधारणैः ॥ गुरुभारा-
 तिरुदितहासाद्यैर्विकृतो गदान् ॥ कंठरोधमनोभ्रंशच्छर्द्यरोचकपी-
 नसान् ॥ कुर्याच्च गलगंडादींस्तांस्तान्जत्रूर्ध्वसंश्रयान् ॥ व्यानोऽति
 गमनध्यानक्रोडाविषमचेष्टितैः ॥ विरोधिरूक्षभीर्हर्षविपादाद्यैश्च-
 दूषितः ॥ पुंस्त्वोत्साहबलभ्रंशशोफचित्तोल्लवज्वरान् ॥ सर्वगिरोग-
 निस्तोदरोमहर्षागमुसताः ॥ कुष्ठं बीसर्पमन्यांश्च कुर्यात्सर्वगिगान् गदा-
 न् ॥ समानो विषमाजीर्णशीतसंकीर्णभोजनैः ॥ करोत्यकालशयन-
 जागराद्यैश्च दूषितः ॥ शूलगुल्मग्रहण्यादीन् पक्वामांशयजान् ग-
 दान् ॥ अपानो रूक्षगुर्वन्नवेगाघातातिवाहनैः ॥ यानयानासनस्था-
 नचक्रमैश्चातिसेवितैः ॥ कुपितः कुरुते रोगान् रुच्छान् पक्वाशया-
 श्रयान् ॥ मूत्रशुक्रप्रदोषार्शोगुदभ्रंशादिकान् बहून् ॥ सर्वं च मारुतं
 सामं तंद्रास्तैमित्यगौरवैः ॥ स्निग्धत्वारोचकालस्यशैत्यशोफाग्निहानि-
 भिः ॥ कदुरुक्षामिलापेण तद्दिधोपशयेन च ॥ युक्तं विद्यान्निरामं
 तु तंद्रादीनां विपर्ययात् ॥ वायोरावरणं चातो बहुभेदं प्रचक्ष-
 ते ॥ लिङ्गं पित्तावृते दाहस्तृष्णा शूलं भ्रमस्तमः ॥ कदुको-
 ण्णाम्ललण्णैर्विदाहः शीतकामता ॥ शैत्यगौरवशूलानि कट्वाद्यु-
 पशयोऽधिकं ॥ लंघनायासरूक्षोष्णकामता च कफावृते ॥ रक्ता-
 वृते सदाहार्तिस्त्वड्ग्रांसांतरजा भृशं ॥ भवेच्च रागो श्वयथुर्जायं-
 ते मंडलानि च ॥ मांसेन कठिनः शोफो विवर्णः पिडिकास्तथा ॥
 हर्षः पिपीलिकानां च संचारइव जायते ॥ चलः स्निग्धो मृदुः
 शीतः शोफो गात्रेष्वरोचकः ॥ आढ्यवातइति ज्ञेयः सरुच्छ्रो मे-
 दसाऽऽवृते ॥ स्पर्शमस्प्यावृतेऽत्युष्णं पीडनं चाभिनंदति ॥ सू-
 च्येन तुच्यतेऽत्यर्थमंगं सीदति शूल्यते ॥ मज्जावृते विनमनं जृं-

भणं परिवेष्टनं ॥ शूलं च पीडयमानेन पाणिभ्यां लभते सु-
 खं ॥ शुक्राद्यतेऽतिवेगो वा न वा निष्फलताऽपि वा ॥ भुक्ते
 कुक्षौ रुजा जीर्णे शाम्पत्यन्नावृतेऽनिले ॥ मूत्राप्रवृत्तिराध्मानं
 बस्तेर्मूत्राद्यते भवेत् ॥ विट्वावृते विबन्धोऽधः स्वे स्थाने परिक्रंतति ॥
 वज्रत्याशु जरां स्नेहो भुक्ते चानद्यते नरः ॥ शक्तपीडितमन्त्रे-
 न दुःखं शुष्कं चिरात्सृजेत् ॥ सर्वधात्वावृते वायौ श्रोणिर्वक्षणापृष्ठरुक् ॥
 विलोमो मारुतोऽस्वास्थ्यं हृदयं पीडयतेऽपि च ॥ भ्रमो मूर्च्छा रुजा
 दाहः पित्तेन प्राणआद्यते ॥ विदग्धेऽन्त्रे च वमनमुदानेऽपि भ्र-
 मादयः ॥ दाहोऽर्जुर्जाभ्रंशश्च दाहो व्याने तु सर्वगः ॥ क्लमोऽंगचे-
 ष्टाभ्रंशश्च ससंतापः सवेदनः ॥ समानऊष्मोपहृतिरतिस्वेदोऽरतिः स-
 तृद् ॥ दाहश्च स्यादपाने तु मले हारिद्रवर्णता ॥ रुजोऽतिद्वि-
 स्तापश्च योनिमेहनपायुपु ॥ श्लेष्मणात्वाद्यते प्राणे सादस्तंद्रा रुचि-
 र्वमिः ॥ घ्रीवनं क्षवधूद्गारनिःश्वासोच्छ्वाससंग्रहः ॥ उदाने गुरुगात्रत्व-
 मरुचिर्वाक्स्वरग्रहः ॥ बलवर्णप्रणाशश्च व्याने पर्वास्थिवाग्रग्रहः ॥ गु-
 रुतांऽंगेषु सर्वेषु स्वलितं च गतौ भृशं ॥ समानेऽतिहिमांगत्वमस्वेदो-
 मंदवन्हिता ॥ अपाने सकफं मूत्रशक्तः स्यात्प्रवर्तनं ॥ इति
 द्वाविंशतिविधं वायोरावरणं विदुः ॥ प्राणादयस्तथाऽन्योन्यमाह-
 ण्वन्ति यथाक्रमं ॥ सर्वेऽपि विंशतिविधं विद्यादावरणं च तत् ॥
 निःश्वासोच्छ्वाससंरोधः प्रतिश्यायः शिरोग्रहः ॥ हृद्रोगो मुखशोषश्च
 प्राणेनोदानआद्यते ॥ उदानेनाद्यते प्राणे वर्णोजोबलसंसयः ॥ दि-
 शाऽनया च विभजेत्सर्वमावरणं त्रिपक् ॥ स्थानान्यवेक्ष्य वातानां
 दृष्टिं हानिं च कर्मणां ॥ प्राणादीनां च पंचानां मिश्रमावरणं मि-
 थः ॥ पित्तादिभिर्द्वादशभिर्मिश्राणां मिश्रितैश्च तैः ॥ मिश्रैः पि-
 त्तादिभिस्तद्वन्मिश्रणाभिरनेकधा ॥ तारतम्यविकल्पाच्च यात्याद्य

तिरसंख्यतां ॥ तां लक्षयेदवहितो यथास्वं लक्षणोदयात् ॥
 शनैः शनैश्चोपशयाद्गूढामपि मुहुर्मुहुः ॥ विशेषाज्जीवितं प्राणउ-
 दानो बलमुच्यते ॥ स्यात्तयोः पीडनाद्धानिरायुषश्च बलस्य च ॥
 आहतता वायवोऽज्ञाता ज्ञाता वा वत्सरं स्थिताः ॥ प्रयत्नेनापि
 दुःसाध्या मवेयुर्वाऽनुपक्रमाः ॥ विद्रधिप्लीहृद्धद्रोगगुल्माग्निसदना-
 दयः ॥ भवंत्युपद्रवास्तेषामाहतानामुपेक्षणात् ॥ ॥ इति वातशोणि-
 तनिदानं नाम षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥ इति श्रीसिंहगुप्तसूनुश्रीमहा-
 भट्टाचार्यविरचितेऽष्टांगसंग्रहे तृतीयं निदानस्थानं संपूर्णं ॥ ३ ॥ ७ ॥

॥ श्री ॥

अष्टांगसंग्रहे

चिकित्सास्थानम् ४

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ अथातो ज्वरचिकित्सितं व्याख्यास्या-
मः ॥ इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ॥ आमारायस्थो हृत्वाग्निं
सामो मूर्गान्निधापयन् ॥ विदधाति ज्वरं दोषस्तस्मात्कुर्वीत लंघनं
॥ प्राग्रूपेषु ज्वरादौ वा बलं यत्नेन पालयन् ॥ बलाधिष्ठानमारो-
ग्यमारोग्यार्थः क्रियाक्रमः ॥ लंघनैः क्षपिते दोषे दीप्तेऽग्नौ लाघवे
सति ॥ स्वास्थ्यं क्षुतद्रुचिः पक्तिर्बलमोजश्च जायते ॥ तत्रोत्क्लिष्टे
समुत्क्लिष्टे कफप्राये चले मले ॥ सट्टलासप्रसेकान्नद्वेषकासविसूचिके
॥ सद्योभुक्तस्य संजाते ज्वरे सामे विशेषतः ॥ वमनं वमनार्हस्य श-
स्तं कुर्यात्तदन्यथा ॥ श्वासातिसारसंमोहद्वद्रोगविषमज्वरान् ॥ पि-
प्पलीभिर्युतान् गालान्कलिंगैर्मधुकेन वा ॥ पीत्वोष्णतोयेन वमेन्मध्वं-
बु लवणांबु वा ॥ पटोलनिंबककोट्वेत्रपत्रजलानि वा ॥ पेयां मंडं
रसं चक्षोर्मद्यं कल्पोदितानि वा ॥ वमनानि प्रयुंजीत बलकालवि-
भागवित् ॥ कृतेऽकृते वा वमने ज्वरी कुर्याद्विशोषणं ॥ दोषाणां समु-
दीर्णानां पाचनाय शमाय च ॥ आमेन भस्मनेवाग्नौ च्छन्नेऽन्नं न
विपच्यते ॥ तस्मादादोषपचनाज्वरितानुपवासयेत् ॥ तृण्यन्नल्पाल्प-
मुष्णांबु पिबेद्वातकफज्वरे ॥ तत्कफं विलयं नीत्वा तृष्णामाशु निवर्त-
येत् ॥ उदीर्य चाग्निं सोतांसि मृदूकृत्वा विशोधयेत् ॥ लीनपि-
त्तानिलस्वेदशकन्मूत्रानुलोमनं ॥ निद्राजाड्यारुचिहरं प्राणानामव-

१ सोतांसि २ लंघनस्याविशेषोक्तावुपवासं प्रकल्पयेदिति वचनादत्रोपवासो गृह्यते.

लंघनं ॥ विपरीतमतः शीतं दोषसंघातवर्द्धनं ॥ उष्णमेवंगुणत्वेऽपि
 युञ्ज्यान्नैकांतपित्तले ॥ उद्रिक्तपित्ते दध्नुदाहमोहातिसारिणि ॥
 विषमद्योत्थिते ग्रीष्मे सतक्षीणे ऽसृपित्तिनि ॥ घनचंदनशुंठचंबु-
 पर्पटोशीरसाधितं ॥ शीतं तेभ्यो हितं तोयं पाचनं तृट्ज्वरापहं ॥
 ऊष्मा पित्तादृते नास्ति ज्वरो नास्त्यूष्मणा विना ॥ तस्मात्पित्तविरु-
 द्धानि त्यजेत्पित्ताधिकेऽधिकं ॥ स्नानाभ्यंगप्रदेहांश्च परिशेषं च लं-
 घनं ॥ अजीर्णइव शूलघ्नं सामे तीव्ररुजि ज्वरे ॥ न पिबेदौषधं
 तद्वि भूयएवामभावहेत् ॥ आमामिभूतकोष्ठस्य क्षीरं विषमहेरि-
 ष ॥ सोदरदीपनसश्वासे जंघापर्वास्थिशूलिनि ॥ वातश्लेष्मात्मके स्वे-
 दः प्रशस्तः स प्रवर्तयेत् ॥ स्वेदमूत्रशकृद्वातान्कुर्यादमेव पाटवं ॥
 स्नेहोक्तमाचारविधिं सर्वतश्चानुपालयेत् ॥ लंघनं स्वेदनं कालो यवा-
 ग्वस्तिक्तको रसः ॥ मलानां पाचनानि स्फुर्यथावस्थं क्रमेण वा ॥ शु-
 द्धवातक्षयागंतुजोर्णज्वरिषु लंघनं ॥ नेप्यते तेषु हि हितं शमनं यन्न
 कर्शनं ॥ तत्र सामज्वराकृत्या जानीयादविशोपिनं ॥ द्विविधोपक्रम-
 ज्ञानमवेक्षेत च लंघने ॥ युक्तं लंघितलिंगैस्तु तं पेयामिरुपाचरेत् ॥
 यथास्त्वौषधसिद्धाभिर्महपूर्वाभिरादितः ॥ पटहं वा मृदुत्वं वा ज्वरो
 यावठवाप्नुयात् ॥ तस्याग्निर्दीप्यते तामिः समिद्भिरिव पावकः ॥ ता-
 श्च ज्ञेयजसंयोगाल्लघुत्वाच्चाग्निदीपनाः ॥ वातमूत्रपुरीषाणां दोषाणां
 चानुलोमिकाः ॥ स्वेदनाय द्रवोष्णत्वान्मृदुत्वात्तृट्प्रशान्तये ॥ आहारजा-
 बात्प्राणाय सरत्वाल्पाधवाय च ॥ ज्वरघ्ना ज्वरसात्स्पर्शत्वात्तस्मात्पेया-
 मिरादितः ॥ उपक्रमेज्वरान्सर्वानृते मद्यसमुत्थितान् ॥ प्राग्लाजपेयां
 सुजरां सशुंठीधान्यपिप्पली ॥ ससैधवां तथाम्लार्थी तां पिबेत्सहदा-
 हिमां ॥ सृष्टविट्पित्तो वा सशुंठीमाक्षिकां हिमां ॥ वस्तिपार्श्व-
 शिरःशूली व्याघ्रोगोक्षुरसाधितां ॥ पृश्निपर्णीबलावित्वनागरोत्पल-
 धान्यकैः ॥ सिद्धां ज्वरातिसार्थम्लां पेयां दीपनपाचनीं ॥ हस्तेन पं-

घ्नमूलेन हिष्मारुक्श्वासकासवान् ॥ पंचमूलेन महतां कफार्तो यव-
 साधितां ॥ विबद्धवर्चाः स्रग्वां पिप्पल्यामलकैः कृतां ॥ यवागूं सर्पि-
 षा भृष्टां मलदोषानुलोमनीं ॥ चविकापिप्पलीमूलद्राक्षाऽऽमलकना-
 गरैः ॥ क्रोष्ठे विबद्धे सरुजि पिबेत्तु परिकर्तिनि ॥ कोलहंशाम्लकल-
 शीधावनीश्रीफलैः कृतां ॥ अस्वेदनिद्रस्तृष्णार्तः सिताऽऽमलकना-
 गरैः ॥ सिताबदरमृद्धीकासारिवामुस्तचंदनैः ॥ तृष्णाछर्दिपरीदाहज्वर-
 ग्नां क्षौद्रसंयुतां ॥ - कुर्यात्पेयौषधैरेव रसयूपादिकानपि ॥ मद्योद्भवे
 मद्यनित्ये पित्तस्थानगते कफे ॥ ग्रीष्मे तयोर्वाऽधिकयोस्तृद्धिर्दिदी-
 हपीडिते ॥ ऊर्ध्वं प्रवृत्ते रक्ते च पेयां नेच्छन्ति तेषु तु ॥ द्राक्षादाडिम-
 काश्मर्यपथ्यापीलुपल्लवकैः ॥ समधुकैः सबदरैः सक्षौद्रैः ससितोषलैः ॥
 ज्वरघ्नैस्तोयमृदितैरद्भिर्वा लाजतर्पणं ॥ पिबेत्सुमूक्ष्मरजसस्ततो जीर्णं
 तु तर्पणे ॥ यवाग्वां चौदनं क्षुद्रानश्रीयाद्भृष्टतंदुलं ॥ दकलावणिकै-
 र्धूपैरसैर्वा मुद्गलावजैः ॥ इत्ययं पडहो नेयो बलं दोषं च रक्षता ॥
 ततः पकेषु दोषेषु लघनाद्यैः प्रशस्यते ॥ कपायो दोषशोषस्य पाचनः
 शमनोऽथवा ॥ तिक्तः पित्ते विशेषेण प्रयोज्यः कटुकः कफे ॥ पि-
 त्तश्लेष्महरत्वेऽपि कपायः स न शस्यते ॥ नवज्वरे मलस्तंभात्कपा-
 यो विषमज्वरं ॥ कुरुतेऽरुचिद्वृद्धासहिष्माऽऽध्मानादिकानपि ॥ न
 न्यवन्ते न पच्यन्ते कपायस्तंभिता मलाः ॥ तिर्यग्गता विमार्गा वा बद्धं
 ग्रन्थपि च ज्वरं ॥ बद्धामकफवातत्वाच्छूलानाहादिकानपि ॥ सप्ता-
 हाद्रौपथं केचिदादुरन्ये दशाहतः ॥ केचिल्लघ्वन्नशुक्तस्य योज्यमा-
 मोलबणे न तु ॥ तीव्रज्वरपरीतस्य दोषवेगोदयो यतः ॥ दोषेऽथ-
 वाऽतिनिचितं तंद्रास्तैमित्यकारिणि ॥ अपच्यमानं नैषज्यं भूयो
 ज्वलयति ज्वरं ॥ यदा ज्वरो मृदुर्देहो लघुः प्रवलिता मलाः ॥ अ-
 चिरज्वरितस्यापि योजयेद्भेजं तदा ॥ मुस्तया पर्पटं युक्तं शुंठ्या
 द्रुःस्पर्शयाऽपि वा ॥ पात्रयं शीतकपायं वा पाठोशीरं सवालकं ॥

लंघनं ॥ विपरीतमतः शीतं दोषसंघातवर्द्धनं ॥ उष्णमेवंगुणत्वेऽपि
 युज्यान्नैकांतपित्तले ॥ उद्रिक्तपित्ते द्रवथुदाहमोहातिसारिणि ॥
 विषमद्योत्थिते ग्रीष्मे क्षतक्षीणे ऽसृपित्तिनि ॥ घनचंदनशुंठ्यंबु-
 पर्पटोशोरसाधितं ॥ शीतं तेभ्यो हितं तोयं पाचनं तृट्ज्वरापहं ॥
 ऊष्मा पित्तादृते नास्ति ज्वरो नास्त्यूष्मणा विना ॥ तस्मात्पित्तविरु-
 द्धानि त्यजेत्पित्ताधिकेऽधिकं ॥ स्नानाभ्यंगप्रदेहांश्च परिशेषं च लं-
 घनं ॥ अजीर्णैव शूलघ्नं सामे तीव्ररुजि ज्वरे ॥ न पिवेदौषधं
 तद्वि भूयएवाममावहेत् ॥ आमामिभूतकोष्ठस्य क्षीरं विषमहेरि-
 ष ॥ सोदरदपीनसश्वासे जंघापर्वास्थिशूलिनि ॥ वातश्लेष्मात्मके स्वे-
 दः प्रशस्तः स प्रवर्तयेत् ॥ स्वेदमूत्रशकृद्वातान्कुर्पादग्रेष्व पाठवं ॥
 स्नेहोक्तमाचाराविधिं सर्वलभ्यानुपालयेत् ॥ लंघनं स्वेदनं कालो यवा-
 ग्वस्तिक्तको रसः ॥ मलानां पाचनानि स्फुर्ययावस्थं क्रमेण वा ॥ शु-
 द्धवातक्षयागंतुजीर्णज्वरिषु लंघनं ॥ नेप्यते तेषु हि हितं शमनं यन्न
 कर्शनं ॥ तत्र सामज्वराकृत्या जानीयादविशोषिनं ॥ द्विविधोपक्रम-
 हानमवेक्षेत च लंघने ॥ युक्तं लंघितलिंगैस्तु तं पेयामिरूपाचरेत् ॥
 यथास्त्रौषधसिद्धातिर्महपूर्वाभिरादितः ॥ पटहं वा मृदुत्वं वा ज्वरो
 पावटवामुयात् ॥ तस्याग्निर्दीप्यते ताम्निः समिद्धिरिव पावकः ॥ ता-
 श्च भेषजसंपोगाहपुत्वाच्चाग्निदीपनाः ॥ वातमूत्रपुरीषाणां दोषाणां
 धानुलोमिकाः ॥ स्वेदनाय द्रवोष्णत्वान्मृदुत्वात्तृट्प्रशान्तये ॥ आहारमा-
 वात्प्राणाय सरत्वाद्यधवाय च ॥ ज्वरघ्ना ज्वरसात्प्यत्वात्तस्मात्पेया-
 मिरादितः ॥ उपक्रमेज्ज्वरान्सर्वानृते मद्यसमुत्थितान् ॥ प्राग्लाजपेयां
 सुजरं सशुंठीधान्यपिप्पली ॥ ससैधवां तथाम्लार्थी तां पिवेत्सहदा-
 हिमां ॥ सृष्टविह्वद्वृषित्तो वा सशुंठीमाक्षिकां हिमां ॥ चस्तिपार्श्व-
 शिरःशूली व्याघ्रीगोक्षुरसाधिता ॥ पृश्निपर्णीबलाचित्वनागरोत्पल-
 धान्यकैः ॥ सिद्धां ज्वरानिसार्यम्लां पेयां दीपनपाचनीं ॥ हस्तेन पं-

चमूलेन हिध्मारुक्श्वासकासवान् ॥ पंचमूलेन महता कफार्तो यव-
 साधितां ॥ विवद्वर्चाः सयवां पिप्पल्यामलकैः कृतां ॥ यवागूं सर्पि
 पा भृष्टां मलदोषानुलोमनीं ॥ चविकापिप्पलीमूलद्राक्षाऽऽमलकना-
 गरैः ॥ कोष्ठे विवद्वे सरुजि पिबेत्तु परिकर्तिनि ॥ कोलहंशाम्लकल-
 शीधावनीश्रीफलैः कृतां ॥ अस्वेदनिद्रस्तृण्यार्तः सिताऽऽमलकना-
 गरैः ॥ सितावदरमृद्धीकासारिवामुस्तचंदनैः ॥ तृष्णाछर्दिपरीदाहज्वर-
 ग्नीं क्षौद्रसंपुतां ॥ कुर्यात्पेयौषधैरेव रसयूषादिकानपि ॥ मद्योद्भवे
 मद्यनित्ये पित्तस्थानगते कफे ॥ ग्रीष्मे तयोर्वाऽधिकयोस्तृद्वर्दिर्दा-
 हपीडिते ॥ ऊर्ध्वं प्रवृत्ते रक्ते च पेयां नेच्छन्ति तेषु तु ॥ द्राक्षादाडिम-
 काश्मर्यपध्यांपीलुपहूपकैः ॥ समधूकैः सबदरैः सक्षौद्रैः ससितोषलैः ॥
 ज्वरघ्नैस्तोयमृदितैरद्भिर्वा लाजतर्पणं ॥ पिबेत्सुभूक्ष्मरजसस्ततो जीर्णं
 तु तर्पणे ॥ यवाग्वां चौदनं क्षुद्रानश्रीयाद्भृष्टतंदुलं ॥ दकलावणिकै-
 र्धूपैरसैर्वा मुद्गलावजैः ॥ इत्ययं पट्टहो नेयो बलं दोषं च रक्षता ॥
 ततः पक्केषु दोषेषु लघनाद्यैः प्रशस्यते ॥ कपायो दोषशेषस्य पाचनः
 शमनोऽथवा ॥ तिक्तः पित्ते विशेषेण प्रयोज्यः कटुकः कफे ॥ पि-
 त्तश्लेष्महरत्वेऽपि कपायः स न शस्यते ॥ नवज्वरे मलस्तंभात्कपा-
 यो विपमज्वरं ॥ कुरुतेऽरुचिद्वृक्षासहिध्माऽऽध्मानादिकानपि ॥ न
 च्यवन्ते न पच्यन्ते कपायस्तंभिता मलाः ॥ तिर्यग्गता विमार्गा वा वर्द्ध-
 मंत्यपि च ज्वरं ॥ बद्धामकफवातत्वाच्छूलानाहादिकानपि ॥ सप्ता-
 हादौषधं केचिदादुरन्ये दशाहतः ॥ केचिद्वध्वजशुक्तस्य प्रयोज्यमा-
 मोलबणे न तु ॥ तीव्रज्वरपरीतस्य दोषवेगोदयो घतः ॥ दोषेऽथ-
 वाऽतिनिचितं तंद्रास्तैमित्यकारिणि ॥ अपच्यमानं नैपज्यं भूयो
 ज्वलयति ज्वरं ॥ यदा ज्वरो मृदुर्देहो लघुः प्रचलिता मलाः ॥ अ-
 चिरज्वरितस्यापि योजयेद्भेषजं तदा ॥ मुस्तया पर्पटं युक्तं शुंठ्या
 दुःस्पर्शयाऽपि वा ॥ पात्रयं शीतकपायं वा पाठोशीरं सवालकं ॥

पिबेत्तद्वच्च भूनिंबगुडूचीमुस्तनागरं ॥ यथायोगमिमे योज्याः कर्षाया
 दोषपाचनाः ॥ ज्वरारोचकतृष्णाऽऽस्यैरस्यापक्तिनाशनाः ॥ पाठे-
 द्रयवभूनिंबमुस्तपर्पटकामृताः ॥ जयंत्याममतीसारं ज्वरं च समहौ-
 षथाः ॥ दुरालभाऽमृतामुस्तनागरं वातजे ज्वरे ॥ अथवा पिप्पली-
 मूलगुडूचीविश्वमेपजं ॥ कनीयः पंचमूलं वा पित्ते क्षौद्रसमन्विताः
 ॥ कलिंगमुस्तकदुका मुस्तपर्पटकं तथा ॥ सधन्वयासभूनिंबं वत्स-
 काद्यो गणः कफे ॥ अथवा रुपगंगेयीशुंगबेरदुरालभाः ॥ रुग्विबं-
 धानिलश्लेष्मपुक्ते दीपनपाचनं ॥ अभयापिप्पलीमूलशाम्पाककदु-
 कायनं ॥ कलिंगकाः पटोलस्य पत्रं कदुकरोहिणी ॥ पटोलं सारि-
 वा मुस्ता पाठा कदुकरोहिणी ॥ पटोलनिंबत्रिफलामृद्दीकामुस्तवत्स-
 काः ॥ किराततिक्तमृता चंदनं विश्वमेपजं ॥ धात्रीमुस्तामृता
 क्षौद्रमर्द्धश्लोकसमापनाः ॥ पंचैते संततादीनां पंचानां शमना म-
 ताः ॥ पटोलेंद्रयवारिष्ठभद्रमुस्तामृताऽभयाः ॥ सारिवाहितयं पाठा
 आपंती कदुरोहिणी ॥ पटोलारिष्टमृद्दीकाशाम्पाकत्रिफलाविषं ॥
 चंदनोशीरधान्पाद्गुडूचीविश्वमेपजं ॥ देवदारु स्थिरा शुंठी वासा
 धात्री हरीतकी ॥ पंच पंचज्वरान् घ्नन्ति योगा मधुसितोत्कटाः ॥ सगु-
 ङाः सारिवाद्राक्षाशताब्दाकणरेणुकाः ॥ काशमर्यसारिवाद्राक्षान्नायमा-
 णाऽमृतागुढाः ॥ शतपुष्पावचाकुष्ठदेवदारुहरेणुकाः ॥ शर्करामधु-
 संयुक्ताः समांसीमुस्तधान्यकाः ॥ रुष्णापुनर्नवाद्राक्षाशताब्दागुढसा-
 रिवाः ॥ शालिपर्णीवलाद्राक्षासारिवाच्छिन्नसंभवाः ॥ आरुग्वधो बला
 राक्षा काशमर्य मधुकं गुडः ॥ शतावरी छिन्नरुहा स्वरसो वा गुढा
 न्वितः ॥ सरुष्णजीरकसितानागरभ्रामृतारसः ॥ वातज्वरं जयंत्याशु
 केवलो वाऽमृतारसः ॥ भार्द्वासरलगांगेयीदारुकुष्ठैलालुकं ॥ कोष्णं
 घृतगुहोपेतं पिबेद्वा वातजे ज्वरे ॥ पटोलादिगुडूच्यादी सूत्रोक्तौ पित्त
 जे ज्वरे ॥ अंजनादिः सकाशमर्यः सारिवादिः सशर्करः ॥ सिताम-

धुककाश्मर्यशीतोशीरपरूपकं ॥ गुडूचीसारिवारोधं कमलोत्पलश-
 र्कराः ॥ द्राक्षाऽभयातिक्तघनशम्याकफलपर्पटं ॥ श्यामापर्पटदुःस्पर्-
 शातिक्तातिक्तसितावृषाः ॥ शर्करातिक्तकटुकात्रायमाणाविभीतकं ॥
 गुडूच्यामलकैर्युक्तः केवलो वाऽपि पर्पटः ॥ कषायो वा हिमस्तिक्ता-
 द्राक्षामधुकरनिंबजः ॥ पित्तज्वरघ्नी तिक्ता वा श्लक्ष्णपिष्टा सशर्करा ॥
 कफजे ऽतिविषोशीरपटोलमरिचक्षपाः ॥ समूर्वद्रव्यवहोपिकुष्ठनिंबव-
 चागुडाः ॥ सप्तच्छदामृतानिंबस्फूर्जातं माक्षिकान्वितं ॥ निशात्रिकटुकं
 तिक्तानागपुष्पकलिंगकाः ॥ सारिवाऽतिविषाकुष्ठदुःस्पर्शामुस्तगुग्गु-
 लु ॥ परुषं त्रिफला तिक्ता बीजं हृषकजं घनं ॥ नागरत्रिफलामुस्ता-
 मूर्वापाठाः समाक्षिकाः ॥ संसर्गसन्निपातेषु मिश्रानेतान्विकल्पयेत् ॥
 गोकंदकबलादर्भाः ससिता वातपित्तजे ॥ द्राक्षाऽऽमलकभूनिंबाः स-
 गुडूचीशठीगुडाः ॥ त्रायंतीसारिवाद्राक्षाकाश्मर्यच्छिन्नजागुडाः ॥ द्रा-
 क्षामसूरत्रायंतीगुडूचीसारिवावलाः ॥ द्राक्षामधूकमधुकरोधकाश्मर्य-
 सारिवाः ॥ मृस्तामलकन्हीवेरपद्मकैसरपद्मकं ॥ मृणालचंदनोशीरनी-
 लोत्पलपरूपकं ॥ फांदो हिमो वा द्राक्षादिर्जानीकुसुमवासितः ॥ यु-
 क्तो मधुसितालाजैर्जयत्यनिलपित्तजं ॥ ज्वरं मदात्ययं छादं मूर्छां दाहं
 श्रमं भ्रमं ॥ ऊर्ध्वगं रक्तपित्तं च पिपासां कामलामपि ॥ कफवाते
 वचातिक्तापाठाऽऽरग्वधवत्सकाः ॥ पिप्पलीचूर्णयुक्तो वा काथश्छिन्नो
 द्भवोद्भवः ॥ व्याघ्रीशुंठ्यमृताकाथः पिप्पलीचूर्णसंयुतः ॥ वातश्लेष्मज्व-
 रश्वासकासपीनसशूलजित् ॥ पथ्याकुस्तुंवरीमुस्तशुंठीकटूतृणपर्पटं ॥
 सकट्फलवचासाङ्गिदिवाहं मधुर्हृगुमत् ॥ कफवातज्वरघ्नीवकुक्षिहृ-
 त्पार्श्ववेदनाः ॥ कंठामयास्यश्वपथुकासश्वासान्नियच्छति ॥ आर-
 ग्वधादिः सक्षौद्रः कफपित्तज्वरं जयेत् ॥ तथा तिक्तावृषोशीरत्रायंती-
 त्रिफलाऽमृताः ॥ पटोलातिविषानिंबमूर्वाधन्वपवासकाः ॥ हृषपुष्प-
 च्छदरसः शर्करामाक्षिकान्वितः ॥ पित्तश्लेष्मज्वरं हन्ति सामूक्षिपत्तं

सकामलं ॥ अनन्ताविश्वमैपज्यकटुकातोयतोयदाः ॥ ज्वरतृद्भ्रमसं
मोहधूमकाम्लकनाशनाः ॥ सन्निपातज्वरेव्याघ्रीदेवदारुनिशाधनं ॥ प
टोलपत्रनिवत्वक्त्रिफलाकटुकायुतं ॥ मुस्तापर्पटकं पथ्या मृद्वीका
कटुरोहिणी ॥ त्रायंतीकणतन्मूलद्राक्षापथ्यामधूलिकाः ॥ त्रिफलो-
शीरपद्मंथायष्टिमधुबलाघनाः ॥ नागरं पौष्करं मूलं गुडूची कंटकारि-
का ॥ सकासश्वासपाश्वर्तौ वातश्लेष्मोत्तरे ज्वरे ॥ मधूकपुष्पमृद्वीका-
त्रायमाणापहृपकं ॥ सोशीरतिक्तात्रिफलाकाश्मर्यं कल्पयेद्विमं ॥
कपायं तं विबन्काले ज्वरान्सर्वानपोहति ॥ जात्यामलकमुस्तानि त-
द्वद्वन्वयवासकं ॥ बद्धविद् कटुकाद्राक्षात्रायंतीत्रिफलागुडान् ॥ जी-
र्णौषधो ऽन्नं पेयाद्यमाचरेच्छेष्मवान्न तु ॥ पेया कफं वर्द्धयति पंकं
पांसुषु दृष्टिवत् ॥ श्लेष्माभिप्यन्नदेहानामतः प्रागपि योजयेत् ॥ यू-
षान्कुलत्थचणककलायादिरुतान् लघून् ॥ रूक्षांस्तित्तरसोपेतान्द-
द्यान् रुचिकरान् पटून् ॥ रक्ताद्याः शालयो जीर्णाः पष्टिकाश्च ज्वरे
हिताः ॥ श्लेष्मोत्तरे घीतनुपास्तथा वाटीरुता यवाः ॥ ओदनस्तैः सु-
तोद्विस्त्रिः प्रयोक्तव्यो यथायथं ॥ दोषदूष्यादिवलतो ज्वरघ्नकाथसा-
धिनः ॥ मुद्गाद्यैर्लघुभिर्पूर्णाः कुलत्थैश्च ज्वरापहाः ॥ कारवेहककर्को-
ट्यालमूलकपर्पटैः ॥ वार्ताकिर्निषकुसुमपटोलफलपल्लवैः ॥ अत्यंतल-
घुभिर्मसैर्जागलैश्च हिता रसाः ॥ व्याघ्रीपरूपतर्कारीद्राक्षाऽऽमलक
दाडिमैः ॥ संस्कृताः पिप्पलीशुंठीधान्यजीरकसैधवैः ॥ सितामधुभ्यां
प्रायेण संयुता वा कृताकृताः ॥ अनम्लतक्रसिद्धानि रुच्यानि व्यंज-
नानि च ॥ अच्छान्यनलसंपन्नान्यनुपानेऽपि योजयेत् ॥ तानि क-
थिनशीतं च वारि मद्यं च सात्म्यतः ॥ कपायपानपथ्यान्नैर्दशाह इति
लंघिते ॥ सर्पिर्दद्यात्कफे मंदे वातपित्तोत्तरे ज्वरे ॥ पक्केषु दोषेष्वमृतं
तद्विपोषममन्यथा ॥ दशाहे स्यादतीतेऽपि ज्वरोपद्रवद्विहृत् ॥ लं-

घनादिक्रमं तत्र कुर्यादाकफसंक्षयात् ॥ सज्वरं ज्वरमुक्तं वा दिनांते
भोजयेत्तु ॥ श्लेष्मक्षयविरट्क्षोष्मावलवाननलस्तदा ॥ यथोचितेऽ-
थवा काले देशसात्म्यानुरोधतः ॥ प्रागल्पवन्द्भिर्भुजानो न ह्यजीर्णैर्न
पीडयते ॥ इति ज्वरचिकित्सितं नाम प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

अथातो जीर्णज्वरचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ॥ देहधात्वबलत्वेन
ज्वरो जीर्णोऽनुवर्तते ॥ रुक्षं हि तेजो ज्वररुक्तेजसा रुक्षितस्य
च ॥ वमनस्वेदकालांशुकपायलघुभोजनैः ॥ यः स्यादतिबलो धातुः
सहचारी सदागतिः ॥ तस्य संशमनं सर्पिर्दीप्तस्येवांशु वेश्मनः ॥
वातपित्तजितामर्ष्यं संस्कारं चानुरुध्यते ॥ सुतरां तत्त्वतो दद्याद्य-
थास्त्वौषधसाधितं ॥ विपरीतं ज्वरोष्माणं जयेत्पित्तं च शैत्यतः ॥
स्नेहादातं घृतं तुल्ययोगसंस्कारतः कफं ॥ पूर्वं कपायाः सघृताः
सर्वे योज्या यथामलं ॥ त्रिफलापिचुमंदत्वद्मधुकं बृहतीद्वयं ॥
समसूरदलं काथः सघृतो ज्वरकासहा ॥ निदिग्धिकातामलकी-
त्रायमाणाकलिंगकैः ॥ रुष्णांऽऽशुमत्यतिविपाकदुकासेऽप्यचंदनैः ॥ धा-
त्रीबिल्ववनद्राक्षासारिवाग्निश्च साधिनं ॥ हंति सद्यो घृतं जीर्णज्वरं
कासं हलीमकं ॥ अरुचिं विपमं बह्निं यक्ष्माणं च नवोत्थितं ॥ वा-
सागुदूचीत्रिफलान्नायमाणापवासकान् ॥ काथे क्षीरे च विपचेज्ज्वरघ्नं
कल्कितैर्घृतं ॥ पिप्पलीमुस्तमृद्धीकाचंदनोत्पलनागैः ॥ दुरालभाव-
लामुस्तात्रायंतीनिवर्षणान् ॥ पंचमूलं कनीयश्च काथयित्वा घृतं प-
चेत् ॥ सक्षीरं कल्कितैर्द्राक्षामेदाऽऽमलकपुष्करैः ॥ शठीतामलकीयु-
क्तैस्तच्च ज्वरहरं परं ॥ क्षयकासशिरःपार्श्वतट्च्छूलांसाभितापनुत् ॥
कुलत्थकोलत्रिफलादशमूलयवान् पचेत् ॥ द्विपलान्सलिलद्रोणे घृते
पिप्पलाक्षकान् क्षिपेत् ॥ पंचकोलकसप्ताह्वयस्यानिबतुंवरु ॥ शठी-
पुष्करमूलार्कमूलप्रतिविषावचाः ॥ किरातं तिक्तकं मुस्तं कर्कटाख्यां
दुरालभां ॥ नक्तमालमुभे पाठे कदुकाशिघृतेजनीः ॥ सोमबल्कद्विर-

सकामलं ॥ अनन्ताविश्वमैपज्यकटुकातोयतोयदाः ॥ ज्वरतृद्भ्रमसं
मोहधूमकाम्लकनाशनाः ॥ सन्निपातज्वरेव्याघ्रीदेवदारुनिशाधनं ॥ प
टोलपत्रनिंबत्वक्त्रिफलाकटुकायुतं ॥ मुस्तापर्पटकं पथ्या मृद्दीका
कटुरोहिणी ॥ त्रायंतीकणतन्मूलद्राक्षापथ्यामधूलिकाः ॥ त्रिफलो-
शीरपद्मंथायष्टिमधुबलाघनाः ॥ नागरं पौष्करं मूलं गुडूची कंटकारि-
का ॥ सकासश्वासपार्श्वार्तो वातश्लेष्मोत्तरे ज्वरे ॥ मधूकपुष्पमृद्दीका-
त्रायमाणापरूपकं ॥ सोशीरतिक्तात्रिफलाकाश्मर्यं कल्पयेद्धिमं ॥
कपायं तं पिवन्काले ज्वरान्सर्वानपोहति ॥ जात्यामलकमुस्तानि त-
द्वद्वन्वयवासकं ॥ वद्धविट् कटुकाद्राक्षात्रायंतीत्रिफलागुडान् ॥ जी-
र्णौषधोऽन्नं पेयाद्यमाचरेच्छेष्मवान्न तु ॥ पेया कफं वर्द्धयति पंकं
पांसुषु दृष्टिवत् ॥ श्लेष्माभिष्यन्नदेहानामतः प्रागपि योजयेत् ॥ यू-
पान्कुलतथचणककलायादिकृतान् लघून् ॥ रूक्षांस्तित्तरसोपेतान्द-
घान् रुचिकरान् पटून् ॥ रक्ताद्याः शालयो जीर्णाः पष्टिकाश्च ज्वरे
हिताः ॥ श्लेष्मोत्तरे वीतनुपास्तथा वाटीरुता यवाः ॥ ओदनस्तैः सु-
तोद्विष्टिः प्रयोक्तव्यो यथायथं ॥ दोषदूष्यादिवलतो ज्वरघ्नकाथसा-
धितः ॥ मुद्गाधैर्लघुभिर्नूपाः कुलतैश्च ज्वरापहाः ॥ कारवेहककर्को-
टवालमूलकर्पटैः ॥ वार्ताकनिंबकुसुमपटोलफलपल्लवैः ॥ अत्यंतल-
घुभिर्मासैर्जीर्णैश्च हिता रसाः ॥ व्याघ्रीपरूपतर्कारीद्राक्षाऽऽमलक
दाडिमैः ॥ संस्कृताः पिप्पलीशुंठीधान्यजीरकसैंधवैः ॥ सितामधुभ्यां
प्रायेण संयुता वा कृताकृताः ॥ अनम्लतक्रसिद्धानि रुच्यानि व्यंज-
नानि च ॥ अच्छान्यनलसंपन्नान्यनुपानेऽपि योजयेत् ॥ तानि क-
थिनशीतं च वारि मद्यं च सात्स्यतः ॥ कपायपानपथ्यान्नैर्दर्शाह इति
लंघिते ॥ सर्पिर्दद्यात्कफे मंदे वातपित्तोत्तरे ज्वरे ॥ पक्केषु दोषेष्वमृतं
तद्विपोषममन्यथा ॥ दशाहे स्यादतीतेऽपि ज्वरोपद्रवद्विहन् ॥ लं-

घनादिक्रमं तत्र कुर्यादाकफसंक्षयात् ॥ सज्वरं ज्वरमुक्तं वा दिनांते भोजयेत्तु ॥ श्लेष्मस्यविद्वद्भोष्मावलवाननलस्तदा ॥ यथोचितेऽथवा काले देशसात्मानुरोधतः ॥ प्रागल्पबन्धिर्भुजानो न ह्यजीर्णैर्न पीड्यते ॥ इति ज्वरचिकित्सितं नाम प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

अथातो जीर्णज्वरचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ॥ देहधात्वबलत्वेन ज्वरो जीर्णोऽनुवर्तते ॥ रुद्धं हि तेजो ज्वररुत्तेजसा रुक्षितस्य च ॥ वमनस्वेदकालांबुकपापलघुभोजनैः ॥ यः स्यादतिबलो धातुः सहचारी सदागतिः ॥ तस्य संशमनं सर्पिर्दीप्तस्येवांबु धेश्मनः ॥ वातपित्तजितामध्यं संस्कारं चानुरुध्यते ॥ सुतरां तत्त्वतो दद्याद्यथास्वौषधसाधितं ॥ विपरीतं ज्वरोष्माणं जयेत्पित्तं च शैत्यतः ॥ स्नेहादातं घृतं तुल्ययोगसंस्कारतः कफं ॥ पूर्वं कपायाः सघृताः सर्वे योज्या यथामलं ॥ त्रिफलापिचुमंदत्वङ्मधुकं बृहतीद्वयं ॥ समसूरदलं काथः सघृतो ज्वरकासहा ॥ निदिग्धिकातामलकीत्रायमाणाकलिंगकैः ॥ रुष्णांऽशुमत्यतिविपाकदुकासेव्यचंदनैः ॥ धात्रीबिल्वघनद्राक्षासारिवाग्निश्च साधिनं ॥ इति सद्यो घृतं जीर्णज्वरं कासं हलीमकं ॥ अरुचिं विषमं वह्निं यक्ष्माणं च नवोत्थिनं ॥ वासागुहूचीत्रिफलात्रायमाणायवासकान् ॥ काथे क्षीरे च विपचेज्ज्वरघ्नं कल्कितैर्घृतं ॥ पिप्पलीमुस्तमृहीकाचंदनोत्पलनागरैः ॥ दुरालभाबलामुस्तात्रायंतीनिर्वपपटान् ॥ पंचमूलं कनीयश्च काथयित्वा घृतं पचेत् ॥ ससीरं कल्कितैर्द्राक्षामेदाऽऽमलकपुष्करैः ॥ शठीतामलकीयुक्तैस्तच्च ज्वरहरं परं ॥ क्षयकासशिरःपार्श्वट्छूलांसाभितापनुत् ॥ कुलत्थकोलत्रिफलादशमूलयवान् पचेत् ॥ द्विपलान्सलिलद्रोणे घृते पिष्ट्वाऽक्षकान् क्षिपेत् ॥ पंचकोलकससाव्ध्वयस्थानिवर्तुंवरु ॥ शठीपुष्करमूलार्कमूलप्रतिविषावचा ॥ किरातं तिक्तकं मुस्तं कर्कटाख्यां दुरालभां ॥ नक्तमालमुमे पाठे कटुकाशिग्रुतेजनीः ॥ सोमवल्कद्विर-

जनीकंटकीकंटकारिकाः ॥ पटोलाहिं गु गोजिह्वा केंबुकं मदनाज्जटां ॥
 लवणानि पलांशानि क्षारानर्द्धपलान्वितान् ॥ प्रस्थं चाज्यस्य तत्सि-
 द्धं दीपनं कफवातजित् ॥ तृत्थीहृद्यहृणीगुल्मकासश्वासाशंसां हितं ॥
 दीर्घज्वराभिभूतानां ज्वरिणाममृतोपमं ॥ मंजिष्ठाऽनिविषापध्यावचा-
 नागररोहिणीः ॥ देवदारु हरिद्रां च द्रोणेऽपां पालिकान् पचेत् ॥ कायेऽ-
 स्मिन्साधयेत्पिष्टैर्धृतप्रस्थं पिचून्मितैः ॥ शृंगवेरकणाहिं गुहिक्षारपदुप-
 चकैः ॥ तत्कफाहतसर्वौत्थज्वरिणाममृतोपमं ॥ बध्महिध्माऽरुचिश्वा-
 सकासपांडुविकारिणां ॥ गलग्रंथिप्रमेहार्शःप्लीहापस्मारशोफिनां ॥ उदा-
 वर्त्तपरीतानां मंदाग्निरुमिकोष्ठिनां ॥ गुडूच्या रसकल्काभ्यां त्रिफला-
 या वृषस्य च ॥ मृद्दीकाया बलायाश्च सिद्धाः स्नेहा ज्वरच्छिदः ॥ जी-
 र्णं घृते च भुंजीत मृदुमांसरसौदनं ॥ पेलं खलं दोषहरं परं तच्च बलप्रदं ॥
 कफपित्तहरा मुद्गकारवेह्यादिजा रसाः ॥ प्रायेण तस्मान्न हिता जीर्णवा-
 तोत्तरे ज्वरे ॥ शूलोदावर्त्तविष्टं भजनना ज्वरवर्द्धनाः ॥ नशाम्यत्येवमपि
 चेज्वरः कुर्वीत शोधनं ॥ शोधनार्हस्य वमनं प्रागुक्तं तस्य योजयेत् ॥
 आमाशयगते दोषे बलिनः पालयन्बलं ॥ संतर्पणोत्थे वमनं पिप्पली-
 लवणांबुना ॥ शर्करामाक्षिकां मोभिर्दाहृतृष्णोल्बणे ज्वरे ॥ पक्वे तु
 शिथिले दोषे ज्वरे वा विषमयजे ॥ मोदकं त्रिफलाश्यामात्रिवृत्पिप्प-
 लिकेसरैः ॥ ससितामधुभिर्दद्याद्बोयाद्यं वा विरेचनं ॥ द्राक्षाधात्रीरसं
 तद्वत्सद्राक्षां वा हरीतर्की ॥ रसमामलकानां वा घृतभृष्टं ज्वरापहं ॥
 लिह्याद्वात्रिवृतश्रूर्णं रुष्णात्रिफलयोस्तथा ॥ सर्पिर्मधुभ्यां त्रिफलां
 पिबेद्राक्षारसेन वा ॥ आरग्वर्ध वा पयसा मृद्दीकानां रसेन वा ॥ त्रिफ-
 लां त्रायमाणां वा पयसा ज्वरितः पिबेत् ॥ सघृतं त्रिफलाकाथं स-
 र्पिषा वा विना शृतं ॥ पयोनुपानमुष्णं वा मृद्दीकास्वरसं पिबेत् ॥ विरि-
 क्तानां च संसर्गा मंडपूर्वा यथाक्रमं ॥ च्यवमानं ज्वरोत्क्रिष्टमुपेक्षेत

मलं सदा ॥ पक्वोऽपि हि विकुर्वीत दोषः कोष्ठे कृतास्पदः ॥ अति-
 प्रवर्तमानं वा पाचयन्संग्रहं नयेत् ॥ आमसंग्रहणे दोषा दोषोपक्रम-
 ईरिताः ॥ पाययेद्वोषहरणं मोहादामज्वरे तु यः ॥ प्रसुप्तं कृष्णसर्प-
 स करायेण परामृशेत् ॥ ज्वरक्षीणस्य न हितं वमनं न विरेचनं ॥ का-
 मं तु पयसा तस्य निरुहैर्वा हरेन्मलान् ॥ क्षीरोचितस्य प्रक्षीणश्ले-
 ष्मणो दाहवृद्धतः ॥ क्षीरं पित्तानिलार्तस्य पथ्यमप्यतिसारिणः ॥
 तद्वपुर्लघनोत्तमं पुष्टं वनमिवाग्निना ॥ दिव्यांशु जीवयेत्तस्य ज्वरं
 चाशु नियच्छति ॥ संस्कृतं शीतमुष्णं वा तस्माद्धारोष्णमेव वा ॥
 विभज्य काले युंजीत ज्वरिणं हृत्पतोऽन्यथा ॥ पयः सशुंठीखर्जूरमृ-
 द्दीकाशर्करापृतं ॥ शृतशीतं मधुयुतं तृद्दाहज्वरनाशनं ॥ तद्वद्वाक्षा-
 बलायष्टीसारिवाकणचंदनैः ॥ चतुर्गुणेनांभसा वा पिप्पल्या वा शृतं
 पिबेत् ॥ कासाच्छ्वासाच्छिरःशूलात्पार्श्वशूलाच्चिरज्वरात् ॥ मुच्यते
 ज्वरितः पीत्वा पंचमूलीशृतं पयः ॥ शृतमैरंडमूलेन बालविल्वेन वा
 ज्वरात् ॥ धारोष्णं वा पयः पीत्वा विबंधानिलवर्चसः ॥ सक्तपि-
 च्छातिसृतेः सतृद्शूलप्रवाहिकात् ॥ सिद्धं शुंठीबलाव्याघ्रीगोकण्ड-
 कगुडैः पयः ॥ शोफमूत्रशरुद्धातविबंधज्वरकासजित् ॥ वृश्चीविल्व-
 वर्षाभूसाधितं ज्वरशोफनुत् ॥ शिंशिपासारसिद्धं च क्षीरमाशु ज्वराप-
 हं ॥ निरुहस्तु बलं वर्द्धि विज्वरत्वं मुदं रुचिं ॥ दोषे युक्तः करोत्या-
 शु पक्वे पक्वाशयं गते ॥ पित्तं वा कफपित्तं वा पक्वाशयगतं हरेत् ॥ खं-
 सनं त्रीनपि मलान्वस्तिः पक्वाशयाश्रयान् ॥ प्रक्षीणकफपित्तस्य त्रि-
 कपृष्टकटीग्रहे ॥ दीप्ताग्नेर्बद्धशरुतः प्रयुंजीतानुवासनं ॥ पटोलनिंब-
 च्छदनकटुकाचतुरंगुलैः ॥ स्थिराबलागोक्षुरकमदनोशीरवालकैः ॥ प-
 यस्यर्द्धोदके काथं क्षीरशेषं विमिश्रितं ॥ कल्कितैर्मुस्तमदनकृष्णाम-
 धुकवत्सकैः ॥ वस्तिं मधुघृताभ्यां च पीडयेज्ज्वरनाशनं ॥ चतस्रः पाणि

नीर्यधीफलोशीरन्पट्टुमान् ॥ काथयेत्कल्कयेद्यधीशताब्दाफलनीफ-
 लं ॥ मुस्तं च वस्तिः सगुडक्षौद्रसर्पिर्ज्वरापहः ॥ त्रायमाणाऽमृतायधी-
 मदनांशुमतीद्वयैः ॥ सवलाचंदनद्वयैर्जागलैश्चमृगद्विजैः ॥ काथे क्तेक्षिपे-
 त्पिष्टाफलपधीकणाघनं ॥ स सद्यो ज्वरहा वस्तिः साज्यक्षौद्रः ससैध-
 वः ॥ आग्रादीनां त्वचं शंखं चंदनं मधुकोत्पलं ॥ स्वर्णगैरिकमंजिष्ठा-
 मृणालांजनपद्मकं ॥ क्षीरेण कल्कितं वस्तिं शीतं समधुशर्करं ॥ दाह-
 ज्वरहरं दद्यात्सिद्धं तैश्चानुवासनं ॥ जीवन्तीं मदनं मेदां पिप्पलीं मधुकं
 वचां ॥ कृद्धिं रास्त्रां बलां बिल्वं शतपुष्पां शतावरीं ॥ पिष्ट्वा क्षीरं जलं
 सर्पिस्तैलं चैकत्र साधितं ॥ ज्वरेऽनुवासनं दद्याद्यथालेहं यथाबलं ॥
 चंदनागुरुकाश्मर्यपटोलमदनोत्पलैः ॥ पटोलारिष्टमदनगुडूचीमधुकै-
 रपि ॥ ये च सिद्धिपु वक्ष्यन्ते वस्तयो ज्वरनाशनाः ॥ शिरोरुग्गौरव-
 श्लेष्महरमिंद्रियबोधनं ॥ जीर्णज्वरे रुचिकरं दद्यान्नस्यं विरेचनं ॥ स्त्रै-
 द्विकं शून्यशिरसो दाहार्ते पित्तनाशनं ॥ धूमगंडूयकबलान्यथादोषं च
 कल्पयेत् ॥ प्रतिश्वायास्यवैरस्यशिरःकंठामयापहान् ॥ अरुचौ मातु-
 लुंगस्य केसरं साज्यसैधवं ॥ धात्रीद्राक्षासितानां वा कल्कमास्येन धो-
 रयेत् ॥ यथोपशपसंस्पर्शान् शीतोष्णद्रव्यकल्पितान् ॥ अभ्यंगालेपसे-
 कादीन्ज्वरे जीर्णे त्वगाश्रिते ॥ कुर्यादंजनधूपांश्च तथैवागंतुजेऽपि तान् ॥
 दाहे सहस्रधौतेन सर्पिपाऽभ्यंगमाचरेत् ॥ सूत्रोक्तैश्च गणैस्तैस्तैर्मधुरा-
 म्लकपायकैः ॥ दूर्वादिभिर्वा पित्तघ्नैः शोधनादिगणोदितैः ॥ शीतवी-
 र्यैर्हिमस्पर्शैः काथकल्कीकृतैः पचेत् ॥ तैलं सक्षौस्मभ्यंगात्सद्यो दाह-
 ज्वरापहं ॥ चंदनं मधुकं काला द्राक्षा मधुरसानिशा ॥ तत्सिद्धं पूर्वव-
 त्तैलं दाहज्वरहरं परं ॥ शिरोगात्रं च तैरेव नातिपिष्टैः प्रलेपयेत् ॥ त-
 त्काथेन परीपेकमवगाहं च योजयेत् ॥ तथाऽऽरनालसलिलक्षीरशुक्त-
 घृतादिभिः ॥ कपित्थमातुलुंगाम्लविदारीरोधदाडिमैः ॥ बदरीपल्लवो-
 त्थेन केनेनारिष्टकस्य वा ॥ कर्पूरपद्मकोशीरकालीयांचुदचंदनैः ॥ तु-

गप्रियंगुशैवालकमलोत्पलकर्दमैः ॥ वेत्राग्ररोधपुंद्वाहैरारनालेनकल्कि-
 तैः ॥ लेपा व्यस्तैः समस्तैर्वा दाहघ्ना वर्णकारिणः ॥ धात्रीत्वक्पत्रनल-
 दशखव्याघ्रनखोत्पलैः ॥ चंदनोजनमुस्तैश्च सवृक्षाम्लाम्लवेतसैः ॥
 सजीवकैः समधुरैः सपलाशैः सदाढिमैः ॥ बीजपूरसक्षौद्रशुक्तयुक्तैः
 प्रलेपितैः ॥ शिरस्यंगे च तृदृष्टिर्दाहमोहशिरोरुजः ॥ नश्यन्ति गंडाः
 पिडकाः प्रलापश्च ज्वरार्तिजः ॥ गौरामलककल्कश्च साम्लः साज्यश्च
 तद्गुणः ॥ मधुकमधुकोदीच्यनीलोत्पलमधूलिकाः ॥ जयन्ति मधुसर्पि-
 र्भ्यां लोढा दाहज्वरभ्रमान् ॥ कासासृक्पित्तवीसपंश्वासहिष्मावमी-
 रपि ॥ बम्बं च वामपेदाशु शीतेन मधुवारिणा ॥ यो वर्णितः पित्तहरो
 दोषोपक्रमणे क्रमः ॥ तं च शीलयतः शीघ्रं सदाहो नश्यति ज्वरः ॥
 बल्लकी मधुरं गीतं चंद्रिका हर्म्यमस्तकं ॥ हरन्ति दाहं दाराश्च हरिचं-
 दनशीतलाः ॥ दाहं मंदानिलोद्धूताः कुल्याः सलिलमालिनः ॥ चल-
 त्प्रबालांगुलिभिस्तर्जयन्ति महाद्रुमाः ॥ वाचः शिशूनामव्यक्ता घोषि-
 तां मदनातुराः ॥ दाहं निर्मर्त्सयंत्याशु सज्जनानां च सूनृताः ॥ रुचिमे-
 दानुरोधेन नानाशक्तिसमन्वितः ॥ दाहशीतज्वरहरः कांतकांतांगसं-
 गमः ॥ दाहशीतव्युपशमे तास्ततोऽपनयेत्पुनः ॥ वीर्योष्णैरुष्णसंस्प-
 शैस्तगरागुरुकुंकुमैः ॥ कुष्ठस्थौणेयशैलेपसरलामरदारुभिः ॥ नखरा-
 स्त्रामुरवचाचंडैलाह्वयचोरकैः ॥ पृथ्वीकाशिगुसुरसाहिंसाध्यामकस-
 र्पयैः ॥ दशमूलामृतैरंडह्वयपत्तुरोहिपैः ॥ तमालपत्रभूतीकसल्लकी
 धान्यदीप्यकैः ॥ मिश्रिमापकुलत्थाग्निप्रकीर्यानाकुलीह्वयैः ॥ अन्यैश्च
 तद्विधैर्द्रव्यैः शीते तैलं ज्वरे पचेत् ॥ कथितैः कल्कितैर्धुक्तैः सुरा-
 सौवीरकादिभिः ॥ तेनाभ्यज्यात्सुखोष्णेन तैः प्रपिष्टैश्च लेपयेत् ॥
 कवोष्णैस्तैः परीपकमवगाहं च कल्पयेत् ॥ केवलैरपि तद्वच्च शुक्तगो
 मूत्रमस्तुभिः ॥ कुंकुमागुरुकस्तूरीनखैलासुरदारुभिः ॥ शैलेयचंडात्व-
 द्मुस्तस्त्राकपिवचामयैः ॥ पृथक्प्रदेहा सर्वैर्वा शीतघ्ना दृढकल्कि-

ताः ॥ यवचूर्णं घृताभ्यक्तं पचेत्क्षीरे चतुर्गुणे ॥ दर्वीप्रलेपनं लेपं ज्वरा-
 र्तस्य प्रयोजयेत् ॥ आरग्वधादिवर्गं च पानाभ्यंजनलेपने ॥ धूपान-
 गुरुजान् यांश्च वक्ष्यते विषमज्वरे ॥ अग्न्यनग्निरुनान्स्वेदान्स्वेदि-
 भोजनभेषजं ॥ संसर्गबलयोगे च वातश्लेष्मनिवर्हणं ॥ गर्भभूवेश्म-
 शयनं कुथकंचलरुहकान् ॥ निर्धूमदोषैरंगारैर्हसंतीश्च हसंतिकाः ॥ म-
 द्यं सत्र्यूपणं तक्रं कुलत्थमीहिकोद्रवान् ॥ भजेत्प्रकंपंस्तद्युक्तान्यच्चा-
 न्यदपि पित्तलं ॥ अजाज्याः सगुडं कल्कं सगुडं वाऽमृतारसं ॥ रसं-
 वार्ताकफलजं पिबेद्वा मधुसंपुतं ॥ मधुकागुरुकौंतीनां कल्को व्याघ्रन-
 खस्य च ॥ मद्येन पीतः सक्षौद्रस्तीव्रशीतज्वरापहः ॥ आनाहे का-
 लवित्कुर्यात्क्रियामलसकोदितां ॥ पिप्पलीपिप्पलीमूल्यवानीचंन्य-
 साधितां ॥ यवागूं पाययेच्चैवमनिलस्यानुलोमनीं ॥ सोपद्रवोऽपि चेदे-
 वं ज्वरः शीतो न शाम्यति ॥ अभ्युदीर्णं ऽनिलकफे स्वस्थाने पित्त-
 धाम्नि वा ॥ तक्रानुपानं त्रपुसं भक्षयित्वाऽनलं भजन् ॥ आस्वेदसं
 भवात्तिष्ठेत्प्राहतस्तद्ददातपं ॥ ततो विमृदितः स्नातो युक्ताशी स्याद्
 ते ज्वरे ॥ शमंतौ पित्तवृद्ध्यैव प्रपद्येते स्वधाम च ॥ निवर्तते ततः शी-
 ग्रं वातश्लेष्मोद्भवो ज्वरः ॥ स्वर्जिकाकुष्ठभंजिष्ठाक्षामूलनिशौप-
 धैः ॥ सतक्रैः साधितं तैलमभ्यंगाद्वाहशीतजित् ॥ वमनैश्च विरेकैश्च
 बस्तिमिश्च यथाक्रमं ॥ ज्वरानुपचरेद्धीमान् कफपित्तानिलोद्भवान्-
 संसृष्टैः सन्निपतितैरेकानेकोल्बणैः समैः ॥ ज्वरान्दोषैः क्रमापेक्षी य-
 थोक्तैरोपधैर्जयेत् ॥ वर्द्धनेनैकदोषस्य क्षपणेनोच्छ्रितस्य वा ॥ कफ-
 स्थानानुपूर्व्या वा सन्निपातज्वरं जयेत् ॥ निद्रानिवारणोपायः सन्या-
 सामिहितो हितः ॥ सन्निपाते विशेषेण दारुणोऽयमुपद्रवः ॥ सन्नि-
 पातज्वरस्यांते कर्णमूले सुदारुणः ॥ शोफः संजायते येन कश्चिदेव
 विमुच्यते ॥ रक्तावसेचनैः शीघ्रं सर्पिः पानैश्च तं जयेत् ॥ प्रदेहैः क-
 फपित्तघ्नैर्वावनैः कवलग्रहैः ॥ शीतोष्णस्निग्धरुक्षाद्यैर्ज्वरो यस्य न

शाम्यति ॥ शाखानुसारी तस्याशु मुंचेद्वाहोः क्रमाच्छिरां ॥ अथमे-
व विधिः कार्यो विषमेऽपि यथायथं ॥ ज्वरे विभज्य वातादीन्य-
श्नानंतरमुच्यते ॥ पटोलकदुकामुस्ताप्राणदामधुकैः कृताः ॥ त्रिच-
तुःपंचशः काथा विषमज्वरनाशनाः ॥ योजयेत्त्रिफलां पथ्यां गुडू-
चीं पिप्पलीं पृथक् ॥ तैस्तैर्विधानैः सगुडं भक्ष्यतकमथापि वा ॥ लं-
घनं बृंहणं वापि ज्वरागमनवासरे ॥ प्रातः सतैलं लघुनं प्राग्भक्तं वा
तथा घृतं ॥ जीर्णतद्दधि पयस्तकं सर्पिश्च पट्टपलं ॥ कल्याणकं
पंचगव्यं तिक्तारव्यं वृषसाधितं ॥ पंचगव्यस्य महतो विधिना पंच-
माह्वयं ॥ पंचाजं चतुरौष्टं च सिद्धं सिद्धघृतं तथा ॥ कदुरोहिणि
मंजिष्ठापृथुग्रंथिकचित्रकैः ॥ पाठास्त्रगुसादिनिशैः पंचगव्यस्य पंचसु-
॥ प्रस्थेषु संपुनैः तेन्यं विषमज्वरजित्परं ॥ वाक्स्वरस्मृतिमेधाग्निब-
लारोग्यविबन्धकत् ॥ कोलाग्रिमंथत्रिफलाकाथे दग्धा घृतं पचेत् ॥ ति-
ल्वकावापमेतच्च विषमज्वरनाशनं ॥ गुडक्षीरघृतक्षौद्रसितारुण्याः ख-
जाहताः ॥ विषमज्वरहृद्रोगक्षतकासक्षयापहाः ॥ मुरां तीक्ष्णं च य-
न्मद्यं शिखितित्तिरिदक्षजं ॥ मांसं मेघोष्णवीर्यं च सहान्नेन प्रका-
मतः ॥ सेवित्वा तदहः स्वप्यादथवा पुनरुल्लिखेत् ॥ सर्पिषो महती-
मात्रां पीत्वा प्रच्छर्दयेत्पुनः ॥ नीलिनीमजगंधां च त्रिवृतां कदुरोहि-
णीं ॥ पिबेज्ज्वरस्यागमने स्नेहस्वेदोपपादितः ॥ आस्थापनं वा तदह-
र्दद्यात्स्त्रिन्नस्य यापनं ॥ पयसा वृषदंशस्य शकृद्वा तदहः पिबेत् ॥
मस्तुना वा वृषशकृत्सुरया वा ससैधवं ॥ मनोव्हा सैधवं रुण्या तैलेन
नयनांजनं ॥ योज्या हिंगुसमा व्याघ्री वसा नस्ये ससैधवा ॥ पुराण-
सर्पिः सिंहस्य वसा तद्वत्ससैधवा ॥ पलंकपा निंबपत्रं वचा कुष्ठं हरी-
तकी ॥ सर्पपाः सयवाः सर्पिर्धूमो विद्धा बिडालजा ॥ पुरध्यामवचास

र्जनिर्वाकागुरुदारुभिः ॥ धूमो ज्वरेषु सर्वेषु प्रयोक्तव्योऽपराजितः ॥ स
 हृदेवावचामद्रानाकुलीभिः प्रयोजयेत् ॥ धूपनोद्वर्तनालेपान्तर्वज्वरनि
 बर्हणान् ॥ धूपनस्यांजनोत्रासा ये चोक्ताश्चित्तवैरुते ॥ दैवाश्रयं च भै
 पज्यं ज्वरान्तर्वानपोहति ॥ विशेषाद्विषमन्प्रायस्ते ह्यागंतवनुबंधजाः
 ॥ यथास्वं च सिरां विध्येदशांतौ विषमज्वरे ॥ रससंस्थे तु सर्वस्मि-
 न्कुर्याद्दमनलंघने ॥ सेकसंशमनालेपरक्तमोक्षानसृक्स्थिते ॥ तीक्ष्णा-
 न् विरेकान्मांसस्थे मेदोघ्नं मेदसि स्थिते ॥ अस्थिस्थे वातशमनमभ्यं-
 गस्वेदमर्दनं ॥ ज्वरे वातार्तिशमनं विशेषाद्द्विस्तिकर्मच ॥ केवलानिल-
 वीतर्पविस्फोटाभिहतज्वरे ॥ सर्पिः पानं हिमालेपसेकमांसरसाशनं ॥
 कृप्याद्यथास्वमुक्तं च रक्तमोक्षादिसाधनं ॥ ग्रहोत्थे भूतविद्योक्तं बलि
 मंत्रादिसाधनं ॥ औषधीगंधजे पित्तविधानैर्विषजिह्वे ॥ इष्टैर्यैर्मनो
 ह्यैश्च यथादोषशमेन च ॥ हिताहितविवेकैश्च ज्वरं क्रोधादिजं ज-
 येत् ॥ क्रोधजो याति कामेन शान्तिं क्रोधेन कामजः ॥ अयशोकोद्भवौ
 ताभ्यां प्रीशोकाभ्यां नयेतरौ ॥ शापार्थवर्णमंत्रोत्थे विधिर्देवव्यपाश्र-
 यः ॥ ते ज्वराः केवलाः पूर्वं व्याप्यन्तेऽनंतरं मलैः ॥ तस्मादोपानुसारे-
 ण तेष्वाहारादि कल्पयेत् ॥ न हि ज्वरोऽनुवघ्नाति मारुताद्यैर्विना कृ-
 तः ॥ कथास्त्रिवर्गसंयुक्ता रुद्धनिद्रादिविनोदिनीः ॥ शस्ता विचित्राः
 शृणुयान्न प्रेतव्याधिताश्रयाः ॥ ज्वरकालस्मृतिं चास्य हारिभिर्विष-
 यैर्हरेत् ॥ त्यजेदावललामास्र व्यायामस्नानमैशुनं ॥ गुर्वसात्स्यविदा-
 ह्यन्नं यच्चान्यज्ज्वरकारणं ॥ न विज्वरोऽपि सहसा सर्वांश्चीनो भवेत्त-
 थां ॥ निवृत्तो हि ज्वरः शीघ्रं व्यापादयति दुर्बलं ॥ सद्यः प्राणहरो य-
 स्मात्तस्मात्तस्य विशेषतः ॥ तस्यां तस्यामवस्थायां कुर्यात्तत्तद्विष-
 ग्जितं ॥ मनोऽमिरामा विषया वचनं ल्हादिर्दक्षिणं ॥ करुणार्द्रमनः

१ अथ मज्जस्यशुक्रस्थयोरसाभ्यवातत्र चिकित्सा नोक्ता २ सवान्नो नस्तु सर्वां
 नभोजीत्यमरः

शुद्धं सर्वज्वरनिपूदनं ॥ मातरं पितरं देवान्वैद्यान्विप्रान् हरं हरिं ॥
 पूजयेच्छीलयेहानदमसत्पदयार्जवान् ॥ धारयेच्च शुचिर्मूर्धा मणि-
 रत्नमहौषधीः ॥ आर्यावलोकितं चार्या शबरीमपराजितां ॥ प्रणमे-
 दार्यतारां च सर्वज्वरनिवृत्तये ॥ जपं तथागतोष्णोपं सर्वव्याधिचिकि-
 त्सितं ॥ आगंतुदोषसहजैः सर्वरोगैर्विमुच्यते ॥ ॥ इति जीर्णज्वरचि-
 कित्सितं नाम द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

अथातो रक्तपित्तचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ॥ ऊर्ध्वगं बलिनो
 वेगमेकदोषानुगं नवं ॥ रक्तपित्तं सुखे काले साधयेन्निरुपद्रवं ॥ अधोगं
 धापयेद्रक्तं यच्च दोषद्वयानुगं ॥ शांतं शांतं पुनः कुप्यन्मार्गान्मार्गां
 तरं च यत् ॥ अतिप्रवृत्तं मंदाग्नेस्त्रिदोषं द्विपथं त्यजेत् ॥ ज्ञात्वा नि-
 दानमयनं मलावनुबलौ बलं ॥ देशकालाद्यवस्थां च रक्तपित्ते प्रयो-
 जयेत् ॥ लंघनं बृंहणं चादौ शोधनं शमनं तथा ॥ संतर्पणोत्थं बलिनो-
 बद्धदोषस्य साधयेत् ॥ ऊर्ध्वमार्गं विरेकेण वमनेन त्वधोगतं ॥ श-
 मनैर्बृंहणैश्चान्यलंघ्यबृंह्यानपेक्ष्य च ॥ ऊर्ध्वं प्रवृत्ते शमनौ रसौ ति-
 क्तकपायकौ ॥ उपवासश्च निःशुंठीषडंगोदकपायिनः ॥ अधोगे रक्त-
 पित्ते तु बृंहणो मधुरो रसः ॥ ऊर्ध्वगे तर्पणं योज्यं पेया पूर्वमधोगते ॥
 अशनतो बलिनोऽशुद्धं न धार्यं तद्वि रोगकृत् ॥ धारयेदन्यथा शी-
 तमग्निवच्छीघ्रकारि तत् ॥ त्रिवृत्तात्रिफलाधात्रीत्रायंत्पारग्वधाप्त-
 याः ॥ गवाक्षीक्षुरसक्षीरद्राक्षाक्षौद्रसितोत्कटाः ॥ यथास्वं कल्पवि-
 हिता विरेकार्थं प्रयोजयेत् ॥ त्रिवृच्छ्यामाकपापेण कल्केन च स-
 शर्करं ॥ साधयेद्विषिवेलेहं लिह्यात्पाणितलं ततः ॥ त्रिफलात्रिवृ-
 ताश्यामापिप्पलीशर्करामधु ॥ मोदकः सन्निपातोर्ध्वरक्तपित्तज्वराप-
 हः ॥ त्रिवृत्समसिता तद्वत्पिप्पलीपादसंयुता ॥ वमनं फलसंयुक्तं
 तर्पणं ससितामधु ॥ ससितं वा जलं क्षौद्रयुक्तं वा मधुकोदकं ॥

फलेन्द्रयवगांगेयीमधुकं वा समाक्षिकं ॥ क्षीरं वा रसमिक्षोर्वा शुद्धस्या
 नन्तरो विधिः ॥ यथास्त्रं मथपेयादिः प्रयोज्यो रक्तता बलं ॥ मथो
 ज्वरोक्तो द्राक्षादिः पित्तघ्नैर्वा फलैः कृतः ॥ मधुखर्जूरमृद्दीकापरूष-
 कसितांभसा ॥ मथो वा पंचसारेण सघृतैर्लाजसकुम्भिः ॥ दाडि-
 मामलकाम्लो वा मंदाग्र्यम्लामिलापिणः ॥ कमलोत्पलकिंजल्क-
 पृश्निपर्णीप्रियंगुकाः ॥ उशीरं शावरं रोधं शृंगवेरं कुचंदनं ॥ ह्रीबेर-
 धातकीपुष्पविल्वमध्यदुरालभाः ॥ अर्द्धाद्वैर्विहिताः पेया वक्ष्यन्ते
 पादयोगिकाः ॥ भूर्निंबसेव्यजलदाश्वंदनांबुप्रियंगवः ॥ शालिपर्ण्या
 युता मुद्गाः पृश्निपर्ण्या मसूरिकाः ॥ तुवर्या वाऽतिबलया बलया वा
 हरेणवः ॥ तत्कपाये हिताः पेया मांसपेयास्तथा रसाः ॥ अनम्लाः
 किंचिदम्ला वा सघृतक्षौद्रशर्कराः ॥ शूकशिंबीमवं धान्यं शाकं मां-
 सं च शस्यते ॥ अन्नस्वरूपविज्ञाने यदुक्तं लघुशीतलं ॥ पूर्वोक्त
 मंबुपानीयं पंचमूलेन वा शृतं ॥ लघुना शृतशीतं वा मध्वंभो वा फ-
 लांबु वा ॥ पद्मकाद्युत्पलादी च सारिवादि च कल्पयेत् ॥ अन्नपाने
 गणं तद्वदभाकं दाहनाशनं ॥ कफानुगे यूपशाकं मारुतानुगते रसं ॥
 अमीरोरंकुरैर्लावाः सह मुद्गाः पटोलजैः ॥ मकुष्टा धन्वयास्तोत्थैरस-
 पित्ते परं मताः ॥ शशाः सवास्तुकः शस्नो विषंधे तित्तिरिः पुनः ॥ उदुं-
 बरस्य निर्वृहे साधितो मारुतेऽधिके ॥ प्रक्षस्प्यार्हिणस्तद्वन्पग्रोधस्य तु
 कुकुटः ॥ विसोत्पलमृणालानां वर्तकक्रकरो हितौ ॥ वार्तीरोऽभोजनाला-
 नामश्वत्थस्य कर्पिजलः ॥ यत्किंचिद्रक्तपित्तस्य निदानं तच्च वर्जयेत् ॥
 वासारसेन फलिनीमृद्गोधांजनमाक्षिकं ॥ पित्तामृक् शमयेत्पीतं निर्या-
 सो वाऽटरूपकान् ॥ शर्करामधुसंपुक्तः ॥ केवल्यो वा शृतोऽपि वा ॥
 ह्यः सद्यो जयत्यसं स त्स्य परमोपधं ॥ वासारसेन भूर्निंबकटुका-
 शर्कराः पिबेत् ॥ तेनैव वा क्षौद्रघृतं पद्मकेसरपद्मकं ॥ सरोधनाग-

कुसुमशाहलोत्पलवास्तुकं ॥ लिह्याद्वा मधुसर्पिभ्यां गवाश्वशक्तां र-
 सं ॥ पथ्या रजन्यहिंसा वा पलांडुं तद्देव वा ॥ फलिनीरोधखदिर-
 शाल्मलीकोविदारजं ॥ शिरीषशेलुककुमसिंदुवारातिमुस्तकं ॥ पला
 शयूयिकाशिष्टमधूकासनजन्म च ॥ मधुना चूर्णितं पुष्पमेकत्र पृथगे
 व वा ॥ पुष्पैरेभिः प्रपक्वं च सक्षौद्रं माहिषं घृतं ॥ लिह्यात्क्षौद्रेण प-
 थ्यां वा किंजल्कं कमलस्य वा ॥ लाजाः शृंगाटकं मुक्तां खर्जूरं क-
 ष्णमृत्तिकां ॥ क्षीरवृक्षांकुरान् द्राक्षां तवक्षीरीं सितोपलां ॥ गैरिकं-
 मधुकं रोधं शंखं शंखुकमंजनं ॥ तंदुलीयकमूलं वा बीजं वा वास्तुको-
 द्भवं ॥ पटोलमालतीनिंबचंदनद्वयपद्मकं ॥ रोधो वृषस्तंदुलीयः क-
 ष्णा मृन्मदयेतिका ॥ शतावरी गोपकन्या काकोल्पौ मधुपट्टिका ॥
 रक्तपित्तहराः काथास्त्रयः समधुशर्कराः ॥ सक्षौद्रं प्रथिते रक्ते लिह्या-
 त्पारावताच्छरुत् ॥ अतिनिसुतरक्तो वा क्षौद्रेण रुधिरं पिबेत् ॥ जां
 गलं मक्षयेद्वाजमांसं पित्तयुतं धरुत् ॥ रोधकालीयकोशीरफलिनीशं
 खगैरिकं ॥ पटोलपत्रं दुःस्पर्शां समंगा सारिवा लता ॥ त्वग्जंबुवेतसा
 श्वत्थह्याहोदुंबरार्जुनात् ॥ किराततिक्तकमुकमुल्लकद्वफलपद्मकं ॥
 प्रपौंडरीकच्छीरेकमलोत्पलपर्पटं ॥ चंदनेन पृथग्पुक्तं समस्तं वा सश-
 र्करं ॥ फांटीरुतं शृतं शीतं चूर्णं वा तंदुलांभसा ॥ पीतमाशु जयत्यस्त्रं
 तृहदाहतमकानपि ॥ चंदनोशीरनलदलाजमुद्रकणायवैः ॥ बलाजले
 पर्युषितैः कपायो रक्तपित्तहा ॥ प्रसादश्चंदनांभोजसेव्यमृद्दृष्टलोष्टजः
 ॥ सुशीतः ससिताक्षौद्रः शोणितातिप्रवृत्तिजित् ॥ तद्ददच्छः सितारो
 धमधुकोशीरचंदनान् ॥ मृच्छामासारिवामुस्तधातकीयष्टिकान्वितान् ॥
 वैदूर्यमुक्तामृच्छंखगैरिकामलकोदकं ॥ मधूदकं रसं चक्षोः पिबन्जय
 ति शोणितं ॥ आपोथ्य वा नवे कुंभे प्लावयेदिक्षुगंडिकाः ॥ स्थितं त-
 द्रुममाकाशे रात्रिं प्रातः स्नुतं जलं ॥ मधुमद्विकचांभोजकृतोत्तंसं च

तद्गुणं॥त्रपुसीमूलकल्कं वा सक्षौद्रं तंदुलांबुना ॥ पित्रेत्करंजबीजं वा
 तेन क्षौद्रसितापुतं ॥ रोधचंदनयष्ट्याहं तेन यष्ट्याहमेव वा ॥ नी
 लोत्पलं सितायष्टीमधुकं पद्मकेसरं ॥ छिन्नोद्भवा च शीतोऽयं कपा-
 यो रक्तपित्तजित् ॥ ये च पित्तज्वरे प्रोक्ताः कपायास्तांश्च योजयेत्॥
 कपायैर्विविधैरेभिर्दीप्तेऽग्नौ विजिते कफे ॥ रक्तपित्तं न चेच्छाम्येत
 न वातोल्बणे पयः ॥ युंज्याच्छागं शृतं तद्द्वयं पंचगुणैः ॥ पं-
 चमूलेन लघुना शृतं वा ससितामधु ॥ जीवकर्पमकद्राक्षावलागोक्षुरना
 गैरैः॥पृथक् पृथक् शृतं शीतं सघृतं सितयाऽथवा ॥ क्षीरेण वमनीपुष्पं
 मधुकं मधुशर्करां॥गोकंठकाभीरुशृतं पाणिनीभिस्तथा पयः॥हृत्पाशु र-
 क्तं सरुजं विशेषान्मूत्रमार्गगे ॥ विष्णुमार्गगे विशेषेण हितं मोचरसेन तु॥
 वटप्ररोहैःशुंगैर्वा शुंठ्युदीच्योत्पलैरपि ॥ रक्तातिसारदुर्नामचिकित्सां
 चान्न कल्पयेत् ॥ पीत्वा कपायान्पयसा भुंजीत पयसैव तु॥कपाययो-
 गैरेभिर्वा विपक्वं पाययेद्भृतं ॥ समूलमस्तकं क्षुण्णं हृपमष्टगुणैः ॥
 पक्त्वाऽष्टांशावशेषेण घृतं तेन विपाचयेत् ॥ तत्पुष्पगर्भं तच्छीतं सं-
 क्षौद्रं पित्तशोणितं ॥ पित्तगुल्मज्वरश्वासकासहृद्रोगकामलाः ॥ ति-
 मिरभ्रमबीसर्पस्वरसादांश्च नाशयेत् ॥ पलाशवृंतस्वरसे तद्वर्गं च पचे-
 द्घृतं ॥ सक्षौद्रं तच्च रक्तघ्नं तद्द्वयं तत्सकताधितं॥ रोधोत्पलसमंगाभिस्त
 थैव त्रायमाणया ॥ लाजगोधूममधुकसिताचूर्णं पयोद्रवं ॥ घृतेनो-
 त्कारिकां कृत्वा खोदेत्पित्तास्रवारिणीं ॥ रक्ते सपिच्छे सकफे ग्रथिते-
 कंठमार्गगे ॥ लिह्यान्माक्षिकसर्पिर्भ्यां क्षौरमुत्पलनालजं ॥ मृणालां-
 भोजकिंजल्कश्यामासनमधूकजं ॥ तद्वत्पृथक्पृथक्क्षारं घृतं क्षीरे
 ण साधयेत् ॥ पिष्टैरभीरुकाकोलीमेदावृक्षाम्लदाडिमैः ॥ फलपूरकमू-
 लेन विदार्या मधुकेन च ॥ तद्विबंधज्वरानाहशूलकासास्रपित्तजित् ॥

१ कारणानुविभायित्वात्कार्याणां तत्स्वभावतत्पुक्तत्वादरक्तपित्ते उत्पलनालजक्षारप्रयो-
 गो युक्तएव.

पंचभिः पंचमूलैश्च सिद्धमाज्यं तदर्थकृत् ॥ गुदागमे विशेषेण शोणि-
ते वस्तिरिष्यते ॥ मधुकांजनमंजिष्ठाभृणालोत्पलगैरिकैः ॥ सुवर्णरोध-
कालीयसमंगाऽऽम्बाकुचंदनैः ॥ सौगंधिकसिताशंखैः पिष्टैर्मधुघृतान्वि-
तैः ॥ क्षीरेणास्थापयेदनं स्नानं च शिशिरांभसा ॥ क्षीरेणैवाशयेच्छा-
लंस्ततो मधुकसर्पिषा ॥ कालेऽनुवासयेदेवमतिसारेऽपि दुस्तरे ॥ जी-
र्णेऽमृकप्रवले कुर्याद्वैरिके चातियोगिनि ॥ विदार्यादिगणेनेष्टं शृतं
वाऽऽस्थापने पयः ॥ सक्षौद्रशर्करासर्पिः सर्पिभैवानुवासने ॥ मूत्राश-
यस्थं शमयेद्रक्तमुत्तरवस्तिभिः ॥ ईदृशैरेव तद्वच्च प्रदरेऽपि विधिः स्मृ-
तः ॥ छेदभेदादिभिश्चातिप्रवृत्ते शुद्धशोणिते ॥ विशेषात्प्रदरस्योक्तं
घोनिरोगेषु चौषधं ॥ घ्राणगे रुधिरं शुद्धे नावनं चानुसेचयेत् ॥ कपा-
ययोगान्पूर्वाक्तान् क्षीरेक्ष्वादिरसाप्लुतान् ॥ क्षीरादीन् ससितांस्तोयं के-
वलं वा हितं जलं ॥ रसो दाढिमपुष्पाणामाभ्रास्त्रः शाद्वलस्य च ॥
कल्पयेच्छीतवर्गं च प्रदेहाभ्यंजनादिषु ॥ यच्च पित्तज्वरे प्रोक्तं बाहि-
रंतश्च ज्ञेयजं ॥ रक्तपित्ते हितं तच्च क्षतक्षीणाहितं च यत् ॥ इति रक्त-
पित्तचिकित्सितं नाम तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

अथातः कासाचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ॥ केवलानिलजं कासं
रौहिरादावुपाचरेत् ॥ वातघ्नसिद्धैः क्षिग्धैश्च पेयापूपरसादिभिः ॥ लोहै-
र्धूमैस्तथाऽभ्यंगस्वेदसेकावगाहनैः ॥ वस्तिभिर्बद्धविद्धातं सपित्तं तू-
र्ध्वभक्तकैः ॥ घृतैः क्षीरैश्च सकफं जयेत्त्रेहविचनैः ॥ गुडचीकंदका-
रीभ्यां पृथक् त्रिंशत्पलादसे ॥ प्रस्थः सिद्धो घृताद्वातकासद्वहन्द्दिदी-
पनः ॥ क्षाररास्त्रावचाहिगुपाठायष्टधाह्वधान्यकैः ॥ द्विशाणैः सर्पिःप्र-
स्थं पंचकोलपुतैः पचेत् ॥ दशमूलस्य निर्यूहे पीतो मंडानुपायिना ॥ सः
श्वासकासतृप्ताश्वप्रहणीरोगगुल्मनुत् ॥ काश्मर्यत्रिफलाव्योषशठीद्रा-
क्षायरूपकं ॥ द्वे पाठे देवदार्वाद्द्विस्वगुप्ताऽग्निकगोक्षुरु ॥ व्याघ्री तामल-
की मेदा काकनासा शतावरी ॥ विदारी च घृतप्रस्थः कर्पाशैस्तैर्विपात्रिः

तः ॥ क्षीरेण च जयत्याशु ज्वरकासहलीमकान् ॥ गुल्मारुचियकृत्स्नी
हशिरोद्धत्पार्श्ववेदनाः ॥ कामलाशोऽनिलाघ्नीलाक्षतशोफक्षयांश्च सः
॥ द्रोणे ऽपां साधयेद्रास्त्रादशमूलशतावरीः ॥ पलोन्मिता द्विकुडवं कुल
त्थं वदरं धवं ॥ तुलाद्धं चाजमांसस्य तेन साध्यं घृताढकं ॥ समक्षीरं
पलांशैश्च जीवनीयैः समीक्ष्य तत् ॥ प्रयुक्तं वातरोगेषु पाननावनवस्ति
भिः ॥ पंचकासांश्चिरःकंपं योनिर्वक्षणेवेदनां ॥ सर्वांगैकांगरोगांश्च
सञ्जीहोर्ध्वानिलान्जपेत् ॥ विदार्यादिगणकायकल्कसिद्धं च कासजि-
त् ॥ अशोकबीजक्षवकजंतुघ्नांजनपद्मकैः ॥ सविडैश्च घृतं सिद्धं त-
च्चूर्णं वा घृताद्भुतं ॥ लिह्यात्पथ्यानुपिवेदाजं कासातिपीडितः ॥ बिडं-
गं नागरं रास्त्रापिप्पलीहिङ्गुसैंधवं ॥ भार्दिसारश्च तच्चूर्णं पिबेद्वा घृत-
मात्रया ॥ सकफेऽनिलजे कासे श्वासहिध्माह्नाभिषु ॥ दुरालभां
शृंगवेरं शठीं द्राक्षां सितोपलां ॥ लिह्यात्कर्कटशृंगां च कासे तैलेन
वातजे ॥ दुःस्पर्शां पिप्पलीं मुस्तं भार्दिकं कर्कटकीं शठीं ॥ पुराणगुडतै-
लाभ्यां चूर्णितान्यबलेहयेत् ॥ तद्वत्सरुष्णां शृंठीं च सभाङ्गीं तद्वदेवचा-
पिवेत् रुष्णां च कोष्णेन सलिलेन ससैंधवां ॥ मस्तुना ससितां शृंठीं द-
ध्ना वा कणरेणुकां ॥ पिबेद्ददरमज्जां वा मदिरादधिमस्तुभिः ॥ अथ-
वा पिप्पलीकल्कं घृतभृष्टं ससैंधवं ॥ कासी सपीनसो धूमं सैहिकं
विधिना पिबेत् ॥ हिध्माश्वासोक्तधूमांश्च क्षीरमांसरसाशनः ॥ ग्राम्या-
नूपौदकैः शालिपवगोधूमपष्टिकान् ॥ रसैर्मांसात्मगुमानां धूपैर्वा भो-
जयेद्वितान् ॥ यवानोपिप्पलीबिल्वमध्यनागरचित्रकैः ॥ रास्त्राऽजा-
जीपृथक्पर्णीपलाशशठिपौष्करैः ॥ सिद्धां स्निग्धाम्ललवणां पेयामनि-
लजे पिबेत् ॥ कटीद्धत्पार्श्वकोष्ठार्तिश्वासहिध्माप्रणशिरां ॥ दशमूलरसे
तद्वत्चकोलगुडान्वितां ॥ पिबेत्समतिलां पेयां क्षीरेर्यां वा ससैंधवां ॥
मात्स्यकौकुटवाराहैर्मांसैर्वा साज्यसैंधवां ॥ वास्तुको वायसीशाकं का-
सन्नः सुनिषण्णकः ॥ कंटकार्याः फलं पत्रं बालं शुष्कं च मूलकं ॥

स्नेहास्तैलादयो मक्ष्याः क्षीरक्षुरसगौडिकाः ॥ दधिमस्त्वारनालांबुफ-
 लाम्लमदिराः पिबेत् ॥ पित्तकासे तु सकफे वमनं सर्पिषा हितं ॥ त-
 था मदनकार्मर्यमधूककथितैर्जलैः ॥ फलयष्ट्याहकलैर्क्वा विदारी-
 क्षुरसाधुतैः ॥ पित्तकासे तनुकफे त्रिवृतां मधुरैर्युतां ॥ पुंज्याहिरेकाय
 युतां घनश्लेष्मणि तिक्तकैः ॥ हृतदोषो हिमं श्लिग्धं स्वादु संसर्जनं
 भजेत् ॥ घने कफे तु शिशिरं रुक्षं तिक्तोपसंहितं ॥ पिप्पलीमुस्तय-
 ष्ठ्याब्दद्राक्षामूर्वामहीषयं ॥ लाजामृतफलाद्राक्षात्वक्षीरीपिप्पली-
 सिताः ॥ दुःस्पर्शा कर्कटी शृंठी शठी द्राक्षा फला शिवा ॥ निदिग्धि-
 का मूलफलं बदबीजं रसांजनं ॥ खर्जूरं पिप्पली वांशी श्वदंष्ट्राचेति
 पंच ते ॥ घृतक्षौद्रयुता लेहाः श्लोकाद्धैर्पित्तकासिनां ॥ पयोनुपानां
 शूर्गा वा लिह्यात्साज्यसितामधुं ॥ लेहः पित्ते सिताध्वत्रीक्षौद्रद्राक्षा-
 हिमोत्तलैः ॥ सकफे साब्दमरिचः सघृतः सानिले हितः ॥ मृहीकाद्धै-
 शतं त्रिंशत्पिप्पलीः शर्करापलं ॥ लेहयेन्मधुना गोवा क्षीरपस्य शक-
 द्रसं ॥ त्वगेलाभ्योपमृहीकापिप्पलीमूलपौष्करैः ॥ लाजमुस्तशठी-
 रालाध्वत्रीफलविभीतकैः ॥ शर्कराक्षौद्रसर्पिर्भिर्लेहो हृद्रोगकास-
 हा ॥ पिप्पल्यामलकीद्राक्षालाजलाक्षासितोपलाः ॥ संचूर्ण्य पक्वाः
 पयसा लिह्यात्क्षौद्राष्टभागिकाः ॥ विदारीक्षुमृणालानां रसान् क्षीरं
 सितोपलां ॥ पिबेत् क्षौद्रेण संयोज्य पित्तकासमपोहति ॥ मधुरै-
 र्जागलरसैर्यवश्यामाककोद्रवाः ॥ मुद्गादियूपैः शाकैश्च तिक्तकैर्मा-
 त्रया हिताः ॥ घनश्लेष्मणि लेहाश्च तिक्तका मधुसंयुताः ॥ शालयः
 स्युस्तनुकफे षष्टिकाश्च रसादिभिः ॥ शर्करांभोऽनुपानार्थं द्राक्षेक्षु-
 स्तरसः पयः ॥ काकोलीबृहतीभेदाद्वैः सवृषणागैः ॥ पित्तकासे
 रसक्षीरपेयायूपान्प्रकल्पयेत् ॥ द्राक्षां कणां पंचमूलं तृणाख्यं च प-
 चेज्जले ॥ तेन क्षीरं शृतं शीतं पिबेत्समधुशर्करं ॥ साधितां तेन पे-
 यां वा सुशीतां मधुनान्वितां ॥ शठीह्रीबेरबृहतीशर्कराविश्वभेषजं ॥

पिष्टा रसं पिबेत्पूतं वस्त्रेण घृतमूर्च्छितं ॥ महिष्यजावीगोक्षीरधात्री
फलरसैः समैः ॥ सर्पिः सिद्धं पिबेत्तद्वन्मधुरेण गणेन वा ॥ कायीरुने-
नेक्षुरसं क्षीरयुक्तेन साधितं ॥ सशर्करं पिबेत्प्रातर्लिङ्घ्याद्वा माक्षिकान्वि-
तं ॥ क्षीरिदृक्षांकुरकाथे पक्वं क्षीरसमं घृतं ॥ पाययेत् पित्तकासारं म-
धुना वाऽवलेहयेत् ॥ मेदां विदार्य काकोलीं खयंगुप्ताफलं बलां ॥
शर्करां जीवकं मुद्गमापपण्यौ दुरालभां ॥ कल्कीकृत्य पचेत्सर्पिः क्षी-
रेणाष्टगुणेन तत् ॥ पानमोजनलेहेषु प्रयुक्तं पित्तकासजित् ॥ लिङ्घ्या-
द्वा चूर्णमेतेषां कपायमथवा पिबेत् ॥ कफकासी पिबेद्वादौ सुरकाष्ठा-
त्पदीपितात् ॥ स्नेहं परित्युतं व्योषयवक्षारावचूर्णितं ॥ स्निग्धं विरेच-
येद्दूर्ध्वमधो मूर्ध्नि च युक्तितः ॥ तीक्ष्णैर्विरैर्बलिनं संसर्गौ चास्य यो-
जयेत् ॥ यवमुद्गकुलत्थान्नैरुष्णरुक्षैः कटूत्कटैः ॥ कासमर्दकवार्ताक-
व्याघ्रीक्षारकणान्वितैः ॥ धान्वबैलरसैः स्नेहैस्तिलसर्पपनिंबजैः ॥ दशमू-
लांबु घर्मांबु मद्यं मध्वंबु वा पिबेत् ॥ मूलैः पौष्करशम्याकमटोलैः सं-
स्थितं निशां ॥ पिबेद्दारि सहस्रौद्रं कालेष्वन्नस्य वा त्रिषु ॥ पिप्प-
ली पिप्पलीमूलं शृंगवेरं बिभीतकं ॥ देवदार्वभया मुस्तं पिप्पली बि-
श्वभेषजं ॥ गुडूची पिप्पली शार्ङ्गी शृंगी कर्कटकस्य च ॥ व्योषदा-
रुविडंगानि त्रिफलाशर्कराबलाः ॥ निदिग्धिकाया मूलत्वङ्मरिचैः स-
ह योजिताः ॥ शिखिकुक्कुटपिच्छानां मपी क्षारो यवोद्भवः ॥ विशा-
ला पिप्पली मुस्तं त्रिवृता च मधुद्रवाः ॥ कफकासहरा लेहाः सप्त
श्लोकार्द्धयोजिताः ॥ मधुना मरिचं लिङ्घ्यान्मधुनैव च जौगकं ॥ पृ-
थग्रसांश्च मधुना व्याघ्रीवार्ताकमृगजान् ॥ कासघ्नस्याश्वशकृतः सुर-
सस्यासितस्य च ॥ देवदारुशठीरास्त्राकर्कटारव्या दुरालभाः ॥ पिप्प-
ली नागरं मुस्तं पप्प्याधात्रीसितोपलाः ॥ मधुतैलपुतावेतौ लेहौ वा
तानुगे कफे ॥ विडंगं सैधवं हिङ्गु कुष्ठं व्योषं मनःशिलां ॥ कासे श्वा-

से च हिध्मायां लिह्यात्क्षौद्रघृतघृतं ॥ गुडक्षारोपणकणादाडिमं श्वा-
 सकासजित् ॥ क्रमात्पलद्वयाद्धीक्षकर्पाद्धीक्षपलोन्मितं ॥ द्वे पले दा-
 डिमादद्यौ गुडाद्वयोपात्पलत्रयं ॥ रोचनं दीपनं स्वयं पीनसश्वासकास-
 जित् ॥ पाठाशुंठीशठीमूर्वागवाक्षीपिप्पलीघनं ॥ पिष्ट्वा घर्माबुना हिङ्गु-
 सैधवाभ्यां घृतं पिबेत् ॥ तद्वन्मुस्ताशठीशुंठीनागरातिविषाऽभयाः ॥
 पिबेज्ज्वरोक्तं पथ्यादिसशृंगीकं च पाचनं ॥ अथवा दीप्यकत्रिवृद्धिशा-
 लाघनपौष्करं ॥ सकणं कथितं मूत्रे कफकासी जलेऽपि वा ॥ तैलभृष्टं
 च वैदेहीकल्काक्षं ससितोपलं ॥ पाययेत्कफकासघ्नं कुलत्थसलिला-
 घृतं ॥ सौवर्चलाभयाधात्रीपिप्पलीक्षारनागरं ॥ चूर्णितं सर्पिषा वा-
 तर्कफकासहरं पिबेत् ॥ दशमूलाढके प्रस्थं घृतस्याक्षसमैः पचेत् ॥
 पुष्कराब्दशठीबिल्वसुरसाव्योपहिङ्गुभिः ॥ पेयाऽनुपानं तत्सर्वं वात-
 श्लेष्मामयापहं ॥ निर्गुंडीपत्रनिर्पाससाधितं कासजिहृतं ॥ घृतं
 रसे विडंगानां व्योपगर्भं च साधितं ॥ पुनर्नवशिवाटिकासरलकासम-
 र्धामृतापटोलवृहतीफणिज्जकरसैः पयः संपुतैः ॥ घृतं त्रिकटुना च
 सिद्धमुपयुज्य संजायते न कासविषमज्वरक्षयगुदाङ्कुरेभ्यो भयं ॥
 समूलफलपत्रायाः कंटकार्या रसाढके ॥ घृतप्रस्थं बलाव्योपविडं-
 गशठिदाडिमैः ॥ सौवर्चलयवक्षारमूलामलकपौष्करैः ॥ वृद्धीववृहती-
 पथ्यापवानीचित्रकर्दिभिः ॥ मृहीकाचव्यवर्पाभूदुरालभाऽम्लवे-
 तसैः ॥ शृंगीतामलकीमार्द्धीराक्षा गोक्षुरकैः पचेत् ॥ कल्कैस्तत्स-
 र्वकासेषु श्वासहिध्मासु चेप्यते ॥ कंटकार्यास्तुलां क्षुण्णां प-
 क्त्वाद्रोणैऽभसः पचेत् ॥ तेनाढकेन काथस्य घृतं प्रस्थं पि-
 चून्मितैः ॥ रात्रादुःस्पर्शपङ्कथापिप्पलीद्वयचित्रकैः ॥ सौवर्च-
 लयवक्षारकृष्णामूलैश्च तज्जयेत् ॥ कासश्वासकफघ्नीवहिध्माऽरो-
 चकपीनसान् ॥ पचेद्वाग्नीतुलां क्षुण्णां बहेऽपामाढकस्थिते ॥ क्षिपे-
 त्पूते तु संचूर्ण्य व्योपरात्रामृताभिकान् ॥ शृंगीभार्द्धीघनग्रंथिधन्व-

यासान् पलाद्धकान् ॥ सर्पिषः षोडशपलं चत्वारिंशत्पलानि च ॥
 मत्स्यंढिकायाः शुद्धायाः पुनश्च तदधिश्रयेत् ॥ दूर्वालेपिनि शी-
 ते च पृथक्द्विकुडवं क्षिपेत् ॥ पिप्पलीनां तवक्षीर्या माक्षिकस्यान-
 वस्य च ॥ छेदोऽयं गुल्मद्वदोगदुर्नामश्वासकासजित् ॥ त्रिफला-
 पिप्पलीपाठासारिवाहृतीदृशं ॥ मरिचं पद्मकं मुस्तमुशीरं चाक्षसं-
 मितं ॥ पक्त्वा जलाढके पादशेषे क्षीरपलायकं ॥ दत्त्वा गुडस्य
 च पलं पचेदादर्विलेपनात् ॥ छेदः कफोल्बणं कासं सर्वमेव निय-
 च्छति ॥ साधितं क्षीरमेभिर्वा तिलक्षौद्रयुतं पिबेत् ॥ शमनं च
 पिबेद्धूमं शोधनं बहुले कफे ॥ मनःशिलालमधुकर्मांभीमुस्तैर्गुदी-
 त्वचः ॥ धूमं कासघ्नविधिना पीत्वा क्षीरं पिबेदनु ॥ निष्ट्यूतांते
 गुडयुतं कोष्णं धूमो निहंति सः ॥ घातश्लेष्मोत्तरान्कासानचिरेण
 चिरंतनान् ॥ प्रपौडगीकं मधुकं शार्ङ्गछाऽलं मनःशिलां ॥ मरिचं पि-
 प्पलीं द्राक्षामेलां सुरसमंजरीं ॥ कृत्वा वर्तिं पिबेद्धूमं क्षौमचैला-
 नुवर्तिनीं ॥ घृताक्तामनु च क्षीरं पिबेत्तद्गुडांबु वा ॥ नेपालीता-
 लमरिचद्राक्षांजनकुटन्मटैः ॥ उशीररोहिपफलद्रविडीवंशलोचनैः ॥
 पूर्वकल्पेन धूमोऽयं सानुपानो विधीयते ॥ कार्पासारुध्यश्वगंधा च
 धूमः कासविनाशनः ॥ कोशातकीफलान्मध्येः पिबेद्वा समनःशिलैः ॥
 तमकः कफकासे तु स्याच्चेत्पित्तानुबंधजः ॥ पित्तकासक्रियां तत्र
 यथावस्यं प्रयोजयेत् ॥ कफानुबंधे पवने कुर्यात्कफहरां क्रियां ॥
 पित्तानुबंधयोर्वातकफयोः पित्तनाशिनीं ॥ घातश्लेष्मात्मके शुष्के
 स्निग्धमाद्रौ विरुक्षणं ॥ कासे कर्म सपित्ते तु कफजे तित्तसंयुतं ॥
 ॥ इति कासचिकित्सितं नाम चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

अथातः क्षतक्षयकासचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ॥ ॥ उरस्यंतः
 क्षते सद्यो लाक्षां क्षौद्रयुतां पिबेत् ॥ क्षीरेण शालीन् जीर्णैऽद्या
 त्क्षीरेणैव सशर्करान् ॥ पार्श्ववस्तिसरूक्चाल्पित्ताग्निस्तां सुरायुतां ॥

मित्रविद् तु समुस्तातिविपापाठां सवत्सकां ॥ लाक्षां सर्पिर्मधू-
 च्छिष्टं जीवनीयं गणं सितां ॥ त्वक्क्षीरीं संमितं क्षीरे पक्त्वा-
 दीसानलः पिबेत् ॥ इक्ष्वारिकाविसग्रंथिपद्मकेसरचंदनैः ॥ शृतं
 पयोमधुयुतं संधानार्थं पिबेत्क्षती ॥ यवानां चूर्णमामानां क्षीर
 सिद्धं घृतान्वितं ॥ ज्वरे दाहे सिताक्षौद्रसक्तून्वा पयसा पिबेत् ॥
 कासवांस्तु पिबेत्सर्पिर्मधुरौपधसाधितं ॥ गुडोदकं वा कथितं सक्षौ
 द्रमरिचं हिमं ॥ चूर्णमामलकानां वा क्षीरे पक्वं घृतान्वितं ॥ रसा-
 यनविधानेन पिप्पलीर्वा प्रयोजयेत् ॥ कासी पर्वास्थिशूली च
 लिङ्गात्सघृतमाक्षिकाः ॥ मधुकमधुकद्राक्षात्वक्क्षीरीपिप्पलीबलाः ॥
 त्रिजातमर्द्धकर्पाशं पिप्पल्यर्द्धपलं सिता ॥ द्राक्षामधुकं खर्जूरं पलाशं
 श्लक्ष्णचूर्णितं ॥ मधुना गुटिका घ्नन्ति ता वृष्याः पित्तशोणितं ॥ का-
 सश्वासारुचिर्छर्दिमूर्च्छाहिष्मामदभ्रमान् ॥ क्षतक्षयस्वरभ्रंशक्षीहृशो-
 फाढ्यमारुतान् ॥ रक्तनिष्ठीवद्वत्पार्श्वरूक्पिपासाज्वरानपि ॥ रक्तेऽति-
 वृद्धे छागं वा जांगलं वा पिबेदसृक् ॥ वर्षाभूशर्करारक्तशालितंदुलजं
 रजः ॥ रक्तघ्नीवी पिबेत्सिद्धं द्राक्षारसपयोघृतैः ॥ मधुकमधुकक्षीरसि-
 द्धं वा तंदुलीयकं ॥ यथास्वमार्गविसृते रक्ते कुर्याच्च भेषजं ॥ पिप्प-
 लीमधुकं पिष्टं कार्पिकं ससितोपलं ॥ प्रास्थिकं गव्यमाजं च क्षीरमि-
 क्षुरसं तथा ॥ यवगोधूममृद्धीकाचूर्णमामलकाद्रसः ॥ तैलं च प्रसृ-
 तांशानि तत्सर्वं मृदुनाऽग्निना ॥ यचेत्तेहं घृतक्षौद्रयुतः स क्षतकासनुत्
 ॥ श्वासद्वद्वोगकासघ्नो हितो वृद्धाल्परेतसां ॥ मूढवातस्त्वजामेदः सु-
 राभ्रष्टं ससैधवं ॥ क्षामः क्षीणः क्षतोरस्को मंदनिद्रोऽग्निदीप्तिमान् ॥
 शृतक्षीरसरेणाद्यात्सघृतक्षौद्रशर्करं ॥ शर्करायवगोधूमं जीवकर्पभकौ
 मधु ॥ शृतक्षीरानुपानं वा लिङ्गात्क्षीणक्षतः रुशः ॥ कन्यातिशितनि-
 र्यूहं घृतभृष्टं पिबेच्च सः ॥ पिप्पलीक्षौद्रसंयुक्तं मांसशोणितवर्द्धनं ॥

न्यग्रोधोदुंबराश्वत्थप्रक्षशालप्रियंगुभिः ॥ तालमस्तकजंबूत्वविपयालै-
 श्च सपद्मकैः ॥ साश्वकर्णैः शृताक्षीरादद्याज्जातेन सर्पिषा ॥ शाल्यो-
 दनं क्षतोरस्कः क्षीणशुक्रबलेंद्रियः ॥ वातपित्तादिनेऽभ्यंगो गात्रभेदे
 घृतैर्मतः ॥ तैलैश्चानिलरोगघ्नैः पीडिते मातरिश्वना ॥ हृत्पाश्वर्तिपु-
 पानं स्याज्जीवनीयस्य सर्पिषः ॥ कुर्याद्वा वातरोगघ्नं पित्तरक्ताविरोधि-
 यत् ॥ यष्ट्याह्वनागबलयोः काथे क्षीरसमे घृतं ॥ पयस्यापिप्पली-
 वांशीकल्कैः सिद्धं क्षते हितं ॥ घृतं वाऽष्टगुणे क्षीरे कोललाक्षारसा-
 न्वितं ॥ कल्कैः कट्वंगदार्वात्वग्बत्सकत्वक्फलैर्घृतं ॥ जीवनीयो गणः
 शृंठीवरीवीरा पुनर्नवा ॥ बला मार्द्धीस्वगुप्तर्द्धिशठीतामलकीकणाः ॥
 शृंगाटकं पयस्या च पंचमूलं च यत्तु ॥ द्राक्षाऽक्षोढादि च फलं मधुर-
 स्निग्धबृंहणं ॥ तैः पचेत्सर्पिषः प्रस्थं कर्पाशैः श्लक्ष्णकल्कितैः ॥
 क्षीरधात्रीविदारीक्षुछागमांसरसान्वितं ॥ प्रस्थाद्धं मधुनः शीते
 शर्कराऽर्द्धतुलारजः ॥ पलाद्धं च मरिचत्वगेलापत्रकसरं ॥
 विनीय चूर्णितं तस्माल्लिङ्गान्मात्रां यथाऽनलं ॥ अमृतप्राश
 इत्येतन्नराणाममृतं घृतं ॥ सुधामृतरसं प्राश्यं क्षीरमांसरसाशिना ॥
 नष्टशुक्रक्षतक्षीणदुर्बलव्याधिकर्शितान् ॥ स्त्रीप्रसक्तान् कृशान्वर्णस्व-
 रहीनांश्च बृंहयेत् ॥ कासहिष्माज्वरश्वासदाहतृष्णाः स्रपित्तनुत् ॥ पु-
 चदं छर्दिमूर्च्छाहृद्योनिमूत्रामयापहं ॥ श्वदं प्रोक्षीरमंजिष्ठाबलाका-
 श्मर्यकतृणं ॥ दर्ममूलं पृथक्पर्णी पलाशर्पमकौ स्थिरा ॥ पालिका-
 नि पचेत्तेषां रसे क्षीरचतुर्गुणे ॥ कल्कैः स्वगुप्ताजीवन्तभेदर्पमकजीव-
 कैः ॥ शतावरीर्द्धिमृद्दीकाशर्कराश्रावणीविसैः ॥ प्रस्थः सिद्धो घृताद्वा-
 तपित्तहृद्रोगशूलनुत् ॥ मूत्ररुच्छ्रममेहार्शः कासशोषक्षयापहः ॥ ध-
 नुः स्त्रीमद्यभाराध्वखिन्नानां बलमांसदः ॥ मधुकाष्ठपलद्राक्षाप्रस्थका-
 थे पचेद्घृतं ॥ पिप्पल्यष्टपले कल्के प्रस्थं सिद्धे च शीतले ॥ पृथगष्टप-
 लं क्षौद्रशर्कराम्बां च मिश्रयेत् ॥ समसक्तु क्षतक्षीणरक्तगुल्मेपु त-

द्वितं ॥ धात्रीफलविदारीक्षुजीवनीयरसाद्घृतात् ॥ गंव्याजयोश्च पय
 सोः प्रस्थं प्रस्थं विपाचयेत् ॥ सिद्धशीते सिताक्षौद्रद्विप्रस्थं विनयेत्त
 तः ॥ यक्ष्मापस्मारपित्तासृक्कासमेहक्षयापहं ॥ वयःस्थापनमायुष्यं
 मांसशुक्रबलप्रदं ॥ घृतं तु पित्तेऽभ्यधिके लिह्याद्वातेऽधिके पिवेत् ॥
 लीडं निर्वापयेत्पित्तमल्पत्वाद्धंति नानलं ॥ आक्रामत्यनिलं पीतमूष्मा-
 णं निरुणद्धि च ॥ क्षामक्षीणकृशांगानामेतान्येव घृतानि तु ॥ त्वक्-
 क्षीरीपिप्पलीलाजचूर्णैः पानानि योजयेत् ॥ सर्पिर्गुडान्समध्वंशान्कृ-
 त्वा दद्यात्पयोऽनु च ॥ रेतो वीर्यं बलं पुष्टिं तैराशुतरमामृयात् ॥ ब-
 ला विदारी ऋत्वं च पंचमूलं पुनर्नवा ॥ पंचानां क्षीरिष्टक्षाणां शृंगा
 मुष्ट्यंशकास्तथा ॥ एषां कपाये द्वितीरे विदार्या रजसांऽशके ॥ जीव
 नीयैः पचेत्पिष्टैरक्षमात्रैर्घृताढकं ॥ सितापलानि पूते च शीते द्वात्रिं-
 शदावपेत् ॥ गोधूमपिप्पलीवांशीचूर्णं शृंगाटकस्य च ॥ समाक्षिकं
 कौडविकं तत्सर्वं खजमूर्च्छितं ॥ स्त्यानं सर्पिर्गुडान्कृत्वा मूर्जपत्रेण
 वेष्टयेत् ॥ तान्जग्ध्वा पालिकान् क्षीरं मद्यं त्वनु पिवेत्कफे ॥ शोषे
 कासे क्षते क्षीणे श्रमस्त्रीभारकर्षिते ॥ रक्तनिष्टीवने तापे पीनसे चो-
 रसि स्थिते ॥ शक्ताः पार्श्वशिरःशूले भेदे च स्वरवर्णयोः ॥ सशर्करा-
 शृते क्षीरघृततैलाढकत्रये ॥ चूर्णीकृताः क्षिपेत्पक्वसद्भि दशपलाः पृथ
 क् ॥ द्राक्षाऽऽत्मगुप्तावर्पाभूसमंगाऽभीरुपीप्पलीः ॥ तद्द्विदार्यामल
 के प्रस्थाद्धं विश्वभेषजं ॥ यष्ट्याब्धसौवर्चलयोर्हिपलं मरिचस्य च ॥
 क्षामः क्षीणः क्षतः शुष्यंस्तान् खादेत्पालिकैर्गुडैः ॥ तथा सद्यो रसा-
 दीनां वृत्त्या पुष्टिं समश्रुते ॥ गोक्षीराद्धाढकं सर्पिःप्रस्थमिक्षुरसाढके
 ॥ रसाद्विदार्याः कुडवं रसात्प्रस्थं च तैत्तिरात् ॥ दद्यात्सिद्धयनि तस्मिं
 स्तु पिष्टानिक्षुरसैरिमान् ॥ मधूकपुष्पं कुडवं कुडवं च प्रियालतः ॥
 पलद्वयं तवक्षीर्याः खजूरणि च विंशतिः ॥ पृथग्विभीतकान्मज्जः
 पिप्पल्याश्च चतुर्थिकान् ॥ त्रिंशत्पलानि खंडाच्च मधुकात्पाणिमा

निकां ॥ तथाऽर्द्धपलिकान्यत्र जीवनीयानि दापयेत् ॥ सिद्धे द्विकुट्टवं
क्षौद्राच्छीते दत्त्वा च मोदकान् ॥ कारयेन्मरिचाजाजीपलचूर्णावचूर्णि-
तान् ॥ वातासृक्पित्तरोगेषु क्षतकासक्षयेषु च ॥ क्षीणौजःस्वरशु-
क्लेषु योनिदोषेषु संस्रवे ॥ मृतप्रजासु वंध्यासु हिता गर्भस्य च सु-
तौ ॥ वीतत्वगस्थिकूष्मांडतुलां स्वित्रां पुनः पचेत् ॥ घट्टयन्स-
र्पिषःप्रस्थे क्षौद्रवर्णोऽत्र च क्षिपेत् ॥ खंडाच्छतं कणाशुंठयोर्द्विपलं
जीरकादपि ॥ त्रिजातधान्यमरिचं पृथग्दर्द्धपलांशकं ॥ अवतारि-
तशीते च दत्त्वा क्षौद्रं घृतार्द्धकं ॥ खजेनामथ्य च स्थाप्यं तन्निहंत्यु-
पयोजितं ॥ कासहिष्माज्जरश्वासरक्तपित्तक्षतक्षयान् ॥ उरःसंधानज-
ननं मेधास्मृतिबलप्रदं ॥ अश्विभ्यां निर्मितं दृढं कूष्मांडकरसायनं
॥ पिबेन्नागबलामूलस्यार्द्धकर्पादिवर्द्धितं ॥ पलं क्षीरयुतं मासं क्षीरह-
त्तिरनन्नमुक् ॥ एष प्रयोगः पुष्ट्यायुर्वलवर्णकरः परं ॥ मंढूकपर्ण्याः
कल्पोऽयं यष्ट्या विश्वौषधस्य च ॥ पादशेषं जलद्रोणे पचेन्नागब-
लानुलां ॥ तेन काथेन तुल्यांशं घृतं क्षीरं च साधयेत् ॥ पलांदि-
कैश्चातिबलाबलायष्टिपुनर्नवैः ॥ प्रपौंडरीककाशमर्यापियालकपिक-
च्छुभिः ॥ अश्वगंधासिताऽभीरुमेदायुग्मत्रिकंदकैः ॥ काकोलीक्षी-
रकाकोलीक्षीरशुक्लाहिजीरकैः ॥ मृणालविसरखजूरशृंगाटककसेरुकैः
॥ एतन्नागबलासर्पिः पित्तरक्तं क्षतक्षयं ॥ जयेत्तृद्भ्रमदाहांश्च बल-
पुष्टिकरं परं ॥ वण्यमायुष्यमोजस्यं बलीपलिननाशनं ॥ उपयुज्य
तु पण्मासाद्बृद्धोऽपि तरुणायते ॥ शर्करापिप्पलीचूर्णैः सर्पिषा मा-
क्षिकेण च ॥ संयुतं वा शृतं क्षीरं पिबेत्कासज्वरापहं ॥ फलाम्लं
सर्पिषा शृष्टं विदारीक्षुरसे घृतं ॥ स्त्रीषु क्षीणः पिबेद्यूपं जीवनं बृंह-
णं परं ॥ सक्तूनां वस्त्रपूतानां मथं क्षौद्रघृतान्वितं ॥ यौवन्न सात्प्यो
दीप्ताग्निः क्षतक्षीणः पिबेन्नरः ॥ जीवनीयोपसिद्धं वा जांगलं घृ-

तभर्जितं ॥ रसं प्रयोजयेत्क्षीणो बृंहणार्थं सशर्करं ॥ गोमहिष्यश्व-
नागाजैः क्षीरैर्मासरसैस्तथा ॥ यवान्नं भोजयेद्यूपैः फलाम्लैर्वा घृ-
ताभुतैः ॥ दीप्तेऽग्नौ विधिरप स्यान्मदे दीपनपाचनः ॥ यक्ष्मोक्तः
क्षतिनां शस्तो ग्राही शकृति तु द्रवे ॥ दशमूलं स्वयंगुप्तां शंखपुष्पीं
शठीं बलां ॥ हस्तिपिप्पल्यपामार्गपिप्पलीमूलचित्रकान् ॥ आ-
र्द्धपुष्करमूलं च द्विपलांशान्यवाढकं ॥ हरीतकीशतं चैकं जले पं-
चाढके पचेत् ॥ यवस्वेदे कपायं तं पूतं तच्चाभयारातं ॥ पचेद्गुडतु-
लां दत्त्वा कुडवं च पृथग्पृतात् ॥ तैलात्सपिप्पलीचूर्णात्सिद्धशीते
च माक्षिकान् ॥ लोहे द्वे चाभये नित्यमतः खादेद्रसायनात् ॥ तद-
लीपलितं हन्याद्दण्डार्ण्युर्वलवर्द्धनं ॥ पंच कासान्क्षयं श्वातं सहिक्कं
विपमज्वरं ॥ मेहगुल्मग्रहण्यर्शोऽद्विद्रोगारुचिपीनसान् ॥ अगस्त्य-
विहितं धन्यमिदं श्रेष्ठं रसायनं ॥ दशमूलं बलां मूर्वा हरिद्रे पिप्प-
लीद्वयं ॥ पाठाऽश्वगंधाऽपामार्गस्वगुप्तानिविपाऽमृताः ॥ बालवि-
ल्वं त्रिष्टुदंतीमूलं पत्रं च चित्रकान् ॥ पयस्यां कुडजं हिलां पुष्पं
सारं च बीजकान् ॥ बोटस्थविरभक्ष्मातविकंकतशतावरीः ॥ पूति-
करंजशम्याकचंद्रलेखासहाचरं ॥ सौभांजनकनिंबत्वगिक्षुरं च प-
लांशकं ॥ पथ्यासहस्रं सशतं यवानां चाढकद्वयं ॥ पचेदष्टगुणे
तोये यवस्वेदेऽवतारयेत् ॥ पूते क्षिपेत्सपथ्यांच तत्र जीर्णगुडात्तुलां ॥
तैलाज्यधात्रीरसतः प्रस्थं प्रस्थं ततः पुनः ॥ अधिश्रयेन्मृदावग्नौ व-
र्धालेपेऽवतार्य च ॥ शीते प्रस्थद्वयं क्षौद्रात्पिप्पलीकुडवं क्षिपेत् ॥
चूर्णीकृतं त्रिजाताच्च त्रिपलं निखनेत्ततः ॥ धान्ये पुराणकुंभस्थं
मासं खादेच्च पूर्ववत् ॥ रसायनं वसिष्ठोक्तमेतत्पूर्वगुणाधिकं ॥
स्वस्थानां निष्परीहारं सर्वर्तुषु च शस्यते ॥ पालिकं सैधवं शुंठीं
द्वे च सौवर्चलात्पले ॥ शर्करायाः पलान्यत्र दश द्वे च प्रदापये-
त् ॥ कुडवांशानि वृक्षांस्तं दाडिमं पत्रमार्जकान् ॥ एकैकां

मरिचाजाज्योर्धान्यकाद्वे चतुर्थिके ॥ कृत्वा चूर्णमतो मात्रामन्न
 पानेषु योजयेत् ॥ रुच्यं तद्दीपनं बल्यं पार्श्वार्तिश्वासकासनुत् ॥ एकां-
 पोडशिकां धान्याद्वे द्वे चाजाजिदीप्यकात् ॥ ताभ्यां दाढिमवृक्षाम्ला-
 द्विर्हिः सौमर्चलात्पलं ॥ शुंठ्याः कर्प्यं दधित्यस्य मध्यात्पंच पलानि
 च ॥ तच्चूर्णं पोडशपलैः शर्कराया विमिश्रयेत् ॥ खाण्डवोऽयं प्रदेयः
 स्यादन्नपानेषु पूर्ववत् ॥ विधिश्च घक्ष्मपित्तास्रविहितः शस्यते क्षते ॥
 निवृत्ते क्षतदोषे तु कफे वृद्धजरःशिरः ॥ दाल्यते कासिनो यस्य स ना
 धूमान्निवेदिमान् ॥ हिमेदाद्विबलापष्टीकल्कैः क्षौमे सुभाविते ॥ व-
 र्ति कृत्वा पिबेद्भूमं जीवनीयघृतानुपः ॥ मनःशिलापलाशाजगंधात्व-
 वक्षीरनागैः ॥ तद्देवानुपानं तु शर्करैक्षुगुडोदकं ॥ पिष्ट्वा मनःशिलां
 तुल्यामार्द्रया वटशुंग्या ॥ सप्तर्षिष्कं पिबेत्भूमं तित्तिरिप्रतिभोजनं ॥
 क्षयजे वृंहणं पूर्वं कुर्यादग्रेष्व वृद्धनं ॥ बहुदोषाय सस्नेहं मृदु दद्या-
 द्विरेचनं ॥ शम्याकेन त्रिदतया मृहीकारसमुक्तया ॥ तिल्वकस्य क-
 पायेण विदारीस्वरसेन च ॥ सर्पिः सिद्धं पिबेद्युक्तया क्षीणदेहो विशो-
 धनं ॥ पित्ते कफे धातुषु च क्षीणेषु क्षयकासवान् ॥ घृतं कर्कटकीक्षीर-
 द्विबलासाधितं पिबेत् ॥ विदारीभिः कदंबैर्वा तालसस्यैश्च साधितं ॥
 घृतं पयश्च मूत्रस्य वैवर्ण्यं रुच्छनिर्गमे ॥ शूने सवेदने मेढ्रे पायौ सश्रो-
 णिवंक्षणे ॥ घृतमेढ्रेन लघुनाऽनुवास्यो मिश्रकेण वा ॥ जांगलैः प्रतिभु-
 क्तस्य वर्तकाद्या बिलेशायाः ॥ क्रमशः प्रसहास्तद्वत्प्रयोज्याः पिशि-
 ताशिनः ॥ औष्ण्यात्प्रमाथिभावाच्च स्रोतोभ्यश्चावयन्ति ते ॥ कफं
 शुद्धैश्च तैः पुष्टिं कुर्यात्सम्यग्वहन् रसः ॥ चविकात्रिफलाभार्द्रादश-
 मूलैः सचित्रकैः ॥ कुलस्थपिप्पलीमूलपाठाकोलयवैर्जले ॥ शृतैर्नाग-
 रदुःस्पर्शापिप्पलीशठिपौष्करैः ॥ पिष्टैः कर्कटशुंग्या च समैः सर्पिर्वि-
 पाचयेत् ॥ सिद्धेऽस्मिंश्चूर्णितौ क्षारौ पंचैवलवणानि च ॥ दत्त्वा युक्तया
 पिबेन्मात्रां क्षयकासानिपीडितः ॥ कासमर्दाभयामुस्तपाठाकट्फल-

नागरैः ॥ पिप्पल्या कटुरोहिण्या काश्मर्या सुरसेन च ॥ अक्षमात्रै-
 र्धृतप्रस्थं क्षीरद्राक्षारसाढके ॥ पचेच्छोपज्वरप्लीहसर्वकासहरं पिवेत् ॥
 दृपव्याघ्रीगुडूचीनां पत्रमूलफलांकुरान् ॥ रसकल्कैर्धृतं पक्वं हन्ति का-
 सज्वरारुचीः ॥ द्विगुणे दाडिमरसे सिद्धं वा व्योपसंयुतं ॥ पिवेदुपरि
 शक्तस्य यवक्षारयुतं नरः ॥ पिप्पलीगुडसिद्धं वा छागक्षीरयुतं धृतं ॥
 एतान्यग्निविरुध्यर्थं सर्पीपि क्षयकासिनां ॥ स्युर्दोषवद्भक्तोरःस्रोत-
 सां च विशुद्ध्ये ॥ हरीतकीर्यवकाथस्याढके विंशतिं पचेत् ॥ त्वि-
 न्ना मृदित्वा तास्तस्मिन्पुराणात्पदपलं गुडात् ॥ पिप्पल्या द्विपलं क-
 र्पं मनोह्राया रसांजनात् ॥ दत्वाऽर्द्धाक्षं पचेद्भूयः स लेहः श्वासका-
 सजित् ॥ श्वाविधां सूचयो दग्धाः सघृतक्षौद्रशर्कराः ॥ श्वासका
 सह्रा यर्हिपादौ वा क्षौद्रसर्पिषा ॥ एरंडपत्रक्षारं वा व्योपतैलगु-
 ढान्वितं ॥ लेहयेत्क्षारमेवं वा सुरसैरंडपत्रजं ॥ लिह्यान्पूषणचूर्णं
 वा पुराणगुडसर्पिषा ॥ चित्रकर्त्रिफलाऽजाजीकर्कटारव्याकटुत्रिकं
 ॥ द्राक्षां च क्षौद्रसर्पिर्भ्यां लिह्यादद्याद्गुडेन च ॥ पाठामधुकजी
 वंतीत्वक्क्षीरित्रिफलाघनं ॥ शठीद्विवृहतीद्राक्षापिप्पल्येलावितुञ्ज-
 कं ॥ सारिवापुष्करजटाकर्कटास्थारसांजनं ॥ पुनर्नवा लोहरजत्वा
 यमाणा यवानिका ॥ ऋद्धिस्तामलकी भार्द्वी विडंगं धन्वयासकं ॥ क्षा
 रचित्रकचव्याम्लवेतसव्योपदारु च ॥ सर्वकासान्जयेल्लीढं तच्चूर्णं म-
 धुसर्पिषा ॥ पद्मकं त्रिफला व्योपं विडंगं देवदारु च ॥ बला राक्षा च
 तच्चूर्णं समुस्तं समशर्करं ॥ खादेन्मधुघृताभ्यां वा लिह्यात्कासहरं परं
 ॥ तद्वन्मरिचचूर्णं वा सघृतक्षौद्रशर्करं ॥ पथ्यागुंठीघनगुडैर्गुटिकां धा-
 रयेन्मुखे ॥ सर्वेषु कासश्वासेषु केवलं वा बिभीतकं ॥ कल्के तिल्यक
 पत्राणां घृतभृष्टे सशर्करे ॥ पेयोत्कार्यथवाच्छर्दिदृष्णाकासातिसार-
 जित् ॥ गौरसर्पपगंडीरविडंगव्योपचित्रकान् ॥ साभयान्साधयेत्ताये य
 वागूस्तेन चांभसा ॥ समर्पिर्लवणा कासे हिध्माश्वासे सपीतसे ॥ पां-

ह्यामये क्षये शोफे कर्णशूले च शस्यते ॥ कंटकारीरसे सिद्धो मुद्गपूषः
सुसंस्कृतः ॥ सगौरामलकः साम्लः सर्वकासभिपग्जितं ॥ वातघ्नौप
धनिःकाथे क्षीरं यूपान् रसानपि ॥ वैष्किरान्प्रतुदान्बैलान्दापयेत्क्षतका
सिने ॥ क्षतकासे च ये धूमाः सानुपाना निदर्शिताः ॥ क्षयकासे च ते यो
ज्या वक्ष्यते यच्च यक्ष्मणि ॥ रंहणं दीपनं चाग्नेः स्रोतसां च विशोधनं ॥
व्यत्यासात्क्षयकासिभ्यो बल्यं सर्वं प्रशस्यते ॥ सन्निपातोद्भवो घोरः
क्षयकासो यतस्ततः ॥ यथादोषबलं तस्य सन्निपातहितं हितं ॥
इति क्षतक्षयकासचिकित्सितं नाम पंचमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

अथातः श्वासहिध्माचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ॥ श्वासहिध्मा-
यतस्तुल्यहेत्वाद्याः साधनं ततः ॥ तुल्यमेव तदार्त्तं च पूर्वं स्वेदैरुपा-
चरेत् ॥ स्निग्धैर्लवणतैलाक्तं स्रोतःसु ग्रथितः कफः ॥ तैलीनोऽपि, बि
लीनोऽस्य कोष्ठं प्राप्तः सुनिर्हरः ॥ भवेत्त्वेषु मृदुत्वं च मारुतस्यानु-
लोमता ॥ स्निग्धं च भोजयेदन्नं स्निग्धमानूपजैरसैः ॥ दध्युत्तरेण वा
दद्यात्ततोऽस्मै वमनं मृदु ॥ विशेषात्कासवमथुद्धद्रहस्वरसादिने ॥ पि-
प्पलीसैधवक्षौद्रयुक्तं वाताविरोधि यत् ॥ निर्द्धते सुखमामोति सकफे
दुष्टविग्रहे ॥ स्रोतःसु च विशुद्धेषु चरत्यविहृतोऽनिलः ॥ ध्मानोदावर्त्त-
तमके मानुलुंगाम्लवेतसैः ॥ हिगुपीलुबिडैर्युक्तमन्नं स्यादनु लोमनं ॥
ससैधवं फलाम्लं वा कोष्णं दद्याद्दिरेचनं ॥ एते हि कफसंरुद्धगतिप्रा-
णप्रकोपजाः ॥ तस्मात्तन्मार्गशुद्ध्यर्थमूर्ध्वाधः शोधनं हितं ॥ उदीर्यते
भृशतरं मार्गरोधाद्दृज्जलं ॥ यथा तथाऽनिलस्तस्य मार्गमस्माद्दिशो-
धयेत् ॥ अशांतौ कृतसंशुद्धे धूमैलीनं मलं हरेत् ॥ हरिद्रापत्रमैरं-
डमूलं लाक्षां मनःशिलां ॥ सदेवदार्वलं मांसीं पिप्प्रा वार्तिं प्रकल्पये
त् ॥ तां घृताक्तां पिबेत्धूमं यवान्वा घृतसंयुतान् ॥ मधूच्छिष्टं सर्जरसं

१ दधिसरेण २ दुष्टे विग्रहे शरीरे येन तस्मिन्कफे निद्धते सति स कृतवमनः सुखमा-
मोतीतिभोजनम्

घृतं वा गुरु वा ऽगुरु॥चंदनं वाऽऽजशृंगं वा बालान्वा स्नायु वा गवां॥
 अक्षगोधाकुरंगैश्चर्मशृंगखुराणि वा ॥ गुग्गुलुं वा मनोहां वा सालनि-
 पांसमेव वा ॥ सहर्को गुग्गुलुं लोहं पद्मकं च घृतशृतं ॥ अवश्यं स्वेद-
 नीयानामस्वेद्यानामपि क्षणं ॥ स्वेदयेत्ससिताक्षीरसुखोष्णश्लेहसेचनैः॥
 उत्कारिकोपनाहैश्च स्वेदाध्यायोक्तमेपजैः ॥ उरः कंठं च मृदुभिः सामे-
 त्त्वामविधिं चरेत् ॥ अतियोगोद्धतं वानं दृष्ट्वा पवननाशनैः ॥ श्लिग्धै-
 रसाद्यैर्नात्युष्णैरभ्यंगैश्च शमं नयेत्॥अनुत्क्रिष्टकफास्त्रिभुवर्बलानां हि
 शोधनात् ॥ वायुर्लब्धास्पदो भग्नं संशोष्याशु हरेदसूनु ॥ कपापलेहश्ले-
 हाद्यैस्तेषां संशमयेदतः ॥ क्षीणक्षतातिसारासृक्पित्तदाहानुबन्धजान्॥
 मधुरश्लिग्धशीताद्यैर्हिष्माश्वासानुपाचरेत् ॥ कुलत्थदशमूलानां काथे-
 स्युर्जागला रसाः ॥ यूपाश्च शिग्रुवार्ताककासघ्नरूपमूलकैः॥पल्लवैर्निब-
 कुलकहृतीमानुलुंगजैः ॥ व्याघ्रीदुरालभाशृंगीबिल्वमध्यत्रिकटकैः॥
 सामृताम्रिकुलत्थैश्च यूपः स्यात्काथितैर्जलैः ॥ तद्वद्रौघादहत्यादि-
 बलामुद्गैः सचित्रकैः ॥ पेया च चित्रकाजाजीशृंगीसौवर्चलौहता ॥
 दशमूलेन वा कासश्वासहिष्मारुजापहा ॥ दशमूलाठीरास्त्राता-
 त्रीर्बिल्वार्द्धिपौष्करैः ॥ कुलीरशृंगीचपलातामलक्ष्ममृतीपथैः ॥ पि-
 बेत्कपायं जीर्णैऽस्मिन् पेयां तैरेव साधितां ॥ शाटिपष्टिकोद्भू-
 मयवमुद्गकुलत्थमुक् ॥ कासहृद्दहपाश्वार्द्धिहिष्माश्वास्त्रातानये ॥
 सक्तून्वाऽर्ककुरक्षीरभावितानां समाक्षिकान् ॥ यवानां दशमूलादि-
 निष्काथलुलितान् पिबेत् ॥ अग्नेन भोजयेत्सारहिंवाज्यविडङ्ग-
 ढिमान् ॥ सपुष्कराठीव्योपमानुलुंगाम्बुवेनान् ॥ दशमूदस्य वा
 काथमथवा देवदारुणः ॥ पिबेद्वा वारुणीपेडं हिष्माश्वाती निग-

१ अथ २ सावजान् गवामिति पाठोऽशंगद्वयं इत्युक्तवान् दृष्टं नान्यत् ३ उ-
 नित्यरुणदन्त्याख्या ४ रुग्णागुरु ५ लघ्वनपापवर्जितं ६ दृष्टं निगद.

सितः ॥ पिप्पलीपिप्पलीमूलपथ्याजतुघ्नचित्रकैः ॥ कल्कितैर्ले-
पिते रुद्धे निक्षिपेत्पृतभाजने ॥ तक्रं मासस्थितं तद्वि दीपनं श्वा-
सकासजित् ॥ पाठां मधुरसां दारु सरलं च निशि स्थितं ॥ सुरामं-
देऽल्पलवणं पिबेत् प्रसृतिसंमितं ॥ शिरीषकुंदकदलीकुसुमं पिप्पली
घृतं ॥ तंदुलांबुधुतं हिध्माश्वासकासहरं परं ॥ आरनालेन वा पिष्टं
मातुलुंगरसान्वितं ॥ हिंगुसौवर्चलकणाकोलमुद्रजलेन वा ॥ को-
ष्णेन भार्गवी शुंठीं च क्षारं वा मरिचान्वितं ॥ स्वकाथपिष्टां तुलितां
बाष्पिकां पाययेत् वा ॥ स्वरसः सप्तपर्णस्य पुष्पाणां वा शिरीषतः ॥
हिध्माश्वासे मधुकणायुक्तः पित्तकफानुगे ॥ उत्कारिका तुगाकृष्ण-
मधूलीघृतनागरैः ॥ पित्तानुबन्धे योक्तव्या पवने त्वनुबन्धिनि ॥ श्वा-
विच्छशामिषकणाघृतशल्यकशोणितैः ॥ सुवर्चलारसव्योपसर्पिभिः
सहितं पयः ॥ अनु शाल्योदनं पेयं वातपित्तेऽनुबन्धिनि ॥ चतुर्गु-
णांबुसिद्धं वा छागं सगुडनागरं ॥ पिप्पलीमूलमधुकगुडगोऽश्वशकृद्-
सान् ॥ हिध्माभिष्यंदकासघ्नौलिह्यान्मधुघृतान्वितान् ॥ गोगजा-
श्ववराहोष्ट्रखरमेपाजविट्सं ॥ समध्येकैकशो लिह्याद्बहुश्लेष्माऽथ-
वा पिबेत् ॥ चतुष्पाच्चर्मरेमास्थिरुशृंगोद्भवां मयीं ॥ तथैव वाजिगं-
धाया लिह्याच्छ्वासी कफोलवणः ॥ क्षारं वा त्रिफलापाठादहतीफल-
कुंभिजं ॥ मुक्ताप्रवालवैदूर्यशंखसौगंधिकांजनं ॥ मसौरगैल्लस्फटिक-
काचैलालवणद्वयं ॥ अपानार्गफलं ताम्रमयो रूप्यं शणात्फलं ॥
ज्योतीरसश्च तल्लिह्यादयो वैकं मधुद्रवं ॥ शठीपुष्करधात्रीर्वा पौष्करं
वा कणान्वितं ॥ गैरिकांजनलवणां वा स्वरसं वा कपित्थजं ॥ रसेन वा
कपित्थस्य धात्रीसैधवपिप्पलीः ॥ घृतक्षौद्रेण वा पथ्याविडंगोपणपि-
प्पलीः ॥ लिह्याद्वा पिप्पलीद्राक्षापथ्याशृंगीदुरालभाः ॥ घृतमाक्षिकतै-
र्लेवा ज्यूपणं क्षारसंयुतं ॥ पिप्पलीक्षौद्रयुक्तौ वा रसौ धात्रीकपित्थयोः

॥ सितोपला तामलकी द्राक्षा गोऽश्वशकृद्भसः ॥ कोललाजमधुद्राक्षा-
 पिप्पलीनागगणि वा ॥ गुडतैलनिशाद्राक्षाकणाराक्षोपणानि वा ॥ पि-
 वेद्रसांबुमध्याम्लैर्लेहोपवरजांसि वा ॥ जीवन्तीमुस्तसुरसत्वगेलाद्वयपौ-
 ष्करं ॥ चंडातामलकीलोहमार्द्वाङ्गनागरवालकं ॥ कर्कटारव्याशठीरुष्णा-
 नागकेसरचोरकं ॥ उपयुक्तं यथाकामं चूर्णं द्विगुणशर्करां ॥ पार्श्वरुग्जर-
 कासग्रं हिध्माश्वासहरं परं ॥ जीवन्ती चोरकः शृंगी पौष्करं सुरसः शठी
 ॥ पिप्पलीत्वग्बिडक्षारशुंठीहिग्वन्म्लवेनसं ॥ एला तामलकी मार्द्वा ह-
 क्षाम्लं चेति चूर्णितं ॥ रसेन मातुलुंगस्य मध्येन हविषाऽथवा ॥ ली-
 ढं प्रयुक्तमथवा केवलं चोपयोजितं ॥ हिध्माश्वासविवंधार्शःकासह-
 रार्श्वशूलनुत् ॥ शठी तामलकी मार्द्वा चंडा वालकपौष्करं ॥ शर्कराऽष्ट-
 गुणं चूर्णं हिध्माश्वासहरं परं ॥ तुल्यं गुडं नागरं च भक्षयेन्नावयेत वा
 ॥ लथुनस्य पलांडोर्वा मूलं गुंजनकस्य वा ॥ चंदनाद्वा रसं दद्यान्ना-
 रीक्षीरेण नावनं ॥ सशर्करां पिप्पलीं वा मधुकं वा मधुद्रवं ॥ स्तन्ये-
 न मक्षिकाविष्टामलक्तकरसेन वा ॥ ससैधवं घृताक्तं वा सिद्धं स्तन्येन
 वा घृतं ॥ कल्कितैर्भधुरद्रव्यैस्तत्पिबेन्नावयेत वा ॥ सरुदुष्णं सरुच्छी-
 तं व्यत्यासात्ससितं मधु ॥ तद्वत्पयस्तथा सिद्धमधोभागौपधैर्घृतं ॥
 कणासौबर्चलक्षारवयस्थाङ्गिचोरकैः ॥ सकायसैर्घृतं मस्तु दशमूल-
 रसे पचेत् ॥ तत्पिबेज्जीवनोर्धैर्वा लिह्यात्तमधु साधितं ॥ तेजोवत्यभ-
 या कुष्टं पिप्पली कटुरोहिणी ॥ भूतीकं पौष्करं मूलं पलाशश्चित्रकः
 शठी ॥ पट्टद्वयं तामलकी जीवन्ती त्रिल्वपेशिका ॥ वचा पत्रं च ता-
 लीसं कर्पाशैस्तैर्विषाचयेत् ॥ द्विगुपादैर्घृतप्रस्थं पीतमाशु निहन्ति तत्
 ॥ शाखानिलारोऽग्रहणीहिध्माहृत्पार्श्ववेदनाः ॥ सिद्धं वा पुरमंजिष्ठा-
 लाक्षासर्जरसैः पिबेत् ॥ सपद्मकमतोहलैर्घृतप्रस्थं पिचून्मितैः ॥ व-
 त्सकादिप्रतीवापं सिद्धं वा प्रथमे गणे ॥ सपंचलवणं सर्पिः श्वासका-
 सानपोहति ॥ द्विस्त्राविहंगपूतीकत्रिकटुत्रिफलाग्निकैः ॥ कोलमात्रे-

धृतप्रस्थं पाचयेत्सठिठाढके ॥ क्षीरप्रस्थद्वयोपेतं तत्कासश्वासपीन-
सान् ॥ अर्शास्परोचकं गुल्मं क्षयं हिष्मां च नाशयेत् ॥ सैषवाद्धीश-
युक्तं वा पुराणं पापयेदृतं ॥ धौन्वंतरं दृष्यधृतं दौधिकं हर्षुपादि वा ॥
शीतांबुसेकः सहसा त्रासविक्षेपभीशुचः ॥ हर्षेर्ध्वोच्छ्वासरोधाश्च हितं
कटिश्च दंशनं ॥ यत्किञ्चित्कफबातघ्नमुष्णं वातानुलोमनं ॥ तत्सेव्यं प्रा-
यशो यच्च सुतरां मारुतापहं ॥ वातरुद्धा कफहरं कफरुद्धाऽनिलापहं
॥ कार्यं नैकांगिकं ताभ्यां प्रायः श्रेयोऽनिलापहं ॥ सर्वेषां बृंहणे स-
त्यः शक्यश्च प्रायशो भवेत् ॥ नात्यर्थं शमनेऽप्यो भृशोऽशक्यश्च क-
शने ॥ शमनैर्बृंहणैश्चातो भूयिष्ठं तानुपाचरेत् ॥ कासश्वासक्षयच्छर्दि-
हिष्माश्चान्योन्यभेजैः ॥ ॥ इति श्वासहिष्माचिकित्सितं नाम
पष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

अपातो राजयक्ष्मचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ॥ बलिनो बहुदो-
षस्य स्निग्धस्निन्नस्य शोषनं ॥ ऊर्ध्वाधो यक्ष्मणः कुर्यात्स्रोहं पत्रं
कर्शनं ॥ पयसा फलपुक्तेन मधुरेण रसेन वा सर्पिष्मत्प्रा यवाग्वा वा वम-
नद्रव्यसिद्धया ॥ वमेहिरेचनं दद्याद्विरुच्छद्यामावृषद्गुमान् ॥ शर्कराम-
धुसर्पिभिः पयसा तर्पणेन वा ॥ द्राक्षाविदारीकाश्मर्यमांसानां वा रसै-
र्युतान् ॥ शुद्धकोष्ठस्य युंजीत विधिं बृंहणदीपनं ॥ हृद्यानि धान्न-
पानानि वातघ्नानि लघूनि च ॥ शालिपष्टिकगोधूमपक्वमुद्वं सैमास्ति-
कं ॥ लघुमच्युतवीर्यं च सुजरं बलरुद्धं यत् ॥ आजं क्षीरं घृतं मांसं
क्रत्र्यान्मांसं च शोषजित् ॥ काकोलूककट्फदीपिगवाश्वनकुटोरगं ॥ गृध्र-
मासखरोष्ट्रं च हितं चैवोपसंहितं ॥ ज्ञातं जुगुप्सितं तद्धि छर्दिषे न-
वटौजसे ॥ मृगाद्याः पित्तकफयोः पवने प्रसहादयः ॥ वेसवारीकनाः
पथ्या रसादिषु च कल्पिताः ॥ भृष्टाः सर्पपतलेन सर्पिषा वा पथाययं ॥

१ पंचहोतं २ रत्नपित्तकं ३ गुल्मोक्तं ४ उदराक्तं ५ अचारुगदतः समोषितमिति प-
श्चादवर्षादिमिति व्याख्यानि ६ छयनादपसंहितं काशार्द्राग्निनिर्धारिष्याभेन देयाश्च यत्रः

रसिका मृदवः स्निग्धाः पटुद्रव्याभिसंस्कृताः॥हिता मौलिककौलयास्त-
 द्युषाश्च साधिताः॥ सपिप्पलीकं सयवं सकुलन्थं सनागरं ॥ सदादिमं
 सामलकं स्निग्धंमाजरसं पिबेत् ॥ तेन पङ्क्तिनिवर्तते विकाराः पीनसाद-
 यः ॥ कोलदादिमनिर्पासपिष्टयाऽस्थिविहीनया ॥ द्राक्षया स्वच्छधा-
 न्याम्लपुतालोदितकल्कया ॥कार्यः सौवर्चलव्योपपत्रैलादीप्यकान्धि-
 तः ॥ समाक्षिकः सकर्पूरः सलवंगः सकेसरः ॥ चंद्रकाव्यो यथार्था-
 रव्यः शोपहाऽग्निरुचिप्रदः ॥ शुक्ताम्रधात्रीस्वरसैर्द्राक्षायाः कल्पितं प-
 लं ॥ गुडपट्पलसंपुक्तं पुक्तं श्लक्ष्णैश्च कार्पिकैः ॥ वृक्षाम्लधान्यद्र-
 विट्तीराजिकादादिमोपणैः ॥ पलेन नागपुष्पस्य किञ्चित्सौवर्चलेन च॥
 ससेव्यपत्रत्वक्तोयः सुरसारसमूर्च्छितः॥ भूरिभूस्तृणको रागः कल्प्यो
 रुच्यः समाक्षिकः ॥ पिबेच्च सुतरां मद्यं जीर्णं स्नोतोविशोधनं ॥ पि-
 तादिषु विशेषेण मध्वरिष्टाच्छवारुणीः ॥ सिद्धं वा पंचमूलेन ताम-
 लक्याऽथवा जलं ॥ पर्णिनीमिश्रतमूभिर्धान्यनागरकेण वा॥ कल्पये-
 च्चानुकूलोऽस्य तेनान्नं शुचि यत्नवान् ॥ दशमूलेन पयसा सिद्धं मां-
 सरसेन वा ॥ बलागर्भं घृतं योज्यं कन्यान्मांसरसेन वा ॥ सक्षौद्रं पय-
 सा सिद्धं सर्पिर्दशगुणेन वा ॥ जीवन्तीं मधुकं द्राक्षां फलानि कुटजस्य
 च ॥ पुष्कराह्वं शठीं रुष्णां व्याघ्रीं गोक्षुरकं बलां ॥ नीलोत्पलं तामल-
 कीं त्रायमाणां दुरालभां ॥ कल्कीकृत्य घृतं पक्वं रोगराजहरं परं ॥ पु-
 रालभां गोक्षुरकं चतस्रः पर्णिनीर्बलां ॥ भागान्पलोन्मितान्कृत्वा पलं
 पर्पटकस्य च ॥ पचेदशगुणे तोये दशभागावशेषिने ॥ पूते तस्मिन्घृत-
 प्रस्थं क्षीरद्विगुणितं पचेत् ॥ गर्भं दत्वा शठीरुष्णाभूर्निघोत्पलसारिवाः
 ॥ त्रायन्तीं पौष्करं मूलं सपत्रं त्रिफलां फलं ॥ कुटजाच्च जयेत्तद्वि-
 शिरःपार्श्वीसवेदनां ॥ तृष्णां छर्दिमतीसारकासदाहश्रमज्वरान् ॥ घृ-
 तं त्वर्जूरमृद्धीकामधुकैः सपरूपकैः ॥ सपिप्पलीकं बैस्वर्यकासश्वास-
 ज्वरापहं ॥ दशमूलशृतात्क्षीरात्सर्पिर्पदुदियाञ्चवं ॥ सपिप्पलीकं स-

क्षौद्रं तत्परं स्वरबोधनं ॥ शिरःपार्श्वीमशूलघ्नं कासश्वासज्वरापहं ॥ पंच-
 चभिः पंचमूलैर्वा शृताद्यदुदियाहृतं ॥ पंचानां पंचमूलानां रसे क्षीर-
 चतुर्गुणे ॥ सिद्धं सर्पिर्जयत्येतद्यक्ष्मणः सप्तकं वलं ॥ पंचकोलयवक्षा-
 रपट्पलेन पचेद्भूतं ॥ प्रस्थोन्मितं तुल्यपयः स्रोतसां तद्धि शोधनं ॥ गु-
 ल्मज्वरोदरक्षीहृग्रहणीपांडुपीनसान् ॥ कासश्वासाग्निसदनश्वयथूध्वानि-
 लान्जयेत् ॥ रास्त्राबलागोक्षुरकस्थिरानर्पाभुवारिणि ॥ जीवन्तीपिप्पली-
 गर्भं सक्षीरं शोपजिहृतं ॥ अश्वगंधाशृतात्क्षीराहृतं च ससितापयः ॥
 साधारणामिपतुलां तोयद्रोणद्वये पचेत् ॥ तेनाष्टभागशेषेण जीव-
 नीयैः पलोन्मितैः ॥ साधयेत्सर्पिषः प्रस्थं वातपित्तामयापहं ॥ मांससर्पि-
 रिदं पीतं युक्तं मांसरसेन वा ॥ कासश्वासस्वरभ्रंशशोपहतपार्श्वशूल-
 जिह् ॥ यष्टीबलागुडूच्यल्पपंचमूलतुलां पचेत् ॥ शूर्पेऽपामष्टभागस्थे
 तत्र पात्रं पचेद्भूतान् ॥ धात्रीविदारीक्षुरसत्रिपात्रे पयसोऽर्मणे ॥
 सुपिष्टैर्जीवनीयैश्च पाराशरमिदं घृतं ॥ ससैन्यं राजयक्ष्माणमुन्मूलयति
 शीलितं ॥ मूर्वाहरिद्राखदिरकाथं सर्पिः शकृद्रसं ॥ गोगजाजाऽविह-
 यजं पयस्तुल्यान् दश द्रवान् ॥ स्वादुस्कंधं त्रिकटुकं कल्कितं दे-
 षदारु च ॥ पचेत्तन्वाशु शोपघ्नं तद्दहासावरीघृतं ॥ द्विपंचमूलव-
 र्णयवबिल्वपुनर्नवाः ॥ करंजवोटस्थविरकुलथवदराग्रिकाः ॥ भ-
 ह्मातकं च तत्काये पङ्गुणे साधयेद्भूतं ॥ गर्भं दत्त्वा स्नुहीक्षीरं शुद्धा-
 रण्यां चैव सैधवं ॥ हरीतर्की च तच्छोषशोफमेदोदरापहं ॥ यवाग्वा-
 वा पिबेन्मात्रां लिप्ताद्वा मधुरान्वितं ॥ सिद्धानां सर्पिपामेषां दद्या-
 दन्नेन वा सह ॥ एलाजमोदात्रिफलासौराष्ट्रीयोपत्रिचक्रान् ॥ सा-
 रानरिष्टगायत्रीसालर्वाजकसंभवान् ॥ भह्मातकं विडंगं च पृथगष्टप-
 लोन्मितं ॥ सलिले षोडशगुणे षोडशांशस्थितं पचेत् ॥ पुनस्तेन
 घृतप्रस्थं सिद्धे चास्मिन्यलानि पट् ॥ तवक्षीर्याः क्षिपेद्विंशत्सिताया

द्विगुणं मधु ॥ घृताद्विजातत्रिपलं ततो लीढं खजाहृतं ॥ पयोनुपानं
 तत्प्राहे रसायनमयंत्रणं ॥ मेध्यं चक्षुष्यमायुष्यं दीपनं हंति चाचि
 रात् ॥ मेहगुल्मक्षयव्याधिरांदुरोगभगंदरान् ॥ ये च सर्पिर्गुडाः प्रोक्ताः
 क्षते योज्याः क्षयेऽपि ते ॥ खर्जूरपिप्पलीद्राक्षापथ्याशुंगीदुरालभाः ॥
 त्रिफलापिप्पलीमुस्तशृंगादीगुडशर्कराः ॥ वीरा शठी पुष्कराख्या सुर-
 सा शर्करा गुडः ॥ नागरं चित्रको लाजाः पिप्पल्यामलकं गुडः ॥ वि-
 ङ्गसारश्चविका चूपणं च विचूर्णितं ॥ अर्द्धश्लोकैः स्मृता लेहाः
 पंचैते क्षौद्रसर्पिषा ॥ स्वर्गाः कासक्षयश्वासपार्श्वरुक्कफनाशनाः ॥
 स्वगेलापिप्पलीक्षीरीशर्करा द्विगुणाः क्रमात् ॥ चूर्णिता भक्षयेद्दिह्या-
 स्पूर्ववद्वा तथागुणाः ॥ तिलमापाश्वगंधा वा माक्षिकाजघृतद्रुताः ॥
 पूर्वोक्तेष्वेव रोगेषु वातरोगेषु पूजिताः ॥ विशेषात्स्वरसादेऽस्य नस्यधु
 मादि योजयेत् ॥ तत्रापि वातजे कोष्णं पिवेदुत्तरभक्तिकं ॥ कासमर्दक
 .वार्ताकीमार्कवस्वसैर्घृतं ॥ साधितं कासजित्स्वर्यं सिद्धमार्तगलेन वा ॥
 बदरीपत्रकल्कं वा घृतभृष्टं ससैंधवं ॥ तैलं वा मधुकद्राक्षापिप्पली-
 क्षामिनुत्पलैः ॥ हंसपद्याश्च मूलेन पक्वं नस्तो निपेचयेत् ॥ सुखोदका-
 नुपानं च तसर्पिष्कं गुडौदनं ॥ अश्रीयात्पायसं चैवं क्षिग्धं स्वंदं च
 योजयेत् ॥ पितोद्भवे पिवेत्सर्पिः शृतशीतपयोऽनुपः ॥ क्षीरिवृक्षां-
 कुरक्षाथकल्कसिद्धं समाक्षिकं ॥ अश्रीयाच्च तसर्पिष्कं यष्टीमधुक-
 पायसं ॥ बलाविदारिगंधाभ्यां विदार्या मधुकेन च ॥ सिद्धे सलवणं
 सर्पिर्नस्यं स्वर्यमनुत्तमं ॥ प्रपौंढरीकं मधुकं पिप्पली दहती बला ॥
 साधितं क्षीरसर्पिश्च तत्स्वर्यं नावनं परं ॥ लिह्यान्मधुरकाणां च चूर्णं मधु
 घृताष्टुनं ॥ वरीं बलां पयस्यां वा काकोलीमधुके तथा ॥ एवमस्या-
 नुपशमे ललाटे व्यधयेच्छिरां ॥ पिवेत्कटूनि मूत्रेण कफजे रुक्षभोज-
 नः ॥ कट्फलामलकव्योषं लिह्यात्तैलमधुशृतं ॥ व्योपशाराग्निचविका

भार्गीपथ्यामधूनि वा ॥ यवैर्यवागूं यमके कणाधात्रीकृतां पिबेत् ॥
भुक्त्वाऽद्यात्पिप्पलीं शुंठीं तीक्ष्णं वा वमनं भजेन् ॥ शर्कराक्षौद्रमि-
श्राणि शृतानि मधुरैः सह ॥ पिबेत्पयांसि यस्योच्चैर्वदतोऽभिहतः स्व-
रः ॥ विचित्रमन्त्रमरुचौ हितैरुपहितं हितं ॥ बहिरंतर्मृजा चित्तनिर्वा-
णं हृद्यमौषधं ॥ हौ कालौ दंतपवनं भक्षयेन्मुखशोधनैः ॥ कषायैः
क्षालयेदास्यं धूमं प्रायोगिकं पिबेत् ॥ तालीसपत्रवटकाः सकर्पूरसि-
तोपलाः ॥ शशांककिरणारुष्याश्च भक्ष्या रुचिकराः परं ॥ वातादरोचके
तत्र पिबेच्चूर्णं प्रसन्नया ॥ हरेणुरुष्णाकृमिजिह्वाक्षौसैधवनागरात् ॥ सु-
लाभार्गीयवक्षारहिंगुयुक्तादृतेन वा ॥ छर्दयेद्वा वचांभोजिः पित्ताच्च
गुडवारिभिः ॥ लिह्याद्वा शर्करासर्पिलवणोत्तममाक्षिकं ॥ कफाद्वमे-
न्निंबजलैर्दीप्यकारग्वधांबु च ॥ पानं समध्वरिष्ठाश्च तीक्ष्णाः समधु-
माधवाः ॥ पिबेच्चूर्णं च पूर्वोक्तं हरेण्वाद्युष्णवारिणा ॥ त्रिकदुन्निफला
रात्रियवक्षारं मधुद्रुतं ॥ प्रातराहारकाले च पुंजीत मुखधावनं ॥ बि-
डं सौवर्चलं कुष्ठमजाजीमरिचं सिता ॥ धान्येलापद्मकोशीरपिप्पली-
चंदनोत्पलं ॥ रोध्रं तेजोवती पथ्या यवक्षारं कदुन्नयं ॥ आर्द्रदाढिम-
निर्यासः साजाजीसितशर्करः ॥ सैतलमाक्षिका युक्ताश्चत्वारः कषल-
ग्रहाः ॥ चतुरोऽरोचकान् हन्युरेकदोषसमस्तजान् ॥ कारव्यजाजीम-
रिचद्राक्षारक्षाम्लदाढिमं ॥ सौवर्चलगुडक्षौद्रं सर्वांगेचकनाशनं ॥ ए-
लात्वद्वागकुसुमतीक्ष्णरुष्णामहौषधं ॥ भागरुद्धं क्रमाच्चूर्णं निहंति स-
मशर्करं ॥ प्रसेकारुचिद्वत्पार्श्वकासश्वासगलामयान् ॥ यवानीतितिड्डी
काम्लवेतसौषधदाढिमं ॥ कृत्वा कोलं च कर्पाशं सितापार्श्वं चतुःपलं
॥ धान्यसौवर्चलाजाजीवरांगं चार्द्धकार्पायिकं ॥ पिप्पलीनां शतं श्लेकं
द्वे शते मरिचस्य तु ॥ चूर्णमेतत्परं रुच्यं हृद्यं ग्राहि हिनस्ति च ॥ वि-
बंधकांसद्वत्पार्श्वशीहाशोग्रहणीगदान् ॥ तालीसपत्रं मरिचं नागरं पि-
प्पली कणा ॥ यथोत्तरं भागरुद्ध्या त्वगेले चार्धभागिके ॥ तद्रुच्यं

दीपनं चूर्णं कणाऽष्टगुणशर्करं ॥ कासश्वासारुचिच्छर्दिहीहृत्तृत्पार्श्व-
 शूलजित् ॥ पांडुज्वरातिसारघ्नं मूढवातानुलोमनं ॥ तालीसपत्रचवि-
 कामरिचानां पलं पलं ॥ रुग्णातन्मूलयोर्द्वे द्वे पले शुंठीपलत्रयं ॥ च
 तुर्जातमुशीरं च कर्पाशं श्लक्ष्णचूर्णितं ॥ तत्र त्रिंशत्पलं दत्वा कथि-
 तादमलाद्गुडात् ॥ कुर्वीतमोदकानक्षसंमितांस्तेऽपि तद्गुणाः ॥ अर्का
 मृताक्षारजले शर्वरीमुपितैर्यवैः ॥ प्रसेके कल्पितान्सक्तून् भक्षांश्चा
 घाद्वली वमेत् ॥ कटुनिकैस्तथाशूल्यं भक्षयेज्जांगलं पलं ॥ शुष्कां
 श्वं भक्षान्मूलपूश्चणकादिरसानुपः ॥ श्लेष्मणोऽतिप्रसेकेन वायुः श्ले-
 ष्माणमस्यति ॥ कफप्रसेकं तं विंद्यात्स्निग्धोष्णैरेव निर्जयेत् ॥ पीनसे-
 ऽपि क्रममिमं वमथौ च प्रयोजयेत् ॥ विशेषात्पीनसेऽभ्यंगान्त्रे-
 हान्त्वेदांश्च शीलयेत् ॥ स्निग्धानुत्कारिकापिष्टैः शिरःपार्श्वगलादिषु ॥
 लवणाम्लकटूष्णांश्च रसान्त्रेहोपसंहितान् ॥ शिरोंऽसपार्श्वशूलेषु
 यथादोषविधिं चरेत् ॥ औदाक्कानूपर्षिशितैरुपनाहाः सुसंस्कृताः ॥
 शस्यन्ते सचतुःस्त्रेहाः शिरःपार्श्वसशूलिनां ॥ लेपश्च नतयष्ट्या-
 हशताह्वाकुष्टचंदनैः ॥ बलारात्रातिलाः सर्पिर्मधुकं नीलमुत्पलं ॥ प-
 लंकपा देवदारु चंदनं मधुकं घृतं ॥ रुग्णागंधा बला वीरा विदारी संपु-
 नर्नवा ॥ अभीरुपष्टिमधुकं पयस्या कत्तूणं घृतं ॥ इत्यर्द्धयोगैश्चत्वारः
 प्रदेहाः परिकीर्तिताः ॥ शस्ताः संमृष्टदोषाणां शिरःपार्श्वसशूलिनां ॥
 नावनं धूमपानानि स्त्रेहाश्चोत्तरभक्तिकाः ॥ तैलान्यभ्यंगयोगीनि व-
 स्तिकर्म तथा परं ॥ शृंगाद्यैर्वा यथादोषं दुष्टमेपां हरेदमृक् ॥ प्रदेहः
 सघृतैश्चेष्टः प्रद्मकोशीरचंदनैः ॥ दूर्वामधुकमंजिष्ठाकेसरैर्वा घृतापुनैः ॥
 चंदनाद्येन तैलेन शतघातेन सर्पिणा ॥ अभ्यंगः पयसा सेकः शस्तश्च
 मधुकांदुना ॥ प्रायेणोपहृताग्रित्वात्सपिच्छमत्तिस्मार्पते ॥ तस्याति-

सारग्रहणीविहितं हितमौषधं ॥ सनागरानिन्द्रयवान्पाययेत्तंदुलांबुना ॥
 जीर्णेपु तेपु पेयां च चांगेरीतक्रदाडिमैः ॥ पाठानिंबयवानीनां चूर्णं
 तक्त्रेण वा पिबेत् ॥ सुरया वा प्लुतं पाठां सनागरदुरालभां ॥ जंब्वाश्र-
 विल्वमध्यं वा सकपित्थं सनागरं ॥ पेयामंडेन योगैश्च पाठाद्यैः कारये-
 त्त्रिभिः ॥ समूप्यवाँन्यान्सस्त्रेहान्ताम्लान्सलवणान् खलान् ॥ वेतसार्जु-
 नजंबूनां मृणालीकृष्णगंधयोः ॥ श्रीपण्यां मातुलुंगस्य धातक्या दाडि-
 मस्य च ॥ चांगेर्या मदयन्त्याश्च यूथिकायाश्च पल्लवैः ॥ कालविट्ठुम्बि-
 कायाश्च चुक्रिकायाश्च योजयेत् ॥ खलान्दधिसरोपेतान्सर्पिष्कान्स-
 दाडिमान् ॥ रोचनान्दीपनान्दद्यादतीसागरान्पूरान् ॥ पुरीषं यत्नतो र-
 क्षेच्छुष्यतो राजप्रक्षिप्तः ॥ सर्वधातुक्षयार्तस्य बलं तस्य हि विद्बलं
 ॥ ज्वरादिष्वपि कुर्वीत विकारेषु यथामयं ॥ बह्ममयसमूहो हि यक्ष्मा
 ऽतः सोऽतिदुःसहः ॥ अजां वा पर्पुपासीत पण्मासानुदजे वसन् ॥ त-
 त्स्योमूत्रविद्वृत्तिपरिपेकप्रघर्षणं ॥ ताभिः परितृतः स्वप्यात्तच्छक्रे-
 णुसंस्तरे ॥ एतद्रसायनं श्रेष्ठं रोगराजस्य नाशनं ॥ अजाशकृदसक्षीर-
 दधिमूत्रैः शृतं घृतं ॥ संपंचपटु पंचाजं क्षयी क्षीरानुपः पिबेत् ॥ मां-
 समेवाश्नतो पुक्त्या मार्दीकं पिबतोऽनुच ॥ अविधारीतवेगस्य यक्ष्मा
 न लभतेऽतरं ॥ सुरां समंठां मार्दीकमरिष्टं सीधुमाधवान् ॥ यथार्हम-
 नुपानार्थं पिबन्मांसानि भक्षयेत् ॥ श्रोतोविबंधमोक्षार्थं बलौजःपुष्टये
 च तन् ॥ स्नेहक्षीरांबुकोष्ठेषु स्वभ्यक्तमवगाहयेत् ॥ उत्तीर्णं मिश्रक-
 स्नेहैः पुनराक्तं सुखैः करैः ॥ मृद्रीयात्सुखमासीनं सुखं चोद्धर्तयेत्परं ॥
 जीवन्तीं शतवीर्यां च विकसां सपुनर्नवां ॥ अश्वगंधमपामार्गं तर्कारीं
 मधुकं बलां ॥ विदार्यां सर्पपान् कुष्ठं तंदुलानतसीफलं ॥ मापांस्तिलां
 श्र किण्वं च सर्वमेकत्र चूर्णयेत् ॥ यवचूर्णं त्रिगुणितं दध्ना युक्तं स-
 माक्षिकं ॥ एतदुद्धर्तनं कार्यं पुष्टिवर्णवलयप्रदं ॥ गौरसर्पपकल्केन स्ना-
 नीयौषधिभिश्च सः ॥ स्नायादनुमुखैस्तोयैर्जीविनीयोपसाधितैः ॥ गंध-

माल्यादिकां सूयामलक्ष्मीनाशनीं भजेत् ॥ सुहृदां दर्शनं गीतवादि-
त्रोत्सवसंश्रुतीः ॥ वस्तयः क्षीरसर्पिर्पि मद्यं मांसं सुशीलता ॥ दैव-
व्यशाश्रयं तत्तदथर्वोक्तं च पूजितं ॥ इष्ट्या यया च चंद्रस्य राजय-
क्ष्मा पराजितः ॥ पुरोहितः प्रयुंजीतवेदोक्तां तां जितात्मनः ॥ ॥ इ-
ति राजयक्ष्मचिकित्सितं नाम सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

अथानश्छर्दिद्वद्रोगतृष्णाचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ॥ आमाश-
योक्लेशभवाः प्रायश्छर्द्यो हितं ततः ॥ लघ्वनं प्रागृते वायोर्वमनं तत्र
योजयेत् ॥ बलिनो बहुदोषस्य वमतः प्रततं बहु ॥ ततो विरेकं
क्रमशो हृद्यं मद्यैः फलांबुभिः ॥ क्षीरिर्वा सह स ह्यूर्ध्वं गतं दोषं नप-
त्यथ ॥ शमनं चौषधं रुक्षदुर्बलस्य तदेव तु ॥ परिशुष्कं प्रियं सात्म्य-
मन्नं लघु च शस्यते ॥ उपवासास्तथा यूपा रसाः कांबलिकाः खलाः ॥
शाकानि लेहा भोज्यानि रागपानकरांडवाः ॥ भक्ष्याः शुष्का विचि-
त्राश्च फलानि स्नानघर्षणं ॥ गंधाः सुगंधयो गंधफलपुष्पान्नपानजाः ॥
मुक्तमात्रस्य सहसा मुखे शीतांबुसेचनं ॥ हंति मारुतजां छर्दि
सैर्पिः पीतं सैर्धवं ॥ किंचिदुष्णं विशेषेण सकासहृदयद्रवां ॥ व्योष-
त्रिलवणाढ्यं वा सिद्धं वा दाडिमांबुना ॥ सशुंठीदधिधान्येन शृतं तु-
ल्यांबु वा पयः ॥ व्यक्तसैधवसर्पिर्वा फलाम्बो वैष्किरो रसः ॥ स्निग्धं
च भोजनं शुंठीदधिदाडिमसाधितं ॥ कोष्णं सलवणं चात्र हितं स्ने-
हविरेचनं ॥ पित्तजायां विरेकार्थं द्राक्षेक्षुस्वरसैस्त्रिष्टु ॥ सर्पिर्वा ते-
ल्वकं योज्यं दृढं च श्लेष्मघामगं ॥ ऊर्ध्वमेव हरेत्पित्तं स्वादुतिक्तै-
र्विशुद्धिमान् ॥ पिबेन्मंडं यवागूं वा लाजैः समधुशर्करं ॥ मुद्गजांग-
लजैरद्याद्व्यंजनैः शालिपष्टिकं ॥ मृद्वृष्टलोष्टप्रभवं सुशीतं सलिलं पि-
बेत् ॥ मुद्गोशीरकणाधान्यैः सह वा संस्थितं निशां ॥ द्राक्षारसं रसं च
क्षोर्गुडूच्यंबु पयोऽपि वा ॥ जंब्याग्रपल्लवोशीरवटाश्वत्यांकुरोद्भवः ॥

लत्थान्पंचमूलं च पक्त्वा तस्मिन्चेज्जले ॥ तैलं तन्नावने पाने व-
 स्तौ च विनियोजयेत् ॥ शुंठीवयस्थालवणकायस्याहिङ्गुपौष्करैः ॥
 पथ्यया च शृतं पार्श्वहृद्गुल्मजिहृतं ॥ सौवर्चलस्य द्विपले पं-
 ध्यापंचाशदन्विने ॥ घृतस्य साधितः प्रस्थो हृद्रोगश्वासगुल्मनुत् ॥
 दाडिमं कृष्णलवणं हिङ्गु शुंठ्यम्लवेतसं ॥ अपतंत्रकहृद्रोगश्वासघ्नं
 चूर्णमुत्तमं ॥ पुष्कराब्धशठीशुंठीबीजपूरजटाभयाः ॥ पीताः कल्कीकृताः
 क्षारघृताम्ललवणैर्धृताः ॥ विकर्तिकाशूलहराः काथः कोष्णश्च तद्गुणः
 ॥ यवानीलवणक्षारवचाजाज्यौषधैः कृतः ॥ सपूतिदारुवीजान्धपला-
 शशठिपौष्करैः ॥ पंचकोत्शठीपथ्यागुडबीजान्धपौष्करं ॥ वारुणीक-
 ल्कितं भृष्टं यमके लवणान्वितं ॥ हृत्पार्श्वयोनिशूलेषु खादेद्गुल्मो-
 दरेषु च ॥ स्निग्धाश्रेह हिताः स्वेदाः संस्कृतानि घृतानि च ॥ लघुना
 पंचमूलेन शुंठ्या वा साधितं जलं ॥ वारुणीदधिमंदं वा धान्याम्लं
 वा पिबेत्तृपि ॥ सायामस्तंभशूलामे हृदि मारुतदूषिते ॥ क्रियैषा स-
 द्रवायामप्रमोहे नु हिता रसाः ॥ स्नेहाढ्यास्तित्तिरिक्कौचशिखिवर्तक-
 दक्षजाः ॥ बलतैलं स हृद्रोगः पिबेद्वा सुकुमारकं ॥ यष्ट्याब्धशतपाकं वा
 महास्नेहं तथोत्तमं ॥ राक्षजीवकजीवन्तीबलाव्याघ्रीपुनर्नवैः ॥ सार्द्ध-
 स्थिरावचाव्यौषैर्महास्नेहं विपाचयेत् ॥ दधिपादं तथाम्लैश्च लाभतः
 स निषेवितः ॥ तर्पणो रंहणो बल्यो वातहृद्रोगनाशनः ॥ ऽपूपणं त्रि-
 फला पाठा मधुकं मधुकं त्रुटिः ॥ पंचमूलं लघु वले मेदे ऋद्धिः श-
 तावरी ॥ कंटकारी तामलकी जीवकं चाक्षसंमितैः ॥ तैः पचेत्सर्पिषः
 प्रस्थं दध्नः प्रस्थेन माहिषात् ॥ धुक्तं सिद्धं च मधुना तन्निहन्ति नि-
 षेवितं ॥ हृत्पार्श्वग्रहणीरोगश्वासकासहलीमकान् ॥ दीप्तेऽग्नौ सद्र-
 वायामे हृद्रोगे वातिके हितं ॥ क्षीरं दधि गुडः सर्पिरौदकानूपमाभि-
 पं ॥ एतान्येव च वज्यानि हृद्रोगेषु चतुर्विपि ॥ शोषेषु स्तंभजाड्या-
 मसंपुक्तेऽपि च वातिके ॥ कफानुबन्धे तस्मिन्सु हृत्क्षोण्णामांघरेति-

यां ॥ पित्ते द्राक्षेक्षुनिर्याससिताक्षौद्रपरूपकैः ॥ युक्तो विरेको हृद्यः
 स्यात्क्रमः शुद्धे च पित्तहा ॥ क्षतपित्तज्वरोक्तं च बाह्यांतःपरिमा-
 र्जनं ॥ कट्टीमधुककल्कं च पिवेत्ससितमंमसा ॥ श्रेयसीशर्कराद्रा-
 क्षाजीवकर्पभकोत्पलैः ॥ बलाखर्जूरकाकोलीमेदायुग्मैश्च साधितं ॥
 सक्षीरं माहिपं सर्पिः पित्तद्विद्रोगनाशनं ॥ प्रपौंडरीकमधुकविसग्रंथि-
 कसेरुकाः ॥ सशुंठीशैबलास्ताभिः सक्षीरं विपचेद्धृतं ॥ शीतं समधु त-
 द्धेष्टं स्वादुवर्गकृतं च यत् ॥ वस्ति च दद्यात्सक्षौद्रं तैलं मधुकसाधि-
 तं ॥ कफोद्भवे वमेत्स्त्रिभः पिचुमंदवचांभसा ॥ कुलत्थधन्वोत्थरस-
 तीक्ष्णमध्यपवाशनः ॥ पिवेच्चूर्णं वचार्हिगुलवणद्वयनागरात् ॥ सैलाय-
 धानककणापवक्षारात्सुखांबुना ॥ फलधान्याम्लकौलत्थयूपमूत्रा-
 सैवैस्तथा ॥ पुष्कराब्जामयाशुंठीशठीरास्त्रावचाकणात् ॥ काथं-
 तथाऽभयाशुंठीमाद्रीपीतद्रुकद्वफलात् ॥ काथे रौहितकाश्वत्थखदिरो-
 दुंबराजुने ॥ सपलाशवटे व्योपत्रिवृच्चूर्णान्विते कृतः ॥ सुखोदकेनु-
 पानस्य लेहः कफविकारहा ॥ श्लेष्मगुल्मोदिताज्यानि क्षारांश्च वि-
 विधानुपिवेत् ॥ प्रयोजयेच्छिलाहं वा ब्राह्मं वाऽत्र रसायनं ॥ तथाऽऽम-
 लकलेहं वा प्राशं वा ऽगस्त्यनिर्मितं ॥ स्याच्छूलं यस्य शुक्तेऽन्ने जीर्य-
 त्यल्पं जरांगते ॥ शाम्पेत्सकुप्टकमिजिह्ववणद्वयतिल्वकैः ॥ सदेवदार्पति
 विपैश्चूर्णमुष्णांबुना पिवेत् ॥ यस्य जीर्णोऽधिकं स्नेहैः स विरेच्यः फलैः
 पुनः ॥ जीर्यत्यन्ने तथा मूलैस्तोक्षणैः शूले सदाऽधिके ॥ प्रायोऽनिजो
 रुद्धगतिः कुप्यत्यामाशये ततः ॥ तस्यानुलोमनं कार्यं शुद्धिलंघन-
 पाचनैः ॥ रुमिघ्नमौषधं सर्वं रुमिजे हृदयामये ॥ तृष्णासु वातपित्त-
 द्रो विधिः प्रायेण शस्यते ॥ सर्वासु शीतो बाह्यांतस्तथा शमनशो-
 धनः ॥ दिव्यांबु शीतं सक्षौद्रं तद्वज्रौमं च तद्गुणं ॥ निर्वापितं तप्तलो-
 पकपालासिकतादिभिः ॥ सशर्करं वा कथितं पंचमूलेन वा जलं ॥ श-
 र्पूर्वेण गंधश्च प्रशस्तो लाजसक्तुभिः ॥ वाट्यश्चामयधैः शीतः शर्क

रामाक्षिकान्वितः ॥ यवाणूः शालिमिस्तद्वत्कोद्रवैश्च चिरंतनैः ॥ शीते
 न शीतवीर्यैश्च द्रव्यैः सिद्धेन भोजनं ॥ हिमांशुपरिपित्तस्य पयसा
 ससितामधुः ॥ सैन्धानम्ललवणैर्जगलैर्घृतमार्जितैः ॥ मुद्गादीनां तथा यू-
 र्जैर्जविनीयरसान्वितैः ॥ नस्यं क्षीरघृतं सिद्धं शीतैरिक्षोस्तथा रसे ॥
 नारीक्षीरेण वा घृष्टमुष्टास्थि ससितं हितं ॥ निर्वापणाश्च गंडूपाः सू-
 त्रस्थानोदिता हिताः ॥ दाहज्वरोक्ता छेपाद्या निरीहृत्वं मनोरतिः ॥
 महासरीसृग्दादीनां दर्शनं स्मरणादि च ॥ तृष्णायां पवनोत्थायां
 सगुडं दधि शस्यते ॥ रसाश्च बृंहणाः शीता विदार्यादिगणांश्च ॥ पि-
 त्तजायां सितायुक्तः पक्वोदुंबरजो रसः ॥ तत्काथो वा हिमस्तद्वत्सा-
 रिवादिगणांश्च वा ॥ तद्विधैश्च गणैः शीतकपाद्यान् ससितामधून् ॥ म-
 धुरैरौषधैस्तद्वत्क्षीरिद्वक्षैश्च कल्पितान् ॥ वीजपूरकमृद्धीकावटवेतसप-
 ल्वान् ॥ मूलानि कुशकाशानां यष्ट्याहं च जले शृतं ॥ अपाकं श-
 र्कराच्छिन्नरुहारोघ्रांजनांश्च वा ॥ कार्पासीफलकल्कं वा ससितक्षीर-
 भोजनः ॥ ज्वरोदितं वा द्राक्षादि पंचसत्तांश्च वा पिबेत् ॥ कफोद्भवा-
 यां वमनं निवप्रसववारिणा ॥ बिल्वाढकीपंचकोलदर्भपंचकसाधितं ॥
 जलं पिबेद्रजन्यां वा सिद्धं सक्षौद्रशर्करं ॥ मुद्गयूपं च सव्योपपदो-
 लीनिवपल्लवं ॥ यवान्नं तीक्ष्णकवलनस्यलेहांश्च शीलयेत् ॥ सर्वैरा-
 माच्च तद्वंशी क्रियेष्टा वमनं तथा ॥ त्र्युपणारुष्करवचाफलाम्लोष्णां-
 श्चुमस्तुतिः ॥ अंश्नात्ययान्मंडमुष्णं हिमं मंथं च कालविन् ॥ मृषि-
 श्रमान्मांसरसं मंथं वा ससितं पिबेत् ॥ आतपात्ससितं मंथं यवको-
 लजसक्तुभिः ॥ सर्वाण्यंगानि लिपेच्च तिलपिण्याककांजिकैः ॥ शी-
 तं स्नानात्तु मद्यांश्च पिबेत्तृड्वान् गुडांश्च वा ॥ मद्यादद्वजलं मद्यं स्ना-

१ प्रसोदुंबरजइतिपाठ. २ सन्निपातेनामाद्य जातायां त्रिपि तद्वंशी सन्निपातमी ओम-
 भो च क्रिया इष्टा ३ अन्नविरहत्तृष्णायासत्यां ४ उष्णापित्तस्य शीतस्नानात्त्रिपि जानायां
 सर्यापिति योजना -

तोऽम्ललवणैर्युतं ॥ स्नेहतीक्ष्णतराग्निस्तु स्वभावशिशिरं पयः ॥ स्नेहा
दुष्णांश्चजीर्णात्तु जीर्णान्महं पिपासितः ॥ पिबेत् स्निग्धान्नतृपितो
हिमस्पर्द्धि गुडोदकं ॥ गुर्वाद्यन्नेन तृपितः पीत्वोष्णांबु तदुल्लिखेत् ॥ क्षय
जायां क्षयहितं सर्वं बृंहणमौषधं ॥ रुशदुर्बलरुक्षाणां क्षीरं छागो
रसोऽथवा ॥ क्षीरं च सोर्ध्ववातायां क्षयकासहरैः शृतं ॥ रोगोपसर्ग-
जातायां धान्यांबु ससितामधु ॥ पाने प्रशस्तं सर्वा च क्रिया रोगाद्य-
पेक्षया ॥ तृड्वान्पूर्वामयक्षीणो न लभेत जलं यदि ॥ मरणं दीर्घरोमं
वा प्रामुष्यात्त्वरितं ततः ॥ सात्त्व्यान्नपानमैषज्यैस्तृष्णां तस्य जयेत्पु-
रा ॥ तस्यां जितायामन्योऽपि व्याधिः शक्यश्चिकित्सितुं ॥ ॥ इति
छर्दिहृद्गोतृष्णाचिकित्सितं नामाष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

॥ अथातो मदात्म्यादिचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ॥ यं दोषम-
धिकं पश्येत्तस्यादौ प्रतिकारयेत् ॥ कफस्थानानुपूर्व्या वा तुल्यदोषे
मदात्म्ये ॥ पित्तमारुतपर्यंतः प्रायेण हि मदात्म्यः ॥ हीनमिध्याति-
पीतेन यो व्याधिरुपजायते ॥ समपीतेन तेनैव स मद्येनोपशाम्यति ॥
मद्यस्य विपत्तादृश्याद्विषं तूत्कर्षवर्तिभिः ॥ तीक्ष्णादिभिर्गुणैर्योगाद्वि-
पांतरमपेक्षते ॥ तीक्ष्णोष्णेनातिमात्रेण पीतेनाम्लविदाहिना ॥ मद्ये-
नाग्नरसक्लेदो विदग्धः क्षारतां गतः ॥ यान्कुर्यान्मदतृष्णोहज्वरांतर्दा
हविभ्रमान् ॥ मद्योत्क्लिष्टेन दोषेण रुद्धः स्रोतःसु मारुतः ॥ सुतीव्रा
वेदना याश्च शिरस्यस्थिषु संधिषु ॥ जीर्णाममद्यदोषस्य प्रकांक्षाला-
घवे सति ॥ यौगिकं विषिवद्युक्तं मद्यमेव निहंति तान् ॥ क्षारो हि-
याति माधुर्यं शीघ्रमम्लोपसंहितः ॥ मद्यमम्लेषु च श्रेष्ठं दोषविष्यं
दनादलं ॥ तीक्ष्णोष्णाद्यैः पुराप्रोक्तैर्दोषनाद्यैस्तथागुणैः ॥ सात्त्व्य-
त्वाच्च तदेवास्य धातुसाम्यकरं परं ॥ सप्ताहमष्टरात्रं वा कुर्यात्पाना-
त्ययौषधं ॥ जीर्यत्येतावता पानं कालेन विपयाश्रितं ॥ परं ततोऽनुब-
भाति यो रोगस्स्यत मेपजं ॥ यथायथं प्रयुंजीत कृत्तपानात्ययौषधं

॥ तत्र वातोल्बणे मद्यं दद्यात्पिष्टकृतं युतं ॥ बीजपूरकवक्षाम्लकोल-
दाडिमटीप्यकैः ॥ यवानीहपुषाऽजाजीव्योपत्रिलवणार्द्रकैः ॥ शूल्यै-
र्मसैर्हरितकैः स्नेहवद्भिश्च सक्तुभिः ॥ उष्णान्निग्धाम्ललवणा मद्यमां-
सरसा हिताः ॥ आम्राघ्रातकपेशीभिः संस्कृता रागराण्डवाः ॥ गोधू-
ममापविकृतिर्मुदुश्चित्रा मुखप्रिया ॥ आर्द्रिकाऽऽर्द्रककुल्मापसुक्त-
मांसादिगार्मिणी ॥ सुरभिलवणा शीता निर्गदा चाच्छवारुणी ॥ त्व-
रसो दाडिमात्काथः पंचमूलात्कनीयसः ॥ शुंठीधान्यात्तथा मस्तुमु-
क्तांभोऽच्छाम्लकांजिकं ॥ अभ्यंगोच्छादनं स्नानमुष्णं प्रावरणं घनं ॥
घनश्वागुरुजो धूमः पंकश्वागुरुकुंकुमः ॥ कुचोरुश्रोणिशालिन्यो यौ-
वनोष्णांगयष्टयः ॥ हर्षेणालिंगने युक्ताः प्रियाः संवाहनेषु च ॥ पि-
त्तोल्बणे बहुजलं शार्करं मधु वा युतं ॥ रसैर्दाडिमखर्जूरभक्ष्यद्राक्षा-
पट्टपकैः ॥ सुशीतं ससितासक्तु योज्यं तादृक् च पानकं ॥ स्वादुव-
र्गकपायैर्वा युक्तं मद्यं समाक्षिकं ॥ शालिपष्टिकमश्नीयाच्छशजैण-
कंर्पिजलैः ॥ सतीनमुद्रामलकपटोलोदाडिमैरपि ॥ कफपित्तं सप्पुच्छि-
ष्टमुल्लिखेत्तृद्विदाहवान् ॥ पीत्वांबु शीतं मद्यं वा शूरीक्षुरसतं युतं ॥ द्रा-
क्षारसं वा संतर्गी तर्पणादिः परं हितः ॥ तथाऽग्निर्दीप्यते तस्य दोषशेषा-
न्पपाचनः ॥ कासे सरक्तनिष्ठीवे पार्श्वस्तनरुजासु च ॥ तृष्णायां सविदा-
हायां तोत्क्लेशे हृदयोरसि ॥ गुडूचीभद्रमुस्तानां पटोलस्याथवा रसं ॥
सनागरं योजयेत्तित्तिरिप्तिभोजनं ॥ तृप्यते चातिबलवद्वातपित्ते
संमुद्धते ॥ दद्याद्वाक्षारसं पानं शीतं दोषानुलोमनं ॥ जीर्णैऽद्यान्मधुराम्ले-
न छागमांसरसेन च ॥ तृप्यत्यशः पिवेन्मद्यं मदं रक्षन्बहूदकं ॥ मुस्त-
दोडिमलाजांबु जलं वा पर्णिनीशृतं ॥ पटोल्युत्पलकंदैर्वा स्वभावादेव
वा हिमं ॥ मद्यातिपानादध्यातौ क्षीणे तेजसि चोद्धते ॥ यः शुष्कगल-

तात्वोष्णो जिह्वां निरुप्य चेष्टते ॥ पाययेत्कामतोऽभस्तं निशीथप-
 वनाहतं ॥ कोलदाहिमवक्षाम्लचुक्किाचुक्किाकारसः ॥ पंचाम्लको
 मुखालेपः सद्यस्तृष्णां नियच्छति ॥ त्वचं प्राप्तः स पानोष्मा पित्त-
 रक्ताग्निमूर्च्छितः ॥ दाहं प्रकुरुते घोरं विव्दलो येन मुखति ॥ तृष्णामो
 हपरीतस्य तस्य दाहज्वरापहं ॥ विधिं यथोक्तं युंजीत बाह्यांतः परि-
 मार्जनं ॥ प्राभातमारुतोद्धूताः प्रालेयजलवर्षिणः ॥ स्मर्यमाणा अपि
 घ्नन्ति दाहं मलयपादपाः ॥ मुक्ताकलापाः शशिरश्मिशुभ्रा मृणालपत्र-
 प्रभवा विचित्राः ॥ सेकावगाहाः सजला जलाद्रा वाताः सुशीता
 मणयो महार्हाः ॥ अलिंजराः पद्मपुटापिधानाः प्रवालवर्णा हिमवारि
 पूर्णा ॥ परित्ववंतो दूतयो महान्तः पुत्राः प्रिया दर्पणमंडलानि ॥ नार्य-
 श्व नीलोत्पलकर्णपूरा मध्यं धयः किंचिदिव स्पृशन्त्यः ॥ मनोनुकूला
 हरिचंदनार्द्रास्तृड्दाहमूर्च्छादवधून्जयन्ति ॥ करेणुकाभिः परिवारितेन
 विक्षोभणं वारणयूथपेन ॥ आस्फालनं शीकरवर्षणं च सिंधोः स्मर-
 न्दाहं तृपोरगम्यः ॥ सरिद्धदानां हिमवद्वरीणां चंद्रोदयानां कमलाक
 राणां ॥ मनोरमाऽन्याऽपि कथा प्रवृद्धा दाहं च तृष्णां च निहन्ति सद्यः ॥
 लाजोत्पलोशीरकुचंदनांबु शीताभिधानं मधुशर्कराढ्यं ॥ मद्योद्भवां
 पित्तरुतां च तृष्णां सठाहशोषां विनिहन्ति पीतं ॥ प्रियंगुपत्रप्लवरोध-
 सेव्यरुहिरकालीयकनागपुष्पैः ॥ शीतांबुपिष्टैर्नवकर्परस्थैस्तृड्दाह-
 हा सर्वशरीरलेपः ॥ अशाम्यत्यथवा दाहे रसैस्तृप्तस्य जांगलैः ॥ शा-
 खाश्रयां यथान्यायं रोहिणीं व्यधयेच्छिरां ॥ उल्लेखनोपवासाभ्यां
 विजयेत कफोत्थणं ॥ तृपितोऽबु पिवेच्छीतं मुस्तया पर्पटेन वा ॥
 स्थिराशुंठीदलोदीच्यदुःस्पर्शान्यतमेन वा ॥ सिद्धमेतच्च सर्वेषु पान-
 दोषेषु शस्यते ॥ निरामं क्षुधितं काले पाययेद्बहुमाक्षिकं ॥ शार्करं
 मधु वा जीर्णमरिष्टं सीधुमेव वा ॥ रुक्षतर्पणसंयुक्तं यवानोनागरा-

न्वितं ॥ यूषेण यवगोधूमं तनुनाऽल्पेन भोजयेत् ॥ उष्णाम्लकटुति-
 क्तेन कौलत्थेनाल्पसर्पिषा ॥ शुष्कमूलकजैश्छगैरसैर्वा धन्वचारिणां ॥
 साम्लवेतसदृक्षाम्लपटोलीव्योपदाडिमैः ॥ प्रभूतशुंठीमारिचहरिताद्र-
 कपेशिकं ॥ बीजपूररसाद्यम्लं भृष्टनीरसवर्तितं ॥ करीरकरमर्दादिरोधि-
 ण्णुबहुशालनं ॥ प्रव्यक्ताष्टांगलवणं विकल्पितविमर्दकं ॥ यथाग्नि-
 क्षयन्मांसं माधवं निगदं पिबेत् ॥ सितासौवर्चलाजार्जितितिढीकाम्ल-
 वेतसं ॥ त्वगेलामारिचाद्वाशमष्टांगलवणं हितं ॥ स्रोतोविशुद्ध्यग्नि-
 करं कफप्रापे मदात्यये ॥ कटुस्कंधयुतां चैतां मृद्दीकां निष्कुलीरु-
 तां ॥ रसेन मातुलुंगस्य कल्पयेद्वाडिमस्य वा ॥ तथा क्षौद्रयुतो रागः
 कृतो रोचनदीपनः ॥ सौवर्चलैलामारिचदीप्यकाजार्जिचोरकान् ॥ का-
 रव्या कल्पयेच्चैवं मुक्तं मत्स्यं डिकान्वितं ॥ आभ्रामलकपेशीभिः कु-
 र्याद्रागान् पृथक् पृथक् ॥ धान्यसौवर्चलाजार्जीकारबीमारिचान्वितान् ॥
 सगुहान्मद्यमुक्तेन व्यक्ताम्लान्मरिचोत्कटान् ॥ रुक्षोष्णोदत्तनोद्वर्पणा
 नभोजनलघनैः ॥ सकामाभिः सह स्त्रीभिर्मुक्त्या जागरणेन च ॥ मदा-
 त्ययः कफप्रायः शीघ्रं समुपशाम्यति ॥ यदिदं कर्मनिर्दिष्टं पृथग्दोष-
 बलं प्रति ॥ सन्निपाते दशविधे तच्छेषेऽपि विकल्पयेत् ॥ त्वद्नागपुष्प-
 मगधामरिचाजार्जिधान्यकैः ॥ परूपकमधूकैलासुराह्वैश्च सितान्वितैः ॥
 सकपित्थरसं दृढ्यं पानकं शशिवोधितं ॥ मदात्ययेषु सर्वेषु पेयं रुच्या-
 मिदीपनं ॥ तद्वाडिममृद्दीकाकणाकाशमर्यदारुभिः ॥ सबीजपूरकरसै-
 र्विडसौवर्चलाविवर्तितं ॥ फलैर्वा विविधैरम्लं सन्निहचूर्णशर्करं ॥ कर्बुदा-
 रांकुस्त्राक्षालाक्षावर्पाभुजीरकैः ॥ मधूकधृष्टीत्वक्कुण्ठाकेसरं श्लक्ष्णचू-
 र्णितं ॥ पिबेदालोढ्य दुग्धेन सूक्ष्मतांतवगालितं ॥ नाविक्षोभ्य मनो
 मयं शरीरमविहन्य वा ॥ कुर्यान्मदात्ययं तस्मादिष्यते हर्षणी क्रि-
 या ॥ सेव्याः सर्वेन्द्रियसुखा धर्मकल्पद्रुमांकुराः ॥ विपयातिशयाः पं

च भराः कुसुमधन्वनः ॥ संशुद्धिशमनाद्येषु मददोषः कृतेष्वपि ॥ न-
 चेच्छाम्येत्कफे क्षीणे जाते दौर्बल्यलाघवे ॥ तस्य मद्यविदग्धस्य वा
 तपित्ताधिकस्य च ॥ ग्रीष्मोपतप्तस्य तरोर्धथा वर्ष तथा पयः ॥ म-
 द्यक्षीणस्य हि क्षीरं पीतमाश्वेव पुष्यति ॥ ओजस्तुल्यगुणैः सर्वैर्विप-
 रीतं च मद्यतः ॥ पयसा विदग्धे रोगे बले जाते निवर्त्तयेत् ॥ क्षीरप्रयो-
 गं मद्यं च क्रमेणाल्पाल्पमाचरेत् ॥ न विक्षयध्वंसकोत्थैः स्पृशेतो-
 पद्रवैर्धथा ॥ तयोस्तु स्याद्भूतं क्षीरं वस्तयो बृंहणाः शिवाः ॥ अभ्यं-
 गोच्छादनस्नानान्यन्नपानं च वातजित् ॥ युक्तमद्यस्य मद्येन न व्या-
 धिरुपजायते ॥ अतोऽस्य वक्ष्यते योगो यः सुखायैव केवलं ॥ आ-
 श्विनं या महत्तेजो बलं सारस्वतं च या ॥ दधात्यैंद्रं च या वीर्यं प्र-
 भावं वैष्णवं च या ॥ अस्त्रं मकरकेतोर्या पुरुषार्थो बलस्य या ॥ सौ-
 च्यामण्यां द्विजमुखे या हुताशे च हूयते ॥ या सर्वोपधिसंपूर्णान्मथ्य-
 मानात्सुरासुरं ॥ महोदधेः समुद्धृता श्रीशशांकामृतैः सह ॥ मधुमाध-
 वमैरेयसीधुगौडासवादिभिः ॥ मदशक्तिमनुइक्ष्मंती या रूपैर्बहुभिः स्थि-
 ता ॥ यामासाद्य विलासिन्यो यथार्थं नाम बिभ्रति ॥ कुलांगनाऽपि
 यां पीत्वा नयत्युद्धतमानसा ॥ अनंगालिंगितैरंगैः कापि चेतो मुनेर-
 पि ॥ तरंगभंगश्रुकुटीतर्जनैर्मानिनीमनः ॥ एकं प्रसाद्य कुरुते या द्व-
 योरपि निर्दति ॥ यथाकारं भटावासिपरिदृष्टापसरोगणे ॥ तृणवत्पुरु-
 षा युद्धे यामासाद्य त्यर्जत्यसून् ॥ यां शीलयित्वाऽपि चिरं बहुधा ब-
 हुविग्रहां ॥ नित्यं हर्षातिवेगेन तत्पूर्वाभिव सेवने ॥ शोकोद्देगारतिभयै-
 र्या दृष्ट्वा नाभिभूयते ॥ गोष्ठीमहोत्सवोद्यानं न यस्याः शोभते वि-
 ना ॥ स्मृत्वा स्मृत्वा च बहुशो विमुक्त शोचते यया ॥ अप्रसन्नाऽ-
 पि या प्रीत्यै प्रसन्ना स्वर्गएव या ॥ अर्पाद्रं मन्यते दुस्त्वं हृदयस्थि-
 तया यया ॥ अनिर्देश्यसुखास्वादा स्वयं वेद्यैव या परं ॥ इति चित्रा
 स्ववस्यासु प्रियामनुकरोति या ॥ प्रियातिप्रियतां याति यत्प्रिय-

स्यविशेषतः ॥ या प्रीतिर्या रतिर्या वाग्या पुष्टिरिति च स्तुता ॥
 देवदानवगन्धर्वयक्षराक्षसमानुषैः ॥ पानप्रवृत्तौ सत्यां तु तां सुरां वि-
 धिना पिबेत् ॥ संभवन्ति त्वये रोगा मेदोनिष्ठकफोद्भवाः ॥ विधियु-
 क्तादृते मद्यात्ते न सिध्यन्ति दारुणाः ॥ अस्ति देहस्य साऽवस्था य-
 स्यां पानं निवर्धते ॥ अन्यत्र मद्यान्निगदाद्विविधौपधसंभृतात् ॥ आनू-
 पं जांगलं मांसं विधिनाऽप्युपकल्पितं ॥ मद्यं सहायमप्राप्य सम्य-
 कपरिणमेत्कथं ॥ सुतीव्रमारुतव्याधिघातिनो लघुनस्य च ॥ मद्यमां-
 सविपुक्तस्य प्रयोगः स्यात्कियान्गुणः ॥ निगूढशल्याहरणे शस्त्रक्षारा-
 न्निकर्मणि ॥ पीतमद्यो विसहते सुखं वैद्यविकल्पनां ॥ अनलोत्तेजनं
 रुच्यं शोकश्रमविनोदनं ॥ न चातःपरमस्त्यन्यदारोग्यबलपुष्टिरुत् ॥
 रक्षता जीवितं तस्मात्प्रेयमात्मवता सदा ॥ आश्रितोपाश्रितहितं ॥
 परमं धर्मसाधनं ॥ स्नातः प्रणम्य सुरविप्रगुरुन् यथास्वं दत्तिं विधाय च
 समस्तपरिग्रहस्य ॥ आपानभूमिमथ गन्धजलाभिपिक्तामाहारमण्डप-
 समीपगतां श्रयेत् ॥ स्वास्तृतेऽथ शयने कमनीये भृत्यमित्ररमणीस-
 भवेतः ॥ त्वं यशः कथकचारणसंधैरुद्धतं निशमयन्नतिलोकं ॥ वि-
 लासिनीनां च विलासशोभि गीतं सनृत्तं कलतूर्ध्वघोषैः ॥ कांचीक-
 लापैश्चलकिंकिणीकैः क्रीडाविहंगैश्च कृतानुनादं ॥ मणिकनकसमुत्थै-
 रावनेयैर्विचित्रैः सजलविविधलेखक्षौमवस्त्रावृतांगैः ॥ अपि मुनिज-
 नचित्तक्षोभसंपादिनीमिश्रकितहरिणलोलप्रोक्षिणीभिः प्रियाभिः ॥
 स्तननितंबवक्रतादतिगौरवादलसमाकुलमोश्वरसंभ्रमात् ॥ इति गतं
 दधतीभिरसंस्थितं तरुणचित्तविलोभनकर्मणं ॥ यौवनासवमत्ताभिर्वि-
 लासाधिष्ठितात्मभिः ॥ संचार्यमाणं युगपत्तन्वङ्गीभिरितस्ततः ॥ ता-
 लवृत्तनलिनीदलानिलैः शीतलीकृतमतीव शीतलैः ॥ दर्शनेऽपि विद-
 धदशानुगं स्वादितं किमुत चिनजन्मनः ॥ चूतर्सेन्दुमृगैः रुनवासं
 महिकयोज्वलया च सनाथं ॥ स्काटिकगुक्तिगतं सतरंगं कांतमन-

गमिवोद्दहदंगं ॥ तालीसाद्यं चूर्णमैलादिकं वा हृद्यं प्राश्यं प्राग्वयः
 स्थापनं वा ॥ तत्प्रार्थिभ्यो भूमिभागे सुमृष्टे तोयोन्मिश्रं दापयित्वा
 ततश्च ॥ धृतिमान्स्मृतिमान्नित्यमनूनाधिकमाचरन् ॥ उचितेनोपचा-
 रेण सर्वमेवोपपादयन् ॥ जितविकसितासितसरोजनयनसंक्रांतिर्वर्द्धि-
 तश्रीकं ॥ कान्तामुखमिव सौरभद्वतमधुपगणं पिबेन्मद्यं ॥ पीत्वैवं
 चपकद्वयं परिजनं सन्मान्य सर्वं ततो गत्वाऽऽहारभुवं पुरः सुमिप-
 जो भुंजीत भूयोऽत्र च ॥ मांसापूपघृताद्रैकादिहरितैर्युक्तं ससौवर्चलै-
 र्द्विस्त्रिर्वा निशि चाल्पमेव वनितासंसर्गणार्थं पिबेत् ॥ रहसि दयितामं-
 के कृत्वा भुजांतरपीडनात्पुलकिततनुं जातस्वेदां सकंपपयोधरां ॥
 यदि सरभसं सीधूद्धारं न पापयते क्लीं किमनुभवति क्लेशप्रायां तदा
 गृहतंत्रतां ॥ वरतनुवक्रसंगतिसुगंधितरं सरकं द्रुतमिव पद्मरागमणि-
 मासवरूपधरं ॥ भवति रतिश्रमेण च मदः पिबतोऽल्पमपि क्षयमत
 ओजसः परिहरन् स शयीत परं ॥ इत्थं युक्त्या पिबन्मद्यं न त्रिवर्गाद्धि-
 हीयते ॥ असारसंसारमुखं परमं चाधिगच्छति ॥ ऐश्वर्यस्योपभोगोऽयं
 स्पृहणीयः स्त्रैरपि ॥ अन्यथा हि विपत्सु स्यात्पश्चात्तापेधनं धनं ॥ उपभो-
 गेन रहितो भोगवानिति निंद्यते ॥ निर्मितोऽतिकदर्योऽयं विधिना निधि-
 पालकः ॥ तस्माद्भवस्थया पानं पानस्य सततं हितं ॥ जित्वा विषय
 लुब्धानामिन्द्रियाणां स्वतंत्रतां ॥ विधिर्वसुमतामेव भविष्यद्दसवस्तुये ॥
 यथोपपत्ति तैर्मद्यं पातव्यं मात्रया हितं ॥ यावद्दृष्टेर्न संभ्रांतिर्याव-
 न्न क्षोभ्यते मनः ॥ तावदेव विरंतव्यं मद्यादात्मवता सदा ॥ अभ्यं-
 गोद्वर्त्तनस्नानवासधूपानुलेपनैः ॥ स्निग्धोष्णैर्भाजितश्चात्रैः पानं वातो-
 त्तरः पिबेत् ॥ शीतोपचारैर्विविधैर्मधुरस्निग्धशीतलैः ॥ पैत्तिको भावि-
 तैश्चात्रैः पिबन्मद्यं न सीदति ॥ उपचारैरशिशिरैर्यवगोधूमभुक् पिबे-
 त् ॥ श्लैष्मिको घन्वजैर्मसैर्मद्यं मरिचकैः सह ॥ तत्र वाते हितं मद्यं

प्रायःपैष्टिकगौडिकं ॥ पित्ते सांभोमधु कफे मार्दीकारिष्टमाधवं ॥ प्रा-
 क् पिवेच्छैष्मिको मध्यं शुक्तस्योपरि पैत्तिकः ॥ वातिकस्तु पिवेन्म-
 ध्ये समदोषो यथेच्छति ॥ मदेपु वातापित्तघ्नं प्रायो मूर्च्छासु चेप्यते ॥
 सर्वत्रापि विशेषेण पित्तमेवोपलक्षयेत् ॥ शीताः प्रदेहा मणयः सेका
 व्यजनमारुताः ॥ सिताद्राक्षेक्षुखर्जूरकाश्मर्यस्वरसाः पयः ॥ सिद्धं म-
 धुरवर्गेण रसा यूपाःसदाडिमाः ॥ पष्टिकाः शालयो रक्ता यवाः सर्पिश्च
 जीवनं ॥ कर्षयाणकं महौत्तिकं पट्थलं पयसाऽग्निकैः ॥ पिप्पल्यो
 वा शिलाह्वं वा रसायनविधानतः ॥ त्रिफला वा प्रयोक्तव्या सघृतक्षौ
 द्रशर्करा ॥ प्रसक्तवेगेपु हितं मुखनासावरोधनं ॥ पिवेद्वा मानुषीक्षीरं
 तेन दद्याच्च नावनं ॥ मृणालविसफुष्णा वा लिह्यात्क्षौद्रेण सामयाः ॥
 दुरालभा वा मुस्तं वा शोतेन सलिलेन वा ॥ पिवेन्मरिचकोलास्थि-
 मज्जोशीराहिकेसरं ॥ धात्रीफलरसे सिद्धं पथ्याकायेन वा घृतं ॥ कु-
 र्यात्क्रियां यथोक्तां च यथादोषबलोदयं ॥ पंचकर्माणि शस्तानि तथा
 रक्तावसेचनं ॥ सत्वस्थालंबनं ज्ञानमगृद्धिर्विषयेषु च ॥ मदेष्वतिप्रवृ-
 त्तेषु मूर्च्छायेषु च योजयेत् ॥ तीक्ष्णं संन्यासविहितं विषघ्नं विषजेषु
 च ॥ आशु प्रयोज्यं संन्यासे सुतीक्ष्णं नस्यमंजनं ॥ धूमप्रधमनं तोदः
 सूचीभिश्च नखांतरे ॥ केशानां लुंचनं दाहो दंशो दशनदृश्चिकैः ॥ कटु-
 म्लगालनं वक्त्रे कपिकच्छुवधर्पणा ॥ उत्थितो लब्धसंज्ञश्च लशुनस्वरमं
 पिवेत् ॥ खादत्सव्योपलवणं बीजपूरककेसरं ॥ लघ्वन्नं कटुतीक्ष्णोष्णम
 घात्स्रोतोविशुद्धये ॥ विस्मापनैः संस्मरणैः प्रियश्रवणदर्शनैः ॥ पटुभिर्गो
 तवादित्रिशब्दैर्व्याधामशीलनैः ॥ खंसनोत्तेजनैर्धूमैः शोणितस्यावसेचनैः
 ॥ उपाचरेत्तं प्रततमनुबंधमयात्पुनः ॥ तस्य संरक्षितव्यं च मनः प्रलय-
 हेनुतः ॥ ॥ इति मदात्ययादिचिकित्सितं नाम नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

१ मदेमूर्च्छायेच २ उन्मादप्रतिषर्धकं ३ कुष्टविकृतिस्तोक्तं ४ राजयत्नचिकि-
 त्तोक्तं ५ चित्रकः

अथातोऽर्शां चिकित्सितं व्याख्यास्यामः ॥ अथ खलु बलवंत
मर्शोभिरुपद्रुतं यथार्हस्रोहोपस्निग्धस्विन्नमनिलमेदनाद्विशमनार्थं स्नि
ग्धमुष्णमल्पमन्नं द्रवप्रायं भुक्तवन्तं शुचिं कृन्स्वस्त्ययनं मुक्तविष्मूत्र-
मव्यथं समे शुचौ विविक्ते देशे साधारणे व्यथ्रे काले शय्यायां समे
फलके वा प्रत्यादित्यगुदमन्यस्योत्संगे निपण्णपूर्वकायमुत्तानमुन्नत-
कटीकं यंत्रणशाटकेन परिक्षिप्तग्रीवासक्थिसंधिमलज्जाहैरासपरिचार
कैः सुपरिगृहीतं कृत्वा ततोऽस्मै घृताभ्यक्तगुदाय घृताभ्यक्तं यं-
त्रमृज्वनुसुखं शनैः पायौ प्रणिदध्यात् ॥ प्रवाहणप्रविष्टं चाशौऽ-
भिबीक्ष्य पिचुप्तोत्तयोरन्यतरेणावगुंठितया शलाकपोत्पीड्य यथो-
क्तविधिनाऽग्निक्षाराभ्यामुपाचमेत् सम्यद्विर्वापयेच्च ॥ महांति वा
प्राणवतश्छित्त्वा दहेत् ॥ छत्राकारण्यूर्ध्वं विस्तृतानि क्षारसूत्रेण ब-
ध्वा ततो यंत्रमपनीयोत्थाप्यातुरं स्वभ्यक्तगुदजघनवंक्षणं यथाकाल-
मुष्णोदककोष्ठे शीतोदककोष्ठे वाऽवगाहयेत् ॥ ततो निवातमागारं प्र-
वेश्याचारिकमुपदिशेत् ॥ सावशेषं पुनर्दाहयेत् ॥ एवं सप्तरात्रात्सप्तरा-
त्रादैकेकमुपक्रमेत् ॥ बहुपु तु प्राग्दक्षिणं ततो वामं वामात्पृष्ठाग्रजं ॥
एकाहं सर्वाणि दहतोऽतियोगोक्तो दोषः ॥ तत्र शुष्काण्यग्निना क्षा-
रेण वा साधयेत् ॥ क्षारेणैव मृदुनाऽऽर्द्राणि ॥ एष सर्वत्र दोषेष्वर्शां
दहनविकल्पः ॥ तृतीये तु गुदबलौ प्रत्याख्यायोपचरेन्नवेत्येके ॥ अ-
थ सम्पग्दग्धे वातानुलौम्यमन्नाभिरुचिरश्रेर्दीप्तिर्लाघवमिन्द्रियप्रसादो
यथोक्तोपद्रवनिवृत्तिर्बलवर्णोपपत्तिश्च ॥ असम्पग्दाहे तु क्षाराग्निक-
र्मणोर्वेधिमीक्षेत ॥ वस्तिवेदनायां कुष्ठशतपुष्पादेवदारुसुरभिपुनर्न-
वाऽगुरुकल्केन नाभेरधः सर्वमालिपेत् ॥ मूत्रपुरीषप्रतीघाते वरणालंबुपै-
रंडपुनर्नवाश्वदंष्ट्रासुरभीमुपवीकपायं सुरवोष्णं स्वभ्यक्तपृष्ठकटीवंक्ष-
णगुदस्य परिपेकेऽवगाहे वा योजयेत् ॥ क्षीरं सस्नेहं तैलमेव वा ॥ द

ग्धेषु चार्शस्सु शरुच्छैयिल्यार्थं त्रिरुद्वास्तुकोपोदकाचुंचुपर्णांशाक-
 युक्तमश्नीयात् ॥ अनिलानलरक्षणोत्तेजनार्थं देहपृष्ठे च स्नेहादी-
 न्नाम्यगासेवेत ॥ संशोधनाः प्रलेपाद्याः कपायैस्तैलयुक्तयः ॥ वणा-
 धिकारमालोच्य योक्तव्या हृतनामसु ॥ अथानवचारणीयशस्त्रक्षारा-
 भेर्वातकफोल्बणानि दोषपूर्णत्वाग्निर्गतानि संस्तभकंहूशोकशूलानि
 क्षारचित्रककुट्टविल्वमूलकसिद्धेन तैलेन छण्णाहिविडालैः पूजलौकः
 सुकरवसाभिर्वाऽभ्यज्य पिंडेन स्वेदयेद्भवस्वेदेन वा ॥ धूपयेच्च सघृत-
 शमीपत्रार्कमूलमानुपकेशाहिनिर्मोक्विडालचर्मभिः ॥ कुंजरवराह-
 पशकत्सक्तुसर्जरसैर्वा ॥ सुरसावृहतीपिप्पल्यश्वगंधाभिर्वा ॥ अरिष्ट-
 शिगुपत्रकुलरथगवादनीभिर्वा ॥ प्रदिह्याच्च सुहीक्षीरपुक्तेन हरिद्रा-
 चूर्णेन ॥ गोमूत्रपिष्टैर्वा कुकुटरारुचिशापिप्पलीगुंजामूलैः ॥ गोपित्तपि-
 ष्टाभिर्वा दंतीचित्रकसुवर्चिकाभिः ॥ सुधाक्षीरपिष्टैर्वा गुडछण्णासैंधवकु-
 ष्टशिरीषर्वाजैः ॥ तद्वच्च गजास्थितुत्यमल्लातकलंगलीकुलीरगुंजी-
 वचाऽमयाहिगुकुट्टविल्वशिगुमूलकशीजनिंवाश्वमारपत्रपीलुमूलैः ॥
 वस्तुमूत्रपिष्टैर्वा गुडागंडार्कक्षीरतुंवप्रसवकरंजैः ॥ पिप्पल्यादिभिर्वा-
 ऽनुवासनद्रव्यैः ॥ एभिर्हि प्रदिग्धान्यर्शास्ति दुष्टममृक् संचितं पिच्छां
 च विमुच्य प्रशाम्यन्ति ॥ एभिश्च तैलान्यभ्यंगार्थमुपकल्पयेत् ॥ तथा
 कासीसैंधवालपिप्पलीकुष्टशुंठीविडंगविदारीलांगलीकरवीरार्कस्वर्ण-
 क्षीरीदंतीचित्रकालर्कसुधापयोमिस्तैलं चतुर्गुणं मूत्रं विपक्वमप्रदूपय-
 हुदमभ्यंगात्क्षारवदर्शास्ति शातयति ॥ तैलाभ्यक्तं वा पायुप्रदेशं पक्वेष्टि-
 काशंकलैस्तोक्ष्णकोटिमिरमिवर्णैर्महिषीमूत्रनिर्वापितैर्निष्पीडयन् हि-
 कालं सप्तदिनानि स्वेदयेत् ॥ अनंतरं च यथोक्तेनावगाहनेन ॥ ततो गते

१ अर्शःसु २ पिंडस्वेदो मनिनोक्तः ॥ तिलमाषकुलस्थानघृततैलाभिषेदने ॥ पायसैः
 शूरोर्मोसैः पिंडस्वेदाभ्योजयेदिति ॥

सप्तरात्रे पूतिकरंजपल्लवकल्केन ससैधवेन सलुहीपयसा वार्ति कृत्वा
 नातिशुष्कां गुदे विदध्यात् ॥ कृतविष्णून् चावगाहयेत्स्यापयेत्प्रातः सा
 यं चैष विधिः प्रत्यहमेकांतरे वा यावद्विरात्र ततो देवदालीक्षारहरीत-
 कीः शीलयेत् ॥ एवमर्शोऽसि शीर्यते ॥ अथ हरीतकीपाकविधिः ॥ स-
 जालमूलं जीमूतकमंतर्धूमं दहेत् ॥ तस्य भस्मनाऽर्द्धाढकं गोमूत्रपात्र-
 द्वयेनैकाविंशतिरुत्वो गालयेत् ॥ ततस्तेन क्षारमूत्रेण कुटजचित्रकन्या
 धिघातकचूर्णप्रमृतत्रयान्वितेन पथ्याशतद्वयमांघनीभावात्पचेत् ॥ अ-
 वतीर्णे च तमवलेहं व्योपरजः प्रमृतपुक्तं घृतभाविने भाजने निदध्या
 त् ॥ स लेहः सावलेहविजयाद्वयोपयोगमभ्यस्यमानो गुदजठरजघनवं
 क्षणगरशूलानाहगुल्मपांडुरोगाश्मरीशर्कराश्वासकासाग्निबर्हयति ॥
 सदा च पत्रभंगोदकेन कोष्णेनावुना वा शौचमाचरेत् ॥ प्रवर्तमानं च
 रुधिरमुच्छूनकठिनेष्वर्शस्सु जलौकोमिः सूचीकूर्चेन वा प्रवर्तयेत् ॥
 अग्निसादे गुदशोफशूलार्तौ च हिंम्वर्द्धकपं सौवर्चलयवक्षारैर्द्रव्य-
 पिप्पलीनां पृथक्कर्पं मूर्वाऽर्द्धपलं पाठाद्विपलं शुंठीद्विपलं चैकत्र चूर्णि-
 तमुष्णांबुसर्पिर्मद्याधैरुपयोज्यं ॥ त्रिलवणादिचूर्णं वा ॥ हिंम्वतिवच्चा
 कुष्ठस्वर्जिकाक्षारविडलवणानि वा द्विगुणोत्तरोत्तराणि ॥ प्राणदां वा
 तक्रानुपानां सगुडां ॥ प्रातः प्राक्भक्तं वा निरञ्जो वा तक्रमहरहरमितं
 जीर्णे वा तक्त्रे सायं तक्रपेयां सैधवपुक्तां पियेत् ॥ तक्त्रेणैव वा लाज-
 सक्तूनवलिह्यात् ॥ पीलूनि वा तक्रानुपानानि प्रातः पक्षं पक्षाऽर्द्धं वा
 प्रयोजयेत् ॥ कटुकिकामूलकल्कं वा प्रातस्तक्त्रेण ॥ शुंठीचित्रकपु-
 नर्नवाक्कायसिद्धं वा क्षीरं गोमूत्रपरिभुते वा बहुकृत्वोऽजामूत्रकक्षार
 उपिता हरीतकीः ॥ गोमूत्रार्द्धद्रोणसिद्धं वा क्षौद्रवदभयाशतं ॥ वा-
 सिष्ठहरीतकीर्वा ॥ मल्लातकानि वा रसायनोपदेशेन ॥ पुनर्नवामलंबु-
 षां वा शोफोक्तविधिना ॥ गुडार्द्रकं वा ॥ सक्तुमंथं वा मल्लातकचूर्ण-
 पुक्तं नातिलवणं तक्त्रेण ॥ तक्त्रेण वाऽऽपाढकार्तिकमार्गशीर्षाणां मासा

नामन्यतमस्मिन्पुष्पयोगे समुद्धृतं चित्रकं ॥ अथवा मस्तुयूपशीर-
 घृततैलान्यतमेन चित्रकमूलकायावलेहं वा समधुगुडं तक्राशी शील-
 येत् ॥ कलशे वा ततश्चित्रकमूलत्वक्कल्कलिप्तशुष्के जातं दधि काल-
 शेयं वा पानमोजनेषु ॥ एवं आङ्ग्यास्फोटगुडचीपंचकोलकेषु तक्रक-
 ल्यः ॥ घृतघटे वा हृषुपोपकुंचिकाधानकाजमोदाजाजीशठीकारवीष-
 बानीचित्रकपिप्पलीमूलचूर्णासुतं जातं तक्रं ॥ तक्रमेव वाऽनिमंदवह्निः
 सप्ताहमर्द्धमासं मासमपि वा कालापेक्षया रूक्षं सन्नेहमम्लं वा साक्षम-
 नन्नं वा शीलयेत् ॥ ततस्तक्रसिद्धानि कमशोऽशौघ्रलघुशीपनीयद्रव्य-
 धान्यपिशितशाकोपकल्पितानि पेयायूषसर्वजनानि ॥ तक्रं हि पर-
 ममौषधमनिलकफातंकानां विशेषाज्जठराश्रितानां ॥ तत्रापि विशेषे-
 ण दुर्गन्धां ॥ न हि तद्विहतान्यशौंसि पुनः प्ररोहन्ति ॥ शूमावपि त-
 न्निपिच्यमानमहरहः समूलमुच्छिन्नन्ति तृणजातमाश्वपिच शैवालं ॥
 तद्विशोधिते पुनर्देहे स्त्रोतःसृषचीयमानोऽन्नरसः पुष्टिवलवर्णोज्ज्वला-
 शुबृद्धये संपद्यते ॥ मधुपञ्च सेवेत चव्यचित्रकाजाजीचूर्णानुविद्धं म-
 धुगौहं वा ॥ सौवर्चलहृषुपान्वितां वा सुरां ॥ अममापलाष्टकं द्विगुणा
 मलकमिंद्रवातणीपलपंचकं द्विगुणं कपित्थमभ्यं रोध्रविडंगैलनालुकपि-
 प्पलीमरिचानि द्विपलांशानि जर्जरितान्युदकभारे विपाच्य पादशेषरसं
 पूतशीतं गुडतुलाद्वयेन धातकीप्रस्थेन वा पलाष्टकेन च संयोज्य घृत-
 भाजनेऽर्द्धमासस्थितं प्रातरन्नकाले चोपभुंजीत ॥ अथममपारिष्टो-
 ऽशौघ्रहणीपांडुद्वेगकामलायक्ष्म विषमज्वरह्रीहगुल्मोदरश्वपथुकुष्ठ-
 रुमिग्रंथ्यवृद्धघ्नोऽग्निरुचिबर्णकरश्च ॥ दंतीचित्रकत्रिफलादशामूलानि
 पालिकान्युदकद्रोणे साधयित्वा पादशेषे शृतशीत तस्मिन् द्रुतुलां
 धातकीकुट्टवं च प्रक्षिप्य घृतभाजने मासमुपितो दंत्यरिष्टः समानः
 पूर्वेण ॥ दुरालभायाः प्रस्यममपाऽऽमलकवृषपाठाचित्रकदंतीमहौषधा-
 नां प्रत्येकं द्विपलममसो द्रोणे पूर्वश्रुतिः पूतशीतं शर्करातुल्योन्मि-

श्रं मधुघृतप्रियंगुपिप्पलीचविकाकल्कलिप्ते घृतकुंभे पक्षं निधापयेत् ॥ अयं दुरालभारिष्टः समानः पूर्वेण ॥ नवामलकपलशतं पिप्पलीनागपुष्पकुड्मद्वयं पालिकानि चव्यचित्रकक्रमुकरोधपाठामरिचविडंगमंजिष्ठैल्वालुकपिप्पलीमूलान्यर्द्धपलांशानि दार्वीशताह्वेन्द्राह्वासारिषाद्वयमुस्तकुष्ठान्यैकध्वं जलद्रोणद्वयेऽर्द्धावशेषं साधयेत् ॥ स रसः पूतशीतः समद्राक्षाखरसः सितापलशतद्वयेन क्षौद्रार्द्धप्रस्थेन पृथक्कार्पिकेण च त्वगेलारोधकुट्जटांबुसेव्यक्रमुककेसरचूर्णेन युक्तो घृतप्रलिप्ते गुडशर्कराधूपिते घृतकुंभे प्रक्षिप्य पक्षमुपेक्षितोऽयमामलकारिष्टः समानः पूर्वेण ॥ अकालवलीपलितखलतिशमनश्च ॥ गुग्गुलुपलचतुष्टयमामलकप्रस्थं धातकीप्रस्थमभयाशतं गुडपलशतद्वयं पालिकानि च पंचकोलकाजमोदचतुर्जातककट्फलमुस्तमरिचानि दशपालिकानि च खंडद्राक्षादाढिमानि सर्वमैकध्वमंभसाऽऽप्लाव्यालोढ्य च पुराणे जतुशृते द्रोणक्षमे भाजने निपिच्य स्थापयेत् ॥ गंधवर्णरसोपपन्नं चासवमजिसमीक्ष्य तं कुंभमिक्षुरसस्य पूरयेत् ॥ एष षण्मासस्थितो गुग्गुलुप्राशः समानः पूर्वेण ॥ अमद्यपो वा पिबेच्छृतशीतमल्पमुदकं शृतं वा धान्यनागराभ्यां वा ॥ लघुना पंचमूलेन पंचकोलकाजाजिकारव्येडगजशौंढिबिल्वशलादुपाठानुंबरुधान्यकैर्वा ॥ एभिश्च फलाम्लान्यतमाम्लान् क्षिग्धान् पेयायूपरसादीन्कुर्यात् ॥ एभिरेव च घृतं साधयेत् ॥ पिबेद्वा मस्तुधान्याम्लं मधुसुक्तोदकं वा ॥ पूतिकरंजत्वक्पलशतद्वयं शुष्कमुदकद्रोणे क्वाथयेत् ॥ पादावशेषे च तस्मिन् पूतशीते गुडपलान्यशीतिर्व्योषार्द्धप्रस्थचूर्णं च दत्वा यवपक्षेघृतकुंभस्थं मासं निधापयेत् ॥ एतत्करंजमुक्तमभ्यस्यमानमलमनलजननमशीगुल्मानाहलीहगरोदरघ्नं चापीलुतुलां तुल्यगुडं मस्तुनस्तकस्य वा द्रोणेऽभिपुणुयात् ॥ तत्र पालिकानामभयाऽतिविपापाठामुस्तकदुकाटेवदारुहिंसाजीरकारुक्करचव्याजमोदैलाचित्रकगजपि-

प्यलीव्योपविडंगशताहाहरेणुचिरबिल्वत्वक्कुष्ठकुटजबीजत्रिवृत्पिप्प-
 लीमूलोपकुंचिकानां चूर्णं क्षिप्वा पूर्ववन्निहितमधिकगुणं पूर्वस्मात् ॥
 सुतक्षितानामिक्षुगंडिकानां द्रोणमुदकद्रोणेन घृतभाविते भाजनेऽभि-
 षुणुयात् ॥ आवषेद्यात्र जर्जरीरुता यवानीयवानककुस्तुंबरीपृथ्वीका
 पृथक्कुडवांशास्तथा द्विपलोन्मितास्तेजोवतीपंचकोलकाजाजीजीरक-
 ह्वयकारवीः क्षौद्रकुडवं च ॥ ततो दशरात्रेण संजातस्तस्मान्मात्रां सौ-
 बर्चलार्द्रकभूस्तृणैः सुरभीरुतां भुंजानः पिबेत् ॥ तत्पुनश्चात्र पानीयं
 प्रक्षिपेदिक्षुगंडिकादि च संभारं ॥ तद्गंडीराख्यं कांजिकवरं रुचिकर-
 मग्निदीपनमशौग्रहणीविकारोदरगरुभिगुल्ममदात्ययपांडुरोगघ्नं ॥ रु-
 क्षकोष्ठश्चाशंसो नागरक्षाररुष्णाजाजीधान्यकारविगर्भं फलाम्लं सफा
 गितं सर्पिः पिबेत् ॥ गुल्मोक्तानि वा घृतानि ॥ किंशुकक्षारोदकेन
 वा विषकं व्योपगर्भं ॥ पाठामरिचपंचकोलकक्षारयवानीकुस्तुंबरुह-
 रीतकीबिल्वबिडसैधवगर्भं चतुर्गुणेन दध्ना सर्पिर्विषकं प्रवाहिकागुद-
 भ्रंशपिच्छास्त्रावानाहगुल्मपायुषार्श्ववंक्षणवेदनाग्रहणीदोषहृद्रोगमूत्र
 रुच्छ्रं ॥ पिप्पलीपाठानागरगोक्षुरकाणां त्रिपालिकानां निर्घृहे गंडी-
 रमरिचपंचकोलकान्यर्द्धपालिकानि कल्कीकृत्य पद्मगुणेन दध्ना चत्वा-
 र्शित्पलानि तुल्यचंगेरीस्तानि पाचयेत् ॥ तत्सर्पिः समानं पूर्वेण ॥
 शोफोदरकासहिष्माघ्नं च ॥ बद्धवर्चासि चार्शास्पुदावर्तवदुपाचरेत् ॥
 मिश्रवर्चास्पतीसारवत् ॥ अतिप्रवृत्तरक्तानि रक्तपित्तातिसारवत् ॥
 अशुद्धं च कालबलापेक्षी खवद्गुधिरमुपेक्षेत ॥ उभौ च तत्रानुबध्येते
 श्लेष्माऽनिलो वा ॥ तत्र पित्तश्लेष्मोल्बणं पाचनदीपनद्रव्यैरुपेक्षया
 च संशोष्य शमयेत् ॥ पित्तानिलोल्बणमंतर्बाहिरूर्ध्वमधश्च यथाग्नि-
 छेदः ॥ केवलपित्तोल्बणमुष्णकाले विशेषतश्च दुर्बलस्य स्तंभनैः ॥
 अथ श्लेष्मोल्बणे कुटजत्वग्बिभ्वभेषजकायं पिबेत् ॥ तंदुलोदकेन
 वा कुटजत्वक्फण्डीतिविषारसांजनानि सक्षौद्राणि ॥ कूटजवक्पलश

तमार्द्रं दिव्यांबुना काथयेत् ॥ मुक्तरसे च पूने तस्मिन् पालिकान्
 सुश्लक्ष्णपिष्टान् प्रियंगुसमंगामोचरसान् कुटजबीजं त्रिपलं च प्रक्षि-
 प्य मृद्वग्निना पुनः साधयेदादर्वीप्रलेपात् ॥ अयमवलेहश्छगलीक्षीरे-
 ण पेयामंढेन वा सहाजक्षीरमुजः प्रयुक्तो रक्तजान्यशौस्यतीसारं र-
 क्तपित्तं चोर्ध्वमथो वा प्रवृत्तमपहरति ॥ कुटजत्वक्पलशतमुदकद्रोणे-
 ऽष्टभागशेषं साधयेत् ॥ पारिस्त्राव्य च तदुदकं च कल्कीकृतैर्व्योषर-
 सांजनमोचरसमुस्तधातुकीफलविल्वशलादुदाढिमशलादुत्वक्समंगा-
 रोधद्वयैः पलांशैः पलैश्च कुटजत्वचो दशभिस्तथा विंशत्या घृतस्य
 गुडस्य च त्रिंशता संस्पृष्टमधिश्रयेत् ॥ अथावलेहतां गतमवतारितं
 सप्ताहमर्द्धमासं वा धान्यमध्वे सुगुप्तं निहितमुपयुक्तमाशु सर्वाशौघ-
 हृणीदोषश्वासकासानपोहति ॥ मोचरससमंगान्तिलोरोधचंदननीलोत्पला-
 नि वा छागपयसा पिबेत् ॥ शूले तु विल्वयवानीनागररसांजनविल्वदु-
 रालभावात्सकबीजानामन्यतमेनापि युक्तं पाठाचूर्णेन शीतेन कोष्णेन
 पयसा तत्रेण वा ॥ शूले रक्तातिप्रवृत्तौ च रोधधातुकीकुटजत्वर्गिद्र-
 व्यकेसरनीलोत्पलकल्कसिद्धं सर्पिर्निदिग्धिकासिद्धं वा ॥ वातोल्बणे
 तु रक्ते बलावालविल्वत्रिफलाहस्तिपिप्पलीन्यग्रोधकरंजपत्रमधुक-
 र्तिदुकोत्पलैः कार्पिकैर्धृतप्रस्थमजाक्षीरे दशगुणे पचेत् ॥ तत्परं रक्ताशौ-
 घं ॥ पाठारोधवन्निह्वरोत्पलचव्यचंदनसमंगाऽतिविपाविल्वधातकीम-
 धुकदेवदारुदार्वीत्वङ्गुस्तमांसीनागरयवक्षारचित्रककल्केन चांगेरीस्वर-
 सेन च साधितं सर्पिर्दोषत्रयघ्नमशौतिसारप्रवाहिकायस्त्यानाहगुदभ्रं-
 शपिच्छालुतिग्रहणीपांद्वामपज्वरमूत्ररुच्छारोचकदुर्नामशूलेषु योज्यं
 ॥ बलादार्णवाक्पुष्पीगोक्षुरकपृश्निपर्णीनामश्वत्थोदुंबरन्यग्रोधप्लक्षब-
 दरीवेतसप्रवालानां च द्विपलोन्मितानां कपायेण जीयंतीकटुकापंच-
 कोलकैर्द्रव्यदेवदारुशाल्मलीपुष्पवीराचंदनांजनकटुम्लमुस्तश्यामा-
 स्थिराऽतिविपासमंगाव्याधीमोचरसविल्वकमलोत्पलकिंजल्कानां चा-

र्द्धकर्पोन्मितानां कल्केन चांगेरीमुनिपण्णकस्वरसप्रस्थाभ्यां च घृतप्र-
 स्थं पाचयेत् ॥ तत्समानं पूर्वेण ॥ रक्तस्तम्भनाथ च शीताभ्यंगप्रदेहसे-
 कावगाहादीन् प्रभुंजीत् ॥ तदशांतौ यथोदितानि घृतानि कवोष्णानि
 प्राग्भक्तानि पाययेत् ॥ कवोष्णानेव च घृतवैलक्षीरसकानथवा श्लि-
 श्मोष्णैर्मस्रसैर्भोजयित्वा घृतमण्डेन कोष्णेनानुवासयेत् ॥ शीतवीर्य-
 द्रव्यसिद्धेन वा यथास्वं श्लेहेन शाल्मलीपुष्पयवासककुशकाशमूलन्य-
 ग्रोषोदुम्बराश्वत्थशुंगा द्विपलांशाः क्षीरप्रस्थेन त्रिगुणोदकेन साधयित्वा
 क्षीरावशेषमवतारयेत् ॥ स निर्यूहः शाल्मलीनिर्याससमंगाचंदनोत्प-
 लेंद्रयवप्रियंगुपद्मकेसरकल्कगर्भो घृतक्षौद्रशर्करोपेतः पिच्छावस्तिर्गु-
 दभ्रंशप्रवाहिकारक्तस्रुतिज्वरघ्नः ॥ अपिचा ॥ लाजैः पेया पीता चुक्रीका-
 केसरोत्पलैः सिद्धा ॥ हंत्वाशु रक्तरोगं तथा बलापृश्निपर्णीभ्यां ॥ ह्रीवे-
 रविल्वनागरनिर्यूहे साधितां सनवनीतां ॥ वृक्षाम्लदाढिमांस्लाम्बली-
 काम्बलां सकोलाम्बलां ॥ गृजनकसुरासिद्धां दद्याद्यमकेन भर्जितां पे-
 यां ॥ रक्तातिसारग्रहणीप्रवाहिकाशोफनिग्रहिणीं ॥ काश्मर्यामलका-
 नां सकञ्चुराणां खलान् फलाम्बलांश्च ॥ गृजनकशाल्मलीनां दुग्धी-
 काचुक्रिकाणां च ॥ न्यग्रोधशृंगिकानां खलांस्तथा कोविदारपुष्पा-
 णां ॥ दध्नः सरेण सिद्धान् दद्याद्रक्ते ग्रहतेऽति ॥ सिद्धं पलांदुशाकं
 तक्केणोपोदकां सध्वरां च ॥ रुधिरस्रुतौ प्रदद्यान्मासुरसूपं सतक्राम्बलं
 ॥ पयसा शृतेन यूपैः सतीनमुद्राढकीमसूराणां ॥ भोजनमद्यादम्बलैः
 शालिश्यामाककोद्रवजं ॥ शशहरिणलावमांसैः कार्पेजलैणेपकैः सु-
 सिद्धैश्च ॥ शालीनद्यान्मधुरैरम्बलैरोपत्समरिचैर्वा ॥ दक्षशिखितित्तिरि-
 रसैर्द्विककुहोपाकजैश्च मधुराम्बलैः ॥ अद्याद्रसैरतिवहेष्वर्शःस्वनिलो-
 ल्वणशरीरः ॥ छगलीपयः प्रयुक्तं निहन्ति रक्तं सवासुकरसश्च ॥ ध-
 न्वविहंगमृगाणां रसो निरम्बलः कटम्बलो वा ॥ गसखलशाकयवागृसं-
 युक्तः केवलोऽयवा जपति ॥ रक्तमनिवर्तमानं वातं च पलांदुरुप-

क्तः ॥ छागांतराधि तरुणं सरुधिरगुपसाधितं बहुपलांडु ॥ व्यत्यासा-
 न्मधुराम्लं विदूशोणितसंक्षये योज्यं ॥ नवनीततिलाभ्यासात्केसरनवनी
 तशर्कराभ्यासात् ॥ दधिसरमयिताभ्यासादर्शास्युपयांति रक्तवाहीनि ॥
 नवनीतघृतं छागं छागं मांसं सपष्टिकः शालिः ॥ तरुणश्च सुरामंडस्तरु-
 णीव सुरा जयत्यस्रं ॥ प्रायेण वातबहुलान्यर्शासि भवंत्यतिस्तुते रक्ते ॥ दृ-
 ष्टेऽपिऽहि कफपित्ते तस्मादनिलोऽधिकं जेयः ॥ दृष्ट्वा शोणितपित्तं प्र-
 बलं कफवातरूपमस्य च ॥ शीताः क्रियाः प्रयोज्या यथेरिताः पित्तरोगे-
 ष्विति ॥ उदावर्ते तु दोषविलयनाय शीतज्वरघ्नैलाभ्यक्तस्त्रिजस्यश्या
 मात्रिदृत्पिप्पलीनिकुंभनीलिनीचूर्णं गोमूत्रपरिभाषितं द्विगुणलवण-
 गुदेन करौंगुष्ठाकारां वर्ति कृत्वा घृताभ्यक्तगुदस्य गुदे वातविण्मूत्रानु-
 लोमनार्थं निदध्यात् ॥ पिप्पलीमदनफलसर्पपागारधूमैर्वा समूत्रगुडैः तुं-
 बीकरपाटकणासिद्धार्थकसैधवजीमूतकैर्वा ॥ इतेषामेव वा चूर्णं नाड्या
 प्रथमेत् ॥ तद्विघाते त्वानुलौमिकौपथैलमूत्राम्ललवणक्षारपुक्तं सु-
 तीक्ष्णमास्थापनं दद्यात् ॥ त्रिफलात्रिकदुत्रिलवणदंतीचित्रकमहा
 तकानि जर्जरितानि सस्नेहमूत्राणि शरावद्वयकोष्ठे घृतलिप्ते गोमयामि-
 ना विपचेत् ॥ स कल्याणकारव्यः क्षारः क्षीरमांसरसाशिना घृतेन
 पीतोऽन्नपाने वा प्रणीतोऽर्शोगुल्मपांडुदृष्टोगोदावर्तग्रहणीमूत्रविबंधा-
 श्मरीरुमिश्रयधुहिध्माश्वासकासशूलानाहप्लीहमेहापहः ॥ वैरेचनिक-
 मूलफलानि सार्हिसाऽर्कमूलदशमूलगुडादीपपुनर्नवानि सर्वैश्च तुल्यानि
 पंचलवणानि क्षारः पूर्ववत्कृतः कांकायनोक्तोऽधिकगुणः पूर्वस्मात् ॥
 हिंगुपाठात्र्यूपणत्रिफलाकटमीबिल्वमध्यापोरजः कटुकापंचकोलकमु-
 स्तकुष्ठक्षारद्वयमुष्कमधुकोग्रगंधाविडंगमूर्वाजमोदेंद्रयवगुडूचीदेवदारु-
 णि कार्ष्णिकाणि ॥ पृथक्पलांशानि पंचलवणान्यैकध्यमापोध्य घृतै-

लकुडवेन दधिकुडवेन च संयोज्य कल्याणकविधिना दग्धो महाक्षार-
 स्तत्तुल्यः ॥ सर्वगरविपनिवर्हणश्च ॥ भाग्नक्तं वा विचरेद्द्वतगुडयव-
 क्षारान् ॥ दाडिमरसं वा सयवानीपाठामहौषधलवणगुडतक्रं यमकले-
 हभृष्टान् वा सक्तुयुक्तकरंजप्रसवान् दधिदाडिमाम्लवदरतिंतिडीकमानु-
 लुंगलवणसुरां यमकसंस्कृतां ॥ त्रिवृदंतीगुडचित्रकचांगेरीबालमूलक-
 लोणीकासुवर्चलोपचिंचुपर्णीवीरावास्तुकपल्लवास्तथा दक्षशिखिश्वा-
 विद्रोधामार्जारोष्ट्रलोपाककूर्मशल्यकमांस्तान्मांसतरसान् यवप्रायं चाजं
 भोजनार्थं ॥ पानार्थं तु सपिप्पलीचूर्णं गौडमच्छसुरां सलवणानास-
 वांश्च दीपनीपवातहरान् आरनालं मस्तु वा संस्कृतं ॥ अनुबन्धे तु
 भूयो मदिरामस्तुमूत्रयुक्तं विरेकं पिप्पलीघृतभृष्टां सगुडां हरीतकीं
 सकुंभां वा द्विविधोपक्रमणीयोदितान्वा तर्पणप्रयोगान् त्रिवृच्छूर्णं वा
 त्रिफलारसानुविद्धमभयामलकान् विडंगान्वा समन्निवृतस्तुल्यगुडान्
 माणिमद्रकारव्यान्मिश्रकधेहं सुकुमारकं नीलिनीघृतं वा कल्पो-
 दितानि वा विरेचनान्यवचारयेत् ॥ गुदाशये हि दोषेऽपहृते व्याधयो-
 ऽपि तज्जाः प्रशाम्यन्ति ॥ रूक्षतया च विद्धातविवंधेन शुष्कोदावर्त-
 संभवः ॥ तस्मात्तत्राशुतरं स्नेहनमनुवासनं विदध्यात् ॥ पिप्पलीम-
 दनयिल्ववचामधुकशतपुष्पाशठीकुष्ठपुष्करमूलहीपिदेवदारुभिः श्ल-
 क्षणपिष्टैर्द्विगुणपयस्तेलं सिद्धमशौगुदभ्रंशशूलवंक्षणानाहगुदशोफो-
 स्थानवाह्रुलम्प्रवाहिकापिच्छासाधोरुक्टीपृष्ठदौर्बल्यवैवर्ण्यमूत्ररुच्छ-
 निपूदनं वातमूत्रशकृत्पित्तश्लेष्मानुलोमकरं च ॥ वातानुलोम्ये
 हि सति ध्रुवमनलो याति दीप्तिमशीसि चांतः मंकोचमिति ॥ भवं-
 ति चात्र ॥ अशीसि क्षारशस्त्राग्निलेपाभ्यंगैरुपाचरेत् ॥ दृश्या-
 न्यदृश्यानि पुनः सदांऽतःपरिमार्जनैः ॥ अल्पकाटोत्थितेष्वल्पलिंग-
 दोषेषु चौपधं ॥ नात्पुच्छितेषु मृदुषु क्षारोऽससुतिमत्सु च ॥ उच्छि-
 १

तेष्वल्पमूलेषु शस्तं शस्त्रं कुं नामसु ॥ युक्तेषु स्थैर्यकाठिन्यकार्कश्यैः श-
स्त्रपाषकौ ॥ योज्यौ महत्सु वा क्षारः पातयित्वा विकुट्थं वा ॥ सूची-
कूर्चन तद्वच्च बडिशं तेषु शस्त्रकं ॥ अतिस्पृष्टातिदीर्घं च यंत्रके म-
र्मघटने ॥ अणुच्छिद्रे महद्रूपमेकदेशे विशिष्यते ॥ अतिच्छिद्रेऽधिके-
रूपसदवतीर्णप्रवाहणात् ॥ स्यूलांत्रमपि हि स्यात्तु यथोक्तं योजये-
दनः ॥ शुष्केषु अल्लातकमप्यमुक्तं शैपज्यमार्द्रेषु तु वत्सकत्वक् ॥
सर्वेषु सर्वतुषु कौलशेषमर्शः सु बल्यं च रुजापहं च ॥ म्रित्वा विबंघा-
ननुलोमनाय यन्मारुतस्याग्निबलाय यच्च ॥ तदन्नपानीपधमशसिन सेव्यं
विबर्ज्य विपरीतमस्मात् ॥ अशौतिसारग्रहणीविकाराः प्रायेण चान्यो-
न्यनिदानभूताः ॥ सन्नेऽनले संति न संति दीप्ते रक्षेदतस्तेषु विशेष-
तोऽग्निमिति ॥ इत्यशौध्विकित्सितं नाम दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

अथातोऽतिसारचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ॥ प्रायेण ह्यतिसा-
रोऽग्निमुपहत्य प्रागामाधिष्ठानो भवति ॥ तस्मादनिलजमप्यामपाच-
नार्थमादौ लघ्वनेनोपक्रमेत् ॥ तत्र शूलानाहप्रसेकार्तं लवणांबुनोष्णैः
धामयेत् ॥ तत्र नामे पूर्व संग्रहो हि प्रयुंजीताविबद्धे वा मले स्तिमिते ॥
ध्मातगुरुसरुजकोष्ठः प्राणदामुष्णांबुनोपयुंजित ॥ सव्योषां वा धान्या-
म्लोत्कथितं वाऽन्यद्वा संसनदीपनमौषधं ॥ अपिच ॥ विशुद्धलोत-
सो ह्यस्य दोषशेषे प्रवाहिते ॥ सुखं संग्रहणं कर्तुं पाचनैः स्तंभनेन
वा ॥ मध्यमदोषस्तु विशेष्येत् ॥ मागधिकानागरवचाभूतीकधनि-
काहरीतकीनां काथं पिबेत् ॥ जलजलदविल्वपेशिकाशुंठीधानकानां
वा वचादिवर्गं वा कथितं चूर्णितं वा ॥ तद्वद्वाऽभयाविडंगपाठाशुं-

१ अर्शः २ तर्कः ३ अपिशब्दात्कदाचित्कफादिजे सुतरां लघ्वनं हितमिति द्योतय-
ति ॥ ४ लघ्वनशब्देनोपवासएव गृह्यते ॥ ५ संग्रहणं भक्षणं पूर्वमामातिसारे न योज्यं ॥
पूर्वग्रहणेन पश्चाद्विषदामातिसारे दीपमानं युज्यतएवेति द्योतयति ॥ सामे दोषेऽतिसारकारि-
णि मध्यममपि भेदनमौषधं दातुं निशिष्टायामवस्थायां समानकार्यमपि कदाचिदतिसारिणो
गुणाय संपद्यते नातोसारगतिपक्षभूतमपिच संग्रहणमौषधं ६ लघ्वेत्

ठीविडलवणानि वा ॥ मुस्तापिप्पलीद्रव्यवपाठातेजोवतीर्वा ॥ विडं-
 गाभयाकणलवणपंचकानि वा ॥ पिप्पलीद्रव्यवपाठाशुंठीर्वा ॥ सरक्ते
 तु प्रवृत्तआमे गजपिप्पली सरार्करामधुमधुरां ॥ अल्पदोषं पुनरुपवा-
 सयेत् ॥ पानं त्वतिसारिणोऽनु वच्चाऽतिविषाभ्यां कथितं शुंठयति-
 विषाभ्यां मुस्तपर्पटकाभ्यां नागरधान्यकाभ्यां वा ॥ क्षुद्रतस्तु लघु-
 पंचमूलपंचकोलहस्तिपिप्पलीबलाविल्वपाठाहिं गुधानकाजीरकशठी-
 गंधपलाशहृपुपायवानीर्तितिडीकदाहिमबिडसैंधवैरन्नपानं पवाग्वादि
 कल्पयेत् ॥ बिल्वशलादुहरीतकीपिप्पलीमूलैर्मूढवातस्य ॥ अंशुमती
 द्वयबलाविल्वशलादुभिः कफपित्तोल्बणस्य ॥ पिवेच्च तृपितः प-
 टपूतं तक्रं ॥ मधुसुराधान्याम्लपवागूमंडान्यतमं वा ॥ एष क्र-
 मोऽनिलकफघ्नो दीपनः पाचनो रोचनः संग्राही बल्यश्च ॥ पक्वद्रोपेऽ-
 पि तु योऽतिसार्यते बहुशोऽनिलेन विवर्द्धं सपिच्छं सफेनं सशूलपरि-
 कर्तिकं सरोमहर्षं निष्पुरीपं तां प्रवाहिकां विविंसीमिति चाचक्षते ॥
 तत्रोदावर्तोपदिष्टांस्तैव विधिना संस्कृतांश्छागपिशितरसान्दधात् ॥
 घृपांश्च वर्चःक्षये तृप्यतो जीरकपवमुद्गमापतिलकृतान् ॥ समेन वा
 तिलबालविल्वयोः कल्केन दधिसरस्त्रेहपुक्तं खलकं ॥ चित्रकशृंगवे-
 रपूतीकरंजविल्वाजमोदैर्वा ॥ तक्रदाहिमतैलाजसैंधवोपेतमजितारव्यं ॥
 शठीतित्तिडीकविडदाहिमक्षारपंचकोलमरिचत्रिफलाधातकीधनिका
 पाठाऽजमोदाजाजीजीरककपित्थजंज्वाम्रास्थिमिर्वा तुल्यसागैः पटु-
 णबिल्वमध्यैर्गुडमुद्गरसस्त्रेहदधिसिद्धमपराजितारव्यं खलकं दीपनं पा-
 चनं रुच्यं ग्राहि विविंसिनाशनं ॥ दधिसरं वा सगुहदाहिमं यमकभृष्टं
 ॥ यमकभृष्टान्वा सशुंठीचूर्णान् सक्तून् मापान्वा सुसिद्धान् घृतमंडोप-
 सेवनान्मरिचोपदंशान् ॥ छागमेपयोर्वाऽतराधिरसं दाहिमाम्लधान्य-
 नांगरोपेतं स्त्रेहविषकं व्यंजनं पाचनं च ॥ तद्वत्सुरां यमकसिद्धां पिवे
 द्वा ॥ शुंठीबदरचूर्णं दधिघृततैलक्षौद्रफाणितोपेतं हिं गूदाहिममहौ-

यधोपकुल्याचूर्णं वा घृतक्षौद्रोष्णांबुमद्यान्यतमेन लिह्याद्वा रोधविल्व
 शलादुगुडांस्त्रिकटुकोत्कटांस्तैलेन ॥ पाचनं पाथःकाथसिद्धं वा शा-
 ल्योदनं घृततैलक्षौद्रयुक्तं दध्ना खजाहतदधिसरानुपानमश्नीयात् ॥
 अपिच ॥ दीपनं पाचनं रुच्यं दधि वातहरं परं ॥ यैहृदधि च हंत्य-
 स्माच्चिरोत्थामपि विविर्त्सा ॥ एरंडविल्वयवगोक्षुरकल्कसिद्धां पथ्यां
 लिहन्मधुपुतामथवा गुडेन ॥ कृच्छ्रप्रवृत्तमतिशूलममृग्विमिश्रं हन्या
 त्सुशीघ्रमतिसारमुदीर्णवेगं ॥ तृष्णोल्बणस्तु सरक्तपिच्छोपवेशी पा-
 नान्नविरतो धारोष्णं क्षीरमाकांक्षं पिबेत् ॥ घृतं वा गंधर्वहस्तमूलेना-
 यवा विल्वशलादुभिः ॥ तदेव वाऽल्पतृष्णः सगुडं तैलं घृतेन वा प-
 यसा सक्षौद्रेण वाऽऽस्थापनं दद्यात् ॥ अथवा पिच्छावस्तिमनुवास-
 नं च वातघ्नं वा पित्तघ्नं वा गुदभ्रंशे शूले चाम्लवदरचांगीरीरसदधिक्षा-
 रनागरकल्केन शृतमम्लं सर्पिर्निराममातुरं पाययेत् ॥ मरिचपंचको-
 लकाजाजीधनिकाविडदाडिमगर्भं वा पूर्ववदम्लमनुवासयेद्वा दशमूल-
 सिद्धेन स्नेहेन पिप्पल्यादिना वा ॥ गुदं चाभ्यंगपूर्वं स्वेदेन मृदुभूतं
 प्रवेशयेत् ॥ सच्छिद्रेण चास्य चर्मणा गोष्पणाबंधं कुर्यात् ॥ मूषि-
 कमनंत्रं कृत्वा महापंचमूलकपाथं च क्षीरेण विपचेत् ॥ तेन पयसा
 वातहरकल्कप्रतिवापं तैलं पाचयेत् ॥ तदभ्यंजनेन पानेन च सकृ-
 द्छमपि गुदभ्रंशं साधयति ॥ पित्तातिसारमपि साममादौ तीक्ष्णब-
 ल्यैरौषधैर्वातातिसारवत्पाचयेत् ॥ तृष्णायां ससारिवाभूर्निवं ज्वरवि-
 हितमंभः पडंगमवचारयेत् ॥ उपोषितस्य चात्रकाले गुरुहृत्पंचमू-
 लबलाहयशूर्पपण्यादिमृदुमधुरातिक्तकदीपनद्रव्यनिर्व्यूहपुक्तान्कालवि-
 न्महपेयासुक्तपूपरसादीनीपदम्लाननम्लान्वा कवोष्णान्सुशीतान्वा
 सक्षौद्रान् ॥ अनुबंधे तु मूर्षाऽतिविप्रेद्रयवहरिद्रारसांजनानि कथिता
 नि पिबेत् ॥ केवलं वा वृक्षकबीजं ॥ पाठागुहूचीकटुकाकिरातति-

क्तानि वा हरिद्रादिगणं वा वत्सकबीजातिविषाविल्वान्मुस्तानि वा ॥
 तंदुलोदकेन वाऽतिविषावृक्षकत्वक्फलानि ससौद्राणि चंदनोशीरशुंठी-
 रोधनीलोत्पलानि वा ॥ नागरोत्पलधातकीपुष्पदाहिमतवचो वा ॥ कमलो-
 त्पलरोधमोचरससमंगातिलान्या ॥ मधुकशृंगवेरदीर्घदंतत्वचो वा मधु-
 युक्ताः ॥ शर्करापद्मकेसरमुस्तपयस्याचंदनानि वा ॥ शाल्मलीवृंतकृतं
 वा शीतकपायं मधुरोपेतं ॥ मधुकप्रियंगुकद्वंगत्वग्दाहिमांकुरकल्केन
 वा ॥ दधियुतं यवागूं खलकं वा ॥ विल्वकपित्थजंब्वाघ्रास्थिभिर्वा मधु-
 युक्तान्वा रोधांबष्टाप्रियंग्वाद्विगणान् क्वाथादिषु पृथक्कल्पितान्
 श्यामादिकपायं वा ॥ शूलार्तस्तु रुक्षकोष्ठो घृतं सक्षारं पिबेत् ॥ क्षीरं
 वा बृहतीबलांशुमतीकच्छुरामूलसिद्धं ॥ मधुककद्वंगाजमोदशर्करा-
 वचूर्णितं सतैलक्षोद्रं क्षीरमेव वा धारोष्णं बलवान्विबद्धमलो विरेकार्थं
 ॥ त्रिफलाचूर्णयुक्तं वा पलाशफलक्वाथसिद्धं वा पयः पीत्वा पयएव
 कवोष्णमनुपिबेत् ॥ एवमेव च त्रायमाणाशृतं ॥ ततो निःसृते शकृति
 पुराणेऽतिसारः शांतिमेति ॥ स्नुतदोषस्य संसर्जनकाले शूलं चेदनुव-
 र्त्तते ॥ ततो विल्वमधुकशताब्दाद्वयगर्भं सक्षीरं तैलचतुर्गुणं सर्पिर्विषा-
 ञ्चयानुवासनं दद्यात् ॥ ततः सम्यक्कृतायामपि संसर्ग्यामतीसारानुबं-
 धे पिच्छावस्तयो योज्याः ॥ शाल्मलीवृंतान्यार्द्रदैर्घ्येऽप्यित्वा कृष्णमृ-
 दाऽवलिप्य गोमयाग्निना स्वेदयेत् ॥ शुष्काणां मृदि स्विन्नानि ज्ञात्वा
 वृंतान्युलूखले समापोष्य तेषां भृष्टिसंमितं पिंडं क्षीरप्रस्थे विमर्दयेत् ॥
 ततस्तेन पयसा पूतेन सघृतं तैलेन मधुकल्कयुक्तेनास्थापयेत् ॥ प्र-
 त्यागते च स्नातः पयसा कच्छुराशृतेन सजांगलरसैर्वाऽश्रीयान् ॥
 एष पिच्छावस्तिः पित्तरक्तानिसारग्रहणीगुल्मशोषज्वरान्विरेचनास्था-
 पनान्तियोगं च शमयति ॥ चिरोत्थितं त्वतिसारमवेदनं पक्वमप्यशा-
 म्यंतं पुटपाकैरुपाचरेत् ॥ अग्लुत्वक्कल्कं कार्श्र्म्यपत्रप्रच्छन्नं पुटपा-

कविधिना पाचयेत्तद्रसं शीतं मधुपुतं पिबेत् ॥ वटादित्वक्प्ररोहकल्का-
 नप्येवं कल्पयेत् ॥ अथवा तित्तिरिमपनीतांत्रपिच्छं न्यग्रोधादेर्वल्क-
 लस्य प्ररोहाणां वा कल्केन पूरयित्वा पूर्ववत्पुटपाकं कुर्यात् ॥ ततस्त-
 स्माद्रसमादाय सिताक्षौद्रसंयुक्तं पाययेत् ॥ एतेन सर्वे जांगलसत्त्वा
 व्याख्याताः ॥ यस्तु पित्तातिसारी पित्तलान्यासेवते तस्य पित्तमति-
 दृढं रक्तातिसारं तृड्दाहमोहज्वरशूलपाकांश्च करोति ॥ तत्र क्षीरमा-
 जं न्यग्रोधादिप्रसवमृतं सितामधुपुक्तमाहारे गुदप्रक्षालने च विदध्या-
 न् ॥ तद्विधं वा सर्पिः सपयस्कं पिबेत् ॥ क्षीरोत्थं वा सर्पिः क्षीरानु-
 पानं कर्पिजलरसाशी क्षीराशी वा लिह्यान् ॥ शलकीपियालतिनि-
 शशाल्मलीप्लक्षत्वक्संसृष्टं वा क्षौद्रक्षीरं वा पिबेत् ॥ यद्यीरोधसारिवा-
 मिर्वा शृतं शीतं समधु ॥ तद्वत्कृष्णातिलसमंगोत्पलयष्टीमधुभिः श-
 शकर्पिजलपारावततंदुलीयमुद्रकाशमर्यबीजादिस्सांश्च सेवेत् ॥ घृतमृष्टं
 वा रक्तमाजं मार्गं वा ॥ पूर्वोक्तान्वा पुटपाकान् मधुककृष्णमृत्तिका-
 शंखकल्कं वा सरुधिरं पिबेत् ॥ तंदुलोदकेन तेन वा समाक्षिकं फ-
 लिनीकल्कं मंधं वा ससिताक्षौद्रचंदनं ॥ एते हि प्रयोगा तृष्णादिप्र-
 शमना रक्तातियोगघ्नाश्च ॥ वातोत्तरस्तु शतावरीघृतं लिह्यात्सशर्करं
 वा नवनीतं पिच्छिलस्वरससाधितं वा सर्पिलीक्षापिप्पलीशृंगवेरकदु-
 केंद्रयवदार्बीत्वग्मिर्वा घृतं सिद्धं पेयामंडेन पीतमतीसारं त्रिदोषमपि
 धारयति ॥ यदा पुनर्वापुना विद्धा सशोणितमल्पाल्पं सफेनं कृच्छ्रादु-
 षवेश्यते तदा पूर्वोक्तं पिच्छाबस्तिं दद्यान् ॥ मधुरौषधसिद्धेन च
 सर्पिपाऽनुवासयेत् ॥ प्रायेण हि दुर्बलगुदा गुदाश्रयामयिनो भवन्ति ॥
 विशेषतश्चिरकालातिसारिणः ॥ अतिसारातिप्रवृत्तौ च स्थानबलव-
 द्धो वायुः पित्तमनुबलमवाप्य दुर्जयतरो भवति ॥ तस्मात्तेषाममती-
 क्षणशोऽनुवासनं प्रयुंजीत ॥ गुददाहे पुनः पटोलमधुकमधूकक्षीरिहस-
 कपायेण सघृतशर्कराक्षौद्रेण क्षीरेण वा गुदं सिंचेत् ॥ शतधौतादिघृ-

तैश्च पिचूनम्पंगार्थं दद्यात् ॥ पटोलादीनामेव च कल्केन सघृतेन प्र-
 दिद्यात् ॥ तच्चूर्णैर्ग्रातकीरोधमापचूर्णेन च पायुंधारमवचूर्णयेत् ॥ ए-
 वमेव च शूलिनं वातहरतैलप्रदेहरूपाचरेत् ॥ यः पुनरेवमपि पित्तला-
 न्पेवाप्तेवते स शीघ्रं गुदबलीषु पक्वामु व्यापद्यते ॥ श्लेष्मातिसारं प्रा-
 गेव निवरायामपाचनार्थं लघनेन साधयेत् ॥ अनुबन्धे च पिबेत्कपायं
 मुस्ताभयागुंठीबिल्वशलाहूनां वचाविडंगभूतिकर्धनिकादेवदारुणां वा
 पाठाऽतिविषाकुष्ठचन्यकदुरोहिणीनां वा चित्रकपिप्पलीद्वयपिप्पली
 मूलानां वा सुखांबुना वा हिंवाद्यमलसकोक्तं ॥ पथ्यासंधवशूठीचूर्णं
 वा लिह्याद्वा त्रिकटुचूर्णं क्षौद्रशर्करोपेतं कपित्थं क्षौद्रेण वा कट्फलं
 पिप्पलीर्वा पूर्ववच्च ॥ सर्वं वातपित्तामरक्तसंसर्गमपेक्ष्य यथायथमुपक-
 ल्पयेत् ॥ सशूलप्रवाहिकस्य च निरामस्य वातेऽधिके वचाबिल्वक-
 पिप्पलीकुष्ठशताह्वाकल्कयुक्तं सलवणं पिच्छावस्तिमनुवासनं च को-
 ष्णेन बिल्वतैलेन बहुशो वचादिगर्भेण वा तैलेनेति ॥ श्रवति चात्र-
 ॥ स्वस्थाने मारुतोऽवश्यं वर्द्धते कफसंक्षयात् ॥ स दृढः सहसा हन्या-
 त्तस्मात्तं त्वरया जयेत् ॥ भीशोकाभ्यामपि मरुच्छिग्रं कुप्येत्ततस्त-
 योः ॥ कार्या क्रिया वातहरा हर्षणाश्वासनानि च ॥ यस्योच्चारहि-
 ना मूत्रं पवनो वा प्रवर्तते ॥ दीप्ताभेर्लघुकोष्ठस्य जितस्तस्योदराम-
 यः ॥ आमस्य पाको मलसंग्रहोऽनु न संग्रहे रुग्गुदनाभिजन्मा ॥ वि-
 लंघनैर्ग्राहिभिरीरणघ्नैः क्रमेण तैस्तैर्विधिभिर्विधेयः ॥ न रिक्तकोष्ठ-
 स्य पुरीषबंधो न रुक्षकुक्षेः सुहितस्य नाति ॥ पित्तास्रतोऽन्यत्र न
 चातिशीतैरपुष्णतीक्ष्णैर्न कदाचिदेव ॥ खलरसदाधिका यमकदाहि-
 मसाररुता दधि सगुहं पयो सिततिलाश्च मुजर्जरिताः ॥ सलवणमा-
 रुतघ्नगणसाधिततैलमलं घृतमपि वा प्रवाहणरुतां विजयेत रुजं ॥
 यवानिपिप्पलीमूलचतुर्जातकनागरैः ॥ मरिचाग्निजलाजाजीधान्यसौ-
 बर्चलैः समैः ॥ वृक्षाम्लधातकीपुष्पबिल्वदाडिमदीप्यकैः ॥ त्रिगुणैः

पङ्गुगसितैः कपित्थाष्टगुणैः कृतैः ॥ चूर्णोऽतिसारग्रहणीक्षयगुल्मग-
लामयान् ॥ कासश्वासाग्निदाहार्शःपीनसारोचकान् जयेत् ॥ पलोन्मि-
तां तवक्षीरीं चातुर्जातं द्विकार्पिकं ॥ यवानीधान्यकाजाजीग्रंथिव्यो-
पं पलांशकं ॥ पलानि दाढिमादष्टौ सितायाश्चैकतः कृतः ॥ गुणैः
कपित्थाष्टकचूर्णोऽयं दाढिमाष्टकः ॥ इत्यतिसारचिकित्सितं नामै-
कादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

अथातो ग्रहणीदोषचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ॥ ग्रहणीसमा-
श्रयं दोषमादावेव यथास्वमजीर्णानुसारतो मात्राशितोक्तविधानेनो-
पक्रमेतातोसारविधिना चामपाचनार्थं च पिबेन्मुस्तातिविषाविश्वमे-
पजक्काथं तच्चूर्णं वा सुखोष्णोदकेन तेन वा शुर्ठां तद्वद्वादिवर्गं ससैधवं
धारुणीमण्डेन वा त्रिलवणादिचूर्णं वा ॥ सप्रवाहे वा वर्चसि चूर्णीकृतान्
विडलवणयुक्तान् बिल्वमध्यनागरचित्रकान्दाडिमांशता ॥ सकफे
चातिमात्रआमशूलेऽलसकोक्तं हिंम्वादिमुष्णांशता पिबेत् ॥ छर्दि-
शूलद्वद्भोगेषु तु मरिचाजाजिसौवर्चलाभयाः ॥ सपित्तकफे चामे क-
टुकैर्द्रवपाठापिप्पलीपिप्पलीमूलवचाऽभयानागराणि कथितानि ॥
भोजनकाले च पंचकोलकपरिगृहीतं पटु लघु दीपनीयं पेयादिकमु-
पकल्पयेत् ॥ पेयां वा नागरातिविषाभ्यां तक्रदाडिमृक्षाम्लांशतां ॥
पाने च तक्रमस्त्वारनालमदिरारिष्टानतीसारनिर्दिष्टं चांबु यवानीप-
थ्याऽऽमलकमरिचानि त्रिपलिकानि लवणपंचकं च पलांशमेकतश्चू-
र्णयित्वा कंसे सद्योमथितस्य सुनुयात् ॥ ततो व्यक्ताम्लकटुकं जानं
पिबेत् ॥ एष तक्रारिष्टः परं दीपनोऽशौगुल्मजठरश्वयथुरुभिप्रमेहहरः ॥
अपिच ॥ ग्रहणीदोषिणां तक्रं दीपनग्राहिलाघवात् ॥ पथ्यं मधुरपाकि-
त्वान्न च पित्तप्रकोपनं ॥ कषायोष्णविकापित्वाद्भूक्षत्वाच्च कफे हितं
॥ वाते स्वादम्लसांद्रत्वात्सद्यस्य भविदाहि तत् ॥ तस्मात्तक्रप्रयोगा ये
जठराणां तथाऽर्शासां ॥ विहिता ग्रहणीदोषे सर्वशस्तान्प्रयोजयेत् ॥

दाडिमकपित्थदृक्षाम्ळांम्लिकानां पृथक्पृथक्कुड्वां॥ लवणपंचकात्कु-
 ड्वं त्र्यूपगात्रिपलं शर्करापलाष्टकं चैकघ्नं चूर्णितमन्त्रपाने प्रणीतम-
 जीर्णारुचिश्वासकासप्रीहगुल्मग्रहणीदृष्ट्यांङ्गुलोग्रं॥ परिपक्वामं च वा-
 तग्रहणीगेगिणमग्निसंधुक्षणार्थं सर्पिः पाययेत् ॥ द्विपंचमूलपंचकोलस-
 रलसुरदारुसुरभिगजपिप्पलीशणबीजयवकोलकुलत्थान्मस्तुनाऽऽरना-
 लेन वा पाचयेत् ॥ तेन पादावशेषेण पंचलवणद्विद्वाराम्लवदरपुक्तं
 सर्पिर्विपक्वमथवा सैन्धवव्योषक्षारद्वयपंचकोलाभयाराक्ष्णाऽजाजीग्रंथि-
 कशठीविडंगगर्भमाद्रकमातुलुंगकोटाम्ळीदाडिमस्वरसशुष्कमूलकका-
 थमस्तुतक्रयुक्तप्रसन्नासौवीरकतुपोदकारनालोपेतं परमग्निदीपनम-
 मिघृताख्यं ॥ अथवा चण्यचित्रकपाठानेजोवतीपिप्पलीमूलानि कु-
 ड्वोन्मितानि मुस्तद्विकुड्वमास्फोटजातिर्निवससच्छदाश्वमारकक-
 कौटकपटोलरुहवानां च मुष्टिमुष्टिमंतरन्वमुदकद्रोणे पक्त्वा पादाव-
 शेषमवतारयेत् ॥ अर्द्धपलोन्मितां चात्र कल्कितां दद्यादतिषिपां म-
 द्रां च द्विपलांशं सैन्धविडं यवक्षारं च मागधिकायाश्चतुष्पलं पात्रंच
 घृतस्य त्वेतदगस्त्यनिर्मितमलमनलजननं ॥ उद्दीपिते तु किञ्चिदनले
 विबद्धमलमास्थापयेत्॥ ततो जिते मातरिश्वनि सस्तदोपभेरंडजतैलेन
 तिल्वकसर्पिपावाक्षारवता मिश्रकस्नेहेन वा विरेचयेत्॥ कृतसंसर्गक्रमं
 च बद्धवर्चसमनुवासयेत् ॥ पातहरदीपनीयाम्लद्रव्यसिद्धेन तैलेन ॥
 ततः पुनरपि लघ्वन्नभोजनः सर्पिरेव यथाग्निबलमल्पशोऽवधारयेत् ॥
 अग्निघृतं च छार्दिविबंधशूलश्वासकासिनः सवीजपूरकरसं॥ अभ्यंगार्थं
 य तैलमग्निघृतौषधैः साधयेत् ॥ अनिलकफसंसर्गे तु चूर्णमेपामौष-
 भानामुष्णोदकेन पिबेत् ॥ पित्तदुष्टायां तु ग्रहण्यां स्वस्थानगतमुत्क्रि-
 ष्टं द्रवमनलनिर्वापणं पित्तमास्थापनेन वमनेन वा निर्हरेत्॥ तिक्तलघु-
 द्रव्यैश्च कृतसंसर्जनस्य दोषशेषशमनार्थं मधुनाऽवलेपमुष्णांनुना पि-

वेत् ॥ मध्येन वा प्रणयेत् ॥ मूर्वाकिराततिक्तकपर्पटकवचाचंदनमुस्त-
 त्रिकटुकत्रायमाणापवानो कालिंगत्वक्फलकदुरोहिणीदेवदारुदार्वी-
 त्वक्पद्मकोशीरारिष्टपटोलपत्रातिविपासौराष्ट्रीत्वगेलामधुशिग्रुबीजचू-
 र्ण ॥ एतद्वि ग्रहणीदोषशूलतिसारपांडुदृढद्रोगगुल्मज्वरप्रमेहकामला
 मुखरोगारोचकनिवर्हणं ॥ भूनिंबत्रिकटुकमुस्तैद्रयवाः समाश्वित्रक-
 भागौ द्वौ कुटजत्वग्भागाश्च षोडश सर्वमेकत्र चूर्णितं सगुडशीतोदकं
 पीतं समानं पूर्वेण ॥ नागरसांजनातिविषाधातकीघनपाठाकलिंगत्व-
 ग्बीजविल्वकटुकाः सक्षौद्रास्तंदुलांबुपीताः पित्तग्रहणीविकारं-र-
 क्तातिसारमशींसि सप्रवाहिकं गुदशूलं च व्यपोहति ॥ ततश्चैवं श-
 मितपित्तोद्रेकस्याग्नेः स्थिरीकरणाय सर्पिः पूर्वोक्तं मूर्वादिकाथेन सा-
 रिवास्फोटसप्तपर्णादिरूपकैर्द्रयववीराभूनिंबधान्यन्यग्रोधाश्वत्थोदुंबरह-
 क्षोपकुलपानीलोत्पलगर्भसिद्धं पाने पुंजीत ॥ कुष्ठोक्तं वा तित्तकं ॥
 श्लेष्मदुष्टापां पुनर्ग्रहण्यां मागधिरासिद्धार्थकल्कतीक्ष्णेन मदनफल-
 कपायेण पुनःपुनर्वामयेत् ॥ अब्धातुर्हि प्रवृद्धस्तेजो निर्वापयति ततः
 कृतपेयादिक्रमस्य लवणक्षाराम्लकटुकोत्कटैर्यथोक्तैरन्नपानौषधैरनल-
 मुत्तेजयेत् ॥ मंजिष्ठाचित्रकारुष्कारकमिध्रमधूकपुष्पाणि क्रमाद्विकुड-
 वाढकाढकाद्धद्रोणद्रोणांशान्यपां द्रोणत्रये काथयेत् ॥ द्रोणशेषश्च पू-
 तशीतः स निर्धूहो मधुह्रिप्रस्थवांश्चंदनोशीरसूक्ष्मेलाऽगुरुत्पितं जतुशू-
 तं घृतकुंभमधुपितो मासमासवः ॥ सर्वदोषघ्नोऽभिजननो बृंहणः शो-
 थकुष्ठकिलासप्रमेहानाहगुल्मपांडुदृढद्रोगजिह्व ॥ मधूकपुष्पाणां स्वरसो-
 ऽर्द्धावशेषकथितः क्षौद्रपादयुक्तः सर्वथा समानः पूर्वेण ॥ अनेन द्रा-
 क्षेपुष्काश्मर्यफलस्वरसासवा व्याख्याताः ॥ दशमूलवीरात्रिफलाजीव-
 कर्पभकाणां पृथक्पंचपलान् भागानपां बहे पक्त्वा पादशेषे रसे शी-
 तीभूते गुडतुलाद्वयं दद्यादद्धकुडवं च माक्षिकात्तत्प्रमाणांश्च चूर्णिता-
 न्मुस्तप्रियंगुमंजिष्ठामधुकविडंगहृषशावररोधान् ॥ एषोऽर्द्धमासस्थितो

मूलासवोऽयं समानः पूर्वेण ॥ महादक्षकाण्डचतुष्पलं द्विगुणार्ककाण्ड-
 लवणत्रयत्रिपलं पक्ववार्ताककुण्डवं चित्रकपलद्वयं चातर्ध्रुमं दग्ध्वा वा
 तार्ताकरसेन गुलिकाः कुर्यात् ॥ ता भोजनोत्तरं भक्षिता ग्रहणीदुर्नामविमू-
 चिकालसककासश्वासपीनसह्रीहपांडुश्वयथुमेहारीचकगुल्महरा ॥ द-
 शमूलार्कमूलदंतीत्रिवृच्चित्रकास्फोटपाठाराद्याशुहीकाण्डानां पृथग्द-
 शपलान्नागान्कपाले दग्ध्वा क्षारमुदकद्रोणैश्चतुर्भिः काययेत् ॥ पादाव-
 शेषमेव कथितावतारितं गुडपलशतोन्मिश्रमधिश्रयेत् ॥ घनीभवति च
 तस्मिन् सुश्लक्ष्णरजसां दृश्विकालीवचापावशूकानां त्रिंशत्पलान्या-
 धपेर्विशंतमेव चाभया ज्योपचित्रकाणां द्विपलं च पृथक्द्विग्वम्ल-
 वेतसयोः कर्पततोऽक्षमात्रा गुलिकाः कृत्वा यथाबलमुपयुक्ताः समानाः
 पूर्वाभिरधिका वा ॥ अर्शोविहितांश्च क्षारतक्कारिष्ठान् घृतान्यन्नपानं
 च सेवेत् ॥ यद्वपलं महातकघृतं वा धान्वंतरं च ॥ सन्निपाते तु पंचक-
 र्माणि कुर्याद्यथावस्थं वा ग्रहणीचिकित्सितमिति ॥ भवति चात्र ॥
 प्रसेके श्लैष्मिकेऽल्पाग्नेदीपनं रुक्षतित्तकं ॥ योज्यं रुक्षस्य व्यत्या-
 संतिरुग्धरुक्षं कफोदये ॥ क्षीणक्षामशरीरस्य दीपनं स्नेहसंपुतं ॥
 दीपनं बहुपित्तस्य तित्तं मधुरकैर्युतं ॥ स्नेहाम्ललवणैर्युक्तैर्बहुवातस्य
 शंस्यते ॥ स्नेहमेव परं विद्यादुर्वलानलदीपनं ॥ नालं स्नेहसमिद्धस्य
 शमापान्नं सुगुर्वपि ॥ मलं नामं कफे क्षीणे मंदाग्निर्योऽतिसार्यते ॥
 संपिवेत्सर्पिषो मात्रां दीपनीयौषधैर्युतां ॥ प्रसेको मार्गमापन्नः स्वं
 समानोऽनिलस्तथा ॥ अग्नेः समीपचारित्वादागु प्रकुरुते बलं ॥ पु-
 रीषं यस्तु रुच्छ्रेण कठिनत्वादिमुचति ॥ सघृतं लवणैर्युक्तं नरो-

१. १ राजयक्ष्मोक्त पचकीलयवक्षारत्यादिक ॥ २ गुल्मोक्तमल्लतकाद्विपलमित्यादिक
 ॥ ३ धमेहोक्तदशमूलसहोत्यादि ॥ ४ चकारादुदरोक्तमप्यभयाघृतं हरीतकीमूक्षनरजद्व्या-
 दिक ॥ ५ श्लैष्मजप्रसेकलक्षणं श्लैष्मणोऽतिप्रसेकेन वायु श्लैष्माणमस्यतोऽप्यादि राजय-
 क्ष्मचिकित्सायामुक्त

वेत् ॥ मद्येन वा प्रणयेत् ॥ मूर्वाकिराततिक्तकपर्पटकवचाचंदनमुस्त-
 त्रिकटुकत्रायमाणायवानी कालिंगत्वक्फलकदुरोहिणीदेवदारुदार्वी-
 त्वक्पद्मकोशीरारिष्टपटोलपत्रातिविपासौराष्ट्रीत्वगेलामधुगिगुबीजचू-
 र्ण ॥ एतद्धि ग्रहणीदोषशूलतिसारपांडुद्वद्रोगगुल्मज्वरप्रमेहकामला
 मुखरोगारोचकनिवर्हणं ॥ भूर्निंबत्रिकटुकमुस्तेंद्रयवाः समाश्वित्रक-
 भागौ द्वौ कुटजत्वग्भागाश्च षोडश सर्वमेकत्र चूर्णितं सगुडशीतोदकं
 पीतं समानं पूर्वेण ॥ नागररसांजनातिविपाधातकीधनपाठाकलिंगत्व-
 ग्वीजबिल्वकटुकाः सक्षौद्रास्तंदुलांबुपीताः पित्तग्रहणीधिकारं र-
 क्तातिसारमर्शांसि सप्रवाहिकं गुदशूलं च व्यपोहति ॥ ततश्चैवं शं-
 मितपित्तोद्रेकस्याग्नेः स्थिरीकरणाय सर्पिः पूर्वोक्तं मूर्वादिकाथेन सा-
 रिवास्फोटसप्तपर्णादिरूपकेंद्रयववीरामूर्निंबधान्यन्यग्राधाश्वत्थोदुंबरह-
 क्षोपकुल्यानीलोत्पलगर्भसिद्धं पाने युंजीत ॥ कुष्ठोक्तं वा तित्तकं ॥
 श्लेष्मदुष्टायां पुनर्ग्रहण्यां मागधिकासिद्धार्थकल्कतीक्ष्णेन मदनफल-
 कपायेण पुनःपुनर्वामयेत् ॥ अब्धातुर्हि भवद्विस्तेजो निर्वापयति ततः
 कृतपेयादिक्रमस्य लवणक्षाराम्लकटुकोत्कटैर्यथोक्तैरन्नपानीपधैरनल-
 मुत्तेजयेत् ॥ मंजिष्ठाचित्रकारुष्करुमिध्नमधूकपुष्पाणि क्रमाद्विकुड-
 वाढकाढकाद्धद्रोणद्रोणांशान्यपां द्रोणत्रये काथयेत् ॥ द्रोणशेषश्च पू-
 तशीतः ॥ निर्यूहो मधुद्विप्रस्थवांश्चंदनोशीरमूक्षैलाऽगुरुरूपितं जतुशू-
 तं घृतकुंसमधुपितो मासमासवः ॥ सर्वदोषघ्नोऽभिजननो दंष्ट्रणः शो-
 थकुष्ठकिलासप्रमेहानाहगुल्मपांडुद्वद्रोगजिह्व ॥ मधूकपुष्पाणां स्वरसो-
 ऽर्द्धावशेषकथितः क्षौद्रपादयुक्तः सर्वथा समानः पूर्वेण ॥ अनेन द्रा-
 क्षेपुकाश्मर्यफलस्वरसासवा व्याख्याताः ॥ दशमूलवीरात्रिफलाजीव-
 कर्पभकाणां पृथक्पचपलान् भागानपां धहे पक्त्वा पादशेषे रसे शी-
 तीभूते गुडतुलाद्वयं दद्यादद्धकुड्वं च माक्षिकातत्प्रमाणांश्च चूर्णिता-
 न्मुस्तमिपंगुमंजिष्ठाभधुकविडंगप्लवशावररोधान् ॥ एषोऽर्द्धमासस्थितो

मूलासवोऽयं समानः पूर्वेण ॥ महादक्षकाण्डचतुष्पलं द्विगुणार्ककाण्ड-
 लवणत्रयत्रिपलं पक्ववार्ताककुण्डवं चित्रकपलद्वयं चातर्धूमं दग्ध्वा वा
 र्ताकरसेन गुलिकाः कुर्यात् ॥ ता भोजनोत्तरं भक्षिता ग्रहणीदुर्नामधिसू-
 चिकालसककासश्वासपीनसश्लेहपाण्डुश्वयथुमेहारोचकगुल्महराः ॥ द-
 शमूलार्कमूलदन्तीत्रिवृद्धिचित्रकास्फोटपाठाराक्षामुहीकाण्डानां पृथग्द-
 शपलान्मागान्कपाले दग्ध्वा क्षारमुदकद्रोणैश्चतुर्भिः काययेत् ॥ पादाव-
 शेषमेव कथितावतारितं गुडपलशतोन्मिश्रमधिश्रयेत् ॥ घनीभवति च
 तस्मिन् सुश्लक्ष्णरजसां वृश्चिकालीवचायावशूकानां त्रिंशत्पलान्या-
 वपेर्ब्रिंशतमेव चाभया व्योपचित्रकाणां द्विपलं च पृथक् हिंग्वम्ल-
 वेतसयोः कर्पं ततोऽक्षमात्रा गुलिकाः कृत्वा यथावलमुपयुक्ताः समानाः
 पूर्वभिर्गुलिका वा ॥ अर्शोविहितांश्च क्षारतस्कारिणान् घृतान्यन्नपानं
 च सेवेत् ॥ पैट्रपलं भल्लानकघृतं वा धौन्वंतरं च ॥ सन्निपाते तु पंचक-
 र्माणि कुर्याद्यथावस्थं वा ग्रहणीचिकित्सितमिति ॥ भवति चात्र ॥
 प्रसेके श्लैष्मिकेऽल्पाग्नेदीपनं रूक्षतित्तकं ॥ योज्यं कृशस्य व्यत्या-
 सात्क्षिग्धरूक्षं कफोदये ॥ क्षीणक्षामशरीरस्य दीपनं स्नेहसंयुतं ॥
 दीपनं बहुपित्तस्य तित्तं मधुरैर्युतं ॥ स्नेहाम्ललवणैर्युक्तैर्बहुवातस्य
 शस्यते ॥ स्नेहमेव परं विद्यादुर्बलानलदीपनं ॥ नालं स्नेहसमिद्धस्य
 शमायान्नं सुगुर्वपि ॥ मलं नामं कफे क्षीणे मंदाग्निर्योऽतिसार्यते ॥
 स पिवेत्सर्पिपो मात्रां दीपनीयौषधैर्युतां ॥ प्रसेको मार्गमापन्नः स्वं
 समानोऽनिलस्तया ॥ अग्नेः समीपचारित्वादाशु प्रकुरुते बलं ॥ पु-
 रीषं यस्तु रुच्छेण कठित्वाद्दिभुवति ॥ सघृतं लवणैर्युक्तं नरो-

१. १ राजयक्ष्मोक्तं पचकोलयवक्षारेत्यादिक ॥ २. गुल्मोक्तमल्लानकाद्विपलमित्यादिकं ॥ ३. प्रमेहोक्तदशमूलशरीत्यादि ॥ ४. चकारादुदरोक्तमप्यभयाघृतं हरीतकीमूत्रमरजदत्या-
 दिक ॥ ५. श्लैष्मजप्रसेकदक्षिण श्लैष्मणोऽतिप्रसकेन वायु श्लैष्माणमस्यतोऽत्यादि राजय-
 क्ष्मचिकित्सायामुक्तः ॥

ऽर्चावंग्रहं पिबेत् ॥ रौक्ष्यान्मदेऽनले सर्पिस्तैलं वा दीपनैः पिबेत् ॥
 क्षारचूर्णासवारिष्टान्मदे स्नेहातिपानतः ॥ उदावर्त्तात्तु योक्तव्या निरु-
 हस्नेहवस्तयः ॥ दोषातिवृत्त्या मदेऽमौ संशुद्धोऽन्नविधिं चरेत् ॥ व्या-
 धिमुक्तस्य मदेऽमौ सर्पिरेव तु दीपनं ॥ अध्वोपवासक्षामत्वैर्यवाग्वां
 पाययेद्भुतं ॥ अर्चावपीडितं बल्यं दीपनं रुंहणं च तत् ॥ दीर्घकालम-
 संगत्तु क्षामक्षीणरुशाञ्जरान् ॥ प्रसहानां रसैः साम्लैर्मौजयेत्पिशि-
 ताशिनां ॥ लघूष्णकटुशोधित्वैर्दीपयन्त्याशु तेऽनलं ॥ मांसोपचित-
 मांसत्वात्परं च बलवर्द्धनाः ॥ स्नेहासवसुरारिष्टचूर्णकाथहिताशनैः ॥
 सम्यक्प्रयुक्तेर्देहस्य बलमग्रेष्व वर्द्धते ॥ दीप्तो यथैव स्थानुश्च वाह्यो-
 ऽग्निः सारदारुभिः ॥ सस्नेहैर्जायते तद्ददाहारैः कोष्ठगोऽनलः ॥ नाभोजनेन
 कायाग्निर्दीप्यते नातिभोजनात् ॥ यथा निरिधनो बन्धिरल्पो वाऽर्त्ताध-
 नादृतः ॥ यदा क्षीणे कफे पित्तं स्वस्थाने पवनानुगं ॥ प्रवृद्धं वर्धयत्य-
 म्निं तदाऽसौ सानिलोऽनलः ॥ पक्त्वाऽन्नमाशु धातूंश्च सर्वानोजश्च
 संक्षिपन् ॥ मारयेत्स्यात्स ना स्वस्यो भुक्ते जीर्णे तु ताम्पयति ॥ तृट्-
 कासदाहमूर्च्छाद्या व्याधयोऽत्यभिसंभवाः ॥ तमत्पामिं गुरुस्निग्धमं-
 दसांद्रहिमस्थिरैः ॥ अन्नपानैर्नपेच्छांतिं दीप्तमग्निमिवांबुभिः ॥ मुहु-
 र्मुहुर्जीर्णेऽपि भोज्यान्पस्योपहारयेत् ॥ निरिधनोऽतरं लब्ध्वा यथैव
 न विपादयेत् ॥ रुसरां पायसं स्निग्धं पैष्टिकं गुडवैरुतं ॥ अश्रीया-
 दौदकानूपपिशितानि भृतानि च ॥ मत्स्यान् विशेषतः श्लक्ष्णान्
 स्थिरतोयचराश्च ये ॥ आविकं सुभृतं मांसमद्यादत्यप्रिवारणं ॥ पयः
 सहमधूच्छिष्टं घृतं वा तृपितः पिबेत् ॥ गोधूमचूर्णं पयसा बहुसर्पिः पिबे
 त्भुतं ॥ आनूपरसयुक्तान्वा स्नेहांस्तैलविवर्जितान् ॥ श्यामात्रिहृदिपक्वं
 वा पयो दद्याद्विरेचनं ॥ असक्तपित्तहरणं पायसं प्रतिभोजनं ॥ य-

१ अन्नेनावग्रहः सहसोर्ध्वकायगमनप्रतिबंधोऽवष्टंभो यस्य तदेव घृतं पीत्वाऽन्नं भोक्तव्यमि-
 त्यर्थः ॥ २ मध्यमकघृतमित्यर्थः ॥ ३ स्थिरः ४ शमीसरिरादिभिः ५ अतिमेदुरं.

किंचिद्गुरु मेध्यं च श्लेष्मकारि च भोजनं ॥ सर्वं तदत्यभिहितं शु-
क्त्वा च स्वपनं दिवा ॥ आहारमग्निः पचति दोषानाहारवर्जितः ॥
धातून् क्षीणेपु दोषेषु जीवितं धातुसंक्षये ॥ एतत्प्रकृत्यैव विरुद्धमन्नं
संयोगसंस्कारवशेन चेदं ॥ इत्याद्यविज्ञाय यथेष्टवेष्टाश्चरन्ति यत्साऽ-
ग्निबलस्य शक्तिः ॥ तस्मादग्निं पालयेत्सर्वयत्नैस्तस्मिन्नष्टे याति ना
नाशमेव ॥ दोषैर्ग्रस्ते ग्रस्यते रोगसंचै र्भुक्ते तु स्थान्नीरुजो दीर्घजी-
वी ॥ अग्निमूलं बलं पुंसां बलमूलं च जीवितं ॥ एष सारश्चिकित्सा-
या यदग्नेः परिरक्षणं ॥ इति ग्रहणीदोषचिकित्सितं नाम द्वादशोऽ-
ध्यायः ॥ १२ ॥

अथातो मूत्राघातचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ॥ धातान्मूत्रकच्छे-
वातहरतैलाभ्यक्तगान्नस्थाधोनाभेः सर्वभगं पिंडेन सेकायगाहैश्च वात-
घ्नैः कुंभीस्वेदेन च स्वेदयेत् ॥ बलादशमूलैरंघ्रिमूलपुनर्नवाशतावरीहृथीव-
पत्तूरपापाणभेदककोलकुलत्थयवकाथेन कल्केन च तैलं सर्पिः सूकर-
क्षैयसालवणपंचकोपेतं सिद्धं पानाय दद्यात् ॥ तान्येव चौपधान्यन्नपाने
पिंडोपनाहस्वेदयोश्च तैलफलस्नेहाम्लयुक्तानि कल्पयेत् ॥ प्रसन्नां च
सौवर्चलाढ्यां पिबेत् ॥ पित्तजे शीतसेकावगाहप्रदेहान् प्रयुंजीत ॥
तृणपंचमूलश्वदंष्ट्राऽभीरुविदारीकसेरुककाथं शीतं समधुशर्करं पिबेत्
॥ तद्वच्च कंडेरकमूलं कमलोत्पलविदारीशृंगाटकेन वा द्राक्षारसेन वा ॥
त्रपुसकुसुंभैर्वारुवीजटपकुंकुमकल्कं सर्वमूत्राघातघ्नं ॥ मधुकदार्वैर्वा-
रुवीजानि वा तंदुलघावनेन ॥ समाक्षिकं वा दावीमामलकरसेन ॥
मृद्वीकाकल्कं वा पर्युपितांमसा ॥ कफजे यथास्वं स्वेदो वमनं कटु-
तीक्ष्णोष्णक्षारमन्नपानं यवान्नं तक्रं च पिबेत् ॥ मद्येन सूक्ष्मैलामा-
मलकरसेन वा मधुपुतां वा कदलीरसेन कैटव्यकरसेन वा सितिवारक-

१ धातुसंक्षये जीवितं पचति नाशयतीत्यर्थः ॥ २ युक्ते स्वस्थे सति ३ नारिकेल, क्षौ-
द्रादीनि तैलफलानि ॥ ४ अम्बास्तक्रारनालादयः ॥

बीजं वा तक्केण ॥ भवालचूर्णं वा तंदुलांबुना ॥ धवकुटजकरंजामृत-
 केंद्रुकैलाऽऽरग्वधसप्तच्छदकाथं वा शीतं सक्षौद्रं तत्सिद्धां वा यवान्
 ॥ कंटकारिकास्वरसं वा समाक्षिकं ॥ व्योपैलागोक्षुरकसारसास्थी-
 नि, वा मधुमूत्रपुक्तानि ॥ पाटलीक्षारं वा सप्तशृत्वः परितुतं तैलयु-
 क्तं ॥ तिलपाटलीपारिभद्रयावशूकक्षारोदकानुविद्धां वा त्वगेलोपकचू-
 र्णपुक्तां प्रसन्नां ॥ तिलादीनां वा पृथक्क्षारं गुहोपदंशमद्यात् ॥ ती-
 क्ष्णोष्णद्रव्यसिद्धं च तैलं पानाम्यंगार्थं ॥ सन्निपातात्मके वाता-
 दीनां स्थानानुपूर्व्या यथासन्नं प्रतिकुर्वीत यथोल्बणं वा ॥ सर्वेषु
 वा समसितं यवक्षारं भक्षयेत् ॥ अपिच ॥ एलाश्मभेदकशिला-
 जतुपिप्पलीनां चूर्णानि तंदुलजलालुलितानि पीत्वा ॥ तद्गृह्णेन
 सहितान्युपयुज्यमानान्द्यातन्नमृत्युरपि जीवति मूत्ररुच्छी ॥ एलो-
 पकुल्यामधुकाश्मभेदकौनीश्वदंप्राष्टपकैस्त्रकैः ॥ काथं पिवेच्छर्कर-
 याऽवगाढं रुच्छ्रे सदाहे सरुजे विवंधे ॥ हरीतकीगोक्षुरराजदृक्षपापाण-
 निद्वन्वयवासकानां ॥ काथं पिवेदश्मजतुप्रगाढं सशर्करे ताश्मंरिमु-
 त्ररुच्छ्रे ॥ अश्मर्यामप्यचिरोत्थितायां वातवस्त्यादिषु च यथादोषमि-
 दमेव चाचरेत् ॥ पापाणभेदकवसुकर्षशीराश्मंतकशतावरीश्वदंप्राष्टवृह-
 तीद्वयकपोतवंकावलाऽतिवलाकेंद्रुको शीरगुच्छदक्षादनीमैलुकवरण-
 यवकोलकुलत्थशाकफलकतकफलकाथे सर्पिरूपकादिप्रतीवापं विपा-
 च्य पीतमाशुवाताश्मरीं भिनत्ति ॥ एभिरेव च द्रव्यैः कपोपक्षारान्न
 पानानि कल्पयेत् ॥ सिंहीव्याघ्रीगोक्षुरकोरुचूकमूलकल्को मधुरेण द-
 द्धा पीतः सप्ताहादश्मरीं भिनत्ति ॥ शिथूमूलककल्केन च दधिलवणं य-
 मकसिद्धो यूषः ॥ धीरतरादिगुद्रेत्कटपत्तूरवाराहीपाठापाटलिशिरीष-
 शालिमूलविदारोद्विपुनर्नवाकाथे त्रपुसकुसुंभैर्वारुबीजमधुकशिलाजतु

१ आदिशब्देन वातकुड्डिकादयो गृह्यन्ते ॥ २ वशीर सामुद्रलवण ॥ ३ कपोतवंका
 सुवर्षला ॥ ४ भलुक स्थानाक ॥

प्रतीवापं सर्पिर्विपाच्य पीतमागु-पित्ताश्मरीं भिनत्ति ॥ पूर्ववच्च कं-
पायादीनेभिः कल्पयेत् ॥ वरणोदिमद्रंदाव्यादिगुग्गुल्वेलाह्वयकुष्ठमं-
रिचचित्रकमुस्तासुराह्वयैः कल्कीरुतैः साधितमूपकादिप्रतीवापं सर्पिः
श्लेष्माश्मरीं भिनत्ति ॥ इति समानं पूर्वेण ॥ मस्तुना वट्टशः पाट-
लीमरुम गालयित्वा विसर्जयेत् ॥ ततस्तन्मस्तु गृहीत्वा कुलत्थैः स-
ह क्वाथयेत् ॥ तं काथं गोक्षुरकमूलैलात्रपुसकुण्डकबीजपापाणभेद-
कचूर्णं क्षौद्रेण लीढ्वाऽनुपिबेत् ॥ तथा शीघ्रमश्मरीं सिंघात् ॥ च्यव-
तेचसा ॥ अश्मरीभेदजानां घृताक्तानामंतर्धूमदग्धानां क्षारं च ग्राम्य-
पगुशरुक्षारं च गोमूत्रेण बहुकृत्यो गालयित्वा तमच्छमग्नौ साध-
येत् ॥ घनीभवति च तस्मिन् ज्यूपणोपकादिचूर्णं दद्यात् ॥ दर्वाप्रले-
पि चावतारयेत् ॥ एष क्षीराशिनः क्षारावलेहोऽश्मरीं भिनत्ति पातय-
ति च ॥ शर्करातिलकदलीयवापामार्गपलाशक्षारोऽविमूत्रेण पीतः स-
मानः पूर्वेण ॥ कतकपत्रकाथो हिगुक्त्रौचास्थियुक्तः पाटलीकरवीर-
क्षारश्च ॥ कौंचोष्ट्रगर्दमास्थिभ्वदंष्ट्राकदंबमूलतालपत्रिकाऽजमोदना-
गरचूर्णश्च सुरामंडोष्णोदकान्यतरप्रयुक्तः ॥ चिंचुकांकोलशार्कंदीव-
रफलकाथश्च ॥ सुरवोष्णो गुहयुक्तस्तु मृगकंटकबीजचूर्णश्च समाहि-
कोऽविक्षीरयुक्तः ॥ कपोतवंकामूलं च सुरया तत्सिद्धं वा पयोऽश्मरी-
भेदनार्तः पिबेत् ॥ सिद्धं वाऽभयास्थिमिः पुनर्नयेन वा ॥ शेषेष्वपि-
च मूत्राघातेष्वतएव चिकित्सां विभजेत् ॥ ह्रस्वपंचमूलेन वा द्विगुण
कंटकेन साधितं तोपं पयो वा केवलं घृतमिश्रं वा पिबेत् ॥ सर्वमूत्रा
घातघ्नं ॥ गोक्षुरककंटकारिकारुतां वा सफाणितां यवागूं ताघचूडरस-
सिद्धां वा धीरतरादिकाथेन वा ॥ तद्भावितं वा शिलाननु ॥ वाजि-
रासमान्यतरशरुद्रतं वा दुरालभास्वरतं वा ककुमकपायं वा ॥ मूर्वाऽ
भयामुस्तदेवदारुमधुककलकं वा ॥ वारुणीक्षीरोष्णोदकान्यतमेन त्रि-

फलाकलरुं वा ससैधवं सुखांससा केवलमेव वा ॥ बिभीतकबीजं
 सुरया विहंगपिशितोपदंशं ॥ निर्गदमदिरामंडमार्द्धिकमासवान्वा विवि-
 धान् पिबेत् ॥ पीतमद्यश्च शीघ्रवेगेन वाजिना रथेन वा यायात् ॥ ए-
 वमश्मरी शर्करा च प्रच्यवते ॥ सर्वेषु च मूत्राघातेषु विशेषतोऽश्म-
 रीशर्करासु वीरतरादिः सर्वथा प्रयोज्यः ॥ तिल्वकस्य घृतं च विरेकार्थं
 बस्तिकर्म चाभीक्ष्णं विशेषेणोत्तरवस्तिः ॥ तत्र श्यामादिरर्द्धव्यवहितो
 गोमूत्रसिद्धो निरुहः ॥ बिल्वादिमूलैश्च सुरासौवीरकादिसिद्धैस्तृणपंच-
 मूलश्वदंष्ट्राशृतक्षीरवांश्च ॥ त्रपुसैर्वाकुरवराश्वाबीजर्पभकयवानीक-
 लितः ॥ पीतदारुसिद्धं तैलमनुदासनं ॥ शतावरीगोक्षुरकबृहतीद्वय-
 गुडूचीपुनर्नवोशीरमधुकद्विसारिवाश्रेयसीरोधतृणपंचमूलकपाये क्षीर-
 चतुर्गुणं बलादृक्षकवराश्वोपकुंचिकावत्सकत्रपुसैर्वाकुरबीजशितिवारक-
 मधुकपडुंथाशताह्लाऽश्मभेदमदनहपुपाकल्कगर्भं तैलमुत्तरवस्तिस्त-
 द्विगुद्विस्तोतसा च पुनः शुक्राश्मर्यां शुक्राशयशोधनार्थं बलस्थेन पुंसा-
 वृष्याणां मांसानां कुक्कुटमांसस्य तृप्तेनानुकूलाः प्रकर्षप्रियाः प्रमदा य-
 थाकाममासेव्या इति ॥ क्रियाभिराभिः सिद्धाभिर्नचेच्छांतिस्ततो मि-
 पक् ॥ इति राजानमापृच्छ्य शस्त्रं साध्ववचारयेत् ॥ अक्रियायां धु-
 वो मृत्युः क्रियायां संशयो भवेत् ॥ निश्चितस्यापि वैद्यस्य बहुशः सि-
 द्धकर्मणः ॥ अथातुरमुपक्षिग्धमपरुष्टदोषमोपत्कर्षितमभ्यक्तस्त्रिंश-
 रीरमभुक्तवंतं कृतमंगलस्वस्तिवाचनमुपकल्पितसंभारमाश्वास्य ततो
 बलवंतमविकृवमाजानुसमे फलके प्रागुपवेश्य पुरुषं तस्योत्संगे सुनि-
 पण्णपूर्वकायमुत्तानं वस्त्रचुंभलोपविष्टं संकुचितजानुकूर्परमितरेण
 पुंसा सह बद्धं सूत्रैः शाटकेन वा ॥ ततोऽस्य स्वभ्यक्तनाभिदेशं वाम-
 पार्श्वं विमृद्य मुष्टिनाऽवपीडयेत् ॥ अधो नाभेर्यावदश्मर्यधः प्रतिप-
 च्चा ततस्तैलाभ्यक्ते कृत्तनखे वामहस्तप्रदेशिनीमध्यमे पापौ प्रणि-
 धायानुसेविन्याऽऽमाद्य च प्रयत्नबलाभ्यामश्मरीं मेदगुदयोरंतरमानी

य निर्वलीकमनायतमविषमं च वस्तिं सन्निवेश्य भृशमुत्पीडयेदङ्गु-
लीभ्यां यावद्वाय्विरिवोन्नतं शल्यं भवति ॥ ततः सेवन्याः सव्ये पार्श्वे
'सेवनीं यवमात्रं मुक्त्वा विदध्याच्छस्त्रमश्मरीप्रमाणेन दक्षिणतो वा
क्रियासौकर्यहेतोरित्येके ॥ यथा न भिद्यते च्यूर्ण्यते वा तथा प्रयतेत ॥
तच्चूर्णमल्पमप्यवस्थितं पुनःपरिवृद्धिमेति ॥ तस्मात्समग्रामग्रवंकेणा
ददीत ॥ स्त्रीणां वस्तिः पार्श्वगतो गर्भाशये सन्निविष्टः ॥ तस्मात्तासामु-
त्संगवदधः शस्त्रं पातयेत् ॥ अतोऽन्यथा खलवासां मूत्रस्त्रावी व्रणो भ-
वति ॥ पुरुषस्य च मूत्रप्रसेकक्षणनान् ॥ अश्मरीनिमित्तमेकतो मि-
त्रवस्तिः सिद्ध्यति ॥ क्रियाभ्यासाच्छास्त्राभिहितच्छेदान्निष्पन्दप-
रिवृद्धत्वाच्च शल्यस्येति ॥ न तु द्विधाभिन्नवस्तिरश्मरीमानपि ॥ उ-
द्धृतशल्यं तूष्णोदकद्रोण्यामवगाह्य स्वेदयेत् ॥ तथा वस्तिरसृजा न
पूर्यते ॥ पूर्णे तु क्षीरिवृक्षकपायं पुष्पनेत्रेण विदध्यात् ॥ स हि तं-
था वस्तिगतमश्मरीचूर्णं रक्तं च निर्हरति ॥ मूत्रशुद्ध्यर्थं च गुडसौ-
हित्यं कारयेत् ॥ उत्थाप्य चैनं मधुघृताभ्यक्तव्रणं मूत्रविशोधनद्रव्य-
सिद्धां यवागूं सघृतां पाययेदुभयकालं त्रिरात्रं ॥ त्रिरात्रादूर्ध्वं गुडप्र-
गाढेन पयसा मृदुमोदनमल्पं भोजयेदादशरात्रात् ॥ अत ऊर्ध्वं फ-
ल्गाम्लैर्जागलरसैः व्रणं च क्षीरिवृक्षकपायेण प्रक्षाल्य रोधमधुकमं-
जिष्ठाप्रपौडरीककल्केन लेपयेत् द्वादशरात्रं चैनमप्रमत्तः स्वेदयेत् ॥
एतेष्वेव च हरिद्रायुतेषु तैलं विषकं व्रणाभ्यञ्जनं ॥ सप्तरात्राच्च स्वमा-
र्गमप्रतिपद्यमाने मूत्रे यथोक्तमग्निना व्रणं दहेत् ॥ स्वमार्गप्रतिप-
न्ने चोत्तरवस्त्यास्थापनानुवासनैर्मधुरप्रयैरुपचरेत् ॥ यदृच्छया च
मूत्रमार्गप्रतिपन्नामंतरासक्तां शुक्राश्मरीं शर्करां वा स्रोतसाऽपहरेत् ॥
विदार्य वा नाडीं बहिर्शेनोद्धरेत् ॥ रुढव्रणश्च वर्षमंगनाऽश्वनगनागर-

धद्रुमान्नारोहेत् ॥ नाप्सु भवेत् भुंजीत वा गुरुणि ॥ कर्मणि तु मूत्रव-
हशुक्रवहमुष्कस्रोतोमूत्रप्रसेकसेवनीयोनिगुदवस्तपोऽद्यौ परिहर्तव्याः
॥ तत्र मूत्रवहच्छेदान्मूत्रपूर्णवस्तेर्मरणं ॥ शुक्रवहच्छेदान्मरणं क्लै-
ब्यं वा ॥ मुष्कस्रोतसोरुपघातात्त्वजसंगः ॥ मूत्रप्रसेकच्छेदान्मूत्र-
स्त्रवणं ॥ सेवनीयोनिच्छेदाद्गुजाप्रादुर्भावः ॥ गुदवस्तिविद्धस्य सद्यो
मरणमुक्तं प्रागिति ॥ भवति चात्र ॥ मर्माण्यमून्यविज्ञाय स्रोतोजा-
नि शरीरिणः ॥ शस्त्रपाणिर्ध्रुवं हन्ति साहसात्केवलो यथा ॥ ॥ इति
मूत्राघातचिकित्सितं नाम त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

अथातः प्रमेहचिकित्सितं न्याख्यास्यामः ॥ प्रायेण हि प्रमेहि-
णोऽभिष्यन्नेदत्त्वादुपहताग्नेर्मक्ष्यादिपंचविधमप्यन्नमुपयुक्तं मूत्राय
मेदसे च विपरिणमते ॥ तस्मादस्य तेजोधातुविट्त्वये क्लेदमेदःप्रशम-
नाय बलिनः संशोधनादि प्रयुंजित ॥ दुर्बलस्य तु संशमनानि ॥ सर्व
स्य च बद्धमूत्राण्यमेदस्कराणि बृंहणान्यग्निबलजननानि चान्नपां-
नानि ॥ बलं हि विधिनोपचितमशेषामयक्षयाय संपवर्तते ॥ अथ शो-
धनार्हं प्रमेहिणमादावेव बिभीतकसर्पपेंगुदीकरंजनिंवनिकुंभान्यतम-
तैलेन त्रिकंदकादिना वा यथास्वसिद्धेन स्नेहेन प्रियंग्वादिशृतेन वा
हविषा स्नेहयित्वा कल्पविहितैः प्रयोगैर्वामयेद्विरेचयेच्च ॥ ततो जात-
बलं मुस्तामरदारुनागरप्रतिवापेन सुरसादिकपायेणःस्थापयेत् ॥ पि-
सोत्तरं न्यग्रोधादिकपायेण ॥ ततश्च जांगलरसैः क्रमेण संतर्पयेत् ॥
अत्यपतर्पणेन हि प्रमेहिणो विशेषेण मूत्रलच्छ्वस्तिमैद्रूशूलगुल्मा-
तिकार्ष्यभ्रमादीनां संभवः ॥ ततोऽनुबंधरक्षणार्थं शमनार्हस्य च श-
मनमवचारयेत् ॥ प्रातः सर्वप्रमेहेषु हरिद्रां मधुयुक्तमामलकरसेन पि-
येत् ॥ अथवा शालसप्तपर्णकुटजकपित्थकंपिल्लकविभीतकरोहितक-
कुष्ठमानि तच्चूर्णं वा क्षौद्रेण लिह्यात् ॥ हरीतकीचूर्णं वा पिबेद्वा त्रि-
फलामुस्तादेवदारुहरिद्राकाथं ॥ असनचित्रकत्रिफलादार्वाकलिङ्ग-

कानां वा सक्षौद्रं ॥ तद्वद्गुच्छाः स्वरसमामलकानां वा ॥ विशेषतस्तु
 ककुभेहेषु कट्फलमुस्तारोधाभयानां समाक्षिकं कपायं ॥ तगरविडं-
 गद्विहस्त्रिणां वा ॥ चंदनागुरुकुष्ठदेवदारुणां वा ॥ पाठाग्निमंथचवि-
 कात्रिफलानां वा ॥ पित्तप्रमेहेषु रोधसेव्यार्जुनचंदनानां निंबामृता-
 मलकपटोलानां वा ॥ शिरीषसर्जार्जुनकेसराणां वा ॥ फलिर्नक-
 मलोत्पलकिंशुकानां वा ॥ कुटजोत्पलकैटंकटेरीणां वा ॥ तेष्वपि-
 च विशेषेण पिवेदुदकमेहादिषु क्रमात्कपायं पारिजातकस्य वैजं-
 यंत्याः सप्तमलदस्फारिष्टस्य निशायाः ककुभचंदनयोश्चित्रकस्य पा-
 ठार्जोङ्गकयोः खदिरस्य त्रिफलाऽऽरग्वधयोश्च मधुपुतं पिवेच्च ॥
 तिकतामेहे हिंगुप्रवालकैलालवणानि मद्येन सूत्रेण क्षारोदकेन वा
 ॥ क्षारमेहादिषु त्रिफलाया असनादेर्न्यग्रोपादेः शामाकस्य चंदनमं-
 जिष्ठयोः गुडूचीतिंदुकास्थिकाश्मर्यस्वर्जराणां च मधुपुतं ॥ शोणि-
 तमेहे मदयंतीपत्रकलकं च सक्षौद्रं शीतांशुना ॥ वातजेष्वपि घापना-
 र्थं कफपित्तोल्बणेषु पिवेत्कपायं ॥ तत्र वत्सामेहेऽग्निमंथस्य ॥ मज्ज-
 मेहेऽमृताचित्रकयोः कुष्ठकुटजपाठाकटुतोहिणीकल्कमिश्रं ॥ हस्ति-
 मेहे हस्तिस्फुरोष्ठास्थिशारं ॥ मधुमेहे कदरखदिरपुरकपायं ॥ कफा-
 नुगतेषु तु वत्सादिमेहेषु यथास्वकपायेण साधनानि तैलानि ॥ पित्ता-
 नुगतेषु च घृतानि यमकं वा प्रगुंजीत ॥ एतेन शोषेष्वापि मेहेषु स्नेह-
 विकल्पउक्तो वेदितव्यः ॥ तथा कपायसंसृष्टकैः स्नेहैः कफपित्तमू-
 श्रमेदसामनिलस्य चोपशमो भवति ॥ त्रिकंठकातिविषाभल्लातकरो-
 ध्रवचापिचुमंदघननिशाऽजमोदार्जुनाश्मंतकपटोलसोमवल्कमंजिष्ठा-
 पद्मकचंदनागुरुमिश्रं स्नेहो विपक्वः सर्वमेहघ्नः ॥ दशमूलहरीतकीदे-
 वदारुकरंजद्वयद्विपर्वाभूदंतीभूमिकदंबभल्लातकशठीपुष्करमूलार्कमू-
 ललघुहीमूलवरुणमूलपिप्पलीमूलानि प्रत्येकशो दशपटोन्मितानि य-

वकोलकुलत्थप्रस्थत्रयं चाष्टगुणैऽभसि साधयित्वा पादशोषं कपायम-
 वतारयेत् ॥ तेन च विडङ्गकंपिहकभाङ्गीरोहिण्यविकापिप्पलीहृदयत्रिह-
 न्निचुलविश्वमेपजप्रतीवापं घृतप्रस्थं विपचेत् ॥ एतद्धान्वन्तरं सर्पिः स-
 र्वप्रमेहपिटिकाकुष्ठविपशोफार्शोगुल्मविद्रधिप्लीहजठरश्वासकासवर्ध्म-
 पांडुरोगवातशोणितोन्मादापस्मारहरं ॥ आहारं च यवविरुतिप्रायं म-
 ध्वामलकोपेतमाहारयेत् ॥ यथायथं प्रमेहघ्नौषधिनिर्ग्रहैः सुबहुशो
 यवान्भावयित्वा सक्तुमंथान् यूपधानागृजनवाट्यादीन्विविधांश्च लघू-
 न्नक्ष्यानुपकल्पयेत् तद्द्रोधूमान् यवांश्च खरजठरस्यितैश्च यवैर्वा ॥
 यवो हि बद्धमूत्रो मेदःपित्तकफहरः स्वैर्यकरश्च ॥ तथा शालिपट्टिकं
 तृणधान्यानि मुद्गादयस्तिक्तानि शाकानि जांगलानि च पिशितानि
 शूलपानि परिशुष्काणि प्रदिग्धानि भृष्टचणकोपदंशानि विविधानुपा-
 नान्युपयुंजीत ॥ रोधदूर्वाशठीविडङ्गत्रिफलापुष्करमूलचतुर्जातकक-
 मुकचविकायवानीश्यामामाङ्गीहि विशालाभूनिबनागरचित्रकपिप्पली
 मूलकदुरोहिणीकुष्ठपाठेद्र्यवातिविपाप्लवनखमरिचानि कर्पाशान्यपां
 फलशो विशृत्य तुर्यशेषे रसे पूते जतुशृतपुराणघृतभाजनस्थेऽर्द्धभागेन
 मधु निधाय पक्षमुपेक्षितोऽयं रोध्रासवः ॥ स मेहकुष्ठकिलासस्थौल्या-
 रोचककृमिपांडुरोगार्शोग्रहणीदोषान्निहन्ति ॥ दशमूलदंतीत्रिहृच्छा-
 माश्रेपसीचित्रकपुनर्नवासुधाधवैकैपिकागंडीगुडूचीनां पृथक् पंच-
 विंशतिपलान् भागांस्त्रिफलाढकं सलिलद्रोणैर्दशभिः पादशोषं निर्ग्रह-
 मवतारयेत् ॥ तस्मिन् पूतशीते शुचिभाजनस्थे पुराणगुडतुलाह्वयं
 गोमूत्राढकमयोरजोऽर्द्धाढकं मागधिकाप्रस्थं कुटजार्जुनकुष्ठकृमिघ्नव-
 चाचित्रकपलानि च द्वादश प्रतिवापं दत्त्वा मासं स्थापयेत् ॥ एष मू-
 लारिष्टः समानः पूर्वेण ॥ असनादिद्रव्याणि पृथग्विंशतिपलान्यंभसौ
 घटाष्टके काथयेत् ॥ चतुर्थस्थितं परिश्रुतं मुशीतं गुडपलशतह्वयेन म-
 ध्वर्द्धाढकेन श्लक्ष्णपिष्टेन पृथक्पलांशेन वत्सकादिना संयोज्य सत्तौद्रे-

ण पिप्पलीचूर्णेनांतः प्रलिप्ते जनुशृते घृतकुंभे आवाप्य घवपले निधा-
 पयेत् ॥ तत्र च तनूनि खदिरांगारप्रतप्तानि तीक्ष्णलोहपत्राणि बहु-
 शो निमज्जयेदालोहविलयनाच्च ॥ त्रींश्चतुरो वा मासानयं विधृतो लो-
 हारिष्टः पूर्वस्मादधिकगुणः ॥ सीधुमधुमाधवान्यपि च निगदानि पि-
 वेत् ॥ निवृत्तमद्यस्तु सारौदकं दर्शामो मधुकपित्थतिंदुकमरिचानुवि-
 द्धानि पानकानि रागखांडवांश्च सार्षपिकान्यनुपानानि च तद्दिधानि ॥
 उष्ट्राश्वतरवरपुरीषचूर्णानुविद्धं चास्मै दद्यादशनं ॥ मुस्तामृतागंडीर-
 हिहरिद्रासारिवादिदर्भवर्षाभूद्वित्रिकंटकव्योपफल्गुरोहिपपल्लवश्या-
 मासुरदारुकालाविडंगपाठाकांपिप्लवकभार्ङ्गानिदिग्धिकादंतीचित्रककदु-
 कैरंडमूलानि समान्यैकव्यं चूर्णयित्वाऽयश्चूर्णं द्विगुणं श्लक्ष्णमावाप्य-
 मद्यानुपानं मधुनाऽवल्लिह्यात् ॥ पिवेद्वा सुखोदकेन त्रिफलांभसा वा
 ॥ तेन मेहप्लीहहलीमकपांडुरोगश्वयधुदुर्नामगुल्मोदराणि शीघ्रमुपशा-
 म्यन्ति ॥ द्विविधोपक्रमणीयोक्तांश्चातिस्थौल्यादिगदयोगांश्च शीघ्रये-
 त् ॥ प्रष्टुं मेहः प्रगाढव्यायामोद्वर्जनस्नानविलेपनानि च रूक्षाभिरौ-
 पधीमिः ॥ अधनस्तु छत्रपादत्रविरहितो मुनिवृत्तिर्योजनशतमधिकं
 वा गच्छेत् ॥ श्यामाकनीवारामतिंदुककपित्थाशमंतकफलमूलाहारो
 वा मृगैः सह वसेत् ॥ गोभिर्वा तन्मूत्रशकृद्वृत्तिः परिभ्रमेत् ॥ तडागानि
 वा त्वनेत् ॥ कशं त्वतिविरुद्धैर्दहयेत् ॥ शराविकाद्यास्तु पिष्टिका अ-
 पक्वाः शोफवदुपाचरेत् पक्वाश्च व्रणवत् ॥ पूर्वरूपेष्वेव तु तासां पाने
 वनस्पतिकपायं वस्तमूत्रं चोपदिशन्ति ॥ तीक्ष्णं च संशोधनं ॥ दुर्विरे-
 च्या हि मधुमेहिनो भवंति ॥ मेदोऽग्निव्यासदेहत्वात् ॥ तैलं च व्रण-
 रोपणार्थमेलादेः कुर्वीत ॥ आरग्वधोदेः कपायमुद्वर्तने ॥ असनादेः प-
 रिपेचने ॥ वत्सकादेः पानभोजनेषु ॥ पाठाचित्रकशार्ङ्गिष्ठाक्षुद्रावृद्धी
 सारिवासोमवल्कसमपर्णांरग्वधकुटजमूलचूर्णं मधुनाऽवल्लिह्यान्नवाय
 सं वा ॥ असनादिवर्गस्य वा कपायं परिगृह्य परिस्राव्य च पुनः प्रियं-

श्वामलकरोधदन्तीकणायस्ताम्रचूर्णावापं च दर्वीपलेनिमवतारयेत् ॥
 तं यथाबलमवलित्वात् ॥ यद्यथास्वं च प्रमेहघ्नौपधनिर्धूहैस्तद्भाषित-
 शिलाजनुतुलोपयुक्ता सर्वमेहान्सपिटिकानपकर्षतीति ॥ भवति चात्र
 ॥ मागधामधुकं रोधं कुष्ठमेलाहरेणवः ॥ समंगा धातकीपुष्पं सारिवा
 रजनीद्वयं ॥ मिषंगवः सर्जरसः पद्मकं पद्मकेसरं ॥ मातुलुंगस्य पत्रा
 णि मधूच्छिष्टं सैन्धवं ॥ तैस्तैलं सिद्धमभ्यंगाच्छोधयेदोपयेत् च ॥
 दुष्टारुःपिटिकागंडगंडमालामगंदरान् ॥ पिटिकाः साधयेच्छीमं ता ह्य
 सून् घ्नंति मेहिनः ॥ अनुशोषानपि भिषग्यथाबलमुपद्रवान् ॥ सर्वजा-
 न्वा महामर्मसंश्रयादनुपगतः ॥ सुबहूपद्रवत्वाच्च प्रमेहो दारुणो ग-
 दः ॥ इति प्रमेहचिकित्सितं नाम चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

अथातो विद्रधिद्विचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ॥ सर्वमेव विद्र-
 धिमामं शोफविधिना यथादोषमुपाचरेत् ॥ प्रथमं शोणितमपहरेत् ॥
 पाकाभिमुखं चोपनाह्य पक्वं पाटयित्वा व्रणवच्चिकित्सेत् ॥ आभ्यंतरे
 तु विद्रधौ वरणादिकाथमूपकादिप्रतीवापं पिबेत् ॥ आभ्यामेव च वर्गा
 भ्यां विरेचनद्रव्यैश्च पानाय सर्पिः प्रकल्पयेत् ॥ आस्थापनमनुवातनं
 च ॥ मधुशिर्युं च पानभोजनलेपनेषु ॥ शिलाह्वयं वा कल्पविधिनोप-
 पुंजीत गुग्गुलुं वा ॥ यथादोषं च सर्वशो गुल्मवदुपक्रमेत् ॥ त्रिफ-
 लामधुकपिचुर्मुदकदुकापटोलानि शाणांशानि त्रिवृत्त्रायमाणाकर्षं म-
 सूरपलं चैकध्वमष्टगुणोऽसति साधयित्वा तं रसं घृतमृच्छितं ॥ तेन वि-
 द्रधिगुल्मज्वरदाहशूलतृष्णाहृद्रोगभ्रमारतिमूर्च्छारक्तपित्तकामलाकु-
 ष्ठीवीसर्पाः प्रशाम्यन्ति ॥ त्रायमाणाप्रस्थकाये मुस्तकटुकातामलकी-
 त्रायमाणाचंदनदुरालभाजीवंतीवीरोत्पलैः पालिकैर्घृतप्रस्थं क्षीरामुल-
 कासप्रस्थद्वयोपेतं विपकं समानं पूर्वेण ॥ द्राक्षामधुकखर्जूराम्नीरुवि-
 दारीपरूपकत्रिफलाकाये क्षीरेक्षुधात्रीस्वरससमेतमजयागर्भं सर्पिर्वि-

पाचयेत् ॥ तच्छीतं मधुशर्करापादयुक्तं समानं पूर्वेण ॥ मृशं च शृंगा-
दिभिः शोणितमवसेचयेत् ॥ यथासन्नं बाहुमध्ये वा सिरां व्यधेत् ॥ प-
च्यमानं च कोष्ठग्नं बहिरुन्नतमुपनाहयेत् ॥ तत्रैव पिंडिते शूले त-
त्पार्श्वपीठनेन लब्धसुप्तौ शस्त्रकर्मविधिनिर्दिष्टैश्च चिःहैः पक्वमुपलक्ष्य-
भित्त्वा व्रणवत्साधयेत् ॥ आभ्यन्तरण्य च पक्वमूर्ध्वमधो वा प्रवृत्तं पु-
ष्यमुपद्रवान् परिरक्षन्नुपेक्षेत दशाहमात्रं ॥ असम्यग्वहति वा क्लेदे त-
न्निर्वापणार्थमम्लसुराम्लासवमैरयोष्णोदकान्यतमेन वरणादि मधुशि-
ष्टं वा पिबेत् ॥ तन्मूलैर्वा कृत्वा यवागूं पक्वकोलकुलत्थयूपेण वाऽऽशीयात् ॥
॥ ऊर्ध्वं च दशाहस्तित्यक्तवृतेन त्रायमाणाघृतेन वा यथाबलं विशो-
धयेत् ॥ विशुद्धश्च तिक्तकमल्पमल्पं सर्पिर्मधुनोपेतमुपयुंजीत ॥ यथा च
नोपैति पाकं तथा प्रयतितव्यं ॥ शीघ्रविदाहित्वाद्धि तस्य विद्रधि रिति
संज्ञा ॥ पक्वे पुनर्दैविकी मिद्धिराशुकारितया सर्वाभ्येभ्यो विद्रधेः ॥ स-
ति च मेहे प्रमेहचिकित्सितमीक्षते ॥ स्तनविद्रधिमपि व्रणविशोधने-
नोपचरेत् ॥ पच्यमानं यथेष्टभोजनेन पाचयेत् ॥ न पुनरुपनाहयेत् ॥
उपनद्धो हि स्तनो मृदुमांसतया शीघ्रमेव सद्यः कोपमवाप्स्यावदी-
र्येत ॥ पक्वे च पुनः स्तनविद्रधिं स्तन्यवाहिनी, सिराः सचूचुकं च रु-
ष्णमंडलं परिहरंश्छेदोपक्रमेत ॥ सर्वास्तु चामविद्रग्धपक्वव्रणावस्था-
स्तु स्तनं विनिर्दुहीत दंतादिविद्रधीनामपि यथास्वमेव वक्ष्यते लक्षणं
साधनं च ॥ दृष्टौ तु मारुतजे त्रिदृष्टिगन्धमातुरं स्विन्नं च मिश्रकसु-
कुमारकतिल्वकैरंडकोशाम्रफलक्षेहानामन्यतमेन विरेचयेत् ॥ ततो-
ऽनिलघ्नकाथकलैर्निरुहयेत् ॥ निरुद्धं च मांसरसेनाशितं यष्टीमधुक-
तैलेनानुवासयेत् ॥ स्वेदप्रलेपोपनाहांश्च प्रयुंजीत ॥ पक्वं च भित्त्वा व्रण-
मिव चिकित्सेत् ॥ पित्तच्छिद्धिं पित्तशोफवत् पक्वं च पित्तव्रणवत् ॥ कफवृ-

१ तन्निर्वाहणार्थमिति पाठो भाति २ मिश्रक रुद्धो गुल्मचिकित्सितोक्तः ३ सुकुमारक
स्तु अस्मिन्नेवाध्याये वक्ष्यमाणः

द्विमपि कफशोफवत् ॥ पित्रेच्च पीतदारुकपायं मूत्रेण ॥ कफग्रंथिवच्च स
 र्वं विम्लापनवर्जमाचरेत् ॥ पक्वं च पाटितं श्लेष्मवणवत् ॥ रक्तजं पित्तद्वि-
 वत् ॥ प्रततं चात्र रक्तमपहरेत् ॥ मेदोद्विद्धिं गवादिकरीपतुपकिण्वसुर-
 सादिभिरुष्णरूक्षैर्मूत्रपुक्तैः स्वेदयित्वा पुनस्तद्विधेरेव सुखोष्णैः सोत्से-
 धं लेपयेत् ॥ तद्वच्छिरोविरेकद्रव्यैर्वा ॥ स्निग्धं चैव फलसेवनां परिहृ-
 रन् वृद्धिपत्रेण विदार्यापनीय च मेदः कासीससैधवमाक्षिकैः प्रतिसा-
 र्यं सीव्येत् ॥ ततः सुमनोग्रंथिकमनःशिलैलामह्लातकैस्नैलमभ्यंगार्यं
 कुर्यात् ॥ आव्रणसंधानाच्च स्नेहस्वेदौ ॥ मूत्रवृद्धिं स्निग्धैः स्वेदयित्वा व-
 स्त्रपट्टेन वेष्टयेत् ॥ ततोऽधस्तात्सेवन्या दकोदरवद्वीहिमुखेन विलब्धा
 नाड्या स्त्रावयेत् ॥ ततः स्थगिकाबंधं कुर्यात् ॥ व्रणे च शोधनरोपणा-
 नि ॥ अंत्रद्विद्धिं फलकोशमसंप्राप्तं वातवृद्धिवदुपचरेत् ॥ पुनर्नवपल-
 शतं दशपलानि च पृथक्दशमूलपयस्याऽश्वगंधाशतावर्षैरंडमूत्रान्यपां-
 षहेऽष्टांशावशेषं साधयेत् ॥ पूतशीते च तस्मिन्नियूहे त्रिंशद्दृडपला-
 न्येरंडतैलप्रस्थं घृतद्विप्रस्थं क्षीरद्विप्रस्थं कल्कीकृतानि च द्विपलिका-
 नि द्राक्षानागरपिप्पलीपिप्पलीमूलयवानीयवक्षारचित्रकमधुकसैधवा-
 न्यावाप्यैकध्वं विपचेत् ॥ एतत्सर्वयंत्रणास्वपरिक्लेशनेन सुकुमाराख्यं
 सुकुमाराणां नारीणां क्षीणरेतसामप्रजानामल्पाग्नीनां च कामतोऽन्न-
 पाने वा प्रयुक्तमलक्ष्मीघ्नं कांतिकरं बल्यं बृंहणं वयःस्थापनं बध्मवि-
 द्रधिप्लीहगुल्मोदावर्तशोफोदराशौर्भेद्योनिरोगेषु महावातव्याधिषु पर-
 ममौषधं ॥ गंधर्वहस्तमूलतुलां यवाढकं नागराद्विकुडवं च सलिलद्रोणे
 पादशेषं पचेत् ॥ तेन द्विगुणक्षीरेणैरंडतैलप्रस्थं साधयेत् ॥ कल्कपिष्टं
 चात्र दद्यात्पुनर्गंधर्वहस्तमूलकुडवं शृंठीपलं च ॥ एतद्गंधर्वहस्ततैलं
 तुल्यं पूर्वेण ॥ भवति चात्र ॥ यायाद्वध्मं न चेच्छांतिं स्नेहरेकानुवास-
 नैः ॥ वस्तिकर्म पुरः कृत्वा वंक्षणस्थं ततो दहेत् ॥ अग्निना मार्गरो-
 धार्थं मरुतोऽद्वैदुवकया ॥ अंगुष्ठस्योपरि स्त्राव पीतं तंतुसमं च

यत् ॥ उत्क्षिप्य सूच्या तत्तिर्यक् दहेच्छित्त्वा यतो गदः ॥ ततोऽन्य-
पार्श्वेऽन्ये त्वाद्बुर्दहेद्वाऽनामिकांगुलेः ॥ गुल्मेऽन्यैर्वातकफजे ह्रीहि
चायं विधिः स्मृतः ॥ कनिष्ठिकानामिकयोर्विश्वाच्यां तु यतो गदः ॥
शंखोपरि च कर्णाति त्यक्त्वा यत्नेन सेवनीं ॥ न्यत्यासाच्च सिरां वित्थ्ये
दंत्रवृद्धिनिवृत्तये ॥ ॥ इति विद्रधिस्तनविद्रधिवृद्धिचिकित्सितं ना-
म पंचदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

अथातो गुल्मचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ॥ गुल्मो हि वातादृते
न संभनति ॥ तस्मात्तेषु सर्वेष्वपि प्रथमं स्नेहस्वेदौ वातहरौ ॥ स्नेहस्वेदोप-
संहितं मृदु विरेचनं तद्दिधान् घृष्टशो वस्तीनम्लमधुरलवणांश्च रसान् पु-
स्त्याऽवचारयेत् ॥ मारुते हि विजितेऽल्पेनापि यत्नेन शक्यमन्योऽपि
दोषो गुल्मेषु नियन्तुं ॥ अथ वातोत्तरे रुक्षबद्धमरुच्छकृतमातुरं तीव्ररु-
जमनिलब्धाधिविहितमन्यतमैलं पापयेत् ॥ अथवा विडंगपंचकोल-
कमरिचत्रिफलाधान्यगर्भ सपयः सर्पिर्विषकमनेनैव वा कल्केन दशमू-
लकाथोपहितं राजयक्ष्मविहितं वा पटपलं ॥ हिङ्गुधानकाम्बलेतससौव-
र्चलैलाविडशठीदाडिमयवक्षारचित्रकाजगंधाऽजमोदाजाजीपुष्करमू-
लवचात्रिदुकसुरसैर्वा दधियुक्तं हृषुपामरिचवाष्पिकासैधवदीप्यका-
जाजीपंचकोलकैः कोलमूलकदाडिमरसदधिक्षीरवत्सर्पिःसिद्धं सिद्धं
शूलविबंधहिष्माऽऽध्मानप्लीहृत्तद्भोगग्रहणीहतनानकमिवधर्मपांडुक्षय-
श्वासकासयोनिरोगोदरज्वरारोचकेषु ॥ शुंठीपलं पिप्पलीपलमध्यर्द्धं
धानकात्कुडवं दाडिमं द्विकुडवं धृतपलानि विंशतिः क्षीरं चैकघ्यं
विपचेत् ॥ एतत्सर्पिः समानं पूर्वेण ॥ लशुनस्य विगतत्वच-
स्तुलां प्रत्येकं पंचपलिकं महापंचमूलमष्टगुणोऽभसि साधयेत् ॥
तेन काथेन तदद्दशैश्च पृथक् सुरादधिमस्तुधान्याम्लदाडिमरसैः हिं-

गुचविकासैधवत्रिफलाऽमरदारुभिश्चार्द्धपलिकैः प्रस्थोन्मितं घृतं शृतं
समानं पूर्वेण ॥ वर्षाभूद्वयदशमृलाश्वगंधासुपवीच्छिन्नरुहासा-
र्द्धीराक्षैरंडवलाकालाशठीपुष्करमूलगंधपलाशान्द्रिपलांशान्प्रस्थं प्रस्थं
च यवमापकोलकुलत्थानां जलद्रोणे पादावशिष्टं विपाचयेत् ॥
तेन पृथक् समातुलुंगदाडिमाघ्रावकरसमुक्ततृपोदकारनालं घृतप्रस्थं
दध्याढकोपेतं वचाकारवीशतान्हादितारत्रिलवणत्रिकटुकरास्त्राकुंभ-
निकुंभयवानी यवानकहिंसाऽम्लमेवसनीलिनी फलविडंगदाडिमहिं-
पापाणमेदकोपकष्टपकहपुपाभाङ्गीश्वदंष्ट्रात्रपुसैर्वारुधीजाजाजीसारि-
वोपकुंचिकाग्रंथिककुस्तुंवरीतुंवुरुफलमूर्वाचित्रकसुरसागजपिप्पली-
गर्भं साधयेत् ॥ दाधिकाख्यमेतत्सर्पिः समानं पूर्वेण ॥ मूत्रघातो-
न्मादापस्मारयातव्याधिहरे च ॥ पिवेद्वा न्योपपट्टंथाकमिध्र कटुक-
चित्रकसौवर्चलाभयापषक्षारैर्दंशांशं क्षीरपुक्तं साधितं सर्पिः ॥ क्षी-
रायोग्याय च सुरामदिरामस्तुदधिसग्दाडिमस्सानामन्यतमं विद-
ध्यात् ॥ अभ्यंगपूर्वं चैवं सदा स्वेदयेत् ॥ स्नेहस्वेदौ हि सम्यक् प्रयु-
क्तौ स्रोतसां मार्दवमुपजनय्यानिलं जिप्त्वा च विबन्धमाशु गुल्ममपक-
र्षतः ॥ तत्र हृदयजे विशेषेण स्नेहपानमिच्छन्ति ॥ वस्तिजे वस्तिमुज्जयं
नाभिपार्श्वश्रये विबन्धानिलवर्चसश्च दीप्ताग्नेः स्निग्धोष्णानि रूहणानि
चान्नपानानि पुनः पुनश्च स्नेहपाननिरुहानुवासनानि कफपित्तानुरक्षि-
णा प्रयोज्यानि ॥ अन्यथा कफो वृद्धस्तंद्रागौरवारुचिहृत्तासाम्निता-
दान्कुर्यात् ॥ तमुल्लेखयेत् ॥ तत्कृतेषु च शूलानाहविबन्धेऽप्यनंतरोक्ता-
नां घृतानामौषधैर्धूर्णवर्तिगुलिकाकाथान्कोलदाडिममातुलुंगसुरामंडत
क्रमस्तुधान्याम्लोष्णोदकानामन्यतमेन प्रकल्पयेत् ॥ अपिच ॥ त्रिलव-
णहपुपाऽजमोदाजगंधावचाहिंगुपाठोपकुंचीशठीजीरकाजाजीकुस्तुंभ-
रीवाप्पिकाकारवितुंबुरुखर्जिकापावशूकमार्दकरसेनासरुद्धावतं यः
पिवेत्मातराहारकालेऽथवा मासमात्रं हिताशी नरः ॥ श्रुतमशिशिरवा-

रिणाऽजाजीपौष्करं वा ॥ दाडिमं तित्तिडीकं विडंगानि भाद्रीं वरी वेत
 सोऽम्लो मिशिमरिचगजकर्णाभयापंचकोलानि कोलानि कुंभा निकुं-
 भा विशाला यवानी सुराहं च तत्सर्वमेकत्र सुश्लक्ष्णचूर्णीकृतं वी-
 जपूरकरसेन मद्येन तत्रेण मूत्रेण कोलांभसा मस्तुना पेयया
 सर्पिपोष्णेन दुग्धेन कौलत्थेन यूषेण वा क्षारनिश्च्योतिततोयेन वा
 दाडिमाद्वा रसेनात्मवानेभिरेवौषधैः साधितं वा घृतं ॥ हृदयगुदकटीय-
 कृत्स्नीहगुह्याश्रितं तस्य शूलं प्रणश्येत् ॥ तथा गुल्मविष्टं भदुर्नामक-
 च्छोदराध्मानहिध्माविबन्धाः सवर्ध्मारुचिश्वासकासाः ॥ प्रपक्तुं च श-
 क्तो भवेत्पावकः प्राश्यमानानि पापाण्यचूर्णान्यपि ॥ अमयापलद्वय-
 मम्लवेतसपलद्वयं पालिकान् वचाविश्वभेषजत्रिवृदंतीचित्रकशठीपु-
 ष्करजटापावशूकान् कार्षिकान्मरिचाजाजीसैधवोपकुंचिकाशितिवा-
 रकयवानीधातकीपुष्पविडंगान् हिङ्गुत्रिकर्पं च चूर्णितं पूर्ववद्भावि-
 तं पीतं समानं तेन ॥ यवानीशतपुष्पानागकेसरवचामुस्तव्योपपाठागुगु-
 लुत्रिवृतागजपिप्पलीतालीसैलाऽपामार्गद्रवंतीनिदिग्धिकामूलानां भा
 गो भागश्चाम्लवेतसस्य तत्सूक्ष्मरजीकृतं मातुलुङ्गदाडिमवदररससी-
 धुसुरोष्णसलिलान्यतमपीतं शूलगुल्मवर्ध्मानाहोदरकोष्ठस्तैमित्याशौ-
 ऽक्ष्मरीमूत्रग्रहकटीपृष्ठग्रहग्रहोन्मादापस्मारस्कंदशुक्रामिसादानपनय-
 ति ॥ तिलकुंतलपलाशसर्पपयवनालमूलकवीजानामंतर्धूमदग्धानां क्षा
 रं गोजाविमहिषीखरहस्तिमूत्रैर्वहुकृतं गालयेत् ॥ ततस्तदच्छं शीतं
 शुंठीसैधवरुमिघ्नचूर्णप्रतीवापमधिशृत्य लेहीभूतमाददीत ॥ तत्तैल-
 युक्तं समानं पूर्वेण ॥ महौषधवेदारुदंतीत्रिवृत्पाठाक्षारद्वयत्रिफलो-
 पकुंचिकाचविकाहीपिपिप्पलीहयपिप्पलीमूलसर्पसुगंधाकुष्ठकदुरोहि
 णीनामर्द्धपलिकान् भागान् पलं पलं च पंचानां लवणानामेकत्रचूर्ण-
 यित्वा दध्ना त्रिवृतेन चाप्लाव्य कलशोदरेऽतर्धूमं पाचयेत् ॥ तमग्निवर्णं
 च कलशमपनीय क्षारमाददीत ॥ एष क्षारागदो भेदविहितः समानः

पूर्वेण ॥ सर्पमूपिकदृष्टगरापस्मारोन्मादाश्मरीयोनिशुक्रदोषांश्च माध-
यति ॥ पित्तं च विट्द्वमंतःसंतापं जनयति ॥ तत्रैरंडतैलं सपयस्कं
विरेचनार्थं च पिबेत् ॥ सकफस्तु वारुणीमंडमिश्रं ॥ अत्युद्रिक्तपित्त-
स्त्रिफलां त्रायमाणां वा क्षीरेण ॥ विरिक्तस्यापि संतापानुदत्तौ रक्त-
मवसेचयेत् ॥ विद्विबंधे चोदावर्तक्रमं कुर्यात् ॥ लुंचिततिलपलहयं
शुंठचर्द्धपलं च पिष्टं गुडपलोपेतमुष्णेन पयसा पिबेत् ॥ तद्दातुगुल्मो-
दावर्तयोनिशूलानपोहति ॥ तथा क्षीरशृतेन महापंचमूलेन शिलाह-
यं लशुनं तु क्षीरेण सिद्धं पीत्वा गुल्मोदावर्तगृध्रसीद्धद्रोगविद्रधिशो-
पविपमज्वरान् जयति ॥ बृहतीद्वयविल्वगोक्षुरकैरंडमातुलुंगीमूलपा-
पाणभेदकाथः सयवशूको गुल्मशूलहरः ॥ मापपर्णीमुद्रपर्णीसहदेवा-
ह्रस्वपंचमूलैरंडेषुवातिकानिर्यूहो यवक्षारोपेतः सर्वकोष्ठशूलघ्नः ॥
देवदारुनागरैरंडमूलपौष्करमूलानां काथः सर्वशूलघ्नः ॥ पौष्करमूलदु-
रालभायवशुंठीनां वा ॥ तैलारनालमूत्रमदिरायावशूकाश्चैकत्र पीत्वा
गुल्मोदरानाहृष्टीहहराः ॥ स्वेदांश्च विविधान्पुनः पुनर्योजयेत् ॥ संसनार्थं
नीलिनीफलचूर्णयुक्तानि पूर्वपूक्तानि हवींषि पिबेत् ॥ अथवा रामठस्यै-
को भागः सैधवस्य त्रयो नवैरंडतैलस्य सप्तविंशतिर्लशुनस्वरसस्य तदै-
कध्वं कृत्वा पीतमुदरगरगुल्मवर्ध्मग्रीहशूलहरं ॥ नीलिनीबलाव्याघ्री-
कटुकाफलत्रिकटुकरात्राकृमिघ्नानि पालिकान्यपामादके साधयित्वा-
ऽष्टभागशिष्टमवतारयेत् ॥ तेन सुहीक्षीरपलप्रतीवापं दधिसमं सर्पिः प्र-
स्थं पचेत् ॥ तत्पेयामंडेन सह रसाशिना नीलिनीघृतं पलमात्रया पीतं
गुल्महृहकुष्ठश्वित्रजठरव्यंगशोफज्वरपांडुरोगोन्मादानपकर्षति ॥ दु-
र्विरेको हि सर्वैव गुल्मी मारुताभिभूतकोष्ठत्वात् ॥ तस्मात्सुस्निग्ध-
मेनं स्नेहविरेकैर्वा शोधयेत् ॥ पित्तगुल्मे तु स्निग्धोष्णेन जाते संसनार्थं
मधुना कंपिष्ठकमवल्लिह्यात् ॥ द्राक्षाऽभयारसं वा सगुडं पिबेत् ॥ क-
ल्पोदितानि वा विरेचनानि भुंजीत ॥ रुक्षोष्णसमुद्भूते पुनः संश-

मार्थं तिक्तकं वासाघृतं वा पिवेत् ॥ अथवा तृणपंचमूलकाथेन जी-
वनीयकल्केन च सिद्धं सर्पिः ॥ तथा न्यग्रोधादिगणेन तृणपंचमूला-
दिभिर्वा पृथक्साधितं क्षीरं ॥ रूक्षोष्णजेऽपि चात्यधिके सामान्यतो
वा समुत्पन्ने विद्रधिविहितानां त्रिफलादिकायत्रायमाणाघृतद्राक्षाशृ-
तानामन्यतमं पिवेत् ॥ क्षीरं वा त्रायमाणाशृतं कोष्णं पीत्वा क्षीरमेव
सुखोष्णमनुसुखं पिवेत् ॥ पक्काशयस्थे वा गुल्मे क्षीरवस्तिभिः सति-
क्तैः संशोधयेत् ॥ शीतद्रव्यसिद्धैश्च स्नेहैरभ्यंजयेत् ॥ मणिकनकरज-
तताम्रभाजनानि च शिशिरवारिपूर्णानि गुल्मदेशस्योपरि धारयेन्मु-
क्तावलीश्च सुशीताः ॥ एवमसिद्धौ विदाहपूर्वरूपेषु चासृक् स्नावयेत्
॥ क्षुतरक्ते च जांगलसैलब्धवलमर्तिशेपनाशाय पुनः सर्पिरभ्यासये-
त् ॥ विद्रधिवच्च विदध्यमानमुपनाहयेत् ॥ पर्यागतमपि तद्दुपलक्ष्य
तथैव सर्वथोपचरेत् ॥ श्लेष्मगुल्मिनं प्रागेव विधिवद्दामयेदवम्यमुप-
वासयेत् ॥ लंघितस्योष्णकटुतिक्तदीपनं संसर्गमाचरेत् ॥ तथा स्वेद-
नानि वातगुल्मोक्तादीनि च घृतानि द्विगुणहिङ्गुक्षाराम्लवेतसानि ॥
दशमूलकाथव्योपदाढिमहिङ्गुयवक्षारविडसैधवयुक्तं सर्पिः सिद्धं श्ले-
ष्मगुल्मघ्नं ॥ अल्लातकपलहयं लघुपंचमूलं च पालिकमुदकाढके प्र-
पाचयेत् ॥ प्रस्थशोषे तस्मिन्क्षीरप्रस्थे च सर्पिःप्रस्थं हिङ्गुविडंगशठी-
विडसैधवक्षाररास्त्रानागरपिप्पलीपट्टं थामधुकचित्रकैः कार्पिकैर्विपचे-
त् ॥ एतद्भृष्टातकघृतं कफगुल्मप्लीहकासश्वासग्रहणीपांडुरोगघ्नं ॥ प-
दपलं वा द्विगुणक्षीरं क्षीररहितं मस्तुदधिकांजकार्द्रकगसाढकद्वयोपे-
तं साधयित्वा प्रयुंजीत ॥ हिङ्गुहरीतकीपुष्करमूलशुंठीसैधवविडश्या-
मायवक्षारतुंबुरुचूर्णौ यवकाथाप्लुतः सर्पिर्मृष्टौ मक्षितः शूलगुल्मका-
ठिन्यघ्नः ॥ ततोऽस्य सर्वमगं गुल्मं च साध्मानं सविबंधं कठिनमुन्नतं
गूढमांसं स्थिरं महावास्तुं च बहुधा बहुशश्च स्वेदयेत् ॥ त्रिग्विचित्र-
शरीरस्प च शिथिलतां गते गुल्मे यथोक्तां वटिकां लागयेत् ॥ संगृ-

हीने च गुल्मे घटीमपनयेद्विधाद्वा ॥ ततो हृदयमंत्रं च वर्जयन् गु-
ल्मं विमार्गाजपदादर्शान्यतमेन वस्त्रांतरितं प्रपीडयन् प्रमृज्यात् ॥ त-
तः साल्वणादिभिः मुखोष्णैर्लेपयित्वा लोहपात्रैः स्वेदयेत् ॥ एवममु-
ना क्रमेण स्थानादपमृते शिथिलीभूते गुल्मे विरेकस्नेहवतो दशमूलि-
कांश्च वस्तीन् विदध्यात् ॥ नीलिनीघृतमेतद्विगुणप्रमाणं पाययेत् ॥
उदरोक्तानि च सर्पींषि च त्रिफलाकुंभनिकुंभदशमूलानां पोडशांशा-
वशिष्टं क्वाथं घृतमैरंडतैलं क्षीरं चैकतः साधयेत् ॥ अग्रं मिश्रकस्नेहः
कफगुल्मघातविद्विबंधोदावर्तश्लोहोदरयोनिशूलान्यपकर्षति ॥ पिप्प-
ल्यामलकद्राक्षाश्यामाद्यैः पालिकैरैरंडतैलहविषैः प्रस्थौ पट्टणे पय-
सि पचेत् ॥ अयमपि मिश्रकस्नेहो गुल्मानां संसनो वृद्धिविद्रधिगु-
ल्मघातव्याधिषु च परममृतं ॥ दंत्याः पलानि पंचविंशतिस्तावंत्येव
चित्रकस्य तावंत्यएव हरीतक्यः सर्वमेकत्र सलिलकलशेऽष्टांशावशि-
ष्टं साधयित्वा पूत्वा च तस्मिन् ता हरीतकीः पंचविंशतिश्च गुडपला-
नि तैलाद्भकुडवं चूर्णीकृतं त्रिष्टताकुडवमर्द्धपलोन्मितां मागधिकां म-
हीषथं च प्रक्षिपेत् ॥ ततो मृदग्निना लेहीभूतेऽवतारिते शीते च तैल-
समं मधु कर्पाशं च चतुर्जातकचूर्णं मिश्रयेत् ॥ एता दंतीहरीतक्यः
सावलेहाः पंचविंशत्यहोभिर्माक्ष्यमाणा गुल्मार्शाः श्वपथुकुष्ठकामला-
रोचकग्रहणीपांडुद्वेगोत्क्लेशश्लोहोदरविषमज्वरानपघ्नति ॥ हृद्यं च सु-
खं च विरेचनं ॥ गुडक्षीरमावितं वा त्रिष्टताचूर्णं सर्पिर्मधुभ्यामवल्लिह्यात्
॥ गुग्गुलुं वा गोमूत्रेण पिबेत् ॥ तेन वा श्यामात्रिष्टकुष्ठदंतीगुग्गुलुक्षार-
हरीतकीपीलुरसं वा समसर्पिलवणं मूत्रवस्तिं वा ॥ क्षारांश्च तांस्तां-
स्तत्र तत्रोक्तान् क्षीररसस्निग्धाहारो ब्रह्मेकाहं विश्रम्य प्रभुंजीत ॥
क्षारो हि श्लेष्माणं स्निग्धस्थिरमधुरमाशयाच्छिदन्क्षरयति ॥ कफरु-
द्धमार्गशुल्क्यर्थं विविधांश्चूर्णलवणतकारिष्ठासवानवचारयेत् ॥ पिप्प-

लीपिप्पलीमूलसैन्धवाजाजीचित्रकचूर्णयुक्तं च जीर्णसुरां ॥ अपिच ॥
 वमनैर्लवनैः स्वेदैः सर्पिःपानैर्विरेचनैः ॥ वस्तिभिर्गुलिकाचूर्णक्षारारि-
 ष्टासवैरपि ॥ श्लेष्मिकः कृतमूलत्वाद्यदि गुल्मो न शाम्यति ॥ तदा
 दाहं हृते रक्ते कुर्यादन्ते शरादिभिः ॥ अथ वृक्षांतरितं सपर्यतं गुल्म-
 निचयं प्रदीप्तेन शरलोहाम्निमंथतिदुककाष्ठानामन्यतमेन नाभिवस्ति
 हृदयांत्रोमराजीः परिहरन्नातिगाढं परामृशेत् ॥ ततः कपायस्वादुशी
 तैरग्निवेगमुपशाम्य व्रणोपक्रमं कुर्वीत ॥ व्यामिश्रदोषे तु व्यामिश्र-
 मिदमेव यथोक्तं विदधीत ॥ रक्तगुल्मे पुनरतीतप्रसवकालाया यो-
 पितः स्नेहस्वेदपूर्वं स्नेहविरेचनं वितरेत् ॥ पलाशक्षारोदकसिद्धं च य-
 मकं गुल्मभेदनाय तीक्ष्णोष्णं च विधिं ॥ एवमभिद्यमाने योनिविरे-
 चनार्थं क्षारेण महावृक्षक्षीरेण वा युक्तं पल्लं ताभ्यां वा भाविता-
 न्कटुकमत्स्यंस्तत्पित्तभावितान्वा वराहपित्तभावितान्वा नक्तकान-
 धोभागिकद्रव्यभावितान्वा सगुडक्षारकिष्णं वा वस्तिं च सक्षारक्षी-
 रमूत्रेण दाशमूलिकमुत्तरवस्तिं च योजयेत् ॥ प्रवृत्तं तु रक्तं रसो-
 दनाशिन्या उपेक्षेत ॥ अतिप्रवृत्तं रक्तपित्तोपक्रमेण साधयेत् ॥
 सर्वेषु चाक्षपानस्वरूपज्ञो गुल्मेष्वाहारमग्निबलापेक्षी युंजीत ॥ आ-
 नाहादिष्वप्यामशुद्धवातोदावर्तानुरोधेन मुल्मवत्प्रतिकुर्यादिति ॥
 भवति चात्र ॥ मंदेऽग्नौ वर्द्धते गुल्मः प्रदीप्ते तु प्रशाम्यति ॥ शमप्र-
 कोपौ दोषाणां सर्वेषां यत्तदाश्रयौ ॥ इति गुल्मचिकित्सितं नाम
 षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

अथात उदरचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ॥ सर्वमेवोदरमतिमात्र-
 दोषसंचयानुबंधेन स्रोतोमुखनिरोधाद्वाकुलानिलतया यत्प्रजायते
 तस्मादभीक्ष्णमुदरी विरेचनान्युपयुंजीत ॥ मूत्रक्षीरान्यतरयुक्तमेरुं
 तैलमहरहर्मासमेकं द्वौ वा ॥ क्षीराहारो वा गव्यं माहिषं वा मूत्रं ॥ उष्ट्री
 क्षीरवृत्तिर्वाऽऽसीत ॥ शोफशूलानाहतृणमूर्च्छांपरीतो विशेषेण पयोऽनु-

पानां गोमूत्रेण प्राणदां पिबेत् ॥ पिप्पलीसहस्रं वा सुहीक्षीरमावितं
 सेवेत् ॥ तन्नावितेन वा कृष्णाऽभयाचूर्णन कासरगुग्गुलुं ॥ सैधवाजमो
 दयुक्तं वा निवतैलं ॥ अथवाऽऽर्द्रकरसानुविद्धं सिद्धं वा ॥ हरीतकीचू-
 र्णप्रस्थयुक्तमाढकं घृतस्यांगारेष्वभिविलाप्य खजेनाभिर्मध्यानुगुप्तं य-
 वपले मासं वासयेत् ॥ ततश्चोद्धृत्य परिस्नान्य हरीतकीकाथाम्लदधिप्र-
 तीवापं विपाचयेत् ॥ अथवा गव्ये पयसि महावृक्षक्षीरमावाप्य विपा-
 च्य शीतीभूतमभिमथ्य तन्नवनीतं महावृक्षक्षीरेणैव सह साधयेत् ॥
 अथवा चविकाचित्रकदंत्यनिविपाकुष्ठसारिवाविडंगत्रिफलाकदुरोहि-
 णीद्विहरिद्राशंखिनीत्रिवृदीप्यकानर्द्धकार्पिकान् राजवृक्षफलमज्जाद्वि-
 पलं महावृक्षक्षीरद्विपलं गोमूत्रक्षीरघृतत्रिकुडवं चैकध्यं पाचयेत् ॥
 एतानि तिल्वकचतुर्थानि सर्पापि पीतान्युदरगुल्मविद्रध्यघ्नीलाऽऽनाह
 कुष्ठोन्मादापस्मारान्निघ्नन्ति ॥ यावशूकपंचकोलपट्पलेन वा मस्तुद-
 शमूलकाथाढकद्वये च सिद्धं सर्पिःप्रस्थं योजयेत् ॥ यवकोलकुलत्थ-
 पंचमूलकपायेण च सुरासौवीरकयुक्तं सर्पिः ॥ सर्पिःपानसस्ते च दोषे
 बलवान् विरेचनार्थं मूत्रासवारिष्टसुराः सुहीक्षीरयुक्ताः शीलयेत् ॥
 विरेचनद्रव्यकपायं नागरदेवदारुप्रगाढं त्रिलवणादिचूर्णं वा द्विगुणानु-
 लोमनद्रव्यं ॥ पटोलमूलरजनीविडंगत्रिफलाः कर्पांशाः कंभिहकनी-
 लिनीफलत्रिवृतानां क्रमाद्वित्रिचतुर्भिः कर्पैर्युक्ताभूर्णयित्वा मूत्रेण पि-
 बेत् ॥ जीर्णे च पेयाऽनुपो रसोदनाशी वा स्यात् ॥ ततः पट्टात्रं सव्यो
 पणं पयसाऽश्नीयात् ॥ ततः सप्तमेऽहनि पुनर्भूर्णं पिबेत् ॥ अनेन वि-
 धिना चूर्णमिदमुदराणि जातोदकान्पि निवर्हयति ॥ गुल्मभेदनानि
 च प्रयुंजीत ॥ वमनविरेचनशिरोविरेचनवत्सकादिवचादिहरिद्रादिवर्ग
 द्रव्याणि पृथक् पालिकानि श्लक्ष्णकल्कितानि लवणानि च वज्रवृक्ष-
 क्षीरप्रस्थं च प्रक्षिप्य मूत्रगणैर्मृद्वग्निना घट्टयन् विपाचयेदविदग्धक-
 ल्कं च तत्सिद्धमवतार्य शीतीभूतमंगुष्ठमात्रां गुलिकां वर्तयित्वा य-

थाबलं त्रिचतुरो मासानुपयोजयेत् ॥ एषा मूत्रवर्तिर्महारोगकासश्वा-
 सपीनसप्रसेकश्च ययुगुल्मपाण्डुरोगरुमिणकोष्ठारोचका विपाकोदावर्तैषु
 च परमगदं ॥ कृतविरेचनश्च क्षामदेहोऽतरांऽतरा क्षीरमौष्ट्रकं गव्यमा-
 जं वा व्योपयुक्तं शीलयेत् ॥ दोषशेषविजयाय च शीलयेच्चविकाना-
 गरं क्षीरेण पिष्टं ॥ सुरदारुचित्रकं वा मुरंगीं वा पुनर्नवां वा ॥ त्रिफ-
 लादन्तीरोहितकनिर्घृहं वा व्योपसारोपेतं सस्रुहीक्षीरघृतयुक्तं पुराण-
 मज्जं तक्रमरिष्टांश्च तांस्तान्क्षीरं च दन्तीचित्रकविडंगचविकात्रिकटु-
 कोपेतं तुल्यार्द्रकरसं वा क्षीरं शीलयेत् ॥ पिप्पलीवर्द्धमानं वा सेवेत् ॥
 शिलाजतु वा क्षीराशी गुग्गुलुं वा ॥ पुनः पुनश्च स्नेहयेद्विरेचयेच्च ॥ आ-
 त्ययिकांस्तु स्नेहपिरेकैरेवोपक्रमेत् ॥ सलिलं च वर्जयेत् ॥ आनाहो-
 दावर्तयोर्वथास्वं प्रतिकुर्वीत ॥ वातरुतेषु तु पार्श्वशूलोपस्तंभद्वहेषु
 बिल्वक्षारांभसा तैलं पाययेत् ॥ स्पोनाकाग्निमंथतिलकुंतलकद-
 ल्यपामार्गान्यतमक्षारेण वा विषकं तैलं ॥ कफे पित्ते वा वाते-
 नावृते ताभ्यां वाते बलवान्वातगुल्मोक्तप्रक्रमेणैरंडतैलं पिवेत् ॥
 लिपेच्च जठरमुदरिणां शिथुपलाशार्काश्वकर्णगजपिप्पलीदेवदारु-
 निर्मूत्रपिष्टैः सुखोणैः ॥ दृश्चिकालीकुष्ठपट्टग्रंथादिपुनर्नवधान्यनागर
 पंचमूलकापैर्मूत्रैश्च परिपेचयेत् ॥ प्रतनमेव च स्वेदयेत् ॥ विरिक्तस्य
 चास्य सदा म्लानमुदरं सालवणादिभिरुपनद्धं घनेन वाससा वेष्येत् ॥
 एवमेनमनवकाशो वायुर्न पुनराध्मापयति ॥ तथाऽपि पुनः सुविरि-
 क्तस्याध्मानेऽम्ललवणान्सुस्निग्धान्निरुहान् दद्यात् ॥ सोपस्तंभे तु-
 वायौ तीक्ष्णोष्णान् ॥ अथ वातोदरिणं विदार्यादिसिद्धेन सर्पिषोप-
 स्नेह्य स्वेदितांगं तिल्वकघृतेन बहुशोऽनुलोमयेत् ॥ कृतायां च संस-
 र्या बलार्थं क्षीरमवचारयेन्निवर्त्तयेच्च प्रागुक्तेशात्क्रमेण ॥ ततो यूष-
 सादिभिर्मदाम्ललवणैः समिद्धानलमुदावर्त्तिनं पुनः स्निग्धस्निग्धमास्था

पयेद्विदार्यादिकाथेन चित्रकफलतैलप्रगाढेन तीक्ष्णाधोमागिकद्रव्य
 युक्तेन वा दाशमूलिकेन ॥ दीप्ताग्निं च विवद्धमलमस्थिसंधित्रिकपा-
 श्वादिशूलस्फुरणाक्षेपयुक्तं रुक्षमनुवासयेद्वातहराम्लसिद्धाभ्यां तिलो
 रुबूकतैलाभ्यां ॥ भोजयेच्चैनं जांगलसेन विदार्यादिशृतेन वा पय-
 सा ॥ सरलमधुशिग्रुमूलकबीजक्षेहांश्च पानाभ्यंजनेन शूलघ्नान् ॥ स्वे
 दयेच्चाक्षीक्ष्णं जठरं ॥ अविरेच्यस्य तु पयःसर्पिर्यूपरसवस्त्यभ्यंगसम
 भक्तौपधैः संशमयेत् ॥ पित्तोदरिणं मधुरकविपक्वेन सर्पिपोषक्षेद्य श्या
 मात्रिष्टब्धिफलाविपक्वेनानुलोम्य मधुघृतसिताढ्येन न्यग्रोधादिनिर्यूहे-
 णास्थापयेदनुवासयेच्च ॥ दुर्बलं तु प्रागेवानुवास्य क्षीरवस्तिभिः शो-
 धयेत् ॥ संजातवलाग्निं च क्षिग्धं पुनः क्षीरेण सत्रिष्टत्कल्केनोरुबूक-
 शृतेन वा ॥ सातलात्रायमाणाभ्यां वाऽऽरग्वधेन वा ॥ सश्लेष्मणि पि
 त्ते समूत्रेण ॥ सधाते तिक्तघृतान्विनेन पयसा पुनर्विरेचयेत् ॥ वस्ति
 कर्म चाचरेत् ॥ एभिरेवच क्षीरविदार्यादिशृतेन वा भोजयेत् ॥ पाय-
 सेन चोपनाहयेदुदरं ॥ श्लेष्मोदरिणं वत्सकादिसिद्धेन सर्पिपोषक्षेद्य
 खुद्दीक्षीरविपक्वेनानुलोम्य कटुक्षारयुक्तैः कफहैरराहारैः संसर्जयेत् ॥
 त्रिकटुमूत्रतैलप्रगाढेन मुष्ककादिकाथेनास्थापयेदनुवासयेच्च ॥ कुल-
 त्थयूपेण व्योपबता क्षीरेण वा भोजयेत् ॥ स्त्यानकफोदरं क्षारमरि-
 ष्टांश्च तीक्ष्णान्वा पाययेत् ॥ सततं च स्वेदयेत्किण्वसर्पपमूलकबीज-
 कल्कैर्जठरमुपनाहयेत् ॥ सन्निपातिकमुदरं प्रत्याख्याय चिकित्सेत् ॥
 सर्वमेवेत्येके ॥ सर्वस्य सर्वात्मकत्वात्कच्छूतमत्वाच्च ॥ दोषोद्रेकतस्तु
 प्रतिकुर्वीत ॥ सप्तलाशंखनीनिर्याससिद्धेन च सर्पिपा विरेचयेन्मास
 मर्द्धमासं वा ॥ महावृक्षक्षीरमूत्रसिद्धेन वा ॥ अथवाऽजगंधाऽजशृ-
 ङ्गोदंतीप्रवंतीनागदंतीस्वादुकंटकपुनर्नवसरलवृश्चिकालीमूषिकपर्णीम-
 हासहासुद्रसहावृक्षादनीमार्द्दीगृध्नरसीतंदुलीयकदाहिममातुलुंगमूल-

काथेन मदनकुलैलाकुष्टकुटिलराक्षाकल्कगोमूत्रसंसृष्टेन सैधवलवणि-
तेन स्निग्धेनास्थापयेत् ॥ तथा चानुपशाम्यति निचयात्मके सर्वत्र-
च जठरे ज्ञातीनापृच्छय मयेनाश्वमारकगुंजाकाकादनीमूलकल्कं
पाययेत् ॥ पानभोजनेषु वा विषं निक्षिपेत् ॥ इक्षुगंडिकां वा भक्षये
त्कृष्णसर्पेण दंशयित्वा बलीफलानि मूलकं वा ॥ एवं ह्यस्य दोषसंघातः
स्थिरो लीन उन्मार्गगो विपेणाशु प्रमाथिना विभिन्नो बहिः प्रवर्त-
ते ॥ तेनागदतां व्रजति भवांतरं वा ॥ हृतदोषं च शीतांबुपरिपिक्तं
क्षीरं यवागूं वा पाययेत् ॥ तत्स्निग्धवृद्धास्तुकमंडूकपर्णीकालशाकपवशा-
कानामन्यतमं स्वरसेन साधितमनम्ललवणस्नेहं स्विन्नास्विन्नमनन्न-
भुङ्मासमेकमश्नीयात् ॥ तत्स्वरसमेव च तृपितः पिबेत् ॥ ततः शा-
कैर्निर्द्धनदोषे परतो दुर्बलाय करभीक्षीरं पाययेत् ॥ ग्रीहोदरे यथादोष-
मुपक्षिग्धस्विन्नस्य दध्ना भुक्तवतो वामबाहौ सिरां वित्थयेत् ॥ रुधिर-
स्पंदनार्थं च पाणिना ग्रीहानं विमर्दयेत् ॥ पुनश्च स्नेहपीनं विशुद्धदेहं
समुद्रशुक्तिक्षारं पयसा पाययेत् ॥ हिंगुमुवर्चिकां वा ॥ पलाशक्षारो-
दकेन वा यवक्षारं ॥ पारिजातकेक्षाकनामार्गक्षारं वा ॥ तैलसंसृष्टं
शीतांजनकनिर्घृहं वा ॥ पिप्पलीचित्रकसैधवपुक्तमम्लमुतं वा विड-
मागधिकापूतिकरंजक्षारं ॥ अग्निसादे तु त्रिलवणादिमरिष्टांश्च पिबेत्
॥ घृतं च पट्फलं महापट्फलं रोहितकपट्फलं वा ॥ रोहितकत्वक्पलानि
पंचविंशतिः कोलप्रस्थद्वयं च तोये काययेत् ॥ तेन काथेन तथा पा-
लिकैः पंचकोलैस्तैः सर्वैश्च तुल्यया रोहितकत्वचा कल्कीकृतैर्घृतप्र-
स्थं साधयेत् ॥ तत्परं ग्रीहहितं ॥ रोहितकत्वचः खंडशः कल्पिता ह-
रीतकीश्च तोये मूत्रे वा सप्तरात्रमासुनुयात् ॥ स रसः ग्रीहगुल्मोदररु-
मिकासकामलाऽशीसि साधयति ॥ एवमनुपशाम्यत्यग्रासपिच्छोदके
घातकफोल्बणे गुल्मविधिनाऽग्निकर्म कुर्यात् ॥ पित्तोल्बणे तु जीवनी

यद्युतक्षीरवस्तिविरेचनानि प्रयुंजीता ॥ पुनः पुनश्च रुधिरमवसेचयेत् ॥
 यक्षुदारव्येऽप्ययमेव क्रियाविभागः ॥ बद्धोदरे स्विन्नाय सतैललवण-
 मूत्रतीक्ष्णं निरूहमनुवासनं च दद्यात् ॥ संसनानि चान्नान्युदावर्त-
 हराणि च ॥ तीक्ष्णं च विरेचनं यच्च किञ्चिद्वातघ्नं ॥ छिद्रोदरे ओहवर्जं
 कफोदरवदाचरेत् ॥ दकोदरे तु पूर्वमुदकदोषहरणार्थं रुक्षतीक्ष्णौषधा-
 न्समूत्रान्निर्घृहचूर्णक्षारान्कफघ्नानि दीपनीयानि चान्नपानानि योज-
 येत् ॥ एवमसिद्धौ बद्धछिद्रदकोदरेष्वशम्यामिव सुहृदां प्रकाश्य श-
 खमवचारयेत् ॥ तत्र बद्धछिद्रोदरयोः स्निग्धस्विन्नस्याधोनाभेश्वतुरं-
 गुलाह्वामतोऽपहायोदरं पाटयित्वा चतुरंगुलप्रमाणमंत्राणि निष्कास्य
 निरीक्ष्य बद्धगुदस्यांत्रप्रतिरोधकरं बालं मलोपलेपमशमानं चापहरेत् ॥
 परित्नाविणि शल्यमुद्धृत्यांत्रपरित्नावं विशोध्य छिद्रं मर्कोटकैर्दशये-
 त् ॥ लम्पे च शिरःसु कापमपनयेत् ॥ ततो मधुघृताभ्यामभ्यज्यां
 त्राणि यथास्थानं स्थापयित्वा बाह्यं व्रणमुदरस्य सीव्येत् ॥ यष्टीमधु-
 कमिश्रया च कृष्णमृदा व्रणमभिलिप्य बध्नीयात् ॥ अथवा निवात-
 मागारं प्रवेश्य क्षीरवृत्तिं ओहद्रोण्यां वासयेत् ॥ दकोदरेषु सर्वेषु च
 जातोदकेषु जठरेषु वातहरतैलाभ्यक्तस्योष्णोदकस्विन्नस्यासैः सुपरि-
 गृहीतस्य कक्ष्यांतपट्वेष्टितोदरस्यानाभेर्वामतश्चतुरंगुलमपहाय व्री-
 हिमुखेनांगुष्ठोदरमात्रमवगाढं वित्त्वा नाडीं निधाय दोषोदकमर्द्धमात्र-
 मासिंचेत् ततो नाडीमपोद्धृत्य तैललवणेनाभ्यज्य व्रणविधिनोपचरेत्
 ॥ सहसा हि सर्वस्मिन् निःस्त्राविते तृष्णा ज्वरोऽगमर्दोऽतीसारः श्वा-
 सः कासः पाटदाहो वा जायते पूर्यते च सुतरां ॥ अतस्तृतीयचतुर्थ-
 पंचमपष्ठाष्टमद्वादशपोढशवासराणामन्यतममंतरं कृत्वा दोषोदकमल्प-
 शो वित्त्वावयेत् ॥ निस्त्रुते निस्त्रुते च दोषोदके विमृद्योदरमाविककौशे-
 यचर्मणामन्यतमेन गाढतरं वेष्टयेत् ॥ तथा नाभ्यापयति वायुः ॥ लं-
 घयित्वा च यवागूं सखेहलवणां मात्रया पाययेत् ॥ ततः परं पण्मासा-

न्क्षीरवृत्तिर्भवेत्॥ततो मासत्रयं क्षीरपेयां पिवेत्॥अन्यच्च॥मासत्रयम
लवणमल्पक्षीरं श्यामाकं कोरदूपं वा शृंजीतेति॥भवति चात्रा॥प्रयतो
वत्सरेणैवं विजयेत जलोदरं ॥ वर्ज्येषु यंत्रितो दिष्टे नात्यदिष्टे घते-
द्रियः॥सर्वमेवोदरं ॥ प्रायो दोषसंधातजं यतः ॥ अतो वातादिशमनी
क्रिया सर्वा प्रशस्यते॥वन्दिर्मदत्वमायाति दोषैः कुक्षौ प्रपूर्तिः॥तस्मा-
द्भोज्यानि भोज्यानि दीपनानि लघूनि च ॥सर्पचमूलान्यल्पाम्लपटु-
स्नेहकटूनि च ॥ भावितानां गवां मूत्रे पष्टिकानां च तंदुलैः ॥ यवागूं
पयसा सिद्धां प्रकामं भोजयेन्नरं ॥ पिवेदिक्षुरसं चानु जठराणां नि-
वृत्तये ॥स्वं स्वं स्थानं व्रजंत्येषां वातपित्तकफास्तथा ॥ अत्यर्थोष्णा-
म्ललवणं रूक्षं ग्राहि हिमं गुरु ॥ गुडतैलकृतं शाकं बारि पानावगाह-
योः॥आयासादिदिवास्वमयानपानानि च त्यजेत् ॥नात्यच्छांद्रमधुरं
पाने तक्रं प्रशस्यते ॥ सकणालवणं वाते पित्ते सोपणशर्करं ॥ यवा-
नीसैंधवाजाजीमधुव्योषैः कफोदरे ॥ द्रूपपणक्षारलवणैः संपुतं निच-
योदरे ॥ मधुनैलवचाशुंठीशताव्हाकुष्ठमैधवैः ॥ स्त्रीह्नि बद्धे तु हृषुपा-
यंवानीपट्टजाजिभिः ॥ सरुष्णामाक्षिकं छिद्रे व्योपवत्सल्लोदरे ॥
गौरवारोचकानाहमंदवन्क्षतिसारिणां ॥ तक्रं वातकफार्तानाममृतत्वा-
द्यं कल्पते ॥ प्रयोगाणां च सर्वेषामनु क्षीरं प्रयोजयेत् ॥ स्थैर्यकृत्सर्व-
धातूनां बल्यं दोषानुबंधहृत् ॥ भेषजापचितांगानां क्षीरमेवामृतापते॥
इत्युदरचिकित्सितं नाम सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

अथातः पांडुरोगचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ॥ पांड्वामयिनमोदौ-
कल्याणपंचगव्यतिक्तैकानामन्यतमं सर्पिः पाययेत् ॥ दाडिमसारकु-

१ वर्ज्येष्वहारविहारादिष्वम्ललवणादिषु यंत्रितः स्यात् ॥ दिष्टे कथितेऽन्नपानादौ-
वाऽतिरंजितः स्यात् ॥ अदिष्टेऽकथिते पुनरन्नपानादौ जितेन्द्रियः स्यात् ॥ अलोलपेन त-
त्र भवितव्यमित्यर्थः २ आदावित्यनेनैतद्गमयति अस्मिन्व्याधौ माधान्येन पित्तचिकित्सा
कार्या तदनुवातकफयोः- ॥ तथाच पित्तस्यैवैतद्याधिकर्तृत्वे माधान्यं ॥ अतएव निदाने
ऽभ्यगीष्ट पित्तप्रधाना इत्यादि ॥ ३ उन्मादप्रतिषेधोक्तं ४ पंचगव्यं घृतमपस्मारोक्तं ॥
५ तिक्तकघृतं कुष्ठचिकित्सोक्तं

द्वं धान्यकार्द्वकुडवं पिप्पल्यष्टमिकाशुंठीचित्रकयोश्च पलं पलमेकतः
 कल्कीकृत्य तोषाढके विंशतिपलं घृतस्य सिद्धं हृत्पांडुरोगगुल्मप्ली-
 हाशःश्वासकासमूढघातवातकफार्तिहरस्मग्निदीपनं बंध्यानां संमतं दुः-
 खप्रसविनीनां च ॥ दुसलभाचंदनपटोलत्रायमाणाकिराततिक्तरोहि-
 णीघननिशाह्र्येन्द्रयवदेवदारुपर्पटकाजमोदैः कार्ष्णिकैः क्षीरादके घृत-
 प्रस्थं साधयेत् ॥ पांडुरोगकामला रक्तपित्तज्वरदाहामृगदरविस्फोटश्च-
 ययुभगंदराशोघ्नं ॥ स्निग्धं चैनं तीक्ष्णैर्वाभयेत् ॥ पुनश्च स्निग्धं मूत्र-
 युक्तं गव्यं माहिषं वाऽर्द्धमासं पयः पाययेत् ॥ मागधिकाशृतं वा ॥
 मूत्रसिद्धां वा त्रिफलां ॥ सप्ताहं मूत्रेण वा हरीतकीः कल्किताः स्व-
 र्णक्षीरिभद्रदारुनागरश्यामात्रिष्टन्मूलानि तेनैव वा कथिनानि ॥ तैर्वा
 शृतं पयः ॥ वत्सकबीजविशालाकुष्ठकटुकादारुमुस्तानां समा भागा
 मूर्वाभागद्वयमतिविषाभागाद्धं च चूर्णितं सुखांबुना पीत्वाऽनु क्षौद्र-
 मबलिह्यात् ॥ तथा पांडुकामलाज्वरारुचिगुल्मानाहामवातरक्तपित्त-
 कासश्वासानपोहति ॥ त्रिकटुककालतिलटोहैर्वा माक्षिकधातुतुल्यै-
 र्माक्षिकेन घटकान्कृत्वा तक्रानुपानान् पांडुरोगी भक्षयेत् ॥ त्रिफला-
 व्योषधनामिबिहंगभागा नव नव चायसचूर्णभागा मधुघृताभ्यां त-
 क्रेणोष्णोदकेन वोपयुक्ता हृत्पांडुरोगकामलाकुष्ठशोफप्रमेहहराः ॥ मा-
 क्षिकधातुचविकादारुदार्वापटुंथिकांस्त्रिफलादीनि च नव विचूर्ण्य चू-
 र्णाद्विगुणं सुश्लक्ष्णं पृथङ्मंदुरं ततो गोमूत्रं सर्वतोऽष्टगुणं पक्त्वा त-
 स्मिन्प्रक्षिप्य पचेत् ॥ अनंतरं च घटकान्कुर्यात् ॥ ते तक्रानुपानम-
 भ्यस्ताः परमौषधं पांड्वामयिनां शोफार्शं कुष्ठकामलामेहप्लीहादघात
 कफार्तानां च ॥ शिलाजतुताप्यरूप्यायोमलाः पृथक् पंचपलिकास्त्रि-
 फलादयश्च विगतघनाः पलांशाः श्लक्ष्णरजसः सितोपलायाः पला-
 ष्टकयुक्ताः क्षौद्रद्रुता योगराजः ॥ कुलत्थादिधान्यानशितो यथाग्न्य
 भ्यवहतः समानः पूर्वेणापक्षमविषमज्वराजरककासश्वासापस्माग्हर-

'श्व ॥ त्रिफलाकुटजफलधनपटोलपिचुमंदमहौषधकषायैर्मांसमर्द्धमा-
 सं वा भावितान्यष्टौ शिलाह्वयपलानि सितायाश्च तावंत्पुंपकुल्यातव-
 क्षीरीधात्रीफलकर्कटशृंग्यः पृथक् पलांशा निदिग्धिकाफलमूलयोः
 पलं त्रिजातत्रिकर्पं च क्षौद्रत्रिपलपुक्तं षट्कान् वर्तयेत् ॥ तेदाढिमां-
 बुक्षीररसतलिलसुरासवान्यतमानुपाना वज्राभिधाना वज्रमिवानंतरो-
 क्तान् रोगान् दारयन्ति ॥ हृद्रोगगलरोगरोदरासृग्दरभंगदरगुल्मवर्ध्म-
 शुक्रमूत्रदोषांश्च ॥ द्राक्षापिप्पलीप्रस्थद्वयं शर्करार्द्धतुलां तवक्षीरीना-
 गरमधुकानि च द्विपलिकानि चूर्णयित्वाऽऽमलकरसद्रोणे प्रक्षिप्य मृ-
 द्दमिना पचेत् ॥ लेहीभूते च शीते च तस्मिन्मधुप्रस्थमावपेत् त्रिसु-
 गंधिकस्य कर्पत्रयं च चूर्णीकृत्य दव्यां परिचट्थ जातिपुष्पादिवासि-
 ते मृद्भांडे निदध्यात् ॥ अयं द्राक्षालेह उपयुज्यमानः पांडुमयहृद्रोग-
 कामलाहलीमकज्वरगुल्मोदरशोफोदावर्तादीनपरानपि विरेकसाध्या-
 न् व्याधीन्प्रसह्य वायुरिवाभ्राण्यपहरति ॥ भोजनं तु सात्त्विकतः शा-
 ल्यवगोधूममुद्गजांगलमांसानि पयो घृतं हृपपटोलवेत्रपर्पटकशाकं
 द्राक्षादाढिमखर्जूरामलकानि पानमनु पंचमूलसिद्धं वारि वाताधिके ॥
 धनन्हीवेरशुंठीसाधितं पित्तोत्तरे ॥ श्लेष्मण्यरिष्टसीधुमार्द्धिकासवाः ॥
 सर्वत्र वा तक्रं ॥ बीजकसारप्रस्थं वरायाः पलानि पंचविंशतिः पंच
 द्राक्षापा लाक्षायाः सप्त जलद्रोणे पक्त्वा पादशेषं तेभ्यो रसमादाय
 'पूतशीतेऽस्मिंश्छर्करातुलां मधुप्रस्थं कर्पाशानि च चूर्णितानि व्योष-
 व्याघ्नखोशीरक्रमुकैलवालुकुष्टमधुकानि निक्षिप्य घृतभाजने सर्व-
 मैकघ्यं यवपल्ले ग्रीष्मे दशरात्रं विंशतिरात्रं शीते स्थापयेत् ॥ अयं
 बीजकसारारिष्टः पांडुकामलामेहहृद्रोगवातशोणितविषमज्वरारोचक-
 कासश्वासान्निह्ररति ॥ गंडीरतरोः समूलपुष्पशाखस्य तुलामाहरेत् ॥
 अर्द्धतुलां दशमूलस्य त्रिफलायाः पृथगर्द्धप्रस्थं कूटजत्वचश्चकुडवां-

शान् मुस्तारुष्करहृमिघ्नैर्द्रववान् पालिकान् पाठादंतीमधुरसारास्त्राश-
 ठीचित्रकान् मृद्वीकाप्रस्थं च पोडशगुणपादशेषमंभसि विपाच्य रस-
 माददीत ॥ तं पूतशीतं सितोपलातुलाह्वयेन चूर्णप्रस्थेन च युक्तं
 मागधिकार्द्धप्रस्थेन श्लक्ष्णपिष्टेन ग्रंथिकपलेनार्द्धपालिकैश्च मरिचवि-
 ङ्गैर्वालुकैः प्रलिप्ते घृतकुंभे निधापयेत् ॥ मासमात्रं स्थितोऽयं-
 गंडीरारिष्टोऽधिकगुणः पूर्वस्मान् ॥ ग्रंथ्यर्बुदहृमिहरश्च ॥ अथवा च-
 व्यकुष्टप्रलिप्ते भाजने मस्तुद्रोणं गुडतुलां पिप्पलीप्रस्थं त्रिफला-
 प्रस्थत्रयं विडंगप्रस्थत्रयं कुडवांशांश्च मरिचपरूपकद्राक्षाकाश्र्मर्य-
 फलैर्द्रववान् द्विपालिकानि च दंतीचित्रकमल्लातकानि चूर्णितानि प्र-
 क्षिपेत् ॥ ततो यवपल्लस्थं पक्षमुपेक्ष्य यथावलं पिबेत् ॥ एष मस्त्ररिष्टः
 पांडुरोगमेहमेदोऽशार्थहृणीप्लीहशोफोदरभगंदरहरः परमं चाग्निदीपन-
 इति ॥ भवति चात्र ॥ पांडुरोगप्रशांत्यर्थं विहितं यच्चिकित्सितं ॥
 विकल्पमेतद्विदुषा पृथग्दोषवलं प्रति ॥ स्नेहप्रायं पवनजे तीक्ष्णं शी-
 तं तु पैत्तिके ॥ श्लेष्मिके कटुरुक्षोष्णं विमिश्रं सान्निपातिके ॥ मृ-
 दं निर्घातयेत्कायात्तीक्ष्णेः संशोधनैः पुरः ॥ बलाधानानि सर्पीपि शुद्ध-
 कोष्ठेऽनु योजयेत् ॥ व्योषबिल्वत्रिरजनोत्रिफलादिपुनर्नवं ॥ मुस्तान्य-
 योरजः पाठा विडंगं देवदारु च ॥ वृश्चिकाली च भार्ही च सक्षारैस्तैः शृतं
 घृतं ॥ सर्वान्प्रशमयन्त्याशु विकारान्मृत्तिकाकृतान् ॥ तद्वत्केसरय-
 ष्ठावहपिप्पलीक्षीरशाहलः ॥ मृद्वेपणाय तल्लौल्ये वितरेद्भावितां मृदं
 ॥ विडंगेनातिविषया पाठया निवपल्लवैः ॥ वार्ताकैः कटुरोहिण्या कौ-
 टजैर्मूर्ख्याऽथवा ॥ मृद्वेदसिन्धुदोषानुगमाद्योन्यं च श्लेयजं ॥ काम-
 लायां तु पित्तघ्नं पांडुरोगाविरोधि यत् ॥ पथ्याशतरसे पथ्यावृतार्द्ध-
 शतकल्कितः ॥ प्रस्थः सिद्धो घृताहुल्मकामलापांडुरोगनुत् ॥ दंती-
 चतुष्पलरसे पिष्टैर्दंतीशालादुभिः ॥ घृतप्रस्थः शृतस्तद्वत्प्लीहश्वयथु-
 जिच्च सः ॥ पुराणमर्षिषः प्रस्थो द्राक्षाऽर्द्धप्रस्थसाधिनः ॥ कामला-

गुल्मपांद्वातिज्वरमेहोदरापहः ॥ हरिद्रात्रिफला निंबवला मधुकसाधितं ॥
 सक्षीरं माहिषं सर्पिः कामलाहरमुत्तमं ॥ गोमूत्रद्विगुणे दार्वा कल्काद्ध-
 पलसाधितः ॥ दार्वापंचपलकाथे कल्कः कालीयकेपरः ॥ माहिपात्स-
 र्पिषः प्रस्थः पूर्वः पूर्वं परः परे* ॥ सिद्धं कालीयककाथे सनिशं वोदरे-
 स्थितं ॥ आरग्वधं रसेनेक्षोर्विदार्यामलकस्य वा ॥ सत्र्युपणं वि-
 ल्वमात्रं पाययेत्कामलापहं ॥ पिबेन्निकुंभकल्कं वा द्विगुणं शीतवारि-
 णा ॥ कुंभस्य चूर्णं सक्षौद्रं त्रैफलेन रसेन वा ॥ सशर्करां त्रिमंठीं वा
 गवाक्षीं वा प्रयोजयेत् ॥ त्रिफलाया गुडूच्या वा दार्व्या निंबस्य वा र-
 सं ॥ प्रातः प्रातर्मधुपुतं कामलातार्प योजयेत् ॥ तिलपिष्टनिसं य-
 स्तु कामलावान्मृजेन्मलं ॥ कफरुद्धपथं तस्य पित्तं कफहरैर्जयेत् ॥
 रुक्षशीतगुरुस्वादुव्यायामवलनिग्रहैः ॥ कफसंमूर्च्छितो वायुर्यदा-
 पित्तं बहिः क्षिपेत् ॥ हरिद्रनेत्रमूत्रत्वक् श्वेतवर्चास्तदा नरः ॥ अवे-
 त्साढोपविष्टंभो गुरुणा हृदयेन च ॥ दौर्वल्याल्लाम्बिपार्श्वानिहिध्मा-
 श्वासारुचिज्वरैः ॥ क्रमेणाल्पेऽनुपज्येत पित्ते शाखासमाश्रिते ॥ रसै-
 स्तं रुक्षकटुम्लैः शिथितित्तिरिदक्षजैः ॥ शुष्कमूलकजैर्यूपैः कुल-
 स्थोत्थश्च भोजयेत् ॥ भृशाम्लतीक्ष्णकटुकलवणोष्णं च शस्यते ॥
 सवीजपूरकरसं लिङ्गाद्योषं तथाऽऽशयं ॥ स्वं पित्तमेति तेनास्य श-
 क्कदप्यनुरज्यते ॥ वायुश्च याति प्रशमं सहाढोपाद्युपद्रवैः ॥ निवृत्तो-
 पद्रवस्यास्य कार्यः कामलिको विधिः ॥ गोमूत्रेण पिबेत्कुंभकाम-
 लावांश्छिन्नाजतु ॥ मासं मासिकघातुं वा किं वाऽथ हिरण्यजं ॥ गु-
 डूचीस्वरसक्षीरसाधितेन हलीकमी ॥ महिषीहविषा स्निग्धा पिबेद्वा-
 त्रीरसेन तु ॥ त्रिवृतां तद्विरक्तोऽद्यात्स्वादुपित्तानिलापहं ॥ द्राक्षा-
 लेहं च पूर्वोक्तं सर्पिषि मधुराणि च ॥ यापनान्क्षीरवर्त्तीश्च शील-
 येत्सानुवासनाद् ॥ मार्वाकारिष्टयोगांश्च पिबेद्युत्तयाऽमिदद्वये ॥

कांसिकंवाऽभयालेहं पिप्पलीं मधुकं बलां॥पयसा च प्रयुंजीत यथा-
दोषं यथाबलं ॥ पांडुरोगेषु कुशलः शोफोक्तं च क्रियाक्रममिति ॥
इति पांडुरोगचिकित्सितं नामाष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

अथातः श्वयथुचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ॥ श्वयथुषु दोषजेषु
सर्वेषु सर्वसरेष्वामानुबद्धेषु लघनपाचनशोधनान्यादौ योजयेत् ॥ स्ने-
हजेषु विरुक्षणान्यौषधानि ॥ विरुक्षणोत्थेषु स्नेहनानि ॥ तत्रामजेषु
लघितवनो लघ्वन्नमशितस्य अद्रदाहनागरमरिचप्रतिविपाविडंगैर्द्रव-
यानुष्णांबुना ॥ नागरदेवदारुपथ्यावर्षाभ्यो वा ॥ पंचकोलकाजाजी-
निदिग्धिकामुस्तपाठारजनीर्वा ॥ मूत्रवृत्तिर्वा नवायसं वा ॥ गुरुभि-
न्नपुरीपस्तु तक्रं सज्योपसौवर्चलक्षौद्रं ॥ गुडहरीतकीं वा शीलयेत् ॥
इतरस्त्रिवृत्त्यूषणकदुरोहिण्ययश्चूर्णानि त्रिफलाकाथेन ॥ व्योपयव-
क्षारायोरजांसि वा ॥ विमीतककल्कं वा तंदुलांबुना ॥ गुग्गुलुं वा गो-
मूत्रेण॥हरीतकीं वा तुल्यगुडां वा गुंठीपुनर्नवकपायानुषानां ॥ आर्द्र-
कं वा तुल्यगुडमर्द्धपलाभिवृद्धं पंचपलप्रकर्षं प्रयुंजीत ॥ मासमयं प्र-
योगः शोफशोषार्शःश्वासकासप्रसेकपीनसालसकामिसादगुल्मोदरप्र-
मेहपांडुकामलामनोविकारानपहरति ॥ आर्द्रकरसं वा शालक्षीराहारः
पिबेत् ॥ निवृत्तामदोषः शृतानि पयांसि सर्षपि च ॥ त्रिकटुकैरंड-
श्यामामूलैः सिद्धं क्षीरं॥महौषधमुरंगीभ्यां वा ॥ वर्षाभूमयूरकपंचको-
लैर्वा ॥ कुंभनिकुंभव्योपाग्निकैर्वा ॥ करमीक्षीरवृत्तिर्वा स्यात् ॥ गो-
मूत्रं महिषीमूत्रं वा सक्षीरं क्षीराशनः पिबेत् ॥ दाढिमयवानीयवानक-
धनिकापाठाऽम्लवेतसमरिचपंचकोल विल्वफल्यावशूकानक्षमात्रान्तं
लिलाढके विपाच्य तत्कपायेण घृतप्रस्थं साधयेच्छोफार्शोगुल्ममेहा-
धिसादहरं॥अर्शोविहितविधिना चित्रकदध्नो नवनीतमाददीत ॥ चि-
त्रकमूलगर्भं सचित्रककल्कतक्रसिद्धं समानं पूर्वैण ॥ यथादोषोच्छ्र-

१ कासचिकित्सितोक्तं प्रयोगिते यवकाथे विशतिविजयादित्यादिशीलयेत् ॥

यं च धान्वंतरं कल्याणकं पंचगव्यं तिक्तं महातिक्तमुदरोक्तानि वा
 तिल्वर्कचतुर्थानि घृतानि पाययेत् ॥ दशमूलकाथकंसं पथ्याशतं गु-
 ढतुलोन्मिश्रमधिश्रयेत् ॥ लेहीभूते तत्र त्रिकटुकत्रिजातकयवक्षार-
 चूर्णं प्रक्षिपेत्क्षौद्रार्द्धप्रस्थं च ॥ एता दशमूलहरीतकयोऽतिप्रवृद्धमपि
 श्वयथुमुदरज्वरारोचकाविपाकपांडुरोगगुल्मभेदस्वातकासकाश्यामवा-
 ताम्लपित्तान् समूत्रशुकदोषांश्च निघ्नन्ति ॥ शठीपुष्कामूलकारवीचि-
 त्रकाजाजीजीवन्तीधिल्वमध्यक्षारवृक्षाम्लैर्दशमूलेन च परिगृहीतानि
 घृततैलभृष्टानि पेयादीन्यन्नान्यल्पस्नेहलवणान्युपकल्पयेत् ॥ स्प-
 र्शसुखांश्चाभ्यंगप्रदेहसेकान् ॥ शैलेयस्यौणेयकश्रीवेष्टकागुरुदेवदारुह-
 रेणुकाकुष्ठध्यामकपद्रकमांसीमागधिकावन्यधान्यतालीसपत्रकचतु-
 र्जातकपलाशांबुदांबुप्रियंगुस्पृकानखैः श्लक्ष्णपिष्टैस्तैलमभ्यंगं पचे-
 त् ॥ तैश्च प्रदेहं कुर्यात् ॥ सर्पपसौवर्चलसैधवशार्ङ्गैष्ठाभिश्च ॥ केवलै-
 र्वाऽक्षमज्जाभिः ॥ विशेषतश्चैकांगजेषु पुनर्नर्वाहिंस्त्राकोशातकीकरवी-
 रकिंशुकातिविपर्द्धिवृद्धिमूपिककर्णीहस्तिकर्णनलिकानाकुलीमूलका-
 कादनीशालत्रिफलादेवदारुरोध्रतालपर्णीदशपत्रिकाजयंतीभिः प्रले-
 पः ॥ मूलकतोयेन कवोष्णेन वृक्षकार्कनक्तमालनिंबवर्षाभूकाथेन
 वा स्नानं ॥ अथानिलजे श्वयथौ त्रिवृतमेरंडतैलं चार्द्धमासं पि-
 वेत् ॥ एरंडतैलमेव च विद्वातसंगे प्राग्भक्तं पयसः, रसैर्वा ॥ वात-
 हराभ्यंगस्वेदोपनाहांश्च कुर्यात् ॥ विशेषेण चैकांगगे मातुलुंगाग्निमं-
 थशुंठीदेवदार्वहिंसाप्रलेपः ॥ पित्तजे न्यग्रोधादिसिद्धं सर्पिः पि-
 वेत्तिक्तं वा ॥ मूर्च्छाऽरतितृहदाहेषु क्षीरं तदेव तु खंसनार्थं मूत्रपुग्मं
 ॥ अमयाऽमरदारुमधुककटुकादंतीचंदनवेतसपटोलमूर्वादार्वीत्रायमा
 णोपकुल्याविशालाकाथः ससर्पिरुपयुक्तः श्वयथुविपमज्वरदाहपिपा-
 सार्तिसंतापसन्निपातानुपशमयति ॥ घृतक्षीरक्षीरिवृक्षवेतसमंजिष्ठामृ

णालचंदनादिभिः शीतवीर्यैः कल्पयेदभ्यंगादीन् ॥ कफोत्थे त्वारग्व-
धादिसाधितं तैलं पिबेत् ॥ क्षारमूत्रतक्रासवारिष्टांश्च ॥ मल्लतकचि-
त्रकविडंगवह्नीफलानि पृथांगिद्विप्रस्थशान्यच्छधान्याम्लद्रोणे गोम-
याग्निना त्रिभागशेषमवतारयेत् ॥ तत्पूतशीतं मस्तुकलशेन सितोप-
लानुलया च युक्तमग्निकमागधिकाकल्कलिप्ते दृढे भाडे समावाप्य
बैहायसे सुगुप्तं स्थापयेत् ॥ ततो दशाहस्थितोऽयमुपयुक्तो मल्लान-
कारिष्टः शोफोदराशौमगंदरग्रहणीरुमिकुष्ठमेहकार्श्यकिक्कसान् सत्वर-
मपनयति ॥ त्रिफलामरिचद्राक्षापिप्पलीकाश्मर्यफलानां प्रत्येकं शतं
गुडतुलामुदकद्रोणं मधूपलिसभाजनस्थं सप्ताहमुष्णे काले ह्रित्वाहं
शीते धारयेत् ॥ अयमष्टशतारिष्टः समानः पूर्वेण ॥ पुराणपिण्याक-
कृष्णाशिपुत्वगतसीसिकतामूत्रपिष्टाः सुखोष्णाः प्रलेपे दद्यात् ॥ ए-
कांगे तु कालासरलाजशृंग्यजगंधाऽश्वगंधैकेपीकाशुंठीकुलत्थतर्का-
रीकुष्ठार्जकचित्रकजलमूत्राणि स्नाने ॥ चंडागुरुणी विलेपने ॥ संसर्ग
सन्निपातयोर्यथादोषोदयमिदमेव साधनं ॥ एकदेशाश्रये च श्वयथौ
यथासन्नं वमनादीनि रक्तावसेचनं च कुर्वीतेति ॥ भवति चात्र ॥ प्रा-
योऽभिघातादनिलः सरक्तः शोफं सरागं प्रकरोति तत्र ॥ विसर्पनुन्मा
रुतरक्तनुच्च कार्यं विपन्नं विपजे च कर्म ॥ ग्राम्याब्जानूपं पिशितमव-
लं शुष्कशाकं तिलान्नं गौडं पिष्टान्नं दधि सलवणं निर्जलं मद्यम-
म्लं ॥ धानावहूरं समशनमथो गुर्वसात्म्यंविदाहि त्वमं रात्रौ श्व-
यथुगदवान्वर्जयेन्मैथुनं च ॥ इति श्वयथुचिकित्सितं नामैको-
नविंशोऽध्यायः ॥ ५९ ॥

अथातो विसर्पचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ॥ ॥ पूर्वरूपेणैव सर्व-
विसर्पाणां लघनं रूक्षणं सिरामोक्षमुल्लेखनं च कुर्यात् ॥ न तु क्वचि-
दपि स्नेहनं ॥ निरामेषु क्षीणकफेषु च शीतवीर्याणि सर्पापि तिक्तक-

त्रायमाणाऽमृतादीनि पाने दद्यात् ॥ तत्र मदनैन्द्रयवपटोलपिचुमंद-
 मधुकेक्षुरसान्वमनेऽवचारयेत् ॥ द्राक्षात्रिवृत्रिफलात्रायमाणाविरेचने-
 ॥ मुस्तदेवदारुकुष्ठशताह्वावाराहीधान्यरुष्णगंधाऽश्वगंधावंशार्तगलान्
 लेपसेकेषु ॥ अनिले ऋस्वपत्रवल्लीकंदकपंचमूलानि च ॥ पित्ते तु-
 क्रमलोत्पलशैवलपंकदूर्वामृणालकशृंगाटकसेरुकशर्कराऋवीरचंदनमु-
 क्तामगिगैरिकपयस्पाप्रपौंडरीकमधुकपझकधृतक्षीराणि न्यग्रोधादि-
 च ॥ श्लेष्मण्यजगंधाऽश्वगंधाकालैकैपिकागुडचोचरालावचाशीतशिवं
 द्रपर्णीगोमूत्राणि वरणादिं च ॥ संसर्गे यथादोषचलं विकल्पयेत् ॥
 तत्र कफस्थानाश्रिते सामे पित्तस्थानगते च रुक्षा विशीताः प्रले-
 पपरिपेकाः ॥ पित्ते नवाः शुशीताः सघृता बद्धांतरिताः क्षणे क्षणे
 चापनीयान्ये प्रयोज्याः ॥ दृंह्येषु यथायथं दोषान् चिकित्सेत् ॥ विशे-
 पेणाग्निविसर्पे महातिक्तकं पिवेत् ॥ ग्रंथिविसर्पे रक्तपित्तसंसर्गमवे-
 त्य प्राग्लंबनादीनि विरेचनांतानि शमनांतानि च शमनानि योजये-
 त् ॥ ततो वातश्लेष्महरं कर्म ॥ शूले च तदा स्निग्धाम्लोष्णाभिरु-
 त्कारिकाभिर्ग्रंथीनामुपनाहं ॥ वातकफविसर्पौक्तैश्च समस्तैरेव वा-
 सिद्धेन तैलेन तोयेन वा परिपेकः ॥ लिपेद्वा शुष्कमूलकस्य कल्केन
 नक्तमालत्वचा वा ॥ विभीतकेन वा विजयाऽक्षनागवलाऽग्निमंथभू-
 र्जग्रंथिवंशपत्राणां वा ॥ दंतीचित्रकमूलत्वक्कासीसार्कस्तुहीक्षीरभट्टा-
 तकास्थिमिरुष्णैर्लेपः शिलामपि भिनत्ति ॥ दीर्घकालप्रसक्ते तु ग्रंथौ
 त्रिफलां प्रयुंजीत ॥ मधुपिप्पलीर्वा ॥ मुस्तासक्तुभट्टातकानि वा ॥
 सीधुमधुशार्करान्वा ॥ मातुलुंगरसानुविद्धां मदिरां वा ॥ गिरिजजतु-
 वा गुल्मभेदनं वा तप्तलोहोपलादिपीडनं ॥ जत्रूध्वगते तीक्ष्णधूमवम-
 नानि च ॥ तथाप्यभेदे क्षारेणाग्निना वा दहेत् ॥ पाटयित्वा वा शस्त्रे-
 ण परिशोधयेत् ॥ विदग्धं वा रक्तमपनीयापनीय पुनः पुनः स्वेदयेत् ॥
 एवं पर्यायेण रक्तपित्ते वातरलेष्मणि चोत्तिष्ठेत् ॥ सर्वस्मिन् विसर्पे-

पर्यागते विदारिते च व्रणवत्तैलं च ॥ दावींविडंगकंपिहकैर्ग्रथिव्रणं
साधयेत् ॥ कर्दमके शीघ्रतरं सुतरां च वमनादीनि कृत्वा पुनर्जलौको
भिरसृगवसेचयेत् ॥ असृक्प्रकृष्टेदाद्धि त्वद्मांससिरास्त्रावसंक्लेदो भव-
ति ॥ पिवेच्च कपायं घनपटोलपिचुमंदानां मुस्तोशीरामलकसारिवा-
णां चंदनोत्पलयोः पटोलादिवर्गस्य वा घृतमिश्रं वा दावींत्वकृत्तिका-
पटोलयष्ट्याहारिष्टमसूरत्रिफलात्रायमाणानां ॥ विरेचनार्थं च त्रिष्टु-
र्णं सर्पिषा पयसा द्राक्षारसेन घर्मांससा वा पाययेत् ॥ त्रायमाणाशू-
तं वा पित्तोद्धृते क्षीरमिति ॥ भवति चात्र श्रेष्ठाऽस्रस्तुतिरेवात्र वि-
सर्पो ह्यसृगाश्रयः ॥ यच्च नासावसंसृष्टो रक्तपित्तेन जायते ॥ न घृतं
बहुदोषाय देयं यत्र विरेचयेत् ॥ तेन दोषो ह्युपस्तब्धस्त्वग्रक्तपिशितं
पचेत् ॥ ॥ इति विसर्पचिकित्सितं नाम विंशोऽध्यायः ॥ २० ॥

अथातः कुष्ठचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ॥ पूर्वस्तूपेष्वेव कुष्ठिनं
श्लेहपानेनोपक्रमेत ॥ तत्र वातोत्तरे मेघशृंगीशोर्द्वैष्टैरङ्गुहूचीद्विपंचमू-
लसिद्धं तैलं घृतं वा पानाभ्यंगयोर्विदध्यात् ॥ पित्तोत्तरे वाऽश्वकर्ण-
ककुभपलाशपिचुमंदमधुकरोधसमंगासिद्धं सर्पिः ॥ अथवा पटोलपि-
चुमंददावींदुरालभातिक्तरोहिणीपाठापर्पटकत्रायमाणानां पालिकान्
भागान् जलाढकद्वयेऽष्टमागशेषं काथयेत् ॥ तेन कार्पिकैश्चंदनोप-
कुल्यामुस्तत्रायन्तीद्रयमभूर्निबैः कल्कितैः सर्पिषो द्वादशपलं साधये-
त् ॥ एतत्तित्तकं सर्पिः कुष्ठविसर्पविस्फोटगंडगंडमालाश्वयधुपिह-
कारक्तपित्तदुर्नाभवातशोणितकामलापांद्वाभयोन्माददाहवृद्धश्रमकंठू-
दुष्टनाडीगुल्ममदतिमिरव्यंगश्चित्रापस्मारस्रगंदरोदरप्रदरज्वरगरविद्र-
धिग्रहणीहृद्रोगानपहरति ॥ सप्तच्छदकटुकाऽतिविषाशम्याकपाटाभू-
निवमुस्तत्रिफलोशीरपटोलपर्पटकपिप्पलीहृयद्विरजनी द्विसारिवाचंदन
दुरालभाभक्षकवचाशतावरीविशालाकुटजबीजहृपमूर्वागुहूचीभूर्निव-
निवत्रायमाणाकटुकगर्भं द्विगुणामलकरसमष्टगुणांबु सर्पिर्विषकं म-

हातिक्तकारव्यं घृतमधिकगुणं पूर्वस्मात् ॥ गुग्गुलुं पंचतिक्तं वा पि-
 वेत् ॥ कफोत्तरे शालिपियालशम्याकारिष्टसप्तपर्णचित्रकमरिचवचा-
 कुष्ठैः साधितं ॥ अथवा बृहतीद्वयकाकमाचीशुकनासाकाथे मरिच
 विडंगशिष्टुजातिदेवदारुक्षवकहरिद्राऽभयाकल्केन वाजिमूत्रेण च सि-
 ङ्गं सर्पिः ॥ सर्वेषु च भक्ष्यातकतुवरकसिद्धार्थकान्यतमैतलं ॥ भ-
 क्ष्यातकपथ्यालमिध्नसिद्धं वा हविः ॥ ततः स्निग्धस्य यथादोषं यथा-
 सत्त्वं च संशोधनादि प्रयुंजीत ॥ सिरां च बलापेक्षी वित्थ्येदेकां द्वे-
 तिलः चतस्रः पंच वा ॥ अंतराऽतरा च पुनः पुनः स्नेहं पिबेत् ॥ दु-
 र्वलं च शून्यकोष्ठं कुष्ठिनं वायुरभिभवति ॥ वमने त्वस्य मधुककुट-
 जबीजनिंबपटोलपल्लवानि विदध्यात् ॥ कुंभनिकुंभत्रिफला विरेचने
 माणिभद्रवटकांश्च ॥ पटोलविशालयोर्मूलं त्रिफला च पृथक्त्रिभागो-
 नत्रिशानाः कटुकान्नायमाणे शानांशे शुंठ्यास्त्रिभागोनः शानः तदे-
 तत्पलमैकध्वं सलिले विपाच्य पाययेत् ॥ ऊर्ध्वाधो विरिक्तश्च जीर्णं
 जांगलरसेनाशनीयात् ॥ एवमेतत्पटून्नायमात्रप्रयोगात्परं पित्तकफशोककु-
 ष्ठदुष्टनाडीव्रणाशोभगंदरग्रहणीपांडुहलीमककामलाविषमज्वरहृद्घाति
 वेदनाघ्नमुभयानुलोमनं वा ॥ ब्राह्मीरससाधितं सर्पिः पिबेत् ॥ आव-
 र्तकीनुलां सलिलार्मणेऽष्टांशशिष्टां विपाच्य तेन निर्यूहेण तन्मूलैश्च घृ-
 तप्रस्थं साधयेत् ॥ ततो मात्रामेकाहान्तरं पिबेत् ॥ ऊर्ध्वाधोविरि-
 च्यमानस्त्वृपितः शीतलवणमारनालं जीर्णस्नेहश्च तेनैव कोद्रवौदनम-
 शनीयात् ॥ अनेन कुष्ठश्चित्रापचीभगंदरनाडीव्रणाखुविपाणि सित्थ्यं-
 ति ॥ मेध्यं चैतत्पुंसवनं च ॥ दार्वापटोलबृहतीसेव्यमदननिंबकत-
 मालवनेंद्रयवैः सस्नेहैरास्थापनं ॥ एभिरेवच विषकः स्नेहोऽनुवासाना-
 हंस्यानुवासनं ॥ दंतीमरीचफणिज्जकार्द्रककरंजबीजपिप्पलीविडंग-

१ पृथक्प्रत्येकं त्रिभागेन ऊनस्तृतीयः शानो येषां ते पटोलादयः पंच पृथक्त्रिभा-
 गापचितत्रिशाना इत्यर्थः ॥ पटुधानकाः शानः ॥

सैधवैरुर्ध्वजत्रुगते कुष्ठे कृमिषु च ॥ शिरोविरेकः सूत्रस्थानोक्तैः
 वैरेचनिकधूमश्च ॥ ततः सर्वतो विशुद्धस्यांतर्वहिः शमनानि प्रयुंजी-
 त ॥ खदिरकदरतिनिशासनशिरीषशिशपाशाकसर्जार्जुनजंबूकरवीर-
 धवामलकीमुष्ककक्षवकवदरीवज्ज्वलनिंवकरंजकदंवमधूकसारान् सा-
 द्रान् कृतमालनिचुलपटोलांकोल्लवलाबिल्वकुटजकटमीपारिभद्रकस-
 ह्चरगृध्रनखीवरुणवर्धमानार्कशोभांजनकाटरूपकशतावरीश्वदंष्ट्रारि-
 मेदाश्वकर्णश्रीपर्णीस्वयंगुसाऽग्निमंथेद्रवारुणीकाकोदुंबरिकामेपशृंगीदुं-
 दुंकगुडूचीवर्पाभूश्रेयसीद्वहतीद्वयोहिणीमूर्वाशार्ङ्गामूलानि च श-
 कलयित्वा पृथक् त्रिंशत्पलिकानि च संक्षुध्य महति कटाहेऽष्टगुणेनां-
 भसा क्वाथयेत् ॥ अष्टभागशेषं निर्यूहमवतार्य परिस्त्राव्य च तस्मिन्-
 सर्पिषः पलशतत्रयं विषचेत् ॥ ईपदवशेषकपाये च द्विदलीकृतारुक्कं
 रसहस्रत्रायमाणमावाप्य पुनः पाचयेत् ॥ विगतस्वरसाप्यरुक्कराण्य
 पास्य तस्मिन्नेहे चूर्णितानि प्रक्षिपेद्याधिघातकव्योपनाकुलीमार्कवा-
 र्ककाकादनीतगरकटुकाकुंभविल्वहिङ्गुविडंगचित्रकातिविषामुस्तेन्द्रयवै
 द्रवारुणीरूप्यमललोहकांतरसांजनाश्रकशुकनासादेवदालीत्रिफला-
 लांगुलकीविशालाकुंभनिकुंभवचावाराहीवनमालामहाद्रुमकर्कोटकीप्र-
 पुन्नादसोमपर्णीनाकुलिकाद्वयपटोलीजातीपल्लवताप्यकारवेङ्गीकाको-
 लीकंदकसप्तच्छदशार्ङ्गोत्पलसारिवागुगुलुशिलाजतुमूर्वाकुस्तुंबरी
 जीरकद्वयपाठेदुरेखावज्रकंदहरिद्राद्वयलवणपंचकानि प्रत्येकं त्रिपलि-
 कानि शृंगीविषपलं चैकं ॥ ततो दर्व्या समंतादाघट्य गुप्तं भूमौ धा-
 न्ये वा मासं निखनेत् ॥ अथ कृतसंगुद्धिस्वस्त्ययनः कुष्ठी प्रातस्त-
 तो मात्रामुपयुंजीत ॥ जीर्णं च यथेष्टमाहारं ॥ तेनास्य पूर्वभंगानि तु-
 द्यंते मिद्यंते शूयंते स्फुरंति स्फुटंति च ततः ससरात्रात्पुनः स्वस्थी
 भवंति ॥ अपिच ॥ योगराजमवल्लिह्य समस्तं संज्ञयैव कथितोत्तम-

शक्तिं ॥ हन्ति कुष्ठमतिवातिनात्रं स्नायुजालपरिशेषमशेषं ॥ श्वासा
 म्रिसादारुचिकासयक्ष्मगुल्मादथवातघह्णीभ्रमेहान् ॥ शोफं कृमीन्
 पांडुगदं जरां च निवर्त्तयत्येष रसायनाख्यः ॥ त्रिफलादशमूलमूर्वामु-
 स्तसप्तच्छददारुनिंबत्वग्वाक्षीचित्रकमंजिष्ठाव्योषचूर्णं नवगुणैः स-
 त्तुभिर्भुक्तं सक्षौद्रं शीलयेत् ॥ अथवा क्षुण्णान्यवान्निस्तुपान् रात्रौ
 गोमूत्रपर्युषितानहनि किलिंजे शोषयेदेवं सप्ताहं भावयेच्छोषयेच्च ॥
 ततस्तान्सक्तून्कृत्वा भस्मातकप्रपुन्नाटावल्लुजचित्रकविडंगमुस्तचूर्णं च
 तुर्भागयुक्तानसनादिकपायेण पाययेत् ॥ एवमसनादिकाथपीतानामा-
 रब्धादिकपायपीतानां वा गोजीर्णकानां वा यवानां सक्तूनरुष्करा-
 ग्रिमंथचूर्णमिश्रान्खदिरासनसारोहितकगुडूचीनामन्यतमस्य कपाये
 ण दाढिमाम्लवेतसाम्लेन सैधवलवणेन सितामधुमधुरेणालोड्य पाय-
 येत् ॥ एष सक्तुमंथकल्पः ॥ यावकांश्च मक्ष्यानूपपूर्णकोशशङ्कुली
 प्रभृतीन् कुर्यात् ॥ यववच्च गोधूमैश्च सुरां कल्पयेत् ॥ पलाशसारभा-
 वितशालितंदुलपिष्टेन क्षारोदकेनैव स्वेदितेन त्रिपुण्ड्रपिप्पलीचि-
 त्रककैंबुकैलवालुकपरिपेलवरोधमरीचविडंगचूर्णमिश्रेण नवे चैनं भा-
 जने जतुशृते क्षौद्रपिप्पलीलिप्ते स्थापयेत् ॥ ततो गंधरसोपपन्नां कुष्टि-
 ने पातुं दद्यात् ॥ खदिगशिशपासारमुत्तमवारणीं ब्राह्मीं कोशवतीं च
 स्वकपायकलकेन विपचेत् ॥ तेन काथेन तंदुलान्भावयेत् ॥ पिष्टं-
 च स्वेदयेत् ॥ अग्निपुण्याच्च पूर्ववत् ॥ त्रिष्टच्छद्यामाऽग्रिमंथस-
 त्तच्छदकोलाकैंबुकशंखिनीतिल्वकत्रिफलापलाशशिशपानां रसमा-
 दाय पलाशद्रोण्यामभ्यासिच्य खदिरांगारतप्तमयःपिंडमेकविंशति
 वारान्निर्वाप्य ततस्तं रसमासिच्य स्थाल्यां गोमयाग्निना साधयेत्
 सिद्ध्यति चावपेत्पिप्पलीचूर्णस्य भागं द्वे मधुनस्तावद्धृतस्य ॥ तत-
 श्चतुर्भागावशिष्टेऽवतीर्णे भूयोऽस्मितसमयःपिंडं तस्मिन्प्रक्षिपेत् ॥ प्र-

शातं च लोहपात्रे स्वनुगुप्तं दद्यात् ॥ इयमेयस्कृतिर्दुःसाधनमपि कुष्ठं
 मेहं वा साधयति स्थूलं कंशयति पांडुशोफमपहंति सन्नमंमिमुद्धरति
 ॥ विशेषेण राजयक्ष्मणामुपदिश्यते वर्षशतायुश्चैनामुपयुज्य पुरुषो
 भवति ॥ असनादिक्वाथमासिच्य पलाराद्रोण्यामयोधनैस्तप्तैः संयो-
 ज्य निर्वाप्य च कृतसंस्कारे कलशे प्रक्षिप्य वत्सकार्दिं प्रतिवाप्य क्षौ-
 द्रं च सुगुप्तं मासं निधायोपयुंजीत ॥ एवं न्यग्रोधादिष्वारग्वधादिषु
 चायस्कृतीर्विदध्यात् ॥ खदिरसुरदारुसारक्वाथप्रस्थं क्षौद्रप्रस्थं मत्स्यं
 द्विकाप्रस्थं लोहचूर्णाद्विप्रस्थं त्रिफलाचतुर्जातकमरिचानि च कार्ष्णि-
 काणि प्रक्षिप्यायसे भांडे मासस्थितं तदुपयोजयेत् ॥ रसायनप्रयो-
 गेण च लोहतुलां तुवरकास्थीनि भस्मातकान्यलंबुपामबलुजं गुग्गुलु-
 मशौर्विहितविधानेन वा चित्रकमिति ॥ भवति चात्र ॥ किलासकु-
 ष्ठग्रहणीप्रमेहस्थूलत्वदुर्नामभगंदरेषु ॥ पांडुत्वशून्यत्वकफामयेषु, मंधा-
 दियोगान्विदधीत सामे ॥ शालयो यवगोधूमाः कोरूपाः प्रियंगवः ॥
 मुद्गा मसूरास्तुवरी तिक्तशाकानि जंगलं ॥ त्रिफलारुष्कारिरिष्टक्षौद्र
 योजितमावितं ॥ धात्रीखदिरनिंबानु रसं मुद्गपटोलजं ॥ मद्यान्यौ-
 पधगर्भाणि मथितं चेंदुराजिमत् ॥ अन्नपानं हितं कुष्ठे नत्वम्बवणौ-
 पधं ॥ दधिदुग्धगुडानूपतिलमाज्यं त्यजेत्तरां ॥ तुलाद्विनिंबपंचांग्यास्त
 था खदिरसारतः ॥ हरीतकीदलतुला भस्मातकतुला दश ॥ रुग्णावि-
 ङ्गकुट्टवं चैकध्वं विपचेज्जले ॥ कषायं तं परिस्नाप्य निदध्यात्ताम्रभा-
 जने ॥ पणमासांतरितं कुष्ठैः कृमिभैर्हैर्विमुच्यते ॥ निंबारिष्ट इति ख्या-
 तो वरुणेनैव निर्मितः ॥ कटुकापटोलमूलोत्तमावचानिंबरात्रिमंजिष्ठा-
 नां ॥ संशीलितः कषायस्तथाऽऽमयान् श्लेष्मपित्तबहुलान्हेति ॥ वा-
 तोत्तरांस्तु सर्पिर्विपाचितं कथितकल्कितैश्च कटुकाद्यैः ॥ खदिरारि-
 ष्टगुडूचीसुरतरुदार्वीश्च कल्पयेत्पृथगेवं ॥ शीतः कषायः खदिरस्य पी-
 तः सक्षौद्रताक्षर्यो हरति प्रसह्य ॥ त्वक्ठरोगापचिकुष्ठमेहान्बलाहका-

न्वापुरिव प्रचंडः ॥ सर्पिर्मधुम्यां त्रिफलारसेन विडंगकल्केन च संप्र-
 युक्तः ॥ कुष्ठं कपायः खदिरस्य हंति तिष्ठन् कपायं मनसीव धर्मः ॥ ख-
 दिरस्य लूनशिरसो मूले खातस्य मध्यमं मूलं ॥ छित्वाऽधोऽयःकुंभं
 रससंग्रहणाय निदर्शयति ॥ लिप्सान्कणमृद्वेधनैश्च निचितादादीपिताह-
 र्हिना तस्माद्यश्न्यवते रसः स सहितः क्षौद्राज्यधात्रीरसैः ॥ पीतः कु-
 ष्ठमगंदरोदरगतीर्महास्रपांडून् जयेत्प्रस्थस्तस्य जरां च भोज्यमिह तु
 त्याज्यं च भक्ष्यातवत् ॥ योज्यं खदिरवर्जितं शिरापाख्यधासनं ॥ रोहि-
 तकं सुराहं च खदिरोदकपायिनः ॥ दार्वीरसांजनं वा गोमूत्रेण प्रबाध-
 ते कुष्ठं ॥ अमया प्रयोजिता वा मासं सव्योपगुडतैला ॥ दार्वीकलिंग-
 कटुकाऽतिविपाऽग्निपाठा मूत्रेण सूक्ष्मरजसो धरणप्रमाणाः ॥ पीता जयं-
 ति गुदजोदरगुल्मकुष्ठकोष्ठानिलाद्यपवनग्रहणीप्रमेहान् ॥ लाक्षादंती-
 मधुरसवरादीपिपाठाविडंगप्रत्यक्पुष्पीत्रिकदुरजनीसप्तपर्णादिरूपं ॥ र-
 क्ता निंबः सुरतरुक्लतं पंचमूल्योश्च चूर्णं पीत्वा मासं जयति हितभुग्ग-
 न्यमूत्रेण कुष्ठं ॥ दशपलमरिष्टपल्लवकुसुमजटात्वक्पलं यथाकालं ॥ प्र-
 त्याहरेत्समस्तं कृतमालतरोश्च तत्तद्वत् ॥ संचूर्ण्य वस्त्रपूतं रसे पुनं खा-
 दिरेऽनले शुष्कं ॥ चित्रकपनमलातकगोक्षुरकमहौषधत्रिफलाः ॥ लो-
 हविडंगावल्गुजसितोपलाः पलसमा रजीकृत्य ॥ सप्ताहमेकवस्तदसेन
 भृंग्यास्ततो भाव्यं ॥ अथ पीतमक्षमात्रं घृतेन दुग्धेन कोष्णसलिलैर्वा
 ॥ अंचिरात्करोति बर्हिं मतिं स्मृतिं पाटवं मेधां ॥ कृमिकुष्ठगंडपांडुप्र-
 मेहवक्त्रामंयारुचिच्छर्दीः ॥ अपचीमगंदरस्यौल्यदुष्टनाडीघ्रणव्यं-
 गं ॥ कफपित्तजान्विकागन्विशेषतः सुविषमान्निवर्तयति ॥ वर्षादिपग-
 रकृत्वा नित्याभ्यासेन खड्गतिपलितानि ॥ त्रिकटूत्तमातिक्षारुष्कराज्य-
 माक्षिकसितोपलाविहिता ॥ गुलिका रसायनं स्यात् कुष्ठजिच्च दृष्ट्या च
 सप्तसमा ॥ चंद्रशकलाग्निरजनीविडंगनुवराख्यारुष्करत्रिफलाभिः ॥ वट-
 का गुडांशकूसाः समस्तकुष्ठं विनाशयंत्यभ्यस्ताः ॥ विडंगभक्ष्यातकया-

कुचीनां सद्दीपिवाराद्दिहरीतकीनां ॥ सलांगलीरुणतिलोपकुल्या गु-
 ढेन पिंडी विनिहंति कुष्ठं ॥ पथ्याकलिंगकपलाशफलेंदुगजीमलात-
 कास्थिचतुरंगुलचित्रकारैः ॥ सावर्तकीरुमिहैः कमर्वाद्धितारैर्मूत्रेण
 तुल्यतुवरैर्वटका गदघ्नाः ॥ शशांकलेखा सविडंगसारा सपिप्पली वा-
 सहुताशमूला ॥ सायोमला सामलका सतैला कुष्ठानि रुच्छाणि निहं-
 ति लोढा ॥ भूर्निबत्रिफलापद्मपद्मकातिविपाकणाः ॥ मूर्वापटोलीदिनि-
 शापाठातिर्क्तेद्रवारुणीः ॥ सकलिंगवचास्तुल्या द्विगुणाश्च यथोत्तरं ॥
 लिह्यादंतोत्रिदृद्धात्रीचूर्णिता मधुसर्पिषा ॥ कुष्ठमेहप्रसुतीनां परमं
 स्यात्तदौषधं ॥ वराकणाविडंगान्वा लिह्यात्तैलाज्यमाक्षिकैः ॥ खवि-
 रशकलचूर्णं क्षौद्रसर्पिर्विमिश्रं सगिरिजतुविडंगं मात्रया सेवमानः ॥
 लघुमितहितभोजी ब्रह्मचारी जितात्मा श्वयथुकिटिसकोठश्चित्रकु-
 ष्ठानि हन्यात् ॥ खदिरासनसारस्य तुलां द्रोणेऽभसः क्षिपेत् ॥ अष्ट-
 मेऽहनि तत्तोषं पचेदादर्विलेपनात् ॥ त्रिफलार्द्धतुलाचूर्णं तत्पादेन
 तु बाकुची ॥ तदार्द्धं द्वोपिनो मूलं तद्वत् ब्राह्मी समार्कवां ॥ लोहक-
 मिश्रद्विप्रस्थं क्षिप्वा तद्वटकीकृतं ॥ कुष्ठमेहप्रहण्यर्शोभेगंदरिषु पूजि-
 तं ॥ लांगलीत्रिफलालोहचूर्णं दशपलं पृथक् ॥ गुटिकात्रिशतं कुर्या-
 न्द्वंगराजरसाहुतं ॥ छायाशुष्कां च तत्रार्द्धगुटिकां भक्षयेत्पुरः ॥ जीर्णरसे-
 न रूक्षेण पेयां पूर्वं च भोजयेत् ॥ पत्रितो ब्रह्मचर्यादयैः क्रमेण गुलिका-
 मपि ॥ खोदित्यरस्तान्मासस्य श्वेत्कामचरः क्रमात् ॥ एवं सर्वाणि
 कुष्ठानि जयत्यतिवलान्यपि ॥ धीमेघास्मृतिपुक्तश्च नीरुक् जीवे-
 स्समाशतं ॥ वासाऽमृतानिबवरापटोलन्याभीकरंजोदककल्कपक्वं ॥
 सर्पिर्विसर्पज्वरकामलासकुष्ठापहं बृजकमामनंति ॥ त्रिफलत्रिकं-
 दुत्रिकंदकारीकटुकाकुंभनिकुंभराजवृक्षैः ॥ सबचाऽतिविपाऽभ्रिकैः
 संपाठैः पिचुसार्गेनववज्रदुग्धमुष्ट्या ॥ पिष्टैः सिद्धं सर्पिषः प्रस्थमे-

मिः कूरे कोष्ठे स्नेहनं रेचनं च ॥ कुष्ठश्चित्रघ्नीहवर्ध्माश्मगुल्मान् ह-
 न्यात्कुच्छ्रांस्तन्महावञ्चकारव्यं ॥ यतेर्लेलीतकवसा क्षौद्रजातीरसा-
 न्विता ॥ कुष्ठघ्नी समसर्पिर्वा सणायन्त्यसनोदका ॥ मूत्रैर्पिनीता त्रि-
 फलारसे वा सिद्धा घृते वाऽभसि केवले वा ॥ रसायनं पथ्यमुजो-
 हरिद्रा निहन्ति पांश्वामपकुष्ठमेहान् ॥ पिबेदमृतवल्या वा स्वरसं पं-
 त्रपीडितं ॥ भेष्यं तत्कुष्ठमेहार्शश्छर्दिवातासनाशनं ॥ स्थिरकठि-
 नमंडलानां कुष्ठानां पोटलेर्हितः स्वेदः ॥ स्विभोत्सन्नं विलिखेत्कुष्ठं
 तीक्ष्णेन शस्त्रेण ॥ रुधिरागमार्थमथवा शृंगालावूमिरपहरेद्रक्तं ॥ प्र-
 च्छेदत्वं कुष्ठं विरेचयेद्वा जलौकोमिः ॥ ये लेपाः कुष्ठानां पुज्यन्ते नि-
 र्हतास्त्वदोषाणां ॥ संशोधिताशयानां सद्यः सिद्धिर्भवति तेषां ॥ येषु
 न शस्त्रं क्रमते स्पर्शोऽद्रियनाशनेषु कुष्ठेषु ॥ तेषु निपात्यः क्षारो रक्तं वो-
 पं च विस्राव्य ॥ लेपोऽतिकठिनपरुषे सुप्ते कुष्ठे स्थिरे पुराणे च ॥ पी-
 तागदस्य कार्यो विषैः समन्त्रागदैश्चानु ॥ स्तब्धानि सुप्तसुप्तान्यस्वेदन-
 कंडुलानि कुष्ठानि ॥ कूर्चैर्दतीत्रिष्टताकरवीरकरंजकुटजानां ॥ जात्य
 कर्निवजैर्वा पत्रैः शस्त्रैः समुद्रफेनेन ॥ घृष्टानि गोमयैर्वा ततः प्रदेहैः
 प्रदिक्ष्यानि ॥ आरग्वधः सैढगजः करंजो वासा गुहूची मदनं हरिद्रे ॥
 श्याहः सुराहः खदिरो धवश्च निंबो विडंगं करवीरकश्च ॥ ग्रंथिश्च भू-
 र्जो लघुनः शिरीषः सलोमरो गुग्गुलुलवणगंधे ॥ फणिज्जको वत्सक-
 सप्तपर्णपीलूनि कुष्ठं सुमनःप्रवालाः ॥ वचा हरेणुस्त्रिष्टता निकुंभो म-
 ह्मातकं गैरिकमंजनं च ॥ मनःशिला ले गृहधूमण्डला कासीसरोधार्जु-
 नमुस्तसर्जाः ॥ इत्यर्द्धरूपैर्विहिताः पडेते गोपितपीताः पुनरेव पिष्टाः ॥
 सिद्धाः परं सर्पयत्तैलपुक्ताश्चूर्णाः प्रदेहा बहुशः प्रयुक्ताः ॥ कुष्ठानि रु-
 च्छ्राणि नवं किलासं सुरेन्द्रलुप्तं किटिशं सदद्गुं ॥ मगंदरार्शस्यपचीं
 सपामां हन्पुः प्रयुक्ता न चिरान्नराणां ॥ निंबं हरिद्रे सुरसं पटोलं कु-
 ष्ठाश्वगंधे सुरदारु शिग्रुः ॥ सप्तर्षपं तुंवरुधान्यवन्यं चंडा च चूर्णानि

समानि कुर्यात् ॥ तैस्तक्रयुक्तैः प्रथमं शरीरं तैलाक्तमुद्धर्त्तयितुं यतेत
 ॥ तथाऽस्पकंदूपिडकाः सकोठाः कुष्ठानि शोफाश्च शमं व्रजन्ति ॥ मु-
 स्तामृतासंगकटकटेरीकासीसकंपिल्लककुष्ठरोध्राः॥गंधोपलः सर्जरसं वि-
 ङ्गं मनःशिलाले करवीरकत्वक् ॥ तैलाक्तगात्रस्य कृतानि चूर्णान्ये-
 तानि दद्यादवचूर्णनार्थं ॥ दद्रूः सकंदूः किटिमानि पामा विचर्चिका-
 न्चेति तथा न संति ॥ गंडे महावृक्षमवे निलीनः स्विन्नः कुकूले पुट-
 पाकयुक्तया ॥ विचर्चिकां सर्पपर्पिडकल्को निहन्ति लज्जामिव रागवे-
 गः॥ मनःशिलाले मरिचानि तैलमार्कं पयः कुष्ठहरः प्रदेहः ॥ तथा-
 करंजप्रपुनाटबीजं कुष्ठान्वितं गोसल्लिलेन पिष्टं ॥ गुग्गुलुमरिचविडं-
 गैः सर्पपकासीममुस्तसर्जरसैः ॥ श्रीविष्टकालगंधैर्मनःशिलाकुष्ठकं-
 पिष्ठैः ॥ उभयहरिद्रासहितैश्चाक्रिकतैलेन मिश्रितैरेभिः ॥ दिन-
 करकरातितैः कुष्ठं घृष्टं च नष्टं च ॥ मरिचं तमालव्रं कुष्ठं स-
 मनःशिलं सकासीसं ॥ तैलेन युक्तमुपितं समाहं भाजने ता-
 भ्रे ॥ तेनालितं सिध्मं समाहाहर्मसेविनोऽपैति ॥ मासान्नवं किला-
 सं स्नानेन विना विशुद्धस्य ॥ मयूरकं मंजरितं समूलं दग्ध्वा परित्वा-
 न्य च सप्तकृत्वः ॥ तेनांभसा कंगुलिनोत्थतैलं सिद्धं परं सिध्मनिबर्ह-
 णाय ॥ वायसजंघामूलं वमनीपत्राणि मूलकाद्वीजं ॥ तन्नेण भौमवारे-
 लेपः सिध्मापहः सिद्धः॥जीवंती मंजिष्ठा दार्वी कंपिलकःपयस्तुत्थं ॥
 एष घृततैलपाकः सिद्धः सिद्धे च सर्जरसः ॥ देयः समधूच्छिष्टो वि-
 पादिका तेन शाम्यतेऽभ्यक्ता ॥ चर्मैककुष्ठकिटिभं कुष्ठं शाम्यत्यल-
 सकं च ॥ सप्तपर्णकरंजार्कमालतीकरवीरजं ॥ मूलं सुहीशिरीषाभ्यां
 चित्रकास्फोटयोरपि ॥ करंजबीजद्विनिशाव्यापैडगजसर्पपाः॥वरा वेहं
 च तैलैलं सगोमूत्रैर्विपाचितं ॥ कुष्ठदुष्टवणग्रंथिगंडमालाभगंदरान् ॥
 विशेषाहातकफजान् हृत्पभ्यंगेन व्रजकं ॥ एरंडतार्क्ष्यवननीपकदंब-
 शार्ङ्गकंपिल्लवेहफलनीमुरवारुणीभिः ॥ निर्गुड्यरुष्करसुगहसुवर्णदु-

ग्धाश्रीविष्टगुग्गुलुशिलाहरितालबिल्वैः ॥ तुल्यं सुगर्कदुग्धं सिद्धं तैलं
 स्मृतं महावज्रं ॥ अतिशयितवज्रकगुणं श्वित्राशौग्रंथिमालाघ्नं ॥ क
 नकक्षीरीगैलाभाद्वांदंत्याः फलानि मूलं च ॥ जातिप्रवालसर्पपलशुन-
 विडंगं करंजत्वक् ॥ समच्छदार्द्रपल्लवमूलत्वक्निंबचित्रकास्फोताः ॥
 गुजैरंडकद्वहतीमूलकसुरसार्जकफलानि ॥ कुष्ठं पाठा मुस्तं पटुं तथा तु-
 बर्ह्यचा मूर्वा ॥ एडगजकुटजशियुज्यूपणमहातकक्षवकाः ॥ हरिता-
 लमवाक्पुष्पी तुल्यं कंपिल्लकोऽमृतासंगः ॥ सौराष्ट्रीकासीसं दार्वीत्वक्-
 त्वर्जिकालवणं ॥ एतैस्तैलं तैलं कटुतैलं वा चतुर्गुणे मूत्रे ॥ करवीर-
 मूलपल्लव नोयेन विपाचीतं जयति ॥ कटुकालाबुन्यस्तं नित्याभ्यंगेन
 चातकफकुष्ठं ॥ दद्रुमंडलकोठरुमिपामविचर्चिकाः सुतरां ॥ सिक्थ-
 क्रतुत्थकगुग्गुलुसिंदुररसांजनैः कटुकतैलं ॥ पामाफिटिसविचर्चिषु
 स्नाधितमभ्यंजने श्रेष्ठं ॥ शैलेयकंपिल्लकर्पादिकारव्यसुराष्ट्रजासर्जरसो-
 पलानि ॥ शिला च चूर्णो नवनीतयुक्तः कुष्ठे खवत्यभ्यधिकं प्रशस्तः
 ॥ एडगजकुष्ठसैधमसिद्धार्थविडंगकांजिकैलिंसं ॥ रुमिपामसिष्मदद्रु-
 मंडलकुष्ठं शर्म यानि ॥ लाक्षाव्योषं प्रापुनाटं च बीजं सश्रीविष्टाः कुष्ठ-
 सिद्धार्थकाश्च ॥ तक्रो न्मिश्रः स्याद्वरिद्रा च लेपो दद्रूपूको मूलकोत्थं च
 बीजं ॥ दूर्वाऽमपासैधवचक्रमर्दकुठेरकाः कांजिकतक्रपिष्टाः ॥ त्रिभिः
 प्रलेपैरपि बद्धमूलां दद्रुं च कंडू च विनाशयन्ति ॥ मनःशिलात्वक्कु-
 टजं सकुष्ठं सलोमराः सैडगजः करंजः ॥ ग्रंथिश्च शौर्जः करवीरमूलं
 चूर्णानि साध्यानि तुषोदकेन ॥ पलाशनिर्दाहरसेन वाऽपि कर्पोन्मि-
 तान्याढकसंमितेन ॥ दर्वीप्रलेपं प्रवदन्ति लेपमेतत्परं कुष्ठनिपूदनाय ॥
 एलाचित्रकनिंबं हृषकं कुरुविदनागरार्कं च ॥ चूर्णीकृतमष्टाहं भावयि-
 तव्यं पलाशस्य ॥ क्षारेण गवां मूत्रशूतेन तेनास्य मंडलान्याशु-
 ॥ सिध्यन्ते विलं यन्ति च लिप्तान्यर्कमितसानि ॥ मांसी मारिचं
 लवणं रजनी तगरं सुधा गृहाद्भूमः ॥ मृत्रं पित्तं क्षारः सपलाशः

समानि कुर्यात् ॥ तैस्तक्रयुक्तैः प्रथमं शरीरं तैलाक्तमुदत्तयितुं येतेत
 ॥ तथाऽस्पकंदूपिडकाः सकोठाः कुष्ठानि शोफाश्च शमं व्रजन्ति ॥ मु-
 स्तामृतासंगकटकटेरीकासीसकंपिलककुष्ठरोधाः ॥ गंधोपलः सर्जरसं वि-
 ङ्गं मनःशिलाले करवीरकत्वक् ॥ तैलाक्तगात्रस्य कृतानि चूर्णान्ये-
 तानि दद्यादवचूर्णनार्थं ॥ दद्रुः सकंदूः किटिमानि पामा विर्चाचका-
 चेति तथा न संति ॥ गंडे महादृक्षमवे निलीनः स्विन्नः कुक्कूले पुट-
 पाकयुक्तया ॥ विर्चाचिकां सर्पपिण्डकल्को निहन्ति लज्जामिव रागवे-
 गः ॥ मनःशिलाले मरिचानि तैलमार्कं पयः कुष्ठहरः प्रदेहः ॥ तथा-
 करंजप्रपुनाटबीजं कुष्ठान्वितं गोसल्लिलेन पिष्टं ॥ गुग्गुलुमरिचविडं-
 गैः सर्पपकासीसमुस्तसर्जरसैः ॥ श्रीविष्टकालगंधैर्मनःशिलाकुष्ठकं-
 पिलैः ॥ उभयहरिद्रासहितैश्चाक्रिकतैलेन मिश्रितैरेभिः ॥ दिन-
 करकरातितैः कुष्ठं घृष्टं च नष्टं च ॥ मरिचं तमालान्नं कुष्ठं स-
 मनःशिलं सकासोसं ॥ तैलेन युक्तमुपितं सप्ताहं भाजने- ता-
 भे ॥ तेनालितं सिध्मं सप्ताहाद्धर्मसेविनोऽपैति ॥ मासान्नवं किला-
 सं स्नानेन विना विशुद्धस्य ॥ मयूरकं मंजरितं समूलं दग्ध्वा परित्ना-
 न्य च सप्तकृत्यः ॥ तेनांभसा कंगुलिनोत्थतैलं सिद्धं परं सिध्मनिबर्ह-
 णाय ॥ वायसजंघामूलं वमनीपत्राणि मूलकाद्वीजं ॥ तन्नेण भौमवारे-
 लेपः सिध्मापहः सिद्धः ॥ जीवंती मंजिष्ठा दावी कंपिलकः पयस्तुथं ॥
 रुंप घृततैलपाकः सिद्धः सिद्धे च सर्जरसः ॥ देयः समधूच्छिष्टो वि-
 पादिका तेन शाम्यतेऽभ्यक्ता ॥ चर्मैककुष्ठकिटिशं कुष्ठं शाम्यत्यल-
 सकं च ॥ सप्तपर्णकरंजार्कमालतीकरवीरजं ॥ मूलं सुहीशिरीषाभ्यां
 चित्रकास्फोटयोरपि ॥ करंजबीजद्विनिशाव्योपैडगजसर्पपाः ॥ वरा वेहं
 च तैस्तैलं सगोमूत्रैर्विपाचितं ॥ कुष्ठदुष्टवणग्रंथिगंडमालाभगंदरान् ॥
 विशेषाद्वातकफजग्नू हंत्यभ्यंगेन वज्रकं ॥ एरंडतार्क्ष्यचननीपकदंब-
 शार्ङ्गकंपिलवेहफलिनीमुरवारुणीभिः ॥ निर्गुडचरुष्करसुराहसुवर्णदु-

ग्धाश्रीवेष्टगुग्गुलिशिलाहस्तालविल्वैः ॥ तुल्यं सुगन्धैर्दुग्धं सिद्धं तैलं
स्मृतं महावज्रं ॥ अतिशयितवज्रकगुणं श्वित्रार्शोऽग्रंथिमालाघ्नं ॥ क-
नकक्षीरीशैलाभाद्रौदंत्याः फलानि मूलंच ॥ जातिप्रवालसर्पपलशुन-
विडंगं करंजत्वक् ॥ सप्तच्छद्राद्रपल्लवमूलत्वक्निबचित्रकास्फोताः ॥
गुजैर्द्विकद्वतीमूलकसुरसार्जकफलानि ॥ कुष्ठं पाठा मुस्तं पङ्कथा तुं-
बुरुवा मूर्धा ॥ एडगजकुटजशिशुज्यूपणमल्लतकक्षवकाः ॥ हरिता-
लमवाकपुष्पी तुत्यं कंपिष्ठकोऽमृतासंगः ॥ सौराष्ट्रीकासीसं दार्वात्वक्-
स्वर्जिकालवणं ॥ एतैस्तैलं तैलं कटुतैलं वा चतुर्गुणे मूत्रे ॥ करवीर-
मूलपल्लवतोयेन विपाचीतं जयति ॥ कटुकालाबुन्यस्तं नित्याभ्यंगेन
वातकफकुष्ठं ॥ दद्रूमंडलकोठुमिषामविचर्चिकाः सुतरां ॥ सिक्थ-
क्रतुत्यकगुग्गुलिसिंदुरसांजनैः कटुकैतैलं ॥ पामाफिटिभविचर्चिषु
स्नायितमभ्यजने श्रेष्ठं ॥ शैलेयकंपिष्ठकपर्दिकारव्यसुराष्ट्रासर्जरसो-
पलानि ॥ शिला च चूर्णौ नवनीतयुक्तः कुष्ठे खल्वत्यभ्यधिकं प्रशस्तः
॥ एडगजकुष्ठसैधयसिद्धार्थविडंगकांजिकैलिसं ॥ लमिषामसिध्मदद्रू-
मंडलकुष्ठं शमं यानि ॥ लाक्षाव्योषं प्रापुनाटं च बीजं सश्रीवेष्टाः कुष्ठ-
सिद्धार्थकाश्च ॥ तक्रोन्मिश्रः स्याद्धरिद्रा च लेपो दद्रूपूक्तो मूलकोत्यं च
बीजं ॥ दूर्वाऽभयासैधवचक्रमर्दकुठेरकाः कांजिकतक्रिष्टाः ॥ त्रिभिः
प्रलेपैरपि बद्धमूला दद्रू च कंडू च विनाशयन्ति ॥ मनःशिलात्वक्कु-
टजं सकुष्ठं सलोमराः सैडगजः करंजः ॥ ग्रंथिश्च शौर्जः करवीरमूलं
चूर्णानि साध्यानि तुषोदकेन ॥ पलाशनिर्दाहरसेन वाऽपि कर्पोन्मि-
तान्याढकसंमितेन ॥ दर्वीप्रलेपं प्रवदन्ति लेपमेतत्परं कुष्ठनिपूदनाय ॥
एलाचित्रकनिर्बंष्टपकं कुरुविदनागरार्कं च ॥ चूर्णीकृतमष्टाहं भावयि-
तव्यं पलाशस्य ॥ क्षारेण गवां मूत्रशूतेन तेनास्य मंडलान्याशु-
॥ मिश्रन्ते विलं यन्ति च लिप्तान्यर्कमितसानि ॥ मांसी मारिचं
लवणं रजनी तगरं सुधां गृहाद्भूमः ॥ मूत्रं पित्तं क्षारः सपलाशः

कुष्ठनुक्षेपः ॥ मूस्तं त्रिफला मदनं करंज आरग्वधः कलिंगयवाः ॥
 दार्वी सप्तपर्णी स्नानं मिद्धार्थकं नाम ॥ एष कपायो वमनं विरेचनं व-
 र्णकस्तथोद्वर्षः ॥ त्वग्दोषकुष्ठशोफप्रबाधनः पांडुरोगघ्नः ॥ करवीरानि-
 बकुटजाच्छम्पाकाञ्चित्रकाञ्च मूलानां ॥ मूत्रे दार्वीलेपः काथो लेपेन
 कुष्ठघ्नः ॥ श्वेतकरवीरमूलं कुटजकरंजात्पलं त्वचो दार्व्यः ॥ सुमनः
 प्रवालपुक्तो लेपः कुष्ठापहः सिद्धः ॥ शैरीपी त्वक्पुष्पं कार्पास्या रा-
 जवृक्षपत्राणि ॥ पिष्टा च काकमाची चतुर्विधः कुष्ठहा लेपः ॥ दार्वी
 रसांजनस्य च निर्घण्टोलस्य त्वदिरसारस्य ॥ आरग्वधवृक्षकपोलि-
 फलायाः सप्तपर्णीस्य ॥ इति पद् कपाययोगाः कुष्ठघ्नाः सप्तमश्च ति-
 निशस्य ॥ स्नाने पाने च हितास्तथाऽष्टमश्चाश्वमारस्य ॥ आलेपनं
 प्रघर्षणमवचूर्णनमेत एव च कपायाः ॥ तैलघृतपाकयोगैश्चेष्यन्ते कुष्ठ-
 शांत्यर्थं ॥ सर्पपकरंजकोशातकानि तैलान्यथैगुदीनां च ॥ कुष्ठेषु हि-
 तान्याहुस्तैलं श्रेष्ठं च त्वदिरसारस्य ॥ शीताः प्रदेहसेकास्तिकं सर्पिः
 सिराविरैकश्च ॥ विशरणदाहक्लेदे विस्फोटे चर्मदलने च ॥ शीर्णनख-
 रोममांसः कृमिमानत्रांससी त्यजेत्कुष्ठो ॥ सद्योदुग्धं दुग्धं पणमासा-
 त्कारभं जपेत्समधु ॥ एडगजः सविडंगो मूलान्यारग्वधस्य कुष्ठानां ॥
 उद्दालनश्च दंता गोश्च वराहोष्ट्रदंताश्च ॥ रजनीहयं कृमिघ्नं प्रपुनाटं
 राजवृक्षमूलं च ॥ कुष्ठोत्सादनमग्न्यं सपिप्पलीपाकलं योज्यं ॥ शिव-
 त्राणां सविशेषं योक्तव्यं सर्वतो विगुद्धानां ॥ उत्सन्नेषु च लेपाः सब-
 र्णकरणास्तथाऽभ्यंगाः ॥ पक्षात्पक्षाच्छर्दनान्यभ्युपेयान्मासांन्मासा-
 च्छोधनान्यप्यधस्तात् ॥ शुद्धिर्मीमं स्यात्त्रिरात्रात्रिरात्रात्पष्टे पष्टे मा-
 स्यसृद्धमोक्षणं च ॥ यो दुर्वीतो दुर्विरिक्तोऽथवा स्यात्कुष्ठो दोषैरुद्ध-
 तैर्वाध्यतेऽसौ ॥ निःसंदेहं यात्यसाध्यत्वमेवं तस्मात्कच्छ्रात्रिहरिदस्य
 दोषान् ॥ वतदमशमसेवात्यागशीलामियोगो हिजगुरुसुरपूजा सर्वस-
 त्वेषु मैत्री ॥ जिर्नजिनसुतताराभास्कराराधनानि प्रकटितमलंपापं कु-

धृमुन्मूलयन्ति ॥ ॥ इति कुष्ठचिकित्सितं नामैकविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥

अथातः श्वित्रकमिचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ॥ कुष्ठादपि वी-
भक्तं पच्छीप्रतरं च यात्यसाध्यत्वं ॥ श्वित्रमतस्तच्छांत्यै यतेत दी-
प्ते यथा भवने ॥ मंदयत्या सत्रायस्या सुरभ्या प्रग्रहस्य च ॥ शंतं प-
लातां प्रत्येकं वरायास्त्वाढकत्रयं ॥ व्याघ्रीवह्निकभाचीवत्सकत्वदिरा-
कमूलदंतींद्रयवाः ॥ सनिशाह्या दशपलाः कायेऽमीपां क्षिपेत्पिष्टा ॥
बीजं कर्जं गुदिशिपुनिं यात्रीलीसनीलोत्पलचंद्ररेखाः ॥ श्यामाकिरातं
कटुकत्रयं च पंचाढकं तत्र च पंचगव्यात् ॥ शमयत्यचिरेण घृतं मृ-
दुद्भुतवहसाधितं महानीलं ॥ न किलासमेव केवलमपि च घणगुह्यरो-
गवलमीकान् ॥ उन्मादापस्मारावर्षोविद्रधिशिरोरोगान् ॥ गलगंडगुल्म-
गंडानर्बुदशोफप्रमेहगलरोगान् ॥ सविसर्पशोपपवनव्याधीन्विषमज्वरा-
न् हन्यात् ॥ संशोधनं विशेषात्पीतमेहस्य योजयेदनु च ॥ श्वित्रे स्त-
सेनमद्यं मलयूरस इष्यन्ते सगुडः ॥ तं पीत्वाऽभ्यक्ततनुर्यथावलं सूर्य-
पादसंतापं ॥ सेवेदिरिक्तश्च उपहं उपहं पिपासुः पिवेत्पेयां ॥ श्वित्रेऽंगे ये
स्फोटो जायन्ते कंटकेन तान् भिद्यात् ॥ स्फोटेषु विस्तृतेषु प्रांतः प्रांतः पि-
बेत्सर्षपं ॥ मलयूमसनपिप्यगुं शतपुष्पां चांजसा समुत्काप्य ॥ पालाशं वा-
क्षारं यथावलं फाणितोषेत् ॥ विनुपावलगुजबीजाच्चूर्णं गोवारि-
भाविताद्बहुशः ॥ मूलकाथेन पिवेत्कलितरुतमालमदनफल्गूनां ॥
पीते किलासी तिलतैलदिग्धो दिने दिने स्याद्विपादसेवी ॥ जीर्णं
च तक्राहुनकौद्रवाशी स्फोटोद्भवायैव विधिस्त्रिरात्रं ॥ विध्वाऽन्येद्युः
स्फोटकान्कंटकैस्तान् वस्तीसौमिर्घृष्टपाशुक्कवत्स्यां ॥ लिपेत्कामं लेपनादे
दनापां लेपे योज्यः शंखनाभिर्जलेन ॥ व्योपसर्पपनिशागृहधूम्र्यावराकं
पटुचित्रककुटैः ॥ कोठनुल्पगुलिकाद्विपाशाः श्वित्रकुष्ठरामनो वा-

लेपः ॥ गव्यं मूत्रं चित्रकव्योपयुक्तं सर्पिः कुंभे संस्थितं क्षौद्रमिश्रं ॥
 पक्षादूर्ध्वं श्वित्रिणा पेयमेतत्कार्यं चास्मै कुष्ठदृष्टं विधानं ॥ मार्कवम-
 थवा खादेद्भृष्टं तैलेन लोहपात्रस्थं ॥ बीजकशृतं च दुग्धं तदनु पिबे-
 च्छिद्रनाशाय ॥ पूतीकार्कव्याधिपातसुदीनां मूत्रैः पिष्टाः पल्लवा
 जातिजाश्च ॥ ग्रंथालेपाच्छिद्रदुर्नामदद्रूपामाकोठान्दुष्टनाडीवणांश्च
 ॥ द्वैपं दग्धं चर्म मातंगजं च श्वित्रे लेपस्तैलयुक्तो वरिष्ठः ॥ पूतिः
 कीटो राजदृक्षोद्भवेन क्षारेणाक्तः श्वित्रमेकोऽपहंति ॥ अक्षतैलद्रुता
 लेपः रुष्णसर्पोद्भवा मयी ॥ शिखिपित्तं तथा दग्धं ऋषेरं वा तदाहुतं
 ॥ उपोषितायन्नकाळांस्त्रीन्श्वेतकृकवाकवे ॥ यष्ट्याहकुष्ठैर्द्वगजबी-
 जचूर्णं घृतान्विनं ॥ दद्यात्तस्यपुरीषेण स्त्रिन्नमुद्दाल्यलेपयेत् ॥ मा-
 सं हत्पाशु तच्छिद्रं विशेषाद्दुत्पसंश्रितं ॥ लेपः पटुवस्त्रशिखाकासीसंरो-
 चनाकनकपुष्पी ॥ गोपित्तयुक्तमथवा चपलांजनयुग्मलोहरजः ॥ का-
 कोदुंबरिकावासावल्गुजचित्रकाः सगोमूत्राः ॥ कदलीक्षारयुतं वा खरा
 स्थिदग्धं सगोरुधिरं ॥ नीलोत्पलं सकुष्ठं ससैधवं हस्तिमूत्रपिष्टं वा ॥
 हस्तिमदाभ्युपितो वा मालत्याः कोरकक्षारः ॥ सिद्धार्थकावृहत्यौ करं
 जकोशातकीफलं गुंजा ॥ शुकनासा सगवाक्षी स्वर्णक्षीरी निकुंभश्च ॥
 लांगलिकाहयमारस्तिव्वकमल्लतकाश्च मूत्रं च ॥ मुस्तास्नुही सार्हसा-
 सुवर्णशकलाफलोपेता ॥ मूलकबीजं व्योषं पीलु विडंगाग्रिकर्णिका-
 रश्च ॥ पिचुमंदजातिकिसलयवाकुचिकानुत्पकुष्ठानि ॥ कदुरोहिणी म-
 नोन्हा त्रिफला च सुकल्किता गवां मूत्रे ॥ गजहयखरमूत्राणां पात्र-
 त्रितयं स्नुगर्कदुग्धाभ्यां ॥ द्वौ कुडवाविह दद्यात्सर्पपतैलाच्चतुर्थी च ॥
 दर्वीलेपं सिद्धा रसक्रिया मूत्रिका नाम ॥ श्वित्रं घृष्टं लिप्तं त्रीनाले-
 पांस्तथा न लंघयति ॥ मपतिलकचर्मकीलप्रंध्यर्बुदसर्वकुष्ठघ्नो ॥ कु-
 डवोऽवल्गुजबीजाद्धरितालचतुर्थभागसंमिश्रः ॥ मूत्रेण गवां पिष्टः सब-

र्णकरणं परं श्वित्रे ॥ क्षारे सुदग्धे गजलिङ्गजे च गजस्य मूत्रेण परि-
 स्नुतेन ॥ द्रोणप्रमाणे दशभागयुक्तं दत्त्वा पचेद्बीजमवल्लुजानां ॥ श्वि-
 त्रं जयेच्चिकणतां गतेन तेन प्रलिसं बहुशः प्रघृष्टं ॥ कुष्ठं किलासं
 तिलकालकं वा यद्वा मणे स्यादधिमांसभूतं ॥ मल्लतकदीपि-
 सुधार्कमूलगुंजाफलत्र्यूपणशंखचूर्णं ॥ कुष्ठं सतुल्यं लवणानि पंच
 क्षारद्वयं लांगलिकां च पिष्ट्वा ॥ सुगर्कदुग्धैर्धनमायसस्यं शल्वा-
 कया तद्दिदधीत लेपं ॥ कुष्ठे किलासे तिलकालकेषु मपेषु दुर्ना-
 मसु चर्मकीले ॥ शुल्फ्या शोणितमोक्षैर्विरुक्षणैर्मक्षणैश्च सक्तू-
 नां ॥ श्वित्रं कस्य चिदेव हि प्रशाम्यति क्षीणपापस्य ॥ क्षिग्धे स्वि-
 त्रे गुडक्षीरमध्याज्यैः रुमिणोदरे ॥ उत्क्लेशितरुमिकफे शर्वरां तां सु-
 खोपिते ॥ सुरसादिगणं मूत्रे काथयित्वाऽर्द्धधारिणि ॥ तं कपायं क-
 णागालरुमिजित्कल्कयोजितं ॥ सतैलस्वर्जिकाक्षारं घृज्याद्वस्तिं त-
 तोऽह्नि ॥ तस्मिन्नेव निरुद्धं तं पाययेत् विरेचनं ॥ त्रिहृत्कल्कं फल-
 कणाकपायलुडितं ततः ॥ ऊर्ध्वाधः शोधितैः कुर्यात्पंचकोलयुतं क्रमे
 ॥ कटुतिक्तकपायाणां कपायैः परिपेचितं ॥ काले विडंगतैलेन तत-
 स्तमनुवासयेत् ॥ शिरोरोगनिपेधोक्तमाचरेन्मूर्धनेषु तु ॥ अद्रिक्ततिक्त
 कटुकमल्पक्षेहं च भोजनं ॥ विडंगरुण्णामरिचपिप्पलीमूलशिमुष्निः
 ॥ पिबेत्सर्वर्जिकाक्षारैर्यवागूं तक्रसाधितां ॥ रसं शिरीषैकिणिहीपारि-
 शद्रकर्केबुकात् ॥ पलाशबीजपत्तूरपूतिकाद्वा पृथक् पिबेत् ॥ सक्षौद्रं
 सुरसादीन्वा लिखात्क्षौद्रपुसान्पृथक् ॥ बह्वरुत्वोऽश्वविट्चूर्णं विडंग-
 काथभावितं ॥ रुमिमान्मधुना लिख्याद्भावितं वा वरारसैः ॥ शिरोगतेषु
 रुमिषु चूर्णं प्रथमनं च तत् ॥ आखुपाणीं कितल्यैः सुपिष्टैः पिष्टमि-
 श्रितैः ॥ पक्त्वा पूपलिकां खादेत्थान्याम्लं च पिबेदनु ॥ पंचकोलं
 सलवणमसांद्रं तक्रमेव वा ॥ नीपमार्कवनिर्गुडीपल्लवेष्पप्यपं विधिः ॥

विडंगचूर्णमिश्रैर्वा पिष्टैर्मक्ष्यान्प्रकल्पयेत् ॥ विडंगतंदुलैर्पुक्तमर्द्धशै-
 रानपेक्षितं ॥ दिनमारुष्करं तैलं पाने वस्तौ च योजयेत् ॥ सुराह-
 सरलश्लेहं पृथगेवं च कल्पयेत् ॥ तिल्वकोद्दालकपले त्रिवृच्छाभे
 तदर्द्धतः ॥ वंतीद्रवंत्यावर्द्धन तदर्द्धं च व्यचित्रकौ ॥ पिष्ट्वा विडंगपुंषेण-
 तेन भावितपीडितात् ॥ तैलं प्रस्थं तिलात्साध्यं रुमिघ्नाद्विगुणे रसे ॥
 तच्छोधनं पिवेत्काले विदध्याच्चानुवासनं ॥ कोशातकी करंजो वा स
 र्पपक्षेहकल्पनं ॥ कृत्वा तेनैव विधिना पाययेदुदरकर्म ॥ पुरीपंजेषु
 सुतरां दद्याद्द्विस्त्रिविचने ॥ शिरोविरेकं वमनं शमनं कफजन्मसु ॥
 रुक्तजानां प्रतीकारं कुर्यात्कुष्ठचिकित्सितात् ॥ इंद्रलुप्तविधिश्चात्र वि-
 धेयो रोमभाजिषु ॥ क्षीराणि मांसानि घृतं गुडं च दधीनि शाकानि
 च पर्णवंति ॥ समासतोऽम्लान्मधुरान् रसांश्च रुमीन् जिघांसुः परिव-
 र्जयेत् ॥ ॥ इति श्वित्रकृमिचिकित्सितं नाम द्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥

अथातो वातव्याधिचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ॥ सर्वेषु केवला-
 निलविकोरप्यंतर्बहिः श्लेहस्वेदौ सलवणोपनाहो निवातं स्थानं प्राव-
 रणानि दशमूलकाथसिद्धा महाश्लेहप्रगाढाः क्षिरध्वजध्वम्ला नागरपि-
 प्पलीतीक्ष्णग्राम्यान्पौदकशिरःपिशितरसाः पयांसि यूषाः प्रीणनानि
 चान्नानि ॥ तैरेव च मांसैर्महाश्लेहसंसृष्टैस्तदक्तानामभीक्ष्णं पिंडादि-
 स्वेदाः ॥ अपिच ॥ कोलकुलत्थामरतरुयवसंभापातसीवचाकुष्ठं ॥ रा-
 स्नातैलफलानि च वातजिदुत्कारिका कोष्णा ॥ विडालनकुलोष्टृ-
 गालादिचर्मसिर्बधः ॥ स्निग्धा वस्तयो नावनानि च प्रयोज्यानि ॥ दो-
 षोपक्रमणीयं चेक्षेत ॥ स्निग्धस्त्रिचस्य हि तोदमेदनापामशूलादयो
 वातविकाराः शीघ्रमुपशाम्यन्ति ॥ श्लेहश्च घातून्पुष्णाति बलं च देहे ज-
 नयति ॥ तस्मात्पुनः पुनः श्लेहस्वेदौ शीलयेत् ॥ तन्मृदूकृते च कोष्ठे नाव-
 तिष्ठंत्यनिलामयाः ॥ यदि तु सदोपत्वान्न निवर्त्तते ॥ ततः सर्वशरीरगते-
 ऽपि बायौ विशेषतः पकाशयाश्रिते मृदु श्लेहविरेचनं तिल्वकसर्पिः सा

तलाघृतमैरंडतैलं वा क्षीरेण दद्यात् ॥ एवं हि विशुद्धस्रोतसोऽनाहतः
 मवनो विचरन्नाशु शांतिमेति ॥ अपिच ॥ स्निग्धाम्ललवणोष्णाद्यैराहा-
 रैर्हि मलाश्रिताः ॥ स्रोतोबंधाच्चलं रुंध्युस्तस्मात्तमनुलोमयेत् ॥ अथ
 दुर्बले, विरेच्ये निरुहं पाचनीयदीपनीयद्रव्ययुक्तमेवं विधं च भोज्यं ॥
 भोज्ययुक्तं वा संसनमवधारयेत् ॥ विशुद्धस्य च समिद्धेऽग्नावसक्त-
 स्नेहस्वेदौ स्वाह्मल्लवणं चान्नपानं ॥ एवमप्यनिवृत्ताववपीडकस्ने-
 हान् बलिकर्म च प्रयोजयेत् ॥ आमाशये नू कृतवमनस्य पंड्वधरणं चूर्ण-
 ॥ परमतस्तु यथाहं स्नेहादीन् ॥ नाभिदेशमाश्रिते विल्वशलादुभिः सि-
 द्धान् मत्स्यान् ॥ अरोपकोष्ठाश्रिते पुनरर्शोग्रहणीविहितमाममलपाच-
 नं क्षारप्रयोगानंतर्गुल्मोपक्रमं च युंजीत ॥ हृदयस्थे अंशुमत्या शृतं प-
 यः ॥ श्रोत्रादिगते शिरोगते च विशेषेण स्निग्धं नस्यधूमं शिरोव-
 स्तिमर्दनालेपान्प्रथास्वं च स्रोतसां प्रीणनं ॥ त्वचि स्थितेऽभ्यंगस्ने-
 दनिर्वातानि ॥ रक्ते शीतप्रदेहविरेकरक्तमोक्षाः ॥ मांसमेदसोर्विरेका
 स्थापनशमनानि ॥ अस्यिमज्जोरंतर्बहिः स्नेहाः ॥ शुक्रप्राप्ते हर्षः
 शुक्लं चान्नपानं ॥ विवद्धे तु शुक्ले विरेचनं ॥ ततो निर्वधेऽनंतरो-
 क्तां च क्रियां कुर्यात्पुत्रकामीयं चेक्षेत ॥ शुष्पति गर्भे बालेषु च प-
 ष्ठिमधुककाश्मर्यफलसारिवाशर्कराघृतं पयो दद्यात् ॥ मांसादस्य-
 मंसरसांश्च बृंहणीयस्नेहपुक्तान् ॥ सिरास्नावसंधिप्राप्तेऽभ्यंगमर्दनस्ने-
 होपनाह्वंथाभिकर्माणि ॥ संकोचे मांसैधवसाधितं तैलमभ्यंगः ॥
 स्वापे बहुशो रक्तावसेचनं न त्वंगम्लानौ शोपय्यात् ॥ सुतरक्तस्य
 तैललवणागारधूमैः प्रदेहाः ॥ अथापतानकिनमस्तस्मात्क्षमस्तब्ध-
 गूलमस्वेदनमवेदनमप्रलापिनमबद्धापातिनमवहिरायामिनं चोपक-

१ पूर्वोक्तं न च यथा ॥ दावीर्कोष्ठगदुकाऽनिविष्टाऽग्निसारामूत्रजे तुल्यमरुतो धरणप्र-
 णा ॥ पीता जघतिगदुगादरुक्तेमेहकोष्ठानिलाद्यपवनप्रवृणीन्द्रोषानिति, ॥ धरणं पल-
 स्यदशमं भाग ॥ मांससंधवसाधितमिति प्रायः

मेत ॥ तत्र प्रागेव स्निग्धस्त्रिभागे व्योषविडंगश्वेतमरिचैरन्यैश्च तीक्ष्णैः शिरोविरेचनैः स्रोतोविशुद्धये कृत्तनस्यमनंतरं चैनं विदार्यादिकाथमांसरसक्षीरदधिविपक्वं सर्पिरच्छं पाययेत् ॥ तथा नातिमात्रमनिलः प्रसरति ॥ ततो भद्रदार्वादिवर्गं वातघ्नमाहृत्य सयवकोलकुलत्थं सानूपमांसं च निःकाष्य तत्कपायेणाम्लक्षीरवचामधुरवर्गप्रतीवापं महेहं विपचेत् ॥ तमपतानकिनमभ्यंगपरिषेकावगाहनपानभोजनानुवासननावनेषु विदध्यात् ॥ बलीयसि च वाते सुखोष्णकरीषपूर्णं कूपे निषन्यादामुखं ॥ तसायां वारं रथकारमुख्यां चुल्यां शिलायां वा सुरापरिपित्तायां शाययेत्पलाशावच्छन्नं स्वेदयेद्वा पिंडेन ॥ मूलकोरुबूकस्फूर्जार्जिकाकंसलशंखिनीस्वरससिद्धं वा तैलमभ्यंगादिषूपयोज्यं ॥ अमुक्तवता पीतमम्लं दधि मरिचवचापुक्तमाक्षेपकमपहंति ॥ तिलपीडनोपकरणद्रव्याण्यनल्पं कालं तैलपरिपीतान्यवस्तुषु महति कटाहे पानीयेनाप्लाव्य काथयेदाक्षेहापगमात् ॥ ततस्तं स्नेहमंभसउपरिष्ठात्पाणिशरावयोरन्यतरेणादाय वातघ्नौषधदत्तप्रतीवापं स्नेहपाककल्केन पचेत् ॥ एतदणुतैलं सर्ववातविकारहरं ॥ अणुतैलद्रव्येभ्यो निष्पद्यत इत्यणुतैलं ॥ वेगांतरेषु च तीक्ष्णानवपीडान्प्रधमनानि चासरुह्यात् ॥ तथाऽनल्पश्लेष्मापगमेन श्वसनविमोक्षात्संज्ञापुनःपुनर्नोपरुध्यते ॥ कुक्कुटकुलीरशिशुमारवराहवसाः पाययेत् ॥ यवकोलकुलत्थमूलकदधिघृततैलसिद्धां च वयागूं ॥ सर्वाकारं च गतवेगः स्नेहविरेचनास्थापनानुवासनानि सेवेत ॥ त्रिद्वंद्वतीसुवर्णक्षीरीशंखिनीविडंगत्रिफलानामक्षसमाः कल्का बिल्वमात्रस्तिल्बकमूलानां त्रिफलारसदधिपात्रे द्वे घृतप्रस्थमेकं सर्वमैकघ्यं प्रतिसंसृज्य विपचेत् ॥ एतत्तिल्बकसर्पिः स्नेहविरेचनमनिलरोगेषु ॥ तिल्वकस्नेहविधिरेववाऽशोकरम्यकपो-

द्रष्टव्यः॥ शुद्धवातापतानकविधानमेतत् ॥ संसृष्टे यथासंसर्गः ॥ सकफे तु
 वाते तु बुरुफलाभया हिं गुणुष्करमूललवणत्रयचूर्णं यवकाथेन दृत्पाश्वी
 तिहरं पिबेत् ॥ हिं गुणागरदाडिमांस्त्वेतससौवर्चलचूर्णं वा ॥ मुस्तपि-
 प्यलीनागरातिविपाबिभीतकमाङ्गीचूर्णं वा मधेनोष्णांबुना वाऽपतं-
 चकश्वासद्वेगहरं ॥ सौवर्चलामयाव्योपसिद्धं च सर्पिः ॥ रास्त्राऽ-
 म्लवेतससैधववचाहरीतकीकल्कश्च घृतभृष्टो भक्षितः ॥ शृंठीचित्र-
 कमाङ्गीशुकनासानिचुलमहावल्लीरुहतीहयकाकमाचीपुनर्नवैरक्षमात्रै-
 र्घृतप्रस्थं साधयेत् ॥ तत्पीनं परमपतंत्रकश्वासहिध्माद्वेगघ्नं ॥ प-
 थ्याशतार्द्धकल्केन वा सौवर्चलपलद्वयपुक्तं चतुर्गुणक्षीरं घृतप्रस्थं वि-
 पाचयेत् ॥ पीतमपतंत्रकघ्नं ॥ नचास्य शोधनार्थं वस्तयस्तीक्ष्णाः प्र-
 योज्याः ॥ द्वेगचिकित्सितं चेक्षेत ॥ अंतर्बहिःपामावेकः पामव-
 त्साधयेत् ॥ तैलद्रोण्यां चात्र शयनं ॥ अंतरापामश्चैतयोर्धैरतरः ॥
 अपिच ॥ विषर्णदंतवदनः सस्तांगो नष्टचेतनः ॥ प्रस्विद्यश्च धनुःकं
 पी दशारात्रं न जीवति ॥ वेगेष्वतो न्यथा जीवेन्मंदेषु विनतो जडः ॥
 खंजः कुणिः पक्षहतः पंगुलो विकलाऽथवा ॥ हनुस्तंसमप्यर्दितव-
 च्चिकित्सेत् ॥ स्वेदयित्वा च हनू स्तब्धौ सस्तौ च स्वस्थानमानीय
 पाणिभ्यां पीडयेत् ॥ विवृतास्ये चिबुकं चोन्मादयेत् ॥ संवृतास्ये च
 नामयेत् ॥ जिह्वास्तंभे सामान्योक्तो विधिरेकायामे च ॥ तथा महातृ-
 णपंचमूले विदार्यादिजीवनीयानि मेदमांसान्यौदककंदंश्च द्विगुणोद-
 के क्षीरद्रोणे क्षीरशोषं निःकाप्य परिस्नात्य तैलप्रस्थेनोन्मिश्र्य पुनरधि-
 श्रयेत् ॥ क्षीरानुगमे चावतार्य शीतं मंथयेत् ॥ ततः स्नेहमादाय पूर्वं
 बद्धिपचेत् ॥ एतत्क्षीरतैलं पानाभ्यंगादिषु विधेयं ॥ तैलं हितमिदमे-
 व क्षीरघृतमक्षितर्पणं ॥ बिल्वकफलसिद्धक्षीरदध्ना च सह मांसस्तानक
 लपयेत् ॥ यथोक्ताश्च यवागूः सिग्धाश्च नस्पधूमकवल्गुग्राहाः प्रयो-
 ज्याः ॥ रुष्णभूमिकेदारं रोहिणीकाष्ठैर्नातिशुष्कैर्दाहयेत् ॥ उपलिप्य

च गोमयेन पुनः खदिरकाष्ठैर्दग्ध्वा तद्भस्मापनीय तत्र शीतिभूते तै-
 लं निषेचयेत् ॥ उपितं निशां खानयेत् ॥ तामनुगततैलां मृत्तिकामा-
 दाय पंचमूलेन सह काथयेत् तमपि काथपरिस्रुतमष्टगुणेन पयसा तै-
 लावशेषं पाचयेत् ॥ एतदप्यणुतैलं नावनात्सर्ववातव्याधिहरं ॥ तद्वच्च
 पंचमूलकाष्ठैर्दग्ध्वा भस्मापनीय विदार्यादिसिद्धेन तैलेन शतशो नि-
 पिच्य पूर्ववन्मृदमादायोष्णोदकवति कटाहेऽभ्यासिच्य तैलं पाणिना
 पिचुना वा गृहीत्वा व्याधिहर्गैषधकाथमांसरसक्षीराम्लभागसहस्रेण
 सहस्रपाकं साधयेद्यावत्कालेन शक्नुयात्पक्तुं ॥ प्रतिनापश्चात्र हैमवत
 दक्षिणापथकाश्वगंधावातघ्नानि च द्रव्याणि ॥ सिध्यति चार्स्मश्छंत्वा-
 नाध्मापयेत् ॥ दुंदुभीन्वा दयेत् ॥ ब्राह्मणानध्यापयेद्भोजयेच्च ॥ ततः सि-
 द्धं नस्यपानाभ्यंगवस्तिपु प्रयुंजीत ॥ एतत्सहस्रपाकमनिवार्यवीर्यं तैलं
 ॥ एवं भागशतपकं शतपाकमभीक्ष्णंच स्वेदयेत् ॥ ततः स्निग्धस्त्रिजे श्ल-
 क्ष्णस्पृष्टमृदुनधर्मणो वाससो वा चतुरंगुलविस्तृताभिः पट्टिकाभिर्वक्री-
 भूतान्प्रदेशान्गृह्णन्सर्वतो वेष्टयेद्दधीयात् ॥ निशिबद्धान्दिवा मुंचेद्दिवा
 वा निशि ॥ मोक्षति चोत्कारिकाभिः सुस्निग्धाभिर्वातघ्नप्रकृताभिः स्वेद-
 येत् ॥ शोभां जनकतर्कारीद्वयसरलार्जुनकरंजाढकीगोक्षुरकैर्लेपोन्मर्द-
 नसकान् कुर्यात् ॥ व्यायामैश्च विविधैर्मदः क्षपयेत् ॥ स्वल्पान्पुहं पयेत्
 प्रतिलोतः सरितमव्यालां तरेत् ॥ एवमूरुग्रहो शुष्के श्लेष्मणि प्रशा-
 म्यतीति ॥ भवति चात्र ॥ सहचरं सुरदारुसनागरं कथितमंभसितै-
 लविमिश्रितं ॥ पवनपीडितदेहगतिः पिबन् द्रुतविलंबितगो भवतीच्छ-
 या ॥ रात्रौमहोषधद्वीपिपिप्पलीशठिपौष्करं ॥ पिष्ट्वा विपाचयेत्सर्पि-
 र्वातरोगहरं परं ॥ निवामृताष्टपपटोलनिदिग्धिकानां भागान्पृथक् द-
 शपलानि पचेद्द्वेऽणं ॥ अष्टांशोपितरसेन पुनश्च तेन प्रस्थं घृतस्य-
 विपचेत्पिचुभागकल्कैः ॥ पाठाविडंगसुरदारुगजोपकुल्यादिक्षारनागर-
 निशामिशिचव्यकुष्ठैः ॥ तेजोवतीमरिचवत्सकदीप्यकामिरोहिण्यरुक्

खचाकणमूलमुक्तैः ॥ मंजिष्ठाऽतिविषया विषया यवान्यां संशुद्ध-
गुग्गुलुपटैरपि पंचसंख्यैः ॥ तत्सेवितं विघ्नमति प्रबलं समीरं संध्यस्थि-
मज्जगतमप्यथ कुष्ठमीदृक् ॥ नाडीवर्णार्बुदभर्गदरगंडमालाजत्रूर्ध्वस-
र्वगदगुल्मगुदोत्थमेहान् ॥ यक्ष्मारुचिश्चसनपीनसकासशोफद्वत्पांडुरो-
गमदविद्रधिवातरक्तं ॥ द्रोणैऽभसः पचेद्भागान्दशमूलाच्चतुःपलान् ॥
श्वकोलकुलस्थानां भागैः प्रस्थोन्मितैः सह ॥ पादशोषे रसे पिष्टैर्जीव-
नीयैः सर्शकैः ॥ तद्वत्त्वर्जूरकाशमर्पद्राक्षावदरफल्गुभिः ॥ सर्शकैः सर्पि-
मः प्रस्थः सिद्धः केवलवातनुत् ॥ योज्यो निरत्नपः पाननस्याभ्यंज-
नवस्तिपु ॥ बलाविघ्नभूते क्षीरे घृतमंडं विपाचयेत् ॥ तस्य शुक्तिः
प्रकुचो वा नस्य वाते शिरोगते ॥ तद्वत्सिद्धा वसा नकमत्स्यकूर्मचु-
लूकजा ॥ प्रयोज्या विधिनाऽनेन नस्ये पाने च शस्यते ॥ जीर्णं पिण्या-
कं पंचमूलं पृथक् च काथ्यं काथाभ्यामेकतस्त्रैलमाभ्यां ॥ क्षीरादष्टांशं
पाचयेत्तेन पानाद्वाता नश्येयुः श्लेष्मपुक्ता विशेषात् ॥ समूलशाख-
स्य सहाचरस्य तुलां समेतां दशमूलतश्च ॥ अमीरुमूलाच्च तृलाद्वैमे-
तदष्टावशेषं विपचेद्देहेऽपि ॥ तत्र तेव्यनखकुष्ठहिमैलास्पृक्षमिपंगुनालि
कांबुशिलाजैः ॥ लोहितानलदलोहसुराब्दैः कोपनामिशितुरुष्कनतैश्च
॥ तुल्यं क्षीरं पालिकैस्तैलपान्नं सिद्धं रुच्छाच्छीलितं हंति प्रातान् ॥
कंपाक्षेपस्तंभशोपार्तिपुक्तान् गुल्मोन्मादौ पीनसं योनिरोगान् ॥ केत-
किमूलबलाऽतिबलानां यद्वहलेन रसेन विषकं ॥ तैलमनल्पसुखोदक-
मिश्रं मारुतमस्थिगतं तदपोहेत् ॥ तुलां लघुनकंदेभ्यस्तुलाद्वै जांग-
लात्पलात् ॥ दशमूलाच्च विपचेद्भागान्पंचपलान्पृथक् ॥ तोयार्मणेन
मादस्ये समं तैलं पयो दधि ॥ तत्र दद्यात्पलांशांश्च रात्रामधुकर्जी-
मकान् ॥ मिशिस्थिरामहामेदाचपलातिबलाबलाः ॥ काकोली पीष्क-

१ अष्टागद्वये तु ॥ विप्रेणेन प्रयोगं या वेबडे मातरित्वनानिषाड ॥

रं मूलमश्वगंधा च साधितं ॥ तत्परं वातरोगघ्नं गुल्मादोषार्तिशूल-
 लजित् ॥ अम्रजर्जरितांगानां पथ्यमग्रेष्व दीपनं ॥ समूलजालं विपचे-
 त्प्रसारणी तुलोन्मितां पादपृते घट्टेऽभसः ॥ पृथक् सतैलं दधि तत्समं
 क्षिपेत्समं च ताभ्यां विजयां ततः पचेत् ॥ प्रसारणीजीवकसिंधुज-
 न्मयपृथाह्वरास्त्राऽधिकयावशूकैः ॥ सग्रंथिकारथ्यैर्हिपलैः सुपिष्टैर्मल्ल-
 तकानां दशकैस्त्रिभिश्च ॥ शुंठीपलत्रययुतैर्विनिहंति पाननस्यादिभि-
 स्तदखिलान्मरुतो विकारान् ॥ कुष्ठप्रमेहहतनाममनोविकारश्वासा-
 स्थिमंगजठरक्रिमिबीजदोषान् ॥ पचेत्सहाचरतुलां जलद्रोणचतुष्टये
 ॥ द्रोणशेषे समक्षीरे तत्र तैलाढकं पचेत् ॥ सहाचरस्य मूलानां क-
 ल्कितैर्दशभिः पलैः ॥ अथवा नतपट्टंथास्थिराकुष्ठसुराहयात् ॥ सै-
 लानलदशैलेपशताब्धारक्तचंदनात् ॥ सिद्धेऽस्मिन् शर्कराचूर्णादष्टां-
 दशपलं क्षिपेत् ॥ मेढस्य संमतं तैलं तत्तच्छ्याननिलामयान् ॥ वात-
 कुंडलिकोन्मादभूतापस्मारवर्ध्म च ॥ गुल्मद्वद्रोगदुर्नामयोनिरोगांश्च
 नाशयेत् ॥ श्वदंष्ट्राऽश्वाकपायस्य प्रस्थौ द्वौ पयसा समौ ॥ पटपलं
 शृंगवेरस्य गुडस्य च पलायकं ॥ तैलप्रस्थं विपकं तदद्यात्सर्वानिर्ला-
 तिषु ॥ बलाशतं छिन्नरुहापादं रास्त्राऽष्टभागिकं ॥ जलाढकशते प-
 क्त्वा शतभागस्थिते रसे ॥ दधिमस्तिक्षुनिर्यासशुक्लैस्तैलाढकं समैः ॥
 पचेत्साजपयोऽर्द्धांशं कल्कैरेभिः पलोन्मितैः ॥ शठीसरलदार्वैलामंजि-
 ष्ठाऽगुरुचंदनैः ॥ पद्मकातिबलामुस्ताशूर्पपर्णीहरेणुभिः ॥ पृथाहसु-
 रसव्याघ्रनखवर्षभकजीवकैः ॥ पलाशरसऋस्तुरीनलिकाजातिकोशकैः
 ॥ स्पृक्काकुंकुमशैलेपजातीकाकट्फलान्बुभिः ॥ त्वकुंदुरुककर्पूरनुरु-
 प्कश्रीनिवासकैः ॥ लवंगनखकंकोलकुष्ठमांसीभिर्पुंगुभिः ॥ स्थौणे-
 यतगरध्यामवचामदनकपुवैः ॥ सनागकेसैः सिद्धे दद्याच्चात्रावतारि-
 ते ॥ पत्रकल्कं ततः पूतं विधिना तत्प्रयोजितं ॥ श्वासं कासं ज्वरं

युक्ताः ॥ दुष्टान्वातिनाशु शान्तिं नयेयुर्वध्या नारीः पुत्रभाजश्च कुर्युः
॥ स्नेहः स्वेदद्रुतः श्लेष्मा यदा पक्वाशये स्थितः ॥ पित्तं वा दर्शयेद्द्रूपं
वस्तिमिस्तं विनिर्जयेदिति ॥ ॥ इति वातव्याधिचिकित्सितं नाम
त्रयोविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥

अथातो वातशोणितचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ॥ वातशोणि-
त्तिनः स्निग्धस्य दाहारागरुक्तोदेषु जलौकोमिः कंदूपतापस्त्रापचिमि-
चिमायनेषु शृंगतुर्वैदशादेशं संसरच्छिरया प्रच्छानेन वा दुष्टमसृगस-
कृदल्पमल्पमवसेचयेत् ॥ असृगक्षये हि गंभीरशोकस्नंभकं गन्ध-
निसंकोचादयः स्युः ॥ सिरान्यधोक्ताश्च मूर्च्छादयः ॥ नैव च स्त्रावये-
दंगम्लानौ रुक्षं वातौत्तरं च रक्तं ॥ ततश्च पुनः स्नेहयित्वा मृदूनि स्ने-
हयुक्तानि रुक्षाणि वा विरेचनानि वस्तिकर्म चासक्तप्रयोजयेत् ॥ अ-
थ वातप्रवलेषु पुराणघृतं पिवेच्छताशरीघृतं वा ॥ दशमूलपुनर्नवद्वयै-
रिडमुद्रपर्णीमापपर्णीमहामेदाशतावरी राक्षाऽवाक्पुष्पीशंखपुष्पीबलाऽ-
तिबलाद्विपत्तांशाः पृथक् जलद्रेणे विपाचयेत् ॥ पादशेषे च तत्तु-
लानि पृथक् छागमांसामलकेशुरसघृतक्षीराणि संयोज्य कल्कं
च पिप्पलीकाश्मर्यफलोत्पलहिमेदादिश्रावणीवीरापुनर्नवानागरसमं-
गातवक्षीरीक्षीरकाकोलीद्राक्षाऽक्षोडपद्मबीजशंगादकनिकोचकमन्यो-
रुमाणखर्जूरवाताममुंजाताभिपुकाणां पुनः पचेत् ॥ एतज्जीवनीया-
श्च सर्पिः सर्ववातपित्तविकारान् विशेषतश्च पांडुरोगज्वरापस्मारभ-
गंदरश्वासकासहिष्मास्वरभेदपाश्वशूलयक्ष्मप्लीहमूत्रसंगाभरीवातशो-
णितसर्वैकांगरोगानपहरति ॥ धूल्यं वण्यं दृष्यं चक्षुष्यं पुत्रप्रदं च
॥ तैलसात्म्यो वा क्षीरसितोपेतं तैलं पिबेत् ॥ अथवा शतावरीमयूर-
कक्षीरविदारीबलाहयतूणपंचमूलकांथे पद्मकादिगर्भं साधितं ॥ बला-
तैलं वा शतपाकं ॥ वार्तहरसिद्धेन च पथसाऽम्लैर्वा स्पर्शमुखं परि-
पेकं कुर्वीत ॥ प्रत्येकशो यवगोधूमतिलमुद्रमापेषु काकोलीक्षीरका-

कोलीजीवकर्पमबलाऽतिबलाशृगालविजामेपशृंगीपियालसितोपला
 सुगन्धिवचाकसेरुकल्कमिश्रेषूपनाहार्य सर्पिस्तैलवसामज्जदुग्धसिद्धा-
 न् पंचपायसानुपकल्पयेत् ॥ श्लैहिकफलमज्जोत्कारिका वा ॥ वि-
 ल्वपेशिकातगरदैवदारुसरलरात्राहरेणुकुष्ठशतपुष्पाभिर्वा दधिमस्तुयु-
 क्ताभिरुपनाहः ॥ यवमधुकैरंडबीजपुनर्नवैधान्याम्लपिष्टैः प्रलेपः ॥
 भानुलुंगाम्लसैधवधृतमिश्रं वा शिष्टमूलं सहचरजीवन्तीमूलं वा ॥
 राक्षामधुकुडूचीबलादयजीवकर्पमकल्कक्षीरसिद्धं सप्तविधकं सर्पि-
 रभ्यंगः ॥ पित्तप्रबले द्राक्षावेतफलपयस्यामधुकचंदनकाश्मर्यक-
 पायं शर्करामधुमधुरं पाययेत् ॥ शतावरीपटोलत्रिफलागुडूचीक-
 टुककपायं वा ॥ त्वादुत्तक्तवर्गसिद्धं च सर्पिः क्षीरं च राक्षाऽभी-
 रुदशमूलबलासिद्धं धारोष्णं वा ॥ विरेकार्थं त्रिवृचूर्णयुक्तं वा ॥
 क्षीराहारो वा क्षीरेणैरंडतैलं बहुशः पिबेत् ॥ अमृतारग्वधाटरुप-
 ककपायेण वा ॥ क्षीरस्वस्तीन्वा सधृतान्दयात् ॥ शीतैश्वदनपद्म-
 क्वविसमृणालादिभिः शूतेन क्षीरेण परिपेकः ॥ क्षीरेक्षुरसमधुशर्करातंदु-
 ल्लोदकेन वा ॥ द्राक्षामधुककाश्मर्ययुतेन वा ॥ धान्याम्लेन वा जीव-
 नीयसिद्धेन वा सर्पिपा शतघैतेन वा ॥ नुस्तोरीरप्रपुंडरीकदार्धमधुकमं
 जिष्ठाचंदनोत्पलपद्मकैर्वा सक्तुभिः सघृनशर्करैः प्रदेहो वाहरागरुग्नि
 सर्पशोफहरः ॥ गोधूमचूर्णो वा छागक्षीरयुक्तो लेपः ॥ तिलाश्च पय-
 सा पिष्टा भृष्टा कगले पुनः पयसि प्रक्षिप्य निर्वापिताः ॥ रक्तप्रबले
 ऽप्येवं बहुशश्च शोणितमवसेचयेत् ॥ श्लेष्मप्रबले धात्रीफलविश्वामु-
 स्ताकपायं मधुमधुरं पिबेत् ॥ त्रिफलाकपायं वा ॥ मधुकशृंगबेरास-
 याकटुरोहिणीनिर्पूहं वा ॥ यथार्हस्नेहपीतं च मृदु वामपेद्विरुक्षयेच्च
 ॥ मन्वातितेकेलेपान्दयात् ॥ निंबसर्पपाश्वगंधाक्षारतैलेः कोष्णैर्लेपः ॥
 चचाऽगारधूमद्विनिशांकुष्ठशतपुष्पाभिर्वा ॥ पुनर्नयेन वा सघृतेन ॥ तिल
 सर्पपातसोयवचूर्णो वा ॥ श्लेष्मातकककतिमनधुगिष्टमिश्रः क्षारमू-

अपिष्टः ॥ केंद्रुकस्कंधसिद्धैः क्षारोदकतैलमूत्रैः सेकः ॥ संसर्गं मि-
श्रं यथोद्रेकं वा प्रतिकुर्यात् ॥ सर्वेषु च यथायथं गुडूर्चं गुडहरीतकीं
पिप्पलीवर्द्धमानं वा शीलयेद्वास्तिकर्म चाग्नीक्ष्णमिति ॥ सर्वात चा-
म्र ॥ वातघ्नमालेपनाभ्यंगपरिपेक्मवगाहनैः ॥ विरेकास्थापनस्नेहपानै-
रानुरमाचरेत् ॥ सर्पिस्तैलवसामज्जपानाभ्यंजनवस्तिभिः ॥ लेपोपना-
हसेकैश्च कोष्णैर्वातोत्तरं जयेत् ॥ विरेचनैर्घृतक्षीरपानसेचनवस्तिभिः
॥ पित्तरक्तोत्तरं वातरक्तं लेपैश्च शीतलैः ॥ वमनं मृदुनाऽत्यर्थं स्नेहसे-
कावलंघनं ॥ कोष्णा लेपाश्च शस्यन्ते वातरक्ते कफोत्तरे ॥ वातरले-
ष्मोत्तरे शीतैः प्रलिप्ते वातशोणिते ॥ विदाहशोफरुक्कंडूविट्पिद्धिः स्तंभ-
नान्द्रवेत् ॥ पित्तरक्तोत्तरे वातरक्ते लेपादयो हिमाः ॥ उष्णैः प्लोपो
परुषागस्वेदावदरणोद्भवः ॥ मधुपष्ट्याः पलशतं कषाये पादशोषिते
॥ तैलाढकं समक्षीरं पचेत्कल्कैः पलोन्मितैः ॥ शतपुष्पावरीमूर्वापय-
स्याऽगुरुचंदनैः ॥ स्थिराहंसपदीमांसीहिमेदामधुपर्णिभिः ॥ काको-
लीक्षीरकाकोलीतामलकचर्दिपद्मकैः ॥ जीवंतीजीवकर्पमत्वक्पत्रन-
खवालकैः ॥ प्रपौंडरीकभंजिष्ठासारिवैद्योवितुन्नकैः ॥ चतुःप्रयोगं-
घातामृकृपित्तदाहज्वरार्तिनुत् ॥ मधुपष्ट्याः पलं पिष्ट्वा तैलप्रस्थं च-
तुर्गुणे ॥ क्षीरे पचेच्छतं वारंस्तदेवं मधुकाच्छते ॥ सिद्धं योज्यं तृ-
दुन्मादश्वासकासविसर्पिषु ॥ हृत्पांडुरोगवातामृकृपित्तादिषु च पूर्वव-
त् ॥ कुपिते मार्गसंरोधान्मेदसो वा कफस्य वा ॥ अतिवृत्त्याऽनिले श-
स्तं नादौ स्नेहनवृद्धं ॥ कृत्वा तत्राढ्यवातोक्तं वाशोणितिकं ततः ॥
श्लेपजं स्नेहनं कुर्याद्यच्च रक्तप्रसादनं ॥ गंसीररक्तमाक्रांतं स्याच्च त-
द्वा विवर्जयेत् ॥ रक्तपित्तातिवृत्त्या तु पाकमाशु निगच्छति ॥ भिन्नं स-
वति यद्रक्तं विदग्धं पूयमेव वा ॥ ततश्चिकित्सां घणवज्जेदशोधनरोप-
णैः ॥ कुर्यादुपद्रवाणां च तस्मात्तस्माच्चिकित्सितात् ॥ प्राणादिको-
पे युगपद्यथोद्दिष्टं यथायथं ॥ यथासन्नं च श्लेपज्यं विकल्प्यं स्या-

दधावलं ॥ नीते निरामतां सामे स्वेदलंघनपाचनैः ॥ रुक्षैश्वा-
 लेपसेकाद्यैः कुर्यात्केवलवातनुत् ॥ वायौ पित्तावृते शीतामुष्णां
 च बहुशः क्रियां ॥ व्यत्यासाद्योजयेत्सर्पिर्जीवनीयं च पापयेत्
 ॥ धन्वमांसं पवः शालिविरिक क्षीरवान्मृदुः ॥ सक्षीरा वस्तयः
 क्षीरं पंचमूलवलाशृतं ॥ कालेऽनुवासनं तैलैर्मधुरौषधसाधितैः ॥ य-
 ष्ठीमधुबलातैलघृतक्षीरैश्च सेचनं ॥ पंचमूलकपायेण वारिणा शीतलेन
 वा ॥ कफावृते यवान्नानि जांगला मृगपक्षिणः ॥ स्वेदास्तीक्ष्णा नि-
 रुहाश्च वमनं सविरेचनं ॥ पुराणसर्पितैलं च तिलसर्पपसंहितं ॥ सं-
 सृष्टे कफपित्ताभ्यां पित्तमादौ विनिर्जयेत् ॥ कारयेद्रक्तसंसृष्टे वात-
 शोणितिकीं क्रियां ॥ स्वेदाभ्यंगरसा क्षीरं स्नेहो मांसावृते हिनं ॥
 प्रमेहमेदोवातघ्नमाढ्यवाते मिपग्जितं ॥ महास्नेहोऽस्थिमज्जस्थे पूर्वो-
 क्तं रेतसाऽऽवृते ॥ अन्नावृते पाचनीयं वमनं दीपनं लघु ॥ मूत्रावृते
 मूत्रैलानि स्वेदाः सोत्तरवस्तयः ॥ एरंडतैलं बर्बस्थे वस्तिस्नेहाश्च भेदि-
 नः ॥ कफपित्ताविरुद्धं यद्यच्च वातानुलोमनं ॥ सर्वस्थानावृतेऽप्याशु
 तत्कार्यं मातरिश्चनि ॥ अनभिष्यंदि च क्षिप्रं स्रोतसां शुद्धिकारणं
 ॥ पापना वस्तयः प्रायो मधुराः सानुवासनाः ॥ प्रसमीक्ष्य वलाधि-
 क्यं मृदु कार्यं विरेचनं ॥ रसायनानां सर्वेषामुपयोगः प्रशस्यते ॥ शि-
 लाहस्य विशेषेण पयसा शुद्धगुग्गुलुः ॥ लेहो वा भार्गवस्तद्देकादश-
 सिताशितः ॥ अपाने त्वावृते सर्वं दीपनं ग्राहि पाचनं ॥ वातानुलोमनं
 कार्यं मूत्राशयविशोधनं ॥ इति संक्षेपतः प्रोक्तमावृतानां चिकित्सितं
 ॥ प्राणाद्यानां मिपक् कुर्याद्वितर्क्य स्वयमेव तत् ॥ उदानं योजयेद्-
 ध्वंमपानं चानुलोमयेत् ॥ समानं शमयेद्विद्वांसिधा व्यानं च योजये-

१ अथ वति भेदसाऽऽवृते प्रमेहप्र मेहोप वातप्र च मिपग्जितं नैव हि ॥ २
 महास्नेहो घृतमज्जवातेले सिद्धो यद्वा नारायणादिर्हित ॥ ३ रेतसाऽऽवृतं वाने पूर्वोक्तं
 च वातः पापौ शुक्रस्थवातो न हि ॥ ४ मूत्रजानि त्रुमाद्यानि ॥

त् ॥ प्राणो रक्ष्यश्चतुर्भ्योऽपि तत्स्थितौ देहसंस्थितिः ॥ त्वं त्वं स्थानं
 नयेदेवं वृत्तान्वातान्विमार्गगान् ॥ सर्वं चावरणं पित्तरक्तसंसर्गवर्जितं ॥
 रसायनविधानेन लशुनो हन्ति शीलितः ॥ पित्तावृते पित्तहरं मरुतश्चा-
 नुलोमनं ॥ रक्तावृतेऽपि तद्वच्च खुदोक्तं यच्च भेषजं ॥ पित्तरक्तानि-
 द्दहितं विविधं च रसायनं ॥ यथानिदानं निर्दिष्टमिति सम्यक् चि-
 कित्सितं ॥ आयुर्वेदफलं स्थानमेतत्सद्योऽर्तिनाशनात् ॥ चिकित्सि-
 तं हितं पथ्यं प्रायश्चित्तं त्रिपण्डितं ॥ भेषजं शमनं शस्तं पर्यायैः
 स्मृतमौषधं ॥ इति वातशोणितचिकित्सितं नाम चतुर्विंशोऽध्यायः
 ॥ २४ ॥ इति श्रीसिंहगुप्तसूनुश्रीमद्वाग्भटाचार्यविरचितेऽष्टांगसंग्रहे
 चतुर्थं चिकित्सितस्थानं समाप्तं ॥ ४ ॥ श्रीगुणार्पणमस्तु ॥ ५ ॥

अष्टांगसंग्रहे

कल्पस्थानम् ५

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ अथातो व्रमनकल्पं व्याख्यास्यामः ॥ इति
ह स्मादुरात्रेयादयो महर्षयः ॥ व्रमनद्रव्याणां मदनजीमूतकेक्षा-
कुट्टिकोशातकीकुटजफलानि च श्रेष्ठानि ॥ तेष्वपि मदनफलं ॥
दोषदूष्यादिवशाच्चैषामेतत्कल्पनानां प्राधान्यं ॥ दोषादीनामेव चा-
तिबन्धवस्थाभेदाद्वमनादिषु कल्पानां व्यापदां साधनानां च यदसं-
ख्येयत्वं ॥ अतो युद्धिमतां विकल्ममार्गदर्शनार्थमुदाहरणमात्रं क-
ल्पसिद्धिस्थानमुपदेक्ष्यते ॥ अथ वसंतग्रीष्मपूरतरे प्रशस्तेऽहनि
सुहूर्ते च नातिहस्तिपांडूनि मदनफलान्याददीत ॥ तानि प्रमृ-
ज्य कुशमूडके बध्वा गोमयेनालिप्य पवबुसमापगालित्रीद्विकुल-
त्थमुद्गान्यतमराशावट्टरात्रमुपितान्पुद्गत्यातपे शोषयेत् ॥ सुशु-
ष्काणां पिप्पलीरूढत्वं दपिष्टतमधुपल्लविमृदिताः पुनः शोषयि-
त्वा नवं कलशमरजस्कमाकंठं पूरयित्वा सुगुप्तं निधापयेत् ॥ त-
तः प्रयोगकाले तासां फलपिप्पलीनामंतर्मुखमुष्टिं पावहा साधु
मन्येत जर्जरीकृत्य यष्टीमधुकण्ठोविदारकर्षुडास्तीपनिदुलविंदीश-
णपुष्पीसदापुष्पीप्रत्यक्पुष्प्यन्यतमकृपापे वा रात्रिमुष्टितं त्रिमृदि-
तं पूतं सूत्रोक्तविधिना प्रापयेत् ॥ श्लैष्मज्वरमुन्मथप्रतिग्धायांन-
विद्रधिषु विशेषेण पुनरापित्तगमनात् ॥ तेन साधु व्रमन्ति ॥ फ-
लपिप्पलीचूर्णं वा सक्वायमावितं त्रिभागत्रिफलाचूर्णं क्रोवि-
दारादिनिर्घृहेण बलवत्कफपक्वेकापच्यवृद्धदंविज्यरोद्रागंचैरुषु वि-

वेत् ॥ मदनफलमज्जाचूर्णं वा जीर्म्भूतकादिनिर्यूहेण पित्ते कफ-
स्थानगते ॥ मदनफलमज्जसिद्धं वा पयस्तस्मिन्वा यवागूमधो-
भागे रक्तपित्ते दृढाहे च ॥ तस्य वा पयसः शीतस्य संता-
निकांऽजलिं पित्ते प्रकुपिते उरःकंठद्वये च तनुकफोपदिग्धे ॥
तज्जं वा दधि दध्युत्तरं वा कफच्छर्दिप्रसेकतमकेषु ॥ तस्माद्वा प-
यसो नवनीतमुत्पन्नं फलादिपट्टकायेन फलपट्टचूर्णोन्मिश्रेण सिद्धं
कफाग्निभुतेऽग्नौ शुष्यच्छरीरे च ॥ फलमज्जाचूर्णमिश्रेण वाऽऽ-
रग्वधादिद्रव्याणां घोंटाभूर्निबवाणवज्यानां सप्तोमवल्कपंचकोल-
कानामन्यतमस्य निर्यूहेण साधितं लेहमुपपुंजीत ॥ फलमज्जचू-
र्णमिश्रेण वा रेणुकैलाशतान्हाकुस्तुंवरुतगरकुष्ठत्वक्कोरकमरुबकागु-
रुगुगुलुवालकश्रीवेष्टकपरिपेलवमांसीशैलेयकस्थौणेयकसुरसापाले-
वनपूत्यशोकरोहिणीनां द्वाविंशतेरन्यतरस्य कपायेण साधितामुल्का-
रिकां मोदकं वा भक्षयेत् ॥ फलपिप्पलीस्वरसकपायपरिपी-
तैर्वा तिलशालितंदुलपिष्टैस्तत्कपायोपसृष्टैः सुरसादिद्रव्यान्यतमनि-
र्यूहोपसृष्टैर्वा शष्कुलीरूपानन्यं वा भक्ष्यं साधयित्वा भक्षयेत् ॥
फलपिप्पलीनां वा भक्षानकविधिश्च तं स्वरसमादर्वीप्रलेपात्पक्त्वा
लेहयेत् ॥ अन्नपानेषु वा तं लेहमवचारयेत् ॥ तत्कपायैरेव चान्न-
पानानि कल्पयेत् ॥ फलमज्जकार्यं वा वत्सकादिप्रतिघापं निंबा-
कान्यतरकपायोपसर्जनं संतर्पणोत्पसर्वश्लेष्मव्याधिहरं ॥ फलपि-
प्पलीनां वा फलादिनिर्यूहेणैकविंशतिरुत्पः सुभायितानां कुसुमरजः-
सदृशेन चूर्णनावचूर्णयेत् सरसि सरोरुहं बृहत्सायान्हे तद्रात्रिमुपितं
प्रभाते पुनरुपचूर्णितमुद्धृत्य हरिद्रालसराक्षीरयवागूनामन्यतमं सै-
धवगुडफाणितोपेतमाकंठं पीतवानुपजिघ्रन् सुकुमारः समुचितगं-
धसंपदुत्किष्टकफपित्तो भेषजद्वेषी च तथा सुखेन च्छर्दयति ॥

एतेन सर्वमाल्यगंधप्रावरणपटा व्याख्याताः ॥ एवमेव च फलाभा-
वे मदनपुष्पाणि शलाहूनि च कल्पयेत् ॥ इति फलविधानमुक्तं ॥
एवंच जीमूतकादीनपि कल्पयेत् ॥ विशेषतस्तु ज्वरश्वासहिष्मा-
दिषु जीमूतं ॥ तत्र पुष्पेषु क्षीरं फलेषु पेयां त्र्योमांशोमवत्सु फले-
षु शेषेषु संतानिकां निलोमसु दधि दध्युत्तरकं वा ॥ हरितपांडुपु
क्षीरं दध्यम्लं वा ॥ तत्कपायसंस्पर्शं वा सुरां कफारोचककासपां-
शुरोगयक्ष्मसु प्रयुंजीत ॥ पर्यागतानां वा जीर्णानां जीमूतकफलानां
शुष्काणां वा चूर्णं घातपित्ते ॥ द्वित्राणि वा संपोथ्यारैग्वधादीनां
नवानामन्यतमस्य पटोल्या वा निर्यूहेणार्मुतानि मथित्वा पित्तश्ले-
ष्मजे ज्वरे ॥ जीमूतकचूर्णं कल्कं वा शीतेनांचुना पित्तजे ॥ तदे-
वोष्णेन घातकफजे कफजे वा ॥ जीवकर्पसेक्षुशतावरीणामन्यतम-
स्य स्वरसेन वा पित्तजे ॥ अथवा पूर्ववहृतं वा सिद्धं ॥ इक्ष्वाकु-
स्तु विशेषेण कासश्वासज्वरच्छर्दिविपश्लेष्मरोगेषु योज्यः ॥ तस्या-
पुष्पफलस्य प्रवालैः शृतं क्षीरमुद्रितपित्ते पित्तकफज्वरे पुष्पादि-
षु तु रातजीमूतवत्प्रयोगाः ॥ इक्ष्वाकुफलस्वरसं वा त्रिगुणक्षीर-
साधितमातुरः पित्ते कफपीनसे स्वरसादे वमनार्थं पिबेत् ॥ जी-
र्णं वा समुद्धृतवीजे फले क्षीरं प्रक्षिपेत् ॥ तत्र जातं दधि श्ले-
ष्मकासश्वासच्छर्दिषु ॥ इक्ष्वाकुवीजानि वा छागीक्षीरभावितानि
विपगुल्मोदरगलगंडग्रंथ्यवृद्धश्लीपदेषु ॥ इक्ष्वाकुफलमध्यं वा कुष्ठवि-
पगुल्मोदरगलगंडग्रंथ्यवृद्धश्लीपदेषु ॥ इक्ष्वाकुफलं भस्तुना कुष्ठवि-
पपांद्गमयेषु ॥ तद्विपक्वं वा तक्रं समधुसैभवं ॥ तदेव वा मध्यं सगु-
हपलं भक्षयेत् ॥ इक्ष्वाकुफलनैलं वा पिबेत् ॥ तत्फलस्वरसभावि-

१ जीमूतफलस्य त्र्योमशात्र्योमशतया द्विविध्यं २ संतानिकां प्रयुंजीतेति योज्य ॥ ३ इति-
सरं ॥ ४ अम्ल दधि दध्यम्लं ॥ ५ अरस्वपेदयवपाटलीत्यादिनवसंख्याकादन्यतमस्य ॥ ६
संपानितानि ॥ ७ इक्ष्वाकुः कस्तुरी ॥ ८ पुष्पादिषु तु सुराणां जीमूतवत्प्रयोगादिति पाठः

तैर्वा सक्तुभिर्मथं श्लेष्मज्वरकासकंठरोगागेचेकषु ॥ इक्ष्वाकुकल्कं
भांसरसेन वातकफगुल्मप्रसक्तज्वरेषु ॥ बिल्वमूलप्रस्थकाथेन वा तुं-
वीवीजानि काथयेत् ॥ ततस्तस्मिन्निम्बभागधृते घृतसमानि पिष्ट्वा तुं-
वीवीजानि तदद्वाशिकानि च प्रत्येकं जीमूतमहाजालिनिवत्सक-
क्षन्वेधनानि काथतुल्यमेव च त्रिकटुकमावपेत् ॥ ततः पुनरपि
शृत्वा लेहं साधयेत् ॥ तमवलित्य प्रमथ्यामनुपिवेत्तद्ददयमेव च क-
ल्पः काशमर्यादिषु चतुर्षु महापंचमूलांगेषु पृथक्पृथक्गुक्तो वेदित-
व्यः ॥ धामार्गवो विशेषेण गरगुल्मोदरकासकफसंचयोत्थरोगेषु स्थिरे-
षु गुरुषु च श्लेष्माशयस्थेषु वातश्लेष्मणि च कंठाश्रये ॥ प्रकल्प्य
जीवनीयान्यतमचूर्णसंयुक्तान्तमधुशर्करास्तत्कपायैर्लेहान् पित्तोप-
सर्जने श्लेष्मणि विदध्यात् ॥ धामार्गवकल्कं तुंवरुधान्यधूपेण वि-
पेषु ॥ सुमनःसौमनस्यौषधानीहरिद्राचौरकहैमवतीमहासहाक्षुद्रस-
हाहृथीवार्बिबीपुनर्नवकासमर्दान्यतमकपायेण वा धामार्गवमेकं द्वे वा
मनोविकारेषु ॥ धामार्गवमूलसिद्धक्षीरसंभवं सर्पिः फलादिपट्टसिद्धं
वा मनोविकारेषु ॥ कृतेवेधनमत्यर्थकटुतीक्ष्णोष्णं सुतरां गरोदरगु-
ल्मशीर्षादुरोगश्वयधुषु कल्पयेत् ॥ कुटजफलं पुनः सुकुमारेपूल्ब-
णासपित्तकफेषु वातशोणितविसर्पज्वरकुष्ठादिषु च प्रयोजयेत् ॥
कुटजफलचूर्णान्यर्कक्षीरेण सप्ताहं भावयित्वा मदनफलजीमूतके-
क्ष्वाकुजीवन्तीजीवकमूलान्यतमकपायेण वा सर्पपमधूकलवणान्य-
तमांजसा वा कुटजफलचूर्णं क्शरया वा वमनाय कल्पयेदिति ॥ भ-
षति धात्रं ॥ वमनानां दिगित्येषा सुतरामुपयोगिनां ॥ बीजेना-
मेन मतिमानन्यानपि विकल्पयेदिति ॥ ॥ इति वमनकल्पो नाम
प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

अथातो विरेचनकल्पं व्याख्यास्यामः ॥ विरेचनद्रव्याणां भूलेषु
 त्रिवृत्त्वक्षु तिल्वकः क्षीरेषु स्नुही फलेषु हरीतकी प्रधानानि ॥ त्रि-
 घृतायाः खलु द्विविधं मूलभरणं श्यामं च ॥ तत्रारुणं कपायमधुरं
 विपाके कटुकं रुक्षं श्लेष्मपित्तहरं कल्पनाविशेषात्पुनः सर्व-
 व्याधिशमनं सुखविरेचनत्वाच्छुस्थविरसुकुमारमृदुकोष्ठेषु प्रशस्तं
 त्रिवृच्छब्दवाच्यं च ॥ इतरदपि तस्माद्गुणैः किञ्चिदूनं ती-
 क्ष्णं कंठद्वयकर्षणं मूर्च्छासंमोहकदाशु दोषहरत्वाद्वृद्धदोषकेश-
 मक्षूरकोष्ठेषु प्रशस्तं श्यामाशब्दवाच्यं च ॥ अथ तपोर्मूलम-
 तिर्यग्विषुतं गंभीरानुगतं श्लक्ष्णमाहरेत् ॥ ततस्त्वचं शोषयि-
 त्वा सम्पक्कं स्थापयेत् ॥ तच्चूर्णं शुंठीसैंधवयुक्तमम्लैर्मातरसेनापि
 पिबेद्वातामयेषु ॥ क्षीरक्षौद्रद्राक्षेक्षुकाश्मर्यस्वरससर्पिः स्वादुकाथैः
 सरार्करं पित्तोत्थेषु ॥ मूत्रक्षौद्रक्षारारिषपीलुरसत्रिफलापंधको-
 लककाथैर्व्यौषचूर्णानुविद्धं कफजेषु ॥ एभिरेव च द्रव्यैर्यथा-
 स्वं घृतशर्कराक्षौद्रनवक्षीरीमधुराणि भानुलुंगधाढिमामलककोलकर-
 मर्दककपित्थरसतक्राम्लानि सैंधवलवणानि व्योपतीक्ष्णानि विविध-
 धेसवारपूरितानि सहकाररसत्रिजातकनागकेसरकर्पूरसुरभीणि लेहगु-
 टिकामोदकभक्ष्यभोज्यान्पुष्पकल्पयेदिति ॥ भवति चात्र ॥ त्रिवृत्क-
 ल्ककपायेण साधितः ससितो हिमः ॥ मधुत्रिजातसंयुक्तो लेहो दृ-
 ष्यं विरेचनं ॥ अजगंधातवक्षीरीविदारीशर्करात्रिष्टत् ॥ चूर्णितं मधु-
 सर्पिर्भ्यां लीढा साधु विरिच्यते ॥ सन्निपातज्वरस्तंभपिपासादाहपी-
 दितः ॥ लिपेदंतस्त्रिष्टत्पा द्विधालुब्धैक्षुगंडिकं ॥ एकीकृत्य च तत्स्वि-
 त्तं पुटपाकेन भक्षयेत् ॥ शृंगैलाभ्यां समा नीली तैस्त्रिष्वसैश्च शर्क-
 रा ॥ चूर्णं फलरसक्षौद्रसक्तुमिस्तर्यणं पिबेत् ॥ वातपित्तकफोत्थे-
 षु रोगेष्वल्पानलेषु च ॥ नरेषु सुकुमारेषु निरपयं विरेचनं ॥ विहंग-

तंदुलवरायावशूककणास्त्रिहत् ॥ सर्वतोऽर्द्धेन तद्योढं मध्वाज्येन गुडेन
 वा ॥ गुल्मं ग्रीहोदरं कासं हलीमकमरोचकं ॥ कफवातरुतांश्वा-
 न्यान् परिमार्ष्टि गदान् बहून् ॥ विहंगपिप्पलीमूलत्रिफलाधान्य-
 चित्रकान् ॥ मरिचेंद्रयवाजाजीपिप्पलीहस्तिपिप्पलीः ॥ दीप्यकं पं-
 चलवणं चूर्णितं कार्पिकं पृथक् ॥ तिष्ठतैलत्रिहृत्चूर्णभागौ चाष्टप-
 लोन्मितौ ॥ धात्रीफलरसप्रस्थांस्त्रीन् गुढार्द्धतुलान्वितान् ॥ पक्त्वा-
 मृदुभिना स्वादेत्तप्तो मात्रामयंत्रणः ॥ मंदाग्निं ज्वरं मूर्च्छां मू-
 त्ररुच्छ्रमरोचकं ॥ कुष्ठार्शःकामलामेहगुल्मोदरभगंदरं ॥ ग्रहणीपां-
 दुरोगांश्च हन्ति पुंसवनश्च सः ॥ गुढः कल्याणको नाम सर्वेष्वनुपु यौ-
 गिकः ॥ न्योषत्रिजातकांभोदरुमिघ्नमलकैस्त्रिहत् ॥ सर्वैः समा-
 समसिता क्षौद्रेण गुलिकाः रुंताः ॥ मूत्ररुच्छ्रज्वरच्छर्दिकासे शोषे
 भ्रमे क्षये ॥ तापे पांडुरामये ऽल्पाग्नौ शस्ताः सर्वविषेषु च ॥
 त्रिहता कौटजं बीजं पिप्पली विश्वभेषजं ॥ क्षौद्रद्राक्षारसोपे-
 तं वर्षाकाले विरेचनं ॥ त्रिहृदुरालभामुस्तशर्करोदीच्यचंदनं ॥
 द्राक्षांबुना सपृष्ठान्दृशीतलं जलदात्यये ॥ त्रिहता चित्रकं पा-
 ठानजार्जं सरलं वचां ॥ स्वर्णक्षीरं च हेमते चूर्णमुष्णांबुना पिबे-
 त् ॥ त्रिहता शर्करातुल्या ग्रीष्मकाले विरेचनं ॥ त्रिहृद्वायंतिह-
 पुपासातलाकदुरोहिणीः ॥ स्वर्णक्षीरं च संचूर्ण्य गोमूत्रे भावयेत्प-
 हं ॥ एष सर्वतुको योगः स्निग्धानां मलदोषहृत् ॥ श्यामात्रिहृदु-
 रालंमाहस्तिपिप्पलियत्सकं ॥ नीलिनीकटुकामुस्तश्रेष्ठायुक्तं सुचूर्णि-
 तं ॥ रसाज्योष्णांबुभिः शस्तं रुक्षाणामपि रुषदा ॥ ज्यूपणं त्रिफ-
 ला हिंशु कार्पिकं त्रिहता पलं ॥ सौवर्चलार्द्धकर्पश्च पलार्द्धं चाम्द-
 येतसात् ॥ तच्चूर्णं शर्करातुल्यं महेनाम्लेन वा पिबेत् ॥ गुल्मपाश्वा-
 र्तिनुत्तिद्वं जीर्णं चास्मिन् रसौदनं ॥ त्रिहतात्रिफलादंतीसातला-
 न्योषसैधवैः ॥ प्रकल्प्य चूर्णं सप्ताहं भाज्यमामलकाद्रसे ॥ तद्योज्यं

तर्पणे घृणे पिशिते रागपुक्तिपु ॥ तुल्याम्लं त्रिवृताकल्कसिद्धं गु-
 ल्महरं घृतं ॥ श्यामात्रिवृत्कपायेण सिद्धं सर्पिः पयोऽपि वा ॥ त्रि-
 दन्मुष्टौस्तु सनखानद्यौ द्रोणोऽमसः पचेत् ॥ पादशेषं कपायं तं
 पूतं गुडतुलायुतं ॥ स्निग्धे स्थाप्यं घटे क्षौद्रपिप्पलीफलचित्रकैः ॥
 लिप्ते मासे गते पीतं पांडुश्वयथुगुल्मजित् ॥ सुरा वा त्रिवृतापादकिण्वा-
 तत्कायसंयुता ॥ यवैः श्यामात्रिवृत्कायस्त्रिभिः कुल्मापमंभासा ॥
 आमुतं पडहं पडे जातं सौवीरकं पिबेत् ॥ मृष्टान्वा सतुषांश्छुष्का
 न्यवांस्तच्चूर्णसंयुतं ॥ आमुतानंभसा तद्वत्पिबेज्जातं तुपोदकं ॥ ज्वर
 त्द्रोगवातासृग्वावर्त्तादिरोगिषु ॥ राजरक्षोऽधिकं पथ्यो मृदुर्मधुर-
 शीतलः ॥ बाले वृद्धे क्षते क्षीणे सुकुमारे च मानवे ॥ योज्यो मृद्भन-
 पायित्वाहिशेषाच्चतुरंगुलः ॥ फलकाले परिणतं फलं तस्य समाह-
 रेत् ॥ तेषां गुणयतां भारं सिकतासु विनिक्षिपेत् ॥ समरात्रात्समुद्धृत्य
 शोपयेदातपे ततः ॥ ततो मज्जानमुद्धृत्य शुचौ पात्रे निधापयेत् ॥
 द्राक्षारसेन तं दद्याद्वाहोदावर्त्तपीडिते ॥ चतुर्वर्षं सुखं बाढे
 यावद्वादशवर्षिके ॥ चतुरंगुलमज्जो वा कपायं पाययेद्दिमं ॥
 दधिमंडसुरामंडघात्रीफलरसैः पृथक् ॥ सौवीरकेण वा पुष्पं
 कल्केन त्रैलतेन वा ॥ चतुरंगुलसिद्धाद्वा क्षीराद्यद्विप्राङ्-

लघात्रीफलांबुभिः ॥ मेघशृंग्यमयारुणाचित्रकैः कथिते जलेः ॥
 मरुजान् सुनुपात्तञ्च जातं सौवीरकं यदा ॥ भवेदंजलिना तस्य
 रोधकल्कं पिबेत्तदा ॥ सुरां रोधकपायेण जातां पक्षस्थितां पिबेत् ॥
 तिल्वकस्य कपायेण कल्केन च सशर्करः ॥ सघृतः साधितो ले-
 हः स च श्रेष्ठं विरेचनं ॥ सुधा भिनत्ति दोषाणां महान्तमपि संचपं ॥
 आश्वेव कष्टविभ्रंशान्नैव तां कल्पयेत्ततः ॥ मृदौ कोष्ठे ऽवले बा-
 ले स्थविरे दीर्घरोगिणि ॥ कल्प्या गुल्मोदरगरत्वग्रोगमधुमेहिपु ॥
 पांडौ दूषीविपे शोफे दोषविभ्रान्तचेतसि ॥ सा श्रेष्ठा कंडकै-
 स्तीक्ष्णैर्बहुभिश्च समाचिता ॥ द्विवर्षा वा त्रिवर्षा वा शिशिरां-
 ते विशेषतः ॥ तां पादयित्वा शस्त्रेण क्षीरमुद्धारयेत्ततः ॥
 बिल्वादीनां दृढत्योर्वा काथेन सममेकशः ॥ मिश्रयित्वा
 सुधाक्षीरं ततोऽंगारेषु शोपयेत् ॥ पिबेत्कृत्वा च गुलिकां ॥ मं-
 स्तुमूत्रसुरादिभिः ॥ त्रिहृत्वादीन्बव वरां स्वर्णक्षीरीं सप्तातलां ॥ स-
 माहं लुकूपयःपीतान् रसेनाज्येन वा पिबेत् ॥ तद्दधोपोत्तमाकुंभनि-
 कुंभादीन् गुडांबुना ॥ अद्याच्छामात्रिरुकाग्रलुकुक्षीरघृतफाणितैः ॥
 कासारिसप्पूपाद्यैर्युक्तं वा लुकूपयः पिबेत् ॥ निकुंभकुंभश्याभैर्क-
 शंखिनीसप्तलारजः ॥ रात्रौ मूत्रे दिवा पर्मे सप्ताहं स्थापयेदिति ॥
 ॥ स्तुक्क्षीरेऽपि ततस्तेन माल्यं वातो ऽवघूर्णितं ॥ आजिमेत्याह-
 णानश्च मृदुकोष्ठो विरिच्यते ॥ नातिशुष्कं फलं घ्राह्यं शंखिन्या नि-
 स्तुपीकृतं ॥ सप्तलायास्तथा मूलं ते तु तीक्ष्णविकापिणी ॥ श्ले-
 ष्मामपोदरगदश्वयध्वादिषु कल्पयेत् ॥ असमात्रं तपोः पिंडं मदिरा-
 लवणान्वितं ॥ ऋद्गो घातकफजे तद्दुल्मेऽपि योजयेत् ॥ शंखिनी-
 चूर्णभागौ द्वौ तिलकल्कस्य चापरः ॥ हरीतकीकपायेण तत्तैलं पीडि-
 तं पिबेत् ॥ अतसीसर्पपैरंडकरंजेष्वप्ययं विधिः ॥ दंतिदंतस्थिरस्थूलं

मूलं दंतीद्रवंविजं॥आताम्रश्चावं तीक्ष्णोष्णमाशुकारि विकापि चागुरु
 प्रकोपि वातस्य पित्तश्लेष्मविलायनं ॥ तत्सौद्रापिप्पलीलिसं स्वेदये-
 न्मृत्कुशांतरे ॥ शोषयेच्चातपे ऽय्यकौ हतो ह्यस्य विकापितां ॥ तत्पि-
 वेन्मस्तुमदिरातक्रपीलुरसासवै ॥ अभिष्यण्णतनुर्गुल्मी ममेही जठरी
 गरी॥गोमृगाजरसैः पांडुरुमिकोष्ठी अगंदरी ॥सिद्धं तत्काथकल्काभ्यां
 दशमूलरसेन च ॥ विसर्पविद्रव्यलजीकक्षादाहान् जयेद्दृढं॥तैलं तु गु-
 ल्पमेहार्शोविबंधकफमारुतान् ॥ महासेहः शकच्छुक्रवातसंगानिल-
 ञ्पथाः ॥ दंत्या रसे वा शृंग्याश्च गुडसौद्रघृतान्वितः ॥ लेहः सिद्धो-
 विरेकार्थे दाहसंतापमेहनुत् ॥ वाततर्पे ज्वरे पैत्ते स्यात्स एवाजगंध-
 या ॥ दंतीद्रवंत्योर्मूलानि पचेद्वात्रीरसे ततः ॥ त्रीनंशान्फाणिताह्वी-
 च भजेतैले घृते ऽथवा ॥ श्यामादिकल्कमुत्तरेऽयं लेहः सिद्धं विरे-
 चनं ॥ पथ्याक्षदशमूलानां तद्वहेहाः पृथग्रसैः ॥ तयोर्विडसमं चू-
 र्णं तद्रसेनैव भावितं ॥ विवंधे विशि वातोत्थे गुल्मे चाम्लपुतं हितं ॥
 मुद्गादिसिद्धैस्तन्मूलैर्यूपादींश्च प्रकल्पयेत् ॥ दंतीद्रवंतीमरिचस्वर्ण-
 क्षीरीयवानकं ॥ सशुंठयग्रिकपृथ्वीकं चूर्णितं समवासरान् ॥ मूत्र-
 भावितमाज्येन पिवेज्जीर्णं च तर्पणं ॥ सर्वदा सर्वरोगेषु बाले वृद्धे
 च तद्धितं ॥ दुर्भुक्ताजीर्णपाश्वातिगुल्मग्रोहोदरेषु च ॥ गंडमालासु
 वाते च पांडुरोगे च शस्यते ॥ गुडस्याष्टपले पथ्या विंशतिः स्यात्पलं-
 पलं ॥ दंतीचित्रकयोः कर्पौ पिप्पलीत्रिटतोर्दश ॥ प्रकल्प्य मोदका-
 नेकं दशमे दशमे ऽहनि ॥ उष्णांसोऽनुपिवन् खादेत्तान्तर्वाचिधि-
 ना ऽमुना ॥ एते निष्परिहाराः स्युः सर्वव्याधिनिवर्हणाः ॥ विशेषा-
 द्वहणीपांडूकंडुकोठार्शां हिताः ॥ विरेचने मुख्यतमा नवैते त्रिटता-
 दयः ॥ हरीतकीमपि त्रिटद्विधानेनोपकल्पयेत् ॥ विशेषाद्वहणीपां-
 दुशोपमोहोदरापहाम् ॥ पिवेत्पथ्यां सांसधूथविडंगोत्पलनागरां ॥

मूत्रेण वत्सकादेर्वा निर्यूहेण हरीतकी ॥ पथ्यानागरचूर्णं वा संयुक्तं
नीलिनीफले ॥ गुडेन भक्षयेत्तथैव कवोष्णं च पिबेदनु ॥ पथ्यात्रि-
ष्टञ्चां गुलिकाः कार्याः क्षौद्रसाधुताः ॥ मापप्रमाणास्ताः शुष्का य-
क्ष्मी लिङ्गाद्वृत्तद्रुताः ॥ पथ्यात्रिष्टत्कदुष्णांबु सर्वत्रेष्टं विरेचनं ॥ कु-
क्षीरमाविते पथ्याचूर्णे कुर्वीत मोदकान् ॥ कोलास्थिमात्रान् शु-
ष्कांश्च नवनीतेन लेहयेत् ॥ गुल्मोदरपक्वहृद्शूलानाहविब्रंधिनः ॥
लिङ्गादेरुतैलेन कुष्टत्रिकदुकान्वितं ॥ सुखोदकं चानुपियेत्सुखमेत-
द्विरेचनं ॥ अल्पस्यापि महार्थत्वं प्रभूतस्याल्पकर्मात् ॥ कुर्यात्संश्लेष
विश्लेषकालसंस्कारयुक्तिभिः ॥ त्वक्केसराघ्रातकदाडिमैलासितोपला-
भाक्षिकमातुलुंगैः ॥ मद्येन तैस्तैश्च मनोनुकूलैर्युक्तानि देयानि विरे-
चनानि ॥ ॥ इति विरेचनकल्पो नाम द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

अथातो वमनविरेचनव्यापत्तिर्हि व्याख्यास्यामः ॥ अतिक्षुधि-
तेन मृदुकोष्ठेनाल्पश्लेष्मणा दुर्बलेन दुर्बलेन हीनमात्रमतितीक्ष्णमति-
शीतमजीर्णे वा पीतं वमनमधो गच्छति ॥ तत्रेप्सितानवासिमलोत्के-
शश्च ॥ तं पुनराशु स्नेहयित्वा यौगिकैर्मात्राकालाद्यपेक्षं वामयेत् ॥
व्यापत्करणानि च पूर्वमतिक्रमं स्मरन् परिहरेत् ॥ अजीर्णिनः श्लेष्म-
वतोऽप्युष्णतीक्ष्णलवणमात्रमदृढं वा विरेचनमन्यद्वा सेपजमूर्ध्वं प्र-
वर्त्तते ॥ तत्र पूर्वोक्ता व्यापत्साधनं च ॥ अतोऽप्यूर्ध्वमुत्तिष्ठति हृद्या
धलेखनवटकवर्जमौषधं न तृतीयमवधारयेत् ॥ कूरकोष्ठस्यातितीक्ष्णाग्ने
रल्पवीर्यं वा सेपजमूर्ध्वभागिकमधोभागिकं वा भक्तवदुपैति पाकं ॥
तत्र समुदीर्णा दोषा यथाकालमनिर्हियमाणा विश्रमं कुर्वन्ति ॥ तं
सुस्निग्धकोष्ठमनल्पमनञ्च चौषधं पाययेत् ॥ कपायमल्पप्रत्यग्रं रुक्षं
वा सेपजमस्निग्धस्निग्धेन वा पीतं शीतोपचारेण वा स्तब्धदोषं विग्र-

थितमयोगि भवति ॥ तत्र वमनेन मूयो वामयेद्विरेचनं स्निग्धस्त्रि-
 न्नस्य पुनर्विरेचयेदुत्क्लिष्टभूरिदोषं वा तृतीयेऽहनि ॥ उभयोश्च सं-
 शोधनयोर्लवणतैलाभ्यक्तं पिंडप्रस्तराभ्यां स्वेदयेत् ॥ स्निग्धस्त्रि-
 न्नस्य च वमनमकृत्वा विरेचनं पीतवतः सामस्य वा मृदु वा विरिक्त-
 स्याद्योभागेऽत्यर्थगुरुस्तब्धोदरता शूलो वातपुरीषसंगश्च भवति ॥
 तमप्ययोगिनं समूत्रैस्तीक्ष्णैरास्थाप्य जांगलरसैश्च भोजयित्वा फ-
 लदारुपिप्पलीसिद्धेन तैलेनानुवास्य वातहरैश्च स्नेहैरुपस्नेह्य पुनस्ती-
 क्ष्णैर्विरेचयेत् ॥ कफोल्बणस्यातिस्निग्धस्य गुरुकोष्ठस्य मंदाग्नेर्वा
 मृदुप्रणीतमौषधं मृशमुत्क्लेश्य दोषान् जाड्यतंद्रादौर्बल्यांगसादान्
 जनयति ॥ तच्छीघ्रमुत्तिखेत् ॥ लघितं च संधुक्षितार्घ्रिं पुनः स्निग्धं
 तीक्ष्णोष्णैर्विशोधयेत् ॥ सरोपान्नाय च वातश्लेष्मवते रूक्षाय सो-
 दावर्त्ताय मंदाग्ने वा शीतं रूक्षं वा दत्तमौषधं मृशमाध्मानं करो-
 ति ॥ तत्र मलसंगात्समुन्नह्य दह्यत्युदरमंतःशूलं हतिवत्पार्श्वयोरापूर्णता
 शिरःपृष्ठरुजा श्वासः पायुवस्तिनिस्तोदश्च भवति ॥ तमुदावर्त्तनाहहरा
 भ्यंगस्वेदवर्त्तिदीपनचूर्णवस्तिक्रियामिरुपचरेत् ॥ क्षामेणाल्पबलेन
 मृदुकोष्ठान्निना रूक्षेण स्निग्धेन वा स्त्रिन्नेन सामेन वा बलवदौषधमु-
 पयुक्तं सपित्तमनिलं परिदृष्य परिकर्त्तिकामापादयति ॥ तत्र नाभि-
 वस्तिगुदमेद्वे सदाहं परिकर्त्तनमनिलसंगो विष्टं सश्च ॥ तं रुष्णति लघु-
 कमधुयुक्तैः पिच्छावस्तिमिरास्थापयेत् ॥ क्षौरिदृक्षशृतक्षीरेण वा ॥
 शीतांबुपरिपिक्तं चैनं पयसा युक्तवंतं घृतमंडेन यष्टीमधुकतैलेनानु-
 वासयेत् ॥ क्षामस्य मधुरो बृंहणश्च सर्वो विधिरिष्टः ॥ सामे लघुनो
 दीपनश्च लघुरुक्षोष्णं चान्नपानं ॥ निरामीभूते (मध्यबलोपचारइव
 वातातपाभ्यामिव पांशुमस्मावकिरणेरितादि) वातानुबन्धे लघुक्षाराम्लं
 वातेऽधिके दधि साम्लं दाढिमत्वचा युक्तं भोजने पाने च युंजीत ॥ स-
 दाढिमरसं च सर्पिः पिबेत् ॥ उष्णांबुना वा तिलदेवदारुकल्कं ॥ क्रूरको-

ष्टस्य बहुदोषस्याल्पमात्रगुणं मृदु स्निग्धं वा शोधनमवचारितमुत्क्रे-
 श्य दोषान्न निर्हरत्यल्पाल्पं च पित्तकफसंसृष्टं परित्स्नवति ॥ विष्ट-
 भगौरवशोफकोठकंठूपांडुतांगसादशूलानि चापादयति ॥ तं तिनिश-
 धवाश्वकर्णपलाशवलानिर्युहैर्मधुयुक्तैरास्थापयेत् ॥ उपशांतपरित्स्नवं
 च पुनरुपस्निग्धं तीक्ष्णैः शोधयेत् ॥ शुद्धे च दीपनांश्चूर्णासवारिष्टा-
 दीन् योजयेत् ॥ पीतौषधो यदा वेगमुदीग्यति निगृह्णाति वा ॥
 तदा प्रवाहिकाऽस्य जायते ॥ तस्यां सदाहशूलं सपिच्छं श्वेतं कृ-
 ष्णं सरक्तं वा भृशं प्रवाहमानः कफमुपविशति ॥ तं परित्स्नवविधि-
 नोपचरेत् ॥ पीतौषधस्य भेषजोद्गारच्छर्द्यादीनां निग्रहाद्वातादयः कु-
 पिता हृदयमुपश्रित्य हृद्ग्रहं घोरमावहन्ति ॥ ततः प्रधानममौपता-
 पाहृदनाभिरत्यर्थमातुरः पीडयते मोहहिंसाकासलालापार्श्वशू-
 लयुतो वेपथुमात्रपृष्ठसंज्ञो दंतान्कटकटापत्पुद्गताक्षो जिह्वां खाद-
 यति ॥ तं हृदयापसरणमाहुस्तस्मै भिषक् शीघ्रममुह्यन्नभ्यंगपूर्वं धा-
 न्यस्वेदेन परित्स्नेद्य तीक्ष्णमवपीडं दद्यात् ॥ यद्यमधुकमिश्रेण तं-
 दुलांबुना वमनं ॥ कटुभिर्वा कफोत्तराय ॥ ततो दोषशेषं पाचनी-
 यैः पाचयेत् यथादोषोच्छ्रयं च बस्तीन् पितरेत् ॥ अस्निग्धस्नि-
 ग्धेनाव्रह्मचारिणा वेगविधारिणा मृदुकोष्ठेन सुकुमारेण वा रूक्षमौ-
 षधमतिमात्रं प्रयुक्तमतिविरेकाद्वायुं कोपयति ॥ तेन सर्वांगप्रग्रहो
 विशेषात्पार्श्वपृष्ठश्रोणीमन्यामर्मसु शूलं मूर्च्छा भ्रमः कंपः स्तंभो नि-
 स्तोदो भेदउद्देष्टनं संज्ञानाशश्च स्यात् ॥ तमभ्यज्य धान्यैः स्वेद-
 पित्वा यद्यमधुविषकेन तैलेनानुवासयेत् ॥ वानहरं चान्नपानं ॥
 स्निग्धस्विन्नस्यातिमृदुकोष्ठस्य क्षुधितस्य वा तीक्ष्णवेगमतिभूरि वा
 प्रयुक्तमौषधं सर्वं निर्हृत्य मलं घातूनपि द्रवीकृत्य स्नावयेदति-
 योगिं भवति ॥ तं शतघृतघृतेनाभ्यज्य कपापस्वादुर्शतिः प्र-
 देहपरिपेकावगाहान्नपानैः शर्करामधुमद्भिश्च लेहैः स्तंभयेत् ॥ चं-

दनांजनोशीरच्छागासृक्षीतोदकैर्लाजसक्तून् पापयेत् ॥ पिच्छा-
 बस्ति चास्मै दद्यात् ॥ मधुखर्गसिद्धं च क्षीरसर्पिः सर्पिर्महो
 वा ऽनुवासनं ॥ रक्तपित्तविधानं च कुर्यात् ॥ विशेषेण तु व-
 मनातियोगे सघृतसिताक्षौद्रं फलरसैर्मथं पिबेत् ॥ क्षीरिष्टसगुंग-
 सिद्धां वा समाक्षिकां पेयां क्षीरं वा संग्राहिद्रव्यसिद्धं च क्षीरं भोजने
 चावचारयेत् ॥ सोद्वारायां च छर्द्या धनिकामधूकमधुरसमुस्तांजना-
 नि मधुना लिह्यात् ॥ वाक्संगे हनुसंहनने ऽनिलात्तौ च घृतमांसरस-
 सिद्धामल्पतंदुलां पेयां पिबेत् स्नेहस्वेदौ चावचारयेत् ॥ जिह्वाप्रवेशे
 त्रिगन्धाम्ललवणान्कवलग्रहगंडूपान् हृद्यांश्चाजमांसरसान् ॥ पुरत-
 श्चास्यं फलान्यम्लानि खादयेत् ॥ निर्गतां जिह्वां तिलद्राक्षाक-
 ल्कलिप्तां न्योपलवणचूर्णप्रघृष्टां वा प्रवेशयेत् ॥ अक्षिणी व्या-
 हृते घृताभ्यक्ते पीडयेत् ॥ विसंज्ञं सामवेणुगीतशब्दान् श्रावयेत्-
 ॥ विरेचनातियोगे तंदुलांभसा मिश्रेण वमेत् ॥ प्रियंगवादौ च तंदु-
 लोदकेन पिबेद्भोधरसांजनदाढिमत्वचो वा कमलोत्पलसमंगापद्मके-
 सराणि वा ॥ क्षौद्रशर्करामधुकौदुंबरत्वचो वा ॥ रक्तातिसारक्रियां
 च कुर्वीत ॥ गुदं निःसृतमभ्यज्य स्वेदयित्वा कपायैश्च स्तंभयित्वा
 प्रवेशयेत् ॥ पूर्ववच्च वाक्संगादीन् साधयेत् ॥ उभयत्र च जीवरक्त-
 पित्तयोर्ज्ञानार्थं रक्ते शुक्लं पित्तु ग्लोतं वा क्षिपेत् ॥ तस्मिन्नावाने
 कोष्ठांबुक्षालितशुद्धे रक्ते वैवर्ण्यं तु रक्तपित्तं विद्यात् ॥ अन्नं
 वा तद्विमिश्रं शुने काकाय वा दद्यात् ॥ तस्मिन् भुक्ते जीवमभुक्ते
 पित्तं ॥ आमरणाच्च तस्य नृणमूर्च्छामदार्तस्य क्रियां पित्तघ्नीमति-
 योगोक्तं च कुर्यात् ॥ खट्वादिहृथिरं चातिसृतरक्तोक्तविधिना सक्षौद्रं
 शीघ्रमुपयुंजीत ॥ श्यामाकाश्मर्यदूर्वाशीरिर्वा शृतं पयो घृतमंडांजन-
 युक्तं शीतं वस्तौ निपेचयेत् ॥ शोषेष्वपि चा सम्यक्प्रयुक्तवमनविरेचनोप-

द्रवेषु यथामयं दोषानपेक्ष्य प्रतिकुर्याद्वस्तिव्यापत्तिर्द्धिं चेक्षेत ॥
 एवमुभयतोभागेऽपि शोधने यथावस्थमुत्तिष्ठेत ॥ या तु विरेचने प-
 रिकर्तिका तद्वमने कंठक्षणनं यः परिस्रवः स कफप्रसेको यत्प्रवा-
 हणं स शुष्कोद्गारइति ॥ भवति चात्र ॥ अतिमात्रमकालेऽल्पं तु-
 ल्यवीर्यैरभावितं ॥ असम्यक्संस्त्रजं जीर्णं व्यापद्येतौषधं ध्रुवं ॥ छर्दनं
 न तु दुःछर्दं दूर्विरेचं न रेचनं ॥ पापयेदौषधं भूयस्त्वं निहंति तथा हि
 ते ॥ यस्योर्ध्वं कफसंसृष्टं पीतं यात्यानुलोमिकं ॥ वमिनं केवलैः
 शुद्धं लघितं पापयेत्तु तं ॥ विवद्वेऽल्पे चिराद्दोषे स्वत्युष्णं पित्रे-
 ज्जलं ॥ तेनाध्मानं पमिस्तृष्णा विबन्धश्चानुशाम्यति ॥ भेषजं दोष-
 रुद्धं चेन्नोर्ध्वं नाथः प्रवर्तते ॥ सोद्गारं सांगशूलं वा स्वेदं तत्राव-
 चारयेत् ॥ सम्पग्निरिक्तसोद्गारभेषजं क्षिप्रमुल्लिखेत् ॥ अजीर्णमप्रह-
 तौ तु सुशीतैः स्तंभयेद्विपक्व ॥ कदाचिच्छेष्मणा रुद्धं तिष्ठत्यु-
 रसि भेषजं ॥ क्षीणे श्लेष्मणि सायान्हे रात्रौ वा तत्प्रवर्तते ॥ रु-
 क्षान्नाहारयेज्जीर्णं तिष्ठत्यूर्ध्वगतेऽपि वा ॥ वायुना भेषजे त्वन्यत्स-
 न्नेहलवणं पिबेत् ॥ तृष्णमोहभ्रममूर्च्छायाः स्युर्जीर्यति च भेषजे ॥
 पित्तघ्नं स्वादुशीतं च भेषजं तत्र शस्यते ॥ लालाद्वलासविष्टं भरो-
 मर्हर्पान्कफावृते ॥ भेषजं तत्र तीक्ष्णोष्णं कट्वादि कफनुद्धितं ॥
 प्रतिकूला गतिः पायोर्ग्रथितत्वं सर्गारवं ॥ दोषोत्क्लेशो भृशाध्मातं
 परिकर्तः परिस्रवः ॥ प्रवाहिकाद्वद्ग्रहणं सर्वगात्रपरिग्रहः ॥ सर्वधा-
 तुस्रवेणैता द्वादशोक्ताः ससाधनाः ॥ व्यापदो योगविभ्रंशाद्विवि-
 धेऽपि विरेचने ॥ उत्पद्यमानासु च तामु तामु व्यापत्सु संशोधनवि-
 भ्रमेण ॥ दिशाऽन्यैवाशु यतेव सिद्धौ ज्योतिर्हि शास्त्रं नयदुर्नया-
 नां ॥ ॥ इति वमनविरेचनव्यापत्तिर्द्धिर्नाभतृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

अथातो वस्तिकल्पं व्याख्यास्यामः ॥ बलां गुडूर्चा त्रिफलां
 सराशां द्विपंचमूलं च पटोन्मितानि ॥ अष्टौ फलान्यर्द्धतुलां च

मांसाच्छागात्पचेदप्सु चतुर्थशेषं ॥ पूते यवानीफलत्रिल्वकुष्ठवचा-
 शतान्वाघनपिप्पलीनां ॥ कल्कैर्गुडसौद्रयुतैः सतैलैर्युक्तः सुखोष्णो-
 लवणान्वितश्च ॥ वस्तिः परं सर्वगदप्रमाथी स्वस्थे हितो जीवनरं-
 हणश्च ॥ वस्तौ च यस्मिन् प्रणितो न कल्कः सर्वत्र दद्यादमुमेव तत्र ॥
 द्विपंचमूलस्य रसोऽम्लयुक्तः सच्छागमांसस्य सर्पपूर्वपेप्यः ॥ त्रिस्नेह-
 युक्तः प्रवरो निरूहः सर्वानिलव्याधिहरः प्रदिष्टः ॥ बलापटोलीलघुपं-
 चमूलत्रायंतिकैरंडयवात्सुसिद्धान् ॥ प्रस्थो रसाच्छागरसार्द्धयुक्तः
 सांध्यः पुनः प्रस्थसमः स यावत् ॥ प्रियंगुगुण्याघनकल्कयुक्तः सतैल-
 सर्पिर्मधुसैधवश्च ॥ स्याद्दीपनो मांसबलप्रदश्च चक्षुर्वलं चोपदधाति
 सद्यः ॥ एरंडमूलात्रिपलं पलाशात्तथा पलांशं लघुपंचमूलं ॥ रात्र्या-
 बलाच्छिन्नरुहाश्वगंधापुनर्नवारग्वधदेवदारु ॥ फलानि चाष्टौ सलि-
 लाढकाभ्यां विपाचयेदष्टमशेषितेऽस्मिन् ॥ वचाशतान्वाहपुषाप्रियं-
 गुयष्टीकणावत्तकबीजमुस्तं ॥ दद्यात्सुपिष्टं सहताक्ष्यशैलमक्षप्रमाणं
 लवणांशयुक्तं ॥ समाक्षिकस्तैलयुतः समूत्रो वस्तिर्जपेष्ठेखनदीपनो
 ऽसौ ॥ जंघोरुपादत्रिकपृष्ठकोष्ठद्वृक्षशूलं गुरुतां विबंधं ॥ गुल्माश्म-
 बध्मग्रहणीगुदोत्थांस्तांस्तांश्च रोगान्कफवातजातान् ॥ चतुष्पले तैल
 घृतस्य भृष्टच्छागाच्छतान्वाहदधिदाडिमाम्लः ॥ रसः सपेप्यो बलवर्ण
 मांसेरतोम्रितैर्मिर्यशिरोरुजीष्टः ॥ यष्ट्याह्वयस्याष्टपलेन सिद्धं पयः श-
 तान्वाहफलपिप्पलीभिः ॥ युक्तं सप्तर्षिर्मधु वातरक्तविसर्पवैस्वर्पहिना निरू-
 हः ॥ यष्ट्याह्वरोधामयचंदनैश्च शृतं पयोऽग्न्यं कमलोत्पलैश्च ॥ सगर्करा-
 सौद्रघृतं सुशीतं पित्तामयान् हन्ति सजीवनीयं ॥ गोपांगनाचंदनगीत-
 पाकीद्राक्षाद्विकाश्मर्यमधूकसेनैः ॥ पयः शृतं श्रावणिमुद्रपर्णावलाम्ब
 गुप्तामधुयष्टिकल्कैः ॥ गोधूमचूर्णैश्च पित्रुप्रमार्णरिन्नोर्विद्रापांश्च ग्मेन
 युक्तं ॥ तैलेन यष्टीमधुसाधितेन सितोपलाक्षाद्रुर्नैश्च शीतः ॥ वस्तिः

प्रशस्तः स समस्तदेहदाहे सशुले ऽव्यवाश्रिते वा ॥ गुल्मातिसारंश्रममू-
त्ररुच्छ्रक्षीणे क्षतौजोबलसंक्षये च ॥ कोशातकारग्वधदेवंदारुमूर्वाश्व-
दंष्ट्राकुटजार्कपाठाः ॥ पक्त्वा कुलत्थान् वृद्धीं च तोये रसस्य तस्य
प्रसृता दश स्युः ॥ तान्सर्पपैलामदनैः सकुष्ठैरक्षप्रमाणैः प्रसृतैश्च पु-
क्तान् ॥ क्षौद्रस्य तैलस्य फलाह्वयस्य क्षारस्य तैलस्य च सर्पपस्य ॥
दद्यान्निरुहं कफरोगिताय मंदाग्रये चाशनविद्विपे च ॥ पुनर्नवैरंढ-
पाश्ममेददृश्चीवभूतीकबलापलाशान् ॥ द्विपंचमूलं च पलांशकानि क्षु-
ण्णानि धौतानि फलानि चाष्टौ ॥ बिल्वं यवांकोलकुलत्थधान्यं फला-
नि च स्युः प्रसृतोन्मितानि ॥ पयो जलद्व्याढकसाधितं तत्क्षीरावशि-
ष्टं शुचिवस्त्रपूतं ॥ वचाशताह्वाऽमरदारुकुष्ठपृथ्वाह्वासिद्धार्थकपि-
प्पलीनां ॥ कल्कैर्यवान्या मदनैश्च युक्तं नात्पुष्पशीतं गुडसैंधवा-
क्तं ॥ क्षौद्रस्य तैलस्य च सर्पपश्च नवस्य युक्तं प्रसृतित्रयेण ॥ द-
द्यान्निरुहं विधिना विधिज्ञस्तं सर्वसंसर्गरुतामयघ्नं ॥ अर्द्धार्द्धवि-
हितान् बस्तीनतश्चित्रान्प्रचक्षते ॥ कोशातकीद्वयेक्ष्वाकुफलजीमू-
तवत्सकाः ॥ श्यामान्निवृतयोर्मूलं तथा दंतीद्रवंतिजं ॥ प्रकीर्या चोदकीर्या
च क्षीरिणी नीलिनी फलं ॥ सप्तला शंखिनी रोधंफलं कंपिल्लकस्य च ॥
सकल्कसैंधवयुताः पक्काशयविशोधनाः ॥ धातुकोपुष्पतर्कारीजीवंतीमू-
लवत्सकाः ॥ प्रग्रहः खदिरी कुष्ठं शमीपिंडीतकायवाः ॥ प्रियंगुरक्तमूले च
झरणीजातियूथिकाः ॥ वटाद्याः किंशुकं रोधमिति संप्राहिका मताः ॥
ग्राहिप्रियंग्वंवष्टादिकायकल्कैः क्रमेण च ॥ उपकादिप्रतीवापो ले-
खनस्त्रिफलारसः ॥ मधुरकायकल्केन सरसाज्येन वृंहणः ॥ बदर्यैरा-
वणीशैलूशाल्मलीधन्वनांकुराः ॥ समाक्षिकाः क्षीरयुताः सासृजाः
पिच्छिलाः स्मृताः ॥ कोलं कतककांडेक्षुदर्मपाठेक्षुबालुभिः ॥ दा-
हघ्नः सघृतक्षीरो द्वितीयश्चोत्पलादिभिः ॥ मुष्टिं शाल्मलिहंतानां क्षी-

रसिद्धो घृतान्वितः ॥ हितः प्रवाहणे तद्वृत्तैः शाल्मलकस्य च ॥
 कर्बुदाराढकीनीपविदुलैः क्षीरसाधितैः ॥ परिकर्त्तै तथा वृत्तैः श्रीप-
 र्णिकोविदारजैः ॥ परस्त्रवे पयः सिद्धं सत्तृतीयपुनर्नवं ॥ आखुर-
 णिकया तद्वत्तंदुलीयकपुक्तया ॥ अश्वारोहकः काकनासाराजक-
 सेरुकाः ॥ सिद्धाः क्षीरेऽतियोगे स्युः क्षौद्रांजनघृतैर्युताः ॥ न्यग्रो-
 धाद्यैश्चतुर्भिश्च तेनैव विधिनाऽपरः ॥ बृहतीक्षीरकाकोलीपृश्नि-
 पर्णांशतावरी ॥ काश्मर्यवदरीमूर्वास्तथोशीरप्रियंगवः ॥ जीवादाने
 श्रुते क्षीरे द्वौ घृतांजनसंयुतौ ॥ वस्ती प्रदेयौ भिषजा शीतौ
 समधुशर्करौ ॥ गोऽव्यजामहिषीक्षीरैर्जीवनीययुतैरपि ॥ शशैणद-
 क्षमार्जारमहिष्यव्यजशोणितैः ॥ सद्यस्त्वैर्मृदितैर्वस्तिर्जीवादा-
 ने प्रशस्यते ॥ अथेमान् सुकुमाराणां निरुहान्स्नेहान्मृदू-
 न् ॥ कर्मणा विदुतानां च वक्ष्यामि प्रसृतैः पृथक् ॥ क्षौ-
 राद्वौ प्रसृतौ कार्यौ मधुतैलघृतात्रयः ॥ खजेन मथितो वस्तिर्वात-
 द्घ्नो बलवर्णकृत् ॥ एकैकः प्रसृतस्तैलप्रसन्नाक्षौद्रसर्पिषां ॥ बिल्वा-
 दिमूलकाथाद्वौ कौलत्थाद्वौ स वातजित् ॥ पटोलनिर्वभूतिकरास्त्रा
 सप्तच्छदांभसः ॥ प्रसृतः पृथगाज्याच्च वस्तिः सर्पपकल्कवान् ॥
 सपंचतित्तो ऽभिष्यंदकमिकुष्ठप्रमेहहा ॥ विडंगत्रिफलाशिमुफल-
 मुस्ताखुरार्णजाः ॥ कपायाः प्रसृताः पंच तैलादेको विमथ्य ता-
 न् ॥ निरुहः रुमिहा बेलपिप्पलीकल्कयोजितः ॥ पयस्येक्षुमिथिरा-
 रास्त्राविदारीक्षौद्रसर्पिषः ॥ एकैकः प्रसृतो वस्तिः रुष्णाकल्को
 वृषत्वकृत् ॥ चत्वारस्तैलगोमूत्रदधिर्मंडाम्लकांजिकात् ॥ वस्तिः
 कजोष्णः सानाहे मूत्ररुच्छे परो मतः ॥ मृदुवस्तिजडीभूते तीक्ष्णो
 ऽन्यो वस्तिरिष्यते ॥ तीक्ष्णैर्विकर्षिते स्निग्धो मधुरः शिशिरो मृ-
 दुः ॥ तीक्ष्णत्वं मूत्रविल्वाग्निलवणक्षारसर्पपैः ॥ प्राप्तकालं विधात

व्यं क्षीराज्याद्यैस्तु मार्दवं ॥ बलकालदेशसात्म्यप्रकृतीः प्रविभज्य
योजितो वस्तिः ॥ स्वैः स्वरौपधवैः स्वान्स्वान्गोणान्निवर्तयति ॥ उ-
ष्णात्तानां शीतांश्छीतात्तानां तथा सुखोष्णांश्च ॥ तद्योग्यौपधयु-
क्तान् वस्तीन्संतर्क्य युंजीत ॥ वस्तीन् वृंहणीयान्दद्याद्वाधिपु वि-
शोधनीयेषु ॥ मेदःस्त्रिनो विशोष्या ये च नराः कुष्ठमेहार्ताः ॥ न
क्षीणक्षतदुर्बलमूर्च्छितरुशशुष्कशुद्धदेहानां ॥ दद्याद्विशोधनीयान्दो-
पनिबद्धायुषो ये च ॥ इति वस्तिकल्पो नाम चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

अथातः सिद्धवस्तिकल्पं व्याख्यास्यामः ॥ सिद्धवस्तीन्प्रयुंजीत
सर्वदा सर्वदेहिनां ॥ निर्व्यापदो बहुफलान्वलपुष्टिकरान्मुरवान् ॥ म-
धुतैले समे कर्पः सैंधवाद्विपिचुर्मिशिः ॥ एरंडमूलकाथेन निरूहो मा-
धुतैलिकः ॥ रसायनं प्रमेहार्शः रुमिगुल्मांत्रट्ठिनुत् ॥ सपष्टीमधु-
कश्चैव चक्षुष्यो रक्तपित्तजित् ॥ यापनो घनकल्केन मधुतैलवसा-
ज्यवान् ॥ पायुजानूरुट्ठपणवस्तिमेहनशूलजित् ॥ प्रसृतांशैर्वृतक्षौद्र-
वसातैलैः प्रकल्पयेत् ॥ यापनं सैंधवाद्धाक्षहृपुषार्द्धपलान्वितं ॥ एरंड-
मूलनिःकाथो मधु तैलं ससैंधवं ॥ एष युक्तरथो वस्तिः सबचापिप्पली
फलः ॥ सकायो मधु पंडुंथा शताब्दा हिंगु सैंधवं ॥ सुरदारु च रास्ना
च वस्तिर्दोषहरः शिवः ॥ पंचमूलस्य निःकाथस्तैलं मागधिका मधु ॥
ससैंधवः समधुकः सिद्धवस्तिरिति स्मृतः ॥ द्विपंचमूलत्रिफलाफलबि-
ल्वानि पांचयेत् ॥ गोमूत्रे तेन पिष्टैश्च पाठावत्सकतोयदैः ॥ सफलैः
क्षौद्रतैलाभ्यां क्षारेण लवणेन च ॥ युक्तो वस्तिः कफव्याधिपांडु-
रोगविसूचिपु ॥ शुक्रानिलविबंधेषु वस्त्पाटोपेषु पूजितः ॥ मुस्तपाठा-
मृतैरंडबलारास्नापुनर्नवं ॥ मंजिष्ठाऽरग्वधोशीरत्रायमाणाक्षरोहिणीः ॥
कनीयः पंचमूलं च पालिकं मदनाष्टकं ॥ जलाढके पचेत्तच्च पादशो-
षं परिलुतं ॥ क्षीरद्विप्रस्थसंयुक्तं क्षीरशोषं पुनः पचेत् ॥ सपादजांगलरसः

ससर्पिर्मधुसैधवः ॥ पिष्टैर्यष्टीमिशिश्यामाकलिंगकरसांजनैः ॥ वस्तिः
 मुखोष्णो मांसाग्निबलशुक्रविवर्द्धनः ॥ वातासृद्धोहमेदोशौगुल्मवि-
 ण्मूत्रसंग्रहं ॥ विषमज्वरबीसर्पवर्ध्माध्मानप्रवाहिकाः ॥ वंक्षणोरु-
 कटीकुक्षिमन्याश्रोत्रशिरोरुजः ॥ हन्यादसृग्दरोन्मादशोफकासा-
 श्मकुंडलान् ॥ चक्षुष्यः पुत्रदो राजा यापनानां रसायनं ॥ पृथक्प-
 लांशं विपचेत्पंचमूलमगोक्षुरं ॥ क्षीराढके चतुःप्रस्थं पिष्टैर्यष्ट्यादिभि-
 र्युतं ॥ क्षौद्रतैलाज्यसिंधूः पयुक्तं वस्तिः सुपूजितः ॥ विशेषाद्वा-
 लद्वद्धस्त्रीसुकुमारसुखात्मनां ॥ तद्वत्सहाचरवलासारिवादभसाधि-
 तं ॥ क्षीरवस्तिस्तथा ऽभीरुगुडूचीवृहतीद्वयैः ॥ सिद्धं पयो माग-
 धिकायष्टीमधुककलकवत् ॥ पंचमूलं वृहत्यादिप्रतिद्रव्यं पलोन्मितं
 ॥ द्विपलं शालिगोधूमयवमापं सयष्टिकं ॥ तैः सिद्धं छागलं क्षीरं कु-
 कुटांडरसः सिता ॥ साज्यसौद्रद्विलवणस्तैर्वस्तिः शुक्रकृत्परं ॥ क-
 ल्पो ऽयं शिखिगोनर्दमत्स्याद्यंडरसेष्वपि ॥ रसः कुलीरमांसस्य च-
 दकांडरसान्वितः ॥ सशर्कराघृतमधुर्यस्तिर्हृपतमो मतः ॥ वस्तसूक-
 रजैर्मुष्कैः कुलीरचटकामिषैः ॥ सिद्धं पयो वस्तमुष्कमुच्चदेक्षुरकं म-
 धु ॥ नैर्घृताढ्योऽल्पलवणो वस्तिर्हृपतमः परः ॥ सिद्धेन पयसा शोज्य-
 मात्मगुप्तोच्चदेक्षुरैः ॥ अतो दशदशाहेन यस्तु वस्तीन्निपेवेत ॥ वाजीव
 पुटः सवृषो गच्छति प्रमदाशतं ॥ एते माक्षिकसंयुक्ताः कुर्वत्यति-
 हृपं नरं ॥ नातियोगं न चायोगं स्तंभिनस्ते च कुर्वते ॥ निरुद्धा ले-
 खनाः प्रायो वृंहणाः स्नेहवस्तयः ॥ यापनेषूभयं तस्मान्नेष्टं तेष्व-
 नुवासनं ॥ मृदुत्वान्न निवर्त्तैरन् यस्य त्वेते प्रयोजिताः ॥ समूत्रैर्व-
 स्तिमिस्तीक्ष्णैरास्थाप्यः क्षिप्रमेव सः ॥ शोफाग्निनाशपांडुत्वशूला-
 र्शः परिकर्तिकाः ॥ स्पृज्वरश्चातिसारश्च यापनात्यर्थसेवनात् ॥ अ-
 रिष्टक्षारसीध्वाद्यैस्तत्रेष्टा दीपनी क्रिया ॥ युक्त्या तस्मान्निपेवेत
 यापनान्न प्रसंगतः ॥ मृदुल्पोपघसंयोगात्पादहीनप्रमाणतः ॥ अ-

त्यकालोपयोगाच्च तेषु निष्परिहारता ॥ द्रव्येषु थापनार्थेषु सिद्धा-
 त्स्नेहात्पृथक् पृथक् ॥ वस्तीन्सर्वेषु वा युंज्यात्परिहारविवाजितान् ॥ सहा-
 चराभीरुबलारास्त्रागोक्षुरकात्पृथक् ॥ तुलां जलद्रोणशते पंचद्रोणा-
 वशोपिते ॥ पूतशीते विसद्राक्षातवक्षीरीनिदिग्धिकाः ॥ महासहाक्षु-
 द्रसहायघ्नीमधुमधूलिकाः ॥ जीवकर्पभकोदीच्यमृणालोत्पलचंदनं ॥
 खर्जूरतालमज्जात्मगुप्तातामलकीकणाः ॥ पटोलमेदात्वक्पत्रशीतपा-
 क्योदनाब्ज्याः ॥ कल्कीकृत्य क्षिपेत्तस्मिन्पृथक्च प्रस्थसंमितं ॥
 रसं वराहमहिषवस्तमुष्कोद्भवं तथा ॥ शिखिकुक्कुटहंसांडसंभवं तै-
 लसर्पिणी ॥ धात्रीविदारीस्वरसं गव्यक्षीराढकद्वयं ॥ ब्रह्मभेरीमृदं-
 गानां निनादैः साधितं च यत् ॥ सितच्छत्रकृतच्छायं सितवस्त्रावगुं-
 ठितं ॥ आरोपितं गजस्कंधे पूजयित्वा दृषध्वजं ॥ कृत्वा स्वस्थयनं
 दद्यात्स्नेहवस्तिमयंत्रणं ॥ प्राप्तस्तेनातिदृपतां श्रमयेद्वनिताशतं ॥
 निर्वलीपलितः कांतश्चिरंजीवी भवेत्त च ॥ नष्टशुक्रक्षतक्षीणवि-
 षमज्वरिणां हितः ॥ व्यापन्नार्त्तवशुक्राणां पुत्रदाता रसायनं ॥ एवं
 च वस्तयोऽन्येऽपि कल्प्याः पाक्याश्च नैकशः ॥ शतंवारात्सहस्रं वा
 पाचयेत्संभवे सति ॥ दोषघ्नाः सपरीहारा वक्ष्यन्ते स्नेहवस्तयः ॥ दश-
 मूलं वरां रास्त्रामश्वगंधां पुनर्नवां ॥ गुडूच्यैरंडभूतीकभाद्रीदृषकरो-
 हिषं ॥ शतावरीं सहचरं काकनासां पलांशिकं ॥ यवमापातसीकोल-
 कुलत्थान्प्रसृतोन्मितान् ॥ बहे विपाच्य तोयस्थ द्रोणशोषेण तेन च ॥
 पचेत्तैलाढकं पेप्यैर्जीवनीयैः पलोन्मितैः ॥ अनुवासनमित्येतत्सर्ववात-
 विकारनुत् ॥ आनूपानां वसा तद्वज्जीवनीयोपसाधिता ॥ शताब्ज्याव-
 बिल्वाम्लैस्तैलं सिद्धं समीरणे ॥ सैधवेनाग्निवर्णेन तप्तं चानिलजि-
 हृतं ॥ जीवंतीं मदनं मेदां श्रावणीं मधुकं बलां ॥ शताब्धर्पभको
 रुष्णां काकनासां शतावरीं ॥ खगुप्तां क्षीरकाकोलीं कर्कटाख्यां
 शठीं वचां ॥ पिष्ट्वा तैलं घृतं क्षीरे साधयेत् चतुर्गुणैः ॥ बृंहणं वा-

तपित्तघ्नं बलशुक्राश्रिवर्द्धनं ॥ रजःशुक्रामयहरं पुत्रीयं चानुवास-
नं ॥ शिशिरस्पर्शवीर्यैश्च पिष्टैः क्षीरे चतुर्गुणे ॥ तैलपादं घृतं सिद्धं
पित्तघ्नमनुवासनं ॥ सैधवं मदनं कुष्ठं शताब्दा निचुलो वचा ॥ न्ही-
बेरं मधुकं भार्गवीं देवदारु सकटफलं ॥ नागरं पुष्करं मेदा चविका
चित्रकः शठी ॥ विडंगातिविषे श्यामा हरेणुनीलिनी स्थिरा ॥ बिल्वा-
जमोदे चपला दंती राम्ना च तैः समैः ॥ साध्यमैरंडतैलं वा तैलं वा
कफरोगनुत् ॥ वर्ध्मोदावर्त्तगुल्मार्शः प्रीहिमेहान्समारुतान् ॥ आनाह-
मश्मरीं चाशु हन्पातदनुवासनं ॥ साधितं पंचमूलेन तैलं बिल्वादि-
ना ऽथवा ॥ अन्वासनं श्लेष्महरं द्रव्यैर्वा कफघातिभिः ॥ फलैर-
ष्टगुणे चाम्ले सिद्धमन्वासनं कफे ॥ शूलानाहे तु तद्युक्तो निरूहः
पटुमूत्रवान् ॥ पृच्छतिस्म मुनिमित्यथ धीमानग्निवेश इह किं तु फ-
लानां ॥ वस्तिकर्मणि हितं सततं स्यात्तं पुनर्वसुरिति प्रशशास ॥
इह कुष्ठहिता गैरागरी हितमिक्ष्वाकुफलं प्रमेहिणां ॥ कुटजस्य
फलं हृदामये प्रवरं कौटफलं तु पांडुषु ॥ उदरे कृतवेधनं हितं मदनं
सर्वगदाविरोधि तु ॥ मधुरं सकपायतिक्तकं तदरूक्षं सकटूष्णपि-
च्छिलं ॥ कफपित्तहृदाशुकारि यन्निरपायं पवनानुलोमि च ॥
प्रवरं तंदतः फलादिषु स्मृतमास्थापनयोजनास्त्विति ॥ अथ मुनि-
रुपमे निगद्य वाक्यं स्थितवति विज्ञपयांबभूव भूयः ॥ इदमति-
गहनं सहान्यशिष्यैरखनिगतोऽजलिमग्रतो निधाय ॥ चित्रकर्मगुण-
कंदुरुणोक्तो वस्तिरूर्ध्वमथ चैति न नाप्तेः ॥ शीघ्रमापतति चानु-
त्त देहात्सर्वतः कथमपोहति दोषान् ॥ ऊचे गुरुः स्तिमितमारुतवश्यमे-
तदेहस्य यद्वहिरपाश्रितमंतरे वा ॥ दुष्टस्य तस्य जनयन्ननुलोमतां तु
वस्तिर्हिनास्ति विपमानतिरोगपूगान् ॥ शाखागताः कोष्ठगताश्च

१ पटुतैलवान्तिपाठः २ मुनि पुनर्वसु ३ वेणी गैरागरी देवदारुजीमूतइत्यपि-
त्यमरः (देवदंगरी)

रोगा मर्मोर्ध्वसर्वावयवांगजाश्च ॥ ये संति तेषां न तु कश्चिदन्यो वा-
योः परं जन्मनि हेतुरस्ति ॥ विट्शोषपित्तादिमलाचयानां विक्षे-
पसंहारकरो हि वायुः ॥ तस्यातिवृद्धस्य शमाय नान्यद्वस्तेः समं
शेषजमस्ति यस्मात् ॥ शाम्यन्ति यत्नेन जिते ऽनिले च तदीरिताः
पित्तकफादयोऽपि ॥ तस्माच्चिकित्साङ्गमितिब्रुवन्ति सर्वा चिकि-
त्सामपि वस्तिमेके ॥ यच्च पक्वाशयस्थोऽपि दोषानापादमस्तकं ॥
वीर्येण वस्तिरादत्ते स्वस्थोऽर्को भूस्तानिव ॥ यत्तत्रौपधवीर्यं हि तद-
पानेन वायुना ॥ पर्याप्तमचिरादेव समानः प्रतिपद्यते ॥ समानादुत्तरं चैवं
व्यानाद्याः पवनाः क्रमात् ॥ ते तृप्ताः प्रकृतिं यांति शरीरानुग्रहे स्थिताः ॥
प्रसह्य पित्तश्लेष्माणौ यथास्थानं निवेश्य च ॥ संतर्पयन्ति परितः स्वान्स्वान्
भूतगुणांस्तनौ ॥ व्यानस्तिर्यगपानोऽधः प्राणश्चोर्ध्वं प्रकर्षति ॥ यथा-
स्वमेव नाडीभिर्हारीणीभिरिवोदकं ॥ एवं वा तैः सिराभिश्च वपुर्वस्तिः
सुयोजितः ॥ व्यामुवन्प्रसभं हन्ति सुरुच्छानपि यक्ष्मणः ॥ वस्ति-
स्तस्मात्सर्वकर्मप्रधानं सर्वातंकान् हन्ति निःशेषतश्च ॥ स्रोतस्यन्तः
शोधयित्वा च कुर्यादोषांस्तेजः शुक्रदेहामिदीप्तिमिति ॥ ॥ इति-
सिद्धवस्तिकल्पो नाम पंचमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

अथातो वस्तिव्यापत्तिर्हि व्याख्यास्यामः ॥ विबन्धगौरवाध्मा-
नशिरोरुग्वाहनोर्ध्वगाः ॥ कुक्षिशृङ्गांरुग्विध्माहृत्पीडाकर्त्तनस्रवाः ॥
अयोगादतियोगाच्च वस्तेः स्युः पट्पडापदः ॥ अस्निग्धस्विन्नदेहस्य
गुरुकोष्ठस्य योजितः ॥ शीतोल्पस्नेहलवणद्रव्यमात्रो घनोऽपि वा ॥
वस्तिः संक्षोभ्य तं दोषं दुर्बलत्वादिनिर्हरन् ॥ करोति वातविण्मूत्र-
विबन्धमतिदारुणं ॥ वस्तिनाभिरुजानाहं हृल्लेपं श्वयथुं गुदे ॥ कंठ-
गंडानि वैवर्ण्यमरानि बन्धिमादवं ॥ काथद्वयं प्राग्विहितं मध्यदोषे-
ऽतिसारिणि ॥ उष्णस्य तस्मादेकस्य तत्र पानं प्रशस्यते ॥ फलव-

त्यस्तथा स्वेदाः कालं ज्ञात्वा विरेचनं॥विल्वमूल त्रिवृदारुपवकोलकु-
लत्थवान् ॥ सुरादिमूत्रवान्वस्तिः सप्राक्पेष्यस्तमानयेत् ॥ संशेषामे
निरुहेण मृदुना दोषईरितः॥मूर्च्छयत्यनिलं मार्गं रुणद्धर्मांश्च हिनस्ति
च ॥ गौरवक्लमहच्छूलदाहसंमोहवेष्टनं ॥ ततः कुर्यादुपचरेत्तं रुक्ष-
स्वेदपाचनैः ॥ पिप्पलीकतृणोशीरदारुमूर्वाशृतं जलं ॥ पित्रेतसौव-
र्चलोन्मिश्रं दीपनं हृदिशोधनं ॥ वचानागरशठ्यो वा दधिमण्डेन मू-
र्च्छिताः ॥ पेयाः प्रसन्नया वा स्युररिष्टेनासवेन वा ॥ दारुत्रिकटुकं
पथ्यां पलाशं चित्रकं शठीम् ॥ पिष्ट्वा कुष्ठं च मूत्रेण पिबेत्क्षारांश्च
दीपनान् ॥ वस्तिमस्य विदध्याच्च समूत्रं दाशमूलिकं ॥ धुंक्तोल्पवीर्यो
दोषाढ्ये रुक्षे कूराशये ऽथवा॥ वस्तिर्दोषाहतो रुद्धमार्गो रुंध्यात्समी-
रणं ॥ सविमार्गोऽनिलः कुर्यादाध्मानं मर्मपीडनं ॥ विदाहं गुदकोष्ठस्य
मुष्कबंधणवेदनां ॥ रुणद्धि हृदयं शूलैस्तिश्चेतश्च धावति ॥ स्वभ्यक्त-
स्तिन्नगात्रस्य तत्र वर्ति प्रयोजयेत् ॥ विल्वादिश्च निरुहः स्यात्पीलुस-
र्पपमूत्रवान् ॥ सरलांमरदारुभ्यां साधितं चानुवासनं ॥ बर्हुदोषबले-
कूरकोष्ठे वस्तिस्तनुर्मृदुः ॥ शीतोऽल्पश्चाहतो दोषैः प्रतिहंति समी-
रणं ॥ ऊर्ध्वं सोऽनुसरन्देहं कुर्याद्वायुः शिरोरुजं ॥ ग्रीवास्तंभं प्रति-
श्यायं वाधिर्व्यं दृष्टिविभ्रमं ॥ तमुष्णतैलवर्णप्रदिग्धस्तिन्नमर्दितं ॥
तीक्ष्णैर्धूमैः प्रथमनैनस्यैरास्यविरेचनैः ॥ विरेकैर्वस्तिभिश्चाशु यो-
जयेदानुलोमिकैः ॥ स्निग्धस्तिन्ने महादोषे वस्तिर्मृदल्पमेपजः ॥
उत्क्लेश्याल्पं हरेदोषं जनयेच्च प्रवाहिकां ॥ शोफो वस्तावपाने च स-
दनं चोरुजंघयोः ॥ विवद्धमारुतो जंतुरमीक्ष्यं स प्रवाहते ॥ स्वेदा-
भ्यंगान्निरुहंश्च शोधनीयानुलोमिकान् ॥ विदध्यालंघयित्वा च वृ-
त्तितस्य विरिक्तवत्॥कुर्वतो वेगसंरोधं पीडितो वा ऽतिमात्रया॥अत्रि-

गधलवणोष्णो वा बस्तिरल्पो ऽल्पभेषजः॥ मृदुर्वा मारुतेनोर्ध्वं विक्षि-
 सो मुखनासिकात् ॥ निरेति मूर्च्छादृष्टासतृदहादीन्प्रवर्तयन् ॥
 मूर्च्छाविकारं दृष्ट्वाऽस्य सिंचेच्छीतांबुना मुखं ॥ व्यजेदाक्लमना-
 शाच्च प्राणायामं च कारयेत् ॥ पृष्ठपार्श्वोदरं मृद्यात्करैरुष्णैरधोमुखं॥
 केशेष्वक्षिप्य धुन्वीत भीषयेद्बालदंष्ट्रिभिः ॥ शस्त्रोल्काराजपुरुषै-
 र्वस्तिरेति तथा ह्यधः ॥ पाणिवस्त्रैर्गलापीडं कुर्यान्न भ्रियते यथा ॥
 प्राणोदाननिरोधाद्धि सुप्रसिद्धतरायणः ॥ अपानः पवनो बस्तिं
 तमाश्वेवापकर्षति ॥ कुष्ठक्रमुककल्कं च पाययेताम्लतप्तं पुतं ॥ औ-
 ष्ण्यात्तैक्षण्यात्सरत्वाच्च बस्तिं सोप्यनुलोमयेत् ॥ गोमूत्रेण त्रिदृत्प-
 थ्याकल्कं वा ऽधोऽनुलोमनं ॥ पक्काशयस्थिते स्विन्ने निरूहो दा-
 शमूलिकः ॥ यवकोलकुलत्थैश्च विधेयो मूत्रसाधितैः ॥ बस्तिर्गोमू-
 त्रसिद्धैर्वा सामृतावंशपल्लवैः ॥ पूतीकरंजत्वक्पत्रशठीदेवान्हरोहिपैः ॥
 सतैलगुडांसिधूतथो विरेकौपधकल्कवान् बिल्वादिपंचमूलेन सिद्धो
 बस्तिरुरःस्थिते ॥ शिरःस्थे नावनं धूमः प्रच्छाद्यं सर्पपैः शिरः ॥
 बस्तिरत्युष्णतीक्ष्णाम्लधनो ऽतिस्वेदितस्य वा ॥ अल्पे दोषे मृदौ
 कोष्ठे प्रयुक्तो वा पुनः पुनः ॥ अतियोगत्वमापन्नः कुक्षिशूलकरो भ-
 वेत् ॥ विरेचनातियोगेन सतुल्याकृतिसाधनः ॥ पृश्निपर्णी स्थिरां
 पद्मं काश्मर्यं मधुकोत्पले ॥ पिप्प्ला द्राक्षां मधूकं च क्षीरे तंदुल-
 धावने ॥ द्राक्षायाः पक्वलोष्टस्य प्रसादे मधुकस्य वा ॥ विनीय
 सघृतं बस्तिं युंज्याद्वाहे ऽतियोगजे ॥ स्नेहस्वेदैरसंपाद्य गुरुतीक्ष्णो-
 ऽतिमात्रकः ॥ दुःस्थिताय प्राणिहितो बस्तिर्दुःशयिताय वा ॥ अ-
 तिप्रवृत्तो भरुतं कोपयेत्स विमार्गगः ॥ करोत्यंगरुजां जृम्भां स्तंभं भेदं
 च पर्वणां ॥ तं तैललवणाभ्यक्तं स्वेदितं संस्तरादिभिः ॥ बिल्वकोलय-
 वैरंडवर्पाभूदहतीदृयैः ॥ सकुलत्थैः शृतं मस्तु फलसौवीरकान्वितैः ॥

आस्थापयेत्ससिंधूतथैर्जागलैरशितं रसैः ॥ वैलेनानिलजिद्रव्यवि-
 पक्वेनानुवासयेत् ॥ मृदुकोष्ठे ऽवले बस्तिरतितीक्ष्णोऽतिनिर्हरन् ॥
 कुर्याद्विध्मां हितं तत्र हिध्माघ्नं बहणं च यत् ॥ वलास्थिरादिका-
 श्मर्यात्रिफलारसैर्धवैः ॥ सप्रसन्नारनालाम्लैस्तैलं पक्त्वाऽनुवासये-
 त् ॥ उष्णांबुनाक्तं पिप्पल्या दद्याल्लवणसंयुतं ॥ धूमलेहरसक्षीरस्वे-
 दैश्चान्नं च वातनुत् ॥ अतितीक्ष्णः सवातो वा न वा सम्पक्प्रपीडितः ॥
 घट्टयेद्दृढयं बस्तिस्तत्र काशकुशोत्कटैः ॥ स्यात्साम्ललवणस्कंधक-
 रीरवदरीफलैः ॥ शृतैर्बस्तिर्हितः सिद्धो वातघ्नैश्चानुवासनैः ॥
 मृदुकोष्ठाल्पदोपस्य रूक्षतीक्ष्णातिमात्रकः ॥ हत्वा बस्तिर्मलांश्छीघ्रं
 वातपित्ते प्रकोपयेत् ॥ नाभिवस्तिगुदांस्ते हि कृतंतोऽस्य मुहुर्मुहुः ॥
 विवर्णाल्पाल्पमुत्थानं बस्तिर्निर्लेखनो भवेत् ॥ स्वादुशीतोपधैस्त-
 त्र पयश्चेक्ष्वादिभिः शृतं ॥ यष्ट्याब्धितिलकल्काभ्यां बस्तिः स्या-
 त्क्षीरभोजिनः ॥ ससर्जरसयष्ट्याब्धं जिगिणीकर्दमांजनं ॥ विनीय
 दुग्धे बस्तिः स्याद्वक्ताम्लरसभोजिनः ॥ पिच्छिलश्च हितो बस्तिः स्नेह-
 श्च मधुरैः शृतः ॥ बस्तिः क्षाराम्लतीक्ष्णोष्णलवणः पैत्तिकस्य वा ॥ गुदं
 दहन् लिखन् क्षिण्वन्करोत्यस्य परिखवं ॥ तविदग्धं खवत्यध्वं वर्णैः पित्तं
 च शूरिशः ॥ बहुशश्चातिवेगेन मोहं गच्छति चासहन् ॥ तत्राद्रशा-
 ल्मलीरुतैः क्षुण्णैराजं पयः शृतं ॥ पूतं घृतान्वितं बस्तिं दद्यादन्यां-
 श्च पिच्छिलान् ॥ वटादिपल्लवेष्वेवं कल्पो यवतिष्ठेषु च ॥ मुवर्च-
 लोपोदकयोः कर्बुदोरे च शस्यते ॥ गुदे च शीतमधुरान्कुर्यात्मेक
 प्रलेपनान् ॥ रक्तपित्तातिसारघ्नी क्रिया चात्र प्रशस्यते ॥ दाहादिषु त्रिष्ट-

१ हिध्माख्यां व्यापदमाह २ वृषभेष्वैरिति पाठः ३ उष्णांबुनाक्षानिति पाठः
 ४ हत्पीडाख्यां व्यापदमाह ५ कर्तव्यां व्यापदमाह ६ ते मयः ७ प्रोम्वा-
 ख्यां व्यापदमाह

त्कल्कं मृद्रीकावारिणा पिबेत् ॥ तद्वि पित्तशकृद्वातान्हुत्वा दाहादिकान्
जयेत् ॥ विशुद्धश्च पिबेच्छीतां यवागूं शर्करायुतां ॥ युञ्ज्याद्वाऽतिविरि-
क्तस्यक्षीणविट्कस्य भोजनं ॥ मापयूपेण कुल्माषान्पानं दध्यथवा सु-
रां ॥ आमं यः कुणपं रुग्वानुपवेश्येत सारुचिः ॥ सधनातिविपाकुष्टनत-
दारुवचाः पिबेत् ॥ शकृद्वातमसृक्पित्तं कफं वा योऽतिसार्यते ॥ पक्वं-
तत्र स्ववर्गीयो वस्तिः श्रेष्ठं म्रियग्नितं ॥ पण्णामेपां द्विसंस्तर्गात्रिंश-
द्भेदा भवन्ति तु ॥ केवलैः सहपद्विंशद्विद्यात्सोपद्रवानपि ॥ शूल-
प्रवाहिकाऽऽध्मानपरिकर्त्यरुचिज्वरान् ॥ तृणमोहदाहमूर्च्छादींश्चैषां
विद्यादुपद्रवान् ॥ तत्रामेऽतरपानं तु कटुम्ललवणैर्युतं ॥ पाचनं श-
स्यते वस्तिरामे हि प्रतिपिध्यते ॥ वातघ्नग्राहिर्वर्गीयो वस्तिः शकृति
शस्यते ॥ स्वाद्वम्लो व्यक्तलवणः स्रोहवस्तिः समीरणे ॥ रक्ते रक्तेन
पित्तास्त्रे कपायस्वादुतिक्तकः ॥ सार्यमाणे कफे वस्तिः कपायः कटुति-
क्तकः ॥ शकृता वायुना वाऽऽमेन वर्चस्यथवाऽनिले ॥ संसृष्टेऽतरपानं
स्यात्कटुम्ललवणैर्युतं ॥ पित्तेनामेऽसृजातद्वत्तयोरामेन वा पुनः ॥
संसृष्टयोर्भवेत्पानं सकटुस्वादुतिक्तकं ॥ तथा ऽऽमे कफसंसृष्टे कपा-
यकटुतिक्तकं ॥ आमेन तु कफे युक्ते कपायलवणौपधं ॥ वातेन वि-
शि पित्ते वा विट्पित्तास्त्रे तथाऽनिले ॥ स्यात्कपायाम्लमधुरः संसृष्टे
वस्तिरुत्तमः ॥ वस्तिर्वीतेन रक्तेच कार्यः स्वाद्वम्लतिक्तकः ॥ शकृ-
च्छोणितयोः पित्तशकृत्तोरसृपित्तयोः ॥ वस्तिरन्योन्यसंसृष्टे कपाय-
स्वादुतिक्तकः ॥ कफेन विशि पित्ते वा कफे विट्पित्तशोणितैः ॥ क-
टुतिक्तकपायः स्यात्संसृष्टे वस्तिरुत्तमः ॥ स्याद्वस्तिः कटुतिक्ताम्लः
संसृष्टे वायुना कफे ॥ मधुरोपणतिक्तस्तु रक्ते कफविमूर्च्छिते ॥ मारु-
ते कफसंसृष्टे कटुम्ललवणो भवेत् ॥ त्रिचतुःपंचपद्योगानेवमेव वि-
कल्पयेत् ॥ युक्तिश्चैषाऽतिसारोक्ता सर्वरोगेष्वपि स्मृता ॥ युगपत्प-
द्भसं पण्णां संसर्गे पाचनं भवेत् ॥ निरामाणां तु पंचानां वस्तिः प-

द्रुसिको हितः ॥ उदुंबरशलाहूनि जम्बाघोदुंबरत्वचः ॥ शंखं सर्जरसं
 लाक्षां कत्तृणं च पलांशिकं ॥ पिष्ट्वा तैः सर्पिषः प्रस्थं क्षीरद्विगुणितं
 पचेत् ॥ अतिसारेषु सर्वेषु पेयमेतद्यथावत् ॥ कच्छुराधातकीबिल्व-
 समंगारक्तमूलिभिः ॥ मसूराश्वत्थशुंगैश्च यवागूः स्याज्जले शृतैः ॥
 बालोदुंबरकटुंगसमंगाह्लक्षपल्लवैः ॥ मसूराधातकीपुष्पवलाभिश्च तथा
 भवेत् ॥ नानाप्रकारा जायन्ते व्यापदो वस्तिविभ्रमात् ॥ यथाय-
 थं यथावस्थं तासां कुर्वीत साधनं ॥ इति वस्तिव्यापत्तिद्विर्नाम-
 षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

अथातः स्नेहव्यापदिकां सिद्धिं व्याख्यास्यामः ॥ स्नेहवस्ती मरु-
 त्पित्तकफात्पशनाविद्वच्यैः ॥ आहतौ मुक्तदत्तामे सतथा व्यापदः
 स्मृताः ॥ शीतोऽल्पो वा धिके वाते पित्तेऽत्युष्णः कफे मृदुः ॥
 अतिभुक्तेगुरुर्वचःसंचयेऽल्पबलस्तथा ॥ दत्तस्तेराहतः स्नेहो ना-
 यात्यभिजबादपि ॥ स्तंभोरुसदनाध्मानज्वरशूलान्गमर्दनैः ॥ पार्श्व-
 रुग्वेष्टनैर्विद्याह्यायुना स्नेहमारुतं ॥ श्लिग्धाम्ललवणोष्णैस्तं राक्षा-
 पीतद्रुतैर्लिकैः ॥ सौवीरकसुराकोलकुलत्थयवसाधितैः ॥ निरुहैर्निर्हरेस्त-
 म्यक्समूत्रैः पांचमूलिकैः ॥ ताभ्यामेव च तैलाभ्यां सायं भुक्तेऽनुवास-
 येत् ॥ तृद्दाहरागसंमोहवैवर्ण्यतमकज्वरैः ॥ विद्यात्पित्ताहतं त्वादु-
 त्तैस्तं वस्तिभिर्हरेत् ॥ तंद्राशीलज्वरालस्यप्रसेकारुचिगौरवैः ॥
 समूर्च्छाग्लानिनिर्विद्याच्छेष्मणा स्नेहमारुतं ॥ कपायातिक्तकटुकैः
 सुरामूत्रोपसाधितैः ॥ फलतैलपुतैः साम्दैर्वास्तिभिस्तं विनिर्हरेत् ॥
 छर्दिमूर्च्छाहृचिग्लानिशूलनिद्रांगमर्दनैः ॥ आमालिंगैः सदाहैस्तं
 विद्यादत्पशनाहतं ॥ कटूनां लवणानां च काथैश्चूर्णैश्च पाचनं ॥
 मृदुविरैकः सर्वं च तन्नामविहितं हितं ॥ विष्णूत्रानिलसंगा-
 तिगुरुत्वाध्मानद्वद्गैः ॥ स्नेहं विडारुतं ज्ञात्वा स्नेहस्वेदैः सर्वस्तिभिः

॥ श्यामाविल्वादिसिद्धैश्च निरूहैः सानुवासनैः ॥ निर्हरेद्विधिना स-
 म्यगुदावर्तहरेण च ॥ अभुक्ते शूनपायौ वा पेयामात्राशितस्य-
 वा ॥ गुदे प्रणिहितः स्नेहो वेगाद्धावत्यनारुतः ॥ ऊर्ध्वं कार्यं
 ततः कंठादूर्ध्वंभ्यः स्वेभ्य एत्यपि ॥ मूत्रश्यामात्रिदृत्तिद्धो यवको-
 लकुलत्थवान् ॥ तत्सिद्धतैलो देयः स्यान्निरूहः सानुवासनः ॥ कं-
 ठादागच्छतः स्तंभकंठग्रहविरेचनैः ॥ छर्दिघ्नीभिः क्रियाभिश्च तस्य
 कुर्यान्निवर्तनं ॥ नापक्वं प्रणयेत्स्नेहं गुदं स द्युपलिंपति ॥ ततः कु-
 र्यात्सरुद्रोहकंदूशोफान् क्रिया ऽत्र च ॥ तीक्ष्णो वस्तिस्तथा तैल-
 मर्कपत्ररसे शृतं ॥ ऋत्वं दीर्घं तनु स्थूलं जीर्णं शिथिलबंधनं ॥ पा-
 र्श्वच्छिद्रं तथा वक्रमष्टौ नेत्राणि वर्जयेत् ॥ अप्रास्यतिगतिक्षोभ-
 कपणक्षणनस्रवाः ॥ गुदपीडा गतिर्जिह्वा तेषां दोषा यथाक्रमं ॥
 मांसलस्निग्धविषमजालवत्स्थूलवातलाः ॥ छिन्नः क्लिन्नश्च तानष्टौ व-
 स्तीन्कर्मसु वर्जयेत् ॥ गतिवैषम्यदौर्गंध्यजिह्मत्वस्रुतिदुर्ग्रहाः ॥ फे-
 निलव्युसधार्यत्वं वस्तेः स्युर्वस्तिदोषतः ॥ उच्चकैरत्यवाक्शीर्षमूर्ध्व-
 संकुचितस्थितं ॥ उत्तानं दक्षिणं पार्श्वं सगं शय्याः परित्यजेत् ॥
 मूत्राघातोऽसंप्राप्तिरप्राप्तिः साधुतागतिः ॥ आश्वत्थगतिर्मरुत्कोप-
 स्तृप्तिः पक्वाशयस्य च ॥ तद्दोषाः स्युर्विधातव्यं यथोपयिकमत्र
 च ॥ सैवानातिदुतोत्क्षिप्ततिर्यग्गुह्यसंकपिताः ॥ अतिमंदकवाह्या-
 तिवेगदोषाः प्रणेद्वृतां ॥ अनुच्छासानुबंधे वा दत्ते निःशेष एव वा
 ॥ प्रविश्य क्षुभितो वायुः शुल्लनोदकरो भवेत् ॥ तत्राभ्यंगो गुदे स्ने-
 दो वातघ्नान्पशनानि च ॥ द्रुतं प्रणीते निष्कृष्टे सहस्रोत्क्षिप्त एव वा
 ॥ स्यात्कटीगुदजंघोरुवस्तिस्तंभातिभेदनं ॥ भोजनं तत्र वातघ्नं
 स्वेदाभ्यंगाः सत्रस्तपः ॥ तिर्यग्वल्यारुतद्वारे बद्धे वा ऽपि न गच्छति
 ॥ नेत्रे तदृजु निष्कास्य संशोष्य च पुनर्नयेत् ॥ पीडयमानेऽतरा

मुक्ते गुदे प्रतिहतोऽनिलः ॥ उरःशिरोरुजं सादमूर्ध्वोश्च जनयेद्वली
 ॥ वस्तिः स्यात्तत्र विल्वादिफलश्यामादिमूत्रवान् ॥ स्याद्दाहो द-
 वथुः शोफः कंपनाभिहते गुदे ॥ कपायमधुराः शीताः सेकास्तत्र
 सवस्तयः ॥ अतिमात्रप्रणीतेन नेत्रेण क्षणनादृतेः ॥ स्यात्सार्तिदा-
 हनिस्तोदगुरुवर्चःप्रवर्तनं ॥ तत्र सर्पिःपित्तुः क्षीरं पिच्छावस्तिश्च
 शस्यते ॥ न भावयति मंदस्तु बाह्यश्चाशु निवर्तते ॥ स्नेहस्तत्र पुनः
 सम्यक् प्रणयः सिद्धिमिच्छता ॥ अतिप्रपीडितः कोष्ठे तिष्ठत्याया-
 ति वा गलं ॥ तत्र वस्तिर्विरेकश्च गलपीडादिकर्म च ॥ वमनाद्यैर्वि-
 शुद्धं च क्षामदेहवृत्तानलं ॥ यथाऽडं तरुणं पूर्णं तैलपात्रं यथा तथा ॥
 भिषक् प्रयत्नतो रक्षेत्सर्वस्मादपचारतः ॥ दद्यान्मधुरदृद्यानि ततो-
 ऽम्ललवणौ रसौ ॥ स्वादुतिक्तौ तथा मूयः कपायकटुकौ ततः ॥
 अन्योन्यप्रत्यनीकानां रसानां स्निग्धरूक्षयोः ॥ व्यत्यासादुपयोगेन
 क्रमात्तं प्रकृतिं नयेत् ॥ सर्वसहः स्थिरबलो विज्ञेयः प्रकृतिं गतः ॥
 अत्रांतरे त्यजेदष्टौ भाष्यादीनि विशेषतः ॥ उच्चैर्माप्याच्छिरोरोगनि-
 मितोरःस्वरव्यथाः ॥ रक्तनिष्ठीवतमकज्वराद्यास्तत्र साधनं ॥
 अभ्यंगस्वेदनस्याधोभक्तमेहोपसेवनं ॥ मौनं विधिवानद्गो यथास्त्रं वा
 विकारजित् ॥ अत्यास्यापानयानाभ्यां संधिमूर्द्धन्निष्कादिरुक् ॥ अतित्रं
 क्रमणात्पादजंघोरुसदनादयः ॥ तेषां वानहं सर्वं श्वेदस्वेदादि शस्य-
 ते ॥ अजीर्णभोजनादामविपच्छर्दिज्वरादयः ॥ तत्र मात्राशिनीयो-
 क्तो विधेयो विधिरामहा ॥ अहिताग्नाद्ययादोषं रोगाः स्युर्मपजानि-
 च ॥ हलीमकादयः प्रोक्ता दिवास्त्रमासुग गदाः ॥ विद्व्यात्कफजि-
 त्तेषु धूमरूक्षान्नलंपनं ॥ व्यवयाजीविनश्रं गार्त्तिर्नस्यानिशामयः ॥
 गुदोऽवलुप्यतश्च भ्रमतीव च चेतना ॥ मूट्ठं धूमायनि मनसमस्तीव
 प्रवेक्ष्यते ॥ जीवनीयश्रुतक्षीरसर्पिपोरुपयोजनं ॥ आदागं बृंहणस्तत्र

दृष्यास्ते ते च वस्तयः ॥ वेगरोधोर्ध्ववातत्वात्प्रागुक्ता ये सदाऽऽतुराः ॥
 तेषां विवद्धे पवने सर्वदेहोपतापिनि ॥ फलवर्तिपुरा दद्यादथ वस्तिं
 बलावहं ॥ निकुंभकुंभान्पुरुषूकधावनी पुनर्नवं दारु महच्च पंचकं ॥
 फलं च मूत्रे कथितं समस्तु घृतं सतैलं लवणानि पंच ॥ निरूहित
 धन्वरसेन भोजयेन्निकुंभतैलेन ततोऽनुवासयेत् ॥ बलां सरास्त्रां फल-
 मूलचित्रकाद्विपंचमूलं कृतमालकात्फलं ॥ यवान्कुलत्थांश्च पचेज्जले
 रसः समुस्तपाठेद्रपयैश्च कल्कवान् ॥ सतैलसर्पिर्गुडसैधवो हितः सदा
 ऽऽतुराणां बलपुष्टिवर्णदः ॥ तथा ऽनुवास्यं मधुकेन साधितं बालेन
 विल्वेन शताव्हेया ऽथवा ॥ सजीवनीयस्तु रसोऽनुवासने निरूहणे
 चालवणः शिशोर्हितः ॥ न चान्यदाश्वंगबलाभिवर्द्धनं निरूहवस्ते-
 शिशुद्वयोर्हितं ॥ ॥ इति स्नेहव्यापत्तिद्विर्नाम सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

अथातो भेषजकल्पं व्याख्यास्यामः ॥ जांगले साधारणे वा देशे
 यथाकालं शिशिरातपपवनसलिलसेविते समे शुचौ प्रदक्षिणोदके
 श्मशानचैत्यदेवतायतनागारसमाश्वश्रारामवल्मीकोपरविरहिते कुश-
 रोहिषास्तीर्णे स्निग्धरुष्णसुवर्णवर्णमधुरसुरभिभृत्तिके मृदावफालरुष्टे-
 ऽनुपहतेऽन्यैर्बलवत्तरैर्द्रुमैर्भेषजानि प्रशस्यंतइति सामान्यतो भूमिप-
 रीक्षा ॥ विशेषतस्त्वश्मयती स्थिरा गुर्वी श्यामा रुशस्थूलतृणा वृक्षसस्य-
 प्राया स्वगुणभूयिष्ठा ॥ स्निग्धा शीतलाऽऽसन्नोदका स्निग्धतृणसस्यकोम-
 लदलप्राया शुक्ला चांबुगुणभूयिष्ठा ॥ नानावर्णा लघुपुष्पवती प्रविरलपां-
 दुरक्षप्ररोहाऽग्निगुणभूयिष्ठा ॥ रासमसस्मवर्णा रूक्षा तनुकोटरोपरप्रां-
 याऽल्परसप्ररोहाऽनिलगुणभूयिष्ठा ॥ मृद्धी समाश्वभ्रवत्यव्यक्तरसज-
 ला महापर्वतवृक्षा श्यामाऽऽकाशगुणभूयिष्ठा ॥ तत्रांबुपृथिवीगुण-
 भूयिष्ठासु भूमिषु जातानि विरेचनानि बृंहणानि च शस्यंते ॥ अन-
 लानिलाकाशगुणभूयिष्ठासु वमनानि ॥ सर्वगुणयुक्तासूअयतोभागा-
 नि ॥ आकाशगुणभूयिष्ठासु शमनानि ॥ एवं बलवत्तमानि भवंति ॥

तत्र यानि कालजान्युपगतसंपूर्णप्रमाणरसवीर्यगंधानि कालातपाग्नि-
 सलिलपवनशस्त्रजंतुभिरनुपहतगंधवर्णरसस्पर्शप्रभावान्यवगाढमूलान्यु-
 दीच्यां दिशि स्थितानि ॥ तेषां शाखापलाशमचिरप्ररूढं व-
 र्पावसंतयोग्राह्यं ॥ ग्रीष्मे मूलानि शिशिरे वा शीर्णप्ररूढपर्णानां ॥
 शरदि त्वक्कंदक्षीराणि ॥ हेमन्ते साराणि ॥ यथर्तुफलपुष्पं ॥ अन्ये-
 मुनराहुः ॥ सौम्यान्यौषधानि सौम्येष्वतुष्वाग्नेयान्याग्नेयेषु ॥ ए-
 वमव्यापन्नान्यापूर्णतरसवीर्याणि भवन्ति ॥ अथ मंगलाचारक-
 ल्याणवृत्तिः शुचिः शुक्लवासाः संपूज्य देवतामश्विनौ गोब्राह्म-
 णांश्च कृतोपवासः प्राङ्मुखउदङ्मुखो वा गृणीयात् ॥ गृहीत्वा
 चानुरूपगुणवद्भाजने संस्थाप्यागारेषु पूर्वोत्तरद्वारेषु निवातप्रवाते-
 कदेशेषु नित्यपुष्पोपहारबलिकर्मस्वग्नितलिलोपस्वेदधूमरजोमूपिक-
 चतुष्पादाद्यनभिगमनीयानि स्ववश्यानि शिवयेष्वासज्य स्थापये-
 त् ॥ तानि संक्षीराण्युपकल्पयेत् ॥ तदसंपत्तावनतिक्रान्तसंवत्सरा-
 णि ॥ पुराणानि तु पिप्पलीविडंगगुडमधुघृतानि ॥ अपिच ॥ क्षीरं
 बौष्क्यणं ग्राह्यं शक्नुमूत्रं च नीरुजं ॥ वयोवल्बतां धातुपुच्छशृं-
 गतुरादिकं ॥ पंचविधस्तु भेषजानां कषायः कल्प्यः ॥ निर्यासः कल्को
 निर्यूहः शीतः फांटश्च ॥ ते यथापूर्वं वदन्ति ॥ तत्र सद्यः समुद्भू-
 तप्रक्षालितक्षुण्णस्य तांतवनिष्पीडितस्य स्तरसो निर्यासः ॥ उप-
 लदशनादिपिष्टस्तु कल्कः ॥ सूक्ष्मतां वच्युतधूर्णः ॥ तस्य समस्त-
 द्रव्यापरित्यागादाहुतोपयोगाच्च कल्कादभेदः ॥ कायो निर्यूहः ॥ स
 तु भेदान्यौषधान्यणुशो भेदयित्वा छेद्यानि च छेदयित्वा प्रक्षा-
 ल्योदकेन शुचौ रुक्षायामथप्रलिप्तायां ताघ्रायोमृन्मयान्यतम-
 स्थाल्यां समावाप्य बट्टपानीयग्राहितानामौषधानामाकलय्य या-
 वता मुक्तरसता स्यात्तावदुदकमासेचयेच्छोपयेच्च ॥ अथाग्रावधिश्चि-

१ प्रवातोदकदेशेऽपि निहिताग्रावद्व्याध्याग्राणि ३ त्रैलोक्यता गोबौष्क्यणी तस्यादं बाष्क्यणं

त्य महत्यासने सुखोपविष्टः सर्वतः सततमवलोकयन् द्रव्यां च वि-
 षट्पयन् मृदुना च परितः समुपगच्छता ऽनलेन साधयेत् ॥ अव-
 तार्य च सुपरिस्तुतं यथार्हस्पर्शं प्रयुंजीत ॥ क्षीरादिसहितं च द्रव्यं
 न सम्यङ्मुक्तरसं भवतीति वारिकाथपूर्वकं क्षीराद्यैस्तदुपदेशेनानु-
 पदगंधं काथयेत् ॥ शीतसलिलाद्भुतं तु निशापर्युपितं पूतं शी-
 तः ॥ उष्णांभसि क्षुण्णाभिपुतपूतं फाटः ॥ तत्र सम्यग्रसवीर्यादी-
 न्यौषधस्य समीक्ष्य व्याध्यातुरादिवलतश्च निर्यासादीनां कल्पना-
 नां मात्रां च संश्रयेत् ॥ तथाच केचिदाहुः ॥ मात्राया न व्यवस्थानं
 देहं दोषं बलं वयः ॥ आलोच्य देशकालौ च शैपज्यमवचारयेत् ॥
 इत्यलं ॥ तदेवमुपदिष्टं बुद्धिमतां ज्ञानप्रबोधाय ॥ यथा तु सर्व-
 भिषजो विज्ञास्यन्ति तथोपदेक्ष्यते ॥ निर्यासस्य मध्यमा मात्रा च
 तुष्पलं ॥ कल्कचूर्णयोः कर्षः पलत्रयं तदालोडने ॥ निर्यूहे शैप-
 जपलमुदकाद्धप्रस्थेऽधिश्रित्य पादशोपितमवतारयेत् शीतफाटयो-
 रौषधपलं पद्भिश्चतुर्भिर्वुपलैरासुतमिति ॥ स्नेहपाके त्वनिर्दिष्टप्रमा-
 णे समुदितस्य द्रवस्य पादेन स्नेहः प्रयोज्यस्तत्पादेन कल्कः ॥ अ-
 न्ये पुनः पठन्ति ॥ स्नेहे सिद्ध्यति शुद्धांबुनिःकाथस्वरसैः क्रमात् ॥
 कल्कस्य योजयेदंशं चतुर्थं षष्ठमष्टमं ॥ पंचमभूति तु द्रवं पृथ-
 क्स्नेहसममेवावपेत् ॥ अनिरूपितकल्पनं शैपजं कल्कीकुर्यात् ॥
 अथैकध्यं प्रतिसंस्तृज्याधिश्रित्य च निर्यूहवत्साधयेत् ॥ तत्र यदा-
 विरमति शब्दः प्रसादमापद्यते स्नेहो यथास्ववर्णगंधरसोपपत्तिर्भै-
 पज्यमंगुलीभ्यां गृह्यमाणमनतिमृद्वनतिदारुणमनंगुलिग्राहिता च स्या-
 त् स कालस्तस्यावतारणाय ॥ अपिच ॥ घृतस्य फेनोपशमस्तैल-
 स्य तु तदुद्भवः ॥ लेहस्य तंतुमत्ताप्सु मज्जनं सरणं न च ॥ अथा-
 वतार्य शीतीभूतमहतेन वाससा परिपूय शुचौ दृढे कलशे समा-

सिञ्च्यापिधानेन वा पित्राय शुक्लेन वस्त्रपट्टेनावच्छाद्य सूत्रेण सुव-
 द्धमनुगुप्तं शुचौ देशे सुस्थितं स्थापयेत् ॥ परिमाणं पुनः पट्टंश्यो
 मरीचिः ॥ ताः पट्टं सर्पपः ॥ ते ऽष्टौ तंदुलः ॥ तौ धान्यमापः ॥
 तौ यवः ॥ अतः परं चतुर्गुणदृष्ट्यां ऽडिकामापकपाणकर्पपलकुड
 चप्रस्थाढकद्रोणवहाः कल्प्यन्ते ॥ धरणं तु पलदशभागः ॥ मापकस्थ-
 पर्यायो हेमो धानकश्च ॥ शाणद्वयस्य क्षुद्रमः कोलो बटकश्च ॥ क-
 र्पस्य सुवर्णमक्षं पिचुर्विडालपदकं पाणितलं तिंदुकं कवलग्रहः पोढ-
 शिका च ॥ कर्पद्वयस्य शुक्तिरष्टमिका च ॥ पलस्य मुष्टिः प्रकुंचश्च-
 तुर्थिका बिल्वमात्रं च ॥ पलद्वयस्य प्रसृतोऽष्टमानं च ॥ कुडवस्पां
 जलिः ॥ कुडवद्वयस्य मानिका ॥ आढकस्य पात्रं कंसश्च ॥ द्रोणस्य
 जल्वणार्मणोन्मानघटकुंभकलशाः ॥ द्रोणद्वयस्य शर्पः ॥ तुला पुनः
 पलशतं ॥ तानि विंशतिर्मारुति ॥ ॥ भवति चात्र ॥ शुष्कमेवे त्विदं
 मानं द्विगुणं तु द्रवार्द्रयोः ॥ पेपणालोदने वारि स्नेहपाके च निर्द्रवे ॥
 कल्पयेत्सदृशान् जागान्प्रमाणं यत्र नोदितं ॥ अनिर्दिष्टाप्रसिद्धेषु
 मूलं ग्राह्यं त्वगादिषु ॥ स्नेहपाकस्त्रिधा मंदश्चिक्कणः खरचिक्कणः ॥
 मंदः कल्कसमे किट्टे चिक्कणो मदनोपमे ॥ किञ्चित्सीदति कृष्णे च व-
 र्तमाने तु पश्चिमः ॥ दग्धोऽत ऊर्ध्वं निष्कार्यः स्यादामस्त्वग्निसादक-
 न् ॥ मृदुर्नस्प्रे खरोऽभ्यंगे पाने वस्तौ च चिक्कणः ॥ हिमवर्हिष्यशै-
 लाभ्यां प्रायो व्याप्ता वसुंधरा ॥ सौम्यं पथ्यं च तत्राद्यमाग्रेयं वैध्य-
 मौपथं ॥ ॥ इति भेषजकल्पोनामाष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥
 ॥ इति श्रीसिंहगुप्तसूनुश्रीमहाग्नताचार्यविरचितेऽष्टांगसंग्रहे पचमं
 कल्पसिद्धिस्थानं संपूर्णम् ॥ ५ ॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥ ५ ॥

॥ श्री ॥

अष्टांगसंग्रहे

उत्तरस्थानम् ६

श्रीगणेशाय नमः ॥ धन्वंतरये नमः ॥ अथानो बालोपचारणी-
यमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ इति ह स्मादुरात्रेयादयो महर्षयः ॥ अ-
थ खलु जातमात्रमेव बालमुल्बालैर्धेवसर्पिषा विशोधयेत् ॥ ततोऽ-
स्यातिप्रबलमोहज्वरपरीतसर्वगात्रस्य कोशितुमपि रुजानुरूपमसम-
र्थस्थानवस्थिताशेषदेहधातोसंभाव्ययौवनाद्यवस्थस्य क्वचस्पृश-
मिव करवसनशयनसंसर्गं मन्यमानस्याविकल्पितमंगानि विक्षिपतः
पुनरिव मरणमनुभवतो लीयमानसंज्ञस्यातिसंवाधयोनिपुटावपीडित-
प्राणप्रत्यायनाय बलातैलेन परिपेकं कुर्यात् ॥ कर्णमूलेचाश्मनोः सं-
घट्टनं ॥ यदि वाऽचेष्टएव स्यात्ततः कृष्णकपालिकाशूर्पेण चैनमभि-
निष्टधूपादक्षिणकर्णमूले च मंत्रमस्योच्चारयेत् ॥ अंगादंगात्संभवसि
हृदयादभिजायसे ॥ आत्मा वै पुत्रनामासि संजीव शरदां शतं ॥ श-
तायुः शतवर्षोऽसि दीर्घमायुरवामुहि ॥ नक्षत्राणि दिशो रात्रिरहश्च
त्वाऽभिरक्षतु ॥ प्रत्यागतप्राणस्य च प्रकृतिभूतस्य नाभिनालं मूला-
च्चतुरंगुलस्योर्ध्वं क्षौमसूत्रेण बद्ध्वा तीक्ष्णेन शस्त्रेण बद्धयेत् ॥ ग्रीवायां
चैनमवसंज्जेन्नाभिं कुष्ठतैलेन सेचयेत्ततः क्षीरिष्टक्षकपायेण सर्वगंधो-
दकेन वा तप्तपनीयरजतनिर्वापणकवोष्णेन कपित्थपत्रकपायेण

१ उल्बालपरापरपर्यायात् २ सैषवयुक्तेन सर्पिषा ३ वादनं कारयेद्देहः ४ छे-
दयेत् ५ योजयेत् ६ सर्वेषां गंधानां चंदनादीनां जलेन ७ इदं विशेषणं सर्वेषु सा-
नकल्पेषु योज्यम्

वा तद्विधेन स्नापयेत्ततोऽस्य सुपरिलिखितनखया सुप्रक्षालितोपधा-
 नया कार्पासपिचवगुंठितया दक्षिणप्रदेशिन्या जिह्वौष्ठकंठमनुसुखं
 प्रमृज्यात्तालु चोन्नम्य स्नेहपिचुनोपरिष्ठादवगुंठयेत्ततश्चैंद्रीब्राह्मीशं
 खपुष्पीवचाकल्कं मधुघृतोपेतं हरेणुमात्रं कुशाग्रौष्मित्रितं सौवर्णे-
 नाश्वत्थपत्रेण मेघायुर्वलजननं प्राशयेत्तद्वद्ब्राह्मीवलाऽनंताशतावर्ष-
 न्यतमचूर्णं वा ॥ ततः सैषवोपहितेन सर्पिषा गर्भोदकानि वामयेत्त-
 थास्योरःकंठविशुद्ध्या लाघवमभिलापश्च जायते ॥ अथास्य जात-
 कर्म प्राजापत्येन विधिना कुर्यात् ॥ अपिच ॥ सिराणां हृदयस्थानां-
 विवृतत्वात्प्रसूतितः ॥ तृतीयेऽन्दि चतुर्थे वा स्त्रीणां स्तन्यं प्रवर्त्तते ॥
 तस्मात्प्रथमेऽहन्यनंतामिश्रे मधुसर्पिषी मंत्रपूते त्रिकालं प्राशयेत् ॥
 द्वितीये लक्ष्मणासिद्धं सर्पिस्तृतीये च ॥ ततः प्राङ्निवारितस्तन्यस्य
 स्वैपाणितलसंमितं सर्पिर्द्विकालं दापयेदनंतरं च स्तन्यमिष्टं ॥ अह-
 रहश्चास्य स्रोतः शृंगाटकं स्नेहापुतेन प्रच्छादयेत्प्राक्शिरसं चैनं क्षौ-
 मनिचये संवेशयेदुच्छीर्षके चास्याभिर्मंत्रितमुदकुंभं स्थापयेत् द्वा-
 रपक्षयोश्च ॥ अदारीविदारीवदरीखदिरपीलुनिंबपरूपकशाखाभिरेनं
 बीजयेत्तामिश्र समंततःसूतिकागारं परिवारयेत्सर्पपाः कणिकाश्चां
 तर्बहिः प्रकिरेत्ताम्रं प्रातश्च बलिं ग्रहोक्तैश्च गुग्गुल्वादिभिर्धूमं कुर्वी-
 त ॥ तथा ब्राह्मणादयर्विदो दशाहं शान्तिकर्म ॥ आर्या महामायू-
 रीमार्यरत्नकेनुचारिणीं चोमयकाष्ठं वाचयेत् ॥ द्विगुवचारुष्कररक्षोघ्नैः
 पोटलिकामुत्तरदेहल्यागासज्जेत् ॥ कुमारस्य च सह मातुः कंठे उ-
 च्छीर्षके च ॥ तद्ददार्पणीं शतावरोमार्यापराजितां च रोचनामिलि-
 खितां हरे च ॥ देहलीमनुतिर्पद्मुसलं निधापयेत् ॥ कणकंदकान्ति-
 दुर्केधनस्याभिर्नक्तं दिनं जागृयात्तथानुरक्ताः स्त्रियः सुहृदश्च ॥ प्रह-

१ रेणुकबीजप्रमाणं २ मागुत्तमंत्रेणाभिर्मंत्रितं ३ स्वशब्देन वातगतस्यैवपणे
 स्तलेन मयेन संमितं तद्वमाणं

पृथगनसंभूतं च तद्देशं कार्यम् ॥ अथास्य समानवर्णा मध्यमवयाः शुचि-
 रलोदुपा निभृता नातुग जीवहत्सा वत्सला ब्रह्मचारिण्यव्यंगा च
 बहुक्षीरा शुक्लांबराचारा दीर्घहस्तादिदेहदोषाष्टकरहिता लंबोर्ध्वचू-
 चुकातिहीनपीनस्तनदोषरहिता युक्तचूचुका धात्री स्यात्तस्या एव
 स्तन्यं पिवेत्तच्चोदकपात्रे दुग्धमानमेकतां यदुदकेन सह गच्छति व-
 क्षमाणदोषरहितं च तच्छुद्धमारोग्यं बलजननम् ॥ अथ च धात्री स्नाता
 ऽनुलिप्ता नित्यमहतवासाः सुमनाः सुप्रजा स्थापनौषधीः शिस्सा वि-
 श्राणा प्रादुर्मुखी स्तनं प्राग्दक्षिणं धौतमीपत्परिक्षुतं पाययेत् ॥ ना-
 तास्तन्यस्य द्यसात्म्यत्वाच्चान्नाविधव्यापदो भवन्ति ॥ अपरिक्षुते चा-
 तिस्तन्यपूर्णस्तनपानेनाश्लेहनात्कासश्वासज्वरच्छार्दिपां संभवः ॥ रू-
 क्षाभ्रपानकर्शनक्रौंशशोककामादिभिः स्तन्यनाशः ॥ स्तन्यजनना-
 नि मद्यानि सीधुवर्जान्यानूपमांसानि द्रवाः स्वादुम्ललवणप्रायाश्वा-
 हाराः क्षीरिण्यश्वौषधयः क्षीरपानमनापासः सौमनस्यं च ॥ न च
 क्षुधितशोकार्तश्रान्तकुद्धप्रदुष्टधातुर्गर्भिणीविरुद्धाहारभुक्तानां स्तन्यं
 पाययेन्नाजीर्णौषधं च बालमिति ॥ भवति चात्रापष्टी निशां विशेषेण
 कृन्तनरक्षावलिक्त्रियाः ॥ जागृयुर्बाधवास्तस्य दधतः परमां मुदा ॥ दशमे द्वा-
 दशे वाऽन्दि गोत्रोच्चैरः शुभैः शुभे ॥ सूतास्त्रानोत्सवं कुर्यात्पिताऽप-
 त्यस्थ नाम च ॥ दिने शततमे वाऽऽख्यां पूर्णसंवत्सरेऽथवा ॥
 विभ्रतोऽगे मनोह्यालोचनागुरुचंदनं ॥ पूज्यत्रिपुरस्यानूकमादौ धोप-
 वदक्षरं ॥ अष्टद्वं कृतमूष्मांतमनरातिप्रतिष्ठितं ॥ नक्षत्रदेवतायुक्तं
 तदेव न तु केवलं ॥ मंगल्यमंतरंतस्यं न दुष्टं न च तद्धितं ॥ पुंसो
 विसर्जनीपांतमसवर्णं स्त्रियाः पुनः ॥ विपमाक्षरमक्षरं विस्पष्टार्थं म-
 नोरमं ॥ सुखोच्यं दीर्घवर्णांतमाशीर्वादाभिधानवत् ॥ ततः प्रकृति-
 भेदोक्तरूपैरायुः परीक्षणं ॥ प्रागुदक्शिरसः कुर्याद्दालस्य ज्ञानवान्

भिषक्॥ प्रशस्तवास्तुशरणं सज्जोपकरणं शुचि ॥ निवातं च प्रवातं च
 वृद्धस्त्रीवैद्यसेवितं ॥ निर्मत्कुणाखुमशकमतमस्कं च शस्यते ॥ शुचि
 धौतोपधानानि निर्वलीनि मृदूनि च ॥ शय्यास्तरणवासांसि रक्षोघ्नै-
 र्भूषितानि च ॥ काको विशस्तः शस्तश्च धूपने त्रिद्यतान्वितः ॥ वचा
 द्यकुष्ठश्रीविष्टसर्पैर्धूपयेत्सदा ॥ बोधयेत्सहसा सुप्तं नो न चैनं समु-
 त्क्षिपेत् ॥ तथा ह्यस्य समुत्वासो वेगरोधश्च जायते ॥ माक्षिकामलक-
 व्योषद्वहतीमूलसैधवैः ॥ श्लेष्मापनोदरुच्यर्थमुखमंतः परामृशेत् ॥ जी-
 वत्वद्वादिशृंगेषु समासक्तान् शुभान्मणीन् ॥ धारयेद्दश चैन्द्रादीन्
 जीवकर्षभकानपि ॥ हस्ताभ्यां ग्रीवया मूर्ध्ना विशेषात्सततं वचां ॥
 आयुर्मेधास्मृतिस्वास्थ्यकरिं रक्षोभिरक्षणीं ॥ स्तन्यदोषाद्गदात्तस्य
 यथोक्तं तत्पिबेदतः ॥ पीनोऽति कंधराभंगं कुर्यादूर्ध्वासुमूर्ध्वगः ॥ उ-
 च्छ्वासरोधाद्योऽति स्तनो जीवितसंशयं ॥ न गर्भिण्याः पिबेत्स्तन्यं
 पारिगर्भिककृद्धि तत् ॥ स्तन्याभावे पयच्छागं गव्यं वा तद्गुणं पिबे-
 त् ॥ मूलैः सिद्धं बृहत्पाथैः स्थिराभ्यां वा सितायुतं ॥ चतुर्थे सृनि
 कागारादग्निस्कंधपुरोगमान् ॥ मासे निष्कामपेदेवात्रमस्कर्तुं स्वर्तं
 कृतं ॥ पंचमे मासि पूर्णेऽन्दि धरण्यामुपवेशयेत् ॥ द्विकिष्कुमात्रं लि-
 सायां बलिं दत्वा चतुर्दिशं ॥ धरण्यशेषभूतानां माना त्वममि कामधु-
 क् ॥ अजरा चाप्रमेया च सर्वभूतनमस्कृता ॥ चराचराणां लोकौ-
 नां प्रतिष्ठाऽस्यव्ययाऽसि च ॥ कुमारं पाहि मानेव ब्रह्मा तदनृमन्य-
 तां ॥ स्वाहेति मंत्रेणानेन प्रत्यहं च ततः परं ॥ सात्रयं तावद्वंदं च
 कटघादोन्मर्दयेदनु ॥ पष्ठेऽक्षप्राशनं मासि क्रमात्तत्र प्रयोजयेत् ॥ त्रि-
 रान्निपेवमाणोऽन्नं बालो नातुर्यमश्नुते ॥ भजेद्यथा यथा चान्नं स्त-
 न्यं त्याज्यस्तथा तथा ॥ पट् सप्ताष्टमासेषु नीरुजस्य शृंगेऽद्विनि ॥
 कर्णौ हिमागमे वित्थ्येद्वाग्यंकस्थस्य सांत्वयन् ॥ प्राग्दक्षिणं कृमा-
 रस्य भिषग्वामं तु योषितः ॥ दक्षिणेन दधत्मूर्ध्ना पादौ मन्येन पाणि

ना ॥ मत्ध्ये तत्कर्णपीठस्य किञ्चिद्गन्धाश्रयं प्रति ॥ जराधुमात्रप्रच्छन्ने
 रविरश्म्यवभासिते ॥ घृतस्य निश्चलं सम्पगलक्तकरसांकिते ॥ विध्ये
 द्वैवकृते छिद्रे सरुदेवर्जुलाधवात् ॥ नोर्ध्वं न पार्श्वतो नाधः सिरास्त
 न हि मंस्यिताः ॥ कालिकामर्मरीरक्तास्तद्व्याघ्रादागरुगज्वराः ॥ सशो-
 फदाहसंरंभमन्यास्तंभापतानकाः ॥ तेषां यथामयं कुर्याद्विमज्ज्याशु
 चिकित्सितं ॥ स्थानव्यधात्र रुधिरं न रुग्रागादिसंभवः ॥ स्नेहा-
 क्तं सूच्यनुस्पृतं सूत्रं चानु निधापयेत् ॥ आमतैलेन सिंचेच्च ब-
 ह्मलां तद्वदोरया ॥ विध्येत्पालीं हितभुजः संचार्याथ स्थवीय-
 सी ॥ वर्तिल्यहात्ततो रुढं वर्द्धयेत् शनैः शनैः ॥ स्वेदितोद्वर्ति-
 तं कर्णमभ्यक्तं बृंहणैः पुनः ॥ नाजीर्णे न मलोद्रेके न चात्पुष्णे विव-
 र्द्धयेत् ॥ सदा च पुंज्यादभ्यंगान्कर्णपालीगदोदितान् ॥ पुष्टिनीरुक्-
 त्वजननानिति संवर्द्धिते दृढे ॥ कलधौतावबद्धानि कर्णे रत्नानि नि-
 क्षिपेत् ॥ छिंद्याददृष्टौ स्त्रीणां तु पालिमंतरपांगतः ॥ देवतापांगयो-
 र्बाह्यं व्यापदः स्पृस्ततो ध्रुवाः ॥ जिह्वासूचीव्यधाद्वर्तिगाद्वत्वादथवा म-
 लैः ॥ जाते महति संरंभे वर्तिमाश्वपनीय तत् ॥ यवैरंडजटायपीमं-
 जिष्ठाद्यैः प्रलेपयेत् ॥ मुरुढं च पुनर्विध्येत्स्वरया तु विवर्द्धनात् ॥ छिं-
 द्येत पाली शुद्धस्य शुद्धात्मां संदधीत तां ॥ कर्णामयनिषेधोक्तसं-
 धानविधिना श्लिपक् ॥ वर्षं स्ववसतेर्बाह्यं कुमारस्य न दर्शयेत् ॥ दी-
 पमातपमग्निं च रूपमन्यच्च भासुरं ॥ अथैनं जातदशनं कमशोऽपने-
 येत्तनात् ॥ पूर्वोक्तं योजयेत्सीरमन्त्रं च लघु बृंहणं ॥ कुर्यादपस्तनं
 श्लेहसंक्रांत्या स्तनलेपनैः ॥ बीभत्सैर्यावकासेकलत्रिमक्षतदर्शनैः ॥ पि-
 पाठमज्जामधुकमधुलाजसितोपलैः ॥ अपस्तनस्य संयोज्यः प्रीणनो
 मोदकः शिशोः ॥ दीर्घनो बालविल्वैलाशर्करालाजसक्तुभिः ॥ संग्राही.

१ स्थूलां २ आराचर्मकाराणांचर्मच्छेदनशस्त्रनितिशुश्रुतेऽल्लणः ३ छागं गव्यं वा
 तदुणं ४ एतन्नामाभोदकः

धातुकीपुष्पशर्करालज्जतर्पणैः॥बुभुक्षा चेत्प्रबलतामपस्तन्यस्य गच्छ-
ति ॥ अत्यग्निजिद्धितं तस्य विधानं पारिभिकं॥ अभियुक्तः सदा-
चारो नातिस्थूलो न लोलुपः ॥ कुमारधारः कर्नव्यस्तत्राद्यो बाल-
चित्तवित् ॥ अधार्मिकं दुर्गचारः स्थूलो विकटगामिनं ॥ करोति लो-
लुपो बालं घस्मस्त्वेन रोगिणं ॥ रोगांश्चास्य जपेत्सौम्यैर्भैषजैरविपा-
दकैः ॥ अन्यत्रात्ययिकाद्वाधैर्विरेकं सुतरां त्यजेत् ॥ त्रासयेन्नाविधेयं
च त्रस्तं गृह्णति हि ग्रहाः ॥ बह्ववातात्स्वरस्पर्शात्पालयेद्दंष्ट्रिताञ्च तं
॥ क्रीडाभूमिः समा कार्या निःशस्त्रोपलशर्करा ॥ बिल्वोपणकणांभो-
मिः सिक्ता निंबोदकेन वा ॥ जानुपं धोपवच्चित्रमत्रासं रमणं बहत् ॥
अतीक्ष्णाग्रं गवाश्वादिमंगल्यमथवा फलं ॥ शक्तिमंतं यथावर्णं वि-
द्यामध्यापयेत्ततः ॥ अनुशिष्यात्सदा चैनं धर्माय विनयाय च ॥ य-
था नैन्द्रियदुष्टाश्चैर्हियते यौवनागमे ॥ अभ्यंगोद्वर्तनं स्नानं प्रत्यहं च
समाचरेत् ॥ सहृदेयास्थिराकौंतीकुसुमोत्पलचंदनैः॥ बृहतीफलतर्का-
रीसर्पपाकुष्ठसैधवैः ॥ अश्वगंधावचैरंडतिलापामार्गतंदुलैः ॥ सात्म-
गुप्ताफलैस्तैलं साजक्षीरं विपाचितं ॥ रक्षोग्नः पुष्टिदोऽभ्यंगस्तद्वदुद्द-
र्त्तनं च तैः ॥ दधिमाक्षिकसंपुक्तैस्त्रिगुणीकृतचिंकसैः ॥ मूर्वाभूलद्विर-
जनीयवैश्वोद्वर्त्तनं हितं ॥ कुलत्थचूर्णमेवं वा वाजिगंधारजोऽपि वा ॥
स्नाने सर्वौषधीकल्को जीवनीयांबुचेप्यते ॥ आरग्वधादिनिर्यूहे शृतं
शीतवसंतयोः ॥ वत्सकादिप्रलीवापं कुमारं प्राशयेद्दृतं ॥ ग्रीष्मे वा-
तातपस्वेर्द्वैर्बालः कामत्यतो हिमं ॥ प्रातरेव पिबेद्दुग्धं जीवनीयग-
णे शृतं ॥ सिताघृताढ्यान् सकृंश्च लिह्यान् त्वेवपीतकं ॥ प्रा-
न्याम्लपायी लिह्याद्वा घृतसात्म्यो घृतं शृतं ॥ काकोलीशर्क-
रामेदानुत्थापयथावद्द्विजिवकैः ॥ कुटन्नेन मूर्द्धानं लिपेदन्यैश्च शी-
तलैः ॥ रात्रासरत्नवर्षाभृद्भिर्गुप्तैधवदारुभिः ॥ सर्पिर्विदार्यादिजले

साधितं लेहयेच्छिशुं ॥ प्रपौंडरीकं मधुकं शूर्पपण्यौ दुरालभा ॥
 प्रियालमज्जा, काकोली विदारी कट्फलाऽमृता ॥ द्राक्षाऽजशृंगी
 दुग्धीका क्षीरशुक्ला हृषाब्धया ॥ शृंगी मधुककुमुममेदर्पभकजी-
 वकं ॥ एभिः क्षीरं घृतं सिद्धं लिङ्गाद्वालो घनाल्पये ॥ ब्राह्मी-
 सिद्धार्थकवचासारिवाकुष्ठसैधवैः ॥ सकणैः साधितं पीतं वाङ्मेधा-
 स्मृतिरुद्धृतं ॥ आयुष्यं पापरक्षोग्रं भूतोन्मादनिवर्हणं ॥ त्रिफला
 लक्ष्मणाऽनन्ता समंगा सारिवा वचा ॥ ब्राह्मी पाठा द्विबहती द्वि-
 स्थिरा द्विपुनर्नव ॥ सहदेवा खेर्वह्नी पयस्या गिरिकर्णिका ॥ तो-
 यकुंभे पचेदेतत्पलाशं पादशेषितं ॥ तेन कौंतीवचाकुष्ठरुष्णासर्प-
 पसैधवैः ॥ नीरुक्सरूपवन्सायाः संपुक्तं पयसा च गोः ॥ पुण्ययो-
 गे घृतप्रस्थं सहेमशकलं शृतं ॥ पानाभ्यञ्जनतो मेधास्मृत्यायुःपुष्टि-
 रद्विदं ॥ रक्षोग्रं च विपग्रं च सारस्वतमिदं घृतं ॥ लीढं सहघृत-
 क्षौद्रं वचाहेमरजोऽल्पशः ॥ संवत्सरं परं मेध्यं रक्षोग्रं बलवर्द्धनं ॥
 पयस्या पिप्पली कुष्ठं हरिद्रा सारिवा वचा ॥ मांसी कैडर्यमित्येत-
 द्घूर्णं ब्राह्मीरजःसमं ॥ लीढाऽऽज्येन शिशुर्वर्षं भवत्यपलितो बुधः ॥
 बलवान् श्रुतसंपन्नः शतायुः स्थिरयौवनः ॥ प्रातः प्रातरिमं लेहं
 धात्री चास्यामलेहयेत् ॥ ब्राह्मीवद्योजयेदूर्वा मूर्वा ब्रह्मसुवर्चलां ॥ ल-
 क्ष्मणां श्वेततर्कारीमध्यंढां गौरसर्पपां ॥ सहस्रवीर्या फलिनीं पक्वं
 च बहतीफलं ॥ रोहिणं चेत्यमी प्राशाः पृथग्द्वादश कीर्तिताः ॥
 महताऽप्युपयोक्तव्या नरेण नियतात्मना ॥ नित्यं मृद्भक्षणाद्रक्षेत्त-
 मा स्युर्नियतं गदाः ॥ पांडुत्वश्वयथुश्वासकासातीसारजंतवः ॥ छ-
 र्दिर्मूर्च्छाभिसदनस्तन्यद्वेषाः सरुग्भ्रमाः ॥ भक्षयेदंतपवनं नास्थि-
 रद्विजव्रंघनः ॥ तस्य तद्वदनकुहः कुर्यादंशामयान्सरुक् ॥ शूरेरा-
 युधिसिर्गुप्तमष्टम्यं नगरं परैः ॥ यथा शिशोर्वपुस्तद्वद्यथोक्तैर्विधिभि-
 र्ग्रहैः ॥ इति बालोपचारणीयो नाम प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

अथातो बालामयप्रतिपेधं व्याख्यास्यामः ॥ त्रिविधो हि बालः
 प्रागुक्तस्तस्य क्षीरमदुष्टं प्रयुंजीत ॥ अत्रादस्य हितमन्नं ॥ उभयवृत्ते-
 रुभयं ॥ क्षीरं हि यथोक्तैर्दोषकोपनैराहारविहारैर्धात्र्या व्यापन्नं विवि-
 धामयोदयाय बालस्य कल्पते ॥ तत्र श्यामारुणवर्णं तिक्तकपाया-
 नुरसं विशदं रुक्षमलक्ष्यगंधं फेनिलमवृषिकरमाध्यानमूत्रवचोविबं-
 धरुत्कर्शनमप्यु विसर्पति विच्छिन्नं च प्लवते वातदुष्टं ॥ रुष्णं नीलं
 ताम्रावभासं तिक्ताम्लकदुकानुरसं कुणपरुधिरगंधि मृशोष्णमप्यु पी-
 तराजिमहिदाहकरं च पित्तदुष्टं ॥ अत्यर्थं शुक्लं मधुरं लवणानुरसं
 घृततैलवसामज्जगंधिपिच्छिलं बहलं तंतुमद्गुरु सलिलेऽवसीदति नि-
 द्रावहुलं च श्लेष्मदुष्टं ॥ तदुपयुज्यमानं यथास्वर्लिङ्गान् व्याधीनमिनिर्व-
 र्त्तयति ॥ स यत्प्रदेशमभोक्षणं स्पृशति स्पर्शं च न क्षमते तत्र रुजमुपल-
 क्षयेत् ॥ निमीलिताक्षतया भूधिं रुजं ॥ जिह्वोष्ठदंशश्वासमुष्टिवंधो-
 र्वैक्षणैर्हृदये ॥ विण्मूत्रसंगच्छर्द्याध्मानात्रकूजनस्तनदंशनचेष्टनष्ट-
 ष्टविनमनजठरोन्मनैर्जठरे ॥ मूत्रसंगनृण्मूर्च्छोत्वासदिगमिबीक्षणह-
 स्तखल्लीपादकुक्षीमवनशमश्रुकेशलुंचनैर्वस्तौ गुदे च ॥ सर्वत्र च स्व-
 भावातिरिक्तरोदनेन मुखवित्कणनेन च ॥ अथ यथामयं यथादोषं
 च धात्र्याः शमनशोधनानि प्रयुंजीत ॥ तत्र वातदूषिते स्तन्ये देवदा-
 रुतरलकदुरोहिणीवचाकुष्ठपाठात्तार्क्ष्यभागपिकाटुशिकालीचित्रकाज-
 मोदशुंठीमरिचानां कायं दशमूलकायं वा त्रिरात्रं पाययित्वा वात-
 व्याधिविहितानां सर्पिषामन्यतमं निगदमदिरानुपानं दद्याद्वातहरद्र-
 व्यसिद्धं वा ॥ ततः स्निग्धां मृदु विरेच्य वस्तिकर्मणोपचरेद्वातघ्नैश्चा-
 भ्यंगस्वेदोपदेहोन्मर्दनैः ॥ सरलरालाऽजमोदादेवदारुचूर्णं सर्पिषा बा-
 लमवलेहयेत् ॥ एवं विधैरेव च पिपकं सरार्करं सर्पिः ॥ अपि चातिक्ता-

१ अष्टांगहृदये तु ॥ संसृष्टलिङ्गं संसर्गाच्चिलिङ्गं सान्निपातिकमिति ॥

नुरसं स्तन्यं मुद्गमापपलाशाभ्यां काकोलीयुगेन च शोधयेत् ॥ त्रि-
 यंगुधातकीपद्मपद्मकदेवदारुक्षौद्रैर्वा ॥ कपायानुरसं हिङ्गुसैन्धववचाधृ-
 तेन ॥ फेनिलं विच्छिन्नं च प्लवमानं विल्वाम्बिमन्धशृतेन पयसा ह-
 विषा च ॥ शूर्पपर्णीकाकोलीवृहत्पवल्गुजफलैर्वा ॥ पित्तेऽमृतापटो-
 लपत्रसारिवाशतावरीनिवचंदनकाथं घात्री बालश्च पित्रेत् ॥ त्रिफ-
 लानिंबकटुकामुस्तकाथं वा ॥ जीवकर्पमकद्विकाकोलीमधुककट्फ-
 लकर्कटशृङ्गीकाथं वा ॥ सक्षौद्रं पटोलादिं पद्मकादिं वा न्यग्रोधादिं
 वा ॥ एभिरेव च द्रव्यैः सर्पिषि पित्तघ्नानि च विरेचनानि शीतांश्वा-
 भ्यंगप्रदेहसेकान् कुर्यात् ॥ अपिच ॥ ताम्रावभासं पयो हृदयमु-
 द्देष्यति तत्त्रियंगुमुस्तशवररोधैः शोधयेत् ॥ अम्लानुरसमम्लपित्त-
 करं तद्राक्षामधुकपयस्याश्रीपर्णीभिः ॥ कटुकानुरसं छर्द्यतीसारकां-
 सश्वासकरं तत्काकोलीभ्यां विदारीभ्यां मधुपर्ण्या च ॥ उष्णमामदा-
 हज्वरकरं विरेचनं च तच्चंदनोत्पलकमलैः ॥ कफे तु सैन्धवपिप्पलीयु-
 क्तं सर्पिर्बालं पाययेत् ॥ सैन्धवमधुकसंसृष्टं वा मदनपुष्पकल्केन च सक्षौ-
 द्रेण स्तनं बालस्य चोष्ठमालिंपेतेन सुखं वमति ॥ धात्रीं तीक्ष्णैर्वामये-
 त्ततः कृतसंसर्जनां पंचकोलघनवचाऽतिविषाकाथं पाययेत् ॥ तगरसुर-
 दारुसुरेंद्रयवपृथ्वीकाकाथं वा ॥ आरग्वधादिं मुस्तार्दिं वा ॥ रूक्षोष्णा-
 न्नस्य धूमगंडूषप्रदेहपरिपेकानविरुद्धं चान्नपानं योजयेत् ॥ अपिच ॥
 लवणानुरसं विसर्पकोठकंडूकरं ॥ तत्पिचुमंदपटोलीक्षीरिवृक्षैः शोधयेत् ॥
 तंतुमद्वैबल्यश्वासकासकरं ॥ तत्पिप्पलीनागरचूर्णेन समधुघृतेन ॥
 गुरु सदनान्मकं प्रतिश्यायसिंघाणकक्षीरातसककरं ॥ तत्पाठाव्योपक-
 ल्केन पंचकोलचूर्णेन वा क्षौद्रघृताप्लुतेन दोषोपक्रमणीयं चेक्षेत् ॥ यद्रा-
 पुनर्धातुसन्निपातप्रकोपनान्यासेवेत तदाऽस्यास्त्रयो मला युगपद्वक्षो-
 भिप्रपन्नाः क्षीरावहा रसायनीः समनुश्रित्य संकीर्णलिंगं स्तन्यमावहं-
 ति ॥ तच्चेदमविज्ञानात्सततमप्रत्यवेक्षणात्प्रमादाद्वा मातुः कुमारः

पिवति ततः स तेन सलिलोपममच्छं विच्छिन्नमामं दुर्गंधि नानाव-
 र्णवेदनं फेनिलमतिसार्यते पीतश्वेतमूत्रताविष्टं सतृष्णाज्वरच्छर्दिबि-
 जृम्भिकाशुष्कोद्गाराहरुचिभ्रमांगतंगविक्षेपकूजनघ्राणाक्षिमुक्त्रपाकट्ट-
 पृथुपल्लवस्वरसादादयश्चास्य प्रादुर्भवन्ति ॥ तं क्षीरालसकमत्ययं चाच-
 क्षते ॥ तत्र धात्रीं बालं च पूर्वमेवाशु वामयेद्विहितसंसर्गयोश्च मुस्त-
 पाठाऽतिविपाककृभकटुकानां काथं पानाय दद्यात् ॥ रास्त्राऽजमो-
 दाप्रियंगुमद्रदारूणां वा ॥ पाठातेजोवतीपुनर्नवदृशिकालीनां वा ॥
 भूर्निबामृताकुटजफलसारिवाणां वा ॥ वचाहरिद्रादिगणयोर्वा ॥ पा-
 ठादिमहाकपायस्य वा ॥ जंबाम्रविल्वकदंबपत्राणां वा ॥ विल्व-
 भंगस्य वा ॥ अनुबंधे च यथाव्याधि प्रतिकुर्वन्ति ॥ दंतोद्भेदश्च सर्व-
 रोगायतनं ॥ विशेषेण तु तन्मूला ज्वरशिरोभितापतृष्णाभ्रमाभि-
 प्यंदकुक्कणकपोथकीवमथुकासश्वासातीसारविसर्पाः ॥ स दीर्घायुषो-
 ऽष्टमान्मासात्परतो वा प्रवर्त्तते ॥ इतरेषां तु चतुर्थीते ह्यतिबाल्ये दं-
 तोत्पादवेदनया पीडिता न सम्यक्संपूर्णधातुबला भवन्ति ॥ तत्रास्थि-
 मज्जानौ दंतोत्पत्तिहेतू ॥ तदा च तयोरसंपूर्णवीर्यत्वात्पुनः कालांत-
 रेण दंतानां पतनमापूर्वमाणधातुत्वाच्च पुनरुत्थानमत्तएव च दृढानां
 पुनर्दंतोत्पत्तिर्वलान्निपातितानां तु सहसा तदधिष्ठानगतधातुवीजभ्रं-
 शात्संततिव्यवच्छेदाच्छोणितप्रवृत्त्याऽभिघाताच्च निःसारत्वाच्छिरा-
 णां पुनरनुत्पादः ॥ एतेन योगच्युता अपि प्रायशो व्याख्याताः ॥
 तौ तु धातुकालक्रमेण पच्यमानौ यदा दंताशयमनुप्रपद्येते तदाऽ-
 स्य किञ्चिदुत्सेधेनोर्ध्वाधोदंतमांससंघट्टनादंगहर्षो जायते ॥ त-
 द्भेदेन च श्लेष्मणा कंठूस्तदा धूचुकं दंदश्यते ॥ यद्यदालंभते
 तत्तदास्यमानयति ॥ मारुतश्चास्य दंतमूलेषु मूर्च्छन्ति ॥ ततः
 स कफानुविद्धो ऽस्थिमज्जस्थितः सर्वतो विसरन् सह पित्तेन
 धातून्मलांश्च दूषयन् विशोषयति ॥ तद्विजानामसंभवएवेति ॥ भवं

ति चात्र ॥ पृष्ठमंगे विद्यालानां बर्हिणानां शिखोद्गमे ॥ दंतोद्भेदे
 च बालानां न हि किञ्चिन्न दूयते ॥ यथादोषं यथारोगं यथोद्रेकं य-
 थाबलं ॥ विभज्य देशकालार्दीस्तत्र योज्यं भिषग्जितं ॥ त एव
 दोषा दूष्याश्च ज्वराद्या व्याधयश्च ते ॥ अतस्तदेव भैषज्यं मात्रात्व
 स्य कनीयसी ॥ सौकुमार्याल्पकायत्वात्सर्वाञ्जानुपसेवनात् ॥ स्नि-
 ग्धा एव सदा बाला घृतक्षीरनिषेवणात् ॥ सद्यस्तान् वमनं तस्मा-
 त्पाययेन्मतिमान्मृदु ॥ वस्तिं साध्ये विरेकेण मर्शेन प्रतिमर्शनं ॥ मुं-
 ज्याहिरेचनादींस्तु धात्र्या एव यथोदितान् ॥ भूर्वाव्योषवराकोल-
 जंबूत्वग्दास्तसर्पपाः ॥ सपाठा मधुना लीढाः स्तम्पदोषहराः परं ॥
 इक्षुमूलकरोवार्ण्यपृष्ठाह्नैस्तु शुद्ध्यति ॥ सांद्रं तु क्षौद्रकाश्मर्य-
 गुडूचीतंदुलांबुभिः ॥ शूनैर्वासुरसश्चेतसर्पपाबृहतीद्वयैः ॥ ग्रथितं प-
 द्मकोशीरफलिनीश्वेतचंदनैः ॥ दंतपालीं समधुना चूर्णेन प्रतिसारये
 त् ॥ पिप्पल्या धातकीपुष्पधात्रीफलरुतेन वा ॥ बाष्पीणसकपोतो-
 त्परजस्तद्वच्च योजितं ॥ लावतित्तिरिवझूगजः पुष्परसप्लुतं ॥ द्रुतं
 करोति बालानां दंतकेसरवन्मुखं ॥ वचाहिबृहतीपाठाकदुकाऽतिविं-
 षाधनैः ॥ मधुरैश्च घृतं सिद्धं सिद्धं क्षानजन्मनि ॥ अद्रदारुघनं घ-
 ष्टी समंगा ससितोपला ॥ वातज्वरपरीतांगः पिबेदंतस्पाणकं ॥ सुरा-
 ह्वपनपृष्ठाह्वपयस्यांशुमतीद्वयं ॥ नागरं मरिचं भार्दी वृश्चिकाली श-
 तावरी ॥ घृतं तत्काथदुग्धाभ्यां सिद्धं हंत्यनिलज्वरं ॥ बालस्य पा-
 नाभ्यंगाभ्याभेभिश्चोन्मर्दनं हितं ॥ हरिद्राकुष्ठपट्टं धाशतपुष्पाहरेणु-
 मिः ॥ भाद्रर्चेलासुषवीरास्त्रावर्पाभूनतसर्पपैः ॥ अक्षौंशैः सांबुदसुंर्म-
 स्तुपिर्धर्मरुद्धरैः ॥ तैलप्रस्थं सुरामंडतुल्यमभ्यंजने पचेत् ॥ लाजनी-
 लोत्पलकणामधुरांजनशर्करं ॥ पित्तज्वरमनीसारं मधुलीढं निवर्त्त-
 येत् ॥ लाजहिपिप्पलीकायः शर्करामधुसंप्लुतः ॥ पीतो ज्वरमती-

सारं तृष्णां छादं च नाशयेत् ॥ आमातिसारे रक्ते च कल्कितां गजपि-
 प्पलीं ॥ पाययेच्छर्करोपेनां चूर्णं वा देवदारुजं ॥ शिरोमितापे सघृतैः शि-
 रः शीतैः प्रलेपयेत् ॥ पत्रैः कपित्थचांगेरीवदरीकाकमाचिजैः ॥ शिरोरुक्-
 छर्द्यतीसारनाशनं मूर्द्धलेपनं ॥ गवादनी दाढिमं च कृत्वा कोष्णाभसा प-
 चेत् ॥ कुर्यात्कुकूलपोथक्योर्यथोक्तं स्वस्वमौषधं ॥ मनःशिला शंखनाभिः
 पिप्पल्यो मधुयष्टिका ॥ क्षौद्रेण घृष्टा गुटिका शिशोः सर्वाक्षिरोगजि-
 त् ॥ पिप्पलीतंदुलीमुद्गैः सुमनःकोरकैर्यवैः ॥ नीलोत्पलस्य पत्रैश्च
 श्रेष्ठा वर्तिः सितोन्मितैः ॥ मुस्तांजनप्रियंगूणां चूर्णस्तंदुलवारिणा ॥
 तृष्णातीसारवमथून् हन्ति पीतः समाक्षिकः ॥ पटोलनिंबकुटजसप्तप-
 र्णं सदीप्यकं ॥ देवदारुविडंगानि सरलो माक्षिकं घृतं ॥ लीढं ज्वरम-
 तीसारं कासं पाण्डुमयं धर्मं ॥ हन्याच्च मातृकान्दोषान् रोगानन्यांश्च
 तद्दिधान् ॥ मधुकन्धोपपङ्क्त्याग्रंथिकाः स्फुष्टरोदिताः ॥ क्षीरिणां च प्र-
 वालानि पाठां च विपचेद्भूते ॥ तत्पीतं समधु श्लेष्मज्वरघ्नं दीपनं
 परं ॥ राक्षैलानततर्कारीमधुशिपुसुरान्द्वयैः ॥ सविल्वकुष्ठवरणरेणुकामि-
 शिभिः कृतः ॥ श्लेष्मज्वरहितो लेपस्तैलमभ्यंजनं च तैः ॥ मंडलानि
 च साज्पेन गजमूत्रेण लेपयेत् ॥ रजनीदारुसरलश्रेयसीबृहतीद्वयं ॥
 पृष्ठिपर्णी शताह्वा च लीढं माक्षिकसर्पिषा ग्रहणीदीपनं श्रेष्ठं मारुत-
 स्थानुलोमनं ॥ अतीसारज्वरश्वासकामलाकासपाण्डुजित् ॥ बालस्य
 सर्वरोगेषु पूजिनं बलवर्णदं ॥ बिल्वपेशी सवरुणा धातकी रोधवाल-
 कं ॥ हन्ति लीढमतीसारं शिशोः क्षौद्रघृतं द्रुतं ॥ त्रिफलाधातकीपु-
 ष्पपद्मविल्वशलाटुभिः ॥ सकट्ठैर्घृतं सिद्धमुदरामयनाशनं ॥ पथ्या-
 सौवर्चलक्षारवेह्वोपामिर्हिगुभिः ॥ तिक्त्या च घृतं सिद्धं समक्षीरं
 व्यपोहति ॥ गुल्मानाहगुदभ्रंशश्वासकासविलंबिकाः ॥ समंगाधात-
 कीलोध्रकुटन्नट्वलाह्वयैः ॥ महासहासुद्रसहागुद्रविल्वशलाटुभिः ॥
 सकार्पासीफलैस्त्वोयसाधितैः साधितं घृतं ॥ क्षीरमस्तुघृतं हन्ति शीघ्रं

दंतोद्भवान् गदान् ॥ विविधानामयानेतद्दृढकाश्यपनिर्भिनं ॥ दंतो-
 द्भेदोत्थरोगेषु न बालमतिथं त्रयेत् ॥ स्वयमप्युपशम्यन्ति जातदंत-
 स्य यद्गदाः ॥ यावन्मासस्य यो जातस्तावद्वर्षस्य स द्विजः ॥ पतति
 प्रायशोऽष्टानां तेषां पूर्वस्य संभवः ॥ अत्यहःस्वमशीतांबुश्लैष्मि-
 कस्तन्यसेविनः ॥ शिशोः कफेन रुद्धेषु स्रोतःसु रसवाहिषु ॥ अरोचकः
 प्रतिश्यायो ज्वरः कासश्च जायते ॥ कुमारः शुष्यति ततः स्निग्धशुष्कमु-
 खेक्षणः ॥ सैधवव्योपशाईष्टापाठागिरिकदंबकान् ॥ शुष्यतो मधुसर्पि-
 र्भ्यामरुच्यादिषु योजयेत् ॥ अशोकरोहिणीयुक्तं पंचकोलं च चूर्णितं ॥
 बदरीधातकीधात्रिचूर्णं वा सर्पिषा युतं ॥ अश्वलिङ्गरससौद्रयुक्तां
 वा मधुषष्टिकां ॥ द्विवार्ताकोफलरसं केवलं वाऽश्वविडूतं ॥ मधुना वा
 घनव्योपपाठामूर्वाशतावरीः ॥ सपयस्याः पृथक्पर्णीशृतं वा माक्षिका-
 न्वितं ॥ स्थिरामरतरुव्योपद्विपुनर्नवसाधितं ॥ स्थिरावचाद्विद्वहतीका
 कोलीपिप्पलीनैः ॥ निचुलोत्पलवर्षाभूमाईमुस्तैश्च कार्पिकैः ॥ सिद्धं
 प्रस्थाद्धमाज्यस्य स्रोतसां शोधनं परं ॥ सिंहश्वगंधासुरसाकणागर्भं च
 तद्रुणं ॥ पृष्ट्याह्वपिप्पलीरोधपञ्चकोत्पलचंदनैः ॥ तालीसपिप्पलीभ्यां
 च साधितं शोपजिह्वतं ॥ शृंगीमधूलिकाभाईपिप्पलीदेवदारुभिः ॥
 अश्वगंधाद्विकाकोलीराम्रर्षमकजीवकैः ॥ शूर्पपर्णीविडंगैश्च कल्कितैः
 साधितं घृतं ॥ शशोत्तमांगनिर्घृहे शुष्यतः पुष्टिरुत्परं ॥ वचापयस्थात-
 गरकायस्थाचोरकैः शृतं ॥ वस्तमूत्रसुराभ्यां च तैलमभ्यंजने हितं ॥
 द्वे बले तुंवुरुच्छली वचा गिरिकदंबकः ॥ सुरापिष्टः प्रदेहः स्यादधः
 कापे विशुष्यतः ॥ सिंहस्कंधीसिंहवल्लीकरमर्दीत्रिकंटकैः ॥ भंगका-
 थैः कुमारानां शुष्यतां परिपेचनं ॥ साशोकरोहिणीं रुग्णां मध्वाज्ये-
 न लिहन् जयेत् ॥ शिशुः शोषं शरीरस्य ससितच्छागदुग्धमुक् ॥
 शुष्ककासे कुमारस्य धात्र्याः स्तन्यविशोधनं ॥ मापसूपः प्रयोक्तव्यः

१ तालीससारिकाभ्यामित्यष्टागद्वये पाठः ॥ तालीसमरिकाभ्यामित्यपि कश्चित्पाठः

सरुणो घृतभर्जितः ॥ मधुनाऽतिविपाशंगीपिप्पलीर्लहयेच्छिशुं ॥
एकां वाऽतिविषां कासज्वरछर्दिमरुद्रुतं ॥ कासतृट्छर्द्यतीसाररदितं
लाजतर्पणान् ॥ लाजतालीसपत्रं वा बीजानि कमलस्य च ॥ रोध्र-
प्रियंगुकल्कं वा पाययेत्तदुलामसा ॥ शर्करामधुसंयुक्तं लाजकुस्तु-
बरीरजः ॥ बृहतीफलमूलत्वक्पिप्पलीग्रंथिकैः रुतः ॥ तवक्षीरयुतैः
क्वाथो मधुना हन्ति शीलितः ॥ छर्दिमूर्च्छाज्वरश्वासकासातीसारपीन-
सान् ॥ पंचकोलद्विवार्ताकीमूलमार्द्धीतुगाहयाः ॥ क्षौद्राज्यलीढाः श्व-
सनकासपीनसरुक्च्छिदः ॥ श्यामातिमुक्तातर्कारीकुसुमकाथसाधि-
तं ॥ यष्टीगर्भं घृतं तृष्णाहिध्माश्वासास्त्रपित्तनुत् ॥ पीतं पीतं वमति
यः स्तन्यं तं मधुसर्पिषा ॥ द्विवार्ताकीफलरसं पंचकोलं च लेहयेत् ॥
पिप्पलीपंचलवणं कृमिजित्पारिभद्रकं ॥ तद्वह्निह्यात्तथा व्योषं मर्षीं
वा रोमचर्मणां ॥ लाभतः शल्यकश्वाविद्रोघशर्षगिरिजन्मनां ॥ ख-
दिरार्जूनतालीसकुष्ठस्यंदनजे रसे ॥ सक्षीरं साधितं सर्पिर्वमधुं वि-
नियच्छति ॥ हनुमूलगतो वायुर्दतदेशान्विशोपयेत् ॥ यदा शिशोः
प्रकुपितो नोत्तिष्ठति ततो द्विजाः ॥ रुक्षाशिनो वातिकस्य चालयत्यनि-
लः सिराः ॥ हन्वाश्रयाः प्रसुप्तस्य दंतैः शब्दं करोत्यतः ॥ क्षीरिप्रबालम-
धुकदर्भमूलविसोत्पलैः ॥ तृष्णादाहज्वरहरः कपायः ससितामधुः ॥ शर्क-
रादाडिमकणानागकेसरजीवकं ॥ लिहन्कुमारः क्षौद्रेण तृट्छर्दिभ्यां
विमुच्यते ॥ लाजैः सचंदनोशीरयष्टीमधुकपद्रकैः ॥ लिप्तो धौतः
स्तनः पीतो भ्रमतृट्छदाहमोहहा ॥ अस्नेहलवणं पीत्वा संस्कृतं लावजं
रसं ॥ सशर्करं विजयते वालो लघनजान् गदान् ॥ विसर्पस्तु शि-
शोः प्राणनाशनो वस्तिशीर्षजः ॥ पद्मवर्णो महापद्मो वाले दोषत्रयो-
द्भवः ॥ शंखाभ्यां हृदयं याति हृदयादा गुदं वजेत् ॥ सदंतो जायते
यस्तु दंताः प्राग्यस्य चोत्तराः ॥ कुर्वीत तस्मिन्नुत्पाते शांतिकं च द्वि-

जातये ॥ दद्यात्सदक्षिणं बालं नैगमेपं च पूजयेत् ॥ वातस्य मधु-
लाजानामापूर्य प्रादुर्मुखो मुखं ॥ चुंबेत्कुमारस्त्रीन्वारान्प्रायश्चित्तमिदं
परं ॥ नावमारोहयेद्बालं स्नातं स्कंधं गजस्य च ॥ भोजयेद्ब्राह्मणांश्चा-
त्र पायसं मधुसर्पिणा ॥ मातुः कुमारो गर्भिण्याः स्तन्यं प्रायः पिब-
न्नपि ॥ कायाग्निसादवमधुतं द्राकाश्यारुचिभ्रमैः ॥ पुज्यते कोष्ठह-
त्या च तमाहुः पारिगर्भिणं ॥ रोगं परिज्वारण्यं च पुंज्यात्तत्राग्नि-
दीपनं ॥ पिप्पलीपिप्पलीमूलकटुकदेवदारुभिः ॥ क्षारद्वयविडाला-
जीबिल्वमध्याग्निदीप्यकैः ॥ दधिसौवीरकसुरामण्डैश्च विपचेदृतं ॥ हं
ति प्रयुक्तं तत्काले रोगान्पारिजवाश्रयान् ॥ अग्नेनोपहतं स्तन्यं पि-
बतो विहितात्परं ॥ इमानेव गदान्कुर्यात्कुर्यात्तेष्वेतदेव च ॥ पीतं पी-
तं च यः स्तन्यं सवातमतिसार्यते ॥ तस्याप्येतत्परं पथ्यं दीपनं ब-
लवर्णकृत् ॥ अत्युद्रिक्तक्षुधं बालं परिभूतं तु लेहयेत् ॥ विदारीयव-
गोधूमकणाचूर्णं पृताभुतं ॥ पाययेदनु च क्षीरं शृतं समधुशर्करं ॥
अक्षमज्जाह्निकाकोलीयष्टीमधुकमोरटैः ॥ श्रपयेत्क्षीरमाज्यं वा बी-
जैरिक्षुरकस्य च ॥ तत्प्रयोज्यं गुरु त्रिगंधं यच्चात्यग्नौ पुरेरितं ॥ श्व-
वायसविडालानामुच्छिष्टेन जलेन च ॥ स्नापयेत्तं न चेदेवं क्षुत्तस्य
प्रशमं व्रजेत् ॥ क्षीरिपादपमूलस्थं विधिना स्नापितं ततः ॥ वस्त्र-
रत्नाद्यलंकारैः कुमारं भूषयेन्मितैः ॥ दक्षं चानु ततः कुर्याद्भूषण-
व्यत्ययं तयोः ॥ एतदायुःप्रदं धन्यं स्नपनं सर्वरोगजित् ॥ जटीभूतक-
चाक्षादिपक्ष्माणं त्वतिलोलुपं ॥ गोमूत्रगंधिं स्नपयेत्तीर्थे गव्यशरद-
सैः ॥ वचापुष्पशिलाकुष्ठवयस्थाह्निमुकट्फलैः ॥ सबस्तमूत्रमदिरैस्तै-
लमभ्यंजनं पचेत् ॥ बलाविदारीत्रिकटुकुटोशीरकुचंदनैः ॥ सि-
द्धं पीतं हविर्हति तं विकारमशेषतः ॥ शिरः पृष्ठं ततो मु-
ष्कौ ततः पादौ च योजयेत् ॥ हस्ताभ्यामुत्थितो वायुः सा पर्वानुप्लवः
स्मृतः ॥ गौरीवचासदापुष्पीहयगंधाकटुत्रयैः ॥ सकटफलद्विवार्ता-

क्रीवयस्थाहिङ्गुरोहिषैः ॥ वस्तमूत्रसुरायुक्तैः साधितं तस्य योजयेत् ॥
 ॥ तैलमभ्यंजने शेषं वातव्याधिवदाचरेत् ॥ तालुमांसे कफः कुद्धः
 कुरुते तालुकण्डकं ॥ तेन तालुप्रदेशस्य निम्नता मूर्ध्नि जायते ॥ ता-
 लुपातः स्तनद्वेषः रुच्छात्पानं शलद्रवं ॥ तृडास्पकं हृक्षिरुजा धीवान-
 दुर्धरता वमिः ॥ तत्रोत्क्षिप्य यवक्षारक्षौद्राम्यां प्रतिसारयेत् ॥ तालु
 तद्वत्कणाशुंठीगोशंकुद्रसंसेधवैः ॥ शृंगवेरनिशाशृंगं कल्कितं वटपल्ल-
 वैः ॥ बध्वा गोशकृता लिसं कुकूले स्वेदयेत्ततः ॥ रसेन लिपेताल्वा-
 स्यं नेत्रे च परिपेचयेत् ॥ हरीतकीवचाकुष्ठकल्कं माक्षिकसंपुतं ॥
 पीत्वा कुमारः स्तन्येन मुच्यते तालुकण्डकात् ॥ मस्तुलुङ्गलयाद्यस्य
 घायुस्ताल्वस्थि नामयेत् ॥ तस्य तृड्दैन्ययुक्तस्य सर्पिर्मथुरकैः शृतं ॥
 पानाभ्यंजनयोर्योज्यमुद्देगश्च हिमांशुना ॥ मलोपलेपात्स्वेदाद्वा गुदे
 रक्तकफोद्भवः ॥ ताम्रो वर्णोऽतःकङ्गुमान् जायते भूर्य्युपद्रवः ॥ केचि-
 त्तं मातृकादोषं वदन्त्यन्येऽहिपूतनं ॥ पृष्ठारुगुदकुष्ठं च केचिच्च तम-
 नामकं ॥ तत्र धात्र्याः पयः शोष्यं पित्तश्लेष्महरौषधैः सिद्धं शीतं
 च शीतांबुयुक्तमुत्तरपानकं ॥ सक्षौद्रताक्षर्यशैलेन वर्णं तेन च लेपये-
 त् ॥ त्रिफलावदरीप्लक्षत्वक्काथपरिपेचितं ॥ कासीसरोचनातुत्यम-
 नोह्वालरसांजनैः ॥ लेपयेदम्लपिष्टैर्वा चूर्णितैर्वाऽवचूर्णयेत् ॥ सुश्ल-
 क्ष्णैरथवा यष्टीशंखसौवीरकांजनैः ॥ सारिवाशंखनामिभ्यामसनस्य
 त्वचाऽथवा ॥ रागकण्डूत्कटे कुर्याद्रक्तस्त्रावं जलौकसा ॥ सर्वं च पि-
 त्तव्रणजिच्छस्यते गुदकुष्ठके ॥ अनामस्थौल्यपित्तासकङ्गुगण्डगला-
 मये ॥ उदुम्बरोन्मितं श्रेष्ठं ताक्षर्यमंतरपानकं ॥ गृह्णाति सूतिकागारे न
 स्तनं चेत्स्पृशेत्ततः ॥ पथ्याधात्रीफलकणैर्जिह्वां सपृतमाक्षिकैः ॥
 पिप्पलीत्रिफलाचूर्णं धृतक्षौद्रपरिपुतं ॥ रुदते त्रस्यते चावलेहं द-
 घात्सुखावहं ॥ प्रदीप्ताङ्गाररजसा प्रशांतेनावचूर्णयेत् ॥ पञ्चमेऽङ्घ्रि पत-

आलं लेपयेद्वा गुठांभसा ॥ साद्रेण श्रूमौ घृष्टेन नालपातेऽपि चोन्न-
तां ॥ नाभिं छागेन शकृता दग्धेनांतर्विचूर्णयेत् ॥ अश्वगंधांजनाजा-
विविड्यष्टीमधुकादिभिः ॥ रोपयेच्चूर्णितैर्नाभिं स्नेहयुक्तैरनुन्नतां ॥ यष्टी-
रोधनिशाश्यामाकल्कपक्वेन सेचयेत् ॥ नाभिं पाके तु तैलेन तच्चूर्णैश्चा-
वचूर्णयेत् ॥ वातेनाध्मापितां नाभिं सरुजां तुंडिसंज्ञितां ॥ मारुतघ्नैः प्र-
शमयेत्स्नेहस्वेदोपनाहनैः ॥ असम्यक्कल्पनान्नाभेः स्याद्दिनामो विजृ-
म्भिका ॥ वातपित्तहरं कर्म तत्रांतर्बहिराचरेत् ॥ गर्भाभिसामवमनाच्छे-
ष्मणः कंठगस्य वा ॥ संपर्कात् हृदये दुष्टो मार्गानावृणुते रसः ॥
बद्धमष्टिस्ततो मुखेद्वेगैर्बालोऽभिभूयते ॥ हृद्रोगाक्षेपकश्वासकास-
च्छर्दिज्वरादिभिः ॥ उल्बकं सहजं व्याधिमंबुपूर्णं च तं वदेत् ॥
स्रोतोविशोधनं प्रातस्तस्मिन्नंतरपानकं ॥ विदध्याच्छागलं मूत्रं पा-
नाभ्यंगौ च वर्जयेत् ॥ विल्वादिमूलवृहतीपंचकोलं पलांशकं ॥
धन्वमांसपलान्पष्टौ शशमूर्द्धपलाष्टकं ॥ साधयेत्पोडशगुणे सल्लि-
लेऽष्टांशरोपितं ॥ तेन काथेन कर्पाशैर्धृतप्रस्थं विपाचयेत् ॥ छां-
गलीमूत्रमदिरादधिसीरसमांशकं ॥ विडंगसैंधवाजाजीचविकादेवदा-
रुभिः ॥ सहित्साहिगुलशुनैः सव्योषैः श्लक्ष्णकल्कितैः ॥ तत्पानाद्धति
सहजगुल्महिध्माऽनिलामयान् ॥ पांडुरोगं च वातोत्थं स्वस्थवृत्ते च
पुष्टिदं ॥ परिदग्धच्छर्वि बालं लिह्याद्दूर्वातिलोत्पलैः ॥ शमीपत्रशि-
रीषत्वक्सारिवामधुकाभयैः ॥ मूर्वाधात्रीनिशाचूर्णं मूत्रेण मधुमत्पि-
बेत् ॥ पांडुरोगी शृतं सर्पिर्वराभृंगरसेन वा ॥ पाठावेहद्विरजनीमु-
स्ताभार्द्राऽपुनर्नवैः ॥ सविल्वज्यूपणैः सर्पिर्दश्विकालीयुतैः शृतं ॥ लि-
हानो मात्रया रोगैर्मुच्यते मृत्तिकोद्भवैः ॥ व्याधेर्यद्यस्य सैषज्यं
स्वनस्तेन प्रलेपितः ॥ स्थितो मुहूर्तं धौतोऽनु पीतस्तं तं जयेद्भ-
दं ॥ ग्रहैरपि हि जायंते प्रच्छन्नैर्व्याधयः शिशोः ॥ कर्म शस्तम-

तस्तेषु देवयुक्त्याश्रयं सदा ॥ इति बालामयप्रतिषेधो नाम द्वि-
तीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

अथातो बालग्रहविज्ञानं व्याख्यास्यामः ॥ पुरा गुह्यस्य रक्षार्थं
निर्मिताः शूलपाणिना ॥ मनुष्यविग्रहाः पंच सप्त स्त्रीविग्रहा ग्रहाः ॥
स्कंदो विशाखो मेपाख्यः श्वग्रहः पितृसंज्ञितः ॥ शकुनिः पूतना शी-
तपूतना दृष्टिपूतना ॥ मुखगंडितिका तद्भद्रदेवती शुष्करेवती ॥ ते कामरू-
पिणः स्कंदमुपचेरुः समाहिताः ॥ स्कंदस्य बालधारत्वात्तेषां स्कंदोऽ-
ग्रणीरभूत् ॥ स्कंदेऽथ यौवनं प्राप्ते सैनापत्यं च तान् ग्रहान् ॥ रौद्रान्
रुद्रोऽनुजग्राह प्राज्ञान् वृत्त्यभिलापिणः ॥ न तिथिष्वप्यतिथयो देवताः
पितरोऽपि वा ॥ येषु वेश्मसु पूज्यन्ते निवृत्ताचारकर्मसु उत्सन्न-
बलिहोमेषु मित्रकांस्यादिभोजिषु ॥ हरष्वं तेषु बालानामारो-
ग्यं धर्मचारि च ॥ शूलिनेति नियुक्तास्ते बलिपूजाभिकांक्षिणः ॥
बालान् कश्मलधात्रीकान् संध्यासु रुदतोऽशुचीन् ॥ कुद्धान् भीता-
न्विमनसः शून्यस्थानैकचारिणः ॥ परोपभुक्तकुसुमवस्त्राभरणधारि-
णः ॥ ऋक्षोलूकविडालादिरूपैरन्यैस्तथाऽद्भुतैः संत्रासयन्ति शयिता-
न्कदाचिज्जाग्रतोऽपि वा ॥ प्रायः पर्वसु गृह्णन्ति ग्रहाश्छिद्रग्रहोऽरिणः ॥
आविशन्तश्च लक्ष्यन्ते केवलं शास्त्रचक्षुषा ॥ शुद्धेन देहं बालानां ग्र-
हगंधर्वयोपितां ॥ तेषां ग्रहिष्यतां रूपं प्रततं रोदनं ज्वरः ॥ सामा-
न्यरूपमुत्रासजृम्भाभ्रूत्क्षेपदीनताः फेनस्त्रावोर्ध्वदृष्ट्योऽष्टदंतदंशप्रजा-
गराः ॥ रोदनं कूजनं स्तन्यविद्वेषः स्वरवैकृतं ॥ नखैरकस्मात्परितः
स्वधाज्पंगविलेखनं ॥ तत्रैकनयनस्त्रावी शिरो विक्षिपते मुहुः ॥ हतैक
पक्षः स्तब्धांगः सस्त्रेदो नतकंधरः ॥ दंतखादी स्तनद्वेपी त्रस्पन्
रोदिति विस्वरं ॥ वक्रवक्रो वमन् लालां भृशमूर्ध्वं निरीक्षते ॥ वसा-
सृगंधिरुद्दिमो वद्धमुष्टिशलच्छिद्युः ॥ चालितैकाक्षिगंडभूः संरक्तो-

भयलोचनः ॥ स्कंदार्तस्तेन वैकल्यं मरणं वा भवेत्ध्रुवं ॥ संज्ञाना-
 शो मुहुः केशलुचनं कंधरानतिः ॥ विनम्य जृम्भमाणस्य शरन्मूत्रप्र-
 वर्तनं ॥ फेनोद्गमनमूर्ध्वेक्षा हस्तभ्रूपादनर्तनं ॥ स्तनस्त्रजिह्वासंदंश-
 संरंभज्वरजागराः ॥ पूयशोणितगंधश्च स्कंदापस्मारलक्षणं ॥ आ-
 ध्मानं पाणिपादस्य स्पंदनं फेननिर्वमः ॥ तृणमुष्टिवंधातीसारस्वरदै-
 न्यविवर्णताः ॥ कूजनं स्वननं छर्दिः कासहिष्माप्रजागराः ॥ ओष्ठदं-
 शांगसंकोचस्तंभवस्ताम्रगंधताः ॥ उर्ध्वं निरीक्ष्य हसनं मध्ये विनम-
 नं ज्वरः ॥ मूर्च्छैकनेत्रशोफश्च नैगमेपग्रहाकृतिः ॥ कंपो दृपितरो-
 मत्वं स्वेदश्चक्षुर्निमीलनं ॥ बहिरायामनं जिह्वादंशोऽतःकंठकूजनं ॥
 धावनं विदसगंधत्वं क्रोशनं च श्ववच्छुनि ॥ रोमहर्षो मुहुत्वा
 सः सहसा रोदनं ज्वरः ॥ कासातीसारवमथुजृम्भानृद्शङ्गंधिताः ॥
 अंगेष्वाक्षेपविक्षेपशोपस्तंभविवर्णताः ॥ मुष्टिवंधः स्तुतिश्चाक्ष्णोर्बा-
 लस्य स्युः पितृग्रहे ॥ सस्तांगत्वमतीसारो जिह्वातालुगले व्रणाः ॥
 स्फोटाः सदाहरुक्पाकाः संधिपु स्युः पुनः पुनः ॥ निश्पद्भिः प्रविलीयं-
 ते पाको वक्त्रे गुदेऽपि वा ॥ भयं शकुनिगंधत्वं ज्वरश्च शकुनिग्रहे ॥
 पूतनायां वमिः कंपस्तंद्रा रात्रौ प्रजागरः ॥ हिष्माऽऽध्मानं शरन्द्देदः
 पिपासा मूत्रनिग्रहः ॥ सस्तदृष्टांगरोमत्वं काकवत्पूतिगंधिता ॥ शी-
 तपूतनया कंपो रोदनं तिर्यगीक्षणं ॥ तृष्णाऽत्रकूजातीसारौ वसा-
 द्बहिःसंगंधिता ॥ पार्श्वस्यैकस्य शीतत्वमुष्णत्वमपरस्य च ॥ अंध-
 पूतनया छर्दिर्ज्वरः कासोऽल्पनिद्रता ॥ वर्चसो भेदवैवर्ण्यदौर्ग-
 ध्यान्यंगशोपणं ॥ दृष्टिसादोऽक्षिरुक्कंदूपोथकीजन्म शून्यता ॥
 हिष्मोद्देगस्तनद्वेपवैवर्ण्यस्वरतीक्ष्णताः ॥ वैषधुर्मत्स्यगंधत्वमथवा
 साम्लगंधिता ॥ मुखमंडितया पाणिपादास्परमणीयता ॥ सिराभि-
 रसिताभाभिराचितोदरता ज्वरः ॥ अरोचकोऽगलग्नं गोमूत्रस-

मगंधता ॥ रेवत्यां श्यावनीलत्वं कर्णनासाक्षिमर्दनं ॥ कासहिध्मा-
क्षिविक्षेपवक्रवक्रत्वरक्तताः ॥ वस्तगंधो ज्वरः शोषः पुरीषं हरितं
द्रवं ॥ जायते शुष्करेवत्यां क्रमात्सर्वांगसंक्षयः ॥ केशशातोन्न-
विद्वेषः स्वरद्रैन्यं विवर्णता ॥ नानावर्णपुरीषत्वमुदरे ग्रंथयः सि-
राः ॥ रोदनं गृध्रगंधित्वं दीर्घकालानुवर्तनं ॥ उदरे ग्रंथयो वृत्ता
ग्रस्य नानाविधं शक्नु ॥ जिह्वायां निम्नता मध्ये श्यावतालुं च तं-
त्यजेत् ॥ भुंजानोऽन्नं बहुविधं यो बालः परिहीयते ॥ तृष्णागृ-
हीतः क्षामाक्षो हन्ति तं शुष्करेवती ॥ हिंसारत्यर्चनाकांक्षायहप्रहण-
कारणं ॥ तत्र हिंसात्मके बालो महान्वा स्तुतनासिकः ॥ क्षत-
जिह्वः कणेद्वादममुखी साश्रुलोचनः ॥ दुर्बलो हीनवचनः पूति-
गंधिश्च जायते ॥ क्षामो भूत्रपुरीषं त्वं मृद्नाति न जुगुप्सते ॥ ह-
स्तौ चोद्यमसंरन्धो हंत्यात्मानं तथा परं ॥ तद्वच्च शस्त्रकाष्ठाद्यैर-
ग्निं चादीप्तमाविशेत् ॥ अप्सु मज्जेत्यतेत्कूपे कुर्यादन्यच्च तद्विधं ॥
तृद्वादहमोहान् पूयस्य छर्दनं च प्रवर्तयेत् ॥ रक्तं च सर्वमार्गेभ्यो
रिद्योत्पत्तिं च तं त्यजेत् ॥ रहःस्त्रीरतिसंलापगंधस्त्रग्भूषणप्रियः ॥
हृष्टः शांतश्च दुःसाध्यो रतिकामेन पीडितः ॥ दीनः परिमृशन्वक्रं
शुष्कौष्ठगलनालुकः ॥ शंकितं वीक्षते रौति ध्यायत्यापाति दीनतां
॥ अन्नमन्नाभिलाषेऽपि दत्तं नातिबुमुक्षते ॥ गृहीतं ब्रलिका-
मेन तं विद्यात्सुखसाधनं ॥ हंतुकामं जपेद्भौमैः सिद्धमंत्रप्रवर्तितैः ॥
इतरौ तु यथाकामं रतिबल्यादिदानतइति ॥ इति बालग्रहविज्ञा-
नं नाम तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

अथातो बालग्रहप्रतिपेधं व्याख्यास्यामः ॥ ग्रहेषु साव्येषु गि-
शुं विविक्ते शरणे स्थितं ॥ त्रिरन्धः सिक्तसंगृष्टे सदा सज्जिद्दिनान्दो ॥
विकीर्णभूतिकुसुमबीजपत्राचसर्पि ॥ रसोर्ध्वनलज्वलितप्रदीपहत-
पाप्मनि ॥ व्यायमद्यपिशितनिरुत्तपरिचारे ॥ पुराणसर्पिषाऽ-

भ्यक्तं परिपिक्तं सुखावुना ॥ साधितेन बलानिर्वैजयतीत्युपद्रुमैः ॥
 पारिभद्रककटुंगजंबूवरणकटुतृणैः ॥ कपोतबंकाऽपामार्गपाटलीमधु-
 शिपुभिः ॥ काकजंघामहाश्वेताकपित्थक्षीरिपादपैः ॥ सकर्दवकरंजै-
 श्च धूपं स्नातस्य चाचरेत् ॥ द्वीपिव्याघ्राहिसिंहक्ष्वर्मभिर्घृतमिश्रि-
 तैः ॥ पूतीदैशांगसिद्धार्थवचामहानदीप्यकैः ॥ सकुष्ठैः सघृतैर्धूपैः
 सर्वग्रहविमोक्षणः ॥ सर्पपानिंघपत्राणि मूलमश्वखुरा वचा ॥ भूर्जपत्रं धू-
 तं धूपः सर्वग्रहनिवर्हणः ॥ अनन्ताम्रास्थितगरं मरिचं मधुरो गणः ॥
 शृगालविन्ना मुस्ता च कल्कितैस्तैर्घृतं पचेत् ॥ दशमूलरसक्षीरयुक्तं
 तद्गृहजित्परं ॥ रास्नाद्व्यंशुमतीदृद्धपंचमूलवलाघनात् ॥ क्वाये सर्पिः
 पचेत्पिष्टैः सारिदाव्योपचित्रकैः ॥ पाठाविडंगमधुकपयस्याहिंगुदारु-
 णैः ॥ सप्रंथिकैः सेंद्रयवैः शिशोस्तनू सततं हितं ॥ सर्वरोगग्रहहरं
 दीपनं बलवर्णदं ॥ सारिवासुरभिवाह्मीशंखिनीकुष्ठसर्पपैः ॥ वचाऽ-
 श्वगंधासुरसायुक्तैः सर्पिर्विपाचयेत् ॥ तन्नाशयेद्ब्रह्मान्तर्वाणं पानेनाभ्य-
 जनेन च ॥ योजयेद्भूतविद्यायां यान्युक्तानि घृतानि च ॥ हस्तमा-
 त्रं शुचौ देशे गोमयेनोपलेपयेत् ॥ तत्राक्षतानां चोक्षाणां स्थाप्यं
 पात्रं सदक्षिणं ॥ विधूमश्वानलस्तोयं गुग्गुलुः सर्पिराहुतिः ॥ शुक्लं
 पुष्पं बलिर्धूपं दूर्वाः श्वेताश्च सर्पपाः ॥ प्राङ्मुखोऽथ शुचिर्वैद्यस्त्रिवर्णा-
 मथवासितां ॥ उपविष्टः प्रतिसरां गृहीत्वा वेष्टयेत्तया ॥ भूर्जे रोचन-
 या विद्यां लिखितामपराजितां ॥ विधिना साधितां भूतैः सर्वैरप्य-
 पराजितां ॥ लक्ष्मणादिपरीवारां नित्यानुस्मृतिसेवितां ॥ लक्ष्मणा
 सहदेव्याख्या नागदंती कटंभरा ॥ मर्कटीकर्कटी लंबा बृहती कंटका-
 रिका ॥ खरनासा मृगैर्वारुर्महाकोशा शतावरी ॥ उदङ्मुखस्य बाल-
 स्य वक्षीयात्तां ततो गले ॥ तदभावे दृढं क्षौभं सूत्रं मंत्रमिमं जपन् ॥

१ वचाहिंगुविडंगानि सैधव गजपिप्पली ॥ पाठाप्रतिविषाण्योष दशांग. कश्यपोदि
 तइति ॥ २ चोक्षाणा निर्मलानां

वध्राम्यहं प्रतिसरां नमस्कृत्य स्वयंभुवे ॥ बालानां रक्षणार्थाय शिवां
 पूर्वपिनिर्मितां ॥ इंद्रः प्रतिसरां तुभ्यं ये च तस्यानुसारिणः ॥ वज्रा-
 शनिपराभूता मेघद्वंद्वानुसारिणः ॥ ऐरावणस्कंधगतं येऽनुयांति पुरं-
 दरं ॥ यमो वैवस्वतो राजा ये च तस्यानुसारिणः ॥ मेघसूकरसिंहोष्ट्र-
 गजवाजिसमाननाः ॥ कालाः कालायसैः पाशैः स्तब्धाक्षाश्रुकुटीमु-
 खाः ॥ शक्तिमुद्ररहस्ताश्च खड्गप्रासधराश्च ये ॥ पाशभृद्गुणो राजा
 तोयभृत्तागरालयः ॥ शारदाश्रयनाकारा ये च तस्यानुसारिणः ॥ म-
 होर्ध्वं वेगेन क्षोभयन्ति सरित्पतिं ॥ धनाधिपो वैश्रवणः सर्वयक्षा-
 धिपो भुवि ॥ नानाकाराश्च ये भूतास्तस्यैवानुचराः सदा ॥ आदित्या
 वसवो रुद्रा मरुतश्चाश्विनापवि ॥ ते ते सर्वेऽनुमन्यन्तामिमां प्रतिसर-
 क्रियां ॥ दीर्घमायुरोगत्वं तव दास्यन्ति स्वस्ति ते ॥ स्वस्ति ते भग-
 वान् ब्रह्मा स्वस्ति नारदपर्वतौ ॥ स्वस्ति वेदाश्च यज्ञाश्च अग्नीषोमौ
 तु स्वस्ति ते ॥ स्वस्ति ते श्रीर्धृतिः कांतिर्लक्ष्मीर्महा क्षमा द्युतिः ॥
 स्वस्ति तुष्टिश्च पुष्टिश्च वपुर्हार्दुद्विरेव च ॥ स्वस्ति रुद्रो विशाखश्च
 स्कंदः शक्तिधरश्च ते ॥ स्वस्ति धाता विधाता च सुपर्णश्च महा-
 बलः ॥ स्वस्ति देवाश्च यक्षाश्च मा च ते पापमागमन् ॥ दुर्व्याहता-
 नि दुःस्वप्ने मनसा चिंतितानि च ॥ दुष्टादीनां भयकृतो वाचः प्रतिह-
 ता मया ॥ रक्षाप्रतिसरा तुभ्यं बद्धेयं पापघातिनी ॥ निर्वृतस्त्वं निरुद्दे-
 गो जीव वर्षशतं सुखीति ॥ अपूपपूपसंयावस्वस्तिकालोपिकादयः ॥
 पायसो मिश्रकः कूरो गुडकूरो हरिद्रकः ॥ कशरा याकवः क्षौद्रं पट-
 लं लवणं हविः ॥ दधि कुल्मापनिष्पावा रक्तो भूतौदनः पयः ॥ य-
 क्राममांसरुधिरमद्यमुक्तसुरासवाः ॥ गंधमाल्यं फलं हेम धूपः सपुष्पं
 दुरुः ॥ सुरसार्जकनिर्गुडीकुसुमं च सपल्लवं ॥ वाटिः नाराचैर्द्वयः स्या
 न्नवनस्य चतुर्दिशं ॥ चतुष्कचैत्यत्रिपयदेवाय नमो नमो ॥ एकदन्तो

दधाने च संध्योर्दीपवान्निशि ॥ अथापतितगोवर्चःप्रलिते दर्भ-
 संस्कृते ॥ वृत्ते वा चतुरस्रे वा मंडले कुसुमोज्वले ॥ नानाग्रहपरीवा-
 रं शिष्यभूतपातिं लिखेत् ॥ तं प्रति प्राङ्मुखो विद्यां पठन्नुपहरेद्द-
 लि ॥ बैकुण्ठाग्रहकारिका ॥ सेना सुसेना माता च महासेना यशस्वि-
 नी ॥ कृतमाला कृतशिरा एतास्तु ग्रहमातरः ॥ कुमारवचनाच्छीघ्रं-
 प्रमुंचतु शिशुं त्विमं ॥ कालकल्पा ज्वलच्छक्तिः किंकिणीजालभृ-
 पिता ॥ कुमारवचनाद्गुती संप्राप्ता मुच्यतां शिशुं ॥ पताकाकुक्कुट-
 श्छत्रं पंदा बर्हधराः शिखी ॥ शरस्तंभश्च ते मुद्रा मुच्यतां मातरः
 शिशुं ॥ गंधं धूपं च माल्यं च कुमारस्ते प्रयच्छति ॥ न स्यात्तव्यं-
 तदाघ्राप स्वां गतिं गच्छ मा चिरं ॥ धान्यः सर्वाः कुमाराणां संगता
 गंधमादने ॥ रक्तध्वजपताकस्य रक्तांशुकनिवासिनः ॥ कुमारस्पालं
 यं तत्र पात बालं विमुंचत ॥ पण्मुखो द्वादशाक्षो वै तस्मिन्बाले वृ-
 तो वरं ॥ वीरः कुमारधिपतिस्तव पुत्रो भविष्यति ॥ ब्रह्मणो ब्राह्म-
 णानां तु सर्ववेदविदां घरः ॥ यक्षराक्षसनागानां गंधर्वासुरयोरपि ॥ पि-
 शाचभूतसंधानां व्याधीनां च स ईश्वरः ॥ आज्ञापयति वः स्कंदो-
 गम्यतां गंधमादनं ॥ ग्रहो यः कोपयेदाज्ञां कुमारस्य यशस्विनः ॥
 स्थानच्युतः स वै क्षिप्रं बाह्यस्तत्पदो भवेत् ॥ बलेरनंतरं कुर्याद्दो-
 ममभ्यर्च्य पावकं ॥ पुष्पैर्मक्षैश्च विविधैस्त्वरुणालोहितैरपि ॥ गं-
 धैर्गुग्गुलुधूपेन समिधः खदिरादयः ॥ शतमष्टोत्तरं हव्यमथवा चंदना
 हुमात् ॥ अग्निदंडं प्रवक्ष्यामि सर्वग्रहविमोक्षणं ॥ ब्रह्मण्यं त्वमलं दे-
 वं हव्यकेव्यप्रतीच्छकं ॥ देवानां प्रमुखं स्वस्ति स्वाहाप हरितद्रवः ॥
 सहस्रविद्योदहन पावकः सर्वमक्षणः ॥ त्वं हि यज्ञश्च यूपश्च त्वं हि
 धर्मवतां गतिः ॥ हिरण्यरेता देवेश त्वं हि वेदविदां गतिः ॥ दुर्वृ-

तानां विनाशाय त्वं हि उत्पादितः सुरैः ॥ दह संग्रह देवस्त्वमिमं दु-
 घस्य निग्रहं ॥ अग्नये स्वाहा महाअग्नये स्वाहा ॥ त्वं हि शान्तिक-
 रो वह्निः त्वं मारुतहरोदनः हरिप्रधानगतिरासीदर्हनिगृह्य गृह्यकं ॥ त-
 त्सादय तेजसा त्वं मम वश्यं च तत्कुरु ॥ दुष्टग्रहचारणं सर्वोपद्रवेपु-
 च ॥ त्वया कृतेन होमेन शीघ्रं शांतिः प्रजायते ॥ अथो हि बहुदे-
 वानां त्वं हि वक्रं पुरातनं ॥ तेन सत्येन देवेश इमं साधय मे ग्रहं ॥
 नमोस्तु ते हव्यवाहन दंडीं प्रदर्शय २ दह २ तेज २ मोटय २ अपस्मा-
 रमुद्घाटय नमो अविसारकस्य नमः ॥ कुंगाय नमः ॥ सप्तानां
 मातृणां नमः स्कंदाय ॥ एष परिग्रहमंत्रः मातृणामावाहनं च ॥
 हिलतिमिलतिहलितापललनिस्वाहा ॥ अनेन सप्तकृत्वः परिजप्तेन
 पानीयचुलुकेनात्माऽभ्युक्षयितव्यः ॥ एवमात्मरक्षा कृता भवति ॥
 ग्रहाणां सन्निधानाय बालस्य प्रतिपत्तये ॥ सत्यशापनसंयुक्तमिमं मं-
 त्रं पठेदनु ॥ प्रजापतौ तु यत्सत्यं यत्सत्यममरेश्वरे ॥ धर्मराजे च य-
 त्सत्यं यच्च सत्यं तपस्विषु ॥ धनाधिपे च यत्सत्यं यच्च सत्यं जला-
 धिपे ॥ यत्सत्यमग्निहोत्रेषु यत्सत्यं श्रोत्रियेषु च ॥ पतिव्रतासु य-
 त्सत्यमीश्वरे च महात्मनि ॥ एतैस्तु सत्यसमयैर्गृह्यकाः सत्यवादिनः
 ॥ दर्शयध्वं स्वरूपाणि सत्यं रक्षत सर्वशः ॥ आमंत्रिता मया सौ-
 म्याः सौम्यरूपाः प्रतीच्छत ॥ बलिं चोपहृतं सर्वं सर्वैः कौमारकग्र-
 हाः ॥ दर्शयध्वं स्वरूपाणि बलिं च प्रतिगृह्यतां ॥ ततश्चानुपठेदेतां
 कुलविद्यां समाहित ॥ ॐ लानीलाखलाकालाकुमारपिशाचरेवतीरो-
 दनत्रासनकंपनजृम्भणउत्थापय देवयक्षगंधर्वभूतानां नागराक्षससंतर्ज-
 नदंडनाविधूसारय भगवन्नग्निदंडअग्निवीर्यनमस्तेजसास्तेनत्यक्तमुत्सा-
 दय स्वाहा ॥ भूर्भुवाय स्वाहा ॥ दीप्ततेजसे स्वाहा ॥ हव्यवाहा-
 य स्वाहा ॥ यमाय स्वाहा ॥ नश्यंत्यनेन होमेन समस्ता बाल-

कग्रहाः ॥ तत्राग्रावरुणे ताम्रे तसहेमसमर्चिपि ॥ तारावैदूर्यसदृ-
शे शशिविद्युत्समप्रभे ॥ घृतमंडासवर्णे वा गंधे न च घृतोपमे ॥ के-
तक्युत्पलदध्यामे ध्रुवमारोग्यमादिशेत् ॥ अनारोग्यं तु नीलेऽग्नौ क-
पिले भस्मनिष्प्रभे ॥ कृष्णे कपोते दुर्गंधे मत्स्यपूयास्त्रगंधिके ॥ व-
चाळशुनगंधामे विस्रकर्दमगंधिके ॥ इति ग्रहप्रतिपेधो नाम चतु-
र्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

अथातः सप्तमाध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ सरित्संगमगोतीर्थगर्जे-
द्रस्कंधगोकुले ॥ चतुष्पथे च सप्तपथेऽलं सस्तन्यमातरं ॥ श्मशा-
ने दीर्घरोगार्तं मृतापत्यं च योषितं ॥ दूर्वाक्षीरद्रुमवती प्रागुदकप्र-
वणा मही ॥ स्निग्धनीरुजपुष्पाढ्या पादपाः सप्तपथे शुभाः ॥ रेव-
तीश्रवणस्वातीप्राजापत्योत्तरेऽहनि ॥ पुण्ये मूले च बालस्य स्नानं पर्व-
दिनेषु च ॥ चतुर्हस्ताष्टहस्तं वा द्वात्रिंशद्द्वस्तमेव वा ॥ नल्वमात्रप्रमाणं
वा त्रिवर्णं मंडलं लिखेत् ॥ चतुरस्रं चतुर्द्वारं पताकाभिरलंकृतं ॥ आ-
कीर्णं परितो दूर्वासिद्धार्थकयवांकुरैः ॥ क्रमात् प्राच्यादिषु लिखे-
द्भजारूढं पुरंदरं ॥ धर्मराजं महिषं नक्राब्धस्थमपां पतिं ॥ ध-
नदं च गदापाणिं यमस्थानमतीत्य च ॥ मातृस्थानं लिखेत्तस्मिन्
सदृशं नंदिकेश्वरं ॥ सवध्वनुचरं चादौ मृन्मयं च विनायकं ॥ अ-
तीतवरुणावासं सहस्रारं निवेशयेत् ॥ विष्णुप्रहरणं चक्रं सर्वविघ्न-
निवारणं ॥ अरिषक्षेशयोर्मध्येऽपद्महस्तालयां श्रियं ॥ नद्याव-
र्त्ती कुशादर्शमत्स्यस्वस्तिकतोरणं ॥ शंखं च दक्षिणावर्त्तं श्रीव-
त्सं माल्यं दामं च ॥ इंद्रादीनां परीवारमैशान्यादिषु दिक्षु च ॥
लंबोदरी लंबशुजा लंबकर्णा च राक्षसी ॥ इंद्रहारे निवेश्याः स्युः
यमहारे प्रलंबिनी ॥ लंबकाऽपां पतिहारे कौवेर्या लंबनासिका ॥ प-
द्मकीलानायसान्कुर्यात् सप्तत्रैलोकिकान्मिषक् ॥ द्वौ चात्र खादिरौ-

शंकू चंदनानुसमुक्षितौ ॥ अष्टौ घटाः षोडश वा द्वात्रिंशद्विगुणा अ-
 पि ॥ स्वस्तिकांका प्रवालामा रंगैरश्लेषकैः कृता ॥ यथाहौषधसंयुक्त-
 शुचितोयप्रपूरिताः ॥ क्षीरिद्विषलाशाब्जगंधमाल्योपशोभिताः ॥ मं-
 ढलस्य चतुर्द्वारं कर्तव्याः सुनिवेशिताः ॥ पूर्वेषु प्रक्षिपेद्देम ततश्च म-
 णिमौक्तिकं ॥ अपरेष्वौषधीबीजानुदकाक्षतसर्पपान् ॥ मृदः पवि-
 त्रा रक्षोघ्नीराहरेत सुरालयात् ॥ हस्तिशालाश्वशालाभ्यां शृंगाटक-
 चतुष्पथात् ॥ बल्मीकाग्रान्नदीतीराद्वेश्याकोशनृपालयात् ॥ गुप्ति-
 द्वारात्समुद्राच्च समिद्धं चाग्निमाहरेत् ॥ समिधः क्षीरिद्विषाणां गंधमा-
 ल्यं घृतं मधु ॥ अक्षतांस्तंदुलान् लाजान् पंचवर्णौदनं तिलान् ॥
 ततो मध्ये स्थिते पद्मे सह धात्र्योपवेशयेत् ॥ बालमौदुंबरे पीठे पा-
 लाशे वा ऽप्युदङ्मुखं ॥ आस्तृते हरितैर्दूर्जनैर्न तु प्राच्यादिसन्मुखं ॥ उ-
 दाहरिष्यते मंत्रो यः स्कंदचलिकर्मणि ॥ जुहुयात्तेन तत्राग्निमुदी-
 च्यां स्थापितं दिशि ॥ त्रिरात्रोपोषितो वैद्यः शुक्लवासा जितेन्द्रियः
 ॥ सर्पपाश्र्वतयुक्ताग्निर्मृद्भिर्गात्राणि मार्जयेत् ॥ यथोदिताग्निः क्षप-
 येद्द्वैः प्राच्यादिदिक्स्थितैः ॥ क्रमात्प्रदक्षिणोरिक्षितैस्तत्र मंत्रं प्रयो-
 जयेत् ॥ अमृतात्पूर्वमुत्पन्नमिमं ते कलशं शुभं ॥ ददातु भगवान्नि-
 द्रो विजयं नाम नामतः ॥ रक्तपीतांबरधरैर्भूतैर्वहुभिरन्वितः ॥ राक्ष-
 सोरगगंधर्वपिशाचैश्चानुसेवितः ॥ शक्रो घंटाशनिधर्मैश्चैव विविधस्त्व-
 नैः ॥ देवसंघैः परिहृतो गर्जेद्रस्कंधसंश्रितः ॥ इक्षिः सार्द्धं महानि-
 द्रः क्षपणं ते ऽनुमन्यतां ॥ पूर्वद्वारे स्थितं दिव्यं वज्रमिन्द्राज्ञया शु-
 भं ॥ भवान् सर्वाणि पापानि निहंत्यद्यापराजितः ॥ इंद्राय नमः
 स्वाहा ॥ इंद्राण्यै स्वाहा ॥ अपराजिताय स्वाहा ॥ मेधाधिपतये स्वा-
 हा ॥ देवाधिपतये स्वाहा ॥ शतक्रतवे स्वाहा ॥ द्वितीयं कलशं
 पुण्यमादित्यसदृशप्रभं ॥ यमो ददातु भगवान् वैजयंतं तु नामतः
 ॥ रुष्णांजननिर्भैर्धरैः रुष्णांबरधरैस्तथा ॥ वृतः करादौर्वैरुत्तराक्षसै-

रुद्रविक्रमैः ॥ श्मशानारण्यनिलयैर्मृतवस्त्रात्रभूपणैः ॥ त्वगस्थिम-
 ज्जामांसादैः प्रेतैर्वद्भुभिरावृतः ॥ धर्मराजो यमः श्रीमान्स्त्यसंधो म
 हातपाः ॥ दिव्यं महिषमारुढः स्तुतनं तेऽनुमन्यतां ॥ दक्षिणद्वारसं
 स्थस्ते यमदंडः प्रतापवान् ॥ दुःस्वप्नं दुष्कृतं पापं सर्वमद्य हरिष्यति-
 ॥ यमाय नमःस्वाहा ॥ यमदंडाय नमःस्वाहा ॥ महिषवाहनाय स्वा
 हा ॥ प्रेताधिपतये स्वाहा ॥ धर्माधिपतये स्वाहा ॥ वैजयंताय स्वा
 हा ॥ जयंतं जयदृष्ट्यर्थं तृतीयं कलशं शुभं ॥ ददानु वनराजस्ते
 ददानु वरुणः स्वयं ॥ श्वेतमाल्यांबरधरैः श्वेतगंधानुलेपनैः ॥ गंधर्वैः
 पद्मगैर्द्वैश्च भगवाननुशोभितः ॥ तीर्थकूपनदीवृक्षनिकुंजोद्यानवासिभिः
 ॥ प्रबलैः कपिलैर्मुडैर्विकटैर्वामनैस्तथा ॥ संवृतः पापदैर्दृष्टैः पाशमुद्गरपा-
 णिभिः ॥ इभिः सहाद्य भगवान् वरुणस्त्वाऽभिर्पिचतुः ॥ वरुणस्य महा-
 पाशोऽहपरद्वारमाश्रितः ॥ तव पापं निहंत्वाशु सर्वविघ्ननिवारणः ॥ वरुणा
 य नमःस्वाहा ॥ पाशहस्ताय स्वाहा ॥ श्वेतांबरधराय स्वाहा ॥ ज-
 यंताय स्वाहा ॥ मकरवाहनाय स्वाहा ॥ चतुर्थं कलशं पुण्यं प्रधानमप-
 राजितं ॥ धनेश्वरो महाबाहुः प्रयच्छत्वलकाधिपः ॥ चित्रमाल्यांब-
 रधरैश्चित्रगंधानुलेपनैः ॥ चित्रमद्यमदोन्मत्तैर्यक्षैः समुपसेवितः ॥ सु-
 दितोद्गीथगंधर्वैः सेवितश्चाप्सरोगणैः ॥ स ते वैश्रवणः श्रीमान् स्तुतनं
 त्वनुमन्यतां ॥ सर्वव्याधिहरा दीप्ता द्वारमुत्तरमाश्रिता ॥ गदा ते ना-
 शयत्वद्य सर्वपापं दिशो दश ॥ धनाधिपतये स्वाहा ॥ अपराजिताय
 स्वाहा ॥ गदापाणये स्वाहा ॥ चित्रांबरधराय स्वाहा ॥ आपः पवि-
 त्रं लोकेऽस्मिन्नापो वै परमं शुचि ॥ आपो वै देवताः सर्वा आपस्त्वा-
 मभिर्पिचतां ॥ ब्रह्मा महर्षिभिः सार्द्धं भगवांस्त्वाऽभिर्पिचतुः ॥ सांगो-
 पांगास्तथा वेदाः कीर्तिर्लक्ष्मीः सरस्वती ॥ बाला दाक्षायणी शीता
 सावित्री सरमा द्युतिः ॥ आकाशगंगा गंगाद्या महानद्यो महोदधिः ॥
 नदीनां संगमस्तोर्थ निर्झरा अप्सरास्तथा ॥ मेरुर्महेंद्रो हिमवान् ज-

गतः स्थावरत्रयं ॥ स्कंदादयो ग्रहाश्चैव तोषिता वलिकर्मणा ॥ अ-
 थ त्वामभिर्पिचति नीरुजो भव दारक ॥ नमो भगवते पितामहाय
 ॐॐलिम्लिम्लिनुलिमुवनेस्वाहा ॥ नमो भगवते रुद्राय ह्रिलिमि-
 लिमेलिमसेलिमल्लिमिलिस्वाहा ॥ राक्षसाश्च पलायंतु भूता उन्न-
 स्तमानसाः ॥ मृताशना महाजिह्वास्तथा विघ्नविनायकाः ॥ नमो भ-
 गवते कुमाराय खिलिखिलिखेलिखेलिहिलिणिहिलिणिस्वाहा ॥ पुष्करं पु-
 ष्करारण्यं निमिपं च तथा पुनः ॥ प्रभातं प्रवरं तीर्थं तथा पिंडारका-
 ह्वयं ॥ तीर्थान्येतानि सर्वाणि अभिर्पिचंतु स्वस्ति ते ॥ नमो भगवती
 भ्यो महायोगीश्वरीभ्यः निमिलिनिमिलिमेनुमेनुनुरुनुरुस्वाहा ॥ या-
 श्च जातापहारिण्यो राक्षस्यो विस्त्राननाः ॥ अपि ता निहताः सर्वा
 याश्चान्या पापचिंतकाः ॥ सतीनां कपिलानां च सिद्धानां रेवतेजसां ॥
 तेजसा र्घ्पिषिमाणां मयाऽद्य स्नापितो भवान् ॥ प्रभुर्मृत्युरलक्ष्मी-
 श्च कालरात्रिश्च सारतिः ॥ लंवा च लोहशंकूश्च पूतना कूटपूतना ॥
 अशुभं यच्च ते किंचित्सर्वं प्रतिहतं मया ॥ आदित्यावसवो रुद्रा अ-
 श्विनावौषधीगणाः ॥ गार्वोऽतरिक्षं संध्ये च नक्षत्रग्रहवत्सराः ॥ वि-
 श्वावसुश्च हाहाश्च नारदस्तुंबरुस्तथा ॥ धन्वंतरिरगस्त्यश्च सुस्नातं
 प्रदिशंतु ते ॥ स्नातो द्विजभिपग्भृत्यान् यथाविभवमर्चयेत् ॥ स्नपनं
 पापजित् पुण्यं नीरुजामपि पुष्टिन् ॥ रोगिणां सर्वरोगघ्नं बंध्याना-
 मपि पुत्रदं ॥ विधिना विधिहीनं च वैद्यं हन्ति सवालकं ॥ नैतदश्रद्द-
 धानाय योज्यं चानुपसीदते ॥ पूतीकरंजत्वक्पत्रं क्षीरिभ्यो वर्वराद-
 पि ॥ तुंब्रीविशालाऽरलुकशमीबिल्वकपित्थतः ॥ स्थाल्यामुत्काश्या
 ततोयं बालानां स्नपनं शिवं ॥ रात्रौ प्रसुप्तलोकायां पुष्टिदं सर्वरोग-
 जित् ॥ इति स्नपनविधिर्नाम पंचमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

अथातः प्रत्येकग्रहप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः ॥ स्कंदग्रहे गुग्गुल्वे-
 लवालुकामनःशिलाहरितालमंजिष्ठोशीरारास्त्राऽगुरुदारुश्रीवेष्टकहरेणु

गिरिकदंबचंदनैः श्लक्ष्णपिष्टैः प्रदेहो वातहररक्षपत्रकाथेन कवो-
 ष्णेन परिपेकस्तेषामेव च मूलकाथे सर्वगंधसुरामंडकैर्द्वयावापं
 तैलं विपक्वमभ्यंगः ॥ दहतीदृयद्विपुनर्नवरेणुकोपकुल्यामुत्तरवदि-
 रवचाशंखनामिसरलसर्पसुगंधासुराब्धकल्कविषकं वा ॥ क्षीरिरक्षक-
 पायेण क्षीरेण च सिद्धार्थकपलिकैश्च पिष्टैः सारिवादिकाकोलीहि-
 बलांशुमतीद्वयहस्तीकर्णपूर्णैर्धृतप्रस्थं पानं ॥ राक्षसादेवदार्वन्यतर-
 कल्केन वा सक्षीरं साधितं सर्पिः ॥ वचाकाकादनीसर्पकंचुकसर्पपैह-
 पूजाविगोरोमभिश्च सघृतैर्धूमः ॥ सिद्धार्थकसर्जरसकुष्ठहिंगुगुलु-
 भिर्वा ॥ सोमबह्नीशमीबिल्वमंदारकमृगादनीमूलानि सूत्रेण ग्रथि-
 तानि कंठेन शिरसा वा धारयेत् ॥ रक्तमाल्यानुलेपनवस्त्रपताकामणि-
 बीजैर्विविधैश्च भक्तैः सदधिमधुघृतलाजकुलमापान् समत्स्यसुरासवान्
 समयूरकुङ्कुटान् सघंटान् सचंडान् सशूर्पव्यजनांश्च कुमारग्रहे रक्तौदनेन
 बलिमुपोषितो निवेदयेत् ॥ तत्र च रात्रावग्निं ज्वालयित्वा मंत्रमि-
 मं पठन् मधुसर्पिषा जुहुयात् ॥ अग्नये रुक्तिकाभ्यश्च स्वाहा स्वा-
 हेति वै ततः ॥ नमः स्कंदाय देवाय ग्रहाधिपतये नमः ॥ शिरसा त्वाऽ-
 भिवंदेऽहं प्रतिगृणहीष्व मे बलिं ॥ नीरुजो निर्धिकारश्च शिशुर्म-
 षतु सर्वदा ॥ स्वाहेति सर्वेष्वेव च ग्रहेषु त्रिकालमग्निं पूजयेत् त-
 र्पयेच्च ॥ विशेषतः स्कंदग्रहे त्रिरात्रं च रात्रौ गायत्र्यभिमंत्रितोदकेन
 चत्वरं धात्रीकुमारयोः स्नपनमाचरेत् ॥ त्रिकालं च मंत्रेणानेन वा-
 लमपमार्जयेत्प्रतिसरां च बध्नीयात् ॥ तपसां तेजसां चैव वपुषां यश-
 सां तथा ॥ विधाना यो ऽव्ययो देवः स ते स्कंदः प्रसीदतु ॥ ग्रह-
 सेनापतिर्देवो देवसेनापतिर्विशुः ॥ देवसेनारिपुहरः पातु त्वा भगवा-
 न् गुहः ॥ देवदेवस्य महतः पावकस्य च यः सुतः ॥ गंगोमांरुक्तिका-
 नां च स ते शर्म प्रयच्छतु ॥ रक्तमाल्यांबरः श्रीमान् रक्तचंदनभू-
 षितः ॥ रक्तदिव्यवपुर्देवः पातु त्वा कौंचमृदनइति ॥ विशाखे स्कं-

दोक्तो वचाकुष्ठान्वितः प्रदेहो गोलोमीचिल्वशिरीषयुक्तसुरसादिकाथे-
 न परिपेकः॥ सर्पगंधादेऽदारुकुष्ठमुस्तकल्केन सगोमूत्रवस्तमूत्रेण सि-
 द्धं तैलमभ्यंगः ॥ क्षीरिदृक्षकपायेण जीवनीयगर्भं सपयस्कं सर्पिः
 सिद्धं पानं जीवकर्पमकक्षीरिणीहरिद्रांशुमतोद्वयमधुकैर्वा घृतं विदा-
 रीद्वयतवक्षीरमृद्दीकामधुकरास्नानीलोत्पलकदंबवचाव्योषैर्वा ॥ गृध्रोलू-
 कपुरीषद्वपभरोमकेशहस्तिनखैर्घृताक्तैर्घूपः ॥ अनन्ता कुक्कुटी मर्कटी वि-
 ल्वी सर्पपा श्वेतगिरिकर्णिका पूर्वोक्तानि च पूर्ववद्धारयेत् ॥ पक्काममां-
 सरुधिरदधिधारुणीयुक्तो वटदक्षे बलिश्चतुष्पथे स्नानं मंत्रश्च ॥ स्कं-
 दापस्मारसंज्ञो यः स्कंदस्य दयितः सखा ॥ विशाखसंज्ञः स शिशोः
 शिवायास्तु शुभाननः ॥ नैगमेपे विशाखोक्तः प्रदेहो ऽग्निमंथवरु-
 णरोहिपपूतीकपारिभैद्रेः परिपेको धान्याम्लेन वा सवीजेनागुग्गुल्व-
 श्वगंधासर्पपोशीरश्वेताकुष्ठमनोहाविषकं तैलमभ्यंगः ॥ दशमूल-
 काथे मधुरस्कंधगर्भं सर्पिः पानं ॥ सर्पगंधावस्तनखरोमभिर्धूमः ॥
 सर्पगंधावस्तगंधातुंबीमृगैर्वा रुशतावरी सहदेवापुनर्नवबीजानि धारयेत् ॥
 विचित्रमाल्यफलशुक्लविलेपनौदनदधिघृतगुडक्षीरैर्महापाथक्षीरिद्रुमे-
 वा नदीतीरि स्नानं मंत्रश्च ॥ अजाननश्चलाक्षिभूः कामरूपीमहायशाः ॥
 बालं बालहितो देवो नैगमेपोऽग्निरक्षतु स्वाहा ॥ श्वग्रहे गवाक्षी
 ब्रह्मदंताद्वहतीद्वयसारिवाह्नीवेरकुष्ठभूमिकदंबसुरसमंजरीकरवीरपुष्पैः
 प्रदेहः ॥ श्वमहिपपुरीषविल्वैरंडनक्तमालारलूकपत्रकाथः परिपेको
 वयस्थाशतावरीसारिवापयस्यैरंडत्रिकटुककल्कक्षीरसिद्धंतैलमभ्यंग-
 स्तथैव च घृतं पानं ॥ मयूरोलूकाश्वरोमाणि गोवस्तमूत्रमावि-
 तंशुक्रमत्स्यचूर्णानि वा निशीथे धूपः ॥ वचावयस्थावाह्नीज-
 द्रिलागोलोमीलंबापूतनाकेशीगिरिकदंबकेपीकासहदेवा धारयेत् ॥ स
 घृतसुरामांसदधिरुधिरपल्लश्चत्वरे बलिः ॥ संकरकूटे स्नानं मंत्रश्च ॥

रक्षार्थं कार्तिकेयस्य कृत्तिकोमाग्निशूलिभिः ॥ योऽसौ श्वविग्रहः सृ-
ष्टो स देवस्त्वाऽग्निरक्षतु स्वाहा ॥ पितृग्रहे पूर्वोक्तप्रदेहो वचावयस्था-
जीवंतीवासकप्रियंगुगुग्गुलुरास्त्रामनःशिलाैर्वा वचादिभिरेव च सि-
द्धं तैलमभ्यंगो बिल्वकपित्थकरंजतर्कारीसुरसपाटलीवरुणपारिमद्र-
कमातुलुंगपत्रकाथेन रात्रौ परिपेको बिल्वादिभिरेव च तैलं सुरावस्त-
मूत्रयुक्तं साधितमभ्यंगस्त्रिफलांशुमतीहयपयस्यामधुककल्केन दश-
मूलनिर्यूहं सक्षीरं सर्पिः पक्वं पानं ॥ देवदारुभाट्टीविडंगचंदनकाको-
लीहयजीवकर्पभकैर्वा सक्षीरैर्लक्ष्मीसुराकुष्ठगोलीजटिलोग्रगंधाद्भिः
सिद्धं तैलं नावनं ॥ एभिरेव च पिष्टैर्लेपः ॥ गृध्रोलूकवानररोमाणि स-
घृतानि तत्पुरीषं वा सुसजने धूपो वचादिभिर्वा प्रदेहोक्तैः ॥ पूर्वा-
क्ता एव च वचाद्या धारयेत् ॥ ससुरासवगुडापूपपिष्टतिलकृतमक्षौ-
दक्षमूले सद्यपमः कांचनाक्षिपुगयुक्तः स्वयं पित्रा कुमारस्य निर्वा-
पणीयो बलिः क्षीरिदक्षसमीपे स्नानं मंत्रश्च ॥ यः पिता सर्वबाला-
नां ग्रहाणां पूजितो वरः ॥ दृक्षमूले कृतावासाः स त्वां पातु पिता
महः स्वाहा ॥ शकुन्यां मधुकह्नीवेरोशीरसारिवापद्मकोत्पलमं-
जिष्ठाध्रप्रियंगुगैरिकैः प्रदेहः ॥ सुरामेपमूत्रपिष्टैर्वा रोध्रयष्टीम-
धुकमंजिष्ठाहरीतकीदेवदारुभिर्वर्णोक्तैश्च प्रदेहः ॥ वेतसाम्रकपित्थैः
सपंचमूलैर्वा ॥ शुक्तिशंखशंबूकमस्ममंजिष्ठाऽभयामधूकैस्तैलं पक्वं
व्रणरोपणं ॥ क्षीरितरुभिः परिपेको मार्कवमूलकामलकीत्वक्पत्रप्रि-
यंगुमनःशिलाबलाहययष्टीकमुकरोध्रधातकीसारिवांजनोत्पलपत्तंगस-
मंगादिहरिद्रामांसीमंजिष्ठाचंदनपद्मकसुवर्णगैरिकैस्तैलं सपयस्कं प-
क्वमभ्यंगो ग्रहहा व्रणरोपणश्च ॥ अर्जुनफलरोध्रमधुकोदुंबरवचाचूर्णः
क्षौद्रयुक्तो मुखपाके मुखोद्धर्पः ॥ विशाखोक्तं सर्पिःपानं ॥ स्कंदो-
क्तो धूपः ॥ काकपिच्छेन वा गोवालोग्रगंधारक्षोघृतमयूरचंद्रकैर्वा
॥ कटंसराकुकुटीलंवासहदेवान्हीवेरोशीराणि धारयेत् ॥ छागदंतील-

क्षमणाहृतीद्वयमृगैर्वाशुशतावरीसहदेवा वा ॥ तिलतंदुलमत्स्यमनः-
 शिलाहरितालसंपृष्टस्तिलपिष्टकनशकुनिकैः करंजे बलिः निष्कुटे स्ना-
 नं मंत्रश्च ॥ अंतरिक्षचरा देवी सर्वालंकारभूपिता ॥ अधोमुखी तीक्ष्ण-
 तुंडा शकुनी ते प्रसीदतु ॥ दुर्दर्शना महाकाया पिंगाक्षी भैरवस्वरा ॥
 संबोदरी शंकुकर्णा शकुनी ते प्रसीदतु ॥ पूतनायां हिंगुवचागिरिक-
 दंबकुष्ठेलाद्वयसुगन्धैः प्रदेहः ॥ कपित्थशिरीषन्यग्रोधविल्वैरंडवकु-
 लधववंशाम्बिमंथपत्रकायो गंधोदकयुक्तः परिपेको वरुणकदंगास्फो-
 तककपोतवंकापारिभद्रकैर्वा ॥ कुष्ठसर्जरसवचागोलोमीवयस्थामनः
 शिलाऽलैस्तैलं साधितमभ्यंगः ॥ मधुरौषधसिद्धं सर्पिः पानं ॥ इ-
 लाद्वयकुष्ठवचाहिंगुदेवदारुगिरिकदंबकैर्धूपः ॥ विंवीगुंजाकाकादनीं
 द्रवारुणीचित्रफला धारयेत् ॥ विचित्रमाल्यो मस्त्वोदनकशरापल्लवा-
 न् बलिः शरावसंपुटस्थः शून्यगृहे चतुर्दिशं प्रक्षेप्यः ॥ तत्रचोच्छिष्टे-
 न्न स्नपनं मंत्रश्च ॥ मलिनांघ्रसंवीता मलिना रुक्षमूर्द्धजा ॥ शू-
 न्यागाराश्रया देवी दारकं पातु पूतना ॥ दुर्दर्शना महाकाया क-
 राला मेघकालिका ॥ भिन्नागाराश्रया देवी दारकं पातु पूतना ॥
 शीतपूतनायां पूतनोक्तप्रदेहो धारणीयानि च ॥ वरुणकपित्थतुल-
 सीपाशिकावंशीविल्वपाटलीनंदीमल्लतकपत्रनिर्यूहेण परिपेकः ॥ मु-
 स्तामरदारुकुष्ठसर्वगंधैर्गोवस्तमूत्रसंयुक्तं तैलं विषकमभ्यंगः ॥ का-
 श्मर्यपृश्निपर्णीरोधमधुकैर्मधुरवर्गेण समक्षीरं सर्पिः शृतं प्राश्यमानं
 शीतपूतनां छर्दिहिध्माकासांश्च शमयति ॥ सातिसारायां तु त्वदि-
 रपलांशसर्जार्जुनरोहिणीकाथेन तुल्यपयः सर्पिः ॥ गृध्रालूकविड्वस्तगं
 घाहिनिर्मोक्तनिवपत्रैर्धूपो जीर्णगोचर्मसर्पपभिक्षुसंधाटीसर्पकंचुकैर्वा ॥
 मुद्गौदनप्रायो जलाशयसमीपे बलिस्तत्रैव च स्नानं मंत्रश्च ॥ मुद्गौद-

नाशना देवी सुराशोणितपायिनी ॥ जलाशयालयरता पातु
 त्वा शीतपूतना ॥ अंघ्रपूतनायां सर्वगणैः सशिरोवक्रस्य प्रदेहः ॥
 वरुणास्फोटपारितद्रकृक्षादनीनागबलैरिक्शतावरीभिः परिपेकः-
 ॥ हरितालमनःशिलाकुष्ठसर्जरससुरासौवीरकसंस्कृतं तैलमभ्यंगः ॥
 स्पंदनस्योनाककाश्मर्यखदिरकुष्ठैर्मधुरवर्गेण क्षीरिष्ठकपाये सक्षीरं
 शृतं सर्पिः मधुयुतं चक्षुःकामोपस्थानां प्राशः ॥ छर्दिःकासातिसा-
 रवतां तु तदेव पिप्पलीपिप्पलीमूलशालशालिपर्णीवृहतीकल्को-
 पेत् ॥ रक्षोघ्नारुणैः समधुभिर्धूपो जोर्णमिक्षुसंघाटीरुक्कवाकुपुरीषा-
 हित्वक्लेशचर्मभिर्वा ॥ अनंताकुक्कुटीमर्कटीविंबीधारयेत् ॥ तुंबी-
 चित्रफलामृगैर्वारुजालिनीकाकादनीर्वा ॥ पक्वामसांसशोणितैश्च-
 तुप्पथे बलिर्गृहे स्नानं मंत्रश्च ॥ करालपिंगला मुंडी कपायांबरवा-
 सिनी ॥ देवी बालमिमं प्रीता पाठयत्वंधपूतना ॥ मुखमंडितिका-
 यां वारुण्या श्लक्ष्णपिष्टैः सर्वगंधैर्लेपः ॥ बिल्वैरंडकपित्थाग्निमंथवां
 शीकुबेराक्षीपत्रकायेन परिपेकस्तेपामेव च स्वरसेन मधुकवाजिगंधा-
 गर्भं नैकध्वं तैलं वसा च पक्वमभ्यंगः ॥ ह्रस्वपंचमूलमधुरवर्गसि-
 ङ्घं घृतं समधुशर्करं प्राशः ॥ पाठाकेतकमूचीनिचुलफलपिप्पलीविं-
 ङगहरीतकीभस्मवचाचोरकचूर्णौ वा मधुसर्पिर्भ्यां रूक्षरामठपाठाम-
 रिचपिप्पलीचूर्णौ वा देवदारुभस्मयुतो मूर्वाव्योपमुत्तरास्त्रागिरिकदं-
 वकाश्वगंधाचूर्णौ वाऽशोकरोहिणीचूर्णौ वा ॥ एभिरेव च विपक्व-
 माजं घृतं पयो वा पिबेत् ॥ एभिरेव च योगैर्धूपोपदेहाभ्यंगनस्यतै-
 लाक्षिपूरणपरिपेकान् कुर्यात् ॥ यवकुष्ठसर्जरसैर्धूपः ॥ सर्पचाप-
 चीरह्निजिह्वा धारयेत् ॥ मंत्रं चास्य श्लेष्महरमौपधं पाने स्त-
 नोद्वर्तने च युंज्यात् ॥ विविधगंधधूपमाल्यांजनपारदमनःशिलायु-
 क्तो गोष्ठमध्ये बलिर्गवां मध्ये स्नानं मंत्रश्च ॥ अलंकृता रूपवती सु-

भगा कामरूपिणी ॥ गोष्ठमध्यालयरता पातु त्वा मुखमंडिका ॥
 रेवत्यां सर्वगंधैः कुलत्थशशचूर्णेन च प्रदेहः ॥ अश्वगंधाऽजशृंगी-
 सारिवादिपुनर्नवादिसहाविदारीभिः परिपेकः ॥ कुष्ठसर्जससाधितं तै-
 लमभ्यंगः ॥ धवाश्वकर्णधातकीककुमर्तिदुकैर्जीवनीधैश्च पिष्टैर्धृतं शृतं
 प्राशः ॥ यवयवफलोत्कगृध्रशरुद्धिः सघृतैर्धूपः ॥ बरुणादिरिष्टशि-
 षुकात्रिः श्वाविकसूत्रेण गंडकः ॥ शुक्लमाल्यविलेपनलाजौदन-
 पायसैर्गौतीर्थे बलिः संगमे क्षीरिद्वक्षसमीपे वा म्रपनं मंत्रश्च ॥ नानाव-
 स्त्रधरा देवी चित्रमाल्यानुलेपना चळकुंडलिनी श्यामा रेवती ते प्रसी-
 दतु ॥ शुष्करेवत्यां धूपवर्जः स्कंदग्रहोक्तो विधिः ॥ वचाऽश्वगंधार्हिगु-
 लाजसिद्धार्थकैरुद्वर्तनं ॥ सर्पपतैलं वचासिद्धं नेत्रपूरणं ॥ काकगृध्र-
 गर्दभशरुद्धिर्धूपः ॥ कुलीरकपालशाल्यकशुक्तिमेपशृंगहृयखरजाहकह-
 स्तिनखनकुलरोमभिर्धूपः सर्वग्रहघ्नः ॥ कुल्माषैर्मध्येन शुष्कमांसेन
 च शुष्कदक्षे बलिस्तत्रैव च स्नानं मंत्रश्च ॥ उपासते यां सततं
 देव्यो विविधभूषणाः ॥ लंबा कराळा विनता तथैव बहुपुत्रिका ॥
 रेवती शुक्लनामा च सा ते देवी प्रसीदत्विति ॥ श्रवति चात्र ॥ अनुबं-
 धान्यथाकृच्छ्रं ग्रहापायेप्युपद्रवान् ॥ बालामयनिपेधोक्तमेपजैः समुपा-
 चरेत् ॥ इति प्रत्येकग्रहप्रतिपेधो नाम षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥ इति
 द्वितीयं कौमारतंत्रं संपूर्णं ॥ २ ॥

यथा वेदविदो नेदमश्लिष्टं मनुयो ऽभ्यधुः ॥ तथाऽध्वचोयं यदिह स्प-
 द्धमाचष्ट वाग्भटः ॥ १ ॥

अथातो भूतिविज्ञानं व्याख्यास्यामः ॥ अष्टादश भूताधिपतयः ॥
 तद्यथा ॥ सुरासुरगंधर्वैरगयक्षत्रह्वाराक्षसराक्षसपिशाचप्रेतकूष्माण्डकका-
 लादौर्किरवेतालपितृक्रपिगुम्हृदसिद्धाश्च ॥ ते पुनः पृथक्कोटिपरिवा-

१ लंबा कराळा विनता तथैव बहुपुत्रिका ॥ श्रवती सततं याता हा ते देव्यो स्तुते
 त्वतिसौ श्रुतेऽधिकपाठ

राः ॥ तेषामपि चापरिसंख्येयः परिचारइत्यनंतो भूतलोकः ॥ सर्वेऽपि च प्रायेणाहारकामा निशाचारिणो भयानका मांसासृग्वसाशिनः ॥ अपि च ॥ सुरासुरादिसंवाससंसर्गात्तच्छीलाचारकर्मतया तत्संज्ञां लभन्ते ॥ तेषां पुनरनु प्रवेशकारणं सद्यः पूर्वकृतो वा विशेषेण प्रज्ञापराधस्तेनाहि- ततस्तमात्महननमवतारगवेपिणो देवादिग्रहा अप्यनुगृह्णन्ति ॥ तद्दु- न्मादापस्मारोपश्रुतचित्तं तथा ज्वराद्यामयोपहतमपि विशेषतश्च प्रा- णिनां पूयासृक्स्नेहक्लेदगंधेन ॥ एवंविधांस्तु पुरुषाननिष्ठाघातकालेष्व- भिगच्छन्ति ॥ तद्यथा ॥ पापस्य कर्मणः समारंभे पूर्वकृतस्य वा परि- णामकाले एकस्य वा शून्यग्रहनिवासे चतुष्पथाधिष्ठाने वा संध्या- यामप्रयतमाने वा पक्षसंधिषु वा मिथुनीभावे रजस्वलाभिगमने वा विगुणे वाऽध्ययनहोमबलिमंगलप्रयोगे नियमब्रह्मचर्यव्रतभंगे वा म- हाहवे वा देशपुरकुलविनाशे वा महाग्रहोपगमने वा स्त्रिया वा प्रज- ननकाले विविधभूताशुचिस्पर्शे वा वमनविरेचनरुधिरस्रावाशुचेरप्र- यतस्य चैत्यदेवायतनाभिगमने वा मांसमद्यमधुतिलगुडोच्छिष्टे वा दिग्वातसि वा निशि नगरचतुष्पथोपवनश्मशानाभिगमने वा द्वि- जगुरुसुरपतिपूज्यव्यतिक्रमे वा^१ ॥ तत्रावलोकयंतो जनयन्ति मनो- विकारं सुरासुरग्रहाः स्पृशंतो गंधर्वाः समाविशंतो भुजगा यक्षाश्चा- त्मगंधमाघ्राप्यन्तो राक्षसाः बाह्व्यन्तोऽधिरूढ पिशाचाद्या ध्वप्यन्तः पितरो ऽभिपश्यन्तः ऋषिगुरुद्वसिद्धाः ॥ तत्र शीलवन्तं चोप्याचारं शुक्लांबरधरं तपःस्वाध्यायपरमं प्रायः शुक्लप्रतिपदि च त्रयोदश्यां सं- ध्ययोश्च सुराः ॥ शुक्लत्रयोदशीरुष्णद्वादश्योर्दानवा ग्रहाः ॥ प्रियभृ- त्यगीतवादित्रगंधमाल्यपरदाररतिं चोप्याचारं प्रायश्चतुर्थ्यामष्टम्यां द्वादश्यां वा चतुर्दश्यां च गंधर्वाः ॥ स्वमशीलं चपलमनिमित्त-

१ संध्याविलायामप्रयतभावे वेति चरकपाठः ॥ २ धर्माध्यायव्यतिक्रमे वाऽन्यस्य कर्मणोऽप्रशस्तस्यारंभे वेति चरकेऽधिक. पाठः ॥

क्रोधनमर्थसिद्धं प्रायो ब्राह्मणं प्रायः पंचम्यां संध्यधोर्मध्याह्ने-
 च नागाः ॥ सत्वबलरूपगांधर्वधनशौर्ययुक्तं मालयानुलेपनहास्य-
 प्रियमतिवाक्करणं प्रायः शुक्लसप्तम्यामेकादश्यां च यक्षाः ॥
 स्वाध्यायतपोव्रतचर्यादेवयतिगुरुपूजाऽरतिं च श्रष्टशौचं ब्राह्म-
 णमब्राह्मणं वा ब्रह्मवादिनं शूरमानिनं देवागारसलिलक्रीडनप्रियं स्व-
 लितब्रह्मचर्यं प्रायः शुक्लपंचम्यामष्टम्यां पूर्णचंद्रदर्शने संख्यासु च
 ब्रह्मराक्षसाः ॥ हीनसत्त्वं पिशुनं स्तेनं लुब्धं शठं प्रायो द्वितीयातृती-
 याष्टमीषु राक्षसपिशाचादयः ॥ सकलिलोलपापप्रियमसूयावंतं परुष-
 भापिणं ब्रह्मशत्रुं च रुष्णनवमीद्वादशयोश्च निशि राक्षसाः ॥ आत्मश्ला-
 धिनं कूटसाक्षिप्रदं परोपतापिनं च चतुर्दश्यां च पिशाचादयः ॥ मातापि-
 तृगुरुवृद्धाचार्योऽरगविप्रसेविनं प्रायो दशम्याममावास्यायां च पितरः ॥
 तद्विधमेव च प्रायः पष्ठ्यां नवम्यां च गुरुवृद्धसिद्धाः ॥ तयोरेव च स्ना-
 नशुद्धिविविक्तसेविनं धर्मशास्त्रश्रुतिवाच्यकुशलमृषयः ॥ तेषां तु गृही-
 ष्यतां पूर्वरूपाणि ॥ ॥ तद्यथा ॥ देवगोब्राह्मणतपस्विनां हिंसारुचि-
 त्वं नृशंसाभिप्रायता कोपनत्वमरतिरोजोवर्णच्छायावलवपुषां चोप-
 तप्तिः स्वप्ने देवादिभिरभिभर्त्सनं प्रवर्त्तनं च ॥ तत्र सौम्यदृष्टिं गभी-
 रमष्टमकोपनं शुचिमनिद्रं भोजनानभिलाषिणमल्पस्वेदमूत्रपुरीष-
 वाचं संस्कृतवादिनं देवहिजगुरुभक्तं शुक्लमाल्यांबरधरं सत्पुलिन-
 शैलोच्चभवनदधिक्षीरसुरभिप्रियं चिरादक्षिणी निमेषयंतं वरप्रदातारं
 शुभ्रगंधं वर्चस्विनं फुल्लपद्मोपममुखं देवग्रहेण गृहीतं विद्यात् ॥ त-
 त्रापि गोवृषमिव नर्दंतं दीप्तमुखनयनमादीप्तेन आस्वरेण सर्वमाभाष-
 णमीश्वरेण ॥ मेघस्तनितविद्युद्विष्टीर्वाचा विसृजंतमिद्रेण ॥ धनानि वा
 चा प्रयच्छंतमार्च्छिदंतं च धनदेन ॥ सुरासवसभगंधं काष्ठतृणरज्जा-
 दिसर्वपाशमभिगम्यमानं वरुणेन ॥ जिह्मदृष्टिं दुष्टात्मानं क्रोधनम-
 तृप्तं सस्वेदगात्रं ब्राह्मणगुरुद्वेषिणं निर्भयमभिमानिनं स्वरज्यवसायिन-

महंरुद्रो ऽहमुपेद्रो ऽहं स्कंदो ऽहं विशाखइत्यादिभापमाणं विरुनवाच-
मसरुद्धसंतं सुरामिपादंतं दंतैर्नखैश्च परान् हिंसंतमसुरेण ॥ स्वाचारं
दृष्टात्मानं शुभगंधमाल्यव्याहारं नृत्यंतं गायतं मुखवाद्यानि कुर्वंतं
प्रियोद्यानपुलिनस्नानरक्तवस्त्रानुलेपधूपान्नपानहासलीलाशृंगारकथा-
गांधर्वं गंधर्वेण ॥ तत्रापि शिरोधुनानं कलहं कुर्वंतं सहेन ॥ जागरुकं
पठंतं हसंतं हसनेन ॥ क्रोधनमनिशं निश्वसंतं त्रसंतमातपन्नतो रक्ता-
क्षं स्तब्धदृष्टिं जिह्वां लोलयंतं मृक्किण्यौ लिहानमधोमुखशायिनं च-
लं वक्रगामिनं विलमवलोक्य सर्पवहूरं प्रसरंतं जलौघधनदुंदुभिस्वनै-
र्हृष्यंतं क्षीरमधुघृतगुडमधुस्नानमाल्यप्रियं गात्राणि कंपयंतं दंतैः स्वा-
दयंतं जलेऽधतीर्णमुत्तरमनिच्छंतमुरगेण ॥ असक्तस्त्वमरोदनहासनृ-
त्यगीतपाठकथान्नपानमाल्यधूपगंधरक्तवस्त्ररतिं रक्तत्रस्तत्रिहुताक्षं द्रु-
तसर्वगं मत्तमिव च गच्छंतं वस्त्रान्तमुत्कर्षंतं चालिताग्रहस्तं ब-
हुभाषिणं स्त्रीलोलं मद्यामिषप्रियं सन्नह्यशस्त्रं मृगयमाणमनिब-
लमव्यथं दृष्टमल्परोपं किं कस्मै ददामीति वादिनं शुभगंधं धर्व-
स्त्रिनं द्विजातिवैद्यपरिभाविनं रहस्यभाषिणं यक्षेण ॥ तत्रापि दृषि-
तरोमाणमूर्ध्वेक्षणं दृष्टं प्रदृष्टनयनं चंडं महानिनादं मणिचरेण ॥
रहोहसितनृत्यगीतान्याचरंतमाकीर्णमौनमासेविनं विकटेन ॥ हासनृ-
त्यप्रियमाक्रोशिनं प्रधाविनं देवद्विजभिषग्द्वेषिणं मंत्रवेदशास्त्राध्यायि-
नं काष्ठशस्त्रादिभिरात्मानमाघ्नंतं छिद्रप्रहारिणं वैद्यरंध्रान्वेषिणं शोःश-
ब्दवादिनं परुषं रौद्रचेष्टं शीघ्रगामिनं ब्रह्मराक्षसेन ॥ तत्रापि विरुतेन
स्वरेण भाषंतमुब्रासयंतं ब्रह्मवादिनं संस्कृतभाषिणं बहुस्तोमं नादयं-
तं यज्ञसेनेन ॥ सक्रोधदृष्टिं श्रुकुटीमुद्वहंतं शैरवाक्षं त्वरितमभिधावंतं
वदंतं ससंभ्रमं प्रहरंतं नष्टनिद्रं निशाविचारिणमन्त्रद्वेषिणमनाहारम-
प्यतिबलिनमन्नकाठे हसंतं निर्लज्जं शूरं रोपणमशुचिस्त्रीमद्यमांसर-

क्तरक्तमाल्यप्रियं रक्तमामिपं वा दृष्ट्वौष्ठौ परिलिहंतं दीनं शंकितं ध्या-
 यंतमकस्माद्दुदंतं हसंतं गायंतं नृत्यंतं निरर्थकभाषिणं राक्षसेन ॥
 तत्रापि परुषच्छर्विं भूमिं ताडयंतमकस्माद्दुदंतं विशाखेन ॥ भिन्नग-
 द्ददकंठमंगानि भंजंतं जिह्वां परिलिहानमक्षमालया जपमानं शौचम-
 शीक्षणं कुर्वाणं संगमेन ॥ मद्यविद्युद्वयौयासते कुर्ध्यंतं जलघाटं स-
 मंतान्मन्यमानं साटकनिष्पीडितं विद्युन्मालिना ॥ आममांसपल्लमू-
 लकापूपपरमात्रवाचिनं रुक्षच्छर्विं विरूपाक्षेण ॥ अस्वस्थचित्तं नैक-
 त्र प्रतिष्ठंतं परिधाविनं दयितनृत्यगीतहासोच्छिष्टमद्यमांसशून्यावास-
 रतिं पुरस्तादभिघ्नंतं निर्मर्त्सनादीनशंकितवदनं नखैरात्मनो वपुरुह्नि-
 खंतं नष्टस्मृतिं बद्धावद्धभाषिणमकस्माद्दुदंतं दुःस्वान्यावेदयंतमवि-
 ध्वस्तरुक्षस्वरदेहं दुर्गंधमशुचिं नम्रं मलिनं रथ्याचैलतृणाभरणं सं-
 करकूटकाष्ठाश्मकारोहणं लोलं बन्हाशिनं पिशाचेन ॥ तत्रापि भोज-
 नं दृष्ट्वा हसंतं विस्वरं क्रोशंतं नित्यभीतं करमलेन ॥ सर्वगात्राणि स्वं
 दयंतं मुहुर्धावंतं शीपयमाणं नवारुशेन ॥ वैद्यं दृष्ट्वा कुप्यंतं भ्रमद्भो
 जिनं बन्हाशिनं भस्मगुंठनशयनं स्त्रियो मार्गे रुंधानं मूत्रपुरीषविम-
 र्दिनं निस्तेजसा ॥ भेताकृतिचेष्टागंधं तृणच्छेदिनं जीरुमाहारद्विपं
 भेतेन ॥ बहुप्रलापमुखवाक्यं विलंघितगतिं रुष्णवदनं शून्यमलंबवृष-
 णं कूष्मांडेन ॥ नम्रं धावंतमश्मकाष्ठादि गृहीत्वा भ्रमंतं तृणवीरमा-
 ल्यनिवसनमुन्नस्तदृष्टिं परुषाभिधायिनं श्मशानशून्यैकदृक्षरध्यानिपे-
 विणं तिलाञ्जमद्यामिपसक्तदृष्टिं कालार्देन ॥ उग्रवादिनं रक्तत्रस्त-
 नेत्रमन्नाभिलापमुदकं प्रार्थयमानमौकिरेण ॥ सत्यवादिनं परिवेषि-
 नं धूपगंधमाल्यरतिमतिनिद्रालुं वेतालेन ॥ अप्रसन्नदृष्टिं चलनेत्रप-
 क्षमाणं दीनवदनं संशुष्कतालुमतिनिद्रालुं प्रतिहृतवाचमपसन्नवस्त्र-
 मल्याग्निमरोचकिनं तिलगुडमांसरुचिं वा पितृग्रहेण ॥ ऋषिगुरुद्व-
 सिद्धानामभिशापाभिध्यानानुरूपविहारव्याहाराहारं तद्ग्रहेण गृहीतं

विद्यादिति ॥ भवति चात्र ॥ लक्षयेज्ज्ञानविज्ञानवाक्चेष्टाबलपौ-
रुषं ॥ पुरुषे ऽपौरुषं यत्र तत्र भूतग्रहं वदेत् ॥ कुमारहृदानुगतं नम्र-
मुद्धतमूर्द्धजं ॥ अस्वस्थमनसं दीर्घकालिकं सग्रहं त्यजेत् ॥ इति
भूतविज्ञानं नाम सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

अथातो भूतप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः ॥ भूतं जयेदाहिंसेच्छं जप-
होमबलिघ्नैः ॥ तपःशौलसमाधानदानज्ञानदयादिभिः ॥ हिंगुव्यो-
पालनेपालीलशुनार्कजटाजटाः ॥ अजलोमी सगोलोमी भूतकेशी
वचा बला ॥ कुकुटी सर्पगंधारव्या तिलाः कालविपाणिके ॥ बज्र-
प्रोक्ता वयस्था च शृंगी मोहनवल्पपि ॥ स्रोतोजांजनरक्षोघ्नं रक्षो-
घ्नं चान्यदौषधं ॥ खराश्वश्वाविदुर्दृक्षगोधानकुलशल्यकान् ॥ द्वी-
पिमार्जारगोसिंहव्यामसामुद्रसत्वतः ॥ चर्मपित्तद्विजनखान् वर्ग-
स्मिन् साधयेद्दृतं ॥ पुराणमथवा तैलं नवं तत्पाननस्ययोः ॥ अ-
भ्यंगे च प्रयोक्तव्यमेपां चूर्णं च धूपने ॥ एभिश्च गुलिकां घुंज्या-
दंजने सावपीडने ॥ प्रलेपे कल्कमेतेपां क्वाथं च परिपेचने ॥ प्रयो-
गोऽयं ग्रहोन्मादान् सापस्मारान् शमं नयेत् ॥ गजाब्हापिप्पलीमू-
लव्योपामलकसर्पपान् ॥ गोधानकुलमार्जारकैक्षपित्तप्रपेपितान् ॥
नावनाभ्यंगसेकेषु विदधीत ग्रहापहान् ॥ अश्वश्वाश्वतरोलूककंकगृ-
धशृगालजा ॥ अविखरोष्ट्रवराहाश्च तथा तैलं विपाचयेत् ॥ पिष्ट्या वस्त-
मूत्रेण नावनादिषु पूजितं ॥ शिरीषपुष्पं लशुनं शुंठी सिद्धार्थकत्वचा
॥ मंजिष्ठा द्वे निशे रुष्णा वस्तमूत्रेण पेपयेत् ॥ छायाशुष्का कृता वर्तिर्म
त्सपित्तद्रुतां ऽजनं ॥ नक्तमालफलं व्योषं विल्वस्योनाकयोर्जटा ॥ हरिद्रे
च कृता वर्तिः पूर्ववन्नयनांजनं ॥ वयस्था हिंगु कटुका पङ्कथा सैधवं तथा
॥ सिद्धार्थकवचाहिंगुं प्रयंगुरजनीद्वयं ॥ मंजिष्ठा श्वेतकटुमी वरा श्वे-
तो ऽद्रिकर्णिका ॥ निंबस्य पत्रं बीजं तु नक्तमालकरंजयोः ॥ सु-

राहं व्यूपणं सर्पिर्गौमूत्रे तैश्चतुर्गुणे ॥ सिद्धं सिद्धार्थकं नाम पाने
 नस्ये च योजितं ॥ ग्रहान् सर्वान्निहंत्याशु विशेषादासुरान् ग्रहान्
 ॥ कृत्यालक्ष्मीविपोन्मादज्वरापस्मास्पाप्मजित् ॥ एभिरेवौषधैर्वस्त-
 वारिणा कल्पितोऽगदः ॥ पाननस्यांजनालेपस्नानोद्धर्पणयोजितः ॥
 गुणैः पूर्ववदुद्दिष्टो राजद्वारे च सिद्धिरुत् ॥ सिद्धार्थकव्योपवचा-
 श्वगंधानिशाद्वयं हिंगु पलांडुकंदः ॥ बीजं करंजात् कुसुमं शिरी-
 पात्फलं च बल्कश्च कपित्थवृक्षात् ॥ समाणिमंथं सनतं सकुष्ठं
 श्पोनाकमूलं कटभी सिता च ॥ वस्तस्य मूत्रेण सुभाषितं त-
 पित्तेन गव्येन गुडान् विदध्यात् ॥ दुष्टव्रणोन्मादतमोनिशांधा-
 नुद्धृक्कान् वारिनिमग्नेदेहान् ॥ दिग्धाहतान् दर्पितसर्पदद्यात् ते
 साधयंत्यंजनपाननस्यैः ॥ कार्पासास्थिमयूरपत्रवृहतीनिर्माल्यपिंडी-
 तकत्वग्वांशीवृषपदंशविट्पुष्यचकेशाहिनिर्मोचनैः ॥ नागैर्ब्रह्मिजशृंग-
 हिंगुमरिचैस्तुल्यं कृतं धूपनं स्कंदोन्मादपिशाचराक्षससुरावेशग्रहघ्नं
 परं ॥ त्रिकटुकदलकुंकुमग्रंथिकक्षारसिंहीनिशादारुसिद्धार्थयुग्मांबु-
 शकाह्वयैः सितलशुनफलत्रयोशीरतिक्तावचातुत्ययष्टीवलालोहितै-
 लाशिलापद्मकैः ॥ दधितगरमधूकसारमियाहाविपाख्याविपाताक्ष्य-
 शैलैः सचव्यामयैः कल्कितैर्धृतमनवमैशेषमूत्रांशसिद्धं मतं मृत-
 रावाहयं पानतस्तद्वह्नं परं ॥ नतमधुककरंजलाज्ञापदोलीसमं-
 गावचापाटलीहिंगुसिद्धार्थसिंहीनिशायागुलतारोहिणीवदरकटुफलात्रि-
 काकांडदारुरुमिघ्नाजगंधामरांकोलकोशातकीशिथुनिंबांबुद्रह्वयैः ॥

१ नस्येलेपैरिति पाठः २ निर्माल्यं महोदयसंबन्धि ३ स्कंदः स्कन्दः चारुः
 न तु स्कंदः ॥ यदुक्तं ॥ स्कंदग्रहा भवत्यष्टौ स्कंदग्रहाः ॥ १ वृश्चिकः २ मृगशिरः
 ३ कर्कटः ४ सिंहः ५ कन्या ६ मीनः ७ मकरः ८ मिथुनः
 शैः भागेः सिद्धं ५ दंडकमिदं वृत्तं चंद्रवृत्तिप्रधानं ॥

गदशुकतरुपुष्पबीजोग्रयष्टचद्रिकर्णानिकुंभाग्रिविल्वैः समं कल्कितै
 मूत्रवर्गेण सिद्धं घृतं विधिविनिहितमाशु सर्वैः कर्मयोजितं हन्ति स-
 र्वग्रहोन्मादकुष्ठज्वरास्तन्महाभूतरावं स्मृतं ॥ ग्रहा गृहन्ति ये येषु
 तेषां तेषु विशेषतः ॥ दिनेषु बलिहोमादीन्मर्युजीत चिकित्सकः ॥
 स्नानवस्त्रवसामांसमद्यक्षीरगुडादि च ॥ रोचते यद्यदा येभ्यस्तत्तेपा-
 माहरेत्तदा ॥ रत्नानि गंधमाल्यानि बीजानि मधुसर्पिणी ॥ अक्ष्या-
 श्व सर्वे सर्वेषां सामान्यो विधिरित्ययं सुरार्पिगुरुद्वेभ्यः सिद्धेभ्यश्च-
 सुरालये ॥ दिशुत्तरस्यां तत्रापि देवायोपहरेद्बलिं ॥ पश्चिमायां
 यथाकालं दैत्यभूताय चत्वरे ॥ गंधर्वाय गवां मार्गे सवस्त्राभरणं ब-
 लिं ॥ पितृनागग्रहे नद्यां नागेभ्यः पूर्वदक्षिणे ॥ यक्षाय यक्षायतने
 सरितो वा समागमे ॥ चतुष्पथे राक्षसाय शीमेषु गहनेषु च ॥ रक्ष-
 सां दक्षिणस्यां तु पूर्वस्यां ब्रह्मरक्षसां ॥ शून्यालये पिशाचाय प-
 श्चिमां दिशमास्थिते ॥ शुचिशुद्धानि माल्यानि गंधाः क्षैरेयमोदनं
 ॥ दधि छत्रं च धवलं देवानां बलिर्णिष्यते ॥ हिंगुसर्पपद्मं तथाव्यो
 पैर्द्धपलोन्मिनैः ॥ चतुर्गुणे गवां मूत्रे घृतप्रस्थं विपाचयेत् ॥ तत्पा-
 ननावनाभ्यंगैर्देवग्रहविमोक्षणं ॥ नस्यांजनं वचाहिंगुलशुनं वस्तवा-
 रिणा ॥ दैत्ये बलिर्बहुफलः सोशीरकमलोत्पलः ॥ नागानां सुमनो-
 लाजगुडापूपगुडोदनैः ॥ परमान्नमधुक्षीरकृष्णमृन्नागकेसरैः ॥ वचा-
 पद्मपुरोशीररक्तोत्पलदलैर्बलिः ॥ श्वेतपत्रं च रोध्रं च तगरं नागस-
 र्पपाः ॥ शीतेन वारिणा पिष्टं नावनांजनयोर्हितं ॥ यक्षाणां
 क्षीरदध्याज्यमिश्रकौदनगुग्गुलु ॥ देवदारुत्पलं पद्ममुशीरं वस्त्र-
 कांचनं ॥ हिरण्यं च बलिर्योज्यो मूत्राज्यक्षीरमेकतः ॥ सिद्धं-
 पलोन्मितं पाननावनाभ्यंजने हितं ॥ हरीतकी हरिद्रे द्वे लशु-

१ इदमपि दंडकं व्याख्यय २ राक्षसशब्देनैह ब्रह्मराक्षसो गृहते इत्यरण्यतः
 ३ श्वेतपुटरीकं

नो मरिचं वचा ॥ निंबपत्रं च वस्तांबुकल्कितं नावनांजनं ॥
 ब्रह्मरक्षोवलिः पक्वं यवानां पूर्णमाढकं ॥ तोयस्य कुंभं पललं छत्रं व-
 स्त्रविलेपनं ॥ गायत्रीविंशतिपलकायेऽर्द्धपलिकैः पचेत् ॥ त्र्यूपणत्रि-
 फलाहिंगुपट्टं थामिशिसर्पैः ॥ सनिंबपत्रलशुनैः कुडवान् सप्त सर्पिः ॥
 गोमूत्रे त्रिगुणे पाननस्याभ्यंगेषु तद्धितं ॥ रक्षसां पललं शुक्लं कुसु-
 मं मिश्रकौदनः ॥ बलिः पक्काममांसानि निष्पावा रुधिरोक्षिताः ॥ नक्त-
 मालशिरीषत्वङ्मूलपुष्पफलानि च ॥ तद्वच्च रुष्णपाटल्या विल्वमूलं क-
 टुत्रिकं ॥ हिंम्विद्रयवसिद्धार्थलशुनामलकीफलं ॥ नावनांजनघोर्यो-
 ज्यो वस्तमूत्रयुतोऽगदः ॥ एभिरेव घृतं सिद्धं गवां मूत्रे चतुर्गुणे ॥
 रक्षोग्रहान्वारयते पानाभ्यंजननावनैः ॥ पिशाचानां बलिः सीधुपि-
 ण्याकपललं दधि ॥ मूलकं लवणं सर्पिः प्रभूतौदनयावकं ॥ हरिद्रा-
 द्यपमंजिष्ठामिशितैर्धवनागैः ॥ हिंगुप्रियंगुत्रिकदुरसोनत्रिफलावचा
 ॥ पाटलाश्वेतकटभीशिरीषकुसुमैर्घृतं ॥ गोमूत्रपादिकं सिद्धं पाना-
 भ्यंजनयोर्हितं ॥ वस्तांबुपिष्टैस्तैरेव योज्यमंजननावनं ॥ देवर्षिपितृ-
 गंधर्वै तीक्ष्णं नस्यादि वर्जयेत् ॥ सर्पिःपानादि मृदस्मिन् भैषज्यमव-
 चारयेत् ॥ ऋते पिशाचात् सर्वेषु प्रतिकूलं च नात्रेत् ॥ सवैद्यमातुरं
 घ्नति क्रुद्धास्ते हि महौजसः ॥ ईश्वरं द्वादशभुजं नाथमार्याविलोकि-
 तं ॥ सर्वव्याधिचिकित्सं च जपन् सर्वग्रहान् जयेत् ॥ तथोन्मादानप-
 स्मारानन्यं वा चित्तविष्वक् ॥ महाविद्यां च मायूरीं शुचिः संश्रावये-
 त्सदा ॥ भूतेशं पूजयेत् स्थाणुं प्रमथाख्यांश्च तद्गणान् ॥ जपन् सि-
 द्धांश्च तन्मंत्रान् ग्रहान् सर्वानपोहति ॥ यच्चानंतरयोः किंचिद्भूते-
 ऽध्याययोर्हितं ॥ यथोक्तमिह तत्सर्वं प्रयुंजीत परस्परं ॥ इति मूत्र-
 प्रतिपेधो नामाष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

अथातउन्मादप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः ॥ पटुन्मादा भवन्ति वात-
 पित्तकफसन्निपाताधिविपनिमित्ताः ॥ तत्रोन्मादो नाम यदुन्मार्गैः-
 शरीरमानसैर्दोषैर्मनसो मादनं ॥ तेषांपुनरुन्मार्गगत्वे हेतुः समलं विकृ-
 तोपहितमहितमनुचितमन्नपानविधिनिरपेक्षमाहारजातमत्युपक्षीणदे-
 हानां व्यवायव्याधिवेगसमुद्गमे विपमशरीरचेष्टोपसेवा देवद्विजगुरुल्लंघ-
 नं वा रागद्वेषजनिताभिराधिभिर्मनोविधातो विषोपविपगरोपयोगात्
 ॥ एभिर्हीनसत्वस्य मनस्युपहते बुद्धौ प्रचलितायामत्युदीर्णत्वाद्दोषाः
 प्रकुपिता हृदय मुत्सृज्य मनोवहानि स्रोतांस्यावृत्य जनयंत्युन्मादं
 ॥ तत्र शिरसः शुन्यता चक्षुषोऽस्वस्थत्वं स्वनः कर्णयोरुच्छासाधि-
 क्यमास्यस्त्रवणमन्नानभिलापोऽरोचकोऽविपाको हृदयग्रहोऽस्थाने
 ध्यानायाससंमोहोद्देगाः सततं रोमहर्षो ज्वरोऽभीक्ष्णमभीक्ष्णमुन्मत्त-
 चित्तत्वमर्दिताकृतिकरणं व्याधेः स्वप्ने च दर्शनमभीक्ष्णं भ्रान्तचलि-
 तानवस्थितानामप्रशस्तानां च रूपाणां तिलपीडकचक्राधिरोहणं
 वातकुंडलिकाभिरुन्मथनं निमज्जनं कलुषाणामभिसामावर्तैपु
 चक्षुषोश्चापतपर्णमिति दोषनिमित्तानामुन्मादानां पूर्वरूपाणि ॥
 ततोऽनंतरमुन्मादाभिनिर्वृत्तिरेव ॥ तस्य सामान्यलिंगं मनोबु-
 द्विस्मृत्यादिसंप्रमोहः ॥ ततश्च देहो हतसारथिरिव रथो ऽकर्ण-
 धारइव चाप्सु प्लवः सुखदुःखाचारधर्माधर्मप्रलुप्तोऽकस्मान्भवति ॥
 तत्र वातादस्थानस्मितहसितनृत्यगीतवादित्रवागंगविक्षेपरोदनक्रोश-
 नास्फोटनानि पर्यटनमजस्रमास्यात्फेनागमो यानमयानैरलंकरणम-
 नलंकारिकैर्द्रव्यैर्लोभोऽभ्यवहार्ये लब्धे चावमानस्तीव्रं मात्सर्यं का-
 श्र्यं पारुष्यमुत्पिंडितारुणाक्षिता जीर्णोऽन्त्रे च गदत्वं ॥ पित्तात्क्रोध-
 संतर्जनमकस्मान्मुष्टिलोष्टकापृशखैरभिद्रवणं नम्रताप्रच्छाद्यशिशि-
 राभिरतिरुदकाभिलापः संतापः पीतावभासत्वमनिमित्तं ज्वलितज्वा-
 लौषशंका ऽन्दि तारकादर्शनं ताम्रहरितहारिद्रसंरब्धाक्षित्वं ॥ कफा-

दल्पवाक्चेष्टाहारत्वमरोचको वमथुरुष्णसेवा लालासिंघाणकस्रवणं
 रहःकामता स्त्रीप्रियत्वं निद्रा बीभत्सत्वं शौचद्वेषः श्वयथुरास्ये
 शुक्लस्तिमितमल्लाविलासिता भुक्ते रात्रौ च बलत्वमिति ॥ भवति-
 चात्र ॥ सर्वायतनसंस्थानं सन्निपाते तदात्मकं ॥ उन्मादं दारुणं
 विद्यातं सिपक् परिवर्जयेत् ॥ धनकांतादिनाशेन दुःसहेनाभिपंग-
 वान् ॥ पांडुर्दीनो मुहुर्मुग्धन् हाहेति परिदेवते ॥ रोदित्यकस्मा-
 न्निव्रयते तद्गुणान्वद्गुमन्यते ॥ शोकक्लिष्टमना ध्यायेज्जागरूको
 विचेष्टते ॥ विषेण श्याववदनो नष्टच्छायावलेंद्रियः ॥ वेगांतरेऽ-
 पि संभ्रांतो रक्ताक्षस्तं विवर्जयेत् ॥ अथानिलजउन्मादे स्नेहपानं
 प्रयोजयेत् ॥ पूर्वमावृतमार्गे तु सस्नेहं मृदु शोधनं ॥ कफपित्तभ-
 वेप्यादौ वमनं सविरेचनं ॥ स्निग्धस्निन्नस्य वस्तींश्च शिरसश्च विरे-
 चनं ॥ तथाऽस्य शुद्धदेहस्य प्रसादं लभते मनः ॥ स्नेहकाले च
 वातोत्थे तैलं शैरीषमिष्यते ॥ महाकल्याणकं पैत्ते पंचगव्यं कफो-
 द्भये ॥ इत्थमप्यनुवृत्तौ च तीक्ष्णं नावनमंजनं ॥ हर्षणाश्वास-
 नोबासभयताडनतर्जनं ॥ अभ्यंगोदत्तनालेषूपान् पानं च सर्पिषः
 ॥ युंज्यात्तानि हि शुद्धस्य नयंति प्रकृतिं मनः ॥ हिंगुसौवर्चलव्यो-
 पौर्द्धिपलांशैर्घृताढकं ॥ सिद्धं समूत्रमुन्मादभूतापस्मारनुत्परं ॥ द्वौ
 प्रस्थौ खरसाद्वाह्वया घृतप्रस्थं च साधितं ॥ व्योपश्यामान्निष्टाद्विबी-
 शंखपुष्पोनृपद्भूमैः ॥ सप्तमल्लालमिहैः कल्कितैरक्षसंभितैः ॥ प-
 लट्टव्या प्रयुंजीत परं मात्रा चतुष्पलं ॥ उन्मादकुष्ठापस्मारहरं वं-
 ध्यासुतप्रदं ॥ वाक्स्वरस्मृतिमेधाकृद्द्वन्द्वं ब्राह्मीपृतं स्मृतं ॥ वरा-
 विशालरोध्रिलादेवदार्वैलवालुकैः ॥ द्विसारिवाहिरजनीद्विस्थिराफलि-
 नीनतैः ॥ दहतीकुष्ठमंजिष्ठानागकेसरदाडिमैः ॥ वेष्टतालीसपत्रैला-
 मालतीमुकुलोत्पलैः ॥ रुद्रंतीपद्मकहिमैः कर्पाशैः सर्पिषः पचेत् ॥

प्रस्थं भूतग्रहोन्मादकासापस्मारपाप्मनुत् ॥ पांडुकंदूविपे शोपे मे-
हे मोहे ज्वरे गेरे ॥ अरेतस्यप्रजसि वा दैवोपहतचेतसि अमे-
धसि स्वलद्वाचि स्मृतिकामेऽल्पपावके ॥ वल्यं मंगल्यमायुष्यं
कांतिसौभाग्यपुष्टिदं ॥ कल्याणकमिदं सर्पिः श्रेष्ठं पुंसवनेषु च ॥
एभ्यो द्विसारिवादीनि जले पक्त्वैकविंशतिं ॥ रसे तस्मिन् पचेत्सर्पिर्गु-
ष्टिसीरचतुर्गुणं ॥ वीराद्विमेदाकाकोलीकपिकच्छुविपाणिभिः ॥ शू-
र्पपर्णीयुतैरेतन्महाकल्याणकं परं ॥ वृंहणं सन्निपातघ्नं पूर्वस्मादधि-
कं गुणैः ॥ जटिला पूतना केशी चौरटी मर्कटी वचा ॥ त्रायमाणा-
जंया वीरी चोरकः कटुरोहिणी ॥ कायस्था सूकरी छंत्री सौति-
च्छत्रा पलंकपा ॥ महापुरुषदंता च दयस्था नाकुलीद्वयं ॥ कटं-
भरा वृश्चिकाली शालीपर्णी च तैर्घृतं ॥ सिद्धं चातुर्थिकोन्मादग्रहा-
पस्मारनाशनं ॥ महापैशाचकं नाम घृतमेतद्यथाऽमृतं ॥ बुद्धिमे-
धास्मृतिकरं बालानां चांगवर्द्धनं ॥ लशुनानां शतं त्रिंशदभयान्भू-
पणात्पलं ॥ गव्यचर्ममपीप्रस्थो द्वाढकं क्षीरमूत्रयोः ॥ पुराणस-
र्पिपः प्रस्थमेभिः सिद्धं प्रयोजयेत् ॥ हिंगुचूर्णपलं शीते दत्त्वा च म-
धुमानिकां ॥ तद्दोषांगतुंसंभूतानुन्मादान्विषमज्वरान् ॥ अपस्मारां
श्च हृत्पाशु पानाभ्यंजननावनैः ॥ केवलं सिद्धमेभिर्वा घृतमुत्तममा-
त्रया ॥ पुराणं पाययेत्त्वेन श्वश्रे रुंध्यादृहेऽथवा ॥ एतानौषधवर्गा-
न्वा विधेयत्वमगच्छति ॥ अंजनोद्धर्तनालेपनावनादिषु योजयेत् ॥
अश्वगंधाऽजगंधोग्रगंधालशुनसर्पपैः ॥ राक्षाकापस्यगोलोमीयुक्तै-
स्तैलं विपाचयेत् ॥ गोमूत्रसदृशं पाननस्याभ्यंगानुवासनैः ॥ सर्वो

१ सरुत्वसूतागोर्गृष्टिरिति कोशः ॥ २ मांसी ३ हरीतकी ४ गंधमांसी ५ प-
ञ्चारिणी ६ कर्पिकच्छूः ७ अरणिः ८ काकोली ९ चंडा १० धात्री ११ वृद्ध-
दारकः १२ धान्यकं १३ शतपुष्पा १४ लाक्षा १५ शतावरी १६ क्षीरकाकोली १७
सर्पाक्षी सर्पगंधा च १८ उपगंधं पुराणं रयादयवर्षस्थितं घृतं ॥ लाशारसनिभं
शीतं तदिदं सर्वग्रहापहमिति चरके

न्मादग्रहालक्ष्मीपापापस्मारनाशनं ॥ शिरीषो मधुकं हिंगु लशुन-
 स्तगरं वचा ॥ कुष्ठं च वस्तमूत्रेण पिष्टं स्यान्नावनांजनं ॥ तद्वद्भो
 पं हरिद्रे द्वे मंजिष्ठा हिंगु सर्पपाः ॥ शिरीषबीजं चोन्मादग्रहापस्मार-
 नाशनं ॥ ब्राह्मीमैट्रीं विडंगानि व्योपं हिंगु जटां मुरां ॥ रात्रां वि-
 पद्मां लशुनं विशल्यां सुरसां वचां ॥ ज्योतिष्मतीं नागविन्नामनं-
 तां सहरीतकीं ॥ कांक्षीं च हस्तिमूत्रेण पिष्ट्वा छायाविशोपिना ॥
 वर्तिर्नस्यांजनालेपधूपैरुन्मादमूदनी ॥ पिष्ट्वा फलान्यपामार्गाद्दिगुडं

अथ तं ॥ त्रासयेच्छहस्रैर्वा किरातारातितस्कैः ॥ अथवा राजपुरु-
पा बहिर्नीत्वा सुरायतं ॥ शीपयेयुर्वधेनैनं तर्जयंतो नृपाज्ञया ॥ देह-
दुःखमयेभ्यो हि परं प्राणमयं मतं ॥ तेन याति शमं तस्य सर्वतो
विभुतं मनः ॥ सिद्धा क्रिया प्रयोज्येयं देशकालाद्यपेक्षया ॥ इष्टद्र-
व्यविनाशात्तु मनो यस्योपहन्यते ॥ तस्य तत्सदृशप्राप्तिसांत्वाश्वासैः
शमं नयेत् ॥ कामशोकमयक्रोधहर्षेर्ष्यालोभसंभवान् ॥ परस्परप्रति-
द्वन्द्वेरेभिरेव शमं नयेत् ॥ भूतानुबन्धमीक्षेत प्रोक्तलिंगाधिकाकृतं ॥ य-
द्युन्मादे तदा कुर्याद्भूतनिर्दिष्टमौषधं ॥ बलिं च दद्यात्पललं यावकं
सक्तु पिंडिकां ॥ स्निग्धं मधुरमाहारं तंदुलान् रुधिरोलितान् ॥ पक्वाम-
कानि मांसानि सुरामैरेयमासवं ॥ अतिमुक्तस्य पुष्पाणि जात्याः
सहचरस्य च ॥ चतुष्पथे गवां तीर्थं नदीनां संगमेषु च ॥ निवृ-
त्तामिषमद्यो यो हिताशी प्रयतः शुचिः ॥ निजागंतुभिरुन्मादैः स-
त्ववान्न स युज्यते ॥ प्रसाद इन्द्रियार्थानां बुद्ध्यात्ममनसां तथा ॥
धातूनां प्रकृतिस्थत्वं विगतोन्मादलक्षणं ॥ इत्युन्मादप्रतिषेधो नाम
नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

अथातोऽपस्मारप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः ॥ स्मृत्यपायो ह्यपस्मारः
स धीसत्वाभिसंल्लवात् ॥ जायतेऽभिहते चित्ते चिंताशोकमयादिभिः
॥ उन्मादवत्प्रकुपितैश्चित्तदेहगतैर्मलैः ॥ हते सत्वे हृदि व्यासे संज्ञावा-
हिषु खेषु च ॥ तमोविशन्मूढमतिर्वीभत्साः कुरुते क्रियाः ॥ दं-
तान् खादन् वमन् फेनं हस्तौ पादौ च विक्षिपन् ॥ पश्यन्नसंति
रूपाणि प्रस्खलन् पतति क्षितौ ॥ विजिह्वाक्षिभ्रुवो दोषवेगेऽती-
ते विवृध्यते ॥ कालान्तरेण स पुनश्चैवमेवं विचेष्टते ॥ अपस्मार-
श्चतुर्भेदो वाताद्यैर्निचयेन च ॥ रूपमुत्पत्स्यमानेऽस्मिन् हृत्कंपः
शून्यता भ्रमः ॥ तमसो दर्शनं ध्यानं भ्रूव्युदासोऽक्षिवैकृतं ॥ अ-
शब्दग्रहणं स्वेदो लालसिंघाणकस्तुतिः ॥ अविपाकोऽरुचिर्मूर्च्छा

कुक्ष्यादोपो वलक्षयः ॥ निद्रानाशोऽगमर्दस्तृट् स्वप्ने गानं सनर्त्तनं ॥
 पानं तैलस्य मद्यस्य तयोरेवच मेहनं ॥ तत्र वातात्स्फुरत्सक्थिः
 प्रपतंश्च मुहुर्मुहुः ॥ अपस्मरति संज्ञां च लभते विस्वरं रुद्रन् ॥
 उत्पिडिताक्षः श्वसिति फेनं वमति कंपते ॥ आविर्ध्वति शिरो
 दंतान् दशत्याध्मातकंधाः ॥ परितो विक्षिपत्यंगं विपमं विनतांगु-
 लिः ॥ रूक्षश्यावारुणाक्षित्वङ्गुखास्थः कृष्णमीक्षते ॥ चपलं परुषं
 रूक्षं विरूपं विकृताननं ॥ अपस्मरति पित्तेन मुहुः संज्ञां च विंदति
 ॥ पीतफेनाक्षिवक्त्रत्वास्फालयति मेदिनीं ॥ भैरवादीसरूपितरू-
 पदर्शी तृपान्वितः ॥ कफाच्चिरेण ग्रहणं चिरेणैव विवोधनं ॥ चे-
 ष्टाऽल्पा भूपसी लाला शुक्लनेत्रनखास्पता ॥ शुक्लामरूपदर्शित्वं
 सर्वालिंगं तु वर्जयेत् ॥ अथावृतानां धीचित्तद्वत्त्वानां प्राक् प्रवो-
 धनं ॥ तीक्ष्णैः कुर्यादपस्मारे कर्मभिर्वमनादिभिः ॥ वातिकं वस्ति
 भूयिष्ठैः पैत्तं प्रायो विरेचनैः ॥ श्लैष्मिकं वमनप्रापैरपस्मारमुपा-
 चरेत् ॥ वमनं मदनं लंबाविशालारिष्टकौटजं ॥ रेको मूत्रं त्रिष्ट-
 च्छामा द्रवंती सप्तला गुडा ॥ दशमूलयलारास्त्रासरलामरदारुभिः ॥
 यवकोलकुलार्थैश्च समूत्रक्षारसैर्वधैः ॥ आस्थापनं प्रयुंजीत हिंगुश्ले-
 हसमन्वितैः ॥ एमिरन्यैश्च वातघ्नैः कटुतैलं प्रसाधितं ॥ वाताप-
 स्मारशमनं नस्थाभ्यंगानुवासनैः ॥ सर्वतः परिशुद्धस्य सम्यगा-
 श्वासितस्य च ॥ अपस्मारविमोक्षार्थं योगान्संशमनान् शृणु ॥
 गोमयस्त्रसक्षीरदधिमूत्रघृतं हविः ॥ अपस्मारज्वरोन्मादकामलांत-
 करं पिबेत् ॥ द्विपंचमूलत्रिफलाद्दिनिशाकुटजत्वचः ॥ सप्तपर्णम-
 पामार्गं नीलिनीं कटुरोहिणीं ॥ शम्याकपुष्करजटाफलगुमूलदुराल-
 भाः ॥ द्विपलानि जलद्रोणे पक्त्वा पादावशेषिते ॥ शार्ङ्गपाठाऽऽ-

ढकीकुंभनिकुंभव्योपरोहिषैः ॥ मूर्वाभूतीकभूनिवश्रेयसीसारिवा-
 ह्यैः ॥ मदयंत्यग्निनिचुलैरक्षांशैः सर्पिपः पचेत् ॥ प्रस्थं तद्वद्वैः
 पूर्वैः पंचगव्यमिदं महत् ॥ ज्वरापस्मारजठरभगंदरहरं परं ॥ शो-
 फार्शःकामलापांडुगुल्मकासक्षेयापहं ॥ शिरीषपुष्पपत्रत्वक्क्षीरिमू-
 लतुलाह्वयं ॥ वरुणैरंडश्यामाकदशमूलाटरूपकं ॥ शतावरीबला-
 रास्त्रासुपवीपारिभद्रकं ॥ मुरुंगीवज्जुलं दंतीककुम्भं सपुनर्नवं ॥ रो-
 हिषस्य जटां पुष्पं करघातमयूरकं ॥ शताद्धांशं पृथक्द्राक्षाला-
 क्षामिशिवरायवान् ॥ सकोलान्सकुलत्थांश्च पृथग्द्राढकोन्मितान् ॥
 द्विशतं पिशिताद्व्याच्छागाद्वा नत्पचेदपां ॥ द्रोणैर्द्वात्रिंशताष्टां-
 शशेषेण च विपाचितं ॥ तैलद्रोणं दधिवहे श्लक्ष्णपिष्टैश्च
 पालिकैः ॥ पाठासमंगादिनिशाचेतकीचंदनद्वयैः ॥ एलाजलोत्पल-
 बलाश्वदंष्ट्रासारिवाधनैः ॥ मंजिष्ठाकुष्ठमधुकरोधरास्त्राकुटनटैः ॥
 शठीशिरीषकुसुमनतनागासनाह्वयैः ॥ वरांगजौगपत्तंगविडंगैः सप्रि-
 यंगुभिः ॥ मुरुंगीपत्रनलदमेध्यकुंदनबाह्वयैः ॥ तिलपर्ण्या च तत्पा-
 नयस्त्यभ्यंजननावनैः ॥ अपस्मारग्रहोन्मादान्सशोषविषमज्वरान् ॥
 योनिशुक्लामयान् गुल्मप्रमेहं पांडुतागदं ॥ वातशोणितवीसर्पपक्षाघा-
 तार्दितादिकान् ॥ सर्वान्मारुतजान् रोगान्विशेषाद्विषवातजान् ॥
 निहन्ति कर्मणां कृत्वा मूलदंष्ट्राविषं गरं ॥ रसायनानां प्रवरं मेध्यं
 बाजीकरं परं ॥ ब्राह्मीरसवचाकुष्ठशंखपुष्पीशृतं घृतं ॥ पुराणं
 मेध्यमुन्मादालक्ष्म्यपस्मारपाप्मजित् ॥ तैलप्रस्थं घृतप्रस्थं जी-
 वनीयैः पलोन्मितैः ॥ क्षीरद्रोणे पचेत्सिद्धमपस्मारविमोक्षणं ॥
 कंसे क्षीरिक्षुरसयोः काश्मर्यैऽष्टगुणे रसे ॥ कार्पिकैर्जीवनीयैश्च सर्पिः
 प्रस्थं विपाचयेत् ॥ वातपित्तोद्भवं क्षिप्रमपस्मारं नियच्छति ॥ त-
 द्दत्कासविदारिक्षुकुशकाथशृतं पयः ॥ मधुकद्विपले कल्के द्रोणे चा

मलकीरसात् ॥ तद्वत्सिद्धो घृतप्रस्थः पित्तापस्मारभेषजं ॥ कूष्मां-
 डकरसे सर्पिरष्टादशगुणे शृतं ॥ यष्टीकल्कमपस्मारहरं धीवाक्स्वर
 प्रदं ॥ कपिलानां गवां पित्तं नावनं परमं हितं ॥ श्वशृगालविडा-
 लानां सिंहादीनां च पूजितं ॥ गोधानकुलनागानां पृषतर्क्षगवामपि
 ॥ पित्तेषु साधितं तैलं नस्येऽभ्यंगे च शस्यते ॥ त्रिफलाव्योषपी-
 तद्रुयवक्षारफणिज्जकैः ॥ श्यामापामार्गकारंजबीजैस्तैलं प्रसाधितं
 ॥ वस्तमूत्रे हितं नस्यं चूर्णं वा दापयेद्विपक्व ॥ वृश्चिकालीबलाकु
 ष्ठाभार्द्रांलवणपंचकान् ॥ कायस्थां शारदान्मुद्गानुशीरं जलदं यवा-
 न् ॥ व्योषं च वस्तमूत्रेण पिष्ट्वा वर्तिं प्रकल्पयेत् ॥ अपस्मार-
 गरोन्मादसर्पदष्टविपाशिते ॥ मुस्तावयस्थात्रिफलाकायस्थाहिंगुशा-
 ह्वैः ॥ व्योषमापघृतैर्मूत्रैर्वस्तमेपर्षभोद्भवैः ॥ हन्ति वर्त्तिरपस्मार-
 किलासविषमज्वरान् ॥ पुष्योद्धृतं शुनः पित्तमपस्मारघ्नमंजनं ॥
 तदेव सर्पिषा युक्तं धूपनं परमं मतं ॥ कटभीर्निंबकटुंगमधुशिष्टुत्व-
 चां रसैः ॥ सिद्धं मूत्रसमैस्तैलमभ्यंगार्थं प्रशस्यते ॥ पलंकपाव-
 चापध्यावृश्चिकाल्यर्कसर्पपैः ॥ जटिलापूतनाकेशीनाकुलीहिंगुरोच-
 कैः ॥ लशुनानिरसाछत्राकुर्ष्टविद्धिश्च पक्षिणां ॥ मांसाशिनां यथा-
 लाभं वस्तमूत्रे विपाचितं ॥ तैलमभ्यंजनं कार्यं तैश्च धूपनलेपनं ॥
 नकुलोलूकमार्जारगृध्रकीटाहिकाकजैः ॥ तुंडैः पक्षैः पुरीषैश्च धूपम-
 स्य प्रयोजयेत् ॥ काकोलीशिष्टुलवणाहिंगुपत्रीशिवादिकाः ॥ कैंड-
 र्यं चंदनं रुष्णां काकनासां ससर्पपां ॥ शुनः स्कंधास्थिनखरान् पशु-
 कांश्चेति पेपयेत् ॥ वस्तमूत्रेण पुष्यार्कं तैर्दिह्यात्धूपयेच्च तैः ॥ गोपु-
 च्छलोमभिर्दग्धैरथवा वस्तरोमभिः ॥ खरास्थिमिर्हस्तिनखैस्तद्वद्वा
 मूत्रकल्कैः ॥ उद्धर्तनं सदा कुर्यान्मूत्रैश्च परिपेचनं ॥ आभिः कि-
 याभिः सिद्धाभिः हृदयं संप्रबुध्यते ॥ ओतांसि चास्य शुत्थ्व्यंति स्मृ

तिं संज्ञां च विंदति ॥ भूतानुबन्धेऽपस्मारे दोषलिङ्गाधिकाकृतौ ॥
 युञ्ज्याद्यथास्वभूतोक्तां क्रियां दैवव्यपाश्रयां ॥ शीलयेत्तैललशुनं प-
 यसा वा शतावरीं ॥ ब्राह्मीरसं कुष्ठरसं वचां वा मधुसंप्लुतां ॥ समं
 कुट्टैरपस्मारो दोषैः शारीरमानसैः ॥ यज्जायते यतश्चैष महामर्मसमा-
 श्रयः ॥ तस्माद्रसायनैरेनं दुश्चिकित्स्यमुपाचरेत् ॥ तदार्त्तं चाश्रितो-
 यादोर्विपमाद्रक्षयेत् सदा ॥ मुक्तं मनोविकारेण त्वमित्थं कथयानिति ॥
 न ब्रूयाद्विषयैरिष्टैः क्लिष्टं चेतोऽस्य बृंहयेत् ॥ ग्रहोपक्लिष्टदेहानां वि-
 श्रान्तस्मृतिचेतसां ॥ महाश्लेहं प्रशंसति पानाभ्यञ्जनवस्तिभिः ॥ इत्य-
 पस्मारप्रतिपेधो नाम दशमोऽध्यायः ॥ ५० ॥ इति तृतीयं भूतवि-
 द्यातंत्रं संपूर्णं ॥ ३ ॥

भूतनाथाधिपाथोजध्यानविध्वस्तपाप्मनां ॥ मनांसि न मनुष्याणा-
 मेनांसि समुपासते ॥

अथातो वर्त्मरोगविज्ञानं व्याख्यास्यामः ॥ सर्वरोगनिदानोक्तैरहि-
 तैः कुपिता मलाः ॥ अचक्षुर्पैर्विशेषेण प्रायः पित्तानुसारिणः ॥ सि-
 राभिरूर्ध्वं प्रसृता नेत्रावयवमाश्रिताः ॥ वर्त्म संधिं सितं कृष्णं दृष्टिं वा
 सर्वमक्षि वा ॥ रोगान्कुर्युश्चलस्तत्र प्राप्य वर्त्माश्रयाः सिराः ॥ सुसोत्थि-
 तस्य कुरुते वर्त्मस्तंभं सवेदनं ॥ पांशुपूर्णाग्निनेत्रत्वं रुच्छ्रोन्मीलनम-
 श्रु च ॥ विमर्दनात्स्याच्च शमः रुच्छ्रोन्मीलं वदन्ति तं ॥ चालयन्व-
 र्त्मनी वायुर्निमेषोन्मेषणं मुहुः ॥ करोत्यरुद्धिमेपोऽसौ वर्त्म यत्तु नि-
 मील्यते ॥ विमुक्तसंधि निश्चेष्टं हीनं वातहतं हि तत् ॥ रुष्णाः पित्ते-
 न बह्व्योऽतर्वर्त्मकुंभीकबीजवत् ॥ आध्मायन्ते पुनर्भिन्नाः पिटिकाः कुं-
 भिसंज्ञिताः ॥ सदाहृक्लेदनिस्तोदं रक्ताभं स्पर्शनाक्षमं ॥ पित्तेन जा-
 यते वर्त्म पित्तोत्क्लिष्टमुशन्ति तत् ॥ करोति कंडूं दाहं च पित्तं पक्ष्मां-

१ वाशब्दः प्रत्येकं युज्यते ॥ वर्त्म वा संधिं वा सितं वा दृष्टिं वा सक्तं
 लोचनमाश्रितादिति सामान्येन नयनरोगाणां संगमि ॥

तमाश्रितं ॥ पक्ष्मणां शातनं चानु पक्ष्मशातं वदन्ति तं ॥ पोथवयः
 पिटिकाः श्वेताः सर्पपाशा घनाः कफात् ॥ शोफोपदेहरुक्कंडूपिच्छि-
 लाश्रुसमन्विताः ॥ कफोत्क्लिष्टं भवेद्वर्त्म स्तम्भक्रेदोपदेहवत् ॥ ग्रंथिः
 पांडुरुरुक्पाकः कंडूमान्कठिनः कफात् ॥ कोठमात्रः स लगणः किं-
 चिदल्पस्ततोऽथवा ॥ रक्ता रक्तेन पिटिका तत्तुल्यपिटिकाचिता ॥
 उत्संगाख्या तथोत्क्लिष्टं राजिमत्स्पर्शनाक्षमं ॥ अशोधिमांसं वर्त्मात-
 स्तब्धं स्निग्धं सदाहरुक् ॥ रक्तं रक्तेन तत्सावि विच्छिन्नं च विवर्द्धते ॥
 मध्ये वा वर्त्मनोऽते वा कंडूपागुवती स्थिरा ॥ मुद्गमात्राऽसृजा ता-
 घ्रा पिटिकाऽजननामिका ॥ दोषैर्वर्त्म बहिः शूनं यदंतः सूक्ष्मखाचि-
 तं ॥ सखावमंतरुदकं विसातं त्रिसवर्त्म तत् ॥ यद्वर्त्मोत्क्लिष्टमुत्क्लि-
 ष्टमकस्मान्मलानतामियात् ॥ रक्तदोषत्रयोत्क्लेशाद्भवत्पुत्क्लिष्टवर्त्म
 तत् ॥ श्याववर्त्म मलैः सासैः श्यावं रुक्नेदशोफवत् ॥ श्लिष्टारूपं-
 वर्त्मनी श्लिष्टे कंडूश्वयथुरागिणी ॥ वर्त्मातः पिटिका रूक्षाः कर्क-
 शाः सिकतोपमाः ॥ सिकतावर्त्म कृष्णं तु कर्दमं कर्दमोपमं ॥ बह-
 लं बहुभिर्मांसैः सवर्णं चीयते समैः ॥ कुकूणकः शिशोरेव दन्तोत्प-
 तिनिमित्तजः ॥ स्यात्तेन शिशुरुच्छूनताभ्राक्षो वीक्षणाक्षमः ॥ स-
 वर्त्मशूलपैच्छिल्यकर्णनासाक्षिमर्दनः ॥ पक्ष्मोपरोधे संकोचो वर्त्मनां
 जायते तथा ॥ खरतांऽतर्मुखत्वं च रोम्णामन्यानि वा पुनः ॥ कं-
 टकैरिव तीक्ष्णाग्रैर्घृष्टं तैरक्षि मूयते ॥ उप्यते चानिलादिद्विडल्पाहं
 शांतिरुद्धतैः ॥ कनीनके बहिर्वर्त्म कठिनो ग्रंथिरुन्नतः ॥ ता-
 घ्रः पक्षोऽस्रपूयसुदलज्याध्मायते मुहुः ॥ वर्त्मातर्मांसपिंडाभः श्वय-
 थुर्ग्रथिनोऽरुजः ॥ सासैः स्याद्वर्मुदो दोषैर्विषमो बाह्यतश्चलः ॥
 चतुर्विंशतिरित्येते व्याधयो वर्त्मसंश्रयाः ॥ आद्योऽत्र शेषजैः सा-
 ध्यो द्वौ ततोऽर्शश्च वर्जयेत् ॥ पक्ष्मोपरोधो याप्यः स्याच्छेषान् श-
 स्त्रेण साधयेत् ॥ कुट्टयेत्पक्ष्मसदनं छिंद्यात्तेष्वपि चार्बुदं ॥ सिंधा-

लुगणकुंभीकाविसोत्संगांजनालजीः ॥ पोथकीश्यावसिकताश्लिष्टो-
त्क्लिष्टचतुष्टयं ॥ सकर्दमं स्रवहलं विलिखेत्सकुकूणकं ॥ इति व-
र्त्मरोगविज्ञानीयो नामैकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

अथातो वर्त्मरोगप्रतिपेधं व्याख्यास्यामः ॥ कृच्छ्रोन्मीले पुरा-
णघृतं द्राक्षाकल्ककाथसिद्धं शर्करावचूर्णितं रात्रौ पाययेत् ॥ स्नि-
ग्धांश्च नस्यधूमांजनतर्पणपुटपाकान्प्रयोजयेत् ॥ वातहरद्रव्यक-
ल्पितांश्च वस्तीन्क्षीरस्विन्नैरंडपल्लवस्वेदं च वर्त्मनां ॥ एवमशांतौ
मुद्गमात्रांतरैः पदैरग्निना त्वग्दाहं विंदुभिराचरेत् ॥ कुंभीकपिटि-
कासु वर्त्म लिखित्वा सैंधवेनानुसार्य पटोलामलकमधुककाथेन से-
चयेद्दृतेन च ॥ पित्तरक्तोत्क्लिष्टयोर्मधुरौषधसिद्धेन सर्पिषा स्निग्धस्य
सिरां विधेत् ॥ विरेचयेच्चैनं त्रिवृत्काथवता त्रिफलाकल्केन-
त्रिफलाकाथयुतेन च ब्राह्मीचूर्णेन ॥ चंदनोशीरमधुकमृद्वीकापुनर्न
वदहतीमूलसिद्धं नाषयेत् ॥ लिखिते च वर्त्मनि स्नुते रक्ते यष्टधाह
निर्यूहेण प्रक्षालनं ॥ चंदनशृतं च पयः परिपेकः शीतस्निग्धाश्च
शिरोवक्त्रलेपाः ॥ पक्ष्मशाते रोमकूपान्सूच्यग्रेण कुट्टयेज्जलौ
कोभिर्वा ग्राहयेत् ॥ पयसेक्षुरसेन वा वमनं स्वादुशीतस्कंधसाधितं
सर्पिर्नावनं ॥ काकजंघारोहितमत्स्यमांसं काकशोणितभावितमंत
धूमदग्धं चूर्णाजनं कुर्यात् ॥ संचूर्ण्य पुष्पकासीसं भावयेत्सुरसारसैः
॥ तात्रे दशाहं परमं पक्ष्मशाते तदंजनं ॥ पोथकीं विलिख्य शुंठीसै-
धवमागधिकाचूर्णैः प्रतिसार्य प्रक्षाल्य चोष्णांभसा खदिररसाढकीचू-
र्णशिष्टुपत्रकपायेण सेचयेत् ॥ ततश्चाभ्रजंबूप्रवालकाथेनाश्रोतनं ॥
त्रिफलाखदिरसारोदकेन वा मधुयुक्तेन ॥ विडंगलाक्षादावीत्वगैरि-
कालमनोव्हाचूर्णः क्षौद्रान्वितोऽजनं ॥ एवमप्यनुपशमे जलौकसो
योजयेत्पुनर्वा लेखयेत् ॥ परिपेकं त्रिफलामधुकदिहरिद्राकपायेण

मधुपुक्तेन कुर्यात् ॥ मस्तुशर्कराकपित्थपत्रांबुना वा ॥ कफोत्क्लिष्टं
 वर्त्म लिखित्वा सैंधवकासीसपिप्पलीमनःशिलारसांजनचूर्णैर्मधुमद्भिः
 प्रतिसारयेत् ॥ कफघ्नानि च वमनधूमनावनांजनान्याहारविधिश्च ॥
 वर्त्मोपक्लेदे कासीसलवणसुमनोमुकुलरसांजनैर्वर्तिरंजनं ॥ लग्णं क-
 फोत्क्लिष्टवत्साधयेत् ॥ अशाम्यत्यग्निना दाहो वमनविरचनं च ॥ पिप्पली
 मधुकनिंबज्योतिष्मतीदेवदारुविडंगप्रियंगुत्रिफलाकुष्ठशताब्हासैंधवैः
 सिद्धं तैलं नावयेत् ॥ तीक्ष्णावपीडांजनकवलांश्च विदध्यादुष्णोपचा-
 रं च ॥ उत्संगपिटिकामंजननामिकां च जित्वा निष्पीड्य चोल्लिखितां
 तगैरलसैंधवनेपालीचूर्णेन सक्षौद्रेण प्रतिसारयेत् ॥ हरिद्रामधुकपटोल
 रोध्राः समाक्षिकाः परिपेकः ॥ विसवर्त्मादिषु बहलवर्त्मानिषु सैंधवं प्र-
 तिसारणं ॥ विसश्रिलष्टवर्त्मनोस्तथाऽनुपशमेऽग्निना क्षारेण वा दहनं
 ॥ कुकूणके निंबपत्रत्रिफलाखदिरमूलकल्कविपकं सर्पिर्धात्रीं पाय-
 यित्वा सैंधवसर्पपोषकुल्यायष्ट्याब्धवतोष्णांभसा वामयेत् ॥ स्तनाव-
 स्या मागधिकामुस्ताद्विरजनीकल्केनालिप्योद्धर्तयेत् धूपयेच्च स-
 घृतैः सिद्धार्थैर्नावयेच्चैनां ॥ पटोलमुस्तमृद्वीकागुडूचीत्रिफलाकपायं
 पाययेत् ॥ बालस्य वर्त्मनी लिखित्वा मधुसैंधवरसांजनैः प्रतिसार्या-
 मलकाश्मंतकजंबूपल्लवकाथेन प्रक्षालयेत् ॥ जलौकोभिर्वा ग्राहयेत्
 ॥ वेदनायां तु कुष्ठगुडूचीकल्कोदकेन सगुडक्षौद्रेण परिपेको मूर्द्धानं
 चास्य कटुतैलेनाभ्यज्य पाठाकल्केन प्रलिप्य बृहत्पुर्जुनविल्वनिंबगु-
 ढुचीमार्कवतकारीसैर्यककार्पासीमालतीपत्रनिर्यूहेण सेचयेत् ॥ मरि-
 चविडंगहिहरिद्राकल्कसिद्धं तैलं प्रतिमर्शो मूर्वाताम्ररजसी स्तन्यपि-
 ष्ठे पिडांजनं ॥ शंखमनःशिलासैंधवरसांजनक्षौद्रैर्वा रसक्रिया ॥ लोह-
 शिवादिकामृदः कषालेऽनेकशः प्रतप्ताः स्तन्येन निर्वापिताः श्लक्ष्ण-
 चूर्णमंजनं ॥ पुनःपुनश्च धात्रीं वमनविरचनैरुपपादयेत् ॥ पक्ष्मोपरोधे
 समुपचितं वर्त्म लेखनोत्क्लिष्टरक्तविस्त्रावणेन सशोफं शिरोविरेककवल-

वमनैः यापयेत् ॥ ग्रन्थेषु तु रोमसु सुविशुद्धदेहस्य सहिष्णोर्भु-
 वोऽधस्तात् हौ भागौ पक्ष्मांताद्भागमेकं समुत्सृज्य यवमात्रं तर्दाकृतिं
 तिर्यक् छेदयेत् ॥ आर्द्रवाससा च रक्तं गृहीयात् ॥ ततस्तनूभूते रक्ते
 क्षौमवस्त्रेण बालेन वा धनुर्वक्या सूच्या मुद्गमात्रांतैरः पदैः सीव्येत् ॥
 ततोऽस्य ललाटे पट्टं बध्वा तत्सेवनीसूत्रं तत्र सूचीपदैर्नातिगाढश्लथमा
 सजेत् ॥ शतधौतघृतेन चास्य सक्षौद्रेण कबलिकां दद्यात् ॥ न चैत-
 द्बध्नीयात् ॥ व्रणवेदनायां वस्त्रवद्देष्टेन यष्टिमधुकचूर्णेन संस्क्रुतं सर्पिः
 परिपेको वटादिकपायाश्च सक्षीराः ॥ पंचमे पष्टे वाऽहनि स्थिरीभू-
 तेषु शस्त्रपदेषु सेवनीसूत्रमवलंबनाच्छिच्चाऽपनयेत् ॥ व्रणं च स्व-
 र्णैरिगरजसाऽवचूर्णयेत् ॥ तीक्ष्णांजनानि चावचारयेत् ॥ अत्यु-
 त्क्षिप्ते तु सूत्रे श्वयथुः स्यात्तत्र मृदुस्वेदः सैहिकं च नस्यं ॥ निर्भु-
 ज्य वा वर्त्मदोषोपहृतां बलिं विलिख्य तुंवरुवाकुच्यभयाबीजान्य-
 तमकल्केन प्रतिसारयेत् ॥ क्षारेण वा दहेत्तप्तया वा शलाकया ॥
 उपपक्ष्मकाणि तु लाक्षारसेन लक्षयित्वा संदेशेनोद्धृत्य तनुसूच्यग्रे-
 णाग्निवर्णेन रोमकूपान्दहेत् ॥ ततश्च पूर्ववत्परिपेको नावनं च ॥ बा-
 ह्यालजेभिन्नलिखितस्य क्षारेणाग्निना वा दाहो व्रणवच्चोपचारः ॥
 अर्बुदस्य च मूलच्छिन्नस्य लिखितप्रतिसारितस्य चेति ॥ भवंति
 चात्र ॥ निवातेऽधिष्ठितस्यासैः शुद्धस्योत्तानशापिनः ॥ बहिः को-
 णांब्रुतसेन स्वेदितं वर्त्म वाससा ॥ निर्भुज्य वस्त्रांतरितं धामांगुष्ठांगु-
 लीधृतं ॥ न स्तसते चलति वा वर्त्मैवं सर्वतस्ततः ॥ मंडलाग्रेण तत्ति-
 र्यक्त्वा शद्यपदांकितं ॥ लिखेत्तेनैव पत्रैर्वा शाकशेफालिकादिजैः ॥
 फेनेन तोयराशेर्वा पिचुना प्रभृजन्नसृक् ॥ स्थिते रक्ते सुलिखितं स-
 क्षौद्रैः प्रतिसारयेत् ॥ यथास्वमुक्तैरनु च प्रक्षाल्योष्णेन वारिणा ॥
 घृतेन सिक्तमभ्यक्तं बध्नीयान्मधुसर्पिणा ॥ उर्ध्वाधःकर्णयोर्दत्वा पिंडां

च यवसक्तुभिः ॥ द्वितीयेऽहनि मुक्तस्य परिपेकं यथायथं ॥ कुर्यात्
 चतुर्थे नस्यादीन्मुंचेदेवाहि पंचमे ॥ समं नखनिभं शोफकंदूषर्पा-
 द्यपीडितं ॥ विद्यात्सुल्लिखितं वर्त्म लिखेद्भूयो विपर्यये ॥ रुक्प-
 क्ष्मवर्त्मसदनसंसनान्यतिलेखनात् ॥ खेहस्वेदादिकस्तस्मिन्निष्ठो वा-
 तहरः क्रमः ॥ अभ्यज्य नवनीतेन श्वेतरोधं प्रलेपयेत् ॥ एरंडमूलक-
 ल्केन पुटपाके पचेत्ततः ॥ स्विन्नं प्रक्षालितं शुष्कं चूर्णितं पोटली-
 कृतं ॥ स्त्रियाः क्षीरे छगल्या वा मृदितं नेत्रसेचनं ॥ शालितंदुलक-
 ल्केन लिप्तं तद्वत्परिष्कृतं ॥ कुर्यान्नेत्रेऽतिलिखिते मृदितं दधिम-
 स्तुना ॥ केवलेनापि वा सेकं मस्तुना जांगलाशिनः ॥ भेद्यांस्तु ग्री-
 हिवक्रेण विभिद्य कठिनोन्नतान् ॥ निष्पीडयेदनु विधिः शेषः स्या-
 तत्र पूर्ववत् ॥ लेखने भेदने चार्यं क्रमः सर्वत्र वर्त्मनि ॥ इति व-
 र्त्मरोगप्रतिपेधो नाम द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

अथातः संधिसितासितरोगविज्ञानं व्याख्यास्यामः ॥ वायुः क्रुद्धः
 सिराः प्राप्य जलाभं जलमाहिनीः ॥ अश्रु स्रावयते वर्त्मशुक्लसंधि-
 कनीनकात् ॥ तेन नेत्रं सहग्रागशोफं स्यात्स जलास्रवः ॥ कफात्क-
 फस्रवे श्वेतं पिच्छिलं बहलं स्रवेत् ॥ कफेन शोफस्तीक्ष्णाग्रः क्षारबु-
 द्बुदकोपमः ॥ पृथुमूलवलः स्निग्धः सवर्णो मृदुपिच्छिलः ॥ महान-
 पाकः कंठमानुपनाहः स नीरुजः ॥ रक्ताद्रक्तस्रवे ताम्रं बहूष्णं चा-
 श्रु संस्रवेत् ॥ वर्त्मसंध्याश्रया शुक्ले पिटिका दाहशूलिनी ॥ ताम्रा
 मुद्रोपमा भिन्ना रक्तं स्रवति पर्षणी ॥ पूयास्रावे मलाः सास्त्रा वर्त्म
 संधिकनीनकात् ॥ स्रावयन्ति मुहुः पूयं सास्त्रत्वग्रं सपाकतः ॥ पूया-
 लसो व्रणः सूक्ष्मः शोफसंरंभपूर्वकः ॥ कनीनसंधावाध्मायो पूयास्रा-
 वो सवेदनः ॥ कनीनस्यांतरलजी शोफो रुक्दाहतादवान् ॥ अपां-
 गे वा कनीने वा कंठपापक्ष्मपोटवान् ॥ पूयास्रावो रुमिग्रं धिर्ग्रथिः

कृमियुतोऽर्तिमान् ॥ उपनाहकृमिग्रंथिपूयालसकपर्बणीः ॥ शस्त्रेण
 साधयेत्पंच सालजीनास्रवांस्यजेत् ॥ पित्तं कुर्यात्सिते विंदूनसित-
 श्यावपीतकान् ॥ मलाक्तादर्शतुल्यं वा सर्वं शुक्लं सदाहरुक् ॥ रो-
 गोऽयं शुक्तिकासंज्ञः सशरुद्धेदतृद्वज्वरः ॥ कफाच्छुक्ले समं श्वेतं
 विरहृत्स्थधिमांसकं ॥ शुक्लार्म शोफस्त्वरुजः सवर्णो बहलो मृदुः ॥
 गुरुः स्निग्धोऽबुर्विहामो बलासग्रयितं स्मृतं ॥ विंदुभिः पिष्टधवलैरु-
 त्तनैः पिष्टकं वदेत् ॥ रक्तराजीततं शुक्लमुप्यते यत्सवेदनं ॥ अ-
 शोफाश्रूपदेहं च सिरोत्पातः स शोणितात् ॥ उपेक्षितः सिरोत्पातो
 राजीस्ताण्व बर्द्धयन् ॥ कुर्यात्साश्रुं सिराहर्षं तेनाक्षयुद्धीक्षणाक्षमं ॥
 सिराजाले सिराजालं बृहद्रक्तं घनोन्नतं ॥ शोणितार्मसमं श्लक्ष्णं पं-
 द्याभमधिमांसकं ॥ नीरुक्श्लक्ष्णोऽर्जुनं विंदुः शशलोहितलोहितः
 ॥ मृदाशुद्धयुरुद्धमांसं प्रस्तारि श्यावलोहितं ॥ प्रस्तार्पर्म मलैः सा-
 सैः स्त्रावार्म स्त्रावसन्निभं ॥ शुष्कामृक्पिंडवच्छयावं यन्मांसं बहलं
 पृथु ॥ अधिमांसार्म तदाहर्षवत्यः सिराहताः ॥ रुष्णासन्नाः सि-
 रासंज्ञाः पिटिकाः सर्पपोपमाः ॥ शुक्तिहर्षसिरोत्पातपिष्टकग्रथिता-
 र्जुनं ॥ साधयेदोषधैः पट्कं शेषं शस्त्रेण सप्तकं ॥ नवोत्थं तदपि द्र-
 व्यैरर्मीकं यच्च पंचधा ॥ तच्छेद्यमसितप्राप्तं मांसस्त्रावसिराहतं ॥
 चर्मोद्दालवदुच्छ्रायि दृष्टिप्राप्तं तु वर्जयेत् ॥ पित्तं रुष्णोऽथवा दृष्टौ
 शुक्लं तोदाश्रुरागवत् ॥ छित्त्वा त्वचं जनयति तेन स्यात्कृष्णमंडलं
 ॥ पक्कजंबूनिभं किंचिन्निभं च क्षतशुक्कं ॥ तत्कृच्छ्रसाध्यं या-
 प्यं तु द्वितीयपटलव्यधात् ॥ तत्र तोदादिबाहुल्यं सूचीविद्धामरुष्ण-
 ता ॥ तृतीयपटलच्छेदादसाध्यं निचितं वणैः ॥ शंखशुक्लं कफात्सा-
 ध्यं नातिरुक् शुद्धशुक्कं ॥ आताम्रपिच्छलास्रमुदाताम्रपिटिकातिरु-
 क् ॥ अजाविट्सदृशोच्छ्रायकाष्ण्या वज्याः ॥ सृजाऽजका ॥ सिराशुक्लं म

लैः सास्रैस्तज्जुष्टं कृष्णमंडलं ॥ सतोददाहताग्राभिः सिराभिरवतन्यते ॥
 अनिमित्तोष्णशीताच्छघनाश्रुस्रुच तत्त्यजेत् ॥ दोषैः सास्रैः सक्त
 कृष्णं नीयते शुक्लरूपतां ॥ धवलाभ्रोपलिप्ताभं निष्पावार्द्धदलाकृति
 ॥ अतितीव्ररुजारागदाहश्वयथुपीडितं ॥ पाकात्ययेन तच्छुक्रं वर्ज-
 येत्तीव्रवेदनं ॥ यस्य वा लिंगनाशोऽतःश्यावं यद्वा सलोहितं ॥ अत्यु-
 त्सेधावगाढं वा साश्रुनाडीव्रणाद्यतं ॥ पुराणं विषमं मध्ये विच्छिन्नं य-
 च शुक्रकं ॥ पंचेत्युक्ता गदाः कृष्णे साध्यासाध्यविभागतः ॥ इति संधि-
 सिसितासितविज्ञानीयो नाम त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

अथातः संधिसितासितरोगप्रतिपेधं व्याख्यास्यामः ॥ उपनाहं त्वि-
 च्नं ब्रीहिमुखेन भित्वा मंडलाग्रेण समंताद्वेखयेत् ॥ ततः सैधवपिप्प-
 लीचूर्णेन क्षौद्रेण प्रतिसारयेत् ॥ पूर्ववच्च बध्नीयात् पटोलपत्रामलक-
 काधेन वाऽऽश्रुतयेत् ॥ पर्वणीमंतर्वाहसंधित्रिभागे बद्धिशेनावलम्ब्य
 वृद्धिपत्रेणार्द्धमात्रे छिंद्यादन्यथाऽश्रुनाडी स्यात् ॥ मधुसैधवप्रतिसा-
 रिताऽर्मवच्चिकित्सेत् ॥ पूयालसे सिरां विध्येत्ततश्च तमुपनाहयेदक्षि-
 पाकोक्तं चेक्षेत ॥ सैधवार्द्रककासीसायस्ताम्रैः सुसूक्ष्मैः सक्षौद्रैरंज-
 नं ॥ कृमिग्रंथिं करीपेण स्वेदयित्वा छित्त्वाऽवलित्य च कासीसैध-
 वत्रिफलामाक्षिकैः प्रतिसारयेत् ॥ शुक्तिकां पित्ताभिष्यंदवत्साधयेत्
 ॥ बलासग्रथितं पिष्टकं च सिराव्यधवर्जं कफामिष्यंदवत् ॥ विशेष-
 तो यवनालान् तिलनालान्वा हरितशलाकान्ार्द्धमासमजाक्षीरेण भाव-
 यित्वा शोषयित्वा च दाहयेत् ॥ ततस्तन्द्रस्म क्षारकल्पेन परित्वाव्या-
 दवीं प्रलेपाद्विपचेत् ॥ रसक्रियेयं बलासग्रथितशोफोपदेहहरा ॥ अय-
 मेवच कल्पः फणिज्जकार्जकास्फोतविल्वकपित्थनिर्गुण्डयेरंडकुमुदो-
 त्पलजातीकुसुमेषु पृथक्कार्यः ॥ सैधवालमरिचकट्फलशंखसमुद्रफे-
 नैर्वर्तिः पिष्टकंऽजनं ॥ शुंठीशिथुफलपिप्पलीसैधवचूर्णौ बीजपूरकर-
 साकुतोऽजनं पिष्टकमपहरति ॥ त्रिष्टविकटूककट्फलचूर्णौ बलासग्र-

थितं च ॥ दृढतीफलं पिप्पलीतंदुलपूरितं पुटपाकेन पचेत् ॥ तैस्तं-
 दुलैश्चूर्णाजनं बलासग्रथितपिष्टकम् ॥ अत्यर्थशोफे हरितालसैधवशुं-
 ठादेवदारुपुनर्वैविडालपदकः ॥ सिरोत्पातहर्षजालार्जुनेषु रक्ताभि-
 प्यंदवत्प्रतिकुर्यात् ॥ विशेषेण सिराहर्षे स्वर्णगैरिको मधुयुक्तोऽजनं ॥
 स्तन्यान्वितं कासीसं क्षौद्रयुतं वा ॥ कासीसं त्वर्जुने मातुलुंगरसेन स-
 शर्करेणाश्रितं मस्तुनाऽथवा ॥ शंखनाभिर्माक्षिकेण युक्ता सितया वा
 समुद्रफेनकांजनस्फटिककुंकुमशंखनाभिमधुयष्टिका वा क्षौद्राद्रास्तद्व-
 द्वा रसांजनं कासीसं वा ॥ अर्मोक्तं तु पंचविधमपि यत्तनु रक्तं-
 धूमाविलं दधिनिर्मलं वा तच्छुक्रवत्क्रियया शिरोविरेकलेखनांजनैरुपा-
 चरेत् ॥ अथेतरस्मिन् स्निग्धस्यातुरस्य पेयाविलेपीजांगलरसान्यतमार्शिं
 तस्य कृतस्वस्त्ययनस्य सुखशयनगतस्योत्तानदेहस्य किंचिदवाक्-
 शिरसः सुखोष्णाद्भुततांतवस्विन्नयनस्य ससैधवबीजपूरकरसेनांजयि-
 त्वांगुष्ठकेन निमीलितं विमृष्टीयाद्यावदावलासग्रथिताभरूपोत्पत्तेरि-
 त्यं च संरोपिताक्षस्य प्रचलितेऽर्ममांसे निश्चलं परिचारकः शिरो धारये-
 त् ॥ अन्यश्च वामदक्षिणान्धतरपार्श्वेऽनुकूलस्थितो दृढवस्त्रगर्भाभ्यामं-
 गुष्ठाभ्यां वर्त्मनीं विक्षिपेत् ॥ अथ वैद्यः कनीनकात्प्रवृद्धेऽर्मण्यपांगमी
 क्षमणस्य यत्र यत्र बली जायते तत्र तत्रार्मं बहिशेनोच्छाद्य च नात्या-
 यातं गृहीत्वा किंचिदुन्नम्य कृष्णशुक्लमंडलाभ्यां सर्वतः सूच्यग्रेण मो-
 क्षयित्वा किंचिदाच्छेत् ॥ अथ तीक्ष्णेन मंडलाग्रेण दृष्टिपत्रेण वो-
 छित्वा कनीनकं चोपनीय कनीनकसममेव चतुर्भांगशेषं छिंदात् ॥
 वर्जयेच्च कनीनकं सिराश्चाश्रुवहाः ॥ तथा हि नाक्षिव्यापद्यते ॥
 यज्जालवदर्मं व्यापि तदेपण्या यावत्कनीनकमनुसरमुन्नम्य पूर्वव-
 च्छिंदात् ॥ तद्वदपांगात्प्रवृद्धे कनीनकमीक्षमाणस्य यावदपांगं
 चोपनीयापांगसममेव तथा यावदूर्जयेदपांगसिराश्चेत्यादि ततः श्रो-

तेन रक्तं विशोध्य सम्यक्छिन्नमेवेक्ष्य सैध्वचूर्णेन पुनः पुनः प्रति-
सारयेद्यवनालभस्मना वा झोतशुद्धं च पुनर्मधुना ॥ ततः शीतां-
बुपरिपिक्तं सर्पिषा सुखोष्णेन परिपिच्य मधुघृताभ्यक्तं पूर्ववद्वधी-
यात् ॥ मूर्द्धनि पादयोश्चास्मै शतधौनघृतशीतांबुप्रदेहान्दद्यात् ॥
छेहोक्तं चाचारमादिशेत् ॥ द्वितीये चान्हि सायं प्रातर्मधुसर्पिषा
क्रोष्णेन शिरस्तथावद्दमेवाक्षि सिंचेत्यंचाहं चोष्णोदकानुपानं सर्पिः
पीत्वा जीर्णं पथ्यमश्रीयात् ॥ तृतीये च दिवसे विमुच्य करंजवी-
जसिद्धेन क्षीरेणाक्षि स्वेदयेत् ॥ रोध्रकिंशुकमधुकपटोलद्विहरिद्रा-
कुरंदमुकुलकाथेन मधुमिश्रेणाश्रोतयेत् ॥ सप्तमेऽहनि सर्वथा मुंचे-
त् ॥ आतपाकाशदर्शनं च परिहरेत् ॥ सशोफे तु नेत्रधूमः शिरो-
विरेचनं च ॥ अनुपशांतरागे सिरावित्तावणं ॥ साश्रुपाते नस्यं ॥
तिलान् लुंचितान्मधुककाकोलीसुनिपण्णकपंचमूलशर्कराशृतशीते प-
यसि सप्ताहं भाविताननेनैव पयसा पीडयेत् ॥ मधुकशताब्दासा-
रिवाऽनंतागुडकाकोलीहरेणुकैलवालुकचूर्णं पीडयमानेषु पोडशमा-
गेन प्रक्षिपेत् ॥ तत्तैलमेभिरेवौषधैः पयसा वाऽप्यगुणेन सिद्धं ना-
वनादश्रुरागघ्नं दृष्टिप्रसादनं च ॥ रुष्णगते तु व्रणशुक्रवत्क्रिया ॥
अर्मशोपे च लेखनांजनानि ॥ तत्र सम्यक्छिन्ने वर्णविशुद्धिः स्व-
स्थता च ॥ हीनच्छेदात् पुनर्द्वितीयागाश्रुपातप्रकाशदर्शनाक्षम-
त्वानि च ॥ अतिच्छेदादतिपाकस्तंस्फुरणाश्रुतिमिरसंरंमविस्वरत्वा-
नि ॥ तेषु यथास्वं दोषोद्रेकात् प्रतिकुर्यात् ॥ नागरमनःशिलै-
लेपकसैध्वशर्कराभिरर्द्धकर्पाशामिर्धुक्तं रसांजनाद्धपलं क्षौद्रघृतमं-
जनादर्मशोपश्लेष्मतिमिरपिहामयघ्नं च ॥ सिराजाले सिरास्तु स्थूलाः
कठिनाश्च वडिशेन गृहीत्वा मंडलाग्रेणोल्लिखेत् ॥ सिरापिटिकाः सू-
च्यग्रेणावलंबिताः रुष्णमनुपघ्नंश्छिद्यत्त्वचःलिखेदर्मवच्चैतयोः शे-
पमाचरेत् ॥ शुक्लेषु यथास्वं दोषानुसारेण त्रिफलाघृतपानरक्त-

मोक्षविरेचनाश्रोतनमुखात्लेपनतर्पणपुटपाकान्प्रयुंजीत ॥ तत्र व्रण-
 शुक्ले त्रिवृत्त्रिर्यूहेण त्रिःपक्वं सर्पिः पाययेत् ॥ सिरां च विध्येत् दु-
 घ्दृशिष्टं च पिंडितमक्षिस्थमसृक् जलौकोभिरपहरेत् ॥ मधुकका-
 कोलीमृद्दीकोत्पलविदारीकाथेन मंजिष्ठाक्षीरकाकोलीमधुककथिता-
 जक्षीरेण वा सशर्करणाश्रोतयेत् ॥ शीतैश्चास्य शिरोवक्रं दिव्यात्सि-
 चेच्च ॥ एवमप्यनुबद्धवेदनं शताब्दायष्ट्याब्धवचाघृतमंडेनानुवासये-
 त् ॥ अपिच ॥ असृग्रागरुजाशान्तिं यदा तेभ्योऽपि लक्षयेत् ॥
 तदा तदंजनैः शुक्रं लेखनीयैरुपाचरेत् ॥ वैदूर्यस्फटिकशंखमुक्ता-
 विद्रुमरूप्यायस्त्रपुताम्रसीसालमनःशिलाकुक्कुटांडत्वक्समुद्रफेनरसां-
 जनसैंधवैरजापयःपिष्टैर्वर्तयश्छायाशुष्काः क्षौद्रमृष्टाः प्रातः सायं
 च प्रयुक्ता व्रणशुक्रनुदः ॥ करिवराहगोर्गदभाश्वाजोष्ट्रदशनाः शं-
 खमुक्तासमुद्रफेनाश्च मरिचचतुर्थांशा जलपिष्टा वर्तयः क्षतशुक्रह-
 राः ॥ लाक्षासुवर्णगैरिकचंदनजातीमुकुलैर्वर्तिरसृक्पित्तप्रसादनी व्र-
 णशुक्रहरा च ॥ निम्नं तु शुक्रं सरुजमुन्नमयेत् स्नेहपाननस्यजां-
 गलरसैः ॥ तर्पणपुटपाकाभ्यां नीरुजं ॥ तत्र तर्पणं ॥ मृगवि-
 प्किरपिशितं काश्मर्यसुनिपण्णोत्पलमृणालशृंगाटककसेरुद्राक्षाक्षीर-
 विदारीजीवनीयांश्च क्षीरे पाचयेत्तस्मान्नवनीतमुद्धृत्य चंदनमधुश-
 र्करानतनीलोत्पलकल्कैरष्टगुणेन च पयसा विपक्वं पूर्वकृत्यं ॥ चं-
 दनसारिवाप्रपौंडरीकजीवनीयकल्कैः समधुघृतैः संसृज्य प्रागिव क-
 ल्पयेत् ॥ द्वित्वावच्छिन्नमेव वा पाययेत् ॥ शुद्धशुक्ले हरिद्राम-
 धुकसारिवारोध्निर्यूहेणाश्रोतनं रोध्नचूर्णेन वा तांतवबद्धेनोष्णांबुमृ-
 दितेन ॥ शुद्धकोष्ठस्य दंतीज्योतिष्मतीकल्कोऽवपीडशिरोविरेच-
 नद्रव्यपक्वं वा मर्शः प्रतिमर्शो वा ॥ शुंठीसैधवमधुयष्टिकावृहतीमूलता-
 म्ररजोभिरामलकरसपिष्टैस्ताम्रपात्रं लेपयेत् ॥ सघृतैर्यवैरामलक-
 पत्रैश्च बहुशो धूपयेत् ॥ ततो वर्तिरेषा महानीला मधुतोयघृ-

ष्टा शुद्धशुक्रं नाशयति पूर्वोक्ता च दंतवर्तिः ॥ अथाशाम्य-
 ति तु शुके सर्वत्र पुनः पुनर्थयोक्तमेव पर्यायेण योजयेत् ॥
 अंतरांतरा च रक्तं स्रावयेदभिष्यंदप्रतिपेधं चेक्षेत ॥ अथोत्सादनार्थी
 शुद्धशुके संप्रहर्षणानि दद्यात्त्रिफलारसेन त्र्यहं भावितेन सैधवेनांज-
 येत् ॥ तद्वत्सैधवपिप्पलीबीजसर्पपैर्वा शिरीषबीजसैधवैर्वा कोलास्थि-
 कतकफलशंखद्राक्षामधुमधुकैर्वा बलासग्रथितोक्तक्षारांजनैर्वा संप्रह-
 र्पणान् रागास्त्रवेदनासु संवाधांजनानि युंज्यात् ॥ शंखं ताम्रे स्तन्ये-
 न प्रघृष्य सघृतैर्यवैः शमीपत्रैश्च धूपयेत् ॥ अनेन संवाधांजनेनांजये-
 त् ॥ तद्वत्सुवर्णं रूप्यमयो वा घृष्टं सघृतैर्वदरीपत्रैर्धूपितमंजनं ॥ सा-
 रिवा निस्तुपाश्च हरिता मुद्गाः पिष्टा वर्तिश्चूर्णोवा मधुयुतोऽंजनं शुक्र-
 द्रं ॥ मधूकसारश्च मधुना विभीतकास्थिमज्जा वा ॥ मसूरा निस्तुपाः
 स्तन्यपिष्टास्तरुणदध्नीकुरा घृतमाजं गोक्षीरं शरश्चापसे ताम्रेण घृष्टा
 अभ्यंजनं वेदनाघ्नं ॥ यवगोधूमजीवनीयमांसीचूर्णेन सघृतशर्करोत्का-
 रिका स्वेदोपनाहे प्रणीता वेदनामपनयति शुक्रं चोत्सादयति ॥ तद्व-
 दानूपमांसवेतवारो वसापयःसर्पिर्विमिश्रसिद्धः ॥ अथैनमुपनाहप्रच-
 लितस्पांजनं ॥ गोखराश्वोष्ट्रदंताः समुद्रकफः शंखश्चार्जुनकपायपि-
 ष्टा वर्तिलैखनी ॥ समुद्रफेनशंखखरपरशुकास्थिखरनराश्वगोवाला-
 स्तिंदुककपायपिष्टा वा प्रत्यंजनं च ॥ तरुणवदरखदिरतिंदुकास्त्रामं-
 तर्धूमदग्धानां चूर्णाः ॥ उत्सर्जं वा शुक्रं सशल्पं वा बालादिमिरुह्रिखेत् ॥
 पुटपाकेन वा बलासग्रथितोक्तक्षारसक्रियया वा ॥ सिराशुके त्वद्वष्टिघ्ने-
 तरुणे वणशुक्रवत्कुर्यात् ॥ अंजनं चास्य प्रपौंडरीकमधुकहरिद्रालो-
 हरजोऽंजनवृहतीक्षीरकाकोल्यजापयः पिष्टायवैर्घृतयुतैरामलकीपत्रै-
 श्च पर्यायेण धूपिता वर्तिः ॥ अप्रशांतमेवमर्मवत्साधयेत् ॥ समाक्षिकं
 तु रसांजनं प्रतिसारणं ॥ सप्तमे च दिवसे कुक्कुटाढकपालस्फटिकशं-
 खचंदनमनःशिलालैरश्ववराहदशनैश्च वर्ति कृत्वांजयेत् ॥ उदधिक-

फशंखचंदनैर्जलपिष्टैर्वीक्ष्यैर्मधुघृष्टा प्रत्यंजनं ॥ सिराशुक्रवदनुपशमे पश्यति चातुरे किंचिदिदमेव वा सकृत्कुर्वीत ॥ अजकामदृष्ट्युपघातिनां कृष्णांतजामस्रविस्त्रावणैर्मधुरविरेचनैः क्षीरवस्तिभिश्च साधयेत् ॥ सिराशुक्रवच्च शस्त्रकर्मादिविधिनेति ॥ भवति चात्र ॥ अजकायामसाध्यायां शुक्लेऽन्यत्र च तद्दिषोऽवेदनोपशमं स्नेहपानासृक्स्त्रावणादिभिः ॥ कुर्याद्वीभत्सतां जेतुं शुक्लत्वोत्सेधसाधनं ॥ नारीकेलास्थिभ्रंशततालवंशकरीरजं ॥ भस्माद्भिः स्त्रावयेत्तामिर्भावेत्करभास्थिजं ॥ चूर्णं शुक्लेष्वसाध्येषु तद्वैवर्ण्यघ्नमंजनं ॥ साध्येषु साधनापालमिदमेव च शीलितं ॥ अजकां पार्श्वतो विध्वा तस्या विस्त्राव्य चोदकं ॥ समं प्रपीड्यांगुष्ठेन वसार्द्रेणानुपूरयेत् ॥ वणं गोमांसचूर्णेन बद्धं बद्धं विमुच्य च ॥ सप्तरात्राद्व्रणे रुढे कृष्णभागे समे स्थिते ॥ स्नेहांजनं च कर्तव्यं नस्यं वा क्षीरसर्पिपोः ॥ तथापि पुनराध्माते भेदच्छेदादिकां क्रियां ॥ युक्त्या कुर्याद्यथा नातिच्छेदेन स्यान्निमज्जनं ॥ नित्यं च शुक्लेष्वमृतं यथास्वं पाने च मर्शं च घृतं विदध्यात् ॥ न हीयते लब्धवला तथां ऽतस्नीक्ष्णांजनैर्दृक् सततं प्रयुक्तैः ॥ इति संधिसितासितरोगप्रतिपेधो नाम चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

अथातो दृष्टिरोगविज्ञानं व्याख्यास्यामः ॥ सिरानुसारिणि मले प्रथमं पटलं श्रिते ॥ अव्यक्तमीक्षते रूपं व्यक्तमप्यनिमित्ततः ॥ प्राप्ते द्वितीयं पटलमभूतमपि पश्यति ॥ भूतं तु यत्नादासन्नं दूरे सूक्ष्मं च नेक्षते ॥ दूरांतिकस्थं रूपं च विपर्यासेन मन्यते ॥ दोषे मंडलसंस्थाने मंडलानीव पश्यति ॥ द्विधैकं दृष्टिमध्यस्थे बहुधा बहुधास्थिते ॥ दृष्टेरभ्यंतरगते ह्रस्वदृष्टविपर्ययं ॥ नांतिकस्थमधःस्थे दूरं नोपरिस्थिते ॥ पार्श्वे पश्येन्न पार्श्वस्थे तिमिराख्योऽयमामयः ॥ प्राप्नोति काचतां दोषे तृतीयपटलाश्रिते ॥ तेनोर्ध्वमीक्षते नाधस्तनुचैलादतोपमं ॥ यथावर्णं च रज्येत दृष्टिर्दीप्येत च क्रमात् ॥

तथाऽप्युपेक्षमाणस्य चतुर्थं पटलं गतः ॥ लिंगनाशं मलः कुर्वन्-
छादयेदृष्टिमंडलं ॥ तत्र वातेन तिमिरे व्याविद्धमिव पश्यति ॥ च
लाविलारुणाभासं प्रसन्नं चेक्षते मुहुः ॥ जालानि केशान् मशकान्
रश्मींश्चोपेक्षितेऽत्र च ॥ काचीभूते दृगरुणा पश्यत्यास्यमनासिकं ॥
चंद्रदीपाद्यनेकत्वं वक्रमृज्वपि मन्यते ॥ दृढः काचो दृशं कुर्याद्रजो-
धूमावृतामिव ॥ स्पष्टारुणाभां विस्तीर्णीं सूक्ष्मां वा हतदर्शनां ॥ स
लिंगनाशो वाते तु संकोचयति दृक्सिराः ॥ दृढमंडलं विशत्पंतर्गमी-
रा दृगसौ स्मृता ॥ पित्तजे तिमिरे विद्युत्तवद्योतोद्योतदीपितं ॥ शि-
खितित्तिरपत्राभं प्रायो नीलं च पश्यति ॥ काचे दृक्काचनीलाभा
तादृगेव च पश्यति ॥ अर्केन्दुपरिवेपाग्निमरीर्चाद्रधनूपि च ॥ भृंग-
नीला निरालोका दृक् स्निग्धा लिंगनाशतः ॥ दृष्टिः पित्तेन ह्रस्वा-
ख्या सा ह्रस्वा ह्रस्वदर्शिनी ॥ भवेत्पित्तविधग्धारण्या पीता पीतामदर्शना
॥ कफजे तिमिरे प्रायः स्निग्धं श्वेतं च पश्यति ॥ शंखेन्दुकुंदकुसुमैः कु-
मुदैरिव वाऽन्वितं ॥ काचे तु निःप्रभेद्वर्कप्रदीपाद्यैरिवाचितं ॥ सि-
तामासा च दृष्टिः स्याल्लिंगनाशे तु दृश्यते ॥ मूर्तः कफो दृष्टिगतः
स्निग्धो दर्शननाशनः ॥ विंदुर्जलस्येव चलः पद्मिनीपुटसंस्थितः ॥
उष्णे संकोचमायाति छायायां परिसर्पति ॥ शंखकुंदेन्दुकुमुद-
स्फटिकोपमशुक्लिमा ॥ रक्तेन तिमिरे रक्तं तमोभूतं च पश्यति ॥
काचेन रक्ता कृष्णा वा दृष्टिस्तादृक् च पश्यति ॥ लिंगनाशेऽपि दृ-
क् तादृङ्निष्प्रभा हतदर्शना ॥ संसर्गसञ्चिपातेषु विद्यात्तंकीर्णलक्षणा
न् ॥ तिमिरादीनकस्माच्च तैः स्याद्वक्त्राकुलेक्षणः ॥ तिमिरे शेष-
योर्दृष्टौ चित्रो रागः प्रजायते ॥ द्योतते नकुलस्येव यस्य दृङ्निचि-
ता मलैः ॥ नकुलांघ्रिः स तत्राहि चित्रं पश्यति नो निशि ॥ अर्के-
ऽस्तमस्तकन्यस्तगमस्तौ स्तंभमागताः ॥ स्थण्वन्ति दृशं दोषा दो-

पांथः स गदोऽपरः ॥ दिवाकरकरस्पृष्टा अष्टा दृष्टिपथान्मलाः ॥ विली-
नलीना यच्छंति व्यक्तमत्राहि दर्शनं ॥ उष्णतप्तस्य सहसाशी-
तवारिनिमज्जनात् ॥ त्रिदोषरक्तमंपृक्तो यात्यूप्मोर्ध्वं ततोऽक्षिणी
॥ दाहोपे मलिनं शुक्लमहन्याविलदर्शनं ॥ रात्रावांध्यं च जा-
येत विदग्धोष्णेन सा स्मृता ॥ भृशमम्लाशनादोपैः सासैर्या
दृष्टिराचिता ॥ सक्लेदकंडूकलुपाविदग्धाऽम्लेन सा स्मृता ॥ शो-
कज्वरशिरोरोगसंतप्तस्यानिलादयः ॥ धूमाविलां धूमदर्शी दृशं कुर्युः
स धूमरः ॥ सहसैवाल्पसत्वस्य पश्यतो रूपमद्भुतं ॥ भास्वरं भास्करा-
दिं वा वाताद्या नयनाश्रिताः ॥ कुर्वन्ति तेजः संशोष्य दृष्टिं मुपितद-
र्शनां ॥ वैदूर्यवर्णां स्तिमितां प्रकृतिस्थामिवाव्यथां ॥ औपसर्गिकइ-
त्येष लिंगनाशोऽत्र वर्जयेत् ॥ विना कफाल्लिंगनाशाद्रंभीरां ह्रस्वजा-
मपि ॥ पट्ट काचा नकुलांधश्च याप्याः शेषांस्तु साधयेत् ॥ द्वादशेति
गदा दृष्टौ निर्दिष्टाः सप्तविंशतिः ॥ इति दृष्टिरोगविज्ञानं नाम पंच-
दशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

अथातस्तिमिरप्रतिपेधं व्याख्यास्यामः ॥ तिमिरं काचतां याति
काचोऽप्यांधमुपेक्षया ॥ नेत्ररोगेज्वतो घोरं तिमिरं साधयेद्भुतं ॥ तु-
लां पचेत्तु जीवंत्या द्रोणेऽपां पादशेषिते ॥ तत्काथे द्विगुणक्षीरं घृत-
प्रस्थं विपाचयेत् ॥ प्रपौडरीककाकोली पिप्पलीरोधसैधवैः ॥ शताह्वा
मधुकद्राक्षाशिवादारुफलत्रयैः ॥ कार्पिकैर्निशि तत्पीतं तिमिरापहरं
परं ॥ द्राक्षाचंदनमंजिष्ठाकाकोलीद्वयजीवकैः ॥ सिताशतावरीमेदा-
र्यवाह्ममधुकोत्पलैः ॥ पचेज्जीर्णघृतप्रस्थं समक्षीरं पिचून्मितैः ॥ हन्ति
तत्काचितिमिररक्तराजीशिरोरुजः ॥ पटोलनिंबकदुकादार्वासेव्यवराष्ट्रं
॥ सधन्वयासत्रायंतीपर्पटं पालिकं पृथक् ॥ प्रस्थमामलकानां च
काथयेन्मैल्वणं भसः ॥ तदाढकेऽर्द्धपलिकैः पिष्टैः प्रस्थं घृतात्पचेत् ॥ मु-

स्तभूनिवयपृथाक्कुटजोदीच्यचंदनैः ॥ सव्योपचंव्यैस्तत्सर्पिर्घाण-
कर्णाक्षिरोगजित् ॥ विद्रधिज्वरदुष्टास्रविसर्पापचिकुष्ठनुत् ॥ विशेषा-
च्छुक्रतिमिरनक्तंघ्याम्लोष्णदाहहृत् ॥ त्रिफलाष्टपलं काथ्यं पादशे-
पे जलाढके ॥ तेन तुल्यपयस्केन त्रिफलापलकल्कवान् ॥ अर्द्धप्र-
स्थो घृतात्सिद्धः सितया माक्षिकेण वा ॥ युक्तं पिवेत्तत्तिमिरी तद्यु-
क्तं वा वरारसं ॥ यष्टीमधुद्विकाकोलीव्याघ्रीरुष्णाऽमृतोत्पलैः ॥ पा-
लिकैः ससिताद्राक्षैर्घृतप्रस्थं पचेत्तमैः ॥ अजाक्षीरवरावातामार्कवस्त्र-
सैः पृथक् ॥ महात्रिफलमित्येतत्परं दृष्टिविकारजित् ॥ त्रिफलेनाथ ह-
विषा लिहानखिफलां निशि ॥ यष्टीमधुकसंपुक्तां मधुना च परिप्लुतां
॥ मासमेकं हिताहारः पिवन्नामलकोदकं ॥ सौपर्णं लभते चक्षुरित्या
ह भगवान्निमिः ॥ गव्यं घृतं लोहमये भाजने बादरे स्थितं ॥ त्रिफ-
लाचूर्णसहितं पीतं तिमिरनाशनं ॥ पुराणं च सितानीरुयष्टीमधुक-
चूर्णवत् ॥ निषिक्तमग्निवर्णं वा शीर्णं सर्पिरयोगुडे ॥ हेमरूप्या
यसैश्चूर्णैर्युक्तां वा त्रिफलां पृथक् ॥ घृतक्षौद्रान्वितामद्यात्के-
दलां वाऽवचूर्णितां ॥ त्रिफलाऽयोरजोयष्टीसर्पिःक्षौद्रसमन्विता ॥
विदाहे शीलिता दृष्या सर्वनेत्रगदान् जयेत् ॥ ताप्यायन्त्रिफ-
लाचूर्णं मधुजीर्णघृतप्लुतं ॥ लोहपात्रे स्थितं मामं मापगुग्गु च
भक्षयेत् ॥ सक्तूंश्चाद्यात्सप्तर्षिष्कान् त्रिफलाचूर्णमंघ्रान् ॥ शृ-
जीत वा सुसिद्धेन सूपेनामलकैः सह ॥ शानमुक्तम्य वा पृथ-
ग्मद्यात्पथ्यां पृथक् पृथक् ॥ मृद्वीकाशर्करासर्पिः मननं निदि-
रातुरः ॥ काथोऽसनाद्भ्रंगरसैस्तेलं रुणतिटोद्भवं ॥ लोहपात्रे
तदेकत्र साधितं नावनं हितं ॥ सोतोजांगांश्चतुःशष्टिं द्रमायोरुष्ण-
ताग्रकैः ॥ युक्तान्प्रत्येकमेकशिरंधमूपोदरस्थिनान् ॥ आपयित्वा
माहृतं ततस्तच्च निषेचयेत् ॥ रसस्कंधकपायेषु मनस्कंधः ॥

पृथक् ॥ वैदूर्यमुक्ताशंखानां त्रिभिर्भागैर्युतं ततः ॥ चूर्णाजनं प्र-
 युंजीत तत्सर्वं तिमिरापहं ॥ निर्दग्धं वादरांगारैस्तुथ्यं चेत्यं निपे-
 चितं ॥ क्रमादजापयः सर्पिः क्षौद्रे तस्मात्पलद्वयं ॥ कार्पिकैस्ताप्य-
 मरिचस्रोतो जकटुकानतैः ॥ पटुरोधशिलापथ्याकणैलांजनफेनकैः ॥
 युक्तं पलेन यष्ट्याश्च मूपांतर्ध्मातचूर्णितं ॥ हंति काचार्मनक्तांध्य-
 इक्षराजीः स शीलितः ॥ चूर्णो विशेषात्तिमिरं भास्करो भास्करो यथा
 ॥ नागशुल्बालवंगारव्यगंधकांजनकैर्भवेत् ॥ त्रिंशद्विद्व्येकपंचत्रिभा-
 गैः पक्कैः सदा जयेत् ॥ मनोव्हासैंधवव्योपशंखनाभिरसांजनं ॥ कत-
 कस्य फलं फेनो विडंगानि सितोपला ॥ कुकुटांडकपालानि जल-
 पिष्टा सुखावहा ॥ हंत्येपा मधुना घृष्टा काचतैर्मिर्यशुक्रकान् ॥ त्रि-
 फला कुकुटांडत्वक् कासीसमयसो रजः ॥ नीलोत्पलविडंगानि फेनं
 च सरितां पतेः ॥ आजेन पयसा पिष्ट्वा लेपयेत्ताम्रभाजनं ॥ सप्त-
 रात्रे गते भूयः पिष्टं क्षीरेण वर्तयेत् ॥ एषा दृष्टिप्रदा वर्त्तिरंधस्या-
 सिन्नचक्षुषः ॥ अंजनं रुष्णसर्पास्ये निहितं कुशवेष्टिते ॥ तत-
 स्ततः समुद्धृत्य मासात्संचूर्णयेत्सह ॥ सुमनःकोरकैः शुष्कैरर्द्धशैः सै-
 धवेन च ॥ प्रयोजयेद्रागवति तिमिरे तद्ददंजनं ॥ पयसा द्वयमेतच्च
 चूर्णयित्वा सुभावितं ॥ सामान्यं साधनं त्वेतत्प्रतिदोषमतः शृणु ॥
 वातजे तिमिरे तत्र दशमूलांभसा घृतं ॥ क्षीरे चतुर्गुणे श्रेष्ठाकल्क-
 पकं पिबेत्ततः ॥ त्रिफलापंचमूलानां कपायं क्षीरसंयुतं ॥ एरंडतै-
 लसंसृष्टं योजयेत् विरेचनं ॥ शंखिनीतिल्वकश्यामादंतीर्निःकाथ्य
 वा जले ॥ त्रिदत्कल्कप्रतीवापं तेन पकं घृतं पिबेत् ॥ प्रपौंडरी-
 कदहतीवलानलदसैंधवैः ॥ दारुबिल्वाढकीरुष्णाहरिद्रामधुयष्टिभिः
 ॥ सिद्धं चतुर्गुणं क्षीरं तैलं वस्तौ निपेचयेत् ॥ सितैरंडजटासिंही-
 फलदारुवचानतैः ॥ शताब्दाबिल्वमूलैश्च तैलं पकं पयोन्वितं ॥
 नस्यं सर्वोर्ध्वजत्रूत्यवातश्लेष्माभयार्तिपु ॥ वसांऽजने च वैद्य-

श्री वाराही वा प्रशस्यते ॥ गृध्राहिकुङ्कुटोत्था वा मधुकेना-
 न्विता पृथक् ॥ प्रत्यंजने च स्रोतोर्जं सक्षीरघृते क्रमात् ॥
 निषिक्तं पूर्ववद्योज्यं तिमिरघ्नमनुत्तमं ॥ नचेदेवं शमं याति तत-
 स्तर्पणमाचरेत् ॥ शताह्वाकुप्टनलदकाकोलीद्वयपट्टिभिः ॥ प्रपौड-
 रीकसुरसपिप्पलीदेवदारुभिः ॥ सर्पिरष्टगुणक्षीरं पक्वं तर्पणमुत्तमं-
 ॥ प्रसादनं स्नेहनं च पुटपाकं प्रयोजयेत् ॥ वातपीनसबद्धात्र निरु-
 हं सानुवासनं ॥ पित्तजे तिमिरे सर्पिर्जीवनीयफलत्रयैः ॥ विपाचि-
 तं पाययित्वा स्निग्धस्य व्यधेयेच्छिरां ॥ सशर्करैस्त्रिद्यूर्णैर्मधुपुक्तै-
 र्विरेचनं ॥ मंजिष्ठारोध्रमधुकसारिवाचंदनैः शृतं ॥ जलं सशर्करस्त-
 न्यं नेत्रसेकः प्रशस्यते ॥ स्तन्यं वा पद्मकोशीरक्षीरिदृक्षांशुरैः शृतं
 ॥ तस्मैर्निर्वापितं सर्पिरसकृद्धोदपिण्डकैः ॥ विमर्दितसिताद्राक्षं हिमं
 तत्राक्षिसेचनं ॥ शीतलेपनसेकादीन् मुखे मूर्द्धनि शीलयेत् ॥ सा-
 रिवापद्मकोशीरमुक्ताशावरचंदनैः ॥ वर्तिः शस्तांऽजने चूर्णस्तथा प-
 द्मोत्पलांजनैः ॥ सनागपुष्पकर्पूरयष्ट्याह्रस्वर्णगैरिकैः ॥ नस्यं चाज्यं
 शृतं क्षीरजीवनीयसितोत्पलैः ॥ रोध्रमूर्वाप्रपुंड्राह्रमांसीपट्ट्याह्रचंद-
 नैः ॥ सोशीरं साधितं सर्पिः सक्षीरं तर्पणे हितं ॥ एभिरेवौषधैश्छा-
 गे पक्वे शकृति तद्रसे ॥ पूर्ववत्पुटपाकस्तु कार्यस्तिमिरनाशनः ॥ श्ले-
 ष्मोद्धवेऽमृताकाथे वराकणशृतं घृतं ॥ विधेयेच्छिरां पीतवतो दद्या-
 द्धानु विरेचनं ॥ क्वाथं पूगामयाशुंटीकृष्णाकुंभनिकुंभजं ॥ करंजक-
 द्फलवचात्रिफलापंचकोलकैः ॥ सदावीकैः पयोयुक्तं सिद्धं तैलं च
 नावनं ॥ शंखप्रियंगुनेपालीकटुत्रिकफलत्रिकैः ॥ दृग्बैमल्याय वि-
 मला वर्तिः स्यात्कोकिला पुनः ॥ कृष्णलोहरजोव्योपसैंधवत्रिफलां-
 ऽजनैः ॥ पीतारव्या द्विनिशा कुप्टनतपत्रकणोपणैः ॥ पत्रपीतावरा-
 ध्योपशीलालनतसैंधवैः ॥ मनोह्वाशंखासिंधूत्यमरिचैस्तिमिरं जयेत् ॥
 वर्तिः प्रगाढमप्याशु शुक्रपित्तामयार्म च ॥ तालीसपाठाकिणिहीबेह-

मांसीनिशाद्वयैः ॥ पिष्टैः क्षीरिद्रुमकाथे घृतं सिद्धं तु तर्पणं ॥ पुट-
पाकं तु पिशितैर्जागलैः सैधवान्वितैः ॥ सपिप्पलीमधुघृतैः कल्पितं
प्रागिवाचरेत् ॥ शिशुपत्रैर्जलस्विन्नैः कार्यः स्वेदश्च मात्रया ॥ रक्तजे
पित्तवत्कार्यं सन्निपाते यथोल्बणं ॥ व्याघ्रक्षौद्रं गोशिरिवसा यवका-
थपयोपुता ॥ दूर्वामधुककल्केन विपक्वा तर्पणे हिता ॥ यष्टयनंता-
द्विवहतीपिप्पलीलवणद्वयैः ॥ सलोघ्रचंदनैः पक्वं शकृता शल्यकस्य च
॥ मृगगोधाशशानां वा पुटपाकं प्रकल्पयेत् ॥ दद्यादुशीरनिर्युहं
चूर्णितं कणसैधवं ॥ तच्छृतं सघृतं भूयः पचेत्क्षौद्रं क्षिपेद्वने ॥ शीते
चास्मिन् हितमिदं सर्वजे तिमिरंऽजनं ॥ कुपुं वा शर्करोपेतमांतरिक्षे-
ण वारिणा ॥ निःक्वाथ्य सर्पिःक्षौद्राभ्यां संसृष्टे प्रागिवांजनं ॥ स्रोतो-
जनं च सौवीरं वेष्टयित्वाऽऽजमेदसा ॥ वटपत्रैरनु तथा दर्भैः कृष्ण-
मृदाऽनुच ॥ गोमयानलपक्वं च प्रशस्तं चूर्णमंजनं ॥ उरभ्रशल्य-
कश्यावमार्जारशिरिवजन्मभिः ॥ वसाभिर्विधिनाऽनेन योगा योज्याः
पृथक् पृथक् ॥ वटप्ररोहमधुकदूर्वारोघ्रतिलोत्पलैः ॥ पयोबुपिष्टैः
सघृतैः शिरोवक्त्रं च लेपयेत् ॥ कुर्याच्छिरःपरीपेकमेक्षिरेव पयःशृतैः ॥
सन्निपाते यदुचितं दोषोद्रेकं विभज्य तत् ॥ संसर्गेऽपि प्रयुंजीत काचे
तिमिरवत्क्रियाः ॥ न तु तत्र सिरां विध्येत् दृक्स्थितां यंत्रपीडनात् ॥
कुपुंरांध्रं मला दद्यात्स्त्राव्ये त्वस्त्रे जलौकसः ॥ धूमराख्याम्लपित्तोष्णवि-
दाहे जीर्णसर्पिपा ॥ स्निग्धं विरेचयेच्छीतैः शीतैर्दिह्याच्च सर्वतः ॥ गोशकृ-
द्रसदुग्धाज्यैर्विपक्वं शस्यतेऽजनं ॥ स्वर्णगैरिकतालीसचूर्णावापा र-
सक्रिया ॥ पुराणगुडकासीसपिप्पलीकट्फलद्रजः ॥ भावितं त्रिफ-
लांभोभिः शुष्कं गोविद्धसाभुतं ॥ निशांध्यतिमिरे सद्यो गुल्फा हं-
ति तत्कृता ॥ दध्ना विघृष्टं मरिचं रात्र्यंधांजनमुत्तमं ॥ भृष्टं घृतं
कुंभयोनेः पत्रैः पाने च पूजितं ॥ करंजिकोत्पलस्वर्णगैरिकांभोजके

सैरैः ॥ गोविडूसेन पिष्टेयं वर्तिर्दोषांघ्यनाशिनी ॥ क्षौद्रजातीरसा-
 भ्यां वा द्विहरिद्रास्तांजनैः ॥ अजामूत्रेण वा कौंतोरुष्णास्रोतो-
 जसैर्धैः ॥ गोशरुद्रसर्पिष्टैर्वा द्विनिशापिप्पलीधृतैः ॥ कालानुसा-
 रितालीसपत्रयष्ट्याब्धनागैरैः ॥ कणा वा कापिले पित्ते मासाद्धं प-
 रिभाविता ॥ यरुत्पित्तेषु वा गोधाशशर्करुवर्हिणां ॥ खादेच्च क्षी-
 ह्यरुती माहिषे तैलसर्पिषा ॥ घृते सिद्धानि जीवंत्याः पल्लवानि च
 भक्षयेत् ॥ तथातिमुक्तकैरंडशेफाल्यभीरुजानि च ॥ व्रणवच्चाक्षिरो-
 गेषु भोज्यान्यन्नानि निर्दिशेत् ॥ अविधारितवेगस्य भजतोऽजनना
 वनं ॥ त्यजतः क्रोधशोकौ च तिमिरं नाश्रुते नरं ॥ त्रिफलामश्र-
 तो रात्रौ संस्कृतं पिवतो घृतं ॥ भुक्त्वा वा पिवतस्तोयं तिमिरं लघु
 शाम्यति ॥ सुपमव्यं सुकांतं च स्कंदं च्यवनमश्विनौ ॥ पढेतानि
 स्मरेन्नित्यं तस्य चक्षुर्न हीयते ॥ चिंताभिघातभीशोकरुक्षादुत्क-
 टकासनात् ॥ विरेकनस्यवमनपुटपाकादिविभ्रमात् ॥ विदग्धाहारवम-
 नात्क्षुत्तृष्णादिविधारणात् ॥ अक्षिरोगावसानाच्च पश्येत्तिमिररोगवत्
 ॥ यथास्वं तत्र पुंजीत दोषादीन्वीक्ष्य श्लेपजं ॥ सूर्योपरागानलविद्यु-
 दादिविलोकनेनोपहृतेक्षणस्य ॥ संतर्पणं स्निग्धहिमादियोज्यं तथा-
 ऽजनं हेमघृतेन पिष्टं ॥ तमालतृटिकुंकुमान्यसितमुत्पलं पिप्पली सि-
 तांजनमयोरजो मरिचकाचमांसीत्वचः ॥ सप्तष्टिमधुकांजना उद-
 धिफेनमक्ष्यामयेष्वनुत्तममतोऽजनं विमलमाशु तैमिर्यद्धत् ॥ च-
 क्षुरक्षायां सर्वकालं मनुष्यैर्यतः कर्तव्यो जीविते यावदिच्छा ॥
 व्यर्थो लोकोऽयं तुल्यगान्त्रिदिवानां पुंसामंधानां विद्यमानेऽपि वित्ते ॥
 त्रिफला रुधिरसुतिर्विशुद्धिर्भनसोनिर्दतिरंजनं च नस्यं ॥ शैकुनाश-
 भता सपादपूजा घृतपानं च सदैव नेत्ररक्षा ॥ इति तिमिरप्रतिषेधो
 नाम षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

अथातो लिंगनाशप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः ॥ लिंगनाशो निलीका
 पटलमांध्यमिति पर्यायाः ॥ स श्लेष्मकएव प्राक् साध्योऽभिहितः ॥
 तस्य पुनः पटुपद्रवा आवर्तकी शर्करा राजीमती छिन्नांशुका चं-
 द्रकी छत्रकी चेति ॥ तद्यथा तत्राश्वेतारुणाऽऽवर्तवदनवस्थिता तारा
 ऽऽवर्तकी ॥ अर्कशीरलेशेनेव कूचीकर्पिणेनेव चाचिता शर्करा ॥ शा-
 लिशूकाभराज्यादृतेव राजीमती ॥ विषमच्छिन्नदग्धाभा सरुक् छि-
 न्नांशुका ॥ कांस्यसमच्छाया चंद्रकसंस्थाना चंद्रकी ॥ नैकवर्णा छ-
 त्रनिभा छत्रकीति ॥ न विध्येदसिरार्हाणां न च पीनसकासिनां ॥ ना-
 जीर्णमीरुवमितशिरःकर्णाक्षिशूलिनां ॥ नात्युष्णशीतवाताभ्रे नासंपू-
 र्णां च नीलिकां ॥ असंजाता हि विषमा दधिमस्तुननुश्च या ॥ शला-
 कया विकृष्टापि पुनरूर्ध्वं प्रपद्यते ॥ करोति वेदनां तीव्रां दृष्टिं च,
 स्थगयेत्पुनः ॥ सा च संपूर्यते शीघ्रं श्लेष्मलैर्वातपित्तलैः ॥ चिरात्सो-
 पद्रवा च स्यान्निष्पेक्षया याऽर्हति व्यथं ॥ अथ स्निग्धविरिक्तस्य घृतैः
 संभोजितस्य च ॥ संप्रीणितोत्तमांगस्य सज्जोपकरणस्य च ॥ भुक्त-
 वतोवि मलेऽहनि साधके च कृतस्वस्त्ययनस्य विहितादित्यविदेहाधि-
 पतिप्रणामस्य पूर्वाह्ने निवातप्रकाशदेशस्थस्य प्रत्यादित्यमास्तरणल-
 ब्धमार्दवायां भूमौ प्रसारितचरणपुग्ममुपविष्टस्य क्षितितलगतसमत-
 लोभयपाणेः पृष्ठतः सुखोपविष्टेन परिचारकेण हस्ताभ्यां निश्चलमव-
 लंबितशिरसः किंचिदुत्तानस्य स्वां नासामितरच्चेक्षणमीक्षमाणस्यानु-
 रस्य नात्युच्छ्रितासननिविष्टो भिषगक्षि मुखवाष्पस्विन्नं मीलितमीप-
 दंगुष्ठोदरविमृदिततारक्तया परिष्कृतदोषं सन्यांगुष्ठप्रदेशिनीभ्यामुन्मी-
 ल्य दक्षिणमध्यमाप्रदेशिन्यंगुष्ठैर्निष्कंपं गृहीतया शलाकया रुष्णाद्भा-
 गद्वयस्यापांगादेकभागस्य च संगमे दृष्टेरार्जवं नात्यूर्ध्वमधो वा नेत्रस-
 हजन्मनि संधौ वा विध्येत् ॥ एवमेव दक्षिणांगुष्ठप्रदेशिन्युन्मीलित-
 मितरेण च दक्षिणेनैव चातुरस्य दक्षिणपार्श्वं छिद्यात्तत्र शब्दवदवेद-

नं सांबुविंदुस्रुति च सम्यग्विद्धं विद्यात् ॥ प्रविष्टमात्रां च शलाकां
 धारयेत् ॥ रागाश्रुवेदनानुत्पादार्थं च स्तन्येन सेचयेत्ततः पुनरातुरमा-
 श्वास्य भ्रमयन् शलाकामादृष्टिमध्यात् प्रवेशयेदधश्चावलोकयतो
 लिंगनाशमद्भुतमविलंबितमनुसुखमधोमुखमपनयेदुच्छिद्येच्चैनं ॥ त-
 थाहि दृढमंडलगः कफश्च विशुद्ध्यति विशुद्धदृष्टेश्चांगुलिसूत्रतंतुजा
 तींश्च दर्शयेत् प्रेक्षमाणस्य चानिमीलितनेत्राच्छनैः शनैर्भ्रमयन्नेव श-
 लाकामपनयेत् ॥ अथ व्यपगतदोषस्य यथावत्पश्यतः सुखोष्णघृता-
 प्लुतं पिचुमीक्षणस्योपरि दत्त्वा बध्नीयात् ॥ ततो निवातमागारमनुप्र-
 विश्य च सोपधाने मृदुनि शयने शयानं दक्षिणेऽक्षिणि विद्धे वामे-
 न पार्श्वेन वा दक्षिणेनोभयस्मिन्नुत्तानमनुकूलाभिः कथामिरुपाच-
 रेत् ॥ यथाशक्ति चैनमुपवासयेत् ॥ उद्गारक्षवथुकासनिष्ठीव्नोत्कंपना-
 नि इयहं परिवर्जयेत् ॥ स्नानांबुपानदंतधावनाधोमुखावस्थानानि-
 ससाहं ॥ स्नेहविधिं चेक्षेत् ॥ मूर्ध्नि पादयोश्च घृताभ्यंगमाचरेत् ॥ तृती-
 ये चाह्नि मुक्ताक्षि परिपेचयेत् ॥ एरंडपल्लवशृतेन दुग्धेन जीवनीयै-
 र्वा सिद्धेन पयसा हविषा वा तद्वल्लघुना पंचमूलेन ततः पूर्ववद्बध्नी-
 यात् ॥ ततः प्रभृत्येवमेव प्रत्यहमाससाहं ॥ सप्तमे तु दिवसे सर्व-
 था मोक्षयेदशमे वा ॥ भोजयेच्चैनं व्योपामलकयुक्तं द्रवमीपत्स्नेहलव-
 णाढ्यं वाढ्यं विलेपीं वा ॥ एवमाचरतो रुजारागादयो नानुवर्त्तन्ते
 ॥ तदनुवृत्तौ तु यष्टीमधुकरोधमृद्दीकसैंधवैः सिद्धेन छागेनाथपयसा
 नपनमाश्रोतयेत् ॥ मधुककुटोत्पलद्राक्षाळाक्षाशर्करामिर्वा पृश्निप-
 र्णीमुस्तमधुकशतावरीपद्मकसैंधवैर्वा शिरोवक्रलेपं च सारिवागैरिक-
 यवदूर्वाघृतैः कुर्यान्मातुलुंगरसाहुतैर्वा मृदुभृष्टैस्त्रिलैः सप्तर्षैरजा-
 क्षीरद्रुतैर्वा पयस्यासारिवापत्रमंजिष्ठापृष्ठाह्वैर्हिमः सुखोष्णो वा-
 लेपः ॥ तद्वद्देवदारुनागरपद्मकैर्वा जांगलसेन जीवंतीकाथवता शो

जनं वातहरवर्गसिद्धेन च पयसा वत्सकादिगर्भसिद्धं सर्पिः पाननाव-
नसेकेषु विदध्यात् ॥ तथाऽनुपशमे सिरां विध्येत् ॥ अधिमंयसाधनं
चेक्षेत ॥ यथोक्ताचारातिक्रमात्तु व्यधः पाकमुपयाति ॥ अमिष्यं
दाधिमंथादयश्च स्पुर्व्यधदोषाश्च ॥ तान् यथास्वमुपक्रमेत् ॥ व्यध-
दोषः पुनरूर्ध्वमधः रुष्णासन्नमपांगासन्नं सिराव्यधश्च ॥ तत्राधो व्य-
धादत्यर्थशूलाश्रुरागाः शलाकायाश्चोपलेपो बहुलपिच्छिलरुष्णं
च वल्लिभिरुपचीयते नयनं च चिःस्रवति तद्वर्जयेत् ॥ ऊर्ध्वव्यधाद्र-
तिमात्रा रुक् ॥ तत्रात्युष्णघृतपरिपेको वातहरं च कर्म ॥ रुष्णास-
न्नव्यधान्न सुखमुपनीयते पटलं रुष्णे रुजा दृष्टिरपि रक्तावच्छादि-
ता रुष्णमंडलाभा भवति ॥ तत्र सर्पिः सेकविरेकरक्तमोक्षैः सिद्धिः
॥ अपांगासन्नव्यधाच्छोफशूलतोदोद्वेदसात्ताश्रुतयस्तत्र मूत्रघृतसे-
कोपवासौ भ्रुवोरंतरे च दाहः ॥ सिराव्यधाद्रक्तागमो विविधाश्च वेदना-
स्तत्र स्तन्यमधुकविपकेन सर्पिषा परिपेकोऽपांगे च दाहः ॥ सिराजा
लयति तु नेत्रे प्राक्सिराजालमपनयेत् ॥ ततो लब्धवलं स्निग्धं च
व्यध्येत् ॥ अथो शलाकाभ्रमणदोषाः क्षोभणमूर्ध्वमधोऽत्यर्थदृष्टिघ-
टनमतिदृष्टिप्रेरणं च ॥ शलाकाक्षोभणाद्विस्पंदनतोदमेदपरिमंथाः ॥ त-
स्मिन्यष्टीमधुकपटोलया घृतमृदितया सेको जलौकसश्च ॥ ऊर्ध्वप्रण-
यनाद्रगोऽतिवेदना च ॥ तत्रोपवासो घृतसेकश्च स्पर्शसुखः ॥ अ-
धोनयनाच्छूलं रक्तागमश्च ॥ तत्र क्षोभणवत्सिद्धिः ॥ अत्यर्थदृष्टि-
घटनात् दृष्ट्याकुलता ॥ तस्मिन्सर्पिर्मैढानुवासनं च ॥ अतीत्य दृ-
ष्टिं शलाकायाः प्रेरणाद्रक्तस्रवणं रक्ताभरूपदर्शनं च ॥ तत्र सर्पिःसे-
कोपवासौ जलौकसः ॥ लिंगनाशदोषास्तु स्फुटनमपगलनविस्तरण
मुखवनं लीनता च ॥ तत्र शलाकया स्पृष्टो लिंगनाशो यः स्फुटति
तमेरंडपत्रस्निग्धं खंडशः शोधयेत् ॥ ततः रुष्णासैधवमधुभिरवपीडनं
॥ अपलगति तु शलाकामपनीय स्तन्यसेकं दद्यादवपीडनं च ॥ शुं-

ठीगुडं जलौकसश्च ॥ विस्तीर्यमाणे मुखे सुखोष्णांबुप्लुतेन वाससा
 स्वेदो घृतमंडश्च ॥ प्रतिमर्शस्त्वदुत्प्लवमाने वित्रासनं च शीतांभसा प्र-
 ततंचोच्छिदनं ॥ स्थिरे चले च दोषे पत्रभंगस्वेदस्तथाप्यनवगच्छ-
 ति शलाकोपगमे वा पुनरुत्प्लवने स्नेहपाननस्यादिभिरुपपाद्य पुनर्व्य-
 ध्येदेवमपि पुनरुत्प्लवने श्रुवोर्ंतरे दाहः ॥ यस्त्वपकृष्यमाणो दृष्टिमंड-
 ले लीयते ॥ तत्र क्षीरेण नाडीस्वेदं दद्यात् ॥ शताव्हामधुकचूर्णसंसृ-
 ष्टं च घृतं प्रतिमर्शमिति ॥ भवति चात्र ॥ विद्धेऽक्षिणं कार्यं स्वेदा-
 दौ नियमोऽयं विधीयते ॥ स्वेददाहप्रतीमर्शात्सद्योविद्धे तु सेचनं ॥
 अवपीडं तृतीयेऽह्नि युंज्यात्तद्वज्जलौकसः ॥ समाहाने सिरामोक्षं विरे-
 कं बस्तिकर्म च ॥ यंत्रणामनुरुध्येत दृष्टेरास्थैर्यलाभतः ॥ रूपाणि सूक्ष्म
 दीप्तानि सहसा नावलोकयेत् ॥ कुर्याच्छलाका स्थूलाऽग्रे विशालव-
 गतां तनुः ॥ पटलोत्प्लवनं तीक्ष्णा क्षतमंतः खरा रुजं ॥ कुंठा च वि-
 पमाऽश्रूणि ऋत्वा दीर्घा च दुर्ग्रहा ॥ आढकीमूलमरिचहरितालरसां-
 जनैः ॥ विद्धेऽक्षिणं सगुडा वर्तियौज्या दिव्यांबुपेपिता ॥ जातीशि-
 रीपथवमेपविपाणपुष्पवैदूर्यमौक्तिकफलं पयसा सुपिष्टं ॥ आजेन
 ताम्रममुना प्रतनु प्रदिग्धं सप्ताहतः पुनरिदं पयसैव पिष्टं ॥ पिंडांजनं
 हितमनातपशुष्कमक्षिणं विद्धे प्रसादजननं बलरुच्च दृष्टेः ॥ स्रोतो-
 जविट्टमशिलाण्वफेनतीक्ष्णैरस्यैव तुल्यमुदितं गुणकल्पनाभिः ॥ इति
 लिंगनाशप्रतिपेधो नाम सप्तदशोऽध्यायः ॥ ५७ ॥

अथातः सर्वगताक्षिरोगविज्ञानं व्याख्यास्यामः ॥ वातेन नेत्रेऽग्नि-
 प्यन्ने नासानाहोऽल्पशोफता ॥ शंखाक्षिशूललाटास्यतोदस्फुरणमे-
 दनं ॥ शुष्काऽल्पा दूषिका शीतमच्छं चाश्रु चला रुजः ॥ निमेषोन्मे-
 पणं रुच्छ्राज्जंतूनामिव सर्पणं ॥ अक्ष्याध्मातमिवासाति सूक्ष्मैः शल्यै
 रिवाचितं ॥ स्निग्धोष्णैश्चोपशमनं सोऽग्निप्यंद उपेक्षितः ॥ अधिमंथो
 भवेत्तत्र कर्णयोर्नदनं भ्रमः ॥ अरण्येव च मध्यंते ललाटाक्षिश्रुवाद-

यः ॥ हताधिमंथः सोऽपि स्यात्प्रमादात्तेन वेदनाः ॥ अनेकरूपा जा-
यन्ते व्रणो दृष्टौ तु दृष्टिहा ॥ मन्याक्षिशंखतो वायुरन्यतो वा प्रवर्तय-
न् ॥ व्यथां तीव्रामपैच्छिल्यरागशोकं विलोचनं ॥ संकोचयति पर्यश्रु
सोऽन्यतोवातसंज्ञितः ॥ तद्वज्जिह्वं भवेन्नेत्रं शूनं वातविपर्यये ॥ दाहो
धूमायनं शोकः श्यावता वर्त्मनो बहिः ॥ अंतःक्लेदोऽश्रु पीतोष्णं रागपी
ताभदर्शनं ॥ क्षारोक्षितक्षताक्षित्वं पित्ताभिष्वंदलक्षणं ॥ ज्वलदंगार-
कीर्णाभं घृत्पिंडसमप्रभं ॥ अधिमंथे भवेन्नेत्रं स्पंदे तु कफसंभवे ॥
जाड्यं शोफो महान्कंडूनिद्राभ्रानभिनंदनं ॥ सांद्रस्निग्धबहुश्वेतपित्त-
बद्धूपिकाश्रुता ॥ अधिमंथे नतं कृष्णमुन्नतं शुक्लमंडलं ॥ प्रसेको नासि-
काध्मानं पांशुपूर्णमिवेक्षणं ॥ रक्ताश्रुराजीदूपीकाशुक्लमंडलदर्शनं ॥
रक्तस्पंदेन नयनं सपित्तस्पंदलक्षणं ॥ मंथेऽक्षितान्नपर्यंतमुत्पादनस-
मानरुक् ॥ रागेण बंधूकनिभं ताम्यति स्पर्शनाक्षमं ॥ असृद्धि-
ममारिष्टाभं कृष्णमभ्याभदर्शनं ॥ अधिमंथा यथास्वं च सर्वे स्पं-
दाधिकव्यथाः ॥ शंखदंतकपोलेषु कपाले चातिरुकराः ॥ वात-
पित्तोत्तरं घर्षतोदभेदोपदेहवत् ॥ रूक्षदारुणवर्त्माक्षिरुच्छ्रोन्मी-
लनिमीलनं ॥ विकूणनं विशुष्कत्वं शीतेच्छा शूलपाकवत् ॥ उक्तः
शुष्काक्षिपाकोऽयं सशोकः स्पाब्धिभिर्मलैः ॥ सरक्तैस्तत्र शोफोऽ-
तिरुग्दाहप्रीवनादिमान् ॥ पकोदुंबरसंकाशं जायते शुक्लमंडलं ॥ अ-
श्रूष्णशीतविशदपिच्छिलाच्छयनं मुहुः ॥ अल्पशोफेऽल्पशोफस्तु-
पाकोऽन्यैर्लक्षणेस्तथा ॥ अक्षिपाकात्यये शोफः संरंभः कलुषा-
श्रुता ॥ कफोपदिग्धमसितं सितं प्रक्लेदरागवत् ॥ दाहो दर्शनसंरोधो वेद-
ना चानवस्थिता ॥ अन्नसारोऽम्लतां नीतः पित्तरक्तोल्ब्रणैर्मलैः ॥
सिरामिर्नेत्रमारुढः करोति श्यावलोहितं ॥ सशोफपाकदाहाश्रु भृशं
घाविलदर्शनं ॥ अम्लोपितोऽयमित्युक्ता गदाः षोडश सर्वाः ॥ हता-
धिमंथमेतेषु साक्षिपाकात्ययं त्यजेत् ॥ वातोद्भूतः पंचरात्रेण दृष्टि

सप्ताहेन श्लेष्मजातोऽधिमंथः ॥ रक्तोत्पन्नो हन्ति तद्विविरात्रान्मि-
थ्याचारात्पैत्तिकः सद्यएव ॥ इति सर्वाक्षिरोगविज्ञानं नामाष्टादशो-
ऽध्यायः ॥ १८ ॥

अथातोऽभिष्यंदप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः ॥ अथ खलु सर्वाक्षि-
रोगी शिरोविरेककवलधूमोपवासानासेवेत ॥ अन्यत्र मारुतोद्रेकात् ॥
सर्वत्र 'कुचंदनमरिचपत्रैलासुवर्णगैरिकनगरसांजनलवणयष्ट्याह्वि-
ढालं कुर्यात् ॥ तथा दार्वातूथकहरीतकीभिर्वा ॥ पित्ते कफे हरीतकी
नागररसांजनस्वर्णगैरिकैः ॥ अपिच ॥ कुष्ठमिशिपिप्पलीचंदनोत्पलैर्वि-
डालको वेदनाघ्नः ॥ मुस्तागुरुरक्तचंदनैः सौद्रपुतैः शूलदाहरागघ्नः ॥ सैध-
वागुरुत्रिजातकत्रिकटुकस्वर्णगैरिकशैलेयकैः शूलश्वयधुदाहरागनुत् ॥
शिथुफलमनोह्राशावररोधैः क्रमाच्चतुर्गुणप्रवृद्धैः श्लक्ष्णरजोभिः सूक्ष्म-
तांतवस्थैर्नमनमवचूर्णयेत् ॥ श्वेतरोधत्वचं बहिर्विलिखितां निवप-
त्रकल्कषणप्रलिप्तां पुटपाकवत्पक्त्वाऽर्द्धपलोन्मितां मरिचचतुष्टयपु-
क्तां श्लक्ष्णरजीकृतां वस्त्रबद्धामक्षय्यवकिरेत् ॥ एतदवगुंठनं शूल-
दाहश्रुश्वयधुकंदूपापाकक्लेदोपदेहहरं ॥ तथैव च पोटांलिकयाऽऽ-
श्वोतनकालेऽर्धतिसोमाप्लुतयाऽऽश्वोतयेत् ॥ पूर्वं रोधकल्कमुपहतं
तन्मात्रमेव मरिचद्वयेन मनःशिलापादेनाष्टांशकैश्च यष्टीमधुकशत-
पुष्पापुष्पांजनैश्च युक्तं प्रकल्पयेत् ॥ अपिच ॥ आरण्याच्छगणरसे
पटावबद्धाः सुस्विन्ना नखवितुपीकृताः कुलत्थाः ॥ तच्चूर्णं सकृद-
वचूर्णनान्निशीथे नेत्राणां विधमति सद्यएव कोपं ॥ अथ दारु-
हरिद्रापलमुदकाद्धप्रस्थेऽष्टांशशेषं कथितं माक्षिकयुक्तमाश्वोतनं कु-
र्वीत ॥ एवं चानुपशमे वाताभिष्यंदिनमादावेव जांगलरसैर्भोजयि-
त्वा दशमूलराक्ष्त्रात्रिफलाकाथेन जीवनीयकल्केन वा पयोयुतं सिद्ध-
मितरहा पुराणसर्पिः पाययेत् ॥ आश्वोतनं चास्यैरंडपल्लवैः शृतमजा-

क्षीरं कुर्यात् ॥ शालिपर्णीरुहतीमधुककोरकैर्वा तद्वत्तगरुहीवेरशाई-
 षायदरमधुकपिप्पलीरुहतीद्वैपरुडमूलैर्वाऽशुमतीद्वयरुहतीकंदकारि-
 काभिर्या तांतववद्भाभिः सुरामंडधान्याम्लान्यतमाप्लुताभिः ॥ आनु-
 पमांसकाथेन वा ॥ तैरेव मांसैर्वेसवारीरुनस्विन्नैर्महास्नेहवद्भिर्ववचूर्ण-
 लवणप्रगाढामुत्कारिकां कृत्वा ललाटगंडादीन् स्वेदयेत् ॥ अथवा
 रास्नाऽभीरुदशमूलत्रलाकोलकुलत्थयवानामजाक्षीरस्विन्नानां बाष्पे-
 ण रास्नादिभिरेव च सिद्धं तैलं सर्पिर्वा नावनं ॥ एवं विधिरेव नाडीस्वे-
 दं कुर्यात् ॥ सुरभिगंधदेवदार्वहिंसाकरंजफलविल्वसर्पपैश्च सप्तृष्टति-
 लैः पयसा पिष्टैः सुखोष्णैर्मुखालोपोऽक्षिवेदनास्तंभप्रशमनः ॥ एव-
 मप्यशांतरुजः सिरां मोक्षयेत् ॥ स्नेहस्वेदविष्यंदं हि वातदुष्टमसृ-
 क् निर्वृत्तमाणां नानिलप्रकोपाय ॥ पुनश्च स्नेहयित्वा तिल्वकेन संस्कृ-
 तं संपुतं वा तिल्वककपायानुपानं सर्पिर्वरेचनं दद्यात् ॥ शुद्धे च
 वातप्रतिश्यायवदास्थापयेत् ॥ अनुवासयेच्च ॥ अथ तिलान्निस्तु-
 पान्विल्वफलकाथेन भावयेन्निशि दिवा शोषयेत् ॥ एवं पंचाहं ते-
 भ्यस्तैलं कृत्वा वराहेभदोपुतं विल्वमूलमधुपट्टिकाकल्केन पयसा
 पचेत् ॥ तेन नस्यं शिरोवास्तिं च कुर्यात् ॥ सर्वगंधनिर्व्यूहेण वा
 तद्वर्जं तक्षीरं तैलं ॥ सैहिकं च धूमं पिबेत् ॥ उपशांतरुजस्य तर्प-
 णं ॥ काश्मर्यमधुककुष्ठरुहतीतालीसपत्रमांसीसारिवाप्रपौंडरीकदर्श-
 भूलकसेरुकाभिः पयः साधयेत् ॥ तत्तर्पणं नस्याभ्यंगेषु विदध्यात्
 ॥ रुष्णसर्पशिरो वा क्षीरे काथयेत् ॥ ततः स्नेहमुत्पृष्ट्य चंदनोशोरश-
 कंरोत्पलकल्केन क्षीरवता पक्वं तर्पणं ॥ अथवा पंचमूलजीवनीयकु-
 कुटमांसैः पयो विपचेत्ततो नवनीतं घनानंतासारिवोशीरचंदनैः सप-
 पस्कैः साधयेत् ॥ पुटपाकवच्छागोरश्रवराहाणामन्यतमस्य यकृत्पि-
 प्लोसिंधवमधुपृतोपेतं कुर्यात् ॥ अंजनं चास्य दृक्प्रसादनार्थं रुष्णति-
 लान्निस्तुपान् कृत्वा स्तन्येन समाहं भावयेच्छोषयेच्च तच्चूर्णं सि-

तोपलासमं कृत्वा मधुकार्द्धभागेन सैधवांशेन रुष्णसर्पशिरसश्चांत-
 र्धूमदग्धस्य भागेन संलुष्टं दिव्योदकपिष्टां गुलिकां कल्पयेत् ॥
 गोधासर्पवसायामाजे मेदसि सैधवपिप्पलीचूर्णं रसांजनं चावपेत् ॥
 एतेषां मासं स्थिता स्सक्रिया दृष्टिप्रसादनी रुजाहरा च ॥ उत्थतस-
 रेण गव्येन दध्नाऽम्लेन राजतं भाजनमालिपेन्नीलीभूतं चतुर्दिशुष्कं
 मस्तुन्ता वर्त्तयः कृताश्छायाविशोपिताः वाताक्षिरोगं जयन्ति ॥ माग-
 धिकाकंटकारीद्वयमूलत्वङ्गधुसितासैधवताम्ररजांस्यजाक्षीरेण पिष्ट्वा
 ताम्रपात्रमालेपयेत्सप्ताहादपनीय पुनस्तथैव पिष्ट्वाऽनुलेपयेत्सप्तभिः
 सप्तरात्रैर्गुटिकाः कृताः परं वाताक्षिरोगवेदनारागशोफतिमिरकाचनक्तां
 ध्यताधिमंथाभिघातहराः ॥ प्रत्यंजनं चात्र स्फटिकशंखनाभिमधुक-
 गैरिकैरिक्षुरसपिष्टैर्वर्त्तिः ॥ अयमेव च सर्वो विधिरधिमंथादिष्वपि प्रयो-
 ज्यः ॥ विशेषतस्त्वधिमंथे सहचरस्फूर्जातकबिल्ववृक्षादनीनिर्घूहे सप-
 यस्कं सर्पिः सिद्धं पिबेत् ॥ सर्पिपाऽनुपशमे वसां मज्जानं वा पूर्वकर्म-
 व च व्यत्पासेन कुर्यात् ॥ सर्वानुपशांतावुपरिश्रुवोर्यथोक्तो दाहः ॥ पि-
 त्ताधिमंथाभिष्यंदयोः शर्करयाऽवचूर्णितं सर्पिःपानं तिक्तकानामन्यत-
 मेन वा प्रपौंडरीकामलकद्विहृतीदर्भमूलशतावरीतालीसमंजिष्ठानीलो
 त्यलकाथस्थितस्तन्येनाश्रोतनं ॥ मधुककटंकटेरीनिर्घूहो वा ॥ सक्षौ-
 द्रचंदनमधुकरोधमंजिष्ठास्वर्णगैरिककाथस्तीव्रशूलदाहहरः ॥ रोधदा-
 र्भमधुकप्रपौंडरीकान्यापोथ्य तांतवे बध्नीयात् तेन क्षौद्रसलिलाश्रुते-
 न सेको वेदनाघ्नः ॥ तेनैव सशर्करे स्त्रीस्तन्ये छागदुग्धे वा दाहरागघ्नः ॥
 श्वेतरोधं च मधुकं समघृतं पूतं घृतेन भर्जयित्वा चूर्णयेत् ॥ तत्पोट-
 लिकावबद्धं स्तन्येन तोयेन वा मृदितमाशु शूलदाहरागशोफानपहं-
 ति ॥ चंदनकुमुदसारिवानलदादिभिर्वा क्षीरसंस्कृतैश्च शिरोवक्त्रप्रलेप-
 परिपेकाः ॥ एवमसिद्धौ सिराव्यधः ॥ पुनः स्निग्धस्य च त्रिफलाकाश्म-
 र्यकाथशर्करात्रिवृच्चूर्णैर्विरेकः ॥ शंखमधुकसैधववृहतीमूलत्वचः पय-

साऽऽजेन पिष्ट्वा ताम्रपात्रं प्रलेपयेत्पुनः सप्ताहादेवं सप्तभिः सप्तात्रै-
 गुलिकाः कार्याः ॥ ताः स्तन्यघृष्टाः पित्तामयेष्वंजनाद्भुजमपहरन्ति ॥
 सुवर्णगैरिकं निशां दिव्यांभसि स्थितमहःशोपयेत् सप्ताहमेव च सुशी-
 तैर्मधुरवर्गकपायैर्भावेदेतच्चूर्णांजनं दाहरागघ्नं ॥ पंचाशद्दार्वापलानि-
 पालिकानि च सारिवामधुककाकोलीमृदीकाकाशमर्यसुनिपण्णकमंजि-
 प्तारोध्रोशीरचंदनानि जलद्रोणेऽष्टभागं पचेत् परिस्रुतं पुनरादर्वीप्र-
 लेपादवतार्य च सितोपलासमांशं मधुवृतहिपलं प्रक्षिपेत् ॥ रसक्रियेयं
 मधुरा सर्वाक्षिरोगेषु हिता ॥ काशमर्यस्वरसपिष्टाः सारिवाशर्कराकाको-
 ल्यो नस्ये ॥ इक्षुरसपिष्टं वा यष्ट्याहं ॥ क्षतशुकोक्तं च तर्पणं पुटपाक-
 श्च ॥ श्लेष्माधिमंथेऽभिष्यंदे च त्र्यहमुपवासस्नीक्षणानि धूमकवलनाव-
 नानि ॥ शार्ङ्गैश्चाकुप्टतगरमुंगीव्योपैलादाहभिर्विडालकं ॥ तिल्वकद्वहती
 निदिग्धिकारोधारग्वधमूलत्वग्निर्गोमूत्रकथितेराश्रोतनं शोफोपदेह-
 कंदूघ्नं ॥ निंबपत्रकल्कदिग्धं वा रोध्रमंगारत्वेदितं चूर्णितं तांतवावन-
 द्दमुष्णांबुमृदितं ॥ तद्देवामलकोपकुल्यापाटलीचूर्णानि ॥ शिशुपल्ल-
 वरसो वा ॥ मधुशिशुपाटलीविल्वमूलशुंठीकाथो वा ॥ निंबपत्रपटो-
 लीजानीपत्ररोध्रद्वहतीद्वयमहौषधैः खंडशः कूसैर्वस्त्रवद्भिः सक्षौद्रे गौ-
 ढे सीधौ वा परिप्लुतैः सेकः परं श्लेष्मघ्नः ॥ रोहिपपूतीकरंजकपित्था-
 स्फोटपीलुविल्वपत्रशिशुसुरसार्कनिंबपत्रैर्गोमूत्रकथितैः स्वेदः ॥ तथाऽ-
 पि शोफघर्षणुबंधे यवमदनमूर्जशमीपत्रैः सघृतैर्घृतेनैव वा नात्यक्षि
 धूमयेत् ॥ लघ्वसितं च द्वितीयेऽन्हि प्राशः व्योपविपक्वं यवक्षाराव-
 चूर्णितं सर्पिः पाययेत् ॥ ततः सिरान्वयो विरेकश्च ॥ द्वहतीत्वक्-
 शुंठीताम्रकांस्परजांसि दधिमस्तुना पिष्ट्वा ताम्रपात्रे लेपयेत् तथैव
 च सप्ताहेऽवगते वर्त्तयः कार्याः ॥ मरिचहरिद्राज्यांजनैर्वा जलपिष्टा
 वर्त्तिः ॥ त्रिकटुकत्रिफलाविडंगसारहरिद्राभिर्वा ॥ हरीतकी तुत्थं
 च समभागं तुत्थाष्टांशेन मरिचं शंपावर्त्तिः कुमारी सर्वश्लेष्माक्षिरोग-

ग्री ॥ विडंगचूर्णो वारुण्या भावितः शंखो बीजपूरसेन मधुरस्त्रि-
 फलारसेन पृथगैकघ्नं चूर्णाजनं पिंडो वा पोथकीवहलकफोत्क्लेशा-
 भिष्यंदानपहरति ॥ स्वर्णगैरिकसैधवमनःशिलालाक्षानतकरंजिका-
 सुरसशंखतालीसकुष्टकलिंगकदेवदारुनलदजातीमुकुलरसांजनैः सु-
 रामंडपिष्टैर्वीतः श्लेष्मविकारहरा ॥ पुष्पकासीसचूर्णं ताम्रसमुद्रे
 सुगसपत्रस्य रसेन सप्ताहं भावयेत् ॥ तच्चूर्णाजनं वर्त्मोपचयपक्ष्म-
 शातघ्नं ॥ सैधवव्योपवराविडंगरोधप्रपौंडरीकमधुकुतुथकताक्ष्यशैल-
 तालताम्रचूर्णैश्छागपयःपिष्टैर्मार्कवरसपरिपीतैर्वीतः काण्डचित्राख्या स-
 र्वाक्षिरोगान् जयति ॥ कंठ्वां मनःशिलासैधवश्वेतमरिचैर्मातुलुंगर-
 सपिष्टैर्वीतः ॥ सशोफायां तगरदेवदारुसैधवजातिकोरकैः सुरामंड-
 पिष्टैर्नक्तमाललशुनशुक्लशियुकबीजैर्वा रसक्रिया ॥ तर्पणं च यरु-
 ठाजं सगुडम्रियंगुनलदेवदारुपुतं काथयेत्तस्मिन् शीते खजमथिते
 घृन्नवनीतं तदेभिरेवौषधैर्विपक्वं ॥ पुटपाकश्च कुष्टतगरदार्वीसर्व-
 गंधैराजेन यकृता सह मधुघृतयुक्तैः ॥ रक्तजं पुनरभिष्यंदमधिमंथं
 च पित्तवदुपक्रमेत् ॥ स्तन्येश्वरसशर्करोदकान्यतमेनाश्रुतयेत् ॥ पुनः
 पुनश्चास्य रुधिरमवसेचयेच्छिराव्यधेन जलौकोमिश्र ॥ तीव्रवेदना-
 यां महतीं घृतमात्रां पाययेत् ॥ आढकीकुल्लकपाटलिश्रीपर्णीवि-
 दुलानामर्जुनरसेन पिष्टानां गुटिकांजनं ॥ सेकैर्जलाद्रैःकासमहर्षिकां-
 स्यमलदिग्धामंतर्धूमं दग्धा तद्गुस्म त्रिफलाकाथे सुरसाखरसे क्षीरे च
 छागे पंचाहं भावयेत् ॥ एतच्चूर्णं स्रोतोहतुल्यं प्रत्यंजनं ॥ कृष्णं
 सर्पं पयसि काथयेत्ततः पूतशीतमथिनं श्लेहमुपोषितकृकवाकवे दद्या-
 त्स्य यत्पुरीषं तत् स्नेहांजनं ॥ कृष्णसर्पमुखमंजनसर्पिपोः पूर्णं दर्शवे-
 ष्टितं मृदुविलिप्तमधोमुखं गोमयेनाग्निना दग्धं ततोऽंजनमादाय पत्र-

नलदनीलोत्पलतुल्यं चूर्णितं परं दृष्टिप्रसादजननं ॥ घृतमंडश्च श-
 र्करामधुकनीलोत्पलैर्मानुषीदुग्धपुक्तैः सिद्धो नस्यइति ॥ भवन्ति चा
 त्र ॥ सर्वेऽक्षिरोगाः प्रायेण जायन्ते स्यंदपूर्वकाः ॥ यतश्च रक्तं सं-
 दूप्य तानतस्त्वरया जयेत् ॥ सर्वोर्ध्वजत्रुगस्रोतःस्यंदनात्स्यंदउच्य
 ते ॥ तत्स्थानां तद्वदंगानामधिमंथोऽतिमंथनात् ॥ वातेऽक्षिसेकः सै
 रंढद्वहतीमधुशिग्रुणा ॥ सिद्धेन पंचमूलेन ससितैः पित्तरक्तयोः ॥ दा
 र्बीलाक्षोत्पलद्राक्षामंजिष्ठामधुकाद्विकैः ॥ श्लेष्मणि त्रिफलाशुंठीनिं-
 बरोधाटरूपकैः ॥ समस्तैः सन्निपातोत्थे कुर्यात्स्यंदेऽक्षिसेचनं ॥
 तुत्थव्योपाभयारोधयष्ट्याह्वैस्ताम्रसंस्थितैः ॥ धान्याम्लपिष्टैः सेको
 ऽयं सर्वाभिष्यंदरूपप्रणुत् ॥ तद्वत्तुत्याभयारोधयष्टीमधुरसांजनैः ॥
 सिताह्वार्द्धाशसंयुक्तैः सेकः सर्वाक्षिशूलजित् ॥ पुष्पांजनसिताक्षौद्रै-
 स्ताम्रसंस्थं तिलांमसा ॥ सेचनं हन्ति रुग्णगदाहृश्वयधुघर्षणं ॥ द्वि
 निशात्रिफलामुस्तैः प्रमदादुग्धकल्कितैः ॥ सेकः सशर्कराक्षौद्रैरभिघात
 रुजापहः ॥ निषिक्तं तुत्थकं वारान् गोजले पंचविंशतिं ॥ स्तन्ये
 वा छागदुग्धे वा सद्यःकोपे तदंजनं ॥ बदरीदलयष्ट्याहृतुत्थधात्री-
 फलैः समैः ॥ पुटित्वा वादराग्रीर्द्वैर्द्विगुल्कोपघ्नमंजनं ॥ बृहत्पेरंडमूल-
 त्वक्शिग्रुमूलैः संसंधैवः ॥ वर्तिराजपयःपिष्टैः सर्ववानाक्षिरोगजित् ॥
 सुमनःकोरकाः शंखस्त्रिफला मधुकं बला ॥ पित्तरक्तापहा वर्तिः
 पिष्टा दिव्येन वारिणा ॥ सैंधवं त्रिफला व्योषं शंखनाभिः समुद्रजः
 ॥ फेन एलाद्वयं सर्जो वर्तिः श्लेष्माक्षिरोगनुत् ॥ पिप्पल्यः किंशु-
 करसो वसा सर्पिः संसंधैव ॥ घृतं च जीर्णं सर्वाक्षिविकारघ्नी रसकि
 या ॥ रुष्णसर्पवसा क्षौद्रं रसो धात्र्या रसकिया ॥ शस्ता सर्वाक्षिरोगे-
 पु काचारुदमलेषु च ॥ रसांजनं शंगवेरमभयातुत्थकिंशुकं ॥ य-
 थोत्तरं द्विगुणितैस्तैर्वर्तिरपराजिता ॥ कृते वातादभिष्यंदात्तिमिराणि
 कुकूणकं ॥ पोथकीपिटकापिलानर्माणि च नियच्छति ॥ ताम्रे म-

स्तुसमुद्भूतं यत्तुत्थं श्यावतां गतं ॥ सर्वाभिष्यंदशुक्रार्मसिराजाल-
जिदंजनं ॥ मरिचलवणभागौ भागौ द्वौ कणसमुद्भवेनाभ्यां ॥ सौवीर
भागवकं चित्रायां चूर्णितं कफामपजित् ॥ मरिचामलकजलोद्भवतु-
त्थांजंनताप्यधातुक्रमद्वैः ॥ पण्मासिक इति योगस्तिमिरार्मक्के-
दकाचकंदूयः ॥ पिप्पलीं सतगरोत्पलपत्रां वर्तयेत्समधुक्रां सहरिद्रां ॥
एतया सततमंजयितव्यं यः सुपर्णसममिच्छति चक्षुः ॥ इत्यभि-
ष्यंदप्रतिपेधो नामैकोनविंशोऽध्यायः ॥ १९ ॥

अथातोऽक्षिपाकपिहप्रतिपेधं व्याख्यास्यामः ॥ शुष्काक्षिपाके वा-
ताभिष्यंदविहितं सर्पिर्विपचेत् ॥ कुलीररससिद्धं क्षीरसिद्धं वा ॥ दा-
र्वीप्रपौंडरीकयोः काथ आश्वोतनमक्षिपाकघ्नं ॥ मंजिष्ठा मधुककालानु-
सारिवारोध्रलाक्षाप्रपौंडरीकाणामक्षिपाकरक्तराजीघ्नो मृद्दीकाचंदनक-
रंजतंदुलांबुपरिस्तुतो मधुमानश्रुदाहहरः ॥ रोध्रकोरंदकपुष्पकाथो वे-
दनाहरः ॥ अणुतैलं नस्यं सारिवाविदारीबलामधुकोत्पलद्राक्षादरूप-
कजीवकचंदनैर्जागलरसक्षीरोपेतं तैलं साधितं नावनात्सर्वोर्ध्वजन्तुजा-
न् गदान् वातपित्तोत्तरान् हन्ति ॥ स्निग्धाश्वात्र तर्पणपुटपाकाः ॥ वा-
तपित्तान्पतरोद्रेकतश्च यथास्वमभिष्यंदविधिः ॥ आदर्शमंडले घृताक्त-
केशान् घृष्टांस्तर्धूमं दहेत् सा मपी घृतभृष्टाऽऽयसत्ताजनस्थिताऽक्षि-
पाकमंजनादपहरति ॥ मंजिष्ठानतकटंकटेरीनिःकाथेन लोहस्रोतोर्जन-
चूर्णमार्पिंडीभावात्पचेत् ॥ एतच्चूर्णांजनं दाहोपारगाश्रुहरं ॥ ताम्र-
रजःसैर्यकमुस्तपुंड्राब्धामधुककालानुसारिवाश्छागेन पयसा पिष्ट्वा पिं-
डांजनं ॥ आनूपवसा शुंडीसैधवचूर्णान्विता स्नेहांजनं ॥ एवमप्यंशां-
तौ मधुकसिद्धः शताब्दाचूर्णयुक्तो घृतमंडस्तथा पयो वा वस्तिः ॥ स-
शोफाल्पशोफयोस्तु स्निग्धस्य सिरां विष्येत् ॥ द्राक्षामयानिर्गूहस्त्रिद-
त्कल्कवान् सघृतो विरेकः ॥ विरिक्तस्य यथादोषोदयमास्थापनं ॥
ततः पिंडस्त्रिजशिरसः सर्पपतैलेन सैधवपुतेन सर्पिःफणिज्जकचूर्णसं-

'सृष्टेन वा तैलेन शिरोविरेकः ॥ विरिक्तशिरसोऽनुवासनं क्षीरसर्पिषा ॥
 धूमपानं च ॥ शिरोनेत्रं चास्य सुनिपण्णकपत्राद्दैः सैरंदपत्रैः क्षीरांबु-
 स्त्रिचैः संस्वेदयेत् ॥ घृतभृष्टं रोधचूर्णं सूक्ष्मवातःस्थमुष्णोदकविमृदि-
 तमाश्रोतनं शुष्काक्षिपाकोक्तं च वेदनाघ्नं ॥ एवमशांतवेदनं संधावरु-
 पक्रमेत् ॥ शशशिरःकपालं सैर्धवं कांस्ये स्तन्यघृष्टं संधावो वेदनाघ्नः
 ॥ नहृहोहे गोमूत्रघृष्टं घृतधूपितं ॥ शिघ्रपल्लवरसश्च ताम्रघृष्टो घृतधूपि-
 तः ॥ शंखं ताम्रे स्तन्येन घृष्टं घृताभ्यक्तयवशमीपत्रधूपितं घर्षवेदनघ्नं
 ॥ उदुंबरफलं छोहे स्तन्यघृष्टं घृताक्तशमीपत्रधूपितं शूलरागाश्रुघर्ष-
 घ्नं ॥ दधिसरः सैधवपुक्तताम्रे घृष्टः शोफघर्षाश्रुवेदनाघ्नः ॥ नृकपा-
 लं कांस्ये तिलोदकघृष्टं घृताक्तनिवपत्रधूपितं शोफघर्षाश्रुघर्षाश्रुशूलरा-
 गघ्नं ॥ संधावांजितं चाक्षि स्तन्येन चानु सिंचेत् ॥ त्रिःपरं च तैर्नाज-
 येत् ॥ अर्धांजनानि ॥ मधुकचहृतीत्वक्ताम्ररजांस्यजाक्षीरपिष्टानि
 शन्यामलकपत्रैर्घृताङ्गुनैरनेकशो धूपितानि पिंडांजनं शोफवेदनाघ्नं
 ॥ ताडीसपत्रपिप्पली छोहरजोऽंजनकासीसतगरजातिमुकुलसैधवैर्गो-
 मूत्रपिष्टैस्ताम्रमालिखं सघरात्रं स्थापयित्वा पुनस्तद्वेव पिष्टैर्गु-
 लिकाः कार्पास्ताः स्तन्यघृष्टाः स्तंभघर्षैश्चयधुहर्षाश्रुकण्डूघ्नाः ॥ अ-
 बद्धास्थिभट्टाकामांसं विगतत्वक् समताम्रचूर्णमीपत्सैधवोपेतं गत्ये-
 न दध्ना पिष्ट्वा ताम्रमालेपयेत् ॥ शुष्कं शुष्कं वैथैव च पिष्ट्वा पुनर्लेप-
 येत् सप्तभिः सप्ताहैः पिंडांजनं कृत्वा सर्वाक्षिपाकेष्वश्रुघर्षाश्रुशोफरागच-
 र्त्तोपचयघ्नं ॥ अरधंतकाम्बवेतसपरूपककोलदाडिमैः रुना रसत्रि-
 षा सशोफान् पूयालसान् नाशयति ॥ इत्थमपि शोफानुवृत्तौ पुन-
 रास्त्रावशिरोविरेकाश्च ॥ अम्लोपितं पित्ताग्निप्यंदवदुपाचरेत् ॥ पि-
 त्तसाधनं चेक्षेत् ॥ पित्तकफरक्तनिचयोत्क्रिष्टवर्त्मपोथकीविसाक्षि-
 कुकूणकपद्मोपरोधपूयालसशुष्काक्षिपाकसरोफाम्लोपिता घातय-
 जीर्णं स्वैवाधिमंथा इत्यष्टादश दोषकालानुबन्धिना रोगाः पित्तसंज्ञाः ॥

एषां क्रिया समुपदिष्टैव ॥ पुनश्च पिष्टीभूतानां सामान्येनोपदिश्यते
 ॥ अथ पिष्टाक्षिरोणिं स्नेहयित्वा वामयेत् ॥ कुकूणकस्य सिरा-
 व्यधः विरिक्तस्य वर्त्मनी लिखेत् ॥ सरुल्लेखनादशुद्धौ पुनर्लेखये-
 त् ॥ जलौकोभिश्च ग्राहयेत् ॥ प्रियंगुरोध्रपद्मकेसरचंदनमधुकक-
 ल्केन समाक्षिकेण विडालस्तुवरिकाफलत्रिकरोचनाक्वाथेन मधुना
 सायं प्रातः सदा प्रक्षालनमंजनांते च कपायवृक्षपल्लवकपायेण तैरेव
 पत्रैरुष्णप्रियतायामंतरांतरा स्वेदः ॥ तुल्यकपलं विंशतिश्च श्वेतमरिचानि
 धान्याम्लपिष्टानि तत्पलैस्त्रिंशता ताम्रपात्रे समालोडितानि बहुवर्षा-
 णामपि पिष्टानां परममाश्चोतनं ॥ अंजनं चास्याम्रधातकीपुष्पतिलप-
 र्णीकल्केन वर्तितः ॥ हरीतक्याढकीनाकुलीश्वाष्टगुणांभसाऽष्टभागशेषं
 क्वाथयेत् ॥ पुनश्च परिस्त्राव्यादवीप्रलेपात् रसक्रियेयं पिष्टाक्षिरोपणी
 ॥ पलाशशाखास्वरसे क्वाथ्यमाने बृहत्पुशीररजोदद्यात्तद्वनीभूतं शीत-
 मंजनं ॥ सुरसारसपिष्टैर्वा वचाऽलदेवदारुभिर्गोपितपिष्टाभ्यां वा व्यो-
 परसांजनाभ्यां वा हरितालसौवीरकांजनसमांशं वा ताम्रचूर्णमंज-
 नं ॥ परिपलवकासीसहरिद्राह्वयसर्पपप्रियंगुतगरपिप्पलीकल्केन ताम्र-
 भाजनमंतर्लेपयित्वा सौवीरककुंभाधोमुखं सप्ताहं वासयेत्ततो गुलि-
 काश्चूर्णं वा कुर्यात् ॥ तुल्यगैरिकचूर्णं छगलीपयःपिष्टं गुटिका प्रत्यंजनं
 ॥ स एव चूर्णः दिव्योदकभाषितः तदाद्भुतो नेत्राश्चोतनमिति ॥ भवति
 चात्र ॥ वर्त्माभिलेखं बहुशस्तद्वच्छोणितमोक्षणं ॥ पुनः पुनर्विरिकं
 च पिष्टरोगातुरो भजेत् ॥ पूषालसे त्वशांतिंऽतर्दाहः सूक्ष्मशलाकया
 ॥ चतुर्नवतिरित्यक्ष्णोर्हर्तुर्लक्षणसाधनैः ॥ परस्परमसंकीर्णाः कात्स्न्येन
 गदिता गदाः ॥ सर्वदा च निपेवेत स्वस्थोऽपि नयनप्रियः ॥ पुरा-
 णयवगोधूमशालिपष्टिककोद्रवान् ॥ मुद्गादीन्कफपित्तघ्नान् भूरि-
 र्पिःपरिप्लुतान् ॥ शाकं चैवंविधं मांसं जांगलं दाडिमं सितां ॥ सै-
 धवं त्रिफलां द्राक्षां वारि पाने च नामसं ॥ आतपत्रं पदत्राणं विधि-

वद्दोषशोधनं ॥ वर्जयेद्देहसंरोधमजीर्णाध्यशनानि च ॥ विदाहवि-
ष्टंभकरं यच्चेहाहारसेपजं ॥ द्वे पादमध्ये पृथुसन्निवेशे सिरे गते ते बहु-
धा च नेत्रे ॥ ता अक्षणोद्वर्तनलेपनादीन्पादप्रयुक्तान्नयने नयन्ति ॥ म-
लौष्ण्यसंघटनपीडनाद्यैस्ता दूषयन्ते नयनानि दुष्टाः ॥ भजेत्मदा दृ-
ष्टिहितानि तस्मादुपानदभ्यञ्जननावनानि ॥ इत्यक्षिपाकपित्तप्रति-
पेधो नाम विंशोऽध्यायः ॥ २० ॥

अथातः कर्णरोगविज्ञानं न्याख्यास्यामः ॥ अतिश्यायजलक्री-
डाकर्णकंदूयनैर्मरुत् ॥ मिथ्यायोगेन शब्दस्य कुपितोऽन्यैश्च कोपनैः ॥
प्राप्य श्रोत्रसिराः कुर्याच्छूलं स्रोतसि वेगवत् ॥ अर्द्धावभेदकं स्तं-
भं शिशिरानभिन्दनं ॥ चिराच्च पाकं पक्वं तु लसीकामल्पशः स्व-
त् ॥ श्रोत्रं शून्यमकस्माच्च स्यात्संचारविचारवत् ॥ शूलं पित्तात्स-
दाहोपाशीतिच्छाश्रयपथुज्वरं ॥ आशु पाकं प्रपक्वं च सपीतलसिका
स्रुतिः ॥ सा लसीका स्पृशेद्यत्तत्तत्पाकमुपैति च ॥ कफाच्छिरो-
हनुग्रीवागौरवं मंदता रुजः ॥ कंदूः श्रवयथुरुष्णेच्छा पाकाच्छेतथ
नस्रुतिः ॥ करोति श्रवणे शूलमभिघातादिदूषितं ॥ रक्तं पित्तसमा-
नार्ति किंचिद्वाऽधिकलक्षणं ॥ शूलं समुदितैर्दोषैः सशोफज्वरतीव्ररु-
क् ॥ पर्यायादुष्णशीतेच्छं जायते श्रुतिजाड्यवत् ॥ पक्वं सितसि-
तारक्तघनपूयप्रवाहि च ॥ शब्दवाहिसिरासंस्थे शृणोति पवने मुहुः ॥
नादानकस्माद्विविधान्कर्णनादं वदन्ति तं ॥ श्लेष्मणाऽनुगतो वायु-
र्नादो वा समुपेक्षितः ॥ उच्चैः रुच्छाच्छ्रुतिं कुर्याद्वधिरत्वं क्रमेण च ॥
वातेन शोषितः श्लेष्मा स्रोतो लिपिततो भवेत् ॥ रुग्णैरवं विधानं
च स प्रतीनाहसंज्ञिनः ॥ कंदूशोकौ कफाच्छ्रोत्रे स्थिरौ तत्संज्ञया
स्मृतौ ॥ कफो विदग्धः पित्तेन सरुजं नीरुजं त्वपि ॥ घनपूतिव-
द्भेदं कुरुने पूतिकर्णकं ॥ वातादिदूषितं श्रोत्रं मांसासृक्केदजां
रुजं ॥ खादंतो जंतवः कुर्युस्तीमां स रुमिकर्णकः ॥ श्रोत्रकंदूय-

नाज्जाते क्षते स्यात्पूर्वलक्षणः ॥ विद्रधिः पूर्ववच्चान्यः शोफोऽशोर्बु-
दमीरितं ॥ तेषु रुक्पूतिकर्णत्वं वधिरत्वं च बाधते ॥ गर्भेऽनिला-
त्संकुचिता शङ्कुली कूचिकर्णकः ॥ एको नीरुग्नेको वा गर्भे मां-
सांकुरः स्थिरः ॥ पिप्पली पिप्पलीमानः सन्निपाताद्दिदारिका ॥ स-
वर्णः सरुजः स्तब्धः श्वयथुः स उपेक्षितः ॥ कटुतैलनिर्भं पक्वः स्रवे-
त्क्षच्छ्रेण रोहति ॥ संकोचयति रुढा च सा ध्रुवं कर्णशङ्कुली ॥
सिरास्थः कुरुते वायुः पालीशोपं तदाह्वयं ॥ रुशा दृढा च तंत्रीव-
त्पाली वातेन तंत्रिका ॥ सुकुमारे चिरोत्सर्गात् सहसैव प्रवर्द्धिते ॥
कर्णे शोफः सरुक् पाल्यामरुणः परिपोटवान् ॥ परिपोटः स पवना-
दुत्पातः पित्तशोणितात् ॥ गुर्वाभरणभाराद्यैः श्यावो रुक्दाहपाक-
वान् ॥ श्वयथुस्फोटपिटिकारागोपाक्लेदसंयुतः ॥ पाल्यां शोफोऽनि-
लकफात्सर्वतो निर्व्यथः स्थिरः ॥ स्तब्धः सवर्णः कंडूमानुन्मथो ग-
हिरश्च सः ॥ दुर्विद्धे वर्द्धिते कर्णे सकंडूदाहपाकरुक् ॥ श्वयथुः स
न्निपातोत्थः स नाम्ना दुःखवर्द्धनः ॥ कफासृक्कृमिजाः सूक्ष्माः सकं-
दूक्लेदवेदनाः ॥ लेह्याख्याः पिटिकास्ता हि लिङ्ग्युः पालीमुपेक्षि-
ताः ॥ पिप्पलीसर्वजं शूलं विदारिकूचिकर्णकाः ॥ एवामसाध्या
याप्यैका तंत्रिकाऽन्यांस्तु साधयेत् ॥ पंचविंशतिरित्युक्ताः कर्ण-
रोगा विभागतः ॥ इति कर्णरोगविज्ञानीयो नामैकविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥

अथातः कर्णरोगप्रतिपेधं व्याख्यास्यामः ॥ वातजे कर्णशूले रात्रौ
रसभोजनोत्तरं वातहरद्रव्यसिद्धं सर्पिः पिबेत् ॥ निरञ्जो वा पयोनुपानं ॥
ततो दशमूलसिद्धे छागपयसि गोशृंगनिहितेऽश्विवर्णान् पापाणान्
सदंशेन गृहीत्वा ऽऽवपेत् ॥ तेनोष्मणा नाडीस्वेदेन वसाभ्यक्तं स्वेदयेत् ॥
विल्वयवकोलकुलत्थमापार्कशिग्रुपत्रैर्वा सानूपमांसैः कथितैः ॥ स्विन्नं
च पूरयेत् कुष्ठरास्त्रामधुकवंशावलेखशुंठीशिखिचंद्रकमापसरत्पयो-

विपक्वेन तैलेन ॥ जीवकमधुकुष्ठमंडूकीदेवदारुमहौपधकल्काष्टगुण-
 क्षीरसिद्धेन वा ॥ मयूरनालकुल्लथागुरुमापदेवदारुकल्कक्षारसुक्ताम्ल-
 साधिताभ्यां वा तैलवसाभ्यां ॥ मधुकक्षीरकाकोलीमापशतावरीक-
 ल्कसर्वगंधोदकक्षीरपक्वया वा वराहवसया ॥ रास्त्रामधुककाकोली-
 देवदारुकल्कपयोविपाचितया वा शिशुमारवसया ॥ मांसीकुष्ठमे-
 दासरलसुरभिमधुक्षीरविपक्वया वा गोवसया ॥ जीवकशताब्धामधु-
 कमांसक्षीरसिद्धां कुक्कुटमयूरवसां कर्णपूरणनस्याभ्यंगेषु विदध्यात् ॥
 मधुकक्षीरकाकोलीकल्केन चतुर्गुणशिशुह्रस्वपंचमूलेन चैरंडपत्रर-
 समष्टगुणक्षीरसाधितं तैलं वा ॥ घृततैलवसाभ्यक्तानि तरुणान्य-
 श्वत्थपत्राणि पुटपाकस्विन्नानि प्रपीड्य तद्रसेन कर्णं पूरयेत् ॥ तद्वच्च
 तैललवणाभ्यक्तान्यकौरुबूकमूलककोरंडविल्वमहावृक्षान्यतमपत्राणि
 ॥ महापंचमूलसरलागुरुदेवदार्वन्यतमकाष्ठमष्टादशांगुलं त्रिभागे
 क्षौमेणावेष्ट्य तैलेनासिक्त्वाऽग्रेण प्रदीपयेत् ॥ दह्यमानाद्यः स्ने-
 हः पतति स सद्यः कर्णरुजमपहरति ॥ मधूच्छिष्टकैटवं मधुशिशु-
 फलयचायवनलद्वैलागुगुलुभिः श्लक्ष्णपिष्टैः क्षौमवस्त्रवर्तिप्रमाणप-
 रिणाहं लेपयेत्ततः सूत्रेणावेष्ट्य दुंदुकजलेन नुंदयात् ॥ दुंदुकना-
 लमेवानेन कल्केनाभ्यज्य शोषयित्वा धूमं विदध्यात् ॥ श्रेयसीदेव-
 दारुकाकोलीकुष्ठनिचुलश्रीजैः क्षीरपिष्टैस्तैलपुतैः कर्णं बहिर्लेपयेत् ॥
 सर्वधान्यस्नेहगोक्षीरसिद्धामुत्कारिकामैरंडपत्रावच्छादितकर्णस्नेदा-
 य प्रणयेत् ॥ पुनः पुनश्च नाडीस्वेदं कुर्यात् ॥ पिंडस्वेदेन वा ॥
 वातव्याधिप्रतिश्यायादितविधानं च सनिरुद्धानुवासनं कुर्यात् ॥ परि-
 हार्याश्च परिहरेत् ॥ विशेषतः प्रवातशीतांबुषानं शिरःस्नानं च ॥
 पित्तजे तु शले प्रातः शर्करापुतं सर्पिः पाययेत् ॥ ततः स्निग्धं विरे-
 चयेत् ॥ द्राक्षामधुकस्तन्यं कर्णपूरणं प्रयुंजीत माक्षिकं वा ॥ म-
 धुकपद्मककल्कस्तन्यसिद्धं वा सर्पिः ॥ सितामधुकवर्जूरमृद्दीका-

भिर्वा सक्षीरेक्षुरसं पियालतैलं पाचितमभ्यंगनस्यकर्णपूरणैः शूलदा-
हघ्नं ॥ मधुककुडवं पोडशगुणेनांभसा पादशेषं साधयित्वा तेन तै-
लाद्धकुडवमष्टगुणक्षीरं यष्टीमधुकोशीरसारिवाकाकोलीजीवकानंतामृ-
णालमंजिष्ठारोध्रचंदनविसर्गं पचेत् ॥ तच्च पूर्ववत्प्रणयेत् ॥ एषामे-
व च कल्केन सघृतेन कर्णं परिलेपयेत् ॥ सेचयेच्च ॥ तथा क्षीरसर्पि-
नस्यशिरोभ्यंगेन ॥ एवमनुपशमे तु पुनर्विरेकः ॥ कफजे पिप्पलीवि-
पक्वं घृतमथवा क्षौद्रं पाययित्वा वामयेत् ॥ ततस्तीक्ष्णं धूमं पाययेत् ॥
सरलदेवदारुहिंसापटोलपत्रसुरससिद्धेन तैलेन देवदारुपिप्पलीकटुक-
मालतीपत्रकल्ककाथसिद्धेन वा रोध्रखदिरसारमनःशिलालद्विहरिद्रा-
कुष्ठत्रिफलैलाक्षाथकल्कसिद्धेन वा रसांजनमार्कवैजयंतीशिग्रुलशु-
नार्द्रकमुरंगीमूलककदलीनां वा पृथक् समस्तानां वा रसेन मधुना वा
रक्षोघ्नतैलेन वा तथा शूलशोफगौरवाणि शाम्यन्ति ॥ धान्याम्ल-
कथितदशमूलकाथवाप्येण नाडीस्वेदमाचरेत् ॥ स्विन्नः कुशाश्र-
त्रिवृक्षलदशुंठीमुस्तसाधितेन तैलेन पूरयेत् ॥ कफघ्नांश्च गंडूपा-
न्धारयेत् ॥ रक्तजे पैत्तिकवत्सिद्धिः सिरान्वधश्च ॥ पक्वेषु क-
र्णमूलेषु पूयप्रवाहिषु यथास्वं धूमनस्पगंडूपवमनान्पाचरेत् ॥ उपदि-
ग्धं च स्रोतः सायं प्रातः पिचुवर्त्तिभिः प्रमृज्य यवागुरुमदनैः सघृतैर्गु-
ग्गुलुना वा धूपयित्वा मधुना पूरयेत् ॥ पलाशधवतिनिशककुभसर्ज-
त्वक्कल्ककाथेन रसक्रियया स्वभ्यक्तां पिचुवर्त्तिं स्रोतसि दद्यात् ॥
घदरीसल्लकीजंबूधातकीवटप्लक्षोदुंदरकाथेनैवमेवं रसक्रियया ॥ हरि-
द्राधातकीत्रिफलाजंबूशल्लकीकिंशुककाथेन च ॥ तथा सौराष्ट्रिकापद्म-
कधातकीसमंगांऽवष्टाधवरोध्ररसांजनकाथेन ॥ एभिरेव चौपधैः सूक्ष्म-
चूर्णीकृतैः स्रोतसो विकिरणमेवं क्लेदशूलगौरवाणि शाम्यन्ति ॥ एषामे-
व कपायेण सक्षौद्रेण कपित्थस्वरसेन वा प्रक्षालनं ॥ तथा सुरसादिवर्गः

प्रक्षालनावचूर्णनघोः प्रयोज्यः ॥ नादवाधिर्ययोर्वातशूलोक्तः सर्वो वि-
धिः ॥ श्लेष्मानुबंधे तु प्राक् श्लेष्माणमाहरेद्दमननावनाभ्यां तीक्ष्णधू-
पैश्च ॥ वाधिर्यं च बालवृद्धक्षीणकासशोषिणां चिरोत्थितं वर्जयेत् ॥
इतरस्तु स्नेहस्वेदनस्य शिरोवस्तिवस्तिकर्मप्रभृतिभिर्दोषानुबंधमपेक्ष्य
साधयेत् ॥ तत्र प्रागेव पुराणसर्पिषा वातहरतैलेन वा स्निग्धं स्नेहेनैव
विरेचयेत् ॥ कृतसंसर्जनस्य पुनः स्निग्धस्य शोणितमपहरेत् कर्णासि-
न्नां जलौकोभिस्ततो वस्तिकर्म पूर्वतैलेन नस्यधूपान् कर्णपूरणं च शी-
लयेत् ॥ तरुणविल्वफलानि गोमूत्रेण काथयेत्तेन सितामधुकबीज-
कबीजकल्केन पयोयुक्तं तैलं पाचयेत् ततैलमुष्णं शीते विल्वकाथे
प्रक्षिप्य मंथयेत् ॥ यावत्पिंडीभूतमुद्धृत्य चैतत्पुनरन्यत्र विल्वोदकेन
मंथयेत् ॥ ततश्चोद्धृत्पाटुगुणे पयसि समधुकचंदनगर्भसाधितमाशु
कर्णपूरणाद्वाधिर्यं नाशयति ॥ तिलाभ्रवप्रलूतान्वस्त्रवद्धान् वहंती-
ष्वप्सु रात्रिमुपितान्दिवा शोषयेत्पंचरात्रं ॥ एवं गते पंचरात्रे मधुय-
ष्टिकाक्षीरकाकोलीमहापंचमूलदेवदारुशताब्दाजीवककथिते पयसि
पंचाहमेव वासपेच्छोपयेच्च ॥ ततोऽनेनैव क्षीरेणैषामेव च द्रव्याणां
चूर्णमात्रया युक्तान्प्रपीडयेत् ॥ ततैलं नीलोत्पलानंताचंदनागुरुमधु-
कजीवककाकोलीसुनिपण्णकमूलकल्कैरष्टगुणेन पयसा पचेत् ॥ ए-
तन्नस्य कर्णपूरणं शिरसि चाभ्यंजने प्रणीतमाशु शूलनादवाधिर्याणि
सर्ववातविकारांश्च पित्तानुबंधानपोहति ॥ भग्यास्थिसंबंधजननं च
॥ शुष्कमूलकक्षारक्षारद्वयहिंशुंठीमिशिवचाकुष्टामरदारुशोभांजनभू-
र्जग्रंथिमुस्तासौवर्चलविडौर्द्धिदलवणैस्तैलं शुक्तकदलीबीजपूरकरस-
युक्तं सिद्धं शूलनादवाधिर्यकंदूशोफक्लेदोपदेहकृमिपूतिकर्णेषु ॥ अथ
कर्णौ सुप्ताविव भवतस्तत्समीपे यथोक्तां सिरां मोक्षयेत् ॥ सश्वयधुपरि
स्नावे मंदश्रुतेर्दमनमाचरेत् ॥ प्रतिनाहे स्नेहस्वेदक्लिन्नं कर्णं कर्णशो-
धनेन विशोध्य तैलस्य पूरयेत् ॥ मातुलुंगरसस्य वा समुक्तसौद्रसैधव-

स्य ॥ शोध्यमाने वेदना रक्तागमो वा यदि भवेत् ॥ ततो घृतमण्डेन पूर-
 येत् नस्यं च शीलयेत् ॥ मलपूर्णोऽप्येष एव विधिः ॥ कंठ्वां तीक्ष्णधूमन-
 स्यादीन्कफघ्नान्वितरेत् ॥ रुक्षकटुतिक्तश्चाहारः ॥ शोफेऽप्ययमेव विधिः
 कटुनिक्तोष्णाश्च प्रदेहाः परिपेकाः ॥ पूतिकर्णे कर्णस्त्रावोक्तो विधिः
 रुमिकर्णे च ॥ विशेषतश्चात्र रुमिघ्नः ॥ तथा सर्पपतैलेन पूरणं ॥
 हरितालचूर्णवता गोमूत्रेण वा ॥ वार्ताकवीजेन धूपनं ॥ कर्णविद्र-
 धिं वमनपूर्वं विद्रधिबदामं पक्वं च चिकित्सेत् ॥ क्षतविद्रधिं पित्त-
 कर्णशूलवत् ॥ कर्णोर्शोर्विद्वानि नासार्शोर्विद्वत् ॥ विदारिकामामां
 कर्णविद्रधिवद्यथादोषोदयं च साधयेत् ॥ पालीशोपे वातशूलवन्न-
 स्यमालेपं स्वेदं च कुर्यात् ॥ स्विन्नमुद्वर्त्तयेत् तिलपियालबीजमधु-
 कयवाश्वगंधाकल्केनोद्धर्त्तितं च मधुकपयस्यासितपुष्पाश्वगंधाक-
 ल्काष्टगुणवाजिगंधाहृत्यमीरुकाथक्षीरसाधितेन तैलेनाभ्यंज्यात् ॥
 क्षतावर्यश्वगंधैरंडपयस्याजीवकक्षीरे सिद्धेन वा गोधाप्रतुदविष्कि-
 रानूपोदकमांसवसामज्जानं सर्पिः सर्पपतैलं च यथालाभं संसृज्या-
 कालिर्कवलाऽतिवृत्तानंताविदारिगंधाजलशूकमधुरवर्गप्रतीवापं विप-
 चेत् ॥ अयमभ्यंगः पाल्याः परं मांसजननः ॥ एवमपि तु या क्षी-
 यते पाली तस्या यदुष्टं तच्छित्त्वा विधिवत्संधाय युक्तेनैव क्रमेणो-
 पचरेत् ॥ तंत्रिकामपि चैवमेव नस्याभ्यंगादिभिर्यापयेत् ॥ परिपो-
 टकेऽप्ययमेव विधिः ॥ तथा मधुकरवरमंजसमंजरीसैंधवाश्वगंधादेव-
 दारुमूलकावल्गुजफलमूलमधूच्छिष्टैः सक्षीरैर्महास्रोहसिद्धोऽभ्यंगः ॥
 तिलमधुकप्रपौंडरीकसिद्धार्थकक्षीरकृतयोत्कारिकयोपनाहः ॥ उत्पा-
 ते जलौकोभिरपनीतरक्ते शीतैः प्रदेहः ॥ तिलमधुकरसारिवोत्पलकरो-
 धकदंबवलाऽऽम्रजंबूपल्लवैः सधान्याम्लं तैलं साधितमभ्यंगः ॥
 तथा क्षीरसर्पिर्विसर्पोक्तानि च घृतानि ॥ उन्मये तीक्ष्णैः शिरोवि-
 रेकस्तिक्तसर्पपरोधहरिद्रादयैः ॥ उद्धर्तितायाः कर्णपाल्यास्तालीसत-

मालैलाकट्फलसांजनैर्लेपः ॥ तालपत्राश्वगंधार्कसैंधवावल्लुजदी-
जसुरसलांगलीभिः गोधाकुलीखसायुक्तं तैलं विपक्वमभ्यंजनं ॥ तै-
लमेव वा पटोलकटुरोहिणीरसांजनशिरापैः ॥ दुःखवर्द्धने जंबूआ-
श्मंतकपत्रकाथपरिपिक्तां कर्णपालीं तैलेनाभ्यज्य यष्टीमधुहरिद्राप्र-
पौंडरीकमंजिष्ठाचूर्णेनावचूर्णयेत् ॥ लाक्षाविडंगविपक्वतैलेनाभ्यंजये-
त् ॥ लेहिकापिडिकां कर्णपालीं बहुशो गोमयपिंडस्विन्नामुरश्रीमूत्र-
पिष्टैः कृमिघ्नैरालेपयेत् ॥ कुटजकरंजैर्गुदबीजारग्वधत्वग्भिर्वा ॥ ए-
भिरेव च सर्वैः समरचिर्नवपत्रमधूच्छिष्टैः सर्पपतैलं सिद्धं लेहिका-
वणघ्नोऽभ्यंगः ॥ परिदहने जलजाभिरसृक्स्त्रावयेत् ॥ शीतैश्च प्र-
दिह्यात् ॥ सर्वेषु च पाठीरोगेषु स्नेहस्वेदशोधनाभ्यंगप्रदेहनस्पास-
नस्त्रावणानि यथाहं प्रयुंजीत ॥ प्रकोपकारणानि च परिहरेत् ॥ उ-
त्पद्यमानायां तु पाल्यां सर्जरसापामार्गपटोललिकुचत्वग्भिरालेपः ॥
उत्पतंत्यां शिग्रुशम्याकपूतीकगोवराहपित्तगोधावसासर्पिर्भिः ॥ श्या-
वायां गौरीसुगंधाश्यावानंतांतुलीयकमूलैः ॥ कंडूभत्यां पाठानंताता-
र्क्षशैलेपमाक्षिकैः ॥ दह्यमानायां क्षीरिदक्षजीवनीयकल्कमधुघृतैः ॥ व-
णितायां क्षौद्रजीवनीयैः ॥ रुशायां गोधावराहादिभिः ॥ ग्रथितायां ग्रंथिं
पादपित्वा ऽवलित्य च रुष्णासैंधवमधुभिः प्रतिसारयेत् ॥ स्त्राव-
त्पां मधुमधूकमधुपर्णीभिर्लेपः ॥ एभिरेव च यथास्वं स्नेहानभ्यंगार्थं
प्रकल्पयेत् ॥ अथ रोगतो बलाहा छिन्नकर्णमनुसंदध्यात् ॥ समा-
सतस्तु पंचदश कर्णसंधयः प्रायो नामानुगतसंस्थानस्थानविशेषतया
संभवन्ति ॥ तद्यथा ॥ पृथुलायतसमपाटिश्चक्रनेमिर्दृत्तायतसमपा

१ अस्मिन् कर्णपालिप्रकरणे लेपकममादाद्वयसंगतिः समीचीना न दृश्यते सा-
धित्या ॥ सुश्रुते तु ॥ तत्र समासेन पंचदश कर्णबंधनारुतयः ॥ तद्यथा ॥ नेमिसं-
धानक उत्पलभेद्यको वज्रूरक आसगिभो गढकर्ण आहार्यो निर्वंधिमो व्यायोजिमः क-
पाटसंधिकोऽर्द्धकपाटसंधिकः सान्निभो होनकर्णो वल्लीकर्णो यष्टीकर्णः काकौटकहति ॥
तेषु पृथुलायतसमोऽथमपाटिर्नैमिसंधानकः ॥ वृत्तायतसमोऽथमपाटिर्हृत्पलभेद्यकः ॥ च्छ-

लिरुत्पलमेयकश्चाभ्यन्तरदीर्घपालिसंक्षिप्तोऽपिष्टानपालिपर्यंतयोश्च क्षी-
णमांसहीनतनुविषमपालीबह्वीग्रयितनिर्मासस्तब्धसिराद्यतसूक्ष्मपालि-
घटीनिर्माससंक्षिप्ताग्राशोणितपालिकाकौष्टइति ॥ एवमाद्या द-
श सिध्यन्ति नत्विदरे ॥ तत्र बाह्यायां पाल्यां दीर्घायामाभ्यन्तरसं-
धिः ॥ तथेतरायां बाह्यः समः समयोश्च ॥ अण्वादिविषमयोस्तु-
परस्परविपर्ययेण ॥ यात्वेकैव पाली स्थूला पृथ्वी स्थिरा च स्या-
त् ॥ तां द्विधा पाटयित्वापरि छित्त्वा संद्रध्यात् ॥ गंडोत्कृत्तेन वा-
सशोणितेन सानुबंधेन मांसेन पालीं कल्पयेत् ॥ यस्य पालीद्वयम-
पि नास्ति तस्याप्येव विधिः ॥ अथवा समानवयोदोषादौ संचार्य
कर्णं पीठं वा समे मध्ये निर्विध्य वर्द्धयेत् ॥ संधानविधिः पुनरानुरे-
ग्रयितकेशांते बंधमुपधार्य छेद्यभेद्यलेत्वेरुपपन्नैरुपपाद्य कर्णशो-
णितमेवक्षेत दुष्टमदुष्टं चेति ॥ ततो वातदुष्टे धान्याम्लोष्णोदका-
भ्यां पित्तदुष्टे क्षीरशीतोदकाभ्यां श्लेष्मदुष्टे वारुणीसलिलाभ्यां प्र-
क्षाल्य पुनश्चावलिरव्यानुन्नतमहीनमविषमं कर्णसंधिं निवेश्य ततो-
मधुघृताभ्यामभ्यज्य पिचुल्लोतयोरन्यतरेणावगुंठ्य सूत्रेणानवगाढम-
शिथिलं च बद्ध्वा सिराव्यधोक्तेन कपालस्य वा चूर्णेनाकीर्याचा-
रिकमादिशेत् ॥ संधिमाश्लिष्य तं क्षौमसूत्रेण सीव्येदभिक्षीणपा-
लिकं वा ॥ शोणिताक्तेन पिचुना वेष्टयेत् व्रणवध्वेनमुपाचरेत् व्य-
हाच्चतुरहाद्वा सतैलेन परिपिच्य पिचुसूत्रं चापनयेत् ॥ न चाशुद्धर-

स्ववृत्तसमोभयपालिर्विल्लूरकः ॥ अभ्यन्तरदीर्घकपालिरासंगिमः ॥ बाह्यदीर्घकपालिर्गड-
कर्णः ॥ अपालिरुभयतोऽप्याहार्यः ॥ पीठोपमपालिरुभयतः क्षीणपुत्रिकाश्रितो निर्वेधि-
मः ॥ स्थूलाणुसमविषमपालिर्व्यायोजिमः ॥ अभ्यन्तरदीर्घकपालिरितराल्पपालिः कपा-
टसंधिकः ॥ बाह्यदीर्घकपालिरितराल्पपालिर्बृहत्कपाटसंधिकः ॥ तत्र दशैते कर्णबंधविकल्पाः
साध्यास्तेषां स्वनामभिरेवारुतयः प्रायेण व्याख्याताः ॥ संक्षिप्तादयः पंचासाध्याः ॥ तत्र
शुष्कशक्नुलिरुत्सन्नपालिरितराल्पपालिः संक्षिप्तः ॥ अनपिष्टानपालिः पर्यंतयोः क्षीण-
मांसो हीनकर्णः ॥ तनुविषमाल्पपालिर्वह्वीकर्णः ॥ ग्रयितमांसस्तब्धसिराद्यतः सूक्ष्मपा-
लिर्वघ्टीकर्णः ॥ निर्माससंक्षिप्ताग्राशोणितपालिः काकौष्ठकपालिरिति ॥

क्षमतिप्रवृत्तरक्तं क्षीणरक्तं वा कर्णं संदध्यात् ॥ तस्य हि स्वयम-
पि संधिर्विश्लिष्यते ध्मायते श्यावतामुपैति पच्यते शुष्यति चिरा-
द्रोहति रुद्धोऽप्यामरणं न क्षमते सशोफकंदूसंतापो ग्रंथिमांश्च भव-
ति ॥ तत्र यथास्वं प्रतिकुर्वीत ॥ दुष्टरक्ते च रक्तमवसेचयेत् ॥ क्षी-
णरक्तं स्नेहपाननस्यमांसरसाशनाभ्यंगैर्वृहयेत् ॥ सर्वत्र चैवमपि सो-
पद्रवसंधौ संधिं विमुच्य पूर्वापचारोपस्थापिनस्मृतिं सम्यक् संदधी-
तेति ॥ भवंति चात्र ॥ न कर्णे शोफरागादियुक्ते संधानमाचरेत् ॥
न घस्मरस्य नात्पुष्णे नाविशुद्धतनोरपि ॥ सुखं जातरोमाणं श्लि-
ष्टसंधिसमं स्थिरं ॥ सुचर्माणमरोगं च शनैः कर्णं विवर्द्धयेत् ॥ अ-
न्यथानादरुक्नोदशोफाः स्युस्तत्र कारयेत् ॥ शीतान् प्रदेहसेकादी-
न् शुद्धिं च क्लेदनाशिनीं ॥ स्नेहावनूपजौ तैलं सर्पिलाक्षारसांजनं ॥
साधयेन्मधुरस्कंधहयगंधामसूरकैः ॥ पिष्टैर्दशगुणक्षीरे तत्परं कर्णव-
र्द्धनं ॥ कठिनाः सरुजः क्षामाः पाल्यः स्वेदितमर्दिताः ॥ अ-
भ्यक्तास्तेन जायंते मृदवो नीरुजः स्थिराः ॥ बृहत्पौ कंबरीवारिशू-
कमर्कजटाघृतं ॥ माक्षिकं शिखिनीतैलं सप्ताहं ताम्रभाजने ॥
स्थापयेत्तत्परं कर्णमाटेपात्पोपयेत्कृशं ॥ चर्मचटिकाजलौकोह-
यगंधाशबरकंदकं तुल्यं ॥ माहिपनवनीतयुतं कपित्थकं कर्णवर्द्धनं
पक्षात् ॥ कुर्याच्चाम्भ्यजनालेपान् पालीशोपे प्रकीर्तितान् ॥ अथ
कुर्याद्वयस्यस्य छिन्नां शुद्धस्य नासिकां ॥ छिंद्यान्नासासमं पत्रं
तत्तुल्यं च कपोलतः ॥ त्वडग्रांसं नासिकासन्ने रक्षंस्तत्तनुतां नयेत् ॥
सीव्येद्वंदं ततः सूच्या सेविन्या पिचुयुक्तया ॥ नासाछेदे सुलिखिते
परित्योपरि त्वचं ॥ कपोलवच्च संदध्यात् सीव्येन्नासां च सर्वतः ॥
नाडीभ्यामुत्क्षिपेदंतः सुखोच्छ्वासप्रवृत्तये ॥ आमतेलेन सिक्त्वाऽनु-
पत्तंगमधुकांजनैः ॥ शोणितस्थापनैश्चान्यैः सुश्लक्ष्णैस्त्वचूर्णयेत् ॥

ततो मधुघृताभ्यक्तं वध्वाऽऽचारिकमादिशेत् ॥ ज्ञात्वा ऽवस्थांतरं
 कुर्यात्सद्योवर्णविधिं ततः ॥ छिंद्याद्रूढेऽधिके मांसं नासोपांताच्च चर्म-
 वत् ॥ सीव्येत्ततश्च सुश्लक्ष्णं हीनं संवर्द्धयेत्पुनः ॥ निवेशिते यथा-
 न्यायं सद्यश्छेदेऽप्ययं विधिः ॥ इति कर्णरोगप्रतिपेधो नाम द्वाविंशो-
 ऽध्यायः ॥ २२ ॥

अथातो नासारोगविज्ञानं व्याख्यास्यामः ॥ अवस्थायानिर्ल-
 जोन्माप्यातिस्वमजागरैः ॥ नीचात्युच्चोपधानेन पीतिनान्येन धारि-
 णा ॥ अत्यंबुपानरमणछर्दिवाप्पग्रहादिभिः ॥ क्रुद्धा वातोत्त्र-
 णा दोषा नासायां स्त्यानतां गताः ॥ जनयंति प्रतिश्यायं वर्द्धमानं
 क्षयप्रदं ॥ तत्र वातात्प्रतिश्याये मुखशोषो मृशं क्षवः ॥ घ्राणो-
 परोधनिस्तोददंतशंखशिरोव्यथाः ॥ कीटकाइव सर्पति मन्यते परि-
 तो भ्रुवौ ॥ स्वरसादश्चिरात् पाकः शिशिराच्छकफक्षुतिः ॥ पि-
 त्तात्तृष्णा ज्वरघाणपिटिकासंभवभ्रमाः ॥ नासाग्रपाको रुक्षोष्णताच्च-
 पीतकफक्षुतिः ॥ कफात्कासोऽरुचिः श्वासो वमथुर्गात्रगौरवं ॥ माधु-
 र्यं वदने कंडूः स्निग्धश्लक्ष्णघनक्षुतिः ॥ सर्वजो लक्षणैः सर्वैरकस्मा-
 द्बृद्धिशांतिमान् ॥ दुष्टं नासासिराः प्राप्य प्रतिश्यायं करोत्यमृक् ॥
 उरसः सुसता ताम्रनेत्रत्वं श्वासपूतिता ॥ कंडूः श्रोत्राक्षिनासासु
 पित्तोक्तं चात्र लक्षणं ॥ सर्वैष्व प्रतिश्याया दुष्टतां यांत्युपेक्षिताः
 ॥ यथोक्तोपद्रवाधिक्यात्सर्वेन्द्रियस्तापनः ॥ साग्निसादज्वरश्वात-
 कासोरःपार्श्ववेदनः ॥ कुप्यत्यकस्माद्बहुशो मुखदौर्गन्ध्यशोपकृत् ॥
 नासिकाक्लेदसंशोषशुद्धिरोधकरो मुदुः ॥ पूयोपमासितारक्तग्रथित-
 श्लेष्मसंक्षुतिः ॥ मूर्च्छति चात्र कृमयो दीर्घस्निग्धसिताणवः ॥ प-
 क्लिंगानि तेष्वंगलाघवं क्षवथोः शमः ॥ श्लेष्मा सुचिक्कणः पीतो
 ज्ञानं च रसगंधयोः ॥ तीक्ष्णाघ्राणोपयोगार्करश्मिसूत्रवृणादिभिः ॥

वातकोपिभिरन्यैर्वा नासिकातरुणास्थनि ॥ विषद्वितेऽनिलः क्रुद्धो
 रुद्धः शृंगाटकं व्रजन् ॥ निवृत्तः कुरुतेऽत्यर्थं क्षवथुं स भृशक्षवः ॥
 शोपयेन्नासिकास्रोतः कफं च कुरुतेऽनिलः ॥ शूकपूर्णाभनासात्वं
 कृच्छ्रादुच्छ्वसनं ततः ॥ स्मृतोऽसौ नासिकाशोपो नासानाहे तु
 जायते ॥ नद्धत्वमिव नासायाः श्लेष्मरुद्धेन वायुना ॥ निश्वाप्तो
 च्छ्वाससंरोधात्स्रोतसी मंडते इव ॥ पचेन्नासापुटे पित्तं त्वदग्रांसं दा-
 हशूलवत् ॥ स घ्राणपाकः स्नावस्तु तत्संज्ञः श्लेष्मसंभवः ॥ अच्छो
 जलोपमोऽजस्रं विशेषान्निशि जायते ॥ कफः प्रवृद्धो नासायां रुध्वा
 स्रोतांस्यपीनसं ॥ कुर्यात्सपुर्धुरश्वासं पीनसाधिकवेदनं ॥ अवेरिव स्व-
 त्स्य प्रक्लिन्ना तेन नासिका ॥ अजस्रं पिच्छिलं शीतं पक्वं सिंघाण-
 कं घनं ॥ रक्तेन नासा दग्धेव बाह्यांतः स्पर्शनासहा ॥ भवेद्धूमोपमोच्छ्वा-
 सा सा दीप्तिर्दहतीव च ॥ तालुमूले मलैर्दुर्गन्धैर्माहृतो मुखनासिकात् ॥
 श्लेष्मा च पूतिर्निर्गच्छेत्पूतिनासं वदन्ति तं ॥ निचयादभिधाताहा
 पूयासृद्धासिका स्रवेत् ॥ तत्पूयरक्तमाख्यातं शिरोदाहरुजाकरं ॥ पि-
 त्तश्लेष्मावरुद्धोऽतर्नासायां शोपयेन्मरुत् ॥ कफं स शुष्कपुटतां प्रामो-
 ति पुटकं तु तत् ॥ अरौर्वुदानि विभजेदौपलिगैर्यथायथं ॥ सर्वेषु कृ-
 च्छोच्छ्वसनं पीनसः सततं क्षुतिः ॥ सानुनासिकवादित्वं पूतिनासः
 शिरोव्यथा ॥ अष्टादशानामित्येषां यापयेद्दुग्धपीनसं ॥ इति नासारो-
 गविज्ञानीयो नाम त्रयोविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥

अथातो नासारोगप्रतिपेधं व्याख्यास्यामः ॥ सर्वेष्वेवादौ पीनसेपु
 स्नेहस्वेदवमनधूमगंडूषस्त्रिग्वधोष्णभोजननिवातशयनासनानि सेवेत ॥
 पाचनार्थं च गुडार्द्रकक्षीरत्रिकटुकाजमांसमद्याम्लभोजनानि ॥ रोहि
 पाजाजीवचाचोरकोपकुंचिकाचातुर्जातितर्कारीरजो वस्त्रावबद्धं मुहु-
 मुद्गुरुपजिमेत् ॥ घृताक्तसकृन्महकसंपुटे कृत्वा धूमं च पिबेत् ॥ पक्वं
 तु शिरोविरेचनमवपीडं च युज्यात् ॥ निदानोक्तानि वर्जयेत् ॥ विशेषे-

ण शीतांबुश्चानपानात्सुक्षोपधानवेगोदीरणधारणक्रोधशोकान् ॥ अथ
 वातप्रतिश्यायी पूर्वमेव वातहरद्रव्यविपक्वं ससैधवं प्रातः सर्पिः पिबेत्
 ॥ दशमूलकुलत्यकोलयवशुष्कमूलकव्योपलवणपंचकैः सदधिधान्या-
 म्लं सर्पिः सिद्धमाहरेत् ॥ पाने च प्रणीतं प्रतिश्याययक्ष्मकासश्वा-
 सग्रहणीगुल्मविवंधघ्नं ॥ जीर्णस्नेहं जांगलरसेन व्योपदाढिमसैधववचा
 बालमूलरसेन सर्वधान्ययूपेण वा भोजयेत् ॥ नागरं वा पयसा पिबेत्
 ॥ कृष्णादशमूलशुंठीयवैरंडमूलकाथसिद्धेन पयसोत्तमांगं स्वेदयेत् ॥
 तदेव च पानभोजनयोर्विदध्यात् ॥ अर्दितोक्तांश्च स्वेदानेवमपरिप-
 च्यमाने पुनः पुनर्नाडीस्वेदान्वातहरं चास्थापनमनुवासनं शिरोवस्तिं
 च ॥ पक्वे तु तैलं क्षत्रकचूर्णपुक्तं सैधवं सर्पिः शिरोविरेचनं ॥ पित्तप्र-
 तिश्याये पद्मकोशीरपटोलीसारिवाविदारीशतावरीक्षीरिद्रुमशुंगशुंठीक-
 र्कटाख्यादुरालभानामर्द्धाढिकमष्टगुणैः सति विपाच्य पादावशोपे मधुक
 मृद्दीकाचंदनशुंगाटककशेरुकश्वेतपाकान्यक्षमात्राणि दत्वा घृतप्र-
 स्थं पयसा सह साधयेत् ॥ तत्प्रातः पानाय युंज्यात् ॥ जीर्णे सुखोष्णतो-
 यपरिपित्तं ससैधवेन रसेन भोजयेत् ॥ स्निग्धं विरेचयेत् ॥ द्राक्षापटो-
 लश्रीपर्णीमूर्वात्रिहृत्काथेन त्रिहृत्पथ्यापूगफलचूर्णान्वितेन ॥ विरिक्त-
 मुक्तस्य शीतलैः शिरोवक्त्रेपपरिपेककवलग्रहान्वितरेत् ॥ व्यजनप-
 वनविधूयमानश्च नीलशाहलोपवनशिशिरकरकिरणधारागृहाणि सेवे-
 त ॥ पक्वे तु दोषे शिरोविरेकं पुराणेन घृतेन ससैधवेन घृतमंडेन वा
 कट्फलान्वितेन वा कुर्यात् ॥ विशुद्धस्रोतसश्च जांगलरसेन क्षीरेण
 वा शीतेन संभोजनं ॥ कफजे तु यवक्षारावचूर्णितमुष्णोदकानुपानं
 घृतं पाययेत् ॥ जीर्णे च तिलमापपल्लवर्ती यवागूं ॥ ततो वामनीयौ-
 पधकाथसिद्धया ससर्पिष्कया ससैधवमापचूर्णप्रगाढया पेययोष्णांभ-
 सा च वामयेत् ॥ ततस्तीक्ष्णधूमकवल्यवाञ्चणकप्रायाहारनाडीस्वे

दैरुपाचरेत् ॥ अरुचिगौरवयोस्तु विशोपयेत् ॥ पके क्षवकविडंगसैध-
 वादिभिर्नस्यं तैलाप्लुतो नागरचूर्णानुबद्धो मुद्राहारो यथासात्म्यं
 च ॥ रूक्षतीक्ष्णोष्णशुद्धमाणपयस्य देवदारुसरलकाकोलीजीवक-
 मधुकपिप्पल्यनन्ताक्षीरविषकं तैलं नस्यं ॥ साजिपातिके दोषव-
 लतः प्रतिकुर्यात् ॥ रसांजनातिविषामुस्तभद्रदारुसाधितं चात्र
 तैलं नावनं ॥ रक्तजे पैत्तिकरक्तपित्तयोश्च विधिः ॥ दुष्टप्रतिश्याये
 व्योपचित्रकयवक्षारबीजकविडंगत्वक्लवणत्रयीमांसरसप्रतीवापविष-
 कं सक्षौद्रं सर्पिः पाययेत् ॥ जीर्णं घृते जांगलरसेन तैलोपसेकं भो-
 जयेत् ॥ स्निग्धं च प्रतिश्यायवदुपाचरेत् ॥ पकेऽवपीडं व्योपेन्द्रय-
 वविडंगसारजीरकसैधवैर्यस्तमूत्रपिष्टैर्दद्यात् ॥ विशुद्धमाणस्रोतसं च
 पुनरुपस्नेह्य विरेचयेत् ॥ भृष्टान् यवान् भूस्तृणकाश्रातकजीरकत्रि-
 द्दतायुक्तगोमूत्रे कायेयन् ॥ तं काथमसयानागरमरिचक्रमुक्तसैधव-
 यावशूकचूर्णयुक्तं सबीजपूरकरसं पाययेत् ॥ कोष्णोदकं चानुपा-
 ययेत् ॥ विरिक्तं च काले मुस्तहरिद्रानागरयवक्षारपूतिकरंजरेणुका-
 मिरजाविगोमूत्रदधिमिश्रं सिद्धं सर्पिरुपयोजयेत् ॥ तीक्ष्णानि च नि
 रूहानुवासनानि ॥ अरिष्टांश्च पानार्थं ॥ एवमप्यशांतौ हिङ्गुक्षाराम-
 रदारुविषकं घृतं मांसरसानुपानं पिबेत् ॥ कुशाभ्रपल्लवमूर्वातर्कारी-
 गुदीफलफणिञ्जकमहापंचमूलकंटकारिकासारिवोरुवृकहिंसार्निम्बशि-
 म्भुफलरक्षोघ्नकमिन्द्रदन्तीपूतिकरंजपिप्पलीवाताकबीजाहिमारकमूल-
 त्वक्पत्रपुष्पफलेरजाश्वशरुद्रसयुक्तेर्धूमवर्ति कृत्वा घृताभ्यक्तां पानुं
 प्रयच्छेत् ॥ पिप्पलीवर्द्धमानं चोपयुंजीत ॥ रुमिघ्नैश्च योगैर्यापयेत्
 ॥ भृशक्षवयौ पुटके च निर्वकटफलकुष्ठमरिचचूर्णः क्लेदनाय प्रथमनं
 ॥ पिप्पलीकुष्ठशुंठीदिङ्गमृद्दीकाकपायकल्कविषकं तैलं घृतं वा नावे-
 नं ॥ नासाशोषे बलातैलं पाने शिरोवस्ती च ॥ स्निग्धस्य स्वेदः॥क्षी-

रसर्पिर्नस्यं ॥ मधुरवर्गसाधितं वा तैलं ॥ छैहिको धूमः ॥ तथा ऽऽनाहे
 ऽपि ॥ एवमनुपशमे शिरोविरेकः ॥ नासापाके क्षौप्तौ च जलौकोभिर-
 स्रविस्त्रावणं ॥ शीतैरूर्ध्वाधो विरेकलेपसेकाः ॥ नासास्त्रावे तीक्ष्णं नस्यं
 धूमश्च ॥ अपीनसे पूतिनासे च गुडमरिचार्हङ्गुशिवाटिकाविडङ्गैरजामूत्र-
 पिष्टैर्नस्यं ॥ कफप्रतिश्यायवच्च स्नेहस्नेदवमनानि ॥ वमितवतो निर्गु-
 ढीशियुतकार्श्याफणिज्जकक्षवकसुरसार्जकपत्रस्त्रसेन सार्पपं पीलुजं वा
 तैलं विपाच्य नस्यं विदध्यात् ॥ लासाविडङ्गपिप्पलीलवङ्गक्षवकनि-
 शाकुष्टवचाकरंजिकाकल्कैर्वा तिलतैलं ॥ उत्पन्नमात्रं पूरक्तं प्रति-
 श्यायवच्चिकित्सेत् ॥ प्रवृद्धं नाडीव्रणवत् ॥ कृतवमनस्य चास्य न-
 स्यधूमौ योजयेत् ॥ अर्शाति विधिवत् क्षारेणाम्निना वा दहेत् ॥ स्थू-
 लानि तु शस्त्रेण स्पृष्ट्वा ॥ दाहानंतरं शीतां क्रियां योजयेत् ॥ वर्त्ति च
 नासायां कुंभनिकुंभाग्रिकसैधवपिप्पलीमनःशिलाऽलकल्कमधुघृत-
 प्रविग्धां ॥ तुवरिकाविभीतकहरिद्रारोधप्रियङ्गुकरंजिकाकल्कगुडोद-
 कविषकं तैलं नावनं ॥ रोध्रोत्पलमधुकार्तंदुकास्थित्रिफलाखदिर-
 सारविषकं वा ॥ यथादोषं च स्नेहवमनविरेचनादीन् प्रणिदध्यात् ॥
 अर्बुदं बद्धिशनं गृहीत्वा मंडलायेण मूले समं भिंद्यात् ॥ छेद्यं चो-
 च्छेदयेत् ॥ चलं प्रसृष्टं च व्रणं शलाकया दहेत् ॥ तैलेन वाऽ-
 भिदग्धं घ्नयेत् ॥ ततः शिशिरप्रदेहः ॥ उपरुद्धव्रणस्य रोधावापं ती-
 क्ष्णोष्णलवणद्रव्यगोमूत्रयुक्तं सार्पपं कारंजं वा तैलं नावनं ॥ पित्तजे
 रक्तजे वाऽर्बुदे गोदंतसैधवतालकासीसकांस्थनीलैरंबुपिष्टैरालेपः ॥
 ततश्च शीताः प्रदेहसेकाः शीतैरेव च साधितान्यभ्यंगनस्थपानानि ॥
 मांसमेदःसन्निपातार्शोर्बुदानि च साधयेदिति ॥ ऋवति चात्र ॥ ही-
 नच्छेदात् पुनर्वृद्धिरतिच्छेदात्स्वरक्षयः ॥ गंधाज्ञानं च वीसर्पो मू-
 र्च्छा छिंद्यादतःसमं ॥ इति नासारोगप्रतिपेधो नाम चतुर्विंशो-
 ऽध्यायः ॥ २४ ॥

अथातो मुखरोगविज्ञानं व्याख्यास्यामः ॥ मात्स्यमाहिषवा-
 राहपिशितामकमूलकं ॥ मापसूपदधिशीरसुक्तेक्षुरसफाणितं ॥ अ-
 वाक्शय्यां च भजतो द्विपतो दंतधावनं ॥ धूमछर्दनगंडूपानुचितं
 च सिरान्वधं ॥ क्रुद्धाः श्लेष्मोत्त्रणा दोषाः कुर्वन्त्यंतर्मुखे गदान् ॥
 तत्र खंडोष्ठद्व्युक्तो वातेनोष्ठो द्विधा कृतः ॥ ओष्ठकोपे तु पवनात्स्त
 व्यावोष्ठौ महारुजौ ॥ दाल्येते परिपाट्येते परुपासितकर्कशौ ॥ पि-
 त्तात्तीक्ष्णासहौ पीतौ सर्पपाकतिमिश्रितौ ॥ पिटिकाभिर्वहुक्लेदा-
 वाशुपाकौ कफात्पुनः ॥ शीतासहौ गुरु शूनौ सवर्णपिटिकाचितौ
 ॥ सन्निपातादनेकामौ दुर्गन्धास्त्रावपिच्छिन्नौ ॥ अकस्मान्मलानसं-
 शूनरुजौ विपमपाकिनौ ॥ रक्तोपसृष्टौ रुधिरं स्रवतः शोणितप्रभौ
 ॥ त्वर्जूरसदृशं चात्र क्षीणे रक्तेऽर्बुदं भवेत् ॥ मांसार्पिहोपमौ मां-
 सात्स्यातां मूर्च्छन्तुमी क्रमात् ॥ तैलाभश्चयधुक्लेदौ सकंठौ मेदसा
 मृदू ॥ क्षतजाववदीर्यते पाट्येते चासक्तपुनः ॥ ग्रथितौ च पुनः
 स्यातां कंदूलौ दशनच्छदौ ॥ जलबुद्बुदवद्वातकफादोष्ठे जलार्बुदं
 ॥ गंडालजी स्थिरः शोथो गंडे दाहज्वरान्वितः ॥ वातादुष्णसहा
 दंताः शीतस्पर्शाधिकन्यथाः ॥ दाल्प्यंतश्च शूलेन शीतारज्यो दाल-
 नश्च सः ॥ दंतहर्षं च वाताम्लशीतभक्ष्याक्षमा हिजाः ॥ त्वबंत्य-
 म्लारशनेनैव सरुजाश्चट्निहव ॥ दंतभेदे द्विजास्तोदभेदरुक्स्फुट-
 नान्विताः ॥ चालश्चलद्भिर्दशनैर्मक्षणादधिकन्यथैः ॥ करालस्तु क-
 रालानां दशनानां समुद्रमः ॥ दंतोऽधिकोऽधिदंताख्यः स चोक्तः त्व-
 लु वद्धनः ॥ जायते जायमानेऽतिरुक् जाते तत्र शाम्यति ॥ अ-
 धावनान्मलो दंते कफो वा वातशोषितः ॥ पूतिगंधः स्थिरीभूतः
 शर्करा सोऽप्युपेक्षितः ॥ शातयत्यणुशो दंतान्कपालानि कपालिका
 ॥ श्यावः श्यावत्वमाधाता रक्तपित्तानिर्लहिजाः ॥ समूलं दंतमा-

श्रित्य दोषैरुत्त्वणमारुतैः ॥ शोषिते मज्जि सुपिरे दंतैऽञ्जमलपूरि-
ते ॥ पूतित्वात्क्रमयः सूक्ष्मा जायन्ते जायते ततः ॥ अहेतुतीव्रा-
र्तिशमः ससरंभोऽसितश्चलः ॥ प्रलूनः पूयरक्तासृक् स चोक्तः क-
मिदंतकः^१ ॥ श्लेष्मरक्तेन पूतीनि वहंत्यसमहेतुकं ॥ शीर्यते दंत-
मांसानि मृदुल्लिन्नमिलानि च ॥ शीतादोऽसावुपकुशः पाकः पि-
त्तासृगुद्भवः ॥ दंतमांसानि दह्यन्ते रक्तान्युत्सेधवन्त्यतः ॥ कंठूमन्ति
स्त्वन्त्यसमाध्मायन्तेऽसृजि स्थिते ॥ चला मंदरुजो दंताः पूतिवक्त्रं
च जायते ॥ दंतयोस्त्रिषु वा शोथो बदरास्थिनिभो घनः ॥ क-
फास्मात्तीव्ररुक् शीघ्रं पच्यते दंतपुष्पुटः ॥ दंतमांसे मलैः सारै-
र्वाह्यांतः श्वयधुर्गुरुः ॥ सरुग्दाहः त्ववेद्भिन्नः पूयास्त्रं दंतविद्रधिः ॥
श्वयधुर्दंतमूलेषु रुजावान् पित्तरक्तजः ॥ लालासावी स सुपिरो दंत-
मांसप्रशातनः ॥ स सन्निपाताज्जवरवान् सपूयरुधिरस्रुतिः ॥ महासुपिर
इत्युक्तो विशीर्णद्विजबंधनः ॥ दंतानि कीलवच्छोथो हनुकर्णरुजाकरः ॥
प्रतिहंत्यभ्यवहति श्लेष्मणा सोऽधिमांसकः ॥ घृष्टेषु दंतमांसेषु सरं
भो जायते महान् ॥ यस्मिंश्चलन्ति दंताश्च स विदभोऽभिघातजः ॥
दंतमांसाश्रितान् रोगान् यः साध्यानप्युपेक्षते ॥ अंतस्त्वस्यास्त्र-
वन् दोषः सूक्ष्मां संजनयेद्वर्ति ॥ पूयं मुहुः सा त्वयति त्वद्विघांसासृक्-
प्रभेदिनी ॥ ताः पुनः पंच विज्ञेया लक्षणैः स्वैर्यथोदितैः^१ ॥ शाकपत्र
खरा सुप्ता स्फुदिता घातदृषिता ॥ जिह्वा पित्तात् सदाहोपा रक्तै
मांसांकुरैश्चिता ॥ शाल्मलीकंटकाभैस्तु कफेन बहला गुरुः ॥ क-
फपित्तादधः शोफो जिह्वास्तंभरुदुन्नतः ॥ मत्स्थगंधिर्भवेत्यक्रः सो-
ऽलसो मांसशातनः ॥ प्रबंधनेऽधो जिह्वायाः शोफो जिह्वायसन्नि-
भः ॥ सांकुरः कफपित्तास्रैर्लालोपास्तंभवान् खरः ॥ अधिजिह्वः
सरुकंठूर्वाक्याहारविधातस्तु ॥ तादृगेवोपजिह्वस्तु जिह्वाया उपरि-

स्थितः^१ ॥ तालुमांसेऽनिलादुष्टे पिट्टिकाः सरुजाः खराः ॥ बहयो घनाः
 स्रावयुतास्तास्तालुपिट्टिकाः स्मृताः ॥ तालुमूले कफात्सास्त्रान्मा
 त्स्यवस्तिनिभो मृदुः ॥ प्रलंबः पिच्छिलः शोफो नासयाऽऽहारमीर-
 यन् ॥ कंठोपरोधतृट्कासवमिहृदशुंढिका ॥ तालुमध्ये निरुड्मांसं
 संहतं तालुसंहतिः पद्माकृतिस्तालुमध्ये रक्ताच्छ्वयधुरवुदं ॥ कच्छ-
 पः कच्छपाकारश्चिरवृद्धिः कफादरुक् ॥ कोलाभः श्लेष्ममेदोभ्यां
 पुष्पटो नीरुजः स्थिरः ॥ पित्तेन पाकः पाकाख्यः पूषास्त्रावी महा-
 रुजः ॥ घातपित्तज्वरायासेस्तालुशोपस्सदाव्ययः ॥ जिह्वाप्रबंध-
 जाः कंठे दारुणा मार्गरोधिनः ॥ मांसांकुराः शीघ्रचया रोहिणी शी-
 घ्रकारिणी ॥ कंठास्यशोषरुहातात्सा हनुश्रोत्ररुक्करी ॥ पित्ताज्ज्व-
 रोपातृणमोहकंठधूमायनान्विता ॥ क्षिप्रजा क्षिप्रपाकार्तिरागिणी स्प-
 र्शनासहा ॥ कफेन पिच्छिला पांडुरसजा स्फोटकान्विता ॥ तप्तां-
 गारनिभा कर्णरुक्करी पित्तजाकृतिः ॥ गंभीरपाका निचयात्सर्वलिंग-
 समन्विता ॥ दोषैः कफोल्बणैः शोफः कोलवद्वयितोन्नतः ॥ शूक-
 कंटकवत्कंठे शालूको मार्गरोधनः ॥ वृंदो वृत्तोन्नतो दाहज्वररुहल-
 पार्श्वगः ॥ हनुसंध्याश्रितः कंठे कार्पासीफलसन्निभः ॥ पिच्छिलो-
 मंदरुक् शोफः कठिनस्तुंडिकेरिका ॥ बाह्यांतः श्वपधुर्वीरो गलमा
 र्गागिलोपमः ॥ गलौघो मूर्द्धगुरुतातंद्रालालाज्वरप्रदः ॥ वलयं नाति
 रुक् शोफस्तद्वदेवापतोन्नतः ॥ मांसकोलो गले दोषैरेकोऽनेकोऽथः
 वाऽल्परुक् ॥ रुच्छ्रोच्छ्वासाभ्यवहतिः पृथुमूलो गिलायुकः ॥ भू-
 रिमांसांकुरवृता तीव्रतृट्ज्वरमूर्द्धरुक् ॥ शतघ्नी निचिता वर्तिः श-
 तघ्नीवातिरुक्करी ॥ व्याससर्वगलः शीघ्रजन्मपाको महारुजः ॥ पूति
 पूयनिमग्नावी श्वयधुर्गलविद्रधिः ॥ जिह्वावसाने कंठादावपाकं-
 श्वपधुं मलाः ॥ जनयंति स्थिरं रक्तं नीरुजं तद्वलावुदं ॥ प

^१ इति जिह्वायाः षट् ॥ ^२ स तालुशोष इत्युच्यते इत्यष्टौ तालुरोगाः ।

वनश्लेष्ममेदोभिर्गलगंडो भवेद्बहिः ॥ वर्द्धमानः स कालेन मु-
 प्क्वह्वते गले ॥ रुष्णोऽरुणो वा तोदाढ्यः स वातात्कृष्ण-
 राजिमान् ॥ रुद्धस्तालुगले शोषं कुर्याच्च विरसास्यतां ॥
 स्थिरः सवर्णः कंठूमान् शीतस्पर्शो गुरुः कफात् ॥ रुद्धस्तालुगले
 लेपं कुर्याच्च मधुरास्यतां ॥ मेदसः श्लेष्मवद्धानिष्टव्योः सोऽनु-
 विधीयते ॥ देहं रुद्धश्च कुरुते गले शब्दं स्वराल्पतां ॥ श्लेष्मरु-
 द्धानिलगतिः शुष्ककंठो ह्रस्वस्वरः ॥ ताम्यन्प्रसक्तं श्वसिति येन स
 स्वरहाऽनिलार्त् ॥ करोति वदनस्यांतर्ब्रणान् सर्वसरोऽनिलः ॥ सं-
 चारिणोऽरुणान् रुक्षानोष्ठौ ताम्रौ चट्वचौ ॥ जिह्वा शीतासहा
 गुर्वी स्फुटिता कंठकान्विता ॥ विवृणोति च रुच्छ्रेण मुखं पाको
 मुखस्य सः ॥ अधःप्रतिहतो वायुरर्शोगुल्मकफादिभिः ॥ यात्यू-
 र्ध्वं वक्रदौर्गन्ध्यं कुर्वन्नूर्ध्वगदस्तु सः ॥ मुखस्य पित्तजे पाके दाहोपे-
 तिकवक्रता ॥ क्षारोक्षितक्षतसमा व्रणास्तद्वच्च रक्तजे ॥ कफजे
 मधुरास्यत्वं कंठूमत्पिच्छिला व्रणाः ॥ अंतः कपोलमाश्रित्य श्या-
 वपांडु कफोऽर्बुदं ॥ कुर्यात्तत्पाटितं छिन्नं मृदितं च विवर्द्धते ॥
 मुखपाको भवेत्सासैः सर्वैः सर्वाकृतिर्मलैः ॥ पूत्यास्यता च तैरेव
 दंतकाष्ठादिविद्विपः ॥ ओष्ठे गंडे द्विजे मूले जिह्वायां तालुके गले
 ॥ वक्त्रे सर्वत्र चेत्युक्ताः पंचसप्ततिरामयाः ॥ एकादशैको दश च-
 त्रयोदश तथा च षट् ॥ अष्टावष्टादशाष्टौ च क्रमात्तेष्वनुपक्रमाः
 ॥ करालो मांसरक्तोष्ठावर्बुदानि चलाहिना ॥ कच्छपस्तालुपिदि-
 का गलौघः सुपिरो महान् ॥ स्वरघ्नोर्ध्वगदश्यावशतघ्नीचलयालसाः
 ॥ नाड्योष्ठकोपौ निचयाद्रक्तात्सर्वैश्च रोहिणी ॥ दशने स्फुटिते
 दंतभेदः पक्रोपजिह्विका ॥ गलगंडः स्वरभ्रंशी रुच्छ्रोच्छ्वासोऽ-
 तिवत्सरः ॥ घाप्यस्तु हर्षो भेदश्च शेषान् शस्त्रौपधैर्जयेत् ॥ इति
 मुखरोगविज्ञानं नाम पंचविंशोऽध्यायः ॥ २५ ॥

अथातो मुखरोगप्रतिपेधं व्याख्यास्यामः ॥ क्षिग्धस्विन्नस्य खं-
 ढौष्ठस्योष्ठांतौ विलिख्य मुश्लिष्टौ क्षौमसूत्रेण सीव्येत् ॥ शतधौ-
 तधृताभ्यक्तां चास्मै कवलिकां व्रणस्योपरि दद्यात् ॥ प्रक्लिन्नं च
 व्रणं व्रणचिकित्सया साधयेत् ॥ ज्योतिष्मतीरोधमधुकपटोलकाकमा-
 चीश्रावणीसारिवाभिस्तैलं विषकमभ्यंजनाच्छोधनरोपणं ॥ वातह-
 रमधुरौपधसिद्धं च तैलं नस्यं ॥ वातजे ओष्ठकोपे देवदारुगुग्गुलुस-
 र्जरसमधूच्छिष्टसिद्धेन महालेहेनाभ्यंगः ॥ तेनैव च समधुकचूर्णेन
 प्रतिसारणं ॥ तदभ्यक्तेन पिचुना प्रच्छादनं ॥ एरंडपल्लवैः क्षीर-
 कथितैर्नाडीस्वेदः ॥ खंडौष्ठोक्तं च नावनं ॥ तदेव शिरोभ्यंगः ॥
 पित्तोत्थेऽभिघातजे च जलौकोभिर्वाऽस्रसावणं ॥ पतंगयष्टीछिन्नह-
 हाविषकं सर्पिरभ्यंगः ॥ मधुमधुकरोधसर्जरसैः प्रतिसारणं ॥ पि-
 त्तविद्रधिबद्ध चिकित्सा ॥ रक्तजेऽप्यचिरोत्थिते पैत्तिकवत्प्रतिकु-
 र्यात् ॥ कफजे जलजाभिः शाकादिपत्रैर्वा रक्तं विस्राज्य व्योषपा-
 ठावक्षारस्वर्जिकाक्षारैः सक्षौद्रैः प्रतिसारयेत् ॥ कुष्ठतगरदंतीश्यामावि-
 ढहरितालविडंगैर्वा ॥ स्वेदनस्यधूमकबलांश्च कफघ्नानवचारयेत् ॥ मेदोजे
 दंतच्छदं स्वेदयित्वा वृद्धिपत्रेण विपाट्य शुद्धमेतदग्निनाऽनु दहेत् ॥
 कफजोक्तैश्च प्रतिसारणं ॥ जलार्बुदोक्तं च तैलं रोपणं ॥ जलार्बुदं मित्त्वा
 विशोध्य त्रिकटुककटुकातेजोवतीयवक्षारसैधवस्वर्जिकाकासीसचू-
 र्णैः सक्षौद्रैः प्रतिसारयेत् ॥ अतिगाढमतिवृद्धं वा क्षारेणाग्निना
 वा दहेत् ॥ हरिद्रामधुकरोधमाळतीहरेणुतगरैर्विषकं तैलं रोपणं
 ॥ मांसपाकार्बुदसन्निपातास्त्याज्याः ॥ गंडाळजीमपकां शोफवत्
 विदग्धामुपनास्य पकां विदार्य व्रणवत्साधयेत् ॥ शीतदंतस्योष्णां
 युस्विन्नस्य ब्रीहिमुखेन पालीं लिखित्वा पिचुनैलेन दहेत् ॥ प्रतिसा-
 रयेच्च प्रियंगुजंघस्थिदाहिमतक्त्रिफलारसांजनसैधवशुंठीमुस्तकचू-
 र्णैर्मधुपुतेः ॥ क्षीरिदृक्षकपायैर्गह्वरः ॥ अणुतैलं नस्यं ॥ दंतहर्षे भेदे

च वातहरसिद्धं तैलं ॥ एलाकुष्ठपाटलीत्वग्निपक्वो मज्जा वा गंडूपः ॥
 स्निग्धाश्च नस्यादयः ॥ दंतचाले दशमूलकायेन तैलसर्पिर्वसाक्षौद्रैश्च
 कवलः ॥ पिप्पलीसैधवतुत्यरोध्रपत्तंगस्रोतोजमुस्तात्रिफलाः प्रतिसा-
 रणं ॥ नियतं च स्नेहिकधूमपायी स्निग्धमधुराहारो विस्रावणपरः स्या-
 त् ॥ चंदनपद्मकविदारीकसेरुकनीलोत्पलमृद्वीकाजीवकपर्पसकशर्करा-
 णां प्रत्येकं पलेन क्षीरेण च मांसरसद्विगुणेन तैलप्रस्थं विपाचयेत् ॥
 एतन्नस्यगंडूपप्रयोगात्परमं दशननयनश्रवणवलकरं ॥ अधिदंतकं
 क्षारेणालिप्य जर्जरं विज्ञाय कृमिदंतकविधिनोत्पाद्य तद्वेवोपचरेत्
 ॥ अनवस्थितशोणितं दग्ध्वा घणवदुपक्रमेत् ॥ दंतशर्करां दंतमूला-
 न्यपीडयन्दंतलेखनेन विलिख्य क्षारतैलेनावसेचयेत् ॥ ऊपायां कर्पू-
 रपाटलीत्वक्चूर्णेन प्रतिसारणं ॥ सदा च दंतधावनादि निपेवेत् ॥
 दंतहर्षोक्तं च कुर्यात् ॥ कपालिकायामेतदेव विशेषतः शीलयेत् ॥
 कृमिदंतके सुपिरं गुडेन मधूच्छिष्टेन सर्पिषा वा पूरयित्वा तप्तशलाक-
 या दहेत् ॥ सप्तच्छदार्कक्षीरपूरणं ॥ सर्पपकरंजतैलं वा ॥ हिंगुविडंगस्व-
 र्जिकाकट्फलकासीसकुष्ठचूर्णस्तांतवबद्धो दंतस्योपरि तिष्ठन् रुजम-
 पहरति ॥ कुंदरुकचूर्णो वा ॥ एभिरेव च सिद्धं तैलं गंडूपः ॥ दृढमूल-
 गूढमांसे सरुजे विस्रावणं ॥ मग्नस्फुटितविवर्णसुप्तस्य चलस्य सरुज-
 श्वैवमनुपशमे संदंशयंत्रेण दंतमायतं गृहीत्वा विचाल्य शस्त्रेण
 पार्श्वेभ्यो मोक्षयित्वोद्धरेत् ॥ दंतनिर्घातनेन चोत्पीड्य मुद्गरेणाश्मना
 वा निर्घातयेत् ॥ न तूत्तरं ॥ तस्योद्धरणाच्छोणितात्ययः स्यात् ॥ त-
 तश्चैन्द्रियभ्रंशो वातव्याधिर्वा ॥ प्रक्षालितमुखस्य समधुचूर्णं तैलं म-
 धु वा गंडूपं धारयेत् ॥ विदारीमधुकशृंगाटककसेरुकाभिस्तैलं दशगु-
 णे पयसि सिद्धं नस्यं ॥ उत्तरदंतोद्धरणेऽप्ययमेव प्रतीकारः ॥ शी-
 तोपचारश्च सुतरां ॥ शीतादे शोणितं विस्राव्य रसांजनमुस्तत्रिफला-

जूनत्वक्प्रियंगुमहौषधकपायगंडूपं धारयेत् ॥ एभिरेव च सक्षौद्रैः प्र-
 तिसारणं मधुवर्गतैलं नस्यं ॥ तेजोवतीहरिद्राहयकुष्ठपाठाकटुक-
 रोहिणीरोध्रसमंगामुस्तैः प्रतिसारणं ॥ सर्वदंतमांसामयेषु कंडूश्व-
 यथुवेदनारक्तस्रुतिहरं ॥ तथा व्योषयवक्ष्मास्मनःशिलाऽलसैधवदार्वा-
 त्वग्निरेव चौपधैर्गुलिकाः सर्वमुखरोगहराः ॥ उपकुशे सुखोष्णांबु-
 स्विन्नान्पुत्सन्नानि दंतमांसान्यवलिखेन्मंडलाग्रेण शाकादिपत्रैर्वा ॥
 ततः सुखोष्णो घृतमंडस्तैलं वा गंडूपः ॥ मरिचकुष्ठमधुप्रियंगुभिर्वा
 लाक्षापत्तंगैरिकरसांजनशुंठीसैधवैर्मधुघृतमंडयुक्तैः प्रतिसारणं ॥ पृ-
 थक्पर्णीविडंगविदारोमधुकपयस्यासुरदारुपक्वं तैलं गंडूपो नस्यं च
 ॥ मधुरसिद्धमेव वा सर्पिः ॥ पुनः पुनश्च रुधिरावसेकः ॥ दंतपुष्पु-
 दके छिन्ने भिन्ने विलिखिते त्वर्जिकामधुशुंठीसैधवैः प्रतिसारणं ॥
 दंतविद्रथौ तिक्तकटुकपायोष्णैः समूत्रैः कवलाटेपाश्च ॥ वृश्चिकाली
 कुष्ठकटुकायवक्षरैः प्रतिसारणं ॥ पाकं तु रुक्षशीतैरंतर्वहिः प्रयुक्तै-
 र्धारयेत् ॥ पके तु पाटनमवगाढे दाहः ॥ त्रिफलासुमनारिष्टकाथो
 गंडूपः ॥ यष्टीमधुकसिद्धः सर्पिर्मंडो नस्यं ॥ मुषिरे छिन्नलिखिते-
 रोध्रमुस्तत्रिफलाकिंशुकपत्तंगतार्क्ष्यशैलशतपुष्पाकटूफलैरवघर्षः ॥
 तेषामेव काथो गंडूपः ॥ क्षीरिष्टक्षकिंशुकामलकानां वा ॥ गैरिको-
 त्पलमधुकसारिवाचंदनप्रपौंडरीकशर्करानंतारोधागुरुसिद्धं तैलं नावनं
 ॥ अधिमांसकमचिरोत्थं स्नावयेत् ॥ विष्टब्धं तु बडिशेन मुचुंढ्या वा
 गृहीत्वा मंडलाग्रेण छित्वा तीक्ष्णैः प्रतिसारयेत् ॥ कटुतीक्ष्णैः कवल-
 स्तैलं वा यवक्षारावचूर्णितं ॥ विदर्भं दंतमूलानि शस्त्रेण विशोध्य क्षा-
 रं प्रयुज्य घृतमंडं गंडूपे दद्यात् ॥ रोध्रप्रियंगुमंजिष्ठामधुकचूर्णैः प्र-
 तिसारणं ॥ काकोलीयष्टीमधुशर्कराविषकं तैलं नावनं ॥ दंतनाडी
 भेदयित्वा संहतां शस्त्रेण विचारयित्वा तदाश्रितं दंतशेषमुद्धृत्यश-

लाकया दहेत् ॥ कुल्लामवगाढामनेकगतिं गुडमधुसिक्थान्यतमपू-
 र्णा ॥ ततः क्षीरिद्वंद्वकपायेण गंडूपान्धारयेत् ॥ तत्सिद्धेन वा तैले-
 न नस्यं च ॥ दंतीखदिरसारमदनस्त्रादुकंटककाथे रोधवालकोशीर-
 देवदारुमंजिष्ठामधुककले विपक्वं तैलं सर्पपतैलं वा नाडीशोधनं से-
 पणं च ॥ प्रपौंडरीकहरिद्राहयमधूकमधूच्छिष्टरोधकदुर्धकरापद्रक-
 चंदनदूर्वापोदकावास्तुकतंदुलीयकमंजिष्ठांम्लीकाकपित्थैः पत्रैर्वा न-
 स्यं च ॥ विडंगमधुमुस्तानिर्गुंडीखदिरमंजिष्ठोशीरसुरतरुसिद्धं तै-
 लं ॥ धूमासृक्सावणनावनानि शीलयेत् ॥ नाडीशोधनं चेक्षेत ॥
 जिह्वायां वातजेषु कंटकेषु वानोष्ठकोपोक्तं च कुर्यात् ॥ पित्तजेषु
 विषृष्टस्रुतदुष्टरुधिरेषु प्रतिसारणगंडूपनावनानि मधुरैर्हिमानि कु-
 र्यात् ॥ कफोत्थेषु सर्पपत्रयूपणादिभिस्तीक्ष्णैस्तानि ॥ जिह्वालसे
 नवोत्थिते तीक्ष्णाः प्रतिसारणादयः ॥ नचात्र शस्त्रमवचारयेत् ॥
 सिरां तु वित्तयेत् ॥ पुनरधोजिह्वामुन्नम्य बहिशेन गृहीत्वा मंड-
 लाग्रेण छिंद्यात् ॥ तीक्ष्णाश्च नस्यादयः ॥ उपजिह्वां शाकपत्रे-
 णांगुलिशस्त्रेण वा विस्त्राज्य धवक्षारेण प्रतिसारयेत् ॥ गलशुंढि-
 कां तु कफघ्नैरुपाचरेत् ॥ वृद्धायां त्वेर्वास्कबीजनिभमसिरातत-
 मुपरि जिह्वाया निविष्टं बहिशेन मुचुंडया वा वस्त्रवेष्टिता-
 भ्यां वा वामांगुष्ठप्रदेशिनीभ्यां गृहीत्वा मंडलाग्रेण नात्यग्रे नाति-
 मूले छिंद्यात् ॥ अग्रच्छेदादनुपशयः शोफलालामिदृद्विर्वा ॥ अति-
 च्छेदाच्छोणितक्षयेण मरणं ॥ सम्यक्छिन्नायां पूर्ववत्प्रतिसार-
 णादयः ॥ तालुसंधाते पुष्पुटे कच्छपे च नवे विधिरयं ॥ शस्त्रक-
 र्मणि तु विशेषः ॥ तत्र हि विलेखनं ॥ तालुपाकेऽप्यपक्वस्य श्व-
 यथोः कासीसरसांजनक्षौद्रेण प्रतिसारणं ॥ मधुरकपायशीतैर्गंडूपः
 ॥ पक्वस्य मंडलाग्रेणौष्ठापदवद्भेदनं ॥ तीक्ष्णैस्वघर्षणं ॥ पटोला-

रिष्टजातीकरवीरगुडूचीवृषकटुकाहरिद्राहयवेत्राग्रकंटकारिकाकाथः
 कवलो मधु तैलं च ॥ तालुशोषे मधुपिप्पलीनागरसिद्धमौत्तरभक्त-
 कं सर्पिः सतृष्णः पिबेत् ॥ अम्लैश्चास्य गंडूपः ॥ पयस्यामधुक-
 मधूलिकाविपक्वं क्षीरसर्पिर्नस्यं॥स्निग्धो धूमः॥तृष्णाघ्नमन्नपानं॥कंठ-
 रोगेषु तु ज्वराद्यनुषद्रुतेषु कटुतीक्ष्णैर्नस्यावधर्षणगंडूपादयः ॥ सि-
 राव्यधो रसांजनैर्द्रयवदावीर्निंबकाथः पानं ॥ व्योपयवक्षाररसांजन-
 दावीतिजोवतीपाठानिंबत्वक्त्रिफलाचित्रकैः सुक्तगोमूत्रकथितैः क-
 वलो गुटिका वा प्रतिसारणं ॥ तालीसपत्रगृहधूमपंचकोलकैलामरि-
 चपलाशमुष्ककक्षारयवक्षारैः गुडकाथेन गुटिकाः कृताः सर्वकंठरोगे-
 ष्वमृतोपमाः ॥ अथ घातरोहिणिकामंतर्बहिः स्विन्नामंगुलिशस्त्र-
 केण मधुलवणगर्भेण वा नखेन विस्राव्य तीक्ष्णैः प्रतिसारयेत् ॥ म-
 हापंचमूलकाथो गंडूपः ॥ एलापुनर्नवासिंहीकपित्तकल्कपयो-
 विपक्वं तैलं गंडूपो नावनं च ॥ पित्तजामप्येवं विस्राव्य पतंगशर्क-
 रारोध्रप्रियंगुभिः प्रतिसारयेत् ॥ एवामेव कपायो गंडूपः ॥ द्राक्षा-
 पल्लवकोशीरमधुकचंदनकाथो वा ॥ त्रिफलातिल्वकक्ष्यामाश्रीपर्णी-
 त्वड्मधुयष्टिकाभिर्दशगुणे पयसि सिद्धं सर्पिर्नस्यकवलभोजनेषु ॥
 रक्तजामप्येवं प्रत्याख्यायोपक्रमेत् ॥ श्लैष्मिकां स्वेदयित्वा विलि-
 ख्य कटुवर्गेण सागारधूमत्रिफलासैंधवयुक्तेन प्रतिसारयेत् ॥ तद्दि-
 धाश्च गंडूपाः ॥ निंबजात्यपामार्गतगरविडंगविपक्वं तैलं नस्यं ॥
 कंठशालूकदंतुडिकेरीगिलायुष्वप्येष एव विधिः ॥ गलविद्रधौ वि-
 स्त्रावितायां रोध्रवरासांजनपतंगैरिकरोचनापिप्पलीसैंधवचूर्णाव-
 धर्षणं ॥ तैरेव कथितैर्गंडूपः ॥ किराततिक्तकरोध्रदावीशतपुष्पानिं-
 वकुण्डैलागुडूचीचित्रकतगरमुस्ताकाथविपक्वं तैलं नावनं ॥ तिलप्रिया-
 ललद्वामूलकशणातसीबीजैरुपनाहयेत् ॥ तिल्वकाग्निमंथपुनर्नवका-
 लामृतासौमांजनकगजपिप्पल्येपिकार्कमूलकरधाटकपुष्पैः सुराम्ल-

पिष्टैः पुनः पुनर्लेपयेत् ॥ निवगुटूचीकुटजहंसपादीरुष्णावलाहयदे-
वदारुसिद्धं तैलं पाययेत् ॥ श्लैष्मिकेऽप्ययमेव विधिः ॥ तीक्ष्ण-
तराश्च स्वेदप्रलेपादयः ॥ विशल्याऽतिविपाविपाणिकाशुकनासाऽ-
जगंधागुंजाफलकटुकाटानुभिः पलाशक्षारमुपिष्टैः सुखोष्णो लेपः ॥
घत्सकादिना पंचलवणयुक्तेन सिद्धं तैलं पानं ॥ तीक्ष्णान् वमनादीन्
शीलयेत् ॥ पर्यायशः स्वेदः शोणितवसेचनं च ॥ तथाऽनुपशमे
पाचयित्वा वणयदुभावप्युपचरेत् ॥ यवान्मुद्गादियूपांश्च व्योषोत्कटान्
पानभोजनयोर्विदध्यात् ॥ मेदोजे स्निग्धस्य सिरां व्यधेत् ॥ पूर्वोक्तैः प्रलेपः
॥ प्रातः प्रातश्चासनादिसाररजो गोमूत्रेण पिबेत् ॥ एवमशांतौ च शस्त्रे-
ण विदार्य मेदो विशोध्य सीव्येत् ॥ दाहयोग्यं वा वसावृतक्षौद्रान्य-
तमेन यथावद्देहेत् ॥ रोचनाकासीसतुत्थकचूर्णावचूर्णितं तैलं वणशो-
धनरोपणं ॥ असनादिसारं गोपुरीपरसयुक्तं वा ॥ मुखपाकेषु सामा-
न्यतस्त्रिफलाकाथो मधुमान् ॥ अन्ये च तिक्तकटुकपाया मुखधाव-
नाः ॥ पाठामृद्धीकाजातीमानुलुंगार्जुनपुत्रजीवकपल्लवानामनभ्यवहार-
ताचर्चणं ॥ दारुहरिद्रार्द्धतुलां विंशतिगुणैः भसि श्रपयित्वा तं का-
थं सगैरिकमादर्वीप्रलेपात्साधितं क्षौद्रयुक्तं घृतभाजने निदध्यात् ॥
तन्निष्ठीवनं सर्वमुखामयनाढीघ्नं ॥ अयमेव पृथक्कल्पो यष्टीमधुकप-
टोलीनिवाटरूपकजातिरोधारिमेदत्रिफलाजंबूखदिरत्वचां ॥ यवक्षा-
रभागाः सप्त सुवर्णगैरिकभागद्वयं दूर्वाकटुकार्तिविपामलकानामेकै-
को भागस्तत्सर्वं कुंलाक्षारोदकपिष्टं गुलिकाः कृत्वा खादेन्निष्ठी-
वेत् ॥ खदिरसारुलामरिमेदतुलाद्वयं च तोयवहेऽष्टभागावशेषं का-
थयेदवतारितपरिसृतं च पुनरावनीभावात् ॥ घनीभूते शीते च कार्पि-
काणि श्लक्ष्णीकृतानि प्रक्षिपेच्चंदनपद्मकोशीखाटकमंजिष्ठाधातकी
'मुस्तकप्रपौंडरीकमधुकत्रिफलावतुर्जातकलाक्षानलदताक्षर्यशैलोद्भ-
दिरजनीसमंगाकट्फलैलेयपत्तंगागुरुगैरिकांजनानि पालिकांश्च जा-

तीफललवंगकंकोलकान् कर्पूरकुठवं च ॥ ता गुलिका वदनस्थाः
 सर्वान्मुखरोगान् जयन्ति ॥ सौरभं सौमनस्यं रुचिं च जनयन्ति ॥ ए-
 पामेव च कल्ककपायैस्तैलं साधितं कवले नियुज्यात् ॥ तत्र घात-
 जे मुखपाके दशमूलकंकोलीराश्यामधुकसारिवाकाथेन कुष्ठकल्केन
 च सिद्धं तैलं नस्यं गंडूपश्च स्नेहिको धूमः ॥ पिप्पल्येलालवणोत्तमैः
 प्रतिसारणं ॥ पैत्तिके क्षीरेक्षुरसद्राक्षारसशर्करोदकैर्गंडूपः ॥ मधुरद्रव्य-
 सिद्धं पयः पानं कवलो नस्यं च ॥ पद्मकसमंगामंजिष्ठारोध्रधातकी-
 विपक्वः सर्पिर्मंडो नावनं ॥ मदयंतिकापत्रैर्निष्ठीवनं ॥ कफजे कटुक-
 क्षारलवणैः प्रतिसारणं ॥ स्थिरासु तु पिटिकासु प्राक् शाकादिपत्रेण
 लेखनं ॥ मुष्ककपलाशामलकक्षारगोमूत्रैर्गंडूपः ॥ तद्विपक्वं तैलं च ॥
 निर्गुण्डीफणिज्जार्जकसुरसपत्रैर्निष्ठीवनं ॥ देवदारुपाठाऽतिविपादंती-
 द्रव्यकटुका गोमूत्रेण कथिताः कल्किता वा पीताः सर्वकफामयान्नि-
 ग्रन्ति ॥ रक्तजे पित्तवत्सिद्धिः ॥ सर्वजे यथादोषोदयं सेवनं ॥ कासीस-
 सौराष्ट्रिकारसांजनानि मोचरसो मधु चैकतो विपक्वं लोहभाजनस्थं क-
 ल्कं विशुष्कं चूर्णीकृतं मधुना मणलेपं कुर्यात् ॥ सर्वसरमर्बुदमचिरोत्थि-
 तमप्रहृद्धं मंडलाग्रेण छित्वा मुष्ककभस्मना मधुमिश्रेण प्रतिसारयेत् ॥
 स्वर्जिकाशुंठीचूर्णेन वा ॥ मधु तैलं निंबगुडूचीकाथश्च गंडूपः ॥ यवा-
 न्नभोजी च तीक्ष्णानि कपलतलनस्यान्याचरेत् ॥ पूतिमुखं स्निग्ध-
 त्विन्नं वामयित्वा शिरोविरेकैरुपाचरेत् ॥ ततः स्वर्जिकाहिंगुगृहधूम-
 मनःशिलैलाशुंठीविटतेजोवतीभिर्गुलिकाः कृत्वा मधुद्रुता मुखपाक-
 शोधनार्थं दद्यात् ॥ समंगाधातुकिरोध्रपद्मप्रियंगुचूर्णैः सलिलमवचू-
 र्णितं मुखधावनं ॥ शीतादोषकुशोक्तं च कुर्यात् ॥ नस्यधूमकवलां-
 श्च शीतयेदिति ॥ भवन्ति चात्र ॥ मुखदंतमूलगलजाः प्रायो रो-
 गाः कफास्रभृपिष्ठाः ॥ तस्मात्तेपामसल्लुधिरं विस्वावयेदुष्टं ॥ काय
 शिरसोर्विरेको वमनं कवलग्रहाः कटुकतित्ताः ॥ प्रायः शस्तं तेषां

कफरक्तहरं तथा कर्म ॥ यवतृणधान्यं भक्तं विदलैः क्षारोपितैरप-
 स्नेहाः ॥ यूषा भक्ष्याश्च हिता यच्चान्यच्छेष्मनाशाय ॥ प्राणानिलोप-
 संस्थाः श्वसितमपि निरुंधते प्रमादवतः ॥ कंठामयाश्चिकित्सितमतो
 द्रुनं तेषु कुर्वीत ॥ इति मुखरोगप्रतिपेधो नाम पद्मिशोऽध्यायः ॥२६॥

अथातः शिरोरोगविज्ञानं व्याख्यास्यामः ॥ धूमातपतुपारांबुक्तीडा
 तिस्रमजागरैः ॥ उत्स्वेदाधिपुरोवातवाष्पनिग्रहरोदनैः ॥ अत्यंबुमद्यपा-
 नेन कृमिभिर्वैगधारणैः ॥ उपधानमृजाभ्यंगद्वेपाधः प्रतनेक्षणैः ॥ अ-
 सात्म्यगंधदुष्टांभोभाष्याद्यैश्च शिरोगताः ॥ जनयंत्यामयान्दोषास्तत्र-
 मारुतकोपतः ॥ निस्तुद्येते मृशं शंखो घाटा संभिद्यते तथा ॥ भ्रु-
 वोर्मध्यं ललाटं च पततीवातिवेदनं ॥ बाध्येते स्वनतः श्रोत्रे निष्क-
 प्येते इवाक्षिणी ॥ घूर्णतीव शिरः सर्वं संधिभ्य इव मुच्यते ॥ स्फु-
 रत्यतिसिराजालं कंधराहनुसंग्रहः ॥ प्रकाशासहता घ्राणस्त्रावोऽक-
 स्माद्व्याथाशमौ ॥ मार्दवं भर्दनस्त्रेहस्वेदवधैश्च जायते ॥ शिरस्तापोऽ-
 यमर्द्धं तु मूर्ध्निः सोऽर्द्धावभेदकः ॥ पक्षात् कुप्यति मासाद्वा स्वयमेव
 च शाम्यति ॥ अतिवृद्धस्तु नयनं श्रवणं वा विनाशयेत् ॥ शिरोभि-
 तापे पित्तोत्थे शिरोधूमायनं ज्वरः ॥ स्वेदोऽक्षिदहनं मूर्च्छां निशि
 शीतैश्च मार्दवं ॥ अरुचिः कफजे मूर्ध्नी गुरुस्तिमितशीतता ॥ सि-
 रानिस्पंदता ऽऽलस्यं रुद्धग्राऽन्वधिका निशि ॥ तंद्रा शूनाक्षिकूटत्वं
 कर्णकंदूयनं वमिः ॥ रक्तात् पित्ताधिकरुजः सर्वैः स्थातुर्वलक्षणः ॥
 संकीर्णैर्मौजनैर्मूर्ध्नि क्लेदिते रुधिरामिपे ॥ कोपिते सन्निपाते च जा-
 यन्ते मूर्ध्नि जंतवः ॥ शिरसस्ते पित्त्यसं घोराः कुर्वन्ति वेदनाः ॥ चि-
 त्तविभ्रंशजननीर्ज्वरः कासो बलक्षयः ॥ रौक्ष्यशोफव्यधच्छेददाह-
 स्फुरणपूतिताः ॥ कपाले तालुशिरसोः कंठूः शोषः प्रमीलकः ॥ ता-
 द्राच्छसिंघाणकता कर्णनादश्च जंतुजे ॥ वातोत्पन्नाः शिरः कंप-
 तत्संज्ञं कुर्वन्ते मलाः ॥ पित्तप्रधानैर्वातार्थैः शंखे शोफः सशोणि-

तैः ॥ तीव्रदाहरुजारागप्रलापज्वरतृड्भ्रमाः ॥ तिक्तास्यः पीतवदनः
 क्षिप्रकारी स शंखकः ॥ त्रिरात्राज्जीवितं हन्ति सिध्यत्यप्या-
 शुसाधितः ॥ पित्तानुबंधः शंखाक्षिभ्रूललाटेषु भारुतः ॥ रुजं
 सस्पंदनां कुर्यादनुमूयौदयोदयां ॥ आमध्याह्नं विवर्द्धिष्णुः क्षुद्रतः
 सा विशेषतः ॥ अव्यवस्थितशीतोष्णसुखा शाम्यत्यतः परं ॥
 सूर्यावर्तः स इत्युक्ता दश रोगाः शिरोगताः ॥ शिरस्येव च वक्ष्यते
 कपाले व्याधयो नव ॥ कपाले पवने दुष्टे गर्भस्थस्वापि जायते ॥
 सवर्णो नीरुजः शोफस्तं विद्यादुपशीर्षकं ॥ यथादोषोदयं ब्रूया-
 त्पिटिकार्बुदविद्रधोन् ॥ कपाले क्लेदबहुलाः पित्तासृक्श्लेष्मजंतुभिः
 ॥ कंगुसिद्धार्थकनिमाः पिटिकाः स्फुरत्पिकाः ॥ कंदूकेशच्युति-
 स्वापरोक्ष्यकस्फुटनं त्वचः ॥ सुसूक्ष्मं कफवाताभ्यां विद्यादारुण-
 कं तु तत् ॥ रोमकूपानुगं पित्तं वातेन सह मूर्च्छितं ॥ प्रच्यावयति
 रोमाणि ततः श्लेष्मा सशोणितः ॥ रोमकूपान् रुणतध्यस्य ततोऽन्ये-
 पामसंभवः ॥ तर्दिद्रुलुप्तं रुज्यां च प्राहुश्वाचेति चापरे ॥ खलते-
 रपि जन्मैवं शातनं तत्र तु क्रमात् ॥ सा वातादग्निदग्धाप्ता पि-
 त्तात्स्विन्नसिराहता ॥ कफाह्नत्वग्वर्णाश्च यथासं निर्दिशेत्त्वचि ॥ दो-
 षैः सर्वाकृतिः सर्वैरसाध्या सा नखप्रभा ॥ दग्धाग्निनेव निर्लोमा स-
 दाहा या च जायते ॥ शोकश्रमक्रोधकृतः शरीरोष्मा शिरोगतः ॥
 केरान्सदोषः पचति पलितं संभवत्यतः ॥ तद्वातात् स्फुटितं श्यावं
 खरं रूक्षं ज्वलत्प्रभं ॥ पित्तात्सदृशं पीतासं चाफगत्स्त्रिभं पिटिद्वि-
 भत् ॥ स्थूलं सगुह्यं सैर्ऋतु विद्याद्यामिश्रलक्षणं ॥ शिरोरुजोद्भ-
 वं चान्पद्विवर्णं स्पर्शनासहं ॥ असाध्या सन्निपातेन खलतिः प-
 लितानि च ॥ शरीरवरिणामोत्थान्यपेक्षन्ते रसायनं ॥ इति शिरो-
 रोगविज्ञानीषो नाम सप्तविंशोऽध्यायः ॥ २७ ॥

अथातः शिरोरोगप्रतिपेधं व्याख्यास्यामः ॥ वातजे शिरोमि-
तापे वातव्याधिविहितं कुर्यात् ॥ निवातस्थं च नक्तमभ्यक्तशिरसं
सर्पिः पयोनुपानं तैलं वा पाययेत् ॥ मापान्वा सर्पिष्कानुष्णपयोनुपा-
नान् मक्षयेत् ॥ तद्वद्वा मुद्गान् ॥ आनूपपिशितवेसवारेण घवतिलमा-
पमुद्गकुलत्थकुष्ठदारुहरिद्राऽतसीसैध्वैर्वा महास्नेहवतीमुत्कारिकां द-
त्वा शिरो वेष्टयेत् ॥ ततः प्रत्यूषे दशमूलसिद्धेन पयसा कबोष्णेन
परिपेकं कुर्यात् ॥ तत्सिद्धैश्च पायसैः पिंडस्वेदं लेपं वा ॥ कूर्मम-
हिषवराहकुक्कुटशङ्खकीनां वसा ससैधवा नस्यं शिरःकर्णपूरणं च ॥
तथैव पंचमूलबलासारिवाह्वयाथे मधुकजीवकर्पसकपुनर्नवगर्भ-
पयः सर्पिस्तैलं चैकतो विपक्वं ॥ कार्पासमज्जत्वङ्गुस्तमुमनःकोरका-
ण्युष्णांबुपिष्टानि नावनं शिरोरुजाग्रं ॥ तद्वत्त्वक्पत्रशर्कराशिथुकरं-
जबीजानि तथा चंदनोत्पलतगरकुष्ठैः सघृतैर्लेपः ॥ देवदारुकुष्ठचोर-
कयष्टीमधुककमलनीलोत्पलैलाप्रपौंडरीकैश्च ॥ कुंकुमशर्करासंस्कृतमा-
ज्यं रक्तपित्तानुबंधे मर्शः ॥ न चान्न रक्तमवसेचयेद्वातोद्रेकमयात् ॥ क्षै-
हिकं धूमं शिरोवस्तिं च शीलयेत् ॥ वस्तिकर्म चाचरेत् ॥ एवमशांतौ वा-
तजे श्लेष्मजे वा यथोक्तो दाहः ॥ अर्द्धावसेदकेऽप्ययमेव विधिः ॥
निर्गुण्डीपत्ररसश्च सघृतमंडसैधवो नस्यं ॥ शिरीषमूलफलानि वा ॥ सारि-
वोत्पलकुष्ठवचामधुकपिप्यलोमिः सतैलाम्लो लेपः ॥ अशाम्यति दोषा
नुग्रं धमवेक्ष्य प्रतिकुर्वीत ॥ सूर्यावर्त्तेऽपि तद्वद्विधिः ॥ विशेषतस्तु सिरा-
मोक्षः ॥ पित्तजे रक्तजेऽपि शिरोमितापे स्निग्धस्य सिरां विद्धयेत् ॥ कायं
च विरेचयेत् ॥ सुशीतैः शतधौतघृतान्वितैः शिरो वक्रं च प्रदिह्या-
त् सिंचेच्च ॥ चंदनसारिवामधुकदूर्वात्पलप्रपौंडरीकमंजिष्ठाविदारी-
भिः सक्षीरं सर्पिर्विपाचितं नावनं शिरोवस्तिश्च ॥ जीवनीयविपक्वात्प-
यसो नवनीतमुद्धृत्य जीवनीयकाथकल्काम्यां पाचितं पानभोजनन-

स्याभ्यंगवस्तिपु प्रणीतं पित्तरक्तजान्सर्वान् विकारान् साधयति ॥
 जीवनीयगर्भं पोडशगुणे पयसि सिद्धमाज्यं वा ॥ क्षीरेक्षुजांगलस-
 खर्जूरद्राक्षाकसेरुकमृणालसिद्धः सर्पिर्मण्डोऽनुवासनं ॥ उत्पलादिवर्ग-
 शृतं क्षीरमास्थापनं ॥ शंखकं प्रत्याख्यायैवमेवोपचरेत् ॥ विसर्पव-
 द्वा ॥ विशेषतस्तु कृष्णातिलशतावरीनीलोत्पलदूर्वापुनर्नवैर्लेपः ॥
 कफजे शिरोभिन्नापे लंघयेत् ॥ पुराणसर्पिःक्षिग्धं वामयेत् ॥ स्वेदः
 पिण्डेन रुक्षेण शिग्रुनिर्वैरंडकाथेन वा नाडीस्वेदेन वा देवकाष्ठकुष्ठशा-
 र्ङ्गैर्घ्रांसरलोहिपैः सलवणैः सुखोष्णैरालेपः ॥ धवचूर्णमधुकचंदनह-
 रिद्राकुष्ठप्रियंगुशतपुष्पादेवदारुभिस्तैलाजक्षीरयुक्तैः ससैधैवरूपनाहः
 ॥ विडंगतैलं नस्यं सार्पपं वा ॥ तदेव व्योपसिद्धं ॥ मधुकसारकल्को
 वा मधुपुतस्त्वग्वा मेपशृंग्या वा इंगुदस्य वा ॥ एभिरेव धूमवर्त्तिः ॥
 शिरोविरेचनद्रव्यैर्वा सूत्रस्थानोक्तैः प्रथमनं ॥ तैरेव पक्वं तैलं प्रतिम-
 र्शो वा ॥ शिरोविरेचनांते कर्णनादोक्तं श्लेहनस्यं ॥ तीक्ष्णाः कवलाः ॥
 मनःशिलानलदनुत्थकासीसचूर्णः सप्तर्षिष्को धूमः ॥ कट्फलचूर्णस्य
 मुहुर्मुहुराघाणं ॥ सन्निपाते व्यामिश्रो विधिः ॥ रुमिजे दुरालभासु-
 रदारुलोहिपपूतीकत्रिफलाकट्फलवचात्रिकटुकैरजामूत्रयुक्तं सर्पिः
 पानं ॥ उपस्निग्धस्विन्नस्य देवदारुपूतीककटुक्षीसर्पपविडंगतिलकट-
 कविपकेन तैलेन शिरः कर्णौचाभ्यज्य स्वेदयेत् ॥ ततः रुमिमूर्च्छ-
 नार्थमसृक् नस्तो ऽवसेचयेत् ॥ ततो रुधिरगंधमदेन प्रविष्टसाः सप्त-
 च्छदत्वग्रसेन वा पुष्परसेन वाऽनंतरं निपिक्तेन तैलेन शिरः कर्णौचा-
 भ्यज्य रुमयः पतंति ॥ सरलदेवदारुकट्फलसर्पपापामार्गक्षवककटु-
 कालायुकरसबीजपिप्पलीतंदुलकल्कचूर्णस्तत्पक्वं वा तैलं सद्यः रु-
 मोन्निरस्यति ॥ विडंगतंदुला वाजिमूत्रपिष्टाः शिरीषबीजानि छाग-
 मूत्रपिष्टानि पुष्करमध्यबीजानि वा ॥ गोमांसेन छागमांसेन वा पिष्टेन
 यवागूं कृत्वा शिरो विलेपयेत् ॥ ततो निवारकवंशामुरसकटुककरंजक-

रवीरपत्रकाथेन सेचयेत् ॥ अजामूत्रेण वा कवोष्णेन पूतिमत्स्ययु-
 ताश्च धूमाः ॥ एवंरुमिपूपगतेषु तेजोवतीपूतिकविंवीसुरसनक्तमाल-
 विडंगहरीतकी सर्पपार्ककरवीरमूलमालतीदेवदारुक्षवकमुस्तफणिज-
 कपिप्पलीशतपुष्पामधुकर्नित्रसारकल्कैरजामूत्रयुतैः सर्पपतैलमैगुदं
 पैलुकं वा विपक्वं युक्त्या नावनं ॥ न तु जातु रुधिरमवसेचयेत् ॥
 जंतुमिः पीतशोणिते हि शिरसि पुनरस्त्रावसेकादकाण्डे मृत्युः स्या-
 त् ॥ रुमिचिकित्सितं चेक्षेत ॥ शिरःकंपमक्षीणस्यान्यव्याध्यनु-
 पद्रुतस्य दाहवर्जं मारुतविधानेनोपक्रमेत ॥ उपशीर्षके जन्मो-
 त्तरकालजातोत्थिते वातव्याधिविहितं स्नेहं पाननावनाभ्यंजनेपू-
 पयोजयेत् ॥ अभ्यक्तं च स्वेदयित्वापनाहयेद्यथा विदाहो न भवति ॥
 विदाहे विद्रधिबल्कर्म ॥ पिष्टिकार्बुदविद्रधिषु यथास्वमाचरेत् ॥
 व्रणीभूतासु पिष्टिकासु नियमिनामधुकधानीफलैर्विपक्वं तैलं शोध-
 नरोपणं ॥ मूर्वाचंदनसारिवाधातकीकांतारोध्रमधुकसमंगापद्रकेसर-
 शतपर्वकमूलेर्वा ॥ विद्रधिष्वेभिरेव च सिद्धं सर्पिर्नरस्यं ॥ तूडे तु वि-
 द्रधौ यदि त्यक् सुप्तेव भवति ततो वामयेत् ॥ उपस्निग्धं च विरेच-
 येत् ॥ अरुंपिकासु जलौकोपहतशोणितं शिरः क्षुराघृष्टं वा नि-
 बोदकेन परिपिच्यश्वशरद्रसेन लवणप्रगाढेन लेपयेत् ॥ किंचि-
 त्कालं स्थितं चोष्णोदकान्म्लकांजिकान्यतरधौतं विडंगव्योपलाक्षा-
 ऽगारधूममनोन्हाऽलवचारसांजनहरिद्राद्वयैरालिपेत् ॥ तिलमण्ड्या वा
 सुक्क्षीरयुक्त्या मधुकोत्पलतिलैरंहमार्कवपत्रैर्वा शिग्रुमूलकसर्पपवी-
 जैर्वा गोमूत्रपिष्टैर्वालकामलकनागैर्वा क्षीरपिष्टैः शिरीषत्वग्गटीमधु-
 काभ्यां वा पुराणपिण्याककुट्टपुरीषाभ्यां वा ॥ कपालभृष्टकुष्ठचूर्णं
 तैलयुक्तं कंडूक्लेददाहवेदनाघ्नं ॥ इंद्रलुप्तोक्तं चित्रकादितैलमभ्यंजनं
 ॥ दंतीपाठाकोशातकीचित्रकातिविषासहालांगलकीसिद्धं तैलं व्र-
 णाभ्यंगः ॥ मनःशिलैलहरितालपिप्पलीकुष्ठकासीसहरिद्राकरंजमुस्त-

तगरविडंगचित्रकसिद्धार्थककरवीरमूलचूर्णगर्भं तैलमादित्यपाकं व्र-
णरोपणं ॥ एवमनुपशमे वमनधूमशिरःकायविरिकान्कुर्यात् ॥ द्रा-
रुणके ललाटसिरां व्यध्येत् ॥ अभ्यंगस्नाननावनानि शीलयेत् ॥ पि-
यालबीजमधुकुष्ठमापसर्पपैः सक्षौद्रैर्लेपः ॥ कोद्रवतृणक्षारांशःप्र-
क्षालनं ॥ इन्द्रजित्ने यथासन्नं सिरां विध्वा कासीसमनःशिलामरिचै-
र्लेपयेत् ॥ भद्रादारुकुट्टजटाभ्यां वा ॥ चित्रककरवीरनक्तमालमाल-
तीसिद्धेन वा तैलेनाभ्यज्यात् ॥ अवगाढपदं वा सूचीकूर्चकेन प्र-
च्छाय भूयो भूयः प्रदिश्यात् ॥ कपोतवंकामूलेन लांगलिकामूलेन
वा माहिषक्षीरपिष्टेन घृतलिप्तमैरंडपत्रावच्छादितं रात्रिमुषितं मा-
हिषनवनीतेन लिपेत् ॥ मार्कवपत्रसहचरपुष्पकवार्ताकफलैस्तैलं पक्वं
क्षौद्रांजनयुक्तमालेपः ॥ सक्षौद्रो वा क्षुद्रवार्ताकरसो जलशूको वा ॥ ला-
क्षारसाक्तेन गोशकृता वा घृष्टा ऽरुष्करसेनालिप्तमंतर्धूमदग्धं कूर्म-
मप्पवचूर्णयेत् ॥ कूर्मकपालभस्मना वा सुरसारसाक्तेन प्रदिश्यात् ॥
॥ हस्तिदंतमध्या वा तैलान्वितया पूतीककरंजपत्राणि वा ससैधवानि
लेपः ॥ पिप्पल्यंजनरसांजनत्राकुचिकाफललोहरजांसि वा गोमूत्र-
पिष्टानि ॥ खलतिविहितानि चाचरेत् ॥ सलिलसेकमारोमोद्गमा-
त् परिहरेत् ॥ खलताविद्रलुप्तोक्तः क्रमो यथादोषं च संशुद्धिः ॥
त्रिफलार्जुनसैर्यकत्वक्पुष्पकृष्णार्पिणीतकफलमूलोत्पलनीलीलोहचूर्णं
कासीसजंबुमार्कवबीजमंजिष्ठामेषशृंगीखदिररजः सकर्दममर्दितो-
क्ताणुतैलपुक्तमसनसारसंपुटे न्यस्तं कर्दमे मासं निखातस्थितमुहू-
तं सूचीकूर्चप्रच्छितायाः खलवैर्लेपः परं रोमसंजननं ॥ रक्ताग्रिमं-
थपुष्करककिंशुक्तालमूलमधुकहस्तिदंतभस्मान्यविक्षीरपिष्टानि ले-
पः ॥ जंबूत्वक्पत्रद्वयमधुकभृंगरजस्त्रिफलाश्लेष्मातकमंजिष्ठाफ-
णिज्जकबलाद्राक्षजशृंगीचपलाऽतिविपाकंकोलकल्केन क्षीरितृक्ष-

काथेन च तैलमक्षतैलं साधयेत् ॥ तत्रस्येऽभ्यंगे च युज्यात्
 ॥ एवमेव मधुरवर्गकल्केन ॥ खलतिपलितयोश्च प्रयोगान् पर-
 स्परं विदध्यात् ॥ अकालपलितेषु वातादीनपेक्ष्य स्नेहस्ने-
 दसंशोधनास्रविस्त्रावणानि कुर्यात् ॥ ततोऽस्यार्दितप्रोक्तमणुतैलं
 नस्येऽभ्यंजने च ॥ मधुकामलकमाक्षिकैः केशमूलानि लिपेत् ॥
 तिलामलकक्षौद्रतैलैर्वा तुत्यकाग्नजम्ब्वस्थिकासीसकिट्टशर्कराभिर्वा
 सैर्यकपुष्पनीलीत्रिफलाभृंगरजोभिर्वा कृष्णाजमूत्रपिष्टैः ॥ असनपुष्प-
 पत्रमयःपात्रे वहिरामलककल्कप्रदिग्धे निहितमक्षतैलं सिद्धमयःपात्रे
 पूर्ववत्स्थितं समानं पूर्वेण ॥ रामतरणीमूलपलद्दयं यष्टीमधु-
 कपलं शर्करार्द्रपलमेकत्र जर्जरीकृतमक्षतैलपलैर्दशाभिराशुतं लो-
 हभाजने दशाहं दिवसकरकरप्रतप्तं नावनात् पलितं सर्वद्रियदाढ्या-
 वहं च ॥ कृष्णतिलतिलपर्णीत्रिफलामधुककासीसपद्मकर्दमं मांसी-
 मार्कवासनपुष्पपत्रस्वरसपिष्टं त्रिरात्रमयःपात्रे स्थापयेत् तेन पूर्वाक्त-
 रसद्रुतेन पद्मिनीकर्दमेन प्रलिप्तधौतान्केशान्कपालं च लेपयेत् ॥
 ततः पद्मिनीपत्रैः प्रच्छाद्य कौशेयमयेन वेष्टयेत् ॥ तृतीयेऽहनि प्र-
 क्षालयैवमेव कुर्यात् ॥ एवमलिकुलनीलाः केशाः शिरो विभूषयन्ती
 ति ॥ अयंति चात्र ॥ खलतौ पलिते बल्यां हरिहोम्नि च शोधि-
 तं ॥ नस्यवक्रशिरोभ्यंगप्रदेहैः समुपाचरेत् ॥ सिद्धं तैलं बहृत्याद्यै
 जीवनीयैश्च नावनं ॥ क्षीरात्सहचराङ्गूरजसः सौरसाद्रसात् ॥ प्रस्थ-
 स्तैलस्य कुडवो यष्टीमधुपष्ठान्वितः ॥ सिद्धः शैलासने षाडि शृंगे मे
 पस्य वा स्थितः ॥ नस्यं स्यात्क्षीरपिष्टौ वा दुग्धिकाकरवीरकौ ॥ उ-
 त्पाद्य पलितं देयावांशये पलितापहौ ॥ आदित्यवल्या मूलानि कृष्ण-
 सैर्यकस्य च ॥ फलं कृष्णशणात्पत्रं सुरसायष्टिमार्कवं ॥ सुराहं
 काकमाची च पृथक् दशपलांशकं ॥ प्रपौढरीकमंजिष्ठारोधकृष्णा-

गुरुत्वलं ॥ अग्रास्थि कर्दमः कृष्णो मृणाली रक्तचंदनं ॥ नीलीम-
 छातकास्थीनि कासीसं मदयंतिका ॥ सोमराज्यसनात्पुष्पं कृष्णं पिं-
 दीतचित्रकौ ॥ पुष्पाण्यर्जुनकाश्मर्यादाघ्नजंबूफलांजनं ॥ प्रत्येकं
 पंचपलिकं पिष्टं सत्रिफलाकणं ॥ अक्षतैलाढकं तेन पचेद्वात्रीरसा-
 र्मणे ॥ कुर्यादादित्यपक्वं च यावद्भुक्तो भवेद्रसः ॥ लोहपात्रे ततः
 पूर्णं महानीलं प्रयोजितं ॥ तत्पाने नावनेऽभ्यंगे शुद्धस्य नियतात्म-
 नः ॥ सर्वजत्रूर्ध्वरोगघ्नं पलितघ्नं विशेषतः ॥ एतरेव च सैपज्यैः
 शिरोवक्त्रं प्रलेपयेत् ॥ क्षीरं प्रियालं यष्ट्याहं जीवनीयो गणस्तिळाः
 ॥ कृष्णाप्रलेपो वक्त्रस्य हरिहोमावलीहितः ॥ तिलाः सामलकाः प-
 द्मकिंजल्को मधुकं मधु ॥ हृह्येद्रंजयेच्चैतत्केशान्मूर्ध्नः प्रलेपनात् ॥
 पचेत्संधवशुक्ताम्लैरयश्चूर्णं सतंदुलं ॥ तेनालिसं शिरः शुद्धमस्त्रि-
 ग्धमुपितं निशं ॥ तत्प्रातस्त्रिफलाघृतं स्यात्कृष्णस्त्रिग्धमूर्द्धजं ॥
 अयश्चूर्णोऽम्लपिष्टश्च रागः सत्रिफलो वरः ॥ नीलीपत्रमुनिव-
 बीजमधुकश्चेष्टायचामार्कवाचूर्णं छागलग्न्यमाहिपपयःस्नेहेन संघ्रा-
 वितं ॥ पात्रे स्थापितमापसे क्षितितले मांसं निधायोद्गतं पा-
 लित्यं खलतिं च दर्पणनिभां हंत्येतदभ्यंजनात् ॥ बीजैः श्लेष्मा-
 तंकरूपं व्यपशमिततुपैः कांजिकश्लक्ष्णपिष्टैर्यक्षिसांक्षोहदंडादि-
 नंकरकिरणैस्तापितात्प्रच्यवेत ॥ तत्तैलं केशकाण्ड्यं जनयति
 परमं नावनाभ्यंजनाभ्यां मूर्द्धघ्राणाक्षिदंतश्रवणगलरुजं हंति नि-
 शेषतश्च ॥ बलामधूकमधुकविदारीचंदनोत्पलैः ॥ जीवकर्पसकद्रा-
 क्षाशर्कराभिश्च साधितः ॥ प्रस्थस्तैलस्य सक्षीरो जांगलाद्धृतुलारसे ॥
 नस्यं सर्वोर्ध्वजत्रूत्यवातपित्तामयापहं ॥ मयूरं पक्षपित्तांत्रपादविद्-
 तुंडवर्जितं ॥ दशमूलवटारास्त्रामधुकैस्त्रिफलैर्युतं ॥ जले पक्त्वा घृतप्र-
 स्थं तस्मिन्सीरसमं पचेत् ॥ कल्किर्तैर्मधुरद्रव्यैः सर्वजत्रूर्ध्वरोगनुत् ॥
 तदभ्यासीकृतं पानवस्त्यभ्यंजननावनैः ॥ एतेनैव कपायेण घृतप्रस्थं

विपाचयेत् ॥ चतुर्गुणेन पयसा कल्कैरेभिश्च कार्ष्णिकैः ॥ जीवन्तीत्रिफ-
लामेदामृद्दीर्घपूरूपकैः ॥ समंगाचविकाभाद्दीकाश्मरीकर्कटाह्वयैः ॥
आत्मगुप्तामहामेदातालवर्जूरमस्तकैः ॥ मृणालविसखजूरयष्टीमधुक-
जीवकैः ॥ शतावरीविदारीक्षुद्रहतीसारिवापुगैः ॥ मूर्वाश्वदंष्ट्रपञ्चक-
शृंगाटककसेरुकैः ॥ राम्नास्थिरातामलकीसूक्ष्मलाशठिपौष्करैः ॥ पुं-
नर्नवातवक्षीरीक्लाकोलीधन्वयासकैः ॥ जीवन्तीत्रिफलामेदामृद्दीका-
द्विपरूपकैः ॥ मधुकाक्षोडवाताममुंजाताभिपुकरपि ॥ महामापूरमि-
त्येतन्मयूरादधिकं गुणैः ॥ धात्विन्द्रियस्वरभ्रंशश्वासकासारिदितापहं ॥
योन्यसृक्शुक्रदोषेषु शस्तं बंध्यासुतप्रदं ॥ आखुनिः कुक्कुटैर्हसैः श-
शैश्चेति प्रकल्पयेत् ॥ जत्रूर्ध्वजानां व्याधीनामेकत्रिंशं शतद्वयं ॥ परः
स्परमसंकीर्णं विस्तरेण प्रकाशितं ॥ उर्ध्वमूलमधःशाखमृपयः पुरुषं
विदुः ॥ मूलप्रहारिणस्तस्माद्रोगांश्छीघ्रतरं जयेत् ॥ सर्वेन्द्रियाणि ये-
नास्मिन् प्राणा येन च संस्थिताः ॥ तेन तस्योत्तमांगस्य रक्षास्वव-
हितो भवेत् ॥ इति शिरोरोगप्रतिपेधो नामाष्टाविंशोऽध्यायः ॥ २८ ॥
इतिचतुर्थमूर्ध्वीगमंगं संपूर्णं ॥ ४ ॥

अथातो व्रणविभक्तिविज्ञानीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ यावदा-
युर्व्रणयति वा शरीरमिति व्रणः ॥ स द्विविधो निज आगंतुश्च ॥ त-
त्र निजो दोषसमुत्थः ॥ आगंतुः शस्त्रानुशस्त्रोपललकुटनखदशनवि-
पाणविषारुष्करादिनिमित्तः ॥ सोऽपि पुनर्वातादि भिरधिष्ठितो निजतां
लभते ॥ पुनश्च द्वेधा दुष्टः शुद्धश्च ॥ तत्र दोषदूषितो दुष्टः ॥ तस्य सामा-
न्यलिंगमतिसंरुतमतिविस्तृतमतिमृदुकठिनात्युत्सादावसादातिशीतोष्ण
भावोऽतिरक्तकृष्णपांडुता पूनिमांससिरास्त्रायुप्रतिच्छन्नत्वं पूतिपूया-
स्त्रावः सोत्संगता दाहपाककंदूश्वयधुवेदनासंरंभपिडिकोपद्रुतत्वं दी-
र्घकालानुबंधश्च ॥ विशेषतस्तु पंचदशधा प्रतिमिद्यते ॥ तत्र श्यावोऽ-

रुणः कृष्णो भस्मास्थिकपोतगुडान्यतमवर्णो वा दधिमस्तुक्षारांबुमांस-
धावनपुलाकोदकनिमोऽल्पस्त्रावो रूक्षश्चटचटायनशीलोऽकस्माद्विवि-
धशूलस्फुरणायामतोदमेदस्त्रापवद्बुलो निर्मांसश्च वातात् ॥ क्षिप्रजः
पीतनीलहरितकृष्णकपिलापिंगलो गोमूत्रभस्मशंखकिंशुकोदकमार्दी
कतैलाभोष्णभूरिक्षेदो दाहोपाज्वररागपाकावदरणधूमायनान्वितः क्षा-
रोक्षितक्षतोपमः पिटिकाजुष्टश्च पित्तात् ॥ स्निग्धः स्थूलोष्ठः पांडु-
श्वंडकं दूर्नवनीतवसामज्जपिष्टतिलनारिकेलंबुसदृशश्वेनः शीतबहुलपि-
च्छिलक्लेदः स्वापस्तंभस्तैमित्यगौरवोपदेहयुक्तः सिरास्त्रापुजालावततो
मंदवेदनः कठिनश्च कफात् ॥ प्रवालनिचयदलप्रकाशरक्तः कृष्णस्फो-
टपिटिकाजालोपचितो धाजिस्थानगंधः सरक्तपूयस्त्रावी पित्तलिंगश्च
रक्तात् ॥ यथास्त्वलिंगसंकरे द्वाभ्यां त्रिभिः सर्वैश्च दुष्टं विद्यात् ॥ अपिच
॥ घृतमंडाभो मत्स्यधायनगंधिर्मृदुर्विसर्पी कृष्णोष्णपूयश्च पित्तरक्ता-
भ्यां ॥ वातादिभिरेव च व्रणस्यानधिष्ठानं शुद्धिः ॥ तत्र यथोक्तदुष्ट-
लिंगाभावात् संस्मरहितत्वं जिह्वावर्णता शुक्लत्वं नीरुजत्वं निरास्त्रा-
वता श्यावपर्यंतत्वं समौष्ठमध्यत्वं किंचिदुन्नतमध्यता वा ॥ त्वङ्ग्रां-

१ अत्र पित्तरक्तजव्रणस्यैव त्रिगुणलक्षणं दृश्यते अभ्यानि द्विजादिव्रणानां वि-
शिष्टलक्षणानि न दृश्यते तानि लेखकप्रमादाद्गलितानि भाति ॥ सुश्रुते तु तानि सर्वाण्युक्ता-
नि ॥ ता-यथा ॥ तोददाहधूमायनप्राय पीतारुणभासस्तद्वर्णस्त्रावी चेति वातपित्ताभ्याम्
॥ कृष्णनशील सनिस्तोदो दाहणो मुहुर्मुहुः शीतपिच्छिलस्त्रावी चेति वातश्लेष्मभ्या-
म् ॥ गुरु सदाह उष्ण पीत पांडुस्त्रावी चेति पित्तश्लेष्मभ्याम् ॥ रूक्षस्तनुस्तोदबहु-
लं सुम इव च रक्तारुणाभस्तद्वर्णस्त्रावी चेति वातशोणिताभ्याम् ॥ घृतमंडाभो मीनधाव-
नतोपगंधिर्मृदुर्विसर्पुष्णटण्णस्त्रावी चेति पित्तशोणिताभ्याम् ॥ रक्तो गुरुः पिच्छिल क-
डूमाय स्थिरः सरक्तपांडुस्त्रावी चेति श्लेष्मशोणिताभ्याम् ॥ स्फुरणतोददाहधूमायनप्राय-
पीततनुरक्तस्त्रावी चेति वातपित्तशोणितेभ्यः ॥ कटूस्फुरणचुम्बुमायनप्रायः पांडूघनरक्ता-
स्त्रावी चेति वातश्लेष्मशोणितेभ्यः ॥ दाहपाकरागकडूमाय पांडूघनरक्तास्त्रावी चेति श्ले-
ष्मपित्तशोणितेभ्यः ॥ त्रिविधवर्णवेदनास्त्रावविशेषोपेतं पवनपित्तकफेभ्यः ॥ निर्दहन-
निर्भयनस्फुरणतोददाहपाकरागकटूस्त्रापवद्बुलो नानावर्णवेदनास्त्रावविशेषोपेतं पवनपि-
त्तकफशोणितेभ्य इति ॥

ससिरास्नायुसंध्यस्थिकोष्ठमर्माण्यष्टौ वणाशयः ॥ आश्रयविशेषा
 चास्त्रावविशेषः ॥ तत्र पृष्ठासु भिन्नासु वा त्वक्षु स्फोटेषु वा भि-
 न्नेषु सलिलप्रकाशो भवत्यास्त्रावः किंचिद्विषः पीतावभासश्च ॥ मां
 सगतः सर्पिःप्रकाशो बहलपिच्छिलश्च ॥ सिरागतस्तु सद्यश्चिच्छिन्नासु
 सिरासु रक्तातिप्रवृत्तिः ॥ पक्षासु च तोयनाढीभिरिवांभसः पूयस्या
 गमनं ॥ स च तनुर्विच्छिन्नः पिच्छिलोऽवलंबी श्यावश्च ॥ स्त्रावग-
 तः स्निग्धो घनः सिंघाणकप्रतिमः सरक्तश्च ॥ संधिगतः समंतात्पी-
 ढ्यमानो न प्रवर्ततेऽथवा कुंचनप्रसारणोन्नमनविनमनप्रवाहणेषु स्रव-
 ति पिच्छिलोऽवलंबी रुधिरोन्मिश्रश्च ॥ अस्थि त्वभिहतं स्फुटि-
 तं भिन्नं दोषावदारितं वा दोषभक्षितत्वाग्निःसारं भवत्यास्त्रावश्चात्र
 मज्जमिश्रः सरुधिरः स्निग्धश्च ॥ कोष्ठाश्रितस्तु व्रणो मूत्रपुरीपरुधिर-
 पूयोदकानि स्रवति ॥ मर्मगतस्तु नोच्यते ॥ त्वगादिष्वेवांतर्गतत्वात् ॥
 तेषु यथापूर्वं सुखसाध्यत्वं ॥ तथाऽऽयतश्चतुरस्रो वृत्तस्त्रिपुटकश्च व-
 णः ॥ शेषास्तु विरुताकृतयो दुरुपचारास्ते च प्रायशो भवंत्यांगंत-
 वः ॥ स्वयं विदीर्णाश्च दोषजा न तु वैद्यकृताः ॥ वयस्थानां दृढानां
 प्राणवतां सत्ववतां दीप्ताग्नीनां च वणाः सुचिकित्स्याः ॥ तत्र वय-
 स्थानां प्रत्यग्रधानुत्वादाशु व्रणसंरोहो भवति ॥ दृढानां स्थिरबहुमां
 सत्वाच्छस्त्रमवचार्यमाणं सिरास्त्राध्वादीन् प्रामोति ॥ प्राणवतां वे-
 दनाहारविहारयंत्राणादिभिर्न ग्लानिः ॥ सत्ववतां दारुणैरपि क्रिया-
 विशेषैर्न व्यथा भवति ॥ दीप्ताग्नीनामप्रक्लिन्नदेहत्वात्प्रकृतितश्चाप्रक्ले-
 दशरीराणां तद्विधयोश्च देशकालयोरास्त्रावदौर्गंध्याभावादाशु विशुद्धे
 न मांसेनानुपद्रवमापूरणं ॥ एतएव गुणा इद्वृक्षशाल्यप्राणभीरुमंदाग्नि-
 प्रक्लेददेशकालेषु विपरीताः ॥ शिष्योपनयनीयं चेक्षेत ॥ तथा स्फिक्-
 पायुप्रजननललाटगंडौष्ठपृष्ठकर्णफलकोशोदरजत्रुमुखाभ्यंतरस्थाः सु-

त्वरोपणीयाः ॥ विपरीतास्त्वक्षिदंतनासाऽपांगश्रोत्रनाभिजठरसेवनी-
 नितंबपार्श्वकुक्षिवक्षःकक्षास्तनसंधिविभागगताः सफेनपूयरक्तानिल
 वाहिनीऽतःशल्याश्राधोभागाश्रोर्ध्वभागनिर्वाहिणो रोमांतोपनखमर्म-
 जंघास्थिश्रिताश्च ॥ भगंदरश्चांतर्मुखः सेवनीकट्यस्थिसंश्रितः ॥ अपिच
 ॥ कुष्ठिनां विपजुष्टानां शोषिणां मधुमेहिनां ॥ व्रणाः कृच्छ्रेण सि-
 ध्यन्ति येषां च स्युर्व्रणे व्रणाः ॥ याप्यास्त्ववपाटिकानिरुद्धमणिरुद्धगु-
 दव्रणग्रंथिप्रभृतयः सर्वास्थिगताश्च ॥ असाध्याः पुनर्मसिर्पिडबदुद्रताः
 प्रसेकिनीऽतःपूया वेदनावंतश्चापानबदुद्धृतौघाः कठिना गोरगंवद्वतप्र-
 रोहा दुष्टशोणितास्त्राविणस्तनुपिच्छिलास्त्रावस्त्राविणो वा मध्योन्नताः
 समवसन्नसुपिरपर्यताः शणतूलवत्स्त्रायुजालवंतो दुर्दर्शा मेदोमज्जव-
 सामस्तुलुंगस्त्राविणश्च दोषसमुत्थाः ॥ पीतासितमूत्रपुरीषवातवा-
 हिनश्च कोष्ठस्थाः ॥ रक्ताशयजाश्च क्षारोदकसमास्त्रावाः ॥ तथा
 ऽऽमाशयजाः कलायांभोनिमास्त्रावाः पक्वाशयजाश्च पुलाकोदकमिव-
 निःस्रवंतः ॥ क्षीणमांसानां च सर्वतो गतपस्त्वणुमुखामांसबुद्बुद-
 वंतः ॥ सशब्दवातवाहिनश्च शिरःकंठस्थाः ॥ विसर्पज्वरपिपासारो-
 चकाविषाककासश्वासातीसारछर्दियुक्ता भिन्ने च शिरःकपाले मस्तु-
 लुंगदर्शनं त्रिदोषलिंगमादुर्भावो वा स्यादिति ॥ भवंति चात्र ॥
 स्नायुच्छेदात् सिराछेदाद्ग्रांभीर्यात्कमिमक्षणात् ॥ अस्थिभेदात्तशल्य-
 त्वात्सविपत्वादतर्कितात् ॥ मिथ्यावंधादतिस्नेहाद्रौक्ष्याद्रोमादिघट्ट-
 नात् ॥ क्षोभादशुद्धकोष्ठत्वात्सौहित्यादतिकर्शनात् ॥ मद्यपाना-
 दिवास्वमाद्यवायाद्रात्रिजागरात् ॥ व्रणो मिथ्योपचाराच्च नैव सा-
 ध्योऽपि रोहति ॥ कपोतवर्णप्रतिमा यस्यांताः क्लेदवर्जिताः ॥ स्थि-
 राश्च पिटिकावंतो रोहतीति तमादिशेत् ॥ इति व्रणविमर्क्तिविज्ञानी-
 यो नामैकोनत्रिंशोऽध्यायः ॥ २९ ॥

अथातो व्रणप्रतिपेधं व्याख्यास्यामः ॥ व्रणस्य शोफावस्थायां
 शस्त्रकर्मविधौ श्वयथुचिकित्सिते च साधनमुपदिष्टं यथायथं ॥ अ-
 वेक्ष्य दोषप्राणादीन्कर्त्तव्यमपसर्पणं ॥ रागसंरंभरहिताः परिम्ला-
 नहताश्रयाः ॥ सद्यः शाम्यन्ति शुद्धानां व्रणाः शोफाश्च देहिनां ॥
 लेपाभ्यंगपरीपेकान् यथोक्तांश्च प्रयोजयेत् ॥ यथाऽबुभिः सिच्यमानः
 शान्तिमग्निर्नियच्छति ॥ दोषाग्निरेवं सहसा प्रलेपाद्यैः प्रयोजितैः ॥ प्रति-
 लोममेव चानुलिपेच्चानुलोमं तथाह्यौषधं सम्यगवतिष्ठते ॥ अनुप्रविश-
 ति च रोमकूपान् ॥ न तु शुण्यदुपेक्षितव्यमन्यत्र पीडयितव्यान् ॥ शु-
 ष्कं हि दाहोपारागश्यावत्वशूलानि वर्द्धयति ॥ स तु शीतस्तनुर्मुहुर्मुहुश्च
 प्रयुज्यते ॥ स प्रदेहो रक्तपित्तत्वचां प्रसादकः ॥ प्रलेपस्तूष्णः
 शीतो वा बहलश्च ॥ तथा वातश्लेष्मप्रशमनस्तस्योपयोगः क्षताक्ष-
 तेषु ॥ यस्तु क्षतेषूपयुज्यते स भूयः कल्क इति संज्ञां लभते ॥ द-
 शविधश्च समासादालेपः ॥ स्नेहिको निर्वापणः प्रसादनः स्तंभनो
 विलयनः पाचनः पीडनः शोधनो रोपणः सवर्णीकरणश्च ॥ तत्र
 वाते स्निग्धद्रव्यैः स्नेहाढ्यैः स्नेहेनैव वा स्नेहिकः ॥ पित्ते
 प्रायशश्च शोफे विपाग्निक्षारदग्धे च शीतैर्निर्वापणः ॥ स एव
 वातदुष्टे रक्ते प्रसादनः ॥ स एव च पुनरस्त्रातिप्रवृत्तौ संस्तंभनसंज्ञः ॥
 श्लेष्ममेदोभूयिष्ठे शान्तिश्चाविदग्धे विदग्धे ग्रथिते वा रूक्षैर्विलयनः ॥
 तैरेव च विदग्धे पाचनः ॥ सूक्ष्मास्ये व्रणे रूक्षैः पिच्छिलैश्च पीडनः
 ॥ अशुद्धे यथास्त्रमुपदिष्टैः शोधनः ॥ शुद्धे रोपणः ॥ रुढे च स-
 वर्णीकरणः ॥ नामाग्निरेव चैषां स्वरूपमाख्यातं ॥ न च प्रदेहं रात्रौ प्रयु-
 जीता ॥ माभूच्छैत्यपिहितस्योष्मणो बहिरनिःसरणादिकारपरिद्विद्धिः ॥
 पुष्कलावर्त्तस्तु पठति ॥ तमसा च हतो ह्यूष्मा रोमकूपैरनाहतैः ॥
 लेपाद्दिनैव निर्याति रात्रौ नालेपयेदतः ॥ न च पर्युपितं लेपं दद्याद्भू-
 यस्तमेव वा ॥ व्यम्लः पर्युपितो हि स्याद्भ्रष्टवीर्यस्तथोत्तरः ॥ शोफे

व्रणे च कठिने विवर्णे वेदनान्विते ॥ सविपे च विशेषेण जलौकाद्यै-
 र्हेरिदमृक् ॥ वेदनायाः प्रशान्त्यर्थं पाकस्याप्राप्तयेऽपि च ॥ निर्वापणान्
 पुनश्चात्र न्यग्रोधोद्बन्धः सुशीतलान् ॥ कुर्यात्प्रदेहसेकादीन्सघृतक्षीरश-
 क्करान् ॥ न्यग्रोधोद्बन्धवराश्वत्थकुसुमेतसवलकलैः ॥ प्रदेहो भूरिसर्पिर्भिः
 शोफनिर्वापणः परं ॥ प्रदेहः ससितस्तद्वत्सक्तवो मधुकं घृतं ॥ वातो-
 ल्वणानां स्तब्धानां कठिनानां महारुजां ॥ स्नुतासृजां च शोफानां
 व्रणानामपि चेदृशां ॥ ग्राम्यानूपौदकामिषवेसवारुशरापायसोऽका-
 रिकाभिः स्वेदो योज्यः ॥ सदाहशूलांस्तु तिलानतर्सां च भृष्टा प-
 यसि निर्वाप्य तेनैव क्षीरेण पिष्ट्वा प्रलेपयेत् ॥ कालामधुकटुश्लिप-
 णींछिन्नरुहाभीरुजीवन्तीशर्करामदनक्षीरमहास्नेहसिद्धोत्कारिका क-
 षोष्णा शूलदाहहरा ॥ तदहन्मधुकयवचूर्णतैलसर्पिर्भिः कोष्णस्तु
 लेपः ॥ तथा सतिलो मुद्गपायस उपनाहः ॥ दशमूलसिद्धेन सुखो-
 ष्णेनांभसा पयसा वा घृततैलाभ्यां वा परितेकः शोफे व्रणे वा दा-
 हशूलघ्नः ॥ स्थिराणां मंदवेदनानां शोफानां विम्लापनं कार्यं ॥ अ-
 भ्यज्य स्वेदयित्वा च वेणुनाड्या शनैः शनैः ॥ विम्लापनार्थं मृद्वीघात-
 लेनांगुष्ठकेन वा ॥ तथाऽऽस्फोटपत्रमसूरकल्केनालेपः ॥ सुसिद्ध-
 पिष्टैः सघृतमधुगोधूमयवमुद्गैर्वा लेपादाविलीयते ॥ सचेन्नैवं विलीयेत
 ततस्तमुपनाहयेत् ॥ अविदग्धस्तथा शांतिं विदग्धः पाकमश्रुते ॥
 शिग्रुशणफलचित्रककिण्वनिप्यावसर्पपतिलातसीसक्तुकोलगृहधूमैर-
 म्लपिष्टैः सुखोष्णैः स्निग्धैः सलवणैरुत्कारिकां कृत्वा तथा प्रलिप्तेर-
 हपत्रेणाच्छाद्य वध्नीयात् ॥ पाकाभिमुखे च शोफे यथेष्टमातुरं शो-
 जयेत् ॥ पाचनार्थं पाकवेदनाशस्त्रकर्मसहनार्थं च ॥ पक्वे तु यथो-
 क्तेन विधिना शस्त्रमवचारयेत् ॥ सुपक्वे पिंडिते शोफे पीडनैरुपपी-
 ढिते ॥ दारणं दारणार्हस्य दोषपाकारुते हितं ॥ चित्रकचिरविल्वदं-

तीकरवीरमूलकपोतकगृध्रपुरीषैर्गुगुल्वतसीसुहीक्षीरपलाशक्षारसुवर्ण
क्षीरीदक्षशक्रन्मुकुलकैर्वा क्षारैरेव वा॥ पूयगर्मानुद्वारान्सोत्संगान्म-
र्मगानपि॥निःस्नेहैः पीडनद्रव्यैः समन्तात्प्रतिपीडयेत्॥शुष्यंतं समुपेक्षेत
प्रलेपं पीडनं प्रति॥ न मुखे चैनमालिपेत्तथा दोषः प्रसिच्यते॥कलाय
यवगोधूममापमुद्गहरेणवः॥द्रव्याणां पिच्छिलानां च त्वङ्मूलानि प्रपी-
डनं॥विवर्णान् पिच्छिलान् पूतिगंधीन् क्लेदरुजावतः॥व्रणानशुद्धान्वि-
ज्ञाय शोधनैरेभिराचरेत् ॥ शंखिन्यंकोलसुमनाकरवीरसुवर्चलाः ॥
त्रिफला खदिरो दावी कोलपत्रं बलांकुराः ॥ प्रक्षालने कपायाणि-
वर्गश्चारग्वधादिकः ॥ पटोलीतिलयष्ट्याह्निचूडंतीनिशाद्वयं ॥ नि-
वपत्राणि चालेपः सपटु व्रणशोधनः ॥ अजगंधा ऽजशृंगी च गवाक्षी
लांगली निशा ॥ पूतिकश्चित्रकः पाठापटोलीवेहरेणुकाः ॥ कटु-
त्रिकं यवक्षारो लवणानि सुरापृजा ॥ निकुंभकुंभकासीसहरितालम-
नःशिलाः ॥ कल्काज्यतैलरसजाचूर्णवर्तिषु श्लेषजं॥तत्रगंभीरेषु पिता-
त्मकेषु दाहपाकवत्सु व्रणेषु तीक्ष्णोष्णैरेभिः कार्पासीफलमिश्रं क-
ल्कं घृतं वा साधयित्वा योजयेत् ॥ उत्सन्नमांसेष्वल्पस्त्रावेषु ति-
लापामार्गद्वहतीद्वययुक्तैः सर्पपतैलं ॥ प्रबलप्रदेशजेषु क्लेदबहुलेषू-
त्सन्नस्थिरमांसेषु तैलेन चाशुध्यत्सु रसक्रियां कुर्यात् ॥ यथोक्तानां
संशोधनौषधानां कपायं पुनः परिस्राव्याधिशृतं मनःशिलालतुवरीका-
सीसचूर्णप्रतीवापं सिद्धं च मानुलुंगरसोपेतं सक्षौद्रं प्रयुजीत॥मेदोयुक्ते
षु गंभीरेषु क्लेदिषु कल्कैश्चासिध्यत्सु च वचासैधवकिण्वकासीसरजनी
द्वयेषु॥शोधनार्गेषु चान्येषु चूर्णं कुर्वीत शोधनं॥अंतःशल्यानुद्वारान्
गंभीरान्मांससंश्रितान्॥संधिमर्मनिविष्टांश्च शोधयेद्द्वर्तिभिर्घ्रणान्॥वा-
ताभिभूतान् सास्त्रावान् धूपयेदुग्रवेदनान् ॥ श्रीवेष्टकसर्जरससारदे व-
दारुशिंशिपाखदिरासनकैडर्यसारयवमधूच्छिष्टभूर्जपत्रक्षौद्रसर्पिर्भिः॥

निर्वापयेद्भृशं शीतैः पित्तरक्तविपोल्यणान् ॥ शुष्काल्पमांसे गंभीरे व्रण-
उत्सादनं हितं ॥ अश्वगंधाऽपामार्गतालपत्रीमुवर्चलाऽतिबलाऽनंताथा
तकीकुसुमसमंगाभिः पद्मकादिवर्गेण न्यग्रोधादिना च कल्कः ॥ त-
था सर्पिरभ्यंजनार्थं ॥ अद्यान्मांसादमांसानि विधिनोपहितानि च ॥
मांसं मांसादमांसेन वर्द्धते शुद्धतेजसः ॥ उत्सन्नमृदुमांसानां व्रणाना-
मवसादनं ॥ सैधवकासीससुमनोमुकुलगुग्गुलुचित्रकाग्रिमंधदंतीशि-
रीषकरंजफलभूर्जग्रंथिकुकुटांडत्वक्पोतकलार्बकपुरीषेनपालीहरिता-
लचूर्णानि सक्षौद्राणि ॥ कठिने सरुजे शुष्के रूक्षे शुष्यति च व्र-
णे ॥ मार्दवजननार्थं व्रणविरोधिवातघ्नसिद्धस्य सर्पिषः पानं ॥ तद्वि-
धौ च सिद्धं तैलमभ्यंगः ॥ पूर्वोक्ताश्च स्वेदाः ॥ तथा सर्पिर्मज्ज-
वसाभिर्धूमाः ॥ सुस्निग्धसक्तुसैधवकिण्वतिलपिष्टरुशरपायसप्रलेपाः
वेसवारः किंचिदुष्णो बहुशः प्रलेपो घनश्च बंधः ॥ पित्तविद्रधिबि-
सर्पशोफकुष्ठवृत्तानि ॥ सर्वव्रणेषु योज्यानि पानसेकप्रलेपने ॥ अति-
मृदुमांसिषु दृढीकरणार्थं त्रिफलारोधाग्रसर्जजंघूप्रियंग्वशोकबल्क-
लानि ॥ सौराष्ट्रीकासीसरोचनायावचूर्णनवसारैर्गंधैश्च धूपः ॥ उत्सन्नमां-
सान्कठिनान्कंदूपुक्तांश्चिरोत्थितान् ॥ व्रणान्सुदुःखसाध्यांश्च शोधयेत्क्ष-
रकर्मणा ॥ स्रवंतोऽश्मरिजा मूत्रं ये चान्ये रक्तवाहिनः ॥ छिन्नाश्च संधयो
येषां पथोक्तैर्यैश्च शोधनैः ॥ शोध्यमाना न शुद्ध्यन्ति शोध्याः स्युस्तेऽ-
ग्निकर्मणा ॥ व्रणानामथ शुद्धानां रोपणानि प्रयोजयेत् ॥ असनादिन्यग्रो-
धादिवर्गेष्वपि ॥ शलकीकुटजत्वक्मंजिष्ठासमंगाऽमृताऽश्वगंधाऽऽरग्वध-
धातकीपुष्पाणि पद्मकादिश्च प्रक्षालनादिषु सप्तमु प्रयोज्या इति ॥ भ-
वंति चात्र ॥ उत्सन्नदुष्टपिशिते संश्लिष्टध्यामशोणिते ॥ व्रणे प्र-
च्छर्दनं शस्त्रं कफदुष्टे विशेषतः ॥ विरेचनं पित्तदुष्टे दीर्घकालानुबं-
धिनि ॥ रूक्षे सवेदने बस्तिरधःकाये विशेषतः ॥ जत्रूर्ध्वजे सश्व-
पथौ कंद्वाढये तीक्ष्णनावनं ॥ रजएवानिलाविष्टे रुजाढये स्नेहनाव-

नं ॥ तथा सशोफरुक्खावे धूमो वातकफोत्त्रणे ॥ रुजादिमति
 वक्रस्थे यथास्वं कवलो हितः ॥ द्वावाद्यौ पंचमूलस्त्र्यौ गणौ यश्वा-
 निलापहः ॥ ते व्रणे वातिके योज्याः कपायादिषु सप्तसु ॥ न्यग्रो-
 धपद्मकाद्यैस्तु पित्ते वर्गश्च पित्तजित् ॥ आरग्वधादिश्लेष्मघ्नौ कफे
 मिश्रास्तु मिश्रिते ॥ पिष्टोऽम्लैर्वातिके लेपस्तैलसर्पिर्वसायुतः ॥
 घनः कोष्णश्च पैत्ते तु पयःपिष्टो घृतान्वितः ॥ तनुर्वस्त्रांतरः शश्वदु-
 ष्णो गोमूत्रपेपितः ॥ रूक्षस्तैलेन वा स्निग्धो बहुलः कफजे हितः ॥
 अपेतपूतिमांसानां मांसस्थानामरोहतां ॥ कल्कं संरोहणं कुर्यात्ति-
 लानां मधुकान्वितं ॥ स्निग्धोष्णतित्तमधुरकपायत्वैः स सर्वजित् ॥
 स क्षौद्रनिवपत्राभ्यां युक्तः संशोधनं परं ॥ पूर्वाभ्यां सर्पिषा चासौ
 युक्तः स्यादाशु रोपणः ॥ तिलवद्यवकल्कं तु केचिदिच्छन्ति तद्दिदः ॥
 सास्त्रपित्तविपागंतुगंभीरान्सोष्मणो व्रणान् ॥ क्षीररोपणमैषज्यशृते-
 नाज्येन रोपयेत् ॥ रोपणोपधसिद्धेन तैलेन कफवातजान् ॥ अबं-
 ध्यानां चलस्थानां शुद्धानां वा प्रदृष्यतां ॥ यथास्वं रोपणैः कुर्या-
 द्रसजा सनिशादयैः ॥ समानां स्थिरमांसानां त्वक्स्थानां चूर्णं इष्य-
 ते ॥ नीरुजामवगाढानां शुद्धानां वर्तयो हिताः ॥ समंगामोचसरल-
 सोमवल्काः सचंदनाः ॥ पद्मकादिश्च कल्कोऽयं परमो रोपणोऽथवा ॥
 मुंजाह्वातिलजीवंतीगोजिह्वाधातुकीवलाः ॥ प्रपौंडरीकमधुककाको-
 लीद्वयचंदनैः ॥ साधितं तैलमाज्यं वा तद्वत्कंपिह्यकेन वा ॥ दूर्वार-
 सेन वा दाग्न्यास्त्वचो वा व्रणरोपणं ॥ पाटलीनिवपत्राणि रोधमुस्ता
 प्रियंगवः ॥ सूक्ष्मैलाघातकीसर्जखदिरागुरुचंदनं ॥ कंपिह्यकं विडंगा-
 नि वत्सकं त्रिफला वला ॥ कल्कैरेभिर्वृतं सिद्धं तैलं वा रोपणं परं
 ॥ चंदनं पद्मकिंजल्कं दावींमूर्वातिलोत्पलं ॥ मेदासमंगायट्याहं प्र-
 लेपो व्रणशोधनः ॥ ककुमोदुंवराश्वत्थजंबूकट्फलरोधजैः ॥ त्वचमा

शु निगृह्णन्ति त्वक्चूर्णैश्चूर्णिता व्रणाः ॥ लाक्षांमनोव्हामंजिष्ठाहरि-
तालनिशाद्वयैः ॥ प्रलेपः सधृतक्षौद्रस्त्वग्विशुद्धिकरः परः ॥ ध्याम
काश्वत्थनिचुलमूले लाक्षालैरग्निकं ॥ सहेमाह्वामृतासंगाकासीसं चे-
ति वर्णकृत् ॥ कालीयकलताग्रास्थिहेमकालारसोत्तमैः ॥ लेपः स-
गेमयरसः सवर्णकरणः परं ॥ अयोरजः सकासीसं त्रिफलाकुसुमा-
नि च ॥ प्रलेपः कुरुते काष्ण्यं सद्यएव नवत्वचि ॥ दग्धयाऽऽनूपसत्वा
नां श्लक्ष्णचूर्णितया त्वचा ॥ मृदाततैलप्लुतया शुक्रमालेपयेद्वर्णं ॥ स-
सरात्रस्थितं क्षीरे छागले रोहिणीफलं तेनैव पिष्ट्वा सुश्लक्ष्णं कृष्णमा
लेपयेद्वर्णं ॥ नवं कपालिकामूलं वैदुलं सर्जसाह्वयं ॥ कासीसं मधुकं
लेपो व्रणे कृष्णे मधुद्रुतः ॥ कपित्थानां समुद्भूतं मूत्रस्याजस्य पू-
रणं ॥ क्षिपेच्चास्य मनोव्हालं वंशनिर्लेखरोचनाः ॥ कासीसं प्रपु-
नादं च मांसं न्यस्तं ततो भुवि ॥ अथोऽर्जुनस्य तत्कृष्णे व्रणे लेपः
सवर्णकृत् ॥ दग्धो वारणदंतोऽतर्धूमस्तैलं रसांजनं ॥ रोमसंजननो
लेपस्तद्वत्तैलपरिप्लुता ॥ चतुष्पात्रखरोमास्थित्वक्शृंगखुरजा मपी ॥
जीर्णशालपोदनं स्निग्धमल्पमुष्णोदकोत्तरं ॥ भुंजानो जांगलैर्मसैः
शीघ्रं व्रणमपोहति ॥ इति व्रणप्रतिपेधो नाम त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३० ॥

अथातः सद्योवर्णविज्ञानप्रतिपेधं व्याख्यास्यामः ॥ आगंतोर्ब्र-
णस्य प्रागुपदिष्टः संभवः ॥ तत्र यथायथं प्रतीकारश्च ॥ विविधा-
भिधानजनितैश्च तत्तदाव्हाकृतिभिरपि सद्योवर्णैरधिष्ठितमंगं समा-
सात्रिविधं भवति ॥ छिन्नं मिन्नं पिच्छितं च ॥ त्रिविधमपि चैत-
त्स्वगादिक्षणनात्सतमित्युच्यते ॥ तत्र छिन्नं पंचधा मिच्यते ॥ त-
द्यथा ॥ त्वक्छेदे घृष्टं ॥ किञ्चिन्मांसस्याप्यवरुत्तं ॥ तस्यैवावगाढस्य
प्रायेण विशालमायतं विच्छिन्ने ॥ किञ्चिच्छेपेषु त्वस्थिस्त्राध्यादिपु
विलंबितं ॥ अशेषांगच्छेदे पातितं ॥ विद्धं त्वष्टविधं ॥ तत्र मांस-

मनुप्राप्तेन शल्येन विद्धं ॥ द्वितीयपार्श्वत्वचमुन्नम्योत्तुङ्घितं ॥ किञ्चि
 निःसृतेऽतिविद्धं ॥ सर्वथा निःसृते निर्विद्धं ॥ एतदेव चतुर्विधं कोष्ठे
 पृथुमुखैर्वा प्रहरणैः कुंतादिभिर्विद्धमनुमिञ्चं मिञ्जोत्तुङ्घितमतिमिञ्चं
 निर्मिञ्चमिति च संज्ञां लभते ॥ यत् पुनः प्रहारेण पीडनेन वा गा-
 त्रमस्थियुक्तमसृङ्गज्जातुं पृथुतामापद्यते तत्पिच्छितं ॥ तत् द्विविधं
 सव्रणमव्रणं च ॥ तत्र सव्रणमुक्तमव्रणं पुनर्मृगेषूपदिश्यत इति ॥ भवति
 चात्र ॥ सद्यः सद्योव्रणं सिंचेद्यष्टीमधुकसर्पिणा ॥ तीव्रव्यथं कवो-
 ष्णेन बलातैलेन वा पुनः ॥ क्षतोष्मणो निग्रहार्थं तत्कालं विस्मृत-
 स्य च ॥ कपायशीतमधुरस्निग्धा लेपादयो हिताः ॥ सद्योव्रणेष्वाय-
 तेषु संधानार्थं विशेषतः ॥ मधुसर्पिः प्रयुंजीत पित्तघ्नाश्च हिमाः क्रि-
 याः ॥ ससंरभेषु कर्तव्यमूर्ध्वं चाधश्च शोधनं ॥ उपवासो हितं भक्तं
 प्रततं रक्तमोक्षणं ॥ घृष्टपिच्छितयोरेष सुतरामिष्यते विधिः ॥ त-
 योरस्त्रं स्रवत्पल्पं पाकस्तेनानु जायते ॥ अत्यर्थमस्त्रं स्रवति प्राय-
 शोऽन्यत्र विक्षते ॥ ततो रक्तक्षयादायौ कुपितेऽतिरुजाकरे ॥ स्नेह-
 पानपरीपेकस्वेदलेपोपनाहनं ॥ स्नेहवस्तिं च कुर्वीत वातघ्नौपधसा-
 धितं ॥ इति सप्ताहिकः प्रोक्तः सद्यो व्रणहितो विधिः ॥ सप्ताहा-
 द्नतवेगे तु पूर्वोक्तं विधिमाचरेत् ॥ क्षालनाभ्यंगलेपेषु तस्मिन् दुष्टे
 प्रयोजयेत् ॥ आरग्वधादिकं वर्गं सुरसादिं च शोधनं ॥ कल्कस्त्रि-
 वृत्तिलैरंडपत्रैर्योज्यः ससंधैः ॥ वातिके पैत्तिके कुंभपृष्ठाब्दा-
 रजनीतिलैः ॥ श्लैष्मिके तिलतेजोब्धानिकुंभस्वार्जिकाग्निकैः ॥ एष
 दुष्टव्रणविधिः कुष्ठमेहव्रणेष्वपि ॥ प्रायः सामान्यकर्मैर्दं वक्ष्यते तु पृथ-
 क् पृथक् ॥ घृष्टे रुजं निगृह्याशु व्रणे चूर्णानि योजयेत् ॥ कल्कादीन्यवरु-
 त्ते तु विच्छिन्ने प्रविंश्रिते ॥ सीवनं विधिनोक्तेन बंधनं चानुपीडनं ॥

१ व्रणवर्तिषोऽप्युक्तः ॥ २ पीडां प्रागुपशम्य ॥

असाध्यं स्फुटितं नेत्रमदीर्घं लंबते तु यत् ॥ सन्निवेश्य यथास्थानम-
 व्याविद्धशिरं सिषक् ॥ पीडयेत्पाणिना पद्मपत्रव्यवहितेन तत् ॥
 ततोऽस्य सेचने नस्ये तर्पणे च हितं हविः ॥ विषक्कमाज्यं यष्ट्याद्द-
 जीवकर्पसकोत्पलैः ॥ सपयस्कैः परं तद्धि सर्वनेत्राभिघातजित् ॥
 मुखवाष्पोष्णचैलेन स्विन्नं नयनमाहतं ॥ मरिचेनांबुपिष्टेन पिचुयु-
 क्तेन पूरयेत् ॥ दद्यान्निषिक्तेन जले निशायां सर्पिषा सह ॥ सास्त्र-
 श्वयथुरुग्रागे शस्तं चक्षुषि मेचनं ॥ कार्या चानु क्रिया शीता प्रले-
 पाश्चोतनादिका ॥ गलपीडावसन्नेऽक्षिण वमनोत्कासनक्षवाः ॥ प्रा-
 णायामोऽथवा कार्यः क्रिया च क्षतनेत्रवत् ॥ कर्णे स्थानच्युते स्यू-
 ते स्रोतस्तैलेन पूरयेत् ॥ कृकाटिकायां छिन्नायां निर्गच्छत्यपि भा-
 रुते ॥ समं निवेश्य बध्नीयात्स्यूत्वा शीघ्रं निरंतरं ॥ आज्ञेन सर्पि-
 षा चात्र परिपेकः प्रशस्यते ॥ उत्तानोऽन्त्रानि भुंजीत शयीत च
 सुयंत्रितः ॥ घातं शाखासु तिर्यक्स्थं गात्रे सम्यङ्निवेशिते ॥ स्यू-
 त्वा वेह्निवर्धेन बध्नीयाद्वनवाससा ॥ चर्मणा गोष्फणाबंधः कार्यश्चां-
 सगते व्रणे ॥ पादौ बिलंबिमुष्कस्य प्रोक्ष्य नेत्रे च वारिणा ॥ प्र-
 वेश्य वृषणौ सीव्येत्सेवन्या तुन्नसंज्ञया ॥ कार्यश्च गोष्फणाबंधः क-
 ट्यामावेश्य पट्टकं ॥ स्नेहसेकं न कुर्वीत तत्र क्लिद्यति हि व्रणः ॥
 कालानुसार्यगुर्वेलाजातीचंदनपद्मकैः ॥ शिलादार्यमृतातुत्यैः सि-
 द्धं तैलं च रोपणं ॥ छिन्नां निशेषतः शाखां दग्ध्वा तैलेन युक्तितः
 ॥ बध्नीयात्कोशवर्धेन ततो व्रणवदाचरेत् ॥ कार्यः शल्यादृते विद्धे
 क्रमोऽयं गात्रपिच्छिते ॥ शिरसोऽपहृते शल्ये बालवार्तिं प्रवेशयेत् ॥
 मस्तुलुंगे सुते क्रुद्धो हन्यादेनं चलोऽन्यथा ॥ व्रणे रोहति चैकैकं
 शनैरपनयेत्कचं ॥ मस्तुलुंगसुतौ खादेन्मस्तिष्कानन्यजीवजान् ॥

१ बालवर्तैरप्रवेशात् ॥ आचरमोक्षसादातुरं समुपाचरेदिति वचनान्मस्तुलुंग
 सुतावप्युपक्रममाह ॥ मस्तुलुंगस्य मन्त्राख्यस्य सुतो ॥

शल्ये हृत्तेऽगादन्यस्मात् स्नेहवर्तिं निधापयेत् ॥ दूरावगाढाः सूक्ष्मा-
स्या ये व्रणाः श्रुतशोणिताः ॥ सेचयेच्चक्रतैलेन सूक्ष्मनेत्रार्पितेन ता-
न् ॥ भिन्ने कोष्ठेऽसृजा पूर्णे मूर्च्छाद्वत्पार्श्ववेदनाः ॥ ज्वरो दाह-
स्तृढाध्मानं भक्तस्यानभिनन्दनं ॥ संगो विष्णुमूत्रमरुतां श्वासः स्वे-
दोऽक्षिरक्तता ॥ लोहगंधित्वमास्यस्य स्याद्वात्रे च विगंधिता ॥
आमाशयस्थे रुधिरं रुधिरं छर्दयत्यपि ॥ आध्मानेनातिमात्रेण शू-
लेन च विनश्यति ॥ पक्वाशयस्थे रुधिरं सशूलं गौरवं भवेत् ॥ नाभेर-
धस्ताच्छीतत्वं खेभ्यो रक्तस्य चागमः ॥ अग्निन्नोऽप्याशयः सू-
क्ष्मैः स्रोतोभिरभिपूर्यते ॥ असृजा स्पन्दमानेन पार्श्वे मूत्रेण बस्तिवत् ॥
तत्रांतर्लोहितं शीतपादोच्छ्वासकराननं ॥ रक्ताक्षं पांडुवदनमानद्वं च
विवर्जयेत् ॥ आमाशयस्थे वमनं हितं पक्वाशयाश्रिते ॥ विरेचनं निरुहं
च निःस्नेहोष्णैर्विशोधनैः ॥ यवकोलकुलस्थानां रसैः स्नेहविवर्जितैः ॥
शुंजीतान्नं यवागूं वा पिबेत्सैंधवसंयुतां ॥ अतिनिःसृतरक्तस्तु भिन्नको-
ष्ठः पिबेदसृक् ॥ क्लिष्टच्छिन्नांत्रभेदेन कोष्ठभेदो द्विधा स्मृतः ॥ मूर्च्छाद-
योऽल्पाः प्रथमे द्वितीये त्वतिबाधकाः ॥ क्लिष्टांत्रः संशयी देही छिन्नां-
त्रो नैव जीवति ॥ यथास्वं मार्गमापन्ना यस्य विष्णुमूत्रमारुताः ॥ व्युप-
द्रवः स भिन्नेऽपि कोष्ठे जीवत्यसंशयः ॥ अग्निन्नमंत्रं निष्क्रान्तं प्रवेश्यं न
त्वतोऽन्यथा ॥ उरोगलशिरोग्रस्तं तदप्येके वदन्ति तत् ॥ प्रक्षाल्य
पयसा दिग्धं तृणशोणितपांशुभिः ॥ प्रवेशयेत्कन्तनखो घृतेनास्त्रं शनैः
शनैः ॥ क्षरिणाद्भीरुतं शुष्कं मूरिसर्पिःपरिप्लुतं ॥ अंगुल्या प्रसृशे-
त्कंठं जलेनोद्देजयेदपि ॥ तथाऽत्राणि विशंत्यंतस्तत्कालं पीडयन्ति
च ॥ व्रणसौक्ष्म्याद्बहुत्वाद्वा कोष्ठमंत्रमनाविशत् ॥ तत्प्रमाणेन जठरं
पादयित्वा प्रवेशयेत् ॥ यथास्थानस्थिते सम्यगंत्रे सील्येदनुव्रणं ॥

१ अन्यथाभिन्नमित्यर्थः २ उत्पगिलशिरोग्रस्तमिति पाठः ॥ उत्पगिलशिरसा मर्को-
दशिवेण ॥ उरोगल व उत्पगिल क्षणजे मुगळा इतिलोके ॥

स्थानादपेतमादत्ते जीवितं कुपितं हि तत् ॥ वेष्टयित्वा ऽनु पट्टेन
घृतेन परिपेचयेत् ॥ पाययेत ततः कोष्ठां चित्रतैलप्लुतं पयः ॥
मृदुक्रियार्थं शक्तो वायोश्चाधः प्रवृत्तये ॥ त्वगश्वकर्णकतकवदरी-
शहकीधवात् ॥ धातुकीमेषशृंगीभ्यां क्षीरिभ्यश्च वलाजटा ॥ त-
त्कल्कसाधितं तैलं प्रधानं व्रणरोपणं ॥ अनुवर्त्तत वर्षं च यथोक्तां
व्रणपत्रणां ॥ उदरान्मेदसो वर्ति निर्गतां भस्मना मृदा ॥ अवकी-
र्य कपायैर्वा श्लक्ष्णैर्मूले ततः समं ॥ दृढं च बद्ध्वा सूत्रेण बद्धये-
त्कुशलो भिषक् ॥ तीक्ष्णेनाग्निप्रतप्तेन शस्त्रेण सहदेव तु ॥ स्याद-
न्यथा रुगाटोपो मृत्युर्वा छिद्यमानया ॥ सक्षौद्रे च व्रणे बद्धे सुजी-
र्णेऽन्ने घृतं पिबेत् ॥ क्षीरं वा शर्कराचित्रालाक्षागोक्षुरकैः शृतं ॥
रुग्दाहजित्सपष्टघाहैः परं पूर्वोदितो विधिः ॥ भेदोग्रन्थुदितं तत्र तै-
लमभ्यंजनं हितं ॥ तालीसं पद्मकं मांसी हरेण्वगुरुचंदनं ॥ हरिद्रे
पद्मबीजानि सोशीरमधुकं च तैः ॥ पक्वं संधोव्रणेपूक्तं तैलं रोपणमु-
त्तमं ॥ गूढप्रहाराभिहते पतिते विपमोच्चकैः ॥ कार्यं वातास्रजित्त्वृ-
त्तिमर्दनाभ्यंगशोधनं ॥ विश्लिष्टदेहं मथितं क्षीणं मर्माहतं हतं ॥
वातपेतैलपूर्णायां द्रोण्यां मांसरसाशिनं ॥ प्रहर्तृपत्राप्नुधघातगात्रे
सद्योव्रणाः काममनंतरूपाः ॥ तथाऽपि न त्रित्वमतिक्रमंते चयादि
भेदैरिव मारुताद्याः ॥ इति सद्योव्रणविज्ञानप्रतिपेधो नामैकत्रिंशो
ऽध्यायः ॥ ३९ ॥

अथातो भंगविज्ञानप्रतिपेधं व्याख्यास्यामः ॥ पतनपीडनप्रहा-
राक्षेपणव्यालदंशप्रवृत्तिमिरभिघातविशेषैरनेकविधमस्थिभंगमुपदिशं-
ति ॥ तत्तु भग्नजातं संधावसंधौ च ॥ तत्र संधिमुक्तं पद्विधं ॥
उत्पिष्टं विश्लिष्टमवक्षिप्तमतिक्षिप्तं तिर्यक्क्षिप्तं विवर्तितमिति ॥
तस्य सामान्यलक्षणं प्रसारणाकुंचननिवर्त्तनाक्षेपणाशक्तिरुग्ररुजता

स्पर्शासहिष्णुत्वं ॥ अथोत्पिष्टे स्वस्थानएव संधीपूजयतः शोफो वेदना विशेषतश्च रात्रौ भवति ॥ विश्लिष्टेऽल्पशोफो वेदनासातत्यं संधिविक्रिया च ॥ अवक्षिप्ते संधिविश्लेषस्तीव्रा च रुक् ॥ अति क्षिप्ते द्वयोरपि संध्यस्त्रोरतिक्रान्तता वेदना च ॥ तिर्यक्क्षिप्ते त्वेक-
 स्पाश्चः पार्श्वतो गमनमत्यर्थवेदना च ॥ विवर्तिते संधिपार्श्वगमना-
 द्विपमांगता वेदना च ॥ असंधिभग्नं पुनर्द्वादशविधं ॥ तद्यथा ॥ क
 र्कटं वक्रं स्फुटितं वेह्लितमस्थिच्छलिकमश्वकर्णं पिच्चितं दारितं चूर्णि-
 तमतिपातितं शोपितं मज्जानुगतमिति ॥ श्वयथुवाद्बुल्यं स्पंदनं वि-
 वर्तनं स्पर्शासहिष्णुता च पीड्यमाने शब्दः स्वस्तांगता वेदनातिप्र-
 वृत्तिः सर्वासु चावस्थासु शर्म न लभत इति साधारणमसंधिभगरू-
 पं ॥ वैशेषिकं च ॥ समूढमुभयतोऽस्थ्यस्थिमध्ये भग्नं ग्रंथिरिवोन्नतं
 कर्कटानुकारिकर्कटकं ॥ अभुग्नमविमुक्तमस्थि वक्रं ॥ शूकपूर्णमि-
 वाध्मातं विपुलैकदारि स्फुटितं ॥ द्विधाभूतं वेह्लिते प्रकंप्यमानं वेह्लि-
 तकं ॥ पार्श्वतोऽस्थिहीनउद्गते ऽस्थिच्छलिका ॥ अश्वकर्णवदुद्गतम-
 श्वकर्णः ॥ पृथुतां गतमनल्पशोफं पिच्चितं ॥ अणुवेददारिवेदनाव-
 च्छ दारितं ॥ स्पृश्यमानं शब्दवचूर्णितं ॥ अस्थ्यवयवोऽस्थिमध्य-
 मनुप्रवेश्यतिपातितं ॥ अन्यतरपार्श्वीवशिष्टं शोपितं ॥ क्षतं भुग्न-
 मुन्नम्यमानं मज्जति मज्जानुगतं ॥ एवमंत्यानि पंच कृच्छ्रमाध्यानि
 ॥ कृशातिवालृद्धासहानामल्पाशनानां वातात्मकानां कुष्ठिनामुपद्र-
 ववतां च ॥ असाध्यं तु भिन्नं कटिकपालं संधिमुक्तं वा जघनमु-
 त्पिष्टं कूर्परो विवर्तितस्तथा ललाटं चूर्णितमसंश्लिष्टकपालं च शिरः
 शंखपृष्ठस्तनान्तरं भुग्नं चेति ॥ भवन्ति चात्र ॥ अथावनतमुन्नम्य मु-
 न्नतं चावपीडयेत् ॥ आच्छेदनिक्षिप्तमधोगतं चोपरि वर्तयेत् ॥ आं-
 च्छनोत्पीडनोन्नामचर्मसंक्षेपबंधनैः ॥ संधीन् शरीरगान् सर्वान् चला-
 नप्यचलानपि ॥ इत्येतैः स्थापनोपायैः सम्यक्संस्थाप्य निश्चलं ॥

पटैः प्रभूतसर्पिर्भिर्वैष्टयित्वा सुखैस्ततः ॥ कदंबोदुंबराश्वत्थसर्जार्जु-
नपलाशजैः ॥ वंशोद्भवैर्वा पृथुभिस्तनुभिः सुनिवेशितैः ॥ सुश्लक्ष्णैः
सुप्रतिस्तंभैर्वल्कलैः शकलैरपि ॥ कुशाब्जैः समं बंधं पटस्योपरि
योजयेत् ॥ शिथिलेन हि बंधेन संधिस्थैर्यं न जायते ॥ गाढेनाति-
रुजादाहपाकश्वयथुसंभवः ॥ त्र्यहोत्रपट्टादौ धर्मसप्ताहान्मोक्षये-
द्धिमे ॥ संधारणे तु पंचाहाद्भंगदोषवशेन वा ॥ न्यग्रोधादिकपाये-
ण ततः शीतेन सेचयेत् ॥ तं पंचमूलपक्वेन पयसा तु सवेदनं ॥ सु-
खोष्णं चावचार्य स्याच्चकैलं विजानता ॥ विभज्य देशं कालं च-
वातघ्नौपधसाधितं ॥ प्रतनं सेकलेपांश्च विदध्याद्भृशशीतलान् ॥ गृ-
ष्टिक्षीरं तसर्पिष्कं मधुरौपधसाधितं ॥ प्रातः प्रातः पिबेद्भयः शीतलं
लाक्षया घृतं ॥ सव्रणस्य तु भयस्य व्रणो मधुघृतोत्तरैः ॥ कपायैः
प्रतिसार्योऽथ शैवो भंगोदितः क्रमः ॥ लंबानि व्रणमांसानि प्रलिप्य
मधुसर्पिषा ॥ संदधीत व्रणान्वैद्यो बंधनैश्चोपपादयेत् ॥ तान्समान्नु-
स्वितान् ज्ञात्वा फलिनीरोधकट्फलैः ॥ समंगाधातुकीयुक्तैश्चूर्णितै-
रवचूर्णयेत् ॥ पंचवल्कलचूर्णैर्वा शुक्तिचूर्णसमन्वितैः ॥ धातुकीरो-
धचूर्णैर्वा रोहत्याशु तथा व्रणः ॥ विश्लिष्टोत्पिष्टयोः संधिमेवमेवाव-
धयेत् ॥ उपाचरेद्यथास्वं च विसर्पादीनुपद्रवान् ॥ इति भंग उप-
क्रांतः स्थिरधातो कृतौ हिमे ॥ मांसलस्याल्पदोषस्य सुसाध्यो दारु-
णोऽन्यथा ॥ पूर्वमध्यांतवयसामेकहिन्निगुणैः क्रमात् ॥ मासैः स्थै-
र्यं भवेत्संधैर्यथोक्तं भजतो विधिं ॥ सामान्यं साधनमिदं विशि-
ष्टं वक्ष्यते ततः ॥ नखसंधिं समुत्पिष्टं रक्तानुगतमारया ॥ अ-
वमप्य स्रुते रक्ते शालिपिष्टेन लेपयेत् ॥ भग्नान्संधिविमुक्तांश्च रु-
त्वा पूर्ववदंगुलीन् ॥ तंतुनाऽऽवेष्ट्य पट्टेन घृतसेकं प्रयोजयेत् ॥
चक्रयोगेन मतिमानांच्छेदूर्ध्वास्थिनिर्गतं ॥ आंच्छेदूर्ध्वमधस्ताच्च

कटिभ्रं चिकित्सकः ॥ मुसलेनोत्क्षिपेत्कक्षामंससंधौ विसंगते ॥
 स्थानस्थितं च बध्नीयात्स्वस्तिकेन समाहितः ॥ कौर्परं तु शिषक्
 संधिमंगुष्ठेनानुमार्जयेत् ॥ अनुमृज्य ततः संधिं पीडयेत्कूर्पराद्भ्युतं ॥
 प्रसार्याकुंचयेच्चैनं स्नेहसेकं च कारयेत् ॥ मणिबंधे च जानौ च गु-
 ल्फे चैवं क्रियाक्रमः ॥ उभे तले समे कृत्वा तलभग्नस्य देहिनः ॥
 बध्नीयादामृतैलेन परिपेकं च कारयेत् ॥ प्राग्गोमयस्य पिंडं वा धा-
 रयेन्मृन्मयं तनः ॥ हस्ते जातबले कार्यं क्रमात् पापाणधारणं ॥
 सन्नमुन्नामयेत्स्त्रिन्नमक्षकं मुसलेन तु ॥ तथोन्नतं पीडयेत् बध्नीया-
 न्निबिडं ततः ॥ ऊरुवच्च विधातव्यं बाहुभंगे प्रसाधनं ॥ ग्रीवायां
 तु विट्तायां प्रविष्टायामथापि वा ॥ अवटावथ हन्वोस्तु प्रगृह्यो-
 न्नमपेक्षतः ॥ समं कुशाभिर्वध्नीयादुत्तानं शाययेत्तु तं ॥ हन्व-
 स्थिनी समानीय हनुसंधौ विसंगते ॥ स्वेदयित्वा स्थिते सम्यक् पं-
 चांगीबंधमाचरेत् ॥ घृतं वातघ्नमधुरैः सिद्धं नस्यं च पूजितं ॥ दंतान-
 भग्नांश्चलितान्तरक्तानवपीडयेत् ॥ वयस्थस्त्रांबुभिः शीतैः परिपिच्य
 प्रलेपनैः ॥ बहिर्निर्वापणैरंतः संधानीयैरुपाचरेत् ॥ बलाद्वयशूते क्षीरे
 पद्मकादिशृतं घृतं ॥ नस्यगंडूपयोर्योज्यं चलद्विजहितानि च ॥
 कल्कितैस्तद्विधैश्चास्य दंतमांसानि लेपयेत् ॥ त्रीन्मासान्मृदुभुंजीत
 रसान्नं कठिनांस्त्यजेत् ॥ नासां विट्तां सन्नां वा कर्जुं कृत्वा श-
 लाकया ॥ प्रत्येकतस्ततो नाडीं द्विमुखीं संप्रवेशयेत् ॥ ततः पट्टेन
 संवेष्ट्य घृतसेकं प्रदापयेत् ॥ मग्नं कर्णं घृताभ्यक्तं न्यस्य बंधेन
 योजयेत् ॥ सद्यःक्षतविधानं तु ततः पश्चात्समाचरेत् ॥ कटीजंघो-
 रुभग्नानां कपाटशयनं हितं ॥ यंत्रणार्थं ततः कीलाः पंच कार्या
 निबन्धनाः ॥ जंघोर्वोः पार्श्वयोर्द्वौ द्वौ तल एकश्च कीलकः ॥ श्रोण्यां
 वा पृष्ठवंशे वा वक्रस्याक्षकयोस्तथा ॥ विमोक्षे भग्नसंधीनां विधि-
 मेवं समाचरेत् ॥ संधींश्चिरविमुक्तांश्च त्रिगंधस्त्रिचान्मृदून् कृतान् ॥

उक्तैर्विधानैर्वृत्त्या च यथास्त्रं स्थानमानयेत् ॥ असंधिभग्रे रुढे तु
 विपमोल्बणसाधिते ॥ आपोऽप्य भंगं यमयेत्ततो भंगवदाचरेत् ॥
 भंगं नैति यथा पाकं प्रयतेत तथा भिषक् ॥ पक्वमांससिराध्यायुः सं-
 धिः श्लेपं न गच्छति ॥ वातव्याधिविनिर्दिष्टान्त्रेहान् भग्नस्य योज-
 येत् ॥ चतुःप्रयोगान्वल्पांश्च वस्तिकर्म च शीलयेत् ॥ शालिक्षी
 रसज्याद्यैः पौष्टिकैरविदाहिभिः ॥ मात्रयोपचरेद्भग्नं संधिसंश्लेप-
 कारिभिः ॥ ग्लानिर्न शस्यते तस्य संधिविश्लेपकृद्धि सा ॥ लव-
 णं कटुकं क्षारमल्लं मैथुनमातपं ॥ व्यायामं च न सेवेत भग्नो रूक्षं
 च भोजनं ॥ सम्यग्यमितमप्यस्थि दुर्न्यासादुर्निबन्धनात् ॥ सं-
 क्षोभादपि यद्गच्छेद्विक्रियां तद्विर्वर्जयेत् ॥ आदितो यच्च दुर्जातम-
 स्थिसंधिमथापि वा ॥ तरुणास्थीनि नम्यन्ते भज्यन्ते नलकानि
 तु ॥ कपालानि विभज्यन्ते स्फुटंत्यन्यानि भूयसा ॥ अनुल्बणमना-
 विद्धं स्वस्थाने पर्यवस्थितं ॥ अवेदनं च चेष्टायां भग्नं विद्यात् सु-
 साधितं ॥ कृष्णांस्तिलान्विरजसो दृढवस्त्रवद्धान्सप्त क्षपा वहति वा-
 रिणि वासयेत् ॥ संशोषयेदनुदिनं प्रतिसार्धं चैतान्क्षीरे तथैव मधु-
 ककथिते च तोषे ॥ पुनरपि पीतपयस्कांस्तान् पूर्ववदेवशोपितान्वा-
 ढं ॥ विगततुपानरजस्कान्संचूर्ण्य सुचूर्णितैर्युज्यात् ॥ नलदवाल-
 कंलोहितपष्टिकानखमिशिष्टवकुष्ठबलात्रयैः ॥ अगुरुकुंकुमचंदनसा-
 रिवासरलसर्जरसामरदारुभिः ॥ पद्मकादिगणोपेतैस्तिलपिष्टं ततश्च
 तत् ॥ समस्तगंधमैषज्यसिद्धदुग्धेन पीडयेत् ॥ शैलेपराक्षांशुमती-
 कसेरुकालानुसारीनतपत्रोद्वैः ॥ सक्षीरशुक्लैः सपयस्कदूर्वैस्तैलं
 पचेत्तज्जलादिभिश्च ॥ गंधतैलमिदमुत्तममस्थिरूपैर्पक्वजपति चाशु
 विकारान् ॥ वातपित्तजनितानतिवीर्यान् व्यापिनोऽपि विविधैरुपयो-
 गैरिति ॥ इति भंगविज्ञानप्रतिपेधो नाम द्वात्रिंशोऽध्यायः ॥ ३२ ॥

अथातो भगंदरविज्ञान प्रतिपेधं व्याख्यास्यामः ॥ हस्त्यश्वपृष्ठ-
 गमनकठिनोत्कटकासनैः ॥ अशोनिदानामिहितैरपरैश्च निपेवितैः ॥
 अनिष्टदिष्टपाकेन सद्यो वा साधुगर्हणैः ॥ प्रायेण पिटिकापूर्वो योऽगु-
 ले झंगुलेऽपि वा ॥ पायौ व्रणोऽतर्बाह्यो वा दुष्टासृङ्गांसगो भवेत् ॥
 वस्तिमूत्राशयाभ्याशगतत्वात्स्यंदनात्मकः ॥ भगंदरः सर्वगश्च दारय-
 त्यक्रियावतः ॥ भगवस्तिगुदं तेषु दीर्यमाणेषु भूरिभिः ॥ वातमू-
 त्रशकृच्छुकं खैः सूक्ष्मैर्वमति क्रमात् ॥ दोषैः पृथक् द्वयैः सर्वैरांगतुः
 सोऽष्टमः स्मृतः ॥ अपक्वं पिटिकामाहुः पाकप्राप्तं भगंदरं ॥ गूढमूलां
 ससरंभां रुगाढयां रूढकोपिनां ॥ भगंदरकर्त्री विद्यात्पिटिकां न त्व-
 तोऽन्यथा ॥ तत्र श्यावारुणा तोदभेदस्फुरणरुक्करी ॥ पिटिका
 मारुतात्पित्तादुष्टग्रीवावदुच्छ्रिता ॥ रागिणी तनुरुष्माढ्या ज्वरधू-
 मायनान्विता ॥ स्थिरा स्निग्धा महामूला पांडुः कंडूमती कफात् ॥
 श्यावा ताम्रा सदाहोपा घोररुग्वातपित्तजा ॥ पांडुरा किंचिदा-
 श्यावा कृच्छ्रपाका कफानिलात् ॥ पादांगुष्ठसमा सर्वैर्दोषैर्नानाविध-
 व्यथा ॥ शूलारोचकतृह्दाहज्वरच्छर्दिरुपद्रुता ॥ व्रणतां यांति ताः
 पक्वाः प्रमादात्तत्र वातजा ॥ चीयतेऽणुमुखैश्छिद्रैः शतपोनकवत्-
 क्रमात् ॥ अच्छं स्रवद्भिरास्त्रावमजस्रं फेनसंपुतं ॥ शतपोनकसंज्ञो
 ऽयमुष्टग्रीवस्तु पित्तजः ॥ बहुपिच्छापारिस्त्रावी परिस्त्रावी कफोद्भ-
 वः ॥ वातपित्तात्परिक्षेपी परिक्षिप्य गुदं गतिः ॥ जायते परितस्तत्र
 प्राकारं परिखेव च ॥ कजुर्वातकफादृज्या गुदो गत्या तु दीर्यते ॥
 कफपित्ते तु पूर्वोत्थं दुर्नामाश्रित्य कुप्यतः ॥ अशोमूले ततः शोफः
 कंडूदाहादिमान् भवेत् ॥ स शीघ्रं पक्वमिन्नोऽस्य क्लेदयन्मूलमर्शसः ॥
 स्रवत्यजस्रं गतिमिरयमशोभगंदरः ॥ सर्वजः शंभुकावर्तः शंभुकाव-

त्तसन्निभः ॥ गतयो दारयंत्यस्मिन् रुग्णैर्गौर्गौर्गुदं ॥ अस्थिलेशो-
 ऽभ्यवहन्तो मांसगृह्या यदा गुदं ॥ क्षणोति तिर्यङ्निर्गच्छन्नुन्मार्गं
 क्षततो गतिः ॥ स्यात्तदा पूषदीर्णायां मांसकोथेन तत्र च ॥ जा-
 यन्ते कृमयस्तस्य खादन्तः परितो गुदं ॥ विदारयन्ति न चिरादुन्मा-
 र्गो क्षतजभ सः ॥ तेषु रुग्दाहकंद्वादीन्विद्याद्वृणनिपथतः ॥ पट्ट-
 रुच्छसाधनास्तेषां निचयक्षतजौ त्यजेत् ॥ प्रवाहिर्णो बलौ प्राप्तं से-
 वनीं वा समाश्रितं ॥ अथ भगंदरिणमपक्वपिटिकं पाकपरिहारार्थ-
 मपतर्पणादिना व्रणप्रतिषेधविहितेन शीघ्रमुपाचरेत् ॥ पक्वपिटि-
 कं पुनरर्कादिकायसिद्धश्लेहस्वभ्यक्तमवगाहस्त्रिजं ॥ सुक्तवंतं शय-
 नस्थमर्शसमिव यंत्रयित्वाऽर्वाचीनं पराचीनं बहिर्मुखमंतर्मुखं वा
 भगंदरं सम्यगीक्षेत ॥ तथाऽतर्मुखं यंत्रं प्रणिधाय प्रवाहणप्रविष्टं
 भगंदरमभिसमीक्ष्य सम्यगेपित्वा शस्त्रेण पाटयेत् ॥ बहिर्मुखं
 त्वेपिर्णो प्रणीय साशयमुद्धरेत्तशस्त्रेणानंतरं चोभयमप्यग्निना क्षा-
 रेण चोपक्रमेत ॥ उपग्रहीवं क्षारेणैव ततो निर्वापणशोधनरोपणैर्यथा-
 कालं साधयेदिति सामान्यो विधिः ॥ अथ शतपोनके नाडीरेकांतरि-
 ताः पाटयित्वा रोपयेत् ॥ रुद्धासु चेतराश्चिकित्सेत् ॥ अन्यथा तु वि-
 दृतं व्रणं गुदलोतोविदारणाद्वातविण्मूत्राण्यनुप्रपद्यते ॥ ततश्चोन्मार्ग-
 गो वायुराध्मानादोपपापुशूलादीनुपजनयति ॥ तत्र श्लेहाभ्यक्तगुद-
 स्याक्षिग्धर्षिडनाडीकुंभीस्वेदान्मथुंजीतावगाहं वा ॥ स्त्रिजं वचाकुष्ठ-
 हिंगुज्योपलवणपंचकाजमोदाः सर्पिर्मद्यकोजिककुलत्थपूपान्यतमेन
 पापयेत् ॥ व्रणं चास्य मधुकर्तलेनोष्णेन सिंचेत् ॥ गुदं च बलानैला-
 दिभिर्वानपेदनाग्निः ॥ अनेन विधाना वातादयः स्वमार्गमापन्ति त-
 र्लताश्च विकारा निवर्तन्ते ॥ एवमेव परिक्षेपिण्यापि क्रमाद्वातं नाडी-
 विहितेन क्षारसूत्रेण द्विशस्त्रिशो वाऽवदारयेत् ॥ सहृदेव श्वदारणा-
 दसाध्यता याप्यता वा स्यात् ॥ अर्शोभगंदरे पूर्वमर्शसि छिंद्यात् ॥

ततो गत्यनुसारेण ॥ भगंदरमुन्मार्गिणं च प्रत्याख्यायोपचरेत् ॥ अ-
 निःसृतं च शल्यमाहरेत् ॥ तथा कृमिघ्नकर्म लेपाभ्यवहारयोः कुर्वी-
 त ॥ वेदनायां पूर्वोक्ताः स्वेदा वचादिपाचनं च ॥ साल्वणप्रदिग्धं वा
 व्रणं कदलीमृगलोपाकाजिनकौशेयाविकैरुपनाहयेदिति ॥ भवति
 चात्र ॥ भगंदरे बहुच्छिद्रे छेदनेतान्प्रयोजयेत् ॥ गोतीर्थसर्वतोभद्र-
 दललांगललांगलान् ॥ पार्श्वगतेन शस्त्रेण छेदो गोतीर्थको मतः ॥
 सर्वतः सर्वतोभद्रः पार्श्वछेदो ऽर्द्धलांगलः ॥ पार्श्वद्वये लांगलकः सम-
 स्तांश्चाग्निना दहेत् ॥ आस्त्रावमार्गाग्निःशेषान्निव विवृणुते पुनः ॥
 यतेत कोष्ठशुद्धौ च भिषक् तस्यांतरांतरा ॥ आर्द्रकस्वरसे सिद्धं
 कल्के वा पाययेद्दृतं ॥ भगंदरे मारुतजे पक्वापक्वे विरेचयेत् ॥ ज्यो-
 तिष्मतीलांगलिकाश्यामादंतीत्रिवृत्तिलाः ॥ कुष्ठं शताह्वा गोलोमी
 तिल्वको गिरिकर्णिका ॥ हेमक्षीरी च वर्गोऽयं लेपाद्यैर्व्रणशोधनः ॥
 तिलकुंभवरादंतीतुल्यसिंधूत्थमाक्षिकैः ॥ सरुष्णरोचनाकुष्ठं शोधनं
 मांसरुत्पुनः ॥ मंजिष्ठासैंधवक्षौद्रनागदंतीत्रिवृत्तिलाः ॥ रसांजनं द्वि-
 रजनीतेजोह्वानिबपल्लवाः ॥ निकुंभकुंभरक्ताश्च कल्को नाडीव्रणापहः
 ॥ सुधासेलुत्रिवृत्पाठामलयूहयमारकैः ॥ ज्योतिष्मतीलांगलिकास्व-
 र्जिकाकवचाक्षिकैः ॥ विष्यंदनाख्यं विपचेत्तैलं शोधनरोपणं ॥
 त्रिवृदंतीहरित्राऽर्कमूललोहाश्वमारकैः ॥ विडंगसारत्रिफलास्तुर्ग-
 क्षीरमाक्षिकैः ॥ तैलं समदनैः सिद्धं भगंदरनिवर्हणं ॥ सैंधवा-
 र्कत्रिवृत्पाठासंभगापूतिकाक्षिकैः ॥ समानुलुंगच्छदनैस्तैलं शोधन-
 रोपणं ॥ मधुतैलयुता विडंगसारत्रिफलामागधिकाकणाश्च लीढाः ॥
 कृमिकुष्ठभगंदरप्रमेहक्षतनाडीव्रणरोपणा भवन्ति ॥ अमृतानुटिवेल्ल
 वत्सर्कं कलिपथ्यामलकानि गुग्गुलुः ॥ क्रमवद्भूमिदं मधुद्रुतं पिदि-
 कास्थौल्यभगंदरान् जयेत् ॥ गुग्गुलुपंचपलं पलिकांशा मागधिका
 त्रिफला च पृथक् स्यात् ॥ त्वक्त्रुटिकर्पयुतं मधुलीढं कुष्ठभगंदर-

गुल्मगतिघ्नं ॥ शृंगवेररजोयुक्तं तदेव च सुभाषितं ॥ काथेन दश-
मूलस्य विशेषाद्वातरोगजित् ॥ उत्तमास्वदिरस्सारजं रजः शीलयन्त्र-
सनवारिभाषितं ॥ हन्ति तुल्यमहिषाक्षमाक्षिकं कुष्ठमेहपिटिकाश-
गंदरान् ॥ भगंदरेष्वेव विशेष उक्तः शेषाणि तु व्यंजनसाधनानि ॥
घृणाधिकारात्परिशोऽलनाच्च सम्पग्विदित्वौषधिकं विदध्यात् ॥ अश्व-
पृष्ठगमनं चलोरोधं मद्यमैथुनमजीर्णमसात्म्यं ॥ साहसानि विवि-
धानि च रूढे वत्सरं परिहरेदधिकं वा ॥ इति भगंदरविज्ञानं प्रतिपेक्षो
नाम त्रयस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३३ ॥

अथातो ग्रंथ्यवृद्धि-श्लोपदापचीनाडीविज्ञानं व्याख्यास्यामः ॥
कफप्रधानाः कुर्वन्ति मेदोमांसान्नगा मलाः ॥ वृत्तोन्नतं यं श्वयथुं
स ग्रंथिर्ग्रथनात्स्मृतः ॥ दोषास्त्रमांसमेदोऽस्थिसिराव्रणभवा नव ॥ ते
तत्र वातादायामतोदभेदान्वितो ऽसितः ॥ स्थानात्स्थानान्तरगतिरक-
स्माद्धानिष्टद्विमान् ॥ मृदुर्वस्तिरिवानद्धो विभिन्नोऽच्छं स्रवत्यसृ-
क् ॥ पित्तात्सदाहः पीताग्नो रक्तो वा पच्यते द्रुतं ॥ भिन्नोऽस्रमु-
ष्णं स्रवति श्लेष्मणा नीरुजो घनः ॥ शीतः सवर्णः कंठूमान् पक्वः पूर्य
स्रवेद्धनं ॥ दोषैर्दुष्टेऽसृजि ग्रंथिर्भवेन्मूर्च्छत्सु जंतुषु ॥ सिरामांसं च
संश्रित्य सत्त्वापः पैत्तलक्षणः ॥ मांसलैर्दूषितं मांसमाहारैर्ग्रथिमा-
बहेत् ॥ स्निग्धं महान्तं कठिनं सिरानद्धं कफाकृतिं ॥ प्रवृद्धं मे-
दुरैर्मदो नीलं मांसेऽथवा त्वचि ॥ वायुना कुरुते ग्रंथिं भृशं स्निग्धं
मृदुं चटं ॥ श्लेष्मतुल्याकृतिं देहक्षयदृद्धिक्षयोदयं ॥ स विभि-
न्नो घनं मेदस्ताम्रासितसितं सवेत् ॥ अस्थिमंगाभिघाताभ्यामुन्न-
तावनतं तु यत् ॥ सोऽस्थिग्रंथिः पदातेस्तु सहसांऽभोवगाहनात् ॥
व्यायामाद्वा प्रतांतस्य सिराजालं सशोणितं ॥ वायुः संपीड्य सं-
कोच्य वकीकृत्य विशोष्य च ॥ निःस्फुरं नीरुजं ग्रंथिं कुरुते ॥

सिराव्हयः ॥ अरूढे रूढमात्रे वा व्रणे सर्वरसाशिनः ॥ सार्द्रे वा
 वंघरहिते गात्रेऽश्माभिहते ऽथवा ॥ वानोऽस्त्रममृतं दुष्टं संशोष्य
 ग्रथितं व्रणं ॥ कुर्यात्सदाहः कंठूमान् व्रणग्रंथिरयं स्मृतः ॥ सा-
 ध्या दोपास्त्रमेदोजा न तु स्थूलखराश्चलाः ॥ मर्मकंठोदरस्थाश्च मह-
 तु ग्रंथितोऽर्बुदं ॥ तल्लक्षणं च भेदोऽतैः पोढा दोपादिमिस्तु तत् ॥ प्रायो
 भेदः कफादयत्वास्तिथत्वाच्च न पच्यते ॥ सिरास्थं शोणितं दोपः संको-
 च्यानुप्रपीड्य च ॥ पाचयेच्च तदानद्धं सास्त्रावं मांसपीडितं ॥ मांसांकुरै
 र्वितं याति दृष्टिं चाशु स्ववेत्ततः ॥ अजस्रदुष्टरुधिरं भूरि तच्छो-
 णितार्बुदं ॥ तेष्वसृड्भांसजे वर्ज्यं चत्वार्यन्यानि साधयेत् ॥ प्रस्थि-
 ता वंक्षणोर्वादिमधःकायं कफोल्बणाः ॥ दोपा मांसास्त्रगाः पादौ काले-
 नाश्रित्य कुर्वते ॥ शनैः शनैर्धनं शोफं श्लीपदं तत्प्रचक्षते ॥ परिपोटयुतं
 कृष्णमनिमित्तरुजं खरं ॥ रूक्षं च वातात् पित्तात् पीतं दाहज्वरान्वितं ॥
 कफाद्गुरु स्निग्धमरुक् चितं मांसांकुरैर्वहत् ॥ तस्य जेद्वत्सरातीतं सु-
 महत् सुपरिस्फुति ॥ पाणिनासौष्ठकर्णेषु वदंत्येके तु पादवत् ॥ श्ली-
 पदं जायते तच्च देशोऽनूपे भृशं नृणां ॥ भेदस्थाः कंठमप्याक्षकक्षा-
 वंक्षणगा मलाः ॥ सवर्णान्कठिनान् स्निग्धान् वाताकामलकाकृतीन्
 ॥ अवगाढान्वहून् गंडांश्चिरपाकांश्च कुर्वते ॥ पच्यंतैऽल्परुजस्त्वन्ये
 स्ववंत्यन्येऽतिकंदुराः ॥ नश्यंत्यन्ये भवंत्यन्ये दीर्घकालानुबंधिनः ॥
 गंडमालाऽपचीचेष्टं दूर्बलं क्षयवृद्धिभाक् ॥ तां त्यजेत्सज्जरच्छर्दि-
 पार्श्वरुक्तासपीनसां ॥ अमेदात्पक्वशोफस्य व्रणे चापथ्यसेविनः ॥
 अनुप्रविश्य मांसादीन्दूरं पूयोऽग्निधावति ॥ गतिः सा दूरगमनान्ना-
 डी नाडीव संस्तुते ॥ नाड्येका ऽनृजुरन्येषां सैवानेकगतिर्गतिः ॥
 सा दोषैः पृथगेकस्थैः शल्यहेतुश्च पंचमी ॥ वातात्सरुक् सूक्ष्ममुखी
 विवर्णा फेनिलोद्गमा ॥ स्वत्यभ्यधिकं रात्रौ पित्तात्तृद्वज्वरदाहकृत्
 ॥ पीतोष्णपूतिपूयास्तुद्धिवा वानिनिर्पिचति ॥ धनपिच्छिलसंसा-

वा कंदूला कठिना कफात् ॥ निशि चाभ्यधिकक्लेदा सर्वैः सर्वाकृतिं
त्यजेत् ॥ अंतःस्थितं शल्यमनादृतं तु करोति नार्हो बहते च साऽस्य
॥ फेनानुविद्धं तनुमल्पमुष्णं सास्त्रं च पूयं सरुजं च नित्यं ॥ इति
ग्रंथ्यर्बुदश्लीपदापचीनाढीविज्ञानं नाम चतुस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३४ ॥

अथातो ग्रंथ्यादिप्रतिपेधं व्याख्यास्यामः ॥ सर्वेष्वेव पूर्व ग्रंथिषु
बृहतीद्वयपिप्पलीचित्रकसाधितेन पुराणसर्पिषा स्निग्धं वामयेत् वि-
रेचयेच्च ॥ कृतसंसर्जनस्य चोत्तमांगगतेषु ग्रंथिषु लाक्षाद्विरजनी-
विडंगशुंठीपृतीदारुभिः शिरो विरेचयेत् ॥ धूमकवल्गुंद्रूपांश्च सेवेत् ॥
अंकोलमधुमातुलुंगहिंसापृतिदारुविल्वमूलसरलकुष्ठवचावरुणत्वक्का-
लातिविषाऽजगंधामिर्लेपः ॥ श्यामासुरदारुसमंगाकोशातकीपुनर्न-
वासर्पपैर्वा ॥ सशोफरुक्स्तंभे चोपनाहयेद्यसक्तुमधुककुष्ठशतपुष्पा
देवदारुभिर्घृतपुक्तैः ॥ गोजाखरोष्ट्राश्वहस्तिभूपकमांसैर्वा वेसवारी-
रुतैर्वसातैलवद्भिः ॥ पलाशवृंताग्रिमंथत्वक्कल्केन मांसपिंडैर्वा बहु-
शः स्निग्धमंगुष्ठेन वेणुपर्वणा वा शनैः शनैः पुनःपुनर्विमर्दयेत् ॥ य-
थापथं च शोफवकियां प्रयुंजीत ॥ अथ वातजे ग्रंथौ दशमूलसि-
द्धं महास्नेहं पिबेत् ॥ अमृतानिंबबीजभाईशपोनाकतालपत्रीरुष्ण-
गंधाऽगुरुभिः क्षीरपिष्टैः सुखोष्णैरालेपयेत् ॥ विविधाश्च वातव्याधि-
विहिताः स्नेहस्वेदोपनाहाः ॥ तथानुपशमे सिरान्यधः ॥ पक्वं तु
विदार्य निरसपूर्य कृत्वा ऽर्कादिवर्गाभसा प्रक्षाल्य तिलकल्केन च
चित्रकदंतीसिंधवेनालेपयेत् ॥ तैलं च रोपणं रास्त्रासरलोशीरविडंग-
मधुकक्षीरसंस्कृतं पिबेत् ॥ कुर्यात्पित्तजे रक्तजे च जलौकसो न्य-
ग्रोधादिः प्रदेहपरिपेकयोः पद्मकादिः पाचने च ॥ द्रासेक्षुरसपुक्तो ह-
रीतकीविरेकः ॥ पके पाटिते च पित्तवणोक्तो विधिः ॥ कफज-
ग्रंथिमंतःसंशुद्धस्य भृशं स्वेदयेद्दिग्म्लापयेच्च ॥ काकादनीबिकं-
कलकाकदंतिकारग्वर्धगुदमूत्रमदनफलसार्द्धांकरजैर्लेपयेत् ॥ तग-

रविङ्गैलवालुकचव्यपालाशचूतचित्रकैर्वा ॥ भस्मातकसैन्धवाजगंधा-
 सर्पपैर्वा ॥ एवमप्यपच्यमानममर्मस्थं विदार्य स्थितरक्तं निःशे-
 पमग्निना दहेत् ॥ सशेषो हि पुनरापूर्यते ॥ ततो निर्वापितं क्षारक्षौद्र-
 गुडोत्तैरालेपयेत् ॥ संशुद्धं रोपयेत् ॥ मांसवणप्रंथी चैवमेव पाटये-
 त् ॥ मेदोजेऽप्ययमेव विधिः ॥ अपिच ॥ मेदोग्रंथिं तिलकल्क-
 दिग्धद्विगुणपटांतरितं तप्तेन फालेन दव्यां वा जतुलिप्तया बहुशः
 प्रमृष्यते ॥ शस्त्रं चावचार्य पूर्ववन्मेदो दहेत् ॥ सुपक्वं वा विपाट्य
 मूत्रक्षालितं क्षौद्रसैन्धवसुवर्चिकाकांचनक्षोरीहरितालमिश्रैः क्षौ-
 रपाकप्रगाढैस्तिरैरालेपयेत् ॥ गुंजाद्विकरंजतापसदृक्षवंशापलेखमूत्र
 सिद्धं तैलमभ्यंगः ॥ सम्यक्शुद्धं चैनं रोपयेत् ॥ सिराग्रंथौ त्वग्नि-
 वे तैलं साहचरं पिबेत् ॥ उपनाहश्च वातहरैर्वस्तिकर्म च कुर्यात् सि-
 राव्यधश्च ॥ वातार्बुदमैरंढपियालनारिकेलमजैर्वा रुक्कारुवीजोत्का-
 रिकयोपनाहयेत् ॥ आनूपामिपवेसवारैर्वा ॥ नाडीस्वेदं च कुर्यात् ॥
 बहुशश्चात्र शृंगेण रुधिरमवसेचयेत् ॥ वातहरवर्गकाथपयोम्लसिद्धं
 त्रैवृतं पिबेत् ॥ पित्तोत्थे मृदून् स्वेदोपनाहान् कायविरेचनं च प्रयो-
 जयेत् ॥ शाककाकोदुंबग्निकापत्रघृष्टे प्रियंगुपत्तंगसर्जरसार्जुनरोधम-
 धुमधुकैर्लेपः ॥ प्रियंगुश्यामागिरिकर्णिकांजनकृीतनकद्राक्षासमला-
 न्यतमरससाधितं सर्पिः पीतं पित्तार्बुदश्लीषदोदरघ्नं ॥ श्लेष्मजे तूर्ध्व
 मधश्च हृतदोषस्य स्मृतरक्तस्य च वमनविरेचनद्रव्यैः प्रलेपः ॥ काका-
 दनीशुकवर्हामिजिह्वामूलदक्षकपोतगृध्रपुरीषकाशमूलैर्वा ॥ पलाश-
 क्षारपिष्टैः पिण्याककुलत्थनिष्पावैर्वा मांसप्रगाढैर्दधिपिष्टैर्लेपयेत् ॥
 लेपास्त्रादलोप्तेन च निलीयमाना मक्षिकाः समुपेक्षेत तद्विमुक्तैः रु-
 मिभिरितैर्वा मक्ष्यमाणं च ॥ ततः रुमिभिर्मक्षितावशेषं शाकादि-
 पत्रैर्विलिख्याग्निना प्रतिसारयेत् ॥ अल्पमूलं वा त्रपुताघ्रायःसीसप-
 ट्टकवेष्टितं पुनः पुनश्च क्षारान् कालापेक्षया योजयेत् ॥ जात्यास्फो-

तकरवोरपल्लवांश्च व्रणशोधनाय कल्कादौ ॥ तैलं चात्र पाठाविडंग-
 माङ्गीत्रिफलाकपायसिद्धमभ्यंगः ॥ मेदोर्बुदं स्विन्नमिन्नं सुशोधित-
 मेदस्कमुपशान्तरक्तसार्वं सद्यः सीज्येत् ॥ ततो गृहधूमरोधमनःशिला-
 हरिद्रापतंगचूर्णैर्मधुसर्पिर्भिः प्रतिसारयेत् ॥ करंजतैलं चाम्भ्यंजनार्थं
 च युंजीत ॥ सर्वाबुदानि च यदृच्छया पर्यागतानि सुपरिशोधितानि
 रोपयेत् ॥ अपिच ॥ सशेषदोषाणि हि योऽबुदानि करोति तस्याशु पुन-
 र्भवन्ति ॥ तस्मादशेषोद्धरणं प्रशस्तं क्षारेण शस्त्रेण तथाऽग्निना वा ॥
 श्लीपदे तु वातात्मके स्नेहस्वेदोपनाहान्प्रयुज्य गुल्फस्पोपरिष्ठाङ्गु-
 ले सिरां विध्येत् ॥ एरंडतैलं गोमूत्रेण मासं पिबेत् ॥ जीर्णं ना-
 गरक्वथितेन पयसा पुराणधान्यान्प्रश्रीयत् ॥ त्रिवृतं च पाययेत् ॥ त्रि-
 स्तिं च प्रयुंजीत ॥ एवमप्यशाम्यदग्निना दहेत् ॥ पैत्तिके मृदुरुपना-
 हो गुल्फस्य चाधः सिरामोक्षः ॥ पित्ताबुदोक्ताः स्नेहविरेकाः पित्तघ्नाश्च
 लेपाः ॥ श्लैष्मिके त्वंगुष्ठके सिरां मुंचेत् ॥ तक्षौद्रांश्च कफघ्नान्कपायान्
 भीक्ष्णं पाययेत् ॥ यथाबलं वा हरीतकी वर्द्धमाना ॥ अदारीकाकजं-
 घाकाकादनीशुकनासाकदंबपुष्पीवृहतीद्वयमंतर्धूमं दग्ध्वा गोमूत्रेण
 बहुशः परित्तावयेत् ॥ ततस्तत्क्षारोदकं क्षारकल्पेन विपचेत् ॥ द-
 द्याच्चात्र प्रतीवापं फल्गुशूकारम्यामदनफलरसं ॥ एष क्षारो मधुराहारे-
 णाम्यस्तोऽन्वहं श्लीपदापचीग्रहणीदोषारोचकान्सर्वविपाणि च निय-
 च्छति ॥ तैलं वा पिबेद्दिङ्गार्कमरिचचित्रकचविकशुंठीदेवदोर्वलाताक्षर्य
 लवणपंचकैः सिद्धं ॥ आलेपयेच्च नागरामृताविडंगकटुकाभद्रदारुभिर्मू-
 त्रपिष्टैरुस्तंभोक्तैश्च श्लेषजैः ॥ यथासन्नं च शोधनं शीलयेत् ॥ गण्डमा-
 लापां कुंभनिकुंभद्रवंतीजीमूतककोशातकीफलविपकं घृतमुभया-
 नुलोमनं पिबेत् ॥ शार्ङ्गिष्ठामूलं च तक्रपिष्टं वमनार्थं सुखोदकेन वा
 ॥ जानीयर्हिष्टनिर्गुडोजीमूतकैरंडमूलत्वक्चूर्णं वा ॥ सिरां चास्य
 विध्येत् ॥ सशेषदोषं तु कौष्टिकं नयकं पाययेत् ॥ रसांजनं गोमूत्र-

तंदुलोदकान्यतरेण वा ॥ तदेव च नावयेत् ॥ मधूकसारं वा ॥ शि-
 युफलानि वा ॥ निंबकरंजकरबीरसिद्धं वा ॥ विरेचनकं च धूमं पि-
 वेत् ॥ अपक्वांश्च गंडाच्चाकुलसैंधवनागरैर्लेपयेत् ॥ गुंजाकरबीरार्क-
 श्यामासिद्धार्थकैरजामूत्रयुक्तैर्दशरुत्वो विपक्वं तैलं लवणपंचकपिप्प-
 लीमरिचचूर्णोपेतमभ्यंगात्सर्वावस्थमपच्यशोर्बुदनाढीदुष्टव्रणवल्मी-
 कानपोहति ॥ सौवर्चलसैंधवोद्भिददंतीभक्ष्यातकचित्रकफलकेन सिद्धं
 तैलमभ्यंगोऽपच्यं ॥ तंदुलीयकस्वरसेन वा समरिचनिर्गुंडीरसं तैलं
 साधितमभ्यंगपाननावनैर्गंडमालानाढीव्रणकुष्ठानिलार्तिहरं ॥ काका-
 दनीनहिकाऽग्निजिह्वाबंध्याककोटकीविशालापाठोत्तुंडकीजीमूतको-
 शातकीबीजैरर्द्धपलांशैर्विपकर्पयुक्तैर्निर्गुंडीस्वरसोपेतं करंजतैलप्रस्थं
 विपचेत्तत्पूर्ववदेव प्रयुक्तं परमपचीघ्नं ॥ अमर्मजांश्च गंडानपक्वानवो
 धृत्याग्निना क्षारेण वा प्रतिसारयेत् ॥ सर्पपट्टक्षादनीकाथैर्व्रणक्षाल-
 नं ॥ तिलकुंतलकक्षारपिष्टस्तिलकल्कः सुखोष्णो लेपः ॥ काक-
 कलासगौराहिनिर्मोककूर्माणामन्यतमस्यांतर्धूमदग्धस्य मर्षागुदतै-
 लप्लुताऽभ्यंगः ॥ मांसीसर्जरसकार्पासीफलसैंधवैः स्तन्यपिष्टैस्तैलं
 पक्वमभ्यंगो व्रणकाठिन्यघ्नः ॥ सर्पाजगरवसंतैलं समं त्रयमेतदप-
 चीव्रणघ्नं ॥ श्लीपदोक्तानि च तैलानि प्रयोजयेत् ॥ एवमनुपशमे
 वामपार्श्वजायां दक्षिणजंघापृष्ठमध्यादिद्रवस्तेरधस्तादूर्ध्वं वा शस्त्रे-
 णाक्षिमात्रं व्रणं कृत्वा मत्स्यांडजालनिर्मं भेदोऽपनीयाग्निना दहेत्
 ॥ अनेनेतरपार्श्वजा व्याख्याता ॥ एवमुभयपार्श्वजायां गंडमालायामु-
 भयतः ॥ यवमुद्गप्रायं च गंडमालासु भोजनं ॥ नाडीमनिलजामुपनाह्य
 पूयगतिमस्या निशेषमेपित्वा च दारयेच्छस्त्रेण ॥ ततस्तिलापामार्गफ-
 लकल्केन ससैंधवेन पूरयित्वा वध्नीयात् ॥ पित्तजां सघृतक्षीरया पद्मका
 दिरुतयोत्कारिकयोपनाहितां विदारितां च तिलनागरदंतीमंजिष्ठाक-

ल्लेनपूरयेत् ॥ श्यामात्रिमंडीत्रिफलातिल्वहरिद्राहृदयकल्कक्षीरसंस्कृतं
 सर्पिरभ्यंगः परं नाडीनिर्वहणं ॥ श्लेष्मजां सत्कुकुलत्थकिण्वसर्पैरुपना-
 ह्य विदार्य च तैलसैधवसौराष्ट्रीनिकुंभैर्लेपयेत् ॥ दंतोचित्रकमुवर्चिकासै-
 धवतालीतालपूतिकापामार्गपलैस्तैलं समूत्रं पाचितमभ्यंगः ॥ शल्यहे-
 तुकीं पाटयित्वा सर्वशः शल्यं विशोध्य मधुघृततिलकल्कप्रतिच्छन्नां
 बध्नीयात् ॥ बिल्वकपित्थकुंभीकखर्जूरवनस्पतिशलाटुकाथे प्रियंगुमु-
 स्तोरुबूकशकुनसुगंधिकारोधमोचरसधातुकीपुष्पगर्भं तैलं प्रतिसाधितं
 प्रसाधयत्याशु शल्यजां गतं ॥ अशस्त्रकृत्यायां नाड्यां भेदनैपिण्यां-
 ऽते समुद्भिद्य क्षाराक्तं सूत्रं प्रवेशयेत् ॥ तदसन्निधाने त्वरयेतरैपि-
 ण्या च तेनानवदीर्णायां तदनुस्यूतमन्यदन्यत्क्षारसूत्रं संचारयेदाग-
 तिभेदादयमनपायोऽभ्युपायः सूक्ष्मानेकगतिपु भगंदरेषु मूलेषु च छि-
 द्रितेषु ग्रंथ्यवुदेष्विति ॥ भवति चान्न ॥ व्रणेषु दुष्टसूक्ष्मास्पगंजीरा-
 दिषु साधनं ॥ या वर्त्यो यानि तैलानि तच्चाडीष्वपि शस्यते ॥ वि-
 भीतकाम्नास्थिवटप्रवालहरेणुकाशाल्मलिबीजयुक्ता ॥ वराहविष्टा
 च मपी सुदग्धा तैलप्लुता सर्वगतीर्निहन्ति ॥ धतूरकं मदनकोद्रवजं
 च बीजं कोशातकीशुकनसामृगभोजिनी च ॥ अंकोलजं च कुसुमं
 परिकल्प्य चूर्णं लाक्षोदकापहतदोषगतौ प्रयोज्यं ॥ मिश्रितं तेन
 तैलं च परमं गतिरोपणं ॥ सौकर्येषु च कंदेषु कृतं वज्राब्दयेषु च ॥
 भस्मातकार्कमरिचैर्लवणोत्तमेन सिद्धं विडम्बरजनीहृदयचित्रकैश्च ॥
 तैलं समार्कवरसैर्विनिहन्ति कच्छ्रां नाडीं कफानिलकृतामपि च व्रणां
 च ॥ इति ग्रंथ्यवुदश्लीषदापचीनाडीप्रतिपेधो नाम पंचत्रिंशोऽ-
 ध्यायः ॥ ३५ ॥

अथातः क्षुद्ररोगविज्ञानं व्याख्यास्यामः ॥ स्निग्धा सवर्णा ग्रथिता
 नीरुजा मुद्गसन्निभा ॥ पिटिका कफपाताभ्यां बालानामजगल्लिका ॥

१ सौवहेषु च कंदेष्विति पाठः ॥ तत्र सुवहा गंधनाकुली

यवप्रख्या यवाकारा नाभ्यां मांसश्रिता घना ॥ अवका चाल-
 जी वृत्ता स्तोकपूया घनोन्नता ॥ ग्रंथयः पंच वा पट्टा कच्छपी क-
 च्छपोन्नता ॥ कर्णस्योर्ध्वं समंताद्वा पिटिका कठिनोग्ररुक् ॥ शा-
 लूकाभा पनसिका शोफः स्त्वल्परुजः स्थिरः ॥ हनुसंधिसमुद्भू-
 तस्तौभ्यां पापाणगर्दभः ॥ शाल्मलीकंटकाकाराः पिटिकाः सरुजो
 घनाः ॥ मेदोगर्भा मुखे यूनां तौभ्यां च मुखदूषिकाः ॥ ते पद्म-
 कंटका ज्ञेया यैः पद्ममिव कंटकैः ॥ चीयते नीरुजैः श्वेतैः शरीरं क-
 फवातजैः ॥ पित्तेन पिटिका वृत्ता पकोदुंबरसन्निभा ॥ महादाह-
 ज्वरकरी विवृता विवृतानना ॥ गात्रेष्वंतश्च वक्रस्य दाहज्वररुजा
 न्विताः ॥ मसूरमात्रास्तद्वर्णास्तत्संज्ञाः पिटिका घनाः ॥ ततः कष्ट-
 तराः स्फोटा विस्फोटाख्या महारुजाः ॥ या पद्मकर्णिकाकारा पिटि-
 का पिटिकाचिता ॥ सा विद्धा वातपित्ताभ्यां ताभ्यामेव च गर्दभी ॥
 मंडला विपुलोत्सन्ना सरागा पिटिकाचिता ॥ कक्षेति कक्षासन्ने
 पु प्रायो देशेषु साऽनिलात् ॥ पित्ताद्भवति पिटिकाः सूक्ष्मा
 लाजोपमा घनाः ॥ तादृशी महती त्वेका गंधनामेति कीर्तिता ॥
 घर्मस्वेदपरीतैऽंगे पिटिकाः सरुजो घनाः ॥ राजिकावर्णसंस्थानप्रमा-
 णा राजिकाह्वया ॥ दोषैः पित्तोल्बणैर्मदैर्विसर्पति विसर्पवत् ॥ शो-
 फोऽपाकस्तनुस्ताम्रो ज्वरकज्जालगर्दभः ॥ मलैः पित्तोल्बणैः
 स्फोटा ज्वरिणो मांसदारणाः ॥ कक्षाभागेषु जायन्ते येऽग्न्याभाः
 साऽग्निरोहिणी ॥ पंचाहात्समरात्राद्वा पक्षाद्वा हन्ति जीवितं ॥ त्रि-
 लिंगा पिटिका वृत्ता जन्मूर्ध्वमिरिवेष्टिका ॥ विदारीकंदकठिना वि-
 दारी कक्षबंधणे ॥ मेदोनिलकफैर्ग्रयिः स्नायुमांससिराश्रयैः ॥ भि-
 न्नो वसाज्यमध्वाभं स्रवेत्तत्रोल्बणोऽनिलः ॥ मांसं विशोष्य ग्रथितां

शर्करामुपपादयेत् ॥ दुर्गंधि रुधिरं क्लिन्नं नानावर्णं ततो मलाः ॥
 तां स्नायन्ति निचितां विद्यात्तच्छर्करावुदं ॥ पाणिपादतले संधौ
 जत्रूर्ध्वं चोपचीयते ॥ बल्मीकवच्छनैर्ग्रथिस्तद्वद्द्वह्णुभिर्मुखैः ॥
 रुग्दाहकंदूक्लेदाद्यैर्वल्मीकोऽसौ समस्तजः ॥ शर्करौन्मथिते पादे
 क्षते वा कंदकादिभिः ॥ ग्रंथिः कीलवदुत्सन्नो जायते कदरं तु तत्
 ॥ वेगसंधारणाद्वायुरूपानोऽपानसंश्रयं ॥ अणूकरोति बाह्यांतमार्ग-
 मस्य ततः शकृत् ॥ रुच्छ्राज्निर्गच्छति व्याधिरयं रुद्धगुदो मतः ॥
 कुर्यात्पित्तानिलं पाकं नखमांसे सरुग्ज्वरं ॥ चिप्यमक्षतरोगं च वि-
 द्यादुपनखं च तं ॥ रुष्णोऽभिघाताद्रूक्षश्च खरश्च कुनखो नखः ॥
 दुष्टकर्मसंस्पर्शात्कंदूक्लेदान्वितांतराः ॥ अंगुल्योऽलसमित्याहुस्ति-
 लाभांस्तिलकालकान् ॥ रुष्णानवेदनांस्त्वक्स्थान्मपांस्तानेव चो-
 न्नतान् ॥ मयेभ्यश्चोन्नततरान् चर्मकीलान् सितासितान् ॥ तथा-
 विधौ जनुमणिः सरुजो लोहितस्तु सः ॥ रुष्णं सितं वा सहजं मं-
 डलं लाञ्छनं समं ॥ शोकक्रोधादिकुपितादातपित्तान्मुखे तनु ॥
 श्यामलं मंडलं व्यंगं वक्रादन्यत्र नीलिका ॥ परुषं परुषस्पर्शं व्यंगं
 श्यावं च मारुतात् ॥ पित्तात्ताम्रांतमानीलं श्वेतांतं कंदुमत्कफात्
 ॥ रक्ताद्रक्तांतमाताम्रं सोपं चिमिचिमायते ॥ वायुनोदीरितः श्ले-
 ष्मा त्वचं प्राप्य विशुष्यति ॥ ततस्त्वग्जायते पांडुः क्रमेण च वि-
 चेतना ॥ अल्पकंदूरविक्लेदा सा प्रसुप्तिः प्रसुप्तिः ॥ असम्यग्ब-
 न्दोदीर्णपित्तश्लेष्मान्नविग्रहैः ॥ मंडलान्यतिकंडूनि रागवंति बहूनि
 च ॥ उत्कोठः सानुबंधस्तु कोठ इत्यभिधीयते ॥ भवति चात्र ॥
 प्रोक्ताः पट्त्रिंशदित्येते क्षुद्ररोगा विमागशः ॥ यान्विज्ञाय न संमु-
 शेच्चिकित्सायां चिकित्सकः ॥ इति क्षुद्ररोगविज्ञानं नाम पट्त्रिं-
 शोऽध्यायः ॥ ३६ ॥

अथातः क्षुद्ररोगप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः ॥ अजगल्लिकामपक्वां
जलौकोभिर्ग्राहयेत् ॥ यवक्षारशुक्तिसौराष्ट्रीकल्कैश्च लेपयेत् ॥ प-
कामजगल्लिकां व्रणवदुपाचरेत् ॥ यवप्रख्यादीन् पापाणगर्दभांता
न् स्वेदयित्वा सुरदारुकुष्ठमनःशिलालैर्लेपयेत् ॥ मुखदूपकान् रोध्रतुव-
रिकाभ्यां प्रदिह्यात् ॥ वटपत्रनारिकेलशुक्तिकाभ्यां सैधववचाक्षिभे-
पजसिद्धार्थकैर्वा ॥ एवमशांतौ छर्दयेत् ॥ ललाटे च सिरां विधेत् ॥ पद्म-
कंदकेषु निंबांबुवांतं निंबोदकसिद्धं सर्पिः सक्षौद्रं पाययेत् ॥ निंबारख-
धकपायश्चोद्धर्तनं ॥ विटतादीन् जालगर्दभांतानि विह्लिकां च पित्तविस-
र्पवच्चिकित्सेत् ॥ विशेषतो राजिकं चापाकवच्छर्करादूर्वाकटशर्कराभिः
क्षीरपिष्टाभिर्लेपः ॥ अभीक्ष्णं च मृजाशीलनं ॥ जालगर्दभे वा त्रिफलां
युंजीत ॥ अग्निरोहिणीमपि प्रत्याख्याय पित्तविसर्पवदुपाचरेत् ॥ प-
क्वां तु मधुरवर्गसिद्धेन सर्पिषा रोपयेत् ॥ विदारिकां जलवासिनी-
भिः शोधयित्वा विल्वमूलनागमृत्तिकावर्पाभ्वजकर्णपलाशकल्केन प्र-
लिपेत् ॥ अनुपशाम्यन्तीं त्वभ्यज्य स्वेदयित्वा च विम्लापयेत् ॥ पक्वां
शस्त्रेण विदार्य निर्वपटोलविदारिकल्केन प्रच्छाद्य बध्नीयात् ॥ क्षीर-
वृक्षवदरखदिरकपायो व्रणप्रक्षालनं ॥ शुद्धां मधुरकपायसंस्कृतेन
तैलेन रोपयेत् ॥ शर्करावुदं भेदोवुदवदुपाचरेत् ॥ वल्मीकं हस्त-
पादस्य चोपरिष्ठान्मर्मणि वा जातं प्रवृत्तमतिबहुच्छिद्रावृतं सशोफं
च वर्जयेत् ॥ अतोऽन्यथा तु प्राकृतशुद्धेः शोणितमयहरेत् ॥ सक्तु-
पललवणगुडूच्यारेवतश्यामादंतौकुलिथिकामूर्तैर्लेपयेत् ॥ पक्वे तु
सर्वगतिदुष्टमांसानि च शस्त्रेण सम्यक् शोधयित्वाऽग्निना क्षारेण वा
दहेत् ॥ सुशुद्धे व्रणे च ज्ञातकमनःशिलैलाकालानुसार्यगुरुचंद-
नैर्निवतैलं रोपणार्थं श्रपयेत् ॥ कदरं च शस्त्रेणोत्कृत्य स्नेहेन दहेत् ॥
रुद्धगुदे निरुद्धमणिवच्चिकित्सा ॥ चिप्यं शोणितावसेकसंशोधनैरु-

पाचरेत् ॥ व्यपगतोष्माणं चैनमुष्णांतुना परिपिच्य यथायोगं श-
 स्त्रेण परिकृत्यापनयेत् ॥ ततो रसांजनरोचनानेपालीतेजोऽह्वाकलकै-
 रंबुपिष्टैः शोधयित्वा कालेयकागुरुहरिद्रारसांजनसिद्धेन तैलेन रो-
 पयेत् ॥ मधुरकपायसिद्धेन वा ॥ अवशिष्टं सर्जरसचूर्णेन पूरये-
 त् ॥ कुनखमपि प्रदुष्टमेवमेवोपक्रमेत् ॥ अलसे ऽम्लकांजिका-
 वसिक्तौ चरणौ निंबतिलपटोलीकासीसरोचनाकक्केनालेपयेत् ॥ निदि-
 ग्धिकारससिद्धेन सर्पपतैलेनाभ्यज्य रोचनाकासीसमनःशिलाचूर्णैः
 प्रतिसारयेत् ॥ तिलकालकान्मपकांश्च सूर्यकान्तिनाभिना दहेत् क्षारेण
 वा ॥ चर्मकीलं जलुमणिं च तद्वच्छेणोत्कृत्य दहेत् ॥ लांछनव्यंग-
 नीलिकामु यथासन्नां सिरां विध्येत् ॥ क्षीरिदक्षकलकैश्च क्षीरपिष्टैर्ले-
 पयेत् ॥ बलाऽतिबलामधुकहरिद्राभिर्वा मधुकागुरुपयस्याकालीय-
 कैर्वा तरुणकपित्थतिंदुकरजनीभिर्वा ऽम्लिकामूलेन वा शूकरदंष्ट्रया
 वा मधुघृतपुक्तया ॥ विशेषेण व्यंगेष्वसृक्सावपूर्वमंजनं ॥ क्षौ-
 द्रेण वा यष्टीमंजिष्ठाऽजाक्षीरेण चार्द्रदाडिमत्वक् तैनेव बालामलकं
 गोमूत्रे सप्ताहं स्थितं दधिमंहेन वा कालीयकरोधोत्पलाकिंजल्कं नव-
 नीतेन वा श्वेताश्वखुरमपी ॥ तत्रापि वातजेषु देवदारुदुरालभा
 बृहतीमंजिष्ठामूर्वाऽपामार्गत्रायमाणाशुकनासाबलाविदारीयवदरकु-
 लथविल्वोत्पलरातावरीदर्भभूलकाथे शृंगीविडंगगर्भं घृतं विपक्रम-
 धोपभुक्तं पानमभ्यंगं नावनं च सायं योजयेत् ॥ प्रलेपं च न्यग्रो-
 धदेवदारुहरीतकीपूतिकरंजमदनफलचूर्णैर्घृतपुक्तैः बदरमज्जाकोद्रव-
 लाजचूर्णेन वा सघृतेन श्वेतचमरास्थितालपत्रैः स्नन्यमधुघृतैर्वा ॥
 पित्तेषु बलामधुकमागधिकाक्षीरकाकोलीस्वगुप्ताफलकाकमाचीतुगा-
 ह्याभिः सपयः सर्पिः सिद्धं पूर्ववत्प्रयोजयेत् ॥ मृद्दीकाश्वेतपाकखर्जू-
 रपरूपकसीधीस्वदरहिमेदापुनर्नवकसेरुकामृणालैर्वा सक्षीरैरुपस्त्रिगंधं
 चैनमिक्षुसेनोभयतो विरेचयेत् ॥ क्लृप्तरुधिरावसेचनश्च व्यंगं मधु-

सारिवायलाचंदनरोधोत्पलैर्घृतयुक्तैरालेपयेत् ॥ प्रपौंडरीमकधुकनी-
लोत्पलसारिवाकदलीमूलप्रवालमुवर्णगैरिकैर्वा ॥ शीतमधुरमन्नपानं
प्रवातमहःस्वप्नं सौमनस्यं च सेवेत् ॥ कफजेषु दशमूलदेवदारुहरी-
तकीश्वदंप्रामालतीकाथे मुस्तकुष्ठहरिद्राऽमरतरुकल्कैस्तद्वत्साधि-
तं सर्पिस्तद्वदेवोपयुंजीत ॥ तुत्थरोचनारोधप्रियंगुकालीयकैर्मधुघृ-
तैर्लेपः ॥ देवदारुसरलवलाशिग्रुमूलैर्वा मनःशिलानुत्थरसांजनैर्वा म-
धुना क्षारेण दशरात्रं प्रलेपः ॥ रक्तजेषु क्षीरसर्पिःस्निग्धस्य सिरां वि-
स्त्रावयेत् ॥ वमनविरेचने च पित्तवत्कुर्यात् ॥ आलेपश्चास्य चंदन-
मधुककलेन ॥ घृतवसासर्जरसनीलोत्पलशंखवेतसकदलीमूलमूर्वा-
मधुककलेन वा ॥ प्रसुप्तौ वातकुष्ठोक्तः क्रमोऽन्ते चाग्निना दहेत् ॥
उत्कोठे पित्तश्लेष्महरो विधिः सक्षारलवणं च तैलमभ्यंगः ॥ को-
ठे कुष्ठचिकित्सितं चेक्षेत ॥ इति क्षुद्ररोगप्रतिपेधो नाम सप्तत्रिंशो-
ऽध्यायः ॥ ३७ ॥

अथातो गुह्यरोगविज्ञानं व्याख्यास्यामः ॥ स्त्रीव्यवायनिवृत्तस्य
सहसा भजतोऽथवा ॥ दोषाध्युपितसंकीर्णमल्लिनाणुरजःपथा ॥
अन्ययोनिमनिच्छंतीमृगम्यां नवसूतिकां ॥ दूषितं स्पृशतस्तोयं र-
तौतैष्वपिनैव वा ॥ विवर्द्धयिषया तीक्ष्णान्प्रलेपादीन्प्रयच्छतः ॥ मु-
ष्टिदंतनखोत्पीडाविषवच्छूकपातनैः ॥ वेगनिग्रहदीर्घातिस्वरस्पर्श-
विघट्टनैः ॥ दोषा दुष्टा गता गुह्यं त्रयोविंशतिमामयान् ॥ जनयं-
त्युपदंशादीनुपदंशोऽत्र पंचधा ॥ पृथग्दोषैः सरुधिरैः समस्तैश्चात्र
मारुतात् ॥ मेढ्रे शोफो रुजश्चित्राः स्तंभस्त्वक्पस्पोदनं ॥ प-
क्कोदुग्धरसकांशः पित्तेन श्वयथुर्ज्वरः ॥ श्लेष्मणा कठिनः स्नि-

१ वातायधिष्ठीतस्तथा संकीर्णः संकटो मल्लिनोऽणुः सूक्ष्मो रजोमार्गो यस्या
स्तथाविधा स्त्रियं ॥ २ महिष्यादिका ॥ ३ भगिन्यादि ॥ ४ सविषजत्वादिभिर्दूषि-
तं जलं स्पृशतः ॥ ५ रतौतैष्वपि नैव जलं स्पृशतः ॥

ग्धः कंडूमान् शीतलो गुरुः ॥ शोणितेनासितस्फोटसंभवोऽस्र-
 सुतिज्वरः ॥ सर्वजे सर्वलिंगत्वं श्वयधुर्मुष्कयोरपि ॥ तीव्रा रु-
 गाशु पचनं दारणं रुमिसंभवः ॥ याप्यो रक्तोद्भवस्तेषां मृ-
 त्यवे सन्निपातजः ॥ जायंते कुपितैर्दोषैर्गुह्यासृक्पिशिताश्रयैः ॥
 अंतर्वहिर्वा मेढ्रस्य कंडूला मांसकीलकाः ॥ पिच्छिलास्रस्रवा यो-
 नौ तद्वच्च छत्रसन्निभाः ॥ तेषां स्युपेक्षया घ्नंति मेढ्रपुंस्त्वभगार्त्तवं
 ॥ गुदस्य बहिरंतर्वा पिटिकाः कफरक्तजाः ॥ सर्पपामानसंस्थाना
 घनाः सर्पपिकाः स्मृताः ॥ पिटिका बहवो दीर्घा दीर्यते मध्यतस्तु
 याः ॥ सोऽवमंथः कफासृग्भ्यां वेदनारोमहर्षवान् ॥ कुंठिका र-
 क्तपित्तेत्या जांबवास्थिनिभा ऽशुभा ॥ अलर्जा मेहवद्विद्यादुत्तमां
 रक्तपित्तजां ॥ पिटिकां मापमुद्गाभां पिटिका पिटिकाचिता ॥
 कर्णिका पुष्करस्येव ज्ञेया पुष्करिका तु सा ॥ पाणिभ्यां भुशसं
 व्यूढे संव्यूढपिटिका भवेत् ॥ मृदितं मृदितं बद्धसंरब्धं वातकोपतः
 ॥ विषमा कठिना शुभा वायुनाऽष्टीलिका स्मृता ॥ विमर्दनादिदु-
 ष्टेन वायुना चर्ममेढ्रजं ॥ निवर्त्तते संहृदाहं कचित्पाकं न गच्छति ॥
 पिंडितं ग्रथितं चर्म तत्प्रलंबमधो मणेः ॥ निवृत्तसंज्ञं सकफं कंडू-
 काठिन्यवन्तु तत् ॥ विरुढं स्फुटितं चर्म निर्दिष्टमवपाटिका ॥ वा-
 तेन दूषितं चर्म मणौ सक्तं रुणद्धि तत् ॥ स्रोतोमूत्रं ततोऽभ्येति
 मंदधारमवेदनं ॥ मणोर्विकासरोधश्च स निरुद्धमणिर्गदः ॥ लिंगं शूकै-
 र्निवापूर्णं ग्रथिताख्यं कफोद्भवं ॥ शूकदूषितरक्तोत्था स्पर्शहानिस्त-
 दाह्या ॥ छिद्रैरण्मुखैर्यत्तु मेहनं सर्वतश्चितं ॥ वानशोणितकोपेन
 तं विद्याच्छतपोनकं ॥ पित्तासृग्भ्यां त्वचः पाकस्त्वक्पाको ज्वर-
 दाहवान् ॥ मांस्पाकः सर्वजः सर्ववेदनो मांसशातनः ॥ सरागैरै-

१ मेढ्रे जाता पुंस्त्व घ्नंति भवे जाता आर्त्तवधति ॥ २ आगुजेति पाथोऽष्टांगतदये
 ३ पाणिभ्यामतिग्रथेन संव्यूढे धृष्टे सति ॥ ४ स्पर्शहानिसंज्ञा ॥ ५ ईषह्योहितैः

सितैः स्फोटैः पिष्टिकाभिश्च पीडितं ॥ मेहनं वेदना चोग्रा तं विद्या-
दसृग्वुदं ॥ मांसावुदं प्रागुदितं विद्रधिश्च त्रिदोषजः ॥ रुष्णानि
भूत्वा मांसानि विशीर्यते समंततः ॥ पक्वानि सन्निपातेन तान्विद्या-
त्तिलकालकान् ॥ मांसोत्थमवुदं पाकं विद्रधिं तिलकालकान् ॥ च-
तुरो वर्जयेदेषां शेषांश्छीघ्रमुपाचरेत् ॥ विंशतिर्व्यापदो योनेर्जायते
दुष्टभोजनात् ॥ विषमस्थानशयनभृशमैथुनसेवनैः ॥ दुष्टार्तवादपद्र-
व्यैर्वीजदोषेण दैवतः ॥ योनौ कुट्टोऽनिलः कुर्यादुक्तोदायाममुसताः
॥ पिपीलिकासृप्तिमिव स्तंभं कर्कशतां स्वनं ॥ फेनिलारुणरुष्णा-
ल्पतनुरूक्षार्तवलुतिं ॥ स्वंसं वंक्षणपार्श्वादौ व्यथां गुल्मं क्रमेण च
॥ तांस्तांश्च स्वगदान् व्यापहातिकी नाम सा स्मृता ॥ सैवातिचर-
णा शोफसंयुक्ताऽतिव्यवायतः ॥ मैथुनादतिवालायाः पृष्ठजंघोरुवं-
क्षणं ॥ रुजन्तं दूषयेद्योनिं वायुः प्राक्चरणेति सा ॥ वेगोदावर्त्तना-
द्योनिं प्रपीडयति मारुतः ॥ सा फेनिलं रजः रुच्छादुदावृत्तं विमुं-
चति ॥ इयं व्यापदुदावृत्ता जातग्री तु यदाऽनिलः ॥ जातं जातं सुतं
हन्ति रौक्ष्यादुष्टार्तबोद्धवं ॥ अत्याशिताया विषमं स्थितायाः सुरते
मरुत् ॥ अन्नेनोत्पीडितो योनेः स्थितः स्रोतसि वक्रयेत् ॥ सास्थिमांसं
मुखं तीव्ररुजमंतर्मुखीति सा ॥ वातलाहारसेविन्यां जनन्यां कुपि-
तोऽनिलः ॥ स्त्रियो योनिमणुद्वारां कुर्यात्सूचीमुखीति सा ॥ वेगरो-
धादृतौ वायुर्दुष्टो विष्णूत्रसंग्रहं ॥ करोति योनेः शोषं च शुष्का-
ख्या साऽतिवेदना ॥ पटहात्समरात्राहा शुक्रं गर्भाशयान्मरुत् ॥ व-
मेत्सरुक्नीरुजो वा यस्याः सा वामिनी मता ॥ योनौ वातोपतप्ता-
यां स्त्रीगर्भे बीजदोषतः ॥ नृद्वेपिण्यस्तनी च स्यात् पटसंज्ञाऽनु-
पक्रमा ॥ दुष्टो विष्टभ्य योन्यास्पं गर्भकोष्ठं च मारुतः ॥ कुरुते वि-

वृतां सस्तां वातिकीमिव दुःखितां ॥ उत्सन्नमांसां तामाहुर्महायो-
निं महारुजां ॥ यथासैर्दृष्यैर्दुष्टं पित्तं योनिं समाश्रितं ॥ करोति
दाहपाकोपापूतिगंधज्वरान्वितां ॥ भृशोष्णभूरिकुणपनीलपीतसिता-
र्त्तवां ॥ सा व्यापत्पैत्तिकी रक्तयोन्याख्याऽसृगतिमुतेः ॥ कफोऽभि-
प्यंदिभिः क्रुद्धः कुर्याद्योनिमवेदनां ॥ शीतलां कंडुलां पांडुं पिच्छि-
लां तद्विधमुतिं ॥ सा व्यापच्छैष्मिकि वातपित्ताभ्यां क्षीयते रजः
॥ सदाहकार्ष्यवैवर्ण्यं यस्यां सा लोहितक्षया ॥ पित्तलाया नृसंवा-
से क्षवधूद्वारधारणात् ॥ पित्तयुक्तेन मरुता योनिर्भवति दूषिता ॥
शूना स्पर्शासहा सार्तिर्नीलपीतास्रवाहिनी ॥ वस्तिकुक्षिगुरुत्वाति-
सारारोचककारिणी ॥ श्रोणिवंक्षणरुक्तोदज्वरकृत् सा परिष्ठुता ॥
वातश्लेष्माभयव्याप्ता श्वेतपिच्छिलवाहिनी ॥ उपप्लुता स्मृता यो-
निर्विष्ठुताख्या त्वधावनात् ॥ संजातजंतुः कंडूला कंड्वा चातिरति-
प्रिया ॥ अकालवाहनाद्वायुः श्लेष्मरक्तविमूर्च्छितः ॥ कर्णिकां ज-
नयेद्योनौ रजोमार्गनिरोधिनी ॥ सा कर्णिनी त्रिभिर्दोषैर्योनिगर्भाश-
याश्रितैः ॥ यथास्तोपद्रवकरैर्व्यापिता सान्निपातिकी ॥ इति योनि-
गदा नारी यैः शुक्रं न प्रयच्छति ॥ ततो गर्भं न गृह्णाति रोगांश्चा-
मोति दारुणान् ॥ असृग्दराशौगुल्मादीर्नावाधांश्चानिलादिभिः ॥
इति गुह्यरोगविज्ञानीयो नामाष्टत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३८ ॥

अथातो गुह्यरोगप्रतिपेधं व्याख्यास्यामः ॥ उपदेशोपसृज्यमात्रे-
षु पाकपरिहारार्थं मेट्टमध्ये सिरां व्यधेत् ॥ जलौकसो वा योजये-
त् ॥ उत्तयतश्चास्य विधिवद्दोषानपहरेद्विशेषतो विरेचनेन ॥ तदयो-
ग्यस्य त्वत्पुच्छितानास्थापनेन ॥ यथायोगं च लेपसेकादीनविरतं वि-
दध्यात् ॥ एवं सद्य एव रुक्शोफरागसंरम्भा निवर्त्तते ॥ पक्वेषु तु शस्त्र-
मवचारयेत् ॥ सपृतक्षौद्रेण च तिलकल्केन वा लेपयेत् ॥ अपिच ॥ जंब्वा

अमुमनोनीपश्वेतकांजोजिकांकुरान् ॥ शल्लकीवदरीविल्वपर्लाशति-
 निशोद्धवाः ॥ त्वचः क्षीरिद्रुमाणां च त्रिफलां च पचेज्जले ॥ स काथः
 क्षालनं तेन पक्वं तैलं च रोपणं ॥ गोजीविडंगमधुकसर्वगंधैश्च पे-
 पितैः ॥ तुत्यगैरिकलोधैलामनोऽन्हालरसांजनैः ॥ हरेणुपुष्पकासी-
 ससौराष्ट्रीलवणोत्तमैः ॥ लेपः क्षौद्रयुतैः सूक्ष्मैरुपदंशवणापहः ॥
 दार्वीत्वक्सेव्यताक्ष्योत्थलासागोक्षुरविडूसैः ॥ सक्षौद्रतैलसर्पिर्भिर्ले-
 पः श्रेष्ठो व्रणे तथा ॥ लाक्षाद्राक्षाऽतसीक्षौद्रैः क्षौद्रशैलेयताक्ष्यजैः
 ॥ कपाले त्रिफला दग्धा सघृता रोपणी परं ॥ सामान्यं साधनमि-
 दं वातिकं तु प्रलेपयेत् ॥ अपक्वं कुष्ठयष्ट्यान्हसुरदारुपुनर्नवैः ॥ क्षि-
 ग्धोष्णैर्लोध्रसरलरास्त्रापुंढ्राहसंयुतैः ॥ अथवा निचुलैरंडवीजगोधू-
 मचिकसैः ॥ गैरिकांजनमंजिष्ठामधुकोशीरपद्मकैः ॥ सचंदनोत्प-
 लैः शीतैर्घृताढ्यैः पित्तसंभवं ॥ पद्मोत्पलमृणालैर्वा ससर्जार्जुनवेतसैः ॥
 सेचयेच्च घृतक्षीरशर्करेक्षुमधूदकैः ॥ धवशालाश्वकर्णाजकर्णत्वग्भिः
 कफोत्थितं ॥ सुरापिष्टाभिरुष्णाभिः सैतलाभिः प्रलेपयेत् ॥ रजन्य-
 तिषिपामुस्तसरलामरदारुभिः ॥ सपर्णपाठापत्तुरैरथवा श्लेष्मसंभवं ॥
 न च याति यथा पाकं प्रयतेत तथा भृशं ॥ पक्कैः स्नापुसिरामांसैः
 प्रायो नश्यति हि ध्वजः ॥ उपदंशद्वये शिष्टे प्रत्याख्यायाचरेत्क्रियां
 ॥ अशींसि च यथायोगं शुद्धदेहस्य शस्त्रक्षारादिभिः साधयेत् ॥ उ-
 पदंशोक्ताश्चात्र रसक्रियालेपाः ॥ सर्पपिकां विलित्व कपायैरवचूर्-
 णयेत् ॥ तैरेव तैलं व्रणरोपणं कुर्यात् ॥ अवमंथे जलौकसो योज-
 येत् ॥ पक्वभिन्नं धवतिंदुकशल्लकीपतंगसर्जकृतेन तैलेनारोपयेत्
 ॥ तद्वत् कुंभीकामुपाचरेत् ॥ रोध्रतिंदुकत्रिफलकृतस्तु लेपस्तैलं
 च रोपणं ॥ अलर्जी क्षुतरक्तां कपायैरवचूर्णयेत् ॥ तेष्वेव च तैलं
 व्रणरोपणार्थं कुर्वीत ॥ उत्तमपिटिकां शस्त्रेण छित्वा कपायचूर्णप्रदे-
 हैर्मधुमद्भिरुपाचरेत् ॥ पुष्करिकासंव्यूढस्पर्शहानित्वक्पाकेषु पित्त-

विसर्पौक्तो विधिः ॥ मृदितं कोष्णेन बलतैलेन सेचयेत् ॥ मधुरद्र-
व्यकल्कैः सुखोष्णैर्धृतसिक्तैरुपनाहयेत् ॥ अधोलिकां जलौकोभि-
र्ग्राहयेत् ॥ तथाऽनुपशमे श्लेष्मग्रंथिमिव शस्त्रेणोद्धरेत् ॥ निवृत्तं
सर्पिणाऽभ्यज्य स्वेदयेत् ॥ स्निग्धमुपनाहयेत् त्रिरात्रं पंचरात्रं वा
साल्वणेन ततो भूयः स्वेदयित्वा घृतेनाभ्यज्य शनैः शनैश्चर्मसमा-
नयन्मणिमवपीडयेत् ॥ पीडयित्वा च पुनरुपनाहयेत् ॥ स्निग्धो-
ष्णं चान्नपानं ॥ अवपाटिकायामप्ययं विधिः ॥ निरुद्धमणेः सु-
वर्णादिकृतां दारुजां वा जतुसृतां नाडीमुभयतो द्वारां स्नेहाभ्यक्तां
स्रोतसि प्रणिधाय शूकरशिशुमारयोर्वसया मज्जा वा परिपेचयेत् ॥ च-
क्रतैलेन वा वातहरसिद्धेन वा त्रिष्टेनेन वा ॥ तृतीये तृतीयेऽह्नि नाडीं
पीनतरां विदध्यात् ॥ एवमस्य स्रोतोद्वारं विवर्द्धयेत् स्निग्धं चाहारं
भोजयेत् ॥ एवमनुपशांतौ शस्त्रेण सेवनीं परिहृत्य दारयित्वा सद्यः
क्षतबदुपाचरेत् ॥ ग्रथितं नाडीस्वेदेन स्वेदयित्वा स्निग्धोष्णैरुपना-
हयेत् ॥ शतपोनकं लिखित्वा कपायचूर्णैः सक्षौद्रैर्लेपयेत् ॥ वि-
दार्यादिसिद्धेन तैलेन रोपयेत् ॥ रक्तार्तुदे रक्तविद्रधिवत्साधनं ॥ सर्वेषु
च यथास्वमंतःशुद्धिं कपायलेपघृततैलरसक्रियाचूर्णान् शोधनरोपणा-
न्विदध्यात् ॥ योनिव्यापदि तु वातिक्यां लवणतैलाक्तां योनिं
पिंडनाडीकुंभप्रभृतिभिः स्वेदयेत् ॥ ततः सुखोष्णांबुपरिपित्त-
वैगात्रां जांगलरसैर्भोजयेत् ॥ बलाद्रोणहृयनिर्यूहे पयस्याशास्त्रि-
पर्णीमागधिकाशतावरीकाकनासाश्रावणीशर्कराजीवनीयमहाकपाय-
गर्भं क्षीरचतुर्गुणं घृततैलाढकं साधयेत् ॥ तत्पानात् सर्वान् वा-
तपित्तविकारानपोहति गर्भजननं च ॥ शतावरीत्रिफलागुहूची-
काशमर्यमृद्दीकाकसेरुकपरूपकहरिद्राहृयसहचरशुकनासापुनर्नवैः का-
पिकैर्धृतप्रस्थः सिद्धो वातजान् योनिरोगानपहरति गर्भजननश्च ॥

सैधववचोपकुंचिकापिप्पलीष्टपकयवक्षाराजमोदाजाजीसितोपलाचि-
त्रकचूर्णो मदिराकुलितः सर्पिषा संघावीकृत्य भक्षितो योनिपा-
श्ववस्तिवेदनाशोऽगुल्महृद्रोगहरः ॥ शूले ष्टपकरात्रागोक्षुरक-
शृतं पयः पिबेत् ॥ ष्टपकमानुलुंगमूलमदयंतिकासैधवपिप्पलीक-
ष्णजीरककलकं वा मद्येन ॥ तेनैव चार्जकमूलं बिल्वयुतं पि-
प्पलीयुक्तं सौवर्चलोपकुंचिकापिप्पलीयुक्तं वा मद्येनावंतिसोमेन वा
॥ दंतीत्रिफलागुडूचीकाथः सुखोष्णो योनेः परिपेकः ॥ कुष्ठनगरदे-
वदारुवार्ताकिनोसैधवैः साधितं तैलं पिचुना धारयेत् ॥ रात्रामालती-
छिन्नरुहामधुकवलाव्याघ्रीदेवदारुचित्रकयूथिकामूलैः कार्पिकैस्तैल-
प्रस्थो वाजिमूत्रे द्विगुणपयसा विपकः पिचुना प्रणीतोऽनिलार्तिह-
रः ॥ वस्तिकर्माभीक्षणं स्वेदं च प्रयोजयेत् ॥ विशेषतो वानह्रैः सु-
कुमारकबलातैलशिरीषतैलैः सशतपाकसहस्रपाकैश्चानुवासनमुत्तरव-
स्तिश्च ॥ एष क्रमो विशेषेण योनेर्वेदनाकार्कश्यस्तभसंस्पर्शहानि-
घ्नः ॥ अतिचरणादिषु सर्वास्वनिलजास्वयमेव क्रमः ॥ धारयेच्चाति-
चरणायां पवगोधूमकिण्वकुष्ठशतपुष्पाश्यामाह्वाप्रियंगुबलास्त्रुपर्णीक
लकृतामुत्कारिकां ॥ प्राक्चरणाशुष्काविष्टुताकर्णिनीषु तैलमुत्त-
र्यस्ति दद्यात् ॥ धारयेच्च विष्टुतायां गोमत्स्यान्यतरपित्तेनैकविंशकृ-
त्वो भाषितान् क्षौमनक्तकान्किण्वचूर्णमाक्षिकमेवं युक्तमस्याः स्त्रो-
तांसि विशुद्ध्यन्ति कंङ्क्रेदशोफाश्च निवर्त्तते ॥ कर्णिन्यां कुष्ठार्कप-
ल्लवपिप्पलीसैधवैर्वस्तमूत्रपिष्टैर्वर्ति कृत्वा धारयेत् ॥ श्लेष्महरं च स-
र्वं कर्म ॥ उपावृत्तायामानूपमांसरसाः क्षीरं स्वेदो दशमूलत्रिष्टुताका-
थकलकसिद्धश्च स्नेहः पानानुवासनोत्तरवस्तिषु ॥ योनिस्त्रसे च महा-
योनिप्रभृतिष्वेव एव विधिः ॥ जातघ्नोरक्तयोनिरक्तक्षयासु कुटज-
काश्मर्यकाथसिद्धं सर्पिरुत्तरवस्तौ दद्यात् ॥ अथवा मृगाजाविवरा-

हरुधिराम्लदधिमधुघृतानीति ॥ भवति चात्र ॥ स्नेहस्वेदनवस्त्या-
 दि वातलास्रनिलापहं ॥ कारयेद्रक्तपित्तघ्नं शीतं पित्तक्रियासु च ॥
 श्लेष्मलासु च रुक्षोष्णं कर्म कुर्याद्यथायथं ॥ सन्निपाते विमिश्रं
 तु संरुष्टासु तु कारयेत् ॥ स्निग्धस्विन्नां तथा योनिं दुस्थितां स्था-
 पयेत्समां ॥ पाणिनोन्नमयेज्जिह्वां संरुतां व्यधयेत् पुनः ॥ प्रवेश-
 येन्निःसृतां तु विरुतां परिवर्त्तयेत् ॥ स्थानापवृत्ता योनिर्हि शल्य-
 भूता स्त्रियो मता ॥ सर्वा व्यापन्नयोनिं च कर्मभिर्वमनादिभिः ॥ मृ-
 दुभिः पंचभिर्नारीं स्निग्धस्विन्नामुपाचरेत् ॥ सर्वतः सुविशुद्धा-
 याः शेषं कर्म विधीयते ॥ वस्त्यभ्यंगपरीषेकप्रलेपपिचुधारणं ॥
 हिंसाकल्कं समीरात्तौ कोष्ठमभ्यज्य धारयेत् ॥ पंचबल्कस्य पित्ता-
 र्त्त्या श्यामादीनां कफातुरा ॥ वामिन्याहुतयोश्चैव स्वेदयित्वा प्रयोज-
 येत् ॥ तर्पणं स्नेहपिचुसिर्भोजनं चानिलापहं ॥ शलकीजिंगणीजंबू-
 धवत्वक्पंचबल्कलैः ॥ कपायैः साधितात्स्नेहात् पर्युषणुतयोः पिचुं ॥
 कुलीरसूकरवंसासर्पिर्मर्मपूरैः शृतैः ॥ पूरयित्वा महायोनिं बध्नीया-
 त्क्षौमनक्तकैः ॥ प्रशस्तां सर्पिपाऽभ्यज्य क्षीरस्विन्नां प्रवेशयेत् ॥ व-
 ध्नीयाद्वेसवारस्य पिंडं मूत्रेण कल्कितं ॥ यच्च वातविकाराणां कर्मोक्तं
 तच्च कारयेत् ॥ सर्वव्यापत्सु मतिमान्महायोण्यां विशेषतः ॥ न हि
 वातादृते योनिर्वनितानां प्रदुष्यति ॥ अतो जित्वा तमन्यस्य कुर्यादो-
 पस्य सेपजं ॥ पित्तलानां तु योनीनां सेकाभ्यंगपिचुक्रियाः ॥ शी-
 ताः पित्तजितः कार्याः स्नेहनार्थं घृतानि च ॥ शतावरीमूलतुलाचतु-
 ष्कात्क्षुण्णपीडितात् ॥ रसेन क्षीरतुल्येन पाचयेत् घृताढकं ॥ जीव-
 नीयैः शतावर्या मृद्दीकाभिः परूपकैः ॥ पिष्टैः प्रियालैश्चाक्षांशैर्मधु-
 कार्द्वपलान्वितैः ॥ सिद्धशीते तु मधुनः पिप्पल्याश्च पलाष्टकं ॥ श-
 कंरूपा दशपलं क्षिपेलिह्यात् पिचुं ततः ॥ योन्यसृक्शुक्रदोषघ्नं दृ-
 ष्यं पुंसवनं परं ॥ क्षतक्षयममृक्पित्तं कासं श्वासं हृत्पीडकं ॥ काम-

लां वातरुधिरं विसर्पं हृच्छिरोग्रहं ॥ अपस्मारार्दितायाममदोन्मादां-
 श्च नाशयेत् ॥ एवमेव घृतं क्षीरं जीवनीयोपसाधितं ॥ गर्भदं पित्त-
 जानां च रोगाणां परमं हितं ॥ रक्तयोन्यामसृग्वर्णैरनुबन्धमवेक्ष्य च
 ॥ यथादोषोदयं युंज्याद्रक्तस्थापनमौषधं ॥ तिलचूर्णं दधिघृतं फा-
 णितं शौकरी वसा ॥ क्षौद्रयुक्तं जयेत्पीतं वातोत्तरमसृग्दरं ॥ ब्राह्म-
 स्य रसो मेघ्यः सकौलस्थश्च तद्रुणः ॥ पत्रकल्को घृते भृष्टो राजादन-
 कपित्थयोः ॥ शर्कराक्षौद्रयष्ट्यान्हनागैश्च युतं दधि ॥ पयस्योत्पल-
 शालूकविसकालीयवारिजं ॥ सपयःशर्कराक्षौद्रं रक्तपित्तोत्तरे पिवेत्
 ॥ तंदुलीयकमूलं वा सक्षौद्रं तंदुलांभसा ॥ सताक्ष्यशैलां लाक्षां वा
 छागेन पयसा पिवेत् ॥ वासाघृतं तिक्तघृतं रक्तपित्ते हितं च यत् ॥
 मधुकं त्रिफलां रोध्रं मुस्तं सौराष्ट्रिकां मधु ॥ मद्यैर्निबगुद्बुध्यौ च क-
 फजेऽसृग्दरे पिवेत् ॥ पाठां जंब्वाग्रयोरस्थि शिलोद्भेदं रसांजनं ॥
 अंघ्र्यां शाल्मलीपिच्छां समंगां वत्सकत्वचं ॥ बाल्हीकविल्वातिवि-
 पारोद्धतोयदगैरिकं ॥ शृंठीमधुकमाचीकारक्तचंदनकटफलं ॥ कद्वंग-
 वत्सकानंताधातकीमधुकार्जुनं ॥ पुष्पे गृहीत्वा संचूर्ण्य सक्षौद्रं
 तंदुलांभसा ॥ पिवेदर्शःस्वतीसारे रक्तं या चोपवेश्यते ॥ दोषा जं-
 तुकृता ये च बालानां तांश्च नाशयेत् ॥ योनिदोषं रजोदोषं
 श्यावश्वेतारुणासितं ॥ चूर्णं पुष्पानुगं नाम हितमात्रेयपूजितं ॥
 सर्वेषु गर्भसावोक्तं प्रदरेषु प्रशस्यते ॥ रक्तज्ञयायां क्षीरं च जी-
 वनीयशृतं पिवेत् ॥ योन्यां श्लेष्मप्रदुष्टायां वर्त्तिः संशोधने हिता ॥
 वाराहे बहुशः पित्ते भावितैर्नक्तकैः कृता ॥ भावितं पयसाऽर्कस्य
 मापचूर्णं ससैधवं ॥ वर्त्तिः कृता क्षणं धार्या सेक्तव्याऽनुसुखांशुना ॥
 पिप्पलीमापमरिचशताब्दाकुष्ठसैधवैः ॥ प्रदेशिन्यंगुलीतुल्या वर्त्तिर्यो-
 निविशोधिनी ॥ उदुंबरशलाहूनां द्रोणं द्रोणेऽभसः क्षिपेत् ॥ सपंच-

वल्कतिलकमालतीनिवपल्लवैः ॥ निशास्थिते जले तस्मिंस्तैलप्रस्थं
 विपाचयेत् ॥ पलाशशाल्मलीलाक्षाधवनिर्वासवल्कलैः ॥ पिष्टैर्युक्तं
 च तत्स्नेहपिचुं योनौ निधापयेत् ॥ सरार्करैः कपायैश्च शीतैः कुर्वीत
 सेचनं ॥ पिच्छिला विवृता योनिश्चिदुष्टा तु दारुणा ॥ समाहा-
 च्छुत्स्यति क्षिप्रमपत्यं च समश्रुते ॥ उदुंबरस्य दुग्धेन पट्कृतो भा-
 वितांस्तिलान् ॥ तैलं क्वाथेन तस्यैव सिद्धं धार्यं च पूर्ववत् ॥ धा-
 तुक्यामलकीपत्रस्रोतो जमधुकोत्पलैः ॥ जंब्याम्रसारकानीसरोध्र-
 कटुफलतिंदुकैः ॥ सौराष्ट्रिकादाडिमत्वगुदुंबरशालादुभिः ॥ अक्ष-
 मात्रैरजामूत्रे क्षीरे च द्विगुणे पचेत् ॥ तैलप्रस्थं तदभ्यंगपिचुवस्ति-
 पु योजयेत् ॥ शूनोत्तानोचता सुप्ता पिच्छिला स्त्राविणी तथा ॥
 विभ्रुतोपभ्रुता योनिः सित्थ्येत्सस्फोटशूलिनी ॥ अर्कनिवाग्रकोशाग्र-
 विल्वपूगधवोद्भवैः ॥ करंजजिंगिणीजंबूकरंजार्जुनशिगुजैः ॥ प-
 लाशमधुकोत्थैश्च कपायैर्धावनं परं ॥ सुक्तसीधुमधून्मिश्रैर्योन्याः
 स्त्रावनिवारणं ॥ कुर्यात् सतक्रगोधूमयुक्तैर्वा त्रिफलारसैः ॥ यवा-
 न्नममयारिष्टसीधुतैलं च शीलयेत् ॥ पिप्पल्ययोरजःपथ्याप्रयोगांश्च
 समाक्षिकान् ॥ रोहीतकजटाकल्कं पांडुरेऽसृग्दरे पिबेत् ॥ धात्रीमज्ञोऽ-
 थवा कल्कं सितामाक्षिकसंयुतं ॥ मधुनाऽऽमलकीचूर्णं रसं वा प्रा-
 शयेत् सिते ॥ सरोध्रकल्केन वटत्वक्कपायेण सेचयेत् ॥ आस्त्रावे क्षौ-
 मपटान्वा भावितांस्तेन धारयेत् ॥ प्लक्षत्वक्चूर्णपिंडं वा धारयेन्मधु-
 नोक्षितं ॥ योन्या स्नेहाक्तया रोधप्रियंगुमधुकस्य च ॥ धार्यं म-
 धुघृता वर्त्तिः कपायाणां च मूरिशः ॥ स्त्रावच्छेदार्थमभ्यक्तां धूपये-
 द्वा घृतकुतैः ॥ सरलागुग्गुलुयवैः सर्वैलैः कटुमत्स्यकैः ॥ कासीसं त्रि-
 फला कांक्षी साम्रजं च स्थिधातकी ॥ पैच्छिल्ये क्षौद्रसंयुक्तश्रृणो-
 वैशद्यकारकः ॥ पलाशघातुकीजंबुसमंगामोचसर्जजः ॥ दुर्गंधे पिच्छ-

लोत्क्षेदे स्तम्भनश्रूर्णं इष्यते आरग्वधादिवर्गस्य कपायः परि-
 पेचनं ॥ स्तब्धानां कर्कशानां च कार्यं मार्दवकारकं ॥ धारणं
 वेसवारस्य कशरापायसस्य च ॥ दुर्गंधानां कपायः स्यात्तैलं वा
 कल्क एव वा ॥ चूर्णो वा सर्वगंधानां पूतिगंधापकर्षणः ॥ श्ले-
 ष्मजानां कटुप्रायाः समूत्रा वस्तयो हिताः ॥ पित्ते समधुक-
 क्षीरा वाते तैलास्यसंपुताः ॥ सन्निपातसमुत्थायाः कर्म साधारणं हि-
 तं ॥ एवं योनिषु शुद्धासु गर्भं विदंति योपितः ॥ अदुष्टे प्राकृते-
 बीजे जीवोपक्रमणे सति ॥ पंचकर्मविशुद्धस्य पुरुषस्यापि चंद्रियं
 ॥ परीक्ष्य वर्णैर्दीपाणां दुष्टं तद्गैरुपाचरेत् ॥ मंजिष्ठाकुष्ठतगरत्रिफ-
 लाशर्करावचाः ॥ हे निशे मधुकं मेदा दीप्यकः कटुरोहिणी ॥ प-
 यस्या हिङ्गुकाकोली वाजिगंधा शतावरी ॥ पिष्ट्वाऽक्षारैर्घृतप्रस्थं प-
 चेत्क्षीरचतुर्गुणं ॥ योनिशुक्रप्रदोपेषु तत्सर्वेषु प्रशस्यते ॥ आयुष्यं
 पौष्टिकं मेध्यं धन्यं पुंसवनं परं ॥ फलसर्पिरितिरख्यातं पुंषे पीतं
 फलाय तत् ॥ म्रियमाणप्रजानां च गर्भिणीनां च पूजितं ॥ एतत्परं च
 बालानां ग्रहघ्नं देहवर्द्धनं ॥ इति गुह्यरोगप्रतिपेधो नामैकोनचत्वारिं-
 शोऽध्यायः ॥ ३९ ॥

इति शल्यतंत्रं नाम पंचममंगं समाप्तं ॥ ५ ॥

अथातो विषप्रतिपेधं व्याख्यास्यामः ॥ पुरा खल्वमृतार्थं सुरा-
 सुरैः सलिलनिधेर्विमथ्यमानात्क्रोधह्व रूपवान्सत्वं समुद्रभूव कृष्णं ह-
 रितनयनमूर्ध्वप्रदीप्तकेशं दंष्ट्राकरालं भैस्वारावरूपं ॥ तद्दर्शनादेव य-
 तो देवदानवा विषण्णास्तस्माद्विषसंज्ञामवाप ॥ तत्र सहसैव सर्वभूता-
 नि निर्दग्धुकामउपयोगविशेषैर्विषममृततां नयमानो ब्रह्माऽनुनीयौ-

पधिपु न्यस्तवान् ॥ ततश्च स्थावरासु मूर्तिष्वधिवसनात् स्थावरमित्युच्यते ॥ जंगमं पुनः पृथिव्याभारावतारार्थमुखादिरूपेण विष्णु-
 निर्ममे ॥ तयोः स्थावरं मूलपत्रपुष्पफलत्वक्सारनिर्घासक्षीरधातुकं-
 दमेदादशाधिष्ठानं ॥ तत्र मूलविपाणि क्लीतनकाश्वभारकगुंजासुगं-
 धकगर्गरककरघाटकादीनि ॥ पत्रविपं कालपत्रकालंवरवरदकरंभा-
 कादीनां ॥ पुष्पविपं बल्लीजरेणुककरंभमहाकरंभादीनां ॥ फलं कु-
 मुदतीरेणुकाकरंभमहाकरंभनंदनकतुवरकादीनां ॥ त्वक्सारनिर्घा-
 साः करककरघाटककरंभमहाकरंभनाराचकादीनां ॥ क्षीरं कुमुदती-
 रंतीक्षुर्ध्वकजालिनीन्यालादीनां ॥ धातवो हरितालफेनाश्मभस्मर-
 क्षप्रभृतयः ॥ कंदजानि तु हालाहलकालकूटवत्सनाभशृंगीसर्पप-
 वालककंदमकवैराटकमुस्तकसाक्तुकक्रौंचकबलाहलकमहाविपपुंडरी-
 कगालवमूलकमकंदककंदककरवीरकेंद्रायुधसांकोचकलांगलकतैलप-
 पकुशमुस्तकेंद्रमुष्ककरोहिपाजनाभकादीनि ॥ तत्र मूलविपैरुपयुक्तै-
 रुद्देष्टनप्रलापमोहाः प्रजायन्ते ॥ पत्रविपैर्जृम्भोद्देष्टनश्वासाः ॥ पुष्पविपै-
 र्श्छर्द्याध्मानमोहाः ॥ फलविपैर्दाहमुष्कशोफौ ॥ निर्घासविपैः प्रसे-
 कास्पदौर्गन्ध्यपारुष्यशिरोवेदनाः ॥ क्षीरविपैर्जिह्वागौरवं शरुद्वेदश्च ॥
 धातुविपैस्तालुदाहमूर्च्छाद्वेदयपीडाः ॥ सर्वमेव च स्थावरं ज्वरहिष्मातं
 द्रादंतहर्षदनुस्तंभगलग्रहफेनवमनाऽरुचिश्वासमूर्च्छाः करोति विशेषे-
 ण कंदजं ॥ तत्पथ्यतितीक्ष्णत्वादाशुकास्तिरं ॥ इतरं तु प्रायः कालांतर
 प्राहरणं ॥ सर्वमपि चैतन्मूलमित्युच्यते मूलाश्रयत्वात्पत्रादीनां ॥ जं-
 गमस्य त्वाश्रयाः षोडश ॥ दृष्टिनिःश्वासस्पर्शदिंष्ट्रामुखनखास्थिमूत्र
 पुरीपशुक्रार्तबलाशूकपित्तशोणितशवानि ॥ तानि पुनः सर्पकी-
 टकण्माद्याश्रितानि ॥ तत्कृतानां ययास्वमामयानां साधनं चोत्तरत्र
 वक्ष्यते ॥ सर्वं च प्रायशो जंगमं निद्रातंद्राक्लमदाहरोमहर्षशोफपाकाति-
 सारात्करोति ॥ द्विविधमपि चैतद्विपं तीक्ष्णोष्णरूक्षविशदसूक्ष्मव्यवा-

व्याशुकारिविकाशिलघ्वज्यत्तरसैर्दशभिर्गुणैर्युक्तमपाकि च ॥ तत्र तै-
 क्ष्ण्योष्ण्यात् पित्तं रक्तं च प्रकोपयति रौक्ष्याद्वायुं वैशद्यादसक्तवेगं
 प्रसरति सौक्ष्म्याद्व्यापित्वाच्च दोषधानुमलादीन्समंताच्छरीरावयवा-
 ननु प्रविशत्याशुकारित्वादाशु व्यापादयति विकाशित्वान्मर्मच्छेदेन
 मतिं व्यामोहयति लाघवाद्गुर्निर्हरमव्यत्तरसत्वाच्छ्लेष्मप्रकोपमञ्जरसां
 श्च सर्वाननुवर्तते ॥ अत एव च प्रयत्नेनात्रानि विपत्तो रक्षेदित्युक्तं ॥
 अपाकित्वाज्जरां नो याति तेनाभ्यवहतमवश्यं मारयति मंत्रौषध-
 यत्नेन चोपशमितमपि प्रत्ययमासाद्य प्रकुप्यतीति ॥ भवति चा-
 त्र ॥ स्थावरं जंगमं चेति विपं प्रोक्तमकृत्रिमं ॥ कृत्रिमं गरसंज्ञं तु
 क्रियते विविधौषधैः ॥ हन्ति योगवशेनाशु चिराच्चिरतराच्च तत् ॥
 शोफपाण्डुरोन्माददुर्नामादीन् करोति वा ॥ अपि चैतद्विपं सर्वं ती-
 क्ष्णाद्यैरन्वितं गुणैः ॥ वातपित्तोत्तरं नृणां सद्यो हरति जीवितं ॥
 विपं हि देहं संप्राप्य प्राग्दूषयति शोणितं ॥ कफपित्तानिलांश्चा-
 नु समं दोषान् सहाशयान् ॥ ततो हृदयमास्थाय देहोच्छेदाय क-
 ल्पते ॥ शरीरं दूषिते रक्ते सर्वं चिमिचिमायते ॥ कौठः समंडलः स्वे-
 दो रोमहर्षश्च जायते ॥ क्षुद्रकीटा इवाग्ने मे विसर्पतीति मन्यते ॥
 विनामयति गात्राणि जृम्भते शिशिरप्रियः ॥ व्यापिनस्तस्य दुष्टस्य
 रक्तस्य विपतेजसः ॥ वातादयो वशं यांति बलिनोऽप्यवला इव ॥
 विपं यदोषसूयिष्ठं तं दोषं प्राक् प्रयद्यते ॥ आश्रये यस्य यस्यैव त-
 तस्तदवतिष्ठते ॥ तज्जान् विकारान्कुरुते यान्सर्पेषूपदेक्ष्यते ॥ वा-
 ताशयस्थं कुरुते तथा श्लेष्मामयानपि ॥ पित्तश्लेष्माशयगतं तद्द-
 त्पित्तकफोद्भवान् ॥ तत्रापि चोत्तमांगस्थे सकौठं शूयते शिरः ॥
 विशेषादक्षिकूटौष्ठनासास्थं हृष्टदंतता ॥ तालुशोषो रुजा मूर्ध्नि व-
 क्रे चिमिचिमायनं ॥ अर्थेषु चक्षुरादीनामप्रवृत्तिर्हनुग्रहः ॥ इत्य-
 न्यत्रापि च विपं स्थितमंगेऽभिलक्षयेत् ॥ व्याप्यैवं सकलं देहमुपरु-

ध्य च वाहिनीं ॥ विपं विपमिव क्षिप्रं प्राणानस्य निरस्यति ॥ पीतं
मृतस्य हृदयं जग्धदिग्धानिविद्धयोः ॥ दंशे तिष्ठति भूयिष्ठं सर्वतः
पिंडितं विपं ॥ नाद्यादतो विशेषेण तेषां मांसं तदाश्रयं ॥ यथा-
स्वं भक्षिते पीडा यथास्वं च क्रियाक्रमः ॥ सप्त वेगान्विपस्यादुरष्टा-
विति पुनर्वसुः ॥ दुष्यति प्रथमे वेगे रसश्छर्दिप्रसेककृत् ॥ द्विती-
येऽस्त्रं चिमचिमाजृम्भावेपथुकारि तत् ॥ तृतीये पिशितं कंठूकोठमंड-
लशोफदं॥दोषाश्चतुर्थे तेषु स्युर्यथायथमुपद्रवाः॥पंचमे दर्शने भ्रान्तिः
पष्ठे हिध्मासमुद्भवः॥सप्तमे स्कंधमग्नस्य जायते मृत्युरष्टमे ॥ दुष्यति
प्रथमे रक्तं द्वितीये श्वपथूदयः ॥ तृतीयेंगे चिमिचिमा चतुर्थे ज्वरमू-
च्छना॥ पंचमे पांडुजिह्वाऽऽस्यशोफः पष्ठे हृदि व्यथा ॥ सप्तमे मरणं
वेग इति नमजितो मतं॥मूर्च्छां हृदि परं पीडा शिरोरुगपतंत्रकः॥हि-
ध्मा च दारुणो मर्मच्छेदो जीवितसंक्षयः॥सप्तेति वेगा मूर्च्छाद्या विदे
हपतिना स्मृताः॥रक्तमांसवसास्त्रायु तथाऽस्थ्याद्यास्त्रयःक्रमात्॥आं-
श्रयाः सप्त सप्तानामित्यालंब्रायनोऽब्रवीत् ॥ वेगान्धन्वंतरिस्तद्वत्सर्प-
दष्टस्य मन्यते ॥ स्थानवर्जं समस्थाने दोषानिच्छति कोष्ठगान् ॥
धान्वंतरेषु याः सप्त कलाः पूर्वं प्रकीर्तिताः ॥ अतीत्य तासामेकैकां
वेगं प्रकुरुते विपं ॥ तत्कालकल्पं कालेन कलामभ्येति यावता ॥ ऊ-
ह्यमानं समीरेण तावद्देगांतरं स्मृतं ॥ मुनिना येन यत्रोक्तं तत्सर्वमि-
ति दर्शितं ॥ जीर्णं विपघ्नौषधिभिर्हृतं वा दावाग्निवाताक्षपशोपितं
वा ॥ स्वभावतो वा न गुणैः सुयुक्तं दूषीविषाख्यं विपमभ्युपैति ॥
वीर्याल्पभावादविभाव्यमेतत्कफाहतं वर्षगणानुबंधि ॥ तेनार्दितो मि-
त्रपुरीषवर्णो दुष्टास्त्ररोगी तृढरोचकार्तः ॥ मूर्च्छन्वमन् गद्गदवाक्प्रमु-
ह्यन् भवेच्च दूष्योदगलिंगजुष्टः ॥ आमाशयस्थे कफवातरोगी पित्ता-
शयस्थेऽनिलपित्तरोगी ॥ भवेन्नरो ध्वस्तशिरोरुहंगो विलूनपक्षः

स यथा विहंगः ॥ स्थितं रसादिष्वथवा यथोक्तान्करोति धातुप्रभवान्विकारान् ॥ प्राग्वाताजीर्णशीताश्रदिवास्वमाहिताशनैः ॥ दुष्टं दूषयते धातूनतो दूषीविषं स्मृतं ॥ स्थावरस्योपयुक्तस्य वेगे पूर्वं प्रजायते ॥ जिह्वायाः श्यावता स्तंभो मूर्च्छा त्रासः क्रमो वमिः ॥ द्वितीये वेपथुः स्वेदो दाहः कंठे च वेदना ॥ विषं चामाशयं प्राप्तं कुरुते हृदि वेदनां ॥ तालुशोपस्तृतीये तु शूलं चामाशये भृशं ॥ दुर्बले हरिते शूने जायेते चास्य लोचने ॥ पकाशयगते तोदहिष्माकासांत्रकूजनं ॥ चतुर्थे जायते वेगे शिरसश्चातिगौरवं ॥ कफप्रसेको वैवर्ण्यपर्वभेदश्च पंचमे ॥ सर्वदोषप्रकोपश्च पकाधाने च वेदना ॥ पष्ठे संज्ञाप्रणाशश्च स भृशं चातिसार्यते ॥ स्कंधपृष्ठकटीभंगो भवेन्मृत्युश्च सप्तमे ॥ प्रथमे विषवेगे तु वातं शीतांबु सेचितं ॥ सर्पिर्मधुभ्यां संयुक्तमगदं पापयेद्भुतं ॥ द्वितीये पूर्ववद्वातं विरिक्तं चानु पापयेत् ॥ तृतीयेऽगदपानं च हितं नस्यं ततोऽजनं ॥ चतुर्थे स्नेहसंयुक्तमगदं प्रतियोजयेत् ॥ पंचमे मधुककाथमाक्षिकाभ्यां युतं हितं ॥ पष्ठेऽतीसारवत्सिद्धिरवपीडस्तु सप्तमे ॥ मूर्ध्नि काकपदं कृत्वा सामृग्वा पिशितं क्षिपेत् ॥ कोशातकप्रग्रिकः पाठा सूर्यबल्यमृताभयाः ॥ शेलुः शिरीषः किणिही हरिद्रे क्षौद्रसाब्ध्या ॥ पुनर्नवे त्रिकटुकं बृहत्यौ सारिवे बले ॥ एषां यवागूं निर्यूहे शीतां सधृतमाक्षिकां ॥ युंज्याद्देगांतरे सर्वविषघ्नीं कृतकर्मणः ॥ सहन्मधूकमधुकपद्मकेसरचंदनैः ॥ अगदान्वक्ष्यते चातः सिद्धान् पूर्वर्पिनिर्मितान् ॥ सर्वेषु सर्वावस्थेषु ये विषेषु परं हिताः ॥ चंदनं कुंकुमं कुष्ठं कांक्षी लाक्षा भ्रियंगवः ॥ मुस्तस्थौणेयशैलेपरोचनामदनप्लवं ॥ श्रीविष्टकविहंगैलाविशालाऽलमनःशिलाः ॥ सुरसप्रसवस्पृकारजनीद्वयवालकं ॥ हिंगु सिद्धार्थकाः पद्मचारिणी पद्मकेसरं ॥ जात्याः पुष्पं प्रवालत्वक् पुष्पमर्कशिरीषयोः ॥ हिरोध्र-

बृहतीकौंतीमधुकं गंधनाकुली ॥ मुद्रपर्णी कणा श्यामा ध्यामकं न-
 लदं नतं ॥ सिंधुवारितशामाकं देवदारु मयूरकं ॥ पुष्ये समादृतैः पि-
 धैर्यैर्ज्यस्तैरगदोत्तमः ॥ संजीवनः प्रागमृताद्विहितोऽयं स्वयंभुवा ॥
 पाननस्यांजनघ्राणधूमालेपनधारणैः ॥ जीवानां विपमुत्तानां राजद्वारे
 जघावहः ॥ धन्यो धान्यधनायुःश्रीक्षेमपुष्टिसुखप्रदः ॥ गृहे स्थितो वि-
 पालक्ष्मीमंत्रज्वरग्रहान् ॥ इत्याकार्मणकष्टादिव्यालर्जतुसरीसृपान् ॥
 स्वभोषघातदुःस्वमतोयाम्निनृपवस्करान् ॥ निहंत्यकालमरणं मरका
 शनिविग्रहान् ॥ चंदनं वालकं मुस्तां ध्यामकं कटुका नतं ॥ दा-
 हिमं कुंकुमं शुंठी कपित्थं वैत्सकात्त्वचं ॥ करंजबीजं मरिचं दलमौ-
 त्पलकामलं ॥ नलमूलमपामार्गकरवीरकमंजनं ॥ द्राक्षामालत्पहि-
 च्छत्रनागपुष्पाम्लवेतसं ॥ विशाला रोचना श्यामा शंखपुष्पी म्रियं-
 गुकः ॥ अजाजीसारिवाकुष्टमजमोदकुरंदकं ॥ वयस्थासिंदुवारैला
 कायस्था चारुटी वचा ॥ कर्कटी पूतना केशी श्वेता च गिरिकर्ण-
 का ॥ गोलोमी सिंहलोमी च वर्षाभू गजपिप्पली ॥ अगदो याप-
 नाख्योऽयं पूर्वैर्ग सटशो गुणैः ॥ अंजनं तगरं कुष्ठं हरितालं मनःशि-
 ला ॥ फलिनी त्रिकटु स्पृक्षा नागपुष्पं सकेसरं ॥ हरेणुमधुकं मां-
 सी रोचना कोमलाक्षिका ॥ श्रीविष्टकं सर्जरसः शताह्वा कुंकुमं ब-
 ला ॥ नमालपत्रतालीसमूर्जोशीरनिशाह्वं ॥ कन्योपवासिनी स्नात्वा
 शुक्लवासा मधुद्रुतैः ॥ द्विजानभ्यर्च्य तैः पुष्ये कल्पयेदगदोत्तमं ॥
 वैद्यश्चात्र सदा मंत्रं प्रयतात्मा पठेदिमं ॥ नमः पुरुषसिंहाय नमो
 नारायणाय च ॥ यथाऽसौ नाभिजानाति रणे रुष्णः पराजयं ॥ ए-
 तेन सत्यवाक्येन अगदो मे प्रसिद्ध्यतु ॥ नमो वेदूर्यमाने हरै हर र-
 क्ष मां सर्वविपेभ्यः गौरी गांधारी चांडाली मातंगी स्वाहा ॥ पिष्टे

१ वरसकात्फलमिति पाठ. २ काकमालिकेत्यष्टागद्वये पाठः ३ हरहरेत्यत्र हुडु

च द्वितीयो मंत्रः ॥ ॐ हरिमयि स्वाहा ॥ अशेषविपवेतालग्रहकर्म-
 णपाप्मसु ॥ मरकट्याधिर्दुर्निक्षयुद्धाशनिभयेषु च ॥ पाननस्यांज-
 नालेपमणिबंधादियोजितः ॥ एष चंद्रोदयो नाम शांतिः स्वस्त्ययनं
 परं ॥ वांसवो वृत्रमवधीत् समालिसोऽमुना किल ॥ श्रीविष्टकं हरि-
 द्रे द्वे कोविदारं मनःशिलां ॥ पिप्पलीं पाटलां श्वेतां श्वेतां च गिरि-
 कर्णिकां ॥ मंजिष्ठां बृहतीं शक्रयष्टीमधुककेसरं ॥ फलिनीं किणि-
 ह्नीं चेति गवां पित्तेन पेपयेत् ॥ सूर्योदयो हंति विषं तमः सूर्योदयो
 यथा ॥ निंबकाष्ठं गृहाद्भुमं फाणितं बृहतीद्वयं ॥ गोपित्तयुक्तमग-
 दः परमं मृतजीवनः ॥ गोपित्तकुष्ठसुरसमधुकद्विनिशं तथा ॥ वि-
 शालरजनीकुष्ठश्वपित्तव्योपतुंवरु ॥ वचाशिरीषपंचांगो मृतसंजीवनो
 ऽगदः ॥ पंचांगानि शिरीषस्य श्वपित्तं च परोऽगदः ॥ प्रियंगु तगरं
 लाक्षा मंजिष्ठा मधुकं मधु ॥ हरिद्रा चेत्ययं श्रेष्ठः कौटिल्यदयितो
 ऽगदः ॥ विसंज्ञानां विपैर्घोरैः प्रहरैर्नष्टचेतसां ॥ उद्वंधानां जलौचे-
 न मृतानां चेतनावहः ॥ शिरीषफलकाकांडसुरसाग्रपुनर्नवैः ॥ कक्षावा-
 यसिसंयुक्तैरगदः पूर्ववद्दृणैः ॥ कटुकालाबुमूलानि गवां पित्तेन कल्क-
 येत् ॥ ब्राह्मो धार्योऽयमगदः सर्वकर्मसु पूजितः ॥ आगारधूमस्त्रिदृ-
 ता गोपित्तं व्यूषणं वचा ॥ प्राजापत्योऽयमगदः सर्वरक्षोविपापहः ॥
 श्वेतपुष्करतुल्यांशं जीवत्पाः कुसुमं धृतं ॥ रुक्मगर्भो मणिर्धार्यश्चा-
 णक्येष्टो विपापहः ॥ मांसीत्वक्पत्रसुरसमनोब्धाशीतकुंकुमं ॥ निशा
 व्याघ्रनखं शुंठी दशांगोऽयं विपापहः ॥ उत्पातगलपिटिकादि-
 ग्धविद्धविपापहः ॥ उदुंबरस्त्वग्जंज्वस्थिमधुकोत्पलगैरिकैः ॥ चं-
 दनोशीरनलदनागकेसरपद्मकैः ॥ विशेषादिपविस्फोटवीसर्पज्वरदा-
 हहा ॥ शिरीषोदुंबरलक्ष्म्यग्रोधाश्वत्थवल्कलैः ॥ सधृतो दाह-
 तृष्णास्त्रविपवीसर्पपित्तहा ॥ गजपिप्पलिकासीसक्षारयष्टीमधूरकं
 ॥ रक्ता नतं वचा दंती शिवः शिवरुतो गणः ॥ सुराला

पावको सोमभोगवत्यमृता नतं ॥ आढकी किणिही सोमराजी
 चौशनसोऽगदः ॥ श्लेष्मातकोऽर्ककुसुमं तंदुलीयो मयूरकः ॥
 सुरसामंजरी काकमाची पानेऽगदो वरः ॥ दध्याज्यसौद्रलवर्णं
 पीतं मूलविपापहं ॥ हरिद्रासैधवसौद्रघृतं संसृज्य पाययेत् ॥ आ-
 तर्निमूलविपैर्वैरैर्दिग्धविद्धान्विशेषतः ॥ हरिद्रांस्तर्वाहिः शस्ता विप-
 दोपातुरे परं ॥ निशाऽश्वमारसुरसकरंजन्वोपदारुभिः ॥ अंजनं व-
 स्तमूत्रेण पिष्टैर्नेत्रोपरोधजित् ॥ कर्णास्तिनासिकाकंठजिह्वारोगेषु ना-
 वनं ॥ बीजपूरोऽथ रहतोफलं ज्योतिष्मतीरुतं ॥ श्वेता वघ्रा हिंघ-
 मृता सुगंधा कुष्ठसंघवं ॥ शिरोपपुष्पहिनिशान्वोपदुंदुक्तसर्पपाः ॥ क-
 पित्थमध्यं लशुनं करंजो वंशलेवनं ॥ पिष्ट्वा गोवस्नमूत्रेण तत्पित्तेनै-
 व शावयेत् ॥ दिनानि सप्त विधिना विनिहंति ततोऽजनाद् ॥ विपं
 शिरस्थं मूर्द्धातिज्वराजीर्णविसृचिकाः ॥ अपस्मारगदोन्मादपांडुमेह-
 मदात्पयान् ॥ शुष्कनेत्रामयशिरोरोगपैल्लगलाबुदान् ॥ काचांधका-
 रपटलकंदूदौर्बल्यपक्ष्मणः ॥ लेपात्पीतमथालोढं दुष्टदिग्धं विपं जये-
 त् ॥ श्वित्रं रुच्छ्राणि कुष्ठानि दुष्टनाडीमहाघणान् ॥ आनाहार्शो गु-
 दे लेपास्तृणैश्च दुष्टपीनसं ॥ योनिलेपेन नारीणां मूढगर्भानुलोमनः ॥
 उन्मूलयत्येव विपं गदो हस्तीव काननं ॥ विडंगपाठात्रिफलाऽजमोद-
 हिंर्वाप्रिवर्कं लवणस्य वर्गः ॥ व्योपान्वितं स्थावरजंगमानां जेता वि-
 पाणामगदोऽजितात्यः ॥ मनोव्दारोचनाचंडात्वमेलासितसर्पपैः ॥
 स्पृक्काहं गुलकाशमोरकांतादिः कल्कितोऽगदः ॥ विपघ्नो बाल-
 सूर्योऽयं श्रीरक्षाविषयोगदः ॥ अश्वगंधा सगोमूत्रा गृहधूमः सगु-
 गुलुः ॥ एष माहेश्वरो योगो न कश्चित्प्रतिह्न्यते ॥ विपदिग्धेन
 विद्धस्तु प्रताम्यति मुहुर्मुहुः ॥ विवर्णमावं भजते विपादं त्वाशु ग-
 च्छति ॥ कीटैस्त्रिघातं चास्य गात्रं चिमिचिमापते ॥ श्रोणिष-

घृशिरस्कंधसंधयः स्युः सवेदनाः ॥ रुष्णदुष्टास्रविस्त्रावी तृष्णमूर्च्छाज्व-
 रदाहवान् ॥ दृष्टिकालुष्यवमथुश्वासकासकरः क्षणात् ॥ आरक्त-
 पीतपर्यंतः श्यावमध्योऽतिरुग्मणः ॥ शूयते पच्यते सद्यो गत्वा मां-
 सं च रुष्णतां ॥ प्रक्लिन्नं जीर्यते ऽभीक्ष्णं सपिच्छिलपरिस्त्रवं ॥
 कुर्यादमर्मविद्धस्य हृदयावरणं द्रुतं ॥ शल्यमाकृष्य तप्तेन लोहेना-
 नु दहेद्व्रणं ॥ अथवा मुष्ककश्वेतासोमत्वक्ताम्रवर्धितः ॥ शिरी-
 पाद्गृध्रनख्याश्च क्षारेण प्रतिसारयेत् ॥ शुक्नासाप्रतिविपाव्याधी-
 मूलैश्च लेपयेत् ॥ कीटदष्टचिकित्सां च कुर्यात्तस्य यथार्हतः ॥ व-
 णे तु पूतिपिषिते क्रिया पित्तविसर्पवत् ॥ सौभाग्यार्थं स्त्रियो भर्त्रे
 राज्ञे वाऽऽरातिचोदिताः ॥ गरमाहारसंयुक्तं यच्छंत्पासन्नवर्तिनः ॥
 नानाप्राण्यंगशमलविरुद्धौषधिभस्मनां ॥ विपाणां मंदवीर्याणां यो-
 गो गर इति स्मृतः ॥ तेन पांडुः रुशोऽल्पाग्निः कासश्वासज्वरादितः ॥
 वायुना प्रतिलोमेन स्वप्नचिंतापरायणः ॥ मेहोदरयकृच्छीही दीनवाग्दुर्व-
 लोऽलसः ॥ शोफवान् सतताध्मातः शुष्कपादकरः क्षयी ॥ स्वमे गो-
 मायुमार्जारनकुलव्यालवानरान् ॥ प्रायः पश्यति शुष्कांश्च वनस्पति
 जलाशयान् ॥ मन्यते रुष्णमात्मानं गौरो गौरं च कालकः ॥ विकर्ण-
 नासानयनं पश्येत्तद्विहर्तेन्द्रियः ॥ एतैरन्यैश्च बहुभिः क्लिष्टो घोरैरुपद्र-
 वैः ॥ गरार्तो नाशमाप्नोति कश्चित्सद्योऽचिकित्सितः ॥ गरार्तो वांतिमान्
 भुक्त्वा तैत्थ्यं पानभोजनं ॥ शुद्धदृच्छीलपेद्धेम सूत्रस्थानं विधेः
 स्मरन् ॥ शर्कराक्षौद्रसंयुक्तं चूर्णं ताप्यसुवर्णयोः ॥ लेहः प्रशमयत्युग्रं
 सर्वयोगकृतं विषं ॥ भूर्वाभृतानतकणापटोलीचव्यचित्रकान् ॥ वचामुस्त-
 विडंगानि तक्रकोष्णां वुमस्तुभिः ॥ पिवेद्रसेन चाँम्लेन गरोपहतपावकः

१ शमलपुरीषं २ पूर्वोक्तं पानभोजनं ३ विधेः स्मरन्वित्यन्नाधिगर्थेत्पादिना
 विधिषाब्दात्कर्मणिपठित्यष्टांगहृदयेऽरुणदतः ॥ विधिमित्यपि पाठः ४ बीजपूरादिरसेन

पावकी सोमभोगवत्यमृता नतं ॥ आढकी किणिही सोमराजी
 चौशनसोऽगदः ॥ श्लेष्मातकोऽर्ककुमुमं तंदुलीयो मयूरकः ॥
 सुरसामंजरी काकमाची पानेऽगदो वरः ॥ दध्याज्यक्षौद्रलवणं
 पीतं मूलविपापहं ॥ हरिद्रासैधवक्षौद्रघृतं संसृज्य पाययेत् ॥ आ-
 तान्मूलविपैर्घैरैर्दिग्धविद्वान्विशेषतः ॥ हरिद्रांऽतर्बहिः शस्ता विप-
 दोपातुरे परं ॥ निशाऽश्वमारसुरसकरंजव्योपदारुभिः ॥ अंजनं व-
 स्तमूत्रेण पिष्टेर्नेत्रोपरोधजित् ॥ कर्णाक्षिनासिकाकंठजिह्वारोगेषु ना-
 वनं ॥ बीजपूरोऽथ बृहतीफलं ज्योतिष्मतीकृतं ॥ श्वेता वचा हिंघ्व-
 मृता सुगंधा कुष्ठसैधवं ॥ शिरीषपुष्पदिनिशाव्योपदुंदुकसर्पपाः ॥ क-
 पित्थमध्यं लशुनं करंजो वंशलेवनं ॥ पिष्ट्वा गोवस्तमूत्रेण तत्पित्तेनै-
 व भावयेत् ॥ दिनानि सप्त विधिना विनिहंति ततोऽजनात् ॥ विपं
 शिरस्थं मूर्द्धातिज्वराजीर्णविमूचिकाः ॥ अपस्मारगदोन्मादपांडुमेह-
 मदाल्पयान् ॥ शुष्कनेत्रामयशिरोरोगपैल्लगलार्बुदान् ॥ काचांधका-
 र्पटलकंदूदौर्बल्यपक्ष्मणः ॥ लेपात्पीतमथान्दीढं दुष्टदिग्धं विपं जये-
 त् ॥ श्वित्रं रुच्छ्राणि कुष्ठानि दुष्टनाडीमहाघणान् ॥ आनाहार्यो गु-
 दे लेपाल्लारे दुष्टपीनसं ॥ योनिलेपेन नारीणां मूढगर्भानुलोमनः ॥
 उन्मूलयत्येव विपं गदो हस्तीव काननं ॥ विडंगपाठात्रिफलाऽजमोद-
 हिंघ्वंनिवक्रं लवणस्य वर्गः ॥ व्योषान्वितं स्थावरजंगमानां जेता वि-
 पाणामगदोऽजिताल्यः ॥ मनोव्दारोचनाचंडात्वगेलासितसर्पपैः ॥
 स्पृक्काहिंगुलकास्मीरकांतादिः कल्कितोऽगदः ॥ विपघ्नो बाल-
 सूर्योऽयं श्रीरक्षाविपयोगदः ॥ अश्वगंधा सगोमूत्रा गृहधूमः सगु-
 ग्गुलुः ॥ एष माहेश्वरो योगो न कचित्प्रतिहन्यते ॥ विपदिग्धेन
 विद्धस्नु प्रताम्यति मुहुर्मुहुः ॥ विवर्णमावं भजते विपादं त्वाशु ग-
 च्छति ॥ कीटैरिवावृतं चास्य गात्रं चिमिचिमायते ॥ श्रोणिपृ-

पृथिरस्कंधसंधयः स्युः सवेदनाः ॥ कृष्णदुष्टास्रविस्त्रावी तृष्णमूर्च्छाज्व-
 रदाहवान् ॥ दृष्टिकालुष्यवमथुश्वासकासकरः क्षणात् ॥ आरक्त-
 पीतपर्यंतः श्यावमध्योऽतिरुग्म्रणः ॥ शूयते पच्यते सद्यो गत्वा मां-
 सं च कृष्णतां ॥ प्रक्लिन्नं जीर्यते ऽभीक्ष्णं सपिच्छिलपरिस्रवं ॥
 कुर्यादमर्मविद्धस्य हृदयावरणं द्रुतं ॥ शल्यमारुण्य तप्तेन लोहेना-
 नु दहेद्व्रणं ॥ अथवा मुष्ककश्वेतासोमत्वक्ताम्रवह्निः ॥ शिरी-
 पाद्भुधनख्याश्च क्षारेण प्रतिसारयेत् ॥ शुक्नासाप्रतिविपाद्याभी-
 मूलैश्च लेपयेत् ॥ कीटदृष्टचिकित्सां च कुर्यात्तस्य यथार्हतः ॥ ब्र-
 णे तु पूतिपिशिते क्रिया पित्तविसर्पवत् ॥ सौभाग्यार्थं स्त्रियो मर्त्रे
 राज्ञे वाऽऽरातिचोदिताः ॥ गरमाहारसंयुक्तं यच्छंत्यासन्नवर्तिनः ॥
 नानाप्राण्यंगशमलविरुद्धौषधिसस्मनां ॥ विपाणां मंदवीर्याणां यो-
 गो गर इति स्मृतः ॥ तेन पांडुः कृशोऽल्पाग्निः कासश्वासज्वरादितः ॥
 वायुना प्रतिलोमेन स्वमर्चितापरायणः ॥ मेहोदरपृक्छीही दीनवाग्दुर्ब-
 लोऽलसः ॥ शोफवान् सतताध्मातः शुष्कपादकरः क्षयी ॥ स्वमे गो-
 मायुमार्जारनकुलव्यालवानरान् ॥ प्रायः पश्यति शुष्कांश्च वनस्पति
 जल्लाशयान् ॥ मन्यते कृष्णमात्मानं गौरो गौरं च कालकः ॥ विकर्ण-
 नासानयनं पश्येत्तद्दिहर्तेंद्रियः ॥ एतैरन्यैश्च बहुभिः क्लिष्टो घोरैरुपद्र-
 वैः ॥ गरार्तो नाशमामोति कश्चित्सद्योऽचिकित्सितः ॥ गरार्तो वांतिमान्
 भुक्त्वा तैरपथ्यं पानभोजनं ॥ शुद्धदृच्छीलयेद्धेम सूत्रस्थानविधेः
 स्मरन् ॥ शर्कराक्षौद्रसंयुक्तं चूर्णं ताप्यमुवर्णयोः ॥ लेहः प्रशमयत्युग्रं
 सर्वयोगकृतं विषं ॥ मूर्वामृतानतकणापटोलीचन्यचित्रकान् ॥ वचामुस्त-
 विडंगानि तक्रकोष्णांबुमस्तुभिः ॥ पिवेद्रसेन चाँम्लेन गरोपहतपावकः

१ शमलपुरीष २ पूर्वोक्तं पानभोजन ३ विधेः स्मरन्चित्यत्राधिगर्थेत्यादिना
 विधिशब्दात्कर्मणिषष्ठीत्यष्टागद्वयेऽरुणदत् ॥ विधिमित्यपि पाठ ४ बीजपूरादिरसेन

॥ पारावतामिषशठीपुष्करान्दशृतं हिमं ॥ गरतृष्णारुजाकासश्वासहि
 ध्माज्वरापहं ॥ वायसी श्वासकासघ्नी मृष्टाऽथ त्रिफालारसे ॥ भा-
 र्द्दीनागरनिर्घूहः शिशिरश्च समाक्षिकः ॥ हरेणुचंदनश्यामानलदं श्ल-
 क्षणपेपितं ॥ विलेपनं प्रयोक्तव्यं गरेणोपहतत्वचः ॥ मंजिष्ठाकिणि-
 ह्रीर्निंवरजन्यश्वत्थचंदनैः ॥ प्रघर्षणं रुशानां तु गरेण क्षपितौजसां ॥
 पथ्यं परममुद्दिष्टं शीलनं क्षीरसर्पिपोः ॥ रुपनिंघपटोलीनां काथेन
 विपचेद्वृतं ॥ अभघागर्भिणं श्रेष्ठं तद्गरस्य निवर्हणं ॥ हरिद्रे नाकुलीं
 जातीं पृथक् पिष्ट्वा विपाचयेत् ॥ घृतत्रयं विपातानामेतदारोग्यदं
 परं ॥ तंदुलीयकमूलेन गृहधूमेन चैकनः ॥ क्षीरेण च घृतं सिद्धं स
 मस्तविपरोगजित् ॥ नागदंतीत्रिद्वंद्वंतीद्रवंतीसुकूपयःफलैः ॥ सा-
 धितं माहिषं सर्पिः सगोमूत्राढकं हितं ॥ सर्पकीटविपातानां गरार्ता-
 नां च शान्तये ॥ मधुकं तगरं कुष्ठमद्रदारुहरेणवः ॥ मंजिष्ठलैलवालू-
 नि नागपुष्पोत्पलं पुवं ॥ विडंगं चंदनं पत्रं प्रियंगु ध्यामकं बला ॥
 अंशुमत्यौ हरिद्रे द्वे बृहत्यौ सारिवाहयं ॥ एषां कल्कैर्घृतं सिद्धम-
 जेयं नाम विश्रुतं ॥ विपाणि हन्ति सर्वाणि शीघ्रमेव प्रयोजितं ॥ श्वे-
 तैकमाता बीजानि प्रत्यक्पुष्पीशिरीषयोः ॥ गोमूत्रपिष्टैस्तैः सर्पिः
 सिद्धं विपहरं परं ॥ अमृतं नाम विख्यातमपि संजीवयेन्मृतं ॥ शि-
 रीषत्वक्त्रिकटुकं विदारी चंदनोत्पलं ॥ द्वे बले सारिवास्फोटसुरभी-
 निंघर्षेणवाः ॥ बंधुजीवाढकीमूर्वावासासुरसवत्सकाः ॥ पाठांकोटाश्व-
 गंधार्कमूलघट्टान्दपद्मकं ॥ विशाला बृहती द्राक्षा कोविदारी शता-
 वरी ॥ कटभो दंत्यपामार्गपृष्टिपर्णीरसांजनं ॥ श्वेतौ वाणाश्वखुर-
 कौ कुष्ठदारुप्रियंगुकाः ॥ विदारी मधुकं सारं करंजस्य फलं वचा ॥
 रजन्यौ रोध्रमक्ष्मांशं पिष्ट्वा साध्यं घृताढकं ॥ तुलांचु छागगोमूत्रत्र्या-
 ढके तद्विपापहं ॥ अपस्मारक्षयोन्मादभूतग्रहगरोदरान् ॥ पांडुरोग-

कमिष्टीहगुल्मोरुस्तंभकामलाः ॥ हनुस्तंभग्रहादींश्च पानाभ्यंजनना-
 वनैः ॥ हन्ति संजीवयति च विषोद्वधमृतान्नरान् ॥ अक्षिते हरिता-
 ले तु हृदि दाहो रसाग्रहः ॥ आनाहोऽम्लस्य वमनं पीतहारिद्र-
 विद्रुतिः ॥ तथा मंडलिसर्पौक्तविकारास्तत्र भेषजं ॥ विभज्य
 योजयेद्धूर्ध्वमधः संशोधितं हितं ॥ अंकोलजालिनीबीजशुक-
 नासाप्रियंगुकाः ॥ रोध्रध्यामकनालीसनतयष्ट्यान्हगुग्गुलु ॥ ऋ-
 वेरं भद्रकाष्ठं च लेहयेन्मधुसर्पिषा ॥ दद्यान्नकृलगोपित्तघुतान्न-
 स्यांजने च तान् ॥ धतूरकोपयोगेन सर्वं पश्यति पीतकं ॥ कंपला-
 लामदच्छर्दिस्मृतिभ्रंशभ्रमान्वितः ॥ तं वामयेत मधुरैः पापयेद्वा सि-
 तापयः ॥ कोरद्वैर्मदनकैः प्रायो धतूरवद्गदाः ॥ उन्मादोऽक्षिविनाशश्च
 तत्रापि वमनं हितं ॥ कूष्माण्डकं च सगुडं बहुशस्तत्र अक्षयेत् ॥ ना-
 नाप्रकारैः संयोगैः कोद्रवा मदहेतवः ॥ तान्विभज्य यथायोगं चिकि-
 त्सेदविरोधिभिः ॥ दूषीविपार्तं सुस्विन्नमूर्ध्वं चाधश्च शोधितं ॥ दूषी-
 विपारिमगदं लेहयेन्मधुनाऽऽप्नुतं ॥ पिप्पल्यो ध्यामकं मांसी रोध्रमेला
 सुवर्चिका ॥ कुटन्नटं नतं कुष्टं यष्टीचंदनैरैरिक्तं ॥ दूषीविपारिर्नाम्ना-
 ऽयं न चान्यत्रापि वार्यते ॥ हरीतकी सलवणा मागधी मरिचानि च
 ॥ एतदूषीविपार्तानां काश्यपोक्तं विरेचनं ॥ युंज्याच्च विपरोगेषु रेकं
 व्योपाधिकं भिषक् ॥ तरुणस्य पलाशस्य शृतं क्षारोदकं पिबेत् ॥ काथे-
 नात्र प्रतीवार्यं प्रक्षिपेच्छृङ्खलचूर्णितं ॥ व्योषं शिरीषकुसुमं मधुकं सा-
 रिखे मिशी ॥ कुष्ठं वेष्टनिशं लाक्षायुक्तां सुरसमंजरीं ॥ सिंधूत्थरक्त-
 त्वङ्ग्रांसीरेणुकार्हिगुवालिहकं ॥ दर्वीप्रलेपि तज्जातं गोविपाणे निधा-
 पयेत् ॥ क्षारं गुल्मोदराशांसि मेहमंदाग्रिताज्वरान् ॥ त्वग्दोषकासा-
 पस्मारग्रहोन्मादमगंदरान् ॥ पांडुं कंठोरसोरोगान् स्त्रीहानं श्वयथुं कृ-
 मीन् ॥ कोलमात्रमतः खादन् जयेत्सर्वविपाणि च ॥ विषं तेजोमयं
 मंत्रैः सत्यब्रह्मतपोधनैः ॥ यथा निवार्यते शीघ्रं प्रयुक्तैर्न तथौषधैः ॥

न तु सर्वमनुष्याणां संति भेषजसंपदः ॥ अज्ञातरोमसद्भावे योग्यता
 चातिदुर्लभा ॥ प्रकुप्यति विषं भूयः केवलैश्चौषधैर्जितं ॥ अवाप्तौ
 सिद्धमंत्राणां यतेतातश्चिकित्सकः ॥ नापि ते ब्रतहीनस्य हीना वा
 स्वरवर्णतः ॥ यस्मान्न सिद्धिमायांति तस्माद्योज्योऽगदक्रमः ॥ विष-
 प्रकृतिकालान्नदोषदूष्यादिसंगमे ॥ विषसंकटमुद्दिष्टं शतस्थैकोऽत्र जी-
 वति ॥ क्षुत्तृष्णाधर्मदौर्बल्यक्रोधशोकमयश्रमैः ॥ अजीर्णवर्चोद्भ्रता-
 पित्तमारुतवृद्धिभिः ॥ तिलपुष्पफलाघ्राणभूवाप्यघनगर्जितैः ॥ ह-
 स्तिमूपिकवादित्रनिःस्वनैर्विषसंकटैः ॥ पुरोवातोत्पलामोदमदनैर्वर्द्धते
 विषं ॥ वर्षासु चांबुयोनिस्त्वात्संक्लेदं गुडवद्गतं ॥ विसर्पति घनापाये
 तदगस्त्यो हिनस्ति च ॥ प्रयाति मंदवीर्यत्वं विषं तस्माद्द्विजात्यये ॥
 इति प्रकृतिसात्म्यतुल्यानवेगबलायतं ॥ आलोच्य निपुणं वृद्ध्या
 कर्मानंतरमारभेत् ॥ श्लैष्मिकं वमनैरुष्णरूक्षतीक्ष्णैः प्रलेपनैः ॥ कपाय-
 कटुतिक्तैश्च भोजनैः शमयेद्दिपं ॥ पौष्टिकं संसैनैः सेकप्रवेहैर्मूत्रशी-
 तलैः ॥ कपायतिक्तमधुरैर्युक्तैश्च भोजनैः ॥ वातात्मकं जयेत्स्वादु
 स्निग्धाम्ललवणान्वितैः ॥ सघृतैर्भोजनैर्लेपैस्तथैव पिशिताशनैः ॥ नाधृ-
 तं संसनं शस्तं प्रलेपो भोज्यमौषधं ॥ सर्वेषु सर्वाविस्थासु विषेषु न घृ-
 तोपमं ॥ विद्यते भेषजं किंचिद्दिशेपात्प्रबलेऽनिते ॥ रक्तजे स्त्रावये-
 द्रक्तं पित्तवच्च क्रियाक्रमः ॥ दूषीविषे पुनः स्वस्थे पंचकर्माणि चाचरेत् ॥
 गंदूपैः कवलैः प्राशैस्तीक्ष्णैः प्रधमनांजनैः ॥ शिरोगतं प्रशमयेद्दि-
 पसंकमणैस्तथा ॥ विषदुष्टकफसेतोत्तरुद्धवापुर्मृनोपमः ॥ यः स्या-
 दसाध्यलिगैश्च रहितस्तस्य योजयेत् ॥ मूर्ध्नि काकपदं कृत्वा कल्कं
 चर्मकपोद्भवं ॥ ध्यापनं चास्य कटभोजालिनीकटुकैर्हितं ॥ आ-

१ विषमरत्यादियोगे सति विषसंकटं कथितं ॥ अस्मिन् विषसंकटे विषार्तः शत-
 मध्ये एको जीवति ॥ तत्र विषप्रकृतिः पित्तप्रकृतिः कालो वर्षा विषाजं सर्पपादि विषप्रो-
 पः पित्तं दूष्यं रक्तं आदिशब्देन सात्म्यादीनां घट्टणं २ विरेचनेः

शये यस्य दोषस्य विषं तिष्ठति तं पुरः ॥ आश्रयाश्रयिणोर्विहानविरोधेन साधयेत् ॥ क्षारागदैः कफस्थाने स्थिते स्वेदसिराव्यधैः ॥ पित्ते क्षौद्रपयोऽभ्यज्य पानसेकावगाहनं ॥ स्वेदो वाताशये दध्ना पानं च नतकुष्ठयोः ॥ क्षीरेण गुडगर्भेण मदनस्य फलेन च ॥ आस्थापनं प्रयुंजीत वाताशयगते विषे ॥ पचेद्यष्टीमधुक्वाथे तैलं क्षीरचतुर्गुणं ॥ त्रिफलासर्पवेतालीशतपुष्पेन्दुराजिभिः ॥ अनंतया च नत्पाननावनाभ्यंगवस्तिपु ॥ शोजने च प्रणिहितं हंति वाताशयाहिपं ॥ बलया सोमराज्या वा पचेत्पाटल्याऽथवा ॥ घृतमंडसमं तैलमनुवासनिकं परं ॥ विषोपद्रवपथ्यं च वीक्ष्य युंज्याद्यथायथं ॥ अयत्नाच्छेष्मणं साध्यं यत्नात्पित्ताशयाश्रितं ॥ सुदुःसाध्यमसाध्यं वा वाताशयगतं विषं ॥ इति विषप्रतिपेधो नाम चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४० ॥

अथातः सर्पविषविज्ञानीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ दिव्यभौमविभागेन द्विविधाः पन्नगाः स्मृताः ॥ वासुकिस्तक्षकोऽनंतः सागरः सागरालयः ॥ तथोपनंदनंदाद्याः समिद्धाग्निसमप्रभाः ॥ दिव्या गर्जन्ति वर्षन्ति द्योतन्ते द्योतयन्ति च ॥ धारयन्ति जगत्सर्वं कुर्युः क्रुद्धाश्च अस्मसात् ॥ दृड्भिश्वासैर्नमस्तेभ्यो न तेण्वस्ति चिकित्सितं ॥ दर्वीकरा मंडलिनो राजीमंतश्च पन्नगाः ॥ त्रिधा समासतो भौमा विद्यन्ते ते त्वनेकधा ॥ व्यासतो योनिभेदेन नोच्यन्तेऽनुपयोगतः ॥ विशेषाद्रूक्षकटुकमम्लोष्णं स्वादुशीतलं ॥ विषं दर्वीकरादीनां क्रमाद्वातादिकोपनं ॥ तारुण्यमध्यवृद्धत्वे दृष्टिवातातपेषु च ॥ विषोत्वणा भवत्येते व्यंतरा ऋतुसंधिषु ॥ रथांगलांगलच्छत्रस्वस्तिकांकुशधारिणः ॥ फणिनः शीघ्रगतयः सर्पा दर्वीकराः स्मृताः ॥ ज्ञेया मंड-

१ दर्वीरूपः कणएव करो हस्तो येषां ते दर्वीकराः कणावनं इतिब्रह्मदेवव्याख्या ॥

२ व्यंतराः विजातयः ॥

लिनो भोगे विविधैर्मण्डलैश्चिताः ॥ प्रांशवो ऽमंदगमना राजीमंतस्तु
 राजिभिः ॥ म्लिग्धाभिश्चित्रवर्णानिस्तिर्यग्ध्वं च चित्रिताः ॥ गो-
 धासुतस्तु गौधेरो विषे दर्वीकैरः समः ॥ चतुष्पाद्वंतरान्विद्यादेतेपामेव
 संकरात् ॥ व्यामिश्रलक्षणास्ते हि सन्निपातप्रकोपनाः ॥ दिव्यको
 ऽजगरः सर्पः प्रतापो वृक्षशायिकः ॥ शकली पुष्पकः क्षीरी लसिनी
 सारसाहिकः ॥ वर्षाहिको ज्योतिरथः शुकपत्रो बलाहकः ॥ गजभ-
 क्षः ह्रवोद्वाही निर्विषाः पोडशाहयः ॥ प्रायेणर्तुमती मासं ज्येष्ठं तिष्ठ-
 ति पन्नगी ॥ आपादे सर्पसंयोगादंडानां मासि कार्तिके ॥ द्वे शते विं-
 शती द्वे च सा सूते तत्र जायते ॥ कर्केतनसवर्णे ऽहे समुद्भिन्ने भुजं-
 गमः ॥ दीर्घलोहितराजीभिश्चित्रे योपिन्नपुंसकं ॥ शिरीषपु-
 ष्पसदृशे दंष्ट्राः सर्पस्य सप्तमे ॥ चतस्रः संभवन्त्यन्दि विषं तासु
 चतुर्दशे ॥ वामाधो ह्यसितापीतातदूर्ध्वादक्षिणात्वधः ॥ रक्ता
 श्यायोत्तरैकद्वित्रिचतुर्विषविंदुकाः ॥ ताः क्रमान्मुद्गमात्रा ऽनुविंदु-
 रेखा तु भोगिनां ॥ व्यधकल्पेन चान्येषां विद्यादंष्ट्रास्तथा ऽपराः ॥
 चत्वारिंशद्भुजंगस्य निर्विषाश्चतुरुत्तराः ॥ आयुर्वर्षशतं विशं पंचवर्ष-
 शतायुपः ॥ गोनसो धर्मतप्तानां ते गवां नाशकोद्भवाः ॥ तत्रोर्ध्व-
 दृढप्रहाकायनेत्रजिह्वाशिरः स्वरः ॥ व्यक्तभोगः पुमान्धीरः स्त्री स्या-
 त्तस्माद्विपर्यये ॥ आयता चपला क्लीबः सुकुमारो जडाकृतिः ॥
 मंदवेगस्वनक्रोधः स्तब्धांगस्तिर्यशीर्षकः ॥ दिनत्रियामासंध्यासु प्र-
 बलास्ते यथाक्रमं ॥ तदैव चापराध्यन्ति सर्वदैव च पन्नगी ॥ ब्राह्म-
 णाः क्रोधना नीलकपिलाः श्वेतलोहिताः ॥ रक्तास्याः पिंगनयना
 मध्यदेशविचारिणः ॥ भोगे यज्ञोपवीतानि हिजचिन्होपचिन्हिताः
 ॥ विल्वपुष्पहिमोशीरपद्मगुग्गुलुगंधयः ॥ क्षत्रिया मानिनो धीरा र-
 क्ताक्षा भूशकोपनाः ॥ पक्षजां ववखर्जूरद्राक्षाभिन्नां जनप्रभाः ॥
 ॥ भोगे ऽर्द्धचंद्रश्रीवत्सशंखचक्रहलांकिताः ॥ जातीचंपकपुन्नागप-

न्नजौगकगंधयः ॥ वैश्या पारावताभासा वज्रगोमेदसप्रभाः ॥ विं-
 दुमंडलचित्रांगा धूमपाटललोहिताः ॥ वस्तुकुष्ठाविकक्षीरसर्पिषां गं-
 धतः समाः ॥ शूद्राः सवर्णा गोधूममाहिषद्विपकर्दमैः ॥ विदुरेखाचि-
 ता रुक्षाः सुराशोणितगंधयः ॥ पूर्वमध्यापराण्वहेषु चरन्ति ब्राह्मणा-
 दयः ॥ अस्तंगते रवौ शूद्रा दशन्ति ब्राह्मणाः पुनः ॥ संस्थिता दक्षि-
 णे पार्श्वे क्षत्रिया वामतो विशः ॥ शूद्रास्तु पृष्ठतो विप्रास्त्रीनप्यनि-
 लपूर्वकान् ॥ कोपयन्ति क्रमाद्दोषान्स्त्रीस्त्रयः क्षत्रियादयः ॥ दंशा-
 अप्यंगगंधेन ज्ञेयास्तेषां यथायथं ॥ वायुमूपकमंडूकतर्बभक्षाः क्र-
 मेण तु ॥ आहारार्थं भयात्पादस्पर्शादतिविषा क्रुधः ॥ पापवृत्तितया
 वैरादेवर्विषमनोदनात् ॥ दशन्ति सर्पास्तेषूक्तं विषाधिक्यं यथोत्तरं ॥
 आदिष्टात्कारणं ज्ञात्वा प्रतिकुर्याद्यथायथं ॥ व्यंतरः पापशीलत्वा-
 न्मार्गमाश्रित्य तिष्ठति ॥ यत्र लालापरिक्लेदमात्रं गात्रेषु दृश्यते ॥
 न तु दंष्ट्राकृतं दंशं तत्तुंडाहतमादिशेत् ॥ एकं दंष्ट्रापदं द्वे वा व्याली
 ढारूपमशोणितं ॥ दंष्ट्रापदे सरक्ते द्वे व्यालुप्तं त्रीणि तानि च ॥ मां-
 सच्छेदादविच्छिन्नरक्तवाहीनि दष्टकं ॥ दंष्ट्रापदानि चत्वारि तद्द्वि-
 द्द्वानिपीडितं ॥ निर्विषं ह्यमप्याद्यमसाध्यं पश्चिमं वदेत् ॥ विषं नां-
 हेयमप्राप्य रक्तं दूषयेत् वपुः ॥ रक्तमण्वपि तु प्राप्तं वर्द्धते तैलमं-
 बुवत् ॥ भीरोस्तु सर्पसंस्पर्शाद्भयेन कुपितोऽनिलः ॥ कदाचित्कुरु-
 ते शोफं सर्पिणाग्निहतं हि तत् ॥ दुर्गंधकारे विद्वस्य केन चिद्वृ-
 शंकया ॥ विपोद्रेको ज्वरश्छर्दिर्मूर्च्छा दाहोऽपि वा भवेत् ॥ ग्लानि-
 र्मोहोऽतिसारो वा तच्छंकाविषमुच्यते ॥ दंशस्तु सविषः सर्वः सशो-
 फो वेदनान्वितः ॥ तुद्यते ग्रथितः किञ्चित्कंडूमात्रं दस्यते भृशं ॥ नि-
 र्विषो विपरीतोऽस्मात्तत्र दंशः फणावतः ॥ कूर्मपृष्ठोन्नतो रुक्षः सूक्ष्म

१ दष्टकमिव ॥ २ दष्टनिपीडिताख्यं ॥ ३ सर्पज विषं न शोणितमप्राप्य शरीरं दूष-
 यतेअपि तु प्राप्य किंतु रक्तं स्तोकमपि प्राप्य विषं वर्द्धते यथा तैलं जलं प्राप्य प्रसरति ॥

दंष्ट्रापदोऽसितः ॥ विकारः श्यावता वक्रनखमूत्राक्षिविद्वत्त्वां ॥ शी-
 तज्वरः संधिरुजा निद्रानाशो विजृम्भता ॥ मन्यास्तंभः सिराध्मा-
 नं पृष्ठकटग्रस्थिवाग्रहः ॥ शिरोगुरुत्वमरुचिः कासश्वासौ हनुग्रहः
 ॥ शूलमुद्वेष्टनं कोष्ठे शोपरोधौ मलाशये ॥ संदिग्धवाक्त्वं नैश्वे-
 ष्ठं मृतस्येव विसंज्ञता ॥ फेनलालोद्वमो हिध्मा कंठं खुरखुरापनं
 ॥ शुष्कोद्गारो मुहुश्चेते वातजाश्वापरे गदाः ॥ दंशो मंडलिनां
 सोष्मा सशोकः पीतलोहितः ॥ पृथुवीसर्पदाहोपाक्लेदः कोथोऽ-
 ति शीर्यते ॥ विकारा दंतवक्त्रादिपीतता तृद् श्रमो भ्रमः ॥ दा-
 हो मूर्च्छा ज्वरस्तित्तवक्त्वं पीतदर्शनं ॥ रक्तागमनमूर्ध्वाधः शी-
 तेच्छा धूपनं मदः ॥ आशु सर्वांगविरुतिर्गदास्त्वेते च पित्तजाः ॥
 दंशो राजीमतां स्निग्धः स्थिरः पिच्छिलशोफवान् ॥ सांद्रः सुशि-
 शिरः पांडुस्तद्विकाराः शिरोव्यथा ॥ अरुश्चिश्छर्दिंरालास्यं दृढासो म-
 धुरास्यता ॥ कंठः खुरखुरः कोठः कंडूरुक्षाहिमो ज्वरः ॥ कृच्छ्रा-
 दुच्छ्वसनं निद्रा कासः श्वेतनखादिता ॥ स्तंभो गुरुत्वं चांगानां ना-
 सिकाक्षिमुखस्रुतिः ॥ रोमहर्षस्तनुश्वासो रोगाश्चान्ये कफोद्भवाः ॥
 व्यंतरे मिश्रलिङ्गत्वं दष्टः पुंसोर्ध्वमीक्षते ॥ उत्क्षिपेद्दक्षिणं पादं पूर्व-
 कायसमुद्यतः ॥ धीरोऽल्पवेगः शर्वर्या विपरीतस्तु योपिता ॥ हीन-
 स्वरोऽतिसारार्तः कंपते त्रस्यते ज्वरी ॥ नपुंसकेन तिर्यक्त्वं धीरस्तु
 प्रियमैथुनः ॥ वहुवादी च वृद्धेन चिरान्मंदा च वेदना ॥ बालेन शी-
 मं तीव्राश्च कुमारेणाक्षिण दक्षिणे ॥ रागः कुमार्या वामे तु गर्भिण्या
 रुष्णजिह्वाटक् ॥ जृम्भा क्रोधोपजिह्वार्तः सशूनोष्ठः सिताननः ॥ गु-
 रुदरः शिरोरोगी सूतादष्टस्तु मेहति ॥ शोणितं कुक्षिशूलार्तः सूची-
 भिरिव सिध्यते ॥ वेगानां रक्तमांसाद्याः सप्तोक्ताः पूर्वमाश्रयाः ॥ पूर्वं
 दर्वाकृतां वेगे दुष्टं श्यावीमवत्पृष्ठक् ॥ श्यावता तेन वक्त्रादौ सर्पतीव
 च कोटकाः ॥ द्वितीये ग्रंथयो वेगे तृतीये मूर्द्धगौरवं ॥ दृग्रोधो दंश-

विक्लेदश्चतुर्थे घृविनं वमिः ॥ संधिविश्लेषणं तद्वा पंचमे पर्वमेदनं ॥
 दाहो हिध्मा च पष्ठे च हृत्पीडा गात्रगौरवं ॥ मूर्च्छा विपाकोऽती-
 सारः प्राप्य शुक्रं तु सप्तमे ॥ स्कंधपृष्ठकटीसंगः सर्वचेष्टानिवर्तनं ॥
 अथ मंडलिदष्टस्य दुष्टं पीतीभवत्यमृक् ॥ तेन पीतांगता दाहो द्वि-
 तीये श्वयथूद्भवः ॥ तृतीये दंशविक्लेदः स्वेदस्तृष्णा च जायते ॥ च-
 तुर्थे ज्वर्यते दाहः पंचमे सर्वगात्रगः ॥ दष्टस्य राजिलैर्दुष्टं पांडुतां
 याति शोणितं ॥ पांडुता तेन गात्राणां द्वितीये गुरुताऽति च ॥ तृ-
 तीये दंशविक्लेदनासिकाक्षिमुखस्रवं ॥ चतुर्थे गरिमा मूर्ध्ना मन्वास्त-
 भश्च पंचमे ॥ गात्रसंगो ज्वरः शीतः शेषयोः पूर्ववद्भवेत् ॥ कुर्यात्पंच-
 सु वेगेषु चिकित्सां न ततः परं ॥ जलाश्रुता रतिक्षीणा भीता नकुल-
 निर्जिताः ॥ शीतघातातपव्याधिक्षुत्तृष्णापरिपीडिताः ॥ तूर्णं देशांत-
 रायाता विमुक्तविपकंचुकाः ॥ कुशौपथीकंठकवद्ये चरन्ति च काननं
 ॥ देशं च दिव्याधुपितं सर्पास्तेऽल्पविषा मताः ॥ श्मशानचैत्यव-
 ल्मीकयज्ञाश्रमसुरालये ॥ चतुष्पथे जलस्थाने जीर्णोद्याने तु कोटरे
 ॥ क्षीरिद्रुमे निंबतरौ निर्झरे गिरिगह्वरे ॥ चक्रवज्रगदाकुंतत्रिशूलांक-
 जटाधराः ॥ रक्तास्पनयना ये च ते स्युराशीविपोपमाः ॥ न तेषां का-
 लनियमो न च वेगेष्वनुक्रनः ॥ मंत्रतंत्रबलाच्चापि प्रसह्य विनिवर्तनं ॥
 उपहारनमस्कारजयशान्तिपरायणः ॥ कश्चिज्जीवति तैर्दष्टो विरूपो वि-
 कलोऽपि वा ॥ श्मशानचित्तिचैत्यादौ पंचमीपक्षसंधिषु ॥ अष्टमीनवमी-
 संध्यामध्यरात्रिदिनेषु च ॥ ग्राम्याग्नेयमघाश्लेषाविशाखापूर्वनेर्कते ॥
 नेर्कतारव्ये मुहूर्ते च दष्टं मर्मसु च त्यजेत् ॥ दष्टमात्रः सितास्याक्षः
 शीर्षमाणशिरोरुहः ॥ स्रग्धजीव्हो मुहुर्मूर्च्छन् शीतोच्छ्वासो न जी-

१ पष्ठसप्तमयोर्लक्षणं पूर्ववद्भवीकरवद्भवेत् ॥ २ असाध्यान्वात् ॥ ३ ग्राम्याग्नेयमघाश्लेषाविशाखापूर्वनेर्कते ॥
 ४ ॥ आग्नेय कतिका ॥ ५ नेर्कतं मूलं ६ नेर्कतारव्यो मुहूर्तः संध्यादय एव ॥

वति ॥ हिध्मा श्वासो वमिः कासो दष्टमात्रस्य देहिनः ॥ जायते
 युगपद्यस्य सद्दच्छूली न जीवति ॥ वेपथुर्वेदनास्तीवा ग्रीवासंगा-
 क्षिरक्तताः ॥ मूच्छा गलग्रहश्छादिः प्रेतराजस्य किंकराः ॥ जात्रवप्र-
 तिमो दंशः कूर्मपृष्ठवदुन्नतः ॥ रक्तं खेभ्यः समस्तेभ्यो वर्तते न तु
 दंशतः ॥ रोमहर्षो न शिशिरैः श्वयथुर्लोहितासितः ॥ हृष्टमेहनता
 वक्रवक्रत्वं यस्य तं त्यजेत् ॥ फेनं वमति निःसंज्ञः श्यावपादकरा-
 ननः ॥ नासावसादो भ्रगोऽग्रे विद्वेदः श्लथसंधिता ॥ विपपीतस्य द-
 ष्टस्य दिग्धेनाभिहतस्य च ॥ भवंत्येतानि रूपाणि संप्राप्ते जीवित-
 क्षये ॥ न नस्यैश्वेतना तीक्ष्णैर्न क्षतात्क्षतजागमः ॥ दंडाहतस्य नो
 राजिः प्रयातस्य यमांतिकं ॥ अतोऽन्यथा तु त्वरया प्रदीप्तागारव-
 द्धिपक् ॥ रक्षन्कंठगतान्प्राणान्विपमाशु शमं नयेत् ॥ इति सर्पवि-
 पविज्ञानीयो नामैकचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४१ ॥

अथान्तः सर्पविपप्रतिपेधं व्याख्यास्यामः ॥ मात्राशतं विपं स्थि-
 त्वा दंशे दष्टस्य देहिनः ॥ देहं प्रक्रमते धातून् रुधिरादीन्प्रदूषयेत् ॥
 एतस्मिन्नन्तरे कर्म दंशस्योत्कर्तनादिकं ॥ कुर्याच्छीघ्रं तथा देहे
 विपवल्ली न रोहति ॥ दष्टमात्रो दशेदाशु तमेव पवनाशनं ॥ लोष्टं
 मर्हो वा दग्धनिष्ठित्वा त्रानु समंभ्रमं ॥ निष्टीवेन ममात्पिपेहं कर्ण-
 मलेन वा ॥ दंशम्योपनि वशीयादग्निष्टां चतुरंगुले ॥ औमादिभिर्वैणि-
 कया सिद्धैर्मन्त्रैश्च मंत्रवित ॥ बंधो देशानुसारेण नातिगाढश्लथो हि-
 तः ॥ दंशपूतित्वशोफादीन्कुरुते ह्यतिपीडितः ॥ अशक्तः शिथिलो रोहुं
 विपं देशांतरं व्रजेत् ॥ अंबुवत्तेतुबंधेन बंधेन स्तभ्यते विपं ॥ न वहं
 ति सिराश्चास्य विपं बंधामिपीडिताः ॥ निष्पीड्य चोद्धरेदंशं मर्मसं-
 ध्यगतं तथा ॥ न जायते विपावेगो बीजनाशादिवांकुरः ॥ मर्मगे
 प्राप्नुयान्मृत्युं संपिस्थे विकलांगतां ॥ दंशं मंडिलिनां मुक्त्वा पित्त-

लत्वात्तथा परं ॥ प्रतप्तैर्हमलोहाद्यैर्दहेदाशूलमुकेन वा ॥ करोति
 अस्मसात् सद्यो बन्धिः किञ्चाम तु क्षतं ॥ आचूषेत्पूर्णवक्रो वा मृद्ग-
 स्मागदगोमयैः ॥ प्रच्छायांतररिष्टाया मांसलं तु विशेषतः ॥ अंगं स-
 हैव दंशेन लेपयेदगदैर्मुद्गुः ॥ चंदनोशीरयुक्तेन सलिलेन च सेचयेत्
 ॥ विषे प्रविसृते विधेत्तिरां सा परमा क्रिया ॥ रक्ते निर्ह्रायमाणे
 हि कृत्स्नं निर्ह्रायते विषं ॥ दुष्टे तु व्याभुवत्यंगं ध्रुवं मृत्युर्भवत्युत
 ॥ सिरान्वयोदितैरस्त्रमप्रवृत्तं प्रवर्त्तयेत् ॥ स्तंभयेदतिवृत्तं तु तैरेव
 प्राणरक्षया ॥ दुर्गंधं सविषं रक्तमग्नौ चटचटायते ॥ यथादोषं वि-
 शुद्धं च पूर्ववलक्षयेदसृक् ॥ सिरास्त्वदृश्यमानासु योज्याः शृंगज-
 लौकसः ॥ शोणितं सुतशेषं च प्रविलीनं विषोष्मणा ॥ लेपसेकैः
 सुबहुशः स्तंभयेद्भृशशीतलैः ॥ अस्कन्ने विषवेगाद्धि मूर्च्छायम-
 ददृद्रवाः ॥ भवंति तान् जयेच्छीतैर्वीजेच्चारोमहर्षतः ॥ स्क-
 न्ने तु रुधिरे सद्यो विषवेगः प्रशाम्भति ॥ विषं कर्पति तीक्ष्ण-
 त्वात् हृदयं तस्य गुप्तये ॥ विषेहृतं घृतक्षौद्रमगदं वा घृताप्लुतं ॥
 मज्जानं गोमयरसं अस्मांभः कृष्णमृज्जलं ॥ ऐकध्यं पंचगव्यं वा-
 दधिगैरिकसारिवाः ॥ खादेद्वा कोविदारार्केशिरीषकटभीच्छदान् ॥
 छागमेपवराहासृक् शिशुस्थविरयोपितः ॥ पिबेयुर्गभिणी शीतमधुरान्
 पयसाऽगदात् ॥ तथा मूर्च्छादयो न स्पुर्विषं चाभ्येति नानिलं ॥
 हृदयावरणे चास्य श्लेष्मा हृद्युपचीयते ॥ प्रवृत्तगौरवोक्लेशदृष्टां
 वामयेत्ततः ॥ द्रवैः कांजिककौलत्थैलमद्यादिर्यजितैः ॥ वमनैर्विप-
 द्भिश्च नैवं व्याप्नोति तद्वपुः ॥ भुजंगदोषप्रकृतिस्थानवेगविशेष-
 तः ॥ सुसूक्ष्मं तस्य गालोच्य विशिष्टां चाचरेत्क्रियां ॥ सिंदुवारितमूला
 नि रसेन स्वेन पेपयेत् ॥ मधुयुक्तोऽयमगदः पानं दर्वीकृतां विपे

१ अरिष्टामध्ये मच्छाया प्रच्छान कृत्वा आचूषयेत् २ शोकादिना अनुपलभ्यमा
 नासु सिरासु ३ तत्र विषं ॥

॥ सिंदुवारितमूलानि श्वेता च गिरिकर्णिका ॥ पानं दर्वाकैरदृष्टे न-
 स्यं मधु संपाकलं ॥ कृष्णसर्पेण दष्टस्य लिपेदंशं हृतेऽसृजि ॥ चा-
 र्दीनाकुलीभ्यां वा तीक्ष्णमूलविषेण वा ॥ पानं च क्षौद्रमंजिष्ठागृ-
 हधूमयुतं घृतं ॥ तंदुलीयककाश्मर्यकिणिहीगिरिकर्णिकाः ॥ मातु-
 लुंगी सिता सेलुः पाननस्यांजनैर्हिताः ॥ अगदः फणिनां घोरे विषे
 राजीमतामपि ॥ समाः सुगंधा मृहीका श्वेताख्या गजमृत्तिका ॥
 अर्द्धांशं सौरसं पत्रं कपित्थं विल्वदाडिमं ॥ सक्षौद्रो मंडलिविषे वि-
 शेपादगदो हितः ॥ पंचवल्कवरायष्टीनागपुष्पैलवालुकं ॥ जीवक-
 र्पमकौ शीतं सितापन्नकमुत्पलं ॥ सक्षौद्रो हिमवाचाम हंति मंड-
 लानां विषं ॥ लेपाच्छूयधुर्वासर्पविस्फोटज्वरदाहहा ॥ काश्मर्यं व-
 दशुंगानि जीवकर्पमकौ सिता ॥ मंजिष्ठा मधुकं चेति दष्टो मंडलि-
 ना विषेत् ॥ पंशत्वग्बीजकटुकापाटलीबीजनागरं ॥ शिरीषबीजा-
 तिविषे मूलं गोवेधुकं वचा ॥ पिष्टो गोवारिणा ऽष्टांगो हंति गो-
 सजं विषं ॥ कटुकातिविषे कुष्ठगृहधूमहरेणुकाः ॥ सक्षौद्रव्योपतग-
 रा घ्नन्ति राजीमतां विषं ॥ निखनेत्कांडचित्राया दंशं यामहयं भुवि
 ॥ उद्धृत्य प्रच्छितं सर्पिर्धान्यमृद्भ्यां प्रलेपयेत् ॥ पिष्टपुराणं च घृ-
 तं वराचूर्णाविचूर्णितं ॥ जीर्णं विरिक्तो भुंजीत यवान्नं सूपसंस्कृतं ॥
 कर्बूराकंकुमुममूललांगलिकाकणाः ॥ कल्कयेदारनालेन पाठामरि-
 चसंयुताः ॥ एष व्यंतरदष्टानामगदः सार्वकामिकः ॥ शिरीषपुष्प-
 त्वरसे सप्ताहं मरिचं सितं ॥ भावितं सर्पदष्टानां नस्यपानांजने हि-
 तं ॥ द्विपलं नतकुष्ठाभ्यां घृतक्षौद्रचतुष्पलं ॥ अपि तक्षकदष्टानां
 पानमेतत्सुखप्रदं ॥ गृहधूमं हरिद्रे द्वे समूलं तंदुलीयकं ॥ अपि वा

१ कुष्ठसहितमार्ककं ॥ २ शिरीषपुष्पलवटप्लवतसानां त्वक् पंचवल्कलमिति
 सर्वागुहं दरायां ३ कांडचित्रायाः सर्पविषेणस्य दंशं यामहयं भुवि निखनेत् ॥ तत उद्धृत्य
 भच्छितं सर्पिर्धान्यमृद्भ्यां प्रलेपयेत् ॥ धान्यस्य मृद्धान्यमृत् ॥

सुकिना दष्टः पिवेन्मधुपृतालुतं ॥ रक्तं मांसं तु गोधायाः शुष्कं चूर्णीकृतं हितं ॥ विषे रसगते पानं कपित्थरससंयुतं ॥ सेलुत्वडमूलपत्राणि वादरोदुंबराणि च ॥ कटभ्याश्च पिवेद्रक्तगते मांसगते पुनः ॥ सक्षौद्रं खादिरारिष्टं कौटजं मूलमंभसा ॥ सर्वेष्वपि बलायुग्मं मधुकं मदनं नतं ॥ शिरोगते विषे मूलं नस्थकर्मणि योजयेत् ॥ वंधुजीवस्य भार्या तु सुरसस्यासितस्य वा ॥ अथवा पिप्पली हिंगु रुश्चिकाली मनःशिला ॥ शिरीषबीजापामार्गलवणं चेतनाकरं ॥ कल्कशूर्णीऽथवा रुग्णाक्षवकातिविषोपणात् ॥ पिप्पलीमरिचक्षारवचासैंधवशिमुकात् ॥ पिष्टो रोहितपित्तेन हृत्पक्षिगतमंजनात् ॥ चंदनं मधुकं मांसी पिप्पली मरिचोत्पलं ॥ सैंधवं चांजनं श्रेष्ठं गवां पित्तेन कल्कितं ॥ नक्तमालफलं व्योषं विल्वमूलं निशाद्वयं ॥ पुष्पं च सौरसं पिष्टमंजनं वस्तवारिणा ॥ भोजवैतरणोद्विष्टं विषमुसप्रबोधनं ॥ वाजिमंघाफलोक्षीरं नेत्रयोर्विषमुत्तयोः ॥ अंजनं वारिणा पिष्टं गारुडं गरुडोपमं ॥ समुद्रफेनमरिचकणासौवीरकांजनं ॥ चूर्णांजनं सांसिधूतं विषोपहतचक्षुषां ॥ कपित्थमांसं ससितक्षौद्रं कंठगते विषे ॥ लिह्यादामाशयगते ताप्यचूर्णं फलं नतात् ॥ पिवेत्पकाशयगते मंजिष्टारजनीद्वयं ॥ पिप्पली च समं पिष्ट्वा मत्स्यपित्तेन पापयेत् ॥ पिप्पलीनागरं क्षीरं नवनीतेन मूर्च्छितं ॥ प्रवृद्धे कंठगे दद्याच्छेषाणि भृतिसारयेत् ॥ जयेत्संक्रामणैश्चाशु विषं शिगसि संश्रितं ॥ दद्यादधस्तदष्टस्य मूर्ध्नि काकपदे रुने ॥ काकपक्षशिखिच्छागगन्धमाहिपकौकुटं ॥ बिल्वप्रमाणं मांसारुडगार्धं दष्टस्य पादयोः ॥ विषं संक्रमने तत्र निह्न्याच्छीममन्यथा ॥ तीक्ष्णनस्यांजनाते च शृरिमात्रं पिवेदृतं ॥ विषं हि नेत्रं रुजस्य तीक्ष्णैर्हति समीरितं ॥ वामयेत तत्रैतन्नं विषगोपोपगानयं ॥ श्लेष्मलं श्लेष्मलैर्दृष्टं नाभेरूर्ध्वं विशेषतः ॥ धामार्गवः शक्रवदाः नर्पपा मदनं मधु ॥ सैंधवं वमनं कोणं विषे श्लेष्मागपात्रिने ॥ मृगं

सर्पवेतालीमीश्वरीं गौरसर्पपं ॥ पटोलनिवपत्रं च पिबेत्सक्षौद्रसैधवं ॥
 शुक्राब्हा जालिनी दंती मदनेक्ष्वाकुकोटजं ॥ काळा लांगलिका तित्ता
 वमनं तंदुलांबुना ॥ पैत्तिकं पैत्तिकैर्दष्टमधो नामैर्विशेषतः ॥ विषे पित्ता-
 शयगते पाययेत् विरेचनं ॥ सनीलिनीफलां दंतीं पयसा मस्तुनाऽथ-
 वा ॥ श्लक्ष्णचूर्णीकृतं कुंभं काथेन त्रैफलेन वा ॥ क्षारेण च त्रिष्ट-
 च्छ्यामासुरसानीलिनीरजः ॥ पिंडीतकफलं व्योषं त्रिष्टदेहं हरीत-
 कीं ॥ विरेचनं कफप्राये लवणं मूत्रसंयुतं ॥ घृताप्लुतं सलवणं मारु-
 ते नीलिनीफलं ॥ शयानः शयने छिद्रे विरेच्यो विषपीडितः ॥ मुद्गरु-
 त्तिष्ठते ह्यस्य विषं दृपयतेऽनिलं ॥ पिबेद्वांतो विरिक्तो वा यवागूं वि-
 पनाशिनीं ॥ विषे वाताशयगते सर्पिषा पानमिष्यते ॥ आद्यपश्चिम-
 योर्यच्च प्रोक्तं विषनिपेधयोः ॥ अथ दर्बीकृतां वेगे पूर्वं विस्त्रान्य शो-
 णितं ॥ अगदं मधुसर्पिभ्यां संयुक्तं त्वरितं पिबेत् ॥ द्वितीये वमनं
 कृत्वा तद्देवागदं पिबेत् ॥ विषापहे प्रयुंजीत तृतीयेऽजननावने ॥
 पिबेच्चतुर्थे पूर्वोक्तां यवागूं वमने कृते ॥ पष्ठपंचमयोः शीतैर्दिग्धं सि-
 त्तमभीक्ष्णशः ॥ पाययेद्दमनं तीक्ष्णं यवागूं च यथोदितां ॥ अगदं
 सप्तमे तीक्ष्णं पुंज्यादंजननस्ययोः ॥ कृत्वाऽवगाढं शस्त्रेण मूर्ध्नि काकपदं
 ततः ॥ मांसं सहरिं तत्र चर्म वा तत्र निक्षिपेत् ॥ तृतीये वमितः पेयां वे-
 गे मंडलिनां पिबेत् ॥ अंतीक्ष्णमगदं पष्ठे गणं वा पद्मकादिकं ॥ आद्येऽ-
 वगाढं प्रच्छाद्य वेगे दष्टस्य राजिलैः ॥ अलांबुना हरेद्रक्तं पूर्ववच्चागदं
 पिबेत् ॥ पष्ठेऽजनं तीक्ष्णतममवपीडं च योजयेत् ॥ अनुक्तेषु च वेगेषु
 क्रियां दर्बीकरोदितां ॥ गर्भिणीवालवृद्धेषु मृदुं विध्येत्सिरां न च ॥
 त्वड्ग्रनोन्धानिशे वैकं रसः शार्दूलजो नखः ॥ तमालः केसरं शीतं
 पीतं तंदुलवारिणा ॥ हंति सर्वविषाण्येतद्द्वज्विवज्जमिवासुरान् ॥ प्रपौ-

१ अभीक्ष्णमिति पाठ २ गर्भिण्यादिषु मृदुक्रिया योजयेत् ॥ सिरा च न ध्ययेत् ॥
 ३ वक्र तगर

डरीकं कटुका देवदारु सुवर्चिका ॥ कालानुसारी स्थौण्यशैलेषघन-
 पद्मकं ॥ कुटन्नेटलापुत्रागनतकुष्ठप्रियंगुकं ॥ रोध्रगुग्गुलुतालीस-
 पिप्पलीस्वर्णगैरिकं ॥ सिंदुवारसिताशुंठीध्यामकं लवणोत्तमं ॥ सू-
 क्ष्मचूर्णीकृतं शृंगे निदध्यान्माक्षिकान्वितं ॥ ताक्ष्यस्ताक्ष्योपमः पा-
 ननायनाभ्यंजनांजनैः ॥ अगदस्तक्षकस्थापि विपवेगं निवर्तयेत् ॥
 रोध्रं शिरीषपुष्पाणि समंगा सहरेणुका ॥ कणोपणालनेपालीवचाय-
 ष्ठीमधूत्पलं ॥ सिंदुवारीतमंदारमूलं बीजं करंजजं ॥ ज्योतिष्मती
 नतं कुष्ठं श्वेता च गिरिकर्णिका ॥ चूर्णितः कन्यया क्षौद्रगोपित्ता-
 भ्यां च वर्तितः ॥ अगदो हंति सर्पांस्त्रुकणभुक्श्वशृगालजं ॥ बि-
 ङालकांडचित्रोत्थं विषं भूतज्वरं ग्रहं ॥ अपस्मारगदोन्मादगुल्माजी-
 र्णविसूचिकाः ॥ शिरोक्षिकर्णशूलं च राजद्वारे च शस्पते ॥ बि-
 ल्वस्थ मूलं मुरसस्थ पुष्पं फलं करंजस्य नतं सुरावहं ॥ फलत्रिकं
 व्योपनिशाह्यं च वस्तस्य मूत्रेण सुसूक्ष्मपिष्टं ॥ भुजंगलूतौदुरुह-
 श्रिकाद्यैर्विसूचिकाऽजीर्णगरज्वरैश्च ॥ आर्त्तांचरान्भूतविधर्षितांश्च
 त्वस्थीकरोत्यंजनपाननस्पैः ॥ त्रिवृद्दिशल्या मधुकं निशे लवणपंच-
 कं ॥ मंजिष्ठा ज्यूपणं तद्वत्कल्कयेत्स महागदः ॥ मांसीहरेणुत्रि-
 फलामुरंगीमधुयष्टिका ॥ पद्मकागोकपुत्रागकुप्तालीसचंदनं ॥ सु-
 गंधकला किणिही त्वक्पटोली मृगादनी ॥ भार्द्वा विडंगं पाण्डिदी
 पाठा क्रोष्टुकमंखला ॥ पुष्पमारुष्करं पत्रं सौरसं कटुकं नतं ॥
 पित्तं नकुलमार्जारगोधाशल्यकसूकरात् ॥ पृषताच्चित्रपत्राद्य गोशृं-
 गे पूर्ववत्स्थितं ॥ यत्र गेहे न तत्राहिकीटादिभ्यो भयोद्भवः ॥ ए-
 तेन भेरीपटहाः पताकाश्च प्रलेपिताः ॥ और्षभेण विषं घ्नति स्पर्श-
 श्रवणदर्शनैः ॥ प्रलेपाद्यैश्च निःशेषं दंशोदप्युद्धरेद्विषं ॥ भूयो वे-

१ हिगुणैकेतिपाठः २ आर्षभनाम्नाग्देन ३ दंशादपि किं पुनः कापान्मर्ष
 विषमुद्धरेत् ॥

गाय जायेत शेषं दूषीविपाय वा ॥ विपौपायेऽनिष्ठं कुट्टं स्नेहादि-
भिरुपाचरेत् ॥ नैलमद्यकुलत्थाम्बुज्यैः पवननाशनैः ॥ पित्तं
पित्तज्वरहरैः कपायस्नेहवस्तिभिः ॥ समाक्षिकेण वर्गेण कफमारग्व-
धादिना ॥ सिता वैगंधिको द्राक्षा पयस्या मधुकं मधु ॥ पानं समं-
त्रपूतानुमोक्षणं सांत्वहर्षणं ॥ सर्पाणामिहते घुंज्यात्तथा शंकाविपा-
दिते ॥ पूतनाग्नेतकूष्मांडपिशाचाद्या नरहिणः ॥ निहंत्यौषधिबी-
र्याणि रक्षाकर्माण्यथाचरेत् ॥ तस्माद्रक्षां प्रघुंजीत रक्षोगणनिवारि-
णाम् ॥ गोमयेन सुसंमृष्टे धूपागुरुमुधूपिते ॥ गंधमाल्योपहाराद्यैर्गुरुपूजि-
तदेवते ॥ सूत्रकारान्समभ्यर्च्य शंकरास्तिककश्यपात् ॥ संतर्प्य हव्यक-
व्याभ्यां समिद्धाननलहिजान् ॥ प्राङ्मुखोपविष्टाय विपार्ताय चि-
कित्सकः ॥ उत्तराभिमुखो घुंज्यात्सिद्धमंत्रादि भेषजं ॥ समप्रमाणैर्हरितै-
र्दूर्गैः प्रागभिमंत्रितैः ॥ अच्छिन्नाग्रैः समूलैश्च कुर्यात्तस्यापमार्जनं ॥ ब्र-
ह्माद्यैरगदैरेन नित्यमेवानुलेपयेत् ॥ संजीयनादीन् पानादौ दंशलेपे
च योजयेत् ॥ पुष्पकुंभं सकुसुमं सर्पपांश्च गले सितात् ॥ शक्तं दूषामधु-
घृतं कुर्यादृष्टस्य मूर्द्धतः ॥ एवं शाम्पति सप्ताहाह्विपमात्मवतां सदा
॥ कर्कतं मरकतं वज्रं वारणमौक्तिकं ॥ वैदूर्यं गर्दभमणिं पिचुकं
विपमृपिकां ॥ हिमवद्विरिसंभूतां सोमराज्ञां पुनर्नवां ॥ तथा द्रो-
णां महाद्रोणां मानसीं सर्पजं मणिं ॥ विपाणि विपशांस्त्वर्थं वीर्यवं-
ति च धारयेत् ॥ छत्री झङ्गेरपाणिश्च चरेद्रात्री विशेषतः ॥ तच्छा-
याशब्दवितस्ताः प्रणश्यन्ति भुजंगमाः ॥ इति सर्पविपप्रतिपेधो नाम
द्विचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४२ ॥

अथातः कीटविपविज्ञानप्रतिपेधं व्याख्यास्यामः ॥ सर्पाणां भेदं वि-
ष्णुशुक्रांशवकोथजाः ॥ दौषैर्व्यस्तैः समस्तैश्च युक्ताः कीटाश्चतुर्वि-

१ विपापगमेति २ तयोऽन्वयस्तैर्योः यथासत्य छायाशब्दाभ्यां विचस्ताः सर्पाः
मणश्यति

धाः ॥ कुंभीनसस्तुंडिकेरी शृंगी शतकुलीरकः * ॥ उच्चिदिंगोऽग्निना-
माच चिंचिटांगो मयूरकः ॥ अहिजोरभ्रकावर्त्तसारिकामुखवैदलाः
॥ शरावकुर्दौ परुपश्चित्रशीर्षोऽहिजारिकः ॥ अष्टादशैते वायव्या
कीटा वायुप्रकोपनाः ॥ कौण्डिन्यकः कणमको वरटी पत्रट्टश्रिकः ॥ वि-
नामिका ब्राह्मणिका विदुलो भ्रमरस्तथा ॥ बाह्यकः पिच्चकः कुंभी
वर्चःकीटोऽरिमदकः ॥ दुंदुमः पद्मकीटश्च मकरः शतपादकः ॥ पं-
चालः पाकमत्स्यश्च सूक्ष्मतुंडोऽथ गर्दभिः ॥ क्लीतः रुमिसरावी च य
श्चाप्युत्केशकः स्मृतः ॥ चतुर्विंशतिरामेयाः कीटाः पित्तविकारदाः ॥
विश्वंभरः पंचशुक्लः पंचरुणोऽथ पौंडकः ॥ शीर्यकः प्रचलाकश्च व
टताः किटिभो जटी ॥ सूचीमुखः रुष्णगोधा दभ्रः कापायवासिकः
॥ त्रयोदशैते निर्दिष्टाः कीटाः श्लेष्मप्रकोपनाः ॥ शृंगीलसो वलि-
भ्रकः शूलको बाहकस्तथा ॥ कोष्टकारी रुमिकरो यश्च मंडलपुष्प-
कः ॥ तुंडनाभः सर्पपको सर्पपी शंबुकस्तथा ॥ अग्निकीटश्च संकी
र्णो द्वादश प्राणनाशनाः ॥ दष्टस्य कीटैर्वायव्यैर्दंशस्तोदरुजोल्बणः
॥ आम्रैरल्पसंस्लावो दाहरागविसर्पवान् ॥ पक्षपीलुफलप्रल्यः खर्ज
रसदृशोऽथवा ॥ कफाधिकैर्मदरुजः पकोदुंबरसन्निभः ॥ स्त्रावाढ्यः
सर्वलिङ्गस्तु दंशः स्यात्सान्निपातिकैः ॥ वेगाश्च सर्पवच्छोफो वाद्वि-
ष्णुर्विसरक्तता ॥ शिरोक्षिगौरवं मूर्च्छा भ्रमः श्वासोऽतिवेदना ॥
सर्वेषां कर्णिकाशोफो ज्वरः कंठूरोचकः ॥ वातिकः पक्षवातेन स्प-
र्शादशति पैत्तिकः ॥ मुखेन श्लेष्मिकः कीटः सर्वथा सान्निपाति-
कः ॥ दष्टस्य कर्णमः शोफो विसर्पो वमयुज्वरः ॥ दंशश्च कर्णि-
काकारः श्यावरक्तो विशीर्यते ॥ त्रिकंठैस्तु दष्टस्य नानावर्णोऽ-
यवाऽसितः ॥ दंशो भवेच्छयधुमान्मोहो भेदश्च वर्चसः ॥ काक-

कल्कितः ॥ मधु त्रिकटुकं श्वेता सिंढामूलं च मत्स्यजे ॥ वचां
 वंशत्वचं पाठां नतं सुरसमंजरीं ॥ द्वे वले नाकुलीं कुपं शिरीषं रज-
 नीद्वयं ॥ गुहामतिगुहां श्वेतामजगंधां शिलाजतु ॥ कटूतुणं कट-
 भीक्षारं गृहधूमं मनःशिलां ॥ रोहीतकस्य पित्तेन कल्कयेत्स परो
 ऽगदः ॥ विश्वंभरादिप्वालेपनावनांजनपाननः ॥ स्वर्जिकाजशक-
 त्क्षारः सुरसः साक्षिपीडकः ॥ मदिरामंडसंयुक्तो हितः शतपटीविपे
 ॥ कपित्थसिक्थर्षिण्डार्कक्षीरं त्रिकटुकान्वितं ॥ करंजं द्वे हरिद्रे च
 गृहगोधीविपापहः ॥ काकांडयुक्तः सर्वेषां विपाणां तंदुलीयकः ॥
 प्रशस्तो बर्हिणां ऽडेन तद्द्वयसपीलुकः ॥ तगरं नागरं नागकेसरं
 मरिचानि च ॥ प्रयुक्तं पाननस्याभ्यां मक्षिकाविपनाशनं ॥ सिता-
 सिते च लवणे मरिचं च सनागरं ॥ फणिज्जकरसोपेतं वरटीनां वि-
 पापहं ॥ सद्यो वृश्चिकजं दंशं चकतैलेन सेचयेत् ॥ विदारिगंधासि-
 द्धेन कवोष्णेनेतरेण वा ॥ लवणोत्तमयुक्तेन सर्पिषा वा पुनःपुनः ॥
 सिंचेत्कोष्णारनालेन सक्षीरलवणेन वा ॥ उपनाहो घृते भृष्टः कल्को
 ऽजाज्याः ससैधवः ॥ आदंशं स्वेदितं चूर्णैः प्रच्छाय प्रतिसारयेत् ॥
 रजनीसैधवव्योपशिरीषफलपुष्पजैः ॥ मातुलुंगाम्लगोमूत्रपिष्टं च सुर-
 साग्रजं ॥ लेपः सुखोष्णश्च हितः पिण्याको गोमयोऽपि वा ॥ पाने
 सर्पिर्मधुयुतं क्षीरं वा भूरिशर्करं ॥ गुडोदकं वा मुहिमं चतुर्जातकवा-
 सितं ॥ पलाशबीजसंयुक्तो लेपोऽर्कक्षीरभावितः ॥ पारावतशकृत्पथ्या-
 तगरं विश्वभेषजं ॥ बीजपूरसोन्मिश्रं परमो वृश्चिकागदः ॥ मनो-
 व्हा सैधवं हिंगु मालतीपल्लवानि च ॥ गोशकृद्रसपिष्टेयं गुलिका वृ-
 श्चिकादिते ॥ लशुनो मरिचं हिंगु सुरसं विश्वभेषजं ॥ अर्कक्षीरे-
 ण गुलिका वृश्चिकादितशंकरी ॥ सैधवोऽदंष्ट्रा च हंति वृश्चिक-
 जं विपं ॥ हिंगुना हरितालेन मातुलुंगरसेन च ॥ लेपांजनाभ्यां गु-

लिकाः परमं वृश्चिकापहाः ॥ करंजार्जुनशेलूनां कटभ्याः कुटजस्य
 च ॥ शिरीषस्य च पुष्पाणि मस्तुना दंशलेपनं ॥ पिप्पलीं मरिचं
 यष्टीं श्वेतां सुरसमंजरीं ॥ सहदेवीमपामार्गं तंदुलीयं च कल्कयेत् ॥
 कुंतलक्षारतोयेन लेपोऽलिविपनाशनः ॥ यो मुह्यति प्रश्वसिति प्रल-
 पत्युग्रवेदनः ॥ तस्य पथ्यानिशारुण्णामंजिष्ठातिविपोषणं ॥ सा-
 लाबुद्धं वार्ताकरसपिष्टं प्रलेपनं ॥ आदंशं यस्य कटूः स्यात्कोथः कु-
 ष्ठं च दारुणं ॥ तस्यालेपश्चिकटुकं यवक्षारोऽक्षिपीडकः ॥ पारावत-
 शकत्कांतास्वर्जिकामिहरेणवः ॥ रसेन मातुलुंगस्य क्षरिणार्कस्य च
 द्रुतः ॥ हृदयं पीडयते यस्य मूर्च्छा चिमिचिमायनं ॥ दंतौष्ठदं-
 शो रोम्णां संहर्षस्तस्य निवर्तते ॥ वेगो विपस्य पंचाहान्नैव वा
 क्रियया विना ॥ तत्र कुर्वीत दंशस्य लेपनं मस्तुकल्कितैः ॥ श्वे-
 तपाटल्यतिविपाहरिद्राहरिणीनतैः ॥ बिल्वमूलयवक्षारकुष्ठमागधिका-
 युतैः ॥ उद्धृत्यतइवादंशः शूनः क्लिन्नो हतच्छविः ॥ जंबूफल-
 मिवारक्तः कूजन्वमति चेष्टते ॥ इंद्रियार्थान्न जानाति प्र-
 स्विद्यति च यो मुहुः ॥ स्वर्जिकाकुष्ठतगरनाकुलीपीलुपिप्पलीः ॥
 बहर्ती चाच्छसुरया तस्य पिष्टा प्रलेपनं ॥ सर्वत्र चोग्रातिविपे पा-
 ययेद्दधिसर्पिणी ॥ विध्येत्तिरां विदध्याच्च वमनांजननावनं ॥ उष्ण-
 क्षिग्धाम्लमधुरं भोजनं चानिलापहं ॥ नागरं गृहकपोतपुरीषं बीजपू-
 रकरसैर्हरितारं ॥ सैधवं च विनिहंत्यगदोऽयं लेपतोऽलिकुलजं विप-
 माशु ॥ अंते वृश्चिकदण्डानां समुदीर्णं भृशं विपे ॥ विपेण लेपयेद्दंशं
 स्यावरेण प्रयोदितं ॥ क्रियेयमुच्चिदिगेऽपि प्रतिलोमं च पांशुतिः ॥
 उद्धर्तनं सुखाम्लोष्णैस्तया वाऽऽच्छादनं धनैः ॥ कुटजस्य फलं कुष्ठं
 मालनी जालिनी ननं ॥ तिक्तेक्ष्वाकुश्च पिष्टानि पानप्रधमनादिभिः ॥
 वृश्चिकोदुरुलूतानां सर्पाणां च विपापहं ॥ समानममृतेनेदं गराजीर्णं
 च नारायेत् ॥ अर्कस्य दुग्धेन शिरीषबीजं त्रिर्मावितं पिप्पलिचूर्ण-

मिश्रं ॥ एषोऽगदो हन्ति विषाणि कीटभुजंगलूतौदुरुदृशिकानां ॥
 शिरीषपुष्पं सकरंजबीजं काश्मीरजं कुष्ठमनःशिले च ॥ एषोऽगदो
 रात्रिकटशिकानां संक्रांतिकारी कथितो जिनेन ॥ इति कीटविपवि-
 ज्ञानप्रतिपेधो नाम त्रयश्रत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४३ ॥

अथातो लूताविपविज्ञानप्रतिपेधं व्याख्यास्यामः ॥ विश्वामित्राय
 रुष्टस्य वसिष्ठस्य ललाटजाः ॥ स्वेदलेशाः स्मृता लूता लूने ये पतिता-
 स्तृणे ॥ खांडवे दक्षमानानामसुराणां शरीरतः ॥ याः स्फुलिंगा विनि-
 श्चेरुस्ता लूता इति केचन ॥ अन्ये वदन्ति भुक्तस्य वुष्टस्यान्नस्य
 भोजनात् ॥ संभवन्ति विपस्फोटा ये लूताः कीटलक्षणाः ॥ यथात्वं धा-
 रयंतस्ते लूताः कीटाश्च संज्ञिताः ॥ तत्र धोरतरा लूता भिद्यन्ते ता
 अपि त्रिधा ॥ तीक्ष्णमध्यावरत्वेन घ्नन्ति चाश्वचिकित्सिताः ॥ सप्ता-
 हेन दशाहेन पक्षेण च परं क्रमात् ॥ कपिलाऽमिमुखीपीता पद्मा मू-
 त्रा सिता ऽसिता ॥ आग्नेयाः स्वेदजाः सप्त लूताः पित्तविकारदाः ॥
 रक्तपादाभृंगनीलापिंगलाभात्रिमंडलाः ॥ पूतिगंधाभिधा लूता लू-
 ताश्च चिरमंडलाः ॥ लूता बीरांडजाः सप्त सौम्याः श्लेष्मविकारदाः ॥
 कुमुदाऽलविपारक्ताश्चित्रासंतानिमेचकाः ॥ कसना चोद्भिदाः सप्त
 वायव्या धापुरोगदाः ॥ काकोडघेणपदी लाजा वैदेही जालिनी तथा
 ॥ मालागुणा सवर्णा च मिश्राः सप्तोपपादुकाः ॥ व्यामुवंत्याशु गा-
 त्राणि ज्वलत्पावकसन्निभाः ॥ सन्निपातस्तोऽसाध्याः साध्याः कृच्छ्रेण
 चेतराः ॥ ता दशानि सिते पक्षे ऽसिते संधौ सदैव च ॥ दंशः सामा-
 न्यतस्तासां दद्रुमंडलसन्निभः ॥ सितोऽसितोऽरुणः पीतः श्यावो वा
 मृदुरुजतः ॥ मध्ये रुणोऽथवा श्यावपर्यतो जालकावृतः ॥ विसर्प-
 वान् शोफपुतस्तप्यते बहुवेदनः ॥ ज्वराशुपाकविक्लेदकोथावदरणा-
 न्वितः ॥ क्लेदेन यत्स्पृशत्यंगं तत्रापि कुरुते व्रणं ॥ श्वासदंष्ट्रा-

शकृन्मूत्रशुक्रलालानखात्तैर्वैः ॥ अष्टाग्निरुद्धमंत्येता विपं वक्त्रैर्वि-
 शेपतः ॥ श्वासेन दंशः सहसा शूयते ज्वरदाहवान् ॥ दंष्ट्राकृ-
 तस्तूग्रतरो विवर्णः कठिनः स्थिरः ॥ गंभीरशोफवांस्तोदवेदनादा-
 हसंयुतः ॥ दुर्गन्धः शकृता दाहकंदूचिमिचिमान्वितः ॥ पच्यते चाशु
 पक्वश्च पांडुः पीलुफलोपमः ॥ मूत्रेण रक्तपर्यंतो मध्ये कृष्णो विशीर्यते ॥
 आवर्त्तसदृशः शूनः पूतिः सर्पति दह्यते ॥ शुक्लेण ग्रंथिसंस्थानः क-
 ठिनस्तीव्रवेदनः ॥ अल्पमूलोऽल्परुक्कोचो लालया कंदुरो मृदुः ॥
 नखेन चोपः कुलकः कंदूधूमायनान्वितः ॥ किंशुकोदरवर्णस्तु रजसा
 चंचुमालवान् ॥ लूता नाभेर्दशंत्पूर्ध्वमूर्ध्वं चाधश्च कीटकाः ॥ तद्दूषि-
 तं च ब्रह्मादिदेहे पृक्तं विकारकृत् ॥ दिनार्द्धं लक्ष्यते नैवं दंशो लूता-
 विपोद्भवः ॥ सूचीव्यधवदाभाति ततोऽसौ प्रथमेऽहनि ॥ अव्य-
 क्तवर्णः प्रचलः किंचित्कंदूरुजान्वितः ॥ द्वितीयेऽभ्युन्नततोऽनेपु पि-
 टिकैरिव चाचितः ॥ व्यक्तवर्णो ततो मध्ये कंदूमान् ग्रंथिसन्निभः ॥
 तृतीये सज्वरो रोमहर्षकद्रक्तमंडलः ॥ शरावरूपस्तोदाढ्यो रोमकू-
 पेपु सास्त्रवः ॥ महान्श्वतुर्यै श्वयथुस्तापश्वासभ्रमप्रदः ॥ विकारान्कु-
 र्वते तांस्तान् पंचमे विपकोपजान् ॥ पष्ठे व्याप्नोति रोमाणि सप्तमे
 हन्ति जीवितं ॥ इति तीक्ष्णं विपं मध्यं हीनं च विभजेदतः ॥ वि-
 पं शाम्पति सर्वासाभेकविंशतिरात्रितः ॥ दंशः पित्तात्मको दाहवृद्-
 स्फोटज्वरमोहवान् ॥ सशोफः कठिनः पांडुः कंदूमान् श्लैष्मिकोऽ-
 ल्परुक् ॥ वातिकः परुषः श्यावः पर्वमेदानिरुक्करः ॥ सर्पज्ञानोदितै-
 र्लिंगैर्दोषोद्रेकं च लक्षयेत् ॥ त्रिदोषाः प्रायशो लूताः सर्वाः पित्तक-
 फाधिकाः ॥ प्राणान्तिकीपु ढन्मोहश्वासहिष्माशिरोग्रहाः ॥ श्वे-
 ताः पीताः सिताः रक्ताः पिटिकाः श्वयथूद्भवः ॥ वेपथुर्वमथुर्दाहवृ-
 ङांघ्र्यं वक्रनासता ॥ श्यावोष्ठवक्रदंतत्वं पृष्ठग्रीवावमंजनं ॥ पक्व-
 जंबूसवर्णं च दंशात् स्रवति शोणितं ॥ अयाशु लूतादष्टस्य शस्त्रे-

णादंशमुद्धरेत् ॥ दहेच्च जांबवौष्ठाद्यैर्न तु पित्तोत्तरं दहेत् ॥ कर्क-
 शं भिन्नरोमाणं मर्मसंघ्यादिसंश्रितं ॥ प्रसृतं सर्वतो दंशं न छि-
 दीत दहेन्न च ॥ लेपयेद्दग्धमगदैर्मधुसैंधवसंयुतैः ॥ सुशोतैः सेचये-
 च्छानु कपायैः क्षीरितृक्षजैः ॥ सर्वतोऽपहरेद्रक्तं शृंगाद्यैः सिरया ऽपि
 वा ॥ स्नुते रक्ते परीपेकः स्मृतः क्षीरादिभिर्द्रुतः ॥ प्रपौंडरीकह्रीवैर-
 सारिवोशीरजीवकाः ॥ रोधचंदनजीवतीमंजिष्ठासर्जवंजुलाः ॥ मृ-
 णालयिसशैवालकुमुदोत्पलैर्गैरिकाः ॥ न्यग्रोधोदुंवराश्वत्थनिचुल्लक्ष-
 वेतसाः ॥ समंगापाटलीगुंद्राकाकोलीसितपर्णिकाः ॥ शिरीषधातकी
 मूर्वाविदारीपद्मकं कुशाः ॥ शृंगाटकं कोशवतीवायसीसोमराजयः ॥
 मधुकांशुमतीदूर्वा यथालाभं समाहृतं ॥ शस्तः पथुपितो लेपः सघृ-
 तः पित्तिके विपे ॥ श्यामाह्वयनिशामुस्तानखरास्त्रामहासहाः ॥ वा-
 सापत्तंगसुवहानाकुलीगिरिकर्णिकाः ॥ सर्पगंधायवफलानिर्गुंडयश्म-
 तकस्थिराः ॥ शुकास्यामहिपक्कांतकुष्ठेद्रयवकुंकुमं ॥ करवीरागुरुनतं
 सुगंधं सिंधुवारितं ॥ आस्फोटगुंद्री च हितः प्रलेपः श्लैष्मिके विपे
 ॥ विंदीविदुलंबधूककोविदारयवासकाः ॥ सुवहारिष्टकब्राह्मीगुडूची-
 विल्वसैर्षकाः ॥ सिद्धार्थकादेवदारुविडंगानांद्रवारुणी ॥ शतावरी-
 लांगलकीराजवृक्षपुनर्नवाः ॥ जीवन्तीवायसीभार्ङ्गीकतकेंद्रयवार्जुनं
 ॥ निशे व्यामपदी सिंहपुष्पी मंडलपर्णिका ॥ श्वदंष्ट्राकोलवृहतीरे-
 यतीश्वेतपुष्पिकाः ॥ प्रपुञ्जाटः कुरुवकः प्रलेपो वातिके विपे ॥ स-
 र्वत्रैव च शस्यते वोधिः श्लेष्मातकाक्षकाः ॥ उदीर्णदोषान्चलिनो वि-
 पे महति वामपेत् ॥ काकांडकीकोशवतीरोधेन्द्रयवसैंधवैः ॥ पटोलीपत्रम-
 रिचकरघाटप्रियंगुभिः ॥ रुष्णाशुकनखानीपानिचससाब्धयष्टिभिः ॥
 विरेचयेच्च त्रिफलात्रिरुक्त्रिकटुसैंधवैः ॥ मंदंतीपूगमृहीकाविडंगैरथ-
 वा पचेत् ॥ एभिः पलांशकैः प्रसृतं समं ब्राह्मीरसं घृतात् ॥ पंचमूल-
 शृतं क्षीरं तोषं वा शोधनौषधैः ॥ यथास्वं कल्कितैर्धुक्तं पृथग्दद्याद्दि-

शोधनं ॥ पिप्पलीपिप्पलीमूलशुंठीद्रवसैंधवैः ॥ पाठाऽजमोदाय-
 पद्याहमुस्तासर्पपदारुभिः ॥ लघुना पंचमूलेन लवणेन सुसाधिता ॥
 पेया संसर्जने योज्या सधृता विपनाशिनी ॥ आध्मानहिध्माश्वासेषु
 पृष्ठप्रीवादिभंजने ॥ संकोचस्तंभकंषेषु शूलेष्वर्द्धावभेदके ॥ वात-
 रोगेषु चान्येषु पर्वभेदादितादिषु ॥ एरंडविल्वसरलचिरविल्वार्कपाट-
 लीः ॥ शिग्रुपाठाकुशविपं विदुलं च जले पचेत् ॥ कनीयः पंचमूलं
 च तस्मिन्मंदं पचेद्भूतं ॥ द्विगुणे तुल्यगोक्षीरे पिष्टैर्यष्टीनिशानतैः ॥
 सुराब्ध्वेहसरलशतान्दहरोधगैरिकैः ॥ पयस्याकुष्ठगायत्रीरुष्णामदन-
 कैः समैः ॥ वस्तौ प्रत्यागतेऽश्रीयात् पंचमूलाग्नितैरैः ॥ नावनं
 गौरवे शोफे लालास्रावे हनुग्रहे ॥ गिरिकर्णौफलरसो बंधूकं किणिही-
 सिता ॥ पट्टं धालशुनव्योपवृहतीवैलसैंधवैः ॥ अपामार्गफलं भार्द्वा-
 नाकुली सर्पगंधिका ॥ संज्ञानाशे प्रथमं भार्द्वायुक्तैः प्रशस्यते ॥ ति-
 क्तालाबुफलव्योपवृहतीजालिनीफलैः ॥ श्यामा यवफला बीजं फणि-
 ज्जकशिरीषयोः ॥ वार्ताकरसपिष्टानि नस्यं विपहरं परं ॥ विरिक्त-
 शिरसश्चास्य सर्पिमंडोऽनुवासनं ॥ नेत्रोपरोधश्वयथुकंडूनिद्रासमाग-
 मे ॥ वचामनोह्रात्रिकटुत्रिफलारोधगैरिकाः ॥ शंखो नीलोत्पलं ता-
 ग्रं मुक्ताहेमप्रवालकं ॥ जीवती लशुनं कुष्ठं कतकं मार्कवं नतं ॥
 प्रपौडरीकं मधुकं करंजफलसैंधवं ॥ निशे फणिज्जकं तुत्थं स्रोतोऽज-
 नरसांजने ॥ भेषशृंग्याश्च कुसुमं पिष्टं गोवारिणांऽजनं ॥ सुरसप्रस-
 वव्योपविल्वमूलसुराब्धयं ॥ हरिद्रा छागलीमूत्रं लूताकीटघ्नमंजनं ॥
 शिरीषपद्मकोशीरपाटलीसिंदुवारितं ॥ क्षीरशृंगीनतोदीच्यसारिवाकु-
 ष्ठचंदनं ॥ सेलुस्वरसपिष्टोऽयमगदो नावनांजने ॥ पाने प्रलेपे सेके
 च लूनासु परमं हितं ॥ पयस्यामधुमृद्दीकाश्वदंष्ट्राक्षीरमोरटाः ॥ गो-
 जीविदारीयपद्याह्नामधुकानि च तट्टणाः ॥ तथा शिरीषकुसुमं चं-

द्रलेखोद्भवं फलं ॥ सुराला कटभी जातिः श्वेता च गिरिकार्णिका
 ॥ तद्वच्च गुंजातगरकुष्ठनागबलावलाः ॥ हरिद्रायुगुलं नागदंतीरोधं
 च शावरं ॥ शिरीषपुष्पं तगरं सहदेवी शतावरी ॥ पुनर्नवा नागबला
 सर्पगंधा कुटन्नटं ॥ गवादनी दंतशठसोमवल्लेकंदुराजयः ॥ विषेषु स
 र्वेष्वगदः सक्षौद्रः सर्वकर्मरुत् ॥ सर्पाक्षी चंदनं चक्रं मृगाक्षी गंधना-
 कुली ॥ एला मंहासुगंधा च वस्तमूत्रेण कल्किताः ॥ लेपे पाने च
 लूतासु नानेन सदृशोऽगदः ॥ कटभीमूलतगरसमंगादेवदारुभिः ॥ वृ-
 हतीद्वयगंगेयीरोचनाचंदनैर्वृतं ॥ सिद्धं चतुर्गुणे क्षीरे पानाभ्यंज-
 नयोर्हितं ॥ लूताकणमकीटानां विषे परमदारुणे ॥ निवृत्ते दाहशो-
 फादौ कर्णिकां पातयेद्वणात् ॥ कुसुंजपुष्पं गोदंतः स्वर्णक्षीरी कपोतवि-
 द् ॥ त्रिवृता सैधवं दंती कर्णिकापातनं तथा ॥ हरिद्रा गुग्गुलुः
 किष्कं वंशलेखः कपोतविद् ॥ तद्वच्च सैधवं कुष्ठं दंती कदुकदौ
 ग्निहकं ॥ राजकोशातकीमूलं किष्को वा मथितोद्भवः ॥ कर्णि-
 कापालसमये बृंहयेत्तं विषापहैः ॥ ऋतुकालेषु लूतानां यावंतः
 शुक्रविदवः ॥ देहे पतन्ति तावंत्यो जायन्ते कर्णिकाः समं ॥ गोदंतदं-
 ती त्रिवृता हरिद्रे सैधवं तिलाः ॥ मधुकं निवपत्राणि धृतं च व्रणशो-
 धनं ॥ कांताविडंगखदिरान्वकंपिष्ठकांबुदैः ॥ सज्जैलाघातकीलोहैः
 सिद्धं सर्पिर्वृणापहं ॥ शिरीषकटभीसेलुक्षीरिदक्षार्जुनत्वचः ॥ कल्क-
 चूर्णपरीपेकैः कीटलूतावणापहाः ॥ शताब्दारोधकासीसदार्वाजंब्व-
 स्थिरोचनाः ॥ हरीतकी पूगफलं चूर्णोऽयं व्रणरोपणः ॥ लाक्षारज-
 न्यौ मंजिष्ठा हरितालं मनःशिला ॥ सर्पिर्मधुप्रलेपोऽयं त्वग्विशुद्धि-
 करः परं ॥ रोमसंजननं कुर्याद्यदुक्तं व्रणशोधने ॥ स्नेहकार्यमशेषं च
 सर्पिषैव समाचरेत् ॥ विषस्य दृढये तैलमग्नेरिदं तृणोलुपं ॥ इति
 लूताविषविज्ञानप्रतिषेधो नाम चतुश्चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४४ ॥

अथातः प्रत्येकलूताविषप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः ॥ आदर्शे पिटिका

ताम्रा भवेत्कपिलया स्थिरा ॥ लसीका रोमकूपेषु दाहोऽक्ष्णोर्मूर्ध्नि गौ-
 रवं ॥ पाननस्यांजनालेपसेकांश्चात्र प्रयोजयेत् ॥ निशापद्मककुष्ठैला-
 करंजककुम्भवचः ॥ स्थिरार्कपर्ण्यपामार्गब्राह्मीशाद्वलनाकुलीः ॥ अ-
 थवा कुष्ठपत्तंगनखजौगककुंकुमं ॥ अग्निमुख्या ऽतिरुक् स्फोटः सं-
 भवत्पद्मिदग्धवत् ॥ अग्निज्वालासमानेन प्रस्विद्यति विपोष्मणा ॥ तु-
 ङ्गदाहकंपमूर्च्छाश्च पित्तात्मनिसार्यते ॥ योजयेत् पूर्ववत्तत्र प्रत्याख्या-
 य त्वरान्वितः ॥ कुष्ठलामज्जकोशीरमधुकं मधुकं मधु ॥ लाभतः शी-
 तवीर्याणि तालीसं गोपकन्यकां ॥ पीतया पीतविष्णूमूत्रदंशक्लेदाक्षि-
 दर्शनः मूर्च्छाछर्दिशिरोदुःखज्वरारोचकशूलवान् ॥ तत्रेष्टाः करभोशी-
 रमंजुवंजुलपद्मकाः ॥ वंशत्वर्गर्जुनकुशाः शिरीषकिणिहीत्वचः ॥ अ-
 थवा बन्दिबाल्हीककुष्ठकेसरजौगकं ॥ पद्माभः पद्मया स्फोटो मि-
 न्नो मिन्नः पुनर्मवेत् ॥ क्लिद्यत्याशु स्वत्युष्णं क्लेदं क्लेशोऽतिरुज्वरः
 ॥ तत्र पद्मोत्पललताहिमवेतसवंजुलाः ॥ समृणालाः सकुसुमाः स-
 क्षौद्रघृतशर्कराः ॥ पूतिर्मूत्रविपादंशो विसर्पी रुष्णशोणितः ॥ श्वा-
 सकासज्वरच्छर्दिमूर्च्छादाहभ्रमान्वितः ॥ मनःशिलालमधुकमधुको-
 त्पलचंदनं ॥ कुंष्टैलामधुकोशीरपद्मकं तत्र भेषजं ॥ आदंशे श्वेतया
 श्वेता पिष्टिका पीतकंदुरा ॥ दाहमूर्च्छाज्वररुजाविसर्पक्लेदकारिणी
 ॥ श्वेतायां शीतलालेपा हरेणुनलवंजुलाः ॥ कुष्ठमांसीनलोशीरकांता-
 ध्यामकपद्मकाः ॥ आदंशः रुष्णया रुष्णो विद्वंधिः क्लेदशोफवान् ॥
 उत्थाप्यते रुष्णमसृग्दुष्टं तत्र भिषग्जितं ॥ महासुगंधासर्पाक्षीवक्त्रै-
 लागंधनाकुलीः ॥ शूनः पांडुरया दंशः शोफो वक्रस्य गौरवं ॥ ज्वरो
 विघूर्णनं जृम्भा शिरोरुक् तत्र भेषजं ॥ मूलं वारुणपुष्पाया रोचनागोश-
 रुद्रसः ॥ आपांडुः पिष्टिकादंशः शोफवान् रक्तपादया ॥ अश्रुस्त्रावो-

१ वंशकाशार्जुनकुशा इति पाठः २ कुष्ठलामज्जकोशीरपद्मकमिति पाठः ३ पांडुरास-
 ङ्गकलूतादंशलक्षणं चिकित्सितं चाधिकं भाति

ऽत्र नलदसेव्योदीच्यहिमं मधु ॥ शृंगाभो शृंगया दंशः पिटिका दाह-
रुक्करी ॥ कोटैश्च चीयते गात्रं तत्र शस्तं श्लिपग्जितं ॥ अंकोहसारः
फल्लिनी गवां पित्तं मिशिर्गदः ॥ पिग्गया वन्दिदग्धाभो दंशे स्फोटो बहु-
द्युतिः ॥ तीक्ष्णशोफज्वररुजाद्वत्पीडादाहत्तुङ्गुतः ॥ तत्रागदः सितागुद्राम
ल्लिकामधुकोत्पलं ॥ जीवकः क्षीरिणां शृंगा हिनिशा नागकेसरं ॥ त्रि-
मंडलाया बहुलो दंशः कृष्णं स्रवत्यसृक् ॥ अरुचिर्नैत्रयोर्दाहः कलु-
पश्रुतिदृष्टिता ॥ विविधैर्मंडलैश्चास्य शरीरमुपचीयते ॥ तत्रार्कमूल-
हिनिशासुरालापृश्निपर्णिकाः ॥ दधित्यनाकुलीघ्रांघ्नीज्योतिष्मत्यो
हितोऽगदः ॥ आवंशः पूतिगंधाया विसर्पक्लेददाहवान् ॥ अलजी-
सन्निभो रुग्वाग्निर्गंधः पिटिकान्वितः ॥ भार्द्वादिदिग्धकानिबपटो-
लीसिंदुवारितं ॥ मूर्वा हरिद्रे वासा च पूतिगंधाविपापहः ॥ चिरमं-
डलया दंशः पिटिकाजालकाहतः ॥ वीराया भूर्द्धरुक्क्षीतज्वरान्न-
द्वेपसंपुतः ॥ हरिद्रे नलदं कुष्ठमेला सुरसमंजरी ॥ तगरं च श्वपि-
त्तेन पिष्टं वीराविपापहं ॥ दंशः कुमुदया दाहस्फोटस्फुरणतोदवा-
न् ॥ पिच्छिलः क्लेदविस्त्रावी सश्वासः सगलग्रहः ॥ प्रत्याख्यायात्र
कुर्वीत सामान्योक्तं क्रियाक्रमं ॥ भवंत्यलविपादंशे पीता लोहित-
मंडलाः ॥ पिटिकाः सर्पपप्रत्यास्तालुशोपो रुजा ज्वरः ॥ छर्दिर्दाहः
शिरःकंपस्तत्र सेव्याः समाक्षिकाः ॥ सकांतामिशिर्द्द्वेराः सपि-
प्पलिवटांकुराः ॥ रक्तांतो रक्तया दंशः सपांडुपिटिकोद्भवः ॥ श्वे-
तोऽतिसारः श्वसनं दाहः क्लेदः सशोणितः ॥ विसर्पश्चात्र ऋद्वेचं-
दनोशीरपद्मकं ॥ शस्तं शैल्वर्जुनाभ्रातात्त्वङ्गूलं सिंदुवारतः ॥ आवंशे
चित्रया रक्ता पिटिका विस्तृता स्थिरा ॥ पर्वभेदशिरस्तापज्वरशोफवि-
सर्पिणी ॥ मित्रा कृष्णत्वग्भ्येति पीतास्त्रावा महाघणा ॥ तत्रेष्टाः
कुष्ठनलदशिरीषनतरेणुकाः ॥ दंशोऽति संतानिकया शूलमाकुलता

श्रुतेः ॥ प्रसुस्याक्षेपकौ तत्र केसरं क्षीरिणां त्वचः ॥ आघ्रस्य सिं-
दुवारस्य मूलमश्वमेतकत्वचः ॥ पिटिका मेचकादंशे मध्ये जतुकणो-
पमा ॥ ज्वरः शोफोऽत्र वारुण्या रोचना रजनीद्वयं ॥ राजिमान्क-
सनादंशो ज्वररुक्श्वासकासवान् ॥ शीतपिच्छिलरक्तसुदृक्चोक्तं तत्र-
भेषजं ॥ पांडुरक्तोऽतिरुग्दंशः काकांड्याः स्मृतिमोहकत् ॥ हिध्मा-
श्वसनतृणमृच्छानिद्राऽऽक्षेपकहृद्गदाः ॥ रक्तांतस्त्वेणपादाया दंशः कृ-
ष्णतिलाकृतिः ॥ दाहमोहाग्निवीर्यतृड्गमिश्रवासकासवान् ॥ पूति-
ध्यामोऽतिकासासगादंशो लाजवर्ण्या ॥ शीतज्वरसमुत्थानो दाहमू-
च्छातिसारवान् ॥ अग्निदग्धनिभो दंशो वैदेह्या भृशवेदनः ॥ गंभी-
रः सज्वरतृष्णामोहो हृदयपीडनं ॥ ऊर्ध्वराजीचितो दंशो जालि-
न्यास्तीव्रशोफरुक् ॥ उदीर्णतृड्भ्रमः श्वासः स्तंभमोहौ विदीर्णता ॥
रक्तो मालागुणादंशो धूमगंधिः सतीव्ररुक् ॥ दीर्यते पार्श्वतस्ताम्रैः सं-
रब्धैर्मंडलैर्युतः ॥ अंतर्दाहो वह्निः शैत्यं साध्मानं कृच्छ्रमूत्रता ॥ मू-
च्छाप्रलापातीसारज्वराः प्राणांतकारिणः ॥ ध्मातः सौवर्णिकादंशः
स्पंदते मत्स्यगंधिकः ॥ शिरोऽक्षिरुक्करः कासस्तृष्णा फेनोदमो
भ्रमः ॥ असाध्यानामपि हितं प्रत्याख्यायाशु योजयेत् ॥ दोषो-
च्छ्रये विशेषेण छेददाहादिर्वर्जितं ॥ कपिला तत्र नासायामग्निर्द-
शति जन्तुणि॥पीतिका गह्वयोः पद्मा दक्षिणांसेऽथ कक्षयोः ॥ लूता
मूत्रविपा श्वेता चिबुके तालुके ऽक्षिणि ॥ असिता दक्षिणे स्कंधे
कराभ्यां रक्तपादिका ॥ वामपार्श्वे दशेड्गं वामांगे पिंगला दशेत् ॥
त्रिमंडलोदरे पूतिः पृष्ठे वीर्यं तु दक्षिणे ॥ बाहौ नाभ्यां कुमुदिका
वामस्कंधेऽलसंज्ञिता ॥ कंठे रक्ता ललाटे तु चित्रा संतानिकोष्ठयोः
॥ मेचका मूर्ध्नि कसना हस्तयोः कुक्षिमूलयोः ॥ काकांड्येणी तु हृ-
दये लाजवर्णा स्तनांतरे ॥ बाहुसंधिषु वैदेही लूताऽपांगेतु जालि-

नी ॥ मालागुणाख्या ग्रीवायां सौवर्णा कर्णमूलयोः ॥ इति क्षेत्राणि
नियतानीत्युदीर्णविषाः पुनः ॥ परक्षेत्रेऽपि वर्तन्ते राजानोऽतिबला इ-
व ॥ इति प्रत्येकलूताविषप्रतिषेधो नाम पंचचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४५ ॥

अथातो मृषिकालर्कविषविज्ञानप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः ॥ लाल-
नश्चपलः पुत्रो हसिरश्चक्रिगे ऽजिरः ॥ कपायदंतः कुलकः कोकिलः
कपिलोऽसितः ॥ अरुणः शबलः श्वेतः कपोतः पलितोदुरः ॥ छुच्छुं-
दरो रलासाख्यो दशाष्टौ चेति मृषिकाः ॥ यस्मिन्नेगे पतत्येपां शुक्र
मंगैः स्पृशन्ति वा ॥ यच्छुक्रदिग्वैस्तत्रास्ते दूषिते पांडुतां गते ॥ ग्रं-
थयः श्वयथुः कोठो मंडलानि भ्रमोऽरुचिः ॥ शीतज्वरोऽतिरुक्सा-
दो वेपथुः पर्वमेदनं ॥ रोमहर्षः क्षुतिर्मूर्च्छा दीर्घकालानुबंधनं ॥
श्लेष्मानुबद्धबन्हाखुपोतकच्छर्दनं सतृद् ॥ व्यवय्याखुविषं कच्छं
भूयो भूयश्च कुप्यति ॥ मूर्च्छाऽगशोफवैवर्ण्यक्लेदशब्दाश्रुतिज्वराः ॥
शिरोगुरुत्वं लालारुक्छर्दिश्चासाध्यलक्षणं ॥ शूनवस्ति विषणौष्ठमा-
खुमैर्ग्रथिभिश्चितं ॥ छुच्छुंदरसंगंधं च वर्जयेदाखुदूषितं ॥ शुनः श्ले-
ष्मोल्बणा दोषाः संज्ञा संज्ञावहाः श्रिताः ॥ मुष्णतः कुर्वन्ते क्षोभं
धातूनामतिदारुणं ॥ लालावानंधवधिरः सर्वतः सोऽभिधावति ॥ स-
स्तपुच्छहनुस्कंधः शिरोदुःखी नताननः ॥ दंशस्तेन विदष्टस्य सुतः
कृष्णं क्षरत्यरुक् ॥ दृच्छिरोरुक्ज्वरस्तंभस्तृष्णामूर्च्छोद्भवोऽनुच ॥
अमेनान्येऽपि बोद्धव्या व्याला दंष्ट्रापहारिणः ॥ शृगालाश्वतराश्वर्क्ष
हीपिव्याघ्रकादयः ॥ कंडूनिस्तोदवैवर्ण्यसुप्तिक्लेदज्वरभ्रमाः ॥ वि-
दाहरागरुक्पाकशोफग्रंथिविकुंचनं ॥ दंशावदरणं स्फोटाः कर्णिका
मंडलानि च ॥ सर्वत्र सविषं लिङ्गं विपरीतं तु निर्विषे ॥ दष्टो येन
तु तच्चेष्टारुतं कुर्वन्विनश्यति ॥ पश्यंस्तमेव चाकस्मादादर्शसलिला
दिषु ॥ जलदर्शनसंस्पर्शशब्देभ्यो यश्च संत्रसेत् ॥ अदष्टमपि तं ज-

स्थाज्जलसंत्रासरोगिणं ॥ आखुना दष्टमात्रस्य देशं काण्डेन दाहयेत् ॥
 ॥ दर्पणेनाथवा तीव्ररुजा स्यात्कर्णिकाऽन्यथा ॥ दग्ध्वा विस्रावये-
 देशं प्रच्छितं च प्रलेपयेत् ॥ शिरीपरजनीवक्रकुंकुमामृतवह्निभिः ॥
 आगारधूममंजिष्टारजनीलवणोत्तमैः ॥ लेपो जयत्याखुविषं कर्णि-
 कायाश्च पातनः ॥ ततोऽम्लैः क्षालयित्वा तु तोयैरनु च लेपयेत् ॥
 पालिंदीश्वेतकटमीविल्वमूलगुडूचिभिः ॥ अन्यैश्च विपशोफघ्नैः सि-
 रां वा मोक्षयेद्द्रुतं ॥ छर्दनं नीलिनीकाथैः शुकाख्यांकोष्ठयोरपि ॥
 कोशातक्याः शुकाख्यायाः फलं जीमूतकस्य च ॥ मदनस्य च सं-
 चूर्ण्य दध्ना पीत्वा विषं वमेत् ॥ वचामदनजीमूतकुण्डं वा मूत्रपे-
 पितं ॥ पूर्वकल्पेन पातव्यं सर्वोदुरविपापहं ॥ निष्पावकदलीमू-
 लं बंधुजीवफलानि च ॥ सुवर्चलारामठकं स्वर्जिकातिविपाहयं ॥
 श्यामाद्विकर्णिकामूलमर्द्धेन वमनत्रयं ॥ वांतस्य शुद्धहृदये शुष्का
 हिध्माऽरुचिर्भ्रमः ॥ शुष्कोद्गारानुबंधो वा स्याच्च तत्र तदौषधं ॥
 जीरकं त्र्यूपणं कुष्ठं तुगाख्या नागकेसरं ॥ रजन्यो सैधवं सेव्यं यष्टी
 मधुसुवर्चलं ॥ मधुरं लवणं पिष्ट्वा बीजपूरकपित्थयोः ॥ रसेन खांडवं
 कुर्यान्मधुमत्स्यंढिकान्वितं ॥ गंधवर्णरसोपेतं स पीतो विषदोपजित् ॥
 द्विपिप्पलीद्व्यंशुमतीकाथः पेया च तद्रुणा ॥ विरेचने त्रिवृन्नीली-
 त्रिफलाकल्क इष्यते ॥ शिरोविरेचने सारः शिरीषस्य फलानि च ॥
 अंजने गोमयरसो व्योपमूक्ष्मरजोन्वितः ॥ कपित्थगोमयरसो मधुना
 चावलेहने ॥ तंदुलीयकमूलेन सिद्धं पाने हितं घृतं ॥ द्विनिशाक-
 टमीरक्तायष्ट्यान्धैर्वाऽमृतान्वितैः ॥ आस्फोटमूलसिद्धं वा पंचकापि-
 त्थमेव वा ॥ अधोभागे विशुद्धेस्तु शूलं नाभ्यां शवेद्यदि ॥ पुरीषं ना-
 विवध्येत गुदे वास्याद्विकर्त्तिका ॥ तत्र पेयां पिबेच्छीतां शर्करामधु-

१ अथवा पचकापित्थसिद्धं सर्पिः पाने हितं ॥ कपित्थस्येयानि कापित्थानि
 मूलत्वक्पत्रपुष्पफलानीतिपच

योजितां ॥ पिप्पलीपिप्पलीमूलसारिवाकच्छुरादयैः ॥ शृतैः सिद्धं
 सह बलासमंगाविश्वमेपजैः ॥ नलदध्यामकव्योपरोधचित्रकदीप्यकं ॥
 कुंतलक्षारतोयेन पिष्टं माक्षिकसर्पिषा ॥ दध्ना वा प्राशयेत् क्षौद्रयव-
 क्षारपयोदधि ॥ फाणितं तैलमाज्यं च विपन्नं पीतमेकतः ॥ सिंदुवा-
 र्नतं शिग्रुविल्वमूलपुनर्नवं ॥ वचाश्वदंष्ट्राजीमूतमेपां काथं समाक्षि-
 कं ॥ पिवेच्छाल्योदनं दध्ना भुञ्जानो मूषिकार्दितः ॥ तक्त्रेण शरपुंखा-
 या बीजं संचूर्ण्य वा पिवेत् ॥ अंकोलमूलकल्को वा वस्तमूत्रेण क-
 लिकतः ॥ पानलेपनयोर्युक्तः सर्वाखुविषनाशनः ॥ किराततित्तममृ-
 तां समंगां ककुभत्वचं ॥ दाणं पलाशं काश्मर्यं पयस्यां तंदुलीयकं ॥
 आखुविन्नां महानिवं सप्तपर्णां मधूलिकां ॥ कपित्थं राजदृक्षं वा पि-
 वेदन्यतमं गरी ॥ स्थिरे मंदरुजे प्रच्छेत्कर्णिकां पातयेत् वा ॥ श्यामा
 लांगलकी दंती किणिही गिरिकर्णिका ॥ आखुविन्ना महादृक्षस्त्रिदं-
 जनकी सुही ॥ कर्णिकापातनं द्रव्यमेकैकं तिलकल्कवत् ॥ क्षीरिप्रवा-
 लमंजिष्ठाबलादार्वाह्याह्वयाः ॥ रोपण्यः कल्कितास्तैलं घृतं वा सा-
 धितं तथा ॥ द्विनिशातिलयष्ट्याहृतगरोशीरपद्मकैः ॥ सामान्येनेति नि-
 दिष्टा क्रियाऽऽखूनां विशेषतः ॥ लालनेन वमिर्मूर्च्छां लालास्त्रावश्च
 जायते ॥ लिह्यात्समाक्षिकं तत्र चूर्णितं तंदुलीयकं ॥ चपलेन व-
 मिर्मूर्च्छां तृप्त्वा तत्रापलेहयेत् ॥ सदारुमुस्तां त्रिफलां पुत्रकेण तु पां-
 दुरा ॥ सादोऽग्रे सर्वतश्चाखुसदृशग्रंथिसंभवः ॥ शिरीषबीजं कुपुं च
 मधुना तत्र लेहयेत् ॥ हसिरेणात्रविहेपो जृम्भणं रोमहर्षणं ॥ आरव-
 धादिनिर्गृहं सुवातं तत्र पाययेत् ॥ चिकिरेण शिरोदुःखं शोफो हिध्मा
 वमिर्भ्रमः ॥ वांतोऽत्र जातिनीकायैः सारमंकोलजं पिवेत् ॥ अजि-
 रेणाशु कृष्णत्वमूर्च्छाछर्दनदृढदाः ॥ मधुना तत्र मंजिष्ठां लिह्या-
 त् सुक्क्षीरकल्कितां ॥ निद्राकपायदंतेन दृच्छोपः रुशताऽति च ॥

शिरीषसारत्वग्बीजं तत्र क्षौद्रेण लेहयेत् ॥ कुलकेन रुजा सावो राजयो
 दंशमण्डले ॥ ससिंदुवारिते तत्र सहे लिह्यान्मधुस्रुते ॥ ग्रंथपः कोकिले
 नोप्रा ज्वरो दाहश्च दारुणः ॥ नीलीपुनर्नवाकाथसिद्धं तत्र पिबेद्दृतं ॥ क-
 पिलेन व्रणे कोथो ज्वरो ग्रंथ्युद्गमः सतृद् ॥ लेहयेन्मधुना श्वेतां श्वेतां
 चात्र पुनर्नवां ॥ रक्तं रुग्णेन वमति विशेषाहुर्दिने पिबेत् ॥ तत्र किंशुक-
 भस्मांशु शिरीषफलवालकं ॥ अरुणाद्याः पृथग्दोषसन्निपातास्तसंभ-
 वान् ॥ जनयन्ति क्रमाद्रोगान्सर्वे ऽत्र ग्रंथिकर्णिकाः ॥ करंजार-
 ग्वधयोपहृत्यंशुमतीदृयात् ॥ काथं दधिपयः सर्पिः पृथक् प्रस्थो-
 न्मितं पिबेत् ॥ कपित्थदाढिमच्छहीविशालाहिसुगंधिकाः ॥ त्रि-
 ष्टाष्टिकावक्रगुडूचीश्चात्र कल्किताः ॥ क्षिपेत्तदरुणादीनां पंचा-
 नां विपनाशनाः ॥ काकादनीकाकमाचीस्वरसेन घृतं शृतं ॥ कृ-
 मश्छुच्छुंदरेणोग्रीवास्तंभो विसूचिका ॥ यवनालर्पभीक्षीरं बृह-
 त्यौ चात्र पापयेत् ॥ ग्रीवास्तंभो रत्नासेन वेदना दंशमण्डले ॥ लि-
 ह्यान्महागदं तत्र घृतमाक्षिकसंयुतं ॥ सशेषं मूपिकविषं प्रकुप्य-
 त्यभ्रदर्शने ॥ यथायथं वा कालेषु दोषाणां वृद्धिहेतुषु ॥ तत्र सर्वे
 यथावस्थं प्रयोज्याः स्युरूपक्रमाः ॥ यथास्वं ये च निर्दिष्टास्तथा दू-
 पीविपापहाः ॥ दंशं त्वलर्कदष्टस्य दग्धमुष्णेन सर्पिषा ॥ प्रदिह्यादग-
 दैस्तैस्तैः पुराणं च घृतं पिबेत् ॥ व्रणस्योपरिनिष्पीड्य प्रत्यक्पुष्पी-
 रसोऽथवा ॥ तिलगुग्गुलुदूर्वाणां दाढिमस्य गुडस्य च ॥ कल्को मुहु
 मुहुर्लेप्यः श्वदंष्ट्राविषजित् परं ॥ नलमूलं जले पिष्टं पानलेपनयोहि-
 तं ॥ मातुलुगच्छदैर्दंशं वग्रीयादंतचूर्णितैः ॥ अर्कक्षीरयुतं चास्य
 योज्यमागु विरेचनं ॥ पिबेत् पुनर्नवां श्वेतां घत्तूरकफलान्वितां ॥
 फलं घत्तूरकान्मूलं काकोदुंबरिकोद्भवं ॥ सीधुना श्वविषं हन्ति पी-
 तं वा तंदुलांबुना ॥ ऐक्यं पल्लं तैलं रुयिकायाः पयो गुडः ॥

निहन्ति विषमालर्कं घनद्वंदमिवानिलः ॥ लशुनोपणवैदेहीवचा गो-
 पित्तकल्किताः ॥ पाननस्यांजनालेपैः श्वदष्टस्यौषधं परं ॥ जलवे-
 तसपत्रत्वङ्मूलं क्षुण्णं पचेज्जले ॥ स काथः शीतलः पीतः परं श्व-
 विषभेषजं ॥ तत्सिद्धं च घृतं पाननस्याभ्यंजनलेपने ॥ जलत्रासे
 समस्ते च विषे तद्गुरुडोषमं ॥ यवमापकुलत्थानां पंचमूलस्य चां-
 भसि ॥ क्षीरद्विगुणिते सर्पिः साधयेच्छृक्षणकल्कितैः ॥ अश्वगं-
 धावचाकुष्ठहृतीरजनीद्वयैः ॥ विदारीकंदकद्वंगपयस्यासिद्धवारितैः ॥
 सर्पगंधानखाक्षीरशर्करारक्तचंदनैः ॥ श्वदंष्ट्रोपद्रवान् सर्वान् पाना-
 भ्यगैर्निहन्ति तत् ॥ हृदि दाहे प्रसेके च विरेकवमनैर्भृशं ॥ विष-
 दोषहरो योज्यः शुद्धे संसर्जनक्रमः ॥ दद्यात् संशोधनं तीक्ष्णमव-
 श्यं विषनाशनं ॥ अशुद्धरूढेऽपि व्रणे प्रकुप्यति च तद्विषं ॥ सर-
 त्त्वजीपधिभिः कुंभैः शीतांबुपूरितैः ॥ अष्टोत्तरशतं वारान्तिद्ध-
 मंत्राभिमंत्रितैः ॥ अष्टोत्तरशतोन्मानैः पुष्पमालावगुंठितैः ॥ गो-
 चर्ममात्रके लिप्ते ज्वलितामौ कुशास्तृते ॥ स्थंडिले सरितस्तीरे स्ना-
 नवान् स्याच्चतुष्पथे ॥ अलर्काधिपते यक्षसारमेय गणाधिप ॥ अलर्कजुष्ट
 मेतन्मे निर्विषं कुरु मा चिरात् ॥ स्वाहेतिमंत्रोऽलर्कार्ते सर्वकर्मसु शस्यते
 ॥ चतुष्पाद्भिर्द्विपाद्भिर्वा नखदंतपरिक्षिते ॥ शूयते पच्यते रागज्वरत्नाव-
 रुजान्वितं ॥ सोमवल्कोऽश्वकर्णश्च गोजिह्वा हंसपादिका ॥ रजन्यौ
 गैरिकं लेपो नखदंतविपापहः ॥ इति भूपिकालर्कविषविज्ञानप्रतिपे-
 धो नाम पट्चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४६ ॥

अथातो विषोपद्रवप्रतिपेधं व्याख्यास्यामः ॥ ज्वरकासवमिश्वास-
 हिष्मातृणातिमूर्च्छनं ॥ व्रणदाहातिसाराश्च विशेषाद्वस्तिमूर्द्धरुक् ॥
 श्वयथुः पूतिगंधत्वं रक्तस्रावोऽग्निमंदता ॥ इति षोडश निर्दिष्टा विपा-
 तानामुपद्रवाः ॥ गच्छन्त्युपेक्षिता नाशं येर्जुष्टा विपरोगिणः ॥ राज-

वृक्षफलोशीरकाश्मर्यधनपद्मकात् ॥ कायः सशर्करक्षौद्रो विपज्वरहरः
 परः॥पीता तंदुलतोयेन कटुका ससितोपला ॥ विपज्वरहरा ऽजाजी-
 जीवकर्पभकोत्पलं ॥ कोलमज्जासिताधान्यभाद्गीयष्ट्यान्हकेसरं ॥
 विपज्वरवमिश्वासकासतृष्णानिवर्हणं ॥ त्रिफलारग्वधव्याघ्रीकाथो
 ज्वरविबंधजित् ॥ बालविल्ववचामुस्तकपायः सपुनर्नवः ॥ ज्वरा-
 ग्रिसादश्वयधून्निहंति विपसंभवान् ॥ वैदेहिकारामठककपित्थरससै-
 धवं ॥ ससितामाक्षिकं लीढं श्वासकासज्वरापहं ॥ द्राक्षाक्षं तगरं क-
 ण्णामथवा सवराघनं ॥ लीढाऽऽज्यमधुना कासान्मुच्यते विपसंभवात्
 ॥ सपाठांजनमंजिष्ठाहिनिशामधुकं तथा ॥ यष्ट्याहं चांभसा पीत्वा
 मरिचैरवचूर्णितं ॥ विपवम्यां पिवेत् काथं बिल्वमूलाद्रसोऽथवा ॥ ब्रा-
 ह्मीपरूपकद्राक्षामधुकं पयसा द्रुतं ॥ सेलुलाजवनोशीरयष्ट्यैलाकण-
 केसरं ॥ लिह्यान्मरिचकुंजं वा घृतपुष्परसद्रुतं ॥ क्षीरिदृक्षांकुरक्षौद्र-
 सितास्तृद्धमधुच्छिदः ॥ जीर्णं शाल्योदनं क्षौद्रं क्षीरं चंदनसाधितं
 ॥ शीतांभोऽनुपिवन् भुक्त्वा विपच्छर्दिमपोहति ॥ तैलगोविद्रसक्षौ-
 द्रैर्लिह्यात्कण्णाप्रियंगुके ॥ श्वासी क्षौद्रेण वा द्राक्षाशृंगीमागधिकासि-
 ताः ॥ गुहनागरवैदेहीविजयामलकानि च ॥ हिध्मापां शंखकनककटु-
 कास्वर्णगैरिकं ॥ वेहशुंठीकणोशीररजनीहितयानि वा ॥ लिह्याद्वा
 क्षीरमृद्धीकां बीजपूररसेन वा ॥ सक्षौद्रं बालकरजः काथं वा सगुडं
 पिवेत् ॥ विश्वसेपजगायत्रीहरिद्रामरदारुजं ॥ दंतर्द्रवारुणीदीपीक-
 लकं सौवीरकेण वा ॥ तृणमूर्च्छार्थेऽंगशिरसोर्लेपसेका हिमा हिताः ॥
 अंभोजनालकुमुदचंदनोशीरमौक्तिकैः ॥ वैहायससितायोयक्षोराढ्ये-
 क्षुरसाद्भुतैः ॥ व्यजनं तालवृंतेन शीते सिकतिले स्थितिः ॥ कमलोत्पल-
 किंजल्कपाटलाश्रितवारिषु ॥ विपतृद्धाहमूर्च्छाघ्नं सरसीप्ववगाहनं
 ॥ विपवेगसमुत्थायां तृष्णायां लाजतर्पणं ॥ शर्करादाढिमक्षौद्रं सलि-
 लप्लावितं पिवेत् ॥ वटवेतसजंब्याम्रसेव्यतोयं च शीतलं ॥ भूर्निवमु-

स्तकटुकात्रायर्ताद्रयवान् समान् ॥ द्वौ भागौ चित्रकादष्टौ कुटजाद्वा-
 रिणा पिवेत् ॥ विपातिसारोदावर्त्तकासश्वासज्वरापहः ॥ रोधमोचरसां-
 वष्टाधातकीस्तंदुलांबुना ॥ समाक्षिकाः पिवेत्तद्वन्नागरातिविपाऽभयाः ॥
 सधातकीः सकुटजाः सांजनाः श्लक्ष्णचूर्णिताः ॥ पाठानागरचूर्णं
 वा दध्ना पुक्तं समाक्षिकं ॥ वस्तिरुग्वर्त्तदाहेषु फलवर्ति प्रयोजयेत् ॥
 सारग्वर्धो समधुकां सोपकुल्यां हरीतकीं ॥ पिवेद्दूतेन सक्षौद्रां व-
 स्तिशूलादिनाशिनीं ॥ गृहधूमनतश्यामानीलिनीतंदुलीयकैः ॥
 सिद्धं चाज्यं तथा सिंदुवारात्काये त्रिदधुतं ॥ काकोलीक्षीरवृक्षत्व-
 क्द्राक्षायष्ट्याद्दशार्कराः ॥ नस्यं विपशिरोरुग्घ्नं संयोज्यं शीतवारि-
 णा ॥ श्वयथौ शुद्धकोष्ठस्य पयः पाने हितं स्मृतं ॥ विश्वभेषजैर्वा
 देहीकटुकादेवदारुभिः ॥ सुरसामूलकलकैर्वा छागं वा पिप्पलीशृतं ॥
 त्रिफलायाः कपायेण त्रिफला भाविता ज्यहं ॥ आलोढ्य सर्पिषा
 पीता विपश्वयथुनाशिनी ॥ मधुवेह्यवराज्योपसुरान्होशीरपद्मकैः ॥
 विपश्वयथुजिह्वेपस्तथास्वादुकपायकैः ॥ शिरीषपुष्पाहिशिरोनतकु-
 प्टं घृतान्वितं ॥ धूपोऽगदः श्वयथुदत्तं समस्तविपनाशनः ॥ अल्पे
 नाप्यपचारेण दंशः पूतित्वमश्नुते ॥ प्रायो न सहते तीक्ष्णमुष्णं वा
 भेषजं विपं ॥ मधुरस्निग्धशीतानि युंज्यात्तस्माद्विपमणे ॥ संकाले
 पाश्च सक्षीरैः कपायैः क्षीरिवृक्षजैः ॥ न्यग्रोधशृंगमधुकतिलसर्पप-
 सैधवं ॥ साभयानिब्रमध्वाज्यं दंशपूतित्वनाशनं ॥ कर्णिकापातनं
 श्रेष्ठं विपव्रणविशोधनं ॥ रक्ते स्रवत्यतिमृशं घृतं समरिचं पिवेत् ॥
 तंदुलीयकमूलेन सितया च समन्वितं ॥ दंशं प्रलेपयेच्चास्य दाढ्यां
 मुश्लक्ष्णपिष्टया ॥ सितोपलाक्षौद्रघृतच्छागदुग्धादिनावनं ॥ शमी-
 कल्कं पिवेच्छ्लक्ष्णमंगं लिपेद्दिशालया ॥ भावयेद्देमशुक्लांच ततः
 शाम्पति शोणितं ॥ कृशस्यातिस्रुते रक्ते रूक्षैरत्यर्थसेवितैः ॥ वि-
 पस्य च प्रभावेन मातरिश्वा प्रकुप्यति ॥ उन्मादाक्षेपकमनोभ्रंशाप

स्मृतयस्ततः ॥ तत्रेष्टं स्नेहनं वस्तिनस्यप्रथमनांजनं ॥ नागदंत्यम-
पाकुष्ठं पिप्पलीद्वयकटफलं ॥ भृङ्गातकास्थिकदुकाविल्वप्रतिविपा-
त्रिकाः ॥ सक्षीरं तैर्धृतं सिद्धं विपवातविकारजित् ॥ पित्रेदरिंढतैलं
वा छागमांसरसान्वितं ॥ ऐकघ्यं घृततैलं वा मेध्यमांसरसाशनः ॥
कार्पासमूलं मरिचं हरिद्रे नलदं नलं ॥ पिप्पलीं स्वर्जिकां कुष्ठं ज-
लेनालोड्य पाययेत् ॥ उन्मत्तं विपवातेन तथाऽपस्मारिणं नरं ॥ वचां
हंसपर्दां व्योषं दधित्थं हस्तिपिप्पलीं ॥ देवदारुबलाविल्वरुमिजित्कु-
ष्ठपुंङ्गुकं ॥ रोध्राखुपर्ण्यतिविषं क्षीरं सर्पिश्च पाचयेत् ॥ निहन्ति पा-
नाभ्यंगाभ्यां घृतं सर्वविपाणि तत् ॥ प्रतिकुर्याद्यथास्वं च रोगेष्वेव
परेषु च ॥ दोपानुबन्धमालोच्य विपतंत्राविरोधतः ॥ दृश्यशब्दागदै-
रस्य विपशेषं निवर्तयेत् ॥ अल्पमप्यवशिष्टं हि व्याधये मरणाय
वा ॥ धवाश्वकर्णतिनिशकरहाटकपीतनं ॥ पलाशाभ्रातककुभपा-
रिभद्रकतिल्वकान् ॥ कपित्थकुटजांकोलप्रग्रहामलकैर्बुकं ॥ शमी-
श्लेष्मानकाशमंतगोजीमलपुंकटकान् ॥ चिरविल्वार्ककटुगान्तशाक-
मधुशिपुकान् ॥ गोपर्घांटाहिमारौ च भस्मीकृत्यांभसा गवां ॥ क्षा-
रकल्पेन विस्त्राव्य पचेत्क्षिप्त्वा ऽवचूर्णितं ॥ पिप्पलीद्वयकुंभाभ्रसप्त
पर्णैलवालुकं ॥ वरांगत्रोचमंजिष्ठाकुष्ठंजुलटिंदुकान् ॥ विडंगाति-
विषाऽनंतासर्पपातंदुलीधकान् ॥ सुराब्धसरलप्लक्षगृहभूमकरंजिकाः ॥
नागदंत्यसुरश्रेणीनिचुलं वरुणं वचा ॥ वर्द्धमानपयोविल्वं क्षार-
वत्पाकमागतं ॥ तल्लोहकुंभे निहितं कार्प्यं सन्निहितं सदा ॥
तेन दुंदुभिमालिप्य पताकास्तरणानि च ॥ दर्शनश्रवणस्पर्शैर्नि-
विषं तानि कुर्वते ॥ पानक्षारागदधैवं विषं स्थावरजंगमं ॥ शू-
लगुल्मोदराजीर्णश्वासकासाश्मशर्कराः ॥ शोफार्शोग्रहणीदोपान-
रुचिं विनियच्छति ॥ अपि तक्षकतुल्यानां सर्पाणां दर्पनाशनं ॥ श्री-
येष्टकमनोव्हालं ससर्जरसवालकं ॥ कर्पाशं नागपुष्पस्य प्रकुंचस्तु-

दिविंशकं ॥ हरेणवश्चतुः पष्टिः कुटन्नटचतुष्टयं ॥ शताब्दापोढशै-
 तानि पुष्ये संभृत्य पेपयेत् ॥ आश्लेषासु गवां मध्ये सिद्धमंत्राभि-
 रक्षितं ॥ कुमार्यां स्नातया तत्र मंत्रोऽयं विष्णुनिर्मितः ॥ माता
 मे विजया नाम जयो नाम पिता मम ॥ अहं जयस्य पुत्रोऽसौ वि-
 जये च जयामि वः ॥ सुगंधाख्योऽयमगदो नित्यं देहविलेपनात् ॥
 अभंगकरणो घुद्धे विवादे च जयावहः ॥ अमुना लेपिताश्छत्रदु-
 दुभिध्वजतोरणाः ॥ दृष्टस्पृष्टश्रुता घ्नंति विषं स्थावरजंगमं ॥ भूत-
 बालग्रहोन्मादान् गेहस्थोऽपि निवारयेत् ॥ प्रपौंडरीकसरलदेवदारु-
 कुटन्नटं ॥ जटा शताब्दा इतिविषा तिलपर्णी सुगंधिका ॥ नीली
 पवफला भार्ही मधुयष्टघेलवालुकं ॥ तोयतोयदकालीयतगरध्या-
 मकत्वचः ॥ नखपद्मकपुत्रागपत्रकालानुसारिवाः ॥ तालीसपत्र-
 मूरंजजौगकं चंदनद्वयं ॥ द्वेलाहिसेव्यद्विष्वेतादिनिशानलद्वयं ॥
 लाक्षाशीतशिवव्योपफलनीधान्यगैरिकं ॥ शैलेयकशिलापुष्पग्रंथि-
 तालोचनाभयाः ॥ अर्कस्थौणेयवश्चीकाकदुकाचंद्रराजयः ॥ कर्लि-
 गकः सर्जरसः कुष्ठं लवणपंचकं ॥ श्रीपर्णीकाश्मरीसेलुशिशिपासि-
 दुवारजाः ॥ चंपकाशोकसुरससुमनस्तिलकोद्भवाः ॥ पाटल्यास्तृ-
 णशूल्याश्च प्रसवाः कुमुदोत्पलं ॥ तिनिशार्जुनशम्याकधवपुष्पं सप-
 कजं ॥ पंचाशीतिरितिभ्रूणं समूत्रघृतमाक्षिकं ॥ निधापयेद्भवां शृं-
 गे मनुष्यं तेन जीवयेत् ॥ अथस्कंधं विवृत्ताक्षं मृत्योर्दृष्टांतरं गतं ॥
 महामुगंधो नामायमतिवीर्योऽतितेजसा ॥ वास्यत्यतिदुर्वारं विषा-
 प्रिं वासुकेषु ॥ नृपोऽनेनानुलिप्तांगो भवेत् सर्वजनप्रियः ॥ ते-
 जस्वितां च लभते राजकस्यापि मध्यगः ॥ शीतमेव च कुर्वीत वि-
 भानं विपरोगिणां ॥ मुक्त्वा कीटविषं तद्धि शीतेनातिप्रवर्द्धते ॥
 शालयः पष्टिका जीर्णाः कोरदूपाः प्रियंगवः ॥ मुद्गो हरेणुस्तुवरी ५-
 रोलं वेत्रपल्लवाः ॥ तंदुलीयकजीवंतीवार्ताकं मुनिपण्णकः ॥ जां-

गलं दाडिमं धात्री कपित्थं सैधवं सिता ॥ अविदाहि यदप्यन्नवि-
ज्ञानीये स्वरूपतः ॥ तत्तद्दद्याद्विपार्तेभ्यः कार्या व्यंजनसंस्कृतिः ॥
कपायैर्विपहर्तृणां घृतैः कल्याणकादिभिः ॥ दिव्यसारसकूपोत्थमन्य-
द्वा शृतशीतलं ॥ मध्वामलकयुक्तं वा विपार्तः सलिलं पिवेत् ॥ न-
दीतडागजं त्याज्यं विशेषेण घनागमे ॥ शुक्रवस्त्रोदरापाताः सुरुताः
सक्तवो यवाः ॥ तक्त्रेण सघृताः पीताः परमं विपनाशनाः ॥ तिल-
मद्यकुलत्थक्षुत्तृद्भयायासमैथुनं ॥ वर्जयेद्विपमुक्तोऽपि दिवास्नमं
विशेषतः ॥ प्रशांतदोषप्रकृतिं सुधानुमाहारकामं सममूत्रविट्कं ॥
प्रसन्नचित्तेन्द्रियचेष्टितं च वैद्योऽवगच्छेद्विपं मनुष्यं ॥ इति विपोप-
द्रवप्रतिषेधो नाम सप्तचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४७ ॥

अथातो विपोपयोगीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ विपे प्रतिवि-
पं योज्यं मंत्रतंत्रैरसिध्यति ॥ अतीते पंचमे वेगे सप्तमस्यानतिक्र-
मे ॥ प्रभोर्निवेद्य प्रयतेनैव व्याख्याय कस्यचित् ॥ सिद्धमं-
त्रधरः कृत्वा धरणीर्वयमादितः ॥ नहि मंत्रसाहाय्यस्य विपं पा-
त्यविधेयतां ॥ श्लेष्मतुल्यगुणं प्रायः स्थिरमूर्ध्वगमं विपं ॥
प्रायः पित्तगुणैर्युक्तं मध्यगामि च जंगमं ॥ गुणैरेभिर्विपर्यस्तैर्निह-
तस्ते परस्परं ॥ युंज्यान्मूलविपं तस्माद्दृष्टानां पानलेपयोः ॥ वि-
पपीतं च कुशलो दंशयेत्पवनाशिभिः ॥ न विपप्रतिमं किञ्चिन्निर्वि-
पीकरणं विपे ॥ चतुर्भिः पङ्क्तिरष्टासिर्हीनमध्योत्तमां यवैः ॥ मात्रां
विपस्य मौलस्य प्रयुंजीत यथायथं ॥ दष्टस्य हौ यवौ कीटैस्तिल-
मात्रं तु रुश्चिकैः ॥ नैव त्वसृक्स्थे पाने च लूतादष्टस्य नेक्ष्यते ॥
प्रच्छाय लेपयेदंशं तस्य ज्ञात्वा मुनिश्रितं ॥ सविपे युक्तममृतं वि-
पमे वा विपे विपं ॥ अवले चातिबलवद्वापन्नं चाप्रयोगतः ॥ सवि-
पाविपशंकायामगदानपि योजयेत् ॥ अविरोद्धान्प्रयुक्तो हि निर्वि-
पस्य गदोऽगदः ॥ तद्वच्च सविपस्यापि क्रियाकालातिपाततः ॥ जा-

नीयाद्विपसन्नावं विपक् तस्मात्प्रयत्नतः ॥ सात्तुकं मुस्तकं शृंगी वा
लकं सर्पपाण्ड्यं ॥ वत्सनामं च कर्माणं विपं स्निग्धं घनं गुरु ॥ न-
जात्वन्यत्प्रयोक्तव्यं कालकूटं विशेषतः ॥ विपेऽवचारिते तीक्ष्णे पे-
यं घृतमनंतरं ॥ सभाङ्गीदधिमंडोत्पसारिवातंदुलीयकं ॥ आगारधूम-
मंजिष्ठापृष्ठावैर्वा समन्वितं ॥ लिङ्गाद्वा मधुसर्पिभ्यां चूर्णितामजुं
नत्वचं ॥ क्षीरक्षौद्रघृतैर्युक्तं पीतं हन्ति विपं विपं ॥ ससिंदुवारतगरं
मृतसंजीवनं विपं ॥ शिरीषकुसुमं वकं विपमाशु विपापहं ॥ देवदा-
रुतं मांसीदाडिमीवाकुचीविपं ॥ कुष्ठं च पानलेपाभ्यां समं सविप-
नाशनं ॥ मनःशिलालालैलांसिंदुवारामराह्यं ॥ सरक्ताकुंकुमवि-
पं ध्मातं निःसंज्ञबोधनं ॥ देहे विपोद्भवे लेपः सत्तुक्षीरघृतैर्हितः ॥
यस्तु संरोपितो भोगी धूमं वक्रादिमुंचति ॥ दंडाग्रे पिशितं बध्वा
बहुशस्तेन दंशयेत् ॥ अशक्तमगदैरन्यैर्विपपीतं चिकित्सकः ॥ पाय-
येन्मांसचूर्णं तं ज्ञात्वा विपबलाबलं ॥ अन्येष्वपि च वेगेषु शोषोपा-
यपरिक्षये ॥ विपं युंजीत नित्यं च रसापनगवेपिणः ॥ घृतोपस्कृत-
देहस्य विशुद्धस्य हिताशिनः ॥ सात्विकस्योदिते भानौ योज्यं शी-
तपसंतपोः ॥ ग्रीष्मे चात्ययिके व्याधौ न च वर्षासु दुर्दिने ॥ न
क्रोधने न पित्तार्ते न क्लीबे राजनि द्विजे ॥ क्षुत्तृष्णाश्रमघर्माध्व-
व्याध्यंतरनिपीडिते ॥ गर्भिणीवालटद्वेषु न रुक्षेपु न मर्मसु ॥ स्व-
भ्यस्तेऽपि विपे यस्माद्वर्जनीयान्विवर्जयेत् ॥ कटुम्लतैललवणदि-
वास्वभातपानलान् ॥ रुक्षमन्नं विशेषेण भयं वाऽजीर्णतः सदा ॥
दृग्विभ्रमं कर्णरुजामन्यांश्चानिलजान् गदान् ॥ विपं रुक्षाशिनः कु-
र्यान्मृत्युमेव त्वजीर्णतः ॥ अलं गोमूत्रसंयुक्तमातपे शोषयेज्यहं ॥
विपं बृंहणमेतद्धि विपस्यादौ प्रशस्यते ॥ तत्पिबेन्मस्तुना वातज्वरे
क्षीरेण पित्तिके ॥ युक्तं मूत्रेण कफजे सर्वजे त्रिफलांमसा ॥ रो-
घचंदनपट्टयाशकैराघृतमाक्षिकैः ॥ क्षीरेण च घृतं युक्तं जीर्णज्व-

रहं परं ॥ निकुंभकुंभत्रिफलासर्पिर्मधुविषैः कृतः ॥ निहन्ति मोद-
 को ऽजीर्णज्वरमेहत्वगामयान् ॥ शिखिकर्करसोपेतं विषमज्वरजिह्विपं
 ॥ विषं यष्ट्यान्वयं रात्रासेन्यमुत्पलकंदकः ॥ तंदुलोदकपीतानि-
 रक्तपित्तस्य श्लेपजं ॥ विषं रसांजनं शार्ङ्गं वृश्चिकाली महासहा ॥
 सवेदने सपाके च व्रणे दुष्टे प्रलेपनं ॥ सिताविषक्षीरतरुप्रवाला
 मधुना द्रुताः ॥ श्वासहिष्मापहा लीढाश्चर्दिघ्नास्तु विषान्विताः ॥
 क्षौद्रोशीरमधुक्षाररजनीकुटजत्वचः ॥ विजयापिप्पलीमूलपिप्पली-
 द्वयचित्रकैः ॥ पुष्करान्धवरीद्राक्षायवानीक्षीरदीप्यकैः ॥ सितायष्टी-
 द्विद्वह्नीसैधवैः पालिकैः पचेत् ॥ सविषार्द्धपलैः प्रस्थं घृतात्तज्जीर्ण-
 शुक् पिबेत् ॥ दुर्नाममेहगुल्मार्मतिमिररुमिपांडुताः ॥ गलग्रहग्रहो-
 न्मादकुष्ठानि च नियच्छति ॥ रुच्छं विषपथ्यामिदंतीद्राक्षानिशा-
 विषं ॥ शिलाजतुविषं मूत्रमुदावर्त्ताश्मरीहरं ॥ गोमूत्रक्षारसिंधूत्थविषं
 पापाणमेदकं ॥ वज्रवहारयत्येतदातंकं पीतमश्मरीं ॥ समूलपिप्पली-
 मूत्रं विषं शूलहरं तथा ॥ विषद्रवंतीमधुकद्राक्षारान्नाशठीकणाः ॥
 ऐरंडतैलं त्रिफलागोमूत्रं चित्रको विषं ॥ सर्पिषा सहितं पीतं वातां-
 डत्वमपोहति ॥ त्रिफला स्वर्जिकाक्षारो विषं गुल्मप्रमेदनं ॥ विषवेह-
 मिशिक्षीरं गुल्मघ्नीहनिवर्हणं ॥ छीहोदरघ्नं पयसा शतान्धारुमिजिह्वि-
 पं ॥ वायसीमूलनिःकाथपीतं कुष्ठहरं विषं ॥ पयसा राजद्वक्षत्वगा-
 यत्रीवाकुचीफलात् ॥ लीढं स्नेहकणाभ्यां च विषं काथेन कुष्ठजित् ॥
 अवल्गुजैडगजयोर्ध्वजं क्षारद्वयं विषं ॥ लेपः ससैधवः पिष्टो वारिणा
 कुष्ठनाशनः ॥ चित्रकार्कजटाहस्तिपिप्पलीवाकुचीविषैः ॥ गोमूत्रपि-
 षैरन्योऽन्यो मनोन्हाशुक्पयोविषैः ॥ सचंद्रैरैडगजकरंजफलसैधवैः
 ॥ सव्योपस्वर्जिकाक्षारयक्षारनिशाद्वयैः आगारधूमसहितैर्वस्तमूत्रे-
 ण कल्कितैः ॥ भट्टातकाग्निशम्याकविषैर्गोमूत्रपोषितैः ॥ लेपो विच-

चिकादद्रुक्साकिटिमापहः ॥ शम्याकपत्रत्वङ्मूलं विषं तक्रं च तद्रु-
 णं ॥ विषमहातकद्वीपिगुंजानिवफलैर्जयेत् ॥ लेपोऽम्लपिष्टैः श्वित्रा-
 णि पुंढरीकं च दारुणं ॥ वक्रकुष्ठरसद्वीपिस्पृक्कापत्रैलवालुकं ॥ पिष्टं
 खदिरतोयेन त्रिरात्रमुपितं पिबेत् ॥ श्वित्रा विषेण संस्पृष्टं ततः स्फो-
 टान्किलासजान् ॥ कंठकेन विभज्यानु लैपलिपेत कौष्टिकैः ॥ अथवा
 करवीरार्कमूलवाकुचिकाविषैः ॥ वस्तांबुपिष्टैः सदीपिहिपिप्पल्यरु-
 ष्कैः ॥ लाक्षासुराह्मंजिष्ठाकुष्ठपद्मकसारिवाः ॥ गुंजाफलं कुर-
 वको लांगलीवज्रकंदकः ॥ वाराहीकंदजास्फोतामसाह्मगिरिकर्ण-
 काः ॥ अर्काश्वमास्योर्मूलं नागपुष्पननं निशे ॥ दंतीविषं हंति विषं
 पिप्पलीमरिचानि च ॥ तैस्तैलं कटुतैलं च श्वित्रस्याभ्यंजनं पचेत्
 ॥ सवर्णीकरणं श्रेष्ठमास्तिकस्थ वचो यथा ॥ वीरालांगलकीदंतीवि-
 पपापाणमेदकैः ॥ प्रयोज्यो मूढगर्माणां प्रलेपो गर्भमोचनः ॥ स्वर-
 सं बीजपूरस्य वचाब्राह्मीरसं घृतं ॥ वंध्या पिवन्ती सविषं सुपुत्रैः प-
 रिवार्यते ॥ नष्टशुक्रः पयोद्राक्षाकपिकच्छूवचाविषं ॥ विषं सर्पिः
 सिताक्षौद्रं तिमिरापहमंजनं ॥ विषं चैकमजाक्षीरकल्कितं विषधू-
 पितं ॥ विषं धात्रीफलरसैरसकृत्परिभावितं ॥ अंजनं शंखसहितं
 प्रगाढतिमिरप्रणुत् ॥ विषमिंद्रायुधं स्तन्ये घृष्टं काचछिदंजनं ॥ बी-
 जपूरसं घृष्टं विषं तद्वा सितायुतं ॥ विषं मागधिका हे च निशे का-
 चघ्नमंजनं ॥ शुक्रार्मजिद्विषं रुष्णायुक्तं गोमूत्रभाषितं ॥ समुद्रफे-
 नस्फटिककुरुविंदसुधांजनं ॥ कूर्मघृष्टं च तुल्यानि तेभ्योऽर्द्धांशा
 मनःशिला ॥ अर्द्धहीनानि मरिचसैंधवापोरजांसि च ॥ अतो य-
 थोत्तरं दद्यादयसा च समं विषं ॥ रसक्रियेयं मधुना शुक्रपिष्टा-
 र्मकाचजित् ॥ असीक्ष्णं शीततोयेन सिंचेन्नेत्रे विपांजिते ॥
 रसोनकंदमरिचविषसर्पसैंधवैः ॥ पिष्टोऽस्ति लिखितं पूर्वं सुरसार-

सपेपितैः ॥ पूरयेत् सर्पिषा चानु सर्पिरेव च पाययेत् ॥ मधूक-
सारमधुकविषक्षीरजलैर्धृतं ॥ पक्वं संतर्पणं श्रेष्ठं रात्र्यंधत्वे चिरोत्थिते ॥
नस्यं शिरोरुक्शमनं प्रत्यक्पुष्पीसिताविपं ॥ अथवा घृतयष्ट्याद्दश
कैरा विपसंयुताः ॥ शुंठी पथ्या विपं पाका द्रवन्ती पूतिनासजित् ॥ क-
दुतैलं विपं नस्यं पलितारुपिकापहं ॥ स्वर्जिकाक्षारसिंधूत्थशुक्तयु-
क्तं विपं परं ॥ कर्णयोः पूरणं तीव्रकर्णशूलनिवर्हणं ॥ प्रपोंडरीकमं-
जिष्ठाविपसिंधुसमुद्भवैः ॥ निहन्ति साधितं तैलं गंडूपेण मुखामयान् ॥
देवदारुविपं सर्पिर्गोमूत्रं कंदकारिका ॥ वाचःस्खलनतां हन्ति पीत-
मित्याह काश्यपः ॥ शत्रुप्रयुक्ताद्विपतो गरादा भूतान्द्रुजंगाखुगणा
ज्जरायाः ॥ अकालमृत्योर्ग्रहपाप्मतो वा विपाशिनो नास्ति भयं
नरस्य ॥ इति विपोपयोगीयो नामाऽष्टचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४८ ॥
इति विपतंत्रं नाम पष्ठमंगं संपूर्णं ॥ ६ ॥

अथातो रसायनाध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ दीर्घमायुः स्मृतिं मे-
धामारोग्यं तरुणं वयः ॥ प्रभावर्णस्वरौदार्यं देहेंद्रियबलोदयं ॥
वाक्सिद्धिं वृषतां कान्तिमबामोति रसायनात् ॥ लामोपायो हि स-
त्तानां रसादीनां रसायनं ॥ पूर्वं वयसि मध्ये वा तत्प्रयोज्यं जिता-
त्मनः ॥ स्निग्धस्य सुतरक्तस्य विशुद्धस्य च सर्वथा ॥ अविशुद्धे
शरीरे हि युक्तो रसायनो विधिः ॥ न भाति मलसंक्लिष्टे वस्त्रे रंगइ-
वार्पितः ॥ युक्तं संस्कारहीनस्य सम्यगप्यप्रमादिनः ॥ यथैव पौ-
रुषं तद्वन्न सिध्यति रसायनं ॥ सर्वे च दोषा भवंति प्राज्यादाहा-
रादम्ललवणकटुकक्षारविरुद्धासात्म्यरूक्षांमिष्यंदिक्लिन्नगुरुपूतिपर्यु-
पितनवधान्यशुष्कशाकमांसतिलकुलत्यदधिगुक्तकांजिकपिष्टान्नवि-
रुढनिषेविणां दिवास्वप्नमद्यस्त्रीनित्यानां विपमातिमात्रव्यायामसं-
क्षोभितवपुषां क्रोधलोभमयशोकायासवद्बुलानां पापकर्मणामसमं-

जसाहारव्याहारनीहारनिरतानां ॥ अतो निमित्तं ह्यविशुद्धः सं-
जायते रसो विदह्यते रक्तं शिथिलीभवंति मांसानि विष्यंदते मेदो
दूष्यंते दोषाः विमुच्यंते संघयो न संघायंतेऽस्थिषु मज्जानो नाप्या-
यते शुक्रं नौजो न बलं न वीर्यं ॥ तत एवमभूतो ग्लायति सीदति
निद्रातंद्रालस्पसमन्वितः खिद्यते निर्विद्यते निरुत्साहोऽसमर्थः शा-
रीरमानसानां विशिष्टानां श्रष्टच्छायो नष्टस्मृतिरल्पबुद्धिरसंपाद्यमा-
नाभिलषितार्थोऽहर्निशमनिशमनिशं निःश्वसन्नधिष्ठानभूतो रोगा-
णां नोपात्तमपि सर्वमायुरवाप्नोति ॥ तस्माद्बुद्धिमानपास्य यथो-
क्ताहारादिदोषान्निर्वाह्य च पूर्वोपचितान् रसायनं विधिसहितमुपसे-
वेत् ॥ तत्तु द्विविधं कुटीप्रावेशिकं वातातपिकं च ॥ तत्र वीर्यप्र-
भावप्रयोगपरिहारगुरुत्वात्कुटीप्रावेशिकं महाफलतरं ॥ तस्य विधिः
॥ क्षेमसुमिक्षधार्मिकश्रद्धयानजननृपतिवैद्यविप्रे सुलभमहौषधिषू-
तक्षीरपथ्यभोजनोपकरणे ग्रामे नगरे वा पूर्वोत्तरस्यां दिशि प्रागुदक्-
प्रवणे सुविभक्तविहारोद्देशे देशे दृढघनसुमृष्टभित्तिमुत्सेधविस्तार-
संपन्नां सूक्ष्मलोचनां त्रिगर्भामृतसुखां निवातां प्रवातैकदेशां प्रा-
ग्द्वारामुदग्द्वारां वा शमीविल्वक्षीरिदक्षपरिगृहीतामनिष्टेन्द्रियार्थवाता-
तपरजोधूमस्वेदक्लेददंशमशकसरीसृपव्यालबालम्बीदासांतावसायिना-
मगम्यां सन्निहितवैद्यपरिचारकोपकरणां कुटीं कारयेत् ॥ तस्यां रसा-
यनार्थं शरदि वसंते शुक्लपक्षे प्रशस्ते ऽहनि पूजयित्वा यथार्थं देवगु-
रुद्वद्धान्प्रणम्य दक्षाश्विप्रभृतीन् परिमृज्य सुवर्णघृतमधुसिद्धार्थक-
प्रियंगुरोचनाः प्रदक्षिणीकृत्य गोब्राह्मणमनुप्रविशेत् ॥ तत्र संशो-
धनैः शुद्धः सुखी जातबलः पुनः ॥ ब्रह्मचारी धृतियुतः श्रद्धयानो
जितेन्द्रियः ॥ दानशीलदयासत्यव्रतधर्मपरायणः ॥ देवतानुस्मृति-
युतो युक्तस्वमप्रजागरः ॥ प्रियौषधः पेशलवागारभेत रसायनं ॥
हरीतकीमामलकं सैधवं नागरं वचां ॥ हरिद्रां पिप्पलीं बेहूं गुडं

कोष्णांनुना पिबेत् ॥ स्निग्धः स्निग्धो नरः पूर्वं तेन साधु विरिच्यते ॥ ततः शुद्धशरीराय कृतसंसर्जनाय च ॥ त्रिरात्रं पंचरात्रं वा सप्ताहं वा घृतान्वितं ॥ दद्याद्यवकमाशुद्धेः पुराणशक्तोऽथवा ॥ इत्थं संस्कृतकोष्ठस्य रसायनमुपाचरेत् ॥ यस्य यद्योगिकं पश्येत्सर्वमालोच्य सात्त्वयवित् ॥ हरणात्सर्वरोगणां याऽसावुक्ता हरीतकी ॥ पथ्यत्वात् सर्वधातूनां पथ्या शिवतया शिवा ॥ यस्माद्दिजयते व्याधीन् समग्रान् विजया ततः ॥ अस्य सर्वरोगेभ्यो भवत्यायुश्च शाश्वतं ॥ यतः शील्यतामेनां तेनेयमभया स्मृता ॥ नवा वृत्ता घना स्निग्धा गुर्वी मज्जति चाप्सु या ॥ बालस्य सा प्रयोक्तव्या नवनीतसमन्विता ॥ वाते सप्तर्षिलवणा पित्ते सगुडशर्करा ॥ कफे सपिप्पलीक्षौद्रा सर्वदा सा प्रशस्यते ॥ अथ हरीतकीनां हिमवच्छैलसंभवानां कालजानामापूर्णासवीर्याणां निरामयानां द्विशस्त्रिशो वा शकलितानामाढकं चतुर्गुणेन पयसा संस्वेद्य मृदुभूतमवतार्य शीतं सर्षिर्मध्वाढकाभ्यां संमृज्य सुगुप्तं स्थापयेत् ॥ ततस्त्रिरात्राद्धूर्वाहारानुपरोधिनीं मात्रां प्रत्यहमुपयुंजीत ॥ जीर्णे शालिपट्टिकं पयसा शुंजीत ॥ प्रयोगति च तावन्तमेव कालं ॥ अस्य प्रयोगाद्वर्षशतमजरो निर्वलीखलति-पलितामयः श्रुतिस्मृतिसंपन्नः समिद्धानलश्च पुरुषो भवति ॥ बह्च्छरीरं गिरिसारसारं स्वरो घनौघस्तनितानुकारी ॥ भवत्यपत्यं विपुलं स्थिरं च समश्रतो योगमिमं प्रयत्नात् ॥ पथ्यासहस्रं त्रिगुणयात्रीफलसमन्वितं ॥ पंचानां पंचमूलानां सार्द्धं पलशतद्वयं ॥ जले दशगुणे पक्त्वा दशभागस्थिते रसे ॥ आपोथ्य कृत्वा व्यस्थीनि विजयामलकान्यथ ॥ विनीय तस्मिन्निर्यूहे योजयेत् कुड्वांशकं ॥ त्वगेलामुस्तरजनीपिप्पल्यगुरुचंदनं ॥ मंडूकपर्णीकनकशंखपुष्पीवचाप्लवं ॥ यष्ट्याब्धयं विहंगं च चूर्णितं तुलयाऽधिकं ॥ सितोपलार्द्धभारं च पात्राणि त्रीणि सर्षिपः ॥ द्वे च तैलात्यचेत्सर्वं तदग्नौ

लेहतां गतं ॥ अवतीर्णं हिमं पुंज्याद्विशैः क्षौद्रशतैस्त्रिभिः ॥ ततः
 खजेन मथितं निदध्यादृतभाजने ॥ एतद्रसायनं ब्राह्मं समं पूर्वेण
 सर्वथा ॥ वैखानसा वालखिल्याः प्राश्य प्राप्ता नवं वयः ॥ आसौ-
 र्यममितं चायुर्वीततद्राश्रमक्लृप्ताः ॥ अभयामलकविभीतकपंचात्म-
 कपंचमूलनिर्यूहे ॥ बह्वीपलाशकरसे क्षीरेऽष्टगुणे च विपचेत ॥
 घृतस्य कुंभं मधुकं मधूकं काकोलियुग्मं च वलां सुगुप्तां ॥
 सक्षीरशुक्लामृपक्षं सुजीवं सुखांबुपस्तच्च पिवेदुणाढ्यं ॥ आ-
 मलकसहस्रं पिष्टस्वेदनविधानेन क्षीरोष्मणा सुस्विन्नमनातपशु-
 ष्कमनस्थि चूर्णयेत् ॥ तदामलकसहस्रस्वरसपरिपीतं स्थिराजीवन्ती-
 पुनर्नवानागबलान्द्रुकपर्णीब्रह्मसुवर्चलाभीरुशंखपुष्पीवचापिप्पली
 विटंगस्त्रयंगुप्ताऽमृताऽगुरुचंदनमधुकमधूकपुष्पपद्मोत्पलनवमालिका-
 पुवतीयूथिकाचूर्णाष्टभागसंपुक्तं पुनर्नागबलापलसहस्रस्वरसपरिपीतं
 छायोपशोषितं द्विगुणितसर्पिषा क्षौद्रेण क्षुद्रगुडारुतिं कृत्वा घृतभा-
 जनस्थं भस्मराशेरधःस्थापयेदंतर्भूमौ पक्षमथर्ववेदविदा कतरक्षं प-
 क्षात्यये चोद्धृत्य कनकरजतताम्रप्रवालकालायश्चूर्णाष्टभागसंपुक्तम-
 र्द्धकर्पाभिहृत्या यथाग्निं प्रातः प्रयोजयेदिति समानं पूर्वेण ॥ आमल-
 कसहस्रमार्द्रपलाशद्रोण्यां सविधानायां बाष्पमनुहमंत्यामारण्यगोम-
 याग्निमिरुपस्वेदयेत् ॥ तानि सुस्विन्नशीतानि चोद्धृत्य निष्कुलीकृता-
 न्यापोध्य पिप्पलीविटंगतंदुलानां पृथगाढकेनाध्यर्द्धेन शर्करायाः पट्टि-
 र्मधुघृततैलानां संयोज्य घृतकुंभे स्थापयेद्विंशतिरात्रां ॥ परं चोपयोजये-
 दिति समानं पूर्वेण ॥ आमलकसहस्रं पिप्पलीसहस्रसंपुक्तं तरुणपला-
 शक्षारोदकेनाप्लाव्य शुचौ भांडे स्थापयेत् ॥ ततोनुगतक्षारमनातपशुष्क-
 मस्थिरहितं चूर्णयित्वा सितोपलापादेन चतुर्गुणाभ्यां मधुघृताभ्यां च
 संयोज्य घृतभाजने पण्मासानंतर्भूमेः स्थापयित्वा परतो यथाग्निवल्-

मुपयुंजीतेति समानं पूर्वेण ॥ आमलकचूर्णाढकमेकविंशतिरात्रमाम-
लकस्वरसभावितं मधुपुतं घृताढकाभ्यां पिप्पलीचूर्णाष्टभागेन शर्क-
राचतुर्भागेन संसृष्टं घृतभाजनस्थं प्रादपि तद्भस्मराशाविति समानं
पूर्वेण ॥ अमयामलकविमीतकानां द्विशस्त्रिशो वा संयोजितानां प-
लाशत्वगवनद्धानां मृदावलिप्तानां कुकूलस्त्रिञ्चानां निरस्थीकृतानां
पलसहस्रमुलूखले संक्षुद्य दधिमधुघृततैलपललशर्करासंपृक्तं भक्षये-
दनन्नभुक् ॥ प्रयोगति द्विगुणं कालं यवागूधूपक्षीरघृतपष्टिकान्नमा-
हारोऽभ्यंजनं सर्पिरुद्धर्तनं यवचूर्णमिति समानं पूर्वेणाभ्यधिकफलं
वा ॥ विडंगतंदुलानामाढकमाढकं पिप्पलीतंदुलानामध्यर्द्धं सितोप-
लाया मधुघृततैलाढकैः पट्टिरकीकृतं प्रादपि भस्मराशाविति समानं
पूर्वेण ॥ दशमूलबलामुस्तजीवकर्पमकोत्पलं ॥ पर्णिन्यौ पिप्पली शृ-
ंगी मेदा तामलकी त्रुटिः ॥ जीवन्ती जांगकं द्राक्षा पौष्करं चंदनं श-
ठी ॥ पुनर्नवद्विकाकोलीकाकनासामृताब्ध्यं ॥ विदारीविपमूलं च त-
दैकध्यं पलोन्मितं ॥ जलद्रोणे पचेत्पंचधात्रीफलशतानि च ॥ पादशेषं
रसं तस्माद्वस्थीन्यामलकानि च ॥ गृहीत्वा भर्जयेत्तैलघृताद्वादशभिः
पलैः ॥ मत्स्यंढिकानुलाद्धेन युक्तं तलेहवत् पचेत् ॥ त्रेहार्द्धं मधु ति-
द्धे च तवक्षीर्याश्चतुष्पलं ॥ पिप्पल्या द्वे पले दद्याच्चतुर्जातं कर्णोद्धि-
तं ॥ अतोऽवलेह्येन्मात्रां कुटीस्थः पथ्यभोजनः ॥ इत्येव च्यवनप्रा-
शो यं प्राश्य च्यवनो मुनिः ॥ जराजर्जरितोऽप्यासीन्नारीनयननं-
दकः ॥ कासं श्वासं ज्वरं शोषं हृद्रोगं वातशोणितं ॥ मूत्रशुक्राशया-
न् दोषान् वैस्वर्यं च व्यपोहति ॥ बालहृदक्षतक्षीणरुशानामंगवर्द्ध-
नं ॥ मेधां स्मृतिं कांतिमनामयत्वमायुःप्रकर्षं पवनानुलोम्प्यं ॥ स्त्री-
षु प्रहर्षं बलमिन्द्रियाणामग्रेष्व कुर्याद्विधिनोपयुक्तः ॥ मधुकेन तवक्षीर्या
पिप्पल्या सिंधुजन्मना ॥ पृथग्लोहैः सुवर्णेन वज्रया मधुसर्पिषा ॥

सितया वा समा युक्ता समायुक्ता रसायनं ॥ त्रिफला सर्वरोगघ्नी-
 मेधायुःस्मृतिबुद्धिदा ॥ त्रिफलेनापसौ पात्री कल्केनालेपयेन्मवां ॥
 तमहोरात्रिकं लेपं पिबेत्सौद्रोदकाप्लुतं ॥ प्रभूतलेहमशनं जीर्णं तत्र
 प्रशस्यते ॥ जीवत्यरुद्धरस्तस्य समाभ्यासात्समाः शतं ॥ वर्षं त्वा
 देत्प्राणदां प्रातरेकामश्रज्जनात्पूर्वमक्षद्वयं च ॥ साज्यक्षौद्रं मो-
 जनान्ते चतुष्कं शृंगीकानां तद्वयःस्थापनेऽलं ॥ अथापसानि चतुरं-
 गुलदीर्घाणि तिष्ठोत्सेधानि पत्राणि कारयेत् ॥ तान्यग्निवर्णानि कृ-
 त्वा ऽऽमलकस्वरसे निर्वापयेदेकविंशतिं कृत्वा तेषां तादृशानां पल-
 शतमायस्यां स्थाल्यां प्रक्षिप्यामलकशतोत्तरं कृत्वा सुविहितं मस्म
 राशौ निखनेत् ॥ मासि मासि चोद्धृत्वायसेन दंढेन घट्टयेत् ॥ एवं
 तानि लोहपत्राणि संवत्सराद्वीभवंति ॥ ततश्चोत्तरकालमकृत्वावम-
 नविरेचनं वा स्निग्धवतुरेव केवलं समंततोऽगुष्ठपर्वमात्रमुखेनायसेन
 सुवेणायस एव भाजेन तस्मात्कल्कीकृतात्सुचमेकं गृहीत्वा मधुधू-
 ताभ्यां पृथक् सुचेन संयोज्य प्राश्रीयात् ॥ जीर्णं क्षीररसयूपाणा
 मन्यतमेन सर्पिमिश्रं नृवं पष्टिकौदनमश्रीयात् ॥ अनेन विधिना व
 र्षमुपयुज्य वर्षमेव चान्यदप्युद्दिष्टाहारो यंत्रितात्मा कुटीमावेसेत् ॥
 ततः सर्वोपतापान् जित्वा व्याधिजरामरणशस्त्राघ्नितोषविपाणामग-
 म्यः सर्वभावेष्वर्ताद्रियो वर्षसहस्रद्वयं जीवति ॥ वाजिवेगो गजप्रा-
 णो भवेत्तु स्मृतिबुद्धिमान् ॥ बाडग्री वृषः श्रुतधरो महाभोगो म-
 हाधनः ॥ ताप्यरूप्यसुवर्णानामपमेव पृथग्विधिः ॥ द्विगुणं तु गु-
 णोत्कर्षं जानीयादुत्तरोत्तरं ॥ हेमधात्रीफलक्षौद्रं गायत्रीपरिमंत्रि-
 तं ॥ लिहन्नुपिवन् क्षीरं दृष्टरिष्ठोऽपि जीवति ॥ सुवर्णं पद्मबीजा-
 नि मधुच्छाजाः प्रियंगवः ॥ क्षीरेण पीतं परममलक्ष्मोचिनिवारणं ॥
 सपद्मबीजामलकामयाक्षं सर्पिमधुभ्यां कनकं लिहन्तः ॥ दीर्घायु-

पो मंदजरोपतापाः सरीसृपाणां च भवंत्यगम्याः ॥ मधुमागधिका-
विडंगसारत्रिफलाहेमघृतं सितां च खादन् ॥ जरसा ऽनवलीढदे-
हकांतिः समधातुश्च समाः शतं स जीवित् ॥ हेमविल्वं वचासर्पि-
रेकध्यमुपयोजितं ॥ मेध्यमायुष्यमारोग्यकांतिसौभाग्यपुष्टिदं ॥ शता-
वरीघृतं लीढं ससुवर्णं समाक्षिकं ॥ करोति चिरजीवित्वं राजानं च
वशानुगं ॥ आयुष्कामः शंखपुष्प्या समेतं मेधाकामः क्वाचनं सोम-
गंधं ॥ लक्ष्मीकामः पद्मकिंजल्कयुक्तं खादेत्कामं कामकामो विदा-
र्या ॥ मंडूकपण्याः स्वरसं यथान्नि क्षीरेण यष्टीमधुकस्य चूर्णं ॥ र-
सं गुडूच्याः सहमूलपुष्प्याः कल्कं प्रयुंजीत च शंखपुष्प्याः ॥ आयुः
प्रदान्यामयनाशनानि बलाग्निवर्णस्वस्वर्द्धनानि ॥ मेध्यानि चैतानि
रसायनानि मेध्या विशेषेण तु शंखपुष्पी ॥ नलदं कटुरोहिणी प-
यस्या मधुकं चंदनसारिवोग्रगंधाः ॥ त्रिफलाकटुकत्रयं हरिद्रे सपटो-
लं लवणं च तैः सुपिष्टैः ॥ त्रिगुणेन रसेन शंखपुष्प्याः सपयस्कं
घृतनलवणं विपक्वं ॥ उपयुज्य भवेज्जडोऽपि बाग्मी श्रुतधारी प्रतिभा-
नवानरोगः ॥ ब्राह्मीवचासैधवशंखपुष्पीमत्स्याक्षकब्रह्मसुवर्चलैर्द्रव्यः
॥ वैदेहिका च त्रियवाः पृथक्स्फुर्यवौ सुवर्णस्य तिलो विपस्य ॥ स-
र्पिषश्च पलमेकत एतद्योजयेत्परिणते च घृताढ्यं ॥ भोजनं समधु
वत्सरेमेवं शीलयन्नधिकधीस्मृतिमेधः ॥ अतिक्रान्तजराव्याधितंद्रा-
लस्यश्रमक्लमः ॥ जीवत्यब्दशतं पूर्णं श्रीतेजःकांतिदीप्तिमान् ॥ चि-
शेषतः कुष्ठकिलासगुल्मविपज्वरोन्मादगरोदराणि ॥ अथर्वमंत्रादिरु-
ताश्च रुत्याः शाम्यन्त्यनेनातिबलाश्च वाताः ॥ यथोक्तगुणायां भृमो-
जातामबालामजीर्णां शोर्णपुराणपर्णामसंजातान्यपर्णां तपसि तपस्ये

१ तपसि माधे ॥ तपस्ये फाल्गुने ॥ तपामधेऽयफाल्गुने ॥ स्यात्तपस्यः फा-
ल्गुनिक इत्यमरः ॥

वा मासे प्रथोक्तेन विधिना पुण्ययुक्ते चंद्रमसि सुमुहूर्ते नागबलां-
 समूलामुद्धारयेत् ॥ तस्या मूलानां त्वक् पिंडमात्रमक्षमात्रं वा श्ल-
 क्ष्णपिष्टं वा चूर्णितं पयसा पिबेत् ॥ मधुघृताभ्यां वा लिह्यात् ॥ जी-
 र्णे क्षीरवृत्तिरेव स्यात् ॥ क्षीरेणैव वा सप्तर्षिष्कं शालिपष्टिकमश्रीया-
 त् ॥ एवं संवत्सरं प्रयोगार्हपशतमजर इत्यादि समानं पूर्वणावलाऽति-
 बलाचंदनागुरुधवतिनिशखदिरकदरशाकशिंशिपाऽसनसुरसा. पुनर्न-
 वांताश्च वयःस्थापनोक्ता दशौषधयः सविदारीश्वदंष्ट्राश्वगंधावाराहीश-
 तावर्यो नागबलया व्याख्याताः ॥ तत्र सारवृक्षाणां सर्वेषां स्वरसा-
 र्थां कुष्ठचिकित्सिते खदिरकल्पमोक्षेत् ॥ आर्द्रवृक्षासंभवे तु सारश-
 कलानि द्वंगुलत्र्यंगुलानि तनूनि चतुर्गुणांभसाऽऽप्लाव्यातपे त्रिरात्रं
 स्थापयेत् ॥ ततस्तान्पुद्गृत्यान्धानि तत्र प्रक्षिपेत् ॥ त्रिरात्राच्च पुनर-
 न्यानि ॥ एवं नवरात्रेण त्रिःप्रक्षेपेणोद्धारेण च स्वरसः परिकल्पि-
 तो भवति ॥ फलानां पुनर्वीरुदोषधीनां च यंत्रेणोलूखलेन वा नि-
 प्पीडय स्वरसं गृहीयात् ॥ परिशुष्काणां तु चूर्णीकृतानामाढकमा-
 ढकमुदकस्याहोरात्रस्थितं विमृदितपूतं स्वरसवत्प्रयोज्यं ॥ तुवरक-
 भक्षान्तकादीनां पुनः पृथगेवोपदेशः ॥ वृक्षास्तुवरकानाम पश्चिमार्ण-
 वतीरजाः ॥ बीचीतरंगविक्षोभमास्तोद्धूतपल्लवाः ॥ तेभ्यः फलान्या-
 ददीत सुपकान्यंबुदागमे ॥ मज्ञः फलेभ्यश्चादाय शोषयित्वाऽवचूर्ण-
 येत् ॥ तिलवत्सीढयेद्गोण्यां काथयेद्वा कुसुंभवत् ॥ तत्तैलं संभृतं शू-
 यः पचेदासलिलक्षयात् ॥ अवतार्य करीपेषु पक्षमात्रं निधापयेत् ॥
 त्रिगंधस्त्रिभो हृतमलः पक्षादुद्धृत्य तं ततः ॥ चतुर्थमक्तांतरितः प्रा-
 तः पाणितलं पिबेत् ॥ मंत्रेणानेन पूतस्य तैलस्य दिवसे शुभे ॥ म-
 ज्जासार महावीर्यं सर्वान्धानून्विशोधय ॥ शंखचक्रमदापाणिस्त्वामा-

१ अमृता पयसा धात्री जीवंती श्रेयसी स्थिरा युक्ता ॥ मद्रूकपर्वतिरसा रसा-
 पमति पुनर्नवा च वय इति महाकायसंग्रहोक्ताः ॥

ज्ञापयतेऽच्युतः ॥ तेनास्योर्ध्वमधस्ताच्च दोषा यांति सरुत्ततः ॥
 सायमस्त्रेहलवणां यवागूं शीतलां पिवेत् ॥ पंचाहानि पिवेत्तैलमित्थं
 वज्र्यान्विवर्जयेत् ॥ पक्षं मुद्गरसान्नाशी सर्वकुष्ठैर्विमुच्यते ॥ तदेव-
 खदिरकाथे त्रिगुणे साधु साधितं ॥ निहंति पूर्ववत्पक्षं पिवेन्मांस-
 सुयंत्रितः ॥ तेनाभ्यक्तशरीरस्तु कुर्वन्नाहारमीरितं ॥ भिन्नस्वरं रक्त
 नेत्रं शीर्णांगं कृमिभक्षितं ॥ अनेनाशु प्रयोगेण साधयेत्कुष्ठिनं नरं ॥
 सर्पिर्मधुपुतं पीतं तदेव खदिरादिना ॥ पक्षं मांसरसाहारं करोति हि
 शतायुषं ॥ तदेव नस्ये पंचाशद्विसानुपयोजितं ॥ वलीपलितनि-
 र्मुक्तं स्थिरस्मृतिकचद्भिजं ॥ वपुष्मंतं श्रुतिधरं करोति त्रिशतायु-
 षं ॥ अंतर्धूमं तस्य मज्जा सुदग्धः क्षिप्तस्नैले सैधवं चाग्निवर्णं ॥
 तुल्यं हन्यादर्मनक्तांघ्र्यकाचाञ्जीलीरोगं तैमिरं चांजनेन ॥ एकां-
 तरं तौवरकं च तैलं पिवेद्द्विताशी नियमेन मांसं ॥ प्रभिन्नकुष्ठो
 गलितांगदेशस्त्वचं त्यजेत्सर्पइवाशु जीर्णं ॥ साधयेत्पोद्दशगुणे स-
 लिले तुवराढकं ॥ अष्टांशशेपे विस्त्राव्य संक्षुद्योदूखले ततः ॥
 शुष्कारग्वधकल्कपादरजसा व्यामिश्रितं कल्कितं तस्य काथजलै-
 रुदुंबरसमान् छायाविशुष्कान् गुडान् ॥ कुर्यादेकमतश्च सार्द्धमथवा
 गोवारिणाऽऽलोडितं कुष्ठी तद्विवसं स्थितो निरग्नः सूर्ये गतेऽस्तं पि-
 वेत् ॥ तावदेव च तथैव च भूयः पाययेत्तमरुणोदपकाले ॥ अप्य-
 जीर्णमविचिंत्य वर्म वा शेषजं पुरुषदोषबलज्ञः ॥ मध्यान्हेऽद्याद्भूरि
 निष्पावतैलं कंडूकारं शिथुकंदोषदंशं ॥ दध्ना युक्तं स्वल्पसिंधूत्थचूर्णं
 गव्येनानु स्तोक्तकानुपायी ॥ तैलाक्तगात्रो दिवसांतरं च कंभिष्टि-
 काचूर्णकृतप्रघर्षः ॥ स्नायात्सुखांभोभिरमद्यमांसस्त्रीसंगतिः स्यात्त्रिगु-
 णं च योगात् ॥ उपयुज्य योगमखिलं प्रतिदिनमेव द्विकालमभिपुक्तः
 ॥ कुष्ठीकुष्ठमपोहति विशीर्णकर्णौष्ठनासमपि ॥ अथ भक्ष्यातकान्यनुप-

हतान्यनामयान्यापूर्णरसप्रमाणवीर्याणि पक्वजांबवप्रकाशानि शुक्ले-
 शुचौ वा मासे संगृह्य धवपट्टे मापपट्टे वा निधापयेत् ॥ तानि चतुर्मा-
 सस्थितानि सहस्रि सहस्ये वा मासे प्रयोक्तुमारमेत ॥ शीतस्निग्धम-
 धुरोपस्कृतशरीरः पूर्वं दशभल्लातकान्यापोध्याष्टगुणेनांभसा साधयेत्
 ॥ तेषां रसमष्टभागावशिष्टमनुष्णं सपयस्कं सर्पिर्गृह्णाभ्यक्तोष्ठतालु-
 जिह्वः प्रातः प्रातः पिबेत् ॥ एवमेतानि दश भल्लातकान्येकैकोत्क-
 र्पापकर्षणाद्विंशत्प्रयोज्यानि ॥ विधिनाऽनेन साहस्रं प्रयोगस्त्रिगुणश्च
 कालो घृतक्षीराभ्यां शालिपट्टिकमशनमेवं विशेषाद्दिगतकुष्ठदुर्नामक-
 कृमिप्रमेहमेदोदोषो वर्षशतमजर इत्यादि समानं पूर्वेण ॥ पूर्वमेव च भ-
 ल्लातककाथं सपयस्कं पिबेदैकैकं च भल्लातकमभिवर्द्धयेत् ॥ यावत्पं-
 च ॥ ततः पंचपंच वर्द्धयेद्यावत्सप्ततिः ॥ प्राप्य च सप्ततिमपकर्षये-
 त् ॥ भूयः पंचपंचयावत्पंचपंचभ्यश्चैकैकं विधिनाऽनेन सहस्रं प्रयोग
 इत्यादि समानं पूर्वेण ॥ सप्ततिवच्च शतमुपयुंजीत ॥ तथा च सहस्र-
 ह्रयं प्रयोग इत्यादि समानं पूर्वेण ॥ द्विगुणस्त्वायुषः कालः ॥ भल्ला-
 तकानां जर्जरीकृतानां पिष्टस्वेदनं पूरयित्वा भूमावाकंठनिखातस्य
 स्नेहभाषितस्य दृढस्योपरि कुंभस्यारोप्योदुपेनापिधाय कृष्णमृदवलिप्तं
 गोमयाग्निनोपस्वेदयेत् ॥ तेषां यः स्वेदरसः कुंभं प्रपद्येत तमष्टभाग-
 मधुसंप्रयुक्तं द्विगुणितघृतमद्यात् ॥ त्रिगुणश्च कालो घृतक्षीराभ्यामि-
 त्यादि समानं पूर्वेण ॥ अनेनैव विधिना भल्लातकस्वरसं गृहीत्वा केव-
 लमेव मासमेकं प्रयुंजीत त्रिगुणः काल इत्यादि समानं पूर्वेण ॥ मा-
 सि मासि वर्षशतमायुषोऽपि वृद्धिः ॥ एवं दशमासानुपयुज्य वर्षसह-
 स्रमायुर्भवति ॥ भल्लातकतैलपात्रं सपयस्कं मधुकाक्षपात्रेण शतपा-

१ शुक्ले ज्येष्ठे ॥ शुचौ आपाढे ॥ ज्येष्ठे शुक्रः शुचिस्त्वयं ॥ आपाढे इत्यमरः
 ॥ २ सहस्रि मार्गशीर्षे ॥ सहस्ये पीथे ॥ मार्गशीर्षे सहा मार्गआपहायणिकश्च सः ॥ पीथे-
 तप्तसहस्यो द्वाविंशत्यमरः ३ पिष्टं शालिचूर्णं लिखतेऽस्मिन्निति पिष्टस्वेदनं भांडमित्यरुणदत्तः

कमुपयुंजीत ॥ त्रिगुणश्च काल इत्यादि समानं पूर्वेण ॥ भङ्गातकतै-
लं कृष्णातिलतैलं सर्पिरामलकरसोऽसनादिसारकपाय इत्येषां द्रो-
णं द्रोणं त्रिफलात्रिकदुकविडंगसारचित्रकहरिद्राहयत्रिवृहन्तीद्रिय-
वयष्टीमधुविपातिविपारसांजनप्रियंगूनां पालिका भागास्तदैकध्वं
स्नेहपाकविधिना विपाच्यावतार्यं परिपूर्य चानुगुप्तं निदध्यात् ॥ तत
उपस्कृतशरीरः प्रातः प्रातः पाणिशुक्तिमात्रं क्षौद्रेण प्रतिसंयोज्योप-
युंजीत ॥ जीर्णे मुद्गामलकधूपेणालवणेन सर्पिष्मता खदिरोदकसिद्धं
मृदुमोदनमश्नीयात् ॥ खदिरोदकेनोदककार्यकर इत्येवमतोद्ग्रेणमुप-
युज्य विगतकुष्ठदुर्नामित्यादि समानं पूर्वेण ॥ पुष्टानि पाकेन परिच्यु-
तानि भङ्गातकान्याढकसंमितानि ॥ घृष्टेष्टिकाचूर्णकणैर्जलेन प्रक्षा-
ल्य संशोष्य च मारुतेन ॥ जर्जराणि विपचेत्कलशेऽपां पादशेषघृ-
तगालितशीतं ॥ तद्रसं पुनरपि श्रपयेच्च क्षीरकुंभसहितं चरणस्थे ॥
सर्पिः पक्वं तेन तुल्यप्रमाणं धुंज्यात्प्रस्थं शर्कराया रजोभिः ॥ एकी-
भूतं तत्तज्जक्षोभणेन स्थाप्य धान्ये सप्तरात्रं सुगुप्तं ॥ तममृतरस-
पाकं यः प्रगे प्राश्यमश्नन्ननुपिवति यथेष्टं वारि दुग्धं रसं वा ॥ स्मृ-
तिमतिबलमेधासत्वसाररूपेतः कनकनिकपगौरः सोऽभ्रुते दीर्घमा-
युः ॥ सहामलकशुक्तिभिर्दधिसरेण तैलेन वा गुडेन पयसा घृतेन
यवसक्तुभिर्वा सह ॥ तिलेन सह माक्षिकेण पल्लेन सूपेन वा वपुष्करम-
रुष्करं परममेध्यमायुष्करं ॥ भङ्गातकानि तीक्ष्णानि पाकीन्यग्निसमा-
नि च ॥ भवंत्यमृतकल्पानि प्रयुक्तानि यथाविधि ॥ कफजो न स
रोगोऽस्ति न विवंधोऽस्ति कश्चन ॥ यत्र भङ्गातकं हन्याच्छीघ्रमग्नि-
बलप्रदं ॥ वातातपविधानेऽपि विशेषेण विवर्जयेत् ॥ कुल्लत्थद-
धिशुक्तानि वैलाभ्यंगाग्निसेवनं ॥ पंचाष्टौ सप्त दश वा पिप्पली-
र्मधुसर्पिपा ॥ रसायनगुणान्वेषी समामेकां प्रयोजयेत् ॥ तिस्रस्ति-

सस्तु पूर्वाह्ने भुक्त्वाऽग्रे भोजनस्य च ॥ पिप्पल्यः किंशुकक्षार-
 भाविता घृतभर्जिताः ॥ प्रयोज्या मधुसंमिश्रा रसायनगुणैपिणा ॥
 दश दृष्ट्या दशाहानि दश पैप्पलिकं दिनं ॥ वर्द्धयेत्पयसा सार्द्धं त-
 थैवापनयेत्पुनः ॥ जीर्णौषधश्च भुंजीत पष्टिकं क्षीरसर्पिषा ॥ पि-
 प्पलीनां प्रयोगोऽयं सहस्रस्य रसायनं ॥ पिष्टास्ता बलिभिः पेयाः
 शृता मध्यवलैर्नरैः ॥ शीतीकृता मध्यवलैर्वीक्ष्य दोषान्प्रयोजयेत् ॥
 तद्वच्च छागदुग्धेन द्वे सहस्रे प्रयोजयेत् ॥ एभिः प्रयोगैः पिप्पल्यः
 कासश्वासगलग्रहान् ॥ यक्ष्ममेहग्रहण्यर्शाः पांडुत्वविपमज्वरान् ॥
 घ्नति शोफं वर्म हिष्मां छीहानं वातशोणितं ॥ विडंगचूर्णं यष्टी-
 मधुकचूर्णयुक्तं शीततोयेन मासमुपयुंजीत ॥ जीर्णं मुद्गयूषेणाल-
 वणेन सघृतमोदनमश्नीयात् ॥ तेन विशेषाद्विगतकृमिदुर्नामकुष्ठप्र-
 मेह मेढोदोषो वर्षशतमजर इत्यादि समानं पूर्वेण ॥ विडंगचूर्णं क्षौ-
 द्रमल्लातककाथाभ्यां मध्वामलकरसाभ्यां गुडूचीकाथेन ॥ एतांश्च-
 तुरो योगान्मासमुपयुंजीतेति समानं पूर्वेण ॥ सर्वेषु च मासि मासि
 वर्षशतं वर्षशतमायुषो वृद्धिः ॥ अलंबुषां स्वेन रसेन भावितां पृथक्
 पृथक् क्षीरमधूष्णवारिभिः ॥ पिबेत्तथा कांजिकतक्रमस्तुभिर्भगंदरोरु
 ग्रहकासवान्नरः ॥ उष्णा विपाके कटुका कपायमधुरा रसे ॥ अत्यर्थं दी-
 पनी मेघ्या वातश्लेष्महरा च सा ॥ वर्षोपयोगात् कुरुते नरं वर्षशतायुषं ॥
 दृढेन्द्रियानलवलं निर्वलीपलितामयं ॥ श्वेतावल्गुजफलान्यातपशुष्का-
 णि चूर्णयित्वा तत्तुल्यगुडेन संक्षुद्य घृतकुंभे धान्यराशौ सप्तरात्रं निद-
 ध्यात् ॥ ततोऽनुदिते भास्वति यथावलमात्रं सुखोदकानुपानमुपयोज-
 येत् ॥ जीर्णं शीतांबुपरिपिक्तः शालिपष्टिकौदनं सशर्करेण पयसाऽश्री-
 यात् ॥ तस्य मासप्रयोगाद्विशेषेण विगतकुष्ठो ग्रहणधारणवान् वर्षशतम
 जर इत्यादि समानं पूर्वेण ॥ प्रयोगाच्चोर्ध्वं द्विगुणपरिहारः ॥ वाकुचि-

काकर्पचूर्णं सुखांबुना पिबेत् ॥ पीत्वा चातपे निर्वातोष्णेन वा गर्भ-
 गृहे तिष्ठेदपराणहे तद्देव स्नानमशनं यूपरसाभ्यां वा तस्य त्रिःसप्त-
 रात्रोपयोगाद्विगतकुष्ठइत्यादि समानं पूर्वेण ॥ त्वग्रोमकेशदशनन-
 खांस्तुमुक्त्वा पुनर्नवौष्ठमते ॥ स्वरवर्णवलोत्साहं नवंवयो नष्टपलितं
 च ॥ पलानि दश वाकुच्या दशैव च फलत्रयात् ॥ सप्त कृमिघ्नाद-
 यसखीणि द्वे गिरिसंभवात् ॥ पुरपुष्करमूलाभ्यामाहरेत् पलं पलं ॥
 सूक्ष्मैलार्द्धपलं व्योषघनकेसरकुंकुमं ॥ रोध्रत्वक्पत्रयष्टद्याब्धित्रि-
 कं कार्पिकं पृथक् ॥ भृङ्गातकानां च शतं सर्वं खंडसमांशकं ॥
 चूर्णयेदथ तन्मात्रा भक्षयेत्पालिकां परां ॥ यथेष्टचेष्टो लभते वर्षा-
 द्रासायनान् गुणान् ॥ सर्वान् रोगान्विजयते त्वग्विकाराग्विशेषतः
 ॥ अशौभगंदरश्वासकासपाश्वर्गमयकृमीन् ॥ गुल्महृद्वाहशरीरधर्मप्र-
 मेहारुचिपीनसान् ॥ मंदानलत्वं कृशतां शोफग्रंथ्यबुदानपि- ॥ वा-
 कुचिकाफलानि गोमूत्रे सप्तरात्रं वासयेत् ॥ ततो निस्तुपीकृत्य
 छायायां शोषयित्वा सुसूक्ष्मं च संचूर्ण्य ज्यहं ज्यहं क्रमशो भावये-
 त्त्रिफलाकाथेन कारवेल्लीवासाब्राह्मीगुडूचीभृङ्गराजस्वरसैः पृथक् पृथ-
 क् खदिरासनराजवृक्षपिचुमंदकाथैः ॥ तस्य पीतः प्रतिदिनं धात्रीफल-
 रसाद्भुतः ॥ कर्पः सर्वामयान्हति त्वग्विकारं विशेषतः ॥ असत्खदिर-
 यूपैर्भावितां सोमराजीं मधुघृतशिखिपथ्यालोहचूर्णैरुपेतां ॥ शरदम-
 बलिहानः पारिणामान्विकारोस्त्यजति मितहिताशी तद्देवाहारजाता-
 न् ॥ तीव्रेण कुष्ठेन परीतमूर्तिर्यः सोमराजीं नियमेन खादेत् ॥ संवत्स-
 रं कृष्णतिलद्वितीयां सप्तोमराजीं वपुषाऽतिशेते ॥ ये सोमराज्या वितु-
 पीकृतायाश्चूर्णैरुपेतात्पयसः सुजातात् ॥ उद्धृत्य सारं मधुना लिहन्ति
 तक्रं तदेवानु पिबन्ति चांते ॥ कुष्ठिनः शीर्यमाणांगास्ते जातांगुलिना
 सिकाः ॥ भांति दृक्षा इव पुनः प्रकृढनवपल्लवाः ॥ खदिरांससा पिबेद्वा
 रविसेवी तथा यवागूं वा ॥ गायत्रीजलसिद्धां कुष्ठीं न तोषकार्यकरः

गजलिङ्गक्षारयुता तत्क्षारस्त्रायिनो विलेपिभुजः ॥ श्वित्राणि सोमरा-
 जी प्रसस्य हन्यात्प्रलेपाच्च ॥ गोमूत्रे सप्तरात्रं शशिशकलमयोवासितं
 पेपयित्वा कुर्याच्छायाविशुष्कं पृथगिति च पलं प्राप्नुनाटं च शुष्कं ॥
 अंशस्ताभ्यां तथाऽशः रुमिरिपुदहनस्फोटकृद्भ्यः स चूर्णो गोमूत्रेणो-
 पयुक्तः प्रमितहितभुजः श्वित्रमाश्वेव हन्ति ॥ इक्षुरगोक्षुरसिंहीव्याघ्री-
 पंचांगुलांबुना पीता ॥ उपलेपनं घनं वा रसाशिनां हन्ति बाकुचिका ॥
 उष्णोदकेन पिष्ट्वा पीता घृतमिश्रिता जयेद्दुल्मं ॥ लघुपंचमूलसिद्धां
 पेयामुपयोजयेज्जीर्णैः ॥ कद्वंगकुटजयूपैरर्शांसि भगंदरं च नाशयति
 ॥ मेहान्मद्यैर्निगदैर्निपेयिता बाकुची प्रघटान् ॥ विष्किररसेन पी-
 ता दशमूलरसेन वा गुडूच्या वा ॥ अपतंत्रकं निह्न्यादायामं वा
 रसान्नभुजः ॥ जटरे प्रपिवेन्मूत्रैर्जलोदरे त्रैवृतेन यूषेण ॥ शो-
 फे पांडुव्याधावल्लगुजं सीध्वरिष्ठसंयुक्तं ॥ इक्षुरकादिकाथैर्वध्मनि
 मूत्रेण वा गवां शस्ता ॥ धारोष्णेन तु पयसा युक्ता शोफज्वरौ हन्ति ॥
 उष्णांबुना प्रयोज्या लूताकीटाखुसर्पदण्डेषु ॥ रुमिहरचतुंगुलयोः
 क्वाथैः कोष्णैः रुमिणकोष्ठे ॥ लेखामिंदोः सघृतां सुखांबुना पुत्रि-
 णी भवति पीत्वा ॥ पुष्पोदके ऽश्वगंधागृतेन पयसा च भुंजाना ॥
 बंध्याऽपि सप्ताहमिमं प्रयोगं करोति या हर्षवती सुगंधी ॥ प्रियंव-
 दा च यतशौचयुक्ता सूते सुतान् सा निषमाहुणाढ्यान् ॥ स्नि-
 ग्धैरुष्णैर्मधुरैर्हरति गदान्वातजान् युता पैत्तान् ॥ तिक्तमधुरकपायैः
 कफजांस्त्रिफलास्तमधुभ्यां ॥ इति शमनी धन्येयं विषधरभूतोपस-
 र्गपाप्मघ्नी ॥ गेहे स्थिताऽपि रेखा चांद्रमसी किमुत कोष्ठस्था ॥ म-
 नुष्यमप्यागतमृत्युशासनं प्रनष्टवुद्धौद्रियमल्पचेतसं ॥ अवल्लगुजा
 मोक्षयते महामयाच्छिष्यं च भेषां च ददाति पुष्कलां ॥ हैमवत्पा
 वचायाः पिष्टमामलकमात्रं पयसाऽऽलोढ्य पिबेत् ॥ जीर्णं पयःस-
 पिरोदनइत्याहारः ॥ एवं सप्तरात्रेण भेषावी भवति ॥ सप्ततिसप्तरात्रैः

श्रुतधरो वर्षशतमजर इत्यादि समानं पूर्वेण ॥ तच्चूर्णं सौद्रसर्पिर्भ्यां
 यथावलमवल्लिह्याज्जीर्णे पय इत्यादि समानं पूर्वेण ॥ वचाकल्कश-
 तपाकं घृतद्रोणमुपयुज्य विशेषाद्ब्रह्मेन्द्रादापस्मारगलगंडगंडमाला-
 श्लोपदस्वरभेदविमुक्तः सर्वार्थेषु सिद्धिमान् पंचवर्षशतावुर्भवति ॥ शी-
 तवर्षहिमदिग्धतनूनां स्तब्धमग्नकुटिलव्यथितास्थ्यां ॥ भेषजस्य प-
 वनोपहतानां वक्ष्यते विधिरतो लशुनस्थ ॥ राहोरच्युतचक्रेण लूना-
 धे पतिता गलात् ॥ अमृतस्य कणा भूमौ ते रसोनत्वमागताः ॥
 द्विजा नाश्रंति तमतो दैत्यदेहसमुद्भवं ॥ साक्षादमृतसंभूतेरन्त्या-
 भेः स रसायनं ॥ शीलयेत्तल्लशुनं शीतिं वसति च कफोलवणः ॥ घनो-
 दयेऽपि वातार्तः सदा वा ग्रीष्मलीलया ॥ मासः परोऽस्य रसकल्क-
 निषेवणाय स्वच्छंदमप्युपदिशंति विमर्दकैस्तु ॥ पण्मासमन्नविधि-
 नातमुशस्तमाहुः पक्षप्रयोगमपिताधुतरंस्तोने ॥ स्निग्धशुद्धतनुः शीतम-
 धुरोपस्कृताशयः ॥ तदुत्तंसावर्तसाभ्यां चर्चितानुचराजिरः ॥ तस्य
 कंदान्वसंतं हिमवच्छकदेशजान् ॥ अपनीतत्वचो रात्रौ तिमये-
 न्मदिरादिभिः ॥ तत्कल्कस्वरसं प्रातः शुचितातवपीडितं ॥ मदिरा-
 याः सुरुढाधास्त्रिभागेन समन्वितं ॥ मद्यस्थान्यस्य तैलस्य मस्तुना
 कांजिकस्य वा ॥ तत्कालेऽथ वा घुक्तं घुक्तमालोच्य मात्रया ॥ तै-
 लसर्पिर्वसामज्जक्षीरमांसरसैः पृथक् ॥ क्राथेन वा यथाव्याधि रसं के-
 वलमेव वा ॥ पिवेद्रंद्रूपमात्रं प्राक्कंठनाडीविशुद्धये ॥ प्रतनं स्वेदनं चा-
 नु वेदनायां प्रशस्यते ॥ शीतानुसेकः सहसा वमिमूर्च्छायपोर्मुखे ॥
 शेषं पिवेत्कृमापापे स्थिरतां गत ओजसि ॥ विदाहपरिहाराय परं
 शीतानुलेपनः ॥ धारयेत्सानुकणिकामुक्ताकर्पूरमालिकाः ॥ सहिमरा-

१ राहोरमृतचौर्येणित्यष्टांगतद्वे पाठः २ साक्षादमृतसंभूतेरन्त्याभिः स रसायनवि-
 त्यष्टांगतद्वे पाठः ३ तिमयेत्तु इदमेव

लिलगर्भाचंद्रशुभ्रामृणाली कुवलयदलमाला हारयष्टीश्च लोलाः ॥
 स्तनतटविनिविष्टाश्चारुगात्र्यो दधानास्तनुसरसविलिप्ता गाढमेनं स्व-
 जेर्न् ॥ नलिनीदलतालवृंतवातैः प्रगलहारिलवैर्जलार्द्रया वा ॥ दधिताः
 करपद्मवैश्च शीतैर्लशुनस्वेदकृतं क्लृप्तं हरेयुः ॥ कुडवोऽस्य परं मात्रा तद-
 र्द्धं केवलस्य तु ॥ पलं पिष्टस्य तन्मज्ञः समक्तं भाक् च शीलयेत् ॥
 रसोनकल्पो मृदुनौजसा हि संपुज्यमानः सहसा हि तस्य ॥ दाहाति-
 सारारतिचित्तनाशान्कुर्यादतस्तं त्वरितो न युज्यात् ॥ जीर्णशाल्योदनं
 जीर्णं शंखकुंदेंदुपांडुरं ॥ शुंजीत घूपैः पयसा रसैर्वा धन्वचारिणां ॥
 दीप्ताभिर्मण्डकान् खादेत्सर्पिर्मण्डोपसेवनान् ॥ अखंडमंडलैर्द्वाभानि-
 ढरीखंडमंडितान् ॥ राजिकासुक्तसंपर्कविनिर्वर्तितगौरवैः ॥ पिष्टि-
 काचूर्णधवलैर्वधैः सौकरकैर्युतान् ॥ मद्यमेकं पिबेत्तत्र तृद्भवंधे
 जलान्वितं ॥ गंधमत्तकणदालि प्रियावक्त्रेंदुचोपितं ॥ अमघपो म-
 स्तुफलाम्लतक्रमवंतिसोमं च सुगंधिशीतं ॥ सौवीरकं जांगलजं रसं
 वा कूपोदकं वा परिसिस्थिकं वा ॥ तत्कल्कं वा समघृतं घृतपात्रे ख-
 जाहृतं ॥ स्थितं दशाहादश्रीयान्तद्वहा वसया समं ॥ सद्यःपिष्टं सर्पिषा
 संपुतं वा निर्यासेन स्वेन युक्तं निकामं ॥ युंजीतैनं पूर्वकैरेव पानैः को-
 ष्णाभोभिर्वैष कल्पोऽतिवीर्यः ॥ रसोनकल्कः सदृशाजसर्पिः प-
 ण्मासमुड्यामुपितो निहंति ॥ अभ्यंगपानांजननस्ययुक्तो नाना-
 विकारान्विपमज्वरं च ॥ समतैलं समुक्तं वा यवराशौ समास्थितं
 ॥ वातरोगान् जयेत्तवादनं घृतमांसोत्तराशनः ॥ तैलसर्पिर्गुडसिताः
 पृथक्कुर्यात्सलोन्मिताः ॥ द्वे पले लशुनाच्छुद्धाज्यपूणात् कुडवत्रयं
 ॥ पलं त्वचश्च तच्छुष्कं निहितं घृतभाजने ॥ द्वे समे यवमध्य-
 स्थं पूर्वस्मादधिकं गुणैः ॥ क्षुण्णां पिबेत्कंदतुलां तक्रस्य पलविं-
 शतिः ॥ गते तु समरात्रे तु तुलार्द्धमसितात्तिलात् ॥ धौतक्षुण्णात्
 पृथक्सौद्रगुडशुंठीचतुष्पलं ॥ अजाजीवव्यधान्यानि हिरुणादी-

प्यग्रंथिकान् ॥ पलोन्मितांश्चतुर्जातात्पलमेकं सुचूर्णितं ॥ पृथक्
 पलाष्टकं तैलाद्धृतात् क्षुण्णाच्च सर्पपात् ॥ पटूनि पंच क्षारौ द्वौ द-
 द्यात्तत्राक्षमानतः ॥ एकादशाहं तद्धान्ये स्थितमश्वत्थप्रगे ॥
 गुणान् रासायनान्सर्वान् संप्राप्नोति निरामयः ॥ द्विपंचमूलनिका-
 थे नल्वणे लशुनाढकं ॥ पिष्टं पर्युषितं वर्षं हन्ति वातकफामया-
 न् ॥ तत्कंदकल्कस्वरसे घृततैलं पृथक् पचेत् ॥ शीलयेच्च यथा-
 सात्म्यं दारुणानिष्ठपीडितः ॥ नवनीतसमांशं वा खादेत्तत्कल्कमर्दिते ॥
 विकंचुकप्राज्यरसोनगर्भान्सशूल्यमांसान्विविधोपदंशान् ॥ विमर्दका-
 न्वा घृतसुक्तपुक्तान्प्रकाममद्याल्लघु तुच्छमश्वत्थम् ॥ कुस्तुंबरीजीर-
 कभृष्टमुद्गसौवर्चलश्लक्ष्णरजोवकीर्णान् ॥ रसोनकंदांकुरपत्रचित्रैः
 सव्यंजनैर्नैकरसानुपानैः ॥ तत्कंदसिद्धान् कमशो यूपक्षीररसान्
 पिबेत् ॥ कफपित्तानिष्ठाशंकी यथास्त्रौपथसंस्कृतान् ॥ कृशोऽश्व-
 गंधोद्भवचूर्णकीर्णं सन्नस्वरो यष्टिमधूपधानं ॥ तैलेन गुल्मी खदि-
 रेण कुष्टी खादेत् कृमिघ्नैः कृमिमान् रसोनं ॥ मांसादमांसैर्यक्ष्माण-
 मशींसि कुटजत्वचा ॥ हन्ति स श्रेष्ठया मेहकासश्वासविलंबिकाः ॥
 अन्नस्वरूपविज्ञानात् स्वरूपमुपलभ्य च ॥ यथायथं प्रयोगोऽस्य
 कार्यस्तं तं गदं प्रति ॥ लशुनस्वरसप्रस्थान्द्रात्रिंशत्तिलतैलतः ॥
 द्वावपेतमलात्किण्वादष्टौ पिष्टाच्च पट्टयवात् ॥ मेपशृंगीभवात्काथा-
 द्रोणयुग्मं च शीतलात् ॥ स्नेहपात्रे तदैकघ्यं निदध्याच्चशुचौ दृढे ॥
 क्रमात्तत्र पुनर्दग्धात्पिष्टात्पात्रचतुष्टयं ॥ पक्षात्परमियं पेया सुरा
 वातविकारिभिः ॥ त्रिरात्रमुषितं क्षुण्णं लशुनं खादेत्ततः ॥
 क्षीरदध्याज्यमथिनं ब्राह्मणस्यापि शस्यते ॥ पित्तरक्तविनिर्मुक्ते स-
 मस्तावरणादृते ॥ शुद्धे वा विद्यते वायौ न द्रव्यं लशुनात्परं ॥ सुखा
 त्मनां विशेषेण प्रयोज्यो लशुनोद्भवः ॥ नारदेनोद्धवस्यैव वातमग्नस्य

कल्पितः ॥ आमांशुपानेक्षुविकारमत्स्ययानाञ्चवातातपभाष्यचिंताः
 ॥ स्वमं दिवा जागरणं निशासु पिष्टं व्यवायं दधि चात्र नेच्छेत् ॥ स्ने-
 हकल्कविधानेन स्नेहयुक्तं प्रयोजयेत् ॥ लशुनं स्नेहसंयोगाद्गरीयान् जा-
 यते हि सः ॥ पित्तकोपमघादंते भुंज्यान्मृदु विरेचनं ॥ रसायनगुणा-
 नेवं परिपूर्णान्तमश्रुते ॥ प्रियांशुगुडदुग्धस्य मांसमद्याम्लविट्पिपः ॥
 अतितिक्षोरजीर्णं च रसोनो व्यापदे भुवं ॥ पाण्डूदरोरक्षतशोफतृष्णा-
 पानात्ययच्छर्दिविपत्रणेपु ॥ पैत्ते विकारेऽक्षिगदेऽतिसारे क्षामे शरी-
 रे च स वर्जनीयः ॥ शीलित एव करोति दुरापं बन्धि शरीरबलं सममेव ॥
 वाङ्मतिरूपगुणाढ्यमुतेशं स्त्रीपुरुषस्य च बीजविशुद्धिं ॥ अमृतकण-
 समुत्थं यो रसोनं रसोनं विधियुतमिति खादेच्छीतकाले सदैव ॥ स न-
 यति शतजीवी स्त्रीसहायो जरांतं कनकरुचिसवर्णो नीरुजस्तुष्टपुष्टः ॥
 लशुनाननरं वायोः पलांडुः परमौषधं ॥ साक्षादिव स्थितं यत्र शका-
 धिपतिजीवितम् ॥ यस्योपयोगेन शकांगनानां लावण्यसारादिव नि-
 र्मितानां ॥ कपोलकांत्या विजितः शशांको रसातलं गच्छति निर्वि-
 देव ॥ स्निग्धांगत्वं गौरता कांतिमत्ता बन्हेर्दीप्तिर्वर्ष्मपुष्टिर्बलं ॥ सं-
 प्राप्यंते यंत्रणोद्दिगमुक्तैर्यस्याभ्यासाद्दीर्घमायुः सुखं च ॥ अव्याहारे
 शीलितो दीर्घगत्रं बल्यश्चक्षुस्तर्पणः स्थैर्यकारी ॥ तैस्तैर्योगैर्योजितो-
 ऽयं पलांडुस्तानातंकान्देहिनामुच्छिनत्ति ॥ रसे रसोनवत्तस्य पीत्वाऽश्री-
 यात्तथैव च ॥ तवीजपूरस्वरसे मदिरामधुसीधुपः ॥ मरकतमणिनीलं
 नालमस्याति दृढं परिणतशशिगौरं यच्च बीजं सुपिष्टं ॥ समुत्तमुमु-
 खाभ्यां प्राश्य मांसं सशुक्तं मृदुधवलमुदत्तैर्महकैरार्द्रमूर्तिः ॥ बहुशः
 शोभितं शुभ्रैः शशांकशकटोपमैः ॥ घारिकेंडरिकावहैः क्षीरोदावय-
 वैरिव ॥ यवमुद्रमापगोधुमचट्टुविधविकारकल्पितान् भक्ष्यान् ॥ कां-
 वटिकरागपाण्डवसट्टकरबलकान्तफलसारान् ॥ पटुसुरभिमधुरगंधान्य-
 लाक्षकधवलवट्टुलरसान् ॥ खर्जूरदाडिमसिताद्राक्षापानानुपोऽभ्यसेन्नि-

त्यं ॥ लभते बलवर्णौजोवीर्यस्वरसौमनस्यतेजांसि ॥ क्षीणशक्नुधिरो-
 ऽपि च रसोनवत्तद्रसं पीत्वा ॥ सुरासुरैः क्षीरसमुद्रमंथनोद्भूतास्तदा ये
 ऽमृतविंदवः पुरा ॥ बभूव तेभ्यः किलकुक्कुटी यथा व्रजंति देवत्वमि-
 वाद्य मानुषाः ॥ कुक्कुटांडनिभैः कंदैः किंचित्कटुकपिच्छिलैः ॥ म्रि-
 ग्धैर्मरकतच्छायैः स्वर्जूरसदृशच्छदैः ॥ निखिलरोगहराऽपि विशे-
 पतो जघति दारुणमप्यनिलामयं ॥ गुदजगुल्मतमोविपनाशिनी
 जनयति स्थिरतां वपुषः पुरा ॥ कुटीं प्रविश्य तत्कंदान् भक्षयेद्धृतभ-
 र्जितान् ॥ पयोऽनुपाने धारोष्णं तत्रेष्टमसनांशु वा ॥ तन्मात्रं
 त्तिस्तु भवेदशाहं विशत्पहं स्वादुभुगप्रमादी ॥ जन्मूर्ध्वकोष्ठत्रिकसं-
 धिवातं पार्श्वामयार्शस्तिमिराणि जित्वा ॥ बलीपलितनिर्मुक्तः
 स्थिरकेशद्विजश्रुतिः ॥ मेघामतिस्मृतियुतो जीवेद्वर्षशतद्वयं ॥
 आपूर्यमाणचंद्रप्रतिपदमारभ्य वर्द्धयेत्कंदं ॥ एकैकं घृतभृष्टं प्राक्शु-
 क्तं पथ्यभुक् खादेत् ॥ भुंजीताल्पतरं दिनाघनमपिपक्षक्षयेद्भक्ष्य
 नक्षीरं बीजकधारि तक्रमथवा पीत्वा स्थितिं कल्पयेत् ॥ मासं प्रा-
 श्य तथा नखद्विजकचैः शीर्णोत्थितैः कांतिमान् जीवत्यब्दशतत्रयं
 धृतिमतिस्मृत्यादिभिर्भूषितः ॥ क्षीरेण कंदचूर्णं पिबन्नृषवागूं च प-
 रिणते मासं ॥ लवणमेहविहीनां दृढदृग्जीवेद्वितीयशक्तिं ॥ तिमिरं
 क्षौद्रघृताभ्यां पथ्यभुजस्तद्रसो जयेन्मासात् ॥ कंदत्रयं च भृष्टं घृ-
 तेन वा भक्षितं चातान् ॥ तत्कंदसृक्षपरजसा त्रिभाण्योभूमचूर्णमि-
 श्रेण ॥ पयसा पक्त्वा खादेद्धृतपूरानंत्रटद्विहरान् ॥ त्रीन् कंद-
 कांश्च निशि भक्षयित्वाज्यभृष्टान् धात्रीफलांशु सप्तिच्छगलीपयो-
 वा ॥ पेयं दृगामयजयाय निषेवितव्या कामं च रोगशमनाय फला-
 र्थिभिः सा ॥ क्षीरान्विता कंचुकिमूलकंदा सप्ताष्टपत्रा सितरक्तकां-
 डा ॥ विमर्ति या पल्लवशब्दशब्दान् सा कंचुकी श्वेतवपुर्वरेण्या ॥ आ-
 पाठे कार्तिके वाऽपि तत्कंदः शीतले स्थितः ॥ अंगुष्ठपर्वद्वयसंपिष्टः

क्षीरपलाष्टके ॥ कुटीप्रावेशिकं पीत्वा क्षीरमेव पिबेदनु ॥ क्षीरमेव
च जीर्णोऽपि पेयां वा स्नेहमर्जितां ॥ किञ्चिदुष्णाम्ललवणां स्पृशे-
दुष्णांबुनोदितं ॥ एकेन सप्तरात्रेण कुष्ठान्येवं नियच्छति ॥ सर्व-
व्याधीन् द्वितीयेन तृतीयेन तु सर्पवत् ॥ त्यक्त्वा त्वचं ततो जीर्णां के
शदंतनखानपि ॥ मेधावी रूपवान् जीवेत्संचवर्षशतानि वा ॥ कंचु
कीकंदचूर्णं वा स्नेन क्षीरेण भावितं ॥ गोक्षीरकुडवे न्यस्तं सर्वं खं
दपलान्वितं ॥ पीतं सर्वाभयान् हन्ति नखकेशस्थितानपि ॥ पीतं
तत् स्वरसं चूर्णं तस्या मधुसमन्वितं ॥ खादन् हिताशी सप्ताहं त्व-
ग्दोषं तिमिरं जयेत् ॥ विडंगताप्यन्निफलालोहकाञ्चुकिजं रजः ॥
सप्तरात्रत्रयं लिङ्गाज्जितात्मा सप्तितामधु ॥ क्षीरेण भोजनं जीर्णं शा-
लेर्लावसेन वा ॥ तथाऽस्य काचतिमिरं सरुच्छ्राः शिरसो गदाः ॥
मेधाविनः प्रणश्यन्ति गात्रं सुप्तं च बुध्यते ॥ एष सप्तामृतशूर्णः स-
र्वव्याधिषु पूजितः ॥ पलं चूर्णस्य काञ्चुक्याः क्षीरप्रस्थं समावपेत्
॥ स्नेहजग्धं ततो लिङ्गाज्जितात्मा सप्तितां मधु ॥ शालेरन्नं पयःपा-
नं मासमेवं प्रयोजयेत् ॥ चतुर्गुणपरीहारः षोडशाब्दसमद्युतिः ॥ श-
तानि पंचवर्षाणि जीवेद्देवदेवोर्जितः ॥ पचेत्पलानि द्रोणेऽपां काञ्चु-
क्याः पलांशकैः ॥ अष्टांशशिष्टे तु घृतात्प्रस्थं क्षीरसमं पिबेत् ॥
शंखपुष्पीवचाकुष्ठत्रिष्टतामरदारुभिः ॥ वरायष्टीसिताद्राक्षामहिपा-
क्षैः पलांशकैः ॥ युक्तैः कमलकिंजल्कत्रैफलेन हिमेन च ॥ क्षौद्रा-
च्चतुष्पलं दद्यात्तदहंत्यमृताब्धयं ॥ चक्षुष्यं वृंहणं मेध्यं धूल्यं वर्ष-
शतत्रयं ॥ अष्टौ पलानि कंचुक्यास्त्रीणि लोहात् सुचूर्णितात् ॥ प-
लाशत्रीजाद्यत्वारि दशा द्वे च पलत्रयं ॥ अष्टादशशतावर्षां बीजक-
स्यैकविंशतिः ॥ जीवंत्याः षोडशैकध्वं पौर्णिमास्यां विपाचयेत् ॥
बहेऽपां पादशेषेण पृथग्द्वौढकेऽपि च ॥ पचेत्काञ्चिकमस्तुभ्यां घृ-
तप्रस्थं पिचुन्मिनेः ॥ शताब्दाहृक्करवचाकुष्ठैलाविडार्हगुभिः ॥ सौव-

चलान्वितैः पद्मकेसराच्च त्रिभिः पलैः ॥ पंचभिः पद्मबीजानां पद्मद्वाद-
 शकेन च ॥ एतत्सोमामृतं पीत्वा यत्सोमोऽद्यापि राजते ॥ इदमुपयुज्य
 सर्पिरतिवीर्यमुदासुणं भवति सुवाक् सुधीः सदृढवाक् सुबलः सुभगः
 ॥ ग्रहग्रकोपसर्पविषभीमिरधृष्यवपुर्विजितजराज्वरो नयति वर्षशत-
 द्दितयं ॥ दानवैर्द्रविजितान् पुरा सुरान् अष्टकांतिधृतिधैर्यतेजसः ॥
 वीक्ष्य विष्णुरमृतं किलासजद्रुगुलं बलवपुर्जयप्रदं ॥ अद्याप्यतः
 सुरगणाः किल धूपमुख्यान् हित्वा वरागुरुतुरुष्कहिमेंदुदर्पान् ॥ निर्द-
 ह्यमानवपुषोऽपि शिखां पिवंतो गंधेन तस्य मुदिता दधति प्रसादं ॥
 संयोगवाही स शिवः सशर्वः सर्वर्तुमेव्यः सुखशीलनीयः ॥ हंता ज-
 रापाप्ममलामयानां कर्ताऽग्निमेधास्मृतिपाटवानां ॥ गंधोत्कटः स दाहे
 स्निग्धद्रवपिच्छिलो विगतशल्यः ॥ महिषाख्यः पुष्परागस्कटिकसि-
 तनीरजच्छायः ॥ यः पद्मरागरागो यः कनकच्छेदपाटलो यो वा ॥
 जयतीन्द्रनीलममलं भग्रेप्यतिकांतिमत्वेन ॥ ज्येष्ठः प्रयोगोऽस्य तु-
 ला पलाञ्चैवाधिकं पिवेत् ॥ आत्रेयमुनिगीतश्च मंत्रोऽयं सर्वकर्म
 कृत् ॥ भगवान् पुंडरीकाक्षो देवाश्च सपुरंदराः ॥ आज्ञापयंति स-
 म्यक् त्वां प्रभार्व चादिशंति ते ॥ जरामरणदुःखेभ्यो यथा तेऽ-
 भ्युत्थिताः सुराः ॥ उपयोक्तुस्तथैवास्य भव त्वं हि महाबल इति ॥
 पंचमूलस्य महतः काथेन हिमभोजनात् ॥ गुग्गुलुः शीलितो हंति सर्वा-
 न्वातकफामयान् ॥ लघ्वीयसोऽपि तद्वच्च मुखोष्णेन जलेन वा ॥ मस्तु-
 धान्याम्लमधैर्वा वचादेः सलिलेन वा ॥ वरणादेस्तु चाधिर्धं दंतकर्ण-
 शिरोरुजः ॥ स्वरभेदोदरश्वासवर्ध्मातर्गुल्मविद्रधोन् ॥ वातपित्ताग्नरो-
 गेषु वृंहणार्थानि चेष्यते ॥ काथेन वाजिगंधाया जीवनीयगणस्य वा ॥
 काथेनोत्पलमृद्दीकारक्तचंदनजन्मना ॥ वातपित्तं निहंत्येप पद्मकादिग-
 णस्य वा ॥ चव्यकुट्टविडंगानां यवान्या नागरस्य वा ॥ प्रसारण्याश्च तोयेन
 गुग्गुलुः कफवातजित् ॥ ज्यूषणाग्निघनवेत्तवराभिर्तक्षयन् समधृतं म-

हिपाशं॥आशु हंति कफमारुतमेदोदोषजान्चलवतोऽपि विकारान् ॥
 पटोलीनिवत्रिफलागुदूचीगायत्रिरात्रिद्वयबीजकानां ॥ काथैः पृथक्
 पथ्यरसस्य हंति मासेन घोरान् कफपित्तरोगान्॥विशेषाच्छोषवीसर्प-
 दुष्टघ्नणभगंदरान् ॥ शुक्रार्तवमनोदोषग्रमेहश्चित्रपांडुताः ॥ पटोला-
 रिष्टनिर्पूहपिष्टस्तुल्यरसांजनः ॥ गलरोगापचीर्जंग्रंथिस्थौल्यकृमि-
 प्रणुत् ॥ शिलाजतुसमः पीतः पयसा वातशोणितं ॥ निवर्त्तयत्यति-
 वलं क्षीरमांसघृताशिनः ॥ रसेन पयसा भूत्रैर्वातपित्तकफापहः ॥
 ब्राह्मीमंडूकिशंखानां पृथङ्गोधादिरुद्रसैः ॥ मागधिकाग्निर्कलिंगविहं-
 गैर्बिल्वधृतैः सबचापलपट्टकैः ॥ गुग्गुलुना सदृशेन समैतैः क्षौद्रयुतैः
 सकलामयनाशः ॥ पिवेत्यलशतं योऽस्य विधिना नियतो यतिः ॥
 नाकालमृत्युर्न व्याधिर्न तस्य जरसो भयं ॥ कल्पयेदोषधैः स्वैः स्वै-
 र्व्याधिष्णामयनाशनैः ॥ शिलाजतुविधानं तु गुग्गुलौ सर्वमिष्यते ॥ गु-
 णनिधिरपि कुर्यात्तोऽतिमात्रोपयुक्तस्तिमिरवदनशोषक्लीबताकार्ष्यमे-
 हान् ॥ शैमलशिथिलभायं देहरोक्ष्यं च तस्माद्रजनिचरनिषेवी स्या-
 न्न रोगेष्वमीषु ॥ ग्रीष्मेऽर्कतप्ता गिरयो जतुतुल्यं वमंति यत् ॥ हेमा-
 दिपद्धानुरसं प्रोच्यते तच्छिलाजतु ॥ सर्वदोषप्रशमनं सर्वरोगविना-
 शनं ॥ शिलाभ्यो यच्च यज्जातं धातोस्तत्तद्वृणं वदेत् ॥ सर्वं च तित्तक-
 टुकं नात्मुष्णं कटुपाकतः ॥ छेदनं तु विशेषेण लौहं तत्र प्रशस्यते ॥
 गोमूत्रगंधि कृष्णं गुग्गुलुभासं विशर्करं मृत्तं ॥ स्निग्धमनम्लकपायं
 मृदु गुरु च शिलाजतु श्रेष्ठं ॥ राश्यादशमूलवलापुनर्नद्वैरंडंभुक्तिमधुका-
 नां ॥ काथेन भावितं तद्विशेषतो वातरोगघ्नम् ॥ द्राक्षाभीरुपटोली-
 त्रायंतिगुदूचिजीवनीयानां ॥ निर्व्यूहेण सुमित्रं शस्तं पित्तामये
 सुतरां ॥ कृमिजिह्वाफलत्रयकरंजघनमुख्यपंचमूलानां ॥ सह
 पंचकोलकानां काथेन कफामये भाव्यं ॥ लघुपंचमूलशुंठीद्राक्षा-

काश्मर्यवाजिगंधानां ॥ सगुडूचिशखलानां रसेन पित्तानिलगदेषु ॥
 घनकुष्ठवचात्रिफलासुरदारुविडंगपंचकोलानां ॥ रजनीमरिचातिवि-
 पासहितानां वातकफजेषु ॥ पाठापटोलनिंबत्रिफलाघनकुटजसप्त-
 पर्णानां ॥ त्रायंत्यमृतातिविपासहितानां पित्तकफजेषु ॥ निच-
 येऽपि दोषबलतो योगानेतान्विकल्प्य युंजीत ॥ विविधगणसंग्रहोक्तै-
 स्तैस्तैश्च गणैर्गिरिः सारं ॥ व्याधिव्याधितसाम्भ्यं समनुसरन् भावयेदयः
 पात्रे ॥ प्राक्केवलजलधौतं शुष्कं काथैस्ततो भाव्यं ॥ समगिरिज-
 मष्टगुणिते निःकाश्यं भावनौपथं तोये ॥ तन्निर्यूहेऽष्टांशे पूतोष्णे
 प्रक्षिपेद्गिरिजं ॥ तत्समरसतां यातं संशुष्कं प्रक्षिपेद्रसे भूयः ॥
 सैः सैरेवं काथैर्भावं वारान् भवेत्तप्त ॥ अथ स्निग्धस्य शुद्धस्य
 घृतं तिक्तकसाधितं ॥ व्यहं युंजीत गिरिजमेकैकेन तथा व्यहं ॥
 फलत्रयस्य यूषेण पटोलया मधुकस्य च ॥ योगयोग्यं ततस्तस्य का-
 लापेक्षं प्रयोजयेत् ॥ शिलाजमेवं देहस्य सवत्पत्युपकारकं ॥ गु-
 णान् समग्रान्कुरुते सहसा व्यापदं न च ॥ एकत्रिसप्तसप्ताहं कर्प-
 मर्द्धपलं पलं ॥ हीनमध्योत्तमो योगः शिलाजस्य क्रमान्मतः ॥ सं-
 स्कृतं संस्कृते देहे प्रयुक्तं गिरिजाह्वयं ॥ युक्तं व्यस्तैः समस्तैर्वा
 ताम्रायोरूप्यहेमभिः ॥ क्षीरेणालोढितं कुर्याच्छीघ्रं रासायनं फलं
 ॥ हन्याद्रोगानशेषांश्च जीर्णं हितमिताशिनः ॥ व्यायामातपमारुतचे-
 तःसंतापगुरुविदाद्यादि ॥ उपयोगादपि परतो द्विगुणं परिवर्जये-
 त्कालं ॥ कुलत्थान्काकमार्चां च कपोतांश्च सदा त्यजेत् ॥ पि-
 वेन्माहेंद्रमुदकं कौषं प्रासवणांबु वा ॥ ज्वरी ज्वरघ्नांबुदपर्पटादि-
 काथेन रक्ती मधुयष्टिकायाः ॥ शोपी रसैः कव्यभुगामिपोतैर्मौ-
 यूरमांसैः पयसा च कार्श्यं ॥ मध्वंबुना मेदसि संतृप्त्ये क्षीरेण प-

पाकुलबुद्धिसत्त्वः ॥ पांड्वामयातांबुदरे सशोफे पिवेच्छिलाजं महि-
 पीजलेन ॥ अश्म वीरतराद्येन कुष्ठं खदिरवारिणा ॥ विषं विष-
 द्वैरगदैर्हृत्पेवं तद्यथामयं ॥ शैलजत्रिकटुक्षौद्रक्षौद्रधातून्निपेवते ॥
 क्षौरौदनाशी यो जीर्णै यक्ष्मणा स न बाध्यते ॥ सुभावितां सारज-
 लैस्तुलां पीत्वा शिलोद्भवात् ॥ सारांबुनैव भुंजानः शालिं जांगल-
 जैरसैः ॥ व्यपोह्य मधुमेहाख्यमंतकं रोगसंकरं ॥ वपुर्वर्णवलोपेतः
 शतं जीवत्पनामयः ॥ शिलाच्छात्पोडशपलं त्रिखिरेकत्र भावयेत् ॥
 वराया दशमूलस्य गुडूच्याः कर्कटस्य च ॥ बलाया मधुपष्ट्याश्च
 रसे गव्ये च वारिणि ॥ क्षीरे सकृत्क्रमेणैवं सप्तकृत्वस्तथा पुनः ॥
 काकोलियुग्मघनपुष्करबन्धिरास्त्रामेदायुगर्द्धिचविकागजपिप्पलीनां ॥
 पाठाद्दिजीवकनिकुंभविदारियुग्मवीरावरीमधुफलांशुमतीद्वयानां ॥ प-
 लिकानां तु द्रोणे सिद्धानां पादशेषिते काथे ॥ भावितमित्थं
 गिरिजं द्विपलैश्चूर्णीकृतैर्युज्यात् ॥ कर्कटशृंगीधात्रीव्योपैस्तालीसकुड-
 येन ॥ चूर्णपलेन विदार्याः क्षीरविदार्याश्च कर्पमुग्मेन ॥ द्विपलेन च-
 तुर्जानां तैलघृतक्षौद्रशर्कराभिश्च ॥ द्विपलाभिर्द्विगुणाभिः कुर्या-
 न्हुलिकास्ततोऽक्षसमाः ॥ ताः शुष्के नवकुंभे जातीपुष्पाधिवा-
 सिते स्थाप्याः ॥ तासामेकां स्वादेत्प्रतिदिनमनुपानमत्रेष्टं ॥ क्षी-
 रसदाडिमांभोमार्द्धिकसुरासवान्पतमं ॥ जीर्णैऽन्नं लघु भोज्यं घूप-
 पयःपिशितनिर्यूहैः ॥ सप्ताहमात्रमेवं सर्वांश्चीनः क्रमाद्भवेत् परतः
 ॥ भुक्तस्यति प्राग्वा गुलिका न विरुध्यते चैषा ॥ निरपाया भूरि-
 फलाऽपरिहारमुखोपयोजिता जयति ॥ प्रबलमपि वातशोणितमू-
 रुस्तंभं ज्वरं दीर्घं ॥ भगमूत्रशुकदोषप्लीहयस्तृपांडुद्वेगान् ॥ व-
 र्ध्वमिगुल्मपीनसहिष्माकासारुचिश्वासान् ॥ विद्रधिमुदरं कुष्ठं श्वि-
 त्रं पांड्यं क्षयं मदं मूर्च्छां ॥ उन्मादमपस्मारं मुखनेत्रशिरोरोगदांस्तां
 स्तान् ॥ आनाहमतीसारं हलीमककामलाग्रहणिसोगान् ॥ ग्रंथ्यर्बु-

दानं सपिटिकान् भगदंरं गंडमालां च ॥ अतिकार्ष्यमतिस्थौल्यं स्वे
दमपि श्लोषदं गुदकीलान् ॥ दंष्ट्राविषं समूलं गरप्रयोगांस्तु घोरांश्च
॥ अमिचारमरातिकृतं दुःस्वप्नं भौतिकीं तथा बाधां ॥ पाप्मालक्ष्मीं
चेयं गुलिका शमयेच्छिवा नाम ॥ वृष्याऽऽयुष्या धन्या कांतियशः
श्रीविवोधिनी मेध्या ॥ कुरुते नृपवल्लभतां जयं विवादे च वक्रस्था ॥
विजितखलतिवलिपलिता जीवयति सुखं शतद्वयं शरदां ॥ वर्षद्व-
यं प्रयोगाद्वर्षशतचतुष्टयं जीवेत् ॥ नसोऽस्ति रोगो भुवि साध्यरूपो
जत्वश्मजं यं न जयेत्प्रसह्य ॥ तत्कालयोगैर्विधिवत्प्रयुक्तं स्वस्थस्य
चोर्जा विपुलां दधाति ॥ अमरमंदिरमंदरसंभवाद्दशपलं गिरिजादुप-
योजय ॥ यदिजरामयदुःखविवर्जितां सुचिरमिच्छसि जीवितसंत-
तिं ॥ दशगुणमुपयुक्तं यः शतं शैलजाताल्लघुहितमितमोजी वर्जय-
न्वर्जनीयाद् ॥ सततसमनुपक्तान्वर्जितान्वैद्यद्वंद्वैर्विधमति स गदौघा
न्नेक्षते चायुषोऽतं ॥ समुद्रभूवामृतमंथनोत्थः स्वेदः शिलाभ्योऽमृतव
द्भिरेः प्राक् ॥ यो मंदरस्यात्मभुवा हिताय न्यस्तः स शैलेषु शिला
जरूपी ॥ सुवर्णशैलप्रभवो विष्णुना कांचनो रसः ॥ तापीकिरातची
नेषु यवनेषु च निर्मितः ॥ ताप्प्यां सूर्याशुसंतप्तो माधवे माप्ति दृश्य
ते ॥ मधुरः कांचनामासः साम्लो रजतसन्निभः ॥ किंचित्कपाय-
उभयः शीतः पाके कटुर्लघुः ॥ शिलानिर्पासवच्चात्र कुलत्थादीन् प-
रित्यजेत् ॥ न तन्निपेवी जरसाऽभिभूयते न पन्नगैर्नापि गैरेन वृश्चि
कैः ॥ न पांडुमेहज्वरशोफयक्ष्मभिर्न कंठनेत्रश्रवणत्वगामयैः ॥ स्वा
दुस्तिको माक्षिकधातुः सघृतो वा सक्षौद्रो वा क्षौद्रसिताभ्यां सहि-
तो वा ॥ सांभस्को वा तैलयुतो वा विनिहंता त्यग्दोषाणां सर्ववि-
पाणां सगराणां ॥ अक्षद्राक्षाऽयोमलमुस्नामलकानां सव्योषाणां प-
र्वतनिर्पासयुतानां ॥ दत्त्वा तुल्यं माक्षिकधातुं मधुमिश्रं लिप्तात्पा-
द्व्याध्यमिश्रतः शिवमिच्छन् ॥ अंशः शुंठ्या लोहमलांशो वदरांशः

पिप्पल्यंशो माक्षिकधातुर्दिगुणांशः ॥ क्षौद्रैकांशः रुग्णतिलानामपि
 चांशः श्रेष्ठा पिंडी पांडुविकारश्वयधुघ्नी ॥ सायशूर्ण माक्षिक-
 धातुं मधुमिश्रं व्योषोपेतं पर्वतनिर्याससमेतं ॥ क्षीराहारश्चाव-
 लिहानः प्रयतात्मा मृत्युहारं शोषमपोहत्यचिरेण ॥ लोहं सर्पि-
 र्माक्षिकधातुं मधुमिश्रं धात्रीचूर्णं केसरमंबुप्रभवानां ॥ योगः कु-
 र्याच्चैष सिताभागविमिश्रश्चक्षुष्माणश्चोन्नरसंज्ञानवबोधः ॥ कृत्वैकस्थं मा-
 क्षिकधातुं त्रिफलां च भ्राष्ट्रे पक्त्वाऽऽज्यैः सह पिष्टं विलिहन्ति ॥ प-
 र्यादास्तान्वार्धकदोषा न भजन्ते मातुर्दोषास्तन्यनिवृत्तानिव बाला-
 न् ॥ समश्नतो माक्षिकधातुचूर्णं सर्पिर्मधुभ्यां त्रिफलारजश्च ॥ शनैः
 शनैर्याति जरा विनाशं प्रत्यंतवासादिव लोकयात्रा ॥ त्रिकोणकांडा-
 सुबहुप्रताना फलेषु पीता कुसुमेषु रक्ता ॥ पत्रैः सुदिग्धैर्मृदुरोमवन्द्भि-
 स्तांबूलपुष्पैर्नकंदमूला ॥ पवनविवस्वदंशुवनितादिभिराप्तजरावि-
 विधमनःशरीरगदहृदनिवृत्तकरी ॥ भुवि परमौषधीमहिषबहिरितिप्र-
 थिता कचिदपि वृद्धदारक इयं त्वपि वेहरिका ॥ वसन्ते संगृहीतानां शो-
 पितानामनातपे ॥ वृद्धदारकमूलानां तुलां संचूर्ण्य सर्पिषा ॥ आग्रा-
 व्य घृतपात्रस्थां धान्ये पक्षमुपेक्षितां ॥ लिह्यादनु पिबेत्क्षीरं जीर्णे
 क्षीरघृताशनः ॥ तत्प्रयोगाज्जराजीर्णो वृद्धो दारकतामियात् ॥ भग्ना-
 स्थिर्गद्गदः पंगुः श्यावो ह्रस्वोऽन्यरूपतां ॥ निरस्ताशोपदोषोत्थनख-
 भेदाद्युपद्रवः ॥ अपस्मारगरोन्मादपाप्मालक्ष्मोविवर्जितः ॥ दीप्ताग्नि-
 र्वलवान्वाग्मी जीवेद्दुर्घशतानि षट् ॥ चूर्णितैरश्वगंधायाः संयुतं त्रिं-
 शता पलैः ॥ तत्तुल्यं दारकं प्राश्य पयसा सर्पिषाऽथवा ॥ जीर्णे पृ-
 र्ववदश्रीपाद्यो जीवेत्स समाः शतं ॥ वाजिवेगो गजप्राणः सुरुषो भा-
 स्करद्युतिः ॥ अश्वगंधेन संयोज्यौ वरीगोक्षुरकौ पृथक् ॥ यो लिह्या-
 त्सर्पिषा चूर्णं वृद्धदारकमूलजं ॥ सप्ताहं यूपभक्ताशी स्यात्स किन्न-
 रतुल्यवाक् ॥ स्वप्नेन शतावर्याः सप्ताहं भावितं च तत् ॥ लिहानः

पूर्ववन्मासं शतं जीवेन्महामतिः ॥ लिङ्गाद्वा मधुसर्पिर्भ्यां धात्रीस्वर-
 सभावितं ॥ क्षीरेण वा पिबन्मासं शतं जीवेदरुक् सुरवी ॥ दृढादार-
 कमूलानां रसं क्षीरेण यः पिबेत् ॥ तत्कल्कसिद्धं सर्पिर्वा स जीवेन्नी-
 रुजः शतं ॥ पीतं वेहरीकामूलं गोमूत्रेण सहोपितं ॥ कुष्ठगुल्मोदरग-
 रश्लीपदार्शोपचीर्जयेत् ॥ पिप्पलीत्रिफलादार्वाभिर्हौषधपुनर्नवाः ॥ पृ-
 थग्दशपलाः सर्वतुल्यांशो दृढदारकः ॥ धान्याम्लपीतस्तच्चूर्णो जीर्णे
 स्वच्छंदभोजनः ॥ स दुष्टवातान् हंत्याशु गुल्मोदरगरादिकान् ॥ शौं-
 डीविश्ववराहपिबेहमुस्ताः समांशकाः ॥ तुल्यवेहरीकामूलाः साज्य-
 क्षौद्रास्तथागुणाः ॥ तत्पलं स्वरसात्कर्पं लिहंस्तुल्याज्यमाक्षिकं ॥ ग-
 व्यं पिबेदनुपयो माहिपं वा यथेष्टमुक् ॥ पंचाहेन जयेत्कासान्ससा-
 हेन त्वगामयान् ॥ महाकुष्ठानि मासेन भवेन्मासद्वयेन तु ॥ पंचवर्ष-
 शतायुष्को धीमेधाबलवर्णवान् ॥ वेहरीफलमूलाभ्यां पिप्पल्याश्च स-
 मं रजः ॥ वेहरीफलमूलोत्थस्वरसेनैव भावयेत् ॥ अमृताया रसेनानु-
 तनः शुष्कं घृताप्लुतं ॥ निखनेहृतकुंभस्थं करीपे बहुसंचये ॥ मासा-
 दुद्धृत्य तं लेहं यो वर्षमुपयोजयेत् ॥ सहस्रायुः स जरसा सह-
 सा नाभिभूयते ॥ कृष्णाचूर्णतुलां क्षौद्रो घृतं च दितयान्वितं ॥
 धान्यराशौ दिनशतं निहितामुपयोजयेत् ॥ सुसंधिकायो दृक्श्रो-
 त्रस्वरवर्णोऽप्यर्तीन्द्रियः ॥ गतव्याधिजरो जीवेत्सप्तवर्षशतानि च ॥
 कुटीप्रवेशः क्षमिणां परिच्छदवतां हितः ॥ अतोऽन्यथा तु ये ते-
 प्रां सूर्यमारुतिको विधिः ॥ वातातपसहा योगा वक्ष्यन्ते ऽतो विशे-
 पतः ॥ सुखोपचारा अंशोऽपि ये न देहस्य बाधकाः ॥ शीतोद-
 कं पयः क्षौद्रं वृतमेकैकशो द्विशः ॥ त्रिशः समस्तमथवा प्राक्-
 पीतं स्थापयेद्वयः ॥ हरीतकीमागधिकाक्षधात्रीशूर्णीरुना लोहरजो-
 विमिश्राः ॥ सर्पिर्मधुभ्यामदतः शरीरं कालाग्रदूती न जरा दु-
 नोति ॥ हरीतकीमागधिकाविडंगशशांकलेखामलकच्छवीनां ॥ सि-

तोपलतैलघृतान्वितानां गदा न लेढारमभिद्रवन्ति ॥ त्रिफलामसनो-
दकेन पिष्टां रजनीपर्युषितामयःकंपाले ॥ मधुना मधुरां लिहन्निहं-
ति स्थविमानं जरसं गदांश्च सर्वान् ॥ त्वदिदासनयूपभाविताया-
स्त्रिफलाया घृतमाक्षिकक्षुतायाः ॥ नियमेन नरा निपेवितारो यदि
जीवंत्यरुजः किमत्र चित्रं ॥ असनस्वरसेन भावितानामभयानां
सविडंगतंदुष्टानां ॥ मधुलोहरजोघृतक्षुतानां न हि लेढारमभिद्रवन्ति
रोगाः ॥ बीजकस्य रसमंगुलिहार्यं शर्करामधुघृतं त्रिफलां च ॥
शीलपत्सु पुरुषेषु जरत्ता स्वागताऽपि विनिवर्ततएव ॥ दूर्वाप्रलेप-
स्त्रिफलाकपायः सितोपलतैलमधुप्रगाढः ॥ सपिप्पलीनागरलोहरे-
णुस्तनोः सपत्नीं जरसं निहन्ति ॥ फलत्रयं, त्र्यूपणचूर्णयुक्तं द्राक्षां
सर्पिर्मधुशर्करांच ॥ क्षीरानुपानां पुरुषा लिहन्तो जीवन्ति निर्धूत-
जराविकाराः ॥ हरीनर्कां सर्पिपि संप्रदाप्य समश्नतस्तत्पिबतो
घृतं च ॥ भवेच्चिरस्थापि बलं शरीरे सकृत्कृतं साधु यथा कृतज्ञे ॥
आसंधितानां कलशं पुराणं धात्रीफलानां मधुनश्च चूर्णं ॥ संवत्स-
राद्धं निहितं यवेषु निपेवमाणो जरसं निहन्ति ॥ धात्रीकमिघ्नात-
नसारचूर्णं सतैलसर्पिर्मधुलोहरेणु ॥ निपेवमाणस्य भवेन्नरस्य ना-
रुण्यलावण्यमविप्रनष्टं ॥ नवामलकशुक्तयो मधुघृतं रजश्चायसं
चतुष्टयमयोघटस्थमतिचूर्णितं वत्सरं ॥ क्रमेण लिहतः पयोऽनुपि-
बतश्च पथ्प्राशिनश्चिरं भवति जीवितं क्षयमुपैति पृथ्वी जरा ॥ चू-
र्णं श्वदंष्ट्रामलकामृतानां लिहन्सर्पिर्मधुभाणयुक्तं ॥ दृषः स्थिरः
शांतविकारदुःखः समाशतं जीवति रुष्णाकेशः ॥ विडंगभल्लातक-
नागराणि येऽश्रन्ति सर्पिर्मधुसंयुतानि ॥ जरानर्दा रोगतरंगिणीं ते
लावण्ययुक्ताः पुरुषास्तरन्ति ॥ विडंगकल्कं स्वरसेन धात्र्याः क्षौ-
द्रेण युक्तं च पिबन्नरो यः ॥ द्राक्षारसक्षौद्रपरिष्ठुतं वा विजित्य
रोगान् स भवेच्छतायुः ॥ चूर्णं समं मागधिकाकणानां विडंगचूर्णेन

सचित्रकेण ॥ निपेवमाणो मधुतैलमिश्रं वयःपरीणामजलेन मज्जोत्
 ॥ पुनर्नवस्यार्द्धपलं नवस्य पिष्टं पिवेद्यः पयसाऽर्द्धमासं ॥ मासद्व-
 यं तन्निगुणं समां वा जीर्णोऽपि शूयः स पुनर्नवः स्यात् ॥ मूर्वाद्वि-
 हृत्यंशुमतीचलानामुशीरपाठासनसारिवाणां ॥ कालानुसार्यागुरुचं-
 दनानां वदेति पौनर्नवमेव कल्पं ॥ शतावरीकल्ककपायमिद्धं ये
 सर्पिरश्रंति सिताद्वितीयं ॥ तान् जीविताध्वानमपि प्रपन्नान् विप्र-
 लुपंति विकारचौराः॥पीताऽश्वगंधा पयसाऽर्द्धमासं घृतेन तैलेन घृतां
 बुना वा॥कृशस्य पुष्टिं वपुषो विधत्ते बालस्य सस्यस्य यथाऽबुदृष्टिः
 ॥दिने दिने कृष्णतिलप्रकुचं समभ्रतां शीतजलानुपानं ॥ पोषः शरी-
 रस्य भवत्यनल्पो दृढीभवत्यामरणाच्च दंताः ॥ शिलाजतुक्षौद्रविहं-
 गसर्पिलोहाभयापारदताप्यभक्षः ॥ आपूर्यते दुर्बलदेहधातुस्त्रिपंचरा-
 त्रेण यथा शशांकः ॥ मधुमधुस्सालज्जामार्द्धीमधूकशतावरीकमलकु-
 सुमत्वक्क्षीरिभिः समं जतु पार्वतं ॥ प्रचुरहविषा लेहं लीढ्वा समृ-
 द्धसितोपलं शिथिलजरसो मंदातंका भवन्ति चिरापुषः ॥ गायत्री-
 शिखिशिंशिपासनशिवावेष्टाक्षकारुष्करान् पिष्ट्वा ऽष्टादशसंगुणोऽभ-
 सि घृतान् खंडैः सहायोमयैः ॥ पात्रे लोहकने त्र्यहं रविकैरालोढ-
 यन् पाचयेदग्नौ चानु मृदौ सलोहशकलं पादस्थितं तत्पचेत् ॥ पूत-
 स्यांशः क्षीरतोऽशस्तथाऽशी भार्द्धीनिर्यासाद्वौ वरापात्रयोऽशाः ॥
 अंशाश्चत्वारश्चेह हृष्यंगवीनादेकीकृत्यैतत्सावयेत् कृष्णलोहे ॥ नि-
 मलया सितया मधुनाऽथवा युतमयुक्तमिदं यदि वा घृतं ॥ स्वरुचि
 भोजनपानविचेष्टितो भवति ना पलशः परिशीलयन् ॥ श्रीमात्रि-
 धूतपाप्मा वनमहिषवलो वाजिवेगः स्थिरांगः केरोर्भृगांगनोर्लर्मधुमु
 रमिमुखो नैकयोपिन्त्रियेयी ॥ बाढमेघाधीसमृद्धः सुपटुद्वतवहो मास
 मात्रोपयोगात्पत्तेऽसौ नारसिंहं वपुरनलशिखानम्रचामीकरामं ॥ इ-
 विरिदमतिप्रभावं स्वमिवनपुर्निर्मितं नृसिंहेन ॥ नश्यंति यतो भीता-

व्याध्यादिजरासुरा दूरात् ॥ भृंगप्रवालानमुनैव शृष्टान्धृतेन यः खाद
 ति यंत्रितात्मा ॥ विशुद्धकोष्ठोऽसनंसारसिद्धं दुग्धानुपस्तत्कृतभो-
 जनार्थः ॥ मासोपयोगात्स मुखी जीवत्यब्दशतत्रयं ॥ गृह्णाति स-
 रुदप्युक्तमविलुप्तस्मृतीन्द्रियः ॥ अनेनैव च कल्पेन यस्तैलमुपयोज-
 येत् ॥ तानेवामोति स गुणान्कृष्णकेशश्च जायते ॥ काश्मर्याणां तु-
 लां मासं स्थितां मधुघृतोपितां ॥ उपयुज्य पयोन्नाशी चिरंजीवति
 कांतिमान् ॥ उक्तानि शक्यानि फलान्वितानि युगानुरूपानि रसाय-
 नानि ॥ महानुशंसान्यपि चापराणि प्रास्यादिकष्टानि न कीर्तितानि
 ॥ अमानुषाणामपि विस्मयानां तत्कर्मणां यद्यपि तानि हेतुः ॥
 समूलकापं तु कपंति देहं भ्रंशाद्विधेस्नानि विवर्जितानि ॥ युगप्रभा-
 वाद्यदि चौपधीनां क्रियासु शक्तिः परिकल्प्यतेऽस्या ॥ आयुर्वला-
 दिष्वपि सा तथेति यत्तान्निषेव्याणि रसायनानि ॥ न चौपधीनाम-
 पि सर्वथैव प्रभावहानिः परिशंकनीया ॥ फलं प्रयात्पूर्ध्वमर्धस्त्रिदत्तु
 प्रत्यक्षतः कस्य न सिद्धमेतत् ॥ अदेशकालोपहितान्यसात्मान्यत्यु-
 ष्णतीक्ष्णानि यचौपधानि ॥ नाशं नयंते सहसैव देहं सम्यक्-
 प्रयुक्तानि तथैव वृद्धिं ॥ जित्वा तस्मादिन्द्रियादीन्सुदुष्टान्कालो-
 पेतः श्रद्धधानो यथावत् ॥ आयुःप्रज्ञातेजसां यच्च वृद्धौ वीर्यो-
 पेतं शीलयेदौषधं तत् ॥ उत्साहधीरैरपि सर्वकालं नरैरगम्यानि
 तपोदरिद्रैः ॥ महाकथानामपि दुस्तराणां पाराण्यपाराणि रसाय-
 नानां ॥ रसायनानामुपयोगसंपदां कृतप्रसादैः समदोषधातुभिः ॥
 स्थिरं शरीरं क्रियते शरीरिणां कुलं यथा सत्पुरुषैरधिष्ठितं ॥
 दातृन्द्रियेण शास्त्रार्थं यथावदनुतिष्ठता ॥ कियद्वा दीर्घजीवित्वं
 नैन्द्रत्वमपि दुर्लभं ॥ रसायनविधिभ्रंशाज्जायेन् व्याधयो यदि ॥
 यथास्वमौषधं तेषां कार्यं मुक्त्वा रसायनं ॥ अत्याक्रांता येऽम्लप-
 दुक्षारकटूणैर्द्रव्यैस्तीक्ष्णैः सन्निहिता तेषु जरत्ता ॥ संधुक्ष्योऽग्निस्तै-

रूपजाते च विवर्जायोगास्तेऽग्नौ धातुसमृद्धेः स हि मूलं ॥ आचुर्यो-
गाः साध्वपि युक्ता मृदुवन्हौ नैरर्थक्यं यांति कृतघ्नेऽप्युपकाराः ॥ दी-
प्ते वन्हौ ते च गुणौघैरपि तुच्छा विस्तीर्यते पात्रविसृष्टा इव भोगाः ॥
सत्यवादिनमक्रोधमध्यात्मप्रवर्णेन्द्रियं ॥ शांतं सद्ब्रह्मनिर्गतं विद्यान्नि-
त्यरसायनं ॥ गवां मृदुत्वेन कृतानुकारैरनन्यवागाशयदेहचेष्टैः ॥ स्थि-
रेंद्रियायुर्ज्वलनैः सुशीलैः सुदृढगोपैः समधिष्ठितेषु ॥ प्राज्याज्यदु-
ग्धौषधिपादपेषु हंभारैर्वस्मिन्तत्तर्णकेषु ॥ मठप्रवेशेन विनापि सि-
द्धिं व्रजन्ति गोष्ठेषु रसायनानि ॥ इति रसायनविधिर्नामैकोनपञ्चाश-
त्तमोऽध्यायः ॥ ४९ ॥

इतिसप्तमं रसायनाख्यमंगं संपूर्णं ॥ ७ ॥

अथातो वाजीकरणमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ वाजीकरणमन्वि-
च्छन् सततं विषयी पुमान् ॥ नृष्टिः पुष्टिरपत्यं च गुणवत्तत्र संश्रितं ॥
अपत्यसंतानकरं यत्सद्यः संप्रहर्षणं ॥ वाजीवातिबलो येन यात्यप्र-
तिहर्ताऽगनाः ॥ भवत्यतिप्रियः स्त्रीणां येन येनोपचीयते ॥ तद्वाजी-
करणं तद्वि देहस्पौजस्करं परं ॥ सारो हि जीवलोकस्य स्त्री स्त्रीगुण-
समन्विता ॥ स्त्रियः साधु प्रसवते नरान् गुणमयानिह ॥ गोब्रह्मद्विक-
रा ह्येता गृहिण्यो गृहदेवताः ॥ गृहं हि हीनमेताभिर्न श्रीमदपि शोभते
॥ न तु ता अपि शोभन्ते जरसानुगता इव ॥ पुंयोगेन विना स्त्रीणां न
हि सर्वननं परं ॥ वाजीकरणनित्यस्य कामं कामं सिपेविपोः ॥ न श-
रीरमवाप्नोति न वा रतिरतिः क्षयं ॥ अच्छायः पूतिकुसुमः फलेन र-
हितो द्रुमः ॥ यथैकश्चैकशाखश्च निरपत्यस्तथा पुमान् ॥ अदृष्टपुत्र-
पौत्रस्य कुलतन्त्रनुवर्तिनः ॥ संसारमुखवाह्यस्य कीदृशं नाम जीवितं
॥ असंबन्धो ह्यपुत्रस्य नित्यमेव परापरः ॥ सीदत्यस्यावसाने च गृहं

सुस्थेऽप्यनायकं ॥ अतो वाजीकरा योगा निपेव्याः शुक्रवर्द्धनाः ॥
 कल्यस्योदग्रवयसो वाजीकरणसेविनः ॥ सर्वं नुष्वहरहर्षवायो न नि-
 वार्यते ॥ चिंताजराभ्यां शुक्रं तु व्याधिभिः कर्मकर्शनात् ॥ क्षयं ग-
 च्छत्यनशनात् स्त्रीणां चातिनिपेवणात् ॥ शुक्रक्षयाद्भयाच्छोकादवि-
 श्रंभादिसेवनात् ॥ अतिहर्षादतिस्थौल्यान्मलोपचयतः श्रमात् ॥ स्त्री-
 णामकौशलादोपदर्शनादभिचारतः ॥ मंद्रामयास्तु महतः क्रोधतो मर्म-
 कर्तनात् ॥ हृष्टस्यापि स्त्रियो गंतुं न शक्तिरुपजायते ॥ बृहच्छरीरा-
 बलिनः केचिन्नारीषु दुर्बलाः ॥ संति चाल्पाश्रयाः स्त्रीषु बलवंतो व-
 ह्नुप्रजाः ॥ नराश्चटकवत्केचिद्व्रजंति बहुशः स्त्रियं ॥ गजवत्तु
 प्रसीदंति केचिन्न बहुगामिनः ॥ केचित्प्रयत्नैर्बोध्यंते वृषाः के-
 चित्स्वभावतः ॥ तस्मात्प्रयोगान्वक्ष्यामि दुर्बलानां बलप्रदान् ॥
 सुखोपयोगान्वलिनो भूयश्च बलवर्द्धनान् ॥ अथ स्निग्धविशुद्धानां
 निरुद्धान्सानुवासनान् ॥ घृततैलरसक्षीरशर्कराक्षौद्रसंपुतान् ॥ यो
 गविद्योजयेत्पूर्वं क्षीरमांसरसाशिनां ॥ ततो वाजीकरणान् योगां-
 श्छुक्कापत्यबलप्रदान् ॥ शरेक्षुकुशकाशानां विदार्या वीरणस्य च ॥
 मूलानि कंटकार्याश्च जीवकर्पमकौ बलां ॥ मेदे हे हे च काको-
 ल्यौ शूर्पपण्यौ शतावरीं ॥ अश्वगंधामतिबलामात्मगुप्तां पुनर्नवां ॥
 वीरां पयस्यां जीवंतीमृद्धिं रालां त्रिकंटकं ॥ मधुकं शालिपर्णीं च
 शागांस्त्रिपलिकान् पृथक् ॥ मापाणामाढकं चैतद्दिद्रोणे साधयेद-
 पां ॥ रसेनाढकशेषेण पचेत्तेन घृताढकं ॥ दत्त्वा विदारीधात्रीक्षु-
 रसानामाढकाढकं ॥ घृताच्चतुर्गुणं क्षीरं पेय्याणीमानि चावपेत् ॥
 वीरां स्वगुप्तां काकोल्यौ यर्षीं फल्गूनि पिप्पलीं ॥ द्राक्षां विदारीं
 खजूरं मधुकानि शतावरीं ॥ तत्सिद्धपूतं चूर्णस्य पृथक् प्रस्थेन
 योजयेत् ॥ शर्करायास्तुगायास्तु पिप्पल्याः कुडवेन च ॥ मरिच-

स्य प्रकुंचेन पृथगर्द्धपलोन्मितैः ॥ त्वगेलाकेसरैः श्लक्ष्णैः क्षौद्रा-
 द्दिकुड्वेन च ॥ पलमात्रं ततः स्वादेत्प्रत्यहं रसदुग्धभुक् ॥ ते-
 नारोहति वाजीव कुलिङ्ग इव हृष्यति ॥ मापात्मगुप्तावीजानामा-
 दकं प्रसृतोन्मितं ॥ मेदाश्वगंधादिवरीवीरायष्टीद्विजीरकं ॥ शूर्पेऽपां
 विपचेत्तेन पादशेषेण पाचयेत् ॥ विदारीक्षुरसप्रस्थद्वयेन सदृशेन
 च ॥ सर्वैः क्षीरेण हविषो नवात्प्रस्थं शृतेन च ॥ सिताक्षौद्रगुग्गु-
 र्व्यानां पृथग्दद्याच्चतुष्पलं ॥ पलं कणा पुरोमुक्तं लिहंस्तत्पलपू-
 र्वकं ॥ तरुणीष्वतितृप्तासु प्रसभं रासभायते ॥ मेदादिनिश्च कर्पाशैः
 शृतं वाष्कयणं पयः ॥ सशर्कराक्षौद्रघृतं शुक्रद्विकरं परं ॥ प-
 यसा पायसस्तेन मापकं दूकरीफलैः ॥ दृष्यो वेगकरः सिद्धः स-
 घृतक्षौद्रशर्करः ॥ श्वदंष्ट्राया विदार्याश्च रसे क्षीरचतुर्गुणे ॥ घृता-
 द्यः साधितो दृष्यो मापपष्टिकपायसः ॥ समूलिका मापपर्णी सि-
 ता शृंगादकं यवाः ॥ स्वगुप्तामूलयष्ट्याहविदारीक्षुरकाः समाः ॥
 सपियालाः कृताश्चूर्णं पृथङ्गन्ध्याज्यपट्टणाः ॥ पादाभ्यामस्पृशेद्भूमिं
 लिहन्कोलमितः पिबु ॥ लभते बलमुत्साहं स्त्रीश्चायाति कुलिङ्ग-
 वत् ॥ स्वगुप्ताक्षीरकाकोलीविदारीजीवकद्वयं ॥ तिलान् सुलुंचि-
 तान् भृष्टा शर्कराज्यमधुप्लुतं ॥ तच्चूर्णं प्रसृतं लीढा गच्छति प्र-
 मदाशतं ॥ प्रसृतं मापचूर्णस्य धात्रीस्वरसमावितं ॥ विदारीरज-
 सो वाऽपि लिहन्मधुघृतद्रुतं ॥ क्षीरानुपश्वटकवद्दशकृत्वो व्रजेत्त्रि-
 यं ॥ चूर्णं विदार्या वट्टशः स्वरसेनैव भावितं ॥ क्षौद्रसर्पिर्युतं ली-
 ढ्वा प्रमदा दश गच्छति ॥ रुग्णाधात्रीफलरजः स्वरसेनैव भावितं
 ॥ शर्करामधुसर्पिर्भिर्लीढ्वा योऽनु पयः पिबेत् ॥ स नरो ऽशीतिवर्षो
 ऽपि युवेव परिहृष्यति ॥ कर्पं मधुकचूर्णस्य घृतक्षौद्रसमन्वितं ॥ पयो-
 नुपानं यो लिह्यान्नित्यवेगः सदा भवेत् ॥ कुलीरशृङ्ग्या यः कल्कमालो-
 द्य पयसा पिबेत् ॥ सिताघृतपयोन्नाशी स नारीषु वृषायते ॥ धातुमांस-

रसक्षीरं क्षौद्रमिक्षुरसो घृतं ॥ हिमेदाजीवकयुगकाथश्चैकत्र योजितः ॥
पीतः करोति पुरुषं प्रमदाशतगामिनं ॥ सल्लातकैश्चतुर्भिश्च दुग्धस्या
द्वाढकं शृतं ॥ पीतं करोति वृषतां सुजीर्णस्यापि देहिनः ॥ स्वयंगु-
सेक्षुरकयोर्वीजचूर्णं सशर्करं ॥ धारोष्णेन नरः पीत्वा पयसा रसमा-
यते ॥ उच्चटाचूर्णमप्येवं शतावर्याश्च योजयेत् ॥ शूर्पपर्णीद्विका-
कोलीजीवकर्पभकशृतं ॥ लघुना पंचमूलेन द्विकाकोलीयुतेन च ॥
पयोऽतिदृष्यमभ्यस्य दृढोऽपि तरुणायते ॥ क्षीरिणी च श्वदंष्ट्रा
च फाणितं शर्करा मधु ॥ गृष्टिक्षीरं नवं सर्पिरेतत् पुंसवनं परं ॥ अ-
श्वत्थपत्रमूलत्वक्तुंगासिद्धं पयो नरः ॥ पीत्वा सशर्करं शीतं कुलिङ्ग
इव दृष्यति ॥ पयः पयस्यया सिद्धं शुक्रकृत्साज्यमाक्षिकं ॥ शता-
वरीकल्करसे पयोदशगुणं धृतं ॥ घृतं सपिप्पलीक्षौद्रशर्करं दृष्यमु-
त्तमं ॥ शतावरीरसप्रस्थं क्षीरप्रस्थचतुष्टयं ॥ प्रस्थं घृतस्य शुक्लं च
द्राक्षामांसीपरूपकं ॥ जीवकर्पभयष्ट्याद्भवलामेदाकसेरुकं ॥ प्रिया-
लबीजकाकोलीपुष्पं चैकत्र पात्रयेत् ॥ पक्वपूते क्षिपेच्चास्मिन् कुड-
वांशां सितोपलां ॥ गृष्टिक्षीरानुपः प्राश्य स नारीषु वृषायते ॥ वि-
जयेत च वातासं पित्तासोरक्षतक्षपान् ॥ जीवकक्षीरकाकोली-
स्थिराहंसपदीषनैः ॥ शठीक्षुगंडिकायष्टीमृणालैः कार्पिकैः पिबेत् ॥
घृतप्रस्थं दशगुणे क्षीरे तद्वलपुष्टिरुत् ॥ बंध्यानां पुत्रजननं शुक्रव-
र्द्धनशोधनं ॥ जलाढके स्वयंगुषामूलात्पंचपलं पचेत् ॥ पादशोषे तु-
संचूर्ण्य कुडवांशाः पृथक् क्षिपेत् ॥ स्वगुषामूलगोधूममापेक्षुरकपि-
प्पलीः ॥ सपियोलरसैः क्षौद्रात्प्रस्याद्धं नवसर्पिपः ॥ सितोपलातु-
लापादं कुर्पात्तान्मोदकांस्ततः ॥ मोदकं सक्षयित्वैकं पाष्टं व्रजति
योपितां ॥ पलाशबहुतीन्याघ्रीपृश्निपर्णीत्रिकंटकान् ॥ द्याढकेनां-
भसा पक्त्वा पादशोषे रसे स्थिते ॥ पलानि क्षीरकाकोल्याः पंच मा-

गधिकापलं ॥ स्वगुप्ताफलमूलाभ्यां मापाणामिक्षुरस्य च ॥ विदार्पा
मधुनश्चात्र कुडवं कुडवं क्षिपेत् ॥ पृथग्द्वौ मुद्गतिलयोर्धृते शङ्कुलि-
कास्ततः ॥ पचेदकांततः प्राश्य शतं व्रजति योपितां ॥ स्वगुप्ताढक
चूर्णेन पुतेन पयसा कृताः ॥ घृते सशर्कराक्षौद्रा भक्ष्या वेगशतप्रदाः
॥ मापात्मगुप्तागोधूमशालिपट्टिकपैष्टिकान् ॥ शर्कराया विदार्पाश्च
चूर्णानीक्षुरकस्य च ॥ संयोज्य क्षीरसर्पिभ्यां घृते पूषलिकाः पचेत्
॥ पयोनुपानास्ताः शीघ्रं कुर्वन्ति वृषतां नरं ॥ चूर्णं मापात्तिलाच्छा-
लेर्विदार्पाश्च ससैधवं ॥ रसेन पुंढ्रकासेक्षोः पुतं वाराहमेदसि ॥ प-
कां शङ्कुलिकां खादन्नारोहेत्यष्टिमंगनाः ॥ मुखप्रियाणां स्निग्धानां
फलानां मधुरात्मनां ॥ फलानामात्मगुप्तायाः शालेर्मापात्तिलाहृतात् ॥
मुद्गाद्रोधूमतश्च स्यात्कुडवं कुडवं पृथक् ॥ चूर्णितैर्निस्तुपैस्तैस्तु क्षी-
रेणालोड्य मर्दितैः ॥ पकां पूषलिकां खादन्ककवाकुरसानुपः ॥ मायूरं
तैत्तिरं हांसमेवमेव रसं पिबेत् ॥ अनेनाश्व इवोदीर्णो बली लिंगं समर्पये-
त् ॥ पिष्ट्वा वराहमांसानि दत्त्वा मरिचसैधवं ॥ कोलवहुलिकाः कृत्वा
तप्ते पयसि वर्त्तयेत् ॥ वर्त्तनस्तंभितास्ताश्च प्रक्षेप्याः कौकुटे रसे ॥
घृताढ्ये गंधपिशुने दधिदाडिमसारके ॥ प्रक्षिप्य साधयेद्युक्तां धान्य-
जीरकनागरैः ॥ पीतो युक्तश्च स रसः कुरुते शुक्रमक्षयं ॥ हंसवर्हिण-
दक्षाडान् भृष्टांस्तप्तेन सर्पिषा ॥ सुरानुपानान् यः खादेत्स तृप्तस्तर्पये-
त्स्त्रियः ॥ आर्द्राणि मत्स्यमांसानि शफरीणां सुभर्जिताः ॥ तप्ते सर्पि-
षि यः खादेत्स गच्छेत् खीपु न क्षयं ॥ घृतमृष्टान्न्यसेच्छागे रोहित-
ान्फलसारके ॥ अनु पीतरसान् सिद्धानपत्यार्थां प्रयोजयेत् ॥ घृतं मां-
सात्सवस्तांडात् फलाम्ळे माहिषे रसे ॥ भेदो वा साधयेत्पृतं तद्रसं सर्ज-
येद्भूते ॥ ईषह्वणितं युक्तं धान्यजीरकनागरैः ॥ पीतः स दृष्यो व-
ल्पश्च वृंहणश्च परं रसः ॥ चटकांस्तैत्तिरे तद्वत्तित्तिरीन् कौकुटे रसे ॥
कल्पयेच्छिखिनो हांसे हंसान्वा शिखिजे रसे ॥ तृप्तिं चटकमांसानां

तुल्यस्वभावा या हारीमृजारूपगुणान्विता ॥ पाशभूतैर्विहृत्यंगैर्ला-
वण्यमिव मूर्तिमत् ॥ आलपंत्यमृतेनैव या गात्राणि निर्विचति ॥
पिवंतीव च पश्यंती स्पृशंती लिपतीव या ॥ नित्यमुत्सवभूता या
या समानमनःशया ॥ नयत्युत्सुकतां चेतो नित्यं सन्निहिता च
या ॥ यथा विमुक्तो निःस्त्रीकमरतेर्मन्यते जगत् ॥ प्रगल्भा रतिसंग्रामे
स्वस्था लज्जामयी च या ॥ बहुशोऽपि च यां गत्वा तत्पूर्वमिव ग-
च्छति ॥ चरितैर्निर्विकारा या चरितैरिव निर्मिता ॥ कान्तानुवृत्तिपर-
मा सा स्त्री वृषतमा मता ॥ अभ्यंजनोद्धर्तनसेकगंधस्रक्चित्रवस्त्रा-
भरणप्रकाराः ॥ सुगंधिपुष्पोत्तरेणुकीर्णा मृदुर्मनोज्ञा विपुला च
शय्या ॥ प्राज्ञा कलाज्ञा वशगा विनीता प्रियंवदा प्रीतिपरा व-
यस्या ॥ विश्रमसत्त्वप्रकृतिक्रियैक्या शरीरमात्रेण पृथक् च भूता ॥
कान्ता वनांताः परपुष्टुष्टा रम्याः स्ववंत्यः सततं स्ववंत्यः ॥ मद्यं
यदामोदकरं विशेषाद्भृत्याः प्रसन्नाः सुरभिः प्रसन्नाः॥वरांगनागण्डतला-
भिपांडु तांबूलपत्रं परिवारशोभिः॥प्रसाधनं स्त्रीमुखपंकजानां यदायु-
धं मूर्तमिवात्मजस्य॥मंधाचलोद्धूतितदुग्धसिंधुसमुद्भवत्फेनचयावदा-
तं॥सौधं सुधाशुभ्रतराः कराश्च चंद्रस्य कुर्वति परं वृषत्वं॥ वंधेन पूर्वा
पहितेन पुंसः खिन्नस्य वृत्तिःकरणांतरेण ॥ संवाहनं स्पर्शमुखं क-
रैश्च करोत्यपूर्वमिव मन्मथेच्छां ॥ सांयोगिकाधिकरणोदितचित्रचे-
ष्टासंशीलनोद्भवदनत्परसार्द्रचित्तः ॥ वृष्योपभोगपरिहृंहितदेहधातु-
नारीमनांसि वशमानयति प्रसह्य ॥ तस्मान्नित्यं स्त्रीषु वाञ्छन्प्रियत्वं
वृष्यैर्यैर्गैर्जातकामोऽपि कामी ॥ सत्वं सात्म्यं देशकालौ च बुध्वा
चातुःपष्टे चेष्टिते व्याप्रियेत ॥ बलयस्त्रनसंकुलमुष्टिरवद्विगुणीकृतमे-
खलिकानिनदः ॥ चलनूपुरशब्दयुतोऽपि मुहुः शममावहते न रता-
तिशयः ॥ सर्वार्यसिद्धिः प्रथमोऽनुरागः शृंगारगांधर्वकथाविशेषाः ॥
सीत्कारगर्भं हसितं सहावं छिन्नाक्षरं विश्रमवच्च गीतं ॥ सव्याजसं-

दर्शितचारुगात्रं वृत्तं प्रियाणामवलोकितं च ॥ चूतांकुरं पुष्पफलं य
 यत्तुविद्युत्तदुद्योतितगर्जितानि ॥ विहंगमाला स्तनितानुयातं स्त्रीकू
 जितं भूषणसिंजितानि ॥ काले यथास्वं वपुषश्च शुद्धिः संकल्पयो-
 नेर्धुरमुद्वहन्ति ॥ स्रोतःसु शुद्धेष्वमले शरीरे वृष्यं यदाद्यं मितमस्ति
 काले ॥ वृष्यापते तेन परं मनुष्यस्तद्वृहणं देहवलयप्रदं च ॥ उपदिष्टे
 विचित्रेऽस्मिन्वक्तव्यार्थानुरोधतः ॥ कर्तव्यमेव कर्तव्यं प्राणावाधेऽ-
 पि नेतरत् ॥ एतत्स्वरूपं शास्त्रस्य यद्वापित्वेन वर्ण्यते ॥ स्पृशति
 न्यूनता दोषो महानव्यापिनि ध्रुवं ॥ वीर्यहीनैरसंकीर्णैः प्रयोगैरविभू-
 पितं ॥ अर्थानुतंत्रं यत्तंत्रं तंत्रतामाप्नुयात्कथं ॥ हंसवर्हिणदक्षांडा
 यद्यप्यत्यर्थशुक्लाः ॥ मुनयः सदया ब्रूयुस्तांस्तथैवान्यथा कथं ॥
 कथं च सर्वं एवैते योगा रागादिदीपनाः ॥ क्लिष्टसंकल्पजननाः प्रो-
 क्ताः संसारवर्द्धनाः ॥ त्रिकालदर्शिभिर्दिन्यैः सत्वदोषविर्वर्जितैः ॥
 पूर्वाचार्यैः कृतं वर्त्म को लंपयितुमर्हति ॥ प्रकांते सर्वथा सर्वमुक्तं भ-
 वति सूदितं ॥ न हि लेशान्निधानेन लभ्यः सर्वार्थसंग्रहः ॥ तथा च
 गर्दभीक्षीरं मांसमश्वश्वहस्तिनां ॥ सहसागरतोयं च प्रोक्तं निरूपयो-
 गिकं ॥ आद्यत्वेन विशेषेण शूरितंत्रार्थसंग्रहात् ॥ संग्रहाद्यन्न द्रु-
 ष्येत तद्विज्ञानमतिबुद्धं ॥ यथाप्रतिज्ञातमिति क्रमेण वेदोऽयमष्टां
 गनिधेर्निबद्धः ॥ अम्यस्यतो मार्गमिवार्थसत्यं संजायते स्वार्थपरा-
 र्थसिद्धिः ॥ पितामहमुखोदीर्णमित्यायुर्वेदवाङ्मयं ॥ जीवितारोग्य-
 धर्मार्थसुखगौरवकीर्तिकृत् ॥ अलंकृतं युक्तिपदैः सद्गत्नैरिव कांचनं
 ॥ पट्विंशतार्थदुर्गेषु शिपजां संक्रमैरिव ॥ तत्राधिकरणं योगो हेत्व-
 र्थाऽर्थः पदस्य च ॥ प्रदेशोद्देशनिर्देशवाक्यशेषाः प्रयोजनं ॥ उपदेगाद

१ यदा ना मितमस्ति काले इति चरकपाठः २ संक्रमः क्रमेण पुनितं प्रोक्तं
 गंतचर इति मेदिनी ॥

देशान्तिदेशार्थापत्तिनिर्णयाः ॥ प्रसंगैकांतनैकांताः सापवर्गौ विपर्ययः ॥
पूर्वपक्षविधानानुमतव्याख्यानसंशयाः ॥ अतीतानागतापेक्षास्रसंज्ञो-
क्षसमुच्चयाः ॥ निदर्शनं निर्वचनमभियोगो विकल्पनं ॥ प्रत्युत्सारस्तथो-
द्धारः संभवस्तंत्रयुक्तयः ॥ सरसः सुप्रपद्यस्य रविदीधितयो यथा ॥
वाक्यार्थयोजनादेतापुक्तमस्त्वष्टिसिद्धिदाः ॥ असहादिप्रयुक्तानां
वाक्यानां प्रतिषेधकाः ॥ लीनव्यत्यासलेखोक्तिगदितानां प्रकाशकाः
॥ वाक्यन्यायविधेः सारं गृहीत्वैक्यं व्यवस्थिताः ॥ एतदागमसिद्ध-
त्वात्प्रत्यक्षफलदर्शनात् ॥ प्रयोज्यं मंत्रवत्तंत्रं तंत्रज्ञानविशारदः ॥ पि-
तामहेन लोकस्य स्मृत्वा तदिदमव्ययं ॥ अकालमृत्युरक्षार्थमलौहं
वर्म निर्मितं ॥ सुज्ञातमेतदमृतं स्वस्यास्वस्थसुखास्पदं ॥ यथेप्सित-
फलशेषपुरुषार्थप्रसाधनं ॥ इदं शास्त्रमदृष्टीनामेवमालोककार्यपि ॥
मंडलं भास्करस्येव न प्रकाशाय जायते ॥ ध्रुवं वैद्येषु कल्याणमायु-
र्वैदानुसारिषु ॥ इतरेष्वितरच्छस्त्रविषज्वलनकर्मकृत् ॥ कुर्यात्प्रयुक्त-
शास्त्रादितशेषमपि रोगिणां ॥ मत्वेति सेपजं मोहादनालोचितयोजितं
॥ तदा महीपधादीनां बोध्यं द्वादशतत्त्वतः ॥ कुर्याच्चिकित्सितं प्रा-
ज्ञो न योगैरेव केवलं ॥ मात्रादिसम्पगज्ञात्वा यदृच्छाप्रतिपादितः ॥
हिनस्ति व्याधितं घोगो घृतमाक्षिकयोरिव ॥ दृष्ट्वा ह्यमृततां क्षौद्र-
घृतादौ भारणात्मतां ॥ शास्त्रतत्त्वमविज्ञाय न दुरात्मा चिकित्सतु ॥
सुगीतश्चैष कस्यापि महाश्लोको महात्मनः ॥ वैद्या ह्यश्रुतशास्त्रार्था-
मृत्याश्च प्रतविष्णवः ॥ अकालमृत्यवो ह्येते विचरन्ति महीतले ॥ लो-
भयन्त्यातुरं वैद्या ये चित्रैः कर्मकौशलैः ॥ तेभ्यो रक्षेत् सदाऽऽत्मान-
मात्मा यस्मात्सुदुर्लभः ॥ ते घुणाक्षरवत्कंचिदुत्तार्य नियतायुषं ॥ प्रं-
ति वैद्याभिमानेन शतानि नियतायुषां ॥ रोगार्त्तस्य विषण्णस्य य-
त्नलभ्यसुखायुषः ॥ ध्वैद्यो निर्घृणः क्रूरो यः करोति भिषग्जितं ॥
पापस्य मृत्युदूतस्य दुर्भतेस्त्यक्तधर्मणः ॥ नरो नरकपाती स्यात्तस्य

संभाषणादपि ॥ अतंत्रीकृततंत्रार्थः शास्त्रमात्रोपजीवनः ॥ राज्ञां प्र-
 मादाद्राष्ट्राणि चरन्ति व्याधिवृत्तयः ॥ तान्कालपाशसदृशान्वर्जयेच्छा-
 स्वधर्पणान् ॥ सेवेत शमविज्ञानज्ञानपूर्वान् शिष्यकृतमान् ॥ अन्नपानानि
 पथ्यानि व्याधिनिर्घातमौषधं ॥ रसायनानि वृष्याणि प्राप्यन्ते वैद्य-
 संश्रयात् ॥ अराजका यथा देशा भर्तृहीना यथा गृहाः ॥ आतुरा-
 द्यास्तथा पादाः शोच्या वैद्यानविष्टिताः ॥ प्राणाचार्यं बुधस्तस्माद्-
 यालुं विजितैर्द्रियं ॥ अश्विनाविवदेवैद्रः पूजयेदादृतस्तदा ॥ यज्ञस्य
 हि शिरश्छिन्नमश्विभ्यां संधितं पुनः ॥ पातिता दशनाः पूणो भग-
 स्य च विलोचने ॥ राजयक्ष्मार्दितश्वं द्रस्ताभ्यामेव चिकित्सितः ॥
 सोमातिपिद्यतो वज्री भुजस्तंभे च दारुणे ॥ भार्गवश्ववनः का-
 मी वृद्धः सन्विकर्तुं गतः ॥ वीर्यवर्णवलोपेतः हस्तस्ताभ्यां पुन-
 र्युवा ॥ एमिश्वान्यैश्च बहुभिः कर्मभिर्मिपगुत्तमौ ॥ बभूवतुर्भूशं पू-
 ज्याविंद्रादीनां महात्मनां ॥ अश्विभ्यां सहितः सोमं प्रातः पिबति वास-
 वः ॥ सौत्रामण्यां च भगवानश्विभ्यां सह मोदते ॥ अश्विनोः कल्प्यते
 भागो यज्ञेषु ब्राह्मणैरपि ॥ अजैरमरैर्मित्यं सुखितैरेवमादृतैः ॥ व्या-
 धिमृत्युजरात्रस्तैर्दुःखप्रापैः सुखार्थिभिः ॥ किं पुनर्मिपजो मर्त्यैः
 पूज्याः स्युर्नातिशक्तितः ॥ शीलवान्मतिमान् युक्तो द्विजातिर्वैद-
 पासः ॥ प्राणिभिः पितृवत्पूज्यः प्राणाचार्यः स हि स्मृतः ॥ वि-
 द्यासमाप्तौ मिपजां द्वितीयाजातिरुच्यते ॥ न वैद्यो वैद्यशब्दं हि
 लभते पूर्वजन्मना ॥ विद्यासमाप्तावत्यर्थं ब्राह्मं वा मिपजां ध्रुवं ॥
 सत्त्वमाविशति ज्ञानात्तेन वैद्यो द्विजः स्मृतः ॥ नामिध्यायेन्न चाक्रो-
 शेदहितैर्न समाचरेत् ॥ प्राणाचार्यं बुधः कश्चिदिच्छन्नायुरनीश्वरं ॥
 मिपगप्यातुरान् सर्वान्स्वमुतानिव सत्त्ववान् ॥ अवाधेभ्योऽपि सं-
 रक्षेदिच्छन् धर्ममनुत्तमं ॥ कुर्वते ये तु वृत्त्यर्थं चिकित्सापण्यविक्रयं
 ॥ ते हित्वा कांचनं राशिं भस्मराशिमुपासते ॥ रोगारव्यान् दारुणा-

न् पाशानंतकांतिककर्पिणः ॥ यश्छित्वा यच्छति प्राणान् दाता
 नास्त्येव तत्समः ॥ न जीवितप्रदानाद्धि दानमन्यद्विशिष्यते ॥ त-
 स्मादुपाचरेत्स्वेन स्वेन निःस्वतपस्विनः॥स्वत्वार्थमीहमानस्य वैद्यस्यैव
 महात्मनः॥वर्त्तते सन्निधानेन नियतं सिद्धदेवताः॥कचिद्धर्मःकचिन्मि-
 त्तं कचिदर्थः कचिद्यशः ॥ कर्माभ्यासः कचिच्चेति चिकित्सा नास्ति
 निष्फला ॥ नित्यमादरवान्वैद्यस्तस्मादात्तानुपाचरेत् ॥ प्राणान्स-
 हात्मनः कीर्त्या निहंत्येपामनादरात् ॥ सर्वत्रमैत्री करुणाऽऽतुरेषु
 निरामदेहेषु नृषु प्रमोदः ॥ मनस्युपेक्षा प्रकृतिं व्रजत्सु वैद्यस्य स-
 दृष्टमलं तनोति ॥ सामिपेणापिचित्तेन जीवितोच्छेदकारिणः ॥
 यो निहंत्यामयान्वैद्यः सोऽपि केनोपमीयतां ॥ किंमुत निरामिपेण
 मनसा करुणामृदुना रुपणविशिष्टयोः सदृशमुद्वहता ॥ अतिगुर-
 वोऽधिकसत्त्वचरितं सततं विदधच्छमयति रोगजालमपि योऽतिविरो-
 धिमिथः ॥ दाहः शूलं तृडाध्मानं क्षुत्क्षामत्वमरोचकं ॥ कः प्राकृतो
 जयेद्भोगान्नित्यमन्योन्यरोधिनः ॥*मारुतामग्रहोन्मादमदान्सुसदृशा-
 कृतीन् ॥ को जानीयाच्चिकित्सेद्वा दूरभिन्नक्रियाक्रमान् ॥ पर्वभे-
 दोऽगमर्दस्तृट्कासः श्वासोऽरुचिभ्रमः ॥ एतान्यलंपिते लिंगान्येता-
 न्येवातिलंपिते ॥ प्राणाचार्यं वेदपारं प्रयातं बुध्या युक्तं पूजयेन्नित्य-
 मस्मात् ॥ यस्मिन् ह्यस्य प्राणयात्रा निबद्धा तस्मै यच्छन् को धना-
 नां धनायेत् ॥ आधुर्वेदं श्लोकलक्षणेन पूर्वं ब्राह्मं त्वासीदग्निवेशादय-
 स्तु ॥ रुच्छ्राद्भेद्यान्प्राप्तपारान्सुतंत्रांस्तस्यैकैकं नैकधाऽंगानि तेनुः ॥
 मिषग्वरो वाग्भट इत्यभून्मे पितामहो नामधरोऽस्मि यस्य॥सुतो भव-
 त्तस्यच सिंहगुप्तस्तस्याप्यहं सिंधुषु लब्धजन्मा॥समधिगम्य गुरोरवलो-
 किताद्गुरुतराच्च पितुः प्रतिभामयं॥सुबहुभेजशास्त्रविलोकनात्सुचरि-
 तांगविभागमुनिश्चितः ॥पूर्वोक्तमेव वदता किमिवोदितं स्याच्छ्रद्धालु-
 तुष्टिजननं न भवत्यपूर्वं ॥ संक्षिप्तसंशयितविस्तृतसंप्रकीर्णं कृत्स्नार्थ

राशिरिति साधु स एव दृष्टः ॥ आयुर्वेदोदधेः पारमपारस्य प्रयाति
 कः ॥ विश्वव्याध्यौपधिज्ञानसारस्त्वेपः समर्थितः ॥ स्मृत्वेदमुदितं
 पूर्वं श्रुत्वेदानीं द्वयोः पुनः ॥ स्मर्तुः श्रोतुश्च सुतरां श्रद्धातुं कस्य यु-
 ज्यते ॥ अथवा भूतमप्येतं स्मर्तुरेव क्रमागतं ॥ अभिधातृविशेषेण किं
 तथाऽपि प्रयोजनं ॥ ऊर्ध्वमेति मदनं त्रिरताऽधो वस्तुमात्रक इति
 पाद्ये ॥ मद्धिधो यदि वेददथवाऽत्रिः कथ्यतां कइव कर्मणि भेदः ॥ सा
 ध्वसाध्वनि विवेकवियुक्तो लोकपंक्तिरुतभक्तिविशेषः ॥ बालि-
 शो भवति नो खलु विद्वान् सूक्तएव रमते मतिरस्य ॥ अभिनिवेशव-
 शादभियुज्यते सुतणितेऽपि न यो दृढमूढकः ॥ पठतु यत्नपरः पुरु-
 पायुषं स खलु वैद्यकमाद्यमनिर्विदः ॥ अपिप्रणीते प्रीतिश्रेण्मुक्त्वा च-
 रकस्तुश्रुतौ ॥ भेदाद्याः किं न पठ्यंते तस्माद्वाह्यं सुभाषिता ॥ इति मु-
 निवचनानां जीवितोपाश्रयाणामभिलपितसमृद्धौ कल्पवृक्षोपमानां
 ॥ यदुदितमिह पृष्यं कुर्वतो मेऽनुवादं भवतु विगतरोगो निर्द्वन्द्वस्तन
 लोकः ॥ इतिवाजीकरणयोगो नाम पञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५० ॥
 इत्यष्टमं वाजीकरणमगं संपूर्णं ॥ ८ ॥

इति श्रीसिंहगुप्तसूनुश्रीमहागमदाचार्य विरचितेऽष्टांगसंग्रहे पट्टमुनर-
 स्थानं संपूर्णं ॥ ६ ॥ समाप्तश्चायं ग्रंथः ॥ ॥ श्रीगुण्यार्पणमस्तु ॥

अष्टांगसंग्रहस्य

शुद्धिपत्रम्

पूर्वभागस्य

पत्रे	पंक्तौ	त्याज्यं	ग्राह्यं
८	१७	भवेयु	भवेयु
१०	२०	गज	गजं
१२	१	वृत्त्य	वृत्त्य
१४	२०	भवति	भवति
१५	२४	कर्कुभो	कर्कुभो
३२	२२	कठिना	कठिना
३८	२४	त्वर	त्वरं
४६	२२	त्वाप	त्वाप
४९	६	सापधान	सापधान
५३	२२	चूर्णे	चूर्णे
५५	१९	विरुद्ध	विरुद्ध
६९	१७	सुखानुवृत्तिः	सुखानुवृत्तिः
७१	११	कपय	कपयं
७९	४	पित्तफापहे	पित्तकफापहे
८५	२४	शेवाल	शेवाल
८९	२१	राजन्है	राजान्है
९३	१	विपत्ति	विपत्ति
१०१	१४	मार्यमेदः	मार्यमेदः
१०४	२०	भवेत्	भवेत्
१०८	९	दौर्गन्ध्यं	दौर्गन्ध्यं
११७	२२	परिवारा	परिवारा
११९	२३	परस्परैर्ण	परस्परैर्ण
१४७	२५	विमर्दिन	विमर्दिन
१४८	१	आत्ययित्वान्	आत्ययिकत्वात्
१६८	२५	कर्णादि	कर्णादि
१७१	१६	कुशपत्रायामुपे	कुशपत्रायामुपे
१७२	१७	आमुरी	आमुरी

पत्रे	पंक्तौ	त्याज्यं	ग्राह्यं
१७५	८	तीर्यक्	तिर्यक्
१७६	२३	समंताद्व्यंगुले	समंताद्व्यंगुले
१७७	१०	त्रिकटुक	त्रिकटुक
१७९	१६	अंगुष्ठेनापह्य	अंगुष्ठेनोपह्य
१८२	१०	यथामार्ग	यथामार्गं ॥
"	११	हरं ॥ अन्यता	हरमन्यता
"	१७	कथाभिर्बध्वा	कथाभिर्बध्वा
१८३	२३	उष्मणा	उष्मणा
१८६	९	सक्तुभिर्घृताक्तैः	सक्तुभिर्घृताक्तैः
"	१२	वात	वात
१८९	१८	नृणां	नृणां
१९२	४	सारिवाद्भिः	सारिवाद्भिः
१९६	२५	प्रत्तावुपलब्धिः	प्रवृत्तावुपलब्धिः
२०७	९	मयोजयेत्	मयोजयेत्
२०७	२१	त्वादु	त्वादु
२२१	१	क्रोधा	क्रोधो
२२४	२४	भ्रूवोः	भ्रुवां
२३१	२	स्रोतोम्यश्च	स्रोतोम्यश्च
२३८	२३	संसर्गकृतिः	संसर्गकृतिः
२४७	९	पुण्याणि	पुण्याणि
२५०	१३	अनधिगच्छन्तं	अनधिगच्छन्तं
२६२	१३	सरा	सरा
२७२	१	कपायनिक्रमधुरं	कपायति-
२७४	३०	जायते	क्रमधुरं जायते

शुद्धिपत्रम्

पत्रे	पंक्तौ	त्याज्यं	ग्राह्यं
२७५	१०	संन्यासा	संन्यासा
"	२४	संन्यासो	संन्यासो
२७६	४	संन्यासे	संन्यासे
२९२	३	रुचिः	रुचि
२९८	४	श्यावारुणाः	श्यावारुणा

उत्तरभागस्य

२७	२४	खर्जूरणि	खर्जूरणि
२८	१९	वर्ण्यं	वर्ण्यं
४४	२०	तस्मा	तस्मात्
४७	२२	पिबे	पिबेत्
४८	२२	दीपनायैः	दीपनायैः
५७	२३	मुनिना	मुनिना
५८	३	त्रिरात्र	त्रिरात्रं
७५	२	पक्ववार्ताककुंडवं	पक्ववार्ताकि- कूडवं
८७	१३	ईक्षते	ईक्षेत
९९	१६	अम्लमुतं	अम्लमुतं
९९	२५	अंभःसुतं	अंभःसुत
१०५	२१	हलीमकी	हलीमकी
१०६	१४	पंचपलप्रकर्षं	पंचपलप्रकर्षं
१०७	४	चूर्णं	चूर्णं
१०९	२५	वातरलेष्मणि	वातरलेष्मणि
११८	१८	कपिलकः	कपिलकः
११९	२४	विलयति	विलयति
१२०	२१	शुद्धिः	शुद्धिः
१२५	२३	भूत्रणे	भूत्रणे
१२६	८	निषन्यात्	निषन्यात्
१३३	२५	कपित्थमपधु	कपित्थमपधु
१४५	७	गुल्म	गुल्म
१५४	९	सुरवान्	सुखान्

पत्रे	पंक्तौ	त्याज्यं	ग्राह्यं
१६१	२	शृङ्गकोष्ठे	शृङ्गकोष्ठे
१६२	१९	अन्योन्यसंसर्गं	अन्योन्यसंसर्गं
१६६	४	निरुहित	निरुहितं
१६६	१०	निरुहवस्ते	निरुहवस्तेः
१७१	१०	निष्ठूयादित्यत्रनिष्पुन्यादि	तिचरके पाठः
१७७	५	आध्यान	आध्मान
१७९	१७	उत्पत्तिः	उत्पत्तिः
२००	१५	मधुकन्धोवेर	मधुकन्धोवेर
२००	१६	सुरामेवमूत्र	सुरामेवमूत्रपिष्टैः
२१५	२१	वीतशस्त्राश्मजने	वीतशस्त्राश्मजने
२२१	६	वर्त्मात-	वर्त्मातः
२२४	१	वमनेऽप्यपयेत्	वमनेऽप्यपयेत्
२२८	२	पिष्टकम्	पिष्टकम्
२२८	१७	ईक्षमाणस्य	ईक्षमाणस्य
२३०	५	शिरोवक्रं	शिरोवक्रं
२३१	१	शुद्धशुक्रं	शुद्धशुक्रं
२३७	२४	शीलालं	शीलालं
२४२	१७	पटोल्या	पटोल्या
२४५	७	दावांतूथं	दावांतूथं
२५३	२१	हेतुः	हेतुः
२८८	१९	मुहुः	मुहुः
२८८	२४	पांडुः	पांडुः
२९३	१९	प्रयुजीत	प्रयुजीत
२९८	२४	आचरामो २	आचरामोच्छ्वासात्
३१९	१	प्रपौंडरीकमधुक	प्रपौंडरीकमधुक
३३०	२०	माहरणं	माणहर
३३६	२५	अमिवक्त्रः	अमिवक्त्रः
३७१	२१	सितापोय	सितातोय
३८०	१६	माग्द्वाराम्	माग्द्वाराम्

शुद्धिपत्रम्

पत्रे	पंक्तौ	त्याज्यं	ग्राह्यं	पत्रे	पंक्तौ	त्याज्यं	ग्राह्यं
३९०	२३	वर्षशतम्	वर्षशतम्	४०९	१९	संवैननम्	संवैननम्
३९५	२४	उशुनोद्धवः	उशुनोद्धवः	४१५	२०	पष्टिकौदनः	पष्टिकौदनं
३९७	११	मेघा	मेघा	४२१	६	पाद्ये	मतिपाद्ये
४०५	२	सुरवी	सुखी				

अष्टांगसंग्रहग्रंथास आश्रयदात्यांची नावे.

नावे	प्रती	वसिस	पत्ता
१ श्रीमन्महाराजावसतसिगजी संस्थान लुणावाडा	१५	५०	लुणावाडा
२ सर दिनशाजी माणकजी पेटिट	५	५०	मुंबई
३ मेहरबान नवायसाहेब बाहादुरखानजी संस्थान जुनागढ	१०		जुनागढ
४ श्रीमंत पतसाचिव निसबत शोधर विनायकभास्त्री भोरकर	४		भोर
५ शेट चतुर्भुज मोरारजी	१०	५०	मुंबई
६ रावसाहेबविश्वनाथ नारायण मंडलिक वकील सी. आय. ई-	१		मुंबई
७ रावबाहादुर लालशंकर लमयाशकर कस्ट्स्टर सबाडिनेट जडज नासिक	२	५	नासिक
८ रावबाहादुर विष्णुमोश्वर भिडे	३	२०	पुणे
९ श्रीमंत संस्थान मिरजमळा कारभारी	३		मिरज
१० रावबाहादुर महादेव गोविंद रानडे सी. आय. ई-	२		पुणे
११ रावसाहेब गोपाळ मोरेश्वर सगळे रिपोर्टर जेनवि नेटिव मस	१	२	मुंबई
१२ रावबाहादुर गोपाळराव हरिदेशमुख	१		मुंबई
१३ रावबाहादुर रामचंद्र गोपाळदेशमुख	१		कटीपांत
१४ डाक्टर मोरेश्वर गोपाळ देशमुख एम.डी	५		मुंबई
१५ डाक्टर भालचंद्रलुणा भाटवडेकर	२		मुंबई
१६ शेट हरकिसनदास नरोत्तमदास	१		मुंबई
१७ डाक्टर रामलुणगोपाळ भांडारकर भोकेसर	१		पुणे
१८ राजमान्यराजश्री मनोहर गणेशदेव	१	२	नासिक

आश्रयदात्यांची नावे

नांव	प्रती	वक्षित	पक्षा
१९ श्रीमंत रा० रा० गणपतराव दामोदर चांदवडकर	१	१५	नासिक
२० राजमान्यराजश्री गणेश रघुनाथ मुळे	२	२	नासिक
२१ राजमान्यराजश्री पुरुषोत्तम उमाराकर	१	१०	नासिक
२२ रावबाहादुर नारायण आपाजी वाड वकील	२		नासिक
२३ श्रीमंत श्रीवाई साहेब मलेक श्रीबापजी मियानीसी भाग्यवती दिकरी	२		विरमगाम जिन्हा अमदाबाद
२४ शेट ठाकुरजी मुळजी सप्त	२	१०	मुंबई
२५ शेट धनजी भावजी	२		मुंबई
२६ राजमान्यराजश्री मनसुखरामसूर्यरामत्रिपाठी	२		मुंबई
२७ शेट धरमशी मुरारजी गोकुळदास	२		मुंबई
२८ श्रीमंत राजजी येळापारबाळाराम	२		मुंबई
२९ श्रीमन् महाराजाकेसरीसिंगजी के सी एस आद सस्थान इंडर	२		इंडर
३० रा० रा० जयराम आपाजी वकील	१	५	नासिक
३१ रावसाहेब गंगाराम नृसिंह केतकर वकील	१	५	नासिक
३२ रावसाहेब गणेश पादुरग वैद्य वकील	१	५	नासिक
३३ रावसाहेब नरहर पुरुषोत्तम टिळक डे० इनस्पेक्टर	१	५	सोलापुर
३४ रावबाहादुर मातेड वामनश्रीचिप	१		पुणे
३५ मलेक श्रीहायातखानजी लाखाजीसाहेब वणोद दरबार	१		वणोदताबे वडवाण
३६ रावबाहादुर भोंडोशामरावगहड सालिसिटर	१		मुंबई
३७ राजमान्यराजश्री हरि महादेव पराजपे ने-टिवओपिनियनचे मालक	१		मुंबई
३८ राजमान्यराजश्री सिताराम दामोदर भोंडे	१	२	नासिक
३९ रावसाहेब बाळाजी दाजी धमाल	१	२	नासिक

नावे	प्रती	वसिस	पत्ता
४० श्री०रा.रा.लक्ष्मणराव रामराव मुकेणकर जा०	१	२	नासिक
४१ रावसाहेब पुरुषोत्तम सदासिव वकील	१	२	नासिक
४२ राजमान्यराजश्रीरामचंद्र विश्वनाथ पटवर्धन वकील	१	२	नासिक
४३ रावसाहेब दाजी विष्णु केतकर वकील	१	२	नासिक
४४ राजमान्यराजश्री माधवराव जनार्दन पळ- नितकर वकील	१	२	नासिक
४५ रावसाहेब शंकर कृष्ण देवमानकर	१	२	धुळे
४६ वेदशास्त्रसंपन्न जटाशंकर विठ्ठलजी वैद्य	२		मुंबई
४७ शेठ वृंदावनदास पुरुषोत्तमदास	२		मुंबई
४८ शेठ ठाकर मुळजी जेठा	२		मुंबई
४९ वेदशास्त्रसंपन्न परभुराम जीवनराम वैद्य	२		मुंबई
५० रावबाहादुर यशवंतराव स्यांबक निरीकर जाहागीरदार	१		मेवास
५१ वेदशास्त्रसंपन्न रामचैतन्यबुवा ब्रलचारी	१	१	मुंबई
५२ रावसाहेब वासुदेवराव बाळकृष्ण टाकळ- कर जाहागीरदार	१	१	नासिक
५३ रावसाहेब कचरदास मयाराम शेठ	१	१	नासिक
५४ वेदशास्त्रसंपन्न वैजनाथ लक्ष्मणशास्त्री दाते वैद्य	१		नासिक
५५ राजमान्यराजश्री गोपाळरावजी चांदवडकर कार्टिंगएजंट	१		नासिक
५६ वेदशास्त्रसंपन्न हरिधोडेदेव भादवडेकर	१		पुणेपेठबुध०
५७ रावसाहेब हारकानाथ रावोबा तरसडकर हेडमास्तर हायस्कूल नगर	१		नगर
५८ राजमान्यराजश्री मोहनराज हिरावाळ वकील	१		नगर
५९ रावसाहेब केशवराव विश्वनाथ पटवर्धन वकील	१		नगर

आश्रयदात्यांची नावे

नावे	प्रती	बसिस	पत्ता
६० रावबाहादुर निळकंठराव भगवंत मुळे डिस्ट्रिक्ट क्लेपुटिकलेक्टर	१		नगर
६१ रावबाहादुर नागमहादेव ठोसर फस्टक्लास स०जज	१		नगर
६२ रावसाहेब प्रभाकरलक्ष्मण नागपुरकरवकील	१		सीलापुर
६३ राजमान्यराजश्री नारायणमल्हार वकील कोटेश्वरगांव जिल्हा अहमदनगर	१		शेवगाव
६४ राजमान्यराजश्री भगवतराव धोंडदेव	१		शेवगाव
६५ सौभाग्यवती वज्रचुडेमण्डित काशीबाई कानिटकर	१		नेवासें जि० नगर
६६ राजमान्यराजश्री श्रीधर दाजी नेवासें बुद्रुस	१		नेवासें
६७ मेहेरबान जाहागीरदार उत्थल	१		नेवासें
६८ रावसाहेब भगवत बळवत प्रधान मामले दार नेवासें	१		नेवासें
६९ राजमान्यरा० दामोदरलक्ष्ण करविकर	१		मुंबई
७० रावबाहादुर महादेव वासुदेव बर्वे माजी कारभारि कोल्हापुर	१		रत्नागिरी
७१ राजमान्यराजश्री दामोदर जनार्दन गोसले	१		पुणे
७२ राजमान्यराजश्री महादेव चिमणाजी आपटे वकील हायकोर्ट	१		मुंबई
७३ राजमान्यरा० रामचंद्र दाजी नगरकर यांचिहस्ते देवस्व येथील लायब्ररी करितां	१		देवरुस
७४ वेदशास्त्रमंपन्न गोपाळ रामचंद्र त्रिवलकर वैद्य	१		नासिक
७५ रावसाहेब गणेश वेंकटेशजीशी संस्कृत-मास्तर हायस्कूल	१		मुंबई
७६ राजमान्यराजश्री शामराव विठ्ठल वकील	१		मुंबई

आश्रयदात्यांची नावे

नावे	प्रति	वसिस	पत्ता
७७ राजमान्यराजश्री जनार्दन दामोदर कोल्ह- टकर	१		मुंबई
७८ राजमान्यराजश्रीदत्ताराम पुरुषोत्तम झ्याटे	१		मालवण
७९ राजमान्यराजश्री रामचंद्र बळवंत पाठक	१		मुंबई
८० डाक्टर गोविंद बाळाजी खेर	१		मुंबई
८१ वेदशास्त्रसंपन्न हरि बापु जोशी (काकापैद्य)	१		वसई
८२ रावसाहेब बाळकृष्णबापुजी खत्री	१		मुंबई
८३ रावबाहादुर रघुनाथ रामचंद्र इजनीयर	१		नासिक
८४ वेदशास्त्रसंपन्न मोरेश्वर काशीनाथ पाटणकर वैद्य	१		मुंबई
८५ रावसाहेब लक्ष्मण रामचंद्र वैद्य	१		मुंबई
८६ डाक्टर कृष्णाजी काशीनाथ गोखले	१		नागपुर
८७ वेदशास्त्रसंपन्न राघवानंद बुधा ब्रह्मचारी	१		मुंबई
८८ रावसाहेब सखाराम पंत जोशी मुनसफ मुक्काममाडे	१		माडे
८९ रावबाहादुर माधवराव पांडुरंग बर्वे	१		मुंबई
९० राजमान्यरा० शेषगिरिराव विठ्ठल कारवार	१		कारवार
९१ शेट विजभूषण दास भ्याम्भाराम	१		मुंबई
९२ राजमान्यराजश्री गणेश पांडुरंग पराजपे व०	१		नासिक
९३ राजमान्यराजश्री रामचंद्रमोरेश्वर वैशंपायन वकील	१		नासिक
९४ शेट रामदिन गंगाराम	१		नासिक
९५ शेट आमलक केवळचंद	१		नासिक
९६ शेट गोपाळ पानाचंद	१		नासिक
९७ विद्वद्गुरु राजमान्यराजश्री विष्णुशामजीरान- डे (बंडनाना)	५		पुणे
९८ रावसाहेब आपाजी ऊर्फ रंगनाथबाळकृष्ण देशपांडे जालनापुरकर सचरजिष्टार	१	२	नासिक
९९ राजमान्यराजश्री कृष्णराव गंगाधरप्रभुगेमा- डेगावकर अचकारो क्लर्क	१	१	नासिक
१०० रावबाहादुर अवालाळ साकरलाल हाइको- र्टजज बडोदा	१		बडोदा